

ΗΠΕΡΩΣΤΗ

ΕΣΤΙΑ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
(1821 - 1971)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1971

ΙΔΙΟΚΤΗΤΑΙ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΑΙ
ΜΙΧ. ΧΑΡ. ΜΑΝΟΣ
ΔΗΜΟΣΘ. ΚΟΚΚΙΝΟΣ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ

Ἐπιτροπὴ Ἐπιμελείας ὕλης
ΑΡΣΕΝΗΣ ΓΕΡΟΝΤΙΚΟΣ
ΤΑΚΗΣ ΣΙΩΜΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝΟΣ Γ. ΦΑΝΤΗΣ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΕΝ ΙΩΑΝΝΙΝΟΙΣ

Σ Τ Ν Δ Ρ Ο Μ Λ Ι

Ἐσωτερικοῦ: Ἐτησίαι Δραχ. 200.—

Νομικῶν Προσώπων, Ὁρ-
γανισμῶν Τραπεζῶν Δραχ. 300.—

Ἐξωτερικοῦ Ἐτησίαι Δολλ. 10.—
ἢ Λίραι Ἀγγλίας 4.—

Ἐξάμηνος κ.λ. (ἀναλόγως)

Τιμὴ τεύχους Δραχ. 230.—

Ἐμδασματα: «ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΝ ΕΣΤΙΑΝ» Ὁδὸς Σμύρνης ἀριθ. 11, Ἰωάννινα, Τηλέφ. 26.659

Ἀντεπιστέλλοντα Μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς

Κ Ω Ν. ΜΕΡΤΖΙΟΣ (Βενετία)

Α. Ι. ΒΡΑΝΟΤΣΗΣ (Ἀθήναι)

Χ Ρ Τ Σ. Ζ Ι Τ Σ Α Ι Α (Θεσ/νίκη)

Μ Ι Χ. Π Ε Ρ Α Ν Θ Η Σ (Ἀθήναι)

Τ Α Κ Η Σ Τ Σ Ι Α Κ Ο Σ (Ἀθήναι)

Ν Ι Κ Ο Σ Τ Ε Ν Τ Α Σ (Θεσ/νίκη)

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Δημοτικὸ (ἀπόσπασμα)	: Τὸ Σοῦλι κα' ἄν προσκίνησε	Σελ. 2
Πινακοθήκης Μεσολογγίου	: Σκητὴ ἐκ τῆς ἐξόδου (ἐλαιογραφία)	3
Συντάξεις «Π. Ε.»	: (Περιγραφή ἀπ' τοὺς ἀγῶνες τῶν Σουλωτῶν)	4
Π. Τσαβέλλα — Παργίων	: (Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀλῆ - Πασᾶ)	5
Τζήμα Ζεοθα	: «Ὁρκος Φιλικῶν»	8
Φιλικῆς Ἐταιρείας	: Ἡ κοινωνικο - πολιτικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821	9
Δημ. Γρ. Τσάκωνα	: Ὁ ὑπὸ τῆς Ἑλληνοχριστιανικῆς Παραδόσεως προπαιδευόμενος χαρακτήρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων	20
Ἰωάννου Ὁρ. Καλογήρου	: Ἀθανάσιος Τσακάλωφ (μπροῦντζος)	32
Παύλου Βορέλλη	: Ἡ προετοιμασία τοῦ '21 καὶ τὸ Ἡπειρωτικὸν Δέον	33
Δημ. Σιωμοπούλου	: Τὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὸ Γένος	55
Ἀχιλ. Λαζάρου	: Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Διαφωτισμοῦ -	
Στεφ. Μπέττη	Οἱ Ἀσώπιος καὶ Φιλητᾶς	68
Ἀθανασίου Ψαλῖδα	: (γραφὴ ἀπὸ υτόνημα)	93
Κώστα Π. Λαζαρίδη	: Γεώργιος Γεννάδιος	96
Σοφοκλ. Δ. Λώλη	: Ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ἡ Ἐθνικὴ Παλιγγενεσία	107
Ν. Κασομούλη	: «Στρατιωτικὰ ἐνθυμήματα» (ἀπόσπασμα)	116
Κωνστ. Ἀθ. Διαμάντη	: Ἡ προσφορὰ τῆς Ἡπείρου εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν	118
Γεωργίου Θ. Ζώρα	: Τὸ τέλος τοῦ Ἀλῆ - Πασᾶ εἰς περιγραφὴν τοῦ ἀπορρήτου ἀρχείου τοῦ Βατικανοῦ	147
Νικολ. Χρ. Τσάκα	: Ἡ συμβολὴ τῆς Πάργας στὴν Ἐπανάστασι τοῦ Γένους	154
Κώστα Π. Βλάχου	: Ἡ Ἐπανάστασι Συρράκων - Καλαφιντῶν στὸ 1821	176
Ἀλκ. Μάνθου (Μυρσίνη)	: Ὁ ρόλος τοῦ Τοῦντορ Βλαντιμηρέσκου	186
Διον. Εὐμορφοπούλου	: Ἀπομνημονεύματα (ἀπόσπασμα)	192
Κων. Φωτοπούλου	: Ἐνα μπουγιονεττὶ τοῦ Ἀλῆ - Πασᾶ σχετικὸ μὲ τὴν καταστορὰ τῆς Πρέβεζας	193
Λημητρίου Γ. Δονατού	: Ὁ συμβολικὸς πλάτανος τοῦ «Ἀλῆ - Πασᾶ»	197
Κώστα Ι. Τσιάντα	: Τὰ ἀγωνίσματα τῶν κλεφτοκαματωλῶν ὡς προσφορὰ καὶ ὡς ἔπος στὴν ἐθνεγερσία	208
Παύλου Βορέλλη	: Τὸ ἔπος τοῦ '21 στὴ Λαϊκὴ Τέχνη	232
Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου	: Ἡ πνευματικὴ κατάστασι στὰ Γιάννινα στὶς ἀρχὲς τοῦ 19' αἰ. ὡς τὴν εἶδαν οἱ ἔξοι περιηγηταί	236
Roland Hibon	: Ἀπόψεις τοῦ φιλελληνικοῦ αἰσθήματος στους λογοτεχνικοὺς κύκλους τῆς Γαλλίας	259
Μάριον Βύρ. Ραῖξη	: Ἀμερικανοὶ ραψωδοὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως	266
Δημ. Ν. Παντελοδήμου	: Ὁ ημερήσιος τύπος τῆς Ἀνθῶνος καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1821	282
Πάνου Γρίσπου	: Ἡ Ἀργιθέα στὸν καιρὸ τοῦ '21	302
C. C. Giurescu	: Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία καὶ οἱ Ρουμῖνοι	312
Grigore Alexandrescu	: Οἱ τάφοι τοῦ Δραγατσανίου	320
Γιάννη Τσούτσινου	: Ἡ μάχη τῆς Ἀρτας (μὲ πίνακες τοῦ Π. Ζωγράφου, εἰκόνες καὶ χάρτη)	323
Ἀλεξ. Χ. Μαιμιπούλου	: Ἡ συμβολὴ τῆς Βορείου Ἡπείρου στὸν Ἀγῶνα τοῦ '21	368

Γραβοῦρες — Σχέδια — Φωτογραφίες (ἐνδιαμεσεως)

Δ)ΝΣΕΙΣ: Συντάξεις: Δ. Κόκκινος — Μελετίου Γεωγράφου, 51 - Ἰωάννινα
Τυπογραφείου: Φ. Β. Μπαμπούσης — Γ. Διολῆ, 15 (Α. Τούμπα) - Θεσ/νίκη
ΤΥΠΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ - Ἀγγέλου 15 - Θεσ/νίκη

Ἡ ΠΕΙΡΩΤΙΚὴ Ἑστία

Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α
(1821-1971)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1971

Τὸ Σούλι κι' ἂν προσκύνησε, κι' ἂν τούρκεψεν ἡ Κιάφα,
ἡ Δέσπω ἀφέντες Διάπηδες δὲν ἔκαμε, δὲν κάνει.
Δαυλὶ στὸ χέρι ἄρπαξε, κόρες καὶ νύφες κρᾶζει.

Κατὰ τὴν τρίτη πολιορκία τοῦ Σουλιοῦ οἱ Σουλιῶτες ὁδηγούμενοι ἀπὸ τὸν Φῶτο Τζαβέλλα ἐσημείωσαν σπουδαῖες ἐπιτυχίες. Οἱ μπέηδες τῆς Τσαμουργιᾶς καὶ Ἀρβανιτιᾶς συνεμάχησαν μαζί τους ἔπειτα ἀπὸ τῆς ἐπιτυχίας τους. Ὁ Ἀλῆς ἀντέδρασε μὲ πλεκτάνες καὶ μὲ τὸ χρῆμα. Μπήκε στὸ Δέλβινο κ' ἔπιασε τοὺς ἔξ Σουλιῶτες ποὺ ἦταν ἐκεῖ σὰν ἐγγύηση τῆς Συμμαχίας. Σκότωσε τοὺς τέσσαρες καὶ ἄφησε ζωντανοὺς τὸν γιὸ τοῦ Τζήμα Ζέρβα καὶ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Φώτου, γιὰ νὰ διχάσῃ τοὺς Σουλιῶτες καὶ νὰ κάμῃ ὑποποπτους στοὺς συντρόφους των τοὺς δυὸ πολεμάρχους. Ἔστειλε μάλιστα καὶ τὸν Ἀλβανὸ Τσαπάρη ἀπὸ τὸ Μαργαρίτη, γιὰ νὰ μηνύσῃ κρυφὰ ὅτι εἶναι φίλος αὐτῶν τῶν δύο οἰκογενειῶν. Ὅμως ὁ Τζήμας Ζέρβας καὶ ὁ Φῶτος Τζαβέλλας ἔδιωξαν τὸν Τσαπάρη κ' ἔδωκαν ἐντολὴ νὰ γίνῃ κοινὸ μνημόσυνο τῶν ἔξ παλληκαριῶν:

*Οὔτε κι' ὁ τύραννος ζωὴ τῶν Σουλιωτῶν χαρίζει
οὔτε Σουλιώτης ζωντανὸς σ' αὐτὰ χέρια του λογαῖται.*

Οἱ Σουλιῶτες — κι' ἀνάμεσά τους μάνες κι' ἀδερφές τῶν δυὸ ζωντανῶν — συγχώρεσαν τῆς ψυχῆς τῶν δυὸ ζωντανῶν μαζί μὲ τοὺς πεθαμένους, ἀφοῦ διαβάστηκε ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία καὶ μοιράστηκαν τὰ κόλλυβα!...

ΤΗΣ ΠΑΡΓΑΣ

... ..
Πάρτε, μανάδες, τὰ παιδιὰ, παπάδες τοὺς ἄγιους
Ἄστε, λεβέντες, τάρματα κι' ἀφήστε τὸ τουφέκι,
σκάψτε πλατιά, σκάψτε βαθιά, ὅλα σας τὰ κιβούρια,
καὶ τάντρειωμένα κόκκαλα ξεθάψτε τοῦ γονιοῦ σας;
Τούρκους δὲν ἐπροσκύνησαν, Τούρκοι μὴν τὰ πατήσουν.

Βεζύρ 'Αλή Πασᾶ,

Χαίρομαι ὅπου ἐγέλασα ἓνα δόλιον· εἴμ' ἐδῶ νὰ διαφεντεύσω τὴν πατρίδα μου ἐναντίον εἰς ἕνα κλέφτην σὰν κ' ἐσένα. Ὁ υἱός μου θέλει ἀποθάνει, ἐγὼ ὁμως ἀπελπίστως θέλω τὸν ἐκδικήσω, πρὶν ἀποθάνω. Κάποιοι Τούρκοι σὰν κ' ἐσένα θὰ 'ποῦν πὼς εἶμαι ἄσπλαχνος πατέρας μὲ τὸ νὰ θυσιάσω τὸν υἱόν μου γιὰ τὸν ἰδικόν μου λυτρωμόν. Ἀποκρίνομαι, ὅτι ἂν ἐσὺ μοῦ πάρῃς τὸ βουνόν, θέλεις σκοτώσῃ καὶ τὸν υἱόν μου μὲ τὸ ἐπίλοιπον τῆς φαμελιάς μου καὶ τοὺς συμπατριώτας μου· τότε δὲν θὰ μπορέσω νὰ ἐκδικήσω τὸν θάνατόν τους. Ἀμὴ ἂν νικήσωμεν, θέλει ἔχω καὶ ἄλλα παιδιὰ· ἡ γυναικὰ μου εἶναι νέα. Ἐὰν ὁ υἱός μου νέος καθὼς εἶναι, δὲν μένει εὐχαριστημένος νὰ ἀποθάνῃ διὰ τὴν πατρίδα του, αὐτὸς δὲν εἶναι ἄξιος νὰ ζήσῃ καὶ νὰ γνωρίζεται ὡς υἱός μου· ἐτζί προχώρησε λοιπόν, ἄπιστε· εἶμαι ἀνυπόμονος νὰ ἐκδικηθῶ, νὰ πῶ τὸ αἷμα σου.

Σούλι - Ἰουλίου 1792

Ἐγὼ ὁ ὠμοσμένος ἐχθρός σου
Καπετὰν Λάμπρος Τζαβέλλας

Ὑψηλότατε 'Αλή Πασᾶ, σὲ προσκυνούμεν.

Ἐλάβομεν τὰ δυό σου γράμματα καὶ ἐχάρημεν διὰ τὴν ὑγείαν σου. Τὴν ὑποταγὴν ὅπου ζητεῖς ἀπὸ ἡμᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ τὴν ἀπολαύσῃς, ἐπειδὴ τὰ ζωντανὰ σου παραδείγματα μᾶς παρακινοῦν ὅλους εἰς τὸν ἐνδοξον καὶ ἐλεύθερον θάνατον καὶ ὅχι, ποτέ, εἰς τὸν ἄτιμον καὶ τυραννικὸν ζυγόν!...

Ἡ Πατρίς μας ἔχει τέσσαρας αἰῶνας ὅπου καυχᾶται διὰ τὴν καλὴν της πίστιν, τὴν ὁποῖαν πολλάκις καὶ μὲ τὸ αἷμα της ὑπερήσπισε· πὼς λοιπόν ἡμεῖς τώρα ν' ἀμαυρώσωμεν τὴν δόξαν καὶ ὑπόληψίν της; Ποτέ!

Τὸ νὰ μᾶς φοβερίζῃς ἀδίκως, εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν σου, ἀλλ' οἱ φοβερισμοὶ δὲν εἶναι ἴδιον τῶν μεγάλων ἀνθρώπων· καὶ τὸ ἄλλο· ἡμεῖς δὲν ἐγνωρίσαμεν ποτὲ τὸ χρώμα τοῦ φοβερισμοῦ, ὅσον ἐσυνηθίσσαμεν τὸν ἐνδοξον πόλεμον διὰ τῆς Πατρίδος τὰ δίκαια.

Ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιος, ἡμεῖς ἔτοιμοι, ἡ ὥρα περιμένεται νὰ δοξασθῇ ὁ νικητής.

Ὑγίαινε

Πάργα, 19 Ὀκτωβρίου 1798

Ὅλοι οἱ Πάργιοι, μικροὶ καὶ μεγάλοι

Βεζύρη 'Αλή Πασᾶ,

Σ' εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ τὴν ἀγάπην ποὺ ἔχεις γιὰτ' ἐμένα· μὸν τὰ πουργιά σου ποὺ μοῦ γράφεις μὲ τὸν Μπέτσο νὰ μοῦ τὰ στείλῃς, νὰ μὴ μοῦ τὰ στείλῃς, γιὰτὶ δὲν ξέρω νὰ τὰ λογαριάσω, καὶ δὲν ξέρω τί νὰ τὰ κάνω· μόν' καὶ ἂν ἤξερα, πάλιν δὲν ἤμουν εὐχαριστημένος νὰ σοῦ δίνω οὔτε ἓνα λιθάρι ἀπὸ τοὺς βράχους τῆς πατρίδος μου, καὶ ὅχι νὰ φύγω ἀπὸ τὸ Σούλι διὰ τὰ πουργιά σου, καθὼς ὅπου φαντάζεσαι. Τιμαῖς καὶ δόξαις, ποὺ μοῦ ὑπόσχασαι νὰ μοῦ δίνῃς δὲν μοῦ χρειάζονται, γιὰτὶ εἰς ἐμένα πλοῦτος, δόξαις καὶ τιμαῖς εἶναι τὰ ἄρματά μου, ὅπου μὲ ἐκεῖνα φυλάγω τὴν πατρίδα μου, τὴν ἐλευθερίαν μου καὶ τὰ παιδιὰ μου, καὶ τιμῶ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Σουλιάτου καὶ ἀποθανατίζω καὶ τὸ ἰδικόν μου ὄνομα.

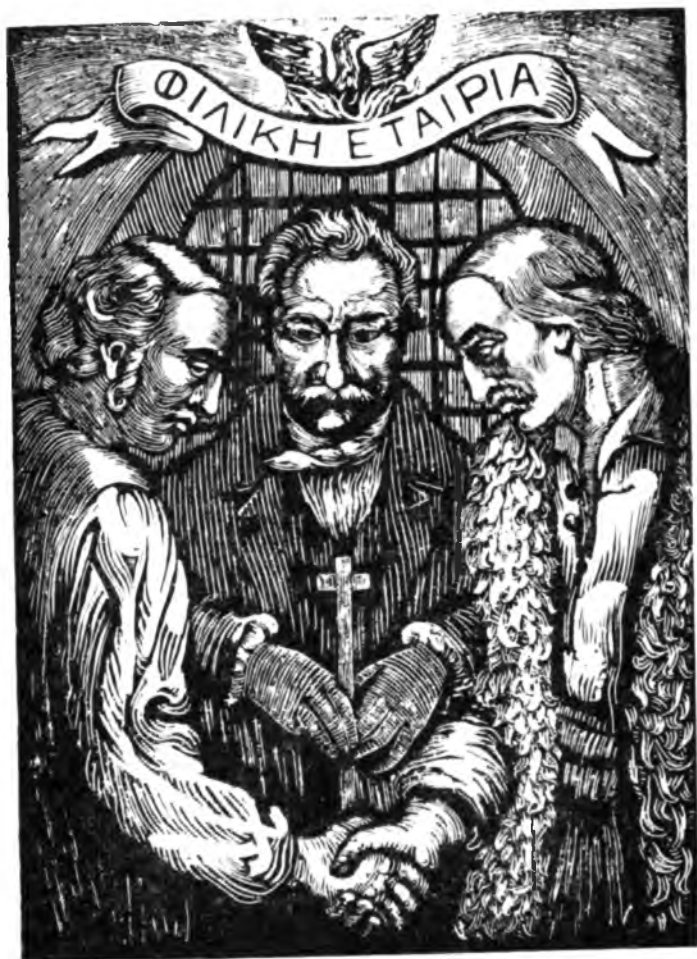
Σούλι 4 Μαΐου 1801

Τζήμας Ζέρβας

I

Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ '21

« ΟΡΚΟΣ ΦΙΛΙΚΩΝ »

«Ὁρκίζομαι ἐνώπιον τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ οἰκιοβελῶς, ὅτι ἐγὼ εἶμαι ἐπὶ ζωῆς μου πιστὸς εἰς τὴν Ἑταιρείαν κατὰ πάντα. Νὰ μὴ φανερώσω τὸ παραμικρὸν ἀπὸ σημεία καὶ λόγους τῆς μῆτε νὰ σταθῶ κατ' οὐδένα λόγον ἢ ἀφορμὴ τοῦ νὰ καταλάβωσιν ἄλλοι ποτέ, ὅτι γνωρίζω τι περὶ τούτων, μῆτε εἰς συγγενεῖς μου, μῆτε εἰς πνευματικὸν ἢ φίλον μου». «Ὁρκίζομαι, ὅτι εἰς τὸ ἐξῆς δὲν θέλω ἔμβει εἰς καμμίαν ἄλλην ἑταιρείαν, ὁποῖα καὶ ἂν εἶναι, μῆτε εἰς κανέναν δεσμὸν υποχρεωτικόν. Καὶ μάλιστα, ὁποιοιδήποτε δεσμὸν ἂν εἶχα, καὶ τὸν πλεον ἀδιάφορον ὡς πρὸς τὴν Ἑταιρείαν, θέλω τὸν νομίζει ὡς οὐδέ». «Ὁρκίζομαι, ὅτι θέλω τρέφει εἰς τὴν καρδίαν μου ἀδιάλλακτον μῖσος ἐναντίον τῶν τυράννων τῆς πατρίδος μου, τῶν ὁπαδῶν καὶ τῶν ὁμοφρόνων μὲ τούτους. Θέλω ἐνεργεῖ κατὰ πάντα τρόπον πρὸς βλάβην καὶ αὐτὸν τὸν παντελῆ ὀλεθρὸν των, ὅταν ἡ περίστασις τὸ συγχωρήσῃ». «Ὁρκίζομαι, νὰ μὴν μεταχειρισθῶ ποτὲ βίαν διὰ νὰ συγνωρισθῶ μὲ κανέναν συνάδελφον, προσέχων ἐξ ἐναντίας μὲ τὴν μεγαλυτέραν ἐπιμέλειαν νὰ μὴν λανθασθῶ κατὰ τοῦτο, γινόμενος αἰτίος ἀκολούθου τινος συμβάντος». «Ὁρκίζομαι, νὰ συντρέχω, ὅπου εὔρω τινὰ συνάδελφον, μὲ ὅλην τὴν δύναμιν καὶ τὴν κατὰστασίν μου. Νὰ προσφέρω εἰς αὐτὸν σέβας καὶ ὑπακοήν, ἂν εἶναι μεγαλύτερος εἰς τὸν βαθμόν, καὶ ἂν ἔτuche πρότερον ἐχθρὸς μου, τόσον περισσότερον νὰ τὸν ἀγαπῶ καὶ νὰ τὸν συντρέχω, καθόσον ἡ ἔχθρα μου ἤθελεν εἶναι μεγαλυτέρα». «Ὁρκίζομαι, ὅτι, καθὼς ἐγὼ παρεδέχθην εἰς τὴν Ἑταιρείαν νὰ δέχωμαι παρομοίως ἄλλον ἀδελφὸν μεταχειριζόμενος πάντα τρόπον καὶ ὅλην τὴν κανονιζομένην ἄργητα, ἕως οὗ τὸν γνωρίσω Ἑλληνα ἀληθῆ, βερμὸν ὑπερασπιστὴν τῆς πατρίδος, ἄνθρωπον ἐνάρετον καὶ ἄξιον ὄχι μόνον νὰ φυλάττῃ τὸ μυστικόν, ἀλλὰ νὰ κατηχήσῃ καὶ ἄλλον ὀρθοῦ φρονήματος». «Ὁρκίζομαι νὰ μὴν ὠφελῶμαι κατ' οὐδένα τρόπον ἀπὸ τὰ χρήματα τῆς Ἑταιρείας, θεωρῶν αὐτὰ ὡς ἱερὸν πρᾶγμα καὶ ἐνέχυρον ἀνῆκον εἰς ὅλον τὸ ἔθνος μου. Νὰ προφυλάττωμαι παρομοίως καὶ εἰς τὰ λαμβανόμενα καὶ στελλόμενα ἐσφραγισμένα γράμματα». «Ὁρκίζομαι, νὰ μὴν ἐρωτῶ ποτὲ κανέναν τῶν Φιλικῶν μὲ περιέργειαν, διὰ νὰ μάθω ὁποῖος τὸν ἐδέχθη εἰς τὴν Ἑταιρείαν. Κατὰ τοῦτο δὲ μῆτε ἐγὼ νὰ φανερώσω, ἢ νὰ δώσω ἀφορμὴν εἰς τοῦτον νὰ καταλάβῃ, ποῖος μὲ παρεδέχθη. Νὰ ὑποκρίνωμαι μάλιστα ἄγνοϊαν, ἂν γνωρίζω τὸ σημεῖον εἰς τὸ ἐφοδιαστικόν τινος». «Ὁρκίζομαι, νὰ προσέχω πάντοτε εἰς τὴν διαγωγὴν μου, νὰ εἶμαι ἐνάρετος. Νὰ εὐλαβῶμαι τὴν θρησκείαν μου, χωρὶς νὰ καταφρονῶ τὰς ξένας. Νὰ δίδω πάντοτε τὸ καλὸν παράδειγμα. Νὰ συμβουλευῶ καὶ νὰ συντρέχω τὸν ἀσθενῆ, τὸν δυστυχῆ καὶ τὸν ἀδύνατον. Νὰ σέδωμαι τὴν διοίκησιν, τὰ ἔθιμα, τὰ κριτήρια καὶ τοὺς διοικητὰς τοῦ τόπου, εἰς τὸν ὁποῖον διατρίβω». «Τέλος πάντων ὀρκίζομαι εἰς Σέ, ὃ ἱερὰ πλὴν τρισσαθλιὰ Πατρίς! Ὁρκίζομαι εἰς τὰς πολυχρονίους βασάνους Σου. Ὁρκίζομαι εἰς τὰ πικρὰ δάκρυα, τὰ ὁποῖα τόσους αἰῶνας ἔχυσαν καὶ χύνουν τὰ ταλαίπωρα τέκνα Σου· εἰς τὰ ἴδια μου δάκρυα, χυνόμενα κατὰ ταύτην τὴν στιγμὴν, καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν ἐλευθερίαν τῶν ὁμογενῶν μου, ὅτι ἀφιερώνωμαι ὅλως εἰς Σέ. Εἰς τὸ ἐξῆς Σὺ θέλεις εἶσαι ἡ αἰτία καὶ ὁ σκοπὸς τῶν διαλογισμῶν μου. Τὸ ὄνομά Σου ὁ ὁδηγὸς τῶν πράξεών μου καὶ ἡ εὐτυχία Σου ἡ ἀνταμοιβὴ τῶν κόπων μου. Ἡ θεία δικαιοσύνη ἃς ἐξαντλήσῃ ἐπάνω εἰς τὴν κεφαλὴν μου ὅλους τοὺς κεραυνούς τῆς, τὸ ὄνομά μου νὰ εἶναι εἰς ἀποστροφὴν, καὶ τὸ ὑποκείμενόν μου τὸ ἀντικείμενον τῆς κατάρας καὶ τοῦ ἀναθέματος τῶν Ὁμογενῶν μου, ἐπίσης λησμονήσω εἰς μίαν στιγμὴν τὰς δυστυχίας των καὶ δὲν ἐκπληρώσω τὸ χρέος μου. Τέλος ὁ θάνατός μου ἃς εἶναι ἡ ἄφευκτος τιμωρία τοῦ ἀμαρτήματός μου, διὰ νὰ μὴ μολύνω τὴν ἀγνότητα τῆς Ἑταιρείας μὲ τὴν συμμετοχὴν μου».

ΔΗΜ. ΓΡ. ΤΣΑΚΩΝΑ
Καθηγητοῦ Παντείου Ἀνωτ. Σχολῆς
Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1821

I

Ἡ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ση-
μειώνει τὴν ἀρχὴν τοῦ τέλους τοῦ μεγάλου πολυεθνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον
ἐπὶ αἰῶνας καθόριζε τὴν πολιτικὴν τάξιν εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην·
προσέτι δὲ ἀποτελεῖ ἔνδειξιν περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Βαλκανικῶν λαῶν ἀποδοχῆς
τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἐθνικοῦ καὶ τῆς ἀδυναμίας νὰ ἀνασχεθῇ εἰς τὸ ἕξῃς ἡ
προσαρμογὴ τῆς ἐξελικτικῆς τῶν πορείας πρὸς αὐτὴν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Διὰ τοὺς Ἑλληνας περισσότερον ἐξ ὅλων τῶν Βαλκανικῶν λαῶν ἡ Ἐ-
παναστάσις ὑπῆρξεν ἓνα ἀποφασιστικῆς σημασίας γεγονὸς δεδομένου ὅτι οὐ-
τοι συμμετεῖχον εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας οὐσιαστι-
κότερον τῶν ἄλλων χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς.

Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε κατορθώσει
νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν θέσιν, τὰ προνόμια καὶ τὴν ἐπιρροὴν του ἐθεωρεῖτο δὲ
ὡς θεσμὸς καθαρῶς ἑλληνικὸς παρ' ὅλον ὅτι χάρις εἰς τὸ ἰσλαμικὸν Μιλλετ
εἶχεν ἀναγνωρισθῇ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον δικαιοδοσία ἐπὶ ὅλων τῶν χριστιανῶν
ὑποτελῶν ὡς πρὸς θέματα ἐκκλησιαστικά, ἀσπικοῦ δικαίου καὶ γενικῆς πολι-
τικῆς.

Τὸ Πατριαρχεῖον καὶ οἱ κατέχοντες ἡγετικὰς θέσεις εἰς τὸ Ὀθωμανικὸν
Κράτος Ἕλληνες, ἦσαν διὰ λόγους ἐπιβιώσεως ὑποχρεωμένοι νὰ ἀποβλέπουν
περισσότερον εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασιν καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἐξέλιξιν τῶν δύο ἔθνων
εἰς μίαν Τουρκοελληνικὴν δυαδικὴν Αὐτοκρατορίαν παρὰ εἰς τὴν δημιουργί-
αν ἑνὸς μικροῦ ἔθνικοῦ Κράτους. Εἶχον ἤδη διαγνώσει τὸν κίνδυνον, ὁ ὁποῖος
προήρχετο ἀπὸ τὰς ἔθνικας κοινωνίας καὶ ἠπείλει νὰ σαρώσῃ τὸν μεταβυζαν-
τινὸν πολιτισμὸν ὁ ὁποῖος ἐταυτίζετο ἀπλῶς μὲ τὸν χριστιανικόν. Δι' ἓνα ἔθ-
νικὸν κράτος ἦσαν ἔτοιμοι οἱ Ἕλληνες νὰ θυσιάσουν τὴν πνευματικῶς καὶ συ-
χνὰ ἀκόμη πολιτικῶς ὑπερέχουσαν θέσιν τῶν εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώ-
πην. Ἀλλὰ τὰ αὐτὰ ἰδανικὰ περὶ ἑνὸς εὐρυτέρου κοινού Κράτους καὶ μιᾶς
προνομιτικῆς θέσεως τῶν Ἑλλήνων κατέρρευσαν ὀριστικῶς μὲ τὴν Μικρασια-
τικὴν καταστροφὴν τοῦ 1922. Ἡ σύγκρουσις τῶν ἀπόψεων τῶν ἀναφερομένων
εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἔθνικοῦ Κράτους ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου μιᾶς πο-
λυεθνικῆς Αὐτοκρατορίας, τῆς ὁποίας ἡ ἡγεσία θὰ περιήρχετο μίαν ἡμέραν
εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, παρέμεινεν ὡς ζήτημα πνευματικῶς ἀνοικτὸν κατὰ
τὸν χρόνον τῆς προετοιμασίας τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν
αὐτῆς. Μόνον ἡ ἰσχὺς τῶν στρατιωτικῶν γεγονότων καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῶν Εὐ-
ρωπαϊκῶν Δυνάμεων ἀφῆσαν νὰ φανῇ μία καθαρῶς ἔθνικὴ λύσις ὡς ἡ μόνη
δυνατὴ.

Ἡ προπαρασκευὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εἶναι ἔργον τῆς Φιλι-

κῆς Ἑταιρείας, ἐνὸς μυστικοῦ συνδέσμου ὁ ὁποῖος εἶχεν ἰδρυθεῖ τὸ 1814 εἰς Ὀδησοῦν. Ἀρχικῶς ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία εἶχε ἀσικὸν χαρακτῆρα. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅμως ὅτι ἐν ἔτος πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὴν διοίκησιν τῆς Ἑταιρείας ἀνέλαβαν μερικοὶ Φαναριῶται Ἕλληνες, τῶν ὁποίων ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄνδοσις κατέστη δυνατὴ διὰ τῆς στενῆς μετὰ τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους συνεργασίας. Ὁ Ὑψηλάντης, ἐπίτιμος ὑπασιπότης τοῦ Τσάρου Ἀλεξάνδρου, ἀνέλαβε τὴν στρατιωτικὴν ἡγεσίαν τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὰς ἡγεμονίας τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας. Ὁ ἀρχικὸς σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας ἦτο μία πανβαλκανικὴ ἐξέγερσις κατὰ τῆς Ὄθωμανικῆς κυριαρχίας. Οἱ ἀστοὶ ἀρχηγοὶ τῆς Ἑταιρείας εἶχον ἀντιληφθῇ τὴν πανβαλκανικὴν δημοκρατικὴν ἐπανάστασιν, ἡ ὁποία θὰ ἐπέτρεπε τὸν ἐξευρωπαϊσμόν τῶν Ἑλλήνων, ὡς ἀνάλογον πρὸς τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν.

Οἱ Φαναριῶται ἡγέται τῆς ἑταιρείας ἀπέβλεπαν εἰς μίαν πανβαλκανικὴν ἐξέλιξιν ἥτις, διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς πεφωτισμένης Ἀπολυταρχίας θὰ κατέληγεν εἰς μίαν δυαδικὴν Τουρκο-ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν. Θὰ ἡδύνατο τις λοιπὸν νὰ ὁμιλήσῃ περὶ ἐλλείψεως ἐσωτερικῆς συνοχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ ὁποία ἐνεφανίζετο διεσπασμένη εἰς δημοκρατικὰς δυνάμεις καὶ εἰς φεουδαρχικὰς τοιαύτας, ἐμπορουμένας ὑπὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Εἰς τὸν διχασμὸν τοῦτον τῶν σκοπῶν ἔγκειται μία τῶν βασικωτέρων αἰτιῶν τῆς ἐλλειποῦς ἐσωτερικῆς ἐνότητος τοῦ νέου Κράτους καὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Τὸ Ὄθωμανικὸν κράτος εἶχεν ἐξασθενήσει πράγματι λόγῳ τοῦ μειονεκτοῦντος συγκεντρωτικοῦ συστήματος Διοικήσεώς του. Αἱ κεντρόφυγες δυνάμεις ἔγιναν ἐμφανέστεραι κατὰ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῶν Εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων κατέστησε τὴν Αἴγυπτον ἕνα σχεδὸν κυρίαρχον κράτος.

Οἱ ἐντόπιοι ὀθωμανοὶ φεουδάρχαι ἐξ ἄλλου ἐπεξειργάζοντο σταθερῶς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινουπόλιν.

Συγχρόνως οἱ Σέρβοι, Βόσνιοι Ρουμάνοι καὶ Κοῦρδοι, Ἀρμένιοι καὶ Ἀραβες ἐσυνέχιζαν τὴν ἀντίστασιν. Αὐτὸς ὁ κατακερματισμὸς τῶν Ὄθωμανικῶν δυνάμεων ἐνίσχυσε τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. Μόλις ὁ Ἀλῆ Πασᾶς εἰς τὴν Ἀλβανίαν ἐπεδίωξε τὴν βοήθειαν τῶν Ἀγγλῶν καὶ τῶν Ρώσων, ἡ Ὑψηλὴ Πύλη τοῦ ἐκήρυξε τὸν πόλεμον.

Ἀσχετα πρὸς τὴν πολιτικὴν αἰτίαν, οἱ τρεῖς μεγάλοι τουρκικοὶ πόλεμοι τῶν ἐτῶν 1770—1808 συνετέλεσαν ἐμμέσως εἰς τὸν κλονισμόν τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους εἰς τὰ Βαλκάνια διότι αἱ προσδοκίαι ἀπελευθερώσεως τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἐνισχύθησαν ἐκ τῶν ἀντιστασιακῶν κινημάτων τῶν ἐνόπλων ὁμάδων.

Ὅλα αὐτὰ δὲν συνέβησαν εἰς μίαν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ρωσικὴ πίεσις ἐκ Βορρᾶ, ἐνῶ οἱ Ναπολεόντειοι πόλεμοι ἡπείλουν τὴν ἐνότητα τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτος. Ἐφεξῆς οἱ Ἕλληνες ἐναπέθεταν τὰς ἐλπίδας τῶν δι' ἀνεξαρτησίαν ἀλληλοδιαδόχως εἰς τὴν Ρωσίαν, τὴν ναπολεόντειον Γαλλίαν καὶ τελικῶς εἰς τὴν ἐνδιαφερομένην διὰ τὴν διατήρησιν τῆς πρωτοκαθεδρίας εἰς τὴν Μεσόγειον, Ἀγγλίαν. Αἱ τρεῖς αὐταὶ Δυνάμεις παρέμειναν μέχρι τοῦ 20οῦ αἰῶνος, οἱ βασικοὶ παράγοντες διαμορφώσεως τῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι.

Αὐτὰ ταῦτα τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ κόμματα ὑπῆρξαν κατὰ κάποιον τρόπον ἀποκλειστικῶς ὁ ἀντικατοπτρισμὸς αὐτῶν τῶν δυνάμεων, τῶν πολιτικῶν συμφερόντων καὶ ἰδανικῶν τῶν.

Τὰς ἑλληνικὰς ἐλπίδας ὡς πρὸς τὴν στάσιν τῆς Ρωσσίας ἐστήριζαν ἡ κοινὴ πίστις καὶ αἱ κοινὰ ρίζαι τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ

Βυζαντίου. Οὐδέποτε διεκόπησαν αἱ μετὰ τῆς Ρωσσίας στεναὶ θεολογικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ - πολιτικαὶ σχέσεις. Ἐκτος τούτου ἡ Ρωσσία ἐνεφανίζετο ὡς ἡ χώρα, ἣτις δυναμικώτερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον ἵσκει τὴν προστασίαν τῶν ὀρθοδόξων ὑποτελῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀκριβῶς εἰς τὸν Ὑάρον προσέβλεπαν οἱ διὰ τῆς ἐκκλησίας συνδεόμενοι Ἕλληνες, ὡς εἰς τὸν φυσικὸν καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προωρισμένον προστάτην τῆς πίστεώς των. Δι' αὐτοὺς δὲ τοὺς κύκλους Ἔθνος καὶ πίστις σχεδὸν ἐταυτίζοντο.

Οἱ Ἕλληνες ἐξ ἄλλου, οἱ ὅποιοι εἶχον βαθέως ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ πάθος τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὸ γεγονὸς τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ναπολέοντος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐστήριζαν τὰς ἐθνικὰς των προσδοκίας ἐπὶ τῆς Γαλλικῆς βοηθείας. Ὁ Γαλλικὸς πολιτισμὸς ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα, σχεδὸν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος, ὑπὸ τὴν μορφήν ἐνὸς καθυστερημένου (ὀψίμου) Διαφωτισμοῦ, ἥδη ὅμως ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος εἶχε κατακτήσει τοὺς φαναριστικούς κύκλους. Γαλλικὴ ἦτο ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ἔκφρασις μέσω τῶν ὁποίων ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὰς ιδέας τῆς συγχρόνου Φιλοσοφίας καὶ τῆς Φυσικῆς Ἐπιστήμης. Ἡ Γαλλικὴ Παιδεία καὶ ἡ γλῶσσα κατέτησαν μέσα καὶ ἀγωγοὶ τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων.

Παρὰ ταῦτα οἱ — ἀπὸ κοινωνιολογικῆς σκοπιᾶς θεωρούμενοι — ἐξέχοντες Ἕλληνες ἠσθάνθησαν ἔντονον ἀποστροφὴν διὰ τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν. Ἐν αὐτῇ διέβλεπον τὴν ριζικὴν ἀπειλὴν τῆς ἰδικῆς των θέσεως. Οὕτω κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἐξεγέρσεως μόνον οἱ «ἀριστεροὶ» ἐπαναστάται ἐνεστερνίσθησαν τὰ ἰδανικὰ τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως.

Οἱ κύκλοι αὗτοὶ πέραν τῶν ἐθνικῶν ἑλληνικῶν σκοπῶν ἐτεινον πρὸς τὴν ἀπελευθέρωσιν γενικῶς τῶν βαλκανικῶν λαῶν, δίχως εἰς τὰ ἀνεδαφικά θεωρητικὰ σχέδιά των περὶ πολιτεύματος νὰ ἀποκλείουν τοὺς ὀθωμανοὺς συμπολίτας ἀπὸ τὴν ἄσκησιν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Τὸ φυσικὸν πάθος τῶν Ἑλλήνων εὐκόλως ἐταυτίσθη μὲ τὸ ἐπαναστατικὸν πάθος τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἐν ἧτὸ κοινὸν σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον συνέπιπτον οἱ συντηρητικοί, οἱ ἐλπίζοντες εἰς μίαν ὑποστήριξιν τῆς ὀρθοδόξου Ρωσσίας, καὶ οἱ ριζοσπαστικοί, οἱ προσδοκῶντες ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν βοήθειαν ἀπὸ τὴν Γαλλίαν. Καὶ αἱ δύο δηλ. ὁμάδες δὲν εἶχον σταθερῶς καὶ ἀμετακινήτως κηρυχθεῖ (ἐκδηλωθεῖ) ὑπὲρ ἐνὸς καθαρῶς ἐθνικοῦ κράτους. Καὶ αἱ δύο ἐδέχοντο — τοῦλάχιστον θεωρητικῶς μίαν εὐρυτέραν κοινωνίαν. Ὡς ἐκ τούτου καὶ αἱ δύο ἐπεδίωκαν οὐτοπικούς σκοποὺς.

Λογικώτεραι καὶ πλέον ἐφικταὶ ἦσαν αἱ προσδοκαί μᾶς βοηθείας ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας. Ἡ ὁλονὲν ἰσχυροποιουμένη ἀγγλικὴ θέσις εἰς τὴν Μεσόγειον, ἡ κατοχὴ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ αἱ συμπάθειαι τῶν φιλελευθέρων εἰς τὴν Ἀγγλίαν διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, ἐπέτρεψαν εἰς τὴν νεαρὰν ἀφυπνιζομένην ἑλληνικὴν ὁπτικὴν τάξιν νὰ διακρίνῃ εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὸ πολιτικὸν τῆς πρότυπον ὡς καὶ τὴν φυσικὴν προστάτιδα Δύναμιν.

Ἡ Ἀγγλία ἔπρεπε μόνον νὰ πεισθῇ ὅτι ἓνα Ἑλληνικὸν Κράτος, παρὰ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν του, δὲν θὰ ἀπέβαινε ἓνα νευρόσπαστον εἰς χεῖρας τῆς Ρωσσίας, ὡς φανατικῶς ὑπεστήριζεν ὁ Φάλλμεράδερ.

Ἐνα κράτος τὸ ὁποῖον ἐκήρυττε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἐμπορίου, τοῦ ὁποίου τὸ παράδειγμα ἐφαίνετο νὰ ἐγγυᾶται πολιτικὰς μεταβολὰς χωρὶς τὴν διακινδύνευσιν κεκτημένων δικαιωμάτων καὶ προνομίων (καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐκκλησία συνδέετο μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς) θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῇ διὰ τοὺς Ἕλληνας, τοὺς ἐνδιαφερομένους διὰ τὸν προοδευτικὸν μετασχηματισμὸν τῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς των δομῆς (συγκροτήσεως) ἓνα ἰδεῶδες καθὼς

καὶ ἔναν προσδοκώμενον προστάτην.

Ἡ ζωρὰ κίνησις τοῦ Φιλελληνισμοῦ διήγειρε συμπαθείας εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ἐνῶ ὅλαι αἱ φιλελεύθεραι τάσεις τοῦ αἰῶνος A PRIORI συνέπιπτον εἰς τὴν συχνὰ καθαρῶς ρητορικὴν ὑποστήριξιν.

Αἱ πηγαὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ὑποστήριξιν τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες ἐζήτησαν ἀπὸ τὸ Βατικανὸν καὶ ὡς ἓνα ὠρισμένον σημεῖον ἔλαβαν ἀπὸ τὸν Καρδινάλιον CONSALVI, ἤλθον τελευταίως εἰς τὴν δημοσιότητα. Τὸ Βατικανὸν εὐρέθη — ὡς καὶ μεταγενεστέρως συνέβη — προ τοῦ διλήμματος νὰ ταχθῇ ὑπὲρ μιᾶς παγχριστιανικῆς ἀλληλεγγύης ἢ νὰ συμπεριφερθῇ διπλωματικῶς, ὡς ἤρμοζεν εἰς μίαν τότε ἀκόμη ἀναγνωριζομένην ὑπὸ τοῦ δημοσίου δικαίου πολιτικὴν δύναμιν.

Τὰ θύματα καὶ οἱ φυγάδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐτύγχανον θερμῆς ὑποστηρίξεως ἐκ μέρους τοῦ Βατικανοῦ δίκως αὕτη νὰ λαμβάνῃ τὴν μορφήν διπλωματικῆς παρεμβάσεως.

Ἡ θέσις τῆς Εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καθωρίζετο ἀπὸ τὴν ἐπιφυλακτικότητα τῆς Ρωσίας ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως διότι ἡ Ἱερὰ Συμμαχία δὲν ἤθελε νὰ ὑποστηρίξῃ δυνάμεις ἐκτὸς νόμου. Μόνον οἱ Δεκεμβρισταὶ ὑπεστήριξαν ἀνοικτὰ εἰς τὴν Ρωσσίαν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. Συγχρόνως ἡ φιλελεύθερα Ἀγγλικὴ Κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν Κάννινγκ ἐπέδωξε κατὰ τὸ ἔτος 1829 νὰ περιορίσῃ τὸ μονοπώλιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἑταιρείας πρὸς τὸ συμφέρον τῆς βιομηχανικῆς καὶ ἐμπορικῆς παραγωγῆς τῆς Ἀγγλίας. Μετὰ τὰς πρώτας ἑλληνικὰς νίκας ἡ Ἀγγλία ἐγκατέλειψε τὴν οὐδετέραν πολιτικὴν της καὶ ἀνεγνώρισε τὴν Ἑλλάδα ὡς ἐμπόλεμον Δύναμιν, συγχρόνως δὲ ἐδάνεισε μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν. Εἰς τὰς 28 Δεκεμβρίου 1824 ὁ Τσάρος Ἀλέξανδρος ἔκαμε λόγον εἰς μνημόνιον τοῦ πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις περὶ τριῶν ἀνεξαρτήτων ἑλληνικῶν ἡγεμονιῶν (Ἡπειρος μετὰ τῆς Ρούμελης, Θεσσαλία μετὰ τῆς λοιπῆς Ρούμελης καὶ Πελοπόννησος μετὰ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Κρήτης).

Συμφώνως πρὸς τὰς ἀπόψεις αὐτὰς ἡ κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου καὶ ἡ οἰκονομικὴ τῶν ἐξάρτησις ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑφίστανται παραλλήλως πρὸς τὴν αὐτοδιοίκησιν των καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἐμπορίου.

Οἱ Ἕλληνες εἰς τὰς νήσους ὑπεστήριζον τὴν ἀγγλικὴν πολιτικὴν ἐνῶ οἱ Κοτζαμπάσηδες (ἐντόπιοι Ἕλληνες πρόκριτοι) ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς Ρωσικῆς, διότι δι' αὐτοὺς ὁρθόδοξος θρησκεία καὶ συντηρητισμὸς ἐταυτίζοντο.

Οὕτω Ρωσσία καὶ Ἀγγλία εὐρέθησαν ἀντιμέτωποι. Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, ἐξαιρέσει τῶν Η.Π.Α., εἶδον ἐν ἀρχῇ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν μόνον τὸ ἔργον Καρμπονάρων ἢ ὀψιμων Ἰακωβίνων. Ἐφ' ὅσον ἡ Ἀγγλία ἐπεθύμει νὰ ὑπαγάγῃ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἐπικροῆς της τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Παλαιστίνην, ἡ κατάκτησις τῆς Πελοποννήσου θὰ ἔπρεπε κατὰ συνέπειαν νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἰσχυροτέραν ἐξασφάλισιν της εἰς τὴν Μεσόγειον καὶ μάλιστα τῆς ἐπικροῆς της εἰς τὰ Βαλκάνια ἔναντι οἵασιδήποτε ἐξόδου τῆς Ρωσσίας εἰς τὸ Αἶγαϊον. Τὸ Φιλελεύθερον κόμμα τῆς Ἀγγλίας εἶδεν ὡς ἐκ τούτου μὲ συμπαθείαν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν. Ἀφ' ὅτου οἱ Ρῶσοι εἰσέγαγον εἰς τὸ Συνέδριον τῆς Βερώνης τῷ 1822 τὴν πρότασιν περὶ ἡμιαυτονομίας τῆς Σερβίας, οἱ Ἀγλοὶ ἀνηούχησαν καὶ μετὰ τὴν πρώτην Ἑλληνικὴν νίκην ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, πρὸ πάντων δὲ ἐπειδὴ καὶ ὁ Ἕλληνας πολίτικὸς Μαυροκορδάτος κατώρθωσε νὰ πείσῃ τοὺς Ἀγγλοὺς ὅτι ἡ Ἑλὰς ἦτο ἓνα ὄχυρόν κατὰ τῆς Ρωσικῆς ἐξαπλώσεως εἰς τὸ Αἶγαϊον.

Αἱ ἀντιλήψεις τῶν ὁποίων ὁ Μαυροκορδάτος ὡς ἡγέτης τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος ἦτο φορεὺς, ἦσαν αἱ ἀκόλουθοι:

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις οὐδένα εἶχε σύνδεσμον πρὸς τὰ Ρωσικὰ σχέδια. Κατὰ συνέπειαν διὰ τὴν Ἀγγλίαν εἶναι συμφέρουσα μία ὅχι ἀπλῶς αὐτόνομος, ἀλλ' ἐπὶ πλέον καὶ ἰσχυρὰ Ἑλλάς. Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Τουρκία θὰ ἠδύναντο νὰ ἀποβοῦν τὰ ὄχυρά τῆς Ἀγγλίας κατὰ τῆς Ρωσσίας.

Ἡ οἰκία τῶν πολιτικῶν κύκλων τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν ἦτο ἰδιαίτερος εὐνοϊκὴ διὰ τὴν ἐπανάστασιν κατ' αὐτὸν χρόνον τῆς ἐνάρξεώς της, ἐβελτιώθη ὁμως παραλλήλως πρὸς τὰς ὁλονὲν αὐξανομένας στρατιωτικὰς ἐπιτυχίας.

Εἰς τὴν γενικὴν πανευρωπαϊκὴν κίνησιν τοῦ Φιλελληνισμοῦ ὤφειλαν οἱ ἐπαναστατήσαντες μίαν διαρκῶς αὐξανομένην ὑποστήριξιν.

Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ἐξέλιξις τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους διηκόλυνε τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα. Τὸ πολυεθνικὸν Κράτος εἶχεν οὕτω συγκροτηθεῖ ὥστε ἦτο σχετικῶς εὐκόλον νὰ οχηματισθοῦν πυρῆνες ἀντιστάσεως.

Τὸ σύστημα Διοικήσεως τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους δὲν ἀντεπεκρίνετο πλέον εἰς τὰς νεωστὶ διαμορφωθείσας οἰκονομικὰς σχέσεις εἰς τὰ νῦν Βαλκάνια. Ἡ ἔλλειψις τῶν μεσαίων στρωμάτων (ἐμποροὶ καὶ χειροτέχναι) ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἤνθιζε τὸ ἐμπόριον εἰς τὴν Μεσόγειον, ἠνάγκασε τὸν κατακτητὴν νὰ παραχωρήσῃ ἕναν εὐρὺ τομέα πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς πρωτοβουλίας τῶν κατεχομένων χωρῶν εἰς τοὺς Ἕλληνας, Ἀρμενίους καὶ Ἑβραίους. Μία σχετικὴ αὐτονομία τῶν ὑπηκόων ἐνίσχυεν ὥς εἶναι αὐτονόητον τὸ συναίσθημα τῆς ἐθνικῆς τῶν ἐνότητος μὲ μεγάλην παρὰ ταῦτα καθυστέρησιν ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Ἡ αὐτονομία τῆς Διοικήσεως καὶ ἡ πρωτόγονος οἰκιακὴ παραγωγὴ κατέστησε τὰ ἑλληνικὰ χωρία κέντρα τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Ἐξαιρέσει τῆς ἐλευθέρας ἀγροτικῆς τάξεως καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου ὑφίστατο ἡ κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν, προσωπικὴ ἀσφάλεια, ἐλευθερία τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἀσυλλογὰ τοῦ οἴκου καὶ τῆς οἰκογενείας ἦσαν ἄγνωστα. Αὐτὸ τὸ κοινοτικὸν σύστημα ὠδήγησεν εἰς ἕν εἶδος Ἀμφικτυονίας τῶν ὑποτελῶν καὶ μάλιστα — ἂν τὸ ἴδωμεν ἀπὸ σκοπιᾶς κοινωνιολογικῆς — ἐπὶ συνεταιρικῆς βάσεως, ἡ ὁποία δὲν ἀπεῖχε καὶ πολὺ ἀπὸ τὸ κοινοδιακὸν πρότυπον τῆς Βυζαντινῆς Ὁρθοδοξίας.

Ὁ Ὀθωμανικὸς Φεουδαλισμὸς δὲν εἶχεν ἀφήσει μεγάλα περιθώρια διὰ τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν ἐξέλιξιν ἐνὸς κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα διαμορφωμένου καὶ εὐκαταστάτου κοινωνικοῦ στρώματος. Διὰ τοῦτο θὰ ἔπρεπε τὸ βάρος τοῦ ἀγῶνος νὰ ἐπωμισθοῦν οἱ ἄνευ ἰδιοκτησίας χωρικοί. Τὴν ἡγεσίαν ὁμως τοῦ ἀγῶνος ἀνέλαβε ἡ ἀνερχομένη ἀστικὴ τάξις. Τοῦτο εἶναι τὸ χαρακτηριστικώτερον σημεῖον τοῦ γενικοῦ κινήματος εἰς τὰ Βαλκάνια, τὸ ὁποῖον ἐστρέφετο κατὰ τοῦ Φεουδαλισμοῦ εἰς τὴν στροφὴν τοῦ 18ου πρὸς τὸν 19ον αἰῶνα.

Ἄλλ' αἱ πλέον δυναμικαὶ καὶ ἱκαναὶ πρὸς ἀντίστασιν κοινότητες μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ ἦσαν αἱ κοινότητες τῶν Νήσων. Ἡ προαναφερομένη συνθήκη ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἐλευθέραν ναυσιπλοΐαν διὰ τῶν Δαρδανελλίων καί, πρᾶγμα ποῦ ἦτο μεγίστης σημασίας, τὴν διεξαγωγὴν ἐμπορίου μὲ πλοῖα ὑπὸ Ρωσικὴν Σημαίαν. Μία στατιστικὴ τοῦ Κοραΐ διὰ τὸν ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν στόλον τοῦ 1803, ἀναφέρει 131.410 τόνους καὶ 16.131 ναῦτας. Ἡ ἐλευθέρα ναυσιπλοΐα εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσαν, τὴν Μεσόγειον καὶ τὸν Ἀτλαντικὸν προήγαγεν ραγδαίως τὴν ἀστικὴν τάξιν τῶν νήσων, καὶ ἐδημιούργησε μίαν πρωτόγονον μορφὴν τραπεζικῶν καὶ με-

οιτικῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν. Ταυτοχρόνως, οἱ Ἕλληνες τῆς Διαπορᾶς (Βιέννη, Πετροῦπολις, Παρίσιοι, Βενετία κλπ.) κατευθύνουν τὸ ἐμπόριον τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους.

Ἐκτὸς τῶν Κοινοτήτων τῆς Στερεᾶς, αἱ ὁποῖαι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον συντηρητικαὶ καὶ συχνὰ φανατικῶς προσηλωμέναι εἰς τὰς παραδόσεις τῆς Ὁρθοδοξίας, καὶ τῶν Κοινοτήτων τῶν Νήσων, αἱ ὁποῖαι, χάρις εἰς τὸ ἐμπόριον, εἶναι ἤδη ἐξοικειωμέναι μὲ τὰς δυτικο-εὐρωπαϊκὰς ἰδέας καὶ τὴν νοοτροπίαν τῆς Δύσεως ἐν γένει, ὑπάρχει καὶ τρίτη πολιτικὴ δύναμις. Οἱ κλέφται, δηλαδὴ οἱ πρῶν γεωργοί, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν τὴν ἀντίστασιν εἰς τὰ βουνά, εἶναι ἡ στρατιωτικὴ δύναμις τοῦ ἀγῶνος, ὅπως οἱ Σλαῦοι Χοϊδοῦκοι καὶ οἱ Βλάχοι Πανδοῦροι. Διεξάγουν τὸν ἀνταρτοπόλεμον καὶ συχνὰ λαμβάνουν χρηματικὴν βοήθειαν ἀπὸ τος Γάλλους, τοὺς Ρώσους καὶ ἀκόμη ἀπὸ τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν, τὴν μυστικὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, ὁ λαὸς ἔκαυσε, παρουσία τῶν Γάλλων, τὸ LIBRO D' ORO, τὴν ἐπίσημον Φεουδαρχικὴν Βίβλον. Τοῦτο ἔγινε αἰτία νὰ ὀφυνθῇ ἔτι περισσότερον ὁ ἀγὼν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τῆς Διαπορᾶς, οἵτινες εἶχον ἔλθει εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ Κίνημα τῆς Διαφωτίσεως.

Εἰς τὴν ἀρχομένην Ἑλληνικὴν ἀντίστασιν διακρίνομεν τρία μεγάλα πολιτικὰ ρεύματα:

1. Ἐν ἀστικο-δημοκρατικὸν ρεῦμα, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ρήγα, τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν ὑποστήριξιν τῶν μαζῶν, καὶ θεωρεῖ ἑαυτὸν ὡς κληρονόμον τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ πρέπει νὰ στηρικθῇ ἐμμέσως εἰς τὸ Ρωσικὸν Κράτος.

2. Ἐνα συντηρητικὸν ρεῦμα, τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύουν κυρίως αἱ ἑλληνικαὶ ἡγεμονίαι τῆς Μολδαυίας καὶ τῆς Βλαχίας. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ρεύματος αὐτοῦ, θέλουν τὴν ἐπανάστασιν διὰ νὰ ἀποσπάσουν τὴν κρατικὴν ἡγεσίαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, φοβοῦνται ὅμως συγχρόνως τὰς ριζοσπαστικὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι υποθάλλουν τὴν ἐπανάστασιν.

3. Μίαν ἀντιδραστικὴν τάσιν, ἡ ὁποία θέλει νὰ διατηρήσῃ τὸ κοινωνικὸν STATUS QUO καὶ ἔβλεπεν κατ' ἀρχὴν εὐνοϊκώτερον τὸν ρωσσο-τουρκικὸν πόλεμον ἀπὸ τὸν Ἑλληνο-τουρκικόν.

Τὸ 1711, ὁ Τοᾶρος Πειρος ὁ Μέγας, παρώτρυνε εἰς ἀντίστασιν ὅλους τοὺς ὑπηκόους τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ οὕτω ἔξοδον εἰς τὴν Μεσόγειον. Ἐνα προφητικὸν βιβλίον, τὸ ὁποῖον εἶχε γράψῃ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἕνας Ρῶσος πράκτωρ, ὠμίλει διὰ τοὺς ξανθοὺς ὀρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἀπελευθέρωναν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸ 1766 ἡ Αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη ἐπροκάλεσε εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὁρλώφ, ἡ ὁποία ἦτο μέρος ἐνὸς μεγάλου σχεδίου ἐπαναστάσεως ὅλων τῶν βαλκανικῶν χωρῶν ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Ρωσσοικὸς στόλος εἰς τὸ Αἰγαῖον ἀπετέλει διαρκὴ ἀπειλὴν διὰ τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν. Τὸ 1809 ἡ Ἀγγλία καταλαμβάνει τὰς Ἰονίους Νήσους (τὸ 1814 τὴν Κέρκυραν) καὶ συγχρόνως βοηθεῖ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Γάλλους ἐκ τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκτῆς. Ἡ τελικὴ ἐπιτυχία ἐξησφαλίσθη ὅχι μόνον ἀπὸ παράγοντας ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀλλὰ διὰ τῶν ἐσωτερικῶν προετοιμασιῶν. Οἱ Ἕλληνες ἰδρύουν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μυστικὰς ὀργανώσεις ἀντιστάσεως. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἰδρύσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἀπὸ τοῦ 1796 μέχρι τοῦ 1814, ὑπάρχουν δύο ἀκόμη μυστικαὶ πολιτικαὶ ὀργανώσεις, τὸ Ἑλληνοφώνον Ξενοδοχεῖον τῶν Παρισίων καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις Φιλόμουσος Ἐται-

ρεία, ἡ ὁποία ἀρχικῶς ἦτο ὑπὸ ρωσοικὴν ἐπιρροήν. Τὸ ἐλληνόφωνον Ξενοδοχεῖον τῶν Παρισίων ὑπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῆς Ναπολεοντείου πολιτικῆς καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τὸ πρόσχημα μορφωτικοῦ κέντρου μελέτης τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Βασικῶς ὅμως ἀπέβλεπεν εἰς τὰ ἐξῆς:

1. Τὴν στρατιωτικὴν ἐπέμβασιν τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Γαλλίας ἐναντίον τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἑλλήνων.
2. Τὸν οχηματισμὸν στρατιωτικῆς μονάδος Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἡ ὁποία τὴν κατάλληλον στιγμὴν θὰ ἐπετίθετο κατὰ τῶν Τούρκων.
3. Τὴν συγκέντρωσιν χρημάτων καὶ ὅπλων διὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἀγῶνος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ ὁργάνωσις διελύθη μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Ναπολέοντος καὶ τὴν ἵδρυσιν τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Φιλόμουσος Ἑταιρεία εὐρίσκετο μέχρι τοῦ 1815 ὑπὸ ρωσικὴν ἐπιρροήν καὶ εἶχε συντηρητικὰς κοινωνικὰς τάσεις. Ἀπέκρουε ὅλας τὰς ἄλλας τάσεις ὡς καθαρῶς διπλωματικὰς μεθόδους.

Ἡ σημαντικώτερα ὅμως μυστικὴ ὁργάνωσις ἦτο τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία εἶχεν ἰδρυθῇ ἀπὸ τὴν ἀστικὴν κυρίως τάξιν τῶν Ἑλλήνων, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας τῆς Διασποράς, οἱ ὅποιοι ἤθελον νὰ παρωτρύνουν συγχρόνως καὶ τοὺς ὑπολοίπους βαλκανικοὺς λαοὺς εἰς συντονισμένην ἐξέγερσιν. Ἀπὸ ὁργανωτικῆς πλευρᾶς, ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία εἶχεν ὡς πρότυπον τοὺς Καρμπονάρους τῆς Ἰταλίας. Αἱ πρῶται ἀποφάσεις τῆς Διοικήσεως τῆς Ἑταιρείας, ἀποτελουμένης τότε ἐκ τριῶν προσώπων, ἐλήφθησαν εἰς τὴν Ὁδησσόν, τὸ 1814. Ἀρχικῶς ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία ἤθελε νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν συμμετοχὴν μεγαλεμπόρων, πλοιοκτητῶν καὶ πλοιάρχων, ἀλλὰ εἰς τὴν πραγματικότητα περιέλαβεν εἰς τὴν ὁργάνωσιν καὶ μικροεμπόρους καὶ μικροαστοὺς. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀνέκτα ἐπιρροὴν εἰς τὴν ρωσικὴν διπλωματίαν. Ἡ ρωσικὴ ἀστυνομία δὲν κατεδίωκε τοὺς ὁπαδοὺς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Ἀλλ' αἱ ἰδεολογικαὶ διαφοραὶ μετὰ τὸ συντηρητικὸν Ρωσοικὸν Κράτος καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἔθνικων βλέψεων ἐμφαίνονται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσσίας Καποδίστριας, δὲν ἀπεδέχθη τὴν ἀρχηγίαν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς ἐπιστολάς του κατεδίκασε τὴν ὅλην κίνησιν. Τὸ 1817, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν μὲ Σέρβους, Βουλγάρους καὶ Βλάχους στρατιωτικοὺς ἀρχηγοὺς ἀντιστασιακῶν κινημάτων, διὰ τὸν συντονισμὸν τῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ Ἑταιρεία ἤθελε νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἐπανάστασιν εἰς τὴν Σερβίαν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Αἱ ἡγεμονίαι τῆς Μολδαυίας καὶ τῆς Βλαχίας, αἱ ὁποῖαι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν Ἑλλήνων ἡγεμόνων, ἀπελάμβανον μίας σχετικῆς ἀνεξαρτησίας εἰς τὴν Ὄθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν, συμμετεῖχον ἐπίσης εἰς περιορισμένην κλίμακα εἰς τὸν ὁργανούμενον ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ Σουλτάνου. Ὁ Τουντὸρ Βλαδιμιρέσκου, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἐντοπίου πληθυσμοῦ, ἔγινε μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, μόνον τὸ 1820, τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο ἀποτελεῖ ἔνδειξιν τῆς περιωρισμένης ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ὀργανώσεως. Αἱ ἐθνικαὶ οἱάδες συνηγοῦντο μετὰ τῶν εὐκόλως λόγῳ κοινῆς πίστεως καὶ κοινῆς καταπίεσεως, ἀν καὶ οἱ συνασπισμοὶ αὐτοὶ σπανίως ἦσαν μακρὰς διαρκείας.

Τὸ 1820, δηλαδὴ ἐν ἔτος πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως, ἡ Ἑταιρεία εἶχε τρία διαφορετικὰ σχέδια διὰ τὴν ἐπανάστασιν. Τὸ πρῶτον σχέδιον προέβλεπε νὰ γίνῃ ἡ ἐπανάστασις εἰς τὴν Σερβίαν, τὸ δεύτερον εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὸ τρίτον, τὸ ὁποῖον καὶ τελικῶς ἐπραγματοποιήθη, εἰς τὰς ἡγε-

μονίας της Ρουμανίας. Οί αρχηγοί της Έταιρείας, απέδιδον μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Πελοπόννησον, λόγω τῆς γεωγραφικῆς των θέσεως. Τὰ Ὄθωμανικὰ στρατεύματα θὰ ἔπρεπε νὰ χωρισθοῦν εἰς δύο, διὰ νὰ καταστείλουν τὴν ἐπανάστασιν, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος εἰς τὴν Σερβίαν καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλον εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἡ εἰσοδος εἰς τὴν Σερβίαν θὰ ἐδυσχεραίνετο ἀπὸ τὰ Βουλγαρικὰ βουνὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους ἐπαναστάτας. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον εἶχεν ἔλθει ἡ Έταιρεία εἰς συνεννόησιν μετὰ τοῦ εἰς Βεσσαραβίαν ἐξορίστου Σέρβου ἀρχηγοῦ Καραγεώργεβιτς. Ἡ Ρουμανία μὲ τὰς μεγάλας της πεδιάδας δὲν εἶχεν ἰδιαίτεραν σημασίαν διὰ τὴν Έταιρείαν. Καὶ ὅμως, κατὰ περίεργον τρόπον, ἡ ἐπανάστασις ἐκηρύχθη εἰς τὴν Ρουμανίαν.

Ὁ Τσάρος Ἀλέξανδρος ἦτο βεβαίως ὁ μόνος, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε περισσότερα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ἐγνώριζεν ὅτι ὁ Ὑψηλάντης, ὁ ὑπασιπιστὴς του, εἶχεν εἰσβάλλει εἰς τὸ Βουκουρέστι μὲ 10.000 στρατιῶτες καὶ μάλιστα μετὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Βλαδιμιρέσκου, ἀρχηγοῦ τῶν Ρουμάνων ἐπαναστατῶν. Ὁ Τσάρος ὅμως, δὲν ἤθελε κατ' οὐδένα τρόπον νὰ γίνῃ ἐθνικὴ ἐπανάστασις, ἀλλὰ μόνον μία μικρὰ ἐξέγερσις, ἡ ὁποία θὰ τοῦ ἔδιδε τὸ πρόσχημα νὰ ἐπέμβῃ ἐναντίον τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἐξ ἄλλου, διὰ τῆς Παριβαλκανικῆς ἐξεγέρσεως εἰς τὴν Ρουμανίαν ἡ Έταιρεία ἤθελε μόνον νὰ υποθάλῃ τὸν ρωσσο-τουρκικὸν πόλεμον. Ἀλλ' ὁ πρίγκηψ Ὑψηλάντης διεπίστωσεν μετὰ τὴν εἰσβολὴν του εἰς τὸ Βουκουρέστι ὅτι οἱ Φαναριῶται ἡγεμόνες τῆς Μολδαυίας καὶ τῆς Βλαχίας δὲν ὑπεστηρίζοντο ὑπὸ τῶν ὑψηλῶν των, καὶ οὕτω ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς πολιτικὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ κινήματος ἀπελευθερώσεως τοῦ Βλαδιμιρέσκου. Μόλις ὁ Βλαδιμιρέσκου ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ρουμάνων, ἐτάχθη καὶ ὁ Πρίγκηψ Ὑψηλάντης, ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Βλάχων ἀπὸ τοῦς Ἑλληνας ἡγεμόνας των. Ἐτόνισεν, ὅτι ἡ τυραννία τῶν ἡγεμόνων αὐτῶν εἶχεν ἐξασθενήσῃ τὰς πνευματικὰς δυνάμεις, τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν ὑψηλῶν των. Ἡ στάσις αὐτὴ τοῦ Ὑψηλάντη ἐιαιτείετο πρὸς τὸν κοινωνικὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τοῦ Βλαδιμιρέσκου, ὁ ὁποῖος ἐστρέφετο ἐναντίον τῶν Ρώσων. Εἶναι φανερόν, ὅτι ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας, ὁ Τσάρος δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐπανάστασιν. Ἐνεκεν τούτου, καὶ παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πάντοτε ἐνεφανίζετο ὡς προστάτης τῶν Χριστιανῶν, δὲν ἠμπόδισε τὸν Ὄθωμανικὸν στρατὸν νὰ ἐκμηδενίσῃ τὰ ἐπαναστατικὰ στρατεύματα εἰς τὸ Βουκουρέστι καὶ τὸ Ἰάσιον.

Ἄν καὶ ἡ ρωσικὴ ἀστυνομία παρηκολούθη τὰ μέλη τῆς Έταιρείας εἰς τὴν Ρωσίαν, δὲν συνέλαβεν κανένα ἐξ αὐτῶν. Μόλις ὁ Τσάρος διεπίστωσεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις προσελάμβανε κοινωνικὸν χαρακτῆρα καὶ θὰ ὠδήγῃ ἀναγκαστικῶς εἰς Ρωσσο-τουρκικὸν πόλεμον μὲ τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ἀγγλίας ἐναντίον τῆς Ρωσσίας, ἀντελήφθη ὅτι ἡ ἐπανάστασις θὰ ἦτο δι' αὐτὸν ἀνώφελος. Ἐνεκεν τούτου, ἡ Ρωσικὴ πολιτικὴ περὶ τὰ 1824 δὲν ἤθελε ἀνεξάρτητον Ἑλληνικὸν Κράτος, ἀλλὰ τρεῖς ἡμιανεξαρτήτους ἡγεμονίας ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης.

Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις ἤρχισε χωρὶς νὰ στηρίξῃ ἐλπίδας εἰς τὴν Ρωσίαν, τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν. Δὲν ἦτο καμμία κίνησις ἐπιστροφῆς εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἢ καὶ καθαρῶς θρησκευτικὴ. Ἦτο ἀρχικῶς ἡ ἀφομοίωσις τῶν δυτικο-εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν περὶ ἐθνικισμοῦ. Ἦτο μία κίνησις ἀστικὴ καὶ φεουδαρχικὴ συγχρόνως, ἡ ὁποία ἤθελε νὰ προκαλέσῃ ρωσσο-τουρκικὸν πόλεμον. Ἀπὸ τὴν στιγμὴν ὅμως κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ὑψηλάντης, παρὰ τὴν θέλησίν του, ἠναγκάσθη νὰ ταυτίσῃ τὴν πολιτικὴν του μὲ τὸν κοινωνικὸν ἀγῶνα

τοῦ Βλαδιμιρέσκου, ἡ Ρωσοῖα δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐπανάστασιν, ἔστω καὶ ἐὰν θὰ ἔχανε οὕτω τὴν ιδιότητα τῆς Προστατίδος ὅλων τῶν ὀρθοδόξων ὑπηκόων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Τελικῶς, ἠναγκάσθη ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ ἀρχικόν της σχέδιον, διότι οἱ Φαναριῶται ἠγέται τῆς Ἑταιρείας, δὲν ἤθελον νὰ ἰδρύσουν ἀσήμενον ἐλληνικὸν κράτος, ἀλλὰ ἓνα Παμβαλκανικὸν Κράτος ὑπὸ Ἑλληνικὴν ἡγεσίαν.

Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦτο μία κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέγερσις ἐναντίον ἐνὸς Κράτους περιλαμβανόντος πολλὰς διαφορετικὰς ἐθνότητας, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίσημος πίστις δὲν συνεφωνεῖ μὲ τὴν θρησκείαν τῶν πλέον ἐπηρρεασμένων ἀπὸ τὰς Εὐρωπαϊκὰς ιδέας ὑπηκόων της, καὶ ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ τοῦ ὁποίου δὲν προσέφερε πλέον εἰς τοὺς οἰκονομικῶς δραστηριοὺς ὑπηκόους της, ἐπαρκεῖς δυνατότητας ἀναπτύξεως. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν οἱ πρῶτοι εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην, οἱ ὁποῖοι ἐπέτυχον νὰ ἰδρύσουν κράτος ἐθνικόν. Ἐν τούτοις πολλὰ ἐκ τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τῆς πρὸ 140 ἐτῶν, ὅπως π.χ. τῆς ἐθνικῆς ἢ τῆς ὑπερεθνικῆς τάξεως, τῆς πνευματικῆς συνδέσεως μετὰ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἢ τῆς συνεχίσεως τῆς μεταβυζαντινῆς παραδόσεως, τῆς διατηρήσεως ἢ τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς κοινωνικῆς τάξεως, μέχρι σήμερον ἀκόμη ἔτυχον μερικῆς μόνον λύσεως.

Ὁ Φ. Πολίτης, πολλὰκις ἐτόνισεν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις μένει αἰωνία φωτεινὴ ἐστία εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους μας, ὅχι διὰ τὰ ἐπιτελεσθέντα κατ' αὐτὴν πολεμικὰ κατορθώματα, ἀλλὰ διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ιδεώδους ἐκείνου τύπου τοῦ Ἀ γ ω ν ι σ τ ο ῦ, ὁ ὁποῖος προβάλλει μέσα ἀπὸ τὰ γεγονότα. Κανεῖς δὲν ἐσκέφθη νὰ ἀντικρύσῃ ὑπὸ τὸ ποῖσμα στρατιωτικῆς κριτικῆς ἢ συνταγματολογικῶν ἀνιλήψεων τὸν Ἀγῶνα, ὅταν κατῴρθωσε νὰ συλλάβῃ τὴν ιδεώδη μορφήν τοῦ Ἀγωνιστοῦ. Μόνον ἡ μορφή αὕτῃ τοῦ Ἐλευθέρου Ἀνθρώπου ἀνύψωσεν εἰς σημασίαν γ ε γ ο ν ό τ ο ς τὴν Ἐπανάστασιν.

Βασικῶς, ὁ νέος τύπος τοῦ Ἑλλήνος ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος προετοιμάζει καὶ πραγματοποιεῖ τὴν Ἐπανάστασιν, εἶναι ἡ τελεία νίκη τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου ἐπὶ τοῦ αἰσθητοῦ. Ἀποκαλύπτει διὰ τῆς ἠθικῆς ρώμης του τὴν ἀνδρικήν συνείδησιν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ νεώτερος Ἕλλην μετέστη εἰς τὴν ἰδανικὴν μορφήν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τοῦ κόσμου ἡ μονοσήμαντος λέξις «ἥρωϊκός» κατέστη ἡ ἔννοια διὰ τῆς ὁποίας παρίσταται ἡ δύναμις. Εἰς τὴν νεο-Ἑλληνικὴν ὑπάρχει ἡ ἀμετάφραστος λέξις τῆς «λεβεντιάς», ἡ ὁποία ἐπέκεινα τῆς δυνάμεως συνδυάζεται καὶ πρὸς τὸ ἦθος. Σύνθεσις ἡθους καὶ δυνάμεως καθίσταται ἡ ἀνεπανάληπτος αὕτῃ δι' ἄλλον λαὸν ἔννοια. Προκύπτει ἀπὸ τὴν διεξαγωγὴν τῶν πολέμων καὶ δὲν συνιστᾷ πρᾶξιν εἰκαστικῶς παραστατικὴν, ὡς εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ ἐμπλεων ἡθους ἐνατένισιν τῆς ἥρωϊκῆς προβολῆς. Τίποτε δὲν πικραίνει τόσον τὸν Νεοέλληνα, δὲν τὸν ἐκθέτει τόσον εἰς τὸν οἶκτον τοῦ κόσμου καὶ εἰς τὸ μῖσος τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅσον ἡ σωματικὴ ἀσχημία. Ὁ «Θάνατος τοῦ παλληκαριοῦ» θὰ ἦτο δι' ἓνα βόρειον λαὸν ἀσυγχώρητος αὐτοκτονία· εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅμως εἶναι ὁ θρῦλος τοῦ λαϊκοῦ ἥρωος, ὁ ὁποῖος θυσιάζει εἰς τὴν ὡραιότητα καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ζωὴν του. Πρόκειται διὰ μίαν αἰσθητικὴν ἐκδήλωσιν ἐθνικοῦ ἰδεαλισμοῦ, οὐδεμίαν προφανῶς σχέσιν ἔχοντος μὲ τὴν «μασκαράταν» τῆς δυτικῆς ἱπποσύνης. Ἡ λεβεντιά διὰ τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα καθίσταται ὁ ἀντίλαλος τοῦ ἡμετέρου μεσαίωνος. Εἶναι ἡ ἐπέκτασις καὶ ἡ ἀξιοποίησις τοῦ Ἀντρεϊωμένου τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Τὸ σπαρτιατικὸν

ιδεῶδες τοῦ ἐφηβικοῦ σώματος, ἐνῶ παραμένει ἀκέραιον, προσδέχεται τὴν συμπλήρωσιν τοῦ χριστιανικοῦ ἥθους.

Τὸν ἐθνικὸν τύπον τῆς νεοελληνικῆς λεβεντιάς σφοδρῶς ἀντεμάχετο ἡ ἐκλογικευμένη ἡγεσία τοῦ ἀπελευθερωθέντος κρατιδίου. Βαυαροκρατία καὶ Φραγκολεβαντισμός, διαλύοντες εἰς τὴν λογικὴν τὴν ἀνώφελον κατ' αὐτοὺς «λεβεντιά», προετοιμάζουν ἀθελήτως τὸν σχηματισμὸν τῆς λογοκρατίας. Ἐκτοτε συντρίβεται ἡ ἐλικὴ ἀντιμετώπις τῆς ζωῆς, παρακμάζει τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ ὁ ἀκριπικὸς κύκλος, καὶ διαλύεται ὁ ἀταξικὸς χαρακτήρ καὶ ἡ ἀνδρική ἐνατένισις τοῦ κόσμου.

Ὁ πατριωτισμὸς εἶναι βεβαίως ἰδεολογία συνόλου. Τὴν ιδέαν ὅμως τῆς πατριδος, ὡς ὀρθῶς ἐπεσήμανε ὁ Φῶτος Πολίτης, τὴν ἐξυπηρέτησαν καὶ τὴν ζωντάνεψαν κυρίως τὰ ἄτομα ἐκεῖνα, πού ἡ ἀτομικὴ τους λύτρωσις συνέπεσεν νὰ ταυτίζεται μὲ τοὺς συνολικοὺς πόθους. Οἱ σπουδαιότεροι ὀπλαρχηγοὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἦσαν παλιοὶ ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες.

Ὁ ἐορτασμὸς τῆς 150ετηρίδος μόνον τότε θὰ ριζώσῃ καὶ θὰ καταστήσῃ συνειδητὸν εἰς τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνας τὸ νόημα τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅταν φέρῃ κοντὰ τοὺς καὶ καταστήσῃ ὑπόδειγμα, τὴν ἠθικὴ ἐλευθερία τοῦ παλληκαριοῦ, πού ἦταν συνώνυμος μὲ τὴν λεβεντιά.

Τοῦτο τὸ ἔργον ἐπωμίζονται οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

(Ο Πλούταρχος και ο Θουκυδίδης στον έξωνάβρηκα του καθολικού της Μονής Φιλανθρωπινών (1560 μ.Χ.) στο νησί των Ίωαννίνων)

ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΡ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ

Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Ο ΥΠΟ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΜΕΝΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς, κατόπιν μακρᾶς ἐπιμόνου καὶ γονίμου προπαρασκευῆς, μεγαλειώδους ἐξεγέρσεώς των τὸ 1821 πρὸς ἀποκατάστασιν των εἰς τὸν ἐπὶ αἰῶνας νοσταλγούμενον καὶ ποικιλοτρόπως ἐπιδιωκόμενον ἐλεύθερον ἐθνικόν, κρατικόν, πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν βίον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὴν μόνην ἀξίαν τῆς ἐννοίας ἄνθρωπος καὶ μορφήν ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἀπέδειξαν ὅτι ἤθελον πράγματι νὰ ζήσουν. Ἐφ' ὅσον δὲ διεξεδίκουν τοῦτο καταφανῶς διὰ τῆς ἀρετῆς, τῆς πνευματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἐκτρέφεται καὶ ἡ ἀναγκαῖον πολεμικὴ ἀρετὴ καὶ ολοκληρώνεται οὕτως ἡ εὐψυχία, κατέδειξαν συγχρόνως καὶ ὅτι ἐμελλον νὰ ζήσουν, ἥτοι νὰ ἀναδειχθῶν εἰς τὴν ἐκ τῆς ἐλευθερίας προερχομένην ολοκληρωτικὴν ἀρετὴν. Ἡ ἐλληνικὴ φυλὴ ἐθριάμβευσε κατὰ τὴν προσπάθειάν της αὐτὴν. Ἀλλὰ δὲν ἐθριάμβευσε διὰ τοῦ εἰδικοῦ καὶ τοῦ ἄλλου ἐξωτερικοῦ ὄγκου. Ἐθριάμβευσε διὰ τῆς ιδέας καὶ διὰ τοῦ δικαίου, διὰ τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς εὐψυχίας εἰς τὸν ψυχικόν, τὸν πνευματικόν καὶ τὸν ἠθικόν τομέα τῆς ἀνθρωπίνης ἐκδηλώσεως. δι' ὅσων δηλαδὴ κáμνουν τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐκδηλῶνεται οὗτος πράγματι ὡς ἄνθρωπος καὶ νὰ εἶναι ἐπομένως καὶ πραγματικῶς ὃν χαρίεν, διακεκριμένον εἶδος τῆς Δημιουργίας, κατὰ τὸ διὰ τοῦ Μενάνδρου σωζόμενον ὥραϊον ἐκεῖνο «ὡς χαρίεν ἐστ' ἄνθρωπος, ὅταν ἄνθρωπος ᾖ».

Τὴν εἰς τὸν ἄνθρωπον οὕτως ἀρμόζουσαν καὶ πρόπουσαν ἀρετὴν προέβαλε καὶ ἐλάτρευσε καὶ ὑπηρετήσεν ἡ Ἑλλὰς τόσον κατὰ τὴν προχριστιανικὴν ἐξάνθησιν καὶ ἀκμὴν της, ὅσον καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν πνευματικὴν ολοκλήρωσιν τῆς καὶ οὕτω οἰκουμενικῆς, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ πανανθρωπίνου τιθεμένης, μετὰ πλάσιν της. Ἐπὶ τῆς ἀρετῆς δὲ ἐθεμελίωσε καὶ δι' αὐτῆς ἐπεδίωξε καὶ ἐπιδιώκει ἡ Ἑλλὰς τὴν αἰθιαλὴν Μεγάλην Ἰδέαν της, ἡ ὁποία, ἀνεξαρτήτως τῆς εἰδικωτέρας ἐκάστοτε μορφῆς της, συνίσταται σταθερῶς εἰς τὴν καταβολὴν φροντίδος καὶ προσπαθείας διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς φιλοπατρίας, τῆς ἐμπράκτου πρὸς τὴν Πατρίδα ἀγάπης, ἐν τῇ διατηρήσει τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς, ἐν τῇ διεκδικήσει καὶ ἀνακτήσει τῶν ὑψίστων τούτων ἀγαθῶν κατὰ τὰς περιόδους καὶ τὰς περιπτώσεις ἀπωλείας ἢ κινδύνου ἀπωλείας αὐτῶν καὶ ἐν τῇ προαγωγῇ τέλους αὐτῶν καὶ τῇ διαπλάτυνσει των εἰς ἀγαθὰ κοινῆς ὠφελείας, εὐθυμερίας καὶ προόδου. Ἡ οὕτως ὡς μεγάλη ὄντως ιδέα, ὡς ἰδανικὸν καὶ κίνητρον συνάμα ἐπιτεύξεως αὐτοῦ, ἐκδηλουμένη ἐλληνικὴ φιλοπατρία ἀναπτύσσεται καὶ ἐκδηλῶνεται φυσικῶς διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἀντίστοιχον ἀγάπην καὶ φροντίδα, εἰς τὴν ἀληθῆ φιλανθρωπίαν. Ὡς φιλανθρωπία ἢ ἀληθῆς ἀνθρωπισμός νοεῖται ἐν προκειμένῳ ἡ ἐκδήλωσις ἀγάπης καὶ φροντίδος πρὸς πάντας, καὶ πρὸς τοὺς τῆς ἰδίας ὁμάδος, ἐθνους, φυλῆς, συγγενείας καὶ τὰ ὅμοια, καὶ πρὸς τοὺς «ἄλλους» τοὺς ἐκτός καὶ μακρὰν τῶν φυσικῶν ἐθνικῶν καὶ λοιπῶν συναφῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα ὅρια ἀναγκαιῶς καὶ ἀκαταλύτως προϋποθέτει καὶ διαγράφει ἡ πρα-

γματικότης τῆς φυσικῶς, ψυχικῶς καὶ πνευματικῶς τὴν ομάδα συνδεούσης καὶ ἀναδεικνυσούσης ἐννοίας τοῦ ἔθνους. Ὡς φιланθρωπία νοεῖται λοιπὸν ἡ ἐκδήλωσις φροντίδος καὶ ενδιαφέροντος διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν ἀνθρώπων, τῆς ἰδίας ἐθνικῆς ομάδος ἢ τοῦτ' αὐτὸ ἐθνότητος, ὡς φυσικῆς ἀναγκῆς καὶ ἀναντικαταστάτου ὄντοτος, κατὰ πρῶτον λόγον, καὶ τῶν ἄλλων ἀκολουθῶς, ἵνα καὶ οἱ «ἴδιοι» καὶ οἱ «ἄλλοι», οἱ πάντες λοιπὸν, διατηροῦν καὶ προάγουν τὰ εἰς τὴν φύσιν πάντων τῶν ἀνθρώπων «ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας δημιουργίας των παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐκδηλώσεως τῆς ἐν Χριστῷ, κατὰ τὴν πρόνοιαν Αὐτοῦ πρὸς λύτρωσιν καὶ σωτηρίαν των, μερίμνης Του διατελούντων) ἐγκείμενα, πρὸς διατήρησιν καὶ προαγωγὴν, ἀγαθὰ τῆς τιμῆς, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ευημερίας καὶ τῆς προόδου.

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος ὑπενθυμίζει πού ἀναφορικῶς πρὸς τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἰησοῦ (Εὐαγγέλ. Ματθ. 12, 17—21) τὰ ὑπὸ τοῦ Προφήτου Ἡσαΐου (42, 1—4) σχετικῶς ἐξαγγελλόμενα, τὰ ὁποῖα καταλήγουν εἰς τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι «τῷ ὄνοματι αὐτοῦ ἔθνη ἔλπιουσιν». Ἀκολουθῶς παραθέτει ὁ αὐτὸς Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος λόγους τοῦ ἰδίου τοῦ Κυρίου διαζωγραφοῦντας ἐντόνως, τὴν διαπλάτυνσιν τῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους σχέσεώς Του, προσδιοριζομένης πλέον οὐχὶ ὑπὸ τοῦ μετ' αὐτῶν ὑφισταμένου τυχόν δεσμοῦ συγγενείας ἢ ἐθνότητος (χωρὶς δεβαίως καὶ νὰ ἀπορρίπτῃ εἰς τὴν πραγματικότητά τοὺς δεσμοὺς τούτους, τοὺς ὁποῖους παντοιοτρόπως ἄλλωστε ὁ ἴδιος ἐτίμησεν), ἀλλ' ἐπὶ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς πρὸς Αὐτὸν ἑλξεως ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶναι οἱ ἀμέσως μελλοντικοὶ ἰδικοὶ του ἐν τῇ ὑπ' αὐτῶν ἐκπληρώσει τοῦ θείου θελήματος, ὡς τοῦ θελήματος ἀκριβῶς τοῦ Πατρὸς Του τοῦ ἐν τοῖς Οὐρανοῖς: «ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, αὐτὸς μου ἀδελφὸς καὶ ἀδελφὴ καὶ μῆτηρ ἐστίν» (Ματθ. 12, 50). Ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ δὲ τομέως εἰδικώτερον, ἡ τοιαύτη πρὸς τὸ πανανθρώπινον ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ προαγομένη διαπλάτυνσις, ἐν τῇ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐκζητήσῃ τῆς ἀληθείας πρὸς τὸν Θεὸν — Πατέρα Του — σχέσεως αὐτῶν, ἐκφράζεται σαφέστατα εἰς τοὺς πρὸς τὴν Σαμαρείτιδα παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ Ἰακώβ λόγους τοῦ «γύναι, πιστευσόν μοι ὅτι ἔρχεται ὥρα ὅτε οὔτε ἐν τῷ ὄρει τούτῳ οὔτε ἐν Ἱερουσαλὺμοις προσκυνήσητε τῷ πατρί. Ὡς οὐκ οἴδατε, ἡμεῖς προσκυνούμεν ὅ οἴδαμεν» ὅτι ἡ σωτηρία ἐκ τῶν Ἰουδαίων ἐστίν. Ἀλλ' ἔρχεται ὥρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅτε οἱ ἀληθινοὶ προσκυνῆται προσκυνήσουσι τῷ πατρί ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ· καὶ γὰρ ὁ πατὴρ τοιοῦτους ζητεῖ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτόν» (Ἰωάν. 4, 21—23). Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀποκρούει πᾶσαν ἐθνικιστικὴν στενότητα καὶ πᾶσαν «φυλετικὴν διάκρισιν» ὡς πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, λέγει παρὰ ταῦτα ὁ Ἰησοῦς, ἐν δικαίᾳ ἀποδόσει τιμῆς εἰς τὴν ἐθνικὴν του πνευματικὴν ὑπεροχὴν, «ἡμεῖς προσκυνούμεν ὅ οἴδαμεν» ὅτι ἡ σωτηρία ἐκ τῶν Ἰουδαίων ἐστίν». Ἀνάλογα δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ εἰς τὸν ὑπέροχον πρόλογον τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου. Παρὰ τὴν μεγαλοπρεπῆ ἐκεῖ, παγκόσμιον χαρακτῆρα ἐκφαινουσάν, σύνδεσιν ἢ τοῦτ' αὐτὸ συνταύτισιν τοῦ «Λόγου» πρὸς τὸν προαιώνιον Λόγον, ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου (ὁ ὁποῖος ἐν προκειμένῳ ἀπῆχε βεβαίως τὴν αὐτοσυνειδήσιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ) ὡς τὰ «ἴδια», ἥτοι τὰ οἰκεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Λόγος «ἦλθε», διὰ τῆς ἐν αὐτῷ, τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, σαρκώσεώς Του, παρουσιασθεῖς ὡς κατ' ἀνθρώπον τέκνον τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἔθνους τούτου, ἀκολουθεῖ δὲ καὶ ἡ ἐν τῷ προανακρούσματι ἤδη τούτῳ μελαγχολίαν προκαλοῦσα παρατήρησις, «καὶ οἱ ἴδιοι αὐτόν οὐ παρέλαβον» (Ἰωάν. 1, 11).

Εἰς τοσοῦτον στενὸν βαθμὸν συγγενείας πρὸς αὐτὸν εὐρίσκονται κατ' ἀρχὴν διὰ τὸν Ἰησοῦν οἱ Ἰσραηλῖται, ὡς οἱ «υἱοὶ τῆς βασιλείας», ὥστε πρὸς στιγμὴν ν' ἀπευθύνη πρὸς τὴν ἐκζητοῦσαν τὴν βοήθειάν του διὰ τὴν θυγατέρα τῆς «ξένης»,

τὴν φορτικὴν ἐκείνην Χαναναίαν, ἀκόμη καὶ τοὺς σκληρῶς ἠχοῦντας λόγους, «οὐκ ἔστι καλὸν λαβεῖν τὸν ἄρτον ἀπὸ τῶν τέκνων καὶ βαλεῖν τοῖς κυναρίοις» (Ματθ. 15, 26). Κατὰ τὴν μέχρη τοῦ σταυρικοῦ θανάτου περίοδον τῆς ἐκδηλώσεώς του ἐφαινότο, πράγματι, ὅτι ὡς εἰς τὸν κύκλον τῆς ἀποστολῆς του ἀνήκοντας ἐθεώρει μόνον τοὺς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ λαοῦ καὶ ἔθνους. Τὴν πρώτην δοκιμὴν ἀποστολικῆς δράσεως διὰ τοὺς Μαθητάς του εἶχε περιορίσει ὁ ἴδιος διὰ τῆς παραγγελίας του, «εἰς ὁδὸν ἐθνῶν μὴ ἀπέλθῃτε καὶ εἰς πόλιν Σαμαρειτῶν μὴ εἰσέλθῃτε· πορεύεσθε δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλότα οἴκου Ἰσραὴλ» (Ματθ. 10, 5—6). Ἀλλ' ὅταν Ἕλληνες, προσήλυτοι βεβαίως, ἀπευθύνθησαν πρὸς τὸν ἐκ τῶν Μαθητῶν Φίλιππον μὲ τὴν παράκλησιν νὰ τοὺς παρουσιάσῃ εἰς Αὐτόν («Κύριε, θέλομεν τὸν Ἰησοῦν ἰδεῖν», Ἰωάν. 12, 20—21), ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς συνέδεσε τὸ γεγονός μὲ λίαν εὐδοίωνον προοπτικὴν, διὰ τῶν λόγων του, «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (στιχ. 23), ὡς καὶ διὰ τῶν ἀμέσως ἐπακολουθοῦντων λόγων του σχετικῶς πρὸς τὸν θάνατόν του καὶ τὴν τοῦτον ἀναγκαιῶς ἀκολουθοῦσαν Ἀνάστασιν καὶ ἐξ αὐτῆς καρποφορίαν· «Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσὼν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει» (στιχ. 24). Ἐνταῦθα ἔχομεν ἤδη τὴν πρώτην ἔνδειξιν περὶ τοῦ ὅτι διὰ πάντων τούτων θὰ δοθῇ ἐγκαίρια νὰ ἀναγνωρισθῇ οὗτος ὡς παγκόσμιος Σωτὴρ καί, ἐπομένως, τὴν προεπιθεβαίωσιν περὶ τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐκδηλώσεως καὶ ἀναγνωρίσεως τῆς δόξης του. Οὕτω παρουσιάζεται τὸ ἐν λόγῳ συμβὰν τῆς παρουσιάσεως εἰς αὐτὸν «Ἑλλήνων» καὶ τῆς τόσον τιμητικῆς παρ' Αὐτοῦ ὑποδοχῆς αὐτῶν (σωτηριολογικῆς ὑφῆς καὶ σωτηριολογικοῦ χαρακτῆρος ὑποδοχῆς) καὶ ὡς ἔνδειξις ὅτι ἡ ἐπίγειος σταδιοδρομία του εἶχε πλέον ἀπὸ ἀπόψεως διδασκῆς καὶ ἀποκαλύψεων ὁλοκληρωθῇ, ἐφ' ὅσον, χωρὶς νὰ ἀποστερῇ τὴν ἐπὶ γῆς ἀποστολήν του τοῦ ἐιδικοῦ διὰ τὸ Ἰσραὴλ περιεχομένου καὶ σκοποῦ της, ἐμπλουτίζει συγχρόνως τὰς παραδεδομένας παραστάσεις καὶ ιδέας διὰ νέου περιεχομένου καὶ μεταπλάσσει οὕτως αὐτὰς εἰς παγκοσμίους καὶ πνευματικὰς.

Ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, εἰς τὰς Ἀθήνας, παραπλεύρως τῆς Ἀκροπόλεως, ἐξ ἐρεθισμῶν καὶ ἀφορμῶν τοῦ ἐκεῖ θρησκευτικοῦ καὶ πνευματικοῦ περιβάλλοντος (βωμὸς, ἀγνῶστω Θεῷ), ρήσεις Ἑλλήνων ποιητῶν¹⁾ θὰ διακηρύξῃ ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος τὴν μεγάλην ἀλήθειαν, τὴν πραγματικὴν νέαν ἀποκάλυψιν· «ἐποίησέ τε (ὁ Θεὸς) ἐξ ἐνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρὸς ὅσον τῆς γῆς, ὁρίσας προστεταγμένους καιροὺς καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῆν, ζητεῖν τὸν Κύριον, εἰ ἄραγε ψιλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὐροῖεν, καὶ γε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἑκάστου ὑμῶν ὑπάρχοντα. «Ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν» (Ἐπιμενίδης), ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασιν· «τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν» (Ἄρατος). (Πράξ. 17, 26—28). Ἐδῶ διακηρύσσεται, ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ καθαρωτέρου γενικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἡ ἐνότης πάντων τῶν λαῶν, λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως αὐτῶν καὶ τοῦ τελικοῦ προορισμοῦ των, ἀλλὰ συγχρόνως ἀποδίδεται εἰς κάθε λαόν, ὡς ἔθνος (μὲ ὀρισμένους «προσ τεταγμένους καιροὺς» καὶ «τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν»), μοναδικότης, ἰδιουπία, ἰδιαίτερα φυσιογνωμία, ἡ εἰς τὴν ὁποίαν ἐμμονή (διὰ διατήρησιν, ἀνάπτυξιν καὶ πληρῶσιν αὐτῆς διὰ τοῦ ὅλου εἰς αὐτὴν ἀντιστοιχοῦντος καὶ ἀνήκοντος περιεχομένου) παρουσιάζεται ὡς αὐτονόητος πρὸς τὸν Θεὸν καθήκον. Τὴν ἀποκάλυψιν αὐτὴν λαμβάνει βεβαίως καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐκ τῆς γενικωτέρας ἀποκα-

1) Παρὸλ. Παναγιώτου Χρήστου, Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ τὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου, ἐν Κρητικὰ Χρονικά, ἔτος Γ', 1949, τευχ. I, σελ. 118 ἐξ. Ὅρα ἰδίως σελ. 123—124, 125—126.

λύψεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε παραγγεῖλει τελικῶς (μετὰ τὴν ἀνίστασιν του καὶ τὴν εἰς τὴν ἀρχικὴν του δόξαν καὶ «ἐξουσίαν» ἐπαναποκατάστασιν του) εἰς τοὺς Μαθητάς του, τοὺς οὕτω Ἀποστόλους καταστάντας· «πορευθέντες μαθητεύσατε ἐν παντί τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διδόντες αὐτοὺς τὴν ρεῖν πάντα ὁσα ἐνετεῖ λάμψον ἡμῖν» (Ματθ. 28, 19—20). Οὕτως «ἐδέσμευσε» καὶ «δεσμεύει», ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τοὺς εἰς τὴν νέαν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν καλουμένους καὶ φερονμένους ἀνθρώπους μόνον διὰ τῆς ἀνάγκης τηρήσεως τῶν ὑπ' Αὐτοῦ διδαχθεῖσων ἐντολῶν ἢ τοῦ Νόμου του, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐντολὴ καὶ νόμος ἀγάπης, ἐπομένως δὲ καὶ ἀληθινῆς ἐλευθερίας, εἰς τὴν ὁποίαν συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ διὰ τῆς πίστεως γνῶσις τοῦ ζῶντος ἀληθινοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸν Χριστιανισμόν, εἰς τὸν ὅποιον ἀνεβαπτίσθη καὶ καθηγιάσθη καὶ ἡ Ἑλλάς ὡς Ἕθνος κατὰ τὴν δισχιλιετῇ ἔκτοτε Ἱστορίαν της, ἀνεβαπτίσθη καὶ ἀνεπλάσθη καὶ ἡ ἐννοια τῆς ἐλληνικῆς φιλοπατρίας καὶ προσεβλήθη οὕτως αὕτη ὡς πραγματοποιούμενον καὶ καὶ ποικιλομόρφως, κατὰ τὰς ἱστορικὰς περιστάσεις, ἐκδηλούμενον ἐλληνοχριστιανικὸν ἰδεῶδες δικαίου, τιμῆς καὶ ἀρετῆς.

Ὁ Χριστιανισμὸς οὐδὲν τὸ ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου ἀρχεγόνως τεθειμένον ἐκλαμβάνει ὡς ἀπορριπτέον, ἀλλὰ, τοῦναντίον, ὀδηγεῖ αὐτὴν ταύτην τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐν Χριστῷ ἀνακαινιζομένην ἐν τῷ συνόλῳ της, πρὸς τὸν ἑαὶ τοῦ Θεοῦ ταχθέντα προορισμὸν της. Οὕτως ὑπάρχει πλήθος φυσικῶν ὁρμῶν καὶ κλίσεων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ εἶναι ἐξυπηρετικαὶ διὰ τὸν ἀνθρώπον ἐν τῇ διὰ τῆς παρουσίας ἀκριβῶς ζωῆς ὁδέσει τοῦ πρὸς τὴν αἰωνιότητα, πρὸς τὴν ὁποίαν, ὡς πρὸς τὴν αἰωνίαν ζωὴν, ὁ Χριστιανισμὸς τελικῶς ἀποβλέπει. Ἄλλ', ἐννοεῖται, αἱ φυσικαὶ ὁρμαὶ καὶ κλίσεις τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι καὶ ἀπηλλαγμέναι παρεκτροπῶν ἢ διαστροφῶν, πρὶν ἢ καταληφθῶν αὗται πραγματικῶς καὶ διαποτισθῶν ὑπὸ τοῦ ἀναπλαστικοῦ πνεύματος τῆς ἐν Χριστῷ «καινῆς κρίσεως»· διότι, πράγματι, «εἴ τις ἐν Χριστῷ, καινὴ κτίσις· τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα», ὅπως πάλιν εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν διακηρύσσει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πρὸς πρῶτους Ἕλληνας Χριστιανούς, ἐν Κορίνθῳ (2. Κορινθ. 5, 17). Εἰς τὸν κόσμον τῆς προχριστιανικῆς εἰδωλολατρίας ἔλλειπεν ἀκόμη ἡ βασικὴ ἐκείνη κατεύθυνσις τῆς ψυχικότητος, ἐκ τῆς ὁποίας προέρχεται ἡ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ ἐνότης, ἡ μόνῃ δυναμένη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἀστείρευτος καθαρὰ πηγὴ τῶν ἐπὶ μέρους ἀρετῶν, ὅπως τὸ αὐτὸ δύνανται νὰ ἐπισυμβαῖν, καὶ ἐπισυμβαίνει, καὶ εἰς τὴν πολυειδῆ μεταχριστιανικὴν εἰδωλολατρίαν.

Εἰς τὰς εὐγενεστέρας ἐκδηλώσεις τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, αἱ ὁποῖαι ἀνεδείχθησαν ἀκριβῶς εἰς τὴν προχριστιανικὴν Ἑλλάδα, ἀνήκει πανθομολογουμένως καὶ ἡ φιλοπατρία, ἡ πρὸς τὴν Πατρίδα ἀληθινὴ καὶ ἐμπρακτος ἀγάπη, ἡ θέτουσα αὐτὴν, τὴν Πατρίδα, ὑπεράνω ὅλων τῶν ἄλλων ἐν τῷ κόσμῳ ἀγαθῶν, φυσικῶν δεσμῶν καὶ θεσμῶν· «μητὸς τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερον ἐστὶν πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον καὶ ἐν μέizonι μοῖρα καὶ παρὰ Θεοῖς καὶ παρ' ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσιν», ὅπως διακηρύσσει, διὰ τοῦ Πλάτωνος, τὸ ἀρχέτυπον τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ ὠλοκληρωμένου προχριστιανικοῦ ἐλληνικοῦ ἰδεώδους, ὁ Σωκράτης. Κύριον δὲ καὶ οὐσιώδες περιεχόμενον τῆς φιλοπατρίας εἶναι ἀνέκαθεν καὶ παρμένει ἡ ἐλευθερία, ἡ ἐπιδιώξις, ἡ διατήρησις καὶ ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς.

Τὴν οὐσίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς τὴν φωτεινότεραν καὶ τελειότεραν ἐξωτερίζουσιν τῆς λαοκρατίας τῆς ἐλευθερίας ἐκδηλουμένης εἰς τὴν προβολὴν καὶ τὴν ἔξαρσιν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Ὅλη σχεδὸν ἡ κλασσικὴ τέχνη εἶναι θρησκευτικὴ ὑπόκλισις πρὸ τῆς τὴν θείαν ὠραιότητα ἀντιφεγγιζούσης ὠραιότητος τοῦ ἀνθρωπίνου αἰσθήματος καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ἐν γένει στοιχείου. Ἀξιοθαύμαστος ἐσωτερικὴ ἰσορροπία, σαφὴς ἀντίληψις τῆς ζωῆς καὶ ἀένας

θηρησκευτική ἁρμονία τῆς ἐκθαμβωτικῆς ὠραιότητός της δημιουργοῦν τὴν φωτεινὴν ἐκείνην ἀτμόσφαιραν τῆς ὑπεροχοῦ αἰγλῆς τῆς ζωῆς τῆς ἀκμῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει καὶ διασώζει ἡ κλασσικὴ τέχνη.

Αὕτῃ αὕτῃ ἡ λατρεία τῆς ἐλευθέρως ἀνθρωπίνης προσωπικότητος εἰσέδνε καὶ ἐφώτιζε καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐκ τῆς ὑπερμέτρου δὲ λατρείας τῶν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν δὲν ἠδύνατο οὗτοι νὰ ἱδρῦσουν ἐνιαῖον ἐθνικὸν κράτος καὶ ἔξω εἰς μικρὰς δημοκρατικὰς πολιτείας ὑπηρετούσας εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς Πόλεως. Αὗται, ἔχουσαι πάντοτε, ἰδιοτύπως, καὶ τὴν συνειδησὶν τῆς ἐθνικῆς κοινότητος, συνηνοῦντο ἐν καιρῷ κινδύνου, ὅταν ἐκινδύνευεν ἀκριβῶς ἡ ἐλευθερία, ἀλλὰ καὶ εἰς καιροὺς καὶ τόπους τῆς πανελληνίου θρησκευτικῆς λατρείας, εἰς τὰ παν-ελληνία Ἱερά, ὅπου ἤρχισαν νὰ τίθενται καὶ νὰ ἐκβλαστάνουν καὶ αἱ καταβολαδες τῆς εἰς τὰ λεγόμενα «κοινὰ» ὁμοσπονδιακῆς συνεννώσεως.

Εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἡ ἐλευθερία θὰ προσλάβῃ νέον, κατὰ πάντα ὠλοκληρωμένον, περιεχόμενον καὶ πεδῖον ἐκδηλώσεως· ἀναφέρεται αὕτη εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἐκείνην, διὰ τῆς ὁποίας «ἡμᾶς Χριστὸς ἠλευθέρωσε» (Γαλατ. 5, 1), εἰς τὴν ἐκ τῶν τυπικῶν διατάξεων, ἐν προκειμένῳ, τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου ἀπελευθέρωσιν, εἰς τὴν ἀληθινὴν λοιπὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀμέσου πνευματικῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν συνανθρώπων, διὰ τῆς ἀγάπης, κοινωνίας ἢ σχέσεως, καὶ γενικεῦεται οὕτως ἀκολούθως εἰς τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ κάθε δουλείαν τῶν παθῶν, τοῦ μίσους, τῆς ἀδικίας καὶ τῆς αὐτοδικίας, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς τὴν καταστροφὴν. Διὰ τὴν τοιαύτην ἐλευθερίαν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος συνιστᾷ ἐξαιρετικὴν προσοχὴν πρὸς διαφύλαξιν της (διὰ νὰ μὴ παροποιῇται καὶ διαστρέφεται εἰς εὐκαίριαν ἐπιδόσεως εἰς διὰν κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς σαρκός, κατὰ τὸν ἐγωισμόν καὶ τὰ ἄλλα κατώτερα πάθη) καὶ πρὸς ἐπαλήθευσιν της κατὰ τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον αὐτῆς διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης, ἡ ὁποία εἶναι προσφορὰ καὶ θυσία ἀπὸ τὸν καθένα πρὸς τὸν καθένα καὶ πρὸς τὸ σύνολον, ὡς καὶ ἀπὸ τὸ σύνολον πρὸς τὸν καθένα· «ὕμεις γὰρ ἐπ' ἐλευθερίᾳ ἐκλήθητε, ἀδελφοί, μόνον μὴ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἀφορμὴν τῇ σαρκί, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης δουλεύετε ἀλλήλοις· ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πληροῦται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν. Εἰ δὲ ἀλλήλους δάκνετε καὶ κατασθίετε, βλέπετε μὴ ὑπ' ἀλλήλων ἀναλωθῇτε» (Γαλατ. 5, 13—15).

Ἀπὸ τοιοῦτον ἰδεῶδες ἐλληνοχριστιανικῆς κατὰ τὰ ἀνωτέρω φιλοπατρίας καὶ ἐλευθερίας, καλλιεργοῦμενον ἐπιμόνως καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ὑπὸ τῆς τὴν ἐλληνοχριστιανικὴν παράδοσιν, τὴν ζωντανὴν μνήμην τοῦ ἔθνους, συντηρούσης καὶ ἁσθεστον διατηρούσης Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας του, παρουσιάζεται ἐμπνεόμενον ἕνα κλασσικὸν ἀληθῶς κείμενον τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνος, ἡ Διακήρυξις τῆς Γ' ἐν Τροικίῃν, τῷ 1827, Ἑθνοσυνελεύσεως, «Πρὸς ἅπαντας τοὺς πιστεύσαντας εἰς Χριστόν». Εἰς αὐτὴν διαλαλεῖται, μετὰ ξὺ ἄλλων, πρὸς τὰ χριστιανικὰ ἔθνη τῆς οἰκουμένης· «... Ὡς χριστιανοί, οὔτε ἦτον οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ περπατήσωμεν δεσποζόμενοι ἀπὸ τοὺς θρησκομανεῖς Μωαμεθανούς, οἱ ὅποιοι κατεξέσχίζον καὶ κατεπάτουν τὰς Ἀγίας Εἰκόνας, κατεδάφιζον τοὺς Ἱεροὺς Ναοὺς, κατεφρόνουν τὸ Ἱερατεῖον, ἐβλασφήμουν ὑβρίζοντες τὸ θεῖον ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ, τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, καὶ μᾶς ἐβίαζον ἢ νὰ γίνωμεν θύματα τῆς μαχαίρας τῶν ἀποθνήσκοντες χριστιανοί, ἢ νὰ ζήσωμεν ἀρνηταί τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁπαδοὶ τοῦ Μωάμεθ. Πολεμοῦμεν πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Κυρίου μας, καὶ δὲν θέλομεν πώποτε συγκατοικίαν μετ' αὐτῶν. Ὡς Ἕλληνες, ἀποτελοῦντες Ἑθνος εἰς τὸν κόσμον, καὶ Ἑθνος τοῦ ὁποίου οἱ πατέρες ἐτίμησαν τὸ ἀνθρώπινον εἶδος, οὔτε ἦτον οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ λησμονήσωμεν τ' ὄνομά μας, τοὺς μεγάλους ἄνδρας ἐκ τῶν ὁποίων καταγόμεθα, τὸ εἶναι μας. Τ' ἀριστουργήματα τῆς μεγαλοφυΐας τῶν, τὰ μεγαλουργήματά των, τὰ ἐρεΐπια τῆς Ἑλλάδος, οἱ τάφοι τῶν προπα-

τόρων μας, μᾶς υπενθυμίζουν πάντοτε τὴν εὐγένειαν αὐτῶν καὶ τὴν ἀθλίαν ἡμῶν κατάστασιν² ...πολεμοῦμεν πρὸς τὸν ἄρπαγα, τὸν κατακτητὴν, τὸν ἄνομον, τὸν αἰμοβόρον δεσπότην, καὶ πολεμοῦμεν ἀμυνόμενοι ἀφ' ὅτου προσεβλήθημεν ἀπὸ αὐτὸν ὀρμήσαντα νὰ μᾶς κατακόψη ὅλους εἰς ὅλα τὰ μέρη, διὰ νὰ ἐξοντώσῃ τὸ ἔθνος μας, νὰ καθαρπάσῃ τὰς περιουσίας μας, νὰ σύρῃ εἰς τὰς αἰσχροδοντίας καὶ νὰ πωλήσῃ ὡς σώματα εἰς τὴν ἀγορὰν τὰ τιμώτατα τ' ἀγαπητὰ κοράσια καὶ παῖδιά μας, ὅτε ἐβιάσθημεν καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τὸν νόμον τῆς φύσεως νὰ ὑπερασπισθῶμεν ἐνόπλιον τὴν ὑπαρξίν μας, καὶ ἀντιπαρετάξαμεν τὴν βίαν κατὰ τῆς βίας, ὀρκισθέντες ἐνώπιον τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς νὰ ζήσωμεν ἢ ν' ἀποθάνωμεν ἐλεύθεροι... 'Ο πόλεμός μας δὲν εἶναι ἐπιθετικός, εἶναι ἀμυντικός, εἶναι πόλεμος τῆς δικαιοσύνης κατὰ τῆς ἀδικίας, τῆς χριστιανικῆς θρησκείας κατὰ τοῦ κορανοῦ, τοῦ λογικοῦ ὄντος κατὰ τοῦ ἀλόγου καὶ θηριώδους τυράννου». Κατακλείεται δὲ ἡ ὑπὸ θαυμαστῆς πίστεως καὶ ἀκαταλύτου ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ, ἐκ παραδόσεως πρὸς ἄλληλα ἁρμονία, διαπνεομένη ἱστορικὴ αὐτὴ Διακήρυξις διὰ τῶν ἐξῆς: «Θέλοντες λοιπὸν νὰ ζήσωμεν ἢ ν' ἀποθάνωμεν ἐλεύθεροι, ἀναθέμενοι τὰς ἐλπίδας μας εἰς τὸν ἔφορον τοῦ Δικαίου Θεοῦ, καὶ θαρροῦντες εἰς τὰς φιλοδικαίους καρδίας τῶν Δυνατῶν τῆς Εὐρώπης, θαρροῦντες δὲ καὶ εἰς τὰς φιλελληνικάς 'Εταιρίας, διακηρύσσομεν αὖθις τὴν 'Ανεξαρτησίαν μας ἐνώπιον τοῦ ἑπερτάτου 'Οντος καὶ ἐνώπιον ὅλης τῆς Οἰκουμένης, διαμαρτυροῦμενοι εἰς τὸ ἀδέκαστον τῆς 'Ιστορίας κριτήριον ἐναντίον τῆς πολιτικῆς ἐκείνης, ἥτις ἀντιβάνει εἰς τὰς ἀρχάς τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς 'Ηθικῆς»³.

Ἐπὶ τῶν ἀρχῶν πράγματι τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς 'Ηθικῆς ἐθεμελιώμετο πνευματικῶς καὶ ἐξεδηλοῦτο εἰς τὴν πράξιν ὁ ἐνεργὸς πλέον ἱερὸς ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων τοῦ 1821, ὅπως ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τούτων εἶχε στηριχθῇ καὶ ἡ ὅλη μαζαίων συστηματικὴ προπαγανδευτικὴ του. Κατὰ τὴν προπαγανδευτικὴν δὲ αὐτοῦ καὶ τὴν διεξαγωγὴν του, ὁ ἥρωισμός καὶ ἡ ὅλη εὐφυγία καὶ γενναιοφροσύνη τῶν Πανελλήνων εἰς προσφορὰν τῶν πάντων «διὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστιν τὴν ἁγίαν καὶ διὰ τὴν ἐλευθερίαν» κατεδείχθησαν, εἰς ἡψιστον καὶ ἀνυπερέβλητον βαθμὸν ἐκδηλωθέντα, ἀντάξια μᾶς τοιαύτης μεγάλῃς ὄντως ιδέας. Ἡ εἰς τὴν ιδέαν ταύτην ἐμμονὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος, τῶν φροντίδων καὶ τῶν ἐνεργειῶν τόσον τοῦ, ὥς καρποῦ αὐτῆς προκύψαντος ἀνεξαρτήτου καὶ ἐλευθέρου πλέον μικροῦ, κατὰ τὴν ἑκτασιν, ἑλληνικοῦ Κράτους, ὅσον καὶ τοῦ πρὸς αὐτό, ὥς ἐπὶ τοῦ πρώτου στερεοῦ ἐδάφους, φυσικῶς συνδεθέντος ὅλου 'Εθνους, θὰ ἔχῃ θεοβίως τὴν προέκτασίν της καὶ τὴν ἀνάλογον διαμόρφωσίν της καθ' ὅλην τὴν ἑκτοτε διαρροεῖσασαν πολυκύμαντον ἱστορικὴν περίοδον τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα ἐτῶν. Καὶ κατὰ τὴν νέαν αὐτὴν περίοδον ἡ μεγάλη ιδέα τοῦ ἑλληνισμοῦ θὰ συνίσταται εἰς τὴν διεκδίκησιν ἀκριβῶς, τὴν βαθμιαίαν ἐπανάκτησιν,

2) Δύο ἑκατονταετίας ἤδη πρὸ τοῦ τελικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνος διεκήρυσεν ὁ μαρτυρικὸς Πατριάρχης Κυρίλλος ὁ Λούκαρις: «Πρέπον εἶναι ὧ ἄνδρες Ἕλληνας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γνήσια παῖδιά, ἂν ἴσως καὶ εὐρισκόμεθα ξεπεσμένοι ἀπὸ βασίλειαν, ἀπὸ πλοῦτη καὶ ἀνάπαισιν, ὅπου ἔχει ὁ κόσμος, νὰ μὴ προδόσωμεν τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς μας». Ἐκ Διαλόγου τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐν ἀπλῇ γλώσσῃ πρὸς τοὺς ὑποδούλους Ἕλληνας ἀπειθυνομένου, πρὸς προφύλαξιν αὐτῶν ἐκ τῶν ξένων προπαγανδῶν. Παρὰ Χρυσοστόμῳ Παπαδοπούλῳ, Ἀρχιεπισκόπῳ Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. Ἡ ἐξωτερικὴ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τοῦ ἡ' αἰῶνος. Ἐν «Θεολογία» (Ἀθηνῶν) τόμ. Κ' (1949) σελ. 193.

3) Ἐν, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ἥτοι Συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, Νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832. Ἐκδίδοντος Ἀνδρέου Ζ. Μάμωνα φιλοτίμῳ συνδρομῇ τῶν ὁμογενῶν, τόμ. Θ'. Ἐν Ἀθήναις 1841, σελ. 64—65.

ἐξασφάλισιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν ὠλοκληρωμένης ἐλευθέρως ἑλληνικῆς ζωῆς.

Διὰ τῆς οὗτω κατὰ τὰ γενικώτερα καὶ οὐσιωδέστερα προσδιοριζομένης Μεγάλης Ἰδέας τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἐπιδιώκοντο, καὶ δὲν ἐπιδιώκονται, τοπικαὶ ἢ εἰδικαὶ βελτιώσεις τῆς τύχης τῶν ὑποδούλων ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, οὔτε ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν συμφερόντων μιᾶς τάξεως ἐπὶ ζημίᾳ τῶν ἄλλων ἐκ τῆς ἀντιδικίας ἢ ἀδιαφορίας δι' αὐτάς. Ὅλος τοῦναντίον καὶ οἱ ἐμπνευσμένοι πνευματικοὶ καλλιεργηταὶ τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν ὡς ἀκαταλύτων ἑλληνοχριστιανικῶν ἰδεωδῶν, καὶ οἱ κατευθύνοντες στρατιωτικῶς καὶ πολιτικῶς τοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας, καὶ οἱ ἥρωικοὶ ἐκτελεσταὶ καὶ συντελεσταὶ τῶν πολεμικῶν καὶ τῶν ἄλλων συναφῶν κατορθωμάτων, καὶ οἱ ἀφειδῶς διὰ τὸν ἀγῶνα καὶ διὰ τὸ σύνολον τὰ ὑλικά καὶ τὰ ἄλλα φυσικὰ ἀγαθὰ των διαθέτοντες¹, καὶ οἱ προσκαρτεροῦντες, ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων, ἐν διαρκεῖ ψυχικῇ

- 4) Εἰς τοῦτο ἀνδείχθησαν πανθομολογουμένως ἰδιαίτερώς οἱ Ἑπειῶται καὶ διεκρίθησαν, πράγματι, ὡς οἱ κατ' ἐξοχὴν Ἑθνικοὶ Εὐεργέται. Ὁ πολὺς Ἀραβαντινὸς εἰς τὸ περὶ Ἰωαννίνων βιβλίον τῆς Χρονογραφίας του τῆς Ἑπείρου (Τόμ. 2ος, σελ. 272) γράφει: «Μοναδικὸν παράδειγμα πατριωτισμοῦ καὶ ἀγαθοποιίας καταδεικνύοντες εἰς τὴν ὑψηλὴν οἱ Ἰωαννῖται, ὅσοι ἐχάραξαν εἰς τὴν βίβλον τῆς αἰωνιότητος τὰ σεβαστὰ ὀνόματα αὐτῶν διὰ τῆς ἐγκαιρᾶς εἰσεύσεως τῆς γενικῆς ἢ μερικῆς περιουσίας των, εἰς ὄφελος τῶν ζώντων καὶ τῶν μεταγενεστέρων σιμπατριωτῶν καὶ ὁμογενῶν». Ἡ μοναδικὴ ὄντως εἰς τὸ εἶδος τῆς αἵτης παράδοσις, περὶ τῆς ὁποίας κάμνει ὁ Ἀραβαντινὸς ἐδῶ λόγον εἰδικῶς διὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἰωαννιτῶν ἐκδήλωσίν της, εἶναι καὶ πανηπειρωτικὴ παράδοσις, ἰσχύουσα εἰς μέγα βαθμὴν μέχρι σήμερον. Μὲ τὸ τίμιον προῖον τῆς εὐγασίας των καὶ τῆς μεγαλοδωρίας των οἱ Ἰωαννῖται καὶ οἱ λοιποὶ Ἑπειῶται εὐεργέται ἤχι μόνον γενικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸ Ἕθνος προσέφερον, συμβάλλοντες εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον συνέδραμον, εἰς κρίσιμον καμπὴν τῆς μεγάλης αὐτῆς ὑποθέσεως, τὸν ἱερὸν ἀγῶνα, εἰς τὴν προσπάθειαν ἀποκαταστάσεως καὶ ὡς ἀνεξαρτήτου κράτους τῆς ἀναγεννημένης Ἑλλάδος. Ἰδοὺ πῶς ἐκθέτει ὁ Ἰ. Καποδίστριας τὰ τῆς χειρονομίας ἐκείνης τῶν μεγάλων ἐθνικῶν εὐεργετῶν εἰς σχετικὴν ἐπιστολὴν του (Ἰούλιος 1827): «...Ἐκ πολλῶν ἡδὴ χρόνων μεγάλα χρηματικὰ κεφάλαια κατετέθησαν εἰς τὸ ἐν Μόσχᾳ νοσοκομεῖον παρὰ τε τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμαδῶν καὶ παρὰ διαφόρων ἄλλων Ἑλλήνων Ἰωαννιτῶν ἐπὶ ρητῇ ὁρῇ, ὅπως οἱ τόκοι αὐτῶν νὰ χρησιμεύσωσι μόνον εἰς συντήρησιν τῶν σχολείων καὶ ἄλλων δημοσίων ἰδρυμάτων τῆς γενεθλίου των πόλεως Ἰωαννίνων... Σήμερον λοιπὸν οἱ ἀδελφοὶ Ζωσιμάδες ἐπὶ ζῶντες καὶ οἱ ἐπίτροποι τῶν ἄλλων δωρητῶν, ἀποθανόντων, θεωροῦντες ὁμοφώνως μετὰ τῶν ἐν Μόσχᾳ ἄλλων Ἰωαννιτῶν τὸ κατεπεῖγον τῶν τῆς Ἑλλάδος χρεῶν καὶ θέλοντες νὰ τὴν βοηθήσωσι προτίθενται νὰ ἀφιερῶσιν εἰς τοῦτο τὸ ὅλον τῶν προεξηρημένων τόκων(...) ὡς δάνειον καὶ μὲ συμβουλευόνται πῶς νὰ ἐνεργήσωσι. Ἐγὼ δὲ βλέπων τῆς ἀποφάσεώς των τὴν ἀρχὴν νόμιμον καὶ τὸν σκοπὸν εὐεργετικὸν ἐχάρην διὰ τὸ ἐκούσιον τῆς προσφορᾶς καὶ εὐθὺς τοὺς ἀπεκρίθησαν ἐνθαρρύνων, ὥστε νὰ ἐκτελέσωσι τάχιον τὰ βουλευθέντα...» (Ἐν «Ἑπειρωτικῇ Ἑστία», ἔτος Ζ', τευχ. 79—80, 1958, σελ. 841). Φαίνεται δὲ ὅτι ἐν ὧσιν τοῦ γεγονότος τούτου, ὡς βεβαίως καὶ διὰ τὴν ὅλην πλουσιοπάροχον συμβολὴν τῶν ἀδελφῶν **Ζωσιμαδῶν εἰς τὸν ἐθνικὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα**, καὶ ἡ ἐν Τροιζίνι Γ' Ἑθνικῇ Συνέλευσις ἀπηύθυνεν εἰς αὐτοὺς τὸ κατωτέρω, ὑπ' ἀριθμ. 70, ἔγγραφον:

«Πρὸς τοὺς κυρίους ἀδελφοὺς Ζωσιμάδας.

«Αἱ δαπάναι σας δὲν ἐματαιώθησαν· τὰ συγγράμματα ὅπου ἐξεδόθησαν καὶ τὰ σχολεῖα ὅπου ἡγέρθησαν διὰ τῆς σινηδρομῆς, ὠφέλθησαν, ὠφελούσι καὶ θὰ ὠφελήσουν τοὺς Ἕλληνας, συντελοῦντα εἰς τὴν ἡθικὴν βελτίωσιν αὐτῶν.

»Ἡ Γ' Ἑθνικὴ Συνέλευσις, ἐν ᾧ ἐφρόντισε νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ πρὸς τὴν Πατρίδα

καὶ ἄλλη δραστηριὰ ἐντάσει τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἐλευθέρου βίου ὑπόδουλοι, οἱ πάντες λοιπόν, παρὰ τὰς καὶ ἐν προκειμένῳ, ἀναποτρέπτως διὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἐκάστοτε ἐκδηλουμένας διχογνωμίας καὶ διαστάσεις καὶ ἐντάσεις, ἀπέβλεπον εἰς τὴν πραγματικότητα εἰς σκοποὺς εὐρυτάτους. Βεβαίως ἡ ἀποτίναξις τοῦ ξένου ζυγοῦ παρέμενε τὸ σταθερῶς ἐπιποθούμενον καὶ ἐπιδιωκόμενον, ἀλλ' ἐν ταύτῳ ὡς βασικὸς σκοπὸς παρουσιάζετο καὶ ἡ ἐπίδοσις τοῦ Ἑθνους εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ὅλων τῶν ἱκανοτήτων του δι' ἐξευγενισμόν καὶ ἀνύψωσιν τῆς ζωῆς, οὕτω δὲ καὶ δι' εὐγενῆ ἀμιλλαν, ἐν ἰσομοιρίᾳ δικαιοματῶν καὶ ὑποχρεώσεων προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν, κατὰ τὴν μετὰ τῶν ἄλλων ἐθνῶν καὶ λαῶν ἐπικοινωνίαν καὶ συνεργασίαν. Οὕτως ἐφιλοτιμεῖτο, καὶ φιλοτιμεῖται, καὶ ὁ νεώτερος Ἑλληνισμὸς νὰ συγκαταλέγεται, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν του ιδιότητα, κατὰ τὴν συναφὴ παύλειον ὑπόδειξιν, μεταξὺ τῶν φροντιζόντων ἐν γενικωτέρᾳ ἐννοίᾳ νὰ τηροῦν, καὶ νὰ ἀναδεικνύουν, «τὴν ἐνότητα τοῦ Πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης» (Ἐφεσ. 4, 3), διὰ τῆς ἀγάπης δὲ μάλιστα ἐξυπηρετουμένην, «ἣτις (ἀγάπη) ἐστὶ σύνδεσμος τῆς τελειότητος» (Κολοσ. 3, 14).

Εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτης ἐκδηλώσεως καὶ πραγματώσεως τῆς ἐλληνικῆς Μεγάλης Ἰδέας, καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ μορφῇ αὐτῆς, ἀδιακόπως συμπαρίσταται ἡ τὴν ἐσωτάτην οὐσίαν τῆς ιδέας ταύτης προσδιορίζουσα Ὁρθοδοξία, ὡς ἡ ἀρχέγονος καὶ μόνιμος συνάμα ἐκκλησιαστικὴ διαμόρφωσις τοῦ εἰς τὸν Χριστιανισμόν προσελθόντος («ἐπιστραφέντος», κατὰ τὴν γενικωτέραν ἐν προκειμένῳ ὀρολογίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἥτοι εἰς τὸ ἀρχεγόνως ἴδιον καὶ οἰκεῖον ἐπανελθόντος) Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξεδηλοῦτο εἰς τὸν τότε κόσμον, ὡς καὶ μετέπειτα, ὡς ἀπαραβλήτου οἰκουμενικῆς σημασίας καὶ ἀποτελεσματικότητος πνευματικὸς πολιτιστικὸς παράγων'.

ἰερά χρέη της, ἐπροθυμήθη καὶ νὰ διακηρύξῃ τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ Ἑθνους πρὸς ἅπαντας τοὺς εὐεργέτας του.

»Το Ἑθνος εὐγνωμονοῦν, οἷς συγκατατάττει μεταξὺ τῶν εὐεργετῶν του, καὶ ἐξαιτεῖται ἀπὸ τὴν φιλοκαλίαν σας ἀδρότερα βοηθήματα, ὅτε καὶ αἰσθάνεται πλειότερον τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ φωτισθῇ, διὰ νὰ φιλάξῃ φωτιζόμενον τὴν ἐλευθερίαν του καὶ νὰ ἀπολαύσῃ τὴν εὐδαιμονίαν του. Ἐν ᾧ μάχεται διὰ τ' ἀπαράγραπτα δίκαιά του, καὶ θριμβεύει κατὰ τῆς τυραννίας, διὰ ν' ἀποκατασταθῇ ἄξιον τοῦ πολιτισμένου κόσμου, νὰ καυχῇθῇ ἀνεπαισχύντως εἰς τὸ ἐλληνικὸν ὄνομα, καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ, ἀνάγκη πᾶσα ν' ἀποκτήσῃ διβλιωθήκας, νὰ ἐγείρῃ παντὸς εἶδους σχολεῖα, καὶ νὰ φέρῃ διδασκάλους ἀπὸ τὴν Εὐρώπην.

»Ἐπειδὴ λοιπὸν ἐλάβετε φροντίδα τοῦ φωτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅτε ὁ τύραννος δὲν ἐπέτρεπε τὰ φῶτα εἰς τὴν Πατρίδα, δὲν εἶναι ἀμφιβολία, ὅτι δὲν θέλει παραμελήσετε ἥδη τὸν ἀρμόδιον καιρὸν διὰ νὰ εὐχαριστήσῃτε τὴν εὐαισθησίαν σας, καὶ νὰ εὐεργετήσῃτε τοὺς ἀδελφούς σας, προμηθεύοντές τους τὰ πρὸς εὐδαιμονίαν φέροντα.

»Εἰθ' ἐπισφραγίσαιτε τὰς ἐναρέτους πράξεις διὰ τινος ἀξίου τῆς ἱστορίας κατορθώματος, τείνοντες εἰς τὸν κοινὸν τῶν Ἑλλήνων φωτισμόν!» Παρὰ Α. Μάμουκα, μν. ἔργ. τόμ. Θ', σελ. 70—71.

- 5) Ὁ ἐκ τῶν νεωτέρων διδασκάλων τῆς ρωσικῆς ὀρθοδόξου διασπορᾶς Γεώργιος FEDOTOV εἰς μελέτην του ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «REISHI GOTTES UND GESCHICHTE» («Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ Ἱστορία»), συνεκτιδομένην μετ' ἄλλων βαθυστοχάστων μελετῶν διακεκριμένων ὀρθοδόξων διδασκάλων τῆς πρώτης γενεᾶς τοῦ ἐν Παρισίοις Ὁρθοδόξου Ρωσικοῦ Θεολογικοῦ Ἰνστιτούτου (τῶν προσφύγων) καὶ ἄλλων προσκεimenών αὐτοῖς, ἐν τῷ συλλογικῷ τόμῳ KIRCHE, STAAT UND MENSCH (RUSSISCH — ORTHODOXE STUDIEN) — τῆς σειρᾶς τῶν οἰκουμενικῶν μελετημάτων τοῦ ἐν Γε-

Ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ, ἐν τῇ κατὰ τὰ ἀνωτέρω καὶ διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς οἰκου-
μενικῆς πνευματικῆς δυνάμεως, συμπροσδιοριζομένη ἐκκλησιαστικῇ ἀποτυπώσει τοῦ
Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐπιδίωξις τῆς διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀναγεννήσεως ψυχικῆς καὶ πνευ-
ματικῆς ὁλοκληρώσεως τοῦ ἀνθρώπινου γένους ὑποδοθεῖται καὶ διὰ τῶν εἰς τοῦτο
προσφύγων καταδεικνυμένων προϋποθέσεων τῆς προχριστιανικῆς ἐλληνικῆς πνευ-
ματικῆς ἐκδηλώσεως, τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας λοιπόν. Διότι πράγματι τὰ ποιη-
λόμορφα στάδια αὐτῆς συναντῶνται, ὡς εἰς κοινὸν σημεῖον, εἰς τὴν ἀγωνιώδη ἀνα-
ζήτησιν καὶ τὴν διὰ τῆς «ψηλαφήσεως», δι' εἰκασίας, εὑρεσιν (πρὸβλ. Πράξ. 17, 27·
«ζητεῖν τὸν Κύριον, εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὑροῖεν») τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ
καὶ τοῦ θελήματος αὐτοῦ ἀληθείας, ὡς περὶ τῶν πραγμάτων τούτων γνώσεως (μετὰ
θρησκευτικῆς λυτρωτικῆς, κατὰ τὰ μεταγενέστερα ἐλληνικά φιλοσοφικά συστήματα,
σημασίας καὶ ἐπενεργείας) καὶ ἐξ αὐτῆς προσδιοριζομένης πρακτικῆς (ἠθικῆς) δε-
οντολογίας⁶. Ἡ ἐν Χριστῷ διδομένη ἀλήθεια, ὡς πραγματικότης καταλλαγῆς μετὰ
τοῦ Θεοῦ καὶ ἐξασφαλίσεως οὕτω ζωῆς καὶ σωτηρίας, τυγχάνει ἀλήθεια ἀποκαλύψεως
καὶ πίστεως καὶ ἐξυπηρετεῖται εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς διὰ τῆς Θεολογίας. Αὕτη ὡς
ἰδικὴ πνευματικὴ λειτουργία τῆς νέας κοινωνίας ζωῆς καὶ σωτηρίας, τῆς Ἐκκλησί-

νείῃ κέντρῳ τῆς «Οἰκουμενικῆς Κινήσεως» (τῆς γνωστῆς διεκκλησιαστικῆς ἐνωτικῆς κι-
νήσεως) — παρουσιάζει (σελ. 66) μίαν ἐπιγραμματικὴν διαπίστωσιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν
τῶν περὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ ρόλου τοῦ ἐλληνικοῦ πνευματικοῦ θίον δυναμένων νὰ λεχθῶν.
Γράφει· «Ἡ μετάφρασις τῆς Βίβλου εἰς χιλιάδας γλωσσῶν καὶ σίμπασα ἡ μεγάλη ἐρ-
γασία τῆς Χριστιανικῆς Ἱεραποστολῆς οὐδὲν μεταβάλλον ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Χρι-
στιανισμὸς παραμένει συνδεδεμένος μεθ' ἐνὸς μοναδικοῦ πολιτιστικοῦ κόσμου, μετὰ τοῦ
εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὅποιος ἐκφύεται ἐκ τῶν ριζῶν τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου.
Ὁ Ἑλληνισμὸς, ὁ ὁποῖος ἐβοήθησε τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τὴν νίκην ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ
κράτει συγχωνευθεὶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀπέβη βραδύτερον τὸ ὄριον (τὸ ὁρόσημον)
τῆς ἐξαπλώσεως αὐτῆς (τῆς Ἐκκλησίας). Νέοι λαοὶ προσήρχοντο εἰς τὴν χριστιανικὴν
πίστιν μόνον καθ' ὃ μέτρον οἰκειοῦντο τὴν ἐλληνικὴν πνευματικὴν ἐν τῷ πολιτισμῷ κλη-
ρονομίαν».

- 6) Μὲ τὸν ἰδικόν της τρόπον καὶ ἡ ὀρθόδοξος χριστιανικὴ Τέχνη, ἡ Ζωγραφικὴ, περιέσω-
σε τὴν ἰδέαν γενικώτερον περὶ τῆς προχριστιανικῆς ἐλληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως
ὡς ἐν τινι μέτρῳ προδρόμῳ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς τοιοῦτος προδρόμος ὑπῆρξε θεβαί-
ως ὁ Ἰουδαϊσμὸς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τυχάνει γνωστότατον ὅτι εἰς ὀρθοδόξους
Ναοὺς ἀπαντῶσιν, εἰς τοιχογραφίας καὶ ἄλλας εἰκόνας, καὶ μορφὰ ἀρχαίων ἐθνικῶν,
Ἑλλήνων, φιλοσόφων καὶ ἄλλων συγγραφέων, θεωρουμένων ἀκριβῶς ὡς κατὰ τινὰ τρό-
πον προκαταγγειλάντων τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰς ἀληθείας του. Ἐνα ἐκ τῶν
ὀλίγων σωζομένων τοιούτων παραδειγμάτων ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐν τῇ Νήσῳ τῆς λίμνης τῶν
Ἰωαννίνων Μονὴ Ἀγ. Νικολάου Σπανοῦ (τῶν Φιλανθρωπῶν), τῆς ὁποίας ὁ ἀρχικὸς
Ναὸς ἀνηγέρθη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Φιλανθρωποῦ. Ἡ
Μονὴ ὑψήρξεν ἐπὶ αἰῶνας λίαν ἀξιόλογον πνευματικὸν κέντρον μὲ τὴν ἐκεῖ λειτουρ-
γοῦσαν ἀνωτέραν Σχολήν, τῆς ὁποίας διδάσκαλοι ἐ χρημάτισαν οἱ τὴν πνευματικὴν γε-
νεάν τῶν Φιλανθρωπῶν (Μοναχῶν) ἀποτελέσαντες. Κατὰ τὸ ἔτος 1560 ὁ ἐκ τῆς γε-
νεᾶς αὐτῆς Ἰωάσαφ Φιλανθρωπινὸς ἀνήγειρε τοὺς καὶ σήμερον σωζομένους τρεῖς νάρ-
θηκας, οἱ ὅποιοι διεκοσμήθησαν τότε καὶ διὰ τοιχογραφιῶν. Εἰς τὸν νῆτον νάρθηκα δια-
σώζονται μετὰ τὰς ἄλλων τοιχογραφιῶν καὶ αἱ εἰκόνας ἐπτά φιλοσόφων, λίαν κατεστραμ-
μένα, μόνον κατὰ τὰ περιγράμματα αὐτῶν, μετὰ σχετικῆς ἐπιγραφῆς, ἀκεραίας διασω-
ζομένης, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ τὴν μετὰ τῶν παραστάσεων τῶν ἁγίων παρουσίαν «Ἑλλή-
νων», «Φιλοσόφων». Ὅρα Α. Ξυγοπούλου, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῶν Ἰωαννίνων, ἐν,
Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, ἐν Ἰωαννίνοις, ἔτος Α', 1926, τευχ. 2, σελ. 133 ἐξ.

ας, κατανοεῖ, ἐξηγεῖται καὶ ἐμπεδώνει δι' ἀναπτύξεως τὸ περιεχόμενον τῆς Αποκαλύψεως, εἰς τὸ ἔργον δὲ αὐτῆς τοῦτο ζάμνει ἡ Θεολογία χοῦσιν καὶ ὄρων καὶ σχηματῶν ἐκ τῆς Φιλοσοφίας, κεκαθαρωμένων ὁμῶς κατὰ πάντα, ἀπὴλλαγμένων ἰδίως τοῦ μυθικοῦ ἐκείνου στοιχείου (τοῦ «Μύθου»), τὸ ὁποῖον πολλὰκις ἡ Φιλοσοφία ἀκριβῶς εἶχεν οἰκαιοποιηθῆ, καὶ οἰκαιοποιεῖται, πρὸς ἔκφρασιν τῶν ἰδεῶν τῆς.

Ἐκ τοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω προκύπτοντος χαρακτῆρος τῆς Ὁρθοδοξίας παρουσιάζεται αὕτη, διὰ τῶν μεγάλων ἐκπροσώπων τῆς ἀκμῆς, διὰ τῶν Πατέρων, ὡς εἰς τὴν πνευματικὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀπεδύπονσα καὶ κατατείνουσα ἰστορικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀποτύπωσις καὶ διαμόρφωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὡς τοιαύτῃ ἔκφρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνέπτυξεν ἡ Ὁρθοδοξία, συμφῶνως πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν διὰ τοῦ ὅλου ἔργου του ἰδρυσεν ὁ Χριστὸς ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ πληρωμα τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας περὶ τοῦ ζῶντος ἀλη-

- 7) Περὶ τῶν ἐξ αὐτῶν καλομένων Καππαδοκῶν Πατέρων (Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου) γράφει εἰδικότερον ὁ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀποθανὼν πολὺς Γερμανὸς κλασσικὸς φιλόλογος WERNER J. A. GER, εἰς τὸ τελευταῖον ἔργον τῆς ζωῆς του (DAS FRÜHE CHRISTENTUM UND DIE GRIECHISCHE BILDUNG, Ὁ πρῶτος Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐλληνικὴ μὀρφωσις, κατὰ μετάφρασιν, ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ εἰς τὴν Γερμανικὴν, ἐπὶ τοῦ W. ELTESTER, BERLIN 1963) σελ. 55—56, τὰ ἐξῆς: «Οἱ Καππαδοκαὶ ὡς σχολὸν ἔθεσαν νὰ διαποτίσιν τὴν ἀνθρωπότητα καθ' ὁλοκληρίαν χριστιανικῶς. Πρὸς τοῦτο διέθετον ἐνθεῖαν μὀρφωσιν, ἡ ὁποία προβάλλει παντοῦ εἰς τὰ συγγράμματα των. Παρὰ τὰς θρησκευτικὰς των πεποιθήσεις, αἱ ὁποῖαι εὗρισκοντο εἰς ἀντίθετον πρὸς τὴν προσπάθειαν ἀναζωογονήσεως τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἐκ μέρους ἰσχυρῶν πολιτειακῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς των, δὲν ἀπέκρυπτον τὴν μεγάλην ἐκτίμησίν των διὰ τὴν ἐν τῷ πολιτισμῷ κληρονομίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἔσθραν καταφανεστάτην διαχωριστικὴν γραμμὴν μεταξὺ ἐλληνικῆς θρησκείας καὶ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τοιουτοτρόπως ἐπανελήφθη παρ' αὐτοῖς ἡ θετικὴ καὶ καρποφόρος σχέσις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ὀριγένους, ἀλλ' εἰς νέαν μορφήν καὶ ἐπὶ ἄλλῃ βαθμίδῳ. Δὲν ὑπερβάλλομεν, ἂν οὐκ ὠμῶμεν ἐνταῦθα περὶ ἐνὸς Χριστιανικοῦ νεοκλασσικισμοῦ. Τοῦτο δὲ ἰσχύει εἰς ὑψηλότεραν ἐννοιαν μίας ἀπλῶς κατὰ τὴν μορφὴν, φορμαλιστικῆς, τοῦ πράγματος θεωρήσεως. Δι' αὐτῶν ἀπέβαινε νῦν ὁ Χριστιανισμὸς κληρονόμος τῆς ἐλληνικῆς γενικῆς παραδόσεως, καθ' ὅσον αὕτη ἦτο ἀξία νὰ ἐπιζήση περαιτέρω. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὄχι μόνον ἰσχυροποίησεν ὁ Χριστιανισμὸς τὴν θέσιν του ἐν τῷ ἐκπολιτισμένῳ κόσμῳ, ἀλλὰ διεφύλαξε καὶ ἀνεξωογόνησε μίαν κληρονομίαν πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία εἰς ἐνὸς μέτρον, ἰδίως διὰ τῶν τότε ἱστορικῶν Σχολῶν, εἶχεν ἀποβῆ ἡ ἄνεν περιεχομένου, ἡ κενὴ καὶ τεχνητὴ ἀπόκλισις ἐνὸς εἰς τὴν φόρμαν ἀποφυγέντος κλασσικοῦ δείγματος (ἀρχετύπου). Ἐχουν λεχθῆ πολλά περὶ τῶν διαφόρων ἀναγεννήσεων τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἀλλ' εἰς τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸν τέταρτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων, ἔχομεν πρὸ ἡμῶν μίαν γνησίαν ἀναγέννησιν — EINE ECHTE RENAISSANCE — ἔχει δοθῆ ὀλίγη προσοχή, ἐπάγεται ὁ διὰ τοῦ ὅλου του ἔργου ἰσχυροτάτη ὥθησιν κατὰ τὰς ἡμέρας μας δίδων εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς κλασσικῆς Παιδείας διὰ τῆς Χριστιανικῆς Παιδείας τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων WERNER JAGER. Ἀς σημειωθῇ ἐδῶ, δι' ἐνημέρωσιν, καὶ νεώτατον συλλογικὸν ἔργον, προελθὸν ἐκ τῶν ἐργασιῶν διεθνοῦς πνευματικῆς συγκεντρώσεως, ἡ ὁποία εἶχε διοργανωθῇ, πρὸ διετίας, ὑπὸ εἰδικῶν διὰ τὴν διερεύνησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ Κέντρον τῆς Σοφδόννης: GREGORIUS NTSSSENUS. ECRITURE ET CULTURE PHILOSOPHIQUE DANS LA PENSEE DE GREGOIRE DE NTSSSE. ACTES DU COLOQUE

θινοῦ Θεοῦ καί τοῦ ὡς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους θελήματος Αὐτοῦ, τῇ βοηθείᾳ καὶ τῶν ὑψίστων ἀνθρωπίνων πνευματικῶν ἐπιτεύξεων κατὰ τὴν «ἐλληνικὴν» δὲ ἀκριβῶς ἐκφρασίν αὐτῶν, τὴν ἀληθῶς μεταμορφωμένην διὰ τῆς θεωρήσεως καὶ ἀξιολογήσεως αὐτῆς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ σωτηρίας⁸. Ἡ οὕτω διαμορφωμένη ὁρθόδοξος οἰκουμενικότης παραμένει, κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν φύσιν αὐτῆς, ἀδιατάρακτος καὶ εἰς ἐποχὰς ἐξωτερικῆς παρακμῆς, δοκιμασίας καὶ θλίψεως. Ἐκδηλώνεται τότε ἡ ὁρθόδοξος οἰκουμενικότης διὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου συντηρήσεως, ἀπαρχαράκτου καὶ ἀκεραίας μεταβιβάσεως τῶν εἰς ἐποχὰς ἐνεργοῦ ἐκδηλώσεως τοῦ ὁρθοδόξου ἐκκλησιαστικοῦ πνευματικοῦ δυναμισμοῦ ἐπιτευχθέντων ἀνυπερδλήτων ἀγαθῶν πίστεως καὶ ζωῆς⁹. Εἰς ἄλλας δὲ ἐποχὰς νέων οἰκουμενικῶν ἀνάζητήσεων καὶ

DE CHEVETOGNE (BELGIQUE), SUR L' HELLENISME TRADIF DE LA SORBONNE. 1971. Ἔκδ. M. HARL, σελίδες VIII+267. Ἡ σὺλλογὴ περιλαμβάνουσα μελέτας εἰς τὴν Γαλλικὴν, τὴν Γερμανικὴν καὶ τὴν Ἀγγλικὴν, διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, I Σύγχρονος κατάστασις τῆς περὶ τὸν Γρηγόριον Νύσης ἐρεῖνης· II Ἑρμηνεία καὶ Θεολογία εἰς τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου Νύσης καὶ III Θεολογία καὶ Φιλοσοφία ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Γρηγορίου Νύσης.

- 8) Λίαν τὸν λόγον τοῦτον συνιστοῦν οἱ Πατέρες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκμῆς τὴν κάρπωσιν καὶ τῆς προχριστιανικῆς ἐλληνικῆς «παιδεύσεως» κατὰ τὸ «ὀφελίμων» καὶ διὰ τὴν χριστιανικὴν ὑπόθεσιν μέρος αὐτῆς. Οὕτω π.χ. ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· «Οἶμαι δὲ πᾶσιν ἀνομολογήσθαι τῶν νοῦν ἐχόντων, παιδεύειν τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν εἶναι τὸ πρῶτον· οὐ ταύτην μόνον τὴν εὐγενεστέραν, καὶ ἡμετέραν, ἥ πάν τὸ ἐν λόγοις κομψὸν καὶ φιλότιμον ἀτιμάσσουσα, μόνης ἔχεται τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ κάλλους τῶν νοουμένων· ἀλλὰ καὶ τὴν ἔξωθεν, ἣν οἱ πολλοὶ χριστιανῶν διαπτύσσουσιν, ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλεράν, καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλονσαν, κακῶς εἰδότες. Ὡσπερ γάρ οὐρανὸν καὶ γῆν, καὶ αέρα καὶ ὕδα τοῦτων, οὐκ ἐπειδὴ κακῶς τινες ἐξελέγξασιν, ἀντὶ Θεοῦ τὰ τοῦ Θεοῦ σέβοντες, διὰ τοῦτο περιφρονήτεον· ἀλλ' ὅσον χρήσιμον αὐτῶν καρποῦμενοι πρὸς τε ζωὴν καὶ ἀπόλαυσιν, ὅσον ἐπικίνδυνον διαφεύγομεν· αὐτῷ κτίσῃ τὴν κτίσιν ἐπανιστάντες κατὰ τοὺς ἄφρονας, ἀλλ' ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὸν Θεὸν καταλαμβάνοντες, καί, ὅ μῃσιν ὁ Θεὸς Ἀπόστολος, αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα εἰς Χριστόν... Οὕτω καὶ τούτων, τὸ μὲν ἐξευταστικόν τε καὶ θεωρητικόν, ἐδεξάμεθα ὅσον δὲ εἰς δαίμονα φέρει, καὶ πλάνης καὶ ἀπωλείας θυθὸν, διεπτύσαμεν... Οὕκοιν ἀτιμαστέον τὴν παιδεύειν, ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισιν· ἀλλὰ σκαιοὺς καὶ ἀπαιδευτοὺς ὑποληπτέον τοὺς οὕτως ἔχοντας, οἱ βούληντ' ἂν ἀπαντας εἶναι καθ' ἑαυτούς, ἔν' ἐν τῷ κοινῷ τὸ κατ' αὐτοὺς κρύπτεται, καὶ τοὺς τῆς ἀπαιδευσίας ἐλέγχους διαδιδράσκωσιν». MIGNE, PATROLOGIA GRAECA, T. 36, 508—509. Μὲ τὸ αὐτὸ πνεῦμα προτρέπει τοὺς νέους καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, ἀνευθυνόμενος εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ κηδεμονιζομένους ἀνεψιούς του διὰ τῆς γνωστῆς διατριβῆς του, «Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», νὰ μελετοῦν ἐκλεκτικῶς τοὺς Ἑλληνας ποιητὰς καὶ λοιποὺς συγγραφεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνευρίσκονται τὰ σπέρματα ὑψηλῶν φυσικῶν ἀληθειῶν καὶ ἔξοχοι ἠθικαὶ ἀρχαί. «Καταστατικὸν χάριτην (MAGNA CHARTA) πάσης ἀνωτέρας χριστιανικῆς μορφώσεως διὰ τὰς ἐρχομένας ἑκατονταετίας» θὰ χαρακτηρίσῃ μετὰ πολλοὺς αἰῶνας τὴν τάσων προσφιλεῖ εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας διατριβὴν ἐκείνην τοῦ Μ. Βασιλείου ὁ WERNER JAGER εἰς τὸ ἀγγλιστὶ καὶ γερμανιστὶ, τὸ 1961 καὶ τὸ 1963, ἐκδοθὲν κύνειον αὐτοῦ ἄσμα, εἰς τὸ προμνημονευθὲν ἔργον του. «Ὁ πρῶτος Χριστιανισμὸς καὶ ἡ ἐλληνικὴ μόρφωσις» (γερμ. ἔκδ. σελ. 60).

- 9) Λίαν συγκινητικὰ καὶ διδακτικὰ, διὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφραζομένης βεβαιότητος περὶ τοῦ ἀνθεκτικοῦ καὶ καρτερικοῦ τῶν πιστῶν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἰς δυσμενεῖς

αναπροσαρμογῶν ἡ Ὁρθοδοξία καλεῖται νὰ προσφέρει, καὶ προσφέρει, εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν Δόγμα καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἥθος ἀποτελεσμένον πλήρωμα τῆς ἐν Χριστῷ θείας ἀληθείας καὶ δυνάμεως διὰ τὴν κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἀνάγκας καὶ πνευματικὰς δυνατότητας ἡ προϋποθέσεις κάρπωσιν τοῦ πληρώματος τοῦτου ὑπὸ πάντων, διὰ τοὺς ὁποίους τοῦτο καὶ προορίζεται, διὰ τὴν ἐπαναπροβολὴν λοιπὸν αὐτοῦ κατὰ τὰς νέας οὕτως ἢ ἄλλως δημιουργουμένας πνευματικὰς καὶ ἄλλας συναφεῖς συνθήκας, παραλλασσομένης ἐνδεχομένως μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ τῆς μορφῆς ἐκφράσεώς του, ἀλλ' ἀπαρὰφθόρου καὶ ἀπαραχαράκτου παραμένοντος εἰς τὴν οὐσίαν του καὶ εἰς τὸν κόσμον ὑπὲρ πάντων, ὡς καὶ πρὸς ζωὴν αἰώνιον, ἐπενεργεῖάν του.

Διὰ τὸ ἔργον τοῦτο κατεδείχθη καὶ ἀνεδείχθη, ἐξ ὧσιν καὶ ἐνταῦθα ἀνωτέρω διεπιστώσαμεν, ὅντως κατάλληλος ἐν ταῦτῳ δὲ καὶ ἀνθεκτικὴ ἡ ἐλληνικὴ ἀκριβῶς, διὰ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀποτύπωσις τοῦ οἰκουμενικῶς ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἐπενεργούντος πληρώματος τῆς ἐν Χριστῷ θείας ἀληθείας. Διὰ τὴν ἐπαναγωγὴν του εἰς τὰς διὰ τῆς ἐλευθερίας ὁλοκληρωτικῶς κατασφαλιζόμενας δυνατότητας ἀναζωογονήσεως καὶ ἐπαναπροβολῆς τῆς ὁλοκληρωμένης ἐλληνοχριστιανικῆς του ὑποστάσεως, οὕτω δὲ καὶ ἀποστολῆς του εἰς τὸν κόσμον, ἡγωνίσθη ποικιλοτρόπως καὶ κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς δουλείας τὸ ἔθνος μὲ κιθωτὸν διασώσεώς του καὶ διατηρήσεώς τὴν Ἐκκλησίαν του. Ὅλος ἰδιαιτέρως ἀποφασιστικῶς καὶ συστηματικῶς ἐπεδόθη τὸ ἔθνος εἰς τοῦτο, δι' ὧσιν τῶν οὕτως ἐκτραφεισῶν δυνάμεων του, κατὰ τὸν ἱερὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τοῦ 1821. Ὁ ἀγὼν οὗτος παρουσίασεν, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων καὶ ἐκ τῶν περιστάσεων, ποικιλομορφίαν φάσεων καὶ προεκβολῶν καθ' ὅλην τὴν ἑκτοτε διαρροεύσαν ἑκατονπεντηκονταετίαν, ἐκ τῆς ὅλης δὲ οὕτω συνεχῶς παρουσιαζομένης ἐθνικῆς ἐλληνικῆς ἐποποιΐας, μὲ τὰς ἀναποφεύκτους δραματικὰς ἐναλλαγὰς καὶ διακυμάνσεις της, προσδιορίζονται, ἐν ὧφει πάντοτε τοῦ ὅλου ἐπιμόνου καὶ ἀκαταβλήτου ἀγῶνος καὶ τοῦ ὁλοκληρωμένου ὑψηλοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου καὶ σκοποῦ αὐτοῦ, καὶ αἱ συναφεῖς, διὰ τὴν γενεὰν ἡμῶν καὶ διὰ τὰς ἐλληνικὰς γενεὰς τοῦ μέλλοντος, παρακαταθήκαι καὶ ὑποχρεώσεις.

ἢ τοῦτ' αὐτὸ ἀφορήτους περιστάσεις, ὡς τεκμηρίου τῆς γνησιότητος τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς, εἶναι τὰ ὅσα ἔγραψεν ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου διακριθεὶς ὡς διδάσκαλος Ναθαναὴλ Χίκας ὁ Ἀθηναῖος εἰς τὸ «Περὶ τῶν πρωτείων τοῦ Πάπα» ἀντιρρητικὸν ἔργον («Ἐγχειρίδιον») αὐτοῦ. Ὅρα Μ. Ι. Μανούσασκα, Ναθαναὴλ Χίκας ὁ Ἀθηναῖος καὶ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα αὐτοῦ, ἐν, Ἐπετηρίδι τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, ἔτος 4ον, ἐν Ἀθήναις 1952, σελ. 18· «Ὁ συγγραφεὺς (ὁ Χίκας) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἐκείνη «ὅπου περὶάζεται καὶ πολεμάται καὶ δὲν κυριεύεται ποτέ» καί, μολοντί τὴν κατατρώχει «ἡ τυραννὶς τῶν εἰδωλολατρῶν» καὶ ὑφίσταται καθημερινῶς τὰ ἀνδεινα, «μὲ ὅλα ταῦτα τὰ βάσανα», ἐρωτᾷ «δὲν ψάλλουσιν οἱ χριστιανοὶ μέσα εἰς τὴν μέσην τῆς Κωνσταντινουπόλεως «Τίς Θεὸς μέγας, ὡς ὁ Θεὸς ἡμῶν»...; κλπ. ἐπάγεται δέ: «Ποῦ λοιπὸν πληρύνεται τὸ «Πύλαι Ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς»; Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ὅπου πολεμάται καὶ δὲν νικάται, ἢ εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου δὲν τὴν πολεμᾷ τινάς; Ἐλα λοιπὸν ἅς ἔλθῃ τινὰς ἀποτασῶς ἐδῶ, νὰ πάθῃ ἐτοῦτα ὅπου ἐτοῦτοι παθαίνουσι, νὰ ἰδῇς ἂν κάμῃς μίαν ὥραν Χριστιανός, νὰ ἰδῇς πὼς διὰ μίαν ὥραν ἀρνεῖσαι τὸν Χριστόν, ὥσάν τὸ κάνουν ὅσοι ἔλθουσιν ἐδῶ ἔξω, ἀπὸ σᾶς». Τὰς ἐκφράσεις ταύτας ἐκ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργου τοῦ Χίκα (τὸ ὁποῖον ἀριθμεῖ τοῖς ἐκδόσεις) παραθέτει εἰς τὴν ὡς ἀνωτέρω ἐρευνητικὴν κριτικὴν ἐργασίαν του ὁ Μ. Ι. Μανούσασκας, διὰ νὰ καταδείξῃ ὅτι «ὁ Χίκας εὐρίσκειτο πάντως ἐν τουρκοκρατούμενῃ περιοχῇ ὅτε συνέγραψε τὸ βιβλίον».

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΑΚΑΛΩΦ

(έργο Π. Βρέλλη)

ΑΗΜ. ΣΙΩΜΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ '21 ΚΑΙ ΤΟ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟ ΔΕΟΝ

Οἱ καταγόμενοι ἀπὸ τὰ Φάρασα τῆς Καππαδοκίας, πού κατοικοῦν τώρα ἄλλοι στὸ Πλατὺ τῆς Θεσσαλονίκης, ἄλλοι στὴν Κόνιτσα κι ἄλλοι στὴν Ἀθήνα, διατηροῦν ἀκόμα τὴν ἐξῆς Καππαδοκικὴ παράδοση:

«Κάποτε οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἀθάνατοι καὶ δυνατοὶ σὰν ἥρωες. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀποφάσισαν νὰ χτίσουν ἓνα μεγάλο κάστρο καὶ πῆγαιναν στὸ ἀπέναντι βουνό, τὸ Ἀργαῖο, καὶ κουβαλοῦσαν ἀπ' ἐκεῖ ὁ καθένας, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, τεράστιες πέτρες. Μιὰ μέρα, ἐνῶ ἐπέστρεφε μιὰ γυναῖκα κουβαλῶντας μιὰ πολὺ μεγάλη πέτρα στὸ κεφάλι της, ἀντάμωσε στὸ δρόμο χωριανούς κι ἀκούμπησε τὴν πέτρα στὴ γῆ, γιὰ νὰ κουβεντιάσῃ μαζί τους.

—Τί νέα ἀπὸ τὸ χωριό; Ρώτησε ἡ γυναῖκα.

—Πέθαναν, τῆς ἀπάντησαν, ὁ Φωκᾶς, ὁ Κωνσταντᾶς κι ὁ Νικηφόρος.

—Πεθαίνουν λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι; Εἶπε ἡ γυναῖκα κι ἀμέσως ἔχασε τὴ δύναμή της. Καὶ ἡ πέτρα ἔμεινε ἀπὸ τότε ἐκεῖ. Δὲ μπόρεσε ἡ γυναῖκα νὰ τὴν σηκώσει. Ἀπὸ τότε οἱ ἄνθρωποι ἔπαψαν νά ναι ἀθάνατοι κι' ἀντρεωμένοι».

Αὐτὴ εἶναι ἡ παράδοση πού διηγοῦνται οἱ γεροντότεροι Φαρασιῶτες στὸ Πλατὺ τῆς Θεσσαλονίκης, στὴν Κόνιτσα καὶ στὴν Ἀθήνα. Βέβαια ἡ παράδοση αὕτῃ ὑπάγεται σὶν κύκλο τῆς προγονικῆς «ἀθάνατης φυλῆς». Σὲ πολλὰ ἑλληνικὰ μέρη σχετίζεται μὲ τὴν ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦταν γενναῖοι, ἦταν ὑψηλοὶ κ.τ.λ. Ἡ Ἑλληνισσα τῆς Μεσοσηνιακῆς παράδοσης μοιάζει πολὺ μὲ τοὺς ἀθάνατους τῆς Καππαδοκικῆς Φαρασιώτικης:

«Εἷς τὴν Ἑλληνικὴ πόρτα τοῦ παλαιοῦ κάστρου τῆς Μεσσήνης εὐρίσκεται ἓνα θεόρατο λιθάρι, πού φράζει τὸ δρόμο. Αὐτὸ τὸ ἔφερε ἀπὸ μακριὰ εἰς τὸν καιρὸ τῶν Ἑλλήνων μιὰ Ἑλληνισσα· τὸ ἐβαστοῦσε ἐπάνω στὸ κεφάλι της καὶ ἔ(γ)νεθε καὶ τὴ ρόχα της. Ἀμα ἔφτασε σ' ἐκεῖνο τ' ὁμέρος, ἔχαμε ἄχ! γιὰτὶ ἐκουράστη ὀλίγο καὶ ἀμέσως ἐρράγισε ἡ πέτρα καὶ ἔμεινε ἐκεῖ»¹.

Στὰ Φάρασα ὅμως ἡ Καππαδοκικὴ παράδοση παίρνει μιὰ ἰδιαίτερη σημασία. Τὰ ὀνόματα Φωκᾶς, Κωνσταντᾶς καὶ Νικηφόρος εἶναι ὀνόματα ἀκριτῶν. Δὲν ὑπάρχει ἐδῶ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοση, ἀλλ' ἡ Βυζαντινὴ, τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ:

Κάτω στὴν ἄκρη τῶν ἀκρῶν, στὰ βάθῃ καλαμιόνα
Κάβουρας ἐδρακόντεψε καὶ τρώει τοὺς ἀντρεωμένους.

1) Νικ. Πολίτου: Παραδόσεις Α' σελ. 56—1965 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τῆς πρώτης ἐκδόσεως 1904).

Τρώει τὸν μαῦρον τὸν Φουζᾶ, τρώει τὸν Νικηφόρο,
 τρώει τὸν Πετροτράχηλο, ποὺ τρέμει ἡ γῆς κι ὁ κόσμος.
 χαμπάρια καὶ μηνύματα στοῦ Κωνσταντᾶ τὰ σπίτια.

(Ἀκριτικό τραγουδι τῆς Ρόδου)

Σὲ πολλά ἀκριτικά τραγούδια βρίσκομε τὸν ἥρωα Κωσταντᾶ μὲ διάφορα ὀνόματα: Κωσταντᾶς, Κώστας, Τοσμαιῖδός, Τοσμερλῆς, Κ(ων)σ(τ)άντινον κ.λ.π. Ἵσως κάτω ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ βρίσκεται κάποτε — πιστεύουν μερικοὶ — ὁ ἴδιος ὁ Διγενῆς².

Ἄλλο τραγούδι ἀκριτικό ἔχει τὰ ἴδια ὀνόματα:

Στέρνει (στέλλει) τὸν Δούζα τὸ Φωζᾶ, στέρνει τὸ Νικηφόρο,
 στέρνει τὸν Τρεμοτράχηλο, ποὺ τρέμει γῆς καὶ κόσμος.

κ.λ.π. (Τραγούδι τῆς Κεφαλληνίας)

Ὁ Τρεμοτράχηλος εἶναι στρατηγὸς τοῦ Βυζαντίου ἀναφερόμενος στὰ ἱστορικά βιβλία τῶν Ἀράβων.

Ἔτσι τὰ ὀνόματα παύουν νὰ εἶναι πλαστά, μυθικά, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμούργη ἢ Ἀρμούρη, τοῦ Ἀμοργιανοῦ (Ἀμοριανοῦ) αὐτοκράτορα Βασιλείου τοῦ Γ', τοῦ γενναίου πολεμιστῆ. Οἱ Φωκάδες, οἱ Βάρδηδες, οἱ Σκληροί, οἱ Κωσταντάδες κλπ. εἶναι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἀκριτῶν, ποὺ πολέμησαν γενναῖα γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἀπλῶσαν τὰ σύνορά του πέρα μακριὰ ἕως τὸν Εὐφράτη, ἀλλὰ καὶ ρήμαξαν τελικὰ τὸ Βυζάντιο μὲ τὶς ἔριδες των μὲ τοὺς πολέμους μετὰξὺ των, μὲ τὰ μίση των καὶ μὲ τὶς προδοσίαις των...

Αὐτοὺς τοὺς Ἀκρίτες ἔχασαν κάποτε ἀπὸ τὰ μάτια τους οἱ κάτοικοι τῆς Καππαδοκίας καὶ πιά δὲν τοὺς ξανάειδαν. Εἶχαν πεθάνει. Γύρω στὰ 1071 χάθηκε γιὰ τοὺς Ἕλληνες - Ρωμαίους τῆς Ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ τελευταῖος ἀκρίτας, ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανὸς Δ', ὁ Διογένης, προδωμένος ἀπὸ τοὺς στρατηγούς του...

Δὲν ὑπάρχουν μεγάλα κατορθώματα δίχως ἥρωες τοῦ νοῦ καὶ τῆς δράσης καὶ δὲν ὑπάρχουν — ἐξὸν ἀπὸ σεισμοὺς καὶ θεομηνίες — καταστροφές δίχως μικροὺς ἀνθρώπους, κάποτε δίχως ἀφάνταστα μικροὺς ἀνθρώπους...

Στὰ μέρη ἐκεῖνα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅταν ἡ πλημμυρίδα τῶν Σελτζούκων Τούρκων ἐσκέπασε τὰ πάντα, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀκόμα, ὅταν ὁ τόπος εἶχε ρημάξει ἀπὸ τοὺς ἐμφύλιους πολέμους καὶ τὴν ἐριστικὴν κακότητα καὶ τοὺς φανατισμοὺς τοὺς σχετικούς μὲ τὶς αἰρέσεις, οἱ ἀκρίτες, ὁ Κωσταντᾶς, ὁ Φωκάς κι ὁ Νικηφόρος πέθαναν. Μαζί τους πέθανε τὸ Βυζάντιο. Καὶ οἱ κάτοικοι δὲν ἔλπιζαν πλέον σὲ ἀνάσταση τῶν ἀκριτῶν. Οἱ ἀκρίται εἶχαν πεθάνει, ὅπως εἶχε πεθάνει καὶ ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνικὸς κόσμος μαζὶ μὲ τὴν Ἑλληνίσσα τῆς Μεσοπείας. Νησιῶδες ἔμειναν οἱ Ἑλληνοχριστιανικὲς κοινότητες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρασίας μὲ ξεχασμένη γιὰ τὶς πρὸ πολλὰς τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὰ Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας θὰ τυπώσουν ἀργότερα τὸ εὐαγγέλιο στὰ Τουρκικὰ γιὰ τοὺς Τουρκόφωνους Ἕλληνες τῆς Ἀνατολῆς.

Κατὰ τὴ σύνταξη ἐπὶ Τουρκοκρατίας τῶν ἐθνικῶν κανονισμῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀριθμοῦνται συνολικὰ 82 ἀρχιερεῖς τοῦ κλήματος τοῦ Πατριαρχείου. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ 62 ἦταν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία καὶ στὰ νησιά καὶ μόνον 20 στὴ Μικρασία μὲ τὴν τεράστια ἑκτασὴ της. Ὁ μητροπολίτης Σμύρνης τῆς γκισοῦρ Σμύρνης, ἔρχονταν μόλις 31ος (καὶ ἀργότερα 27ος)³. Πολλὰς ἐπισκοπὲς εἶναι μόνον κατ' ὄνομα, γιατί ἢ ἔχουν καταστραφῇ ἢ δὲν ὑπῆρχε

2) Ἁγὶ Θέου: Τραγούδια τῶν Ἑλλήνων — Α' Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα, σελ. 69.

3) Χρ. Σολομωνίδης: Ἡ Ἑκκλησία τῆς Σμύρνης.

πιά χριστιανικὸς πληθυσμὸς στὶς ὁμώνυμες πόλεις. Τὰ παράλια τοῦ Πόντου, εἰν' ἀλήθεια, κρατοῦσαν γερὰ, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς κατοίκους κ' ἐδῶ πολλοὶ εἶχαν χάσει τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τόσο ἡ Τουρκικὴ πλημμυρίδα εἶχε καλύψει τὰ πάντα. Σ' ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέρη, ὅπου σὰν σὲ παροικίες μέσα σὲ ξένους πληθυσμοὺς ζοῦσαν οἱ Ἕλληνες, μόνο μιὰ εἰλικρινὴς συνεργασία ἦταν δυνατὴ, πού τὴν εὐκόλυνε καὶ τὸ γεγονὸς, ὅτι καὶ οἱ γνήσιοι Τοῦρκοι συχνὰ ἀποτελοῦσαν κ' αὐτοὶ μειονότητα ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες, Ἀρμένιους, Κούρδους, Κιζιλμπάσδες, Ἀθιγγάνους, Γιουρούκους κλπ.

Ἀλλὰ γιατί νὰ κρύψωμε καὶ κάτι πὺ ἀποτελεῖ παράξενη ἱστορικὴ πραγματικότητα γιὰ τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς Μικρασίας; Ὁ στίχος τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ:

Κι ὁ Ἀμιράς εἰσέβηκε στὴν Πόλη καβαλλάρης

ἀντιστοιχεῖ ὡς πρὸς τὸ νόημα σὲ στίχο τῆς Παυλικιανῆς παραλλαγῆς τοῦ Ἰδίου τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ, ὅπου ὁ ὁμώνυμος ἥρωας νικάει τὸν βασιλέα τοῦ Βυζαντίου καὶ μπαίνει στὴν Κωνσταντινούπολη νικητῆς. Οἱ αἰρετικοὶ χριστιανοὶ τῆς Μικρασίας δὲν εἶχαν φιλικὲς σχέσεις μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ βοήθησαν συνειδητὰ ἢ ὄχι τοὺς Τούρκους. Λίγοι παρέμειναν πιστοὶ στὴ «βασιλίδα τῶν πόλεων». Εἶναι αὐτοὶ πὺ θρῆνησαν τὸ θάνατο τῶν ἀκριτῶν, οἱ γνήσιοι Ἑλληνορθόδοξοι. Στὸν Ποντιακὸ θρῆνο γιὰ τὴν Πόλη

Ἄλλοι σ' ἐμᾶς καὶ βάι σ' ἐμᾶς ἡ Ρωμανία πάρθεν

δὲν ὑπάρχει καμμιά νύξη γιὰ μελλούμενη νεκρανάσταση.

Σὲ κάποια παραλλαγή ὑπάρχει ὁ στίχος:

— Ἡ Ρωμανία ἂν πέρασεν, ἀνθεῖ καὶ φέρεי ἄλλο

Ἀλλ' ἡ παρεμβολὴ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, ἀγίου, πὺ δὲν συνδέεται ἅμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν ἄμυνα τῆς Πόλης, δὲν ἐπιτρέπει καμμιά χρονολόγηση γιὰ τὴν προσθήκη τοῦ στίχου ἢ γιὰ τὸ ἂν εἶναι δανεικοὶ ἢ ὄχι ἀπ' ἄλλο τραγούδι.

Ἀκόμα καὶ στὸ Κρητικὸ «ἀνακάλημα»⁴ δὲν βλέπομε τίποτε γιὰ μελλούμενη ἀπελευθέρωση. Σημεῖο τῶν καιρῶν πάντως εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου ξαναποχοῦν τὴν ἱστορικὴ μνήμη καὶ ταυτίζουν τοὺς ὄρους Ρωμαῖος (Ρωμιοὶ) καὶ Ἕλλην. Οἱ δυὸ ὄροι ἔπαψαν νὰ βρίσκωνται σὲ ἀντίθεση. Ὁ «Ἕλληνας» δὲν εἶναι πιά ὁ ἐθνικός. Naί μὲν ἡ «Ρωμανία» πάρθεν, ἀλλὰ τὴν πόλιν ὠρίζεν ὁ «Ἕλλην» Κωνσταντῖνος. Ἡ Ρωμανία ἦταν τὸ κράτος τῶν Ρωμαίων, ἀλλ' αὐτὸ τὸ κράτος ἦταν τὸ κράτος τῶν Ἑλλήνων. Ὁ τίτλος «Ρωμανία» εἶχε ἀπομείνει στὴ Θράκη, ὅπου ὠρίζαν οἱ αὐτοκράτορες τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὴ Λακωνία (Τσακωνία), πὺ τὴν κυβερνοῦσε ἡ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων, αὐτὴ πὺ κυβερνοῦσε καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Κι αὐτὴ ἡ ὀνομασία ἦταν σὲ χρῆση ἕως τὸν 18ον αἰῶνα.

Δὲν θὰ σταθοῦμε στὰ λάθη τοῦ Βυζαντίου. Θὰ τονίσωμε ὅμως ὅτι ὁ Ἀκρίτας, ἱστορικὸς μαζὶ καὶ μυθικός, παρέμεινε στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων (Ρωμαίων, Γραικῶν) στὸν Εὐρωπαϊκὸ κυρίως κῶρο καὶ γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο. Στὰ μέρη αὐτὰ οὔτε ξεχάστηκε ποτὲ οὔτε ἔπαθε διαστροφή. Δὲν εἶναι πεθαμένος, ἀλλ' οὔτε εἶναι ὁ Ἀμιράς πὺ «εἰσέβηκε στὴν Πόλη καβαλλάρης». Εἶναι ὁ τε-

4) Φαίδ. Μπουμπουλίδου: Κριτικὴ λογοτεχνία, βασικὴ βιβλ. τόμ. 7.

λευταῖος πρόμαχος τῶν Γραικορωμαίων, δηλ. τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, ὁ Μαρμαρωμένος βασιλιᾶς. Πρέπει νὰ προσέξωμε τὸ γεωγραφικὸ πλάτος, ποὺ καταλαμβάνουν οἱ θρύλοι καὶ οἱ παραδόσεις, γιὰ νὰ παρακολουθήσωμε τοὺς ἐθνικοὺς κραδασμοὺς ὅσο στὴν ἔντασή τους ὅσο καὶ στὸ σβήσιμό τους. Ὁ θρύλος τοῦ Μαρμαρωμένου βασιλιᾶ ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Θράκη. Πολὺ φυσικό, ἀφοῦ ἐκεῖ παίχθηκε ἡ τελευταία πράξη τῆς ἐθνικῆς τραγωδίας. Ἡ Τραπεζοῦντα, ὁ Μωριάς, ἡ Κρήτη, θεωρήθηκαν καὶ ἦταν λεπτομέρειες. Ὁ λαὸς τῆς Θράκης ἐνοιωσε τὸν ἔλεον καὶ τὸν φόβον ἐντονώτερα ἀπὸ κάθε Ἑλληνικὴ ἐπαρχία. Εἶπαμε ἤδη πῶς καὶ γιὰ ποιоὺς λόγους ἡ Μικρὰ Ἀσία ἦταν ναρκωμένη. Τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου κατέχονταν ἀκόμα ἀπὸ τοὺς Φράγκους, ἡ Πελοπόννησος ἔμεινε λίγα χρόνια ἀκόμα ἐλεύθερη, ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἡπειρος εἶχαν ὑποταχθῇ ἐνωρίτερα. Ἡ θλίψη ἦταν μεγάλη παντοῦ. Δεῖγμα οἱ διάφοροι θρήνοι ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα ἕως τὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ τὸν Εὐξεῖνο ἕως τὸ Πόντο καθὼς καὶ οἱ ἐκκλήσεις ποὺ ἄρχισαν ἀμέσως γιὰ μιὰ νέα σταυροφορία ἐναντίον τῶν μουσουλμάνων. Ὅμως ἄλλο θλίψη καὶ ἄλλο κατάπληξη. Ἡ δευτέρα εἶναι ποὺ δημιουργεῖ τοὺς θρύλους, καὶ γεννιέται ἀμέσως, καθὼς εἶναι ἄμεση ἡ ἐντύπωση, ποὺ τρέφει τὴ φαντασία. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Θρακιώτης ποιητὴς Γ. Βιζυηνὸς εἶναι ὁ ποιητικὸς ἐρμηνευτὴς τοῦ μύθου τοῦ Μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ, τοῦ Ἀκρίτα ποὺ κοιμᾶται, καθὼς ὁ θρυλικὸς Βαρβαρόσσας τῶν Γερμανῶν.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ποὺ εἶναι γνωστὸ κυρίως στὸν Αἰγαιακὸ καὶ Βαλκανικὸ κῶρο ἴσως ὑπέστη μεταβολές, ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετο καὶ μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1204. Εἶναι γνωστὸ πόσο ἡ ἐποχὴ ἐπιδρᾷ καὶ προσαρμῶζει παλαιότερα στοιχεῖα σὲ μεταγενέστερα. Ὁ στίχος

Πῆραν τὴν Πόλην, πῆραν τὴν, πῆραν τὴ Σαλονίκη

δὲν σχετίζεται μὲ τὰ γεγονότα τοῦ 1453, γιατί ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε παραδοθῇ ἀρκετὰ χρόνια πρὶν. Τὸ γνήσιο τραγούδι τοῦ Θρήνου τῆς Πόλης ἴσως ἀρχίζει μὲ τὸ στίχο

Σημαίν' ὁ Θεός, σημαίν' ἡ γῆ, σημαίνουν τὰ ἐπουράνια.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐπὶ κληση νάρθοῦν καράβια ἀπ' τὴ Φραγκιά ἄς μὴ παραξενεύωμαστε. Ὅσοι δὲν προτίμησαν τὸ «σαρίκιον τοῦ Τούρκου ἀπὸ τὴν κάραν τοῦ Πάπα» εἶχαν τὰ βλέμματα στραμμένα πρὸς τὴ Δύση. Τὴν εἶχαν καὶ ἀπὸ πρὶν ἀλλὰ καὶ ὅταν πολεμοῦσε στὸ πλευρὸ τοῦ Κωνσταντίνου ὁ «Φράγκος» Ἰουστινιάνης. Ἡ εὐχὴ νάρθοῦν ἀπ' τὴ Φραγκιά καράβια νὰ πάρουν τὸ Χριστό, τὸ Βαγγέλιο καὶ τὴν Ἀγία Τράπεζα ἔχει ἀντίστοιχο τὸ γεγονὸς τῆς μεταφορᾶς τῆς κάρας τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴ Ρώμη στὰ 1561 ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο καὶ τὴν παράδοσή της στὸν Πάπα, ὥπου νὰ γίνῃ βολετὸ νὰ ἐπιστρέψῃ γρήγορα ἐκεῖ, ὅπου βρίσκονταν ἐπὶ αἰῶνες. Ὅπως πράγματι ἐπέστρεψε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια. Ἀλλὰ καὶ ἱστορικὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι καὶ καράβια γύρεψαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Αἰγαίου, αὐτοὶ ποὺ τραγούδησαν τὸ θρήνο τῆς Πόλης, νάρθοῦν ἀπ' τὴ Φραγκιά. Ἀναφέρονται αἰτήσεις νησιωτῶν τοῦ Αἰγαίου πρὸς τὸν ἀρχηγὸ τῶν Ἰωαννιῶν ἱποτιῶν ποὺ κατεῖχαν τὴ Ρόδο, νὰ στείλῃ καράβια Φράγκικα νὰ παραλάβουν τοὺς πληθυσμοὺς ποὺ κινδύνευαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Καὶ οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ θὰ ἔφευγαν μαζί μὲ τὰ ἱερὰ κειμήλια, τουλάχιστον μὲ τὶς ἱερὲς εἰκόνες, ποὺ εἶχε στὸ σπῆτι του ὁ καθένας. Νὰ οἱ «Penates» ποὺ θὰ πάρουν τὰ καράβια μαζί τους. Συχνὰ ἀπὸ τότε οἱ Νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου πολέμησαν οὐκλίσια ἐναντίον τῶν Τούρκων στὸ πλάϊ τῶν Φράγκων μέχρι τῆς ὀριστικῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης στὰ 1669. Ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἀπὸ τότε πολεμικὴ καὶ ο' αὐτὴ τὴ θρυλικὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου πῆ-

ραν μέρος μ' ἐνθουσιασμό πολλοὶ Ἕλληνες στὸ πλάϊ τῶν Φράγκων, μίλις ἔναν αἰῶνα ἀργότερα, ἐνῶ τελείως ἄθελά τους καὶ σὰν σκλάβοι - κωπηλάτες τῶν караβιῶν πῆραν μέρος στὸ πλάϊ τῶν Τούρκων.

Ὅμως καθὼς διάβαιναν τὰ χρόνια, τὰ δεκάχρονα, οἱ αἰῶνες κι ὁ λυτρωμὸς ἀργοῦσε νὰ ἔρθῃ, ἀφοῦ τὰ συμφέροντα τῶν χριστιανικῶν κρατῶν δὲν συν-ἐπιπταν καὶ οἱ σταυροφορίες σχεδιάζονταν, ἀλλὰ δὲν γίνονταν, παράλλαξαν οἱ ἄνθρωποι τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Ρούμελης τὸ τραγούδι τους σὲ κάποιο σημεῖο. Τὸ τραγούδι στὴν ἀρχὴ θὰ ἦταν:

Σώπασε, Κυρὰ Δέσποινα, σώπασε μὴ δακρῶξεις,
πάλι γοργὰ στὸ θρόνο σου θὲ νὰ σὲ προσκυνᾶμε.

Καὶ ὕστερα ἄλλαξε κ' ἔγινε ὅπως τὸ ξαίρομε:

Σώπασε. Κυρὰ Δέσποινα κ' ἐσεῖς Ἅγιοι μὴν κλαῖτε
Πάλι μὲ χρόνους μέ καιροὺς πάλι δικὰ σας θάνα.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ δὲν κινδύνεψε λιγώτερο καὶ στὴ Βαλκανικὴ ἕως τὴν Κρήτη ὁ ὀρθόδοξος Ἑλληνισμός. Οἱ Τοῦρκοι γρήγορα μετέφεραν στὴ Θράκη, στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θεσσαλία πυκνοὺς Τουρκικοὺς πληθυσμοὺς, ἑκατοντάδες χιλιάδων, ποὺ ἀλλοίωσαν ἀρκετὰ τὸν ἐθνολογικὸ καὶ θρησκευτικὸ χάρτη τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν. Κί' ἂν προσθέσωμε τίς συχνὲς πιέσεις γιὰ ἐξισλαμισμό τῶν χριστιανῶν, ἔχουμε σαφῆ εἰκόνα τῆς μεταβολῆς. Ἡ ὑπαίθρος τῆς Θράκης γέμισε ἀπὸ ὠχυρωμένα χωριά, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν μουσουλμανικὲς κοινότητες διοικούμενες ἀπὸ ἀξιωμαγούχους γενιτσάρους. Ἔτσι ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς περιωρίστηκε κυρίως στὶς πόλεις, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἀλλοῦ ἦσαν ἀμιγεῖς καὶ ἀλλοῦ ἀνακατωμένοι μὲ Βουλγάρους⁵.

Στὴ Θεσσαλία πάνω ἀπὸ 200 χωριά κατοικήθηκαν ἀπὸ Τούρκους μεταφεριμένους ἀπὸ τὴ Μικρασία, τοὺς Κόνταρους καὶ τοὺς Χαλντούπηδες. Φοβερὲς ἐπιδημίες δεκάτισαν τοὺς Τουρκικοὺς πληθυσμοὺς, ἐγκατεστημένους στὸν Θεσσαλικὸ κάμπο καὶ τελικὰ οἱ πόλεμοι ξανάκαμαν τοὺς τόπους αὐτοὺς καθαρὰ Ἑλληνικοὺς.

Στὴ Θράκη ὑπῆρξε τόσο μεγάλη ἡ εἰσορὴ τῶν Τούρκων, ὥστε πολλὰ Ἑλληνικὰ χωριά ἔχασαν τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Μεταφεριμένοι οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν αὐτῶν, μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, στὴ Δυτικὴ Θράκη μιλοῦσαν καὶ ἴσως μιλοῦν ἀκόμα οἱ γεροντότεροι, τουρκικά⁶. Ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης, ἂν καὶ ἔγινε πολὺ ἀργότερα, στὰ 1669, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἐρημωθῇ ὁ τόπος καὶ ὁ μισὸς πληθυσμὸς τῆς ν' ἀλλαξοπιστήσῃ. Ἡ ἄγρια ἀντίσταση ποὺ ἔγινε ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς ντόπιους, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὸ σκληρὸ κυνήγημα τῶν χριστιανῶν καὶ τὸν ἐξαναγκασμὸ τους νὰ ἀλλαξοπιστήσουν. Κινδυνέψαμε οἱ Ἕλληνες νὰ γίνωμε πάροικοι στὰ ἴδια τὰ Ἑλληνικὰ μας χώματα...

Οἱ τόποι ποὺ κράτησαν συμπαγῇ τὸν Ἑλληνισμό ἦταν οἱ τόποι ὅπου ἤκμασαν τὰ Δεσποτᾶτα τῆς Ἡπείρου καὶ τοῦ Μωριά μαζὶ μὲ τὰ νησιά. Ἀπ' αὐτὸν τὸν μεγάλο κίνδυνο νὰ γίνωμε παροικία στὸν τόπο μας, μᾶς γλύτωσε τὸ '21 μὲ τὸ βίαιο καὶ περήφανο ξεπέταγμα τῆς φυλῆς.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἡπειρο μπορεῖ νὰ εἰπωθῇ ὅτι τὰ παράλιά της καὶ τὰ βου-

5) Ἀδ. Διαμαντοπούλου, ἡ Ἀγχίαλος, 1954, σελ. 111.

6) Ἀρ. Κουλέρη, Ἡθῆ καὶ ἔθιμα τοῦ χωρίου Ἀμφια τῆς Ροδόπης, Ἀθῆναι, 1970.

νά της ήταν τὰ φρούρια τῆς ἀντίστασης. Ἡ Πρέβεζα, τὸ Βουθρωτὸ καὶ ἡ Πάργα ἦταν σιὰ χέρια τῶν Ἑνετῶν. Κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς γαληνοτάτης Δημοκρατίας ἀπολάμβαναν κάποια ζωὴ ἀνεκτὴ. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶχαν κάποια ἐλευθερία. Στὴν Πρέβεζα καὶ στὴν Πάργα συχνὰ κατέφευγον οἱ κλεφταρματολοί, ὅπως οἱ Κονεμένοι, οἱ Ἀνδρουτσαῖοι, οἱ Μπουκουβαλαῖοι καὶ ἄλλοι. Ἡ Χιμάρρα κατῳρῶσε ἐνωρὶς ν' ἀποσπᾶσθαι πρὸνόμια. Παργινοὶ καὶ Χιμαριῶτες μαζί με Θεσσαλοὺς ἀποικίζουσαν τὰ Ψαρά, ἀπ' ὅπου θὰ βγοῦν οἱ Θεσσαλοσώμαχοι τοῦ 21. Οἱ Παργινοὶ ποτὲ δὲν ἔπαψαν τὴν ἐπαφὴν τοὺς μετὰ τοὺς Ψαριανοὺς ἀποίκους των. Ὁ κατασκευαστὴς τῶν Ψαριανῶν πυρπολικῶν Δημολῖτσας ἢ Πατατούκας ἦταν γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Πάργας. Καταγωγῆς Παργινῆς ἦταν κι ὁ Κανάρης, ἴσως μάλιστα εἶχε γεννηθῇ στὴν Πάργα κι αὐτός. Ἔτσι τοῦλάχιστον ὑποστήριξε ὁ ἱστορικὸς Γατόπουλος (ἐφ. Ἑστία, 1937), ποὺ μελέτησε τὸ οἰκογενειακὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογενείας Κανάρη. Θὰ τραγουδήσῃ ἀργότερα τὴν ἀνδρεία τῶν Παργινῶν καὶ ἡ δημοτικὴ μουσα καὶ ἡ μουσα τοῦ Κάλβου, τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Μπάϊρον. Οἱ Χιμαριῶτες, ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς καλύτερους μισθοφόρους τῆς Μάλτας καὶ τοῦ κράτους τῆς Νεαπόλεως φρονιμάτιζαν κ' ἐγκαρδίωναν τοὺς γύρω πληθυσμούς. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας τὰ Ἡπειρωτικὰ βουνὰ ἔδωκαν συχνὰ τοὺς πιδ ἀξιους ἀρματολούς καὶ κλέφτες κ' ἐδῶ συστήθηκαν τὰ πρῶτα ἀρματολίκια.

Ἐξ ἄλλου τὰ πρὸνόμια τοῦ Ζαγοριοῦ, τοῦ Μετσόβου, τοῦ Συράκου καὶ τῶν Καλαριτῶν βοήθησαν τοὺς κατοίκους τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν ν' ἀναπτύξουν τὴ βιοτεχνία τους καὶ λίγο - λίγο τὸ θαυμάσιο ἐμπόριό τους σὲ ὅλες τὰς Βαλκανικὲς χῶρες καὶ στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπῃ. Οἱ πρῶτες ἐμπορικὲς Ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ὀφείλονται σὲ Ἡπειρώτες, Δυτικομακεδόνες καὶ Θεσσαλοὺς. Στὴν Ἱταλία, στὴν Αὐστρουγγαρία καὶ στὴ Βλαχία, ἀκόμα καὶ μέχρι τῆς Πολωνίας, ἀκμάζουν Ἡπειρώτες ἔμποροι καὶ βιοτέχνες ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη καὶ τὴν Κορυτσά ἕως τὰ Γιάννινα καὶ τὰ χωριά τῆς Πίνδου ἀνακατωμένοι μετὰ Μακεδόνες καὶ Θεσσαλοὺς. Ξένοι περιηγητὲς διαπιστώνουν τὴν οἰκονομικὴν ἀκμὴ αὐτῶν τῶν τόπων καὶ μένουν κατάπληκτοι βλέποντας στὰ βλαχοχώρια τῆς Πίνδου πλούσιες βιβλιοθήκες. Ἀπὸ ἓνα τέτοιο ξεκίνημα ἔχομε τὴν ἀκμὴ τῆς Μοσχόπολης, μετὰ τὰ σχολεῖα τῆς, τὰ τυπογραφεῖα τῆς, τὰς βιβλιοθήκες τῆς καὶ τοὺς σοφοὺς τῆς. Τὰ ἦθη ἐδῶ κατὰ φυσικὸν λόγον ἡμερεύουν, χωρὶς νὰ χάνουν οἱ ἄνθρωποι τὸ γενναῖο τους φρόνημα. Τὰ Γιάννινα, ἡ πρωτεύουσα τῶν Δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου διατηροῦν τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ πρὸνόμια τους μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ 1430. Σχολεῖα ὑπάρχουν μέσα στὸ κάστρο τῶν Γιαννίνων καὶ ἀπέναντι στὸ Νησί. Ὅταν ἐξισλαμίζονται οἱ οπακῆδες, οἱ Ἡπειρώτες ἔμποροι, ποὺ ζοῦν κυρίως στὴ Βενετία — ἀργότερα καὶ ἄλλου — συνεχίζουν τὴν ἐκπαιδευτικὴ παράδοση τοῦ τόπου σὲ καθαρὴ ἐθνικὴ ἀτμόσφαιρα ὅπως εἶχε διατηρηθῇ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου. Ἡ μόρφωση δὲν ἀφήνει τὴν ψυχὴ νὰ βαρβαρωθῇ. Τὰ σχολεῖα τῶν Γιαννίνων στέλλουν δασκάλους παντοῦ. Στὰ σκλαβωμένα Γιάννινα δὲν παραμελοῦνταν οὔτε ἡ γυναικεῖα μόρφωση. Φαίνονταν κάπως ἀπίθανη ἡ μαρτυρία τοῦ Γιαννιώτη Κουτσαλέξη⁷⁾ ὅτι οἱ γυναῖκες τῶν Γιαννίνων, ἀκόμα καὶ οἱ Τούρκισσες, γνῶρίζαν Ἑλληνικά γράμματα. Ἄλλ' ἀπὸ τὴ μελέτῃ τοῦ ἀρχεῖου τοῦ Σταύρου Τσαπαλάμου, πατέρα τοῦ Γεωργίου Σταύρου, δὲν μένει πιά καμμιά ἀμφιβολία. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κουλέας διάβασε γράμματα Γιαννιωτιστῶν γραμμένα, ὅπως βεβαιώνει, μετὰ τὸ χερί τους⁸⁾. Τέλος, στὴν Ἡπειρο δὲν

7) Κουτσαλέξη: Ἀπομνημονεύματα.

8) Σ. Κουγέα: Τὸ ἀρχεῖον τοῦ Στ. Τσαπαλάμου, Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ τόμος ΙΔ', σελ. 31—32.

παρατηρείται άθρόα έγκατάσταση Τούρκων. Σ' αυτόν τον τόπο έρριξε βαθειά τις έλληνικές ρίζες του τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου. Μπορούμε νά ποῦμε ὅτι οἱ τελευταῖοι άκρίτες έζησαν έδῶ στήν Ἡπειρο. Στὸ «Χρονικὸ τῶν Τόκων» προβάλλεται καθαρὰ ἡ εθνικὴ συνείδηση τῶν Ρωμαίων (Γραικῶν), ένῳ κι αὐτὴ ἡ φράγκικη οἰκογένεια τῶν Τόκων φαίνεται σάν ἐξελληνισμένη μέσα στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο πού κυβερνᾷ. Εἶναι ἀπλῶς σάν μιὰ ξενόφερτη ἐξελληνισμένη δυναστεία, ὅπως συχνὰ ἔχει συμβῆ στὴ ζωὴ τῶν λαῶν. Οἱ ελάχιστοι Τούρκοι πού ἦρθαν στήν Ἡπειρο, δέν ἀλλοίωσαν τὸν εθνικὸ χαρακτήρα τοῦ τόπου. Οἱ Τουρκογιαννιώτες μιλοῦσαν Ἑλληνικὰ καὶ πὺ πολὺ ξεχώριζαν γιὰ τὴ θρησκεία, παρά γιὰ τὴν καταγωγὴ. Πολεμιστὲς τοῦ Δεσποτάτου καὶ μερικοὶ ἀπὸ τὸ Μωριά κι ἀπὸ τὴ Νέα Ἡπειρο συνέχισαν πολὺ νωρὶς τὴν πολεμικὴ παράδοση τοῦ τόπου. Ὁ Ἡπειρώτης Κορκόνδιλος Κλαδάς μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῆς Μάνης επέστρεψε στήν Ἡπειρο καὶ συνέχισε τὸν άγῶνα στὴ Χιμάρα, ένῳ οἱ Τζαβελλαῖοι καὶ Μποτσαραῖοι κατέβηκαν ἀπὸ τὰ βορειότερα. Λέγουν ὅτι οἱ Μποτσαραῖοι εἶχαν συνεργαστῇ μετὰ τὸν Καστριώτη στὴν άμυνα τῆς Κρούας, ένῳ οἱ Τζαβελλαῖοι κατέβηκαν στὸ Σούλι ἀπὸ τὴν Κορυτσά. Οἱ ἄλλοι Σουλιώτες εἶναι κυρίως ντόπιοι πολεμιστὲς, ἀπὸ κείνους πού ἔλαβαν μέρος στὰ διάφορα επαναστατικὰ κινήματα τῆς Ἡπείρου, ἀπὸ κείνους πού θέλησαν ὅπως δῆποτε νά μείνουν ἀνυπότακτοι. Στὴν Ἡπειρο ἡ εθνικὴ συνείδηση παρέμεινε ἀθόλωτη. Έδῶ δέν ἔγινε καμμιά σκέψη γιὰ συνεργασία μετὰ τὸν Τούρκο. Τὰ μάτια του ἰὰ ἔχει στραμμένα ὁ Ἡπειρωτικὸς λαὸς μόνο σὲ δυὸ σημεία, στὴν Πίνδο καὶ στὴ Δύση.

Ὅταν ἔγινεν ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου στὰ 1571 ὁ Ἡπειρωτικὸς λαός, ἰδίως ὁ λαὸς τῆς Πάργας, ὅπως σημειώνει ὁ Παργινὸς Ἀραβαντινός, τραγούδησε μετὰ πατριωτικὸν ένθουςιασμό τὸ θρίαμβο τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων. Καθένας λαὸς δέν ἐτραγούδησε — καὶ μάλιστα μετὰ τόσο θερμῇ — ξένους θριάμβους. Καθένας λαὸς δέν ἔκανε ὑπόθεση δικῇ του τὸν πόλεμο ξένων κρατῶν, ὅσο τραγούδησε κι ὅσο θεώρησε δικῇ του ὁ Ἡπειρωτικὸς λαὸς τὴ νίκη τῆς Ναυπάκτου, ὅπου γιὰ πρώτη φορά άμφισβητήθηκε ἡ ναυτικὴ ὑπεροχὴ τῶν Τούρκων καὶ οκοιῶθηκε ὁ άρχηγὸς τοῦ Τουρκικοῦ στόλου Ἀλῆ - πασᾶς. Καὶ δείχνει άκόμα τὸ τραγούδι αὐτὸ μιὰ εὐγένεια καὶ μιὰ τρυφερότητα πού δέν διακρίνεται σὲ ὅμοια παλαιότερα τραγούδια τοῦ άκριτικοῦ κύκλου. Γίνεται μιὰ τομῇ, σημαδεύεται μιὰ νέα ἐποχὴ στὸ δημοτικὸ τραγούδι τοῦ ἔθνους:

Νάημιον πουλί, γλυκαιδονί, νάημιονα χελιδόνι
νάημιον καὶ χρυσοφάναρο στὸ φάρο τῆς Μεσσήνας⁹
γιὰ νάγλεπα, νά δίγλιζα τὸ Ρήγα π' άομενίζει,
ὅπ' άομενίζουν χαίροντας καὶ λάμπουν τραγουδῶντας.
Δέν πάν σὲ πόρτο γιὰ νά μποῦν, λιμῶνα γιὰ ν' άράξουν,
γυρφεύουν τὸν Ἀλῆ - πασᾶ, γιὰ νά τὸν πολεμήσουν.

Ἀρχηγὸς τοῦ χριστιανικοῦ στόλου ἦταν ὁ Δὸν Ἰωάννης, ἀλλ' ὁ δημοτικὸς τραγουδιστὴς δέν δυσκολεύεται νά τὸν ὀνομάσῃ Ρήγα¹⁰. Μετὰ τὸν παραπάνω πρόλογο τὸ τραγούδι συνεχίζεται μετὰ τὴν περιγραφή τῆς μάχης καὶ τὰ ἐπακόλουθά της:

9) Πρόκειται γιὰ τὴ Μεσσήνα τῆς Σικελίας, ἀπ' ὅπου ξεκίνησε ὁ συμμαχικὸς χριστιανικὸς στόλος γιὰ νά συναντήσῃ τὸν Τουρκικό.

10) Ὅπως σὲ κάποια ἄλλη περίπτωση μιὰ μεγάλην άρχόντισσα τὴν εἶπε Βασιλική, βασιλαρχόντισσα, ένῳ τὸ ὄνομά της ἦταν Εὐδοκία. Ὁ λαὸς δέν παραποιεῖ γιὰ νά λαθεῖ, ἀλλὰ γιὰ νά εἰπῇ καλύτερα αὐτὸ πὺ αἰσθάνεται σάν αἰσθητικὴν ἀλήθεια.

Όταν απαντηθήκανε οί δυό χοντρές ἀρμάδες,
 θροντοκοποῦνε οί κανονιές, γίνεται ἡ μέρα νύχτα
 πλώρη με πλώρη σμίγουνε, κατάρτι με κατάρτι,
 λαμποκοποῦνε τὰ λαμιά, θροντοῦνε τὰ τρομπόνια,
 ποδάρια, χέρια καὶ κορμιά γιομίζουν τὰ καράβια,
 σκοτώθη κι ὁ Ἀλῆ - πασᾶς, τὸ ἄξιο παλληκάρι,
 κι ὁ Ρήγας τὴ γαλκότα του τὴν ἔσερν' ἀπ' τὴν πρύμμη.

Ένας ἐπώνυμος ποιητῆς θὰ ἤθελε νὰ κάνῃ ἐντύπωση περιγράφοντας με
 περισσότερη ρητορεία τίς σκηνές τῆς ναυμαχίας. Ἀλλ' ἡ εὐαισθησία τοῦ ἀνώ-
 νυμου ποιητῆ πολὺ φυσικὰ καὶ ψυχολογημένα προχωρεῖ σὲ κάτι περισσότερο
 ἀνθρώπινο, στὸ παράπονο τοῦ σκλάβου, ποὺ ἦταν αἰχμάλωτος τῶν Ἀλγερι-
 νῶν πειρατῶν :

Μέσα εἶχε σκλάβους ἑκατὸ στὰ σίδερα δεμένους
 καὶ σκλάβος ἀναστέναξε κ' ἐστάθη τὸ καράβι.
 Ὁ Ρήγας ἀνατρώμαξε, τὸν πρῶτο του φωνάζει:
 — Ἐκεῖνος π' ἀναστέναξε κ' ἐστάθη τὸ καράβι,
 ἂν εἶν' ἀπὸ τοὺς δούλους μου, τὴ ρόγα του ν' αυξήσω
 κι ἂν εἶν' ἀπὸ τοὺς σκλάβους μου, νὰ τὸν ἐλευθερώσω.
 — Ἐγὼ εἶμ' ὅπ' ἀναστέναξα καὶ τὸ καράβι ἐστάθη,
 γιὰτ' εἶδα ὄνειρο κακὸ στὸν ὕπνο ποὺ κοιμώμουν,
 εἶδα καὶ τὴ γυναῖκα μου, τὴν στεφανώνουν μ' ἄλλον.
 Νιόγαμπρον τέσσερων μηνῶν Τοῦρκοι με πῆραν σκλάβον
 καὶ δέκα χρόνους ἔκαμα στὶς Μπαρμπαρῆς τὸ χῶμα,
 δέκα καρυὲς ἐφύτρεψα στὴ φυλακὴ ποὺ μ' εἶχαν
 κι ἀπ' ὅλες ἔφαγα καρπὸ κ' ἐλευτεριά δὲν ἦδρα.

Θὰ μπορούσε κανεὶς τὸ τελευταῖο κομμάτι νὰ τὸ θεωρήσῃ ξεχωριστὸ τρα-
 γούδι, ὅμως δὲν εἶναι. Δέκα πέντε χιλιάδες χριστιανοί, δηλ. κυρίως Ἕλλη-
 νες τοῦ Αἰγαίου, ποὺ ὑποχρεοῦνταν νὰ ὑπηρετοῦν στὸ ναυτικὸ τοῦ σουλτά-
 νου καὶ ἦταν κωπηλάτες στὰ καράβια τοῦ Τούρκου στολάρχου Ἀλῆ - πασᾶ ἢ
 σκλάβοι τῶν Ἀλγερινῶν κουρσάρων, ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ
 Χριστιανικοῦ στόλου, τὸν Δὸν Ἰωάννη, τὸν Ρήγα τοῦ τραγουδιοῦ. Τὸ παρά-
 πονο λοιπὸν τοῦ σκλάβου συνδέεται στενὰ με τὴν ξακουστὴ ναυμαχία, ποὺ ἔ-
 θεσε τέρμα στὴν Τουρκικὴ θαλασσοκρατορία στὴ Μεσόγειο κ' ἔκλινε τὴ ζυγα-
 ριά υπὲρ τῶν Χριστιανικῶν δυνάμεων. Καὶ τὸ τραγούδι - χρονικὸ ἀναφέρει
 ποιητικὰ τὸ γεγονὸς αὐτό.

Μὲ τὴ νίκη τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων στὴν περίφημη αὐτὴ ναυμαχία,
 τὰ παράλια τῆς Ἡπείρου, Πρέβεζα, Πάργα, Βουθρωτό, μαζί με τὴ Βόνιτσα τῆς
 Ἀκαρνανίας, ἔμειναν σχεδὸν ἐλεύθερα κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς Ἐνε-
 τίας. Καὶ εἶχαν ἰδιαίτερο λόγο οἱ Παργινοί, ποὺ εἶχαν καταστραφῇ λίγο νωρί-
 τερα ἀπὸ τὸν Τουρκικὸ στόλο, νὰ τραγουδήσουν με τόσο ἐνθουσιασμό αὐτὸ
 τὸ μεγάλο ἱστορικὸ γεγονὸς. Ἀπὸ τότε καὶ οἱ ἐλπίδες τῶν Ρωμῶν ἔγιναν βε-
 βαιότερες καὶ γιὰ τὴ δική τους ἀπελευθέρωση. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου
 τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔξω ἀπὸ τὸ Τετράκωρον ἢ μικρὴ Λάκκα καὶ ἡ μεγάλη Λάκκα
 τοῦ Σουλιοῦ κατορθώνουν νὰ χαλαρώσουν τίς ἀλυσίδες :

«Μετὰ ἡμῖσιν ὅμως αἰῶνα», γράφει ὁ Λαμπριδῆς, «δι' ἀγώνων αἱματηρῶν οὐ
 μόνον τοὺς ἀγρίους αὐτῶν γείτονας περιώρισαν, ἀλλὰ καὶ αὐτονομίας καὶ αὐτοδιοι-
 κήσεως ὑπὸ γενναίους αὐτῶν ἀρματολοὺς ἔτυχον καὶ μόνον εἰς ἀπότισιν δεκάτης,
 προδατονομίου καὶ κεφαλικοῦ φόρου ὑπεβλήθησαν. Οὐδεὶς Ὀθωμανὸς ἄνευ ἀδεί-
 ας τοῦ ἀρματολοῦ Μάρκου Πούλιου ἐτόλμα νὰ θέσῃ πόδα καὶ μάλιστα εἰς τὴν Λακ-

κοπούλαν, λάκκων Αελόδου και τὸ μεσημβρινώτερον τοῦ νοτίου διαμερσματος, Λάκκων Βότσιαρη αποκλήθην ὕστερον. Πρὸς διατήρησιν ὁμως καὶ ἐξασφάλισιν τῆς αὐτονομίας τῶν λαῶν τούτων μέχρι τῆς δ' δεκαετηρίδος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος (1640) σπουδαίως συνετέλεσε καὶ ἡ ἐξόντωσις (1572) τῶν Μαργαριτωτῶν ὑπὸ ναυάρχου τινὸς τῆς Ἑνετίας¹¹. Ὡστε ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου εἶχε τίς συνέπειές της ὄχι μόνο στὰ παράλια, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου».

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν 15 χιλιάδων αἰχμαλῶτων μιλάει κι ὁ μεγάλος Ἴσπανὸς συγγραφέας Θερβάντης, ποὺ ἔλαβε μέρος στὴ ναυμαχία :

«Καὶ κείνη τὴν ἡμέρα ποὺ στάθηκε τόσο τυχερὴ γιὰ τὴ χριστιανοσύνη, γιατί γίνηκε ἀφορμὴ νὰ σκορπιστῇ ἡ πλανερὴ ἰδέα, ποῦχε ὅλος ὁ κόσμος κι ὅλα τὰ ἔθνη, πὼς οἱ Τοῦρκοι ἦτανε τᾶχα ἀνίκητοι στὴ θάλασσα — ἐκείνη τὴν ἡμέρα λέω, ὅπου συντρίφτηκε ἡ τουρκικὴ ἀλαζονεία κ' ἡ φαντασία, ἀνάμεσα σὲ τόσους εὐτυχημένους, ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ (γιατί, ὅσοι χριστιανοὶ σκοτώθηκαν ἐκεῖ πέρα ἦταν ἀκόμα τυχεροὶ ἀπὸ κείνους ποὺ ἔμειναν ζωντανοὶ καὶ νικητές), ἐγὼ μονάχα ἤμουν ὁ κακὸτυχος... (παρουσιάζεται ἐδῶ ὁ Θερβάντης νὰ αἰχμαλωτίζεται· ἔτσι τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία μὲς ἀπ' τὸ Τοῦρκικο στρατόπεδο ν' ἀφηγηθῇ πόσο ἀδύνατοι ἦταν οἱ Τοῦρκοι στὸ Ναυαρίνο καὶ στὴ Μεθώνη καὶ πὼς ἡ ἀδράνεια κ' ἡ διχόνοια τῶν Χριστιανῶν ἔσωσε τοὺς Τοῦρκους). Κ' ἤμουν αὐτὸς ὁ μόνος θλιμμένος μέσα ἀπὸ τόσους χαρούμενους κι ὁ μόνος αἰχμάλωτος μέσ' ἀπὸ τόσους ἐλεύθερους, γιατί δέκα πέντε χιλιάδες Χριστιανοί, ποὺ τοὺς εἶχαν βαλμένους νὰ τραβᾶνε κουπὶ μέσ' στὰ τούρκικα καράβια, ἀπόχτησαν ἐκείνη τὴν μέρα τὴ λευτεριά τους»¹².

Οἱ παραπάνω γραμμὲς ἐρμηνεύουν ἱστορικὰ τὸ τρίτο μέρος τοῦ τραγουδιοῦ ποὺ ἀναφέρεται στὸν ἀναστεναγμὸ τοῦ σκλάβου. Γιατ' ἦταν ὁ Ρήγας (ὁ δὸν Ἰωάννης) καὶ ὄχι ὁ πασᾶς (ὅπως λαθεμένα κι ἀνιστόρητα παρουσιάζεται σὲ ἄλλες παραλλαγές καὶ χωρὶς σύνδεση μὲ τὴ ναυμαχία), αὐτὸς ποὺ συμπόνεσε τοὺς χριστιανοὺς σκλάβους καὶ τοὺς ἐλευθερώνει. Ὁχι μόνον ὅταν ἔχομε μπροστὶά μας ἱστορικὰ ἢ κλέφτικα τραγούδια, ἀλλὰ καὶ κάθε ἄλλο δημοτικὸ τραγούδι, πρέπει νὰ προσέχωμε τὴν πηγὴ τους. Ἐτσι μπορούμε νὰ ἰδοῦμε χωρὶς λάθῃ τὴ μορφὴ ἑνὸς τόπου καὶ νὰ μὴ παραποιῶμε τὰ γεγονότα. Σὰν παράδειγμα φέρωμε τὸ τραγούδι τοῦ Κατσαντώνη. Ἀκοῦμε συχνὰ ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο :

Πουλί μ' σὰν πᾶς μὲς στὸν Μωριά, σὰν πᾶς στὴν Ἁγία Λαύρα,
χαιρέτα μας τὴν κλεφτουργιὰ κι' αὐτὸν τὸν Κατσαντώνη.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ κλέφτης τῶν Τζουμερκῶν καὶ τῶν Ἀγράφων ποτὲ δὲν πῆγε στὸ Μωριά καὶ ἴσως ἀγνοοῦσε ἂν ὑπάρχη Ἁγία Λαύρα. Πῆγε ὁμως στὴ Λευκάδα ὅπου στὰ 1807 ἀναγνωρίσθηκε γενικὸς ἀρχηγὸς τῶν κλεφτῶν — καὶ αὐτοῦ τοῦ Κολοκοτρώνη — στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἂν ὁ Ἀλῆ - πασᾶς ἐπιχειροῦσε ἀπόβαση στὴ Λευκάδα, δηλ. στὴν Ἁγία Μαύρα (Santa Maura) ὅπως τὴν λέν ἀκόμα οἱ Ἰταλοί, ὅπως τὴν λέν ἀκόμα τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια, κι' ὅπως πίνουμε ἀκόμα «Ἀγιομαυρίτικο» (δηλ. Λευκαδίτικο) κρασί. Τὸ τραγούδι λοιπὸν εἶναι :

Πουλί μ', σὰν πᾶς μὲς στὰ νησιά, σὰν πᾶς στὴν Ἁγία Μαύρα
χαιρέτα μας τὴν κλεφτουργιὰ κι αὐτὸν τὸν Κατσαντώνη.

11) Ἰω. Λαμπρίδου «Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα», τεῦχος τρίτον, Κουρεντιακὰ καὶ Τσαρκοβιστιακά, σελ. 41.

12) Μετάφραση Καρθαίου.

Γιατί πραγματικά ἐκεῖ εἶχε μαζευτῇ τότε ἡ Κλεφτουργιά τῆς Ρούμελης μὲ ἐνέργειες τοῦ Καποδίστρια, πὺν ὑπηρετοῦσε τότε στὴ Ρωσικὴ Διοίκηση τῆς Ἑπτανήσου κ' ἐκεῖ μὲ τὸ πλοῖο του πλέοντας μεταξὺ Πάργας καὶ Λευκάδας μετέφερε Ἡπειρώτες πολεμιστὲς ὁ νεαρὸς Κανάρης.

Κάποιαν χτυπητὴ ἀντίθεση ἀξίζει ν' ἀναφέρουμε: Ἐνῶ μὲ τόσον ἐνθουσιασμὸ τραγούδησαν οἱ Ἡπειρώτες τὴν περίφημη ναυμαχία, ἕνας ἀπόγονος Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ὁ Μιχαὴλ Καντακουζηνός, κάτοχος τεράστιας περιουσίας, πὺν ζοῦσε στὴν Ἀγχίαλο τῆς Θράκης, χάρισε στὸν σουλτάνο 15 πολεμικὰ πλοῖα, «τριήρεις» ὅπως λέει ὁ Κούρσιος, ὅταν ἐκεῖνος βιάζονταν ν' ἀναπληρώσῃ τις ζημιές τῆς ναυμαχίας. Ἔτσι ἔγινε, μᾶς λέει ἡ ἱστορία, πὺν ἀγαπητὸς στὸ σουλτάνο. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση ἀποτελεῖ κ' ἓνα παράδειγμα τοῦ χτυπητοῦ δικασμοῦ, πὺν συχνὰ παρούσιασε ὁ Βυζαντινὸς καὶ μεταβυζαντινὸς μας κόσμος. Αὐτὸν τὸν δικασμὸ θὰ τὸν συναντήσωμε ἔως τὸν περασμένον αἰῶνα, ὅταν ὁ Φαναριώτης ἀντιπρόσωπος τοῦ σουλτάνου στὸ συνέδριο τῆς Βιέννης κατορθώνει νὰ ματαιώσῃ συνεννόηση τῶν νικητῶν ἡγεμόνων, γιὰ νὰ διώξουν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ καὶ νὰ ἐλευθερώσουν ἔτσι ὅλους τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς.

Εὐτυχῶς τὸ πνεῦμα τῆς ἀνεξαρτησίας ἔμεινεν ἀλώβητο στὸν Ἑλληνικὸ λαὸ· δὲν θολώνει ἀπὸ συμφέροντα καὶ δρᾷ σύμφωνα μὲ τις συναισθηματικὲς καὶ πατριωτικὲς ἐμπνεύσεις του. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ κλέφτικα τραγούδια εἶναι καὶ τὸ τραγούδι τοῦ Βασιλῆ, πὺν ἀποκαλύπτει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο τὴν πὺν καθαρὴ πηγὴ τοῦ φιλελεύθερου πνεύματος, τῆς ἀγνῆς καὶ εὐγενικῆς παλληκαριᾶς, ὅπως τὴν αἰσθάνεται στὴν ὡραιότερην ἐκδήλωσὴ τῆς ἡ ἐθνικῆς ψυχῆ:

- Βασιλῆ, κάτσε φρόνιμα νὰ γίνῃς νοικοκύρης
καὶ ν' ἀποχτήσῃς πρόβατα, ζευγάρια καὶ ἀγελάδες
- Ἐγὼ, μάνα, δὲν κάθομαι νὰ γίνω νοικοκύρης
καὶ ν' ἀποχτήσω πρόβατα, ζευγάρια καὶ ἀγελάδες
καὶ νάμαι σκλάβος τῶν Τούρκων, κοπέλι τῶν γερόντων.
Θὰ πάρω τὸ ντουφέκι μου νὰ πάω νὰ βοῶ τοὺς κλέφτες,
τὸν Τότσκα καὶ τὸ Μάνταλο, νὰ βοῶ καὶ τὸν Μπαστέκη
πὺν πολεμοῦν μὲ τὴν Τουρζιά καὶ μὲ τοὺς Ἀρβανίτες.

Τὸ τραγούδι δὲν φαίνεται ποῖα ἰδιαίτερη Ἑλληνικὴ ἐπαρχία ἔχει πατρίδα. Ἐκεῖνο πὺν ξεχωρίζει εἶναι τὸ ἀνεξάρτητο πνεῦμα τοῦ νέου παλληκαριοῦ, ἐφήβου Ἰωῶς ἀκόμα, καὶ τὸ φιλελεύθερο φρόνημα ἀπέναντι τῶν Τούρκων δυναστών καὶ τῶν Ρωμίων γερόντων (προεστών). Ὁ Θεομὸς τῶν προεστών γενικὰ ὑπῆρξε πολὺ εὐεργετικὸς ἀπὸ πολλὰς πλευρὲς. Τὸ ὅτι μεσολαβοῦσε ὁ ὁμόθρησκος, ὁ ὁμόφυλος καὶ συντοπίτης ἀνάμεσα στὸ ραγιά καὶ στὸν Τούρκο, ἦταν ἓνα μεγάλο ἀγαθὸ γιὰ τὸ ραγιά. Ὅμως κάθε ἐξάρτηση προκαλεῖ δυσαρέσκειες. Καὶ τὸ κακὸ εἶναι ὅτι ὑπῆρξαν προεστοί, πὺν φάνηκαν περισσότερο φίλοι τῶν Τούρκων ἀπ' ὅ,τι θὰ ἦταν ἀνεκτό. Ἐνῶ Ἡπειρωτικὸ δημοτικὸ τραγούδι, πὺν τραγουδιέται ἀκόμα στὰ πανηγύρια, μιλάει γιὰ τὶς ἀδικίες κάποιου προεστοῦ:

- Βιγλίζω τὴν ἀνατολή, βιγλίζω καὶ τὴ δύση,
βιγλίζω κ' ἓναν νεὸν καλὸν πὺν πάει νὰ μεταλάβῃ
καὶ ὅταν τὸν βλέπουν οἱ ἐκκλησιᾶς, ἄκρη σ' ἄκρη ραγιοῦνται.
- Γιέ μου, τὸ τί κακὸ ἔκαμες κ' οἱ ἐκκλησιᾶς ραγιοῦνται;
- Θυμᾶσαι (μάνα μ') τὸν παλιὸ καιρὸ καὶ τὰ παλὰ ζαμάνια
ποῦμουν στὴ χώρα προεστός, ὅπ' ἔρριχνα τοὺς φόρους;

Στοὺς πλούσιους ῥιχνα δυὸ καὶ τρεῖς, στοὺς - ε - φτωχοὺς πέντ—ἔξη.
στις χῆρες τὶς κακότηχες δώδεκα, δεκατρία.

Σὲ ἄλλο, πλατύτερα γνωστὸ τραγούδι, ὁ γέρο κλέφτης, δίνει συμβουλή:

Γέροντες (προεστοὶ) θέλουν χάιδεμα (περιποίηση, δῶρα)
κι ἀγάδες θέλουν ἄσπρα (χρήματα)
κι ὁ καπετάνιος δόκιμος, γιὰ νὰ τοὺς κυβεργήσει.

Ἐναντίον αὐτῶν τῶν προεστῶν καταφέρεται ὁ Βασίλης, ποὺ ἐκφράζει τὰ συναισθήματα ὅλων τῶν ἀληθινῶν παλληκαριῶν. Δὲν φαίνεται ὅμως ποῦ καὶ πότε ἔζησε. Ἀλλὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Τότοκα καὶ τοῦ Μάνταλου εἶναι σημάδια ἀρκετὰ γιὰ νὰ μάθουμε καὶ τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνον.

Κατὰ τὸν Ἀραβαντινὸ ὁ Τότοκας ἦταν ἀρματολὸς τῆς Κόνιτσας, τῶν Γρεβενῶν καὶ τῶν Χασίων καὶ σκοτώθηκε στὸ Κηπουριὸ τῶν Γρεβενῶν στὰ 1809. Ἄν ἡ χρονολογία εἶναι ὠσότη, τὸ τραγούδι τοῦ Βασίλη ἐκφράζει ἰδέες ἐπηρεασμένες ἴσως ἀπὸ τὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα, ποὺ ἔφερε ὁ ἀνεμος τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης. Ὁ Ἀραβαντινὸς ὅμως σφάλλει. Ὁ Περραιβὸς, προτερόχροнос τοῦ Ἀραβαντινοῦ, συνεργάτης τοῦ Ρήγα καὶ ποὺ ἔζησε ἐν ἀδιάσθημα στὴν Πάργα ἀλληλογραφῶντας μὲ τὸν Ψαλλίδα, τοποθετεῖ χρονολογικὰ τὸν Τότοκα γύρω στὰ 1770. Τὸ ἴδιο κι ὁ Λαμπρίδης, ποὺ μελέτησε λεπτομερειακὰ τὴ ζωὴ τοῦ κλεφταρματολοῦ καὶ περιώδενσε ὅλα σχεδὸν τὰ χωριὰ τῆς Ἠπείρου, μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ Τότοκας ἔδρασε πρὶν ἀκόμα θανατωθῇ ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς καὶ ὅτι στὰ χωριὰ τῆς Πίνδου γνωρίστηκε μὲ τὸν ἅγιο. Ὁ Λαμπρίδης ἔχει ὑπὸ ὄψει τοῦ τῆ γνώμη τοῦ Ἀρ. καὶ τὴν ἀναιρεῖ:

«Ὁ κλέφτης καὶ ἀρματολὸς Κονίτισης, Γρεβενῶν καὶ Χασίων Διμ. Τότοκας»¹³, γράφει ὁ Λ. ἀνήγειρε παρεκκλήσιον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς εἰς Ἀπλοχωρί Ταῖο - Ἀγᾶ, διένειμε δὲ (1776) κατὰ προτροπὴν τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ καὶ 40 κολιμβήθρας εἰς 40 τοὺς τμήματος κοινότητας (τῆς Λάκκας Σουλοῦν) καὶ τὸ 1779 ἐκτίσεν ἀλευρόμυλον εἰς Λεοβίζιανα (τῆς Λάκκας Σουλίου), ἐξ οὗ ἡ ἐκκλησία 20 λίρας ἐτησίως ἐσοδεύει.

Τὶς παραπάνω πληροφορίες τὶς συμπληρώνει μὲ τὶς παρακάτω πληροφορίες:

«Κατήγετο (ὁ Τότοκας) ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ὀλύμπου ἦν δὲ κερχοφόρος. Προτρεπόμενος ὑπὸ τοῦ οὐοῦ Κοσμᾶ ἵνα παύσῃται ληστεύων καὶ φονεύων, ἀπῆντησεν ὅτι τὸ ἔαρ ἰδίως κατελαμβάνετο ὑπὸ ὀρμῆς τινος καὶ μονομανίας πρὸς διάπραξιν φόνων καὶ ληστειῶν. Πολλάκις κατ' ἀποσπασμάτων τοῦ Κοῦρη - πασᾶ ἐπολέμησε. Τῷ 1770 μετὰ τοῦ Μπέλου, ὀπλαρχηγοῦ τοῦ Μετσόβου, προσέβαλε 3.000 Τουρκαλθανῶν μετ' αἰχμαλώτων καὶ λαφύρων ἐκ Πελοποννήσου τὴν Πίνδον διερχομένων, ἡ λευθέρωσε τὰ γυναικὸ παῖδα ἐξεῖνα καὶ τὰ λάφυρα τῶν κακούργων ἔλαβε (Ἀναμνήσεις Τρ. Μάρττα σελ. 170). Δώροις δὲ πεισθεὶς ἵνα δολοφονήσῃ τὸν εὐεργέτην τοῦ Μετσόβου Τζιουμάγκαν ἐνήδρευσε αὐτὸν παρὰ τὴν βοῦσιν Ἀδδῆ - πασᾶ, ἀλλ' ἐφόνευσε τὸν συνοδοιπόρον ἐκείνου Κ. Καφετζῆν. Ενυμφεῖθι δὲ εἰς Λεοβίζιανα, ἐνθα διήρχετο συνήθως ἐν ὥρᾳ χειμῶνος. Συνέδεσε καὶ μετὰ Σουλιωτῶν πολλὰς σχέσεις. Διὸ καὶ ὀπλαρχηγὸς ὑπὸ τοῦ Πάνου Ζήδρου διορισθεὶς ἐνύμφευσε τὸ πρωτοπαλλήκαρον αὐτοῦ Θεόδωρον ἐκ Γρεβενῶν μετὰ τῆς ἀνεψιάς πρὸς ἀδελφῆς τοῦ Γ. Βότσαρη. Ἐδολοφονήθη δὲ κατ' εἰσήγησιν τοῦ Κοῦρη - πασᾶ διὰ πελέκεως εἰς Λεοβίζιανα ἐντὸς τοῦ περιόλου τῆς ἐκκλησίας. ἐν ᾧ δέλεονυται ἔτι καὶ

13) Ἰω. Λαμπρίδης: Ἠπειρωτικὰ μελετήματα, τευχὸς τρίτον, σελ. 69—70.

νὺν ὁ τὰ φ ο ς τ ο υ. Ἐξ πάντων δὲ τούτων ἐξάγεται ὅτι δὲν ἤγμασεν ἐπὶ τοῦ Ἀλῆ (συλ. δημ. ἀσμ. Π. Ἀρ. σελ. 65) οὐδ' ἐφονεύθη εἰς Κυπρίο (1809). Παρατηρητέον δὲ πρὸς τούτοις ὅτι εὐθὺς μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Τότσκα εἰς παρηγορίαν τῆς σύζυγου του περιῆλθον καὶ πολλοὶ Σουλιῶται, ἐν οἷς καὶ ὁ Γ'. Βότσαρης, οἵτινες μετὰ τῶν κατοίκων Δεσβιζιάνων προέβησαν εἰς σχηματισμὸν λιθοσωρείας περὶ τὸ χωρίον τοῦτο διασωζομένης εἰς αἰώνιον ἀνάθημα τοῦ δολοφόνου τοῦ ἤρωος.

Οἱ λεπτομερειακὲς εἰδήσεις τοῦ καλὰ πληροφορημένου Λαμπρίδη γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ δράση καὶ τὸ θάνατο τοῦ Τότσκα δὲν ἀφήνουν καμμιὰ ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Τότσκας ἔδρασε στὴν Ἠπειρο (ἀκριβέστερα στὸ Βιλαέτι Ἰωαννίνων) ὅπου χτύπησε τοὺς Τουρκαλθανοὺς, ἐνῶ διάβαιναν τὴν Πίνδο γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μὲ πλούσια λάφυρα μετὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770, καὶ ἀπελευθέρωσε τὰ γυναικόπαιδα. Ἡ πράξη του αὐτὴ θεωρήθηκε ἐθνικὴ νίκη ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς περιφερείας καὶ θέρμανε τὴς καρδίαις τῶν παλληκαριῶν τοῦ τόπου αὐτοῦ. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι κι ὁ Βασίλης τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ἡ πράξη αὐτὴ τοῦ Τότσκα εἶχε σὰν ἐπιβράβευση τὸ σύνδεσμά του μὲ τοὺς Σουλιῶτες καὶ ἰδιαίτερα μὲ τοὺς Μποτσαραίους. Ἀκολουθοῦν οἱ δωρεὲς πρὸς τὴς ἐκκλησίες. Οἱ κλέφται καὶ οἱ ἄρματολοι αὐτοῦ τοῦ τόπου παίρνουν συνείδηση τῆς ἐθνικοθρησκευτικῆς ἀποστολῆς τῆς. Ἡ νεολαία ἀποκτᾷ φρόνημα φιλελεύθερο, ἀρνεῖται τὴν ἀνετη ζωὴ μισοσιὰ στὰ ἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ μάχη τῆς Πίνδου στὰ 1770 εἶναι συνέχεια τῶν μαχῶν τοῦ Μωριά. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Πατρο - Κοσμᾶ πού διάλεξε κυρίως αὐτὰ τὰ μέρη, Ἠπειρο, Δυτικὴ Μακεδονία καὶ Θεσσαλία γιὰ νὰ τὴ ὀργώσῃ ἰδεολογικὰ μὲ τὸ κήρυγμά του, δηλ. τὸ παλιὰ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου πού ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζῃ καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐνότητα ἐθνικῆς ζωῆς. Ἄλλως τε τὰ Γρεβενὰ ὑπήγοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας στὸ Βιλαέτι Ἰωαννίνων καθὼς καὶ ἡ Σαμαρίνα, πού γεωφυσικῶς ἀνήκει στὴν Ἠπειρο, γιὰ τὴ νερὰ τῆς χύνονται στὸν Ἀῶο. Ἐξ ἄλλου ὁ ἀνθρωπιστικὸς διαφωτισμὸς, πού ξεκινάει ἀπὸ τὴς σχολὰς τῶν Γιαννίνων καὶ τῆς Μοσχόπολης (πρὶν καταστραφῇ ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς) ἡμερεύει τὴς ψυχὰς καὶ φωτίζει τὰ πνεύματα μὲ τὴς σύγχρονες κατευθύνσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης.

Οἱ ἔμποροι τῆς Βενετίας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα χρησιμοποιοῦν τὸ κρῆμά τους γιὰ κοινωφελεῖς σκοποὺς, γιὰ «ὕπανδρεϊαν» φτωχῶν κοριτσιῶν, γιὰ συντήρηση ἐκκλησιῶν, ἴδρυση σχολείων, ἀπελευθέρωση φυλακισμένων. Σὲ ὅλ' αὐτὰ διαβλέπει κανεῖς, ὅτι οἱ ξενιτεμένοι Ἠπειρώτες, ζώντας μὲ τὴ νοσταλγία τῆς πατρίδας, ἐπιστρατεύουν τὸν ἑαυτὸ τους στὴν ὑπόθεση τοῦ ἔθνους. Γιὰ νὰ ἐπιβιώσῃ τὸ ἔθνος, πρέπει νὰ συντηρηθῇ, πρέπει νὰ τύχῃ προστασίας ὁ φτωχὸς κι ὁ ἀδύνατος, νὰ ἐνισχυθῇ στὴ θρησκεία του ὁ χριστιανὸς ὑπόδουλος. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μεταξὺ 1610—1750 μιὰ ἄγρια καταπίεση ἐκδηλώνεται στὴν Ἠπειρο πού συνεχίστηκε μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Σκυλόσοφου (1611) καὶ τὸν ἐξισλαμισμό τῶν 350 οἰκογενειῶν προκρίτων (1635). Στὴς πόλεις καὶ στὰ χωριά ὁ ἐξισλαμισμὸς παίρνει ποικίλες μορφές. Οἱ κλεφταρματολοὶ κατορθώνουν καὶ συγκρατοῦν τοὺς πληθυσμοὺς τῶν ὀρεινῶν τόπων καὶ τῆς νότιας Ἠπείρου. Ἄλλοι καταφεύγουν στὴ Δύση, ἄλλοι στὰ Ἐπτάνησα (κυρίως στὴν Κέρκυρα), ἄλλοι στὴν Πελοπόννησο πού εἶχε γίνει πάλι Βενετσιάνικη κτῆση μεταξὺ 1680—1715, ἄλλοι ὑπομένουν τὰ δεινὰ τῆς σκλαβιᾶς καὶ ἄλλοι ἀντιστέκονται μὲ τὸ σπαθί.

Σὲ πολλὰ χωριά οἱ χωρικοὶ προβαίνουν σὲ παράτολμες πράξεις· καίνε τὰ σπίτια τῶν ὀλίγων ἐγκρατεστημένων μουσουλμάνων ἢ τῶν δειλῶν πού λιποψύχησαν καὶ δέχτηκαν τὸν ἐξισλαμισμό. Διατηρεῖται ἀκόμα ἡ ἀνάμνηση αὐ-

τῶν τῶν ἀντιδιωγμῶν στοὶ Πρωτόπαπα, στοὶ Δεοποτικό, πατρίδα τοῦ Δομπόλη, στοὶ Κούρεντα, στοὶ Γρανίτσα, γιὰ νὰ περιορισθοῦμε μόνο στην ἐπαρχία Κουρέντων, ποὺ περιβάλλει τὰ Γιάννινα. Στοὶ Λεῖα τῶν Φιλιατῶν διατηρεῖται ἀκόμα ἡ ἀνάμνηση τῆς αὐτοεξόρις των ἀπὸ τὸν Μαχαλᾶ τοῦ Δελβίνου. Ὅταν ἔφτασαν οἱ αὐτοεξόριστοι, διηγεῖται ἡ τοπικὴ παράδοση, στοὶ μοναστήρι τῆς Παναγιάς στοὶ Ρίπηση, ἔκαμαν τάμα οἱ γυναῖκες, ἂν μπορέσουν καὶ ξανακάμουν χωριό, νὰ πηγαίνουν ἐυπόλητες στοὶ χάρη τῆς ὅταν γιορτάζει. Καὶ διατηροῦν τὸ ἔθιμο οἱ Λειώτισσες ἕως τις ἡμέρες μας, ἀφοῦ μπόρεσαν κ' ἔστησαν χωριό. Θυμοῦνταν ὅμως ὅτι ἔχουν συγγενεῖς «Τουρκεμένους στοὶ Μαχαλᾶ, ἐξαλθανισμένους πιά καὶ μὲ ξεχασμένη τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ὅπως θυμοῦνται καὶ στοὶ Γκολέμι, κοντὰ στοὶ Τεπελένι, οἱ Τουρκεμένοι κ' ἐξαλθανισμένοι κάτοικοί του, ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὸ Πρωτόπαπα» καὶ κατὰ τὸν πόλεμο τοῦ '40 φιλοξένησαν μὲ χαρὰ στοὶ σπιτία τοὺς Πρωτοπαπαδίτες στρατιῶτες μας σὰν χωριανούς καὶ σὰν συγγενεῖς.

Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν τὸ χρῆμα ἦταν κι αὐτὸ ἐπιπορευμένο. Ἡ εὐποιΐα, ἡ φιланθρωπία ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τις μορφές τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπίζηση τῆς φυλῆς καὶ τῆς χριστιανοσύνης. Ὅποιος διαβάσει τις διαθήκες τοῦ Ἱερομνήμονος, τοῦ Γκιόνμα, τοῦ Μαρούτση ἢ παρακολουθεῖ τις εὐεργεσίες τοῦ Καπλάνη, τῶν Ζωσιμάδων καὶ λοιπῶν εὐεργετῶν καὶ δωρητῶν, ἐκπλησσοῦνται γιὰ τὴ σοφὴ σύνταξη τῶν διαθηκῶν καὶ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ κάμουν τις δωρεές των. Πρώτη φροντίδα τους ἦταν ἡ ἐκκλησία καὶ τὸ σχολεῖο. Ὅχι μόνο οἱ διαθήκες καὶ οἱ ἐντολές διανομῆς χρημάτων καὶ ἄλλων ἀγαθῶν, ἐνῶ ἀκόμα ζοῦν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐμπορικὰ βιβλία Μοσχοπολιτῶν, Γιαννιωτῶν καὶ ἄλλων ἐμπόρων, ὧσων σώθηκαν καὶ διαβάσθηκαν, βλέπομε νὰ εἰσάγωνται ἀπὸ τὴ Βενετία στοὶ Μοσχόπολη, στοὶ Γιάννινα καὶ ἄλλου, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἐμπορεύματα καὶ βιβλία. Καὶ πρόκειται γιὰ βιβλία τυπωμένα σὲ τυπογραφεῖα Ἡπειρωτικά.

Μὲ τοὺς Ζωσιμάδες τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἡπειρωτῶν ἐμπόρων πλώνεται σὲ ὅλες τις Ἑλληνικὲς κοινότητες καὶ σὲ ὅλες τις Ἑλληνικὲς παροικίες τοῦ Ἐξωτερικοῦ. Τὰ βιβλία ποὺ ἐκδίδει ὁ Κοραῆς «δαπάναις τῆς ἀδελφότητος τῶν Ζωσιμάδων» κυκλοφοροῦν δωρεὰν ἀπὸ τὸ Παρίσι ἕως τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἡπειρωτῶν ἐμπόρων ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς εἶχε ἀπλωθῇ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ἠπείρου. Ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ κορυφαῖος τῶν Ἑλλήνων λογίων τοῦ ἸΗ' αἰῶνα, διδάσκαλος τοῦ Πατρο - Κοσμᾶ καὶ σύμβουλος ἀργότερα τῆς Αὐτοκρατορίας Αἰκατερίνας, εἶναι δημιούργημα τῶν Γιαννιωτῶν ἐμπόρων.

«Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης», γράφει ὁ Βρετός, «ἐγεννήθη τῷ 1716, καὶ ἀφοῦ παρηκολούθησεν ἐν Κερκύρᾳ τὰ στοιχειώδη μαθήματα, μετέβη εἰς Ἄρταν, ἐνθα ἐσπούδασεν ἐγκυκλοπαιδεῖαν παρὰ τῷ Ἀθανασίῳ Κρητικῷ. Ἐκεῖθεν μετέβη πρὸς τελειοποίησιν εἰς Ἰωάννινα, ἐνθα ἐδίδασκεν ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, οὗτινος καὶ ἀνεδείχθη ὁ ἀριστος τῶν μαθητῶν... εἴτα προχειρισθεὶς εἰς διάκονον μετέβη εἰς Ζάκυνθον, ὅπου ὁ θεὸς του ἐπέμενε νὰ χειροτονηθῇ ἱερεὺς καὶ ἀναλάβῃ τὴν ἐνορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης. Ἐπειδὴ ὅμως ἐχρειάζετο πρὸς τοῦτο νὰ γίνῃ ψηφοφορία ἐκ μέρους τῶν ἐνοριτῶν, ὁ Εὐγένιος ἀπεποιήθη τὸν ὅρον τοῦτον καὶ ἐπανῆλθεν εἰς Ἰωάννινα παρὰ τῷ Γυμνασιάρχῃ Μεθοδίῳ, ὅστις μετὰ χαρᾶς τὸν ὑπεδέχθη καὶ δὲν ἐπαυσε νὰ ἐξυμνῇ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ προσόντα τοῦ ἐκλεκτοῦ μαθητοῦ του, τὸσον ὥστε ἐπέσυρε τὰς ὑπερῶν αὐτοῦ συμπαιδείας ἐνίων πλουσίων Ἰωαννιτῶν ἐμπόρων, οἵτινες καὶ ἀπεφάσισαν νὰ τὸν ἀποστείλουν εἰς τὴν Ἱταλίαν, πρὸς

τελειοποιήσιν τῶν σπουδῶν του, ἀναλαβόντες εἰς βάρους των τὰς σχετικὰς δαπάνας»¹⁴.

Οὔτε ρωμαντισμός οὔτε ἀφέλεια ἦταν ἡ Ἑπειρωτικὴ εὐποιΐα, ἀλλ' ἐθελοντικὴ ἐπιστράτευση συνειδήσεων γιὰ τὸ ἀγωνιζόμενο ἔθνος. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Αἰκατερίνης, ὑπὲρ τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Τουρκίας δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ δράση τοῦ Βούλαγρη, οὔτε τὸ κήρυγμα τοῦ Πατρο - Κοσμά. Οὔτε κι ὁ Βούλαγρης θὰ γίνονταν αὐτὸς ποὺ ἔγινε χωρὶς τοὺς ἐμπόρους. Μιὰ ἀλυσιδωτὴ σειρὰ ἐπαδράσεων μὲ τεράστια ἀποτελέσματα γιὰ τὸ ἔθνος.

Κάτω ἀπὸ τὰ μάτια τῶν Τούρκων οἱ χριστιανοὶ ἰδρύνουν στὰ Γιάννινα τὸ Ταμεῖον τῶν Ἀγαθοεργῶν Ἰδρυμάτων, τὰ περίφημα «Λάσσα», ποὺ δροῦν εὐεργετικὰ ἕως σήμερα παρὰ τὶς τεράστιες ἀπώλειες, ποὺ ἐπέφεραν οἱ πόλεμοι καὶ οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἀνακατατάξεις.

Διηγεῖται ὁ Pouqueville¹⁵, ὅτι γιὰ τὴ συντήρηση τῶν φυλακισμένων ἐπιτροπὴ Χριστιανῶν περιέρχονταν τὰ σπίτια καὶ μάζευαν χρήματα καὶ ροῦχα «γ 1 ἄ τ ο ὺ ς φ υ λ ἄ κ ω μ ἔ ν ο υ ς» (οἱ τελευταῖες τρεῖς λέξεις εἶναι γραμμικές στὰ ἑλληνικά).

Ἰατὶ ὁ τύραννος», προσθέτει ὁ POUQUEVILLE, «μόνο δεσμὰ προσφέρει στὰ θύματα του». Ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐκπλήσσει ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι σὲ ὠρισμένες μεγάλες ἐορτὲς πολλὲς ἀρχόντισσες τῶν Γιαννίνων ἀνελάμβαναν νὰ ἐτοιμάσουν φαγητὰ γιὰ ὅλους τοὺς φυλακισμένους, ποὺ ἦταν ἑκατοντάδες, καὶ τὸ φαγητὸ δὲν ἦταν κατώτερο ἀπ' αὐτὸ ποὺ εἶχαν στὰ σπίτια τους, πίττες, γλυκίσματα καὶ ψητὰ κρέατα, καὶ νὰ τὰ σερβίρουν κάποτε μόνες των. Καὶ συνεχίζει ὁ Γάλλος συγγραφέας, ἔτι «ἡ προστασία αὐτὴ τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητος δὲν περιορίζεται μόνο στοὺς Χριστιανούς, ἀλλ' ἀπλώνεται καὶ στοὺς Ἑβραίους καὶ στοὺς Μουσουλμάνους».

Ἡ εὐποιΐα αὐτὴ τῶν ἀντρῶν καὶ γυναικῶν τῶν Γιαννίνων εἶναι ἄραγε συνέπεια - μίμηση τῆς ἀγαθοεργίας τῶν ἐμπόρων τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἢ, ἀντίθετα, αὐτὴ προκάλεσε τὰ ἀγαθὰ συναισθήματα τῶν ἐμπόρων; Βέβαιο πάντως εἶναι, ὅτι ἔχομε στὰ Γιάννινα σχολεῖα, πρὶν ἀκόμα (1612) φύγουν οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ τὸ Κάστρο, συντηρούμενα ἀπὸ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ἀφοῦ ἐπίσημη ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ δὲν ὑπῆρχε. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς παιδείας ἦταν ἕνας μέγας συντελεστής γιὰ τὴν ἐξημέρωση τῶν ἡθῶν καὶ γιὰ τὴ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σὲ μιὰν ὑψηλὴ στάθμη. Αὐτὴ διατηροῦσε τὸ φρόνημα τῶν «Ρωμαίων» καὶ τοὺς ἔκαμε νὰ αἰσθάνωνται ὅτι ἀποτελοῦν μιὰ κοινότητα ἀνώτερη ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν δυναστῶν. Τόσο στὴν ἀντίσταση, ὅσο καὶ στὴν κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη καὶ στὴν παιδεία, ὑπάρχει ἕνα «δέον» ποὺ κατεῖχε τὴν Ἑπειρωτικὴ ψυχὴ καὶ τὴν κατέχει ἀκόμα σήμερα, γιὰτὶ ἀνθίζει ἀκόμα ἐδῶ τὸ καρποφόρο δέντρο τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης.

Ξανακερδίζοντας τὴν ἐθνικὴ μνήμη μέσω τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ δὲν ἀναλογίζεται μόνο «τί ἔχασε, τί ἔχει, τί τῆς πρέπει». Ἀλλὰ θυμᾶται ὅτι στὴν ἀρχὴ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, μπροστὰ στὰ τεῖχη τῆς Τροίας ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν Ἑλλήνων τιμωρήθηκε αὐστηρὰ ἀπὸ τὸν θεὸ τοῦ φωτός, γιὰτὶ φάνηκε ἀσυγκίνητος μπροστὰ στὸν πόνο ἑνὸς πατέρα καὶ δὲν τοῦ ἐπέστρεψε τὴν αἰχμάλωτη κόρη του.

14) BIOGRAPHIE DE L' ARCHEVEQUE EUGENE BULGARI, REDIGEE SUR DES DOCUMENTS AUTHENTIQUES PAR ANDRE PAPADOPOULOS VRETOS, ATHENES 1860 (Κείμενο καὶ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὰ «Ἡπ. Χρονικά», τόμος ΙΑ', 1936, σελ. 81, Κ. Μέρτζιου, Τὸ ἐν Βενετία Ἑπειρωτικὸν ἀρχεῖον).

15) POUQUEVILLE, VOYAGES DANS LA GRECE, τόμος Ι, 1820.

Πόση αντίθεση έχει αυτή ή σκηνή με τούς καννιβαλισμούς που έγιναν μπροστά στον χάνδακα της Κρήτης, σχεδόν έναμιση αιώνα πρίν, από κάποιους μισοφόρους, Χριστιανούς τάχα. Με φρίκη διηγείται τις σκηνές της ανθρωποφαγίας ο Ρεθυμνιώτης ποιητικός χρονικογράφος Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, που ομηριώθηκαν από τούς μισοφόρους κάποιου Σαβοργιάνου... Δεν φαίνονται να είναι "Έλληνες" αλλά τὸ κακὸ ἔγινε ἐκεῖ, στὰ χώματα αὐτά, τὰ Ἑλληνικά, κι ὁ τόπος θὰ πληρώσῃ ἀργότερα τὴν κτηνωδία τῶν μισοφόρων.

Στὰ χρόνια τῆς μυθολογίας καὶ σὲ χώρες μακρινές καὶ ἄξενες μετέθετε ἡ ἀρχαία παράδοση, ἡ ἀνθρωπιστική, τούς Λαιστρυγόνες καὶ τούς Κύκλωπες. Τὸ γαλανὸ κύμα τῆς Μεσογείου εἶδε παρόμοιες σκηνές σὲ τόπο χριστιανικό, σὲ τόπο Ἑλληνικὸ καὶ σχεδὸν στίς ἡμέρες. Κι ἀναρωτιέται κανεὶς: "Ἄν ἔνα ἔθνος εἶναι βάρβαρο, ποιό νόημα γι αὐτὸ ἔχει ἡ ἐλευθερία; Ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία, μαζί με τὴν ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου, ἃς ξαναφέρῃ στὰ χώματα τοῦτα τὴ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ποὺ τὸ εἶχαν ξεχάσει καὶ χριστιανοὶ καὶ μουσουλμάνοι. Τὰ μάρμαρα τῶν ἀρχαίων ναῶν, αὐτὴ ἡ πέτρινη ὁμιλία με τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν ἀλήθεια τὸν ἴδιο σεβασμὸ ἐκφράζουν πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀλήθεια. Στὰ 1812 ὁ νεαρὸς Γιαννιώτης Γεώργιος Σταύρου, μαθητὴς τοῦ Ψαλῖδα καὶ μυημένος στὸ ἀρχαῖο πνεῦμα, ποὺ βρέθηκε στὴ Φιγαλία τῆς Πελοποννήσου ὡς ἀκόλουθος τοῦ Βελῆ - πασά κ' ἐναντιώθηκε στοὺς Ἀγγλοὺς καὶ Γερμανοὺς ἀρχαιοκαπήλους με κίνδυνο τῆς ζωῆς του, ὑπερασπίζοντας αὐτὸς τὸν «πέτρινο λόγο» ὑπεστήριζε τὴν ἐθνικὴ κληρονομιά σὲ μιὰ ἀπὸ τίς ωραιότερες ἐκδηλώσεις της. Τὸ ἔθνος ἔπαιρνε συνείδηση τοῦ ἀληθινοῦ ἑαυτοῦ του. "Ἀξίζε νὰ ζήσῃ!

"Ετοι, ἐνῶ στὴν Πίνδο παρουσιάζεται ἐκδικητὴς τῶν ἀδυνάτων ὁ Τότοκας καὶ συνεχιστὴς τῶν ἀγώνων τοῦ ἔθνους, ἀπὸ τὴ Βενετία ὁ Γιαννιώτης τραπεζίτης Μαρούτσος, τῆς οἰκογενείας ποὺ ἱδρύσε τὴ Μαρουτοαία Σχολὴ στὰ Γιάννινα, ἀπελευθερώνει χίλιους σκλάβους Μωραῖτες πληρώνοντας «ἀπερείσια ἀποίνα» σὰν ἄλλος Χρῆστος ποὺ πορεύεται με πατρικὴ στοργὴ ν' ἀπελευθερώσῃ τὴν κόρη του. Καὶ τοὺς συντερεῖ με ἔξοδά του ὡς πού νὰ τοὺς ἀποκαταστήσῃ ἢ νὰ τοὺς γυρίσῃ στὰ σπίτια τους. Τὸ κοινὸ αἷμα τῆς ἐλευθερίας ἔνωσε τίς κοινωνικὲς τάξεις σὲ τοῦτα τὰ μέρη καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους ἦταν ἱκανὸς μαγνήτης ὅλων τῶν ψυχῶν. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ποὺ ἡ ἐθνικὴ ψυχὴ γύρευε ἀδιάσπαστη νὰ βρῇ τὸ δρόμο της, ποὺ οἱ προφητεῖες Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ οἱ Ἀγαθάγγελοὶ τὴν παρηγοροῦσαν, ὅσο μπορούσαν, καὶ οἱ Φράγκοι καὶ οἱ Ρῶσοι τὴν ἐκμεταλλεύονταν με τὸν τρόπο τους, ἐνῶ οἱ Ἀγγλοὶ τὴν πολέμουσαν σὰν ἀντίπαλη δύναμη στὴ ναυτικὴ κυριαρχία τῆς Μεσογείου ἢ σὰν ὄργανο τῶν Ρῶσων ἀξίζει νὰ μάθωμε πῶς συνεργάσθηκαν καὶ τί πρόσφεραν μαζί καὶ χωριστὰ τὸ σπαθί, τὸ χρῆμα, τὸ βιβλίο, τὸ σφυρὶ τοῦ μάλιστα καὶ τὸ κουπί τοῦ ναύτη. Καὶ σὲ ποιές χώρες ὅλα μαζί προσφέρθηκαν στὸ βωμὸ τῆς λευτερίας καὶ θυσιάστηκαν. Μιὰ ἱστορία ἔτσι γραμμένη θὰ εἶχε πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ μάθωμε τὴν ἱστορία καὶ ὅχι τὴ μυθολογία τοῦ '21. Εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ ἡ ἱστορία τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν λογίων. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνοῦμε καὶ τὸν Ἠπειρώτη βιοτέχνη, τὸν Ψωμᾶ, τὸ ράφτη, τὸν τσαγγάρη, τὸν καλαντζῆ, τὸν κρεοπώλη, τὸν χαντζῆ, τὸν ἐστιάτορα, τὸν χτίστη, ποὺ θὰ τοὺς βροῦμε σὲ ὅλη τὴ Βαλκανικὴ, στὸ Ἰόνιο, στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴν Κρήτη. Ὑπάρχουν ἀκόμα πολλοὶ στὴ Ρουμανία. Ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία ἕως τὰ 1922. Στὴν Κρήτη π.χ. θὰ συναντήσωμε βιοτέχνες Ἠπειρώτες ὅχι μόνο στίς μεγάλες πόλεις, ἀλλὰ καὶ στίς μικρότερες πολίχνες. Πρίν ἀπὸ με-

ρικά χρόνια — Ἰσως καὶ τῶρα — ἕναςπραματευτὴς ἀπὸ τὴ Μηλιά τοῦ Μετσόβου πωλοῦσε εἶδη ξυλουργικῆς σκαλισμένα μὲ πολλὴ χάρη. Ὁλον τὸν χειμῶνα δούλευε στὸ χωριό του καὶ τὸ καλοκαίρι, ἀπὸ τὸν Μάη ἕως τὸν Ὀκτώβριο, πωλοῦσε τὴν πραιμάτεια τῇ δικῇ του καὶ τῶν ἄλλων χωριανῶν σ' ὅλη τὴν Κρήτη.

Συχνὰ συναντοῦμε σὲ ὅλες τὶς Ἑλληνικὲς ἐπαρχίες ἀπογόνους Ἑπειρωτῆς, πὺ ἀρχικὰ πῆγαν γιὰ ἐπαγγελματικὸς σκοποὺς κ' ὕστερα ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα. Χώρια οἱ μετοικεσίες πὺ ἐγίναν ἐξ αἰτίας τῶν διώξεων. Ὁ Ζαγορίσιος ἢ ὁ Πρεμετιώτης γιατρός, ὁ Καλαριτιώτης χρυσοχός, ὁ Συρακιώτης ράφτης ἢ τυρέμπορος, ὁ Κονιτσιώτης χτίστης ἢ ζωγράφος, ὁ Πωγωνίσιος χασάπης, ὁ Κουρεντιώτης ξενοδόχος ἢ Ψωμᾶς, ὁ Φιλιτιώτης καλατζῆς — καὶ πάλι ὁ Ζαγορίσιος δάσκαλος ἢ πραιματευτής, ὁ Μετσοβίτης τεχνίτης κ' ἐπιχειρηματίας, ὁ Γιαννιῶτης κι ὁ Μοσχοπολίτης ἔμπορος ἔνα πλῆθος μὲ πνεῦμα ἐπιχειρηματικόν, πὺ ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων νὰ παίξῃ συχνὰ ἕνα ρόλο ἡγετικόν. Ἔτσι ἔχομε τὰ Ἑπειρωτικὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, ἐνῶ ἕνας Ζαγορίσιος ἰδρύει τὴν Ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Καλκούτας καὶ στὴν Ὀδησσὸ καὶ στὶς παρὰδουνάβιες ἡγεμονίες Ἑπειρωτῆς ἡγοῦνται τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας.

Οἱ Καλαριῶτες χρυσοχοὶ θ' ἀφτάσουν ἕως τὴ Ζάκυνθο, ὅπου θὰ παρουσιάσουν ἀριστουργήματα τέχνης καὶ ἕως τὴ Ρώμη, ὅπου θὰ ἐπιβληθοῦν γιὰ τὴ λεπτότητα τῆς δουλειᾶς των. Οἱ Συρακιῶτες τυρέμποροι καὶ καποτάδες θ' ἀπλώσουν τὸ ἐμπόριόν τους ἕως τὴ Σμύρνη καὶ τὴ Μάλτα, οἱ Κουρεντιῶτες ξενοδόχοι (οἱ περίφημοι κατζῆδες στοὺς τότε δρόμους τῆς ξηρᾶς) θὰ γεμίσουν τὴ Βαλκανικὴ ἕως τὴν Κωνσταντινούπολη. Τέλος οἱ Κονιτσιῶτες χτίστες (Πυρσογιαννίτες καὶ Βουρμπανίτες) θὰ «χτίσουν τὸν κόσμον» κατὰ τὴν παροιματικὴν ἔκφραση. Στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, στὴ Μακεδονία, στὴ Θράκη, ἕως τὸν Αἴμο ἢ παρὰδοσὴ τοῦ τόπου ἀναφέρει ἀκόμα τὰ ὀνόματα τῶν Ἑπειρωτῶν πρωτομαστόρων, ὅπου δὲν ξεχάσθηκαν.

Τὸ μοιρολόι τῆς στοιχειωμένης γυναίκας στὸ τραγούδι τῆς Ἀρτας, κατὰ μιὰ παραλλαγή του

ἢ μὰ ἔστησε τὸ Δούναβη, ἢ ἄλλη τὴν Αὐλῶνα
κ' ἐγὼ ἢ πλεῖο μικρότερη τῆς Ἀρτας τὸ γεφύρι

δὲν βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ὅχι βέβαια γιὰ τὸ στοίχειωμα, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀκτίνα δράσεως τῶν Κονιτσιωτῶν μαστόρων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτοὶ ἦταν οἱ κυριώτεροι οἰκοδόμοι καὶ γεφυροποιοὶ τῆς Βαλκανικῆς. Καὶ σήμερα τὰ ἐγγόνια τῶν μαστόρων ἐκείνων ἔχουν χτίσει κατὰ μεγάλο μέρος τὴν Ἀθήνα εἴτε ὡς ἀπλοὶ τεχνίτες εἴτε ὡς πολιτικοὶ μηχανικοὶ καὶ ἀρχιτέκτονες. Βέβαια δὲν ὑπάρχουν ἀπαραβίαστα τεῖχη στὰ ἐπαγγέλματα καὶ στὶς ἐπαρχίες. Καθὼς περνοῦν τὰ χρόνια στὸ ἴδιο χωριὸ παρατηροῦμε διαφορισμὸ ἐπαγγελμάτων. Ὅμως στὸ Συράκο π.χ. ἀκόμα ὑπάρχουν ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους τῶν ἄλλοτε ραφτάδων καὶ τῶν ἄλλοτε τσελινγκάδων. Ἄν ταξιδέψῃ κανεὶς ἀπὸ τὰ Γιάννινα ἕως τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πάλι ἀπὸ τὰ Γιάννινα ἕως τὴν Κρήτη καὶ ἕως τὴ Ρόδο, θὰ συναντήσῃ ἕνα πλῆθος ἐπαγγελματιῶν καὶ διανοουμένων, πὺ κατὰγονται ἀπὸ τὴν Ἑπειρο. Ἡ Αἰτωλοκαρνανία εἶναι γεμάτη ἀπὸ Ἑπειρωτικὰς ἀναμνήσεις. Μετὰ τὸ '21 χωριὰ ἀκέρια ἔχουν ἀποικισθῇ ἀπὸ Ἑπειρωτῆς, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν οἱ ἀγωνιστὲς πὺ δὲν ξαναγύρισαν στὴν Ἑπειρο. Ἑπειρωτῆς ἦθοποιοὶ ἀπὸ τὸ Ζαγόρι γύρω στὰ 1870 — Ἰσως καὶ ἀργότερα — ἔδιναν θεατρικὲς παραστάσεις στὸ Μεσολόγγι καὶ ἀπ' αὐτοὺς πρωτογνώρισε θέατρο ὁ Παλαμᾶς.

«Ἦταν ἡρώες τους ἀγαθοὶ Ἑπειρωτῆς Ζαγοριανοί, πὺ κατοικοῦσαν ἐκεῖ μετανάστες ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερή πατρίδα τους. Φιλόμουσοι νέοι ἀπὸ τὶς φαμίλιες τους εἶ-

χανε πάρει τὴ φροντίδα νὰ ψυχαγωγήσουν τὴν ἀφελῇ κοινωνία τῆς χώρας ποὺ τοὺς φιλοξένοῦσε κ.τ.π.»¹⁶.

Νὰ ἦταν ἀράγε ἕνας ἀπ' αὐτοὺς καὶ ὁ Ζαγορίσιος πατέρας τῆς Μαρίκας Κοτοπούλη, ἠθοποιὸς στὸ ἐπάγγελμα; Αὐτὸ βέβαια ἔγινε πολὺ μετὰ τὸ '21, ἀλλ' εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς Ἡπειρωτικῆς ἐπίδρασης πάνω στοὺς Ἑλληνικοὺς τόπους.

Οἱ τεχνίτες αὐτοὶ μαθημένοι στὸν τίμιο μόχθο τῆς δουλειᾶς, ζώντας μετὰ τὸν καημὸ τῆς πατρίδας καὶ τραγουδώντας τὰ τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς μετὰ πάθος καὶ μετὰ νοσταλγία καθὼς καὶ τὰ κλέφτικα καὶ τὰ ἱστορικά, ποὺ ἀναφέρονταν στὴν Πάργα, στὸ Λοῦρο, στὰ Τζουμέρκα, στὴν Πίνδο, στοὺς Σουλῶτες, στὸν Τζαβάρα, στὸν Μαλάμιο, στὸν Τότοκα, στὸν Κατσαντώνη, στὴ Μόσχω Τζαβέλλα καὶ στὴ Δέσπω τοῦ Μπότση καὶ σὲ τόσοις ἄλλους, ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Ἰονίου ἕως τὰ παράλια τοῦ Πόντου, ἔκαμαν τὶς ἑλληνικὲς ψυχὰς νὰ ριγοῦν ἀπὸ ἐθνικὸ ρῖγος. Παντοῦ ὅπου πῆγαιναν, ὅπου περνοῦσαν, δὲν τραγουδοῦσαν μόνον τὰ νοσταλγικὰ ἢ ἡρωϊκὰ τραγούδια τους, ἀλλὰ διατηροῦσαν στὴν καρδιά τους ἀσάλευτη τὴν ἐθνικὴ πίστη μαζὶ μετὰ τὸν Ἀγαθᾶνγέλο καὶ τὶς φυλλᾶδες τοῦ Ρήγα ποὺ κρατοῦσαν στὸν κόρφο τους.

«Τὸ 1817», διηγεῖται ὁ Φωριέλ¹⁷. «ἕνας Ἕλλην φίλος μου ἐταξίδευσεν εἰς τὴν Μακεδονίαν συνοδευόμενος ἀπὸ ἕνα καλόγηρον. Ὅταν ἔφθασαν εἰς ἕνα χωρίον, τοῦ ὁποίου λησμονῶ τὸ ὄνομα, ἐσταμάτησαν διὰ νὰ ἀναπαυθοῦν καὶ νὰ δροσισθοῦν εἰς τὸ κατάστημα τοῦ ἀρτοποιοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο συγχρόνως καὶ ὁ ξενοδόχος τοῦ τόπου. Ἐπὶ τὸ κατάστημα εὐρίσκετο ἕνας μικρὸς βοηθὸς τοῦ ἀρτοποιοῦ μετὰ περίεργον περυσιαστικόν. Ἦτο ἕνας μικρὸς Ἡπειρώτης ὑψηλοῦ ἀναστήματος, μετὰ ὥραϊον καὶ ὑπερήφανον πρόσωπον καὶ τοῦ ὁποίου οἱ βραχίονες, τὸ στήθος καὶ αἱ γυναὶ κνημαὶ θὰ μᾶς ἐδίδον συνδυασμένον τὸν τέλειον τύπον τῆς κομψότητος καὶ τῆς ἀνδρικῆς ρώμης. Παρατηρεῖ κατ' ἀρχὰς προσεκτικὰ τοὺς δύο ταξιδιώτας καὶ στρεφόμενος πρὸς τὸν κοσμικὸν τῆς συντροφιάς· «Γνωρίζετε νὰ διαβάσετε;» τὸν ἐρωτᾷ. «Ναί», ἀπαντᾷ αὐτὸς. Τότε τὸ Ἡπειρωτόπουλον τὸν παρακαλεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ εἰς τὸν γειτονικὸν ἀγρόν. Ὁ ταξιδιώτης ἀποδέχεται, ἀκολουθεῖ τὸν νεαρὸν ἀρτοποιὸν εἰς ἕνα κατὰ τὸ ὄνομα μόνον κῆπον ἢ μᾶλλον εἰς ἕνα περιφρακτὸν χωρὸν. Κάθηνται καὶ οἱ δύο ἐπὶ ἐνὸς σωροῦ πετρῶν, πλησίον ἐνὸς ἀγροῦ σπαρμένου μετὰ σίτον. Ὁ νέος βάζει τὸ χέρι εἰς τὸ στήθος καὶ σφύρει κατὰ προσδεμένον εἰς τὴν ἀκρὴν ἐνὸς σπάγγου περασμένον εἰς τὸν λαιμόν του. Ἦτο ἕνα μικρὸν βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἐπέδειξε εἰς τὸν ταξιδιώτην, παρακαλῶν αὐτὸν συγχρόνως νὰ τοῦ διαβάσῃ κατὰ, καὶ τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον ἦσαν τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα. Ὁ ταξιδιώτης τὰ πῆρε καὶ ἤρχισε, ὅχι νὰ τραγουδᾷ τοὺς ἱμνους, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ τοὺς διαβάσῃ μετὰ κάποια ἀπαγγελίαν. Μετ' ὀλίγον ὕψωσε τοὺς ὀφθαλμούς του πρὸς τὸν ἀκροατὴν του· ἀλλὰ ποία ἦ ἐκπληξίς του; Ὁ ἀκροατὴς του εἶχε γίνῃ ἄλλος ἄνθρωπος. Τώρα τὸ πρόσωπόν του φανερώνει συγκίνησιν καὶ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ του καθρεφτίζουσιν τὴν ἔξαψίν του· τὰ μισάνοιχτα χεῖλη του τρέμουν, δύο καταρράκται δακρύων πίπτουν ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμούς του καὶ ὅλον τὸ τρίχωμα, τὸ ὁποῖον σκιάζει τὸ στήθος του, ἀνορθοῦται, ἀνακινεῖται καὶ σπᾶται ζωηρῶς πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις. «Διὰ πρώτην φορὰν ἀκούεις, νὰ ἀναγινώσκειται τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον;» ἐρωτᾷ ὁ ταξιδιώτης. «Ὅχι» ἀπαντᾷ «παρακαλῶ κάθῃε ταξιδιώτην, ὁ ὁποῖος διέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίον νὰ μοι' διαβάσῃ κατὰ καὶ τὰ ἔχα

16) Κ. Παλαμᾶ, Ὑμνος τέταρτος σελ. 369.

17) CLAUD FAURIEL: Δημοτικὰ τραγούδια τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1956, σελ. 207, Εἰσαγωγή Νίκου Βέη κτλ.

ἀκούσει ὅλ' αὐτά». «Καὶ πάντα μὲ τὴν αὐτὴν συγκίνησιν;» προσέθεσε ὁ πρῶτος. «Μὲ τὴν αὐτὴν συγκίνησιν;» προσέθεσε ὁ νέος. Ἐὰν ὁ μικρὸς ἀρτοποιὸς (συνεχίζει ὁ Φωριέλ, πού ἐξέδωσε τὴ συλλογὴ τῶν Ἑλληνικῶν τραγουδιῶν στὰ 1824) ζῇ ἀκόμη σήμερον, θὰ ἐστοιχημάτιζον μὲ προθυμίαν, ὅτι δὲν εὐρίσκεται εἰς ἓνα μικρὸν κατὰσθημα καὶ δὲν ζυμῶναι ἄρτους· οἱ βραχίονες του ἐκτελοῦν κάποιο ἄλλο ἔργον».

Καθρέφτης τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς τοῦ ναῦτη, τοῦ ἐμπόρου, τοῦ ἀγρότη, τοῦ βιοτέχνη, τοῦ ἀρματολοῦ ἡ Ἑπειρωτικὴ ποίηση διακρίνεται γιὰ τὸ αὐστηρὸ καὶ ρωμαλέο ὕφος της.

Σ' ἀγαπῶ σὰ λεβέντικο
τραγούδι τῆς Ἑπείρου

ψάλλει ὁ Παλαμάς· καὶ συμπληρώνει ὁ Μαλακάσης γιὰ τὸ λεβέντικο τραγούδι μὲ τὸν ἦχο πού τὸν παίρνει καὶ τὸν πηγαίνει «στὰ Μέτσοβα».

Ποίηση καὶ μουσικὴ στὸ Ἑπειρωτικὸ τραγούδι ἐμφανίζουν συχνὰ ἓνα δέον. Ἔλεγαν παλαιότερα «σκοπὸς Ἰωαννίνων», ὅπως ἔλεγαν ἐπίσης «σκοπὸς Σμύρνης» καὶ «σκοπὸς Κωνσταντινουπόλεως», πού ἔδωκαν ἀφορμὴ στὸν Παλαμὰ νὰ γράψῃ τὴν περίφημη «Ἀνατολή»:

Γιαννιώτικα, Σμυρνιώτικα, Πολίτικα,
μαζρόσυρτα τραγούδια ἀνατολιὰ
λυπητερὰ κ.τ.λ.

Ἄν τὰ Γιαννιώτικα (Ἑπειρωτικά, Ρουμελιώτικα) ἐκφράζουν κάτι τὸ δωρικὸ μὲ τὸν αὐστηρὸ τόνο τους, τὰ Σμυρνιώτικα (τῆς Ἰωνίας καὶ τοῦ Αἰγαίου, τοῦ γαλανοῦ κύματος τοῦ Αἰγαίου) ἐκφράζουν τὴν Ἰωνικὴ χάρη, ἐνῶ τὰ Πολίτικα μὲ τὸ πάθος τῆς λαγγεμένης Ἀνατολῆς φανερώνουν κάτι τὸ «ἀνεμμένο» τὸ λουσάτο, τὸ παθητικό. Οἱ τρεῖς ψυχές, οἱ τρεῖς ρυθμοὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ Δωρικός, ὁ Ἰωνικός καὶ ὁ Κορινθιακός, ἐπαναλαμβάνονται.

Σ' ἓνα Ἑπειρωτικὸ ἐλεγεῖο ἀκούμε τὸ παλληκάρι ν' ἀπαντᾷ στὸ χάρο:

Ἔχω γυναῖκα πάρα νεῖα καὶ χήρα δὲ ν τ ἦ ς π ρ έ π ε ι
ἔχω παιδιὰ πάρα μικρὰ κι ἀπ' ὀρφανιὰ δὲν ξαίρουν·
Θὰ πᾶμε νὰ παλαίψουμε στὰ μαρμαρένια ἀλώνια.

Ἔτοι ἀπαντᾷ τόλμη καὶ πηγαίνει νὰ παλαίψῃ στὰ μαρμαρένια ἀλώνια σὰν ἄλλος Διγενῆς. Γιατὶ ἡ γυναῖκα του εἶναι πολὺ νέα καὶ δὲ ν π ρ έ π ε ι, δὲν εἶναι σωστὸ νὰ εἶναι χήρα. Σ' ἓνα χαριτωμένο Αἰγαιοπελαγίτικο τραγούδι, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴ χάρη τοῦ γαλανοῦ κύματος, εἶναι κάπως διαφορετικὸς ὁ τόνος τοῦ ἐλεγείου:

Θάλασσα, τί τὸν ἔκανες τῆς κορασιᾶς
(τῆς νεαρῆς γυναίκας) τὸν ἄντρα;
Κι ἡ κορασιὰ εἶναι μικρὴ καὶ δὲ ν τ ἦ ς π ᾶ ν' τ ᾶ μ α ὕ ρ α

Ἐδῶ τὸ «δ έ ο ν» τῆς ζωῆς εἶναι κυρίως ἀπαίτηση αἰσθητικῆ. Ὁ Δωρικός ρυθμὸς τοῦ πρέποντος, γίνεται Ἰωνικός ρυθμὸς τῆς χάριτος. Ἀνάλογα γίνεται πρὸς μαλακὰ κ' ἡ μουσικὴ. Ἡ ἀρχαία διάκριση τοῦ δωρικοῦ καὶ τοῦ ἰωνικοῦ συνεχίζεται. Μιὰ Ἑπειρωτικὴ παραλλαγὴ τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Κίτσου τελειώνει ἔτσι μὲ τὰ λόγια τῆς μάνας:

—Κάλλιο, Κίτσο μ', νὰ χάνουσιν, νᾶχανες τὴ ζωὴ σου
παρὰ νὰ χάσῃς τ' ἄρματα τὰ πατριζοδοσμένα.

Τ' ἄρματα πού συμβολίζουν τὴν τιμὴ τοῦ πολεμιστῆ καὶ τὴν τιμὴ τῆς οἰ-

κογενείας τῶν πολεμιστῶν (τὰ πατρικοδοσμένα) εἶναι πολυτιμότερα ἀπὸ τὴ ζωὴ. Αὐτὰ δὲ νὰ πρέπει νὰ χάνωνται. Κάτι παρόμοιο ἀφηγεῖται ὁ Καρκαβίτσας σ' ἕνα ἀπὸ τὰ «ἡρώϊκά» διοιγήματά του σχετικὰ μὲ τὴν Σουλιωτοπούλα Μαλάμω τὴν γυναῖκα τοῦ ἀρματολοῦ Σπαθόγιαννου. Στέλλει τὸν τέταρτο γιό της Ζάχο σὲ μονομαχίαν ἐναντίον τοῦ Ἀλθανοῦ Ταχίρ Γιάτση, ποὺ εἶχε σὲ ἐνέδρα σκοτώσει τὸν ἄντρα της καὶ τοῦ εἶχε πάρει τὰ ὅπλα. Τὰ ἄλλα τρία παιδιά της εἶχαν σκοτωθῇ καὶ στέλλει τὸ τέταρτο παιδί της σὲ παράτολμη μονομαχίαν, γιὰ νὰ νικήσῃ καὶ νὰ πάρῃ ξανὰ τὰ πατρικὰ ὅπλα, τὴν τιμὴ τῆς οἰκογενείας ἐνδὸς πολεμιστῇ. Σπαρτιατικὴ ζωὴ, Σπαρτιατικὰ ἦθη. Τὸ αἶσθημα τῆς ἀρετῆς τοῦ στρατιώτη βρίσκεται πάνω ἀπ' ὅλα.

Ὅταν ἡ Δέσπω τοῦ Μπότση κλείστηκε στοῦ Δημουλά τὸν Πύργο ὕστερ ἀπὸ τὴν πώση τοῦ Σουλίου — καὶ τὸ ἀνώνυμο πληθος, ἡ τυφλὴ ὑλικὴ δύναμις, τῆς φώναξε:

— Γιώργαινε, ρίξε τ' ἄρματα, δὲν εἶν' ἐδῶ τὸ Σούλι,
ἐδῶ εἶσαι σκλάβος τοῦ Πασᾶ, σκλάβος τῶν Ἀρβανίτων,

ἐκείνη ἔδωκε τὴν ἀπάντησιν τοῦ πρέποντος:

— Τὸ Σούλι κι ἂν προσκύνῃς κι ἂν Τούρκεψες ἡ Κιάφα,
ἡ Δέσπω ἀφέντες Λιάπηδες δὲν ἔκανε, δὲν κάνει.

Ἡ ὥμὴ βία γνωρίζει μόνον τὴν ὑλικὴν δύναμιν· ἀλλ' ἡ ψυχὴ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ δύναμιν τοῦ πρέποντος. Ἡ Δέσπω, ὅσο εἶναι ζωντανὴ θὰ μείνῃ ἐλεύθερη. Καλεῖ τίς νύφες καὶ τ' ἀγγόνια της σ' ἕν' ἀγκάλιασμα θανάτου καὶ βάζει φωτιά στὰ φουσέκια:

Καὶ τὰ φουσέκια ἀνάψανε κι ὅλες φωτιά γενήκαν.

Ὅταν κατὰ τὴν τελευταίαν πολιορκίαν τοῦ Σουλίου ἀπὸ τὸν Ἀλῆ - πασᾶ (1800—1803) μὲ προδοσίαν ὁ Ἀλῆς ἔπιασε στὸ Δέλβινο ἕξ ὀμήρους Σουλιώτες, σκότωσε τοὺς τέσσερες καὶ χάρισε τὴ ζωὴ «στοῦ Δήμιου Δράκου τὸν υἱὸ κ' ἕν' ἀδερφὸ τοῦ Φῶτος» γιὰ νὰ διχάσῃ τὸ φρόνημα τῶν Σουλιωτῶν καὶ νὰ κἀν ὑποπτους στὰ μάτια τῶν συντρόφων τοὺς τοὺς δυὸ πολέμαρχους. Ὅμως ὁ Δῆμος Δράκος κι ὁ Φῶτος Τζαβέλλας, ποὺ διαφέντευε τὸ Σούλι μετὰ τὸ θάνατον τοῦ πατέρα του, ἀποφασίζουν νὰ κάμουν μνημόσυνον τοῦ γιοῦ καὶ τοῦ ἀδερφοῦ μαζί μὲ τοὺς πεθαμένους, δίνοντας ἔτσι ἀπάντησιν στὸν Ἀλῆ, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ διχασμὸς καὶ προδοσίαν στὸ Σούλι. Ἦταν ἀγράμματος ἄνθρωπος, ἀλλ' αὐτὰ μεγάλα αἰσθήματα εἶναι ικανὰ νὰ ἐμπνεύσουν στὸν ἄνθρωπον μεγάλες σκέψεις:

— «Δέσποτα», τὸν πρωτόπαπαν ἐφώναξαν κ' οἱ δυὸ τους,
«Ψάλλε ὅλων τὰ μνημόσυνα τῶν ἑξ παλληκαριῶν μας.
Οὔτε Σουλιώτης ζωντανὸς στ' Ἀλῆ - πασᾶ τὰ χέρια
οὔτε κι ὁ τύραννος ζωὴ τῶν Σουλιωτῶν χαρίζει.
Ἔτσι τῷ χειρὶ ἡ πατρίδα μας, ἔτσι τὸ Σούλι τῷ χειρὶ
ἀπὸ ντουφέκι καὶ σπαθὶ κανεῖς νὰ μὴ γλυτώσῃ».

Ἀνατριχιάζει κανεῖς διαβάζοντας αὐτοὺς τοὺς στίχους, ἐνῶ δέχεται ἀγνὸ τὸ ὀδυρόν τοῦ ψυχῆς. Τί θὰ ἔκανε ἂν τοὺς ἄκουγε νὰ τραγουδιοῦνται στίς χαρές, στοὺς γάμους καὶ στὰ πανηγύρια; Καὶ τί σκηνὴ εἶν' αὐτή, ὅπου τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας, τρώγοντας «τὴν ἀνάπαυσιν» τοῦ μνημιόσυνου συγχώρησε σὺν πεθαμένους ἀνθρώπους ζωντανούς;

Βλαστὸς τῆς ἄλλης μεγάλης φάρας τοῦ Σουλίου ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης ἀναγνωρίζεται ἀρχιστράτηγος τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν. Ζη-

λεύουν οἱ ἄλλοι καπεταναῖοι. Ὅμως οἱ Τουρκαλβανοὶ κατεβαίνουν. Ἡ πατρίδα γυρεύει θυσίες. Καλεῖ τοὺς Καπεταναίους, μπροστά τους φιλεῖ τὸ ἔγγραφο τῆς ἀρχιστρατηγίας δείχνοντας σεβασμὸ στὴν Κυβέρνηση, κ' ὕστερα τὸ σκίζει καὶ λέει: «Τὸ δίπλωμα τῆς ἀρχιστρατηγίας ἄς τὸ πάρῃ ὁ ἄξιος ἐνώπιον τοῦ ἐχθροῦ».

Θέλει «τόλμην», ἀλλὰ καὶ «ἀρετὴν» ἢ ἐλευθερία σὰν αὐτὴ τοῦ Μάρκου. Τὸ '21 πολλὰς φορὲς λύγισε ἀπὸ τοὺς συμφεροντολόγους καὶ τοὺς νιαῖδες κι ἀναστηλώθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ γνῶριζαν στὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης νὰ θυσιάζωνται. Γι' αὐτὸ ἔσκυψε μὲ σεβασμὸ ὁ Σολωμὸς μπροστά στὸ νεκρὸ ἐνὸς Μπότσαρη καὶ μπροστά στὰ σκελετωμένα κορμιά τῶν Ἑλευθέρων πολιορκημένων. Ὁ ἀνώνυμος ἄντρας ποὺ «παράμερα στέκει» τοῦ πρώτου σχεδίου τοῦ τῶν Πολιορκημένων, γίνεται «ὁ Σουλιάτης ὁ καλὸς» στὸ δεύτερο καὶ τρίτο σχεδίασμα. Αὐτὲς οἱ διορθώσεις τοῦ ποιητῆ, ποὺ δὲν ὀφείλονται μόνο σὲ αἰσθητικούς λόγους, ἔχουν τὴ σημασία τους.

Ἄν ἡ τόλμη σὰν ἐξωστρεφῆς ιδιότης τοῦ ἀνθρώπου γίνεται εὐκολώτερα ἀνιληπιτή, ἢ ἀρετὴ μοιάζει μὲ τὸν ἀέρα, ποὺ τὸν ἀναπνέουμε, ἀλλὰ δὲν τὸν βλέπομε. Κ' ἓνα νήπιο ἴσως δὲν ξαίρει ὅτι κατορθώνει καὶ ζῇ, ἐπειδὴ ἀναπνέει.

Τὰ γράμματα τοῦ Λάμπρου Τζαβέλλα καὶ τοῦ Τζήμα Ζέρβα δὲν εἶναι πράξεις πολεμικῆς. Εἶναι γράμματα μὲ ἀπλότητα γραμμένα, μὲ κάποια τραχύτητα τὸ πρῶτο, μὲ λίγην εἰρωνεία τὸ δεύτερο. Εἶναι ὅμως δείγματα ἀρετῆς, γιατί ἐκφράζουν τὴν αὐτοθυσία δύο καπεταναίων τοῦ Σουλιοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας θυσιάζει τὸ παιδί του κι ὁ ἄλλος τὰ προσφερόμενα πλούτη χάριν τῆς πατρίδας.

«... Εἴμ' ἐδῶ νὰ διαφεντέψω τὴν πατρίδα μου ἐνάντια σ' ἓναν τύραννον», γράφει ὁ Λάμπρος Τζαβέλλας.

Κι' ὁ Τζήμας Ζέρβας ἀπαντᾷ στὶς δελεαστικὲς προτάσεις τοῦ Ἀλῆ:

«Λέν ξαίρω νὰ τὰ μετρήσω τ' ἄστρα ποὺ μοῦ στέλλεις».

Ὁ τόπος ὅπου οἱ γυναῖκες πέφτουν ἀπὸ τοὺς βράχους καὶ γίνονται κομμάτια ἢ πεθαίνουν μαρτυροκαπνισμένες, γιὰ νὰ μὴ καταντήσουν στὴ σκλαβιά καὶ τὴν ἀτίμωση, καὶ ὅπου οἱ ἄντρες δὲν ξαίρουν νὰ λογαριάσουν τ' ἄστρα τῶν τυράννων, ἔχει βαθειὰ συναίσθησι τοῦ τί θὰ εἰπῇ ἐλευθερία καὶ τὴν ἀξίζει καὶ εἶναι σὲ θέσι νὰ τὴν κρατήσῃ.

ΔΗΜ. ΣΙΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

II

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΤΟΥ '21

Α'

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΓΙΑΝΝΙΝΑ

(...πρώτα στ' ἄρματα
στὰ γρόσια καὶ στὰ γράμματα)

ΑΧΙΛΛ. ΛΑΖΑΡΟΥ

Καθηγητοῦ

ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΓΕΝΟΣ

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν ὑπῆρξε ἔργο ἐνὸς ἀνθρώπου ἢ ὁμάδος ἀνθρώπων. Δὲν ἀποτελεῖ προνόμιο ὠρισμένης κοινωνικῆς τάξεως. Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς καθολικῆς προσπάθειας, πανελληνίας.

Δὲν εἶναι φαινόμενο στατικό οὔτε τυχαῖο.

Ἡ ἰδέα τῆς Ἐπαναστάσεως πλανᾶται σ' ὅλο τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ σ' ὅλες τὶς μεγάλες ἢ μικρὰς πόλεις τοῦ Ἐξωτερικοῦ, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Ἑλληνες πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Πόλιν καὶ τὰ ἄλλα ἀξιόλογα κέντρα τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Διασποράς, ἓνα ἀμάλγαμα λογίων, ἐμπόρων, τραπεζιτῶν, κληρικῶν, ἀντιπροσωπεύουν τὸ πὸ φωτισμένο καὶ τὸ πὸ ζωντανὸ στοιχεῖο τῆς Φυλῆς, γιατί, ἂν καὶ μπορούσαν εὐκόλα ν' ἀφορμισθοῦν, ν' ἀφελ्लηνοῦν στὸ κοσμοπολίτικο περιβάλλον ὅπου ζοῦσαν, διειθήρησαν στὴν πλειονότητα ἀκριαῖο τὸ πατριωτικὸ φρόνημα, τὴν πίστη στὴ θρησκεία τῶν πατέρων, καὶ οὔτε ἐπὶ στιγμὴν ἔπαυσαν νὰ σκέπτονται τὴ σκληρωμένη πατρίδα καὶ τὶς μύριες κακουχίες τῶν ὁμογενῶν καὶ ὁμοδόξων. Ἄν σημειώθηκαν ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ἀπωλειῶν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς Ὁρθοδοξίας, τὸ γεγονός εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο, γιατί ἡ ὑψίστη θυσία γίνεται μὲ τὰ εὐγενέστερα ἐλατήρια. Προσφέρεται μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ συντελέσῃ στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πατρίδος.

Ὁ Ἑλληνισμὸς τῶν τουρκοκρατουμένων ἑλληνικῶν περιοχῶν, ἀρχικὰ ἀνώνυμος καὶ ἀκέφαλος, στερημένος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του ἡγεσία, στὴν ἐμφάνιση τῶν ὀθωμανικῶν ὀρδῶν χάνει μὲν τὴν πολιτικὴ του ἐλευθερία, πὸν ἄλλως τε κατὰ διαμερίσματα καὶ κατὰ καιροὺς ἐπανειλημμένα τὴν εἶχε στερηθῇ ἀπὸ ποικιλῶνυμους ἄλλοεθνεῖς ἢ δὲν τὴν ἀπελέμβανε γιὰ πλείστους λόγους, ἀποκτᾷ ὅμως τὴν αὐτοκυριαρχία του, συνειδητοποιεῖ τὴν ἐθνικὴ του ὑπόσταση, καλλιιεργεῖ τὴν ἱστορικὴ συνείδηση, ὁραματίζεται τὴν Ἑλλάδα καὶ γράφει ἀπὸ τὶς ἐνδοξότερες σελίδες τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους.

Τὸν καιρὸ ἀκόμα πὸν τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἐνετοκρατοῦνται, οἱ Ἕλληνες τῆς Στερεᾶς, τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας ὀργανώνουν τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση. Πολεμοῦν τὸν ξένο δυνάστη καὶ τὸν ἀναγκάζουν μάλιστα νὰ ταπεινωθῇ. Εἶναι ἡ περίπτωσι τοῦ Καρα - Μιχάλη' ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο, τὸν ὁποῖο ὁ Τουργάμπης, ὡμὸς στρατιηγὸς τοῦ Μωάμεθ Β', ἀδυνατώντας νὰ ὑποτάξῃ, διώρισε φύλακα τῶν στενῶν μὲ πλοῦσια προνόμια. Ἀλλὰ καὶ ὅταν τὰ ἐπαναστατικὰ ἀποτολημήματα ἀποτυχάνουν, οἱ αἰματηρὲς δοκιμασίες τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀποβαίνουν μάται-

1) ΑΧ. Γ. ΛΑΖΑΡΟΥ, Καρα - Μιχάλης, ὁ πρῶτος Κλέφτης, ἐφημ. «Θεσσαλία» Βόλου, 25.3.61. Τοῦ ἰδίου, Ὁ Ὀλυμπος, θρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ κοιτίδα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι 1966 (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ «Θεσσαλικά Χρονικά»).

ες. Ἡ ὀδυνηρότερη ἐπαναστατικὴ ἐνέργεια καταλογίζεται στὸν ἀπροσκύνητο Ἐπίσκοπο Τρίκκης καὶ Σταγῶν Διονύσιο, τὸν Σκυλόσοφο, ποὺ μετὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ κατάνιξη τοῦ κινήματός του ἐμαρτύρησε στὰ Γιάννινα.

Ἐνωρίτα οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ταλανίζονται ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς Ἐλευθερίας. Ἀποτολμοῦν τὸν ἐνοπλο ἀγῶνα. Ἀσκοῦνται στὸν πόλεμο. Προπονοῦνται ἀκατάπαυστα γιὰ τὴν ἐπιδέξια χρῆση ὅλων τῶν πολεμικῶν μέσων. Ἐντάσσονται στὰ ἀρματολικά σώματα, ὅπου τελειοποιοῦνται, γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν ἀργότερα ὡς ἀδούλωτοι κλέφτες.

Ἡ κλεφταρματολικὴ δράση ἀπλώθηκε σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ ὀρίζοντα. Τὰ κατορθώματα τῶν Κλεφτῶν πέρασαν στὸ θρύλο, ἔγιναν τραγούδι, τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ πέρ' ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ ἀξιόλογη λογοτεχνικὴ μαρτυρία, προσφέρει ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πρὸ σκοτεινῆ καὶ σκληρῆ ἐποχῆ τῆς ζωῆς τῶν Νεοελλήνων. Ὅσοδήποτε κι ἂν τὰ πραγματικὰ γεγονότα εἶναι ποιητικὰ διωγκωμένα πάντοτε τὸ δημοτικὸ τραγούδι παραμένει μιὰ ἱστορικὴ πηγὴ ἀνεκτίμητη. Ἡ λαϊκὴ, ἐξ ἄλλου, παράδοση δίνει καινούργια δυνατὸτητα ἐκφράσεως τῶν πικρῶν βιωμάτων τῆς σκλαβιάς καὶ τῶν ἐλπίδων ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως, ἄλλοτε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ξανθοῦ Γένους τοῦ βορρᾶ, ἄλλοτε τῶν Φράγκων ἡγεμόνων, ὅχι σπάνια καὶ τοῦ Πάπα.

Δὲ θ' ἀργήσουν, βέβαια, οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ν' ἀντιληφθοῦν πὺς ἡ ἐλευθερία δὲν χαρίζεται ἀλλὰ κερδίζεται μὲ ἀγῶνες, θυσίες καὶ αἷμα.

Δίχως ἄλλο οἱ πρῶτες αὐτὲς ἐκδηλώσεις ἔδειξαν ξεκάθαρα πὺς τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων συνεχίζει τὴν ὕπαρξή του, ἔστω κάποτε καὶ σὲ ληθαργικὴ κατάσταση. Παντοῦ ἔφτανε ὁ ἀχὸς τοῦ καριοφιλοῦ, ὁ ἀντίλαλος τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Κλέφτη, ἡ ἀπλοϊκὴ ἀφήγηση γιὰ τοὺς Γίγαντες, τὸ βασιλιὰ Λεωνίδα καὶ τοὺς τριακόσιους συντρόφους ποὺ νίκησαν τοὺς Πέρσες στὴς Θερμοπύλες, τὸ βασιλόπουλο τῆς Μακεδονίας, τὸ Μεγαλέξανδρο ποὺ ἔκανε τὴν Ἑλλάδα ἀπέραντη αὐτοκρατορία, τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο τὸν Παλαιολόγο, ποὺ μαρμαρώθηκε καὶ ποὺ μιὰ μέρα θὰ ξεμαρμαρωθῇ, γιὰ νὰ διώξῃ τὴν Τουρκία ὡς τὴν Κόκκινη Μηλιά.

Καὶ αὐτὴ ἡ τόσο γνήσια λαϊκὴ ἔκφανση ἐνισχύεται μὲ τὴν ἐπίσημη παρουσία τῆς Ἐκκλησίας. Ἐμφανίζεται πρὸ ἀρωγὸς ὁ ὀρθόδοξος παπᾶς κι ἀναλαμβάνει νὰ διδάξῃ τὰ Ἱερὰ Γράμματα, νὰ παρηγορήσῃ, νὰ ἐμψυχώσῃ, νὰ ρίξῃ κάποιον πνευματικὸ φῶς στὸ πηχτὸ σκοτάδι ποὺ ἐπικρατεῖ ὀλόγουρά του. Εἶναι τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο, γιὰ τὸ ὁποῖο νεώτερος ποιητὴς ψάλλει:

Ἐκεῖ καταδιωγμένη κατακεῖ,
τοῦ σκλάβου ἢ ἀλυσόδετη πατρίδα,
βραχνᾷ ὁ παπᾶς, ὁ δάσκαλος ἐκεῖ
θερινεῖ τὴν ἀποσταμένη ἐλπίδα,
μὲ λόγια μαγικά.
Ἐκεῖ ἡ ψυχὴ πιερότερο ἀγοιχᾷ
τὸν πόνο τῆς σκλαβιάς της, ἐκεῖ βλέπει
τί ἔχασε, τί ἔχει, τί τῆς πρόπει.

Ἐπιγραμματικὰ ὁ ποιητὴς καθώρισε τὸ σκοπὸ τοῦ Κρυφοῦ Σχολειοῦ. Καὶ δὲν ἔμεινε γωνιά τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ποὺ δὲν εὐτύχησε νὰ χαρῇ τὴν προσφορά του. Τὰ Ἑλληνόπουλα ποὺ ξεχώριζαν στὸ Κρυφὸ Σχολεῖο ἔτρεχαν στὰ λιγοστὰ ἀνώτερα ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ μερικὲς φορὲς στὰ ξακουστὰ πανεπιστήμια τῆς Φραγκιάς. Παίρνοντας δὲ γρήγορα τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια ξεκύνονται σ' ὅλη τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια καὶ ἀγκαλιάζουν τὸν Ἑλληνισμὸ πέρα ὡς πέρα, ἀπὸ τὸ Ἱάσι ὡς τὸ Ταίναρο κι ἀπὸ τὸ Δυρράχι ὡς τὴν Τραπεζοῦντα.

Στὸ μεταξὺ περιστάσεις εὐνοϊκὲς δημιουργοῦν νέους ἐθνικοὺς παράγοντες. Οἱ Ἕλληνες τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τῶν νήσων καὶ τῆς Διασπορᾶς, ἀνέπτυξαν τὸ ἐμπόριο, ἐπλούτισαν κι ἐφιλοδόκησαν νὰ συντελέσουν στὴν ταχύτερη ἀναγέννηση τοῦ Ἔθνους. Ἔτοι γεννιέται ἡ ἀτέλειωτη χορεία τῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν. Πανθομολογούμενο πάντως εἶναι πῶς ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν φιλογενῶν αὐτῶν ἀνδρῶν προέρχεται ἀπὸ τὴν εὐάνδρη Ἡπειρο. Σὺγχρονος μελετητὴς παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: «Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι στὸν Ἡπειρώτη, ἀκόμη κι ἂν ἄλλες φροντίδες προέχουν μέσα στὴ συνείδησή του, ἀκόμη κι ἂν ξένες πρὸς τὴ λογιεσύνῃ μέριμνες κυριαρχοῦν μέσα στὸ χρόνο του, ἡ ἀνάγκη τῆς θεραπείας τῆς παιδείας ζεῖ στὰ βάθη τῆς ψυχῆς του, καὶ τοῦ ἐπιβάλλεται μὲ κάποιον τρόπο»².

Ἡ ἰδιαίτερη πρὸς τὴν παιδεία ἀγάπη τῶν πλουσίων Ἡπειρωτῶν ὥθησε πάλι Ἡπειρώτες στὴ σύλληψη καὶ ἀφοσίωση σ' ἓνα αὐτόχρημα παιδευτικὸ τομέα, τὸν ποὺ ἀναγκαῖο καὶ ποὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Οἱ πασίγνωστοι ἐκδοτικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Βενετίας ἀνήκουν σὲ χέρια Ἡπειρωτῶν, τῶν Γ'λυκύδων, τῶν Σάρων, τῶν Θεοδοσίου. Εἶναι οἱ δημιουργοὶ τῶν πηγῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὸ Ἔθνος ἀντλεῖ τὰ νάματα τῆς παιδείας. Χιλιάδες βιβλία καὶ ἐπὶ αἰῶνες διανέμονται καὶ στὰ ποὺ ἀπόμερα κι ἀπόκεντρα ἑλληνικὰ σχολεῖα. Ἡ περιοχὴ, φυσικά, ποὺ εὐνοεῖται περισσότερο εἶναι ἡ γενέτειρα τῶν ἐκδοτῶν, ἡ Ἡπειρος, γιατί βρίσκεται πλησιέστερα στὶς πηγές, ἀλλὰ κυρίως, γιατί οἱ ἴδιοι οἱ ἐκδότες ἢ οἱ κορηγοὶ φροντίζουν γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν βιβλίων στὰ ἡπειρωτικὰ σχολεῖα.

Ὅσο, ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι οἱ μόνες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τὴν ἐπακόλουθη γέννηση τοῦ ἡπειρωτικοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ σ' ἔκταση καὶ ἀκτινοβολία, ξεπερνᾷ ὅλες τὶς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές. Ἡ ἀναζήτηση τῶν προϋποθέσεων αὐτῶν μᾶς ὁδηγεῖ στὴν πρώτη ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους, τὸ 1204, ὅταν ἀκριβῶς ἰδρύθηκε τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου ἀπὸ ἓνα παρακλάδι τῶν Κομνηνῶν.

Στὶς δύσκολες ἐκείνες καὶ κρίσιμες γιὰ τὸ Ἔθνος στιγμές, ποὺ τὸ βυζαντινὸ ἑλληνικὸ κράτος εἶχε διαλυθῇ, διαμοιρασμένο σὲ μικρὰ κρατίδια μὲ ἡγεμόνες τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν σταυροφόρων, ἡ Ἡπειρος ξαναπαίρνει τὸν πρωταρχικὸ ρόλο τῆς, ξαναγίνεται τὸ λίκνο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, φιλοξενεῖ Βυζαντινοὺς λογίους καὶ βάζει τὰ θεμέλια τῆς νεοελληνικῆς ἀναγεννήσεως.

Τὸ 1206, δυὸ μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου λειτουργεῖ τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ σχολεῖο. Κατὰ τὴν πιθανώτερη ἄποψη χτίστηκε στὸ νησάκι τῆς γιαννιώτικης λίμνης κι ἔγινε γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Μονῆς Σπανοῦ, χάρις στὴ φήμη τοῦ σχολάρχῃ Ἀλεξίου Σπανοῦ³, γαμπροῦ τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν. Ἡ λειτουργία του διαταράχθηκε ἀπὸ τὶς πολεμικὲς περιπέτειες καὶ ἔκλεισε προσωρινά. Τὸ 1292 διευθύνεται ἀπὸ τὸν σχολάρχῃ Ἰωάννη Μιχαὴλ Φιλανθρωπινό, Οἰκονόμο στὰ χρόνια τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου καὶ γόνου τῆς μεγάλῃς οἰκογένειας τῶν Φιλανθρωπινῶν, ποὺ ἐγκαταλείποντας τὴν Κωνσταντινούπολη στράφηκε πρὸς τὰ Γιάννινα γιὰ ὀριστικὴ ἐγκατάσταση.

Παράλληλα στὸ ἴδιο νηοὶ ὁ Ἀθανάσιος Πατούλας ἰδρύει νέο σχολεῖο. Τὴν ἴδια ἐπίσης ἐποχὴ τοῦ Δεσποτάτου καὶ στὸν περιωρισμένο χώρο τοῦ νηιοῦ ἔχομε καὶ τὸ σχολεῖο τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

Ἀπὸ τότε οἱ Γιαννιώτες ἀρχίζουν νὰ καλλιεργοῦν τὸ ἔδαφος γιὰ πνευματικὴ πρωτοπορία. Τὰ Γιάννινα, ποὺ εἶναι πόλη ἀρχαία, ἡ δὲ χριστιανικὴ

2) Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἡ Λογιεσύνῃ τῶν Ἡπειρωτῶν, Ἰωάννινα 1960, σ. 8.

3) Κ. Ι. ΔΤΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ, Ἀλέξιος Σπανός, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» Α', 1926, σ. 206—218.

Ἐκκλησία της μνημονεύεται ἀπὸ τὸ 673 π.Χ. πέμπτη στὴ σειρά τῶν ἐπισκοπῶν καὶ ὑπάγεται στὴ Μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου, παίρνουν πιά τὸ προβάδισμα. Ἀπὸ παλαιά, πράγματι, εἶχαν διευκολυνθῇ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες μὲ διάφορα προνόμια, πού βοηθοῦσαν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη. Εἶχαν ἐκκλησία της μνημονεύεται ἀπὸ τὸ 673 μ.Χ. πέμπτη στὴ σειρά τῶν ἐπισκοπῶν ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴ φορολογία, οἱ δὲ δουλοπάροικοι τῶν ἡπειρωτικῶν χωριῶν δὲν ὑπηρετοῦσαν στὸ στράτευμα καὶ ἔτσι ἐξυπηρετοῦσαν ἀδιάκοπα τὰ συμφέροντα τῶν γαιοκτημόνων.

Τὰ καλὰ τῶν προνομίων δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ λησμονηθοῦν οὔτε στίς φοβερὲς ἡμέρες τοῦ πρωτοαντικρύσματος τῶν Τούρκων. Οἱ Γιαννιώτες μὲ ἐπιδέξιες διαπραγματεύσεις ἐπέτυχαν κατὰ τὴν παράδοση τῆς πόλεως νὰ διατηρήσουν ὠρισμένα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ προνόμια καὶ νὰ προσθέσουν καινούργια. Δὲν πρόκειται, βέβαια, γιὰ τὰ γνωστὰ προνόμια πού δόθηκαν ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ Πύλη στὸ Πατριαρχεῖο ὡς ἐκπρόσωπο τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Εἶναι μιὰ εἰδικὴ μεταχείριση πού γίνεται ἀργότερα καὶ πρὸς ἄλλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες, ὅπως Πήλιο, Σφακιά, Μάνη... ὑπὸ ποικίλες μορφές. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἠπείρου μὲ χάπιν - σερφ, ἔνορκο χρυσόβουλο, ξέφευγαν τὸ παιδομάζωμα, κρατοῦσαν διαδοχικὰ τὰ τιμάρια, ἀσκοῦσαν ἀνεμπόδιστα τὰ χριστιανικὰ τους καθήκοντα, μετεῖχαν στίς θρησκευτικὲς τελετές, εἶχαν τοὺς δικαστὲς τους, ἐκαλλιεργοῦσαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Γιὰ τὰ τελευταῖα εἶχαν ἤδη δημιουργήσει ἀνάλογα κέντρα στὸ νησάκι τῆς πολύπαθης λίμνης, πού γιὰ τοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες τῆς δουλείας, ΙΕ', ΙΣΤ'. καὶ γιὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' θεωροῦνται ἀπὸ τὰ μετρημένα πνευματικὰ ἱδρύματα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Σὲ περίοδο δέ, πού στὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα σπάνια συναντοῦσε κανεὶς ἐγγράμματο ἀνθρώπο, στὰ Γιάννινα δροῦσε πλειάδα δασκάλων καὶ λογίων, ὅπως τῆς Σχολῆς Σπανοῦ, τῆς ὁποίας ἀπὸ τὸ 1532 γνωστοὶ εἶναι οἱ Φιλανθρωπinoὶ Νεόφυτοι, Ματθαῖος, Ἰωάσαφ καὶ ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος· ἀπὸ τῆς Σχολῆς Πατοῦλα ἀποφοιτοῦν λόγοι ἀνδρες ὡς οἱ χρονγράφοι Πρόκλος, Κομνηνὸς Μοναχός, Μακάριος Φιλανθρωπινός, ἀδελφοὶ Θεοφάνης καὶ Νεκτάριος Ἀψαράδες, πού ἔχτισαν τὴ Μονὴ Βαρλαάμ στὰ Μετέωρα, ὁ Νήφων Μεταξᾶς κ.ἄ. Στὴ Σχολὴ Ἀγίου Νικολάου διδάσκουν ἀνάμεσα σ' ἄλλους ὁ μοναχὸς Μακάριος Τσεχούλης περὶ τὰ 1553, ὁ μοναχὸς Μανασῆς Πλέσσας (1453—5), ὁ Ἐπίσκοπος Χειμάρρας Σωφρόνιος (1500), ὁ ἡγούμενος Ἐπιφάνιος, πού ἱδρυσεν σχολὲς στὰ Γιάννινα καὶ στὴν Ἀθήνα, ὁ Νικόλαος Γλυκύς, ὁ Νικόλαος Κεραμεύς, ὁ Ἀθηναῖος Πριγκιλεὺς (1645), ὁ Ἀδριανουπολίτης Ἰωάσαφ Β', πού ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο καὶ ἀναδείχθηκε μεγάλος προστάτης τῶν γραμμάτων, ὁ Κόντος, ἀδελφὸς τοῦ Παρθενίου Ἰωαννῶν (1632—9), ὁ Θεοφάνης, διδάσκαλος τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, κ.ἄ.

Ἡ πρώτη περίοδος τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὰ Γιάννινα ὑπῆρξε ἀποδοτικὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ. Ἀλλὰ ἡ φήμῃ τῶν ἡπειρωτικῶν σχολείων θὰ ἀπλωθῇ πλατύτερα κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ΙΗ' καὶ ἀρχὲς ΙΘ', ὅταν οἱ φιλοπρόοδοι Ἠπειρώτες θὰ φιλοδοξήσουν νὰ διαδώσουν στὴν Ἑλλάδα καὶ γενικώτερα στὴν Ἀνατολὴ τὰ νέα ἐπιτεύγματα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης. Στὴν Εὐρώπῃ οἱ Φυσικὲς Ἐπιστῆμες, ἡ Ἰατρικὴ, ἡ Νομικὴ, ἡ Κλασσικὴ Φιλολογία, ἡ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ Φιλοσοφία ἐγγῶριον πρωτόφαντὴ ἀνάπτυξη. Συνάμα οἱ ἰδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ εἰδικώτερα τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ ἐκέντριζαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἠπειρωτῶν, πού ἔσπευσαν ἀπὸ τοὺς πρώτους στὴ Δύση, γιὰ νὰ γίνουν οἱ φορεῖς αὐτῶν. Οἱ Ἠπειρώτες ἐγκατέλειπαν τὴν πατρίδα, ἔμπαιναν στὴ βιοπάλη, ἐκέρδιζαν χρήματα καὶ ἐπέστρεφαν, γιὰ ν' ἀνοίξουν συγχρονισμένα σχολεῖα.

Ὁ πρῶτος, πού ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη νὰ ἐκσυγχρονίσῃ τὴν παιδεία στὰ Γιάννινα, εἶναι ὁ Ἐπιφάνιος. Ἀφοῦ ἐπλούτισε ἐμπορευόμενος στὴ Βενετία μὲ τὸν ἀδελφό του Γεώργιο, ἵδρυσε σχολὴ πρωτοποριακὴ. Γιὰ πρώτη φορὰ δίδεται ἡ ἀναγκαία προσοχὴ στὴν ἀξία καὶ ὠφελιμότητα τῶν τεχνικῶν μαθημάτων καὶ μάλιστα διατυπώνεται μὲ σαφῆνει στὰ ἄρθρα τοῦ ἰδρυτικοῦ καταστατικοῦ τῆς Σχολῆς. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἐπιφανίου, «ὅπως ἐκτός τῆς Γραμματικῆς καὶ τῶν σχολαστικῶν μαθημάτων παραδίδεται καὶ ἡ Φιλοσοφία, καθὼς καὶ αἱ Ἐπιστῆμαι», εἶναι τολμηρὴ ἀκόμα καὶ γιὰ πόλεις εὐρωπαϊκές, ὅπου ἀπὸ τὸν φόβο τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας οἱ ἐφηρητισμένους ἐπιστῆμες διδάσκονται μὲ πολλοὺς δισταγμοὺς καὶ προφυλάξεις.

Στὴ Σχολὴ τοῦ Ἐπιφανίου ἐδίδαξαν διακεκριμένοι διδάσκαλοι, ὡς ὁ Σπυρίδων Τριανταφύλλου, ὁ Λεοντάρης Γλυκύς, ὁ Μιχαὴλ Μήτρου, ὁ Παρθένιος Κατσούλης, ὁ Θεοφάνης Καβαλλάρης, ὁ Μπαλάνος Βασιλόπουλος Ρίζου, ὁ Μετοδῆτης Τρύφων, ὁ ἱερεὺς Ἀναστάσιος Μπαλάνος καὶ ὁ Κοσιᾶς, οἰκονόμος Ἰωαννίνων, ὁπότε ἡ Σχολὴ ἔκλεισε.

Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Μήτρου, τὸν μετέπειτα Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μελέτιο, πού ἐσπούδασε στὴ Δύση μὲ ὑποτροφία φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἰατρικὴ καὶ χάρι στὴ φιλομάθειά του ἐξελίχθηκε σὲ ὀνομαστὸ πανεπιστήμονα, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς λέγει: «Οὐ μόνον φιλόσοφος καὶ μαθηματικός, ἀλλὰ καὶ ρήτωρ ἄριστος καὶ ἀστρολόγος»⁴. Ἰδιαίτερα γνωστὸς ἔγινε γιὰ τὴ συγγραφὴ Ἱστορίας, γιατί ἐκρημοποίησε αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο κατὰ τὴν ἐξακρίβωση καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ πρῶτος αὐτὸς συμπλήρωσε τὰ ἱστορικὰ χάσματα μὲ ἐπιγραφές.

Γιὰ τὸν Παρθένιο Κατσούλη, τὸν πρωτοπόρο Ἑλληνα λαογράφο, πού ἐπεχείρησε τὴν ἐπιστημονικὴ συλλογὴ καὶ κατάταξη τῶν λαϊκῶν παροιμιῶν καὶ τὴν παραβολὴ τους πρὸς τὶς ἀρχαίες, ὁ Ν. Πολίτης γράφει: «Ἡ ἐργασία τοῦ Κατσούλη εἶναι πολὺτιμος ἀπὸ πολλὰς ἐπώψεις, οὐ μόνον διὰ τὸν χρόνον καθ' ὃν κατηρτίσθη, ἡ παλαιότατη οὖσα τῶν ἐλληνικῶν συλλογῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πλοῦτον αὐτῆς καὶ πρὸ πάντων διὰ τὴν ὀρθότητα καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐρμηνείας»⁵.

Συνεπῶς, ὅταν στὴ Σχολὴ τοῦ Ἐπιφανίου ἐδίδασκαν διδάσκαλοι, ὡς ὁ Μιχαὴλ Μήτρου, ὁ Παρθένιος Κατσούλης κ.ἀ., εἶναι δικαιολογημένη ἡ συρροὴ μαθητῶν ἀπὸ ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς Ἑλλάδος.

Ἄλλος Ἠπειρώτης, ὁ Μάνος Γκούμας, ἐμπορευόμενος κι αὐτὸς στὴ Βενετία καὶ στὴ Βλαχία μὲ τὴ συνεργασία τοῦ ἀδελφοῦ του Λεονταρίου καὶ ζηλεύοντας τὴ δόξα τοῦ Ἐπιφανίου, ἵδρυσε τὴ Μεγάλῃ Σχολή, πού λήρε τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπὸ συσχέτιση μὲ τὴ Σχολὴ τοῦ Ἐπιφανίου, γνωστὴ ὡς Μικρά. Ἐπιβάλλεται δὲ νὰ τονισθῇ πὼς οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοί, καθὼς καὶ ἡ γενικώτερη πρόοδος καὶ βελτίωση τῶν Σχολῶν, δὲν σημαίνουν καλλιμάρμαρα καὶ ἐπιβλητικὰ διδασκῆρια. Μὲ κάθε τρόπο ἀποφεύγουν ἀνάλογη ἐπίδειξη, γιὰ νὰ μὴ προκαλέσουν τὸ φθονερὸ καὶ ἄρπαγα δύναστη. Ὅπως οὐδέποτε δὲν εἶναι περιττὸ, γιὰ χάρι τῆς σύγχρονης νεολαίας, νὰ δώσωμε τὸ λόγο στὸν Ἀναστάσιο Γούδα, πού δὲν ἀρκεῖται νὰ περιγράψῃ τὰ ἄψυχα οἰκοδομήματα, ἀλλ' ἐξιστορεῖ καὶ τὶς συνθηκὰς ζωῆς τῶν σπουδαστῶν, ἀπὸ προσωπικὴ πείρα: «Τὰ οἰκήματα τῶν σχολείων ἦσαν πενιχρότατα. Ἐντὸς τῶν σχολῶν τῶν οἱ Ἰωαννῖται ὠκοδόμησαν καὶ κελλία τινά, στεροῦμένα πάσης συσκευῆς, ἐν οἷς κατώκουν οἱ ἄποροι καὶ οἱ μὴ συστημένοι εἰς οἰκογενείας ξένοι μαθηταί. Ἐν ἑκάστῳ χαρῳγαίῳ συνδιητῶντο τρεῖς καὶ τέσσαρες μαθηταί, ἕκαστος δὲ τούτων

4) ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ, Προφογόμενα εἰς Γεωμετρίαν Μελετίου, τ. Α', σ. 16.

5) ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Μελέται περὶ τοῦ βίου κ.π., σ. 16.

εἶχαν ἰδίαν πεῖραν, ἐν ἡ ἔθετε τὸν ξηρὸν καὶ ἐκ τοῦ χωρίου του ἐκάστοτε φερόμενον ἄρτον καὶ τινὰς ξηρὰς ὀπώρας ἢ ξηρὰ ὄσπρια ἢ τυρὸν ἢ ἐλαίαν. Ταῦτα ἦσαν τὰ καθημερινὰ ἐδέσματα τῶν μαθητῶν. Σπανιώτατα τὰς Κυριακὰς ἢ Δεσποτικὰς λεγομένας ἐορτὰς, συνεταιρίζοντο δύο ἢ πλείότεροι καὶ ἐμαγεύοντο ὀλίγον κρέας εἷς τινα φοῦρνον ἢ καὶ ἐν τοῖς κελλίοις αὐτῶν, οἱ μὴ στερημένοι μαγειρικῶν τινῶν σκευῶν. Κλίνη δὲ καὶ στρώμα καὶ κάθισμα καὶ γραφικὴ τράπεζα ἦσαν ἄγνωστα τοῖς μαθηταῖς. Τὰ μὲν τρία πρῶτα ἐκ τῶν σκευῶν τούτων ἀνεπλήρου ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ περιώνυμος ἀπλὴ ψάθα, ἐφ' ἣν οἱ ὀπωσοῦν εὐπορώτεροι ἠδύναντο νὰ στρώσωσι καὶ ἔτερον μάλλινον ὕφασμα. Τὴν δὲ γραφικὴν τράπεζαν ἀνεπλήρου τὸ γόνυ ἐκάστου. Ὁ βίος τῶν μαθητῶν ἦτο τῷ ὄντι κυνικώτατος»⁶.

Ὁ Καποδίστριας βρίσκει πολὺ φρόνιμη τὴν ἀποφυγὴν ἐπιδειξέως χλιδῆς καὶ πλούτου στὰ σχολικὰ κτήρια καὶ προτρέπει τοὺς Μαυρομιχαλαίους ν' ἀντιμετωπίσουν παρόμοια τὸ διδακτηριακὸ τῆς Μάνης, γράφοντας τὰ ἑξῆς: «Μὴ περιβάλλετε δι' οὐδεμιᾶς ἐπιδεικτικότητος τὸ νέον τοῦτο καθίδρυμα, ἀλλὰ θεωρήσατε αὐτὸ ὡς παράρτημα τῆς ἐκκλησίας»⁷.

Εὐῶ δὲ ἐξωτερικὰ τὰ διδακτήρια δὲν προκαλοῦν ἐντύπωση, ὅλη ἡ μέριμνα καὶ ἡ στοργὴ στρέφεται στὸν τελειότερο ἐξοπλισμὸ τοῦ σχολείου μὲ τὰ μὴ σύγχρονα ἐποπτικά μέσα καὶ ὄργανα διδασκαλίας, τὰ ὁποῖα, μόλις ἐφευρίσκονται καὶ ἐφαρμίζονται στὰ προωδευμένα εὐρωπαϊκὰ κέντρα, ἀγοράζονται ἀπὸ τοὺς ξενιτεμένους Ἠπειρώτες καὶ στέλλονται στὰ Γιάννινα, ὥστε τὰ μαθήματα ν' ἀποβαίνουν θελκτικὰ καὶ καρποφόρα.

Κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφέρει ἡ ψυχὴ τοῦ σχολείου, ὁ διδάσκαλος. Ἐξετάζεται ἡ ἐπιστημονικὴ συγκρότηση, ἡ παιδαγωγικὴ κατάρτιση, ἡ ἰκανότητα, ἡ προσωπικότητα τοῦ διδασκάλου.

Ὁ Μάνος Γκούμας θὰ διαθέσῃ σημαντικὰ κεφάλαια, γιὰ νὰ προσληφθοῦν ἄξιοι διδάσκαλοι. πού θὰ λαμπρύνουν τὴ Σχολή, ὥστε νὰ ὀνομασθῇ ὄχι μόνο Μεγάλῃ ἀλλὰ καὶ Πρώτῃ. Πράγματι, οἱ Ἠπειρώτες κυριεύονται ἀπὸ τὴς εὐγενέστερες καὶ τιμητικώτερες φιλοδοξίες: θέλουν νὰ ἴδουν τὰ Γιάννινα παιδευτήριον τῶν Ἑλλήνων. Τὰ κίνητρα αὐτὰ συγκεντρώνουν στὴ Σχολὴ τοῦ Γκούμα διαλεχτοὺς διδασκάλους, ὡς ὁ Βησσαρίων Μακρῆς⁸, πρῶτος σχολάρχης, ὁ Γεώργιος Σουγδουρῆς, ὁ Εὐσιθάιος Σουγδουρῆς, ὁ ἱερομόναχος Σεραφεῖμ, ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ὁ Μεισοβίτης Νικόλαος Ζερτζούλης κ.ἄ.

Ἡ Σχολὴ ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας σχολάρχῃ της εἶχε τόση ἀκτινοβολία, ὥστε ὁ Παῖσιος ὁ Μικρὸς μαθητὴς τοῦ Βησσαρίωνα Μακρῆ, νὰ ψάλλῃ:

Ἡ μεγάλη Ἀθήνα ἐχάθη
καὶ ἔμεινε μονόφθαλμος καὶ ἐφθάρη
ἄλλ' ἔχει πάλιν ἡ Ἑλλάς ὄμμα δεξιὸν
αὐτὰ τὰ Ἰωάννινα μεγάλον στολισμόν⁹.

Γιὰ τὸν δεύτερο σχολάρχῃ, τὸν Γεώργιο Σουγδουρῆ, ὁ σοφὸς Μελέτιος ὁ Γεωγράφος στὴν Ἐκκλησιαστικὴ του Ἱστορία γράφει ὅτι «τοῖς ἰδίαις μαθηταῖς τὴν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Τούρκων οὖσαν Εὐρώπην καταβαρβαρωθεῖσαν

6) ΑΝΑΣΤ. ΓΟΥΤΑΛ, Βίοι Παράλληλοι κλπ., 1870, τ. Β', σ. 245.

7) ΤΡΥΦ. ΕΤΑΓΓΕΛΙΑΟΥ, Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τ. Α', Ἀθήναι, 1936, σ. CXXXVIII.

8) ΕΤΑΓ. Ι. ΣΑΒΡΑΜΗ, Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς, «Ἠπειρωτικὰ Χρονικά», Ε', 1930, σ. 30—49.

9) ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΝ ΛΕΤΚΩΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΑΔΟΣ, σ. 25.

πως ἐξεπαίδευσε διασπαρεῖοι κατὰ πάσαν πόλιν καὶ χώραν αὐτῆς»¹⁰. Ὁ δὲ Μεθόδιος¹¹ πρῶτος κατήγγησε τὴν «πολλαπλῇ» μέθοδο διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων κειμένων, πού ἐξουθένωνε καὶ διεοτρεβλῶνε τὸ πνεῦμα τῶν μαθητῶν, καὶ ἐφήρμοσε τὴ «μονολεκτική ψυχαγωγία»· πρῶτος στοχάστηκε καὶ ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνιες σπουδὲς στὸ ἐξωτερικὸ παρουσίασε προσωπικὸ φιλοσοφικὸ σύστημα· πρῶτος καταπιόστηκε σοβαρὰ μὲ τὶς θετικὰς ἐπιστῆμες καὶ ἐδίδαξε συστηματικὰ Γεωμετρίαν, Ἀλγεβρα, Τριγωνομετρίαν.

Ἀπὸ τῆ στιγμῆ που ἡ σχολαρχία ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Μπαλάνων¹², ἡ Σχολὴ εἶναι εὐρύτερα γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Μπαλαναία. Ἐδίδαξαν ὁ Κωνσταντῖνος Μπαλάνος Βασιλόπουλος (1723—60), ὁ γιὸς του Κοσμᾶς Μπαλάνος, ὁ Κωνσταντῖνος Μπαλανίδης, ὁ Α. Μπαλανίδης καὶ ἀξιόλογοι ἄλλοι διδάσκαλοι, ὡς Ἰωάννης Μανάρης, Ἰωάννης Χαρισιάδης, Γ. Ἀναγνώστης, Πέτρος Νησιώτης, Ἰωσήφ κλπ. Οἱ Μπαλάνοι στὴ γλῶσσικὴ διαμάχη τῆς ἐποχῆς ἐκφράζουν τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα. Ὁ συντηρητισμὸς τοὺς, ἐνίοτε ἀπότομος, φανατικὸς καὶ ἀκριτος, ἀπομακρύνει τοὺς φιλοπροόδους νέους ἀπὸ τῆ Μπαλαναία Σχολῆ καὶ τοὺς ἀναγκάζει ν' ἀναζητήσουν θέσεις σὲ νέες σχολές. Ὡστόσο δὲν εἶναι ἀσήμελητὴ ἡ προσφορὰ τῆς Μπαλαναίας Σχολῆς. Οἱ πολυάριθμοι τρόφιμοί τῆς χαρακτηρίζονται γιὰ τὴ γερὴ ἑλληνομάθεια, τὴν εὐρυμάθεια καὶ τὴν ἄκρατὴ φιλοπατρίαν. Ἀναντίρρητα δεῖγμα τρανὸ τοῦ παιδευτικοῦ ἔργου τῶν Μπαλάνων, πού τόσο ἔχουν ἐπικριθῇ, κυρίως, γιὰ τὴν ἐμπάθεια καὶ τὴ ζηλοφθονία. «Δικαιοσύνης ὅμως χάριν, ἀναφωνεῖ ὁ καθηγητὴς Ν. Τωμαδάκης, ὁ φειλομεν νὰ σημειώσωμεν ὅτι οἱ Μπαλάνοι διεπνέοντο ὑπὸ ἐξαιρέτου ἤθους»¹³. Προσθέτει δὲ ἀκόμα ὡς ἐπιμαρτυρία τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀνώνυμος τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας», δεινότατος ἐπικριτὴς, διακρίνει μεταξὺ τοῦ πλήθους ἐπικρινόμενων δού τουλάχιστο Μπαλάνους, τὸν Κοσμᾶν καὶ τὸν Ἰδρωμένον, συγχρόνους τοῦ λογίους ἱερωμένους καὶ τοὺς ἐπαινεῖ.

Ὅλοτελα ξεχωριστὴ θέση εἶχε πάρει ἡ Μπαλαναία Σχολὴ στὴ διδασκαλίαν τῶν μαθηματικῶν μὲ τὸν πρῶτο μάλιστα σχολάρχην, τὸν Κωνσταντῖνο Μπαλάνο Βασιλόπουλο, πού εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς ὁδοῦ Μαθηματικῆς. Ἀκριβῶς ἡ γενικώτερη αὐτὴ ἀπήχηση καὶ ἀναγνώριση ἐπέβαλε τὴ μετονομασίαν τῆς Σχολῆς Γκούμα σὲ Μπαλαναία. Ὅπως δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθῇ ἡ τεράστια συμβολὴ τοῦ ἄλλου διακεκριμένου μαθηματικοῦ Νικολάου Ζερτζούλη ἀπὸ τὸ Μέτσοβο.

Ἡ εὐγενικὴ ἀμίλλα τῶν Ἡπειρωτῶν ὀλοένα καὶ διευρύνεται. Στὸ προσκήνιο παρουσιάζονται οἱ ἀδελφοὶ Σίμων καὶ Λάμπρος Μαρούτση, ἔμποροι καὶ αὐτοὶ πού, ἀφοῦ ἐπλούτισαν στὴ Βενετία, ἀποφασίζουν τὴν ἰδρυση σχολῆς ἀπόλυτα ἐκσυγχρονισμένης. Τὴ φορὰ αὐτὴ ἡ προσοχὴ τῶν ἰδρυτῶν συγκεντρώθηκε στὴν ἀνεύρεση τοῦ πρὸ ὀνομαστοῦ διδασκάλου. Καὶ στὴν ἐκλογὴ δὲν ἀστόχη-

10) Πρὸβλ. καὶ ΓΕΩΡ. ΖΑΒΙΡΑ, Νέα Ἑλλάς ἢ Νεοελληνικὸν Θέατρον, 1872, σ. 212. Ἐπίσης ΚΩΝ. ΚΟΤΜΑ, Ἱστορία Ἀνθρωπίνων Πράξεων, τ. IB', σ. 247.

11) Πρὸβλ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, Ἱεροδοτὸς Πελοποννήσιος ὁ Ἰδηρίτης καὶ ὁ Μεθόδιος ὁ Ἀνθακίτης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, «Ρωμανὸς Μελεωδός», Α', 1932, σ. 257—315. Π. Χ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Μεθόδιος Ἀνθακίτης, βίος - δράσις - ἀνεκδοτὰ ἔργα, Ἰωάννινα 1953, ΑΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ, Ἡ δίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθακίτη (ὅπως τὴν ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος). «Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἠπειρον - Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη», Ἀθῆναι 1956, σ. 168—182.

12) Πρὸβλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Οἱ Μπαλάνοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», Ε', 1930, σ. 229—235.

13) Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἡ 28 Ὀκτωβρίου 1940, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀνθησιν τῶν γραμμάτων ἐν Ἠπειρῷ πρὸ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγώνος, Ε, Ε.Φ.Σ.Π.Α., ΙΑ' 1960, σ. 67.

σαν. Πρώτο σχολάρχη διώριοσαν τὸν Εὐγένιο Βούλγαρο, σοφὸν ἐπιστήμονα, ἀκλόνητον στήν Ὁρθοδοξία του παρὰ τὶς πολυτετεῖς σπουδὲς στήν Εὐρώπη καὶ τὶς στενὲς σχέσεις μετὰ καθολικοὺς καὶ προτεστάντες, νωτεριστὴ στὰ δυνατὰ καὶ λογικὰ πάντοτε ὅρια, ἐνθουσιώδη παιδαγωγό, μεγάλο συγγραφέα, εὐφραδέστατο καὶ συναρπαστικὸ ὁμιλητὴ. Ἐξ αἰτίας, βέβαια τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἄλλοι ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ἢ τοὺς μεταγενεστέρους του ψάλλουν διθυράμβους καὶ ἄλλοι τὸν ἐπικρίνουν σφοδρότατα. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ὁ Καλλιγᾶς λέγει: «Υπερέχουν ὅλους τοὺς συγχρόνους του Ἕλληνας κατὰ τὴν πολυμαθειαν καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν ὅχι μόνον καθ' ὅλας τὰς ἐπιστήμας ἀναφαίνεται τοῦ Ἔθνους του ἀρχηγέτης, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλας τὰς προσπαθείας τῆς διαδόσεως τοῦ πολιτισμοῦ κορυφαίος»¹⁴. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ὁ ἀντίλογος. Ὁ Διονύσιος Θερεϊανὸς ἰονίζει: «Ὁ Βούλγαρις περιέπεσε σὲ τρία μεγάλα σφάλματα πρῶτον ἐπετίθευσε λεκτικὸν χαρακτῆρα ὑπερμέτρως ἑλληνίζοντα· δεύτερον συνέγραψε ἢ μετέφρασε πονήματα σοφώτερα ἢ ὅσον ἦτο δεκτικὴ ἢ τότε τοῦ Γένους κατάστασις καὶ τρίτον ἐματαιοπόνησε, φιλοτεχνήσας ἔργα τεράστια, ἀλλ' ὅλως ἀχρηστοτα»¹⁵.

Κατὰ τὴν πρώτη τετραετία τῆς σχολαρχίας του τὰ Γιάννινα ἔγιναν τὸ περφημότερο πνευματικὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ ἐδικαίωνε ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις τοὺς κόπους καὶ τὶς θυσίεις τῶν τροφίμων τῶν σχολείου του. Ἐνίοτε δὲ ἢ ἐπίδραση, ποῦ ἀκοοῦσε, ἐχάρασσε γελοιωτικά τὸ μέλλον καὶ τὴ σταδιοδρομία τῶν μαθητῶν. Γεννήματα καὶ θρέμματα τοῦ Βαυλγάρεως εἶναι οἱ ἱεραπόστολοι καὶ ἐθναπόστολοι Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ Γένους Ἰωάννης Πέζαρος ὁ Θεσσαλός, ποῦ ἐδίδαξε στὸν Τύρναβο, Τσαριτσάνη, Βλαχολιβάδι Ὀλύμπου, Ἄθω, Βλαχοκλεισούρα Μακεδονίας κ.ἄ., καὶ ὁ μάρτυς Ἐπίσκοπος Πλαταγιῶνος Διονύσιος. Σχετικὰ ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς λέγει: «Ὅμας τῶν μαθητῶν του (Βουλγάρεως) βλέπουσα τὴν πολλὴν ἀμάθειαν τοῦ Ἔθνους συνεφώνησεν ἐν ὀνόματι τῆς Ἀγίας Τριάδος νὰ βοηθήσῃ τὸ γένος διὰ τῆς μαθήσεως καὶ τῶν γραμμάτων εἰς τὴν ἐλευθερίαν»¹⁶. Καὶ ἡ συμφωνία δὲν ἔμεινε γράμμα νεκρὸ ἢ λόγια κούφια. Πολὺ ἐνωρίς οἱ νεαροὶ συμμαθηταὶ ἀλόνισαν τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ τὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους. Ἐθυσίασαν ἀκόμα καὶ τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ὅρκου.

Παρὰ τὴν καταπληκτικὴ ἀκτινοβολία τοῦ διδακτικοῦ ἔργου του ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἀναγκάσθηκε νὰ εγκαταλεῖψῃ τὰ Γιάννινα. Τὸν διαδέχθηκε ὁ Γιαννιώτης Ἀναστάσιος Μοσπινιώτης γιὰ μίαν τετραετία. Μόλις δὲ ὁ θόρυβος ἐκόπασε καὶ ἡ γαλήνη ἐπεκράτησε, ὁ Βούλγαρις, ποῦ εἶχε εἰδικoὺς λόγους νὰ τρέφῃ ξεχωριστὴ συμπάθεια καὶ ἀγάπη πρὸς τὰ θρυλικά Γιάννινα καὶ τοὺς εὐγενεῖς κατοίκους τῆς πόλεως αὐτῆς, δὲν ἐδίστασε νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ νὰ ἀναλάβῃ πάλι τὴ σχολαρχία γιὰ μίαν ἀκόμα τριετία. Καὶ στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ συρροὴ τῶν μαθητῶν ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ ἀξιόλογη. Νέες ὅμως φιλονικίες ξέσπασαν καὶ ἔτσι ὑποχρεώθηκε νὰ ἀφήσῃ ὀριστικὰ τὰ Γιάννινα. Μετὰ τὴ δεύτερη ἀπομάκρυνσή του διάδοχος στὴ σχολαρχία γίνεται ὁ ἱκανώτατος συνδιδάσκαλος του Τρύφων ἀπὸ τὸ Μέτσοβο. Κατὰ τὴ θητεία τοῦ Τρύφωνος ἡ Σχολὴ ἀντιμετώπισε οἰκονομικὰς δυσχερείεις, γιὰ τὴ Τράπεζα τῆς Βενετίας, ὅπου οἱ ἀδελφοὶ Μαρούτση, εἶχαν καταθέσει τὸ κληροδόχημα, ἐχρεωκόπησε.

Ἀλλὰ στὰ Γιάννινα ἀνετώτερη εἶναι ἡ διαδοχὴ εὐεργετῶν παρὰ διδασκάλων. Ὁ μεγάλεμπορος Ζώης Καπλάνης ἔσπευσε νὰ φανῇ ὀρωγὸς καταθέτοντας τεράστια ποσά, 170.000 γρόσια, ὥστε νὰ συνεχισθῇ ἀπρόσκοπτα ἡ λειτουργία

14) ΠΑΤΑΟΤ ΚΑΛΛΗΓΑΣ, «Πανδώρα», Α' 1851, σ. 49.

15) ΔΙΟΝ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΤ. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, Α', σ. 65.

16) ΧΡΙΣΤΟΦ. ΠΕΡΡΑΙΒΟΤ, Σύντομος Βιογραφία περὶ Ρήγα, σ. 50.

τῆς Μαρουτσαίας Σχολῆς, πού σὺν τὴν ἐξῆς μετονομάζεται τιμητικὰ σὲ Καπλάνειο σχολή.

Ἡ Καπλάνειος σχολή, κατωχυρωμένη καὶ μὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιο χάρις σὺν τῷ ὁποίῳ προσονομάζεται καὶ πατριαρχική, γίνεται τὸ πρῶτον νεωτεριστικὸ ἴδρυμα τῆς ἐποχῆς, γιατίι τῇ σχολαρχίᾳ ἀναλαμβάνει ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας¹⁷, ὁ πρῶτος ἰολμηρὸς ἀνακαινιστὴς στὴν ἐκπαίδευση, φίλος στενὸς τοῦ μεγαλυτέρου καινοτόμου στὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα, τοῦ γιαιτροῦ καὶ ποιητοῦ Ι. Βιλλαρᾶ¹⁸. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν διήρκεσε πολὺ, γιατίι τὰ Γιάννινα ἀναστατῶθηκαν ἀπὸ τὸν πόλεμον τῆς Πύλης κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Ἐπανάσταση.

Τὸ 1828, προτοῦ ἀκόμα ἀποκατασταθῇ ἡ ἡρεμία καὶ ἡ τάξις, ἰδρύεται ἡ Ζωομαία σχολή, πού θὰ φθάσῃ κατὰ κάποιον τρόπο ὡς τις ἡμέρες μας μὲ τὴ μορφὴ τῆς Ζωομαίας Ἀκαδημίας καὶ τελευταῖα τοῦ Πανεπιστημίου. Πρῶτος σχολάρχης διορίζεται ὁ Γεώργιος Κρασοῦς μὲ συνδιδασκάλους τοὺς Γρηγοράσκο καὶ Χαρισιάδη. Τὸν διαδέχεται ὁ Ζαγοροχωρίτης Ἀναστάσιος Σακελλαρίου, ἔχοντας συνεργάτη τὸν Δημήτριον Μαυροφρύδη. Τῇ σχολαρχίᾳ ἀναλαμβάνουν διαδοχικὰ ὡς τὰ 12—13, πού τὰ Γιάννινα ἐλευθερώνονται, ὁ Σπυρίδων Μανάρης, ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινός, ὁ Μιλτιάδης Πανταζῆς, ὁ Γεώργιος Σωτηριάδης, ὁ Γεώργιος Καλούδης καὶ ὁ Χρῆστος Σούλης. Ὅλοι ὑπῆρξαν ἀληθινὰ μεγάλες μορφὲς διδασκάλων, ἀριστοὶ ἐπιστήμονες καὶ πολυγραφώτατοι συγγραφεῖς. Μερικοὶ κατέλαβαν ἐπάξια πανεπιστημιακὰς ἔδρες, ὅπως ὁ Δημ. Μαυροφρύδης, ὁ Μιλτ. Πανταζῆς καὶ ὁ Γ. Σωτηριάδης.

Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθῇ πὺς ἐξὸν ἀπὸ τις ἑκαυστιὲς αὐτὲς σχολὰς στὰ Γιάννινα ἐλειτουργοῦσαν καὶ μικρότερα σχολεῖα, κάποτε καὶ ὑπαίθρια, πού ὅχι μόνον συνέβαλαν στὴν καθολικώτερη συμμετοχὴ στὰ γράμματα καὶ στὴν ταχύτερη ἀναγέννηση, ἀλλὰ μαρτυροῦν καὶ τὴν ἰδιάζουσα πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα πού ἐπεκράτησε στὰ Γιάννινα. Μνημονεύονται ἐπίσης σχολὰς πού, μολονότι δὲν λειτουργοῦν ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα, ἀφήνουν ἴχνη σηματοδότη, ὅπως ἡ σχολὴ τῆς Ἀγίας Μαρίας, στὴν ὁποία λέγεται πὺς ἐδίδασκε ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, πρὶν νὰ γίνῃ σχολάρχης στὴν Καπλάνειο.

Τὰ Γιάννινα, λοιπόν, ἐδημιούργησαν ἓνα κλίμα εὐνοϊκὸ γιὰ τὴν ἀνθησι τῶν γραμμάτων σ' ὅλη τὴ γύρω περιοχὴ πού δὲν ἐβράδυνε νὰ παρουσιασθῇ κατάφυτη ἀπὸ νέα πνευματικὰ φυτῶρια. Εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸ καθένα ξεχωριστά. Κατ' ἀνάγκη θὰ μνημονευθοῦν ὠρισμένα χωρὶς καθόλου νὰ σημαίνῃ πὺς τὰ ὑπόλοιπα θεωροῦνται κατώτερα.

Στὴ Βόρειο Ἠπειρο ἡ Μοσχόπολη¹⁹ διαδραματίζει μέγιστον πολιτιστικὸ ρόλο. Πότε ἀκριβῶς ἀρχίζει ἡ πνευματικὴ πορεία δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο μὲ ἀπόλυτα συγκεκριμένους πληροφορίες. Πιθανώτατα, γιὰ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς Μοσχόπολεως, ἔχει ὑποστηρικθῇ πὺς στοὺς πρῶτους πυρῆνες τῆς συγκαταλέγονται καὶ βυζαντινὰς οἰκογένειες, ξεκίνημα δηλαδὴ ἀνάλογο μὲ

17) Πρὸς. Α. Ι. ΒΡΑΝΟΤΣΗ, Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὁ διδασκαλὸς τοῦ Γένους (1767—1829). Ὁ πατριώτης - ὁ πολιτικὸς - ὁ αγωνιστής, Ἰωάννινα 1952. Ἐπίσης Κ. Α. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του, ΔΙΕΕ, ΙΔ', 1960, σ. 550—583.

18) Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ὁ Ἰωάννης Βιλλαρᾶς, Ἀθῆναι, 1943.

19) Βλ. ΙΩΑΚΕΙΜ ΜΑΡΤΙΑΝΟΥ, μητροπολίτου Ξάνθης, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχόπολεως, Α' Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα 1630—1875, Ἀθῆναι. Ἐπίσης ΒΑΛΕΡΙΟΥ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Οἱ Μοσχόπολῖται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, «Ἠπειρ. Χρ.», Θ', 1934, σ. 147—139. Τοῦ ἰδίου, Νέα συμβολαί, αὐτόθι Ι', 1935, σ. 270—288.

τὰ Γιάννινα. Πάντως, σχολεῖο λειτουργεῖ τουλάχιστο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰ., καθ' ὅτι τὸ 1700 μνημονεύεται ὡς διδάσκαλος ὁ Χρύσανθος ὁ Ἡπειρώτης ἀπὸ τῆ Ζίτσα. 1724 ἀναφέρεται ὁ Νικόλαος Στίγνης ἀπὸ τὰ Γιάννινα, τὸ δὲ 1734 ὁ Μοσχοπολίτης Ἰωάννης Χαλκεύς, πὺν ἐδίδαξε καὶ στὸ Φλαγγιανὸ Φροντιστήριον. Ἐκτοτε ἡ παιδεία ἀναπτύσσεται, λειτουργοῦν δύο σχολεῖα, ἐπανδρώνονται κατὰ κανόνα ἀπὸ ἀξιολόγους ἐντοπίους διδασκάλους, ἐνώνονται πάλι καὶ προάγονται σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε νὰ μείνουν γνωστὰ ὡς Νέα Ἀκαδημία²⁰, στὴν ὁποία ἐδίδαξαν διάσημοι διδάσκαλοι, ὡς οἱ Μοσχοπολίτες Θεόδωρος Ἀναστάσιος Καβαλλιώτης καὶ Δανιὴλ καὶ ὁ Καστοριανὸς Σεβαστὸς Λεοντιάδης.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Μοσχοπόλεως κατὰ τοὺς μετριοτέρους ὑπολογισμοὺς ἔφθανε τὶς 60.000. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ καταστατικὸ τῆς Κοινότητος ὑπογράφεται τὸ 1713 ἀπὸ 63 ἱερεῖς. Λέγεται δὲ πὺς στὴ Μοσχόπολη ἰδρύθηκε καὶ τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τὸ τρίτο στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη).

Ἡ καταστροφὴ τῆς Μοσχοπόλεως τὸ 1765 ἀνάγκασε τοὺς Μοσχοπολίτες νὰ καταφυγούν στὰ γειτονικὰ κέντρα τῆς Μακεδονίας καὶ στὶς μεγάλες ἑλληνικὲς παροικίες τοῦ Ἐξωτερικοῦ, Βιέννη, Βουδαπέστη, ὅπου πολὺ ἐνωρίτερα εἶχαν δημιουργήσει δεσμούς. Παντοῦ δὲ διακρίθηκαν στὸ ἐμπόριο, στὶς τέχνες, στὰ γράμματα καὶ ἐβοήθησαν σημαντικὰ τὴ σκλαβωμένη πατρίδα τους. πλουσιώτεροι, ὡς ὁ Σίνας, προσέφεραν μυθώδη ποσά, οἱ δ' ἄλλοι συνήθως γενναῖες συνδρομὲς γιὰ ἴδρυση σχολείων, γιὰ ἐκτύπωση βιβλίων καὶ ἀποστολὴ αὐτῶν στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ τὶς βιβλιοθηκὲς μοναστηριῶν.

Πρὸς νότο, ἡ Ἄρτα²¹ εἶναι ἕνας σωστὸς πνευματικὸς προμαχῶνας. Ἐχει μεγάλη παράδοση ἀλλὰ γιὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ 1670 δὲν σώζονται σαφεῖς πληροφορίες. Θεωρεῖται ἐξακριβωμένο πὺς τὸ 1670 λειτουργεῖ ἡ Σχολὴ Ἄρτας μὲ σχολάρχην τὸν Σωφρόνιο Λεχούδη ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά. Κατόπιν διδάσκουν ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς, ὁ Μακάριος Καβαδδᾶς, ὁ μοναχὸς Γρηγόριος, ὁ Χρύσανθος ἀπὸ τῆ Ζίτσα, γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη, ὁ Ἀθανάσιος Νικολόπουλος, ὁ ἱερομόναχος Εὐστράτιος, ὁ μοναχὸς Ἀνανίας Πρικᾶς, ὁ Βασίλειος Κανέλλος ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, ὁ Δημήτριος Οἰκονομιόπουλος Δενδραμῆς (1821). Ἀργότερα ὁ Κωνσταντῖνος Καραπάνος (1826), ὁ μοναχὸς Βενέδικτος Λαμαρήσιος, ὁ Ν. Χαλδός, ὁ Ἀριστείδης Ἀξιολόγους, ὁ Κ. Χρονίδης, ὁ Δ. Πέτας, ὁ Ἰω. Στέας, ὁ Ἰω. Ράμης, ὁ Δημ. Σχορτσάνιτης, ὁ Γεώρ. Ἀναστασίου, ὁ Σπ. Κανέλλης καὶ ὁ Ν. Ἀμβράζης (1881). Ὅταν ἡ Ἄρτα ἐλευθερώθηκε, ἡ Σχολὴ ὀνομάσθηκε Γυμνάσιο, συνάμα δὲ ἰδρύθηκαν καὶ ἄλλα σχολεῖα.

Στὴ σχολὴ Ἄρτας ἐφοίτησαν ὁ Μάξιμος ὁ Ἑλλήν (Γραικός), πὺν μεταλαμπάδευσε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὴ Ρωσία, ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ Γένους Εὐγένιος Βούλγαρις, ὁ Παῦλος Καραβᾶς, ὁ Κωνσταντῖνος Σακελλαρόπουλος, καθηγητὴς στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία καὶ πατέρας τοῦ καθηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Σ. Σακελλαροπούλου κ.ἄ.

Στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας μεγάλο ἐμπορικὸ, πνευματικὸ καὶ ἐθνικὸ κέντρο ὑπῆρξε καὶ τὸ Μέτσοβο. Ἡ μνεῖα μόνον τῶν οἰκογενειῶν Τσοῖτσα, Στουρνάρα. Ἀβέρωφ ἀρκεῖ νὰ δώσῃ τὸ μέτρο τῆς μεγαλωσύνης τῆς ὀρεινῆς αὐτῆς κωμοπόλεως. Ὑπάρχει δὲ ὁλόκληρη χορεία διακεκριμένων ἀνδρῶν: οἱ Φιλι-

20) Πρὸβλ. ΕΥΛΟΓΙΟΥ ΚΟΥΤΡΙΑΛ, Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς, Ἀθῆναι 1934.

21) Βλ. ΧΡ. ΣΟΤΑΝ, Σημειώσεις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείας τῆς Ἀρτης καὶ τῶν Τζουμέρκων, «ΤΖΟΤΜΕΡΚΙΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΤΙΝΑ ΝΕΑ», Α', 1932, 2.

κοί Δημήτριος Ὑπατρος, Θ. Τσοίτσας, ὁ Σέργιος Μυστάκης, διδάσκαλος τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, ὁ Ἀχιλλεὺς Ποστολάκης νομιματογνῶμων κ.ἄ. κατάγονται ἀπὸ τὸ Μέτσοβο.

Τὸ Μέτσοβο ἀνήκει στὰ λιγοστὰ κέντρα ποὺ ἐνωρίτατα εἶχαν προικισθῇ μὲ προνόμια ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ Πύλη. Γι' αὐτὸ ἡ παιδεία ἀναπτύχθηκε χωρὶς σοβαρὰ ἐμπόδια. Ἔτσι ἀπὸ τὸ σχολεῖο Μετσόβου²² παρελαύνουν ὀνομαστοὶ διδάσκαλοι ὡς ὁ Νικόλαος Στίγγης (1708), ὁ Κωνσταντῖνος Ξυπόλητος ἀπὸ τὴ Ζαγορά Πηλίου (1724—1734) καὶ στὴ συνέχεια οἱ ἐντόπιοι λόγιοι καὶ μεγάλοι διδάσκαλοι Νικόλαος Ζερτζούλης, ἀδελφοὶ τοῦ Κυριακὸς καὶ Θεόφιλος, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Τριαντάφυλλος, ὁ Τρύφων, γνωστὸς ἀπὸ τὰ Γιάννινα καὶ πολλὰς ἄλλες πόλεις, ὁ Δημ. Βαρδάκας, ὁ Ἰωάννης Ἀναστασάκης, ὁ Ἀδάμος Τσαπέκης (1821). Μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἡ σχολὴ ἐλειτούργησε μὲ σχολάρχην τὸν Γρηγ. Μπαλανίδη (1832—5). Οἱ ἐπόμενοι διδάσκαλοι εἶναι ὁ Σάπφειρος Χριστοδούλου ἀπὸ τὸ Γραμμένο, ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀγίου Νεομάρτυρος καὶ Ἰσαποστόλου Κοσμᾶ, ὁ Πάργιος Ν. Ἀναγνωστοπούλος, οἱ Γιαννιώτες Κ. Κάτσικας, Κ. Βουλόδημος, Ἰ. Στέας, Κ. Ζέρβας κ.ἄ.

Ἀλλὰ καὶ τὰ μικρότερα ἡπειρωτικὰ κέντρα ἔχουν διακριθῇ στὸν τοιέα τῆς παιδείας. Στὸ Μονοδένδρι λειτουργεῖ σχολεῖο ἀπὸ τὸ 1750 καὶ διδάσκουν διαλεχτοὶ διδάσκαλοι: ὁ Χριστόδουλος Κόνιαρης, ὁ Παπαρρούσης, ποὺ ἐκρημμάτισε διδάσκαλος καὶ στὴν Ἀκαδημία Βουκουρεστίου (1814), ὁ Γεώργιος Μπαρμπουριώτης (1806—1813), ὁ Νεόφυτος Δόττος (1814—18), ὁ Νικ. Μπόκογλου (1818—21) καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς Ἐπαναστάσεως ἀναφέρονται ὁ Ἀντώνιος ἀπὸ τὴ Λαίτσα, ὁ Μιχαὴλ Πολυζῶης, ὁ γνωστὸς εὐφημότητα Ἀναστάσιος Σακελλάριος, ὁ Μιχ. Τουρτούρης κ.ἄ. Ἐμαθήτευσε δὲ στὴ σχολὴ Μονοδενδρίου ὁ θρυλικὸς Μᾶρκος Μπότσαρης καὶ ὁ ὑτέροχος διδάσκαλος τοῦ Γένους Γεώργιος Γεννάδιος. Τέκνα τοῦ Μονοδενδρίου εἶναι οἱ Ριζάραι, Μάνθος καὶ Γεώργιος, ποὺ συνέδραμαν στὴν ἀνανέωση καὶ ἀνάπτυξη τῆς σχολῆς.

Ἡ Ζίτσα πάλι, ἀπὸ τὴν ὁποία κατάγονται ὁ μητροπολίτης Οὐγγυροβλαχίας Δοσίθεος Φιλίτης, ὁ Φιλικὸς Δημήτριος Νικολίδης, καὶ πολλοὶ ἀξιόλογοι διδάσκαλοι, ὅχι μόνον εἶχε ἀποκτήσει σχολεῖο ἀλλὰ εἶχε ἰδρύσει καὶ ἀξιολογώτατη βιβλιοθήκη ἀπὸ ὁπάνια καὶ πανάκριβα βιβλία.

Βιβλιοθήκη ἐπίσης διέθετε καὶ τὸ σχολεῖο τῶν Καλαριτῶν, ὅπου ἐμαθήτευσε γιὰ ἓνα διάστημα καὶ ὁ μετέπειτα πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ πρῶτος πρέσβυς στὸ Παρίσι Ἰωάννης Κωλέττης, μὲ διδάσκαλο τὸν Παπαγεωργίου.

Ἀτέλειωτα εἶναι τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία: Παραμυθιά, Πάργα, Πρέβεζα ὡς τὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ Μπεράτι, τοῦ ὁποίου ἡ Μητρόπολις ἐπώπτευε μέχρι τοῦ 1912 ἐβδομήντα ἑλληνικὰ σχολεῖα. Φαινόμενο πραγματικὰ ἐκπληκτικόν.

Ὅταν ὅμως ἐμβαθύνῃ κανεὶς στὸ χαρακτῆρα, στὴν ψυχοσύνθεση, στὴ νοστοροπία, στὸ φιλόθηρσο καὶ στὴ φιλοπατρία τῶν Ἠπειρωτῶν, ἀντιλαμβάνεται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἀνεξήγητο γεγονός. Οἱ ἀπλοῖκοι Ἠπειρώτες ὡς ἄτομα ἢ ὡς σύνολο (Κοινότης, Συντεχνία) ἔχουν δαισθανθῇ, ἔχουν μελετήσῃ καὶ ἔχουν συλλάβῃ τί κατ' ἐξοχὴν χρειάζεται ἡ Ἠπειρος, ἡ γενέτειρά τους, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀποτελεσματικὰ τοὺς ποικίλους καὶ μεγάλους ἐχθρούς, τὴν τυραννίαν, τὴν ἀμάθεια, τὴν ἀλλαξοπιστία, τὸν ἀφελληνισμό. Καὶ ἔχουν συμφωνήσῃ ὁμόφωνα πῶς δὲν ὑπάρχει καλύτερο μέσο ἀπὸ τὸ σχολεῖο, ἀπὸ τὰ

22) Βλ. ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Οἱ ἐν τῷ ἑλληνοσχολεῖῳ Μετσόβου διδάξαντες καὶ διδασθέντες, «Ἠπειρ. Χρ.», Ε', 1930, σ. 59—158.

γράμματα, ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἀφύπνιση, ἀπὸ τὸν διαφωτισμό. "Ἐτσι εἶτε στὴν "Ηπειρο παραμένουν εἴτε στὴν ξενητεία ζοῦν, προπάντων ἐκεῖ, μάλιστα εὐπορήσουν, πολὺ περισσότερο ἂν πλουτήσουν, συναγωνίζονται νὰ πρωτοβοηθήσουν στὴν ἰδρυση σχολείων. "Αν ἤθελε κανεὶς νὰ ἀναφέρῃ, ὅπως ἄλλως τε ταιριάζει, τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν εὐγενῶν διωρητῶν, ἀφιερωτῶν καὶ συνδρομητῶν, θὰ μπορούσε νὰ καλύψῃ σελίδες βιβλίων. Καθημερινῶς ἔρχονται στὴ δημοσιότητα ἄγνωστα ὀνόματα ἀπὸ ἐνθυμήσεις χειρόγραφες οὐ παλιές ἐκδόσεις ἐντύπων ἢ ἀπὸ κώδικες μοναστηριῶν. Ἐπικεφαλῆς δὲ τῆς φάλαγγος αὐτῆς βρίσκονται τὰ τρισένδοξα ὀνόματα, Καπλάνηδες, Ζωσιμάδες, Τοσίτσηδες, Ἀβέρωφ, Ριζάρηδες, Ἀροάκης, ποὺ διαθέτουν μυθώδη ποσὰ καὶ ἀκίνητες περιουσίες γιὰ σχολεῖα, γιὰ βιβλιοθήκες, γιὰ ὑποτροφίες, γιὰ ἐκδοσὴ βιβλίων, ὥστε ἡ "Ηπειρος νὰ διαφυγῇ κάθε κίνδυνο, ποὺ τὴν ἀπειλοῦσε αἰῶνες, καὶ νὰ καταστῇ κοιτίδα τοῦ Νεοελληνικοῦ Πνεύματος, ἡ δὲ πρωτεύουσά της, τὰ θρυλικά Γιάννινα, νὰ γίνῃ ὁ κῶρος τῆς ἀναπτύξεως τῆς Νεοελληνικῆς Παιδείας, τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, τῶν Τεχνῶν καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ σὲ βαθμὸ, ποὺ ὁ λόρδος Βύρων καὶ ὅλοι οἱ ξένοι ἐπισκέπτες νὰ μένουν ἔκθαμβοι. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ συνταγματάρχου Λήκ, ποὺ χρόνια ἔζησε στὰ Γιάννινα καὶ ἐγνώρισε ἀπὸ κοντὰ τοὺς Γιαννιώτες καὶ τὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ: «Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὁμιλεῖται ἐν Ἰωαννίνοις καθαρώτερον ἀπὸ πάσης ἄλλης ἑλληνικῆς γωνίας. Οἱ Ὀθωμανοὶ ὁμιλοῦν ἑλληνιστί, διότι μόνον ὀλίγας τουρκικὰς λέξεις γνωρίζουν. Τὰ Ἰωάννινα διαπρέπουν ἐπὶ πλούτῳ καὶ μορφώσει, ἀποτελοῦν δὲ τὸ κέντρον τοῦ κράτους τοῦ Ἀλῆ καὶ συγκεντροῦν τοὺς ὑπηκόους του, τοὺς ἔχοντας ἀξιώσεις διανοητικῆς ἀναπτύξεως καὶ ἀθροτέρου βίου. Καὶ τοῦτο διότι πρὸ πολλοῦ εἶχον ἐξαίρετα σχολεῖα, τὰ ὅποια μὲ τὰς βιβλιοθήκας καὶ τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς ἀγορᾶς χρησιμεύουν πρὸς ἀνατροφὴν τῆς νεότητος»²³.

Στὰ σχολεῖα αὐτὰ ἐμαθήτευσαν, ὅπως εἶδαμε, ἀμέτρητοι διδάσκαλοι, κληρικοί, ἔμποροι, καὶ ἐκεῖ ἐγεύθησαν τὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας, μὲ τὰ ὅποια προετίμασαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν Ἐπανάστασι. Ἐκεῖ ὀφείλεται ὁ «φωτισμὸς τοῦ Ἔθνους», ποὺ ἀφειγνρία ἔχει τὰ πρῶτα σχολεῖα καὶ κορυφώνεται μὲ τὴς μεγάλης σχολές, ποὺ εἶτε σχολαρχοῦνται ἀπὸ συντηρητικούς εἶτε ἀπὸ νεωτεριστές, τὰ ἀποτελέσματα εἶναι πάντοτε ἐπωφελεῖ γιὰ τὸ Ἔθνος. Ἡπειρώτες εἶναι οἱ δύο ἄκρως ἀντίθετοι πρωτοπόροι τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. οἱ Νεόφυτος Δούκας καὶ Ἰωάννης Βιλλαρᾶς. Ὁ πρῶτος κρᾶτιστος φιλόλογος, ἐκφράζει τὸ συντηρητικὸ πνεῦμα στὴν ἀπώτερη ἀκρότητα, ὁ δεῦτερος στὸ ἔπακρο μεταρρυθμιστής. Καὶ οἱ δύο τέλει πατριῶτες, ἀλλὰ ὁ καθένας δίνει τὴ μάχη ἀπὸ τὴ δική του σκοπιά. Ὁ Βιλλαρᾶς βλέπει εὐρύτερα τὸ φωτισμὸ τοῦ Ἔθνους. Στους κοινούς ἀγῶνες γιὰ τὴ γλωσσοεκπαιδευτικὴ ἀναγέννησι καὶ τὸ γενικώτερο συγχρονισμὸ τῆς παιδείας προσθέτει καὶ τὴ λύρα του. Καὶ ἡ ποίησός του δὲν εἶναι παιχνίδισμα ξεγνοιασιᾶς, ἀμεριμνησίας, οὔτε χαριεντισμοὶ γιὰ τέρψη τῆς ὑψηλῆς κοινωνίας, ἀλλὰ φροντίδα καὶ πάθος γιὰ τὴν ἀνύψωσι τῆς πνευματικῆς στάθμης καὶ τὴ διαπαιδαγώγησι τῆς νέας γενεᾶς. Εἶναι ἀληθινὰ ὁ πιο ἀξιος Πρόδρομος·¹ παρὰ τὴς ὑπερβολῆς του στὸ γλωσσικὸ ζήτημα.

Μ' αὐτὴ τὴν ἀντιφατικὴ, πολλὰς φορές, ἀλλὰ καὶ τόσο γόνιμη καὶ ἀποδο-

23) Θ. ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗ, «Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος» (1923), σ. 321.

24) Πρὸβλ. Α. Ι. ΒΡΑΝΟΤΣΗ, Οἱ Πρόδρομοι (1770—1820), «Βασικὴ Βιβλιοθήκη», 11, Ἀθῆναι 1955, σ. 1.

τική πάλη, τὰ σχολεῖα τῆς Ἡπείρου⁵ ἐγαλοῦχσαν κι ἀνέδειξαν ἔξοχες φυσιογνώμεις, ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους, ὡς ὁ Ζῶτος Τοιγαράς, ὁ Ἀποστολος Τοιγαράς, ὁ Θεόφιλος Καμπανίας, ὁ Ματθαῖος Μυρέων, ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν, ὁ Γρηγόριος Παλιουρίτης, ὁ Λάμπρος Φωτιάδης, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ὁ Χριστόφορος Φιλητάς, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ὁ Ἀναστάσιος Σακελλαρίου, ὁ Ἡρακλῆς Βασιάδης κ.ἄ.π., πὺν ὑπῆρξαν οἱ σκαπάνεις τοῦ Ἡπειρωτικοῦ καὶ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀπὸ τὸ ἴδιον πνευματικὸ κλίμα τῆς Ἡπείρου ἐμπνεύσθηκαν ὁ μὲν Ἕλληνας ὁ Ἀνώνυμος τὴν «Ἑλληνικὴν Νομαρχίαν ἤτοι Λόγον περὶ Ἑλευθερίας», ὁ δὲ Ἰωάννης Κωλέττης τὴν Μεγάλην Ἰδέαν, πὺν ὁλόκληρο αἰῶνα φτέρωνε τὶς ἐλπίδες τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων.

Κατὰ συνέπεια ἀλάθευτα ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης γνωματεύει: «...πρόλογος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εἶναι τὰ περὰ τὰ τέλη τῆς παρελθούσης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος γενόμενα ἐν Ἡπείρῳ»⁶.

- 25) Πέρα ἀπὸ ὅσους μνημονεύθηκαν γιὰ τὴν παιδεία τῆς Ἡπείρου ἔχουν γράψει ἀμύπολοι σ' αὐτοτελῆ βιβλία ἢ σὲ περιοδικὰ καὶ εφημερίδες. Ἐνδεικτικὰ σημειώνονται καὶ τὰ ἑξῆς: Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου, Β', 1857, σ. 275—284. ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΠΑΡΑΝΙΚΑ, Σχεδίασμα κλπ., Κωνσταντινούπολις 1867, σ. 61—81. Β. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν Ἰωαννίνοις μετὰ τὴν ἄλωσιν κατὰ τοὺς κώδικας τοῦ οἴκου. πατριοαρχείου, ΕΕΒΣ, ΙΓ', 1937, σ. 147—148. ΣΠ. ΔΑΜΠΡΟΥ, Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίᾳ, «ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΗΝΩΝ» ΙΓ', 1916, σ. 273—317. ΧΡ. ΣΟΥΛΗ, Περὶ τῆς ἐν Ἡπείρῳ ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερον, «Πανελ. Λεκκ. Ἑκατ.», Ε', 1930, σ. 102—107. Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ Γιάννινα καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Ἀναγέννησις (1648—1821), Ἀθήνα 1930. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Βιογραφικὴ Συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰσαγωγὴ - ἐπιμέλεια Κ. Δ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἰωάννινα 1960. ΑΧ. Γ. ΑΛΑΖΑΡΟΥ, Γλυκογράμμα Νεοελληνικῆς Παιδείας. Πειραιεὺς 1965.
- 26) Α. ΒΑΛΑΩΡΙΤΟΥ, Μνημόσυνο.

ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΜΠΕΤΤΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΙΧ ΟΙ ΑΣΩΠΙΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΗΤΑΣ

Στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ Τεργέστης

«Τὸ ἔθνος ἡμῶν καίτοι φιλότιμον, καίτοι φιλομαθὲς καθ' ὑπερβολήν, παρ' ἁξίαν ὅμως πάσχει, καὶ τί πάσχει; τὸ δεινότερον τῶν ἀρρωστημάτων, τὴν ἀμάθειαν...».

Κ. ΑΣΩΠΙΟΣ

«Δὲν μὲ παρακινεῖ κανὲν προσωπικὸν διάφορον... ἐπιθυμῶ, καθὼς σὺ, ἀγαπητέ μου Ἀσώπιε, τὴν δόξαν τῆς πατρίδος...».

Χ. ΦΙΛΗΤΑΣ

Οἱ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος (1790—1872) καὶ Χριστόφορος Φιλητᾶς (1787—1867), ἡ κλεινὴ δυάδα τῶν συχωριανῶν (ἀπὸ τὸ Γραμμένο τῶν Γιαννίνων), στενῶν φίλων καὶ συμμαθητῶν ὑπὸ τὸν Ψαλῖδα, σοφῶν δὲ Διδασκάλων τοῦ Γένους καὶ ἐπιφανῶν σκαπανέων τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ διέπρεψαν κυρίως σὰν πρῶτοι καθηγητῆς τῶν Πανεπιστημίων τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος (Ἰονίου καὶ Ἀθηναϊκοῦ), ἐγκαινίασαν τὸ λαμπρὸ διδασκαλικὸ τους στάδιο στὴ Σχολὴ τῆς ἐλληνικῆς Κοινότητος Τεργέστης, ὅπου δίδαξαν, καλεσμένοι ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ ὁμογενεῖς, τρία συναπτὰ χρόνια ὁ πρῶτος (1815—1818) καὶ ἓνα μόνο (1818—1819) ὁ δεύτερος. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μικρὴ περίοδο τῆς ζωῆς καὶ διδακτικῆς τους δράσης, καθόλου ἢ ἐλάχιστα γνωστῆς¹, γιατί ἀποτελεῖ, καθὼς θὰ ἰδοῦμε, ἀποφασιστικὴ καμπὴ στὴν παραπέρα τῶν δύο Διοσκούρων τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐξέλιξη, θὰ πασχίσουμε εὐθύς ἀμέσως νὰ φωτίσουμε μὲ βάση τίς ὁσες μέχοι στιγμῆς δυνηθήκαμε νὰ συνάξουμε σχετικὲς εἰδήσεις. Ἐνδιαφέρει μ' ἄλλα λόγια νὰ μάθουμε, πῶς ἐφθασαν ἐκεῖ ὁ ἓνας κοντὰ τὸν ἄλλον οἱ δύο φίλοι, τί τοὺς ἐσπρωξε νὰ γίνουν δασκάλοι, πῶς δούλεψαν στὸ σχολεῖο τους, ποιά τὰ πέρα ἀπ' τὸ κύριο ἔργο τους πνευματικὰ καὶ λοιπὰ διαφέροντα, οἱ δυσκολίες ποὺ συνάντησαν, ποιά τέλος γεγονότα καὶ ἀποφάσεις τους τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐπηρέασαν σοβαρὰ τὰ μελλοντικὰ κινήματά τους.

- 1) Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὅτι τὰ σχετικὰ περὶ Ἀσωπίου ἄρθρα τῶν ἐν χρήσει λεξικῶν καὶ τῆς Ἑγκυκλοπαίδειας εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅλως ἀσύστατα. Ἀλλὰ καὶ οἱ Βρεττός (Ν.Φ. Β' σελ. 242), Παρανίκας (Σχεδίασμα κ.λ. σελ. 126) καὶ Γούδας (Βίοι Παράλ. Β' σελ. 226), πολὺ λίγες καὶ συχνὰ ἀνακριβεῖς πληροφορίες παρέχουν. Τέλος ὁ Λάμπρος ἀναγράφει τὴν εἴδηση (Ν.Ε. Στ' σελ. 67—8) ὅτι «ὑπὸ τοῦ φιλοπόνου ὑπογραμματέως τῆς Ἑλλ. Κοινότητος Τεργέστης Μαργ. Κωνσταντινίδου» εἶχε συνταχθῇ καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἰδῇ τὸ φῶς (1908) ἀπὸ τίς στήλες τῆς ἑλλην. ἐφημερίδος Τεργέστης «Νέα Ἡμέρα» Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Τεργέστης. Ἄν τελικὰ δημοσιεύτηκε καὶ τί σχετικὸ ἀναφέρει ἢ ἐργασία αὐτὴ δὲν γνωρίζω.

1. 'Η 'Ελληνική Κοινότητα Τεργέστης κι' ἡ Σχολή της

Ἡ πολυάριθμη καὶ ἀνθοῦσα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκεῖ παραμονῆς καὶ δράσης τῶν δύο Ἡπειρωτῶν Λασκάλων Γραικικῆ Κοινότητος τῆς Τεργέστης συστήθηκε περὶ τὰ μέσα τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τοὺς πρῶτους δὲ οἰκιστὰς της, ἐβδουμὴ μάλιστα στὴ σειρὰ, καθὼς σὲ σχετικὸ σημείωμα τοῦ ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Φιλητᾶς (Δ.Ι. Ε.Ε. τόμ. Ε' σελ. 370—6), ὑπῆρξε ὁ Ἀναστάσιος Νάκος ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῶν Γιαννίνων, ὁ ὁποῖος ἐγκατασταθεὶς ἐκεῖ περὶ τὸ 1748 «ἤνοιξε καποτάδικον καὶ πρῶτος αὐτὸς ἔφερε εἰς τὴν Τεργέστην τὴν τέχνην ταύτην». Εὐθὺς μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τοὺς στὴν πόλιν αὐτὴ οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν, μεσιτεύοντες στὴν Αὐτοκρατορίαν Μαρία Θηρεσία τῆς Αὐστρίας τοῦ εἰς Βιέννην διαμένοντος Χίου Δεσπότη τοῦ Βελιγραδίου Δανιὴλ Σφογγαρά, νὰ λάβουν ἀρκετὰ προνόμια καθὼς καὶ τὴν ἄδεια νὰ κτίσουν ναο (Ἅγιος Σπυρίδων), ποὺ περατώθηκε ἡ οἰκοδομὴ του τὸ 1755. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὕτη ἀρχίζει νὰ συρρέη καὶ ἐγκαθίσταται προοδευτικὰ στὴν πόλιν ἱκανὸς ἀριθμὸς ὁμογενῶν ἀπὸ τὴν Τουρκοκρατουμένη ἰδίως Ἑλλάδα, μετερχόμενων κατὰ τὸ πλεῖστον τὸ ἐμπόριο. «Ἦλθεν ἔπειτα ἀπὸ Μεσσήναν, γράφει στὸ ἴδιο σημείωμα ὁ Φιλητᾶς, ὁ Ἀντώνιος Παππᾶς ἐξ Ἰωαννίνων πλούσιος καὶ ἐστάθη ὁ πρῶτος κόνσολας Ρῶσσοις». Ἀρκετὲς ἐπίσης οἰκογένειες κατέφυγαν στὴν Τεργέστη ἀπὸ τὸ Μοριά μὲ τὰ Ὀρλωφικά κι' ἄλλοι ἀπ' ἄλλες περιοχὰς Σιμνονιοί, Κοῦτες, «τοὺς ὁποίους ἐδέχθη τὸ γένος καὶ καθοδήγησεν εἰς φιλεργίαν».

Τὸ 1782 ἐπέτυχαν οἱ Γραικοὶ τῆς Τεργέστης τὴν ἄδεια νὰ χτίσουν καὶ νέες ἐκκλησίαις τὴν «Αἰ - Τριὰδα καὶ «Αἰ - Νικόλαο καὶ ἡ ἀποικία τοὺς ἔκτοτε ὅλο αὐξάνει καὶ πρόκοβε». «Παρατηρημένον εἶναι, γράφει σὲ κατοπινὴ (20-5-1817) ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν πόλιν αὐτὴ ἀνταπόκρισις ὁ Λόγιος Ἑρμῆς (σελ. 337—40), ὅτι οἱ ἀπανταχοῦ γῆς, ἐκ διαφόρων λόγων σκορπιζόμενοι Γραικοὶ, ἀφοῦ συναχθῶσιν εἰς τὸ αὐτὸ ἀρκετοί, ὥστε νὰ συνιστῶσιν ὁλόκληρον σῶμα, ἔχουν προνόμια καὶ ὄνομα ὁλοκλήρου γένους, δύο πράγματα μάλιστα ἐπιμελοῦνται, τὰ ἐξῆς: α' ἵνα διαφυλάξωσιν ἀπαρσάλευτα τὰ δόγματα τῆς ἱερᾶς πίστεώς των, προπάντων φροντίζουν νὰ λάβωσιν τὴν ἄδειαν ἀπὸ τὸ ἐκεῖ κράτος διὰ νὰ κτίσωσι ναόν, ἔνθα συναγόμενοι νὰ λατρεύωσι τὸν θεὸν εἰς τὴν γλῶσσάν των καὶ κατὰ τὸ ἀνέκαθεν αὐτῶν ἔθος καὶ ἀφοῦ τελειώσωσι τοῦτο δεύτερον ἔργον φροντίζουν τὴν σύστασιν σχολείου, ἵνα διδάσκωσι τοὺς υἱοὺς των, ὡς δύνανται, τὴν προγονικὴν αὐτῶν γλῶσσαν. Οἱ ἐκ Τεργέστης κάτοικοι, συρρεύσαντες πολλαχόθεν χάριν τῆς ἐμπορείας δὲν διέφεραν εἰς ταῦτα ἀπὸ τοὺς ἄλλαχοῦ μετοικισθέντας ὁμογενεῖς. Μόλις ἐτελείωσαν τὴν κτίσιν τοῦ θείου ναοῦ τοῦ προστάτου αὐτῶν Ἀγίου Νικολάου κατὰ τὸ 1786 ἔτος καὶ εὐθὺς ἔστρεψαν τὰς φροντίδας των εἰς σχολεῖον ἀνέγειρον. Ἀναλόγως λοιπὸν μὲ τὴν τότε κατάστασιν των ἐσύστησαν σχολεῖον μὲ δύο διδασκάλους, τὸν μὲν γραμματιστὴν διδάσκοντα τὴν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν τῆς κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, τὸν δὲ διὰ τὴν παλαιὰν Ἑλληνικὴν, οὔτινες ἐκρέμαντο ἀμέσως ἀπὸ τοὺς ἐξάρχους τοῦ γένους καὶ οὕτως ἐξηκολοῦθον ὡς ἠδύναντο. Ὅταν ἔπειτα διωρίσθησαν ἰδιαίτεροι ἐπιστάται εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα, ἱκανοὶ καὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν διδασκάλων καὶ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν διοργανισμὸν νὰ ἐπιμελοῦνται, ἀρχισαν νὰ λαμβάνωσι καλλιωτέραν μορφήν. Ἐκτοτε λοιπὸν ἀδιακόπως, ἀκολουθοῦντα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, τὰ σχολεῖα ταῦτα, ὠφέλησαν τὴν Ἑλληνικὴν νεολαίαν, ὅσον τὸ ἐ

- 2) Περισσότερα περὶ τῆς Ἑλλ. Κοινότητος Τεργέστης πρὸλ. Μαργαρίτη Κωνσταντινίδη μακρὰ σχετικὴ μελέτη εἰς ἐφημερίδα «Νέα Ἡμέρα» Τεργέστης (τὴ μνημονεύει δ.π. ὁ ἴδιος Λάμπρος).

συγχωροῦσαν καὶ αἱ καθόλου περιστάσεις τῶν τότε καιρῶν, καὶ αἱ μερικαὶ δυνάμεις τῶν Γραικῶν».

Ἀναφερόμενη σὲ συνέχεια ἢ ἴδια ἀνταπόκριση στὴν κατὰ τὸ 1813 «παμπηφεί καὶ εἰς πλήρη γενικὴν συνέλευσιν» ἐκλογή τοῦ νέου ἐπιστάτη τῶν Σχολείων λογιωτάτου κυρίου Προκοπίου Καρτσιώτη καὶ τίς δραστηριότητές του, ἐπιλέγει: «αὐξήσας (οὗτος) τὸν ἀξίειπαινον ζῆλον καὶ τοὺς κόπους του, ὅχι μόνον τῶν παραδόσεων τὰς παστάδας μικρὰς πλέον γενομένας διὰ τὴν πληθὺν τῶν νέων καὶ ἐπικινδύνους εἰς τὴν ὑγείαν τῶν τε διδασκόντων καὶ διδασκουμένων, ἐπλάτινε, ἀλλὰ καὶ περὶ διδλίων ἀναγκαίων ἐφρόντισε, καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν διδασκάλων αὐξήσας καὶ εἰ τι ἐδύνατο νὰ κατορθώσῃ πρὸς μεταρρυθμίσιν τῶν αὐτῶν σχολείων, δὲν παρομείλησε. Διὰ ταῦτα πάντα ὅχι μόνον ὅλοι οἱ ὁμογενεῖς εὐγνωμονοῦσι πρὸς αὐτὸν καὶ οὐολογοῦσι χάριτες διὰ τὴν περὶ τῆς προκοπῆς τῶν ιδίων τέκνων φροντίδα του· ἀλλὰ καὶ ἡ ὑψηλὴ διοικήσις πληροφορηθεῖσα δι' αὐθεντικῆς εἰδήσεως τὸν μέγαν αὐτοῦ ζῆλον καὶ τὴν ἄοκνον προθυμίαν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ καλοῦ, ἤξιωσε νὰ γράψῃ εἰς τὸν ἑνταῦθα ἐπιμελητὴν καὶ ἔφορον τῶν μὴ δυτικο-ρωμαϊκῶν φροντιστηρίων, ἵνα τοῦ φανερώσῃ ὅτι τὸ τοιοῦτον τὴν τέρεπει μεγάλως· καὶ ὄντως κατὰ τὴν ὑψηλὴν ταύτην ἀντιγραφὴν σημειωμένην τὴν 29 Ἀπριλ. ἀρ. 7474 τὸν ἐφανέρωσε διὰ γράμματος ὁ ἑνταῦθα ἐπιμελητὴς τὰ περὶ αὐτοῦ χρηστὰ καὶ φίλα φρονήματα τῆς ὑψηλῆς διοικήσεως, ὑποσυνάπτων ἀκόμη, ὅτι ἡ αὐτὴ ὑψηλὴ διοίκησις δὲν θέλει ἀναρρεῖ τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἐκλογὰς τῶν διδασκάλων, ἐννοουμένου πάντοτε ὅτι ἔχουσιν οἱ ἐκλεγόμενοι, ὅσα κατὰ τὸ ἡγεμονικὸν πρόσταγμα, ἀπαιτοῦνται διὰ τοιοῦτον ἐπάγγελμα».

Τὸ πρῶτο, καθὼς παραπάνω εἶδαμε, σχολεῖο τῆς Κοινότητος μὲ τμήμα κατώτερο τῶν κοινῶν γραμμάτων καὶ τμήμα ἀνώτερο Ἑλληνικὸ, λειτοῦργησε ἀπὸ τὸ 1781 ἔτος. Ὡς τὴν ἐποχὴ ὅμως ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει, τὴν ἀνάληψη δηλ. τῆς διευθύνσεώς του ἀπὸ τὸν Ἀσώπιο, οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴ λειτουργία του, τοῦ Ἑλληνικοῦ ἰδίως, εἶναι πενιχρὲς καὶ μᾶλλον δὲν φαίνεται κανονικὴ γιὰ πολλοὺς καὶ διάφορους λόγους, σπουδαιότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἡ ἔλλειψις καταλλήλου καὶ ἱκανοῦ Δασκάλου. Ὁ Παρανίκας ἀναφέρει στὸ Σχεδιάσμα του (σελ. 136) ὅτι τὸ 1803 «προϊστάτο τῆς Σχολῆς ὁ Μακεδὼν Βασίλειος Παπᾶ Εὐθυμίου συγγραφεὺς τῆς γνωστῆς Ἑγκυκλοπαιδείας», ὁ δὲ Λάμπρος (Ν.Ε. VI σελ. 71) φέρει ὡς δάσκαλό της τὸ 1806 τὸν Εὐθ. Φίλανδρον.

Τὸ 1813 ἐξελέγη, καθὼς εἶδαμε, ἐπιστάτης τῶν Σχολείων τῆς Γραικικῆς Κοινότητος Τεργέστης ὁ Προκ. Καρτσιώτης Πελοποννήσιος (ὁ θεῖός του «φιλογενὲς καὶ φιλόμουσος Διμ. Καρτσιώτης ἦλθεν τὸ 1775 εἰς Τεργέστην ἀπὸ Σμύρνης ὡς ἀξέντης πλουσίον πραγματευτοῦ»), ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε ἐξαιρετικὴ δραστηριότητα περὶ τὴν ὁργάνωσιν καὶ κανονικὴν λειτουργίαν τῶν Σχολείων κατώτερου καὶ ἀνώτερου. Αὐτὸς ἐκάλεσε τὸ 1815, ἐκτιμήσας τὸ ἥθος καὶ τίς ἄλλες ἀρετές, τὸν ἤδη ἀπὸ τὸ προηγούμενον ἔτος στὴν Τεργέστη εὐρισκόμενον καὶ ὡς οἰκοδιάσκαλο ἐργαζόμενον Ἀσώπιο καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ τῆς Σχολείου. Ὡς σημειωθῇ πὼς ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Κοινότης τῶν Τεργεσταίων Γραικῶν σύμφωνα μὲ ἄλλη σύγκαιρον σχεδὸν μὲ τὴν προηγούμενην (28-4-1817) καὶ στὸν ἴδιον τόμο τοῦ Λογ. Ἐρμου δημοσιευμένη ἀνταπόκριση (σελ. 340-2) ἀναφερόμενη στὴ σημερινὴ κατάστασιν τῶν Σχολείων τῶν ἐν Τεργέστη Γραικῶν, συντηρεῖ τέσσερα σχολεῖα μὲ ἑπτὰ συνολικὰ δασκάλους, ἤτοι: Σχολεῖον πρῶτον στοιχειωτικὸν ὑπὸ τὸν διδάσκαλον κύριον Λουκᾶν Πανλίδην. Εἰς αὐτὸ διδάσκονται τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς Γραικικῆς ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Σχολεῖον δεῦτερον ὑπὸ τὸν διδάσκαλον κύριον Ἰωάννην Πετριτσιώλην. Εἰς αὐτὸ τελειοποιοῦνται τὰ μαθήματα τοῦ πρώτου· προσέτι δὲ διδάσκονται τὰ στοιχεῖα τῆς Ἱταλικῆς ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς καὶ τῶν λογαριασμῶν. Σχολεῖον τρίτον ὑπὸ τὸν κύριον Σπυρίδωνα Πρέβετον.

Εἰς αὐτὸ διδάσκονται τὰ στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς καὶ γίνεται μικρὰ μεταφράσεις ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς τὸ Γραικικόν· μετὰ μεσημβρίαν δὲ στοιχεῖα τῆς Ἱταλικῆς Γραμματικῆς καὶ τῆς Ἀριθμητικῆς.

Σχολεῖον τέταρτον ὑπὸ τὸν διδάσκαλον Κ. Ἀσώπιον. Εἰς αὐτὸ διδάσκονται το Συνακτικὸν καὶ Ἀναλυτικὸν μέρος τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς, ἐτι δὲ ἡ τελειώσις τοῦ Ὁρθογραφικοῦ καὶ Τεχνολογικοῦ καὶ μεταφράζονται ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἰς τὸ Γραικικόν οἱ κλασσικοὶ Ἑλληνες συγγραφεῖς· τῆς ὥρας μεταφράζεται ὁ Ἡρόδοτος. Ἐπειδὴ δὲ τῆς ὥρας εἶναι ἀδύνατον νὰ γένῃ χωριστὴ παράδοσις Μυθολογίας, Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας, διὰ τοῦτο προσπαθεῖται ὅσον τὸ δυνατόν νὰ ἀναπτύσσωνται εἰς αὐτὴν τὴν παράδοσιν τὰ ἀπαντῶμενα ἐξ αὐτῶν· ἐτι δὲ καὶ νὰ προσαρμύζωνται ἐπὶ τὸ ἡθικὸν καὶ τὸ χρησίμον εἰς τὸν βίον κατὰ τὸ δυνατόν τὰ μαθήματα. Τρεῖς ἄλλες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδος, συνεχίζει ἡ πολὺ διαφωτιστικὴ ἀνταπόκρισις, τῆς ὁποίας συντάκτης εἶναι μᾶλλον αὐτὸς ὁ Ἀσώπιος, ἐξετάζει τοὺς μαθητὰς τῶν τριῶν ἄλλων σχολείων εἰς τὰ παρελθόντα μαθήματα ὁ κύριος Ἐπιστάτης τῶν σχολείων, κατὰ Σάββατον δὲ γίνεται ἡ ἐξέτασις καὶ ἡ ἐπανάληψις τοῦδε τοῦ Σχολείου καὶ ταῦτα μὲν τὴν αὐγὴν· μετὰ δὲ τὴν μεσημβρίαν ἐξετάζεται παρὰ τοῦ διδασκάλου πραγματεία περὶ καθηκόντων ἀναγομένων (;) εἰς καθήκοντα τῆς Τιμιότητος τῆς Ἀρετῆς... Πολιτικοῦ δις δὲ τοῦ μηνὸς ἕκαστος τῶν μαθητῶν... μικρὰ δοκίμια ἐδικῆς του συνθέσεως, τὰ ὁποῖα διορθώνει ὁ διδάσκαλος· καὶ κατὰ τὰ συνθήματα, κατὰ τε τὴν διαγωγὴν καὶ ἐπιμέλειαν τῶν μαθημάτων εἰς ὅλον τὸ παρελθὸν ἡμῖν τοῦ μηνὸς διανεμονται τυπωμένα γραμμάτια (;) ἔχοντα ἐπιγραφὴν, Κακῶς, Μετρίως, Καλῶς, Ἀριστα, ἀναγραφομένων τοῦ ὀνόματος τοῦ μαθητοῦ καὶ ὑποσημειομένου τοῦ διδασκάλου· τὸ τοιοῦτον γίνεται (;) καὶ εἰς τὰ τρία ἄλλα σχολεῖα.

Πᾶσαν Πέμπτην ὁ Αἰδεσιμολογιώτατος Ἀναστάσιος Οἰκονόμους Ἀμπελαζίων τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν, ἐξηγεῖ εἰς ὅλων τῶν σχολείων τοὺς μαθητὰς τὴν ἱερὰν κατήχησιν· ὁ δὲ κύριος Ποθέβτος πᾶσαν Κυριακὴν μετὰ τὴν λειτουργίαν ἐξηγεῖ τὸ Εὐαγγέλιον τὸ ἀναγνωσθὲν εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἀπὸ ὅλων τῶν σχολείων τοὺς μαθητὰς νέοι δέκα ἔξ τὸν ἀριθμὸν σπουδάζουσι τὴν ζωγραφικὴν ὑπὸ τὸν ὁμογενῆ μας κύριον Ἰωάννην Τρυγόνην· δέκα δὲ σχεδὸν ἄλλοι σπουδάζουσι τὴν Γερμανικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸν διδάσκαλον κύριον Ἰωσήφ Ἀντιμάνων.

2. Ὁ Ἀσώπιος στὴν Τεργέστη

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς ὁ Ἀσώπιος ἔφθασε στὴν Τεργέστη, γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐν γένει ἐκεῖ δρασίην του ἰδίως κατὰ τὴν τριετίαν τῆς ἀπ' αὐτὸν διεύθυνσις τῆς ἀνώτερης Σχολῆς τῆς, τοῦ Ἑλληνομουσείου τῆς.

Σύντομον ἰδιόγραφον σημεῖωμα τοῦ Ἀσωπίου γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀποδημίας του στὴν Ἑσπερία, ποὺ ἤρθε τελευταῖα σὲ φῶς (Περ. Ἑλληνικά ΣΤ' σελ. 166-178) ἀναφέρει: «Ἐκινήσαμε, λέγει ἐκεῖ ὁ Ἀσώπιος, ἀπὸ Ἰωάννινα διὰ Νεάπολιν σπουδῆς ἕνεκα τῆς ἱατρικῆς μετὰ Χο. Φιλιτᾶ, Χ' δῆμου καὶ Ἰωακείμ Κυπρίου τὸ 1812 Ἀυγούστου 13». Ὅσοι ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες ἔφθασε στις 12/9 στὴν Ἰταλία μόνο μὲ τὸν Φιλιτᾶ — οἱ ἄλλοι ἔμειναν ἀγνωστοὶ γιατί στὴν Κέρκυρα — ὅλοι ἡμίγυμνοι ἀπὸ τὴν ταλαιπωρίαν, τὴν αἰπνίαν καὶ τίς μεγαλύτερας θαλασσοταραχαῖς καὶ βροχαῖς ὅπου ἐδοκιμάσαμεν».

Στὴν Ἰταλία ἔμεινε τότε ὁ Ἀσώπιος ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1812 ἕως τὸ Γενάρη τοῦ 1813, ποὺ ἡ κατάστασις τῆς υγείας του τὸν ἀνάγκασε νὰ γυρῇ πίσω στὴν Κέρκυρα. Ὅμως μέσα στὸν ἴδιο χρόνον ξαναφεύγει πίσω στὴν Ἰταλία ὅπου καὶ θὰ μείνῃ τὴ φορὰ αὐτὴ πέντε περίπου συναπτὰ χρόνια. Τὰ δύο πρῶτα χρόνια (1813

—4) τῆς στῆ χώρα αὐτὴ διαμονῆς του, ὅπως ὁ ἴδιος σὲ γράμμα του (6-11-1814) ἀπὸ τὴν Τεργέστη πρὸς τὸν στὰ Γιάννινα Δάσκαλό του Ψαλῖδα γράφει, τριγύριζε ἀπὸ τίς διάφορες ἰταλικές πόλεις «ἄρρωστος, ἄπολις, ἀνέστιος καὶ ἀπρόκοπος» γιὰ νὰ καταλήξῃ τέλῃ ἴσως τοῦ 1814 στὴν Τεργέστη οἰκοδιδάσκαλος στὸ σπίτι τοῦ Ζαγορίσιου ἐμπορευμένου Χριστόδουλου Μαρίνογλου (τοῦ μάθαινε τὸ παιδί του Γεώργιο Ἑλληνικά, ὅπως σὲ ὑστερόγραφο τοῦ ἴδιου παραπάνω πρὸς Ψαλῖδα γράμματός του σημειώνει αὐτὸς ὁ Μαρίνογλου).

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ Ψαλῖδας εἶχε κάποια σχέση μετὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Ἀσωπίου στὴ Σχολὴ τῆς Ἑλλ. Κοινότητος Τεργέστης, τὴ διεύθυνση τῆς ὁποίας ἀνέλαβε ἀπὸ τὸν ἐπόμενο μετὰ τὴν ἐκεῖ ἀφιξὴ του χρόνο (1815) καὶ στὴν ὁποία ἐδίδασκε τρία συνεχῆ, καθὼς εἶπαμε, ἔτη, ὥς δηλ. τὰ μέσα τοῦ 1818, πού ἀνεχώρησε μετὰ παρακέντες καὶ ἔξοδα τοῦ μεγάλου Ἀγγλου φιλέλληνα Γκίλφορντ γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς στὴ Γερμανία. Ἀπὸ τίς πρώτες κιόλας μέρες τῆς ὑπηρεσίας του στὴ Σχολὴ ὁ Ἀσώπιος γνωρίζεται καὶ ἔρχεται σὲ στενὴ ἐπαφὴ μετὰ τὸν ἐκεῖ ἐγκατεστημένον ἔμπορο Ἰάκωβο Ρῶτα «φιλόπατριν καὶ λόγιον Κεῖον», πιστότατον δὲ καὶ πολῦτιμον τοῦ Κοραῖ φίλο, ἀποτελοῦντα σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τῆς διοικούσης τὰ πράγματα τῆς Ἑλλ. Κοινότητος Τεργέστης καὶ ἔχοντος ἐνεργὸν μέρος καὶ εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ ἐκεῖ ἀκμάζοντος ἑλληνικοῦ Σχολείου» (Ἑλληνικ. ὅπ. σελ. 57). Ὁ Ρῶτας φωτισμένος πραγματευτὴς «ἐνας ὁλοκληρωμένος καὶ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος μιᾶς γεννῆς δραστηρίων βιοπαλαιστῶν τῆς διασποράς, πού μετὰ τὴ φιλομουσία, τὴν πνευματικότητα καὶ τὸν πατριωτισμὸν τοὺς στάθιζαν οἱ ἀφανεῖς συντελεστὲς τῆς προεπαναστατικῆς ἀναγέννησης, πού ὁδήγησε στὴν ἐθνεγεργασία καὶ στὴν ἀπελευθέρωσιν», θὰ βρεθῇ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς γνωριμίας τοὺς στὸ πλευρὸ τοῦ Ἀσωπίου, θαυμαστὴ ἐπίσης τοῦ Κοραῖ καὶ θὰ συμπαρασταθῇ ὁλοδύναμα στὸ ἔργο του. Στὰ συχνὰ πρὸς Κοραῖ γράμματά του ὁ Ρῶτας δὲν θὰ παραλείπῃ στὸ ἐξῆς ν' ἀναφέρειται καὶ στὸν Ἡπειρώτη Ἀρχιδιδάσκαλο τῆς Ἑλλ. Σχολῆς τῶν Τεργεσταίων Γραικῶν, ἐπαινώντας τίς ἀρετὲς καὶ τὸ ἔργο του καὶ συνιστώντας τὸν ἐκθύμα στὴν εὐνοιά του. Σὲ ἐνδιαφέρουσα ἐν τούτοις πρὸς τὸ Λόγιο Ἑομῇ τῆς Βιέννης ἐκ Τεργέστης ἀνταπόκριση μετὰ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐκεῖ γενομένων μεταξὺ 30)4 καὶ 6)5)1817 ἐξετάσεων τῶν μαθητῶν τῶν Σχολῶν τῆς καθὼς καὶ στὴ σὲ συνέχειά της δημοσιευμένη σχετικὴ ὁμιλία τοῦ Ἀσωπίου (Λογ. Ἑομ. 1817 σελ. 342—369), ἐκθέτονται μετὰ σαφήνεια τὰ τῆς Σχολῆς καὶ τοῦ συντελεσθέντος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους ἔργου καὶ διαγράφονται οἱ σκοποὶ καὶ ἐπιδιώξεις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, προτείνονται δὲ μέσα καὶ τρόποι γιὰ τὴν ἐπίτευξίν της.

«Ἡ 30)18 Ἀπριλίου, γράφει ἡ εἰδηση, καθ' ἣν ἡμέραν ἐωρτάζετο ἡ Μεσοπεντηκοστή, εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα τῶν ἀνακρίσεων. Εἰς εὐρύχωρον λοιπὸν παστάδα τοῦ Σχολείου, ἔνθα ἦτον κατασκευασμένον εἶδος μικροῦ ναοῦ, στολισμένον μετὰ διάφορα ἄνθη, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἦτον ἡ προτομὴ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸ εἰκόνισμα τοῦ βασιλέως Φραγκίσκου Α'. ἐνώπιον τοῦ παρα τῆς ἑψηλῆς διοικήσεως γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Φροντιστηρίων τῆς Τεργέστης τῶν μὴ δυτικῶν - ρωμαϊκῶν, τῶν τιμίων Ἐπιτρόπων, πολλῶν ἐγγρίτων τοῦ γένους, τῶν ἱερέων, τῶν διδασκάλων καὶ πολλῶν ἄλλων ὁμογενῶν, ἀναβάντων ἐπάνω μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἔγιναν τὴν πρώτην ταύτην ἡμέραν τὰ ἀκόλουθα...». Τὴν τελετὴν ἀνοίξε πρῶτος ὁ Ἐπιστάτης τῶν Σχολείων Προκ. Καρτσιώτης (ἐνα εἶδος σχολ. Ἐφόρου μετὰ εὐρύτατες δικαιοδοσίες) μετὰ σύντομην ὁμιλίαν του, τὴν ὁποία τὸ περιοδικὸ καταχωρεῖ ἀμέσως μετὰ τὴ γενικὴ περιγραφὴ τῆς τελετῆς, μετὰ τὴν ὁποία ὡμίλησε ὁ ἴδιος ὁ Ἀσώπιος, διαβάσθηκε ἡ σημερινὴ κατάστασις τῶν σχολείων τῶν ἐν Τεργέστη Γραικῶν καὶ ἐκφωνήθηκαν καὶ ἄλλοι λόγοι ἑλληνικοί, ἰταλικοὶ καὶ γερμανικοί, πού δὲν δημοσιεύονται. Τέλος διαβάσθηκαν οἱ κατάλογοι τῶν μαθητῶν καὶ τῶν τессάρων

σχολείων «ἐνθα ἦτον σημειωμένον τὸ προτέρημα καὶ ἐλάττωμα ἐκάστου, ἡ διαγωγὴ τοῦ εἰς ὅλον τὸ παρελθὸν ἔτος, ἡ ἐν τῷ σχολείῳ διατριβὴ τοῦ καὶ ἡ ἐπίδοσις αὐτῷ καὶ οὕτως ἔλαβεν ἕκαστος παρὰ τῶν ἐκεῖ ἐθρικομένων ἐγκρίτων τοῦ γένους τὸν δίκαιον ἐπαινον ἢ ψῆγον...». Ἔτσι πέρασε ἡ πρώτη μέρα τῶν ἐξετάσεων. «Τὴν δευτέραν καὶ τρίτην ἡμέραν, συνεχίζει ἡ ἀνταπόκρισις, ἐξετάσθησαν ὅλοι οἱ μαθηταὶ τῆς Κατηχήσεως, καὶ τῶν τριῶν σχολείων οἱ μαθηταὶ εἰς τὰ ἀνήκοντα μαθήματα. Τὴν τετάρτην ἡμέραν οἱ μαθηταὶ τοῦ ἀνωτέρου σχολείου καὶ ἐσημειοῦτο πῶς ἕκαστος αὐτῶν ἐφέρετο. Ἡ πέμπτη ἡμέρα τῶν ἀνακρίσεων ἦτον Κυριακὴ, ἡ ἕκτη ἦτον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ λοιπὸν ἦτον κατάπαυσις· τὴν ἑβδόμην ἡμέραν ἐξηκολούθησαν οἱ Γερμανίζοντες ἐνώπιον τοῦ παρὰ τῆς Διοικήσεως Ἐφόρου (τοῦ Κοραϊκοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Σχολείων δηλ.) καὶ ἄλλου ὡσαύτως παρὰ τῆς Διοικήσεως ἀνδρὸς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν, γραφὴν καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Γραμματικῆς, ἔπειτα ἐθεωρήθησαν αἱ ζωγραφίαι καὶ ἐτελείωσαν αἱ ἀνακρίσεις...». Ἀμέσως παρακάτω ἀναφέρεται τὸ δημοσίευμα στὴ γενόμενὴ μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐξετάσεων καὶ σὲ ἰδιαιτέρεη τελετῇ διανομὴ τῶν βραβείων στοὺς διακριθέντας μαθητὰς ὅλων τῶν Σχολείων καὶ τάξεων. «Ἐἰς βαθμοὺς τρεῖς, γράφει, ἦσαν μοιρασμένα τὰ διωρισμένα βραβεῖα, τὰ ὅποια ὅχι ὡς πέρουσι νομίσματα, ἀλλὰ ἦσαν ἐκ διαφόρων πλεγματίων μεταξωτῶν κατασκευασμένοι σταυροί. Εἰς δὲ τοὺς ἀξιωθέντας βραβείου τοῦ πρώτου βαθμοῦ ἐδόθησαν καὶ Τηλέμαχοι Ἰταλικοί (Οἱ περιπλανήσεις τοῦ Τηλεμάχου προφανῶς τοῦ Γάλλου συγγρ. FENELON 1651—1715 σὲ γλῶσσα ἰταλική), καλῶς στιχημένοι. Καὶ εἰς τοὺς τῶν τριῶν δὲ βαθμῶν ἐδόθη γραμματίων ὑπογεγραμμένων παρὰ τοῦ Ἐπιστάτου ἀποδεικτικὸν τῆς ἐπιμελείας καὶ ἀγωγῆς των καὶ προτροπικὸν εἰς τὴν παιδείαν ἵνα κολληθῇ εἰς τὸ βιβλίον τὸ ὅποιον ἔλαβον ὡς βραβεῖον³. Ἡ διανομὴ ἐγένε τῇ 15)3 Μαΐου τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως. Ἐἰς τὴν αὐτὴν παστάδα ἐν ἣ ἔγιναν καὶ αἱ ἀνακρίσεις ἐκτὸς τοῦ παρὰ τῆς Διοικήσεως Ἐφόρου, τῶν κυρίων Ἐπιτρόπων, πολλῶν ἐγκρίτων τοῦ γένους, πολλῶν πατέρων καὶ μητέρων, παρευρέθη τόσον πλῆθος ὁμογενῶν, οἵτινες ἀκούσαντες τὴν εἰδήσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν παρὰ τοῦ ἐφημερίου ἀνέβησαν εἰς τὸ σχολεῖον παμπληθεῖ ὥστε μόλις ἠδύνατο νὰ στρέψῃ ὁ ἄνθρωπος. Τότε λοιπὸν ἐνῷ ὁ κύριος Ἐπιστάτης ἀνεγίνωσκε τὰ ὀνόματα τῶν νέων εἰς τῶν διδασκάλων παραστέκων εἰς τὴν θύραν τοὺς ἐκάλει (;) καὶ τότε ἀναγινωσκόμενον τοῦ προτερήματος ἐκάστου ἀπενέμετο κατ' ἀξίαν τὸ βραβεῖον, τὸ ὅποιον λαμβάνοντες ἐφίλοῦσαν τὰς χεῖρας τῶν ἱερέων, εὐχαριστοῦσαν τοὺς κυρίους Ἐπιτρόπους καὶ ἐπαραμερίζον, ἕως οὗ ἐτελείωσαν ὅλοι διενεμήθησαν δὲ βραβεῖα τοῦ μὲν πρώτου βαθμοῦ 26, τοῦ δευτέρου 19, τοῦ δὲ τρίτου 14. Μετὰ τὴν διανομὴν τῶν βραβείων ἀνέγνωσεν ὁ κύριος Ἐπιστάτης ὁμο-

3) Ἡ ἰδέα τοῦ τρόπου αὐτοῦ τῶν ἐξετάσεων καὶ τοῦ νὰ δίδωνται κατὰ αὐτὰς εἰς τοὺς πρωτεύοντες μαθητὰς ὡς βραβεῖα βιβλία, ἦταν τοῦ Κοραῆ. Τὴν ὑποβάλλει σὲ γράμμα του τῆς 29.3.1803 πρὸς τὸν αἰδιδμο Ζῶν Καπλάνη, ἰδρυτὴ καὶ χορηγὸ τῆς ὁμώνυμης Σχολῆς τῆς πόλεως μας διενθνονόμενης ἀπὸ τὸν Ψαλῖδα, ὁ ὁποῖος (Καπλάνης) τὴ μετέδωκε μὲ τὴ σειρά του στὸν Ἀρχιδιδάσκαλο καὶ αὐτὸς στοὺς ἐκ τῶν μαθητῶν ὁμοτέχνους του. Γράφει λοιπὸν ἐκεῖ ὁ Κοραῆς στὸν Πικροζῶν: «Τέταρτον, οἱ διδάσκαλοι πρέπει νὰ κάμωσι κατ' ἔτος μίαν γενικὴν σύνοδον, διὰ νὰ ἐξετάζωνται οἱ μαθηταὶ καὶ νὰ βραβεύωνται δημοσίᾳ εἰς τὴν συνέλευσιν, ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς εἰς τὸ διάστημα τοῦ χρόνου ἐκρίθησαν ὅτι ἔκαμαν μὲ περισσοτέραν παρὰ τοὺς ἄλλους ἐπιμέλειαν τὸ ἔργον των· ἡ κρίσις πρέπει νὰ γίνεται ἕστερα ἀπὸ μίαν ἀκριβῆ καὶ ἀπροσωπώλητον ἐξέτασιν ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν διδασκάλων καὶ τῶν συμμαθητῶν καὶ ὁ νικήσας ἂς ἐπαινεῖται παρρησίᾳ καὶ ἂς λαμβάνῃ τὸ βραβεῖον τὸ ὅποιον πρέπει νὰ εἶναι ἓν ἢ δύο ἢ καὶ τρία κατὰ τὴν περίστασιν βιβλία λαμπροδεμένα τοιαύτης ὡς, ὅποια ἦταν ἐκεῖνη εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεκηρύχθη νικητής» (Γ. Βαλέτα δ.π. Β', σελ. 386).

λίαν πρὸς τοὺς νέους (δημοσιεύεται πῶς κάτω). Τὴν δὲ ἐξῆς Κυριακὴν τὰ ὀνόματα τῶν βραβευθέντων νέων ἐκολλήθησαν εἰς τὰς θύρας τῆς Ἐκκλησίας ἵνα τὰ ἀναγνώσωσιν οἱ ὁμογενεῖς· ἐξ αὐτῶν δὲ τῶν νέων οἱ ἔχοντες βραβεῖον βαθμοῦ Α΄ φοροῦντες τὰ παρὰσημά των μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀγίου Ἐναγγελίου σταθέντες εἰς τὸ θέσον τοῦ θείου ναοῦ ἔχαιρέτησαν τοὺς πάντας· εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐπρόβαλεν εἰς τὸ μέσον καὶ ἐξεφώνησε μικρὰν ὁμιλίαν. τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς ἦτον ἡ ἐκ μέρους τῶν εὐχαρίστησις πρὸς τοὺς κυρίους Ἐπιτρόπους καὶ ἐπιτηρητὰς τῶν σχολείων διὰ τὴν περὶ τῆς προκοπῆς αὐτῶν φροντίδα...».

Κατὰ τὴν γιορτὴ τῶν ἐξετάσεων ποῦ ἔγινε σὲ εὐρύχωρη τοῦ σχολικοῦ κτιρίου τῆς Κοινότητος αἴθουσα, πρῶτος, καθὼς εἶπαμε, ἔλαβε τὸ λόγο ὁ γνωστὸς ἐπιστατὴς τῶν σχολείων τῆς, ὁ ὁποῖος ἀπευθυνόμενος στοὺς ἐπισήμους καὶ λοιποὺς παριστάμενους ὁμογενεῖς, ἀφοῦ ἐξέθεσε ἐν ὀλίγοις τὸν σκοπὸ τῆς συγκέντρωσης καὶ παρουσίας δασκάλους καὶ μαθητὰς, συνέχισε: «Αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἀγαπητοὶ βλαστοὶ καὶ αἱ μέλλουσαι εὐτυχεῖς ἐλπίδες τοῦ γένους ἡμῶν, σήμερον ἐλπίζουν εἰς τὸ ἀποκριθῶσιν ὅχι εἰς ἐμὲ τὸν ἐπιστάτην αὐτῶν, ἀλλ' εἰς ὁποιονδήποτε ἤθελε λάβει τὴν καλωσύνην διὰ τὰ τοὺς ἐξετάσει ἐπάνω εἰς τὴν ὁρθὴν ἀνάγνωσιν τῶν γλωσσῶν τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς καὶ νέας Γραικικῆς ἡμῶν, τῆς Ἰταλικῆς καὶ Γερμανικῆς, ἐπάνω εἰς τὰ ὅκτω ἢ καὶ ἐννέα μέρη τῶν τριῶν τούτων διαλέκτων, ἐπάνω εἰς τὸ Ὄρθογραφικόν, Τεχνολογικόν καὶ Συντακτικόν τῶν αὐτῶν, ἐπάνω εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην, ἐπάνω εἰς τὸ νόημα καὶ ἠθικὸν τῶν μαθημάτων, εἰς ὀλίγα τινὰ τῆς Μυθολογίας, Χρονολογίας, Γεωγραφίας, Ἱεροῦ Κατηχήσεως, τῆς παλαιᾶς Γραφῆς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῶν καθηκόντων. Ὑποβάλλουσι εἰσέτι ὑπὸ τὴν κρίσιν σας τὴν Καλλιγραφίαν αὐτῶν καὶ τὰ μικρὰ δοκίμια τῆς συνθέσεως τῶν γινομένων δις τοῦ μηνός. Καὶ τέλος ζωγραφικὰ ποινήματα αὐτῶν βάλλοντες ὑμᾶς ἀδεκάστους κριτὰς τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν διὰ τὰ λάβει κατὰ τοὺς πόρους καὶ τὴν ἐπιμέλειαν ὁ ἀξιώτερος τὸ παρὰ τοῦ γένους καὶ τῆς σχολῆς ἐτοιμαζόμενον βραβεῖον· ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ὕλη ἐπάνω εἰς τὴν ὁποίαν γίνονται αἱ ἀνακρίσεις εἶναι διάφορος καὶ απαιτεῖ ὅχι μόνον ὥρας ἱκανὰς ἀλλὰ καὶ ἡμέρας πολλὰς, διὰ τοῦτο παρακαλεῖσθε ἀπαξάπαντες παρὰ τῆς νεολαίας, τῶν διδασκάλων καὶ ἐμοῦ νὰ στεφανώσητε μετὰ τὴν καθημερινὴν τιμίαν σας παρουσίαν τὸν ἱερὸν τοῦτον ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῶν Μουσῶν, ὅστις χάριν εἰς τὴν ἄγρυπνον προστασίαν τῆς ὑψηλῆς Διοικήσεως, εἰς τὴν πατρικὴν κηδεμονίαν τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν αὐτοκράτορος καὶ βασιλέως, διὰ τῆς φροντίδος τῶν ἐντίμων ἐπιτρόπων τοῦ γένους ἡμῶν, διὰ τῆς σοφῆς καὶ εὐμεθοῦς παραδόσεως τῶν συνετῶν διδασκάλων ἡμῶν καὶ διὰ τῆς κατὰ μέρος συνεφορᾶς καὶ βοηθείας τῶν φιλοτέκνων γονέων καὶ φιλομούσων ὁμογενῶν, θέλει ἀποκατασταθῇ μετὰ τὴν πρόδον τῶν χρόνων ὁ Ἑλικὼν καὶ ὁ Παρνασσὸς καὶ θέλει μετὰ τὸν καιρὸν ἀναφανῇ ἡ Στοά, ἡ Ἀκαδημία καὶ τὸ Λύκειον τῶν Ἀθηνῶν, ἐξ οὗ θέλουσι ἀναγεννηθῇ ὁμογενεῖς εἶναι ἄξιοι ἀπόγονοι τῶν Ὀμηρῶν, Πλατῶνων, Ἀριστοτελῶν καὶ Θουκυδιδῶν, οἵτινες ἀνεδείχθησαν ὁ πυρὸς τῆς πάλαι ποτὲ ἀξιαγάστου ἡμῶν Πατρίδος, τὸ καύχημα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ θαῦμα τῶν ἐθνῶν. Ναὶ οὕτως ἐπεύχομαι, κατέληξε, καὶ οὕτω δοίη εἰς τὸ γένος μας τὸ θεῖον...». Εὐθὺς μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁμιλίας τοῦ Πρ. Καρτσιώτη ἀνῆλθε στὸ βῆμα ὁ Ἀσώπιος διδάσκαλος τῆς σχολῆς τὴν ἐκτεταμένη καὶ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα, γιὰ τίς σ' αὐτὴ διατυπούμενες σκέψεις τοῦ θέσει καὶ τρόπου διάδοσης τῶν γνώσεων «εἰς τὸ πολὺ μέρος τοῦ ἔθνους», ὁμιλία τοῦ ὁποίου (Λ. Ερ. δπ. σελ. 347—369) δίνουμε κατὰ τὰ κύρια μόνον σημεία τῆς.

«— Σὰς ἐκάλει ἡ Σχολὴ ἐδῶ σήμερον «ἐντιμὸς ὁμήγουρος», εἶπε πρὸς τοὺς παριστάμενους ἀρχόμενος τοῦ λόγου του ὁ νεαρὸς Σχολάρχης, ὅχι γιὰ τὰς εἰπαίνεσις ἢ κάνει ἐπίδειξιν σοφίας ἢ σὰς γνωρίσει τὰ καλὰ τῆς μαθησέως καὶ τῆς ἀμάρειας τὰ κακά, ἀλλὰ γιὰ δυὸ πῶς οὐσιώδη «πάντως παρὰ τὰ ἄνω διάφορα αἴτια». Νὰ δοκιμά-

ση θέλει (ή Σχολή) ἐὰν ἡ ἐν αὐτῇ ἐκπαιδευομένη Ἑλληνικὴ νεολαία εἰς τὸ διάστημα τοῦ παρελθόντος ἐνιαυτοῦ ἔγινε ὡποσοῦν ἱκανωτέρα νὰ ἀνταμείψῃ ἐν μέρει τὸν ὀπὲρ τῆς προκοπῆς καὶ εὐδαιμονίας αὐτῆς ζῆλον σας· νὰ σᾶς ἐρωτήσῃ θέλει ἐὰν ἐπιμελουμένη εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν καλῶν καὶ ἀπολαύουσα τῶν εὐεργετημάτων σας δύναται νὰ σᾶς ἀποδώσῃ ἐκείνην τὴν εὐχαρίστησιν τὴν ὅποιαν αἰσθάνεται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ὁ χρηστὸς καὶ ἐνάρκτος ἄνθρωπος, ὅταν βλέπει ὅτι δι' αὐτοῦ ὠφελήθησαν ἄλλοι καὶ κατεστάθησαν κρείττονες παρὰ τὸ πρότερον· τοιοῦτον ἐρωτῆμα σᾶς ἐρωτᾷ καὶ μὲ ψυχικὴν στενοχωρίαν προσμένει τὴν ἀπόκρισίν σας ἡ νεολαία. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτον. Ζητεῖ δεύτερον ἡ Σχολὴ ὅχι νὰ σᾶς διδάξῃ ἀλλὰ νὰ σᾶς ἐνθυμίσῃ διὰ θραχέων ὅτι τὸ πολυάσχολόν σας ἐπάγγελμα ἴσως δὲν σᾶς συγχωρεῖ νὰ ἀνετίττειτε συνεχῶς κατὰ νοῦν· νὰ σᾶς φανερώσῃ ἐν συντόμῳ ποῖα εἶναι τὰ δραστηκότερα μέσα δι' ὧν πλατύνονται καὶ διαδίδονται αἱ γνώσεις εἰς τὸ πολὺ μέρος τοῦ ἔθνους δι' ὧν βελτιοῦνται ὡς πρὸς τὴν παιδείαν καὶ ἐκπαιδεύονται οἱ ἄνθρωποι...».

Ἀπαριθμώντας σὲ συνέχεια τὰ κυριώτερα μέσα, τοὺς βασικώτερος, καθὼς θὰ λέγαμε, παράγοντες ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου, λέγει: «Πρῶτον δραστηκὸν μέσον, ὧ ἄνδρες ἔντιμοι, κρίνονται τὰ σχολεῖα. Ἐὰν τὰ ὀνομάσῃ κανεῖς νοσοκομεῖα τῶν ἀνθρωπίνων νόων δὲν ἤθελε σφάλει νομίζω. Ἐὰν τις εἴπῃ ὅτι τὰ σχολεῖα εἶναι τὰ μεγάλα ἐργαστήρια ἐνθα χαλκεύονται τὰ σύνεργα δι' ὧν ἔπειτα κτίζεται ἡ μεγάλη καὶ εὐμορφος οἰκοδομὴ τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας, οὐδὲ αὐτὸς πιστεύω ἤθελεν ἁμαρτήσῃ. Ἀλλὰ, τὰ ὀνομάσεις νοσοκομεῖα ἢ λοιμοκομεῖα τῶν νέων, τὰ ὀνομάσεις εὐδαιμονίας ἐργαστήρια, τὸ ὄνομα εἶναι ἀδιάφορον· πρᾶγμα ὅμως ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι δι' αὐτῶν ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἄνθρωπος». Καὶ ἐπειδὴ καθὼς στὴ συνέχεια λέγει, «ὁ ἄνθρωπος γεννᾶται μὲ τὰς ἀκάνθας του, ἔργον ἰδιαίτερον τῶν σχολείων εἶναι νὰ ἀποκόπτωσι καὶ νὰ κλαδεύσωσιν ὅλας τὰς φυσικὰς ταύτας καὶ ἐπικτῆτους ἀκάνθας». Ἀναπτύσσοντας κατόπι ὁ Ἀσώπιος τὸ θεμελειώδη σκοπὸ τῆς ἀγωγῆς, τὸ νὰ περιστέλῃ διηλ. τίς κακὰς ἔξεις τῶν τροφίμων, καλλιιεργεῖ δὲ καὶ προάγει τίς καλὰς καὶ ὠφέλιμες, συμπεραίνει: «Δύναμις, λοιπόν, ἣτις ἐξισοῖ τόσον ἄνισα καὶ συναρμύζει τόσον ἀνόμοια πράγματα, θεία καὶ ὅχι ἀνθρώπινος πρέπει νὰ νομίζεται· καὶ ὅντως θεία εἶναι τῶν σχολείων ἡ δύναμις καὶ ὡς τοιαύτη μὴν ἀπορῆσθε ἐὰν ἀκούσθετε ὅτι συντρέχει ὅχι μόνον εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ πολίτου, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ Χριστιανοῦ, καθὼς καὶ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι θεῖον πρᾶγμα καὶ ὅχι ἀνθρώπινον εὖρημα. Τί ἤθελεν εἰσεθε ὁ Χριστιανὸς ἐὰν δὲν ἐδιδάσκετο ἐκ τῶν ἱερῶν σχολείων τὰ ὑψηλὰ μυστήρια τῆς θείας ἡμῶν πίστεως; δὲν σᾶς ἐρωτῶ πῶς ἤθελε πολεμήσῃ ἡ γεννωμένη ἐκκλησία τὰς αἱρέσεις χωρὶς τῶν διὰ τῶν σχολείων μορφωθέντων Βασιλείων, Χρυσοστόμων, Κυρίλλων, Ἀθανασίων καὶ Γρηγορίων... Ὅχι λοιπόν ἐναντία ἀλλὰ στηρίγματα καὶ στύλοι ἀγκράδαντοι τῆς εὐσεβείας καὶ ὁρθοδόξου ἡμῶν πίστεως πρέπει νὰ νομίζονται τὰ σχολεῖα· καὶ ἐὰν κατὰ δυστυχίαν κανεῖς παρασρόμενος ἀπὸ τὰς φωνασκίας τῶν πονηρῶν, κατέτρεξε ποτὲ σχολεῖον, τὸ θεῖον πρᾶγμα, ἃς μάθῃ ὅτι αὐτὴν τὴν θρησκείαν κατέτρεξεν, θεῖαν καὶ αὐτὴν οὖσαν· ἀντίχριστος ἔγινε καὶ μὲ τὴν κόλασιν τῆς ψυχῆς του θέλει καθογνίσει. ἂν δὲν ἔλθῃ εἰς μεταμέλειαν, τὸ τρομερὸν τοῦτο ἁμάρτημα».

Καθορίζοντας πρὸ κάτω τὰ δραστηκὰ ὄρια τῆς σχολικῆς ἀγωγῆς καὶ τίς πέρα ἀπ' αὐτὰ ἀδυναμίεις τοῦ Σχολείου, προτείνει μέτρα βελτιώσεώς του, ἐκθέτει δὲ τὰ γνωρίσματα τοῦ καλοῦ λαϊκοῦ σχολείου καὶ τοὺς βασικοὺς ἐπιδιωκόμενους στόχους του. «Ἐξ τί, ἐρωτᾷ, συνίσταται τὸ καλὸν σχολεῖον; διάφορα εἶναι τὰ σχολεῖα ὡς καὶ τῶν διδασκομένων ὁ σκοπός, ἀλλὰ σχολεῖον στοιχειωτικόν, σχολεῖον παρασκευαστικόν διὰ τὰ μεγάλα, σχολεῖον ἀναγκαῖον καὶ ἀπαραίτητον πρέπει νὰ κρίνηται καλὸν ὅχι ὅταν καθιστᾷ διδασκάλους, ὅχι ὅταν ἱατροὺς, δικολόγους, ἐμπόρους ἢ ἄλλης τάξεως ἀνθρώπους· μ' ἐν μόνον ἐπάγγελμα οἱ ἄνθρωποι δὲν δύνανται νὰ

ζήσωσιν' ἔπειτα ἀλλοίμονον εἰς τὸν τόπον ἐκείνον, ὅπου δὲν ἤθελεν εἶσθε ἄλλο παρὰ μόνον ἰατρούς, καθ' ὑπόθεσιν, καὶ διδασκάλους· ἐκεῖνα πρέπει νὰ διδάσκη τὸ καλὸν στοιχειωτικὸν σχολεῖον τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἡξεύρη καὶ ὁ μετέπειτα ἰατρός, ὁ διδάσκαλος, ὁ ἔμπορος καὶ παντὸς ἄλλου ἐπαγγέλματος ἄνθρωπος· ἐκεῖνα τὰ ὅποια εἶναι ἐντροπὴ νὰ ἀγνοῇ εἰς ὅποιανδήποτε κατάστασιν διορισθῇ ἔπειτα ἐκ τῶν περιστάσεων· ὅ,τι δῆποτε ἐπάγγελμα εἰς τὸ μετὰ ταῦτα ἀσπασθῇ δὲν ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν τάξιν τοῦ ἀνθρώπου· ἄνθρωπος λοιπὸν πρέπει νὰ μορφωθῇ εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἔπειτα ἔμπορος, ἰατρός, διδάσκαλος, δικολόγος καὶ εἰ τι ἄλλο. Καὶ οὕτως προ-
 παρασκευασμένος δύναται καθεξῆς καὶ εἰς ὅποιονδήποτε ἄλλο μερικὸν σχολεῖον νὰ εὐδοκιμήσῃ καὶ εἰς τὸν κοινὸν ἀνθρώπινον βίον νὰ μὴ εἶναι ἄχρηστος». Στὴ συνέχεια τῆς ὁμιλίας του κατονομάζει ὁ Ἀσώπιος τῶν μικρῶν καὶ μεγάλων σχολείων τοὺς ὁδηγοὺς καὶ βοηθήματα. Καὶ αὐτὰ εἶναι πρῶτα, λέγει, «τῶν σοφῶν καὶ λογίων αἱ Ἑταιρεῖαι, αἵτινες διὰ τῶν φιλοπόνων αὐτῶν ἐξετάσεων πλουτίζουν τὰ σχολεῖα μὲ τὰς ἀναγκαίας πρὸς τὸν σκοπὸν τῶν γνώσεις καὶ ἀληθείας· εἶναι αἱ διάφοροι σοφαὶ Ἀκαδημαῖαι, αἱ ὁποῖαι διάφορον κλάδον τῆς παιδείας ἀγκαλιζόμεναι τὸν προάγουσιν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εἰς τελειότητα. Μὲ τὸν ἥλιον ὁμοιάζουν αἱ Ἀκαδημαῖαι ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀπαρallάκτως λαμβάνουσι τὸ φῶς τὰ σχολεῖα, καθὼς ἀπὸ ἐκείνων οἱ ἀφεγγεῖς πλανῆται. Τί ἤθελεν εἶσθε, τὰ σχολεῖα ἀφημένα εἰς μόνας τὰς δυνάμεις τῶν ἀδυνάτων καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πτωχῶν διδασκάλων!». Σπουδαῖο ἐπίσης βοηθῆμα τοῦ σχολείου εἶναι οἱ καλὲς βιβλιοθήκες τίς ὁποῖες παρομοιάζει μὲ ὅπλοθῆκες ἐναντίον τῆς ἀμάθειας τοῦ τρομεροῦ, καθὼς χαρακτηριστικὰ λέγει, ἐχθροῦ ὢλων τῶν ἀνθρώπων. «Ἄς διώκονσι τὰ σχολεῖα, προσθέτει, ἃς πετροβολῶσι καὶ ἃς κεραυνοβολῶσιν ὅσον καὶ ὅπως θέλουσι τὴν ἀμάθειαν, δὲν θέλουσι κατορθῶσαι οὐδέν, χωρὶς τῶν ἀναγκαιῶν βιβλίων». «Ἀπὸ τὰ βιβλία, φωνάζει ὁ σοφὸς Δάσκαλος, πρέπει νὰ ἐπαρθῶσι τὰ καινιστικὰ σίδηρα δι' ὧν πρέπει νὰ καυθῇ ἡ πολυκέφαλη καὶ ὀλεθρία ὕδρα, ἡ στυγερά ἀμάθεια...». Ὑπογραμμίζει παρακάτω τὴν ἀγάπην τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν σύγχρονων Εὐρωπαίων κατόπι πρὸς τὸ βιβλίον, καθὼς καὶ τὴν εὐγενῆ μεταξὺ τους ἀμιλλα στὴν κατάρτιση πλουσιῶν βιβλιοθηκῶν «ἐπειδὴ ὅλης τῆς Εὐρώπης οἱ λαοὶ ἐπληροφορήθησαν ὅτι τόσον τὰ ἔθνη γίνονται πλουσιώτερα, ὅσον εἶναι τεχνικώτερα καὶ ἐπιστημονικώτερα καὶ τόσον ἰσχυρότερα, ὅσον πλουσιώτερα, ὅχι ἀπλῇ φιλοτιμίᾳ, καθὼς πολλοὶ νομίζουν, ἀλλὰ ἀνάγκη πολιτικὴ τοὺς ἀναγκάζει νὰ τεθῶσιν ὅσον τὸ δυνατόν εἰς τὸν αὐτὸν παράλληλον μὲ τοὺς γείτονάς των ἔαν δὲν θέλουσι νὰ μείνουν ἐξοπίσω, νὰ καταντήσωσι πάλμπτωχοι καὶ ἔλεεινοὶ καὶ μὲ τὸν καιρὸν νὰ ἀφανισθῶσι». Ἀναλύοντας ἔπειτα τὴν τεράστια συμβολὴ τῆς βιβλιοθήκης στὴ διάδοσιν τῶν γνώσεων μεταξὺ τοῦ λαοῦ, τῶν δασκάλων καὶ διδασκομένων καὶ τίς ἄοκνες, ὡς ἐκ τούτου φροντίδες τῶν Εὐρωπαίων νὰ ἱδρύνουν νέες καὶ πλουτίζουν τίς ὑπάρχουσες, πράγμα πού καὶ στη χώρα μας τὰ τελευταῖα χρόνια συμβαίνει, διακηρύττει ὅτι «τόσον περισσότερον θέλομεν προκόψῃ, ὅσον πλειότερας βιβλιοθήκας συστήσωμεν». Ἀλλὰ λέγει «καλαὶ αἱ Ἑταιρεῖαι, κάλλισται αἱ βιβλιοθήκαι, ἀλλὰ τίς αὐτῶν ἡ ὠφέλεια, ἔαν λείπῃ ὅστις θέλει μοχλεῖσθαι τοὺς ὄγκους ἐκείνους ἵνα ἀναφανῇ τὸ ἐξ ἐκείνων καλόν; Πρᾶγμα μέγα, πρᾶγμα ἀξιώλογον ἀναγκαῖον εἰς μικρὰ καὶ μεγάλα σχολεῖα, ἀλλὰ πρᾶγμα ἱερόν, ψυχὴν καθ' αὐτὸ τῶν στοιχειωτικῶν σχολείων ἔρχομαι νὰ σᾶς εἴπω καὶ σεῖς ἤδη ἐννοήσατε, τοῦτο εἶναι ὁ διδάσκαλος. Φοίττει ὅστις θελήσῃ νὰ στοχασθῇ καλῶς τὸ μέγιστον τοῦτο ἔργον, ὅστις θελήσῃ νὰ σταθῇ κατ' ἀξίαν εἰς τὸν ὑψηλὸν τοῦτον βαθμὸν. Τί ἔστι διδάσκαλος; ὁ ἰατρός ὅχι τῶν νοσημάτων τοῦ σώματος ἀλλὰ τῆς θείας μερίδος τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ νοός, τοῦ ὁποίου οὐδὲ φαίνονται τὰ ἀρρωστήματα, οὐδὲ καὶ φαινόμενα τὰ γνωρίζωσιν ὡς τοιαῦτα οἱ ἄρρωστοι...». Τονίζοντας παρακάτω τὴν ἀξία καὶ σημασίαν τοῦ Δασκάλου γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ

ἐργου τῆς ἀγωγῆς, διατυπώνει τίς ἀκόλουθες σκέψεις γιὰ τὸ «ὅποιος πρέπει νὰ εἶναι ὁ διδάσκαλος». «Τὸ νὰ γινώσκῃ ἀκριβῶς τὸ διδαχθισόμενον, γράφει, δὲν ἀρκεῖ· τὸ νὰ ἡξεύρῃ μὲ ποῖον τρόπον ἐντυποῦται εἰς τὰς ψυχὰς τῶν διδασκομένων δὲν εἶναι τὸ μόνον ἀπαιτούμενον ἀπὸ τοῦ διδασκάλου· χρειάζεται καὶ ἔτι πρὸς καὶ ἀκούσατε· ὁ ὀρθὸς λόγος φωτίζει μόνον τὸν ἄνθρωπον, τοῦ διαστελλεῖ μόνον τὰ καλὰ ἐκ τῶν κακῶν, ἀλλ' ὁ χειραγωγὸς τῶν πράξεων του δὲν εἶναι αὐτός· τὴν μεγάλην ταύτην δύναμιν τὴν σφαιτερίζεται ἡ συνήθεια, ἡ πολυχρόνιος ἔξις· γνωρίζει τὰ καλὰ διὰ τοῦ λόγου, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἔξιν τοῦ πράττειν αὐτὰ καὶ ἡ ἔξις αὕτη ἀποκτᾶται ὅχι διὰ τῆς ἀπλῆς γνώσεως ἀλλὰ διὰ τῆς πρωΐμου ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν· καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν πολλοὺς ἀνθρώπους γνωρίζοντες μὲν τὰ καλὰ ἀλλὰ παρασυρομένους ὑπὸ τῆς ἔξεως εἰς τὴν πράξιν τῶν κακῶν· ἀπαιτεῖται λοιπὸν ἀπὸ τοῦ διδασκάλου ὅχι μόνον γνώσις τῶν καλῶν ἀλλὰ καὶ ἔξις τοῦ πράττει αὐτὰ· ἀπαιτεῖται μὲ ἄλλους λόγους ὅχι μόνον μάθησις ἀλλὰ καὶ ἀρετὴ...», καὶ καταλήγει «ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν τῶν διδασκάλων κρέμαται ἡ μέλλουσα εὐτυχία ἢ δυστυχία τῶν νέων».

Ἐπανερχόμενος πάλι στίς καὶ ἐν ἀρχῇ τῆς ὁμιλίας του τονισθεῖσες ἀπόψεις γιὰ τὴ χρησιμότητα τῶν πάσης φύσεως σχολείων κατὰ τὴν παρούσα κατάστασι τοῦ Γένους καὶ συσταίνοντας τὸν πολλαπλασιασμό τους, διατυπώνει ὁ Ἀσώπιος τὴ γνώμη ὅτι ταῦτα σὺν τοῖς ἄλλοις «φέρουσι πλοῦτον τὸν τόσον ἐπέραστον καὶ τόσον ἐπιθυμητόν, προσβάλλοντα γιὰ παράδειγμα χτυπητὸ τοὺς Ἀγγλους τῶν ὁποίων ἡ ἀκμὴ καὶ ὁ πλοῦτος ὀφείλεται ἀκριβῶς στὴν εὐρεία καὶ ἐπιμελημένη παιδεία τους.

Δεύτερο δραστικὸ μέσο ἐκπαίδευσης καὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς θεωρεῖ ὁ Ἀσώπιος τὸν ἄμβωνα. «Νωθρότης φυσικὴ, ὀκνηρία, παρακίνησις, συνήθεια, ἔξις κακῇ καὶ πολλὰ ἄλλα αἰτία ἐμποδίζουν τὸν ἄνθρωπον νὰ γνωρίσῃ τὴν ἀληθινὴν ὁδὸν ἣ καὶ ἀφοῦ τὴν γνωρίσῃ νὰ τὴν ἀκολουθῇ. Ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἁμβωνος μὲ τὴν θροντόφωνον σάλπιγγα ὁ ἱεροκῆρυξ τὸν τινάσσει, τὸν ἀνεγείρει, τὸν κινεῖ καὶ τέλος ἄκοντα σχεδὸν τὸν φέρει εἰς τὴν εὐθείαν ὁδόν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἅπαξ παρεκτραπείς ἤθελεν αἰωνίως πλανᾶσθαι».

Τρίτον μέσον τῆς ἐκπαίδευσως, καθὼς τὸ λέεγι, τερπνὸν καὶ ἐν ταυτῷ ὠφέλιμον» θεωρεῖ ὁ Ἀσώπιος τὸ θέατρο. «Πλανᾶται μεγάλως, γράφει, ὅστις ὑπολαμβάνει ὅτι αὐτὸ εἶναι χρόνου ἀπώλεια ἢ τουλάχιστον ἀπλὴ διάχυσις· ὅχι, οὐδὲ οἱ πρῶτοι εὐρόντες αὐτὸ παλαιοί, οὐδὲ οἱ ἀκολουθήσαντες νεώτεροι τοιοῦτον σκοπὸν ἔβαλαν κατὰ νοῦν· σκοπὸν ἔχει μόνον τῶν ἠθῶν τὴν διόρθωσιν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν λαῶν· εἶναι τὸ κοινὸν σχολεῖον τῶν ἀνθρώπων τὸ ὁποῖον ἀναπληρῶνει τῶν ἄλλων σχολείων τὴν ἔλλειψιν». Σὲ συνέχεια ἀναπτύσσει τὴ μεγάλην ἀξίαν τοῦ θεάτρου, τοῦ καλοῦ θεάτρου, ὡς παραγόντος βασικῆς ἀγωγῆς «ἐκ τοῦ ὁποῖου οἱ νουνεχεῖς καὶ φιλόπονοι ἐσίνανξαν ἀκινδύνως ὅλον τὸ καλὸν ὡς τὸ μέλι αἱ μέλισσαι».

Σὰν τέταρτο τέλος δραστικὸ μέσο ἀγωγῆς προσβάλλει ὁ Ἀσώπιος τὰ δικαστήρια, «τὰ ἱερώτερα, καθὼς τὰ λέει, πάντων τῶν ἀνθρωπίνων καθιδρυμάτων», τὰ ὅποια εἶναι «διωρισμένα νὰ ἐξισώσωσι τὰς ἀνισότητας τῶν ἀνθρώπων, νὰ συναρμόζωσι τὰ μικρὰ μὲ τὰ μεγάλα πρὸς ἀρμονίαν τοῦ ὅλου». Ἀναπτύσσοντας διὰ μακρῶν σὲ συνέχεια τί εἶναι δίκαιον, δικαστὲς καὶ δικαστήριον, ἀναφωνεῖ: «Ἐῖς τὰ δικαστήρια, λοιπόν, ἐκεῖ ἃς ὑπάγει ὅστις θέλει νὰ μάθῃ πόσον δυσεύρετον εἶναι τὸ δίκαιον· ἐκεῖ ἃς πλησιάζῃ ἐκείνους οἵτινες διὰ τῆς συχνῆς ἔξεως καὶ πολυχρονίου πείρας, ὅσον τὸ δυνατόν, ἀπεδύθησαν τὸν ἄνθρωπον ἵνα ἐνδυνῶσιν τὸν δικαστήν, ἵνα πληροφορηθῇ πόσον ἄδικον εἶναι ὅ,τι αὐτὸς τυφλωμένος ἐκ τοῦ πάθους κρίνει δίκαιον καὶ πόσον ὀρθὸν τὸ καταδικαζόμενον ὡς στραβόν. Ἐκεῖ ἐν ταυτῷ θέλει πληροφορηθῇ πόσον ἡ τοιαύτη πολύπλοκος θεωρία τόσων διαφόρων πραγμάτων ὀξύνει τὸν νοῦν, πόσον φωτίζει τὸν ἄνθρωπον καὶ πόσον καρπερώτατον μέσον τῆς

ἐκπαιδεύσεως τοῦ ὅλου ἔθνους καθίσταται». Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ ὅσα γιὰ τοὺς τέσσερες θεμελιώδεις παράγοντες ἀγωγῆς εἶπε, τὸ Σχολεῖο δηλ. τὸν ἄμβωνα, τὸ θέατρο καὶ τὸ δικαστήριον, συμπεραίνει ὅτι δι' αὐτῶν «πλατύνονται αἱ γνώσεις ἐκαστοῦ ἔθνους, τελειοποιεῖται ἡ γλῶσσα καὶ ἡ παιδεία του καὶ γίνεται ἐναρμόμιον εἰς τοὺς πολιτισμένους λαοὺς. Μὴ λησιμονήσητε δέ, ἐπιλέγει, ὅτι τινῶν μὲν ἐξ αὐτῶν καθ' αὐτὸ ἐφευρεταί, τῶν πάντων δὲ τελειοποιητὴ ἐχρημάτισαν οἱ προπάτορες ἡμῶν Ἑλληνας», τῶν ὁποίων δὲν παραλείπει στὴ συνέχεια νὰ πλέξῃ τὸ ἐγκώμιον καὶ ἐξυμνήσῃ τὸ λαμπρὸν καὶ ἀπαράμιλλον πολιτισμὸν τους.

Εὐθὺς ἀμέσως ἀπευθυνόμενος ὁ σοφὸς Δάσκαλος καὶ θερμὸς πατριώτης πρὸς τοὺς ἀκροατὰς του, εἶπε: «Ἐντιμος ὁμήγουρις! εἰς τὴν σημερινὴν ἡμῶν κατάστασιν ἄλλο δὲν ἡμποροῦμεν νὰ πράξωμεν, ἵνα πολιτισθῶμεν, ὅσον τὸ δυνατόν παρὰ τὰ δύο ταῦτα νὰ ἐπιμεληθῶμεν, τὸν ἱερὸν ἄμβωνα καὶ πολὺ περισσότερον τὰ σχολεῖα, ὅχι μόνον διότι αὐτὰ εἶναι ὡς ποταμὸς εὐρυροδός, ἐξ οὗ πηγάζουσι τ' ἄλλα πάντα, ἀλλὰ καὶ διότι τὴν σήμερον δὲν μᾶς εἶναι συγχωρημένον νὰ ἔχωμεν Ἑλληνικὰ θέατρα καὶ δικαστήρια. Εἰς πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη εὐρίσκονται ἱεροκλήρυκες ἄνδρες σεβάσμιοι, οἵτινες μὲ ἱκανὴν πολυμάθειαν καὶ ἀμειπτον διαγωγὴν φωτίζοντες τὸν λαὸν φέρονσι τιμὴν εἰς ἑαυτούς, εἰς τὴν πατρίδα, εἰς τὸ ἱερατεῖον τῶν Γραικῶν καὶ εἰς ἕλιν ἀπλῶς τὸν χριστιανισμόν. Πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ὁ δίκαιος οὗτος ἔπαινος εἰς τὸ ἱερατεῖον τῶν Γραικῶν, ὅτι ἐν ᾧ διετήρησεν ἀπαρασάλευτα τὰ ὀρθόδοξα δόγματα τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας, διεφύλαξεν ἐν ταυτῷ ὅσον ὁ καιρὸς ἐσυγχώρει, καὶ ζώπυρον τῆς προγονικῆς γλώσσης τε καὶ παιδείας. Σχολεῖα εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς πόλεις καὶ χώρας τῆς Ἑλλάδος εὐρίσκονται καὶ κατὰ θείαν φώτισιν διὰ συνδρομῆς τῶν δυνατῶν καὶ φιλοτιμίας τῶν ἐλλογίμων ἢ πολλαπλασιάζονται ἢ ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταρρυθμίζονται. Τὰ σχολεῖα λοιπὸν ταῦτα συντρέχοντες καὶ συνεπισχύνοντες, τὸν ἱερὸν ἄμβωνα καλλιεργοῦντες καὶ ἐπιμελούμενοι καὶ τώρα θέλομεν φωτισθῇ, καὶ μὲ τὴν πρόοδον τοῦ καιροῦ καὶ θέατρα καὶ δικαστήρια ἑλληνικὰ θέλομεν ἀποκτήσει.

Ἄνδρες Ἑλληνες οἱ κατοικοῦντες καὶ ἐμπορευόμενοι εἰς τὴν Τεργέστην! σεῖς εἰσθε οἱ εὐτυχέστεροι πάντων, εἰάν θελήσητε νὰ γνωρίσητε τὰς δυνάμεις σας, εἰάν θελήσητε νὰ κατορθώσητε ὅτι δύνασθε ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν υἱῶν ὑμῶν αὐτῶν καὶ ὄλων τῶν ὁμογενῶν. Τὰ ἐδῶ σχολεῖα σας χάρις εἰς τὸν ἐνθεομον ἕλιν καὶ εἰς τοὺς ἀνθρώπους κόπους τοῦ ἐπιστατοῦντος εἰς αὐτά, χάρις εἰς τὴν προθύμιον χορηγίαν τῶν κυρίων ἐπιτρόπων καὶ Ἐξάρχων τοῦ γένους καὶ εἰς τὴν φιλότιμον συνεισφορὰν τῶν φιλομούσων ὁμογενῶν, εἶναι τὴν σήμερον εἰς καλλιοτέραν κατάστασιν παρὰ πρότερον. Ἡ νεολαία τῶν ἐν Τεργέστῃ Γραικῶν λαλοῦσα ὅχι μόνον μὲ ὀρθότητι ἀλλὰ καὶ μὲ ἱκανὴν χάριν τὴν πατρικὴν γλῶσσαν καὶ προσπαθοῦσα νὰ ἐμφιλοχωρήσῃ εἰς τοὺς τερπνοὺς λειμῶνας τῶν παλαιῶν ἡμῶν ἀειμνήστων προγόνων, ἀνασώζει τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα. Μὲ τὰς τρυφεράς αὐτῆς γείρας ἀρχίζουσα νὰ σχεδιάζῃ τὰς εἰκόνας τῶν ἐπιφανῶν προπατόρων μας οἵτινες ἐλάμπρυναν τὴν Ἑλλάδα, ἀναδεικνύει τὸ γενναῖον της φρόνημα, φέροι τιμὴν εἰς ἑαυτήν, εὐχαρίστησιν εἰς τοὺς γονεῖς καὶ εἰς ὅλον τὸ γένος. Μὲ τὴν μάθησιν τῆς Ἰταλικῆς καὶ Γερμανικῆς γλώσσης παρέχει χρηστὰς ἐλπίδας, ὅτι θέλει γίνεαι ἰκανωτέρα εἰς τὸ ἐξῆς, καὶ εἰς τὸ Κράτος νὰ χρησιμεύσῃ καὶ τὴν πατρίδα νὰ ὠφελήσῃ· ἀλλὰ ὅλα ταῦτα εἶναι μικρὰ ὥς πρὸς ὅσα δυνατόν ἔτι νὰ κατορθώσητε. Τόσοι πολλοὶ τὸν ἀριθμὸν, τόσοι εὐκατάστατοι, τόσοι πολὺπλουτοι, τί δὲν δύναται νὰ κατορθώσῃ, ὅταν ἔωσι παιδείας φλεγόμενοι ἀποφασίσωσι μετὰ γενναιότητος νὰ συνδράμωσι τὰ σχολεῖα; Γραικοὶ τῆς Τεργέστης! συντρέξατε προθύμως εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν σχολῶν τοῦ ἐπιστατοῦντος εἰς αὐτά ἵνα συμμεθέξητε τὸν παρὰ πάντων ὀφειλόμενον ἔπαινον...».

Στὴ συνέχεια τοῦ ἐμπνευσμένου καὶ μεστοῦ ἐννοιῶν, διδασκτικώτατον δὲ λό-

γουν του, ὁ Ἀσώπιος, ἀφοῦ ἐπαινέσῃ τὸν ἐπιστάτην τῶν σχολείων τῆς Κοινότητος γιὰ τὸν ἀκάματο ὑπὲρ τῆς προκοπῆς τῶν ζῆλο του καὶ ἀναφερθῇ στὴν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος (1816) ἐπίσκεψιν στὴ Σχολὴ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Αὐστρίας καὶ τὶς ἀριστες ποὺ ἀπεκόμισε ἀπ' αὐτὴ ἐντυπώσεις, προτρέπει τοὺς ὁμογενεῖς νὰ πλατύνουν τὴν παιδεία τους, αὐξήσουν τὸν πλοῦτο τους καὶ κατασταθοῦν χρησιμώτεροι εἰς τὸ κράτος καὶ τὴν πατρίδα. «Φιλότιμοι Γραικοὶ τῆς Τεργέστης! δὲν σὰς λέγω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑποχωρήσετε ὡς πρὸς τὴν φιλομάθειαν εἰς τοὺς ἐν Λιθόρνφ, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ὑποχωρεῖτε κατὰ τὰ πλούτη, κατὰ δὲ τὸν ἀριθμὸν εἰσθε ἀσυγκρίτως περισσότεροι» σὰς λέγω ὅμως πρὶν τελειώσω, τὸ ἀκόλουθον. Πᾶντες ὁμολογοῦμεν ὅτι ἵνα ὀνομαζόμεθα κατ' ἀξίαν ἐμποροὶ, πρέπει νὰ ἔχωμε ὅσα χαρακτηρίζουσι τοὺς ἀληθινούς ἐμπόρους... Καὶ ἵνα φέρωμεν ἐπαξίως τὸ λαμπρὸν ὄνομα τοῦ ἔθνους, ἵνα ὀνομαζόμεθα Ἕλληνες καὶ Γραικοί, καθὼς ὅλοι ἐπιθυμοῦμεν, δὲν πρέπει νὰ ἀποκτήσωμεν ὅσα χαρακτηρίζουσι τοὺς Γραικοὺς; Ποῖα εἶναι ταῦτα; Ἐνθερμοὶ ζηλωταὶ τῆς πίστεως καὶ καλλιεργηταὶ τῆς παιδείας ἀείποτε ἐχρημάτισαν οἱ Γραικοὶ ἔχομεν θεία χάριτι μέχρι σήμερον τὴν πίστιν ἀμειπτον· μένει νὰ φέρωμεν καὶ τὴν παιδείαν εἰς τὸν αὐτὸν βαθμόν». Καὶ τελείωσε ὁ κατόπι μεγαλοδιδάσκαλος καὶ πρύτανης, καθὼς τὸν εἶπαν, τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων: «Ἐνθυμηθεῖτε λοιπὸν ἄνδρες ὁμογενεῖς! ὅτι ὅχι περὶ μικρῶν ἀλλὰ περὶ φωτισμοῦ τῆς πατρίδος εἶναι ὁ λόγος· ἐνθυμηθεῖτε ὅτι ὅσοι εἶναι ἐκλελεγμένοι ὡς προσεστώτες τῶν ἄλλων εἶναι οἱ πρωτότοκοι αὐτῆς νιοὶ οἵτινες πρέπει νὰ φροντίζωσι, νὰ ἐπιμελῶνται καὶ νὰ συνεργάζωνται ὅλαις δυνάμεσιν εἰς τὴν προκοπὴν τῶν νεωτέρων αὐτῶν ἀδελφῶν. Ἐνθυμηθεῖτε ὅτι ἀπὸ τὴν ἰδικὴν σας θέλησιν κρέματα ἢ τιμὴ καὶ ἡ δόξα τῆς πατρίδος. Ἐνθυμηθεῖτε ἀκόμα ὅτι ἡμεῖς δὲν σὰς ἀπαιτοῦμεν πράγματα ἀδύνατα ἢ ἀτοπα· μὴ γένοιτο. Ἐκδέτομεν μόνον τὰ δοκοῦντα. Ζητοῦμεν τὰ κοινωφελῆ, ἐπιθυμοῦμεν τὰ καλὰ, ἀπενχόμεθα τὰ κρεῖττονα καὶ ὁ θεὸς νὰ δώσῃ τὰ κάλλιστα καὶ τὰ κράτιστα· εἶθε, εἶθε, εἶθε».

Εἶδামε στὴ γνωστὴ ἐκ Τεργέστης γιὰ τὴν κατάστασιν τῶν σχολείων τῆς ἀνταπόκρισιν τοῦ Λογ. Ἐρμού τοῦ 1817, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ ἴδιο μὲ τὴν παραπάνω ὁμιλίαν φύλλο του, τί περίπου ἐδίδασκε ὁ Ἀσώπιος στὴ Σχολὴ του. Ἀλλὰ καὶ σὲ γράμμα του ἀπὸ Τεργέστη μὲ ἡμερομηνία 14-3-1818 πρὸς τὸν εἰς Ἰωάννινα ἤδη διαμένοντα μαθητὴ τοῦ Γεώργιο Μαρίνογλου, παιδὶ τοῦ Ζαγορίσιου ἐμπορευόμενου στὴν ἰταλικὴ αὐτὴ πόλιν Χριστοδ. Μαρίνογλου, παρέχει ὁ ἴδιος ἂν καὶ σὲ συντομία ἀρκετὰς πληροφορίες πολὺτιμες γιὰ τὴ σχολικὴ ἐργασία, τὶς πέρα ἀπ' αὐτὴ πνευματικὰς ἀσχολίας καὶ διαφέροντά του, καθὼς καὶ τὴ ζωὴ του γενικώτερα. Στὴν ἐπιστολὴν αὐτῇ, ποὺ ἔφερε τελευταῖα σὲ φῶς καὶ σχολίασε ὁ ἀείμνηστος Ἡπειρώτης λόγιος Εὐάγ. Μπόγκας (Δ.Ι.Ε.Ε. τόμ. ΙΒ' σελ. 193-5), ἀφοῦ μακαρίσῃ τὸ μαθητὴ του ὁ Ἀσώπιος γιὰ κάποια «μεγάλῃν του περιήγησιν», τοῦ εὐχρηστῇ γιὰ τοὺς πρόσφατους ἀρραβῶνες του καὶ τὸν διαβεβαίωσιν μὲ ὄρο «εἰς τὰς Μούσας καὶ εἰς τὴν φιλάτην πατρίδα ἀπὸ τὴν ὁποῖαν, καθὼς γράφει, συγκινημένος, «οὐδὲ ἐγνώρισα οὐδὲ θέλω γνωρίσει ἱερώτερον ἄλλο ἐν ὅσῳ ζῶ», τοῦ ζητᾷ νέα «διὰ τὴν κατάστασιν τῶν σχολείων καὶ τῶν μαθήσεων τῆς πατρίδος μας» καὶ συνεχίζει: «Δι' ἐμὲ ἂν θέλῃς νὰ μάθῃς ἤξευρε ὅτι μετὰ τὴν δευτέραν θερμολουσίαν καὶ ὑδροποσίαν ἐν ρεοαῶφ ὠφελήθην μεγάλως καὶ μετὰ τὴν ἐλπιζομένην τρίτην ἴσως δὲν ἔχω πλέον χρειάν. Μὲ τὰ ἑλληνικὰ μειρακύλλια ἐξηγουῦμεν τὸν Ὅμηρον, καὶ ἡ ἐξηγησις γίνεται τριπλῇ, γραμματικῇ, ποιητικῇ, φιλολογικῇ καὶ ἐκ τούτου λαμβανόμεν καὶ νὰ φιλοσοφῶμεν καὶ νὰ λαλῶμεν περισσότερα». Καὶ παρακάτω: «Ἐσχάτως ἐτόλμησα νὰ ἐκδώσω τὸν πρῶτον τόμον τῶν «Μαθημάτων τῆς Γραικικῆς γλώσσης διὰ τὸ σχολεῖον τῶν ἐν Τεργέστη κατοικημένων Γραικῶν» καὶ ὅταν εὕρω εὐκαιρίαν θέλω σὲ στείλῃ. Ἰσως ἀπὸ τὴν συγκαταβατικὴν κρίσιν περὶ τοῦ πρῶ-

τον, παρακινήθω νὰ ἐκδώσω καὶ τὸν δεύτερον· διὰ τοῦτο φρόντισε νὰ μὲ στείλῃς τὰ σημερινὰ τραγούδια τῆς Ἑλλάδος, τὰς τοπικὰς λέξεις καὶ φράσεις, διὰ νὰ συνεκδώσω τὰ ἀξιολογώτερα». Τὸν πληροφορεῖ ἀκόμη πὼς μεσιτεύοντος προφανῶς τοῦ ἤδη εἰς Βιέννην φίλου του Γ'. Σταύρου, τοῦ ἔγινε πρότασις γιὰ διορισμὸ στοῦ ἐκεῖ Ἑλληνικὸ Σχολεῖο, ὅπως καὶ «ἐκ Βουκουρεστίου» «ἀλλὰ τὰς ἐντίμους ταῦτας προσκλήσεις ὑπεχώρησα, λέγει, εἰς τοὺς τρανοὺς, θέλων νὰ κρύπτω τὴν μικρότητά μου...». Τέλος πὼς συγκατοικεῖ μὲ τὸν ἐπίσης Ζαγορίσιο Σιμιτέλο (ὅχι δέβαια τὸν κατόπι καθηγητὴ, ἀλλὰ κάποιον συγγενῆ του), ὅτι εἶναι καλὰ καὶ ὅτι γλήγορα θὰ τοῦ γράψῃ νεώτερά του, τὸν παρακαλεῖ δὲ νὰ ἀσπασθῇ ἀπὸ μέρους του τοὺς φίλους καὶ νὰ προσφέρῃ τοὺς χαιρετισμούς του στοῦ Δάσκαλό του Ψαλῖδα καὶ στοὺς στὰ Γιάννινα ἐπίσης εὐρισκόμενους φίλους καὶ συμμαθητὰς του Σακελλάριο καὶ Κολέτη.

Πέρα δὴλ. ἀπὸ τὴ σχολικὴ του ἐργασία, καθὼς στοῦ γράμμα του τὸ παραπάνω ἐκθέτει ὁ Ἀσώπιος, ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν συγγραφὴ καὶ μελέτη. Καρπὸς τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος, κατὰ τὰ τρία τοῦλάχιστον χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Τεργέστη, ὑπῆρξε τὸ προαναφερθὲν διδακτικὸ του βιβλίον, τοῦ ὁποῖου τὸ πρῶτο μέρος ἐκδόθηκε «ἐν Βενετίᾳ παρὰ Νικ. Γλυκεῖ 1818 εἰς 8»⁴. Τὸ Β' εἶχε φαίνεται ἔτοιμο καὶ περιέμενε «τὴν συγκαταβατικὴν κρίσιν περὶ τοῦ πρώτου» γιὰ νὰ τὸ ἐκδώσῃ· δὲν θὰ ἰδῇ τελικὰ τὸ φῶς, ἐπειδὴ τὸν ἴδιο χρόνον θὰ ἐγκαταλείψῃ ὀριστικὰ τὸ σχολεῖο τῆς Κοινότητος. Ἀξιόλογη εἶναι ἐπίσης ἡ εἰδηση, πὼς στοῦ διάστημα αὐτὸ ἀσχολοῦνταν παράλληλα ὁ Ἀσώπιος, ἀνταποκρινόμενος πρῶτος αὐτὸς σὲ σχετικὴ πρὸς τοὺς Ἑλλήνας λογίους ἐκκλησίᾳ τοῦ Α. Ἑρμοῦ (1816), καὶ μὲ τὴ συλλογὴ ἐλληνικῶν Δημ. Τραγουδιῶν καὶ Ἰδιωματικῶν λέξεων καὶ φράσεων, ἀρκετὰ φαίνεται προχωρημένη, πὺν σκόπευε νὰ συνεκδώσῃ μὲ τὸ Β' αὐτὸ μέρος τῶν Μαθημάτων του τῆς Γραικικῆς γλώσσης, πρῶτον πὺν τελικὰ, γιὰ τὸν ἴδιο καθὼς τὸ παραπάνω ἔργο του λόγο, δὲν πραγματοποιήθηκε⁵. Γεγονὸς ἄλλωστε ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν παρατέρα σταδιοδρομίαν καὶ ζωὴν τοῦ Ἀσωπίου τὸ δεύτερον (τὸ πρῶτον ἦταν ἡ γνωριμία του μὲ τὴν κατόπι σύζυγόν του Ἑλένη Ἀσημακοπούλου τὸνομα)⁶ ὑπῆρξε ἡ κατὰ τὸ ἔτος ἀκριβῶς αὐτὸ (1818) συνάντησή του στὴν Τεργέστη μὲ τὸ λαμπρὸ φιλέλληνα Κόμητα Γκίλφορντ, περιορχόμενο τις Γραικικὰς παροιμίας τῆς Εὐρώπης πρὸς ἄγρον προικισμένων νέων ὁμογενῶν ἐπιθυμούντων νὰ σπουδάσουν μὲ ἔξοδά του γιὰ νὰ διδάξουν κατόπι στὴν ἰδρυθησόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο Ἰόνιον Ἀκαδημίαν. Δὲν ξέρω ἀπὸ ποῦ ὁ Γούδας, πρῶτος βιογράφος του καὶ χωριανὸς του ἐπίσης, ἀντλεῖ τὴν πληροφορίαν γράφοντας ὅτι ἐγνωρίζονταν οἱ δύο τους (ὁ Γκίλφορντ μὲ τὸν Ἀσώπιον) ἀπὸ τὰ Γιάννινα. Πάντως εὐθὺς ὡς συναντήθηκαν «οἱ δύο δαιμόνιοι ἄνδρες συνῆψαν συμβόλαιον ἵνα σπουδάσῃ· ὁ Ἀσώπιος ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἀλλαγοῦ φιλολογίαν ἐλληνικὴν δι' ἔξοδον

4) Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Ἀσωπίου εἶναι ὁ ἀκόλουθος: «Μαθήματα τῆς Γραικικῆς γλώσσης διὰ τὸ Σχολεῖον τῶν ἐν Τεργέστη κατοικημένων Γραικῶν. Μέρος Α' περιέχον Σύμμικτα ἠθικά. Ἐν Βενετίᾳ παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ 1818 εἰς 8ον σελ. 16 + 193» (Βρεττοῦ Ν.Φ. Β' σελ. 196).

5) Πρὸβλ. σχετικὰς παρατηρήσεις καὶ σχόλια Εὐαγ. Μπόγκα στὴ δημοσιευμένη ἀπ' αὐτὸν γνωστὴ πρὸς Γ. Μαρίνογλου ἐπιστολὴ τοῦ Ἀσωπίου (Α.Ι.Ε.Ε. τόμ. ΙΒ' σελ. 192—3).

6) «...νοήσας ποτὲ ἐπικινδύνως, γράφει ὁ Γούδας (Βίοι Παράλλ., Β', σελ. 226 καὶ 236) καὶ ἀξιώθεις μεγάλῃς φιλανθρωποῦ περιποιήσεως ὑπὸ οἰκογενείας ἄλλοτε μὲν διασῆμον ἀλλὰ τότε ἐν ἐνδείᾳ οὐσης καὶ θυγατέρα πεπρωτισμένην διὰ πολλῶν προτερημάτων ἐχούσης, ὑπεσχέθη ἰσόβιον εὐγνωμοσύνην. ...Ταύτην δὲ καὶ ὡς παπαδιάν του ἔλαβε (μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του) σχεδὸν ἄνευ προικὸς...».

του Γκίλφορντ καὶ χρησιμεύσει ἔπειτα ὡς καθηγητὴς τῆς ἐν Κερκύρα 'Ακαδημίας» (Β. Παράλ. Β' σελ. 226).

Εὐθύς ὡς ἔλαβε τὴ μεγάλη αὐτὴ ἀπόφασις ὁ Ἀσώπιος, νὰ ἀκολουθήσῃ δηλ. κατὰ τὴ σύστασι τοῦ Γκίλφορντ ἀνώτερες σπουδὲς σὲ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια ἐγκαταλείποντας τὴ σχολὴν τοῦ τῆς Τεργέστης μὲ τὴν ὁποία τόσο στενὰ κατὰ τὴν τριετία τῆς σ' αὐτὴ ὑπηρεσίας του εἶχε συνδεθῇ, καὶ πονώντας ἀληθινὰ γιὰ τὴν τύχη τῆς, τέθηκε ἀμέσως σὲ ἀναζήτησιν ἀντάξιου διαδόχου του. Καταλλήλοτερον δὲ δὲν ἔκρινε ἄλλον ἀπὸ τὸ φίλο, συμμαθητὴ καὶ συγχωριανό του Φιλητᾶ, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτῇ, διδάκτωρ πλέον ἀπὸ τὸ περασμένο ἔτος (1817) τῆς ἱατρικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νεάπολης, εὐρίσκονταν στὸ Παρίσι. Σπεύδει λοιπὸν ὁ Ἀσώπιος νὰ τὸν καταστήσῃ κοινονὸ τῶν ἀποφάσεών του καὶ νὰ τὸν καταπέσῃ μαζὶ ν' ἀρθῇ σὲ ἀντικατάστασίν του στὴ Σχολή. Σὲ γράμμα του λοιπὸν ἀπὸ Τεργέστη τῆς 18-4-1818 τοῦ γράφει μετὰξὺ ἄλλων: «Ἡ φιλομάθεια ἡ ὁποία μᾶς ἔκαμε νὰ διαπλεύσωμεν οἱ δύο τὸ Ἴόνιον χωρὶς νὰ λεπτολογώμεν, ὡς γράφεις, πάρα πολὺ τὰ πρᾶγματα, ἡ φιλομάθεια ἡ ὁποία ἐπαραινέμεν καὶ σὲ νὰ προσθέτῃς καὶ ἐν Παρισίοις ἄλλας ἡμέρας κακοπαθείας ἐπὶ σκοπῷ νὰ μάθῃς περισσότερα καὶ νὰ κατασταθῇς ἐπωφελέστερος εἰς τὴν Πατρίδα καὶ αὐτῇ αὕτη ἡ φιλομάθεια ἡ ὁποία εἰς ἐμὲ ἦτον κατ' αὐτὸ χρεῖα μαθήσεως δικαιότερον μὲ κατέπεισε νὰ δεχθῶ τὴν συμφωνίαν. Ἴδου λοιπὸν διὰ τὰς καλὰς ἐλπίδας εἰς τί φέρομαι. Ἀναγκάζομαι ν' ἀφήσω τὴν καλὴν Τεργέστην, τοὺς καλοὺς ὁμογενεῖς, τὴν αὐτῶν μεγάλην ἀγάπην μὲ κίνδυνον νὰ ἀναδείξω λαμπροτέραν τὴν γύμνωσίν μου, νὰ χάσω τὸ δέβαιον διὰ τὸ ἀδέβαιον καὶ νὰ ἰδῶ εἰς τὸν αἶρα ὅλα μας τὰ προμελετώμενα σχέδια. Ἀλλὰ μὲ ὅλα ταῦτα σὺ ἐὰν θέλῃς ὄχι μόνον τῶν σωματικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν τοιούτων δεινῶν δύναισαι νὰ γίνῃς θεραπευτὴς καὶ ἄκουσον. Ἐγὼ πεποιθὼς καὶ εἰς τὴν πρὸς ἐμὲ καὶ τὴν πρὸς ὅλην ἀπλῶς τὴν πατρίδα μεγάλην ἀγάπην σου ἐτόλμησα, τί θέλεις; ἐτόλμησα καὶ τί ἐτόλμησα; ἐτόλμησα νὰ ἐλπίσω διόρθωσιν δι' αὐτοῦ ὅλων αὐτῶν. Ἐρωτώμενος φίλε ὑπὸ τῶν ὁμογενῶν περὶ διαδόχου μου, τοῦτο μὲν ὅτι δὲν ἐδυνάμην νὰ τοῖς κάμω μεγαλύτερον καλόν, τοῦτο δὲ ἵνα ἔχω τὴν συνειδησίν μου ἐλευθέραν, ὅτι δὲν γίνεται καμμία ζημία εἰς τὴν ἐνταῦθα σχολὴν μετὰ τὴν ἐμὴν ἀναχώρησιν, ἐτόλμησα νὰ τοὺς ὑποσχεθῶ καὶ τοὺς ὑπεσχέθην περὶ σοῦ φίλτατε, ὅτι εἶσαι ὁ μόνος δυνάμενος νὰ τοὺς εὐχαριστήσῃς καὶ διὰ τῆς προκοπῆς σου καὶ διὰ τῆς χρησιμοθείας σου ὅλοι λοιπὸν μικροὶ καὶ μεγάλοι σὲ περιμένουσι μὲ ἀγκάλας ἀνοικτάς. Ἐδῶ εὐρίσκεις τὸν Ρώταν, τὸν ὁποῖον θέλεις ἔχει ὡς ἄλλον Ἀσώπιον, ὡς ἀδελφόν. Φίλους, γνωρίμους, βιβλία, ἡσυχίαν καὶ εἴ τι θέλεις...». Καὶ παρακάτω στὸ ἴδιο γράμμα: «Ἐγὼ περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου ἀναχωρῶ ὅθεν ἐὰν δύναισαι προσπάθει νὰ μὲ εὔρῃς ἐδῶ. Ἐὰν οὖτως σὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔλθῃς πρὸ τοῦ φθινοπώρου, γράψε το καὶ τότε ἐγὼ σ' ἀφήνω τὰ ἀναγκαῖα γράμματα. Ἐπιθυμοῦσα ὅμως νὰ μὲ εὔρῃς ἐδῶ, ἵνα σὲ συστήσω προσωπικῶς εἰς τὰς πρώτας οἰκίας, ἵνα κερδίξῃς καὶ 300 ἢ 400 τάλληρα ἐκτὸς τῶν ἐξακοσίων ταλλήρων τὰ ὁποῖα θέλεις λαμβάνει ἐκ τῆς σχολῆς». Καὶ παρακάτω: «Ἐνθυμοῦ ὅτι δὲν πρέπει νὰ χάσωμιν τὴν Τεργέστην ἕως οὗ εὐρωμιν καλλιώτερα. Ἐνθυμοῦ ὅτι εἶναι ὁ μόνος τρόπος ἵνα μετὰ μικρὸν χωρισμὸν συζήσωμεν ἀείποτε...» (Ἡλ. Ἑστ. 1960 σελ. 540).

Στὸ ἐπόμενο ἐπίσης ἀπὸ Τεργέστην πρὸς Φιλητᾶν γράμμα του μὲ ἡμερομηνία 8-5-1818 ὁ Ἀσώπιος, περιεχόμενον μαζὶ μὲ ἄλλα ἐν σχεδίῳ σὲ σωζόμενο τετράδιό του, ἐπανερχεται στὸ ἴδιο θέμα, τῆς ἀντικαταστάσεώς του δηλ. ἀπὸ τὸ φίλο του στὴ σχολὴν τῆς Κοινότητος, προσπαθώντας νὰ ἄρῃ κάποιους ἴσως ἐνδοιασμούς του καὶ καταλήγει: «Ἐπειδὴ ὅμως τὸ παρὸν γράμμα λαμβάνεις διὰ τοῦ Κοραΐ, ἐὰν ἀποφασίσῃς νὰ ἔλθῃς, ἐρώτησέ τον ἐὰν ἔχῃ ἢ παραγγελίαν ἢ γράμμα ἢ βιβλία ἢ ἄλλο πρᾶγμα ὅ,τι χρειάζεται νὰ σὲ δώσῃ νὰ τὸ φέρῃς εἰς τὸν φίλο του καὶ φίλον μου καὶ

φίλον σου Ρώταν...» (Ἑλληνικ. ὁ.π. σελ. 57—8). Δὲν γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς ἀπάντησε ὁ Φιλιτᾶς σ' αὐτὸ τὸ παραπάνω γράμμα στὸν Ἀσωπίου, μᾶλλον ὁμῶς φαίνεται πὼς ἔκανε γνωστὴ στὸ φίλο του τὴ μεγάλη ἀπόφασή του νὰ ρηθῇ ἐπὶ τέλους στὴν Τεργέστη σὰν διάδοχός του. Νὰ ἐγκαταλείψῃ δηλ. ὀριστικὰ τὸ ἱατρικὸ του στάδιο καὶ νὰ γίνῃ δάσκαλος κι' αὐτὸς συμβάλλοντας στὴν γενικὴ προσπάθεια τοῦ φωτισμοῦ τοῦ Γένους.

Τὸ ὅτι εἶχε βέβαια λάβει ὁ Φιλιτᾶς αὐτὴν τὴν ἀπόφαση μὲ τὰ πρῶτα πρὸς αὐτὸν γράμματα τοῦ Ἀσωπίου καὶ προτοῦ ὁ τελευταῖος φύγῃ ἀπὸ τὴν Τεργέστη, φαίνεται κι' ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο γράμμα τῶν ἐπιτρόπων τῆς Κοινότητος πρὸς αὐτὸν μὲ τὸ ὅποιο τοῦ ἐκφράζουν τὴ χαρὰ τους γιὰ τὴν ἀπόφασή του καὶ τὸν παρακαλοῦν νὰ ἔλθῃ τὸ γληγορώτερον στὴν πόλιν τους, ὅπου τὸν καρτεροῦν, καθὼς τοῦ γράφουν, μὲ ἀνοιχτὲς ἀγκάλες.

«Λογιώτατε κύριε Φιλιτᾶ ἀσπαζόμεθά σε μετὰ πόθου πολλοῦ.

Ἐκ Τεργέστης 10 Ἰουνίου 1818

Καὶ εἰς τὸ ἐνταῦθα κατοικημένον γένος τῶν Γραικῶν, τῶν ὁποίων ἡμεῖς φέρομεν τὸ πρόσωπον, καὶ εἰς ἅπασαν ἀπλῶς τὴν πατρίδα χαρὰν μεγάλην φέρει ἡ ἀπόφασίς σου νὰ δεχθῇς τὴν διὰ τοῦ ἑδικοῦ σου καὶ ἑδικοῦ μας Κ. Ἀσωπίου γενομένην πρόσκλησιν εἰς τὸ νὰ παραλάβῃς τὴν ἐπιστασίαν τῆς σχολῆς μας. Καὶ ὅσον παρὰ πολλῶν ἀκούομεν τὴν προκοπὴν καὶ τὰς ἀρετάς σου τόσον περισσότερον μακαρίζομεν καὶ τὴν πατρίδα ὅτι ἔχει τοιαῦτα ὑποκείμενα καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς μερικώτερον, οἵτινες λαχόντες τὴν ἐπιστασίαν τῶν ἐνταῦθα ἑλληνικῶν πραγμάτων, κρίνομεν χωριστώτερον χρέος μας νὰ φροντίζωμεν περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων. Ὅθεν ἐπικυροῦντες διὰ τῆς παρουσίης ἡμῶν τὴν διὰ τοῦ Κ. Ἀσωπίου γενομένην πρόσκλησιν πρῶτον μὲν σὲ λέγομεν ὅτι μὲ κοινὴν ἐναρέσκειαν ὅλων τῶν ἐνταῦθα ὁμογενῶν σὲ ἀναδεχόμεθα εἰς τὴν σχολὴν μας εἰς τὸν τόπον εἰς τὸν μισθὸν (φλωρίνια Ἀυγούστης χίλια διακόσια κατ' ἐνιαυτὸν) καὶ εἰς τὰς λοιπὰς συμφωνίας τοῦ Ἀσωπίου· δεύτερον σὲ παρακαλοῦμεν νὰ προσπαθήσῃς ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον νὰ προλάβῃς, ἐπειδὴ ἡξέυρεις ὅτι οἱ νέοι οἵτινες ὀλίγον ἀγαπῶσι τοὺς κόπους, ὅταν εὗρωσι αἰτίαν, γίνονται χειρότεροι· τὰ δὲ ἔξοδα τῆς ὁδοπορίας ἢ τὰ λαμβάνεις ὅταν ἔλθῃς ἢ γράψῃς μας νὰ σὲ τὰ ἐμβάσωμεν πρότερον. Ἔχοντες δὲ ὡς δείγματα τῆς ἀρετῆς σου τὴν πρὸς τὸν φίλον ἀγάπην, τὴν προθυμίαν ἵνα ὠφελήσῃς τὴν πατρίδα, τὴν πρὸς ἡμᾶς καλὴν σου ὑπόληψιν, τὴν μετριοφροσύνην σου, ὅτι εἶσαι ἄξιος περὶ τὰ τοιαῦτα, πειθόμεθα καὶ πληροφοροῦμεθα ἀδιστακτικῶς ὅτι ὑπὸ τὴν σὴν ἐπιστασίαν καὶ τὰ σχολεῖα μας θέλουσι λάμψει καὶ ἡ νεολαία μας θέλει προκόψῃ καὶ ἡ πατρίς ὅλη θέλει ὠφελιθῇ καὶ οὕτως καὶ ἡ ἐνταῦθα ἀποικία δὲν θέλει φανῇ ἀσυντελής εἰς τὴν κοινῶς τελειωμένην βελτίωσιν τῆς Ἑλλάδος. Ἐλπίζομεν δὲ ὅτι ἡ λογιστικὴ σου δὲν θέλει λάβει αἰτίαν νὰ δυσαρεστηθῇ διότι καὶ εἰς τὸν φίλον τῆς εἰσιήκουσε καὶ εἰς ἡμᾶς ἐπρόσφερε τόσῃν ὑπόληψιν. Σὲ προσμένομεν λοιπὸν μὲ ἀγκάλας ἀνοιχτάς. Ὑγίαινε καὶ εὐτύχει.

Οἱ ἐπίτροποι τοῦ γένους τῶν ἐν Τεργέστῃ Γραικῶν

Ἰωάννης Βορδώνης

Νικόλαος Ρενιέρης

Π. Μωραΐτης»

(Δ.Ι.Ε.Ε. τόμ. ΣΤ' σελ. 149—50).

Λίγο ἀργότερα κι' ὅταν ὁ Ἀσωπίος εἶχε ἐγκαταλείψει πὰ τὴν Τεργέστη, ὁ φίλος του Ρώτας «ἀποτελῶν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς διοικούσης τὰ πράγματα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Τεργέστης καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἔχων ἐνεργὸν μέρος καὶ εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ ἐκεῖ ἀκμαζόντος ἑλληνικοῦ σχολείου»

ἔγραψε (31-7-1818) στὸ Φιλητᾶ στὸ Παρίσι. «Ὅσον ἐλυπήθην στερηθεὶς τὸν φίλτατον Ἀσώπιον, τόσον θέλω χαρεῖν ὅταν σὲ ἀπολαύσω. Ἐπειδὴ ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐβεβαιώθην διὰ τὰ φρονήματά σου καὶ διὰ τὸν ἀληθινὸν περὶ πατρίδος ζῆλον σου. Ὁ τοιοῦτος ζῆλος ἐνώνει καὶ συνδέει σφιγντά ὅλους ἐκείνους τοὺς ὁμογενεῖς, οἵτινες τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πατρίδος ἐπιθυμοῦντες ἀντιμάχονται μὲ ὅσιν ἕκαστος ἔχει δύναμιν ἐναντίον τῶν πονηρῶν αὐτῆς ἐχθρῶν. Ἐάν ὁ μεγαλύτερος τῶν ἐχθρῶν τοῦτων εἶναι ἡ ἀμάθεια δικαίως ὁ κα-αδιώκων αὐτὴν ὀνομάζεται τῆς πατρίδος ἐδεργέτης. Τὸ στάδιον εἰς τὸ ὁποῖον προβαίνει, κύριε Φιλητᾶ, σοῦ προετοιμάζει τὴν ἐν-τιμον ταύτην ὀνομασίαν τῆς ὁποίας θέλεις δὲν ἀμφιβάλλω κατασταθῆς ἄξιος φω-τίζων τὰ ἐδῶ ὁμογενῆ μεριάκια μετὰ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας τὸ φῶς. Διὰ νὰ σὲ τὰ παραδώσουν ὡς ἀκριβὰ τῆς καρδίας των ὑποκείμενα σὲ προσμένουν ἀνυπομόνως ὅλοι οἱ ὁμογενεῖς. Σπούδασε λοιπὸν νὰ ἔλθῃς πρὶν ἀποπετάξουν τὰ σοφὰ τοῦ Ἀσώπιου μαθήματα ἀπὸ τὰς κεφαλὰς τῶν νέων μαθητῶν. Τὰς ἐγκεκλησμένας εἰς τὴν ἐπιστολήν του 5 Ἰουλίου παρέδωκα. Ἰδοὺ τὴν ἀπόκρισιν καὶ κατὰ τὴν ζήτησιν σου φράγκα 400 εἰς συναλλαγματικὴν πρώτην ἐπὶ τῶν κυρίων G. LAFFITE ET C^{IA} διὰ τοῦ ταξιδίου σου τὰ ἔξοδα τῶν ὁποίων θέλεις κρατῆσαι λογαριασμόν. Τὴν 6 τοῦ παρόντος Ἰουλίου ἀνεχώρησε διὰ τὴν Βιένναν ὁ Ἀσώπιος, ὅπου δια-τρίβει ὀλίγον καιρόν, ὡς μὲν ἔγραψε, τὴν 17 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς μεταχειριζόμενος τὰ λουτρά τοῦ Βαθίη. Τὴν ἐπιστολήν ταύτην θέλεις λάβει ἀπὸ τὸν φίλον Κοραῖν πρὸς τὸν ὁποῖον γράφω νὰ σὲ παραδώσῃ. Ὅταν ἀναχωρήσῃς δι' ἐδῶ ἂν ἔχῃ κανὲν βιβλίον νὰ μὲ στείλῃ. Λάβε σὲ παρακαλῶ τὸ βάρος τοῦτο καὶ ὑγίαινε εὐδαιμονῶν. I. Ρώτας». (Δ.Ι.Ε.Ε. 8.π. σελ. 151).

3. Ὁ Φιλητᾶς στὴν Τεργέστη

Πράγματι ὁ Ἀσώπιος, καθὼς στὸ παραπάνω τοῦ Ἀπριλίου πρὸς Φιλητᾶν γράμμα του ἔγραψε καὶ ὁ Ρώτας ἀργότερα στὸ δικό του πληροφοροῦσε, ἐγκαταλεί-τει τὴν 6 Ἰουλίου 1818 τὴν προσφιλῆ του Τεργέστη μὲ πρῶτο σταθμὸ τοῦ ταξι-δίου του τὴ Βιέννη, διατηρώντας πάντοτε στενὴ διὰ γραμμάτων ἐπαφὴ μὲ τὸ φίλο του. Ἀπὸ τὴν Αὐστριακὴ πρωτεύουσα ἐπισκέπτεται, πρᾶγμα ποὺ τακτικὰ καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔκανε, τὴν πόλιν Βάδεν τῆς Αὐστρίας, στὰ ἱαματικά νερά τῆς ὁποίας ὑποβάλλεται σὲ θεραπεία γιὰ ἀγνωστὴ πάθησή του (ἴσως «αἱμορροϊδικὰς τινὰς ἐνο-γλήσεις ἐξ ὧν συχνάκις ἐπὶ παντὸς τοῦ βίου κατετρίχετο...» ποὺ λέει ὁ Γούδας). Ἐδῶ εὐρισκόμενος παίρνει ἀπὸ τὸν ἀκόμα εἰς Παρισίους διατρίβοντα Φιλητᾶ τὸ ἀκόλουθο γράμμα χρονολογούμενο στίς 19-8-1818, τὸ τελευταῖο του ἴσως ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ πρωτεύουσα, μὲ τὸ ὁποῖο τὸν διαβεβαιώνει γιὰ τὴν ὀριστικὴν πλέον, τὴν ἀναληφθεῖσα διὰ τὴν ἀγάπην σου, καθὼς λέει. ἀπόφασή του, νὰ τὸν διαδεχθῇ στὴ σχολὴ καὶ τοῦ γνωρίζει τὴν ἡμερομηνία καὶ τὸ δρομολόγιό τοῦ πρὸς τὰ ἐκεῖ ταξι-δίου του.

«Ἐλαβα τὸ ἀπὸ Βάδεν, γράφει ἐκεῖ ὁ Φιλητᾶς, 2 Αὐγούστου σημειωμένον ποθητόν μου γράμμα σου εἰς τὴν αὐτὴν στιγμὴν σχεδὸν ὅπου μ' ἐγχειρίζοντο παρὰ τοῦ κ. Κοραῖ τὰ ἀπὸ Τεργέστης. Ἐγώ μιν, φίλε, ἐπληροφορήθην, ἐπίεσθην τέλος πᾶντων εἰς ὅσα διὰ πολλῶν καὶ μακρῶν ἐπρόβαλλες ἐπ' ὅμιν μου θαρρυντικά καὶ ἐτελπιστικά, ὡς ἂν ἐμεῖλα τάχα νὰ κάμω παλινωδία εἰς τὸ ὅτι ἐφθασα νὰ ἀποφρα-σίσω διὰ τὴν ἀγάπην σου, ὅχι ἀγαπητὴ ἤμουν βέβαιος ὅτι εὐτυχῶς οὐδαμῶς ἀτι-χῇ ἐπιθύμησες νὰ μὲ καταστήσῃς. Τὸ κοινὸν τῶν ἐκείσε Ἑλλήνων μ' ἔμβασαν 400 φράγκα διὰ τὸ ἀπὸ Λευκωσίας⁷ μέχρι τῶν ἐξῶν μυχῶν τοῦ Ἀδριατικοῦ ταξιδίου

7) Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ Λευκωσία (πρόσγειον νήσον μικρὰν καθὼς ἐν τῷ Τυρρηνικῷ πελάγει...» ὁ Κ. Διαμάντης σημειώνει (Ἑπ. Ἑστία 1961 σελ. 4 σημ. 39), ἀλλὰ γιὰ τὴν Ἀγγλία, γνωστὴ καὶ ὡς Ἀλβιόνα (= Λευκωσία). Ἐλλοστε στὴν Ἰταλία κατῆλ-

μου, ὅθεν ἀναχωρῶ περὶ τὴν 27-8 τοῦ παρόντος ἔχων εἰς τὴν συνοδείαν μου ἴσως καὶ τὸν ἡμέτερον Νίτζον (τὸ Δημήτριο, γιατρὸ ἀπὸ τὰ Γιάννινα), ὅστις ὁμως μένει εἰς Παβίαν...». Καὶ παρακάτω: «Ἐγὼ ἐπειδὴ ὅταν ἀνέβαινα εἰς τὰ ἐδῶ δὲν ἐπέρασα ἀπὸ τὴν Ἑλβετίαν σκοπὸν ἔχω νὰ τὸ κάμω τώρα καὶ ὅθεν κατεβαίνω εἰς τὴν Ἰταλίαν διὰ Γενεύης καὶ Λεμάνω λίμνης. Εἷς δὲ τὸ Ἀδριατικὸν λογαριάζω νὰ καταντήσω ὀλίγον πρὶν τὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἀδελφέ μὲ τὴν λεγομένην λιλιγίντειαν ἀρρωστώ νὰ ταξιδεύσω μονοκόπου. Φθάνει νὰ βορῶ ἐκεῖ τὸν Σεπτέμβριον καθὼς ἐπιθυμῆς...». (Ἡ. Ἑστία 1961, σελ. 1).

Φθάνοντας στὴν Τεργέστη περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου, καθὼς εἶχεν ὑπολογίσει, μετὰ ἐπίπονο διὰ ξηρᾶς ταξίδι ἐνὸς μηνὸς περίπου ὁ Φιλητᾶς, γράφει πρὸς τὸν εὐρισκόμενον ἤδη στὴ Γοτίγγη Ἀσώπιο τὸ ἀκόλουθο μὲ χρονολογία 12-10-1818 γράμμα, ὅπου ἱστορεῖ τὰ τοῦ ταξιδίου του αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὶς πρῶτες ἀπ' ἐκεῖ ἐντυπώσεις, γνωριμίες καὶ ἐνέργειες του. Ὡς σημειωθῇ πὺς ἱκανὰ καὶ μέχρι πρότινος ἄγνωστα περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐν γένει ἐπαγγελματικῶν, πνευματικῶν καὶ λοιπῶν δραστηριοτήτων τοῦ Φιλητᾶ στὴν Τεργέστη στοιχεῖα, παρέχουν οἱ ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἀσωπίου καὶ εἰς τὴν Ἱπείρ. Ἑστίαν (τόμ. 8, 9, 10) ἀπὸ τὸν γνωστὸ μελετητὴ Κ. Δαμάντη, δημοσιευθεῖσες πρὸ δεκαετίας ἐπιστολὰς τοῦ πρώτου, γραμμένες κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς στήν Ἰταλικὴ αὐτὴ πόλιν διαμονῆς του πρὸς τὸν εἰς Γοτίγγη τῆς Γερμανίας σπουδάζοντα φίλο του. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς αὗτὲς τίς τόσο διαφωτιστικῆς, ἀντλῶ κατὰ τὸ πλεῖστο τίς συναφεῖς περὶ τὸ διευρυνόμενο θέμα εἰδήσεις. Γράφει λοιπὸν στὸ γράμμα αὐτὸ ὁ Φιλητᾶς:

«Φίλε Ἀσώπιε χαῖρε.

Ἐφθίσα τελευταῖον εἰς Τεργέστην καὶ εἶναι σήμερον ἂν δὲν λανθάνωμαι δωδεκάτῃ ἡμέρᾳ ἀπὸ δὲ τὴν μεγάλῃν χώραν ἐκίνησα τὴν τρίτην τοῦ περασμένου μηνὸς συνοδοιπόρον ἔχων ὡς σὲ ἐφάνέρωσα ἄλλοτε τὸν Δημήτριον Νίτζον. Εἷς τὸ ταξιδίόν μου ἐξώδευσα ἡμέρας 27 πλὴν ὅχι ὅλες ὁδοιπορῶν. Τέσσαρας ἔκαμα χρειαν νὰ μείνωμε εἰς Γενεύαν διὰ νὰ θεραπεύσω τὴν σφοδρὰν συνάγχην, ὅπου καθ' ὁδὸν ἔλαβα χιονιζόμενος καὶ θροχόμενος εἰς τὰ ὄρεινά ταχυδρομῶν. Αὐτοῦ ἐυθὺς τὸν Δημήτριον διὰ νὰ περάσῃ εἰς Παβίαν διὰ τὸν σκοπὸν του καὶ ἐγὼ διὰ Βριξίας καὶ Οὐβερόνης καὶ Οὐκεντίες ἐξέπέξενσα εἰς τὸ Πατάθιον μὲ σκοπὸν νὰ μείνω καὶ αὐτοῦ καμμίαν ἡμέραν...». Συνέχεια λέει πὺς τὸ βράδυ τῆς ἰδίας ἡμέρας ἔφθασε στὴ Βενετία, ὅπου ἔμεινε πέντε ἡμέρες φιλοξενηθεὶς ἀπὸ διάφορους γνωστούς του ὁμογενεῖς. Τῇ 29, συνεχίζει, ἐπέβην νηὸς καὶ τῇ 30 ἔφθασα μὲ τὸ καλὸν εἰς Τεργέστην, κατέλυσα δὲ εἰς ξενοδογεῖον GREK LOCANDA καλούμερον· μεγάλα πράγματα. Τὸ ἐσπέρας ἐπῆγα εἰς ζήτησιν τοῦ κ. Ρώτα. ὅστις μὲ καθοδήγησεν εἰς τὸν κύριον Σεμιτέλον καὶ οὗτος μὲ ἐκράτησε τὴν νύκτα εἰς τὸν οἶκον του διὰ νὰ συνομιλήσωμεν ἐκτενέστερον... Ὡς ἔδωκεν ὁ θεὸς τὴν ἡμέραν του, ὁ Σεμιτέλος ἐμπροσθὰ καὶ ἐγὼ τὸ κατόπιν, ἐμοιράσαμεν τὰ BIGLIETTI DI VISITA, ὅπου ἀφῆκες εἰς τοῦ Ρώτα, ἐκάστη κατὰ τὴν ἀξίαν του καὶ κατὰ τὸ βαλάντιόν του. Ἐφιλεύθην καθ' ἑξῆς εἰς διαφόρους ἕως τῆς Κυριακῆς, ὅπου ἐπῆγαμεν νὰ ἀκούσωμεν τὴν θείαν λειτουργίαν. Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν κατὰ ζήτησίν μου ἀνέβηκαν οἱ τε ἱερεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες τοῦ λαοῦ καὶ ὁ λαὸς αὐτὸς ὅσοι ἠθέλησαν καὶ ξυρισμένοι καὶ ἀξέβριστοι τὰς κεφαλὰς καὶ ὁ ὄγκος τῶν νηπίων μετὰ τῶν σχολαστικῶν καὶ σιγῆς γενομένης κατέλαβα τὴν καθέδραν συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ κυρίου Ρώτα καὶ σοβῶν μὲ ὄλην τὴν

θε ὁ Φιλητᾶς, καθὼς ὁ ἴδιος σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴν του γράφει, διὰ ξηρᾶς «διὰ Γενεύης καὶ Λεμάνω λίμνης...». Στὴ συνέχεια τῆς ἀκόμα ἀναφερόμενος στὴν Ἀλληλοδιδασκτικὴ Μέθοδο, ποὺ ξεκίνησε ὡς γνωστὸν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία (BELL — LANCASTER) λέει: «Γράφω τῶν φίλων εἰς τὴν Λευκωσίαν νὰ μᾶς στείλουν πίνακας...».

προφεσορικὴν ἐμβροίθειαν. Εὐθὺς ἔκαμα τὴν ἀνάκρισιν ἢ ἀνοίξιν ἢ PROVISION ἢ ὅπως θέλεις ἀλλέως εἰπέ τὴν καὶ ἐρητόρευσα σχεδὸν 3 τέταρτα τῆς ὥρας. Καὶ οἱ μὲν Δίαν οἱ δὲ Ἑρμῇν ὑπετόπασαν!... διάφορα εἶπα καὶ διαφόρους ἐθιμιάτιστα, ἐν οἷς ἀποσκεπαστὰ καὶ τὸν πλούσιον εὐκράτην, καὶ τὸ θυμίαμα ὡς μὲ εἶπαν ἐφάνη εὐπρόσδεκτον. Τὴν Τρίτην ἔδωκα πλεόν ἀρχὴν εἰς τὸ MONCOURS LITTÉRATURE GREQUE ἀναγνώσας εἰς μὲν τοὺς ἀνωτέρους τὸν Οἰδίποδα τὸν Τύραννον, ὅχι δι' ἄλλο εἰ μὴ διὰ τὴν τάξιν τοῦ μύθου, ἔτι ἐξηγήσας καὶ τὸ περὶ τραγωδίας, βάσιν μὲν ἔχων τὸ βιβλίον τοῦ Οἰκονόμου (ἐννοεῖ τὸν Κ. Οἰκονόμου τὸν ἐξ Οἰκονόμων 1780—1857), ὁδηγὸν δὲ εἰς τὰς ἰδέας τὸν Λαφάρτην (Γάλλο ποιητὴ καὶ κριτικὸ 1739—1803) ἕως νὰ μοῦ ἔλθουν τὰ βιβλία μου διὰ νὰ ὀδηγηθῶ καλυτερεῖα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὸν Λεμερξιέρην (Γάλλο φιλόλογο 1771—1840) καὶ Σλέγγελον (Γερμανὸ κριτικὸ καὶ φιλόλογο 1767—1845). Ὁ ἅγιος ἱεροκλήρουξ ἐπραγματεῖσθαι ἐπιπολαίως, συγκεχυμένως καὶ τρόπον τινὰ σχολαστικῶς τὴν ὕλην. Ἰδιωμα ἀναπαλατιώωντων ὄλων τῶν συρραπτόντων. Εἰς τοὺς δευτέρους φυλάσσω καὶ εἰς αὐτοὺς τὴν τάξιν τὴν ἰδικὴν σου ἕως νὰ ἰδῶ ἂν ἡμπορέσω νὰ συστήσω καὶ δι' αὐτοὺς καὶ διὰ τοὺς πρῶτους κοινῶς ὡς χωριστὸν μάθημα τὴν θεωρίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἑμιστερουσίου (Ὁλλανδοῦ φιλόλογου καὶ ἐλληνιστῆ 1685—1766) καὶ Οὐάλκεναίρου (ἐπίσης Ὁλλανδοῦ φιλόλογου 1715—1785) κλπ. πλὴν περὶ τούτου ὁ καιρὸς διδάσκαλος. Κατὰ τὸ παρὸν ἀσχολούμεθα μετὰ τοῦ κυρίου Ρῶτα νὰ βάλλωμεν καὶ τοὺς σχολαστικοὺς (ἐννοεῖ τοὺς δασκάλους τῶν κατωτέρων τάξεων) εἰς κάποιαν τάξιν καὶ εὐλογον εἴχομεν νὰ εἰσαχθῇ διὰ τὰ ἀρχαῖα ἢ Μέθοδος ἢ Ἀλληλοδιδασκική, ἔπου καὶ κατ' αὐτὰς γράφω τῶν φίλων εἰς τὴν Λευκωσίαν νὰ μῆς στείλουν πίνακας. Τὸ ἄλλο σχολεῖον τὸ τοῦ Παπαλεξοπούλου μικροῦ δεῖν μένει εἰς τὴν αὐτὴν τάξιν εἰμὴ ὅτι σκοπῶ νὰ ἐνστήσω τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραμματικῆς τῆς κοινῆς λεγομένης γλώσσης, πολλὰ ὅμως ἐπίτομον, καὶ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς εἰς τὰ κοινὰ βιβλία. Τὸν δὲ γηραιὸν σχολαστικὸν τὸν ἀφήνομεν πρὸς ὥρας. Εἰς ταῦτα φίλε ἀσχολοῦμαι καθ' ὥρας ὁ διὰ σὲ καὶ μόνον ἐξ ἱατροῦ ἀρχισχολαστικός. Ἐπειδὴ ἀκόμη κατοικίαν δὲν ἡῦρα ξενίζομαι παρὰ τῷ κυρίῳ Σεμιτέλλῃ ὅστις βέβαια ἠθέλει μὲ κρατήσῃ σιμὰ του, καθὼς καὶ σέ, ἐὰν εἴχε τὸ αὐτὸ ἐνδύχωρον χωρίσμα τοῦ ὀσπιτίου... Εἰς ἀπόκρισίν σου, τὴν ὁποίαν προσμένω μὲ τὸ στόμα ἀνοικτόν, βλέπε νὰ μὲ κατηχήσῃς εἰς τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα ἐδῶ. Καὶ εἰ τι ἄλλο σὺ ἀπὸ μέρους σου θέλεις προβαλε τοῦ ξευθέρως... Ἡ Τεργέστη μὲ ἀρέσει, οἱ ἡμέτεροι εὐπροσηγόροι, κόσμοι, φιλομαθεῖς καὶ καλοὶ φύλακες τῶν πατρῶων ἐθίμων. Σ' εὐχαριστῶ ὅτι μὲ δίδεις τὴν ἄδειαν ν' ἀνοίξω τὰ βιβλία σου καὶ ὅλα χθὲς τὰ ἐδοξίμασα εἰς τὴν κασέλαν τὴν κλειδωμένην, πλὴν δὲν ἡῦραμε τὴ βιβλιοθήκην Φαβριζίου, ὅπου μ' ἔγραφες κάποτε ὅτι ἀπέκτησες, μῆτε ἄλλα ὅπου ἐγὼ ἐπεθίμουν. ἄς εἶναι μ' ὅλον τοῦτο καὶ ὅσα ἡῦρον δὲν εἶναι πάντῃ ἄχρηστα...». (Ἡ. Ἑστ. ὁ.π. σελ. 2—4).

Σὲ ἄλλο ἐπίσης ἐπόμενο ὑπὸ ἡμερομηνία 7-1-1819 πρὸς Ἀσώπιον γράμμα τοῦ ὁ Φιλητᾶς γράφει: «Δὲν ἐστοχαζόμεν φίλε τόσον κυρερὸν καὶ δυσχεμερον τὴν Τεργέστην. Μικρὸν ἀπόσπασμα Σιδηρίας μεταφερεμένον εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Ἀδριά. Ἄνδρον Αἰόλου, ὅθεν ἡ ποίησι λέγει VENTI MARES ET TERRAS TURDINE PERFLANT. Προσμένομε νὰ ἰδῶμεν τὸ καλοκαίρι, τὸ ὁποῖον μᾶς τὸ ὑπόσχεται ὀλίγον τι ἡμερωτέραν ὥραν. Ἀμμὴ ἀκρίβεια; Διὰ τὴν λιτὴν τροφήν, διὰ τὴν λιτοτέραν οἰκισιν καὶ λοιπὴν περιποίησιν, ὅλον σχεδὸν τὸ μηνιαῖον! καὶ περὶνῶ καθὼς μὲ ὀλίγον τι πλεόν ἀπὸ τὸ ἥμισυ εἰς Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν ἡμπορεῖ νὰ ζῇσιν κανεῖς. PIAZZA DI COMOUEΝ. Εὐθιγὰ τὰ ἀργύρια. Νά ἰδῇς ἔπειτα διὰ νὰ ἐκπληρώσω τὰ χρεὴ τοῦ ἐπαγγέλματός μου ὡς διδάσκαλος καὶ διανοητὴς σχολείων δημόσιος, ὥστε νὰ μὴ δώσω αἰτίαν εἰς μορμorioισμοὺς καὶ νὰ ἔχω ὀλίγον καιρὸν νὰ βλέπω καὶ καμμίαν ἰδιαιτέραν μου σπουδὴν δὲν ἡμπορῶ νὰ ὠφελῇθαι καὶ ἀπὸ τὰς ἐδῶ λε-

γομένας ώρας. Ἐλεεινὸν ἀνεβοκατέβασμα τῶν σκαλῶν περιφρονοῦμενον παντοῦ καὶ ἐδῶ μάλιστα περισσότερον. Δὲν μᾶς μέλλει, εἰς ἐμὲ ὁμως δὲν συμφέρει. Καὶ διὰ τὸν χαρακτηῖρα καὶ διὰ τὰς ἰδιαιτέρας καὶ κοινὰς ἀσχολίας, ὅθεν καὶ ἀπέλυσα προχθές καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Τειρεσίου. Βαστῶ ἀκόμα τοὺς υἱοὺς τοῦ Μανρ. ἀλλὰ μόνον κα μόνον διὰ σέ, ἐπειδὴ, καθὼς δὲν μοῦ ἀνταμείβει κατ' ἀξίαν τὰ κινώματα καὶ τὰ συναγχώματα, πὺν λαμβάνω διὰ χάριν του καὶ καθὼς μὲ ἀριθμοῦν εἰς τὸν κατάλογον τῶν κουρέων καὶ ὑποδηματοξέστων (τοιοῦτος πάντοτε νομίζεται ὁ ἰδιοιδάσκαλος παρ' αὐτοῖς), προ πολλοῦ ἤθελα τὸν ἀποχαιρετήσῃ. Ὁ κυρ Σεμιτέλος ἔπειτα θέλει καὶ αὐτὸς ὁ Χριστιανὸς ἐκείνης τῆς δύο ὥριστες του... Αἱ δυσκολίαι τοῦ σχολείου σὲ εἶναι γνωσταί. Προέρχονται τὸ περισσότερον διότι λείπει ἐπιστάτης καὶ ὄνομα καὶ πράγμα...». Καὶ συνεχίζει παρακάτω ἐκθέτοντάς του κατὰ τὸν πιο οἰκεῖο τρόπο τὴν κοινωνικὴν του ζωὴν μεταξὺ τῆς μικρῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τῆς Γεργέστης καθὼς καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα καὶ τοὺς δύο ζητήματα. (Ἡπ. Ἑστ. ὅ.π. σελ. 125—6). Σὲ ἄλλο πάλι τῆς 7-6-1819 γράμμα του ἰδεάζει ὁ Φιλητᾶς τὸν Ἀσώπιο γιὰ τὴν ἀπὸ Γεργέστη διέλευσιν καὶ διήμερον ἐκεῖ παραμονή (6 καὶ 7 Ἰουνίου) τοῦ μεγαλόδωρου Βρεταννοῦ φιλέλληλα καὶ προστάτη τους, τοῦ κόμητα Γκίλφορντ, μέ τὸν ὁποῖο, καθὼς τοῦ γράφει, «πολλὰ εἶπαμε περὶ σοῦ εἴφημα καὶ καλὰ», μὲ ἀνυπόκριτη δὲ χαρὰ τοῦ ἀναγγέλλει πὼς «θέλει ἀνταμωθῶμεν γρήγορα, ἐπειδὴ ἀναχωρῶ ἀπ' ἐδῶ τὸν Σεπτέμβριον μῆνα διὰ τὸ Λονδῖνον κατὰ ζήτησιν τοῦ κόμητος. Εἰς τὸ Λονδῖνον ἢ εἰς ἄλλο μέρος, τοῦ δὲν ἠξεύρω, τῆς Ἀγγλίας θέλει διατρέψω κανένα χρόνον καὶ ἐπέκεινα διὰ νὰ παρατηρήσω τὴν εφαρμογὴν τῆς τοῦ Βέλι Μεδθόδου εἰς τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς καὶ λοιπὸν ἄλλα τράβαλα νὰ μάθω ἀγγλικά καθὼς ἐσὺ Γερμανικά. Ὑπεμονή...». (Ἡπ. Ἑστ. ὅ.π. σελ. 314).

Σ' ἄλλο δὲ τῆς 8-8-1819 ἀρκετὰ ἐκτεταμένο ἀναφέρεται στὶς δημόσια γενόμενες ἐξετάσεις τῶν μαθητῶν του καὶ τὶς ἀπ' αὐτὲς ἐντυπώσεις καὶ σκέψεις του. Ἀπὸ τὰ στὸ γράμμα αὐτὸ γραφόμενά του συνάγεται σὺν τοῖς ἄλλοις τί ἀκριβῶς καὶ μάλιστα στοὺς τελειοφοίτους τῆς σχολῆς του ἐδίδασκε ὁ Φιλητᾶς καὶ πὼς ἐγίνονταν οἱ ἐξετάσεις ἐκεῖνες. «Πάλιν, γράφει, βραδὺς καὶ ὑπερήμερος καταντῶ, φίλε, εἰς ἀπόκρισιν τοῦ ἀπὸ 5 παρελθόντος Ἰουλίου γράμματός σου δέκα ἡμέρας σχεδὸν μὲ τὰς ἐξετάσεις τῶν ἡμῶν ἀνω κάτω, αἱ ὁποῖαι ὁμως μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ θεοῦ ἐτέλειωσαν περὶ τὴν τελευταίαν τοῦ Ἰουλίου πολλὰ εὐτυχῶς. Ὁ... (ἀναφέρει τὰ ὀνόματα μαθητῶν του) ἔκαμαν θαύματα. Ἀνέλυσαν καὶ μετέφρασαν ἀπὸ τύχης, ὅπου ἀνοίγεται τὸ βιβλίον, διαφόρους συγγραφεῖς, Πανσαν., Πλούταρχ., Δημοσθ., Ἴσοκράτ., Λουκαν., Λυσίαν, Ὀμηρον καὶ καθεξῆς μὲ ὅλον ὅτι ἦταν ἐτοιμασμένοι μόνον διὰ τὸν Σοφοκλῆν των καὶ Δημοσθένην, τὸν ὁποῖον ἀκολούθως εἶχα παραδώσει εἰς αὐτοὺς» ἐφέρθην οὕτως διὰ πληροφορίαν τινῶν ἐχθρῶν μας, οἵτινες δὲν ἐπαυον ἕως χθὲς νὰ λέγῳσι ὅτι εἴμεθα καὶ ἐγὼ καὶ σὺ μαθηταὶ Λεβαντίνοι... Ἐμεινεν ἐκστατικὸς ὁ Βορδώνιος καὶ οἱ περὶ αὐτόν, ὁ Ρώτας μας ἐπέταξεν ἀπὸ τὴν χάραν του. Ἀπεκρίθησαν οἱ αὐτοὶ (μαθηταί) ἄριστα εἰς διάφορα προβλήματα τῆς Ἀριθμητικῆς μετὰ ἀριθμῶν ὁλοσχερῶν τε καὶ κλασματικῶν μέχρι τῆς συνθέτου χουσιῆς μεθόδου ἐμπεριεχομένης, εἰς καθέκαστον πρόβλημα ἀπέδωκαν καὶ τὰς δειξίεις. Ὡσαύτως ἐφέρθησαν καὶ εἰς τὴν μαθηματικὴν Γεωγραφίαν καὶ ἐπερίγραψαν ἀκριβῶς ἐνώπιον τῶν προκαθημένων ἕκαστος τὸ προβληθὲν εἰς αὐτὸν μέρος τῆς γῆς ἐκ τοῦ παλαιοῦ ὁμως κόσμου, ἐπειδὴ εἰς τὸν νέον ἀκόμη δὲν εἶχαμε διαβῆ. Τὰ προβλήματα εἰς τὴν Γεωγραφίαν ἐγένονο σχεδὸν ὅλα ἀπὸ τὸν Βορδώνιον. Οἱ πρῶτοι τρεῖς (μαθηταί) ἐξεφώνησαν καὶ ὁμιλίαν συντόμους, πλὴν γραμμένας... Ὁ μικρὸς Δραγίνης ἀντὶ ὁμιλίας ἀνέγνωσε κτενισμένην καὶ καλλωπισμένην καὶ πρὸς τὴν πρωτότυπον ὅσον ἠδυνήθη ρητορείαν τοῦ Δημοσθένους παρασκευασμένην τὴν μετὰ φρασιν τοῦ δ' Ὀλυνθιακοῦ λόγου. Ἐκάμε τύπον καὶ εἰς τοὺς ἀμαθεῖς τὸ δημοσθέ-

νειον λέγειν! 'Ο Σοδοίνος ἀνέγνωσε ἰταλιστὶ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Τυράννου τοῦ Σοφοκλέους. Καὶ ἦταν λοιπὸν τὸ ταπεινὸν ἀχροατήριον τῆς σχολῆς ἐκείνῃν τὴν ἡμέραν ἐν μικροτάτῳ θεάτρῳ τῆς Ὀλυμπίας. Ἰσα καὶ ὅμοια. Τοῦ Προβέντου οἱ μαθηταὶ ὄνῳ Κασσανδρινοί, τοῦ Παπαλεξοπούλου μᾶς ἔβγαλαν λευκοπροσώπους... Ἐγίναν εἰς τὰ καμμένα τὰ παιδιὰ αἱ ἐξετάσεις μὲ πολλὴν αὐστηρότητα ἐπειδὴ ἔχομεν ἕναν ἐπίτροπον τὸν Ἀντωνόπουλον, ὅστις ἐστέκετο εἰς τὸ πλάγιον τοῦ καθενὸς διὰ νὰ τὸ ἀπαντήσῃ ἀπὸ τὰ ψιθυρίσματα τῶν παριῶσταμένων διαβόλων ἐπὶ προφάσει, ἔλεγε, νὰ μὴ τὸ συγχίξωσι. Ὅστερον καὶ τὸ ἄλλο ἤθελαν τρόπον τινὰ νὰ ἰδοῦν ἂν ἀλήθευαν ἂν ἡμεῖς εἰμεθα σχολαστικοὶ λεβαντίνοι καὶ ἂν ἐκάμαμε καμμίαν προκοπὴν, αὐτοὺς φίλε τοὺς κόπους εἶχα διηνεκεῖς κάμποσας ἡμέρας...». Στὴ συνέχεια τοῦ ἰδίου γραμματος πληροφοροεῖ τὸν Ἀσώπιον γιὰ τὴν κλοπὴ τῶν βιβλίων καὶ χειρογράφων του (τοῦ Ἀσωπίου) ἀπὸ τὸν νέον ἔνοικον (θαγενοποιὸν τινά) τῆς σοφίτας του στὴν Τεργέστη, «ὅστις λιμοκτονημένος μίαν ἡμέραν ἐτόλμησε τὸ τοιοῦτον» καὶ ὅτι «τὰ ἐπώλησε μὲ τὸ ζύγιον τὰ μὲν χειρόγραφα εἰς ἕνα Ἑβραῖον ταμπακοπώλην, τὰ δὲ βιβλία εἰς ἕνα βιβλιοπώλην», πὼς κατόρθωσε μετὰ πολλοὺς κόπους καὶ νὰ τὰ σιγουρέψῃ. «Ἐγὼ, ὅμως, τοῦ γράφει παρακάτω, νὰ σὲ ἐλέγξω διὰ μίαν ἀπροσεξίαν σου ἥτις ἐάν ἀγαθὴ τύχη δὲν ἐλαμβάναμεν τὰ χειρόγραφα ὀπίσω, τίς οἶδε ἂν δὲν ἤθελε προξενήσω καμμίαν δυσαρέσκειαν ὅταν ἐπαρέπιπτε εἰς χεῖρας κανενός, μάλιστα ὡς καλογραμμένον καὶ εἰς καθάριον χάρτην καὶ μὲ χαρακτῆρας λαμπροὺς ἕνα χειρόγραφον τοῦ Περραιβοῦ⁸ εἰς τέσσερα πέντε φύλλα. Ἐννοεῖς ὁ λέγω. Ἡ πρόνοια ὅμως ἠδόκησε καὶ ἦλθε πάλιν εἰς χεῖρας μας. Πρόσχε φίλε εἰς τοιαῦτα, ἀρήνω ὅτι παρ' ἐμοὶ κοιτῇ τὰ τοιαῦτα εἶναι παιδαριωγερόντων ληρήματα καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ πρέπει νὰ φνιάττωνται τὰ τοιαῦτα ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖα ἂν ὑποθέτῳνται, δὲν ἦταν βάρος, ὅπου τὸ σῶμα καὶ αὐτὰ νὰ συμπεριφερόνται· ἐγὼ ἔχω σκοπὸν νὰ τὰ παραδώσω εἰς τὸν ἡφαιστον καὶ διὰ τοῦτο τὰ ἐχώρισα ἀπὸ τὰ ἄλλα». Στὴ συνέχεια τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς πληροφοροεῖ τὸν Ἀσώπιον ὁ Φίλητας γιὰ νέα διέλευση ἀπὸ τὴν Τεργέστην τοῦ Γκιλφορδ (15 Ἰουνίου), τὴ συνάντησιν καὶ συζήτησίν τους καθὼς καὶ τὴν πρότασιν τοῦ τελευταίου νὰ σταλθῇ μὲ ἑξοδὰ του στὸ Λονδίνον γιὰ ἀνώτερες σπουδὰς προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ αὐτὸς σάν καθηγητὴς στὴ μέλλουσα νὰ ἰδρυθῇ Ἰόνιο Ἀκαδημία. Ἐχει ὅμως καὶ τίς ἀντιρροήσεις του ὁ Φίλητας τίς ὁποῖες ἐκμυστηρεῖται στὸ φίλον του. «Δὲν γνωρίζω τὴν γλώσσαν» λέει, «καὶ ποῦ ἀφήνεις τούτους ἐδῶ;» «Ἀλλὰ, τελειώνει, διὰ τὸ κοινὸν ὄφελος τῆς πατρίδος μου παραιτῶ τὸ μερικόν». (Ἰπ. Ἑστία ὁ.π. σελ. 393—6).

Σὲ ἄλλο ἀμέσως ἐπόμενο τῆς 12-8-1819 πρὸς Ἀσώπιον γράμμα του ἀναφέρεται σὲ στενοχωρίες καὶ καταδρομὰς ἐναντίον του ἀνθρώπων σημαίνοντων στὴν Κοινότητα «ἰδιοσυμφεροντολόγων» ὅπως τοὺς λέει, ποὺ ἤθελαν τὸ Δάσκαλο ὁ καθένας τοῦ χειριοῦ του. Συγκεκριμένα «διεσπάρθη, καθὼς γράφει, ἀπὸ διάφορους καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν ἑφορο τῆς Σχολῆς Ζωγράφου ποὺ τὸν ἐχθρεύονταν καὶ τὸν κακολογοῦσε προβάλλοντας ἀντ' αὐτοῦ στὴ Σχολὴ τὸν Κερκυραῖο Μουστοξόδη, περὶ τὸν Ἰανουάριον μῆνα, ὅτι ἐγὼ ἀμελοῦσα τὴν Σχολήν, ἐπαρέβλεπα τὸ κοινὸν συμφέρον

- 8) Τί εἶδους ἀκριβῶς χειρόγραφο, τὸ περιεχόμενό του δηλ. ἦταν αὐτὸ τοῦ Περραιβοῦ, ποὺ τόσο κατατάραξε τὸ Φίλητᾶ δὲν μπόρεσα νὰ ἐξιχνιάσω. Θὰ πρόκειται χωρὶς ἄλλο γιὰ καμμία προκήρυξιν ἐπαναστατικὴ ἢ ἄλλο παρεμφερὲς κείμενο, ποὺ κυκλοφοροῦσε μετὰξὺ τῶν ὁμογενῶν κυρτὰ ὁ δαιμόνιος συννομήτης καὶ φίλος τοῦ Πρωτομάρτυρα. Το γεγονός ἐν τούτοις αὐτὸ καὶ ὁ τρόπος ποὺ ὁ Φίλητας τὸ ἀντιμετωπίζει, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰδοῦμε τὴ διάφορη ἀπὸ τοὺς δυὸ φίλους στάση στὸ μεγάλο ἐθνικὸ θέμα τῆς ἐποχῆς, τὴν πυρετικὴ περὶ αὐτὸ μυστικὴ κίνησι καί, στὴν περίπτωσή μας, τὰ τεκμήριά της.

διὰ νὰ προξενήσω τὸ ἰδιαιτέρον. Ἐκαταγινόμενον ἔλεγαν εἰς μαθητὰς κατὰ μέρος». Πράγματι εἶχε ὑποχρεωθῇ ὁ Φιλητᾶς νὰ διδάσκη κατ' οἶκον τὰ παῖδιά τοῦ προεστοῦ Μωραϊτίνῃ. «Καὶ ποῦ τέλος πάντων; μεταξὺ τοῦ μαγειρείου του καὶ τῆς χρείας του εἰς τὰ ἐγκοιμηθρα τῶν θεραπεινίδων. Ἐγὼ γιὰ νὰ λυτρωθῶ, ἐξηγγείται ὁ δυστυχὴς Δάσκαλος, ἀπὸ τὴν καταφαγίαν τοῦ κόσμου καὶ νὰ εἰπῶ καλύτερα μὲ τὴν πρόφασιν τῆς καταλαλιᾶς νὰ λυτρωθῶ ἀπὸ ἀηδὲς βίαιος, ἐκατάπεισα τὸν Μωραϊτίνην νὰ στείλῃ τὰ παῖδιά του εἰς τὸ σχολεῖον, νομίζων ἐν ταυτῷ ὅτι ὄφελος ἤθελε πάντα γεννηθῇ διὰ τὸ κοινὸν ὅταν ἀναμιγνύονται εἰς αὐτὸ καὶ οἱ ἄμικτοι...». Τελικὰ ἀναγκάστηκε ὁ Φιλητᾶς ἀπὸ τὸ κριτήριο καὶ τὸν ἐπίτροπο τῆς Σχολῆς ἱατρὸ Βορδώνιο, νὰ παραδίδῃ πάλι ξεχωριστὰ στὰ παῖδιά αὐτὰ «καὶ τὰ ἐκράτησα, λέει, μέχρι τέλους Ἰουνίου ὅτε δηλ. ἀπεφάσισα τὴν ἀναχώρησίν μου, διότι δὲν εἶχα πλέον καιρὸν νὰ χάνω διὰ κυμινοπορίστας...». Ὁ ἐπίτροπος μάλιστα αὐτός, ὁ Βορδώνιος, ἔμενε δυσανεσθημένος ἀπὸ τὶς διαβολὰς τῶν ἐναντίον κατὰ τοῦ Φιλητᾶ, μόνον δὲ περὶ τὸ τέλος τῆς ἐκεῖ σχολαρχίας του «ἄρχισε ὀλίγον νὰ γαληνεύεται πρὸς ἐμὲ καὶ ἐζήτησε ν' ἀναγνώσῃ κατ' ἰδίαν τὴν ἐκθεσιν τῆς καταστάσεως τῆς Σχολῆς... εἶδε τρόπον τινὰ ὅτι αἱ ἰδέαι μου δὲν ἦσαν τόσον σχολαστικαὶ καὶ ὅτι μετείχον καὶ ἀπ' ἐκείνο τὸ τί, τοῦ ὁποίου δὲν ἤθελεν πρότερον νὰ μετέχω καὶ ἐγὼ ὁ πτωχὸς Λεβαντίνος.... εἶπε δὲ πρὸς τὸν Ρώταν διὰ κορωνίδα τῆς μεταβολῆς τῶν αἰσθημάτων του, ὅτι τὰ γραφέντα (στὴν ἐκθεση) ἦσαν ἄριστα καὶ χρήσιμα πρὸς σχέδιον ἀναμορφώσεως τοῦ Σχολείου... Ἀκόμῃ περισσότερον ἐπεστηρίχθῃ εἰς τὴν καλὴν περὶ ἐμοῦ ταύτην ὑπόληψιν τὴν ὕψιμον, εἰς τὸν καιρὸν τῶν ἐξετάσεων τῶν προὐ ὀλίγων ἡμερῶν. Ὁ ἀνστηρὸς καὶ ἀδιάφορος τρόπος μου τοῦ ἐξετάζειν καὶ ἡ ἐπὶ ἀπόκρισις καὶ εὐτυχῶς ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τῶν ἰδιαιτέρων μου μαθητῶν, ἀπόδειξις κάποιου καρποῦ τῶν κόπων μου, τὸν ἐπληροφόρησαν ὅτι δὲν ἦμην τόσον σχολαστικός...» Ἐξεφώνησα εἰς τὰς ἐξετάσεις καὶ ἐγὼ, γράφει σ' αὐτὴ τὴν ἰδίαν ἐπιστολὴν τοῦ ὁ Φιλητᾶς, σύντομον ὁμιλίαν ἀνάλογον εἰς τὰς περιστάσεις καὶ ἴσως ἐκφωνήσω πάλιν ἄλλην εἰς τὴν διανομὴν τῶν βραβείων. Εἰς τόσον εἶχε φθάσει ἡ κατ' ἐμοῦ μανία τοῦ Ζωγράφου ὥστε ἀπέθανε ὁ μακαρίτης Καρτζιώτης (ἔμπορος ἐκ Λευκωσίας τῆς Κύπρου διαμείνας 47 χρόνια στὴν Τεργέστη καὶ πολλαπλῶς ἐνεργετήσας τὴν Κοινότητα) καὶ ὁ ἐπιτάφιος ἔπρεπε νὰ γίνῃ κατ' αὐτὸν ἀπὸ χεῖρα φιλόλογου ὄχι τὴν ἰδικήν μου τὴν σχολαστικὴν. Ἐγένετο ἀπὸ τὴν τοῦ Μουστοξύδη καὶ ἔλαβεν ἀξίαν καὶ ἀμοιβὴν τὸν περίγελον τῶν ἀκροατῶν. Χρειάζεται τὸ πρόσωπον τῆς ἐκκλησίας ἐπιγραφὴν; Μείνате ἡσυχοὶ ὁμογενεῖς, φωνάζει ὁ Ζωγράφος, ἡ φροντίς εἶναι ἰδική μου μὴν τύχη καὶ διορίσθε τὸν Φιλητᾶ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἔργον ἰδικόν του. Αὐτὰ τὰ πράγματα χρειάζονται Μουστοξύδην, ὅστις γνωρίζει κατὰ βάθος τὴν ἐπιγραφικὴν. Τί τὰ θέλεις; Ἦλθεν ἡ ἐπιγραφή ἡ τόσον προσδοκωμένη, πλὴν συνέλαβεν ὄρος καὶ ἔτεκεν μὺν. Ἄλλην φορὰν θέλει σὲ στείλω τὰ ἄκτα τὰ περὶ τῆς ἐπιγραφῆς· διὰ τὴν ἡξυρε μόνον ὅτι ἐπρόσδραμαν εἰς ἐμὲ αἱ κεφαλαί, μάλιστα αὐτὸς ὁ Βορδώνιος, ἐπειδὴ εἶναι πληροφορημένος, λέγουσιν, ὅτι ἤθελα τὴν κάμει καλύτεραν συμπεραίνοντες ἀπὸ τὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφὴν, ὅπου ἐσύνθεσα διὰ τὸν Καρτζιώτην, ἥτις δὲν ἦτο τόσον κακὴ... Αὐτὰ εἶναι φίλε μου Ἀσώπαι ὅσα ἐνάντια τρόπον τινὰ ἐδοκίμασα, τελειώνει ὁ Φιλητᾶς, εἰς τοῦτον τὸν χρόνον, ὅμως τὴν σήμερον ὅλη των ἡ πρώτη περὶ ἐμὲ ἀμέλεια καὶ καταφρόνησις μετεβλήθη εἰς τιμὴν καὶ σέβας. Αἰσθάνονται ὅτι δυσκόλως θέλουν βάλλει εἰς τὸν τόπον δάσκαλον, λέγουσιν, ὥς τὸν Ἀσώπιον καὶ τὸν Φιλητᾶν. Ὅτι ἀληθινὰ αὐτοὶ οἱ δύο νέοι ἐν χεῖλός καὶ μία καρδιά. Ἐφθασαν νὰ μοῦ προβάλλουν προσθήκην μισθοῦ ἱκανὴν καὶ εἰς τινὰς συνθήκας ἤθελα, ἐὰν ἦταν τρόπος νὰ μείνω, πλὴν ὁ γέγραφα γέγραφα. Πόσον διάφορος εἶναι γραμμίνη ἡ ἐπιστολὴ των ἡ ἀπαντητικὴ εἰς τὴν παραιτήσιν μου ἀπὸ τὴν ἄλλην ἐκείνην δι' ἧς ἐδιόριζαν νὰ γνωρίζω κύριον

μου τὸν Ζωγράφον...». (Ἡπ. Ἑστία δ.π. σελ. 507—510). Ἦται ἀρχὴς Ἰουλίου 1819 συνεπὴς πρὸς τὸν δοθέντα στὸν Γκίλφορντ λόγο του, ἐγκαταλείπει πρὸς μεγάλη λύπη ὅλων χωρὶς ἐξαίρεση τῶν ἐκεῖ πατριωτῶν ὁριστικὰ τὴν Τεργέστη καὶ τὴ σχολή της, κατευθυνόμενος μέσω Μιλάνου καὶ Παρισίων πρὸς τὴν Ἀγγλικὴ πρωτεύουσα καὶ τὴν Ὁξωνία στὸ λαμπρὸ Πανεπιστήμιο τῆς ὁποίας ἐμελλε νὰ φοιτήσει. Κατὰ τὴν ἀπὸ τὴν παραπάνω Ἰταλικὴ πόλιν διέλευσὴ του συνάντησε ὁ Φίλητᾶς τὸν Μουστοξύδη ὁ ὁποῖος «μὲ ἔδειξε, γράφει στὸν Ἀσώπιον, φιλοφροσύνην, θέλων ἴσως νὰ δείξῃ ὅτι δὲν μετείχε αὐτὸς εἰς ὅσα ἐν Τεργέστη ἔξ σχεδὸν μῆνας κατὰ συνέχειαν ἔπασχον» μὲ ἐξενάγησεν εἰς πολὺ μέρος τῆς πόλεως, ἥτις μοι ἦτο καὶ ἀπ' ἄλλοτε γνωστὴ πλὴν ὀλίγον...». (Ἡπ. Ἑστία δ.π. σελ. 592). Τὴν Τεργέστη ἐν τούτοις, τοὺς ἐκεῖ ὁμογενεῖς καὶ τὴ σχολή της γιὰ τὴν ὁποία τόσο, καθὼς ὁ ἰσάδελφος φίλος του, ἐμόχθησε παρὰ τὴ λιγόχρονη σ' αὐτὴ παραμονή του, πολὺ συχνὰ καὶ μὲ ἀγάπην ἀναθυμόντιαν ὁ Χριστόφορος καὶ δὲν παρῆλπε νὰ ρωτᾷ στὰ πρὸς Ἀσώπιον καὶ λοιποὺς γνωστοὺς γράμματά του γι' αὐτὴ. Ἐνα μικρὸ ἀλλ' ἀκριβὸ κομμάτι ἀπ' τὸν ἑαυτὸ του εἶχε ἀφήσει ἐκεῖ καὶ τὸν τραβοῦσε. Τὸ ὄνομα τῆς πόλεως μὲ τὸ πολύδουλο λιμάνι καὶ τὴν ἀνθοῦχα ὁμογενὴ παροικία ἦταν δεμένον μὲ τὸ πρῶτο διδασκαλικὸ δάφτισμα καὶ τὶς παραπέρα μεγάλες ἀποφάσεις τῆς ζωῆς του. «Λαμβάνεις ποτὲ γράμματα ἀπὸ τὴν Τεργέστην; ρωτᾷ τὸν πάντοτε στὴ Γοττίγγη σπουδάζοντα χωριανὸ του. Δὲν ἤξεύρω διατὶ ὁ Σεμιτέλος δὲν θέλει νὰ μὲ ἀποκριθῇ γράψαντα ἤδη δὶς... Ποῖος ἐκεῖ δασκαλεῖ;» Καὶ σ' ἄλλο μεταγενέστερο (Φλεβ. 1820) ἀπὸ τὴν Ὁξφόρδην πλέον: «Ἐχω γράμμα ἀπὸ τὸν Ρώταν παλαιόν. Μὲ γράφει ὅτι διδάσκαλον δὲν ἠῦρᾱν... ὅτι ἡ ἐπιγραφή μου (γιὰ τὸ μέτωπο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Νικολάου) ἐστάλη εἰς τὸν Κοραῆν» καὶ ἐκρίθη καλὴ ἀπ' αὐτὸν ἐξαιρουμένης μόνως τῆς λέξεως «ἐποίησαν» τὴν ὁποίαν κρίνει καλὸν νὰ μεταβάλωσιν εἰς «ἐδείμαντο». Τρεῖς ἐφάνησαν, λέγει, οἱ ἀνταγωνισταὶ μου ὁ Μουστοξύδης, ὁ Μανίσης ὁ Καγκελάριος καὶ ὁ ἄλλος εἶναι ἄγνωστος. Καὶ τῶν τριῶν τούτων ἀνεγνώσθην τὸ πόνημα παρουσία ὅλων τῶν ἐν Τεργέστη λογίων ὁμογενῶν, οἵτινες ἔκριναν καλὴν λέγει τὴν ἰδικήν μου καὶ μετ' ὀλίγον θέλει κοληθῇ εἰς τὸ μέτωπον τῆς ἐκκλησίας...». (Ἡπ. Ἑστία δ.π. σελ. 892 καὶ 1079). Ἀρκετὰ ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ Ρώτας ὁ Ἰάκωβος, στενὸς φίλος καὶ παραστάτης ἀπὸ τῶν δύο, καθὼς εἶδαμε, κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονή τους, γράφει στὸν Φίλητᾶ ἀπὸ Τεργέστη πάντα (Σεπτέμβρ. 1822). «Ὁ ἐκλεχθεὶς ἐδῶ διδάσκαλος ὀνομάζεται Ἰγνάτιος (ὁ Σκαλιώρας ὁ ἐκ Ρωμάνης τοῦ Ὀλύμπου) χρηματίσας ποτὲ ἐφημέριος εἰς Λειψίαν καὶ φίλος ἄκρος τοῦ Δούκα (ἀρχαῖστῆς δηλ.).» Καὶ συνεχίζει: «Οἱ ἐνταῦθα ὁμογενεῖς εἶναι πολλοὶ καὶ οἱ πλειότεροι δὲν εἶναι εὐχαριστημένοι νὰ στέλλουσι τὰ τέκνα των εἰς τὸ κοινὸν Σχολεῖον, ὅπου δὲν προσμένεται ὁ ποθοῦμενος τῆς μαθήσεως καρπός. Εἶναι λοιπὸν πολλὰ πιθανὸν ἀλλ' ὅχι βέβαιον ὅτι οἱ τοιοῦτοι γονεῖς θέλουν μετὰ χαρᾶς πιστευθῇ τῶν τέκνων των τὴν παιδείαν εἰς τὴν ἐξοχότητά σου καλλίτερον παρὰ εἰς τοὺς σχολαστικούς. Περὶ τούτου σὲ γρά-

- 9) Σὲ γράμμα του μάλιστα μὲ ἡμερομηνία 28.10.1819 ὁ Κοραῆς πρὸς Ρώταν ἐπιστρέφοντας τὴν ἐπιγραφή διατυπώνει τὶς σχετικὰς μὲ αὐτὴ παρατηρήσεις του, δὲν φαίνεται δὲ ἀπὸ τὰ γραφόμενά του νὰ εἶναι ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενό της. Γράφει: «Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν ἐνόντων μὲ φαίνεται κάλλιον νὰ ἀφεθῇ ὡς περιττόν». Καὶ παρακάτω: «Ἀντὶ τοῦ ἐποίησαν» τῆς 8 γραμμῆς ἀρμοδιώτερον εἶναι τὸ «ἐδείμαντο». — Ἢ μεγαλυτέρα μου ἀπορία, συνεχίζει, καὶ περὶ τῆς ὁποίας δὲν ἔχω πλέον τίνα γνώμην νὰ δώσω, εἶναι αἱ τρεῖς πρῶται γραμμαῖ. Ἄν δὲ ναὸς ἀφιερώθῃ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, μετὰ τῶν ὁποίων τὸ διάστημα βεβαίως εἶναι ἄπειρον, τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει πλέον θεραπείαν...». (Γ. Βαλέτα δ.π. σελ. 220).

φει ὁ κοινὸς ἡμῶν φίλος κύριος Σεμιτέλος πρὸς τὸν ὁποῖον ἐφανερώσωα τοὺς ἀσπασμούς σου. Κάμε λοιπὸν φίλε ὀρθὴν σκέψιν καὶ ἀποφάσισε. Τὸ πλεῖστον μέρος τῶν ἐνταῦθα ὁμογενῶν σὲ ἀγαποῦν, σὲ τιμοῦν καὶ ἐπιθυμοῦν τὴν ἀπόλαυσίν σου». (Α.Ι.Ε.Ε. ὁ.π. σελ. 152).

4. Ἐπιλεγόμενα

Ἄλλὰ μιὰ πὺν συχνὰ ὁ λόγος περὶ Ρῶτα καὶ τῆς πρὸς τοὺς δύο Ἠπειρώτες Λασκάλους τῆς Τεργέστης θερμῆς καὶ εἰλικρινοῦς φιλίας του, δὲν πρέπει νὰ κλείσωμεν ἀν δὲ ρίξουμε μιὰ διερευνητικὴ ματιὰ στὰ κίνητρα τῆς φιλίας αὐτῆς, ἅμεισι σχέσηι ἔχοντα μὲ τοὺς πνευματικοὺς προσανατολισμούς, τὶς ἐθνοπαιδευτικὰς ἰδέες τῆς ἐποχῆς καὶ τοὺς δοκιμώτερους φορεῖς τους. Ἄλλη φορὰ μᾶς δόθηκε ὁ χρόνος νὰ μιλήσουμε πλατειὰ γιὰ τὶς σφοδρὰ διστάμενες σχετικὲς ἀπόψεις τους καὶ ἀλληλομαχίας, τῶν Κοραϊστῶν δηλ. ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῶν ἀρχαιστῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Κι' ὁ Ρῶτας, ὁ Ἀσώπιος, ὁ Φιλητᾶς, ὁ Κ. Ἰατροπούλος διδάσκαλος τῶν Μαθηματικῶν καὶ τοῦ Ἀσωπίου σύνοικος, ὁ θαυμάσιος ἐπίσης Ἠπειρώτης Ἀλέξανδρος Βασιλείου ἐξ ἀπορρήτων φίλος τοῦ Κοραῆ καὶ συναθλητῆς του (γενικὸς δὲ πρόξενος τῆς Πύλης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Τεργέστη), ὁ Ζαννῆς Βλαστός συντάκτης τοῦ Ρῶτα, ὁ Παντίας Ράλλης, ὁ Ροδοκανάκης Χιώτης ἔμποροι πρὸς τοὺς ὁποῖους ὁ Κοραῆς στέλλει τοὺς ἀσπασμούς του εἰς τὰ πρὸς Ρῶταν γράμματα, ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης ὁ Κερκυραῖος, ἀποτελοῦσαν, ὅσο ξέρω, τὸν κύκλο τῶν σημεινόντων Κοραϊστῶν τῆς Τεργέστης. Εἶναι αὐτοὶ οἱ φίλοι πρὸς τοὺς ὁποῖους καὶ μόνον σ' αὐτοὺς συνιστᾷ στὸν Ρῶτα ὁ Κοραῆς νὰ δείχνει τὰ πρὸς αὐτὸν συχνὰ καὶ τόσο οἰκεῖα γράμματά του. «ἐπειδὴ, καθὼς τοῦ γράφει, οἱ τοιοῦτοι ἀγαπῶντες με πιθανὸν ὅτι θέλουν δώσειν προσοχὴν εἰς ὅσα σὰς λέγω περὶ ὠφελείας τῆς Ἑλλάδος καὶ θέλουν βάλλει ξύλα καὶ πῦρ διὰ νὰ μὴ παύσῃ ὁ σωτήριος θρασμός...». (Γ. Βαλέτα: Κοραῆς Ἀπαντα Β2 σελ. 95). Ἀπὸ δὴ κυρίως κι' οἱ δεσμοὶ τῆς στενῆς φιλίας, πνευματικοὶ καὶ πατριωτικοὶ, καθὼς φαίνεται, πὺν τοὺς συνέδεαν, σφυρηλατημένοι σὲ κοινούς ἀγῶνες, πόθους καὶ ὄνειρα γιὰ τὴν παιδεία καὶ προκοπὴ τοῦ Γένους, ἀλλὰ κι' οἱ καταλιαλιές κι' ἐχθρότητες ἐναντίον τους ἀπ' ἀντίπαλους, τοὺς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς σχολῆς γλωσσομύνητες προσερχόμενες, γιὰ τὶς ὁποῖες συχνὰ στὰ γράμματά τους οἱ δύο φίλοι εἶδαμε νὰ μιλοῦν. Θὰ πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειώσω πὼς αὐτὸς ὁ Κοραῆς, καθὼς ἀπὸ κάτω ὑπονοούμενα σύγκαιρων πρὸς Ρῶταν ἐπιστολῶν του βγαίνει, δὲν θεωροῦσε «ἀληθὴ Ἰσραηλίτην» καὶ στὸν κατάλογο τῶν εἰλικρινῶν του φίλων, ἀνήκοντα τὸ Φιλητᾶ τοῦλάχιστον, ὑποπευόμενος ὅτι «τὸν κεντεῖ χρυφίως», ἐπειδὴ ὄντως ἀκόμη στὸ Παρίσι, λίγο πρὶν κατεβῇ στὴν Τεργέστη, ἐσύχναζε «εἰς τὸν δημοπύθηκον», καθὼς λέει τὸν Κοδρικᾶ, τὸν ἀσπονδώτερο, ὡς γνωστό, ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς του. «Χθές, τοῦ γράφει (9-7-1818), ἦλθεν ὁ μέλλων διδάσκαλός σας, νὰ μὲ ζητήσῃ τὴν ἐπιγραφὴν σου διὰ νὰ σὲ γράψῃ. Πρόσσεχε νὰ ζήσῃς ἀποκρινόμενος νὰ μὴ δείξῃς τι μικρὸν ἢ μέγα σημεῖον τῆς ὁποίας σ' ἔλεγα εἰς τὴν προλαβοῦσαν μου ὑποψίας. Ἄν ἀληθῶς ὡς ὑποπεύονται καὶ ὑποπεύομαι, μὲ κεντὴ χρυφίως, ἢ φανέρωσις ὅτι τὸ αἰσθάνομαι θέλει τὸν κάμειν ἀγριώτερον, ἢ προσποιήσις τῆς ἀγνώσιας, ἴσως τοῦ ἀλλάξῃ τὴν γνώμην. Ὅλων τούτων αἰτία καὶ πηγὴ εἶναι ἡ ἐλεεινὴ ἔλλειψις τῆς παιδικῆς ἀνατροφῆς...». (Γ. Βαλέτα ὁ.π. σελ. 159). Καὶ «εἰς τὴν προλαβοῦσαν» του (Μάιος 1818) γράφει: «Ἐνδέχεται νὰ ἔχῃ (ὁ Κοδρικᾶς) καὶ τρίτον ἄλλον ἐπίκουρον τὸν ὁποῖον ἀκόμη δὲν θέλω νὰ καταπεισθῶ. Οὗτος εἶναι τὸν ὁποῖον αὐτοῦ ἐκαλέσατε. Ἐγὼ τὸν ἐδέχθην πάντοτε μὲ πολλὴν φιλοφροσύνην. Τὸν ἔδωκα καὶ τελευταῖον τὴν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολήν καὶ μ' ἀπεκρίθη ὅτι ἔρχεται πρὸς τὸ φθινόπωρον. Μὲ λέγουν ἐκ τῶν ἡμετέρων πολλοί, ὅτι συχνάζει εἰς τοῦ δημοπύθηκου· πρᾶγμα παρὰ ξένον· ὅτι

ὁ δημοπότης πάσχει ἀπὸ τόσῃν φιλαυτίαν, ὥστ' εἶν' ἀδύνατον εἰς τὸν ἔχοντα φρόνησιν νὰ τὸν συναναστρέφεται ἀφοῦ τὸν συντύχη δις ἢ τρις μόνον. Μ' ὅλον τοῦτο σὲ λέγω πάλιν ὅτι δὲν τὸ πιστεύω, διότι αὐτὸς ἔχει ἀληθῶς προκοπὴν· ὁ δὲ δημοπότης γέμει ἀπὸ πτωχαλαζονείαν. Ὅπως ἂν εἶναι οὔτε ἐγὼ ἠθέλησα νὰ δεῖξω εἰς αὐτὸν σημείον ὅτι τὸν ὑποπτεύομαι καὶ σὺ φίλε ἐρχόμενον αὐτοῦ μεταχειρίσου τον ἀνυπόπτως. Ἄν δὲν εἶναι ἐχθρὸς ἢ ὑποψία ἀρκεῖ νὰ τὸν κάμῃ. Ἄν εἶναι θέλει τὸν ἐξαγριώσῃν. Τοιαῦτα δεινὰ πάσχω ὁ ταλαίπωρος εἰς τὰς τελευταίας ὥρας. Καῦσε τὸ γραμματεῖον». (Γ'. Βαλέτα ὁ.π. σελ. 152). Ἄλλ' ὁ Ρώτας δὲν συμμερίζονταν^{9α}, καθὼς φαίνεται, τὶς ὑποψίες τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα (καὶ ξεχωριστὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴν τῶν δεινῶν ἐρίδων τοῦ μὲ τοὺς σχολαστικούς) πάντα καχύποπτου Κοραῆ¹⁰.

Ἀρχὲς τοῦ 1818 πεθαίνει ἄξαφνα ὁ Καλὸς Ἀλέξανδρος καὶ θυθίζει τοὺς φίλους καὶ πῶς πολὺ τὸν Κοραῆ σὲ λιγρότατο πένθος. «Εἰς εἰλικρινοὺς δὲ φιλίας σημείον ἔγραψε μὲν Ἀσώπιος (τὸν ἐπικήδειό του) ἐξεφώνει δὲ Ἰατροπούλος οἱ δύο Κωνσταντινοί». Ἀγγέλλοντας δὲ λίγο ἀργότερα (ἀπὸ Τεργέστη 8-3-1818) τὸ θάνατό του πρὸς τὸν Βάμβαν ὁ Ἀσώπιος γράφει μεταξὺ ἄλλων: «Ὁ θάνατος τοῦ μακαρίτου Ἀλεξάνδρου μ' ἐστέρησε φίλον πολυτίμητον». Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βασιλείου, ὁ Ρώτας θὰ πάρῃ ἐπάξια τὴ θέσιν του στὴ διακίνηση μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῶν Κοραϊκῶν ἐκδόσεων καὶ εἶναι αὐτός, πού χωροστάμει τὴ διάσωση τοῦ ἀντεκτιμήτου θησαυροῦ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ, δύο ἀπανθήματα μάλιστα τῶν ὁποίων πρῶτος ἐξέδωσε. Καθὼς δὲ ἓνας - ἓνας οἱ φίλοι του Ἑπειρώτες θὰ ἐγκαταλείπουν τὴν Τεργέστη ἀπερχόμενοι γιὰ σπουδὴς στὴν Εὐρώπῃ δαπάναις τοῦ Γκιλφορδ, δὲν θὰ παύσῃ ὁ Ρώτας ν' ἀλληλογραφεῖ συχνότατα μαζί τους. Χαρακτηριστικὴ τέλος τῆς ἐμμονῆς του στὶς Κοραϊκὲς ιδέες, τοῦ ενδιαφέροντος του γιὰ τὴ Σχολὴ ἀλλὰ καὶ τῶν αἰσθημάτων τῶν δικῶν του καὶ τῶν ἄλλων Τεργεσταίων Ἑλλήνων ὅλων πρὸς τοὺς Ἑπειρώτες Λασκάλους εἶναι ἐπιστολὴ του (6-3-1826) πρὸς τοὺς Ἀσώπιο καὶ Φιλιτᾶ, καθηγητὲς ἤδη τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας, μὲ τὴν ὁποία ἀναγγέλλοντας ἐπιζεῖμενι πρόσληψιν τοῦ Ψαλίδα, εὐρισκόμενου αὐτὴν τὴν ἐποχὴ

9α) Ποια ἐν τούτοις ἦταν τὰ αἰσθήματα τοῦ Φιλιτᾶ πρὸς τοὺς δύο ἀντιπάλους (Κοραῆ καὶ Κοδρικᾶ) καὶ σὲ τίνος ἀπὸ τῶν δυὸ τὴ μερίδα ἀνῆκε τὸ δεῖχνει γράμμα του ἀπὸ Ὁξφόρδης πρὸς τὸν εἰς Γοττγην φίλο του (23.10.1820) στὸ ὁποῖο μεταξὺ ἄλλων γράφει: «ἂν θέλομεν νὰ ἔχωμεν τὴν κλασσικὴν λεγομένην μάθησιν μὲ τοιαύτην ἐκεῖ δὲν εἶναι κανεὶς παρὰ μόνον ὁ Κοραῆς πρῶτος καὶ τελευταῖος». Καὶ παρακάτω γνωρίζοντας του πῶς κατὰ τὴν τετραήμερην παραμονὴν του στὸ Παρίσι, ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ ὁμογενεῖς μόνον ὁ Κοδρικᾶς τὸν ἐφιλοξένησε: «μ' ὅλον τοῦτο, γράφει, διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς Μελέτης του καὶ διὰ τὰς φιλανθρωπίας του τὰς ἄλλας, ὅσας εἰς τὴν Καλλιόπην ἐξεμεί κατὰ τοῦ χρηστοῦ Κοραῆ, ἐψυχράνθη τὸ πρὸς αὐτὸν αἶσθημα τῆς φιλίας καὶ μένω εἰς τὸ ἐξῆς ἀδιάφθορος. Ὁ Κοδρικᾶς εἶναι καλὴ Γερμαντὴς, ὡς λέγομεν ἡμεῖς οἱ Ἑπειρώται, πλὴν ἔχει ὅλας τὰς κακίας τῆς παιδεύσεως τῶν σχολείων μας, αἵτινες δύσκολον εἶναι νὰ ἐξαλειφθῶσιν ὅταν μίαν φορὰν βάλωσι βαθιεῖς ρίζες...» (Πρβλ. Ἡπ. Ἐστ. 1969 σελ. 592—3).

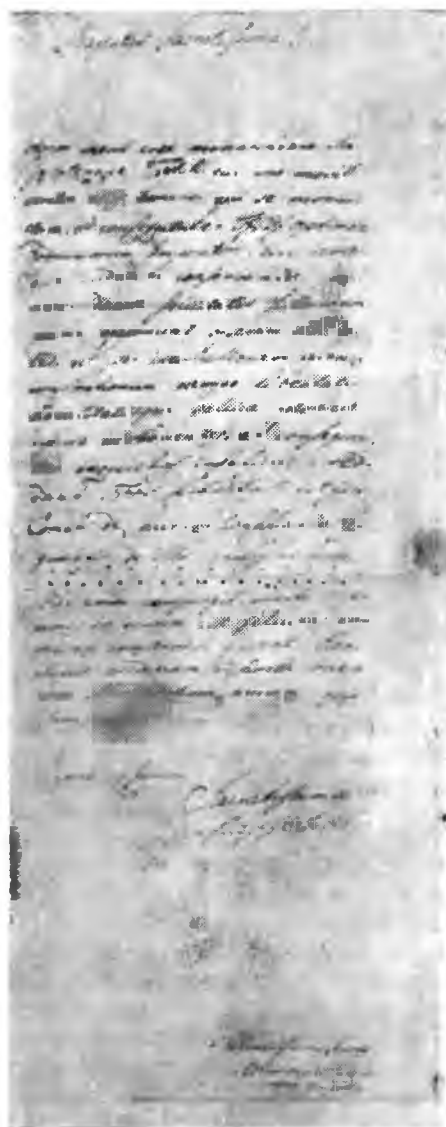
10) Ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Ἀσώπιο δὲν ἦταν καὶ τόσο ἐνθουσιασμένος ὁ Κοραῆς, ἂν καὶ τοῦ ὑπολήπτονταν περισσότερο καὶ γιὰ τὴν ἀλληλογραφίαν, ὅσο σπουδαίε, μαζί του ζητώντας συμβουλὲς, καὶ γιὰ τὴν ἔγγραφον στὸ Λογ. Ἐρμῇ τῆς Βιέννης, τὸ μεγάλο τοῦ Κοραῆ «κανόνιον». Ἴσως γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἀσώπιος «φιλήσυχος καὶ περιδεὴς οὐκ δὲ καὶ ἐντριβεὶς περὶ τὰς ἐριστικὰς τέχνας» δὲν ἔπαιρνε ἀνοιχτὰ καὶ στὸ πλεονὸς τοῦ μέρος στὶς κατὰ τῶν σχολαστικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μάχης του. Ἐδῶ ὅμως εἶχε τὶς ἀντιρροήσεις του ὁ Δασκάλος καὶ στὴν Ἑλληνικὴν τοῦ Σύνταξι ἀργότερα (1841) θὰ ἀπολογηθῇ ὑπὲρ τῶν Παλαιῶν Γραμματικῶν γιὰ τὶς ἐναντίον τοῦ Κοραῆ ἐπικρίσεις. Τὰ παραπάνω αἰσθήματα

στην Κέρκυρα, ὡς Δασκάλου τῆς Σχολῆς, θέλει νὰ μάθῃ καὶ μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις τοὺς ἐρωτᾷ ἂν ὁ παλιὸς τους Δάσκαλος εἶναι Κοραϊστὴς ἢ ἀντίθετος. «Πόλλοι διδάσκαλοι, τοῦ γράφει, ἐπροβλήθησαν ἀπὸ τὴν πενταμελὴ ἐπιτροπείαν ἄλλ' ἐκ τούτων ὅλων ἐκρίθη ἐπιτηδειότερος καὶ προσφυνέστερος εἰς τὸν σκοπὸν μας ὁ κύριος Ἀθανάσιος Ψαλίδας... Τώρα ὅλα τὰ πέντε μέλη τῆς ἐπιτροπείας ἔχοντες καὶ εἰς τοὺς δύο σας (Ἀσώπιον καὶ Φιλιτᾶν) μεγάλην ὑπόληψιν διὰ τὸ ἀδέκαστον τὸ φιλαληθὲς καὶ τὸ ἐνάρετόν σας φέροσιμον τοιαύτην ὑπόληψιν ἔχοντες διὰ τοὺς δύο σας καὶ ὅλοι οἱ ἐνταῦθα ὁμογενεῖς, ἡ δὲ πενταμελὴς ἐπιτροπεία γνωρίζουσα πόσον σεῖς οἱ δύο μὲ ἀγαπᾶτε μὲ παρεκάλεσαν νὰ σᾶς γράψω ταύτην τὴν ὑπόθεσιν καὶ νὰ σᾶς παρακαλέσω θεομῶς νὰ μὲ γράψῃτε πληροφορίαν ἀληθῆ ἀδέκαστον καὶ δικαίαν διὰ τὸν κύριον Ψαλίδαν ὅχι μόνον διὰ τὴν σοφίαν του, διὰ τὴν ὁποίαν ὅλοι ἐμεῖς εἴμεθα πεπεισμένοι, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν διὰ τὴν ἠθικὴν του διαγωγὴν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ὁ κυριώτερος ἡμῶν σκοπὸς εἶναι νὰ μορφωθῶσι τὰ ἥθη τῶν ὁμογενῶν νέων διὰ τῆς παιδείας καὶ τῶν καλῶν τῆς διαγωγῆς παραδειγμάτων τοῦ ἀρχιδιδασκάλου...». (Ἑλληνικά δ.π. σελ. 71—2 καὶ Λ. Βλανούση: Ἀθ. Ψαλίδας, Ἰωάννινα 1952, σελ. 100). Τί ἀκριβῶς οἱ δύο μαθητὲς γιὰ τὸν παλιὸ σοφὸ τους Δάσκαλο καὶ εὐεργέτη¹¹ ἀπάντησαν στὸ Ρῶτα δὲν εἶναι γνωστό. Ξέρομε μόνον πῶς ὁ Ψαλίδας «δεδηλωμένος ἀνέκαθεν ἀντικοραϊστής», δὲν κλήθηκε τελικὰ στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ Τεργέστης¹².

ΣΤΕΦ. ΜΠΕΤΤΗΣ

τοῦ Κοραῖ πρὸς τὸν Ἀσώπιο διαφαίνονται καὶ εἰς τὰ πρὸς Ρῶταν γράμματά του (Πρβλ. Γ. Βαλέτα δ.π. σελ. 156 καὶ 183).

- 11) Μὲ ξεχωριστὴ ἐγκαύχηση καὶ ὑπερφάνεια ὁ Διδάσκαλος Ψαλίδας γράφοντας στὸν Πατριάρχη (1.6.1819) περὶ τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως τῆς Καπλανικῆς Σχολῆς, προσθέτει: «Καὶ γὰρ οἱ ταύτης τῆς Σχολῆς ἀκροαταὶ καὶ τῶν κομποπόλεων τῆς ἐπαρχίας ταύτης καὶ τῆς Τριῳνίας καὶ τοῦ κατὰ τὴν Τεργέστην Ἀγκῶνα καὶ Λιθόρρον γένους ἡμῶν διδάσκαλοι γεγόνασι...» (Δ.Ι.Ε.Ε. 1962 σελ. 336).
- 12) Γιὰ περισσότερα σχετικὰ πρβλ. εἰς Λ. Βλανούση δ.π. σελ. 101 κ.κ.

Γραφή 'Αθ. Ψαλίδα
(άπό υπόμνημα)

ΚΩΣΤΑ Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

('Ο αγωνιστής καὶ Δάσκαλος τοῦ Γένους)

Θὰ εἶναι πολὺ μεγάλη παράλειψη, ἐν κατὰ τὴ φετεινῇ χρονίᾳ (1971) ποὺ γιορτάζονται σὲ πανελλήνια κλίμακα τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὴν κήρυξη τῆς Ἑλλ. Ἐπανάστασης τοῦ 1821 δὲν γραφιοῦν μερικὰ πράγματα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐθνικὴ δράση τοῦ μεγάλου δασκάλου τοῦ Γένους Γεωργ. Γενναδίου.

Γιὰ τὸ Γ. Γεννάδιο ἔχουν γραφεῖ ὡς τώρα πάρα πολλὰ. Δικαιολογημένα ἔγινε αὐτό, γιατί ὄχι μόνο ὑπῆρξε φωτεινὴ διάνοια ἀπὸ τὶς λίγες, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ καρδιά του ἦταν πλημμυρισμένη ἀπὸ ἀπερίγραπτα πατριωτικὰ αἰσθήματα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ διαλαμβάνονται σὲς παρακάτω σελίδες ἀποσκοποῦν σὺν νὰ δώσουν εὐκαιριακὰ ἀλλὰ μὲ τὸν πιὸ σύντομο τρόπο, κάποια σαφῆ γνώση γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐθνικὴ δράση τοῦ τόσο σημαντικῆς αὐτῆς Ἡπειρωτικῆς δασκαλικῆς φυσιογνωμίας. Κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν στοιχείων γι' αὐτὸν χρησιμοποιήθηκαν γραπτὲς πηγὲς ἀπὸ διάφορα συγγράμματα, παλαιὰ ἡμερολόγια καὶ περιοδικὰ ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα, καθὼς καὶ ἐφημερίδες περασμένων ἐποχῶν.

Τὰ Δολιανὰ τῆς Ἡπείρου ἔχουν τὴ μεγάλη τιμὴ νάναι ἡ πατρίδα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ δασκάλου. Δὲ γεννήθηκε ὅμως αὐτὸς στὰ Δολιανὰ. "Ἄς μὴ φανεῖ παράξενο στοὺς ἀναγνῶστες διαβάζοντας ἐδῶ πὼς ὁ Γεννάδιος γεννήθηκε στὴ Σουλῆβρια τῆς Θράκης στὸ 1786. Καὶ νὰ γιατί γεννήθηκε ἐκεῖ. Στὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς σκλαβιάς μας στοὺς Τούρκους ἦταν στὰ Δολιανὰ ἕνας παπάς, ὁ παπὰ - Ἀναστάσης. Αὐτὸς ὁ παπὰς ἦταν κάπως ζωηρὸς πατριώτης καὶ γι' αὐτὸ δὲν «τὸν οἶκνε ὁ τόπος» ἀπὸ τὰ κυνηγήματα τῶν Τούρκων. Ὁ παπὰ - Ἀναστάσης γιὰ νὰ ἀποφύγει δυσάρεστες συνέπειες ἀπὸ τοὺς τυράννους ἀναγκάστηκε νὰ ξεπατριοεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸ του τὰ Δολιανὰ μὲ τὴν οἰκογένειά του, τὴν παπαδιά ποὺ λέγονταν Σωσάνα καὶ τὴ μικρὴ του κόρη. Πῆγε στὴ Σουλῆβρια τῆς Θράκης, ὅπου ἔκανε τὸν ἐφημέριο. Σὲ λίγο χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση στὴ Σουλῆβρια τῆς παπαδικῆς αὐτῆς οἰκογένειας εἶδε τὸ φῶς τῆς ζωῆς καὶ ἕνα μικρὸ ἀγοράκι. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ γέμισε μὲ πολλὴ χαρὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ παπὰ - Ἀναστάση ἀπὸ τὰ Δολιανὰ. Τὸ ἀγοράκι αὐτὸ πῆρε τὸ ὄνομα Γεώργιος.

Γιὰ κακὴ ὅμως τύχη τὴ χαρὰ αὐτὴ διαδέχτηκε ἕνα πολὺ μεγάλο κακό, ὁ θάνατος τοῦ παπὰ - Ἀναστάση, ποὺ ἦταν ὁ μοναδικὸς προστάτης τῆς Ἡπειρωτικῆς αὐτῆς οἰκογένειας. Ὅταν πέθανε ὁ παπὰ - Ἀναστάσης, ὁ μικρὸς Γεώργιος ἦταν μονάχα τριῶν χρόνων. Τί νὰ κάνει πιά ἡ κακομοιρὴ ἡ παπαδιά; γυναικὰ νέα, ἀπροστάτευτη, μὲ δυὸ ἀνήλικα ὄρφανὰ καὶ μάλιστα σὲ ξένον τόπο; Ἕνα πρᾶγμα ξεπρόβαλε τότε μπροστὰ της σὰν ἀναλαμπὴ γιὰ τὴν ἀνακούφιση τοῦ δυστυχιστοῦ καὶ τῆ θλίψης της: Νὰ πάρει τὰ ὄρφανὰ της καὶ νὰ γυρίσει πίσω στὰ Δολιανὰ, κοντὰ στοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς γνωστοὺς της. Παρ' ὅλες τὶς μεγάλες δυσκολίες ποὺ παρουσίαζε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἕνα τέτοιο μακρυνὸ ταξίδι, πῆρε τὴν ἀπόφαση καὶ γύρισε ἡ παπαδιά στὰ Δολιανὰ.

Μὲ τὴ σιοργὴ καὶ τὴ βοήθεια τῶν συγγενῶν τοὺς ἡ παπαδιά καὶ τὰ ὀρφανὰ κατώρθωσαν νὰ προσαρμοστοῦν στὴν καινούργια μορφὴ τῆς ζωῆς τῆς, ἀλλὰ πάντοτε σὲ περιβάλλον φτωχικὸ καὶ κάπως θλιβερό. Πέρασαν στὸ χωριὸ 2—3 χρόνια. Ὁ μικρὸς ὀρφανὸς ἔφτασε στὰ 6 χρόνια του. Ἡ χήρα μάννα του τὸν ἔστειλε σὺν ταπεινῷ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ, στὸ ὁποῖο διδάσκονταν τὰ παιδιὰ τὰ πρῶτα λίγα γράμματα, τὰ «κοινὰ» ὥπως τὰ ἔλεγαν τότε. Πιθανὸν τὴ δουλειὰ αὐτὴ νὰ τὴν ἔκανε κανέννας δασκαλόπαπας. Ὁ μικρὸς Γεώργιος ἔδειχνε μεγάλῃ ἐξυπνάδα καὶ ἐπιμέλεια. Ἦταν σπῆριο μοναχό. Συγκέντρωνε τὸ θαυμασιὸν ὅλων σὺν χωριό. Ἡ μάννα του καὶ οἱ συγγενεῖς του τὸν καμάρωναν πολὺ. Τὰ «κοινὰ» γράμματα τὰ τελείωσε πολὺ γρήγορα.

Βλέποντας ἡ παπαδιά καὶ οἱ ἄλλοι συγγενεῖς τὴν ὄρεξη ποῦχε τὸ παιδί γιὰ νὰ μάθει γράμματα, ἀποφάσισαν, παρὰ τὴ φτώχεια ποὺ ἔδερνε τὴν ἀπορφανισμένη οἰκογένεια τοῦ παπὰ - Ἀναστάση, νὰ τὸ στείλουν στὰ Γιάννινα, ὅπου λειτουργοῦσαν φημισημένα σχολεῖα, γιὰ νὰ διδασκεῖ ἐκεῖ ἀνώτερα μαθήματα, «ἐγκύκλια», ὥπως τὰ ἔλεγαν. Καὶ στὰ σχολεῖα αὐτὰ ὁ Γεώργιος ἔρχεται πρῶτος ἀπ' ὅλα τὰ παιδιὰ. Μὲ μεγάλῃ εὐκολίᾳ καὶ σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα τὰ χόρτασε καὶ τὰ «ἐγκύκλια» μαθήματα ποὺ διδάσκονταν στὰ Γιάννινα ἀπὸ φημισημένους δασκάλους. Διψοῦσε ὅμως γιὰ παραπέρα μάθηση. Ὅλοι κατάλαβαν τότε πὼς στὸ παιδί αὐτὸ κρύβονταν κάποιο σημαντικὸ ταλέντο ἀπὸ πνευματικὴ ἄποψη καὶ πάρθηκε ἀπὸ τὴν παπαδιά καὶ τοὺς συγγενεῖς τῆς ἡ μεγάλῃ ἀπόφαση: Ὁ παπὰ - Ἀναστάσης εἶχεν ἱερωμένο ἀδερφὸ στὴ Ρουμανία ποὺ λέγονταν Γεννάδιος. Ὑπηρετοῦσε μὲ τὸν τίτλο τοῦ Ἀρχιερανοδρίτη σὲ κάποιο μοναστήρι κοντὰ στὸ Βουκουρέστι. Ποιὸ ἦταν τὸ ἐπώνυμο τῆς οἰκογένειας τοῦ παπὰ - Ἀναστάση δὲν τὸ ξέρουμε. Ὁ ἀδερφὸς του αὐτὸς ὁ ἱερωμένος ἀπὸ Γεώργιος εἶχε μετονομαστεῖ σὲ Γεννάδιος, ὅταν ἱερώθηκε. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ παιδί τοῦ παπὰ - Ἀναστάση, ὅταν τὸ βάφτισαν στὴ Συλήβρια, τὸ εἶπαν Γεώργιο. Στὴν οἰκογένεια αὐτὴ εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια ἀπὸ κάθε γενεὰ τῆς νὰ ἱερώνηται κάποιο πρόσωπο. Σ' αὐτὸν τὸ θεῖο, τὸν Ἀρχιερανοδρίτη Γεννάδιο, ἀποφάσισαν νὰ ἐμπιστευτοῦν τὸ Γεώργιο γιὰ νὰ βολεύει αὐτὸς τὴν κατάστασι μὴ προστὰ στὴ δόξα ποὺ ἔνοιωθε ὁ μικρὸς γιὰ τὰ γράμματα. Ἐντεκα χρόνων ἦταν ὁ Γεώργιος, ὅταν ἀποφασίστηκε νὰ πάει στὸ θεῖο του στὴ Ρουμανία. Ἄν καὶ τόσο μικρὸς, μ' ὅλα ταῦτα ταξίδεψε, ὅπως ταξίδευαν τότε, μὲ τὰ καραβάνια. Ὑστερα ἀπὸ πολλὰς μέρες καὶ μὲ πολλὰς δυσκολίες ἔφτασε σὺν Βουκουρέστι.

Ἐκεῖ συνάντησε τὸ θεῖο του ποὺ τὸν καλοδέχτηκε καὶ ἔδειξε γι' αὐτὸν μεγάλο πραγματικὰ παιρικὸ ἐνδιαφέρον. Στὸ Βουκουρέστι τότε λειτουργοῦσε ἓνα ἑξακουστὸ σχολεῖο, ἡ περίφημη «Αὐθεντικὴ Σχολή». Σχολάρχης τῆς δέ, δηλαδὴ διευθυντῆς τῆς, ἦταν ὁ διάσημος δάσκαλος Λάμπρος Φωτιάδης, ποὺ κατὰ κάποιες ἐκδοχὰς κατὰγονταν ἀπὸ τὸ χωριὸ Καμινιά (τώρα Ἀνθρακίτης) τοῦ Ζαγοριοῦ. Οἱ πὸ πολλοὶ ὅμως βιογράφοι του σημειώνουν πὼς αὐτὸς ἦταν ἀπὸ τὰ Γιάννινα. Στὰ χέρια λοιπὸν τοῦ Φωτιάδη, στὴν «Αὐθεντικὴ Σχολή» ἐμπιστεύτηκε ὁ ἀρχιερανοδρίτης Γεννάδιος τὸν ἀνεψιὸ του. Ἐπειδὴ ἐκεῖ ὁ Φωτιάδης τὸν ἀποκαλοῦσε «Γεννάδιο» ἀπὸ τὸ θεῖο του, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πῆρε σιγὰ σιγὰ τὸ «Γεννάδιος» σὰν ἐπώνυμό του καὶ γράφονταν πᾶς «Γεώργιος Γεννάδιος». Τὸ παλιὸ ἐπώνυμο τῆς οἰκογενείας του, ποὺ δὲν τὸ ξέρουμε κίόλας, ἐγκαταλείφτηκε.

Κοντὰ στὸ Φωτιάδη ὁ Γ. Γεννάδιος ἀποδείχτηκε ἄριστος μαθητῆς. Ἡ ἐξυπνάδα του σπινθηροβολοῦσε. Γιὰ τὴ φοίτησή του στὴ σχολὴ αὐτὴ ἔχουν γράψει:¹

1) «Φωτισμένοι Πρωτοπόροι». Ἐκδοσις Ἀδελφότητος Θεολόγων ἡ «Ζωή», σελ. 94.

«Μὲ τὸν καιρὸ ὁ Γ. Γεννάδιος ἔγινε ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ διακεκριμένους μαθητὰς τοῦ Φωτιάδῃ. Ἡ φιλομάθειά του τὸν ἀνέδειξε πρῶτον σ' ὅλα. Ἡ ρητορική του εὐφροάδεια τοῦ ἔδινε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὀμιλῇ στὶς γιορτὲς τῆς Σχολῆς. Τὰ χρόνια ποὺ ἔζησε κοντὰ στὸν ἱεραρχικὸ αὐτὸ δάσκαλο τοῦ Γένους βάρυναν πολὺ στὸ διανοητικὸ καὶ ἠθικὸ πλάσιμο τοῦ νέου. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἡπειρώτου, ποὺ εἶχε ἄξονα καὶ περιεχόμενο τὴν πίστι καὶ τὴν πατριδα ἦταν ὁ σπόρος, ποὺ ἔπεσε σ' εὐπλαστικὴ ψυχὴ καὶ παρουσίασε σὲ λίγο πλούσιους καὶ δυνατοὺς καρπούς...».

Τὸν καιρὸ ὅμως αὐτὸν τῆς μαθητείας του στὸ Βουκουρέστι δὲν διδάσκονταν μόνο. ἀλλ' ἄρχισε καὶ νὰ διδάσκει κιόλας σὰν οἰκοδιδάσκαλος. Ποτὲ ὅμως δὲν ἔπαυσε νὰ μελετᾷ καὶ νὰ διψᾷ γιὰ μιὰ πιὸ ἀνώτερη μόρφωση, σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης.

Μιὰ καλὴ εὐκαιρία γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ πόθου αὐτοῦ παρουσιάστηκε στὸ Γεννάδιο κατὰ τὸ 1809. Κάποια πλούσια οἰκογένεια ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι ζητοῦσε κατάλληλο ἄνθρωπο νὰ συνοδέψει τὰ τρία παιδιά της στὴ Λειψία καὶ νὰ τὰ παρακολουθεῖ ἐκεῖ καὶ νὰ τὰ καθοδηγεῖ γιὰ νὰ σπουδάσουν. Ὁ Γεννάδιος θεωρήθηκε κατάλληλος ἀπ' ὅλους, ἀλλὰ κι' αὐτὸς θεώρησε κατάλληλη τὴν εὐκαιρία αὐτή. Πηγαίνοντας στὴ Λειψία, θέλησε ἀρχικὰ νὰ σπουδάσει γιαντρός, ὅπως ἔκαναν οἱ πιὸ πολλοὶ νέοι τότε. Ἐγκατέλειψε ὅμως γρήγορα τὴν ἐπιστήμην αὐτὴ καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ Φιλολογία. Ὁ κλάδος αὐτὸς τὸν τράβηξε πιὸ πολὺ. Δυὸ χρόνια παρέμεινε ἐκεῖ ὁ Γεννάδιος κάνοντας σημαντικὰς φιλολογικὰς σπουδὰς. Ἐπειτα ξαναγύρισε στὸ Βουκουρέστι — γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους, γράφουν οἱ βιογράφοι του — ὅπου ἐργάζονταν σὰν οἰκοδιδάσκαλος.

Κατὰ τὸ 1815 διευθυντὴς τῆς «Αὐθεντικῆς Σχολῆς» στὸ Βουκουρέστι ἦταν ὁ Νεόφυτος Δούκας ἀπὸ τὰ Ἄνω Σουδενὰ τοῦ Ζαγοριοῦ. Εἶχε πεθάνει ὁ Λάμπρος Φωτιάδης καὶ τὸν εἶχε διαδεχτεῖ αὐτός. Ὁ Ν. Δούκας πῆρε τὸ Γεννάδιο στὴ Σχολὴ αὐτὴ γιὰ συνδιδάσκαλό του. Ἡ συνεργασία ὅμως αὐτὴ δὲ βάσταξε καὶ πολὺ. Ἦρθε σὲ κάποια διαφωνία μὲ τὸ Δούκα καὶ παραιτήθηκε αὐτὸς ἀπὸ τὴ Σχολή. Τότε, μαζὶ μὲ ἓναν ἄλλο καλὸ δάσκαλο, τὸν Ἰωάννη Μακρῆ ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας, ἀνοίξαν ἄλλο σχολεῖο, στὸ ὁποῖο οἱ δυὸ αὐτοὶ δάσκαλοι χρησιμοποίησαν γιὰ πρώτη φορὰ θρανία γιὰ νὰ κάθονται οἱ μαθητές. Ἀπὸ τὸ σχολεῖο αὐτό, τινίζουν πολλοί, ἀρχίζει οὐσιαστικὰ τὸ πραγματικὸ δασκαλικὸ του ἔργο. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ μαθητὴς του Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς ἔχει γράψει τὰ ἑξῆς:

«Νεανίας ἔτι τὴν ἡλικίαν, ἀλλὰ τῶν προεσφυτέρων οὐδενὸς ἐλαττοῦμενος, ἤρξατο ἤδη τακτικῶς διδάσκων καὶ ἔκτοτε ἀπεδίνατο εἰς τὸ εὐγενὲς στάδιον τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ διαπλάσεως τῆς ἐλληνικῆς νεολαίας, ὅπερ διήνυσεν ἐπὶ πεντήκοντα ἔτη δολιχοδρόμος ἀκάματος, τέρας τοῦ δρόμου θέμενος αὐτὸν τὸν τάφον...».

Στὰ 1817, δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια ἀπὸ τὴ σύσταση τοῦ σχολείου αὐτοῦ στὸ Βουκουρέστι, ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Ὁδησοῦ ἀποφάσισε νὰ συστήσῃ Ἑλληνικὴ Σχολὴ στὴν περίφημην αὐτὴ ἐμπορικὴ πόλιν. Ἡ ἀπόφασις γιὰ τὴ σύστασιν τῆς Σχολῆς πάρθηκε ὕστερα ἀπὸ συνεννόησιν τῆς Κοινοτήτος μὲ τὸν Καποδίστρια. Γιὰ τὴ διεύθυνσιν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς Σχολῆς κάλεσαν τὸ Γεννάδιο ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι. Δέχτηκε αὐτὸς τὴν τιμητικὴ θέσιν καὶ πῆγε, παίρνοντας μαζὶ του καὶ τὸ συνεργάτη του Ἰωάννη Μακρῆ. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἰδρύματος αὐτοῦ ἀποδείχτηκε ἐξαιρετικὰ πετυχημένη. Γιὰ τὴν ἐπιτυχία αὐτὴ τοῦ Γενναδίου ἔχει γραφεῖ:² «... Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Γενναδίου ἐπὶ

2) Ἐγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸ «Ἡλιος». Τόμος 5ος, σελ. 84.

τῶν μαθητῶν καὶ γενικώτερον ἐπὶ τῆς κοινωνίας ἐπήγαγεν ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν θαυμασίαν διδασκαλίαν του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν σθεναρὰν προσωπικότητά του καὶ ἀπὸ τὸ βιοτικόν του παράδειγμα. Ἀνεξάρτητος τὸ φρόνημα, ἀφιλοκερδής, ἀξιοπρεπής, θυμώσοφος, πλήρης φαιδρότητος καὶ Σωκρατικῆς εἰρωνείας, ἀνὴρ μεγάλης ἐπιβολῆς καὶ εὐρείας παιδείας ταχέως διεκρίθη εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς Ὁδησοῦ...». Πολλὰ ἔχουν γραφεῖ ἀκόμα γιὰ τὴν ἄρτια λειτουργία τῆς Σχολῆς αὐτῆς καὶ τὴ ζηλευτὴ συνεργασία τοῦ προσωπικοῦ της³.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀνέκδοτα γύρω ἀπ' τὴ ζωὴ τοῦ Γεννάδιου στὴν Ὁδησοῦ εἶναι καὶ τὸ ἑξῆς: Τότε σιὴν Ὁδησοῦ ἦταν ἀπαγορευμένο τοὺς πολῖτες νὰ διατηροῦν μουστάκι. Μόνο τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ ἦταν ἐπιτρεπτὸ τὸ πρᾶγμα αὐτό. Ὁ Γεννάδιος εἶχε μουστάκι καὶ ὅταν ἔφτασε στὴν Ὁδησοῦ τοῦ ὑπόδειξαν νὰ τὸ ξυρίσει. Αὐτὸς ὅμως δὲν θέλησε καθόλου νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὴν ὑπόδειξη αὐτὴ καὶ δήλωσε πὺς προτιμᾷ νὰ φύγει πάλι ἀπὸ τὴν Ὁδησοῦ, παρὰ νὰ ξυρίσει τὸ μουστάκι του. Δὲν ἤθελε μὲ κανέναν τρόπο νὰ παραδεχτεῖ τὴν «φραγκίζουσιν ξύρισιν». Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ ἐπέμβασις τοῦ Καποδίστρια διευθέτησε τὰ πράγματα ὅπως χρειάζονταν καὶ οὔτε ὁ Γεννάδιος ἔφυγε, οὔτε ὅμως καὶ τὸ μουστάκι του τὸ ξύρισε. Μὲ τὴ μεσολάβησιν τοῦ Καποδίστρια δόθηκε στὸ Γεννάδιο ὁ βαθμὸς τοῦ ἐπίτιμου λοχαγοῦ, ὁπότε αὐτὸς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διατηρεῖ τὸ μουστάκι του.

Ἀφοῦ ὀργάνωσε καὶ ἔβαλε στὸ ὁριστὸ δρόμο τὴ λειτουργίαν τῆς Σχολῆς στὴν Ὁδησοῦ, ἀποφάσισε νὰ φύγει ἀπὸ ἐκεῖ καὶ νὰ γυρίσῃ στὴν Ἑλλάδα. Ἦθελε νὰ ἰδεῖ στὴν πατρίδα τὴ μάνα του καὶ τὴν ἀδερφή του. Σκόπευε ἐδῶ στὴν πατρίδα νὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ νὰ ἐντείνει τὴ διδακτικὴ καὶ ἐθνικὴ του δράσιν. Δὲν δέχτηκε οὔτε νὰ παρασημοφορηθεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρωσσίας, οὔτε καὶ νὰ πάρῃ σχετικὴ σύνταξιν. Τόσο καλὴ καὶ τόσο βαθεῖα ἦταν ἡ ἐντύπωσις πὺς ἄφησε τὸ διδακτικὸν του πέρασμα ἀπὸ τὴν πόλιν αὐτήν, ὥστε καὶ τὰ κατοπινὰ τὰ χρόνια οἱ Ἕλληνες τῆς Ὁδησοῦ, ὅταν εἶχαν ζητήματα γύρω ἀπ' τὴ Σχολὴ αὐτὴ καὶ ἰδιαίτερα, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὸ προσωπικὸν της, ζητοῦσαν πάντοτε τὴ γνώμην του.

Στὰ 1820 ἔφυγεν ὁ Γεννάδιος ἀπὸ τὴν Ὁδησοῦ. Γιὰ νὰ κατεβεῖ στὴν Ἑλλάδα πέρασε ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι. Ὁ ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρος Σοῦτορος ὅμως τὸν ἔπεισε νὰ μὴ κατεβεῖ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ νὰ παραμείνῃ ἐκεῖ διευθυντὴς τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς μὲ συνεργάτες καὶ συνδιδασκάλους τὸν Κων)νο Βαρδαλάχο καὶ Γεώργιον Κλεόβουλο. Αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὸ Βουκουρέστι μνησθῆκε στὰ μυστικὰ τῆς Φιλ. Εταιρείας. Ὑστερα ἀπ' τὴ μυσήν του σ' αὐτὴν, παραμέρισε λιγάκι τὸ συντακτικὸν καὶ τὴ γραμματικὴν. Ἡ προσπάθειά του πᾶς ἦταν νὰ ἐξεγείρῃ τὰ πατριωτικὰ αἰσθήματα τῶν μαθητῶν του. Κατὰ κύριον λόγον περιέοιρε τὴν διδασκαλίαν του γύρω ἀπὸ τὴ σημασίαν τῆς ἐλευθερίας καὶ γύρω ἀπ' τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος. Μὲ τὴν ἐτοιμασίαν τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ἄλ. Ὑψηλάντη στὴ Μολδοβλαχία σκόπευε κι' αὐτὸς νὰ ὀργανώσῃ τοὺς μαθητὰς του σὲ ἱερὸ Λόχο. Ὑστερα ὅμως ἀπὸ τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν ἀποτυχίαν αὐτοῦ τοῦ κινήματος, διακόπηκε κάπως ἡ πατριωτικὴ του αὐτὴ ὁρμή.

Σὰν εἶδε, ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα, ἀποφάσισε νὰ κλείσῃ τὴ Σχολὴν καὶ νὰ φύγῃ ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι. Ἡ τελευταία του διδασκαλία - ὁμιλία πρὸς τοὺς μαθητὰς του, ἦταν ἡ ἑξῆς:⁴

«Ἦλθεν ἡ ὥρα νὰ δεῖξητε πρὸς τὸν κόσμον, ὅστις σᾶς κοιτάζει καὶ πρὸς τὴν Πατρίδα, ἥτις ἐλπίζει ἀπὸ σᾶς, ὅτι εἴσθε γνήσια αὐτῆς τέκνα! Ἦλθεν ἡ ὥρα νὰ

3) Περιοδικὸ «Πανδώρα». Τόμος 15ος.

4) Ἑγκυκλοπαιδικὸ Λεξικὸν «Ἰλιος». Τόμος Ε', σελ. 84.

δείξτε τὴν εὐγνωμοσύνην σας πρὸς τὴν Πατρίδα, ἥτις σᾶς ἐγέννησε καὶ νὰ προσφέρητε ἐλάχιστον πρᾶγμα ἀντὶ τῆς μεγάλης εὐεργεσίας ὑπὲρ αὐτῆς. Ἡ Πατρίς, ἀφοῦ σᾶς εὐηργέτησε, γεννήσας ὑμᾶς Ἕλληνας, τώρα σᾶς παρέχει καὶ ἄλλην πολὺ μεγαλυτέραν εὐεργεσίαν, νὰ πολεμήσῃτε καὶ νὰ ἀποθάνητε ὡς Ἕλληνες ὑπὲρ αὐτῆς. Ἀφοῦ σᾶς ἔδωκε τὴν ζωὴν, τώρα σᾶς προτείνω τὴν ἀθανασίαν. Πρόγονοι καὶ πατέρες τριῶν χιλιῶν ἐτῶν, ἥρωες, μάρτυρες, σοφοί, στρατιλάται σᾶς κοιτάζουν ἀπὸ τὸν οὐρανὸν διὰ νὰ ἰδοῦν ἂν θὰ φανῇτε ἄξιοι αὐτῶν καὶ τῆς Πατρίδος. Τῶν Θεριοφυλῶν, τοῦ Μαραθῶνος, τῆς Σαλαμίνος καὶ τῶν Πλαταιῶν αἱ ψυχαὶ σᾶς νεύουν καὶ σᾶς ἐνθαρρύνουν. Τοῦ Ἱεροῦ Λόγου τῶν Θηβῶν οἱ ἀδελφοί σας σᾶς φωνάζουν: Μὴ μᾶς ἀτιμάσῃτε! Μιμηθῇτε μας! Σᾶς περιμένομεν μὲ ἀνοιχτάς ἀγκάλας. Τεσσάρων αἰῶνων Τουρκοκρατίας ἥρωες καὶ μάρτυρες, ἡ ἀθάνατη κλεφτουριά, ἱεράρχαι, ἄρχοντες, προεστοί, διδάσκαλοι, ναυτικοὶ σᾶς φωνάζουν: Μάχεσθε ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος! Τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων οἱ νέοι σᾶς προσκαλοῦν νὰ ὀρκισθῇτε τὸν ὅρκον ἐκείνων. Γονατίσατε καὶ ὀρκισθῇτε! (Ἐγονάτισαν καὶ ἀπήγγειλαν τὸν ἀρχαῖον ἐκεῖνον ὅρκον: Οὐ καταισχυνῶ ὄπλα τὰ ἱερά). «Παιδιὰ τῆς Πατρίδος, ἐξηκολούθησεν ὁ Γεννάδιος, φανῇτε ἄξιοι τῶν πατέρων σας. Ἐφθασεν ἡ στιγμή. Σᾶς παρακαλεῖ ἡ Πατρίς νὰ τὴν ἐλευθερώσῃτε καὶ νὰ ἀποθανισθῇτε!».

Ἀφοῦ εἶπε αὐτά, τοὺς ἐφίλησεν ὅλους καὶ ἔκλεισε τὴ Σχολή.

Κατόπι βλέπομε τὸ Γεννάδιο νὰ ἀφίνει τὸ Βουκουρέστι καὶ νὰ πάει στὴν Ὀδησσό, τὴν ὁποία ὅμως ἀφίνει καὶ αὐτὴ ὕστερα ἀπὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα γιὰ νὰ πάει πάλι στὴ Γερμανίαν γιὰ σπουδές. Ἐπιδίδεται στὴ σπουδὴ τῆς Θεολογίας. Στὸ μεταξὺ ἡ Ἑλλην. Ἐπανάστασις εἶχε ἀρχίσει στὴν καθαυτὸ Ἑλλάδα καὶ εἶχε προκόψει ἀρκετά. Ἐκεῖ, ὕστερα ἀπὸ μιὰ συνομιλίαν τοῦ καὶ κάτι ὑπανιγνιοὺς πρὸς τοῦ ἔκαμε ὁ καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας Κρύγιος, ἀποφασίζει νὰ διακόψῃ τὴς σπουδές του καὶ νὰ ρθεῖ στὴν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα. Ἦταν 15 Αὐγούστου 1824, ὅταν ὁ Γεννάδιος ἔφτασε στὸ Ναύπλιο.

Βασικὴ τοῦ πρόθεσις ἦταν νὰ ἰδρύσῃ σχολεῖο στὴν Ἑλλάδα. Ἰδρύει ἀρχικὰ σχολεῖο σὺν Ἀρχιεπίσκοπος καὶ ἑπὶ διδασκαλίας καὶ ἑπὶ διδασκαλίας. Τὰ πολέμια ὅμως γεγονότα τῶν χρόνων ἐκείνων δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς του. Μιὰ πρὸς δὲν μπόρεσε νὰ προσφέρει τὴς ὑπηρεσίας του στὰ Ἑλληνόπουλα οὐ δάσκαλος, ἀποφασίζει νὰ προσφέρει τέτοιες μὲ τὸ ὄπλο, ἂν καὶ ἦταν ἀγύμναστος. Κατὰ τὸ 1826 ἀκολουθεῖ τὸ φιλέλληλα Φαβιέρο σὲ μιὰ ἀτυχὴ ἐκστρατεία στὴν Κάριαν. Ὁ συναγωνιστὴς τοῦ στὴν ἐκστρατεία αὐτὴ Π. Σοῦτσος γιὰ τὴς περιπέτειας τοῦ Γενναδίου σ' αὐτὴ γράφει τὰ ἑξῆς:

«Ἀψηφίσας τῆς ζωῆς καὶ κινδυνεύσας, ἐπανῆλθεν ἐπὶ Ψαριανοῦ πλοίου εἰς Σῦρον ἀνυπόδητος, φθειριὼν καὶ ἡλιόκαυστος...».

Ἡ Ἑλλην. Ἐπανάστασις κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βρίσκεται οὐδὲν εὐχάριστη κατάστασις. «Ἐπνεε τὰ λείψαντα», καθὼς ἔχουν γράψῃ μερικοὶ ἱστορικοί. Οἱ φλόγες ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Μεσολογγίου εἶχαν κατατρομάξῃ τοὺς Ἕλληνες. Ἡ Κυβέρνησις εἶχε παραλύσει. Καταφύγιον τῶν Ἑλλήνων εἶχε γίνῃ τὸ Ναύπλιο. Ἡ ἀναρχία εἶχε ἀρχίσει νὰ βασιλεύει. Κατὰ τὸ Φωτᾶκο «κλαυθρὸς καὶ ὀδυρμὸς ἐγένετο καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα...». «Ὅλοι πᾶς εἶχαν ἀπελπιστεῖ καὶ δὲν περίμεναν τὴ σωτηρίαν τῆς Πατρίδος, οὔτε ἀπὸ τὴν ξηρὰ, οὔτε ἀπὸ τὴ θάλασσαν. Μερικοὶ ἱστορικοὶ σημειώσονται πὺς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε νοθευτεῖ καὶ αὐτὸς ὁ πατριωτισμὸς τῶν ἀγωνιστῶν Ἑλλήνων. Κανένας πᾶς δὲ φρόντιζε γιὰ τὸ καλὸ τῆς Πατρίδας, παρὰ μονάχα γιὰ τὸν ἑαυτοῦ, πῶς νὰ προπορισθῇ ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτοῦ τὰ περισσότερα. Ἀπὸ τὴν

ἀπελπιστική αὐτὴ κατάσταση, στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ Ἐπανάσταση ὁ Γεννάδιος ἔσωσε τὴν ὑπόθεση τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνα.

Στις 8 Ἰουνίου τοῦ 1826 κάλεσε ὁ Γεννάδιος τὸ λαὸ τοῦ Ναυπλίου σὲ ὑπέρτατο ἀγῶνα γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Πατρίδας. Τὸ πῶς ἔσωσε τότε ὁ Γεννάδιος τὴν Πατρίδα, μᾶς ἀφηγεῖται ὁ Ἀλέξ. Ρίζου Ραγκαβῆς κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο:⁵

«Ὁ λαὸς τοῦ Ναυπλίου εἶχε συναχθεῖ στὴν πλατεῖα τῆς πόλεως φοβισμένος καὶ δέσφνιμος. Καὶ μαζεύτηκαν ἐκεῖ γύρω καὶ οἱ πειναλέοι στρατιῶτες, ἀπειλητικοὶ στὴν ἀπελπισία τους. Κανένας ὅμως δὲν τολμοῦσε νὰ προτείνει τίποτε, οὔτε καὶ ἤξερε. Τότε ὁ Γεννάδιος βγαίνει μέσα ἀπὸ τὸν κόσμον, πηδαῖε στὴ ρίζα ἐνὸς πανύψηλου πλατάνου στὸ κέντρο τῆς πλατείας, κι' ἀπὸ κεῖ πάνω, ἀγκαλιάζοντας μὲ τὸ φλογερὸ του βλέμμα τὸ πλῆθος, φωνάζει μὲ φωνὴ βροντερὴ καὶ μὲ τὴν παντοδύμη εὐγλωττία ποὺ ξέρεي νὰ δίνει ἡ καρδιά:

Παιδιά! ἡ Πατρίδα καταστρέφεται. Ὁ ἀγώνας μας πάει χαμένος. Ἡ ἐλευθερία μας ξεψυχάει. Χρειάζεται βοήθεια σύντονη. Τὰ παλληκάρια αὐτὰ ποὺ ἔφαγαν τὴ μαρτυρίαν μὲ τὴ χούφτα καὶ ἀνέπνευσαν τίς φλόγες καὶ τώρα πεινᾶνε διπλά μας, πρέπει νὰ γυρίσουν αὐέσως ἐκεῖ ποὺ ὁ νέος κίνδυνος τοὺς καλεῖ. Θέλετε, παιδιά, νὰ ἔχωμε πατρίδα; Εἴμαστε ἄξιοι νὰ ζοῦμε ἐλεύθεροι; Ἄν εἴμαστε πραγματικά, τότε εὐκολὰ τὰ βρίσκουμε τὰ χρήματα. Ὁ καθεὶς ἂς δώσῃ ὅ,τι ἔχει καὶ ὅ,τι δύναται. Νὰ ἡ δική μου φτωχικὴ προσφορά! Ὅποιος θέλει ἂς μὲ μιμηθῇ. Κι' ἐνῶ τὸ πλῆθος ἐπικροτοῦσε, ἄδειασε χάμω στὸ χῶμα τὸ ἰσχνὸ δασκαλικὸ του πορτοφόλι...

— Ὅχι! Ὅχι! ἐφώνησε ὅμως σὲ λίγο. Ἡ προσφορά μου αὕτη εἶναι τιποτένια. Λεφτὰ ἄλλα δὲν ἔχω νὰ δώσω. Ἔχω ὅμως τὸν ἑαυτὸ μου καὶ τὸν πουλῶ. Ποιὸς θέλει δάσκαλον γιὰ τέσσαρα χρόνια διὰ τὰ παιδιά του;» Καὶ παρακάτω ὁ Ραγκαβῆς περιγράφει τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν αὕτη τοῦ Γενναδίου μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Τὰ γενναῖα λόγια τοῦ δασκάλου ἀναψαν στὸ πλῆθος τὸν ἐνθουσιασμό. Ὅλοι πλησίασαν μὲ δάκρυα στὰ μάτια καὶ δίνανε ἄλλοι χρήματα καὶ ἄλλοι— ἀκόμα καὶ οἱ ραζένδυτοι στρατιῶτες — ὅ,τι εἶχε ὁ καθένας πολυτιμώτερον, εἴτε ὄπλο, εἴτε χρυσαφικό. Μέσα σὲ πολὺ λίγη ὥρα μαζεψήκανε ἔτσι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μπωθοῦν οἱ πρῶτες καὶ πιὸ διασπικτὲς ἀνάγκες. Ἀποφασίστηκε τότε νὰ συναχθοῦν καὶ τὴν ἄλλην μέραν στίς ἐκκλησίες καὶ νὰ πάντ καὶ οἱ κυρίες γιὰ νὰ προσφέρουν κι' αὐτὲς ὅ,τι τοὺς ἦταν βολετόν».

Καθὼς μᾶς κάνει γνωστὸ ὁ ἴδιος συγγραφεύς, τὴν ἄλλην μέραν ἀπὸ τὰ καράγματα, ὁ Γεννάδιος περιέμενε στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀΐ - Γιώργη. Ἀλλὰ εἶχε τελειώσει ἡ λειτουργία καὶ δὲν εἶχαν φανεῖ ἀκόμα νάρθουν οἱ κυρίες. Σημειώνεται ἀπὸ τὸ Ραγκαβῆ γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, πῶς, ὥς νᾶχαν φοβηθεῖ αὐτὲς ἀπὸ τοὺς ξένους στρατιῶτες ποὺ ἦταν ἐκεῖ στὸ Ναύπλιο. Μπροστὰ στὴν κατάσταση αὕτη κοχλάζει ἀπὸ ἀγανάκτηση τὸ αἷμα τοῦ Γενναδίου. Γυρίζει καὶ κοιτάζει τὰ παιδιά τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου ποὺ ἦταν μαζεμένα καὶ τοὺς λέγει μὲ τὴ βροντερὴ καὶ ἐπιβλητικὴ φωνή του τὰ ἐξῆς:

— Δυστυχισμένα μου παιδιά!... Φτωχὰ μου παιδιά! Σᾶς ἐγκατέλειψαν οἱ μαϊνίδες σας. Τὸ ξέρουν καλὰ πῶς ὁ Τοῦρκος σφάζει καὶ ἀνδραποδίζει! Κοί ὅτι αὐτοῖο θαρθεῖ νὰ σᾶς σύρει κι' ἐσᾶς στὴν αἰχμαλωσία. Καὶ ὅμως ἀδιαφοροῦνε, γιατί περὶδεύονται λίγο χρυσάφι. Παιδιά μου ἄλλος προστάτης δὲν σᾶς ἀπομένει σ'

5) «Ὁ Γεννάδιος καὶ οἱ ἔθνικοι ἔρανοι τοῦ 1826». Περιοδικὸ «Ἱστορία καὶ Ζωή» Α', σελ. 395.

αὐτὴν τὴ γῆ ἀπὸ τὸν κοινὸ μας προστάτη ἐκεῖ πάνω. Πέσετε στὰ γόνατα καὶ παρακαλέστε τον».

Ὑστερα ἀπὸ τὰ ἐπιτακτικὰ αὐτὰ λόγια τοῦ Γενναδίου γονάτισαν τὰ παιδιά. Τότε ἐκεῖνος σηκώνοντας τὰ μάτια του πρὸς τὸν οὐρανὸ ἀπήγγειλε τὴν παρακάτω δέηση:*

— Ὕψιστε Θεέ, Σὺ ὁ προστάτης τῶν ἀθλίων καὶ τῶν μὴ ἐχόντων καταφυγὴν, μὴ ἐγκαταλείπης καὶ Σὺ τὰ παιδιά ταῦτα τὰ προσπίπτοντά Σοι. Σῶσον αὐτὰ ἀπὸ αἰχμαλωσίας δεσφιά. Οἱ ἄνθρωποι τὰ παρήτησαν. Ἐπίβλεψον ἐπ' αὐτὰ, ἐπίβλεψον ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, καθ' ἣς πάντες ἐξανέστησαν, ἦν παρορῶσιν, ἦν προδίδουσιν αὐτὰ τῆς τὰ τέκνα. Δός, παρὰ τὰς βουλὰς τῶν ἀνθρώπων, νὰ ἐπιλάμψῃ ἐπ' αὐτῆς πάσης ὁ ἥλιος τῆς ἐλευθερίας καὶ νὰ τελιωθῇ ἡ Σὴ δύναμις, τὰ δὲ παιδιά ταῦτα πολῖται ἐλεύθεροι νὰ τὴν ὑπηρετήσωσι ποτε ἐν πίστει καὶ εὐκρινείᾳ, πρὸς σωτηρίαν αὐτῆς καὶ πρὸς τὴν δόξαν Σου αἰωνίαν. Ἡ, ἂν ὁ Πάνσοφος Σὺ, γινώσκεις ὅτι πέρωται, εἰς ἀγενῆ τραφέντα αἰσθήματα, εἰς ιδιοτέλειαν αὐξηθέντα καὶ φιλαρχίαν, νὰ γίνωσι ποτε αὐτὰ δεινῶν τῇ πατρίδι παρὰίτια, παράδος τα μᾶλλον εἰς τῆς μαχαίρας τὸ στόμα καὶ παράδος καὶ ἐμὲ εἰς αὐτό, πρὶν ἴδω ἐκ νέου τῆς Ἑλλάδος τὴν δουλικὴν ἡμέραν καὶ ταπείνωσιν».

Ἀφοῦ εἶπε αὐτὴν τὴν προσευχὴ ὁ Γεννάδιος, πετάχτηκε καὶ βγῆκε ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησιά. Τὸ ἐκκληροῖσμά ἐμεινε ξαφνιασμένον καὶ μὲ δάκρυα στὰ μάτια.

Ἄριστα ἀποτελέσματα εἶχε καὶ αὐτὴ ἡ προσπάθεια τοῦ Γενναδίου. Ὅλοι ἄρχισαν ἀμέσως νὰ συνεισφέρουν πὺδ πολλὰ ἀπὸ τὴ προηγούμενη μέρα. Μὲ μεγάλῃ προθυμίᾳ. Οἱ κυρίως πού δὲν εἶχαν πάει στὴν ἐκκλησιά, ἄρχισαν νὰ στέλνουν χρήματα, κοσμήματα καὶ ὅ,τι εἶχαν πὺδ πολῦτιμο. Ἡ χειρονομία τοῦ Γενναδίου οὐδὲ κείνη τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστασιν καὶ τὴν Κυβέρνησιν κατῴρωσε νὰ σώσῃ, ἀλλὰ καὶ περίθαλψιν νὰ δοθῇ σὲ χιλιάδες στρατιῶτες πού εἶχαν μαζευτεῖ ἀπελπισμένοι στὸ Ναύπλιο, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς στερήσεις καὶ κακουχίας. Μὲ τὰ χρήματα πού μαζεύτηκαν, συντάχτηκαν καὶ ἐξοπλίστηκαν διάφορα σώματα, ὅπως τοῦ Καραϊσκάκη καὶ ἄλλων πού μὲ θάρρος αὐτὰ ἐξαπολύθηκαν ἐνάντια στὸν ἐχθρό. Σὲ κείνη τὴν ἀπελπισίᾳ ἡ πατριωτικὴ χειρονομία τοῦ Γενναδίου ἔσωσε κυριολεκτικὰ τὸν Ἀγῶνα, γιατί ξανάδωσε τὴ νίκη σὲ ταπεινωμένους καὶ ἀπελπισμένους Ἑλληνικὰς δυνάμεις. Δικαιολογημένα λοιπὸν ὁ Γεννάδιος ἔχει ἀποκληθεῖ «σωτήρας τῆς Πατρίδας».

Ἀλλὰ γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ, καθὼς ἔπρεπε, ἡ καινούρια ἐκστρατεία χρειάζονταν καὶ ἵππικόν. Καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ ἵππου ἀποδείχτηκε θριαμβευτικὴ ἡ πρωτοβουλία τοῦ μεγάλου δασκάλου. Κάλεσε τὸ λαὸ καὶ πάλι σὲ συγκέντρωσιν καὶ μίλησε γιὰ τὴν ἄμεση ἀνάγκη ὀργάνωσιν καὶ ἵππου γιὰ τὴ σωτηρίᾳ τῆς Πατρίδας. Εἶπε στὸ λαόν:

— Ποῦ θὰ βροῦμε ὅμως τὰ ἄλογα; Ἐδῶ στὸ Ναύπλιο ξέρω πολλοὺς καὶ προύχοντες καὶ ὀπλαρχηγούς πού θρέφουν καὶ δυο καὶ τρεῖς ἄλογα καὶ τᾶχουν γιὰ καμάρν. Ὅποιος λοιπὸν ἔχει ἄλογα γιὰ τὸ κέφι του ἢ γιὰ τὴν ἐπίδειξιν του καὶ δὲν τὰ προσφέρει στῆς Πατρίδος τὴν ἀνάγκην, δὲν εἶναι ἄξιος νὰ λέγηται μῆτε προύχοντας αὐτῆς τῆς Πατρίδος, μῆτε νὰ φορεῖ τὸ σπαθὶ τοῦ ἀρχηγοῦ. Μὲ τὰ ἄλογα αὐτὰ μπορούμε νὰ ἐτοιμάσωμε τὸ ἱππικὸ πού χρειάζεται ἡ πατρίς. Τί λέτε, παιδιὰ, τᾶμε νὰ πάρωμε αὐτὰ τὰ ἄλογα;

6) Ἰ. Ἀλεξ. Ραγκαβῆ: «Ὁ Γεννάδιος καὶ οἱ ἐθνικοὶ ἔρανοι τοῦ 1826». «Ἱστορία καὶ Ζωή». Α', σελ. 396.

—Πᾶμε, φώναξε με μιὰ φωνὴ ὁ λαός...

Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ μαζεύτηκαν στὴ στιγμὴ 350 ἄλογα. Τότε προσκλήθηκε ὁ κατάλληλος ἀρχηγὸς γιὰ τὸ ἵππικὸ, στὸν ὁποῖο ὁ Γεννάδιος εἶπε:

«Σὺ εἶσαι ἄξιος νὰ διοικήσης τὸ ἵππικό. Πάρε τὰ ἄλογα, ἐτοίμασέ τα καὶ φεύγα γρήγορα!».

Τὸ ἵππικὸ αὐτὸ ἦταν ποὺ κατὰ τὴν ἐπόμενη χρονιά, δηλ. στὰ 1827, ἔδωκε ἀλλεπάλληλες νίκες στὸ Ἔθνος ποὺ ἀγωνίζονταν. Ἀπὸ τότε ὁ Κολοκοτρώνης ἀποκαλοῦσε τὸ Γεννάδιο: «ὁ πατέρας μας», «ὁ σωτήρας τῆς πατρίδας». «ὁ ἅγιος ἄνθρωπος». Πολὺ θαυμάσια περιγραφή τῆς πατριωτικῆς αὐτῆς ἐνέργειας τοῦ Γενναδίου κάνει καὶ ὁ Διονύσιος Κόκκινος⁷ σὲ κάποιο κεφάλαιο μὲ τίτλο: «Ὁ δημόσιος ἕρπας καὶ ὁ Γ. Γεννάδιος».

Στὸ ὑπόλοιπο χρονικὸ διάστημα ποὺ βάσταξε ὁ Ἀγώνας, ὁ Γεννάδιος δὲν ἔπαυσε νὰ ἀποτελεῖ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν ἐράνων. Ἡ ἀνάμνηξί του ἦταν παντοῦ καὶ πάντοτε ὠφέλιμη. Χτυποῦσε τὶς ἐριστικὰς τάσεις ποὺ δημιουργοῦνταν ἀνάμεσα στοὺς ἀγωνιστὲς ἀπὸ κάποια ἀκαλίνωτη φιλοπρωτία. Αὐτὸς ἔδινε πάντοτε τὸ παράδειγμα τῆς ἀρετῆς. Γιὰ τὴν Ἑθνικὴ Συνέλευση τῆς Τροιζήνας ἐκλέχτηκε παμπσηφὴ ἀντιπρόσωπος τῶν Ἑπειρωτῶν. Ἀναδείχτηκε σ' αὐτὴ χρησιμώτατος, γιατί στὸ Συνταγματικὸ χάρτη ὑποστήριξε καθὼς ἔπρεπε τὶς ἱερὰς ἀρχὰς τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἀκόμα σ' αὐτὴ χτύπησε ἰδιωτελεῖς ἀξιώσεις καὶ καυτηρίασε ἐπιζήμιες φιλοδοξίες. Προσπαθοῦσε πάντοτε νὰ ἀδελφώνει τὶς ἀντιμαχόμενες μερίδες ἀνάμεσα στοὺς ἀγωνιστὲς. Πῆρε πρωτοβουλία καὶ ἀναδείχτηκε πρωτοπόρος γιὰ νὰ ἐκλεγεῖ στὴ Συνέλευση αὐτὴ ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδας.

Μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Καποδίστρια στὴν Ἑλλάδα, ἄρχισαν νὰ πραγματοποιοῦνται μερικὰ ἀπὸ τὰ ὄνειρα τοῦ Γενναδίου σχετικὰ μὲ τὴν ἀγωγή τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ἐγίνε ἀρχικὰ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο στὴν Αἴγινα, στὸ ὁποῖο ὀρίστηκε ὁ Γεννάδιος ὀργανωτὴς του. Παράλληλα ἀνατέθηκε σ' αὐτὸν ἡ ὀργάνωση καὶ τοῦ Κεντρικοῦ σχολείου τῆς Αἰγίνας, ποὺ σὲ λίγο χρονικὸ διάστημα ἔγινε τὸ καλὺτερο εκπαιδευτήριό τῆς Ἀνατολῆς. Δούλεψε ἀκόμα ὁ Γεννάδιος τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πολὺ εὐσυνείδητα καὶ πολὺ καρποφόρα γιὰ τὸν καθαρτισμὸ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου καὶ τὴ συγκρότηση τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης ποὺ οὐσιώθηκε ἀρχικὰ κι' αὐτὴ στὴν Αἴγινα καὶ μεταφέρθηκε κατόπι στὴν Ἀθήνα. Σ' αὐτὴ διορίστηκε αὐτὸς πρῶτος «ἐπιστάτης» δηλ. διευθυντὴς τῆς.

Ἀργότερα, ἤτοι κατὰ τὸ 1835 κι' ἀφοῦ πέρασαν κάμποσα χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξί τῆς Ἑλλάδας σὲ βασιλείο, τὸ «Κεντρικὸ Σχολεῖο» ἀπὸ τὴν Αἴγινα ὅταν μεταφέρθηκε στὴν Ἀθήνα ὀνομάστηκε «Γυμνάσιο». Πρῶτος διευθυντὴς στὸ «Γυμνάσιο» διορίστηκε ὁ Γεννάδιος. Ἄν καὶ φτωχός, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ διαθέτει ἀπὸ τὸ μισθὸ του γιὰ τὴ συντήρησι τοῦ Πανεπιστημίου, ποῦχε νεοσυσταθεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἀνέλαβε μάλιστα νὰ διδάσκει σ' αὐτὸ καὶ μαθήματα Φιλολογίας. Σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δραστηριότητάς του δὲν περιγράφεται ὁ πατριωτισμὸς του, ἡ ἐργατικότητα, ἡ εὐσυνειδησία του. Χτυπᾷ ἀμείλικτα κάθε κακοήθεια. Ὅταν οἱ συνάδελφοί του καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου ἐπεχείρησαν νὰ ἐφαρμόσουν τὴ συναλλαγὴ στὰ Πανεπιστημιακὰ πράγματα, αὐτὸς κατέβαλε προσπάθεια γιὰ νὰ χτυπηθοῦν οἱ τέτοιες κακοήθειες, ἤρθε σὲ ἀνοικτὴ σύγκρουση καὶ τέλος παρατῆθηκε. Σχετικὰ μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητή-

7) Δ. Κόκκινος: «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις». Τόμος 10, σελ. 59—63.

ματα ἔλεγε τὸ παρακάτω ἀξιοπρόσεκτο: «Οὐαὶ τῇ οἰκοδομῇ, ἣτις στερεῶς μὲν στεγάζεται σαθρῶς δὲ θεμελιούται». Ἐκεῖ ὅμως πού ἔστρεψε πολὺ τὴν προσοχή του κι' ἔδωκε ὅλον τὸν ἑαυτό του, ἦταν ἡ Ριζάρειος Σχολή, τὴν ὁποία φρόντισε νὰ ὀργανώσει καὶ στὴν ὁποία, καθὼς θὰ δοῦμε παρακάτω, δίδαξε ὡς τὸ θάνατό του. Τοὺς μαθητὲς τῆς Ριζ. Σχολῆς ἀγαποῦσε σὰν παιδιὰ του»⁸.

Πάντοτε ἡ πατριωτικὴ φλόγα ἔκαιγε στὰ στήθια τοῦ Γενναδίου. Τὸ μεγάλο μεράκι του ἦταν νὰ ἰδεῖ τὴν Ἠπειρό μας ἐλεύθερη. Ὅταν στὰ 1854 κηρύχθηκε ἡ ἐπανάσταση στὴν Ἠπειρο μὲ πρωτεργάτῃ τὸ στρατηγὸ Θεοδωράκη Γρίβα⁹, ὁ Γεννάδιος ἀνέλαβε πρόεδρος τῆς ἐπαναστατικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ ἀποτυχία τοῦ κινήματος ἐκείνου τὸν ἐπίκρανε πολὺ. Ἀπέφευγε πάντοτε πάρα πολὺ τὴν κομματικὴ συνάλλαγή. Ὅταν κάποτε, καθὼς λένε, ἡ βασίλισσα Ἀμαλία τοῦ πρότεινε νὰ ἀνακατευτεῖ στὴν πολιτικὴ καὶ τοῦ πρόσφερε μάλιστα καὶ τὸ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας, αὐτὸς ἀρνήθηκε. Δῆλωσε θαρρετὰ καὶ περήφανα πὼς δὲν ἤθελε μὲ κανένα τρόπο νὰ συνδέσει τὸ ὄνομά του μὲ τὴν «κομματικὴ φαυλοκρατία».

Ὅταν δίδασκε τοὺς μαθητὲς του στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀθήνας — δίδασκε Ἑλληνικά — νόμιζε πὼς ἀπὸ τὴν ἔδρα του ξανάβλεπε τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ δακρύζοντας πολλὰς φορὲς ἔβαζε παράμερα τὸν Πλούταρχο ἢ τὸ Δημοσθένη καὶ διηγόταν στοὺς μαθητὲς κάτι ἀπὸ κείμενα τῆς σκηνῆς πού βάδιζε κανένας πρὸς τὸ θάνατο σὰν νὰ πῆγαινε σὲ γιορτὴ. Καμμιά φορὰ ἀγανακτοῦσε βλέποντας ἄτοπες ἐνέργειες τῶν νέων καὶ ἔλεγε:

«Δυστυχῶς δὲν γνωρίζετε ὅτι μόνον εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ποθνήσκει καὶ οὐκ ἐν τῇ κλίνῃ»¹⁰.

Ὁ Γεννάδιος ἤθελε νὰ πρωτοστατεῖ σ' ὅλες τῆς ἐκπολιτιστικῆς ἐκδηλώσεις. Μ' ὅλα ταῦτα κάποτε ξεσηκώνονταν μπροστὰ στὴν πολυτέλεια πού ἔβλεπε καθημερινὰ νὰ εἰσχωρεῖ στὴν κοινωνία καὶ ἔλεγε στοὺς μαθητὲς του: ¹⁰

«Οἱ πατέρες σας ἡλευθέρωσαν τὴν πατρίδα χωρὶς χειρόκτια, χωρὶς μεταξωτὰ φορέματα, χωρὶς βερνικωμένα ὑποδήματα καὶ σεῖς χρειάζεσθε αὐτὰ τὰ λιλιά δια νὰ τὰ διατηρήσητε».

Πολλὰ χρόνια δίδαξε στὴν ἔδρα ὁ Γεννάδιος. Μισὸν σχεδὸν αἰῶνα. Ἀφθονα περιστατικὰ ἔχουν γραφεῖ γύρω ἀπ' τὴ διδασκαλικὴ του ζωὴ καὶ τὴν ἐθνικὴ του δράση. Ἐνα ἀπ' αὐτά, πού δείχνει καὶ τὴ μεγαλοψυχία του, εἶναι τὸ ἑξῆς: ¹¹ «Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ γέρο δάσκαλος συνήθιζε ὕστερα ἀπὸ τὸ λιτό του φαγητὸ κι' ἔβαζε τὴν κόρη του καὶ τοῦ διάβαζε κάτι ἀπὸ τῆς ἐφημερίδες. Ἐνα βράδυ ἡ κόρη του παίρνοντας τὴν ἐφημερίδα «Ἀθηνα» διάβασε ἓνα ἄρθρο πού ἔλεγε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση. Κανένας τους δὲν ὑποψιάζετο πὼς τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο θὰ κατέληγε σ' ἓνα πολὺ συγκινητικὸ ἐπίλογο γιὰ τὸ μεγάλο Ἠπειρωτὴ δάσκαλο. Ἐγραφε ἡ ἐφημερίδα αὐτὴ τὰ ἑξῆς: Ἐν κανεὶς καὶ ὁ πρὸ ἀπαθὲς θάθελε νὰ συγκινηθῇ, νὰ τί μπορεῖ νὰ κάνῃ. Νὰ σηκωθῇ μιὰ μέρα πρωτὶ - πρωτὶ στίς ἑξ καὶ νὰ πάῃ νὰ καθίσῃ στὸ κράσπεδο τοῦ δρόμου ποῦναι πίσω ἀπὸ τὰ Ἀνάκτορα. Ἀπ' ἐκεῖ θὰ ἰδῇ νὰ περνᾷ ἓνας γέρος ἐξδομητάρης, μὲ κάτασπρα μαλλιά, σθηριζόμενος σ' ἓνα μπαστούνι, γιατί λίγο κουτσαίνει. Ἐν περιμένη ἐκεῖ δυὸ ὥρες, θὰ ἰδῇ πάλι τὸν ἴδιο διαβάτη νὰ

8) Βλέπε: Κ. Π. Λαζαρίδης: «Τὸ πνευματικὸ Ζαγόρι στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας», σελ. 13.

9) Βλέπε: Κ. Π. Λαζαρίδης: «Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1854 καὶ ὁ Θεοδωράκης Γρίβας» Ἐφημερίδα «Ἠπειρωτικὸς Ἀγὼν» 23-2-58 καὶ 1,2 καὶ 4-3-1958.

10) Ἐφημερίδα «Ἐθνοφύλαξ» 17 Νοεμβρίου 1864.

11) «Φωτισμένοι Πρωτοπόροι». Ἐκδ. Ἀδελφότητος «Ζωή», σελ. 133.

Ξαναγυρίζη και νά προχωρή όσο μπορεί πὸ γρήγορα, βοηθούμενος ἀπὸ τὰ δυό του μικρὰ παιδιὰ, τὸ Γιάννη καὶ τὸν Κώστα. Ὁ γέρος αὐτὸς εἶναι ὁ Γεώργιος Γεννάδιος. Δίδαξε δυὸ ὥρες στὴ Ριζάρειο Σχολὴ καὶ πάει ἀπ' ἐκεῖ στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλεως γιὰ νὰ ἐκπληρώσῃ καὶ ἐκεῖ τὸ διπλὸ του ἔργο, τοῦ διευθυντοῦ καὶ διδασκάλου. Πενήντα χρόνια βρίσκεται πάνω εἰς τὴν ἔδρα καὶ δι' αὐτὸ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λογίους καὶ ὑπαλλήλους εἶναι μαθηταὶ του. Καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ζῇ πτωχικώτατα...». Κατόπι ἡ ἐφημερίδα ἔγραφε, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀνταμειφθῇ ὁ γέρος αὐτὸς μεγάλος δάσκαλος. Ἡ κόρη τοῦ Γενναδίου διαβάζοντας τὶς γραμμὲς αὐτὲς ἔβαλε τὰ κλάματα. Ὁ πατέρας τῆς τὴν ἀγκάλιασε καὶ τῆς εἶπε:

«Παιδιά μου! ἄς μὴ ζητᾶμε ἀμοιβὰς διὰ τοὺς ἀγῶνας μας. Ἐγὼ ἔδωσα τὸ πᾶν διὰ τὴν Ἑλλάδα· αὐτὸ εἶναι ἀρετὴ. Δὲν πειράζει πὺ ζοῦμε πενιχρά».

Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ στόμα τοῦ Γενναδίου, καθὼς ἔχει γράψῃ ὁ Νικόλαος Τσιγαρᾶς¹²· ἔχει γίνῃ γνωστὸ, πὼς προορίζονταν αὐτὸς γιὰ διευθυντῆς τῆς ἐπιστημονικῆς σχολῆς πὺ ἐπρόκειτο πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας νὰ συστήσουν οἱ Ζαγορίσιοι στὸ μοναστήρι τοῦ Ρογκοβοῦ, ὁπότε ἤθελαν νὰ ἀνακηρύξουν καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Ζαγοριοῦ ἀνεξάρτητη ἡγεμονία. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Γεννάδιος εἶχε πεῖ στὸν Τσιγαρᾶ τὰ ἑξῆς:

«... Ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ ἐμελλον νὰ συστήσωσι καὶ ζεντρικὴν ἐπιστημονικὴν σχολὴν, ἐν ἣ αἱ παῖδες νὰ διδάσκωνται τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν, τὴν Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν, τὴν Φιλοσοφίαν, τὴν Θεολογίαν, τὰ Μαθηματικά, τὴν Φυσικὴν καὶ τὴν Χημείαν καὶ προϊόντος τοῦ χρόνου νὰ εἰσαγάγουν καὶ ἄλλας ἐπιστήμας. Ἡ σχολὴ αὕτη θὰ διειρηθεῖτο διὰ τῶν τόκων κεφαλαίου, ὅπερ ἤθελον καταθέσει εἰς ἀσφαλὴ τινὰ Τράπεζαν. Οἱ μαθηταὶ θὰ διητῶντο ἐν αὐτῇ ὡς ἐν κοινοβουλίῳ καὶ οὐδεμία μετὰ αὐτῶν διακρίσις θὰ ἐπετρέπετο... Ἀλλὰ πρὶν ἢ πραγματοποιηθῶσι ταῦτα, ἐσκέπτοντο νὰ προετοιμάσωσι καὶ τοὺς πρὸς τοῦτο καταλλήλους ἀνδρας. Καὶ πολιτικὸν μὲν καὶ θρησκευτικὸν ἀρχηγὸν εἶχον ὀρίσει τὸν διδάσκαλον Νεόφυτον Δούκαν, ὅς κατερχόμενος εἰς τὴν πατρίδα ἐπὶ τῷ σχολῷ τούτῳ, θὰ ἐχειροτονεῖτο ἀρχιερεὺς ἐν Κωνιπόλει. Λιὰ τὰ τῆς δικαιοσύνης Χριστοδούλου Κλωνάριον καὶ διευθυντὴν τῆς ἐπιστημονικῆς Σχολῆς ἐμέ, διὸ καὶ ἀπεστάλην ἐγὼ μὲν μετ' ἄλλων εἰς Λειψίαν, ἄλλοι δὲ νέοι ἄλλαχού τῆς Εὐρώπης, ἵνα σπουδάσωμεν καὶ ἵνα προετοιμασθῶμεν εἰς τὸ ἔργον, εἰς ὃ ἕκαστος εἶχε κληθεῖ. Ταῦτα ἐβουλεύοντο οἱ φιλοπάτριδες ἐκεῖνοι ἀνδρες... ἤθελον δὲ ἀφέντως πραγματοποιήσῃ, ἂν ἡ μεγάλη ἐθνικὴ ἐξέγερσις δὲν προλάμβανεν αὐτοὺς, ὅτε πλέον πᾶσα μερικὴ σκέψις καὶ ἐνέργεια ἐγκατελείφθη καὶ πάντες ἐσκέπτοντο ἤδη περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ὅλου Ἑθνους καὶ τῆς παλιγγενεσίας αὐτοῦ. Τὸ σχέδιον λοιπὸν ἔμεινεν ἀπραγματοποίητον τὴν παρονομήν τῆς ἐκτελέσεώς του, ἡ δὲ δυστυχὴς ἐκείνη χώρα (δηλαδὴ ἡ Ἡπειρος) διατελεῖ ἔτι ὑπὸ τὴν τυραννίαν τῶν Χαλκούτηδων...»¹³.

Στὰ 1854 τὰ ξένα στρατεύματα, πὺ εἶχαν ἔρθῃ στὸν Πειραιᾶ, ἔφεραν στὴν πατρίδα μας τὸ μικρόβιο τῆς χολέρας. Ἀρχισαν νὰ πεθαίνουν πολλοὶ καὶ στὸν Πειραιᾶ καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ κακὸ ἔκλεισαν τὸ Πανεπιστήμιον, τὸ Γυμνάσιον τῆς Ἀθήνας, καθὼς καὶ ὅλα τὰ σχολεῖα. Μονάχα ἡ Ριζάρειος Σχολὴ δὲν εἶχε κλείσει. Ὁ Γεννάδιος ἀρνιόταν νὰ διακόψῃ τὰ μαθήματα σ' αὐτή. Παρέμεινε πάντα πιστὸς στὸ καθῆκον του. Ἡ γυναῖκα του

12) Εἰσηγία τοῦ Ἀσωπίου: «Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον». Ἀθήνα 1886.

13) Βλέπε καὶ Κ. Π. Λαζαρίδης: «Τὸ πνευματικὸ Ζαγόρι στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας», σελ. 13—17.

καὶ ὅλοι οἱ δικοὶ τοῦ τοῦ συνιστοῦσαν νὰ μὴ βγαίνει ἔξω καὶ κινδυνέψει ἀπὸ τὴν ἀρρώστια αὐτῇ. Μὰ ποῦ ν' ἀκούσει αὐτὸς τέτοιες συμβουλές.

«Ἀφῆστε με νὰ κάνω τὸ καθήκον μου, ἔλεγε. Ἡ συντήρηση τῆς Σχολῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ μένα καὶ δὲν θέλω νὰ βαρύνῃ ἐπὶ τῆς συνειδήσεώς μου ἡ εὐθύνη τῆς διαλύσεως αὐτῆς. Ὁ Θεὸς βοηθός!»

Μιά μέρα κατὰ τὴν ἐπικίνδυνη αὐτῇ περίοδο γύρισε στὸ σπίτι τοῦ ἀρρωστος καὶ ἔπεσε στὸ κρεβάτι. Σὲ λίγες μέρες πέθανε ἀπὸ τὴ φοβερὴ αὐτῇ ἀρρώστια. Πέθανε στὶς 12 Νοέμβρη 1854. Ἡ κηδεία τοῦ ἔγινε τὴν ἄλλῃ μέρα, 13 Νοέμβρη. Κηδεύτηκε ἀπλά. Ὁ πρόωρος θάνατός του δικαιολογημένα θεωρήθηκε πραγματικὴ συμφορὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα τῶν χρόνων ἐκείνων. Πέθανε, καθὼς εἶδαμε παραπάνω, πολὺ φτωχός. Ἀφῆσε χήρα γυναῖκα μὲ ἄρκετὰ ἀνήλικα παιδιὰ. Ὁ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος ποὺ ἦταν τότε πρωθυπουργὸς πῆρε τὴν ἀπόφαση ν' ἀναλάβει τὸ Κράτος τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς οἰκογενείας του, παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἑλλάδα τότε περνοῦσε τρομερὲς οἰκονομικὲς δυσχέρειες. Ὁ Μαυροκορδάτος εἶπε:

«Ἡ πατρίς υἱοθετεῖ τὴν ὀρφανὴν οἰκογένειαν τοῦ υἱοθετήσαντος τὴν νεολαίαν τῆς Ἑλλάδος».

Ὑστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του οἱ ἐφημερίδες τῆς Ἀθήνας δὲν ἔπαψαν νὰ γράφουν κάθε μέρα γιὰ τὸ Γεννάδιο, νὰ ἐξαίρουν τὸ ἔργο του καὶ νὰ διατυπώνουν τὴ λύπη γιὰ τὸν πρόωρο χαμό του. Τέτοιες περιγραφὲς μπορεῖ νὰ διαβάσει κανένας στὶς ἐφημερίδες «Ἀθηνᾶ», «Ἑλπίς», «Ἐθνοφύλαξ» κλπ. Ἡ ἐφημερίδα «Ἡλιος»¹⁾ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἔγραφε γιὰ τὸ Γεννάδιο καὶ τοῦτα:

«Πορεύθητε σήμερον εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ θὰ ἀπαντήσητε τοὺς πλείονας διδασκάλους μαθητὰς τοῦ Γενναδίου· πορεύθητε εἰς τὴν Ἡπειρον, θὰ ἀπαντήσητε τοὺς πλείονας προκρίτους μαθητὰς τοῦ Γενναδίου· πορεύθητε εἰς τὴν Μακεδονίαν, θ' ἀπαντήσητε τοὺς πλείονας ἱατροὺς μαθητὰς τοῦ Γενναδίου· πορεύθητε εἰς τὴν Κων·πολιν, εἰς τὴν Σμύρνην, εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, θ' ἀπαντήσητε τοὺς πλείονας ἐμπόρους μαθητὰς τοῦ Γενναδίου... Ὅταν ὁμιλῶμεν, ὦ Ἕλληνες, περὶ Γενναδίου, ὀφείλομεν νὰ ὁμιλῶμεν ἀσκεπῆς περὶ τοιοῦτου ἀνδρός, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ νοῦς, ἡ γλῶσσα καὶ ἡ καρδιά ἦσαν πατρίδες. Διὰ ταῦτα, ὅταν περὶ πατρίδος ὁμιλεῖ, τὰ μάτια του ἐξέχεον λάμψιν θείαν, ἡ φωνὴ αὐτοῦ ἐλάμβανεν ἤχον θείας σάλπιγγος καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ θεοφόρητος εἶχε τι τῶν προφητῶν Ἰερεμίου καὶ Ἰεζεκιὴλ θρηγνούντων τὴν Ἱερουσαλήμ...».

Δὲν ἔγραψαν δὲ τότε γιὰ τὸ Γεννάδιο ἐγκωμαστικά λόγια μονάχα οἱ ἐφημερίδες καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικά. Τοῦ ἀποδόθηκαν τιμὲς καὶ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο Κράτος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λειψίας. Καὶ τὸ δικό μας Πανεπιστήμιον τὸν τίμησε ὅπως ἔπρεπε. Τοῦ ἔκανε αὐτὸ ἐπίσημον μνημόσυνο κατὰ τὶς 20 Μάρτη τοῦ 1855 στὴ Μητρόπολιν τῆς Ἀθήνας. Τότε μητροπολιτικὸς ναὸς ἦταν ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ ὅχι ὁ σημερινός. Στὸ μνημόσυνο αὐτὸ μίλησαν ἄρκετοὶ ρήτορες γιὰ τὸ Γεννάδιο. Τὸν εἶπαν «ἀτρόμητο ἄγωνιστὴ» καὶ «ταπεινὸ εἰρηνοποιό». Τὸν χαρακτηρίσαν «νέον Τυρταῖον», τοῦ ὁποῖου τὰ λόγια ἦταν νόμος γιὰ τὸ λαό. Δικαιολογημένα ὀνομάστηκε αὐτὸς «σωτήρας τῆς πατρίδος» καὶ πολὺ δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ διάσημους καὶ φλογεροὺς δασκάλους τοῦ Γένους. Κατὰ τὶς ἐπίσημες γιορτὲς τῆς Ἑκατονταετηρίδας ποὺ ἔγιναν στὰ 1930 γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας, ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τιμὴν τοῦ ἔστησε τὴ μαρμαρίνη προ-

14) «Φωτισμένοι Πρωτοπόροι». Ἔκδ. Ἀδελφότητος Θεολόγων ἡ «Ζωή», σελ. 136.

τομή του κοντὰ στὰ σχολεῖα τῆς πατρίδας του, στὰ Δολιανά, σὲ μιὰ πλατεῖα ποὺ φέρνει τὸ ὄνομά του.

Πέρα ἀπὸ τὸ πολύχρονο καὶ τόσο ἀποδοτικὸ διδακτικὸ του ἔργο καὶ τὴν πατριωτικὴ του δράση, ὁ Γεννάδιος ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ του καὶ ἐξαιρετικὰ μεγάλο καὶ πολύτιμο συγγραφικὸ ἔργο. Ὑπῆρξε, μπορούμε νὰ ποῦμε, πολυγραφότατος. Τὰ συγγράμματά του εἶναι ἔργα πρωτότυπα, ἀλλὰ καὶ μεταφράσεις. Ἀπ' ὅλα τὰ συγγράμματά του διακρίνεται πῶς σκοπὸς του ἦταν νὰ βοηθήσει τὴν Ἑλληνικὴ νεολαία γιὰ τὴ σωτὴ τῆς μόρφωσης. Κυριώτερα ἀπὸ τὰ συγγράμματά του εἶναι: 1) «Στοιχειώδης πραγματεία περὶ τῶν χρεῶν τοῦ ἀνθρώπου» Μόσχα 1819. 2) «Στοιχειώδης ἐγκυκλοπαιδεῖα τῶν παιδικῶν μαθημάτων». Τόμοι ἑξ, μὲ τὴ συνεργασία Γ. Λασάνη. Μόσχα 1820—1821. 3) «Παιδικὴ βιβλιοθήκη» 4) «Χρηστομαθείας μαθήματα». 5) «Γραμματικὴ Ἑλληνικὴ». Αἴγινα 1832. Αὕτῃ γαλοῦχησε σχεδὸν τρεῖς γενεές. 6) «Πρώτῃ τροφῇ τοῦ ὑγιоῦς ἀνθρώπινου νοός» (μετάφραση) Αἴγινα 1833. 7) «Κατήχησις». 8) «Ἱερὰ Ἱστορία». 9) «Σύνοψις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας» (μετάφραση). 10) «Ἑλληνικὴ Γραμματεία ἢ Γραμματολογία» (μετάφραση). 11) «Ἠθικὴ ἢ περὶ καθηκόντων». Ἀθῆναι 1854. Δημοσίευσε ἀκόμα πολλὰ ἄρθρα σὲ διάφορα περιοδικὰ. Συνεργάστηκε σὲ πολλὰς σχολικὰς ἐκδόσεις Ἑλληνικῶν κειμένων. Ἀφηκε πολλὰ ἔργα του ἀνέκδοτα, ἰδιαίτερα μεταφράσεις. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ξένοι μνημονεύουν στὶς ἐργασίες τους τὰ συγγράμματα τοῦ Γενναδίου. Ὁ ποιητὴς Γ. Ζαλοκώστας σὲ κάποιο ποίημά του τὸν ἀποκαλεῖ «πατέρα τῶν δασκάλων» καὶ «ἀπόστολο τῶν φώτων».

Γιὰ νὰ καταδειχθεῖ πόσο ἐπωφελεῖς ἦσαν πάντοτε οἱ ἐνέργειές του, ἰδιαίτερα γιὰ τὴ θεραπεία τῶν πνευματικῶν ἀναγκῶν τῆς Ἑλλάδας ποὺ μόλις ἐχεν ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὴ σκλαβιά παραθέτω τὰ παρακάτω, ποὺ δημοσίευσε Ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα¹⁵ καὶ ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ Γενναδίου νὰ ἰδρυθεῖ καὶ νὰ προκόψει βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα. Διαβάζουμε λοιπὸν στὴν ἐφημερίδα αὕτῃ καὶ τὰ ἑξῆς:

«Μανθάνομεν, ὅτι ὁ κύριος Γεννάδιος ἐζήτησε τὸ πλεῖστον εἰς τὴν στοάν τοῦ Ἀδριανοῦ τσαμίον διὰ νὰ ξεφυλακώσῃ τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα οἱ Ζωσμιάδες, Σακελλάριοι καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι μᾶς ἐπρόσφεραν καὶ νὰ τὰ καταθέσῃ ἐκεῖ καὶ τοιουτοτρόπως νὰ μῖς γίνουν χρήσιμα. Ἀλλὰ ποῦ θέλει ν' ἀκούσῃ λόγον περὶ παιδείας τοῦ ἔθνους ὁ κύριος Σμᾶλτζ. Τὸ τσαμίον δὲν τὸ παραχωρεῖ, διότι ὡς νὰ μὴ ἔχει εὐνοχῶρους στρατῶνας ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν του, κρατεῖ καὶ ἐκεῖ ολίγους μουσικοὺς, οὓς θέλει διὰ προφύλαξιν μήπως ἤθελε συμβῇ λέγει ποτὲ ἀσθένεια καὶ μεταφέρει ἐκεῖ τινὰς ἀρρώστους, ὡς νὰ ἦτο μικρὸν τὸ νεοκτισθὲν νοσοκομεῖον ἢ ὡς νὰ μὴ ἡμποροῦσε καὶ ὅλους τοὺς Βαυαροὺς τοὺς νὰ τοὺς χωρέσῃ ἀσθενεῖς. Παράδοξον πρᾶγμα μὲ τὴν προθυμίαν, τὴν ὁποίαν δείχνουν οἱ Κύριοί μας τῆς Βαυαρίας εἰς τὴν πρόοδον καὶ παιδείαν μας. Στρατῶνας εὐνοχωροτάτους ἀνήγεραν, μύρια ἔθνηκ᾽ καταστήματα καὶ ἄλλα τσαμῖα κατέλαβε τὸ στρατιωτικόν των. διὰ τὰ ἄλογα ζῶα οἰκοδομήθησαν παλάτια· διὰ δὲ τὴν παιδείαν τοῦ ἔθνους, τὸ μόνον μέσον, τὸ ὁποῖον μᾶς ὑπόσχεται εὐδαιμονίαν καὶ πρόοδον, δηλ. διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν ἀνθρώπων δὲν συμφωνοῦν νὰ παραχωρήσουν οὐδ' ἓνα παλαιὸν τσαμίον».

Καὶ μιὰ ποὺ γίνεται λόγος γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Γενναδίου νὰ διαφυλαχθοῦν καὶ νὰ ἀξιολογηθοῦν τὰ πολύτιμα βιβλία, δὲ θεωρῶ ἄσκοπο νὰ εἰπωθοῦν λίγα λόγια καὶ γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀθήνας ποὺ ἔχει τὸ ὄνομα τῆς οἰκογένειας αὐτῆς, γιὰ τὴ «Γεννάδιο» βιβλιοθήκη. Τὸ κτίριον τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς,

15) Ἐφημερίδα: «Ἀθηνά» 24 Φλεβάρη 1837.

πολυτελέστατο καὶ συγχρονισμένο. βρίσκεται στὴν ὁδὸ Σουηδίας. Χτίστηκε ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή. Ἡ λειτουργία της ἀρχισε στὰ 1926. Δόθηκε σ' αὐτὴ τὸ ὄνομα «Γεννάδιος», γιατί τὴν ἀρχικὴ βάση τῶν βιβλίων της ἀπετέλεσαν ὅσα βιβλία ἄφησε ὁ μέγας δάσκαλος Γεώργιος Γεννάδιος. Κατὰ κύριο ὅμως λόγὸ τὸ μεγαλύτερο ὄγκο τῶν βιβλίων της ἀποτελοῦν τὰ δωρηθέντα ἀπὸ τὸν Ἰωάν. Γεννάδιο, παιδί τοῦ Γ. Γενναδίου, βιβλία. Ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς υπερβαίνει τοὺς 30 χιλιάδες τόμους. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται σ' αὐτὴ καὶ πολλὰ χειρόγραφα καὶ ἀνέκδοτα ἔργα. Τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς εἶναι κατὰ γενικὴ ὁμολογία πολυτιμώτατα, γιατί ἀνήκουν σὲ σπάνιες ἐκδόσεις.

Εἶπαμε, ὅτι κατὰ τὸ θάνατό του ὁ Γεννάδιος ἄφησε ἀπροστάτευτὴ καὶ ἄπορη τὴν πολυμελῆ του οἰκογένεια. Τὰ ὀρφανὰ παιδιά του βρίσκονταν ὅλα σὲ μικρὴ ἡλικία. Κατ' ὀρθωσαν ὅμως αὐτὰ νὰ σταδιοδρομήσουν λαμπρὰ καὶ νὰ ἀναδειχθοῦν σπουδαίαι ἐπιστήμονες, ποὺ τίμησαν πολὺ τόσο τὸ οἰκογενειακὸ τους, ὅσο καὶ τὸ Ἡπειρωτικὸ ὄνομα. Τὸ μεγαλύτερο παιδί του ἦταν ὁ Ἀναστάσιος (1840—1911). Ἀκολούθησε αὐτὸς φιλοσοφικὲς καὶ ἱστορικὲς σπουδές.

Εἶνε καθηγητὴς τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιον. Κατέγινε καὶ μὲ τὴ δημοσιογραφία. Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο σημαντικόν. Ἄλλο παιδί του ἦταν ὁ Ἰωάννης (1844—1932). Καὶ αὐτὸς λόγιος. Ἀκολούθησε τὸ διπλωματικὸ σῶμα. Εἶναι ὁ οὐσιαστικὸς δημιουργὸς τῆς Γενναδίου βιβλιοθήκης. Ἄλλος γιὸς τοῦ Γενναδίου ἦταν ὁ Παναγιώτης (1848—1917). Σπούδασε στὸ ἐξωτερικόν (Ἑλβετία καὶ Ἀμερικὴ) φυσικομαθηματικὰ καὶ γεωπονία. Προώθησε πολὺ μερικὲς φυσικὲς ἐπιστῆμες στὴ χώρα μας καὶ ἰδιαίτερα τὴ βοτανική. Τὰ συγγράμματά του θεωροῦνται μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀξίας.

Τέτοια ὑπῆρξε μὲ πολὺ σύντομὴ περιγραφή ἡ ζωὴ τοῦ Γεωργίου Γενναδίου, τοῦ παιδιοῦ τοῦ παπὰ - Ἀναστάσιου ἀπὸ τὰ Δολιανά. Καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ δοθοῦν στις παραπάνω σελίδες ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Ἡπειρώτη αὐτοῦ, ποὺ κατὰ τὴν ἀποψή μου δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦνται ἀπὸ κανένα. Συμπερασματικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Γ. Γεννάδιος ὑπῆρξε παιριώτης ἀπὸ τοὺς λίγους καὶ ἔνθερμος ἐθνικὸς ἀγωνιστὴς ποὺ εἶχε κλεισμένη μέσα στὴν καρδιά του τὴν Ἑλλάδα. Στόχος σ' ὅλη τὴ ζωὴ του δὲν ἔταν ἄλλος, παρὰ τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ προκοπὴ τῆς πατρίδας. Μόχθησε πάντοτε, τόσο μὲ τὴ φωτισμένη διδασκαλία, ὅσο καὶ μὲ τὸ ἥθος του καὶ τὶς λοιπὲς του ἀρετὲς γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς παιδείας τῆς νεοελευθερωμένης Ἑλλάδας. Ἔβαλε τίς πρῶτες σωστὲς βάσεις στὴν ἐθνικὴ παιδεία κατὰ τὰ 30 περίπου χρόνια τῆς ἐλευθέρης πατρίδας. Πολὺ σωστὰ λοιπὸν χαρακτηρίζεται αὐτὸς σὰν μιὰ σπανθηροβολουσα πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ πολὺ δικαιολογημένα θεωρεῖται σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους μεγάλους δασκάλους τοῦ Γένους.

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ο ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΔΟΥΚΑΣ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ

« Χαῖρε, ὦ Μητέρα γλυκερά »

Ν. Δούκας

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΔΟΥΚΑΣ
(1760—1845)

ΣΗΜ.: Ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν (ἐλαιογραφία) εὑρίσκεται ἐν τῇ Ριζα-
ρείῳ Σχολῇ, ὅθεν καὶ ἡ φωτογραφία. Κάτω ἀριστερά:
Νεόφυτος Δούκας. Δαπάνη Μητροπ. Ἀθηνῶν Γερμανοῦ.

1. Ἡ ἔνοπλος ἐξέγερσις τοῦ ἔθνους, τὸ 1821, κατὰ τοῦ βαρβάρου Τούρκου κατακτητοῦ, ἀποτελεῖ τὸ τέλος, καὶ ὄχι τὴν ἀρχήν, μιᾶς μακρᾶς ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως, ἀρξαμένης εὐθὺς ἅμα τῇ πτώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453, καὶ τὸν ἀπόηχον μιᾶς ἐνδόξου ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, μιᾶς ἀλυσιδωτῆς ἐκρήξεως ἐπαναστατικῶν ἐπὶ μέρους κινήματων καὶ μιᾶς ζωῆς καὶ διαρκοῦς διακηρύξεως τοῦ πνεύματος τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ ἀνεξαρτήτων καὶ ἐλευθέρων ἐσπίων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπου ὁ κατακτητὴς δὲν εἶχε φθάσει καὶ μετὰ κατοχήν ἑκατονταετιῶν ἀκόμη, ὅπως εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐποποιῖα τοῦ Σουλίου!

2. Δι' αὐτῶν ἀνωτέρω ἄριστα καταφαίνεται, ὅτι δὲν ἀποθνήσκουν εὐκολα οἱ λαοί, οἱ ὅποιοι ἔχουν μίαν πολλῶν αἰώνων ἔξοχον καὶ δημιουργικὴν ἱστορίαν καὶ ἔχουν ρίψει βαθεῖας τὰς ρίζας τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μὲ τὴν μακραίωνα καὶ περίδοξον ἱστορίαν καὶ τὸν ἀνυπέρβλητον πολιτισμὸν του, ἀφοῦ διὰ τούτου κατέκτησε πρῶτον τὸν Ῥωμαῖον κατακτητὴν του, ἦλθεν ἔπειτα καὶ ἡ σειρὰ τοῦ ἀπὸ ἀνατολῶν βαρβάρου κατακτητοῦ. Σκληροτράχηλος οὗτος καὶ βάρβαρος μέχρι μυελοῦ ὁστέων δὲν ἀντελήφθη καθόλου τὴν ἐκπολιτιστικὴν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν τῶν κατακτηθέντων, ἀντίστη ἄρνητικὰ καὶ ἀπέμεινε τρίς χειρότερα βάρβαρος καὶ ἀκαλλιέργητος ἀπὸ ὅ,τι ἦτο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πορείας του κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ μοναδικοῦ χώρου τῶν φώτων τότε, τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

3. Ὁ κατακτηθεὶς ὅμως ἑλληνικὸς λαὸς ἔχων ζωηρὰν ἐπίγνωσιν τῆς ἀνωτερότητός του ἀπὸ τὸν κατακτητὴν καὶ ἀντιληφθεὶς τὸ ἄσκοπον, ἄκαρπον καὶ μάταιον τῶν, πρὸ τῆς ἐπαράτου ἀκόμη ἀποφράδος ἐκείνης μαύρης ἡμέρας, τῆς ὀριστικῆς πτώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν 29 Μαΐου 1453, καταβληθεισῶν, ὑπὸ τοῦ λαοῦ, τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας, προσπαθειῶν πρὸς ἐξημέρωσιν καὶ ἐκπολίτισιν τοῦ ἀνεπιδέκτου πάσης μορφώσεως βαρβάρου κατακτητοῦ, ἔκαμε ταχεῖαν στροφὴν πρὸς ἑαυτόν, ἵνα διασωθῇ καὶ ἵνα μὴ καὶ ὁ ἴδιος ἀποβαρβαρωθῇ. Πρὸς τοῦτο προσεπάθησε νὰ διατηρήσῃ ἀπαράχαρτα, ἀμόλυντα καὶ ἀλώβητα τὰ πολύτιμα καὶ ἱερὰ ἔνσημα τῆς ἐθνικότητός του καὶ αἰσινῇ τὰ σήμαντρα τοῦ πολιτισμοῦ του καὶ ἀκριβῆ, ἀστραβῇ καὶ ἀκίβδηλα τὰ τῆς θρησκείας του, μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν ὁπείποτε ταχίστην ἀπόσεισιν καὶ ἀποτίναξιν τοῦ ἐπιβληθέντος καὶ ἐπικαθεσθέντος ἐπὶ τοῦ τραχήλου του βαρέος καὶ μαύρου τουρκικοῦ ζυγοῦ.

Ὅθεν, καὶ δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, πάντα τὰ ἱερὰ ταῦτα πατρῶα διωχέτευσον οἱ δουλωθέντες εἰς τὰς ψυχὰς καὶ ἐνεθάρρυναν τὰς καρδίας τῶν νέων γενεῶν. Ἡ οἰκογένεια, ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ Σχολεῖα ἦσαν οἱ τρεῖς ἰσχυρότατοι παράγοντες σφυρηλατήσεως τῶν νέων γενεῶν καὶ διαιωπίσεως τῶν πατρῶων τούτων κειμηλίων καὶ ἰδανικῶν μέχρις ὅτου «πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροὺς, πάλι δικά μας θάναι»!

4. Ἀλλ' ὁ κατακτητὴς ἐγκαίρως ἀντιληφθεὶς τοῦτο, οὐκ ἐπὶ λόγῳ ἔλαβε τὰ μέτρα του καὶ ἐκτύπησε ἀλύπητα καὶ ἀνελέητα, ἵνα συντρίψῃ καὶ ἐξαφανίσῃ ριζικῶς καὶ τοὺς τρεῖς ὡς ἄνω παράγοντας ἀνασχέσεως ἐκ τοῦ ἀφανισμοῦ καὶ ἀνακοπῆς ἐκ τῆς ἀποβαρβαρώσεως παντὸς ἑλληνικοῦ. Οὕτω τὰ μὲν σχολεῖα ἐκλείσθησαν ἁμέσως καὶ οἱ ἄξιοι λόγου διδάσκαλοι καὶ σοφοὶ ἔλαβον τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν ξένην, αἱ δ' ἑκκλησὶαι εἰσέγησαν σιγὴν νεκρικὴν οὐκ ἐπὶ λόγῳ ὅμως καὶ ριζικὰ ἐπληξεν ὁ ἀνάληπτος κατακτητὴς τὸν θεομὸν τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας πρὸς τέλειον ἀφανισμόν της ἐφαρμόσας τὴν ἀπάνθρωπον καὶ γενοκτόνον μέθοδον τοῦ παιδομαζώματος τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ, τὴν ἀρπαγὴν τῶν θηλέων πρὸς ἐμπλουτισμὸν τῶν χαρεμίων του ἢ καὶ πρὸς ἐμπορίαν

εἰς τὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς τῶν δουλεμπόρων τῆς λευκῆς σαρκὸς καὶ τὸν ἀναγκαστικόν, ἔστιν ὅτε δὲ ὁμαδικόν, ἐξισλαμισμὸν.

5. Τοιαύτην τινὰ σκοτεινὴν καὶ ἀπαισιόδοξον εἰκόνα μᾶς παρέχει, ὅχι πολὺ μετὰ τὴν ἄλωσιν, ὡς ἐπικρατήσασαν εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὰ ὄμορα αὐτῇ μέρη — χωρὶς τοῦτο νὰ ἀποκλείῃ χειροτέραν κατάστασιν ἀλλαχοῦ — ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς (1597—1682), λέγων:

«Ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Αἰτωλίας, τῆς ἐμῆς ἀθλίας πατρίδος, καὶ ἐπὶ πᾶσι σχεδὸν τοῖς πέριξ ἐκείνῃ κλίμασιν ἐξέλιπε πρὸ πολλῶν ἤδη χρόνων ἅπαν καλόν, μεθ' ὃ τῶν πεζῶν γραμμάτων γνῶσις, ἡ τροφή τῶν λογικῶν ψυχῶν, ἡ δυναμένη σοφίζειν εἰς σωτηρίαν τὸν ἄνθρωπον, καὶ οὕτω συνέβη τοὺς ἐκεῖσε πάντας ἀναφαθήτους γενέσθαι καὶ ἄγαν τρισβαρύνουσιν, περὶ δὲ τὴν ὁμολογίαν τῆς καθ' ἡμᾶς ἀμωμῆτου πίστεως μηδὲ τῶν ἀλλοφύλων πάντες διενιηόχασιν· σπάνιον τι χρῆμα ὁ ἱερεὺς ἐκεῖ, ὁ ἀπλῶς γραμμάτων εἰδήσιν ἔχων· τούτου χάριν πολλὰ τῶν παιδίων, ἄνευ τοῦ μετανοίας λουτροῦ ἀπῆλθον τοῦ βίου καὶ τῶν ἱερῶν ἀμέθεκτα μυστηρίων. . . Ἐἰς τὰ παρὰ τῆς Αἰτωλίας ἡχειώθη παντάπασιν ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ὁ σωτήριος τοῦ Εὐαγγελίου λόγος καὶ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ»¹.

Καὶ τοῦτο, διότι «ἡ τυραννία εἶναι ἐχθρὰ πάσης ἀρετῆς καὶ πρόξενος πάσης κακίας»².

Ταῦτα ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἄλλας Διδάσκαλος τοῦ Γένους ὁ ἐπιφανὴς Νεόφυτος Δούκας (1760—1845), λέγων:

«Πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως. . . τὰ πρὸς τὸ θεῖον μόλις ἐωρῶμεν πῃ ἀρετῆς ὥς δι' ἀγλῶς εἰδῶλον ἐνυπάρχον τῷ, καὶ θρησκείας ἀκτίνᾳ ποθεν διαυγάζουσιν ἡμῖν καθαράν ὡς ἐν βαθεῖ τῷ σκότει οὔσι. . .»³.

6. Τοιοιουτρόπως ὀλίγου δεῖν καὶ ἀπεβαρβαρώθη, ἐνεκρώθη καὶ ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὸν χάρτην τῶν ζώντων λαῶν — τοῦτο ἄλλωστε ἐσημείουν καὶ ἔξονοι περιηγηταὶ τῆς μαύρης ἐκείνης ἐποχῆς — ἡ Ἑλλάς, ἂν μὴ ἐγκαίρως ἀντέδρα σθεναρῶς ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ μὲ τὸ «κρυφὸ σχολεῖο» καὶ μὲ τὴν εἰς τὰ ὄρη καταφυγὴν καὶ τὴν ἐκεῖθεν ἀντίστασιν κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκ τοῦ ἔξω τῆς Ἑλλάδος ἀνδρωθέντος ἑλληνισμοῦ.

7. Πράγματι, παρὰ τὴν καίουσαν μῆνιν τοῦ κατακτητοῦ καὶ τὸν δεινὸν διωγμὸν ἐκρίζωσας τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας, ἐξαφανίσεως τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ ἀποοθέσεως τῆς ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς θρησκείας, πάλιν αὐταὶ αἱ τρεῖς δυνάμεις κατατρεγμέναι συνεσπειρώθησαν ὑπὸ τὴν σκέλην τῆς ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ οἰγὰ οἰγὰ ἐπέζησαν τῆς θυέλλης καὶ ἠνδρώθησαν ὑπὸ τὸ ἀχνὸν φῶς τοῦ κανδηλιοῦ τοῦ «κρυφοῦ σχολείου».

8. Ἀπὸ τὸ νυκτόβιον δὲ καὶ κατατρεγμένον τοῦτο «κρυφὸ σχολεῖο» προῆλθον τὰ ἐν ἀκμῇ εὐρισκόμενα ἑλληνικὰ σχολεῖα τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ὑπὸ τὸ φῶς πλέον τῆς ἡμέρας. Πρῶτον τοιαῦτα σχολεῖα, χωρὶς νὰ παύσουν ποτὲ τὴν διαδοχὴν των ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας διὰ τοῦ περιφημοῦ Φροντιστηρίου (1292) ἐν τῇ Μονῇ τῶν Φιλανθρωπινῶν, ἐνεφανίσθησαν ἐν ἀκμῇ εἰς τὰ

1) Κ. Κούρκουλα, Δεσφύμα Διδασκάλων τοῦ Γένους, Ἀθήναι 1971, σελ. 24.

2) Ἑλληνικὴ Νομαρχία (1806), Ἔκδ. Κάλβου. Ἀθήναι 1968, σελ. 120. Ἴδε καὶ 122.

3) Σοφοκλέους Δ. Ἀώλη, Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Νεοφύτου Δούκα. Νέα ἹΤ-ὀρχη 1949, σελ. 168.

«Γιάννενα, πρώτα στ' ἄρματα
στὰ γρόσια, καὶ στὰ γράμματα.

Καὶ «ἐκ τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως λέγει ὁ Νεόφυτος Δούκας, ἐξεροῦ-
ησαν ρύακες ἱκανοὶ νὰ ποτίσωσι τὴν διψῶσαν Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα ἐν τῷ αἰγμῶ»
τῆς τουρκοκρατίας⁴.

Τότε ἔφθασε εἰς τὴν ἀκμὴν του καὶ ὁ σφυρηλατηθεὶς εἰς τὰ ὄρη ἀπελευ-
θερωτικὸς ἑλληνικὸς στρατός, μὲ τοὺς κλέφτας καὶ τοὺς ἄρματολούς, ὁ ὁποῖος,
κατὰ τὸν Ἀνώνυμον συγγραφέα τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας, ἦτο ἕτοιμος καὶ
ἱκανὸς νὰ συντρίψῃ τὸν ἐξ ἀνατολῶν βάρβαρον κατακτητὴν καὶ ἀποδώσῃ τὴν
ἐλευθερίαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κῶρον καὶ τὸν ἑλληνικὸν πληθυσμόν.

9. Τὸ λαμπρὸν αὐτὸ δένδρον τῆς ἐλευθερίας διετήρησαν ζῶν καὶ ἐκαλ-
λιέργησαν μὲ θέρμην εἰς τὰς καρδίας τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ
Ἑλληνισμοῦ τῆς διασποράς μὲ τὰ σχολεῖα, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, οἱ
μεγάλοι, γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι. διδάσκαλοι τοῦ γένους. Μεταξὺ τούτων ἐξέ-
χουσαν θέσιν κατέχει καὶ ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ γένους καὶ ἔθνικος εὐ-
εργέτης Νεόφυτος Δούκας

10. Ὁ Νεόφυτος Δούκας ὄφρα νὰ πατρὸς παιδιόθεν καὶ πᾶμπτωχος ἀνε-
δεῖχθη ἐξέχουσα προσωπικότης, λαμπρὸς διδάσκαλος τοῦ γένους καὶ μοναδι-
κὸς σκαπανεὺς τοῦ δένδρου τῆς ἐλευθερίας εἰς τὰς ψυχὰς τῶν τότε Ἑλλή-
νων διὰ τῶν συγγραφῶν του καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας του.

Τρία ἦσαν διὰ τὸν Δαύκαν τὰ ἰδανικὰ τῆς ζωῆς του καὶ τὰ ὁποῖα ἐνεφύ-
τευεν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν του καὶ ὅλων τῶν Ἑλλήνων διὰ τῆς ζώσης
καὶ γραπτῆς δράσεώς του. καὶ τρεῖς ἦσαν οἱ σκοποί, τῶν ὁποίων τὴν πραγμα-
τοποίησιν ἐπεδίωξε μὲ πείσμα καὶ ἀδιάκοπον ἐπιμονήν: γλῶσσα ἑλληνικὴ, κε-
καθαρμένη βαρβαρισμῶν, θρησκεία χριστιανικὴ, ἀπηλλαγμένη δεισιδαιμονιῶν,
καὶ Ἑλλάς ἐλευθέρα.

Τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἐφαντάζετο εἰς τὴν ἀκμὴν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ
χρυσοῦ αἰῶνος μὲ ἐπικεφαλῆς τὰς εὐκλεεῖς Ἀθήνας, ὡς ἦσαν ἄλλοτε ποτε
εἰς τὴν δόξαν των. Διὸ καὶ ὁ Δούκας ἀπέφευγε, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, νὰ
ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας, διαμένων διαρκῶς ἐν Αἰγίνῃ, φοβούμενος μήπως δὲν εὕρῃ
ταύτας, ὅπως τὰς ἐφαντάζετο ἢ χειροτέρας ἀπὸ ὧν τὰς ἐφαντάζετο, ἢ μήπως
ἀποθάνῃ μὲν ἀντικρύσῃ τὰ προὔπαλαια τοῦ Παρθενῶνος, ὅπως ὁ ἴδιος ἔ-
γραφε⁵.

11. Πρὸ δὲ τῆς ἐπαναστάσεως, ὅτε λίαν ἐπιτυχῶς διηύθυνε τὴν περι-
πυστον ἐν Βουκουρεστίῳ Αὐθεντικὴν Σχολήν, ἐνέπνευσε τὸ πνεῦμα τῆς ἐ-
λευθερίας εἰς πλῆθος νέων Ἑλλήνων τῆς διασποράς, ἐξ ὧν καὶ δι' ὧν ἐπην-
δρώθη ἡ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ὀρκισθεῖσα ὁμάς τῶν ἐν Δρα-
γατσανίῳ ἐνδόξως πεσόντων θηρησιθελητῶν τριακοσίων Ἱερολοχιτῶν τοῦ Ἀ-
λεξάνδρου Υψηλάντου⁶.

12. Ὅλίγα ἔτη πρὸ τῆς Ἑπαναστάσεως καὶ ὅτε ἀκόμη εὐρίσκετο εἰς τὸ
σιτάδιον τῆς ἀναρρώσεως ἀπὸ τῆς ἐναντίον του διαπραχθείσης δολοφονικῆς ἀ-
ποπείρας ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του, ὁ Δούκας ἐμυῖθη εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑται-

4) Π. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἀθῆναι 1857 τ. Β' σελ. 227.

5) Σοφοκλέους Δ. Λώλη, ἑ.ἀ., σελ. 212, 8.

6) Ζησίου Κ., Διδάσκαλοι τοῦ γένους, Ἀθῆναι 1915, σελ. 66.

ρείαν. Εἰς τὸν κατάλογον τῶν Ζαγοριοσίων Φιλικῶν ὁ Δούκας φέρει ἀριθ. 11: «Νεόφυτος Δούκας. Ἀπὸ Ἑπάνω Σοιδενά»⁷.

Εἰς δὲ τὸν κατάλογον τῶν Φιλικῶν τοῦ Μέξα φέρει ἀριθ. 379⁸.

Ὁ Δούκας κατηχηθεὶς εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τοῦ φιλικοῦ Παναγιώτου Ἀναγνωστοπούλου εἰς Βουκουρέστιον, ἀπεδέχθη προθύμως τοὺς σκοποὺς τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀπεδύθη καὶ οὗτος εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τούτων. Πρῶτον μὲν ἀμέσως καὶ ἐμπράκτως ἐπροθυμοποιήθη νὰ παύσῃ ἡ γλωσσικὴ διαμάχη, ἣ ὁποία εὗρισκετο τότε εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῆς ἀκμῇ. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι, ὅτε ὁ Π. Ἀναγνωστοπούλος ἐπεσκέφθη τὸν Δούκαν εἰς τὴν οἰκίαν του, εἶδε μὲ ἔκπληξιν ἀνηρητημένην τὴν εἰκόνα τοῦ γλωσσικοῦ του ἀντιπάλου Κοραῆ. Εἰς τὴν διατυπωθεῖσαν ἀπορίαν τοῦ Ἀναγνωστοπούλου διὰ τὴν φωτογραφίαν καὶ εἰς τὴν παράκλησίν του νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν κατάπαυσιν τῆς διαμάχης ὁ μεγάλθυμος καὶ ἄκακος Δούκας ἀπήντησεν, ὅτι οὐδὲν χωρίζει αὐτὸν ἀπὸ τοῦ Κοραῆ, εἰμὴ μικραὶ τινες καὶ ἀσήμιαντοι περὶ τὰς λέξεις διαφωνίαι καὶ ὅτι ἰδιαίτερος τιμᾷ τὸν ἄνδρα. Εὐθὺς δ' ἀμέσως ἔγραψε διὰ μακρῶν ὑπὲρ καταπαύσεως τῆς διαμάχης καὶ συμφιλιώσεως ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ἔνθα ἀποκαλεῖ τὸν Κοραῆ «ἐνδοξότατον φιλόσοφον καὶ ἄριστον φιλόλογον»!

Δεύτερον ἀμέσως ἔστειλε τὴν συνδρομὴν του εἰς τὸν Γρηγόριον Κωνσταντῶν⁹ καὶ ἔγραψε εἰς αὐτὸν ἐκτενῶς. Ἴδου τὸ Ἀφιερωτικὸν τοῦ Νεοφύτου Δούκα ἀπὸ 25 Ἰουλίου 1819:

«Ἀγαπητέ μοι φίλε κύριε Γρηγόρη Κωνσταντᾶ:

Ἐπιθυμεῖς ἴσως νὰ μάθῃς, ὅπως ἔχει τὰ κατ' ἐμὲ λίαν πικρῶς. Ἀφ' οὗ ἀνεχώρησα ἀπὸ τὸ Ζαγόρι, τὴν ποθεινὴν μου πατρίδα, μέχρι τοῦδε καταγινόμεν εἰς τὰ μαθήματα, τὰ μὲν μανθάνων, τὰ δὲ καὶ διδάσκων τὸ κατὰ δύναμιν. Ἀλλὰ μέχρι τοῦδε δὲν εἶδον τὸν ἥλιον δι' ὅλης μιᾶς ἡμέρας ἡδύν· ἐν δὲ τοῖς ἐσχάτοις καιροῖς ἀνέλαβον τὸ ἐνταῦθα σχολεῖον, ἀξιώσει μὲν τῶν ἀρχόντων, συναινέσει δὲ καὶ τῆς υψηλῆς ἐξουσίας. Καὶ ἦν τὸ ἔργον δραστήριον ὅ,τι μάλιστα, καὶ ἐλπίς πολλοῦ καρποῦ τοῖς τε ἐντοπίοις καὶ τοῖς τῶν ἡμετέρων πολλοῖς ἀποίκιοις καὶ μετανάσταις ἐνταῦθα οὔσι, ἐς τετραζοσίους περίπου ἀριθμουμένων σιμπιάντων τῶν μαθητῶν· ἀλλὰ μετὰ διетίαν, σιμπιάσης μοι παραλόγως δυστυχίας μεγάλης, παρητήθη, καὶ ἤδη τὸ εὐτακτότατον καὶ δραστηριώτατον ἐκείνο σχολεῖον οὐδὲν ἐστὶ, ἢ αὐτόχροημα ἐρείπιον, καίτοι ὑπὲρ τὰ εἴκοσι περὶ τούτου γενομένων βουλευτηρίων παρὰ τῶν προϋχόντων. Εἶεν. Ἐγὼ δὲ ἰδιωτεῖω, ὀλίγους τῶν μαθητῶν ἐν ἀνέσει διδάσκων ἰδίως, μὴ δυνάμενος πλέον νὰ ὑποφέρω πόνους, ὑπὲρ τὰ 55 ἔτη γεγόμενος ἤδη. Σκοπῶ δὲ νὰ κατέλθω καὶ εἰς τὴν πατρίδα μου, μήπως ἀναστήσω τὸ πρὸ πολλοῦ καὶ ἔργω καὶ λόγῳ προβληθὲν μοι σχολεῖον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἤδη ἐγγὺς τῆς ἐλπίδος καὶ τούτου, ἐὰν δυνήθω νὰ κινήσω τὰ γηρατεῖά μου εἰς τοσοῦτον ταξείδιον. Ἐπιηροφορήθη παρὰ τοῦ κυρ Παναγιώτου Ἀναγνωστοπούλου περὶ τοῦ ἀνεγειρομένου αὐτοῦ σχολείου καὶ ἐπήνεσα καὶ τοὺς ἀρχηγέτας καὶ τοὺς ἐπομένους, καθότι τὸ ἔργον εἶναι καλόν, ὥς ὑπὲρ τῆς κοινῆς ὠφελείας γεγόμενον.

Ὁ ὕψιστος νὰ τὰ φέρῃ εἰς καλὴν ἔκβασιν! Καί, ἐπειδὴ αὐτό, ὥς μέγα σχολεῖον, ἔχει χρεῖαν καὶ ἀπὸ πεπαιδευμένων περισσοτέρους, προσφέρω καλῶ ἐμμαντόν,

7) Νέος Κονθαράς, ἐτήσιος Ἡπειρωτικὸς Χρονογράφος. Ἔτος Γ' Ἀθῆναι 1966, σελ. 16: «Ζαγοριοῖσι φιλικοὶ γνωστοὶ ἀπὸ σχετικῶς καταλόγους». Ἴδε ἐνταῦθα καὶ σελ. 94—95.

8) Β. Μέξα, Οἱ Φιλικοί, σελ. 58.

9) Β. Μέξα, ἐ.δ.

ἐν καιρῷ νὰ διδάξω τὸ δυνατόν μοι καὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ. Μόνον φρόντισον νὰ συνταχθῶσιν ἄξιοι καὶ πολλοί, καὶ μαθηταὶ καὶ διδάσκαλοι.

Τῇ κε' Ἰουλίου αωθ
ἐν Βουκουρεστίῳ

Ἐρρωσο
(σῆμα Φιλ. Ἐτ. Νεόφυτος Δούκας)¹⁰

13. Ἐκτοτε ὁ Δούκας δὲν παύει νὰ ἐργάζεται ἀκαταπονήτως ὑπὲρ εὐδώσεως τῶν σκοπῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, τῆς ἀποτινάξεως δηλ. τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἀναφέρεται, ὅτι, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ρήγα, μνηθεὶς εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν ὁ Ἀναστάσιος Χριστόπουλος, Ἱερολοχίτης, διδάσκαλος καὶ συγγραφεὺς (1790—1854), «κατέστη μέλος τῆς ἐφορείας αὐτῆς (τῆς Ἑταιρείας) ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ συνειργάσθη μετὰ τῶν Ν. Δούκα, Στ. Κοιμητᾶ, Γ. Δεβέντη, κλπ.»¹¹.

14. Ἐπεὶ ἀναπτύσσει μεγάλην ἀλληλογραφίαν διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας γράφων πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν. Περαιτέρω παραθέτομεν δύο χαρακτηριστικὰ ἐπιστολάς τοῦ Δούκα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, τὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἐπαναστάσεως, τὸν ὁποῖον εἶχε γνωρίσει προσωπικῶς εἰς Βιέννην, ὅτε ἦτο ἐκεῖ, ὡς ὁ ἴδιος γράφει.

Α' Ἐπιστολὴ Ν. Δούκα πρὸς Ἀ. Ὑψηλάντην
(28 Σεπτεμβρίου 1820)

«Ἐκλαμπρότατε,

Ὁ πόθος πρὸς τὰ καλὰ τῆς πατρίδος εἶναι ἐρρωζόμενος εἰς πᾶσαν ψυχῇν. εὐγενικὰ τῷ ὄντι αἰσθήματα ἔχουσιν· ἐξαιρέτως δὲ ἐμπεφύτευται εἰς τὴν μεγαλόψυχόν της προαίρεσιν. Ἡξεύρω δὲ τοῦτο καὶ ἐκ φήμης ἄλλων πολλῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς αἰσίας διατριβῆς της ἐν Βιέννῃ, καθ' οὗς χρόνους παρευρέθη καὶ ἐκεῖ, ὅταν ἔκαμα τὰς ἐκδόσεις μου.

Πρὸς ταῦτα λοιπὸν ἐνόνων τὰς ταπεινάς μου εὐχὰς μὲ τὰς τοῦ Γένους παντός, καὶ τὰς ἀναπέμπω εἰς τὸν ἱμνηστον Θεόν, τὸν φωτοδότην καὶ φωτοπάροχον, νὰ δώσῃ ζωὴν πολυχρόνιον εἰς τοὺς προστάτας τῶν καλῶν πρὸς πολλαπλασιασμὸν τῶν σχολείων, ἐξ ὧν ἐλπίζονται αἱ πηγαὶ τῆς μελλούσης τῶν νέων Ἑλλήνων εὐδαιμονίας, περὶ ὧν ἤδη πολὺς καὶ παρ' ἡμῖν ὁ ἀγών.

Τῆς ὑμετέρας Ἐκλαμπρότητος ταπεινὸς εὐχέτης

Τῇ κη' Σεπτεμβρίου αωκ'
ἐκ Βουκουρεστίου

καὶ δοῦλος ἐλάχιστος

Νεόφυτος Δούκας

ὁ ταπεινὸς Ἀρχιμανδρίτης καὶ διδάσκαλος¹²

Β' Ἐπιστολὴ Νεοφ. Δούκα πρὸς Ἀλ. Ὑψηλάντην 27.10.1820
(27 Ὀκτωβρίου 1820)

«Ἐκλαμπρότατε,

Καὶ πρό τινων ἡμερῶν ἔγραψα τῇ Ἐκλαμπρότητί της δεικνύων, ἦν ἔχω διαθεσιν περὶ τῆς βελτιώσεως τῶν σχολείων τῆς πατρίδος ἡμῶν. ὡς ταπεινὸς καὶ γὰρ

10) Ἰ. Φιλικήμονος, Δοκ. Ἱστορ. περὶ Ἑλλήν. Ἐπαναστάσεως 1859, σελ. 337, 8.—
α) Ἡ λέξις «σχολεῖον» εἶναι συνθηματικὴ. Ἐννοεῖται δὲ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς.

11) Σπύρου καὶ Κων. Α. Βοβολίνη, Μέγα Ἑλληνικὸν Βιογραφικὸν Λεξικόν, Α' Ἀθῆναι Β' 238 β.

τοῦ Γένους διδάσκαλος· καὶ διὰ τοῦτο συνέστησα ἔμαντὸν τῇ Ἐκλαμπρότητί της εἰς τὸ νὰ μὲ ἀγαπᾷ. Καὶ νῦν τὰ αὐτὰ ταῦτα τὴν παρακαλῶ νὰ φρονῇ περὶ ἐμοῦ, ὡς εἰς πᾶν καλὸν καὶ ὠφέλιμον συντελοῦντος τὰ δυνατά. Θέλει λάβει ἐν τούτοις καὶ ἐν γράμμα, σταλὲν διὰ τοῦ ἄρχοντος Καμινάρη κυρίου Σάββα παρὰ τινος τῶν ἐνταῦθα προϋχόντων· ἐκ τοῦ ὁποίου θέλει καταλάβῃ τὸ ὑποκείμενον προθυμώτατον εἰς τὰ αὐτὰ καλὰ τῆς πατρίδος, καὶ θέλει δεχθῇ τὴν προθυμοτάτην αὐτοῦ ἀφοσίωσιν μὲ βαθυντάτην πίστιν, καὶ ὡς τοιοῦτον θέλει ἀξιώσῃ νὰ κάμῃ τὴν ἀπάντησιν ἐλευθερωτέραν. Μένω μὲ ἄκρον σέβας καὶ προῦμιον ἀφοσίωσιν εἰς τὴν φιλογενεστάτην Ἐκλαμπρότητα.

Τῇ κς' Ὀκτωβρίου αακ'

ἐκ Βουκουρεστίου

Νεόφυτος Δούκας

ὁ ταπεινὸς Ἀρχιμανδρίτης καὶ διδάσκαλος»¹³

15. Ἡ ἔκρηξις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εὐρίσκει τὸν Δούκαν εἰς Στεφανούπολιν τῆς Τρανσυλβανίας, ὅπου ἐντατικῶς συνέχιζε τὸ διδασκτικὸν καὶ συγγραφικὸν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσκον συμβολὴν τοῦ εἰς τὸν κοινὸν ἀνῶνα.

Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς ἐξεγέρσεως, ὡς γνωστὸν, ὑπῆρχον καὶ πινες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Καποδίστριας, οἱ ὁποῖοι ἐπρέσβευον, ὅτι δὲν εἶναι κατάλληλος ὁ καιρὸς πρὸς ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα καὶ ἐφοβοῦντο ἀποτυχίαν. Ὁ Δούκας ὅμως ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἀντιθέτους, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευον εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ ὅτι εἶναι κατάλληλος ὁ καιρὸς. Τοῦτο ἐμφαίνεται ἀπολύτως ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν Νομαρχίαν, ἐὰν ἀποδειχθῇ, ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ Δούκα, ὡς ἡμεῖς πιστεύομεν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν, τὸν ζῆλον καὶ τὰς προσηπαθείας τοῦ ὑπὲρ ἐπιτυχίας τοῦ ἀγῶνος.

16. Δὲν δύναται βεβαίως, λόγῳ τῆς ηλικίας του, ὑπερβᾶς τὸ 60όν, νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵνα καὶ διὰ τῶν ὅπλων μετάσχη, ὡς ἐπεθύμει, τοῦ ἀγῶνος καί, ἔτοιμος ὢν, θυσιάζῃ καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν του. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ μακρὰν, ὅπου ἦτο εἰς τὴν Τρανσυλβανίαν, δὲν ἔπαυσε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος, ὅχι μόνον νὰ παρακολουθῇ τοῦτον μὲ ἀγωνίαν, ἀλλὰ καὶ παντοιοτρόπως νὰ ἐνισχύῃ αὐτόν. Χαρακτηριστικῶς, ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, γράφει τὰ ἐξῆς:

«Γαυτοχρόνως ἐν τῇ κυρίῳς Ἑλλάδι, ἥτις ἀπέβη τὸ ἔνδοξον πεδίον τοῦ μεγάλου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, ὁ ἐλληνικὸς κληρὸς ἐνίσχυεν αὐτὸν δι' ἐνεργοῦ συμμετοχῆς. Ἐκτὸς τῶν κληρικῶν τῶν συμμετασχόντων διὰ τῶν ὅπλων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, πλεῖστοι ἔτεροι ἐργῶ καὶ λόγῳ ἀκαταπονήτως εἰργάσθησαν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν αὐτοῦ. Διεκρίθησαν δ' ἐκ τῶν ἐπισκόπων... ὁ δὲ τῶν λοιπῶν κληρικῶν ὁ Θεόφιλος Καίρης, ὁ Ἀνθίμος Γαζής, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Νεόφυτος Βάμβας...»¹⁴.

17. Ὁ Ν. Δούκας ἦτο μοναδικὸν φαινόμενον ἀνθρώπου καὶ ὑποδειγματικὸς εἰς τὸ ἦθος του, τὰς ἀρχὰς του καὶ τὴν φιλοπατρίαν του. Οἱ βιογράφοι του δὲν φεῖδονται κοσμητικῶν ἐπιθέτων καὶ δὲν εὐρίσκουν ἄλλα νὰ χαρακτηρίσουν ἀκριβῶς καὶ ἐπιτυχῶς τὸ φωτεινὸν τοῦτο μετέωρον.

Πάμπλητος ἐκ πτωχοτάτων γονέων προελθὼν κατέστη διὰ τοῦ ἀσκητικοῦ

12) Ἰ. Φιλήμονος, Δοκ. Ἱστορ. περὶ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως 1859, σελ. 346.

13) Ἰ. Φιλήμονος, Δοκ. Ἱστορ. περὶ Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως 1859 σελ. 346, 7.

14) Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Ἠ' Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἐκδ. Β', Ἀθήναι 1954, σελ. 134.

του βίου και της ἐργατικότητός του παροιμωδῶς πλούσιος, διὰ τὴν ἐποχὴν του. Νήπιος γεννηθεὶς τὴν σκέψιν, διὰ τοῦ κόπου καὶ τῆς ἐργατικότητός του κατέστη πνευματικῶς πᾶμπλουτος ἀναχθεὶς εἰς τὰς πνευματικὰς κορυφὰς τῆς ἐποχῆς του καὶ καταστὰς αὐθεντία ἐπιστημονικὴ διεθνῆς, εἰς ὃν παρέπεμπον ἐνδεικτικῶς οἱ ξένοι διὰ τῆς φράσεως *Ducas Dixit*.

Ἀρμότερα ταῦτα τὰ ἀγαθὰ, τὸν ὑλικὸν καὶ τὸν πνευματικὸν πλοῦτον, διέθεσε διὰ τὴν πνευματικὴν διαφώτισιν καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ γένους του ἐκ τῆς τουρκικῆς δουλείας. Πρὸς ἰοῦτο τὸν, ἐξ 70 καὶ πλέον τόμων πολυσελίδων καὶ εἰς ἑκατοντάδας χιλιάδων ἀριθμουμένων βιβλίων του, χείμαρρον, ἐκτυπούμενον πάνιοτε καὶ μόνον δι' ἰδίων ἐξόδων, κατηύθυνε πρὸς πᾶν σημεῖον τῆς γῆς, ὅπου ἠκούετο φωνὴ ἑλληνικὴ: ἀπὸ τὰς παραδουναβίους χῶρας καὶ τὰ μέρη τῆς νοτίου Ρωσίας μέχρι καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέχρι καὶ τὰ ἄκρα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, τὴν Γαλλίαν καὶ τοὺς Παρισίους. Καὶ ταῦτα πάντα δωρεάν.

Καὶ ὄχι μόνον ἰοῦτο. Κατεπείγετο, ὡς ἔγραφε συχνά, νὰ ἐξοδεύσῃ ἅπαντα τὸν ὑλικὸν πλοῦτον διὰ τὴν ἀγαπημένην του Ἑλλάδα καὶ νὰ ἀπέλθῃ τοῦ κόσμου τοῦτου γυμνός, ὅπως καὶ γυμνὸς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον.

Καὶ ὄχι μόνον τοῦτο. Πάντα τὰ ἀνωτέρω θεωρῶν ὡς ὀφειλὴν εἰς τὴν πατρίδα του τὴν Ἑλλάδα, ἣ ὁποία τὸν ἐγέννησε καὶ τὸν ἐξέθρεψε, καὶ λυπούμενος βαθύτατα, διότι δὲν ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν ἡ ἡλικία του νὰ δώσῃ δι' αὐτὴν καὶ τὸ αἷμα του, ἐπιθυμεῖ τώρα νὰ καταθέσῃ καὶ τὸ σαρκίον του, «αὐτὸν τὸν κοῦν», ὅπου ἔλαβεν ἀπὸ αὐτὴν, νὰ ἰὸ ἐπιστρέψῃ πάλιν εἰς τὴν προσφιλεῖ του ἑλληνικὴν γῆν, ἐλευθέραν πλέον.

Πράγματι ὁ Νεόφυτος Δούκας ὑπῆρξε μοναδικὸν φαινόμενον ἀνθρώπου καὶ Ἑλληνοῦ διὰ τὴν μοναδικήν του σταδιοδρομίαν, τὸν ὑπέροχον βίον του, τὰς ἰδιαζούσας γνώμας καὶ ιδέας, καὶ διὰ τὴν μοναδικήν προσφοράν του εἰς τὴν Ἑλλάδα.

18. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα καὶ καλύτερον παντὸς ἄλλου μᾶς τὰ λέγει ὁ ἱδιος εἰς τὴν προσφώνησίν του πρὸς τὴν Ἑλλάδα, τυπωθεῖσαν ὡς πρόλογον εἰς τὸ πρῶτόν του βιβλίον ἐκτυπωθὲν εἰς τὴν ἐλευθέραν πλέον Ἑλλάδα. Ἰδοὺ αὕτη ὥς ἔχει κατὰ λέξιν, ὅπου καταφαίνεται ἡ λαίρεια του διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀφοσίωσίς του εἰς αὐτήν:

«Πότνια Ἑλλάς!

Πατρὶς ἐρατεινὴ, τὸ σεμνὸν καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα, σὺ εἶ ἡ ποτὲ μὲν ἐν ἁπασὶ λαμπρὰ καὶ περὶδοξος γενομένη, καὶ μήτηρ τῆς σοφίας καὶ παιδαγωγὸς τῶν ἔθνων καταστάσα, ἡ τὸν μὲν οὐρανὸν πλουτίσασα ταῖς θεότησι, τὴν δὲ γῆν κατακοσμήσασα νόμοις καὶ ἐπιστήμαις, καὶ τούτων ὀφθαλμὸς τῆς οἰκουμένης δικαίως ἀκούσασα. Ἀλλὰ σὺ, ὦ φιλότιμη, ἑστέρω χρόνῳ, ὁπότε ὁ ἀλάστωρ, ὥσπερ ἐκ Νεμέσεως καταράξας, τραγαλὸς ἐπέσκηψέ σοι πανταχόθεν παντοδαπῶς, ἐκ τῆς περιοπῆς τῆς εὐδαιμονίας εἰς τὴν τῆς κακοδαιμονίας καταπεσοῦσα κοιλάδα, ἀπέβης ἀφενγῆς πανταχόθεν καὶ σκυθρωπὸς καὶ κατὰ τὸν προσῆτην, θυγάτηρ ὅλως αἰχμάλωτος· σὺ γάρ ἦν οὐδὲ σοί γε, ὡς εἶπε, μὴ τῆς ἐπὶ θάτερα μεταβολῆς πειρασθῆναι. Ἀλλὰ νῦν γε, κόρον πανταχόθεν τοῦ δαίμονος εἰληφότος, καὶ τῶν δεινῶν ἀπάντων ἀπολωφισάντων, χαίρε, ὦ Μῆτερ γλυκερά· τά γε γὰρ σιδηρὰ δεσμά, ἃ σε μέχρι δεῦρο κατεῖχεν, ἐξεργήσαν συντριβέντα, καὶ οἱ τοῦ Ἄδου πύλωροί καθηοῖσάν, ἀδρανεῖς καὶ χαῖνοι τῷ ἰσχυρῷ τῶν ὧν τέκνων ἐξελεγχθέντες βραχίονι. Χαίρε τοίνυν σὺ γε, ὡς πόλις Σιών, καὶ κήρυσσε, ὡς θυγάτηρ Ἱερουσαλήμ, πρὸς ἐλευθέρον ἥδη ἀναβλέπουσα τὸν αἰθέρα, καὶ τὸν ἥλιον ἀπολαμβάνουσα τουντοὶ δι-
αυγάζοντα· ὃς λαμπρὸς σοι ἀνατέταλκεν ἥδη, πᾶσαν τὴν πρὶν ἐποῦσαν Φαραωνί-
τιδα διασκεδιάσας σκοτόμαιναν· καὶ χαίρουσα, ἔντεινε, καὶ κατευοδοῦ, καὶ βασίλευε·

Ἐντεινε μὲν, πᾶν ὅ,τι ἐν δουλείᾳ στυγερεῖ ἀπολώλεκας, τοῦτ' ἤδη, ὡς προσῆκον σεαυτῇ πολλὴν σπουδὴν ἀνασώσασθαι ποιουμένη· Κατενδοῦ δέ, διὰ νόμων καὶ ἐπιστημῶν τοῦ λοιποῦ τὴν ἐπὶ τὸ ἄχρον τῶν ἀγαθῶν ἀσφαλῶς καὶ ἀπαρεγκλίτως πορευομένη· Βασίλευε δέ, εἰρήνην μὲν καὶ δικαιοσύνην ἐν ἀσφαλείᾳ καὶ εὐδαιμονίᾳ τῶν σαυτῆς τέκνων πρὸ παντός τιθεμένη, ἀσπίδος δὲ καὶ δράκοντος ἰοβόλου καὶ φιδονεροῦ κραταιῶς ἐπιβαίνουσα, καὶ πᾶν τοῦναντίον ἰσχυρῶ καταπαλαίουσα τῷ θραχίονι· τοιαύδε γὰρ σοι τοῦ λοιποῦ ὅ,τε χρόνος αὐτὸς ἐπαγγέλλεται, καὶ ἡ κραταιὰ δεξιὰ τοῦ ἱψίστου ἄνωθεν τὴν ἐπαγγελίαν ἀπ' αἰῶνος προσεβεβαίωσε· διὸ δροῖκος ἤδη τῶν σῶν πρὸς σέ τέκνων, οἳ ἐκ βορρᾶς καὶ θαλάσσης καὶ ἑώας πρὸς τὰς σὰς ἀγκάλας, ὧν ἐκ συχνῆς ἄλλος ἄλλοσε ἡλωτρίωνται πλάνης, ἀπλέτω πόθῳ ἀντιτουσιν, ἄλλος ἄλλοι, ὅτῳ δύναιτ' ἂν ἕκαστος τὴν εὐγνωμοσύνην δεικνύναι, πρὸς ἀπότισιν τῶν τροφείων προσφέροντες.

Σὺ δ' οὖν, ὡς μήτηρ φιλόστοργος, τό, τε πλήρες τῆς ὀφειλῆς κατὰ χρεῖαν ἀπολαμβάνεις, καὶ τὸ ἐνδεῶς ἔχον, εἴπῃ τύχοι, δι' ἐπιείκειαν εὐμενῶς παρ' ἡμῶν ἀποδέχῃ· Τοιοῦτ' οὖν, ὦ Μῆτερ, καὶ τοῦμὸν τουτί σοι νῦν πρῶτον ὡς ἐλευθέρῳ προσφέρεται παρ' ἐμοῦ· καὶ μοι δέξαι εὐμενῶς τὴν προαίρεσιν μέχρις ἂν καὶ ἐξ ἄλλων ὀφθῶ ἐναντίον σου· οὐ γὰρ ἂν παυσαίμην ἐκὼν εἶναι τὸ ὀφειλόμενον ἀποτίων, ἕως οὗ ἀποδῶ σοι καὶ τὸν ἔσχατον κοδράντην, αὐτὸν τὸν χοῦν, ὃν τυγχάνω ἐλημφῶς παρὰ σοῦ· ΧΑΙΡΕ.

Ἐν Αἰγίνῃ 1834

Νεόφυτος Δούκας¹⁵.

19. Κατελθὼν εἰς Ἑλλάδα ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐπὶ Καποδιστρίου, τὸ 1830, παρὰ τὸ προβεβηκὸς τῆς ἡλικίας του, ὑπερεβδομηκοντούτης πλέον, δὲν μένει ἀδρανής· ἀλλ' ἐπὶ μίαν ἀκόμη 15ετίαν ἐργάζεται ἀκαμάτως καὶ ἀκαταπαύστως διὰ τὴν ἐκ τῶν δεινῶν τοῦ ἀγῶνος ἐπούλῳσιν τῶν πληγῶν καὶ τὴν ἀναστήλωσιν τῆς εἰς ἐρείπια κατακειμένης προσφιλοῦς του Ἑλλάδος. Οὕτω, ἐν Αἰγίνῃ διαμένων, συνεχίζει τὴν ἔκδοσιν τῶν συγγραφῶν του καὶ τῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἅτινα ἀμέσως διανέμει δωρεὰν εἰς πᾶσαν γωνίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ· διδάσκει δωρεὰν εἰς τὸ ἐν Αἰγίνῃ ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου Καποδιστρίου ἰδρυθὲν Ὀρφανοτροφεῖον· διδάσκει καὶ καταρτίζει εἰς τὴν οἰκίαν του δωρεὰν δεκάδας διδασκάλων πρὸς ἀνάπλασιν τῆς νέας γενεᾶς· ἀναλαμβάνει καὶ συντηρεῖ οπουδάζων δι' ἰδίων ἐξόδων παντέρνημα καὶ ὀρφανῶν τοῦ πολέμου.

20. Παραλλήλως παρακολουθεῖ ἀγρύπνως πᾶσαν πολιτικὴν, ἐκπαιδευτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν κίνησιν καὶ μετέχει ἐνεργῶς, ἐπεμβαίνων δι' ἐπιστολῶν, ἀναφορῶν καὶ ὑπομνημάτων, ὅπου νομίζει κατὰ τὴν γνώμην του ὀρθόν. Τέλος ἀποθνήσκει ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων, ὑπερογδοηκονταπενταετῆς πλέον, ἐργαζόμενος ἐν Ἀθήναις τῶρα, ὡς μέλος τῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ἔχων εἰς τὴν τσέπην του τὸν διορισμὸν αὐτοῦ ὡς πρώτου Διευθυντοῦ τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς.

21. Τὴν διατήρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, τὴν διαφώτισιν καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν του, τὴν ἀνάστασιν καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ὀφείλει κατὰ κυριώτατον λόγον εἰς τὸ ἔργον τῶν διδασκάλων τοῦ γένους. Δόξα καὶ τιμὴ καὶ εὐγνωμοσύνη εἰς πάντας τούτους τοὺς εὐγενεῖς σκαπανεῖς τῆς ιδέας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς Ἑλλάδος. Μεταξὺ τούτων εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν εὐρίσκεται καὶ ὁ εἰς καὶ μοναδικὸς ὁ Μέγας Διδάσκαλος τοῦ Γένους Νεόφυτος Δούκας, τὸν ὁποῖον, ἅμα τῷ θανάτῳ του (20 Δεκ. 1845), ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, ἀνεκήρυξεν Ἑθνικὸν Εὐεργέτην.

15) Νεοφύτου Δούκα, Τετρακτύς. Ἐν Αἰγίνῃ 1834.

«... Τότε προτάθηκε νὰ σφάζουν τὰ γυναικόπαιδα γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἐμπόδιο στοὺς «ἐξοδιῖτες», ἀλλ' ὁ Δεσπότης Ἰωσήφ ἀπέτρεψε τὴν ἐνέργεια αὐτή : «Ἀπεφάσισαν νὰ φονεύσωμεν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ μικρὰ παιδιὰ ἐπὶ τῷ λόγῳ νὰ μὴ προδοθοῦμεν ἀπὸ τὰς κραυγὰς των καὶ τότε δὲν μείνη κανένας μας ζωντανὸς καὶ προσέτι διὰ νὰ μὴν πέσουν αἰχμάλωτοι εἰς τὸν ἐχθρόν. Ὅλοι μὲ μίαν φωνὴν τὸ ἀπεφάσισαν καὶ ἦσαν ἔτοιμοι νὰ κινηθοῦν διὰ νὰ εἰδοποιήσουν τὸ στράτευμα νὰ ἀρχίσει... Μία τοιαύτη ἀπόφασις, σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπος, ἐπαρακίνησε τὸν Ἀρχιερέα Ἰωσήφ ἐν τῷ αἵμα νὰ σηκωθῇ ἐπάνω λέγων : «Ἐν ὀνόματι τῆς Ἀγίας Τριάδος, εἶμαι Ἀρχιερεύς. Ἄν τολμήσετε νὰ πράξετε τοῦτο, πρῶτον θυσιάσατε ἐμένα καὶ σὰς ἀφήνω τὴν κατάραν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ τὸ αἷμα τῶν ἀθώων νὰ πέσει εἰς τὰ κεφάλια σας». Ἐκφώνησεν τοῦτο, ἐκάθησε καὶ ἄρχισε νὰ κλαίει. Ἐμείναμεν ἕως μιστὴν ὥραν σιωπῶντες... καὶ τέλος ἀπεφάσισαν νὰ μὴ θανατωθοῦν τὰ γυναικόπαιδα».

Ν. Κασομούλης

«Στρατιωτικὰ Ἐνθυμήματα»

III

Β΄

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Α

Τὸ γιλέκο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη
(Μουσεῖον Μπενάκη)

Τί 'ν τὸ κακὸ ποὺ γίνεται, μέσα στὸ Μεσολόγγι
... Τὸν Μᾶρκο πᾶν στὴν Ἐκκλησιά, τὸν Μᾶρκο πᾶν στὸν Τάφο
ἔξηντα παπάδες πᾶν μπροστά, καὶ δέκα δεσποτάδες
κι' ἀπὸ κοντὰ Σουλιώτισσες, τραβώντας τὰ μαλλιά τους...

ΚΩΝΣΤ. ΑΘ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ
Δ ντοῦ Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΝ

1. Ὁ Τόπος

Ἡ χώρα τῆς Ἠπείρου ἡ ἐκτεινομένη μεταξὺ τοῦ Γενούσου ποταμοῦ πρὸς Β και τοῦ Ἀμβρακικοῦ Κόλπου πρὸς Ν, τῆς μεγάλης ὁροσειράς τῆς Πίνδου πρὸς Α και τοῦ Ἴονίου Πελάγους και τῆς Νοτίου Ἀδριατικῆς πρὸς Δ, διαρρέεται ἀπὸ πολλοὺς ποταμούς, κατατέμνεται ἀπὸ ποικιλίαν ὀρέων, βρέχεται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ θάλασσαν και ἔχει πάμπολλα ὁροπέδια, βοσκοτόπους, λίμνας, παρακειμένας νήσους, κόλπους και λιμνοθαλάσσας. Παρουσιάζει οὕτως ἀγρίαν γεωγραφικὴν διαμόρφωσιν μὲ μοναδικὰς φυσικὰς ὁχυρώσεις και καταφύγια ἢ ὀρμητήρια πρόσφορα δι' ἄμυναν και προστασίαν κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν και διὰ ζωὴν φιλελευθέραν.

Αἱ ἀσύγκριτοι φυσικαὶ καλλοναὶ τῆς χώρας ἀλλὰ και οἱ φοβεροὶ γεωγραφικοὶ σχηματισμοί, ἐπίσης ἡ ἀδιάκοπος πάλη τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως και τῶν ἐπιδρομῶν, ἐδημιούργησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν χαρακτηῖρας ἰσχυροῦς, ἀδαμάστους, φιλοπάτριδας, συντηρητικούς, φύλακας τῶν πατρίων και λάτραις τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ πολιτιστικὰ κέντρα, ἡρωϊκὰς πράξεις και ἀναλόγους παραδόσεις. Τοιαῦτα εἶναι τὸ Νεκρομαντεῖον τῆς Ἐφύρας, τὸ Μαντεῖον τῆς Δωδώνης, οἱ Ἑλλένηδες, ἡ Μονοβύζα, οἱ δρακοντοκτόνοι Ἅγιοι, ἡ Δρακόλιμνη, τὰ φρούρια και τὰ κάστρα, αἱ ἐπισκοπαί, οἱ ναοὶ και τὰ πάμπολλα μοναστήρια, τὰ σχολεῖα και τὰ τυπογραφεῖα, οἱ Νεομάρτυρες, τὰ ἡρωϊκὰ και ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια, ἴδια τὰ τῆς ξενιτειᾶς και τὰ μοιρολόγια. Λόγω τῶν ἐπιδρομῶν και τῶν κατακτήσεων ἡ Ἠπειρος ὑπέστη κατὰ καιροὺς ἀφαντάστους καταστροφάς, ἐξανδραποδισμούς, διαρπαγὰς και διώξεις. Ὡς πρὸς τὰ βόρεια σύνορα, τὰ μὲν φυσικὰ τοιαῦτα ἐποποθετοῦντο εἰς τὸν Γενοῦσον ποταμόν, τὰ δὲ ἐθνολογικά, ἂν κατ' ἀρχὰς ἦσαν εἰς τὸν Γενοῦσον ποταμόν, βαθμὴδὸν διὰ τῆς προωθήσεως τῶν Ἰλλυριῶν μετετοπίσθησαν νοτιώτερον και κατὰ τὴν ἱστορικὴν περίοδον ἔφθανον παραλιακῶς μὲν ἐντὸς τοῦ κόλπου τοῦ Αὐλῶνος, εἰς τὸ Ὠρικόν, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο ἀρχὴ τῆς Ἑλλάδος, μεσογειακῶς δὲ εἰς τὸν Αῶν ποταμόν, κατὰ τὸ Τεπελένιον.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν, ἡ Ἠπειρος καταλαμβάνει τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς Ἑλλάδος και προστατεύει ταύτην διὰ τῆς φυσικῆς διαμορφώσεως και τῆς ἀνδρείας τῶν κατοίκων ἀπὸ τῶν ἐκ Δυσμῶν και ΒΔ ἐπιδρομῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὴ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ παράδοσις τοῦ ἡπειρωτικοῦ λαοῦ ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν «Ἅγιον» (= Ἀγαθάγγελον ἢ Κοσμᾶν τὸν Αἰτωλόν), οἷι ἡ Ἑλλὰς κινδυνεύει ἐκ τῆς εἰσβολῆς ἢ ἀπὸ τὸ «Κεφάλι» (= Κωνσταντινούπολιν) ἢ ἀπὸ τὴν «Οὐράν» (= Αὐλῶνα). «Νὰ εὐχεσθε, λέγει, τὸ κακὸ νὰ πιασθῇ ἀπὸ τὸ Κεφάλι, γιατί ἂν πιασθῇ ἀπὸ τὴν Οὐρὰ και σπάσῃ ἡ Αὐλῶνα, θὰ γίνη μέγας χαλασμός. Τότε νὰ εἰστε ἔτοιμοι και νὰ ἔχετε ἓνα σακκούλι ἀλάτι κρεμασμένο στὴν πόρτα γιὰ νὰ τὸ θυμηθῆτε νὰ τὸ πάρετε ὅταν θὰ φύγετε βιαστικά και θὰ πᾶτε νὰ κρυφθῆτε στὰ βουνά, στὶς σπηλιὰς και στὰ δάση, γιὰ νὰ μπόρῃτε νὰ τρῶτε λίγα χορτάρια, γιατί χωρὶς ἀλάτι τὰ χορτάρια δὲν τρώγονται.

Τότε, ἀλλοίμονο σὺς πολίτεῖς καὶ τὰ σταυροδρόμια! Θὰ διαβοῦν οἱ ἐχθροὶ καὶ θὰ κάμουν μεγάλη καταστροφή καὶ ὁ κόσμος θὰ ἀραιώσῃ πολὺ, θὰ μείνουν οὐκ οὐκ κρηνίεσ, καὶ ὅσοι ἐπιζήσουν θὰ φᾶνε μὲ χρυσὰ κουτάλια».

2. Οἱ κάτοικοι

Εἰς τὴν Ἥπειρον κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους κατώκουν λαοὶ ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῆς τότε λοιπῆς Ἑλλάδος, οἵτινες ὠνομάζοντο Πελασγοί, Κάρες, Λέλεγες κλπ., ὡς δεικνύουν τὰ τοπωνύμια, τὰ κύρια ὀνόματα, διάφοροι λέξεις καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ἐπεὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν χώραν οἱ Ἥπειρώται, οἱ ὁποῖοι εἶναι Ἕλληνες καὶ περιλαμβάνουν διάφορα φύλα, ὡς εἶναι οἱ Θεσπρωτοί, οἱ Μολοσσοί, οἱ Χάονες, οἱ Ἀιντιᾶνες, οἱ Ἀθαμᾶνες, οἱ Δωδωναῖοι, οἱ Γραικοί, οἱ Κασσωπαῖοι, οἱ Παραναῖοι, οἱ Παρωραῖοι, οἱ Τυμφᾶιοι κ.ά. Οἱ Δωριεῖς ἐπελθόντες κατὰ τὸν 12ον αἰ. π.Χ. ἠνάγκασαν τοὺς Ἥπειρώτας νὰ διασκορπισθοῦν εἰς τὰ δάση καὶ πρὸς Νότον. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως οἱ νέοι συνεχωνεύθησαν μετὰ τῶν παλαιῶν καὶ οὕτως ἀπετελέσθησαν τὰ Ἥπειρωτικά φύλα τὰ ὁποῖα ἔδρασαν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἥπειρώται ἦσαν καὶ οἱ Γράες οἱ μεταναστεύσαντες εἰς τὴν Γραικὴν τῆς Ἀνατολικῆς Βοιωτίας, οἱ Δρύοπες νοτίως τοῦ Σπερχειοῦ, οἱ Θεσσαλοὶ καὶ οἱ Κέλαιοι, οἱ Περραιβοὶ οἱ ἐγκατασταθέντες Δ καὶ ΝΔ τῆς Θεσσαλίας καὶ οἱ ἐκ Βοῖου κάτοικοι οἱ καταλήξαντες διὰ τῆς Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ Δωρίδος εἰς τὴν Βοιωτίαν.

Οἱ Νότιοι Ἕλληνες ἵδρυσαν εἰς τὰ παράλια τῆς Ἠπείρου ἀποικίας ὡς τὰς: Ὠρικόνη, Ἀπολλωνίαν, Ἐπίδαμον, Λίσσον, Αὐλῶνα, Ἀντιγόνοιαν, Ἀντιπύρειαν, Ἀμβρακίαν. Ἐπίσης εἶχον συχνὴν ἐπικοινωνίαν ἐμπορικὴν, πολιτιστικὴν, πολιτικὴν. Ἡ Ἥπειρος ὡς πολιτικὴ ὁργάνωσις διέπρεπεν ἐπὶ τῶν Μολοσσῶν (4ος αἰ. π.Χ.), βασιλέως Πύρρου (306—272). Δεσπογάτου (1204—1449), Ἀλῆ Πασᾶ (1788—1822).

Εἰς τὴν Ἥπειρον ἐγένετο, λόγω τῶν πολλῶν ἐπιδρομῶν, κατακτήσεων καὶ ἐγκαταστάσεως ξένων λαῶν, ἀνάμιξις τοῦ πληθυσμοῦ. Ἦλθον Ἰλλυριοί, Ρωμαῖοι, Γότθοι, Οὐννοι, Σλάβοι, Σέρβοι, Ἀλβανοί, Τούρκοι, Νορμανδοί, Φράγκοι, Βενετοί, Κουτοσβλάχοι, Ἑβραῖοι. Ἀλλ' οἱ ξένοι οὗτοι ἀπερροφήθησαν ἢ ἐξηφανίσθησαν ἢ ἔμειναν ἀνεπίμικτοι καὶ τὸ Ἑλληνικὸν στοιχεῖον εἶναι ἀνόθευτον ὡς δεικνύει καὶ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις καὶ οἱ ἐθνικοὶ ἀγῶνες καὶ ἡ θρησκεία καὶ ἡ πίστις πρὸς τὰ πεπρωμένα καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος.

3. Ἡ ἱστορικὴ κληρονομία

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἡ Ἥπειρος ὑπερέχει πασῶν τῶν ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ βάθη τῆς προϊστορίας ἀδιαλείπτως μέχρι σήμερον. Αὕτῃ εἶναι ἡ κοιτὴ τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλλήνων. Περὶ τὴν Δωδώνων ἔκειτο «ἡ ἀρχέγονος Ἑλλάς», «ἡ Ἑλλάς ἡ ἀρχαία (= ἀρχική)» καὶ κατώκουν «οἱ καλούμενοι τότε μὲν Γραικοί, νῦν δ' Ἕλληνες» κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην (Μετεωρολ. Α' 14, 21—22). Οἱ Λατῖνοι γνωρίσαντες ἐκ τῶν κατοίκων τῆς πρὸς Ἀνατολὰς αὐτῶν χώρας τοὺς Γραικοὺς, ὠνόμασαν ἐξ αὐτῶν ὅλους τοὺς κατοικοὺς τῆς Ἑλλάδος Γραικοὺς (Graecos) καὶ τὴν Ἑλλάδα Γραικίαν (Graeciam). Τὸ Ἑλληνικὸν αὐτὸ ὄνομα «Γραικός» κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἐπανέρχεται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐκ τῶν Εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν καὶ κατὰ τὴν ἐπιθανάπιον στιγμὴν τοῦ ἥρωος τῆς Ἐπαναστάσεως Ἀθανασίου Διάκου τοῦτο ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς βασιανιστὰς τοῦ κατακτητῆς ὡς αἰώνιον παράδειγμα πίστεως καὶ αὐ-

τοθυσίας πρὸς τὰ ἀθάνατα ἰδεώδη τῆς φυλῆς μας, ὡς ἤκω ἀπὸ τὰ ἀπώτερα βάθη τῆς ἱστορίας ἐκ τοῦ Δωδωναίου ἱεροῦ «Εγὼ Γραικὸς γεννήθηκα, Γραικὸς θὲ νὰ πεθάνω!».

Οἱ Μολοσσοὶ ἦσαν ἀπόγονοι τῶν Μυρμιδόνων (= Ἀχαιῶν) τοῦ Ἀχιλλέως, οἱ δὲ Μυρμιδόνες φαίνεται ὅτι εἶχον μετακινηθῆ ἐκ τοῦ κέντρου τῆς Δωδώνης, διὸ καὶ εἰς τὰ πεδία τῆς Τροίας ὅτε εὐρίσκοντο εἰς μεγάλην ἀγωνίαν καὶ θλίψιν λόγῳ τῆς κακῆς τροπῆς τοῦ πολέμου, προσηυχήθησαν διὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀχιλλέως εἰς τὸν Δωδωναῖον Δία, τὸν θεὸν τῶν πατέρων τῶν καὶ αὐτοῦ ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν. Βραδύτερον καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀχιλλέως Νεοπτόλεμος μετὰ τῶν Μυρμιδόνων ἦλθεν ἐκ Φθίας καὶ ἐγκατεστάθη βορείως τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Ταῦτα δεικνύουν ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς εἶχε στενὴν φυλετικὴν σχέσιν πρὸς τὴν Ἥπειρον.

Ὁ Θεμοτοκλῆς διωκόμενος ὑπὸ τῶν συμπατριωτῶν του κατέφυγε τῷ 466 π.Χ. ὡς ἱκέτης πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Μολοσσῶν Ἀδμητον, πρὶν καταφύγῃ εἰς τὴν Περίαν.

Ὁ βασιλεὺς τῆς Ἥπειρου Ἀλέξανδρος Α΄ (342—326 π.Χ.) ἐπεχείρησε πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων νὰ διαδώσῃ τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὴν Ἰταλίαν, καθ' ὃν χρόνον ὁ ἐπ' ἀδελφῇ ἀνεψιὸς του Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν ἢ Μέγας διέδιδε τὸν πολιτισμὸν εἰς τὴν Ἀσίαν.

Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος μητρόθεν ἦτο Ἥπειρώτης, ὡς υἱὸς τοῦ Φιλίππου Β΄ βασιλέως τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος θυγατρὸς τοῦ βασιλέως τῆς Ἥπειρου Νεοπτολέμου καὶ ἀδελφῆς τοῦ ὡς ἄνω Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἥπειρώτου. Κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν του εἶχε ζήσει ἐν Ἥπειρῳ πλησίον τῆς οἰκογενείας τῆς μητρὸς του. Ὅτε δὲ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος διαπεραιωθείς εἰς τὴν Τροίαν ἐτίμησε τὸν τάφον τοῦ Ἀχιλλέως καὶ ἐμακάρισε τὸν Ἀχιλλέα διότι ἔτυχεν Ὀμήρου ἐπαινέτου, ἔπραξε τοῦτο οὐ μόνον ἵνα τιμῇ ἓνα ἐξέχοντα ἥρωα τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ νὰ τιμῇ ἓνα συμπατριώτην του Ἥπειρώτην πρόγονον καὶ νὰ ἀντλήσῃ οὕτω δύναμιν ἐκ τοῦ κοινοῦ αἵματος.

Μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου ὁ πρόωρος θάνατος αὐτοῦ δὲν ἐπέτρεψε τὴν διάδοσιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πρὸς Δυσμάς. Τὴν συνέχισιν τῆς διαδοσεως τούτου πρὸς Δυσμάς ἐπεχείρησεν ἕτερος Ἥπειρώτης, ὁ βασιλεὺς τῆς Ἥπειρου Πύρρος (306—272), ὅστις ἔχων πρωτεύουσαν τὴν Ἀμβρακίαν διεξήγαγεν ἐκστρατείας εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν. Πιθανὸν ὁ πρόωρος θάνατος καὶ τούτου ἐματαιώσε τὴν πρὸς Δυσμάς ὁλοκλήρωσιν τῶν μεγαλουργῶν σχεδίων ἐκείνου.

Εἰς τὰ παράλια καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἥπειρου οἱ νότιοι Ἕλληνες ἵδρυσαν ἀποικίας, δι' ὧν συνετηρεῖτο ὁ σύνδεσμος τῶν Ἥπειρωτῶν πρὸς τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας καὶ ἐνισχύετο ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ ἀνύψωσις τοῦ πολιτισμοῦ τῶν κατοίκων.

Τὰ διάφορα ἱερὰ τῆς χώρας εἶχον τερασίαν ἀκτινοβολίαν, ὡς δεικνύουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἥρως τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁ Αἰνείας ἥρως τῶν Λατίνων εἶχον καταφύγει εἰς τὰ ἱερὰ ταῦτα. Εἰς τὸ Θέατρον τῆς Δωδώνης ἐπαίζοντο ἔργα Ἑλλήνων τραγικῶν.

Κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν κατάκτησιν οἱ κατακτηθέντες Ἕλληνες ὑπεδούλωσαν πολιτιστικῶς τοὺς ἀγροίκους κατακτητάς. Ἔνεκα πολιτικῶν ἐρίδων δὲν ἀντιμετώπισαν δυστυχῶς ἡνωμένοι τοὺς κατακτητάς.

Ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη ἐνὼρις εἰς τὴν Ἥπειρον, ὁ δ' Ἀπόστολος Παῦλος ἐτίμησε τὴν χώραν καὶ διὰ τῆς παραμονῆς του εἰς Νικόπολιν. Οἱ ἐπίσκοποι καὶ τὸ ποιμνιὸν τῶν τῆς Ἥπειρου ἦσαν πιστοὶ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν αἱρέσεων, κατὰ δὲ τὰς ξενικὰς κατακτήσεις ἡ Ἐκκλησία διέσωξε τὴν πίσιν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν φρόνημα διὰ τῆς ἰδρύσεως ἐπισκοπῶν,

ναῶν μονῶν καὶ σχολῶν καὶ διὰ τῆς ἀδιακόπου κατηχίσεως καὶ παρακολουθήσεως.

Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου ἡ Ὑπείρος προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας. Ὑγωνίσθη κατὰ τῶν ξένων ἐπιδρομέων, ὠργάνωσε κράτος ἰσχυρόν, ἐδημιούργησε στρατὸν καὶ ἀνέπτυξεν ἀνώτερον πολιτισμὸν τοῦ ὁποίου μνημεῖα σώζονται μέχρι σήμερον. Κατὰ τοὺς ἀγῶνας τούτους τοῦ Δεσποτάτου ἐνισχύθησαν αἱ ἀρεταὶ τῆς ἀνδρείας καὶ φιλοπατρίας τοῦ λαοῦ, αἱ ὁποῖαι ἀπέβησαν χρησιμώταται διὰ τὴν ἐπιβίωσιν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821.

4. Ἡ Τουρκοκρατία

Καὶ ἤλθεν ἡ σκοτεινὴ νύξ. Καὶ ἐνῶ εἰς τὴν Δύσιν ἤρχιζε μία νέα ἐποχή, ἡ γνωστὴ Ἀναγέννησις, εἰς τὴν Ἀνατολὴν συνετελεῖτο τὸ κατρακύλημα τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ κατηφορικὰ σκαλιὰ τῆς οὐκάλας τοῦ κακοῦ. Τὸ Κράτος διελύθη καὶ ὑποκατεστάθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ μόνης τῆς Ἐκκλησίας, βραδύτερον δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἑγεμονιῶν, ἔν τινι μέτρῳ δὲ καὶ ὑπὸ ὠρισμένων παροικιῶν (κυρίως τῆς Βενετίας). Ἐγκατεστάθη ἡ τουρκικὴ διοίκησις. Ἐδόθησαν χρήσιμα διὰ τὴν ἐπιβίωσιν προνόμια. Ὁ λαὸς ὑφίστατο ἀφάνταστα δεινοπαθήματα. Οἱ λόγοι ἐφυγον. Ἡ ἀριστοκρατία ἢ κατεστράφη ἢ ἐσυνθηκολόγησεν ἢ ἐφυγεν. Ἐδημιουργήθη βραδύτερον νέα περὶ τὸ Φανάρι. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἢ ἐφονεύθησαν ἢ ἀνέλαβον ὑπηρεσίαν εἰς τὴν νέαν κατάστασιν ἢ μετέβησαν εἰς ξένας ὑπηρεσίας ἢ προετίμησαν τὸν ἐλεύθερον βίον. Τὸ κακὸν ἤρχισε νὰ θεραπεύη ὅσον ἦτο δυνατόν ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ Πατριαρχείου, τῶν ἐπισκοπῶν, τῶν μονῶν καὶ τῶν σχολείων. Τὰ ζωτικὰ στοιχεῖα ἐνήργουν ἐμπόριον ἢ κατέφευγον εἰς τὰς παροικίας. Ἡ οἰκονομία καὶ τὰ γράμματα ἐμαράνθησαν. Ἦρχισε νὰ δημιουργητῇ νέος πολιτισμὸς ὑπὸ τὸν κατακτητὴν, τοῦ ὁποῦ αἱ ποικίλαι ἐκδηλώσεις μελετῶμεναι, ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ λαὸς ἦτο δημιουργικὸς, εὐπροσάρμοστος καὶ κατὰ πολὺ ἀνώτερος τοῦ κρατοῦντος. Καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐπηλήθευσε τὸ λεχθὲν ὅτι ἡ Ἑλλὰς κυριευθεῖσα, ἐκυρίευσεν διὰ τοῦ πνεύματος τὸν ἀγροῖκον κατακτητὴν. Καὶ ἡ Ὑπείρος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1449—1912) ἐπέδειξεν ἀξιοθαυμάστους ἀρετὰς ἐπιβιώσεως, ἀντιστάσεως, προσαρμογῆς, διεισδύσεως καὶ ἀναπτύξεως. Ἀντέστη ἐπὶ πολλὰ ἔτη κατὰ τῆς κατακτήσεως ὑπὸ τὸν Γεώργ. Καστριώτην ἢ Σκεντέρμπεην, μετέσχεν ὅλων τῶν κινημάτων κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, διετήρησε σπουδαιότητας ἀκροπόλεις ἀνυποτάκτων πολεμιστῶν (Σούλι, Πάργαν, Χιμάραν), ὠργάνωσεν ἐνόπλους δυνάμεις ἐσωτερικοῦ (ἀρματολίκια ἢ καπεταναῖα) καὶ εἰς ξένους βασιλεῖς (Βενετιάν, Βασίλειον Δύο Σικελιῶν, Ρωσίαν, Τουρκίαν, Ἐπὶ τὴν ἡσσαν, Γαλλίαν — Ρωσίαν — Ἀγγλίαν ἐν Ἐπτανήσῳ), ἐνίσχυσε τὰς κοινότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ (Βενετίας, Τεργέστης, Βιέννης, Ἰασίου, Βουκουρεστίου, Μόσχας, Ὁδησσοῦ, πόλεων τῆς Ἰταλίας κλπ.), ἀνέδειξεν ἄνδρας οἵτινες ἐστήριξαν τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν.

5. Ἀρματολοὶ καὶ Κλέφτες

Γνωστοὶ ἀρματολοὶ ἐξ Ὑπείρου ἢ Στερεᾶς ἀλλὰ δρᾶσαντες καὶ ἐν Ὑπείρῳ εἶναι οἱ: Κροκόδειλος Κλαδᾶς, Πούλιος Δράκος, Μαλάμος, Θεόδωρος Μαλάμος, Θεόδωρος Μπούας ἢ Γρίβας καὶ ἀδελφὸς αὐτοῦ Γκίνης Μπούας, Ἀγγελῆς Σουμίλας ἢ Βλάχος ἐξ Ἰωαννίνων, Μόσχος καὶ Χρῖστος Βαλαωρίτης, Γ. Παπά(ω)λης ἐκ Σιατίστης, Τριμπούκης Συντεκνιώτης ἐκ Βάλτου, Πάνος Μεϊντάνης ἐκ Κατοῦνης, Λιβίνης ἐκ Καρπενησίου, Χονδρομάρας, Χρῖστος

Μηλιώνης, Δημήτρ. Παλαιολόγος, Κατσοκογιάννης, Πανουριάς, Γεώργ. Βαρνακιώτης, οί ἄδελφοί Κατσαντώνης καὶ Λεπενιώτης, Τασιούλας, Δουβουνιώτης, Γῶγος Μπακόλας, Σκαλτοοδήμιος, Μακρῆς, Χορμόδας, Γιαννούλας, Καρακίτσος, Καραϊσκος, Ψαρογιανναῖοι, Πουλαῖοι, Νικολὸς Τζιοβάρας, Καστανᾶς, Κаланτζῆς, Γεώργ. Καραϊσκάκης, Γιαννάκης καὶ Δημήτριος Κουτελίδας, Τοιαρακλῆς, καὶ ἄλλοι.

6. Ἐπαναστατικὰ κινήματα

Αἱ σπουδαιότεραι ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Τούρκων, κατὰ τὰς ὁποίας ἐπρωτοστάτησαν ἢ μετέσχον καὶ Ἑπειῶται, ἐγένοντο κατὰ τὰς ἐξῆς χρονολογίας:

1) 1443—1468 ἡ γενναία ἀντίστασις τοῦ ἐθνικοῦ ἥρωος τῶν Ἀλβανῶν Γεωργίου Καστριώτη ἢ Σκεντέρμπεη, εἰς ἣν μετείχον καὶ Ἕλληνες τῆς Ἑπείρου.

2) 1473—1479 Ἑπειῶται καὶ Κερκυραῖοι ἐνισχύουν τοὺς Ἐνετοὺς κατὰ τῶν Τούρκων.

3) Μετὰ τὸ 1479 ἡ ἀντίστασις κατὰ τῶν Τούρκων συνεχίζεται ἐν Μάνη ὑπὸ τοῦ Κροκοδείλου Κλαδᾷ Ἑπειώτου καὶ τοῦ Θεοδ. Μπούα ἀρχηγῶν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἄρματολῶν. Ἐκεῖθεν ὁ Κλαδᾶς μετέβη εἰς τὸν βασιλεῖα τῆς Νεαπόλεως καὶ ἔτυχε βοηθείας.

4) 1481 ἐξέγερσις ἐν Ἑπείρῳ μετὰ τοῦ Ἰω. Καστριώτου υἱοῦ τοῦ Σκεντέρμπεη, ὅτε οὗτος καταλαμβάνει τὸ φρούριον τῆς Χιμάρας καὶ τοῦ Παπάλου.

5) 1494—1495 συνεννοήσεις τοῦ Καρόλου II βασιλέως τῆς Γαλλίας προκαλοῦν ἐξεγέρσιν ἡ ὁποία εἶχεν ὀλέθρια ἀποτελέσματα.

6) 1518 ὑπέκυψαν οἱ Χιμαριῶται κατόπιν γενναίας ἀντιστάσεως ἀφοῦ τοῖς ἀνεγνωρίσθησαν προνόμια.

7) 1537 οἱ Χιμαριῶται ὑπὸ τὸν Δαμιανὸν ἐπιτίθενται κατὰ τοῦ ἐν Γομενίτῃ Σουλτανικοῦ στρατοπέδου, ἀλλὰ μετὰ τὸν φόνον τοῦ Δαμιανοῦ ἡ Χιμᾶρα ὑφίσταται καταστροφὴν.

8) 1566 Χιμαριῶται ἐξολοθρεύουν 8 χιλ. Τούρκων ἀποβιθασθέντων ἐν Ἑπείρῳ ὑπὸ τὸν Πιαλῇ Πασᾷ πρὸς καθυπόταξιν αὐτῶν.

9) 1570 ἐξεγέρσεις ἐν Ἀλβανίᾳ εἰς ἃς μετέχουν καὶ Ἑπειῶται.

10) 1571 μεγάλη ναυμαχία περὶ τὰς Ἐκινάδας νήσους καὶ τὴν Ναύπακτον ἔνθα μετέσχον καὶ Ἕλληνες ἐξ ὅλης τῆς Ἑλλάδος καὶ μετὰ πλοίων.

11) 1585 ὁ ἄρματολὸς Βονίτσης καὶ Λούρου Θ. Γρίβας κατ' εἰσήγησιν τῶν Ἐνετῶν ἐξηγέρθη ἐν Ἀκαρνίᾳ καὶ Ἑπείρῳ καὶ ἐν μιᾷ νυκτὶ κατέσφαξε τοὺς ἐν Βονίτῃ καὶ Ξηρομέρῳ Τούρκους. Τούτου τὸ παράδειγμα μιμηθέντες καὶ οἱ ἄρματολοι τῆς Ἑπείρου Πούλιος Δράκος καὶ Μαλάμιος κατέλαβον τὴν Ἄρταν καὶ ὤδευσαν κατὰ τῶν Ἰωαννίνων. Ἐν Ἑπείρῳ ἔδρασαν καὶ οἱ ἄδελφοί Θεόδωρος Μπούας καὶ Γκίνης Μπούας.

12) 1603—1606 οἱ ὑπόπαι τῆς Μάλτας συνεννοηθέντες μετὰ τῶν ἐν Ἑπείρῳ Ἑλλήνων ἔπλευσαν διὰ ν' ἀποβιθασθοῦν εἰς τὰ παράλια τῆς Ἑπείρου ἀλλ' ἐπροδόθησαν καὶ πολλοὶ τῶν μεμνημένων ἐσφάγησαν.

13) 1612 ἐμελετήθη ὑπὸ τοῦ Καρόλου Β' δουκὸς τοῦ Νεβέρς μεγαλεπήβολον σχέδιον ἐπαναστάσεως. Τὴν 8 Σεπτ. 1612 συνεκροτήθη εἰς Κούκην τῆς Ἀλβανίας γενικὴ συνέλευσις τῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἀντιπροσώπων τῆς Ἑπείρου, Μακεδονίας, Ἀλβανίας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Ἐρζεγοβίνης καὶ Δαλματίας, ἀλλὰ τῶν ἐν Κούκῃ ἀποφασισθέντων οὐδὲ ἀπόπειρα ἐκτελέσεως ἐτολήθη. Μόνον ὁ τολμηρὸς ἀρχιερεὺς Τρίκκης Διονύσιος ὁ Φιλόσοφος εἰσήλασε μετὰ πολλῶν ἐπαναστατῶν εἰς Ἰωάννινα, ἀλλὰ προσβληθεὶς ἔπειτα ὑπὸ

τουρκικῶν στρατευμάτων ἡττήθη καὶ ἐσφάγη.

14) 1684 μέγας ἐπαναστατικὸς ὄργασμός. Δρῶσιν ὁ ἄρματολὸς Ἀγγελῆς Σουμῖλας ἐξ Ἰωαννίνων, οἱ Χηριαῖται καὶ οἱ Χρῖστος Βαλαωρίτης καὶ Σπαθόγιαννης.

15) 1687 καὶ ἐξῆς. Ὁ Ἀγγελῆς Σουμῖλας μετὰ τοῦ Μόσκου Βαλαωρίτου εἶχον τὸ ἄρματολίκιον τῆς Ἠπεύρου καὶ μέρος τοῦ Βάλτου.

16) 1690—1696 Δράσις τοῦ Λιμπεράκη Γερακάρη.

17) Ἐπὶ Μεγάλου Πέτρου (1703—1725) καὶ ιδίως μετὰ τὴν ἀπὸ 23 Μαρτίου 1711 προκήρυξιν αὐτοῦ πρὸς τοὺς ὑποδοῦλους Χριστιανοὺς ἐν Τουρκία γίνονται ζυμώσεις ἀλλ' ὅχι ἐνέργειαι.

18) Ἐπὶ τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης (1762—1797) αἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν Ρωσίαν. Λαμβάνουν χώραν τὰ Ὀρλωφικά (1766—1774 ιδίως 1769—1770), ὁπότε ἔδρασαν καὶ Ἠπειρώται, κατ' ἐξοχὴν ὁ ἐκ Σιατίστης Γ. Παπάζωλης, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐχύθη τόσοον Ἑλληνικὸν αἷμα.

19) 1778—1790 καὶ ἐξῆς. Τὰ κατὰ τὸν Λάμπρον Κατσώνην καὶ Κ. Ἀνδροῦτσον.

20) 1792 (Ἰούλιον) καὶ 1800—1803 οἱ ἀθάνατοι ἀγῶνες τῶν Σουλιωτῶν κατὰ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ.

21) 1807 ἐξέγερσις καὶ συγκέντρωσις ἐν Λευκάδι τῶν ἄρματολῶν κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ καὶ διάσωσις τῆς Λευκάδος ὑπὸ τοῦ Ἰω. Καποδιστρίου καὶ τοῦ Ἰγνατίου.

22) 1820 ἐξέγερσις τῶν Σουλιωτῶν μετὰ τοῦ Πασόμπη κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ καὶ ὕστερον (5 Δεκεμβρίου 1820), ἐπειδὴ ὁ Πασόμπης δὲν ἔδιδεν εἰς αὐτοὺς τὸ Σούλι, συμμαχία τούτων μετὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ κατὰ τῶν πολιορκούντων αὐτὸν σουλτανικῶν στρατευμάτων.

23) Καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821:

α) Πολλοὶ Ἠπειρώται ἡγωνίσθησαν εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν Ἡγεμονιῶν.

β) Ἐν Ἠπεύρῳ ἐξηγέρθησαν τὰ μέρη: Συρράκον, Καλαρῦται, Γραμμενοχώρια, Ζαγοροχώρια, Χιμάρια, Πάργα κ.ἄ., ἀλλ' ἡ ἐπανάστασις εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα δὲν κατέστη δυνατόν νὰ εὐδοκηῇ.

γ) Πάμπολλοι Ἠπειρώται Ἀγωνισταὶ καὶ πολιτικοὶ ἢ κατῆλθον εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα καὶ προσέφερον ἐκεῖ ἀξιοθαυμάστους ὑπηρεσίας ἢ κατέφυγον εἰς τὴν Ἑπτανήσον, ὅπου ἐνίσχυνον πολυειδῶς τὸν ἀγῶνα.

7. Ἀναγέννησις

Εἰς τὸν πνευματικὸν φωτισμὸν τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ τὴν δημιουργίαν στελεχῶν διὰ τὸν φωτισμὸν καὶ τῶν ἄλλων ὑποδούλων συνετέλεσαν:

α) Τὰ ἐν Ἠπεύρῳ σχολεῖα κατώτερα καὶ ἀνώτερα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδίδαξαν ἢ ἐμαθήτευσαν ἄνδρες ὡς οἱ Βησσαρίων Μακρῆς, Γ. Σουγδουρῆς, Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Παρθένιος Κατζιούλης, Μπαλῶνος Βασιλόπουλος, Α. Γλυκὺς, Μιχαὴλ Μήτρος ὁ ἔπειτα Μελέτιος, Κοσμᾶς Μπαλᾶνος, Εὐγένιος Βούλγαρις, Ἄθαν. Ψαλίδας κ.ἄ.

β) Τὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας τῶν Γλυκέων, Θεοδοσιῶν καὶ Σάρου καὶ τὸ τῆς Μοσκοπόλεως, εἰς τὰ ὁποῖα ἐτυπώθησαν βιβλία ἐκκλησιαστικά, θεολογικά, ἀρχαῖοι Ἑλληνες συγγραφεῖς, ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ πολλὰ ἄλλα ψυχωφελῇ καὶ διασκεδαστικά.

γ) Αἱ πολυπληθεῖς μιοναί, αἱ ὁποῖαι διειτλοῦν καὶ σχολεῖα, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθον ἄνδρες προσενεγκόντες μεγίστην ὠφέλειαν εἰς τὸ ὑπόδουλον γένος, ὡς ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ Καλόγηρος Σαμουὴλ κ.ἄ.

δ) Τὰ εἰς Βενετίαν, Τεργέστην καὶ τὰς ἄλλας παροικίας σχολεῖα, εἰς τὰ

ὁποῖα ἐδημιουργήθησαν σπουδαῖα στελέχη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γραμμάτων.

Εἶναι χαρακτηριστικά ὅσα γράφει ὁ Νεόφυτος Δούκας περὶ τῶν σχολῶν τῶν Ἰωαννίνων: «Ἐκ τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων ἐξεργύησαν ρύακες ἱκανοὶ νὰ ποτίσωσι τὴν διψῶσαν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα ἐν τῷ μεγίστῳ αὐχμῷ... Οἱ μαθηταὶ αὐτῶν ὡς ἀπὸ μέσου τοῦ ποταμοῦ ἐχέοντο κατὰ πάσας τὰς πόλεις, καί, καταρδεύοντες αὐτὰς μὲ τῶν λόγων τὰ πότιμα νάματα, ἀνέστησαν σπέρματα πολλαπλάσια».

Ὁ Ἡλίας Μηνιάτης, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ Ἀδ. Κοραῆς, ὁ Ρήγας Φεραῖος, ὁ Ἀθ. Ψαλίδας, ὁ Ἰω. Βηλαράς, ὁ Ἀθ. Χριστόπουλος κ.ἄ. συνετέλεσαν πολὺ εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν καὶ τὴν ἀφύπνισιν τῶν Ἑλλήνων, ἐπομένως καὶ τῶν Ἡπειρωτῶν.

8. Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς

Ἡ περίοδος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ εἰς τὴν Ἡπειρον (1788—1822) δύναται νὰ θεωρηθῇ κατὰ τινὰ τρόπον ὡς τὸ τρίτον ἰσχυρὸν Ἡπειρωτικὸν κράτος τῆς ἱστορίας μετὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Πύρρου (306—272 π.Χ.) καὶ τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου (1204—1449 μ.Χ.), κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ Ἡπειρος ἔπαιξε σημαῖνον ἱστορικὸν πρόσωπον. Ἡ προσφορά τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν ἀκουσίως καὶ λόγω συμπτώσεως τῶν συμφερόντων του εἶναι εἰς πολλὰ ἀξιόλογος. Τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐν γένει συνοψίζεται εἰς τὰ ἑξῆς κεφάλαια:

— Ἐδημιούργησε κράτος ἰσχυρὸν διὰ τοῦ ἐξαφανισμοῦ τῶν μικρῶν τυραννίσκων καὶ παρέσχεν εἰς τὴν χώραν ἀσφάλειαν.

— Ἦτο ἀνεξίτητος.

— Ἦθελε νὰ στηρίξηται εἰς τὸ ἀκραιότατον ἑλληνικὸν στοιχεῖον τοῦ τόπου.

— Ἐξωλόθρευσε τοὺς κλέφτες καὶ ληστές, ἀλλὰ μετὰ αὐτῶν δυστυχῶς καὶ τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος ἀγωνιζομένους.

— Ὑπεστήριζε τὰ γράμματα, τὸ ἐμπόριον, τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, τὰ σχολεῖα καὶ τὴν πρόοδον τοῦ τόπου.

— Ἐχρησιμοποιοῖ καὶ αὐτὸς καὶ ὁ υἱὸς του Βελῆς, διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου, τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὡς λαλουμένην καὶ γραφομένην, ὡς καὶ οἱ Τούρκοι ἄρχοντες τῆς Ἡπείρου. Διὰ τοῦτο εἶχεν εἰς τὴν αὐλήν του πολλοὺς Ἑλληνας Γραμματικούς, Διδασκάλους, Ἱατροὺς, Ἐμπόρους.

— Εἰς τὸν στρατὸν του ὑπηρετοῦν πολλοὶ Ἑλληνες ὀπλαρχηγοί, ἐν οἷς καὶ περίφημοι ἄρματολοι καὶ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ αὐλή του ἦτο ἡ πολεμικὴ ἀκαδημία τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως, ἔνθα οὗτοι ἐδιδάχθησαν τὴν πολεμικὴν τέχνην, ἀλλὰ ἀπέκτησαν καὶ πολλὰ ελαττώματα καὶ δὴ τὰς κατὰ περίστασιν συνθηκολογίας μετὰ τῶν Τούρκων, τὰ λεγόμενα «καπάκια».

— Ἡ ἀποστασία των ἦτο ὁ καλύτερος ἀντιπεριορισμὸς διὰ τὴν κήρυξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ εὐφυὴς ἐκμετάλλευσις τῆς ἀποστασίας τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ὑπὸ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ τῶν Ἀγωνιστῶν ἦτο χρησιμωτάτη. Ἄνευ τοῦ ἀντιπεριορισμοῦ τούτου δὲν γνωρίζομεν ἂν ἡ Ἐπανάστασις θὰ εἴχεν οἷας εἶχεν ἐπιτυχίας κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη.

— Συνειργάσθη μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ πιθανὸν θὰ ἐδημιούργει ἀνεξάρτητον Ἑλληνο-ἄλβανικὸν κράτος.

— Πολλοὶ ξένοι περιηγηταὶ ἐπεσκέφθησαν τοῦτον.

— Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Μεγ. Ναπολέοντος ὑπῆρξεν ἀντικείμενον ὑπολογισμοῦ ὑπὸ τῶν διαφόρων τότε δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Αὐστρίας, Ρωσίας).

— Διὰ τῆς ἀποστασίας του ἐνεθάρρυνε τὴν ἀποστασίαν καὶ ἄλλων πασᾶ-

δων καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἑξασθένειον τῆς Τουρκίας.

— Προσπάθειά του ἦνα προσλάβῃ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του καὶ τὸν ἐν Ἑπτανήσῳ εὐρισκόμενον τότε Θεδ. Κολοκοτρώνην, ἀπέτυχε.

— Λόγῳ τῶν πολλῶν ἐλαττωμάτων αὐτοῦ ἐκ τοῦ χαρακτῆρος του καὶ τοῦ πρώην ληστροικοῦ του βίου ἐπέφερε καὶ πολλὰ κακὰ εἰς τὸν τόπον.

9. Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία

Εἰς τὸ ἔργον τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἡ Ἠπειρος ἔχει τὰ πρωτεῖα. Ἐκ τῶν ἰδρυτῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας δύο ἦσαν Ἠπειρώται, ἤτοι ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς ἀπὸ τὸ Κομπότι τῆς Ἄρτης καὶ ὁ Ἀθανάσιος Τσακάλωφ ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα. Ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς μάλιστα εἶναι καὶ ὁ καθ' αὐτὸ ἐμπνευστὴς καὶ ἰδρυτὴς τῆς Ἑταιρείας. Οἱ Φιλικοὶ ἐν Ἠπείρῳ εἶχον ἀπλώσει τὰ δίκτυά των καὶ εἶχον καταλάβει τὰ σπουδαιότερα ἐλίκαιρα σημεῖα. Εἶχον κατηχήσει σημαντικὰ πρόσωπα, εἰσέδυσαν εἰς τὰς ὑπηρεσίας τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐξεμεταλλεύθησαν μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν ὅσον ἦτο δυνατόν ἐπωφελέστερον διὰ τὸν ἀγῶνα τὴν ἀποστασίαν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

Κατὰ τὸν Κατάλογον τοῦ Ἰ. Φιλήμονος (Α' σελ. 387—416) Ἠπειρώται Φιλικοὶ ἦσαν οἱ ἑξῆς. Αἱ ἐνδείξεις δηλοῦν τὸ ὀνοματεπώνυμον, πατρίδα, χρόνον καὶ τόπον κατηχήσεως, ὄνομα κατηχητοῦ καὶ ποσὸν προσφορᾶς.

1) Ἀναστασίου (Α. Ἰωάννης), Ἄρτα, 1818, Κων)πολις, Γρ. Δικαῖος, γρ. 200.

2) Ἀρτινὸς (Ἀθ. Γεωργίου), Ἄρτα, 1821, Κισινόβιον

3) Βαρατάσης (Ἀπόστολος), Μέτσοβον, ἔμπορος, 1821, Ὁδησσός, Δ. Πελοπίδης, ρβλ. 500.

4) Γαζώης (Χριστόδ. Μ.), Καλαρρῦται, ἔμπορος, 1821, Ὁδησσός Ἀθ. Στρατηγόπ. ρβλ. 200.

5) Γάτσος (Γεώργ. Κων.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1817, Μόσχα, Κομφόπουλος, φλρ. 10.

6) Γεροστάθης (Κων.), Ἠπειρος, ἔμπορος, 1819, Κέρκυρα, Ἀριστείδ. Παπᾶ.

7) Γεωργάτης (Κων.), Ἠπειρος, ἔμπορος, 1821, Ἰσμαήγιον, Ἰω. Ἀποστολάκης γρ. 50.

8) Δεληγιάννης (Κωνστ. Ἰω.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1818, Βουκουρέστιον, Κ. Πεντεδέκας, γρ. 250.

9) Δημητρίου (Κολιζάκος), Ἀργυρόκαστρον, 1819, Βουκουρέστιον, Ἀναγνωστόπουλος.

10) Δήμου (Νικόλαος), Ἠπειρος, 1820, Κισινόβιον, Ἀντ. Τσούνης, γρ. 500.

11) Δούκας (Κων.), Ἠπειρος, πολιτικός, 1821, Ἰάσιον, Β. Μπαρλάς, φλρ. 10.

12) Εὐάγγελος, Ἠπειρος, ἱατρός, 1820, Κωνσταντινούπολις, Ν. Λογάδης.

13) Ζιούκας (Κυριάκης), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1819, Βουκουρέστιον, Γρ. Δικαῖος, γρ. 3.750.

14) Ζιούκας (Ἰωάννης), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1819, Βουκουρέστιον, Γρ. Δικαῖος, γρ. 750.

15) Ζορμπᾶς (Δ. Ἰωάννου), Ἰωάννινα γραμματεὺς, 1817, Μόσχα, Κομφόπουλος, φλρ. 1.

16) Ζώης (Ρίζος), Ἰωάννινα, στρατιωτικός, 1821, Ἰάσιον.

17) Θεοπρωτεὺς (Ἰωσήφ Μοναχ.), Ἠπειρος, διδάσκαλος, 1818, Κων)πολις, Α. Π. Γεωργίου, γρσ. 250.

18) Ἰωάννου (Χρήστος), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1820, Κιονόβιον, Γεώρ. Σοφιανός, γρ. 200.

19) Καλουδῆς (Δῆμος Νικολάου), Πάργα, ἔμπορος, 1820, Ἰάσιον, Γ. Γάτσος, γρ. 100.

20) Κανούσης (Νικόλ.), Ἕπειρος, 1817, Μόσχα, Κ Καντιώτης, φλρ. 5.

21) Καραμήχου (Ἀναστ.), Πίνδος, 1820, Κ)πολις, Π. Θεαγένης, γρσ. 50.

22) Καραμπέλας (Ν. Κυριαζῆς), Ἕπειρος, 1820, Κιονόβιον, Μαντσαράκης.

23) Καραλίνης (Ἀναστ. Ζ.), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1818, Βουκουρ. Σέρ. Χ. Κώστα φλρ. 30.

24) Καρίλλα (Δημητρ.), Μοσχόπολις, 1820, Βαρσοβία, Θ. Ἀθανασίου, γρ. 50.

25) Κοκόλης (Παῦλος), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1820, Γαλάζιον, Ἀρβανιτάκης, γρ. 100.

26) Κορπατῆς (Ἀνδρέας Ἰ.) Ἕπειρος, ἔμπορος, 1819, Βουκουρέστιον.

27) Κόνιαρης (Ἀναστ. Ἰ.), Ζαγόριον, ἔμπορος, 1818, Κ)πολις, Ἀναγνωσταράς, τλρ. 20.

28) Κροκίδας (Ἀσημάκης), Ἄρτα, ἔμπορος, 1818, Κων)πολις, Π. Α. Ἀναγνωστ., γρ. 200.

29) Κυργούσιος (Ἰω.), Μέτσοβον, ἔμπορος, 1819, Ἰάσιον, Κ. Πεντεδέκας, γρ. 500.

30) Κυριαζῆς (Κώστας), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1820, Γαλάζιον, Σπ. Ἀρβανιτάκης, γρ. 129.

31) Λέγδας (Νικόλ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1821, Ὁδησός, Ἀθ. Στρατηγός, ρβλ. 100.

32) Λεονάρδος (Ἀλέξ.), Ἕπειρος, 1820, Κιονόβιον, Γ. Σοφιανός, γρ. 400.

33) Λουριώτης (Χριστόδ.), Ἄρτα, 1817, Ὁδησός, Ν. Σκουφᾶς, ρβλ. 5.

34) Μανάρης (Κυριακός), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1819, Βουκουρέστιον, Κυρ. Ζιούκας, γρ. 500.

35) Μελάς (Δημ. Ἀναστ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1820, Ζίζνα, Μ. Ριλάρης.

36) Μελάς (Δημ. Δ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1821, Ἀθήναι, Δ. Πελοπίδης ρβλ. 1.000.

37) Μιχαήλ..., Ἕπειρος, 1820, Κιονόβιον, Ἰω. Ἀγιοβροσιάδης, γρ. 500.

38) Μόστρας (Γεώργ.), Ἄρτα, πολιτικός, 1818, Κων)πολις, Χ. Λουριώτης.

39) Μπαριπαλιάρης (Δ. Μιχ.), Ἰωάννινα, Κιονόβιον, Ἀρ. Παπᾶς, γρ. 500.

40) Μπητσιλῆς (Πᾶνος), Χιμάρα, 1821, Ὁδησός, Δ. Πελοπίδης, ρβλ. 200.

41) Μπούμπας (Ἀναστ.), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1819, Βουκουρ., Κ. Δογνέντης, γρ. 1.000.

42) Μπουραζᾶνος (Δημήτρ.), Μέτσοβον, ἔμπορος, 1821, Ὁδησός, Δ. Πελοπίδης, ρβλ. 500.

43) Νοῦτσος (Ἀλέξιος), Ἕπειρος, πολιτικός, 1819, Ἰωάννινα.

44) Οἰκονόμος (Χριστόδ.), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1820, Κων)πολις.

45) Οἰκονόμος (Μάνθος), Ἕπειρος, πολιτικός, 1819, Ἰωάννινα.

46) Παπαδόπουλος (Κων.), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1820, Ἰομαήλιον, Γ. Παπαδ. Κορφ.

47) Παπάογλου (Δημήτρ.), Ζαγόριον, ἔμπορος, 1821, Ὁδησός, Π. Λυγνός, ρβλ. 250.

48) Παπαπᾶνος (Σπυρ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1818, Κ)πολις, Π. Πεντεδέκας, φλρ. 100.

49) Πατσιμάδης (Νικόλ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1816, Μόσχα, φλρ. 25.

50) Πεζοδρόμος (Ἀναστ.), Ἰωάννινα, Ἰάσιον, Ν. Ἀθανασίου γρσ. 50.

- 51) Πελοπίδης (Ἀνιώνιος), Ἕπειρος, 1818, Κ)πολις, Γρ. Δικαῖος, γρ. 50.
- 52) Πεντεδέκας (Κωνστ.), Ἕπειρος, 1817, Μόσχα, Ν. Γαλάτης, φλρ. 50.
- 53) Περάτης (Λεοντάρης Ξ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1819, Βουκουρ., Π. Ζιούκας, γρ. 1.500.
- 54) Πλέσος (Γεώργ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1818, Κ)πολις, Ἰω. Πολυχρον. φλρ. 2.
- 55) Πολύζου (Δημητρ.), Ἕπειρος, 1819, Ἰάσων, Γρ. Δικαῖος, γρ. 50.
- 56) Πολυχρονιάδης (Ψ.), Ζαγόριον, ἔμπορος, 1818, Κ)πολις, Κ. Πεντεδέκας, φλρ. 2.
- 57) Πουγοβίνος (Δημητρ.), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1821, Ὁδησσός, Λ. Παϊσαῖνος, ρβλ. 100.
- 58) Πρινάρης (Χριστιόδ.), Ἕπειρος, ἔμπορος, 1819, Νεάπολις, Ἄρ. Παπᾶ.
- 59) Ριζάρης (Μάνθος), Ζαγόριον, ἔμπορος, 1817, Μόσχα, φλρ. 20.
- 60) Σαῖτοῦ Σερδάρης (Κων.), Ζαγόριον, ἔμπορος, 1819, Βουκουρ., Ἦλ. Νικολαΐδης, γρ. 2.000.
- 61) Σίμου (Κων.), Καλαρρῦται, ἔμπορος, 1821, Ρένιον, Π. Βαρβάτης, γρ. 200.
- 62) Σουγδουρῆς (Εὐστάθ.), Ἰωάννινα, ἔμπορος, 1818, Κ)πολις, Π. Σέκερης, γρ. 300.
- 63) Σταματάκης (Δημητρ. Χ.), Καλαρρῦται, ἔμπορος, 1821, Ὁδησσός, Στρατηγόπουλος ρβλ. 300.
- 64) Σταματάκης (Κων. Ἰω.), Καλαρρῦται, ἔμπορος, 1821, Ὁδησσός, Στρατηγόπουλος ρβλ. 300.
- 65) Σταμέρωφ (Στέρ. Κυρ.), Μέτσοβον, ἔμπορος, 1821, Ὁδησσός, Στ. Κουμπάρης, ρβλ. 500.
- 66) Στανέλος (Σπυρ. Ἰω.) Πάργα, ἔμπορος, 1818, Ὁδησσός, Ν. Σκουράς ρβλ. 10.
- 67) Στέλιος (Μιχ. Λαζάρου), Ἕπειρος, στρατ. ἐν Ρωσία, 1818, Μόσχα, Κ. Πεντεδέκας, φλρ. 4.
- 68) Στρεζέσκος (Ἰωάν.), Ἄρτα, ἔμπορος, 1820, Κιονόβιον, Γ. Σοφινός, γρ. 1.500.
- 69) Συναγοβίου (Βασ. Ἀρχ.), Ἕπειρος, 1818, Βουκουρ., Κ. Πεντεδέκας γρ. 1.500.
- 70) Συνάνογλους (Νικόλ.), Ἕπειρος, δικαστικός, 1819, Βουκουρ., Ἄνδρ. Κορπατῆς.
- 71) Τσοῖτσας (Θεόδωρος), Μέτσοβον, ἔμπορος, 1819, Ἀλεξάνδρεια, Ἄ. Πελοπίδης.
- 72) Τουρτούρης (Δημ. Λουκ.), Ἕπειρος, 1821, Βασσαραβία, Γ. Σοφινός, φλρ. 100.
- 73) Τουφεκτοήμπασης (Βασ.), Ἕπειρος, στρατιωτικός, 1820, Ἰάσιον, Ν. Ἀθανασίου, γρ. 200.
- 74) Ὑπατρος (Δημητρ.), Πίνδος, στρατιωτικός, 1818, Κ)πολις, Ἀναγνωσταρᾶς, γρ. 30.
- 75) Φωτομάρης (Ἀθαν.), Σούλιον, στρατιωτικός, 1820, Λακωνία.
- 76) Χαρέτης (Νικόλ. Ἰω.), Ἕπειρος, 1820, Ἰομαήλιον, Γ. Π. Κορφινός, γρ. 700.
- 77) Χριστοτῆς (Μιχαήλ), Ἰωάννινα, ἰατρός, 1818, Βουκουρ., Κ. Πεντεδέκας, φλρ. 50.
- 78) Χριστοδούλου (Θεοδόσ.), Ζαγόριον, 1817, Ὁδησσός, Ν. Σκουφᾶς.

Πλὴν τούτων ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι καὶ ἡ ἔρευνα παρουσιάζει ἐκάστοτε νέα ὀνόματα.

10. Ἡ ἐπανάστασις ἐντὸς τῆς Ἡπείρου

α. Χ ρ ι σ τ ὀ φ. Π ε ρ ρ α ι β ὀ ς. Διὰ τὴν ἐξέγερσιν τῆς Ἡπείρου εἶχε σταλῇ ὑπὸ τοῦ Ἀλ. Ὑψηλάντου ὁ Χριστόφορος Περραιβός. Οὗτος ἤρchiσε νὰ συνεργάζεται με τοὺς Σουλιώτας, οἱ ὅποιοι εἶχον ἐπανελθεῖ ἐκ τῆς Ἐπτανήσου καὶ εἰσελθόντες τὴν 5 Δεκ. 1820 εἰς τὸ Σούλι, ἀνέλαβον τὸν πόλεμον κατὰ τῶν σουλτανικῶν στρατευμάτων ὡς σύμμαχοι τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Περὶ τῆς ἐκεῖ δράσεως τοῦ Περραιβοῦ ὁμιλεῖ ὁ ἴδιος εἰς ἔγγραφον τῆς 15 Ἰουνίου 1821 ἀπὸ Ρηνιάσσαν πρὸς τοὺς πλοίαρχους τῶν Ἑλληνικῶν караβιῶν, ἔνθα μεταξὺ ἄλλων λέγει: «Εἶναι ὑπὲρ τοὺς δύο μῆνας ὅπου ἐπέρασα ἐδῶ εἰς τὸ Σούλι. Εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα δὲν ἔλειψα νὰ ἐξακολουθῶ ἀκουράστως τὸ ἀπαραιτήτον χρέος μου διὰ τὸ κοινὸν συμφέρον τοῦ ἔθνους μας, καὶ μ' ὅλον ὅτι τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα πανταχόθεν μᾶς περιεκύκλωσαν, πλὴν ἀπ' ὅλα τὰ μέρη με ἀφανισμὸν καὶ ἐντροπὴν ἀπὸ τὰ Σουλιώτικα καὶ γειτονικὰ τοῦ γένους μας ὅρματα ἐδιώχθησαν. Ἡ στενὴ ὅμως πολιορκία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ μᾶς ἔκαμε νὰ ὑστερώμεθα κατὰ τὸ παρὸν ἀπὸ πολεμικὰ ἀναγκαῖα. Τούτου ἕνεκα πέμπω ἐπίτηδες τὸν παρόντα ἀξιωματικὸν κύριον Δημήτριον Ροκκᾶν, νέον φιλογενέστατον, πρὸς τὸν ὅποιον ἠμπορεῖτε χωρὶς ὑποψίαν νὰ δώσετε πίστιν εἰς ὅσα εἶναι διωρισμένοι νὰ σᾶς εἴπῃ στοματικῶς. Πρὸ πάντων δὲ σᾶς λέγω τὸ μόνον οὐσιωδέστερον ὅτι ἡ μόνη ἀσφαλὴς καὶ ὀγλήγορος τῆς Ἑλλάδος σωτηρία εἶναι τὸ νὰ δράμετε ἐδῶ τάχιστα, τὸ ἐλάχιστον ὅκτῳ ἢ δέκα καράβια, εἰς παραθαλάσσια τῆς Ἡπείρου, νὰ κατακαύσετε τὰ εἰς Σύβοτα εὐρισκόμενα ὀθωμανικὰ καράβια, τὰ ὅποια τρέμουν καὶ καθ' ἡμέραν προσμένουν ὡς ὁ κατάδικος τὸ τέλος τῆς ζωῆς των. Εἰς αὐτὸ δὲ τὸ ἀναμεταξὺ ἐγὼ μετὰ τῶν Σουλιωτῶν καὶ λοιπῶν Ἡπειρωτῶν θέλει πολιορκήσωμεν τὴν Πάργαν καὶ Πρέβεζαν. θέλει καθυποτάξωμεν τὴν Ἡπειρον, καὶ ἀκολουθῶς θέλει ἐμπυκνωθῇ ὅλη ἡ Ἑλλάς. Ἡ ἔλλειψις τῶν караβιῶν καὶ ἄλλων ἀναγκαιῶν με ἐκατέστησεν ἀδύνατον τὸ νὰ ἐκτελέσω μέχρι τῆς σήμερον τὰ ὅσα ἡ περίστασις ἀπαντοῦσε διὰ τὸ κοινὸν συμφέρον». Μὲ κέντρον τὴν Ρηνιάσσαν ὁ Περραιβὸς προσπαθεῖ νὰ πείσῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς εἰς Κέρκυραν Παργίους διὰ τοῦ Κ. Γεροστάθη καὶ Κεφαλᾶ νὰ σπεύσουν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Πάργας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς Σουλιώτας νὰ βοηθήσουν διὰ τὴν κυρίευσιν τῶν δύο σπουδαίων παραθαλασσίων ὀχυρῶν θέσεων, δηλ. τῆς Πρεβέζης καὶ τῆς Πάργας, διὰ τῶν ὁποίων θὰ δύνανται νὰ ἐπικοινωνοῦν κατὰ θάλασσαν μετὰ τὰ ἐλεύθερα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ λαμβάνουν βοήθειαν. Δυστυχῶς ἡ ἐπιχείρησις καταλήψεως τῆς Πάργας (25 Ἰουλίου 1821) ἀπέτυχεν. Οἱ Ἀγγλοὶ ἐν Ἐπτανήσῳ ἠμπόδιζον τὴν μετάβασιν τῶν ἐκεῖ Ἡπειρωτῶν εἰς τὴν χώραν των καὶ τὴν ἀποστολὴν βοηθημάτων. Τὴν 27 Σεπτ. 1821 ὁ ἀρμοστής Μαίτλανδ ἔλαβεν αὐστηρὰ μέτρα κατὰ τῶν κινηθέντων Παργίων, οἵτινες ἕνεκα τούτου μετέβησαν εἰς Μεσολόγγιον πλὴν ὀλίγων οἵτινες ἔμειναν εἰς Ρηνιάσσαν μετὰ τοῦ Περραιβοῦ.

Ὁ Δημ. Ὑψηλάντης, ἐλθὼν εἰς Βέρβαινα, ἐσχεδίασεν ἐξέγερσιν τῆς Ἡπείρου μέχρι Χιμάρας καὶ ἀποστολὴν βοηθείας πρὸς τοὺς κινηθέντας. Ἐπίσης ἐπεδίωξε συνεργασίαν μετὰ τοὺς Τουρκαλβανούς τῆς Τσαμουριάς (26 Ἰουνίου 1821) καί, καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Δήμιου Γιαννούση, μετὰ τοὺς Χιμαριώτας (12 Ἰουλίου 1821).

Αἱ προσπάθειαι αὗται δὲν εἶχον ἀποτέλεσμα καὶ ὁ Περραιβὸς ἀδοξήθητος εἰς Ρηνιάσσαν ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα.

β. Ἀλέξιος Νοῦτσος. Ἐτέρα προσωπικότης, ἥτις ἔπαιξε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὸν Ἡπειρωτικὸν ἀγῶνα, ἦτο ὁ Ἀλέξιος Νοῦτσος, πρόκριτος τοῦ Ζαγορίου, πιστὸς σύμβουλος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Οὗτος ἤθελε νὰ δημιουργηθῇ Ἑλληνοαλβανικὸν κράτος μὲ ἡγεμόνα τὸν Ἀλῆ Πασᾶν. Δι' ἐνεργειῶν αὐτοῦ οἱ Σουλιῶται ἐξ Ἑπτανήσου ἦλθον εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ Σούλι, ὁπόθεν ἐπολέμουν κατὰ τῶν σουλτανικῶν στρατευμάτων ὑπὲρ τοῦ πολιορκουμένου Ἀλῆ Πασᾶ. Πρὸς ἀντιπερισπασμὸν ὁ Νοῦτσος ἐκείνησεν εἰς ἐπανάστασιν τὸ Ζαγόρι, ἀλλ' ἀποτυχὼν κατῆλθεν εἰς Μεσολόγγιον μετ' Ἀλβανῶν ὅπου εἰργάζετο ὑπὲρ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἐκεῖ ὅμως ἦλθε μετ' ὀλίγον ὁ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος (Ἰούλ. 1821), ὅστις κατῴρθησε νὰ μεταχειρισθῇ τὸν Νοῦτσον ἐπωφελῶς ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος διὰ χρησιμοποίησεως καὶ τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἦτο ἄλλωστε ὁ Νοῦτσος πολύτιμος εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη ὡς ἄλλοτε φίλος τοῦ Ἰγνατίου καὶ λόγῳ τῆς γνώσεως τοῦ τόπου καὶ τῶν προσώπων καὶ δὴ τῆς ἐπιβολῆς του ἐπὶ τῶν Σουλιωτῶν. Ὁ Νοῦτσος συνετέλεσε πολὺ νὰ ἐπιβληθῇ ὁ Ἀλ. Μαυροκορδάτος ἐπὶ τῶν ὀπλαρχηγῶν τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἡπείρου.

γ. Χρῖστος Παλάσκας. Ἐτερος Ἡπειρώτης, ὁ Χρῖστος Παλάσκας, ἀπὸ τὴν Γότισταν, ἦτο ἀπὸ τοῦ Σεπτ. 1821 εἰς Δυτ. Ἑλλάδα καὶ προσεχώρησεν εἰς τὴν Ἑλλην. Ἐπανάστασιν. Εἰς αὐτὸν καὶ τὸν Νοῦτσον ἀνετέθησαν ὑψηλὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα ἐπειδὴ ἔθιγον τὸν στρατιωτικὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἀνατολ. Ἑλλάδος Ὀδυσσεά Ἀνδρουῖτσον, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὸν φόνον ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἀξίων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν Ἡπειρωτῶν ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ὀδυσσέως.

δ. Συνθήκη ὑποστηρίξεως τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ὁπλαρχεγοὶ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας. Σουλιῶται καὶ Τουρκαλβανοὶ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ὑπέγραψαν τὴν 1 Σεπτ. 1821 εἰς Πέτα ἑλληνοαλβανικὴν συνθήκην ὑπὲρ ἐνισχύσεως τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἡ συνθήκη αὕτη ἐξυπηρετεῖ τότε τὸν Ἑλλην. ἀγῶνα. Ἡ ἀπόπειρα προσεταιρισμοῦ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ καὶ τῶν ὁπαδῶν του ἦτο τότε πολὺ λεπτὸν ζήτημα, τὸ ὁποῖον ὅμως διὰ τῆς περινοίας καὶ πολιτικῆς ὀξυδερκείας τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου ἐξελίχθη ἐπωφελῶς διὰ τὴν ἐπανάστασιν. Διότι ὑπῆρχε φόβος ἢ νὰ λάβῃ ἀμνησίαν ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἀπὸ τὸν Σουλτᾶνον καὶ νὰ στραφῇ ἔπειτα κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ἢ νὰ ἐπικρατήσῃ ὡς ἀρχηγὸς ἀνεξαρτήτου κράτους ὁπότε πάλιν ἐκινδύνευεν ἡ ἑλληνικὴ ὑπόθεσις, ἢ νὰ καταστραφῇ ὑπὸ τῶν σουλτανικῶν στρατευμάτων, ὁπότε συνέφερε τὴν Ἐπανάστασιν ἢ ὅσον τὸ δυνατόν ἐπὶ μακρότερον χρόνον παράτασις τῆς πολιορκίας καὶ ἀντιστάσεως αὐτοῦ, ὡς καὶ συνέβη.

ε. Ἰω. Κωλέττης καὶ Τουρτιοῦρης. Εἰς τὰ Βλαχοχώρια τῆς Πίνδου Συρράκον καὶ Καλαρρύτας δι' ἐνεργειῶν τῶν προϋχόντων Κ. Τουρτιοῦρη. Ἰω. Κωλέττη, Πρωτοπαπᾶ Σγούρου καὶ Νικ. Γιαννίκου ἐγένιν ἐξέγερσις περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου 1821 διὰ συνεργασίας τῶν Σουλιωτῶν (Μάρκου Μπιόισαρη), Τζουμερκιωτῶν (Κουτελίδας), Γώγου Μπακόλα τῶν Ραντοβυζίων καὶ Βαλτινῶν (Γ. Ράγκου καὶ Γερομπαλωμένου). Ἀλλ' ἡ ἐξέγερσις αὕτη λόγῳ μὴ ἀκριβοῦς ἐκτελέσεως τοῦ καταστρωθέντος σχεδίου ἀπέτυχε καὶ αἱ μὲν κωμολόγεις κατεστράφησαν, οἱ δὲ κάτοικοι ἔφυγον εἰς Δυτ. Ἑλλάδα καὶ Ἑπτάνησον.

Ὁ Κωλέττης ἦλθεν εἰς Μεσολόγγιον καὶ Πελοπόννησον καὶ ἀνέλαβεν ἀνώτατα ἀξιώματα καθ' ὅλον τὸν μετέπειτα χρόνον μέχρι τοῦ 1847 ὅτε ἀπέθανεν ὡς Πρωθυπουργός.

Καὶ ὁ Γ. Τουρτιούρης θεῖος τοῦ Κωλέττη κατέφυγεν εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ προσέφερε πολλὰς ὑπηρεσίας.

σι. Μακρυνόροϋς — Κομπότι. Πύλη τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ Μακρυνόροϋς εἶναι αἱ δύοδοι τῆς Λαγκάδας καὶ τῆς Παλιοκούλιας. Εἰς τὰ μέρη ταῦτα καὶ τὰ πλησίον Κομπότι καὶ Πέτα ἔγιναν κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1821 μάχαι, εἰς τὰς ὁποίας ἔλαβον μέρος οἱ Ἄνδρ. Ἰσκος, Γ. Καραϊσκάκης, Γῶγος Μπακόλας, Φλῶρος Γρίβας, Τραγουδάρας κ.ἄ.

ζ. Σουλιῶται. Οἱ Σουλιῶται εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν σουλτανικῶν στρατευμάτων ἔλαβον μέρος εἰς πολλὰς μάχας τῆς νοτίου Ἠπείρου καὶ συνεδύσαν τὴν τύχην των μὲ τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας καὶ ἀντιστάσεως τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Μετὰ τὴν ἐξόντωσιν τούτου (24 Ἰαν. 1822) ὁ Χουροῖτ Πασᾶς ἔκαμιν ἀγῶνα ἐκκαθαρίσεως τῆς Ἠπείρου ἐκ τῶν ἐστίων ἀντιστάσεως. Μετὰ σκληροὺς ἀγῶνας τὰ χωρία τοῦ Σουλίου καὶ τέλος ἡ ὀχυρὰ ἀκρόπολις Κιάφα ὅπου προεβλήθη ἡ ὑστάτη ἡρωϊκὴ ἀντίστασις ἠναγκάσθη μετὰ πολιορκίαν νὰ παραδοθῇ πάλιν εἰς τοὺς Τούρκους κατόπιν συνθήκης (28 Ἰουλίου 1822), οἱ δὲ Σουλιῶται κατῆλθον μέσω τῆς Κεφαλληνίας εἰς τὴν λοιπὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα, ἔνθα προσέφεραν πολυτίμους ὑπηρεσίας.

η. Ἀλλαι ἐξεγέρσεις. Καὶ ἄλλαι τινὲς ἐξεγέρσεις μικροτέρας σημασίας ἔγιναν εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἠπείρου: Κούρεντα, Ἄρταν, Τζουμέρκα, Κατζανοχώρια, Ραδοβύζι, Γότισταν κ.ἄ.

θ. Ἐκστρατεῖαι ὑποστηρίξεως τοῦ ἀγῶνος τῆς Ἠπείρου. Ἐντὸς τῆς Ἠπείρου ὑπῆρχεν ἡ κεντρικὴ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωσις, εἰς ἣν ἔδρων οἱ Ἰω. Βηλαρᾶς, Ἀθ. Ψαλίδας καὶ Ἀναστ. Καραμίκος. Οὗτοι συνειργάζοντο μετὰ τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου καὶ τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ προπαρεσκεύαζον τὸ ἔδαφος διὰ μελλοντικὴν ἐξέγερσιν. Οἱ ὅροι ὅμως εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα δὲν ἦσαν εὐνοϊκοὶ καὶ πέραν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου εἰς τὴν νότιον Ἠπειρον, ἡ ὁποία διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ Πέτα (4 Ἰουλίου 1822) εἶχεν οἰκτρὸν τέλος καὶ τῆς ἀποστολῆς ἐνισχύσεως εἰς τὸ Σούλι διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὸν λιμένα τοῦ Φαναρίου (Σπλάντζας), ἔνθα ἐφονεύθη ὁ Κυριακούλης Μαυρομικάλης (4 Ἰουλίου 1822), οὐδὲν ἕτερον ἔγινεν.

ι. Οἱ ἐν τῇ κεντρικῇ Ἑλλάδι Ἠπειρῶται πάντοτε σκέπτονται τὴν Ἠπειρον καὶ καταστρώνουν σχέδια ἐξεγέρσεως, ἀλλὰ δὲν προβαίνουν εἰς τὰς δεούσας ἐνέργειας λόγῳ τῆς κρισιμότητος τοῦ ἀγῶνος εἰς ἄλλα σπουδαιότερα μέρη. Καὶ οὕτως οἱ Ἠπειρῶται ἀγωνίζονται παντοῦ. εἰς Μεσολόγγι, Ἀθήνας, Κρήτην, Ἀνατολ. Ἑλλάδα, Πελοπόννησον κ.ἄ.

ια. Ὁ ἀγὼν εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας, οὐ μόνον τὴν Ἠπειρον ἀλλὰ καὶ τὴν Μακεδονίαν (Μαδεμοχώρια, Κασσάνδραν, Ἄγιον Ὅρος, Νάουσαν, Ὀλυμποχώρια) καὶ Θετταλομαγνησίαν ἦτο ἀνασχετικὸς καὶ ἀντιπερισπαστικὸς καὶ διὰ τοῦτο ἐν τέλει καταδικασμένος, προωρισμένος μόνον νὰ δώσῃ χρόνον ἵνα σταθεροποιηθῇ ἡ Ἐπανάστασις εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰ περὶ αὐτὴν μέρη.

ιβ. Ἡ ἐκθεσις Καραμίκου. Εἰς τὸ Τσεπέλοβον τοῦ Ζαγορίου ἔδρευε ἡ κεντρικὴ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωσις τοῦ ἐν Ἠπείρῳ ἀγῶνος. Ἐ-

κεῖθεν φυγαδεύονται οἱ πατριῶται διὰ τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα, ἐκεῖ συγκεντρώνεται ἄφθονον χρήμα ἐκ τῶν Ἡπειρωτῶν καὶ ἀποστέλλεται πρὸς τὸν ἀγῶνα. Τὴν ὀργάνωσιν ταύτην καὶ τὴν Κάσσαν τῶν Γιαννίνων διευθύνει ὁ ποιητὴς Ἰω. Βηλαράς. Μετ' αὐτοῦ συνεργάζεται καὶ ὁ Ἀθαν. Ψαλίδας. Τὴν ὀργάνωσιν ἐγνώρισεν ἐκ τοῦ πλησίον ὁ Ἀναστάσιος Καραμίκος ἐκ Μηλιάς τοῦ Μετσόβου, ὅστις τὴν 24 Ἰουνίου 1822 ὑπέβαλε πρὸς τὴν Προσωρ. Διοίκησιν τῆς Ἑλλάδος σχετικὴν ἔκθεσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγράφονται καὶ τὰ ἐξῆς:

«Δεξαοκτὼ ἤδη μῆνας διατρίψας εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ Θεσσαλίαν, ἐπροδιάθεσα τὰ πνεύματα τῶν κατοίκων καὶ ἔβαλα συστηματικῶς τὰς βάσεις μίας γενικῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τῶν τυράννων, εὐθὺς ὅταν ἤθελε δοθῇ ἡ καλὴ περίστασις. Συνεννοήθημεν μὲ πολλοὺς φιλογενεῖς ἄνδρας, οἵτινες μὲ ἱεροὺς ὄρκους ὑπεσχέθησαν πίστιν καὶ προθυμίαν, καὶ εἶναι ἔτοιμοι νὰ συνεισφέρουν ἕκαστος ὅ,τι δύναται πρὸς τῆς κοινῆς καὶ ἰδίᾳς τῶν ἐλευθερίας.

Ἀπελθὼν δὲ καὶ εἰς τὸ Ζαγόρι, συνωμίλησα μετὰ τοῦ ἐξοχωτάτου Ἰωάννου Βηλαρά, ἀνδρὸς ἐπισήμου διὰ τὴν παιδείαν καὶ φρόνησίν του, ὅστις μὲ ὑπεσχέθη ὡσαύτως τὴν πρὸς τὸ ἔθνος πίστιν καὶ προθυμίαν. Τὸν καλὸν τοῦτον πατριώτην ἐκρίναμεν μετὰ τὸν κυρίον Δημητρίον Κων. Ἀθανασίου ἄξιον νὰ εἶναι ἐπιστάτης καὶ φύλαξ τῶν ὅσων χορημάτων ἤθελε δυνηθῇ νὰ συνάξῃ ἀπὸ φιλογενεῖς καὶ ἐλευθερόφρονας πολίτας· καὶ εἰμεθα εὐέλπιδες ὅτι ἡ ἐθνικὴ αὕτη Κάσσα τῶν Ἰωαννίνων ἡμπορεῖ νὰ σταθῇ μίαν ἡμέραν ὠφελιμωτάτη εἰς τὴν ἐξόπλισιν ἐκείνων τῶν μερῶν. . . Ἐὰν ἦσαν εἰς τὰ ὄπλα τὸ Μέτσοβον, τὰ Χάσια, τὸ Ζαγόρι, τὰ Ἰωάννινα, τὰ Γρεβενά, ποῦ ἤθελεν εὐρεῖ καιρὸν ὁ Χουρσάτης νὰ συνάξῃ τόσας χιλιάδας καὶ νὰ ἀπειλῇ εἰσβολὴν εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς Ἑλλάδος;» (Ἀρχεῖα Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας Α' 228—229).

Καὶ ὁ Ἀθαν. Ψαλίδας ὑποβάλλει ἐκ Κερκύρας ὑπόμνημα πρὸς τὴν Βουλὴν καὶ τὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτον περὶ τῆς ἀνάγκης ἐπαναστατήσεως τῆς Ἡπείρου. Ἐπίσης καὶ ὁ Ἰω. Βηλαρᾶς ἔστειλεν ἀναφορὰν πρὸς τὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτον διὰ μίαν κάσσαν τῶν Ἰωαννίνων ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος. Ὁ Μαυροκορδάτος δὲν ἠδυνήθη διὰ ἐπεκτείνῃ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν Ἡπειρον. Τὰ σχέδια τοῦ Ψαλίδᾳ καὶ τοῦ Βηλαρᾶ προέβλεπον ἐξέγερσιν τῶν μαχητικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἡπείρου ἀπὸ Σουλίου μέχρι Καλαρᾶ, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτης, μέχρι Ἀργυροκάστρου καὶ Χιμάρας. Ἡ ὀργάνωσις αὕτη τῶν Ἡπειρωτῶν ἔστειλεν ὡς ἀπεσταλμένους τῆς τὸν υἱὸν τοῦ Ἰ. Βηλαρᾶ Στέφανον καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀθ. Ψαλίδᾳ Πέτρον εἰς τὸ Μεσολόγγι ἵνα συνεργασθῶν μετὰ τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου διὰ τὸ ἔργον τοῦτο. Ὁ Μαυροκορδάτος ἀπάντησεν εἰς τοὺς Ψαλίδαν καὶ Βηλαρᾶν συνιστῶν ἵνα εἶναι ἔτοιμοι καὶ παρασκευάσουν ἰὴν χώραν διὰ δρᾶσιν ἐν καταλλήλῳ χρόνῳ.

II. Βορειοηπειρωτικὸς Ἑλληνισμὸς

Τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ Ἑλληνισμοῦ τὰ σπουδαιότερα κέντρα ἦσαν ἡ Χιμάρρα, οἱ Ἅγιοι Σαράντα, τὸ Δέλδινον, τὸ Ἀργυροκάστρον, τὸ Λάμποβον, τὸ Χόρμοβον, ἡ Λέκκη, ἡ Πρεμετή, τὸ Λεσκοβίκι, ἡ Μοσχόπολις, ἡ Κορυτσά κ.ἄ. Ὁ ἀκριτικὸς αὐτὸς Ἑλληνισμὸς ἐμφορούμενος ἀπὸ ἀκραιφνῆ φιλοπατρίαν ἔλαβε μέρος εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ προεπαναστατικὰ κινήματα καὶ εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν προπαρασκευὴν τοῦ γένους. Ὑπάρχουν πολλοὶ Βορειοηπειρωτῆται Φιλικοί, ὡς:

Ἐ κ Π ρ ε β έ ζ η ς: Στέφανος Δούκας, Κων. Δούκας, Ἀδάμ Δούκας ἢ Ζώτογλους, Δούκας Λούκας.

Ἐ κ Χ ι μ ά ρ α ς: Μιχαὴλ Λαζάρου Στέλιος, Μπιτοίλης Πάνος.

Ἀπὸ Σ έ λ τ σ η Ἀ ρ γ υ ρ ο κ ά σ τ ρ ο υ:

Ἐλευθεριάδης Βενιαμίν. Ἐξ Ἀργυροκαστροῦ: Γρηγόριος Μητροπολίτης Εὐρύπου. Ἀπὸ Μοσχόπολιν: Δημήτριος Καρέλλα.

Ὑπάρχει πρόθυμος ὑποστήριξης τοῦ ἀγῶνος ἰδίως ἀπὸ τοὺς Χιμαριώτας.

Ὑπάρχουν πάμπολλοι ἀγωνισταὶ οἵτινες κατέρχονται εἰς τὴν μαχομένην Ἑλλάδα καὶ προσφέρουν διαρκῶς τὰς ὑηηρεσίας των. Πολλοὶ τούτων εἶναι στελέχη στρατιωτικὰ ὧν ἕκαστος ἔχει ἀνάλογον πρὸς τὸν βαθμὸν του δύναμιν στρατιωτικὴν ἐξ Ἡπειρωτῶν. Οὕτως εἶναι οἱ:

Χιμαριῶται: Βάρφης (Ζαχαρίας, Ζάχος, Σπῦρος, Χρῖστος), Βουνιώτης Πόλιος, Βούτας Χρ., Γιώκας (Νέτσιος καὶ Μᾶρκος), Γκιούζης Νέσιωρ, Δημητρίου Φώτης, Δράκος Χρ., Ζαχαρίας Μιχ. ἢ Γκιώνης, Ζάχου Κώστας, Κουλιούμπας, Κώστας Βολέ, Κώστας Νικολός, Μάγκας Κίτοος, Μαράιζης Χρ., Μικέλης, Μπαλίδης, Μπένγκας, Μπῆνος Στέφ., Μητιοίλης, Μπόλης, Σπῦρος Μέλιος στρατηγός, οἱ ἀδελφοί του Ζάχος, Μίλιος καὶ Νικόλ. Μίλιος χιλίαρχοι, ὁ Καζνέζης Κώστας ἀντιστράτηγος πεσὼν εἰς Μεσολόγγι, ὁ Καζνέζης Θωμᾶς καὶ Γιαννούσης Σπῦρος χιλίαρχοι.

Χορμοβίται: Ἀναστ. Χορμόβας ἀντιστράτηγος, Λιούλιας Δημος, Κώστας Χορμόβας (ἀξιωματικοὶ τοῦ Καραϊσκάκη), Βέλλου Λ., Γκιόκας Βασ. ἢ Χορμόβας, Γκιώνης Βασ. ἢ Χορμόβας, Δημητρίου Βέλκος, Κέντρος Δημήτριος, Κολιάτσος Ἰω., Κυρσάκος Κ., Κωνσταντίνου Ἀναστ. ἢ Σκέντζου, Κώστα Βαγγέλλης, Λούσης Λουκάς, Μάκος Κώστας, Μάρος Ἀναστ., Ντόκος Λ., Ντρίζης Γκιόκας, Πρίφτης (Βασίλ., Τσαούς, Κώστας, Πέτρος), Τζῆρος Α., Τζούρος Β., Χορμόβας (Ἀναστ., Διαμαντῆς, Δημήτριος, Κώστας, Πέτρος, Σωτήριος), Χορμοβίτης (Ἀναστ. ἢ Σκέντζος, Νικόλ., Βασ., Πόλιος) κ.ἄ.

Ἀργυροκαστρίται: Κυριακούλης Ἀργυροκαστρίτης ἀρχηγὸς ἱππικοῦ καὶ ὁ γενικὸς ἀρχηγὸς καὶ διοργανωτὴς τοῦ ἀτάκτου ἱππικοῦ στρατηγὸς Χατζημυχάλης Νταλιάνης, Ἀργυροκαστρίται (Βασίλειος, Θωμᾶς, Νικόλαος, Σταῦρος), Βασίλειος (Ἀναστ., Ἰωάννης, Σταῦρος), Γκέκας (Ἀθανάσιος, Ἰω., Νικήτας, Χρίστος), Εὐαγγελινός, Ἰωάννου Γεώργιος, Κατοαντώνης Ἀντών., Κρίνας Παναγ., Μάκος Κούστας, Νταλαμάγκας Εὐάγγ., Πᾶνος Γιαννάκης, Πολύχρονος Κυριακούλης ἢ Πολυχρόνης, Σάββας Ἀντών., Σάββας Γιάννη, Χαΐτας Δημήτρ. κ.ἄ.

Μοσχοπολίται καὶ Κορυτσαῖοι: Καραμπέτας, Βελῆς Χαράλ. τοῦ Τζεβετλή, Γάρος Φίλιππος, Γιάρης Βάσος, Γριζὸς Ἀπόστ., Ζαγρανίστης Μῆτρος, Θωμᾶς Βάγγος, Κόκκης Κώστας, Κολιοπότης Γεώργ., Μάκος, Μῆτικος, Μπάζης Χ. Μπῆνος Κ., Μποῦρμπος, Νοῦκε, Ντάσσης, Πρεβεζάρης, Σιτώσης, Σμπόνιας, Στήριας, Ταντοιόλης, Τέρπος, Τζάμης, Ὑρία, Χαριμπάνης, Χατζη - Ἀδάμης κ.ἄ.

Λεκλιῶται: Κώστας Μάστορας ἢ Λαγουμιτζῆς, ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ κ.ἄ.

Πρεμετηνοί: Δούκας (Στέφ., Κων., Ἀδάμ) κλπ.

Ἐκ Βορείου Ἡπείρου ἠγωνίσθησαν εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα πολλοὶ καὶ ὡς ἱατροχειρουργοί, ὡς: ὁ Μιχαὴλ Παπασίμου ἀπὸ τὸ Λάμποδον, ὁ ἀδελφός του Κονδύλης Παπασίμου, ἐξἀδελφός τις τοῦ Μιχ. Παπασίμου.

Οἱ Βορειοηπειρωτὰ ἐπειδὴ ἐξενιτεύοντο καὶ μὲ τὴν ἱκανότητα καὶ φιλοπονίαν των ἐπλούτιζον, διέθετον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ πλοῦτη των δι' ἐθνι-

κοὺς σκοποὺς: σχολεῖα, ἐκκλησίαις, φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα, ἐκδοσὶν ὠφελίμων βιβλίων κ.ἄ. Εἶναι πασίγνωστοι οἱ Ζάππαι Εὐαγγέλης καὶ Κων)νος ἀπὸ τὸ Λάμπρονον, ὁ Ἰω. Δόμπολης ἀπὸ τὴν Κορυτσάν, ὁ Σίμων Σίνας ἀπὸ τὴν Μοσχόπολιν, ὁ Ἀπόστολος Ἀρσάνης ἀπὸ τὴν Χοιτακόβα τῆς Πρεμετῆς, ὁ Χριστάκης Ζωγράφος ἀπὸ τὸ Κεστοράτι Ἀργυροκάστρου, ὁ Μπάγκας ἀπὸ τὴν Κορυτσάν, οἱ Ἀλέξανδρος καὶ Μιχαὴλ Βασιλείου ἀπὸ τὸ Ἀργυρόκαστρον καὶ ἄλλοι.

Κατὰ μίαν γνώμην καὶ ὁ Ἰω. Καποδίστριας κατάγεται ἀπὸ τὸ Ἀργυρόκαστρον.

12. Ἀνθολογία ἐγγράφων περὶ τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑπειρωτῶν

Εἰς τὸ «Ἑπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», τὸ ὁποῖον ἐτοιμάζομεν καὶ θὰ ἀρχίσωμεν μετὰ τινα χρόνον νὰ δημοσιεύωμεν, θὰ περιέχωνται πλεῖστα ἐγγράφα Ἑπειρωτικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν προσφορὰν τῶν τόπων καὶ τῶν προσώπων τῆς Ἑπείρου. Θὰ καταφαίνεται δι' αὐτῶν ἡ τεραστία συμβολὴ τῆς Ἑπείρου εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς Παλιγγενεσίας καὶ ἐν γένει εἰς τὸν Νεώτερον Ἑλληνισμὸν (πατριωτικὴν δρᾶσιν, παιδείαν, γράμματα, ἐπιστήμας, οἰκονομίαν, κοινωνικὴν ὠφέλειαν κλπ.).

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην παραθέτομεν ἀνθολογίαν μερικῶν ἐξ αὐτῶν τῶν ἐγγράφων, διότι τὰ κείμενα εἶναι πάντοτε ἡ φωνὴ αὐτῶν τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν τὴν ἱστορίαν.

Ἐπιστολὴ τοῦ ἁγίου καὶ ἱσαποστόλου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ἀπὸ Ἀπριλίου
αποθ' (= 1779) πρὸς τοὺς κατοικοῦντας τῆς Πρεβέζης

«Εὐγενέστατοι ἀγαπητοὶ μου ἀδελφοὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν χώραν Πρεβέξαν, σᾶς ἀσπάζομαι καὶ παρακαλῶ τὸν ἅγιον Θεὸν διὰ τὴν ψυχικὴν καὶ σωματικὴν σας ὑγίαν.

Ἐγώ, ἀδελφοὶ μου, ὡς δοῦλος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἀνάξιος, περιορχόμενος καὶ διδάσκων τὸ κατὰ δύναμιν τοὺς Χριστιανοὺς, ἦλθα καὶ ἐδῶ καὶ βλέποντας ὅτι δὲν ἔχετε σχολεῖον, ἐπαρακίνησα τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἔδωσαν τὸ κατὰ δύναμιν καὶ προαίρεσιν διὰ τὸ σχολεῖον σας. Πρέπει δὲ καὶ ἡ εὐγενία σας πάντες νὰ βοηθᾶτε πάντοτε τὸ σχολεῖον σας ἐξ ἰδίων πόνων, ἢ κοινῶς ἀπὸ τὴν χώραν, καὶ ἀπὸ βακουφία, διὰ νὰ λάβετε καὶ παρὰ Θεοῦ τὸν μισθὸν σας καὶ τιμὴν παρὰ ἀνθρώποις.

Εἶμαι δὲ καὶ ἐγὼ χρεώστης νὰ παρακαλῶ τὸν Κύριον τὸν εὐλογοῦντα τὰ πάντα, νὰ εὐλογῇ τὴν χώραν σας καὶ τὸ σχολεῖον καὶ τὰ παιδιὰ σας, καὶ νὰ σᾶς ἀξιώσῃ νὰ ζήσετε καὶ ἐδῶ καλὰ καὶ θεάρεστα καὶ νὰ σᾶς βάλῃ καὶ εἰς τὸν Παράδεισον νὰ χαίρεσθε καὶ νὰ εὐφραίνεσθε νὰ δοξάζετε τὴν Ἁγίαν Τριάδα, Ἀμήν! Ἐβαλα δὲ καὶ Ἐπίτροπον τὸν Παπᾶ κυρ Νικόλαον Κεραμιδᾶ καὶ τὸν κυρ Ἀναστάσιον Παπᾶ Ρῖζον νὰ κρατοῦν καὶ κυβερνοῦν τὸ ἄνωθεν σχολεῖον, ἔτι δὲ καὶ ἐπιστάτας καὶ βοηθοὺς αὐτῶν τὸν κυρ Δῆμον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸν κυρ Σπύρον τοῦ Γεωργίου Λάμπρου καὶ τὸν κυρ Χρίστον τοῦ Γεωργίου, νὰ βοηθοῦν τὸ αὐτὸ σχολεῖον, καθὼς ὁ Κύριος τοὺς φωτίσῃ.

Καὶ ἂν σᾶς τύχῃ κανένα ἐμπόδιον ἀπὸ τοὺς ἐξουσιαστὰς τῆς αὐτῆς χώρας, νὰ τὸ ἐβγάnete ἔξω ἀπὸ τὸ σύνορον, ὅθεν σᾶς φανῇ εὐλογον.

Ταῦτα καὶ ὑγιαίνειτε ἐν Κυρίῳ.

αποθ': Ἀπορίλιον

κοσμᾶς ἱερομόναχος ἐνχέτης σας»

(ΓΑΚ, Κ. 95, α)

(Τ. Σ. Τουρκικῆς)

Ἐγὼ ὁ Βεζύρ ἀλλῇ πασιᾷ

δῆνο το μπουγιουρντήμου τοῦ ἐδικούμου μήτῃ παπὰ ἀπὸ γρατζανά, ὅτι τοῦ ἔχω, χαρισμένο τὸ ὁσπῆτι του μὲ τὰ γιασούρτιατου καὶ ἑνὸς ζευγαρίου τόπον νὰ δουλεύῃ χωρὶς ἡμορον παιδὴ τοῦ παιδιούτου χωρὶς νὰ τὸν ἐνοχλήσῃ κανένας ἀπὸ τοὺς Σουμπασιάδες κι' ἀνθρώπους μου, ὅτι εἶναι ντουατζῆς τοῦ ὄντζακίου μου ἐξ ἀπαφάσεως.

1813 Μαρτίου 23 Ἰωάννινα

(ΓΑΚ, Κ. 57, (ή)

Ἀδελφὲ κύρ Σταματάκη, Χαῖρε.

Ἀπὸ τὰ γράμματα τῶν ἐδικῶν μας Καλαριτιωτῶν καὶ Συρακιωτῶν ὁποῦ ἤλθον ἐδῶ εἶδον, καὶ θέλεις ἰδεῖ φθάνοντας τὰ γράμματα αὐτοῦ, τὴν ἀνάγκην ὁποῦ ἔχουν διὰ τζεπανέν, ὅθεν, ἀδελφέ, ἰδοὺ ὁποῦ σὰς περιελίει γράμματα πρὸς κύρ Ρήγα (= Ἦβον) διὰ αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν καὶ πληροφορεῖσαι, καὶ ἂν ἔχῃς καὶ μετρητὰ κοντά σου, ἢ ἡμπορῆς νὰ δώσῃς πόλιτζαν διὰ πουνθενὰ δώσε, καὶ σοῦ ἀποκρίνομαι ἐγὼ, ἂν ἔχῃς ὑποψίαν διὰ τὰ χωριά μας, διότι φθάνοντας ἐγὼ ἐκεῖ, εὐθὺς θέλω σοῦ στείλει ἀνθρώπον μὲ ἄσπρα, διὰ τοῦτο, ὁμίλησε αὐτοῦ, καὶ κυβέρινα νὰ σταλθοῦν τὰ εἰκοσι φορτώματα ζεπανέν ἐδῶ εἰς Σύντεκνον, διότι ἐδῶ εἶναι σιμώτερα Ἄν εἶσαι Ἑλλήν, ἂν εἶσαι Χριστιανὸς τώρα δείχνεσαι κάμνοντας, ὅπως γράφουν ἀπὸ τὴν πατρίδα μας, καὶ ὅπως ζητοῦν αἱ ἀνάγκαι, καὶ χρεῖες αὐτῶν. Διάβασε τὰ γράμματα καὶ ἔπειτα δώσε τα. Ἀδελφέ, διὰ ἀγάπην τοῦ γένους μουντζιόνες νὰ προβλέψετε μὲ ὅ,τι τρόπον ἡμπορέσετε, καὶ ἀπὸ ἄσπρα σὰς προφθάνω πάραυθα.

Ἰγίαινε

Σύντεκνον 1821

Ιουλίου 11

Ὁ ἀδελφός σου

Ἰωάννης Τζιαπλαζλῆς

Τὰ γράμματα Μισολογγίτου καὶ Ρήγα
τὰ ἔστειλα ἀμέσως τοῦ ἰδίου κύρ Ρήγα, καὶ εἶπε του νὰ σοῦ τὰ δώσῃ νὰ τὰ ἀναγνώσῃς.

(ὀπισθεν): τῷ ἐντιμοτάτῳ κυρίῳ Ν. Σταματάκη εἰς Μεσολλόγι.

Ἐκλαμπρότατε Γενικὲ Κόνσουλε τῆς Μεγάλης
Βρεταννίας Κύριε! Κύριε! Προσκυνῶ.

Ὁ ἐξοχώτατος Κύριος Θωμᾶς Μαιτλάνδης μοῦ ἔδωκε τὴν παροῦσαν γραφὴν διὰ τὸν Ὁμέρ πασᾶν, ὁποῦ νὰ δώσῃ τὴν ἄδειαν νὰ ἔλθῃ ἡ φαμιλία μου ἐδῶ εἰς Κορφοὺς ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Μεγάλης Βρεταννίας, ὁποῦ εἶμαι καὶ ἐγὼ μὲ τὰ παιδιὰ μου. Ὅθεν, παρακαλῶ, ὥς γνωστός σας καὶ ἐγὼ νὰ συνεργήσετε δι' αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν μὲ τοὺς θεκίληδες τοῦ Ὁμέρ πασᾶ εἰς ἔλλειψίν του, ὅχι μόνον νὰ τοὺς δοθῇ ἡ ἄδεια ἔγγραφος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀσφαλισθῇ μὲ τὸ μέσον σας καὶ τὸ σπίτι μου, ὁποῦ μοῦ ἀπόμεινεν εἰς Ἰωάννινα, μὲ πολλὰ ὀλίγην περιουσίαν, ὁποῦ εἶναι μέσα κλεισμένη, ἕως οὗ νὰ στείλω νὰ τὸ πουλήσω. Εἶναι λοιπὸν χρεῖα δύο μπουγιουρδιά ἔγγραφα νὰ γένουν ἀπὸ τὸν Ἰσμαῖλ μπεην Κονίτσης Μουσσελίμην Ἰωαννίνων, τὸ ἓνα διὰ νὰ ἔλθῃ ἡ φαμιλία μου, ὁποῦ εὐρίσκεται κατὰ τὸ παρὸν εἰς Τζεπέλοβον Ζαγοριοῦ, καὶ τὸ ἄλλο διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ σπιτιοῦ μου μὲ ὅλα ὅσα ἔχω μέσα

κλεισμένα. Τὰ ὀνόματα τῆς φαμίλιᾶς μου εἶναι τρία: Βασιλική, Αἰκατερίνη καὶ Φροσύνη Παλῖδα, με καμιὰ δούλα ἢ δοῦλον. Τρεῖς εἶναι καὶ ἡ δούλα ἢ ὁ δοῦλος τέσσαρες. Καὶ τὸ σπίτι εἶναι ἐκεῖνο τὸ ἴδιον, ὅπου ἔλαβα τὴν τιμὴν καὶ σᾶς ὑποδέχθηκα μίαν φορὰν με τὸν εὐγενέστατον κύρ Ζερβόν, ὃν ταπεινῶς προσκυνῶ καὶ τοῦτου τυγῶν θέλω τῆς διακηρύττομαι ὑπόχρεως διὰ θίου.

Τῆς ὑμετέρας ἐκλαμπρότητος
ταπεινὸς δοῦλος

1823 Φεβρ. 2

Κερκύρα

Α: Ψ:

Εἰς Κορυφούς.

Τὴν Σοφολογιότητα σας ταπεινῶς προσκυνῶ!

τῇ 17 Ἰουνναρίου 1824 Μεσολόγγιον.—

Πολλάκις σᾶς ἔγραψα καὶ εἰς διαφόρους περιστάσεις, δὲν ἠξιώθην ὅμως ἀποκρισέως σας, καὶ ἴσως εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μὴ περιλαβῆς των. Με τὸ παρόν μου δὲν λείπω νὰ ἐρωτήσω διὰ τὴν ποθητὴν μοι ὑγεῖν σας. Σᾶς εἰδοποιῶ καὶ διὰ λόγου μου, ὅτι ὑγιαίνει. Κανένα νέον δὲν σᾶς σημειῶ, ἐπειδὴ καὶ σᾶς στέλλω τὰς 5 ἐφημερίδας, ὅπου ἔως τώρα ἐξεδόθησαν. Τὸν προδρομον αὐτῶν θέλω σᾶς τὸν στείλει με δεύτερον, με τὸ νὰ μοῦ ἔλειψεν ἀπὸ τὸν τυπογράφον. Ἴσως σᾶς στέλλεται καὶ ἡ ἀπόκρισις τοῦ πρὸς τὴν Ἐκλαμπρότητά του γράμματός σας. Ἴσως, λέγω, ἐπειδὴ καὶ ἡ Ἐκλαμπρότης του ἡσθένησεν ὀλίγον κατ' αὐτὰς καὶ προσμένομεν τὴν ἀνάρρωσίν του με μεγίστην ἀνυπομονήσιν. Ὁ Ἐξοχώτατος Λουκάς ὑγιαίνει. Προχθὲς ἐμίσευσεν ἀπεδῶ, καὶ ἐσυντρόφευσεν εἰς τὸ Ἀπόκορον τὸν στρατηγὸν Καραϊσκάκη, ὅστις εἶναι ἀσθενής. Ἴσως μείνῃ ἐκεῖ κανέναν μῆνα. Ὁ Πέτρος κατὰ τὸ παρόν εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἀστυνομίαν καὶ μαθαίνει τρόπον τινὰ τὴν τάξιν, διὰ νὰ λάβῃ ἐπάγγελμα ἐν καιρῷ τῷ δέοντι. Ὁ Δημητράκης διωρίσθη Ἐπαρχος εἰς τὸν Βλοχὸν καὶ μισεῖν. Ἐγὼ δέ, κατὰ τὴν διαταγὴν τῆς Ἐκλαμπρότητός του, ἔλαβα τὴν ἐπιστάσιν τοῦ ἐθνικοῦ δασμοῦ, καὶ τὴν ἐπιστάσιν εἰς τὴν Δογάναν διὰ λογαριασμὸν τῆς Διοικήσεως, διὰ τοὺς δύο μῆνας Ἰουνάριον καὶ Φεβρουάριον. Μετ' αὐτοῦ, θέλω λάβει ἄλλο ἐπάγγελμα. Καὶ ἄμποτε νὰ ἐντυχίσωμεν εἰς τὰ ὑποργήματά μας, καὶ νὰ μὴν προξηνήσωμεν ἀτιμίαν εἰς τὴν πατρίδα. Εἶδον ἕν γράμμα σας πρὸς τὸν Δημητράκη, με τὸ ὅποιον τοῦ φανερώνατε, ὅτι δὲν ἐπλήρωσα τὴν πόλιτζαν τῶν ἔνδεκα ταλλάρων Νο 11, ὅπου με ὑπογραφὴν μου εἶχათαν εἰς ὁρδινίαν σας. Δι' αὐτὰ ἀπεκρίθη ἐδῶ τῷ Δημητράκῃ καὶ μείνατε ἥσυχοι. Τὸν γράφετε πρὸς τοῦτοις, ὅτι ἔχετε νὰ λαμβάνετε ἀπὸ ἐμὲ καὶ ἀπὸ τὸν πατέρα μου ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν τάλλαρα Νο 100. Δι' αὐτὰ λαμβάνω τὴν φροντίδα. Παρακαλῶ λοιπὸν νὰ μοῦ στείλετε μίαν σημείωσιν αὐτοῦ τοῦ χρόνου μου, καὶ ἂν ἠμπορέσω, σᾶς τὰ ἐμβάζω εἰς μετρητά, εἰδὲ μή, θέλετε βάλει εἰς ἐνέχυρον τὸ ὅσον πρᾶγμα μου ἔχετε εἰς χεῖράς σας, ἂν ἔως τώρα δὲν τὸ ἐβάλεται κατὰ τὰς πρωτοτερινὰς παραγγελίας μου, τὰς ὁποίας αἱ περιστάσεις με ἐβίασαν νὰ σᾶς κάμω καὶ ἴσως καὶ εἰς τὸ ἐρχόμενον, τὸ ὅποιον νομίζω πιθανόν. Μόλον τοῦτο κατὰ τὸ παρόν στείλατέ μου τὴν σημείωσιν καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις θέλω σᾶς εἰδοποιήσει.

Εἰς δύο πρωτοτερινά μου σᾶς ἔγραψαν περὶ τῆς ἀνγκυρῆς τῆς ἐδῶ ἐλεύσεώς σας, μόνος σας τὸ ἐποσβάλατε τὲς προάλλες εἰς τὴν Ἐκλαμπρότητά του, δὲν ἠξέυρω τί λογῆς ἀπόκρισιν θέλει σᾶς κάμει. Καθὼς βλέπω, ὅμως τὰ πράγματα, κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ λογικοῦ μου, κρίνω πολὺ εὐλογον τὸν ἐρχομόν σας. Με τὰς ἀνιγκύσας εἰς τὸν χαρακτῆρά σας συμφωνίας, τὰς ὁποίας εἶναι περιττὸν νὰ σᾶς ἐκθέσω εἰς τὸ παρόν μου, δέδομαι ὢν, ὅτι τὰς ἐννοεῖτε καλύτερα. Σοφολογιώτατε! Πολλὰ χρεὶ με διάζουσιν διὰ τὴν φροντίδα σας. Καὶ μάλιστα, ἡ πρὸς με ἀχρεὶ τοῦδε εὐερ-

γετική σας διάθεσις. Δὲν ἔχω σκοπὸν νὰ σᾶς παραστήσω τὸν ἑαυτὸν μου ἄξιον τῆς ἀγάπης σας, ἀλλὰ ὁμιλῶ τὴν ἀλήθειαν, καὶ τὴν ὁμιλῶ μὲ πόνον τῆς ψυχῆς μου. Πιστεύσατέ με εἰς αὐτὸ καὶ θέλετε πιστεύσει ἀθῶα αἰσθήματα καὶ τρυφερά ὅσον δυνατόν ἀπὸ υἱὸν πρὸς πατέρα.

Ἡ Ἐκλαμπρότης τοῦ ἔλαβεν συμμετόχους τοῦ τρεῖς πολιτικούς καὶ τρεῖς πολεμικούς, τὸν Πάνον Γαλάνην, Τάτζην Μαγκίναν, Νώτην Μπότζαρην, Νικόλαον Στουρνάρην καὶ ἄλλους δύο. Ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα ἐμοιράσθησαν. Ἀφοῦ λοιπὸν σᾶς ἐλθῇ ἡ ἀπόκρισις, μὴν λείψετε νὰ προβάλετε καὶ δευτέραν φορὰν τὸν ἐρχομόν σας, ὅχι ὅμως διαφορετικὰ ἀπὸ τὸ νὰ σταλθῇτε παραστάτης μιᾶς ἐλευθέρως ἐπαρχίας εἰς τὴν Τρίτην Ἐθνοσυνέλευσιν.

Δὲν σᾶς βαρύνω περισσότερον, ἀλλὰ σᾶς παρακαλῶ νὰ μὲ ἀγαπᾶτε, καὶ σᾶς παρακαλῶ θερμῶς, νομίζοντάς με ὡς υἱόν σας καὶ δοῦλόν σας. Μὴν λείψετε νὰ μοῦ ἀποκριθῇτε μὲ πρῶτον τὰ δέοντα, συμβουλευόντάς με ὅσα κρίνετε εὐλογα εἰς τὰς περιστάσεις μου. Εὐχόμαι ἐκ ψυχῆς τὴν εὐδωσιν τῶν ἐπιθυμιῶν μας καὶ ὑποσημειοῦμαι καθὼς καὶ εἶμαι καὶ θέλω εἶμαι ἐφ' ὅρου ζωῆς μου.

Τὸν Πλάτωνα ἀδελφικῶς ἀσπάζομαι, παρακαλώντας τὸν νὰ στείλῃ τοὺς ταπεινοὺς προσκυνησμούς μου πρὸς τὴν σεβαστὴν μοι μητέρα του.

Ὁ μαθητὴς καὶ δοῦλός σας

Στέφανος Βιλαράς

Ὁ Βεζήρ ὁ Μέρ πασιᾶς

(Τ. Σ. Τουρκικῆς)

«ἐγὼ δὴν, τὸ μπουγιουρδὴ μου τοῦ ἐδικοῦ μου μῆτζη τοῦ παπᾶ γιόργη ἀπὸ γράτζανα ὅτι τὸν ἐδιώρισα διὰ προεστὸν τοῦ χωρίου καθὼς τὸν ἐθέλησαν μὲ τὴν θέλησίν σας, διὰ νὰ τηράξῃ τὴν δουλιάν μου καὶ τοῦ χωρίου μὲ συντικᾶτι καὶ τὸν κάνομεν ἄφι ἀπὸ ἀγγάρια ἀπὸ κονάκι ἀπὸ κάθε λογῆς πλέρομα καὶ ἐσεῖς οἱ χοργιάτες νὰ τὸν ἀκούσετε κατὰ τὴν προσταγὴν μου, καὶ ἀπὸ τὸν λόγον του νὰ μὴν εὐγῇτε ὅτι νὰ τὸ ἡξεύριτε ὅποιος δέν ἀκούσῃ τὴν προσταγὴν μου τζεβάπη δέν μοῦ δῆνει μὲ τὸ κεφάλι του. ἐξ ἀποφάσεως.

1824: Ἰαννουάρη: 23: Ἄρτα

(Γ'ΑΚ, Κ. 57, η')

Εἰς Κορφούς

Σοφολογιώτατε Κύριε!

Τὰ ἕως τώρα πολὺπλοκα συμβεβηκότα τῆς ὁποίας γῆς κατοικοῦμεν, καὶ αἱ διὰφοροι φροντίδες μου μὲ ἐβίασαν νὰ λείψω ἀπὸ τὸ χρέος μου. Ἡ Σοφολογιότης σου μοῦ φαίνεται εὐκαιρεῖς περισσότερον καὶ ἔπρεπε νὰ μ' ἐνθυμᾶσαι καμμιὰν φορὰν μὲ γράμμα σου. Μ' ὅλον τοῦτο εἶμαι βέβαιος, ὅτι τρέφεις ἀγάπην πρὸς τοὺς πατριώτας σου καὶ εὐχαριστοῦμαι εἰς αὐτό, καθὼς σὲ θεβαιῶνω καὶ ἐκ μέρους μου τὸ ἴδιον. Ἡξεύρω πόσῃ ἐπιθυμίᾳ ἔχεις νὰ μανθάνῃς λεπτομερῶς τὰ τρέχοντα τῆς Ἑλλάδος, καθὼς ἐπιθυμοῦσα καὶ ἐγὼ νὰ σ' εὐχαριστήσω, ἂν ἡ πληθὺς των δέν ἦτον ἓνα ἀπὸ τὰ ἐμπόδια. Εὐχαριστοῦμαι μόνον νὰ σοὶ εἴπω, ὅτι ἐν ὅσῳ οἱ Τουρκολότραι ἦτον ὑπὸ τὸ κάλυμμα τῆς φιλογενείας καὶ μ' αὐτὸ ἀπελάμβανον ὅ,τι ἤθελον τὰ πράγματα κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ δυστυχοῦν, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ τώρα αἱ περιστάσεις, ἡ νὰ εἴπω καλύτερα, ἡ πρὸς ἡμᾶς θεϊκὴ εὐσπλαχνία ἐξεσκέπασε τὰ φρονήματά των

καὶ ἐδείχθησαν ὅλοι οἱ φίλοι τῆς πατρίδος, καὶ καλὰ ἐλπίζομεν τὰ πράγματα, καὶ σπινθήρ ἐλευθερίας τῆς πατρίδος μας λάμπει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἔνθεν ἀκεῖθεν περιφερομένων Ἡπειρωτῶν, τοὺς ὁποίους αἱ διχόνοιαὶ τῶν ὁμογενῶν τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀφίνουν νὰ ἀπολαύσουν τὴν εὐτυχίαν τῶν. Τὰ ἀνακατώματα τοῦ ἀποκηρυχθέντος Καραϊσκάκη ἐβίασαν τὴν ἀπὸ Ξηρόμερον ἄκαιρον ἐπιστροφὴν τοῦ στρατοπέδου μας. Αἱ σκέψεις μας μετὰ τὸν ἀποδιωχμὸν τῶν ἀποστατῶν, ἐστάθησαν μεγάλαι περὶ τῶν ὠφελίμων τῆς πατρίδος. Αἱ ἐκστρατεῖαι κατὰ φυσικὸν λόγον ἀναγκαῖαι, ἐκρίθησαν καὶ τώρα πολὺ ὠφέλιμοι. Ὅθεν καὶ πάλιν ἐκστρατεύομεν ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν. Καὶ κατὰ τῆς Ἀρτῆς εἵμεθα ἀποφασισμένοι ὅλοι οἱ στρατηγοὶ τῆς Δ. Ἑλλάδος, ἐκτὸς τοῦ Ἀνδρέα Ἰσκου, ὅστις ἠθέλησεν μόνος του πηγαίνει εἰς Πατρατσίκι καὶ εἶθε νὰ εὐδοκιμήσῃ.

Εἰς τὰς τόσας ὁμῶς ταραχὰς καὶ εἰς τόσους ἰδρώτας ὁπού ἔχυσα διὰ τὴν πατρίδα καὶ εἰς τὸ τόσον πολῦτιμόν μοι αἷμα, ὁπού ἐθυσίασα διὰ τὸ καλὸν τοῦ ἔθνους μας, δὲν μὲ μετανοεῖ καθόλου, μήτε μὲ ἀποκόπτει νὰ θυσιάσω καὶ τὸ ἐδικόν μου, καθὼς πρὸ πολλοῦ τὸ ἔχω ἀποφασίσει, ἀλλ' αἱ διχόνοιαὶ, αἱ ἀρπαγαί, ἡ ἀκαταστασία, καὶ τὸ χειρότερον ἡ Τουρκοκρατία εἶναι ἐκεῖνα ὁπού μὲ πειράζουν. Ἐχω τὴν εὐχρίστησιν μ' ὅλον τοῦτο, ὅτι ἡ φιλία τοῦ Μπότζιαρη, καὶ ἐθυσιάσθηκεν, καὶ ποτὲ δὲν θέλει ἀπυχήσῃ τὴν ὑπαρξίν της πρὸς στερέωσιν τοῦ ἔθνους μας, καὶ τῆς Διοικήσεως, τὴν ὁποίαν τόσοι ἄλλοι κακεντρίχως ἐπιθυμοῦν νὰ καταστρέψουν.

Δὲν ἔχει ὀλίγην ἀνάγκην ἡ Πατρίς ἀπὸ σοφὰ ὑποκείμενα καθὼς τῇ Σοφολογίᾳ σας. Καὶ ἤθελον διάσει τὸν ἐρχομόν σας, ἂν καὶ μία καλὴ κατάστασις τῶν πραγμάτων μᾶς ἐθεβαίωεν τὸν παντελῆ ἐξολοθρευτὸν τῶν τυράννων. Εἶθε ὁ θεὸς νὰ εὐδοκήσῃ τὴν μελετουμένην ἐκστρατείαν μας, ἀμποτες νὰ ἰδῶμεν ἐλεύθερον τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς μας καὶ ᾧ μᾶς ἀνταμώσῃ εἰς τὴν περιπόθητον πατρίδα μας, ὅπου καὶ εἵμεστε ἀναγκαῖοι περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλο μέρος. Ἐπιθυμῶ νὰ ἔχω συχνὰ γράμματά σου, καὶ μένω

τῇ 15 Ἀπριλίου 1824

νοτὴ μποτζιαρης

Μεσολόγγιον

(Ἐπὶ τοῦ νώτου)

Νότη Μπότσαρη

Πρὸς τὸν Σοφολογιώτατον κύριον

Ἀθανάσιον Ψαλίδαν

Εἰς Κορφοῦς

Ἐγὼ ὁ θεζίρ Ὁμέρ πασιᾶς

(Τ.Σ. Τουρκικῆς)

δίνω τὸ μπουγιουρδί μου τοῦ ἐδικοῦ μου μήτζη παπᾶ ἀπὸ γρατζανά ὅπου τὸ ξεβγάρι του εἶναι ἀνιμὸρ γιαστον καθὼς τὸ εἶχεν ἀπὸ τὸν μερχούμ αληπασια καὶ κᾶνας μουλτεζημης νὰ μὴν τὸν πειράξῃ ὅτι τξεβάπη δὲν μοῦ δίνει ἐξ ἀποφάσεως.

1824 Μαΐου 20 Ἰωάννινα

(ΓΑΚ, Κ. 57, η')

»ἀγαπημένοι μου μουσελήμη τῶν Ἰωαννίνων καὶ καπημπουλούμπαση μου σᾶς χαιρετῶ καὶ σᾶς φανερώνω ὅτι εἰς τὸ ἔξῃς πλέον νὰ μὴ ματαγράψετε εἰς τὸ χωρίον

γρατζανά διά τό ξεβγάρι τοῦ μήτζι παπᾶ ὅτι τόν ἔχω μπάφι ἀπό αὐτό καί νά μή τόν ντιζοντίσητε. ὄχι ἄλλο καί ὑγιαίνουντε.

(Τ. Σ. Τουρζικῆς)

1824 σεπτεμβρίου: 2 Κραβασαρά

(ΓΑΚ, Κ. 57, η')

Περίοδος Γ'
Αρ. 6014

Προσωρινή Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος
τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα

Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Ἀστυνομίας

Ἀνεκάλυψεν ἡ Διοίκησις, ὅτι τινὲς Ἡπειρώται ἐνωθέντες ἀπεφάσισαν διὰ τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς Ἡπείρου νὰ διαπραγματευθῶσι μερικὸν δάνειον. Οὗτοι τὸ πρῶτον ἐδιώρισαν μίαν Ἐπιτροπὴν εἰς Μεσολόγγιον, ἐκ τῆς ὁποίας ἔγινεν ἓν μυστικὸν κοντράτο, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἔμελλε νὰ διαπραγματευθῇ ἓν μερικὸν δάνειον. Ἐπειτα διώρισε καὶ ἐνταῦθα ἄλλην Ἐπιτροπὴν, παρὰ τῆς ὁποίας ἔμαθεν ἡ Διοίκησις μερικὰ ὅσα διέτρεξαν εἰς αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν· ἀλλὰ ζητηθεῖσα νὰ φανερώσῃ τὸ κοντράτο, ἀπεκρίθη ὅτι ἴσον αὐτοῦ εὐρίσκεται εἰς τὸν κύριον Γ'. Πλέσον. Αὐτὸς προσκληθεὶς σήμερον εἰς τὸ Ἐκτελεστικὸν ἀρνεῖται καὶ λέγει, ὅτι δὲν ἔχει τοιοῦτον ἔγγραφον, ἀλλὰ τὸ ἔδωκεν εἰς τὸν κύριον Πολυχροναῖδην. Ἡ Διοίκησις ὁμῶς εἶναι πληροφορημένη, ὅτι αὐτὸς ἔχει τὸ ζητούμενον κοντράτο καὶ ἀγνοεῖται διὰ ποίους λόγους δὲν τὸ φανερῶνει. Ἄς φροντίσῃ λοιπὸν τὸ Ὑπουργεῖον τοῦτο ἀμέσως ὁποῦ λάβῃ τὴν παροῦσαν, νὰ λάβῃ ὑπὸ φύλαξιν τὸν εἰρημένον Πλέσον, νὰ πάρῃ καὶ ὅσα ἔγγραφα ἔχει ἐπάνω του καὶ εἰς τὸ σπῖτι του, τὰ ὅποια καὶ νὰ ἐξετάσῃ ἀκριβῶς καὶ ὅσα μὲν ἀφορῶσιν αὐτὴν τὴν ὑπόθεσιν νὰ τὰ διευθύνῃ εἰς τὴν Διοίκησιν. Περὶ δὲ τοῦ κοντράτου ἂν δὲν τὸ εὔρῃ εἰς τὰ χαρτιά του νὰ λάβῃ παρ' αὐτοῦ ἔγγραφους πληροφορίας εἰς ποῖον τὸ ἐνεχείρισεν καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ πρακτικὰ του τὸ Ὑπουργεῖον νὰ τὰ ἀναφέρῃ εἰς τὴν Διοίκησιν.

Τῇ 9 Ἀπριλίου 1825 Ναύπλιον.

Ὁ Ἀντιπρόεδρος
Γρίκας Μπόταση

Ἀναγνώστης Σηπλιωτάκης
(Τ.Σ.) Κωνστ. Μανρομιχάλης
Ἰωάννης Κωλέτιης

Ὁ Προσ. Γεν. Γραμματεὺς
Δ. ΧΡΙΣΤΙΑΝΣ

(νῶτον) 760

Διαταγὴ Σ. Ἐκτελ. Σώματος διὰ νὰ λάβῃ ὑπὸ φύλαξιν τὸν Γεώργιον Πλέσον καὶ ὅσα ἔγγραφα ἔχει ἐπάνω του καὶ οἴκοι καὶ ὅσα μὲν ἀφορῶσι περὶ δανείου νὰ διευθύνῃ πρὸς τὸ Ἐκτ., περὶ δὲ κοντράτου νὰ λάβῃ ἔγγραφον πληροφορίαν εἰς ποῖον τὸ ἔδωκεν.

Ἀπάντησις τῇ ὑπ' ἀριθ. 774

(ΓΑΚ, Βλ. Α' φ. 63)

Σεβαστόν Βουλευτικόν!

Ἡ Ἥπειρος ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγῶνος ἔλαβε τὰ ὅπλα κατὰ τῶν τυράννων τῆς Ἑλλάδος, πλὴν ἡ τύχη ἠμπόδισε τὴν προόδον της.

Πολλοὶ ἐκ τῶν μαχητῶν της ἐτραβήχθησαν εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα καὶ συνεπαράταχθησαν εἰς τὰς φάλαγγάς της, ἐλπίζοντες νὰ ἀνακτήσουν τὴν δεδουλωμένην πατρίδα των, ἀλλ' αἱ τοῦ μεγάλου ἀγῶνος ἐνασχολήσεις δὲν ἄφησαν ἕως τώρα τὴν Σ. Διοίκησιν νὰ φροντίσῃ καὶ διὰ τοῦτο τὸ σημαντικὸν μέρος.

Οἱ συμπατριῶται μας οἱ ὑπὸ τῆς βαρβάρου Διοικήσεως γενόμενοι ἔνοχοι ἐξ αἰτίας τῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπέφερον καὶ ὑποφέρουν ἐλεεινότατα δεινά, ὥστε ἀπελπισθέντες ἔγραψαν πολλάκις μερικῶς εἰς τοὺς ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι εὐρισκόμενους Ἠπειρώτας, νὰ κινήσωμεν τὴν Σ. Διοίκησιν εἰς εὐσπλαγχνίαν καὶ νὰ λάβῃ φροντίδα διὰ τὴν ἐλευθέρωσιν των, διότι ἄλλως θέλουν χάσει τὴν ὑπαρξίν των.

Οἱ ἐν Δ. Ἑλλάδι εὐρισκόμενοι Ἠπειρώται, συνελθόντες εἰς Μεσολόγγιον, συνεφώνησαν νὰ στείλουν ἡμᾶς πρὸς τὴν Σ. Διοίκησιν, ἵνα ἀναγγείλω τὰ δεινά καὶ τὸν σκοπὸν τῶν συμπατριωτῶν μου.

Ἐν τούτοις μᾶς ἐπαρρησιάσθη ὁ κύριος Ρούπενταλ καὶ μᾶς ἐπρόσφερε δάνειον, τὸ ὁποῖον ἐδέχθημεν ἐπάνω εἰς τὸ δικαίωμα ὁποῦ ἔχομεν νὰ ἀποκτήσωμεν ἐκείνον τὸν τόπον, καὶ ἂν ἐπιτύχωμεν, αὐξάνεται ἡ Ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, ἐξ ἐναντίας δέ, ὃ μὴ γένοιτο! τότε οὔτε τὸ ἔθνος οὔτε ἡ Ἥπειρος ὑποχρεώνεται νὰ πληρῶσῃ τὸ δάνειον.

Τοῦτο τὸ δάνειον συνίσταται εἰς 400.000 λίρας, μὲ συμφωνίαν ἐὰν Θεοῦ εὐδοκοῦντος ἐλευθερωθῇ ἡ Ἥπειρος, νὰ πληρωθῇ ἀπὸ τὰς προσόδους της, εἰδεμή, νὰ πῖπτη ἡ ζημία εἰς τὸν δανειστήν.

Ἐρχόμενος ἐδῶ, ἐκοινοποίησα εἰς τοὺς συμπατριώτας μου τὰ ἐν Μεσολογγίῳ πρακτικά μας καὶ ὅλοι εὐχαριστήθησαν. Πρὸ τρεῖς ἡμέρας τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Ἑλ. Προέδρου τοῦ Ἐκτελεστικοῦ συνήλθομεν οἱ Ἠπειρώται εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Κυρίου Ἰ. Κωλέττη καὶ τὸν ἐπαρακαλέσαμεν, ὥς Ἠπειρώτην, νὰ κοινοποιήσῃ εἰς τὴν Σ. Διοίκησιν τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν, σκοπὸν ἔχοντες νὰ εἴμεθα πάντοτε ἠνωμένοι μὲ τὸ ἔθνος μας.

Ταῦτα καθυποβάλλονται καὶ ὑπ' ὄψιν τοῦ Σ. Βουλευτικοῦ Σώματος πρὸς εἰδοποίησίν του.

Μένω δὲ μὲ τὸ ἀνῆκον σέβος.

τῇ 15 Ἀπριλίου 1825

Ἐν Ναυπλίῳ

Ὁ Εὐπειθέστατος

Πατριώτης

Γεώργιος Πλέσσος

(νῶτον)

Ἀναφορὰ τοῦ Γεωργίου Πλέσσου διὰ τῆς ὁποίας εἰδοποιεῖ τὴν μετὰ τοῦ Ρουπεντάλη συμφωνίαν τῶν 400.000 λιρῶν Στερλίνων πρὸς ἐλευθέρωσιν τῆς Ἠπείρου.

Ἀνεγνώσθη τῇ 16 Ἀπριλίου 1825

ΓΑΚ. Κ. 47

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗΝ ΤΡΙΤΗΝ ΣΥΝΕΛΕΤΣΙΝ

Ἐπειδὴ ἡ Ἡπειρος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν χορὸν τῶν ἐλευθέρων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας διὰ τὰς πολλὰς θυσίας τὰς ὁποίας ἔκαμε, καὶ κάμνει ὑπὲρ τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἀγῶνος, ἀπεφασίσαμεν πρὸ πολλοῦ νὰ στείλωμεν ἀπὸ μέρους τῆς Ἡπείρου ὁκτώ Πληρεξουσίους εἰς τὴν Ἐθνικὴν ταύτην Συνέλευσιν. Μὴ δυνάμενοι ὅμως διὰ τὰς εἰς ὅλον τὸ Ἔθνος γνωστὰς περιστάσεις νὰ συνεννοηθῶμεν εἰς τὴν ἐκλογὴν αὐτῶν μετὰ τῶν ἐν Μεσολογγίῳ συναγωνιζομένων συναδελφῶν μας Ἡπειρωτῶν, ἐκλέξαμεν ἡμεῖς οἱ ἐνταῦθα εὐρισκόμενοι μόνον τέσσαρας κατὰ τὸ γράμμα τῆς Πληρεξουσιότητος, τὸ ὁποῖον ἐδώσαμεν εἰς αὐτοὺς, ἀφήνοντες τὸ δικαίωμα εἰς τοὺς ἐκεῖσε νὰ ἐκλέξουν ἄλλους τόσους.

Οἱ λόγοι τοῦ δικαιώματος τούτου εἶναι πολλοί, καὶ γνωστοὶ νομιζόμεν εἰς ὅλον τὸ Ἔθνος, ἐκθέτομεν ὅμως καὶ ἡμεῖς ἐν βραχυλογίᾳ τινὰς ἐξ αὐτῶν ὑπ' ὄψιν τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως. Τὸ Σούλι ἄρχισε τὸν Ἱερὸν ἀγῶνα τέσσαρας μῆνας πρὸ τῶν ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀποστατήσαν τὸ 1820 ἔτος τὸν Δεκέμβριον μῆνα. Οἱ ἀνίκητοι, καὶ τουρκομάχοι ἐξ ἀρχῆς Σουλιώται, ἠνωμένοι μὲ Λακκιώτας, μὲ Τζάμηδες, μὲ Χορμοδίτας, μὲ Ριζιώτας, μὲ Χειμαρραῖους καὶ ἄλλους Ἡπειρώτας, κατετρόμαξαν τὸ στρατόπεδον τοῦ Χουρσίτη καὶ ἐμπόδισαν πολὺν καιρὸν τὴν ὁρμὴν τῶν ἐχθρῶν κατὰ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος. Τὰ Ἰωαννινοχώρια, χωρία τῶν Ἰωαννίνων δύο ὥρας μακρὰν αὐτῶν ἀπέχοντα, τὰ Κούρεντα καὶ ἄλλα, ἡ Ἄρτα, τὰ Τζομέρκα, οἱ Καλαρῖται, τὰ Κατσανοχώρια, τὸ Ραδοβίσι, καὶ μετὰ ταῦτα ἡ Γότιστα ἐμμήθησαν τὸ παράδειγμά των. Οἱ Ζαγορηῆσιν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ μακ. Ἀλεξίου Νούτζου κατετάχθησαν εἰς τὸν Ἱερὸν τοῦτον ἀγῶνα στρατοπεδεύσαντες εἰς Τζοντίλαν καὶ Δοβρά, καὶ οὕτως ἔγινεν ἡ Ἡπειρος τὸ θέατρον τοῦ πολέμου, καὶ τὸ προπύργιον τῆς Ἑλλάδος. Ἀφ' οὗ δὲ ἐπολέμησαν πολὺν καιρὸν ἐνδόξως, καὶ μὲ Ἡπειρωτικὴν ἀνδρείαν ὅλοι οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν ἀποστησάντων τμημάτων, μὴ δυνάμενοι πλέον ν' ἀνθέξουν διὰ τὴν ἑλλειψιν τροφῶν, ἔκανσαν καὶ κατεργήωσαν τὴν Πατριδα των διὰ ν' ἀφαιρέσουν κάθε μέσον διατηρήσεως εἰς τὸν ἐχθρόν· καὶ ὅσοι διεσώθησαν ἀπὸ τὸ ξίφος τοῦ ἄρεως ἀπέρασαν μὲ τὰς φαμελίας των εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ συναγωνισθοῦν μετὰ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων ἐπρόσφεραν εἰς ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα σημαντικὰς ἐκδουλεύσεις εἰς τὸ Ἔθνος, ἀγωνιζόμενοι μὲ ἀπαράδειγμάτιστον ἀνδρείαν ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος, καὶ τόσον ὥστε ὅπου ἦτον στρατόπεδον, ἐκεῖ καὶ Ἡπειρώται. Ἐδιατήρησαν τὸ Μεσολόγγιον ἀπ' ἀρχῆς μὲ ποταμοὺς αἱμάτων, καὶ τὸ διατηροῦν ἀκόμη πολεμοῦντες μ' ὅλους τοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος, καὶ δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Ἡπειρος, μία ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας Ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, ἥτις ἔλαβε τόσον μέγα μέρος εἰς τὸν Ἱερὸν τοῦτον ἀγῶνα, νὰ εἶναι ἐκτὸς τῆς Ἑλληνικῆς ὀλομελείας, καὶ νὰ ὑστερῇται τῆς Ἑλληνικῆς πολιτείας τὰ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα ἀπολαμβάνει τὸ Ἀσπροπόταμον, τ' Ἀγραφα, τὸ Πατρατζίκι, τὸ Ζητοῦν, ἡ Κάρουστος, ἡ Κάσος καὶ ἡ Κρήτη· Διὰ τοῦτο οἱ Ἡπειρώται νὰ ὑστεροῦνται τὰ δικαιώματα τῆς κοινῆς Πατρίδος, ἐν ᾧ μὲ τὰ στήθη των ἀνῆγειραν αὐτήν· Τὰ Ἡπειρωτικὰ δικαιώματα γινώσκουσα καλῶς ἡ πρώτη Ἐθνικὴ Συνέλευσις ἐδέχθη προθύμως τοὺς Πληρεξουσίους τῆς Ἡπείρου. Ἀπαιτοῦμεν λοιπόν, ὕστερα ἀπὸ τόσα λαμπρὰ καὶ ἔνδοξα κατορθώματα, καὶ εἰς τὴν τρίτην Ἐθνικὴν Συνέλευσιν τὴν ὑποδοχὴν τῶν Πληρεξουσίων μας, καὶ εὐέλπιδες ὄντες εἰς τὴν δικαίαν ἀπόφασιν τοῦ Ἐθνους, ὑποσημειούμεθα.

Τὴν 13 Ἀπριλίου 1826 Ἐπίδαυρος

Οἱ Πληρεξούσιοι Ἡπείρου

Λουκᾶς Βαΐα, Λουκᾶς χορμόδας,

Δημήτριος Κ. Ἀθανασίου, Κυργιακούλης

Ἄρ. 595

Ἐξοχώτατε,

Παρέλαβεν ἡ Ἐπιτροπὴ ἐν καιρῷ τὴν ὑπ' ἄρ. 2637 σεβαστὴν διαταγὴν τῆς Ὑμ. Ἐξοχότητος.

Ἐκτέθησαν ἐνταῦθα εἰς δημοπρασίαν ὅλαι αἱ πρόσοδοι τῶν Δερβενοχωρίων, ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ μὲν τὰ δέκατα ἐπροσφέρθησαν μόνον 26 χιλιάδες γρόσια, διὰ δὲ τὰ τελώνια καὶ δασμοὺς δὲν ἐφάνη κανεῖς ἀγοραστῆς, ἡ Ἐπιτροπὴ, κατὰ συνέπειαν τῆς ἄνω εἰρημένης σεβαστῆς διαταγῆς, διώρισε τριμελῆ Ἐπιτροπὴν, συγκειμένην παρὰ τῶν κυρίων Ἀναστασίου Καραμίχου, Διονυσίου Βασιλείου καὶ Στεφάνου Βιλαρά, διὰ νὰ ἀπέλθῃ εἰς τὰ Δερβενοχώρια καὶ νὰ ἐπιστατήσῃ εἰς τὴν εἰσπραξίν ὅλων τῶν ἐθνικῶν προσόδων τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη συνωδείθῃ καὶ μὲ τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας.

Παρακαλεῖται δὲ ἡ Ὑμ. Ἐξοχότης νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ ἐπικυρώσῃ τὴν ἐκλογὴν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος τριμελοῦς Ἐπιτροπῆς. Ὑποσημειοῦται μὲ βαθύτατον σέβας.

Ἐν Αἰγίνῃ τῇ 7 Ἰουνίου 1828

Ἡ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Ἐπιτροπὴ
Γ. Σταύρου
Ν. Σπηλιάδης

(Νῶτον) 5,492

Οἶκ. Ἐπιτρ.

595

Ἀριθ. 595

Πρὸς τὸν Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην
τῆς Ἑλλάδος κτλ. κτλ. κτλ.

εἰς Πόρον

Ἡ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Ἐπιτροπὴ
(ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ.)

Ἄρ. 2817

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ἡ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Ἐπιτροπὴ

Πρὸς τὸν κύριον Στέφανον Βιλαράν

Ἡ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν Ἐπιτροπὴ παραπονεῖται ὅτι ἡ ρητὴν καὶ τὸ κατράμι, τὰ ὁποῖα ἔστειλες εἰς Πόρον, εἶναι ὅλως ἀκάθαρτα, γέμοντα ἀπὸ χρώματα, πέτρας, ξύλα καὶ καθεξῆς· λέγει δὲ ὅτι, ἂν καὶ τὰ λοιπὰ θὰ εἶναι τῆς αὐτῆς ποιότητος, προτιμᾷ κάλλιον νὰ λείψῃς τοῦ ν' ἀποστείλῃς πλείοντα. Λάβε λοιπὸν εἰς σημείωσιν τὸ πρᾶγμα καὶ πρόσεξεν εἰς τὴν μέλλουσαν ἀποστολήν.

Ἡ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας Ἐπιτροπὴ
Γ. Σταύρος
Ν. Σπηλιάδης

Ἐν Αἰγίνῃ τῇ 28 Νοεμβρίου
1828

(ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ.)

Σοφολογιώτατε!

Πολὺς καιρὸς ἀπερᾶ χωρὶς νὰ μὲ ἀξιώσετε τιμίαν σας. Τὸ αἴτιον ἀγνοῶ, διότι γνωρίζω καλῶς τὴν εὐλκρινειάν σας. Περιττὸν κρίνω νὰ σας βεβαιώσω τὴν

πῶσιν τῶν φρουρίων τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐλπίζομεν ὀγλήγορα καὶ τῶν ἔξω μερῶν. Ἐπειδὴ θέλει τὰ ἰδεῖ ταχέως ὁ Σ. Κυβερνήτης μ' ἐπιφόρτισε τὰ χρέη τοῦ κατὰ τὴν Δ. Ἑλλάδα Στρατοπέδου Γέν. Ἐπιθεωρητοῦ καὶ εἰς αὐτὸ καταγίνομαι, ἐλπίζοντας ὀγλήγορα νὰ φάγω καὶ χέλια Ἰωαννίτικα.

Ἐγὼ ἐδῶ ἔκαμα τὸ χρέος μου καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ἐξακολουθῶ, ἐπιθυμῶ ὁμῶς καὶ οἱ φίλοι μου νὰ συντρέξουν καὶ εἰς τὴν ἐνδεκάτην ὥραν ὡς δύναται. Τὸ ὅποιον λογιάζω νὰ φρονήτε καὶ ὅτι καταγίνεσθε νὰ παρακινήσετε. Δὲν στοχάζομαι πλέον ἀναβολήν, οὔτε ὁ καιρὸς νὰ ἀπεράσῃ ὡς πρότερον. Ὅθεν δὲν ἦτον κακὸν νὰ ἰδεασθοῦν καὶ οἱ τῆς Πατρίδος εὐρισκόμενοι φίλοι νὰ ἔχουν ἓνα τέτοιον πρὸ οφθαλμῶν καὶ νὰ κυβερνηθοῦν μὲ τὸν καιρόν. Καί μὲ τὴν ἐπιθυμίαν ποθητῆς μοι ἀποκρισεῶς μου μένω, ἀσπαζόμενος τοὺς υἱούς σου.

Ὁ ὡς ἀδελφός σου
γιουγι κιτςος

Τῇ 5 9μβρίου 1828 Μύτικα

Ἄν δυνατόν νὰ μοῦ ἐγίνετο ἓνα κοντογοῖνι ἀλα πασιαλίτικον κόκκινον μὲ τζάπαρη χρυσὸν καὶ δύο γαϊτάνια μὲ γόνα μᾶλλον μεγάλος ἦθλες μὲ ὑποχρεώσει, καὶ ἐπιμελήσῃ παρακαλῶ νὰ μοῦ τὸ τελειώσῃς. Αὐτοῦ εἶναι τόσοι πατριῶτες καὶ τὸ ἐλπίζω ἀπὸ ὅλους σας. Καὶ θέλει σᾶς ἐμβάσω ὅ,τι ἐξ θῆ.

Ὁ ἴδιος

(νῶτον) 1828

Γιώργη Κίτςος

Τῷ Σοφολογιωτάτῳ Κυρίῳ Ἀθανασίῳ Ψαλίδᾳ

ΑΤΤΟ PSALIDA

εἰς Κορφοῦς

(Σφραγὶς Ταχυδρομείων Κορφῶν)

Ἐξοχώτατε,

Ἀγαλὰ καὶ οἱ Ἑπειρῶται δι' ἀναφορὰς τῶν πρὸς τὴν Σεβαστὴν Α' Ἐθνηκὴν τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσιν ἐζήτησαν τὴν μεσολάβησιν τοῦ Ἐθνους πρὸς τὰς Συμμάχους Αὐτὰς διὰ νὰ συσσωματωθῇ καὶ ἡ Ἑπειρος μὲ τὴν Ἐλευθέραν Ἑλλάδα.

Οἱ ὑπογεγραμμένοι πληρεξούσιοι τῆς Ἐπαρχίας Ἀρτης, ἐκρίναμεν ὡς ἐλάττωσιν τῶν δικαιωμάτων τῆς πατρίδος μας τὸ νὰ κάμωμεν ἤδη εἰς τὸ ἔθνος τοιαύτην πρότασιν, καθότι καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. Α' Ψήφισμα τῆς ἐν Τροιζήνι Συνελεύσεως συσσωματοῖ καὶ τὴν Ἀρταν μὲ τὴν Ἐλευθέραν Ἑλλάδα, καὶ αἱ θέσεις τὰς ὁποίας ἤδη κατέχουσι τὰ Ἑλληνικά Ὅπλα ἐπὶ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἢ κυρίευσιν τοῦ Ἀμβρακικοῦ Κόλπου, ἢ σύστασις Δημογεροντίας εἰς τὸ νησιδίων Κορωναίσις ἔνδον τοῦ αὐτοῦ κόλπου ἀναγνωρισθείσης καὶ ἀπὸ τὸν Προσφωρινὸν Διοικητὴν τοῦ Βάλτου, εἶναι δείγματα ἱκανὰ τῶν ἀναφαιρέτων τούτων δικαιωμάτων της. Νομίζομεν μόνον χρέος μας τὸ νὰ ἐνθυμίσωμεν εἰς τὴν Σ. Κυβέρνησιν ὅτι ἡ Ἐπαρχία αὕτη συνετέλεσε σημαντικῶς εἰς τὸν ἱερὸν σκοπὸν τοῦ περὶ ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνος.

Ἡ μεγάλη αὕτη Ἐπαρχία, ἣτις σύγκειται ἀπὸ μίαν πόλιν καὶ περίπου διακόσια πεντήκοντα χωρία ὑπὸ διαφόροις γενικοῖς δνόμασι γνωριζόμενα, ὅλον Ραδοβίσδιον, Τζουμέργα καὶ Κάμπον, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνάγοντο καὶ τὰ χωρία τοῦ

Λάμαρη ἕως ὅτου ἡ Βενετικὴ ἀριστοκρατία κατεῖχε τὴν Πρέβεζαν καὶ τῆς ὁποίας τὰ μὲν εἰς τὸ Δυτικοβόρειον μέρος, ὅλα τὰ χωρία ἀπεστάτησαν μετὰ τῶν Σουλωτῶν πρὶν ἀρχίσῃ ἀκόμη ἡ Ἐπανάστασις εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὰ δὲ Τζουμέρικα, Ραδοβίσιον καὶ τὰ χωρία κείμενα εἰς τὸ Ἀνατολικόρειον μέρος, συναπεστάτησαν μετὰ τὴν Ἀχαρνανίαν καὶ τὴν Αἰτωλίαν καὶ ἐβάσταξαν τὴν θῆσιν τοῦ Μακρινόρου. Ἔστησαν αἰωνίου δόξης τρόπαια εἰς τὸ Ἀφτί, εἰς τὸν Σταυρόν, εἰς τὴν Πλάκαν, εἰς τοῦ Πέτα, εἰς τὸ Κομπότι καὶ τέλος εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῆς πόλιν κατὰ τὸν Νοέμβριον 1821, ὅτε ἐσφάλισαν τοὺς Ἀγαρηνοὺς εἰς τὸ φρούριον. Ἡ Ἐπαρχία λέγομεν αὕτη ἔγινε τὸ θέατρον τοῦ πολέμου καὶ τὸ προπύργιον τὸ ὁποῖον ἐβάσταξε τὴν ὁρμὴν τοῦ πολυαρίθμου Ὀθωμανικοῦ Στρατοῦ τοῦ πολιορκούντος τότε τὸν Ἀλμπασιάν, καὶ ἐνῶ ἀφ' ἐνὸς μέρους οἱ μὴ ὀπλοφοροῦντες πολῖται μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των διεσκορπίσθησαν εἰς τὴν λοιπὴν τῆς Ἑλλάδος Ἐπικράτειαν καὶ ἀλλαχοῦ, ἐστερήθησαν ὁλοκλήρως τὴν περιουσίαν των καὶ τὴν στεροῦνται εἰσέτι. Ἀφ' ἐτέρου μέρους οἱ ὀπλοφοροῦντες τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τὰ Στρατόπεδα καὶ ἀπὸ ὅλας γενικῶς τὰς σημαντικωτέρας μάχας, ὅποια εἶναι τρεῖς τοῦ Μεσολογγίου πολιορκία καὶ λοιπαὶ εἰς τὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, εἰς τὰς ὁποίας μάχας μετροῦμεν ἐνδόξως ἑπὲρ πατρίδος πεσόντας περίπου τῶν τετρακοσίων, ἔξ ὧν καὶ ὁ ἀείμνηστος Καραϊσκάκης. Ὅλα δὲ ταῦτα οἱ Ἀρτινοὶ καὶ ὅσα ἄλλα διὰ τὸ σύντομον παρατρέχοντες, τὰ ἐπεχειρίσθησαν εὐχαρίστως, ἐπὶ μόνῳ καὶ μόνῳ σκοπῷ τοῦ νὰ ἴδωμεν ἐλευθέραν τὴν πατρῴαν μας γῆν καὶ τοὺς τάφους τῶν προγόνων μας. Τοῦτο ἠλπίσαμεν εἰς τὸ ἔθνος, τοῦτο καὶ ἐλπίζομεν εἰς τὴν πρόνοια τῆς Ὑ.Ε., εἰς τὴν ὁποίαν ἀξίως ἐνεπιστεύθησαν τὰ μεγάλα τοῦ ἔθνους Συμφέροντα καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὅλος διόλου ἀφιερώνοντες τὴν ἐπιτιχίαν τῶν ἐλπίδων μας, ὑποσημειοῦμεθα μὲ Σέβας βαθύτατον.

Τῇ 5 Αὐγούστου 1829
Ἐν Ἀργεῖ

Οἱ Πληρεξούσιοι τῆς Ἀρτης
Μακρυγιάννης
Γεώργιος Κ. Μόστρας

(νῶτον) 17620

Πληρ. Ἀρτης

13. Ἡ Ἠπειρος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος

Ὁ Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος Ἰω. Καποδίστριας (2 Ἀπριλίου 1827 ἕως 27 Σεπτεμβρίου 1831) κατέβαλε μεγάλας προσπάθειας, ἵνα ἀπελευθερωθῇ ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον μέρος τῆς λαβούσης τὰ ὅπλα Ἑλλάδος. Ὁ ἀγὼν διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν χάραξιν τῶν συνόρων ἦτο δραματικός. Ὑπῆρχον προτάσεις νὰ περιληφθῇ καὶ μέγα μέρος τῆς Ἠπείρου εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Δυστυχῶς τὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830 περιόριζε τὰ σύνορα εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν Κόλπον καὶ οὕτως ἡ Ἠπειρος παρέμεινεν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν.

Κατὰ τὰ ἔτη 1832—1881 ἡ Ἠπειρος ὁμοῦ μὲ τὰ ἄλλα ὑπόδουλα μέρη (Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν, Θράκην, νήσους Αἰγαίου, Κρήτην καὶ Ἐπὶ τήνησον) ἔκαμνε τὸ πᾶν διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν. Τῷ 1864 παρεκωρήθη ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας ἀναιμάκτως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ Ἐπὶ τήνησος καὶ τῷ 1881 κατόπιν τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878) ἐπίσης ἀναιμάκτως ἡ Θεσσαλία καὶ τὸ ἀνατολικῶς τοῦ Ἀράχθου μέρος τῆς Ἠπείρου. Ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ 1832 ἕως 1912 ἡ Ἠπειρος ἔλαβε μέρος εἰς ὅλας τὰς ἐπαναστατικὰς κινήσεις καὶ δὴ εἰς τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1854 καὶ 1878 παρηκολούθησε θερμῶς τὴν Κρητικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1866—1869, ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἀτυχῆ πόλεμον τοῦ 1897, ἔζη-

σεν ἐντόνως τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα, ἔλαβε μέρος εἰς τοὺς νικηφόρους Βαλκανικοὺς Πολέμους (1912—1913) ὅποτε ἠλευθερώθη μὲν ὁλόκληρος ἡ Ἡπειρος μετὰ μακρὰν δουλείαν (1449—1912), ἀλλὰ τὸ ἐλληνικότατον τμήμα αὐτῆς τὸ ὀνομασθὲν Βόρειος Ἡπειρος ἀπεκλείσθη ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος λόγω τῶν ἀντιδράσεων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Ἰταλίας καὶ Αὐστρίας). Τοῦτο δὲ εἰς πείσμα ὅλων τῶν ἀντιδράσεων ἐκήρυξε τὴν αὐτονομίαν του (1914) καὶ διεξήγαγε τὸν ἐπικὸν Βορειοηπειρωτικὸν Ἀγῶνα, ἀλλὰ τέλος ἠναγκάσθη νὰ ὑποκύψῃ καὶ νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὸ ἰδρυθὲν Ἀλβανικὸν κράτος. Ἡ Ἡπειρος ἔλαβεν ἐπίσης ἡρωϊκὸν μέρος εἰς τὸν νικηφόρον πόλεμον τοῦ 1940—1941 κατὰ τῶν Ἰταλῶν τοῦ Μουσοσολίνι, ὅποτε ἀπηλευθερώθη πάλιν ἡ Βόρειος Ἡπειρος, ἀλλὰ κατὰ τὴν Συνθήκην τῆς Εἰρήνης τὸ αἱματόβρεκτον τοῦτο τμήμα τῆς Ἡπείρου ἠναγκάσθη πάλιν νὰ ζῇ ὑπόδουλον εἰς τὴν Ἀλβανίαν.

14. Ἐπίλογος

Ἐπροσπαθήσαμεν νὰ χαράξωμεν μὲ ἀδράς γραμμὰς τὴν ἱστορικὴν παρουσίαν τῆς Ἡπείρου ἀνὰ τοὺς αἰῶνας. Εἶδομεν ὅτι πάντοτε αὕτη συνδέεται ἀναποσπάστως μὲ τὰς τύχας καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν προσέφερε πολλὰ καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἀναδειχθεῖσα κατὰ τὸ λεχθὲν ὑπὸ τοῦ λαοῦ λίαν εὐστόχως «πρώτη σὶ ἄρματα, στὰ γρόσια καὶ στὰ γράμματα».

Τὸ σεράγι τοῦ Ἀλή Πασᾶ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΖΩΡΑ
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

ΕΙΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΝ ΤΟΥ ΑΠΟΡΡΗΤΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΟΥ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ

Περὶ τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον τοῦ τρομεροῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων πολλοὶ θρύλοι καὶ ἀνέκδοτα ἔχουν διασωθῇ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν συγγραφέων καὶ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως. Ἰδιαίτερος πλουσία ὑπῆρξεν ἡ λαϊκὴ φαντασία ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς τελευταίας στιγμὰς καὶ εἰς τὴν μετέπειτα τύχην τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἀλῆ.

Μίαν εὐρύτητα κυκλοφορηθεῖσαν φήμην περὶ τῆς διὰ δόλου συλλήψεως καὶ θανατώσεως τοῦ περιφήμου τυράννου περιγράφει σπουδαιοτάτῃ νέα ἱστορικὴ πηγὴ, ἥτις μέχρι τοῦδε εἶχε παραμείνει ὅλως ἄγνωστος καὶ ἀνεκμετάλλευτος.

Πρόκειται περὶ μεγάλης σημασίας ὑλικοῦ, ἀποκειμένου εἰς τὸ Ἀπόρρητον Ἀρχεῖον τοῦ Βατικανοῦ καὶ προερχομένου ἐκ τῶν ἐπιοήμων διπλωματικῶν ἀντιπροσωπειῶν, τὰς ὁποίας ἡ Ἁγία Ἐδρα — ἥτις μέχρι τοῦ 1870 ἀπετέλει καὶ κυρίαρχον ανεξάρτητον Κράτος — διετήρει εἰς τὰς πρωτεύουσας καὶ ἄλλα πολιτικῶς ἀξιόλογα κέντρα τῆς Εὐρώπης¹.

Μεταξὺ τῶν κέντρων τούτων συγκαταλέγεται καὶ ἡ ἀγγλοκρατουμένη τότε Ἑπάνησος, ἥτις ἰδίᾳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀποτελεῖ διὰ τὸ Παπικὸν Κράτος τὴν κυριωτέραν πηγὴν πληροφοριῶν καὶ ἐνημερώσεως περὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἀγῶνος καὶ τῶν ἐν τοῖς Βαλκανικοῖς λοιπῶν συναφῶν ζητημάτων.

Εἰς Κέρκυραν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1816 ἐλεπούργει Παπικὸν Γενικὸν Προξενεῖον, μὲ εὐρεῖαν δρᾶσιν, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐξηρτῶντο ὑποπροξενεῖα καὶ προξενικὰ πρακτορεῖα ἐδρεύοντα εἰς τὰς λοιπὰς νήσους τοῦ Ἰονίου (Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν, Ἰθάκην κλπ.) ὡς καὶ εἰς πόλεις τῆς ἔναντι κειμένης Ἠπείρου (Πρέβεζαν). Τὰ παραρτήματα ταῦτα ἐπεκοινώνουν μετὰ τοῦ Γενικοῦ Προξενίου Κερκύρας, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπέστελλον τὰ ἔγγραφα καὶ τὰς ἐκθέσεις των, οὗτος δὲ ἐμερίμνα διὰ τὴν μέσω Ἀγκῶνος διαβίβασιν αὐτῶν εἰς Βατικανόν.

Τὰ περιγραφόμενα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ γεγονότα ἐκτίθενται ἐνίοτε ἐν συντομίᾳ διὰ τῆς συνήθους ἀλληλογραφίας, ἄλλοτε ἀντιθέτως, περιέχονται εἰς ἐκτενεῖς ἀναφορὰς καὶ ὑπομνήματα μὲ λεπτομερῆ στοιχεῖα μὴ ἐστερημένα ἐνίοτε καὶ ποίας τινος δόσεως λυρισμοῦ. Ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους, μάλιστα, τῆς Ἐπαναστάσεως συντάσσονται τακτικὰ «Πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ Δελτία» τὰ ὁποῖα παρέχουν συστηματικώτερον καὶ μεθοδικώτερον πιστὴν εἰκόνα περὶ τῆς ὅλης ἐξελίξεως τῶν γεγονότων.

Αἱ παρεχόμεναι πληροφορίαι παρουσιάζουν ὅλως ἰδιαίτεραν σημασίαν:

1) Πλείονας πληροφορίας περὶ τοῦ θέματος βλ. ἐν Γ. Θ. Ζώρᾳ, Ἐγνωστα ἔγγραφα τοῦ Ἀπορρήτου Ἀρχείου τοῦ Βατικανοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Παρνασσός 13 (1971) 119—153.

α) διὰ τὴν πηγὴν ἐξ ἧς προέρχονται, β) διὰ τὰς μνημονευομένας εἰδήσεις, γ) διὰ τὰς συνοδεύουσας αὐτὰς κρίσεις, σχόλια καὶ προβλέψεις.

Μεταξὺ τῶν κειμένων τούτων τέσσαρα ἔγγραφα ἀφοροῦν κατὰ κύριον λόγον ἢ καὶ ἐμμέσως εἰς τὸ οἶκτρον τέλος τοῦ Τουρκαλθανοῦ τυράννου. Ἀπεστάλησαν καὶ τὰ τέσσαρα πρὸς τὸν Γραμματέα τοῦ Παπικοῦ Κράτους (= Ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν) καρδινάλιον Ercole Consalvi ὑπὸ τοῦ ἐν Κερκύρα Παπικοῦ Γενικοῦ Προξένου μαρκησίου Carlo de Ribas μεταξὺ 1ης καὶ 13ης Φεβρουαρίου 1822 (νέα ἡμερομηνία).

Ἐν τῷ πρώτῳ ἀναφέρεται, οὖν ἄλλοις, ὅτι ὁ Ἀλῆς πασᾶς εὐρίσκεται ἀκόμη πολιορκημένος καὶ ὅτι κατορθώνει συνεχῶς νὰ δωροδοκῇ τοὺς φύλακὰς του, ἐν τῷ δευτέρῳ ἀναφέρεται ὅτι οὗτος φέρεται συνθηκολογήσας, μὲ μόνον ὅρον ἐκ μέρους του νὰ ἀχθῇ πρὸ τοῦ Σουλτάνου εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐν τῷ τρίτῳ παρέχεται λεπτομερὴς περιγραφή περὶ τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ θεωρούμενος τρομερὸς καὶ πονηρὸς δυνάστης συνελήφθη καὶ ἐξοντώθη ὡς καὶ περὶ τῶν προβλεπομένων συνεπειῶν ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, δεδομένου ὅτι τὰ ἀπολυτρούμενα τουρκικὰ στρατεύματα θὰ στραφοῦν ὁμαδικῶς κατὰ τῆς Πελοποννήσου καί, τέλος, ἐν τῷ τετάρτῳ διατυπῶνται καὶ πάλιν σοβαροὶ φόβοι περὶ τῆς τύχης τῆς Πελοποννήσου.

Δημοσιεύομεν κατωτέρω τὰ τέσσαρα ταῦτα ἔγγραφα εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν ἐκ τῆς ἰταλικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ ἔγγραφα τοῦ Γεν. Προξενείου, εἶναι συντεταγμένα:

Παπικὸν Γενικὸν Προξενεῖον

Ἐμπιστευτικόν

εἰς τὰ Ἠνωμένα Κράτη τῶν Ἰονίων Νήσων

Ἄριθ. 250

Πανιερώτατε καὶ σεβασμιώτατε πρίγκιψ

Ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἐπιβεβαιώσω τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ σεβασμιωτάτου ἐγγράφου Σας τῆς 23ης Ὀκτωβρίου παρελθόντος μηνὸς ἐπ' ἀριθ. 92885, θεωρῶ δὲ καθήκον νὰ φέρω εἰς γνῶσιν τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιωτάτης Πανιερότητος ὅτι δὲν ἀπέστειλα ἐν τῷ μεταξὺ καθημερινῇ ἐκθεσιν περὶ τῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων, καθότι ἐπειδὴ ἡ Ὑμετέρα Σεβασμιωτάτη Πανιερότης δὲν εὐηρεστήθη νὰ ἀπαντήσῃ εἰς οὐδὲν τῶν εὐλαβῶν ἐγγράφων μου, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ ἐν λόγῳ γεγονότα, ἐνόμισα ὅτι δὲν ἐπαρουσίαζον ἐνδιαφέρον δι' Ὑμᾶς ἐφ' ὅσον ὅμως ἐπιθυμεῖτε νὰ πληροφορηθῇτε περὶ τῆς παρουσίας ἐξελίξεως τῶν ἐν Ἑλλάδι πραγμάτων, δύναμαι νὰ Σῆς διαβεβαιώσω ὅτι τὰ ἀναγραφόμενα εἰς διαφόρους ἐφημερίδας ἀποτελοῦν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου μυθεύματα.

Ἡ πραγματικότης εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐν Πελοποννήσῳ διατηροῦν ἀνενόχλητοι τὰς ἐδαφικὰς θέσεις των καί, ἐνῶ ἀπολαύουν τὰ εἰς βάρος τῶν Τούρκων ἀποκτηθέντα λάφυρα, τακτοποιοῦν, ὅσον ἐπιτρέπουν αἱ περιστάσεις, τὴν διοικητικὴν κυβένησιν.

Εἰς Κονίπολιν τῆς Ἠπείρου συνεστήθη Γερουσία ἐξ ὁλοκλήρου ἀνεξάρτητος ἐκείνης τῆς Πελοποννήσου, ἣτις ἤδρευε προηγουμένως εἰς Καλαμάταν, τώρα δὲ εἰς Τριπολιτσάν.

Παρὰ τὰ λεγόμενα, ἡ ταπεινότης μου φρονεῖ ὅτι θὰ πραγματοποιηθῇ ὅ,τι εἶχον τὸ θάρρος νὰ ἐκθέσω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ εὐλαβεστάτου ἐγγράφου μου τῆς 10ης Ἀπριλίου παρελ-

θόντος μηνός, ἀριθ. 292. Εἰς ταῦτα προσθέτω ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων ἐπανελάμβανον ἄνευ ἐπιφυλάξεώς τινος ὅτι, ἂν δὲν ἐγνώριζον ὅτι ὑποστηρίζονται ἔξωθεν, οὐχὶ μόνον θὰ ἐθεώρουν ἐπιζήμιον πρωτοβουλίαν τὴν ἐπανάστασιν κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλ' ὅτι καὶ αὕτη ἢ κατάληψις τῆς Πελοποννήσου δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ ὑπ' αὐτῶν.

Ὁ πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων εὐρίσκεται πάντοτε πολιορκημένος ὑπὸ πολυαριθμῶν Τούρκων, οἵτινες ὁμῶς δωροδοκοῦνται παρ' αὐτοῦ διαδοχικῶς². Ἡ Πρέβεζα, ἣτις ἠπειλεῖτο νὰ κυριευθῇ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, τώρα ἡσύχασεν ἀπὸ τὸν φόβον τοῦτον, κατόπιν καταλλήλου χειρισμοῦ προσώπων ενδιαφερομένων ὑπὲρ τῶν Τούρκων.

Ἡ πολιτικὴ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ἡ (Ἀγγλική) Κυβέρνησις ἐναντι τῶν ὑποθέσεων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης εἶναι πλέον πασιφανής. Δὲν δύναμαι ὁμῶς καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶπω περισσότερα³. Ἡ Ὑμετέρα Σεβασμιωτάτη Πανιερότης νὰ ἐννοήσῃ τὰ ὑπόλοιπα διὰ τῆς ὀξυδερκοῦς διορατικότητος Αὐτῆς.

Ἀνανεῶνω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα τὴν σταθερὰν ἐντάξειαν, μεθ' ἧς ἀσπαζόμενος τὴν Ἱερὰν Πορφύραν, διατελῶ

Τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιωτάτης Πανιερότητος

ταπεινότητος, ἐνταβέστατος δοῦλός Σας πάντοτε εὐπειθέστατος

ὁ μαρκήσιος DE RIBAS - PIERI

Κέρκυρα 1η Φεβρουαρίου 1828

Πρὸς τὸν Καρδινάλιον EROLE CONSALOIS

Γραμματέα τοῦ Κράτους καὶ τῶν Θεσμῶν

καὶ προϋστάμενον τῆς S. CONSULTA

κλπ. κλπ. κλπ.

Ρώμην

Παπικὸν Γενικὸν Προξενεῖον

εἰς τὰ Ἡνωμένα Κράτη τῶν Ἰονίων Νήσων

Ἀριθ. 252

Παανιερώτατε καὶ σεβασμιώτατε πρίγκιψ

Κυκλοφορεῖται φήμη, ἣτις φαίνεται νὰ στηρίζεται ἐπὶ ἀσφαλῶν πηγῶν, ὅτι, τέλος ὁ διάσημος Ἀλῆς Πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων συνθηκολόγησε καί, ἀφοῦ παρέ-

- 2) Ὁ Γεν. Πρόξενος ἀναφέρεται εἰς τὴν κρατοῦσαν γενικὴν πεποίθσιν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς ἔξωθεν ὑποστηρίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ὑπὸ μεγάλης Δυνάμεως.
- 3) Ὁ ἀποστολεὺς ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς δια συνεχῶν δωροδοκιῶν κατώρθωσε νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν ἐναντίον του ὁλοκληρωτικὴν ἐπίθεσιν ἐκ μέρους τῶν πολιορκούντων αὐτὸν Τούρκων.
- 4) Ὁ παπικὸς ἀντιπρόσωπος ὑπονοεῖ τὴν ἀνθελληνικὴν στάσιν τῆς τοπικῆς ἐν Ἑπτανήσῳ ἀγγλικῆς Ἀρμοστείας, ἣτις εἶχε ταχθῇ ἀναφανδὸν ἐναντίον πάσης βοηθείας τῆς Ἑπαναστάσεως ὑπὸ τῶν Ἑπτανήσιων. Δὲν ἐπιθυμῶ ὁμῶς νὰ παράσχη περισσότερας πληροφορίας, ὑποδιόμενος προφανῶς τυχὸν ἀγγλικὴν λογοκρισίαν.
- 5) Τὸ ἐγγράφον ἀπειθύνεται πρὸς τὸν Ἐκπρωτὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ Βατικανοῦ, τὸν τότε καρδινάλιον ERCOLE CONSALVI, ὁ ὁποῖος, ὥς πάντες οἱ καρδινάλιοι, ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ πρίγκιπος (τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας).

δωσε τὸ φρούριον, ἐξήτησε νὰ μεταφερθῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ νέος Τοῦρκος διοικητὴς ἐδέχθη τὴν ὑποτέλειαν τῶν Ἰωαννίνων, διὸ καὶ δὲν ἐδωροδοθήκη, ὡς οἱ λοιποί, ἀπὸ τοῦ χρυσίου τοῦ μνημονευθέντος Ἀλῆ. Πραγματοποιουμένη ἡ πτώσις τῶν Ἰωαννίνων, θὰ προκαλέσῃ σημαντικὴν ταραχὴν εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα⁶.

Ἐπὶ τῇ ευκαιρίᾳ ταύτῃ ἀποστέλλω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα τέσσαρα (4) ἀντίτυπα τῆς τελευταίας προκηρύξεως, τῆς ἀφορώσης εἰς τὸν ἀφοπλισμὸν τῆς νήσου ταύτης⁷.

Ἀνανεώνω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα τὸν βαθύτατον σεβασμὸν, μεθ' οὗ ταπεινότητα ἀσπάζομαι τὴν Ἱερὰν πορφύραν Σας.

Τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιωτάτης Πανιερότητος
ταπεινότητος, εὐλαθέστατος δοῦλός Σας πάντοτε εὐπειθέστατος
ο μαρκήσιος C. DE RIBAS

Ἐν Κερκίρᾳ 4 Φεβρουαρίου 1822

Καρδινάλιον Κόριον ERCOLE CONSALVI

Γραμματέα τοῦ Κράτους κλπ. κλπ.

Ρώμην

Γενικὸν Προξενεῖον τοῦ Παπικοῦ Κράτους
εἰς τὰ Ἠνωμένα Κράτη τῶν Ἰονίων Νήσων

Ἀριθ. 253

Πανιερώτατε καὶ σεβασμιώτατε Προΐγκυψ

Ὁ τρομερὸς καὶ διάσημος Ἀλῆς Πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων δὲν ὑπάρχει πλέον. Ἡ κεφαλὴ του αἰωρεῖται ἤδη εἰς κοινὴν θέσιν τοῦ βυζαντινοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ τρόπος δὲ καθ' ὃν ἀπέθανε μαρτυρεῖ ὅτι οὗτος δὲν ἦτο ὁποῖος ἐνομιζέτο. Ἰδοὺ πῶς ἐθανατώθη:

Ὁ Ἀλῆς εἶχεν ὑποσχεθῇ ὅτι ἦτο ἔτοιμος νὰ συνθηκολογήσῃ, ἀπήτησεν ὅμως ὅπως ὁ Σουλτάνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ἀποστείλῃ ἱερὸν Φιρμάνιον, ἥτοι ἔνορκον γραπτὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι ἡ κεφαλὴ του δὲν θὰ διέτρεχε κίνδυνον. Ὁ Πασᾶς διοικητὴς τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων προσεποιήθη ὅτι θὰ ἀπέστελλε ταχυδρόμον, ἵνα ἐπιτύχῃ τὸ ζητηθὲν Φιρμάνιον, ὅτε δὲ παρῆλθον ὅσαι ἡμέραι ἦσαν ἱκαναὶ ἵνα θεωρηθῇ πιστευτὴ ἡ μετάβασις καὶ ἐπάνοδος τοῦ ταχυδρόμου, ὁ ρηθὲς Τοῦρκος διοικητὴς ἐπεδίωξε νὰ διαπραγματευθῇ μετὰ τοῦ Ἀλῆ εἰς τὴν νησίδα τὴν κειμένην εἰς τὸ κέντρον τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων. Πρὶν ἢ μεταβῇ εἰς τὸν ὑποδειχθέντα τόπον πρὸς καθορισμὸν τοῦ τρόπου καὶ τῶν ὄρων τῆς παραδόσεως τοῦ Φρουρίου, ὁ Ἀλῆς ἐξήτησε καὶ ἐπέτυχεν ἔνορκον ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ ἦτο σεβαστὸς εἰς τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Σουλτάνου.

Ἀκολούθως μετέβη ἵνα διεξαγάγῃ τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τριῶν ἀγάδων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρεσβύτερος, ἐνῶ ἔθεσε τὴν δεξιάν του εἰς τὸ στήθος ἵνα ἐξαγάγῃ

6) Ὁ Γεν. Προξενος προβλέπει ὅτι τυχὸν πτώσις τῶν Ἰωαννίνων καὶ ἐξουδετέρωσις τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ θὰ εἴχε σοβαρὸν ἀντίκτυπον ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν επιχειρήσεων, καθότι αἱ ἐν Ἠπείρῳ ἀπασχολημέναι τουρκικαὶ δυνάμεις θὰ ἐστρέφοντο πλέον κατὰ τῆς Πελοποννήσου.

7) Πρόκειται περὶ τοῦ ἐν Ἑπτανήσῳ ἐπιβληθέντος ὑπὸ τῶν Ἀγγλων γενικοῦ ἀφοπλισμοῦ, πρὸς πρόληψιν πάσης τυχὸν ἐνόπλου ἐκδηλώσεως ὑπὸ τῶν νησιωτῶν ἑκείνων ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ὑποθέσεως.

δήθεν τὸ ζητηθὲν ἱερὸν Φιρμάνιον, ἀντιθέτως ἐξήγαγε θανατηφόρον μάχαιραν, δι' ἧς ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀδιαλλάκτου τυράννου. Ἀμέσως ἔπειτα ἕτερος ἀξιωματοῦχος Τοῦρκος ἀπέκοψε τὴν κεφαλὴν του, ἣτις ἐστάλη αὐτοστιγμὴ εἰς Κωνσταντινούπολιν⁸.

Οὕτω πως ἑτεροματίσθη μία ἐπανάστασις δεκαεννέα μηνῶν. Οἱ θησαυροὶ του, χερνυπτόμενοι εἰς σπῆλαιον τοῦ Φρουρίου, εἶναι ἀνεκτίμητοι.

Συνεπεία ὅσων εἶχον τὴν τιμὴν νὰ ἐκθέσω ταπεινῶς πρὸς τὴν Ὑμετέραν σεβασμιωτάτην πανιερότητα, ὁλόκληρος ἡ Ἡπειρος θὰ ὑποκύβη καὶ πάλιν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ἡ δὲ Πελοπόννησος δὲν θέλει ψάλει ἐπὶ μακρὸν τὸν θρίαμβον τῶν ἐλληνικῶν ὀπλῶν⁹.

Πτωχὴ ἀνθρωπότης!

Ἀνανεώνω πρὸς τὴν Ὑμετέραν σεβασμιωτάτην πανιερότητα τὸν βαθὺν σεβασμὸν μου, μεθ' οὗ ταπεινότατα ἀσπάζομαι τὴν ἀγίαν Πορφύραν Σας.

Τῆς Ὑμετέρας σεβασμιωτάτης πανιερότητος

ταπεινότητος, εὐλαβέστατος θεράπων πάντοτε εὐπειθέστατος

ὁ Μαρκήσιος CARLO DE RIBAS — PIERI

Κέρκυρα 11 Φεβρουαρίου 1823

Καρδιάλιον Κον ERCOLE CONSALVI

Γραμματέα τοῦ Κράτους καὶ τῶν Θεσπισμάτων
καὶ Προϊστάμενος τῆς ἱερᾶς COUSULTA κλπ.

Ρώμην

Παπικὸν Γενικὸν Προξενεῖον

εἰς τὰ Ἠνωμένα Κράτη τῶν Ἰονίων Νήσων

Ἀριθ. 254

Πανιερώτατε καὶ σεβασμιώτατε προῖγκι!

Φρονῶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπήσω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα ὅτι πάντα ὅσα προέβλεψα εἰς βάρος τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου διὰ τῶν δύο εὐλαβεστάτων εγγράφων μου, ὑποβληθέντων ὑπὸ ἡμερομηνίας 7 καὶ 11 τρέχοντος, μοιραίως διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἐπληήθηνσαν.

Μοῖρα ἐκ τεσσαράκοντα πέντε πολεμικῶν πλοίων παντὸς μεγέθους καὶ τριάκοντα πέντε μεταφορικά, ὑπὸ ὀθωμανικὴν σημαίαν, εὐρίσκονται ἤδη εἰς τὰ ὕδατα τῆς Πελοποννήσου μετὰ δέκα πέντε χιλιάδων ἀνδρῶν πρὸς ἀπόβασιν. Αἱ δέκα ἢ δώδεκα χιλιάδες Τοῦρκοι, οἵτινες ἐπολιόρουν τὸν Ἀλῆ εἰς τὸ φρούριον τῶν Ἰωαννίνων, προχωροῦν ἐπίσης κατὰ τῆς Πελοποννήσου. Τέσσαρες Ἀγᾶδες ἔφθασαν εἰς Ἡπειρον μὲ τὴν διαταγὴν νὰ συγκεντρώσουν τριάκοντα χιλιάδας Τοῦρκους, οἵτινες πρόκειται ἐπίσης νὰ μεταφερθῶν, ἵνα ποτίσουν δι' αἵματος τὸ δυστυχὲς καὶ ὠραῖον ἔδαφος τῆς Πελοποννήσου. Ἡ Ὑμετέρα Σεβασμιωτάτη Πανιερότης διὰ τῆς διορατι-

8) Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐκθέσεως, ὁ ἐν Κέρκυρα παπικὸς ἀντιπρόσωπος δέχεται τὴν ἐνρῶς κηλοφορήσαντα φήμην περὶ τῆς δολοφονίας τοῦ ἰσχυροῦ Ἀλῆ Πασᾶ δια τεχνάσματος καὶ παραβιάσεως τῶν δοθεισῶν ὑποσχέσεων ὑπὸ Τοῦρκων ἀξιωματοῦχων.

9) Ὁ Γεν. Προξενος προβλέπει ὅτι μετὰ τὴν ἐξόντωσιν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τὰ πράγματα θὰ καταστοῦν διὰ τοὺς Ἕλληνας πολὺ τραγικὰ καὶ ὅτι ἡ Πελοπόννησος δὲν θὰ δινηθῇ πλέον νὰ ψάλλῃ ἐπὶ μακρὸν «τὸν θρίαμβον τῶν Ἑλληνικῶν ὀπλῶν».

κόητος τῆς ἀπείρου σοφίας τῆς κατανοεῖ ὅτι τὰ ἐφαρμοζόμενα ἐν τῷ παρόντι ὑπὸ τοῦ Διβανίου μέτρα πρὸς ἀνακατάληψιν μιᾶς τῶν ὠραιότερων ἐπαρχιῶν τῆς Αὐτοκρατορίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτύχουν¹⁰. Θὰ θεωρήσω καθήκον μου νὰ πληροφορήσω τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς περὶ οὗ ὁ λόγος ἀποστολῆς, εὐθὺς ὡς φθάσουν σχετικαὶ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας ἀναμένω ἐξ ἀσφαλούς πηγῆς.

ἔχω τὴν τιμὴν νὰ υποβάλω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα τὸν βαθύτατον σεβασμὸν μου καὶ τὴν ἀμείωτον εὐλάβειάν μου, μεθ' ἧς ταπεινότατα ἀσπάζομαι τὴν Ἱερὰν Πορφύραν Σας.

Τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιωτάτης Πανιερότητος

ταπεινότατος, εὐλαβέστατος δοῦλός Σας πάντοτε εὐπειθέστατος

ὁ μαρκήσιος C. DE RIBAS PIERI

Ἐν Κερκύρα 13 Φεβρουαρίου 1822¹¹

Καρδινάλιον Κύριον ERCOLE CONSALVI

Γραμματέα τοῦ Κράτους καὶ τῶν Θεσμῶν

καὶ προϊστάμενον τῆς S. COUSULTA

κλπ.

κλπ.

κλπ.

Ρώμην

Εἰς τὸ Ἀπόρρητον Ἀρχεῖον τοῦ Βατικανοῦ σῶζονται πολλὰ ἄλλα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν κοινωνικὴν, οἰκονομικὴν, ἐμπορικὴν καὶ στρατιωτικὴν κατάστασιν τῆς Ἠπείρου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀκόμη δὲ καὶ ἐκτενεῖς ἐκθέσεις τοῦ ἐν Πρεβέζῃ Παπικοῦ Προξενικοῦ Πράκτορος περὶ τῶν ἐν γένει πολιτικῶν συνθηκῶν τῆς σημαντικῆς ταύτης περιοχῆς κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

10) Ὁ Γεν. Πρόξενος ἐπαναλαμβάνει καὶ πάλιν ὅτι ὑπὸ τὰς διαμορφωθείσας νέας συνθήκας, ἡ ἐπιτυχία τῆς τουρκικῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς Πελοποννήσου — μιᾶς τῶν ὠραιότερων ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας — πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαια καὶ ἡ τύχη τῆς Ἐπαναστάσεως λίαν ἐπισημνῆς.

11) Ὡς ἐλέχθη ἤδη, αἱ μνημονεόμενα ἡμερομηνία γίνονται κατὰ τὸ νέον ἡμερολόγιον.

Ἡ πώλησις τῆς Πάργας

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΑΡΓΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

Κατὰ κανόνα ὅλες οἱ ἱστορικὲς μελέτες ποὺ ἐγράφησαν γιὰ τὴν Πάργα — καὶ εἶναι παρὰ πολλὰς — ἀκολούθησαν μὲ μονομέρεια τὸν ἱστορικὸ τοῦ δρόμο καὶ ἐτόνισαν τὴν μοναδική της ἱστορία καὶ τὴν μοναδικώτερή της "Ἐξοδο καὶ Φυγή, μετὰ τὴν πώλησί της ἀπὸ τοὺς "Αγγλοὺς στὸν Ἀλῆ—πασά.

Ἡ « Ἠπειρωτικὴ Ἑστία », μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 150ετηρίδος ἀπὸ τῆς Παλιγγενεσίας, μᾶς ὀρίζει μιὰ καινούργια σκοπιά, καθὼς καὶ ἓνα καινούργιο πρίσμα, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἰδοῦμε τὴν Πάργα. Μὲ τὸ πρίσμα δηλαδὴ τοῦ ἂν ὑπῆρξε προσφορά ἐκ μέρους της στὸν Μεγάλον Ἀγῶνα καὶ ποιά εἶναι αὐτή.

Καὶ ἀφοῦ τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα θὰ κινηθοῦμε εἶναι καθωρισμένα, δὲν θὰ ἰδοῦμε παρὰ μὲ ἓνα πολὺ γρήγορο πέρασμα τοὺς ἱστορικοὺς σταθμοὺς ποὺ διέδραμε ἡ Πάργα. Θὰ ἐπιμείνουμε ὅμως σὲ ὀρισμένα σημαντικὰ γεγονότα, καθὼς καὶ ὀρισμένα ἔγγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ συμπέρασμα στοὺς στόχους ποὺ ἐτάξαμε θὰ εἶναι πιο εὐγλωττο ἀπὸ κάθε δεξιό-τεχνικὸ χειρισμὸ ὁποιασδήποτε πέννας.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΓΑΣ

Στὴν Πάργα, περιοχὴ καὶ περιφέρεια της, βρέθηκαν διάφορα ἀρχαῖα ἔργα ἀνθρώπων χειρῶν. Προέρχονται ἀπὸ διάφορες ἐποχές, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν 120 ἢ 130 αἰῶνα καὶ καταλήγοντας στὸν 3ο, γιὰ τὰ πρὸ τοῦ Χριστοῦ χρόνια. Στὴν ἐποχὴ αὐτῇ, συνδυάζοντας καὶ τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν, γεωγράφων καὶ περιηγητῶν, συνάγουμε ὅτι ὑπῆρχε στὴν περιοχὴ τῆς Πάργας ἡ ἀρχαία πόλις Ἑλαία ἢ καὶ ἡ Τορύνη, δυνατόν ὅμως καὶ κάποια τρίτη. Βεβαιότητα πάντως δὲν ὑπάρχει, γιὰ τὰ εὑρήματα εἶναι ἐλάχιστα καὶ ἀσαφῆ. Κύρια ἀφορμὴ τῆς ἐλλείψεως στοιχείων ἡ ρωμαϊκὴ καταγίδα ποὺ κατέστρεψε τὶς ἀνθηούσες πολιτεῖες τῆς Ἠπείρου καὶ ἀπὸ τὴν στάχτι τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ συναχθῇ. Γι' αὐτὸ ἡ κλασσικὴ καὶ ρωμαϊκὴ περίοδος γιὰ τὴν Πάργα, καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Ἠπείρου, εἶναι σκεπασμένες μὲ σκοτάδι.

Τὸ ἔτος 1310 μ.Χ. εἶναι ἡ χαρυνγὴ στὴ ζωὴ τῆς Πάργας. Φαίνεται πρώτη φορὰ στὰ χαρτιά σὰν πόλι πὺν ἀνῆκε στὸν Δεσπότη τῆς Ρωμανίας.

Τὸ 1337 μ.Χ. ἀναφέρεται σὰν πόλι πιστὴ στὸν βυζαντινὸ Αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο τὸν Γ'. Εἶναι ἀκόμη χτισμένη στὸ βουνὸ Μπετζοβολιός, στὸ δυτικὸ ἄκρο ἐνδὸς στενόμακρου ὁροπεδίου.

Τὸ 1360—65 μεταφέρεται, ἀπὸ τὸ βουνὸ αὐτό, στὸν βράχο ποὺ σήμερον ὑψώνεται τὸ Κάστρο της καὶ ὕστερα ἀπὸ ἓνα θαῦμα τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας.

Τὸ 1399 καταλαμβάνεται καὶ λεηλατεῖται ἀπὸ τὸν Ἀλβανοσερβοβουλγαρόβλαχο Αὐθέντη τῆς Ζαρδαρίας, τὸν περιβόητο Μπογκζή.

Τὸ 1401 ὑπογράφει συνθήκη προστασίας καὶ συμμαχίας μὲ τὴν Βενετία, τὴν Γαληνοτάτη Δημοκρατίαν τοῦ Ἀγίου Μάρκου, ποὺ κυριαρχεῖ στὴν Μεσόγειο καὶ ὁ Δόγης, κάθε χρόνον ἀπὸ τὸ Παλάτσο Ντουκάλε ρίχνει ἓνα δαχτυλίδι τοῦ στοῦ «κα-

νάλε γκράντε», ανανεώνοντας τον μακροχρόνιο γάμο της Βενετίας με την Μεσόγειο. Η συμμαχία και προστασία θα διαρκέσει μέχρι το 1797, σχεδόν τετρακόσια χρόνια, με μικρές οδυνηρές και τραγικές διακοπές, όταν η προστάτις δεν μπορεί να προσφέρει ουσιαστική βοήθεια και η Πάργα καταλαμβάνεται και λεηλατείται από διαφόρους επιδρομείς, όπως το 1452, από τον Όθωμανό Στρατηγό Χατζή Μπέη, το 1537 από τον διαβόητο ληστοπειρατή Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα, το 1571 από τον Τοῦρκο Στόλαρχο Ἀλή—πασά. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι Παργίνοι εγκαταλείπουν τον αγώνα ή τον τόπο τους. Πολλές φορές οι Βενετσιάνοι, αφού δεν μπορούν να τους προσφέρουν ουσιαστική βοήθεια, θα τους προσφέρουν, στην Βενετία ή στην Κέρκυρα, καταφύγιο και δωρεάν ζημιατική αποκατάσταση. Οι Παργίνοι θα άρνηθουν και από τα βουνά όπου έχουν καταφύγει θα επιστρέφουν και θα ξαναχτίσουν τα ερείπια. Σε όλο αυτό το μακροαίωνα διάστημα, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιοχής (Μαργαριτιώτες, Μαζαρακιώτες, Ζεραίοι κ.λ.π.), προερχόμενοι κυρίως από εξισλαμισθέντες χριστιανούς, αποτελούν τον μόνιμο εχθρό τους στον οποίο βρίσκουν προθυμότερο σύμμαχο όλοι οι επιδρομείς, μέχρι ακόμη και οι δυνάμεις του Ἀξωνος.

Οι επόμενοι μέχρι το 1797 αιώνες θα είναι ειρηνικοί και αναδεικνύουν την Πάργα σε εξαιρετο εμπορικό κέντρο και σχεδόν μοναδικό επίνειο της Ἡπείρου.

Το 1788 γίνεται Τοπάρχης στα Γιάννινα ο Ἀλή—πασάς Τεπελενλής, με στόχο την ίδρυση έκτεταμένου κράτους και την κατάληψη του Σουλίου και της Πάργας.

Τους Βενετούς διαδέχονται οι Γάλλοι, το 1797.

Το 1798 οι Παργίνοι ζητούν την προστασία του Τουρκορωσικού συμμαχικού στόλου, υπό τον ναύαρχο Οὔζακώφ, για να αποφύγουν την κατάληψή τους από τον Ἀλή. Το 1800 η Επτανήσος γίνεται αυτόνομος και τα Ἐξαρχήματα (Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα, Βουθρωτός) θεωρούνται προστατευόμενα της Ὑψηλῆς Πύλης, υπό Τοῦρκο διοικητή.

Το 1803 το Σοῦλι πέφτει στα χέρια τοῦ Ἀλή—πασά.

Το 1806 κηρύσσεται Ρωσο—τουρκικός πόλεμος και το 1807 η Πάργα ζητάει και επιτυγχάνει την Γαλλική προστασία.

Το 1809 οι Γάλλοι καταλαμβάνουν όλα τα Επτανήσια. Το 1814 εγκαταλείπει ο Ἀλῆς την μέθοδο των ληστρικών επιθέσεων και οργανώνει μεγάλη επίθεση κατά της Πάργας με 20.000 στρατό, αλλά παθαίνει τρομερή καταστροφή. Το ίδιο έτος (1814) οι Παργίνοι ζητούν την προστασία της Ἀγγλίας, συλλαμβάνοντας κατά τρόπο προδοτικό την Γαλλική φρουρά.

Το 1819 (15 Ἀπριλίου, Μεγάλη Παρασκευή) οι Παργίνοι εγκαταλείπουν την πατρίδα τους που έχει πουληθεί από τους Ἀγγλους στον Ἀλή για 666.666 τάληρα ή 150.000 λίρες και καταφεύγουν στην Κέρκυρα. Προηγουμένως έχουν ξεθάψει τα κόκκαλα των προγόνων, τα έκαψαν στην πλατεία και, μαζί με τα Ἱερά των Ἐκκλησιῶν τα μεταφέρουν μαζί τους στην ξενιτειά.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Ἡ φιλελεύθερη παργινή ψυχροσύνη και η ἐπὶ τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα διατήρησι της βενετσιάνικης προστασίας, που διακρίνεται για ἀγάπη, συμπάθεια και ἐξαιρετική ἀδυναμία πρὸς την Πάργα, είναι οι βασικοί λόγοι στην διαμόρφωση ἐνὸς πολιτεύματος μοναδικού, για την διάρκεια και την δημοκρατικότητά του, σ' ὁλόκληρη την Ἑλληνική Ἱστορία. Ἀνώτερος Ἀρχοντας είναι ο Κυβερνήτης — Διοικητής, Ἑλληνας και, κατὰ κανόνα, Κερκυραῖος. Συγκεντρώνει κάθε

ἐξουσία, χωρίς νὰ εἶναι ἀνεξέλεγκτος καὶ στὰ σπουδαῖα θέματα ὅπως π.χ. ἀμύνης, ἔχουν θέτο ὁ Βενετσίανος στρατιωτικὸς διοικητὴς καὶ οἱ Παργινοὶ ἄρχοντες. Οἱ Παργινοὶ ἔχουν ἀνώτατο ἐκλογικὸ ὄργανο καὶ ἀνώτατη ἐξουσία τὴν Γενικὴ Συνέλευσι τῶν Πατριζίων, ὅπου μετέχουν μὲ δικαίωμα ψήφου μόνον ἄτομα ποὺ ἀνήκουν στὶς Παργινὲς φάρες. Ἡ Γενικὴ Συνέλευσι ἐκλέγει κάθε χρόνον τοὺς Δημάρχους, Ἀρχιγραμματεῖς καὶ Γραμματεῖς, Ἀγορανόμους, Προβλεπτὰς Ὑγείας κ.λ.π. καὶ ἀποφασίζει γιὰ ὅλα τὰ σοβαρὰ θέματα.

Ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Βενετίας οἱ Παργινοὶ κινοῦνται ἐλεύθερα καὶ ἐμπορεῦνται καὶ γεωργοῦν ὅπουδήποτε θέλουν στὴν βενετσιάνικη ἐπικράτεια. Στρατεύονται μόνον ὅταν κινδυνεύει ἡ πατρίδα τους, μποροῦν νὰ ἔχουν ἰδιοκτησία παντοῦ, ἰσότιμοι Βενετοὶ πολῖτες, καὶ ἐμπορεῦνται πληρώνοντας φόρους ὅταν κάνουν εἰσαγωγὰς – ἐξαγωγὰς. Εἶναι ἐλεύθεροι νὰ ἀσκοῦν τὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα, νὰ διαχειρίζονται τὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ὁ Κλῆρος τους (25 ἱερωμένοι περὶπου, μὲ ἐπὶ κεφαλῇ τὸν Πρωτόπαπα) εἶναι ἀνεξάρτητος. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Πάργας δὲν ὑπάγεται οὔτε στὸν Ἐπίσκοπο Παραμυθιάς, στὴν ὁποία ἀνήκει τοπικῶς, οὔτε στὸν Ἐπίσκοπο Φιλαδελφείας (Βενετία), οὔτε στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχην. Τοῦ τελευταίου, κατὰ κανόνα, μνημονεύεται τὸ ὄνομα στὶς 50 ἐκκλησίες καὶ ἑωκλήσια τῆς Πάργας, καὶ τοῦτο μόνον γιὰ τὴν συμβολίζουσα τὴν Κεφαλὴ τοῦ ὑποδούλου Ἑθνους.

Τὰ πολιτικά, ποινικά καὶ διοικητικά θέματα ἐπιλύει συνήθως ὁ Κυβερνήτης Διοικητὴς σὲ δημόσιες τακτικὲς δικασίμους. Εἶναι δὲ ὑποχρεωμένος νὰ δίνει ἀντίγραφα τῶν ἀποφάσεών του καὶ ὅλων τῶν περιστατικῶν τῆς κάθε δίκης, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ ἐνδιαφερόμενοι νὰ προσφεύγουν στὸν Προβλεπτὴ Κερκυρας, στὸν Γενικὸν Κατὰ Θάλασσαν Προβλεπτὴ, τὸ Συμβούλιον τῶν Λέξα ἢ τὸν Λόγη, μέχρις ὅτου κρίνουν ὅτι ἐδικαιώθηκαν. Τὰ ἐκκλησιαστικά θέματα καὶ ὅσα ἄπτονται τοῦ οἰκογενειακοῦ Δικαίου ἢ καὶ τοῦ κληρονομικοῦ (γάμοι, προικοσύμφωνα ἢ διαφορὰς κ.λ.π.) εἶναι στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ Πρωτόπαπα.

Ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλῆας, γιὰ τὴν παραγωγὴ κυρίως λαδιοῦ, τὸ ἐβραϊκὸ κίτρο, ἡ ἀλεία, ἡ ναυτιλία καὶ ναυπηγία, βασικώτατα ὅμως τὸ ἐμπόριο, εἶναι οἱ κυριώτεροι πόροι ζωῆς καὶ εὐημερίας τῶν Παργινῶν στὴ μακροχρόνιη ἱστορία τους. Ἡ παραγωγὴ σὲ ὁπωρολαχανικά εἶναι περιορισμένη καὶ σὲ σιτηρὰ ἐλάχιστη. Διακινοῦνται, ὅμως, μέσον τῆς Πάργας, ὅλα τὰ γεωργικά, κτηνοτροφικά καὶ δασικά προϊόντα τῆς ἐνδοχώρας καὶ δι' αὐτῆς προωθοῦνται στὸ ἐσωτερικὸ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἑνῶπην.

Οἱ Παργινοὶ μιλοῦν γλῶσσα πολὺ εὐχάριστη, ποὺ ὅμως εἶναι ἐπιρρεασμένη ἀπὸ πολλὰ βενετσιάνικα στοιχεῖα, λίγα τουρκικά καὶ ἐλάχιστα ἀλβανικά καὶ σλαβικά. Εἶναι φιλότιμοι, φιλοπάτριδες, πολὺ περήφανοι γιὰ κάθε δικό τους, φιλόλληλοι, γενναῖοι, ἔντιμοι καὶ ἔτοιμοι νὰ θυσιάσουν τὰ πάντα γὰρ τὴν Ἰδέα καὶ τὴν Πατρίδα.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ προτερήματα φθάνουν στὴν ὑπερβολὴ ἢ καταντοῦν ἐλαττώματα. Θὰ ἀφήσουμε τὸν Σπυρίδωνα Καποδίστρια, Κυβερνήτη—Διοικητὴ τους τὸ 1764, νὰ μᾶς τοῖς χαρακτηρίσῃ ἀπὸ τὴν δική του σκοπιά, ποὺ ὁπωσδήποτε εἶναι μεροληπτικὴ καὶ ἀποτέλεσμα ἀγανακτήσεως. Ἀναφέρει στοὺς ἀνωτέρους του ὅτι:

«... Πρέπει νὰ πεισθῇτε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ λαὸ ἄπιστο καὶ πεισματάρη, προπετῇ καὶ γεμᾶτο ματαιοδοξία. Εἶναι τόσο ἑξαλλοὶ ἀπὸ τὴς ἀναθυμιάσεις ποὺ ἀποπνέει ἡ ἰδέα τους γιὰ τὴν σπουδαία τους καταγωγή, ὥστε τοὺς θολώνει τὸ μυαλό, τοὺς ἀφαιρεῖ κάθε εὐθυκρισία καὶ γίνονται ἀχαλίνωτοι. Γι' αὐτοὺς δὲν ὑπάρχουν πρὸς εὐχάριστες στιγμὲς ἀπὸ ὅταν, σ' ἐκεῖνα ποὺ μποροῦν νὰ μοῦ φανοῦν χρήσιμοι, μοῦ δίνουν μὴ αὐθάδη ἀπάντησι. Καὶ δὲν μπο-

ποῦν οἱ καλοὶ τρόποι ὄχι μόνον νὰ τοὺς συμμορφώσουν ἀλλὰ οὔτε ἔστω νὰ τοὺς περιορίσουν οὐτὴν τὴν νοοτροπία καὶ φθάνει νὰ ἀρνηθῇς νὰ ἱκανοποιήσῃς μιὰν ἄδικη ἀξίωσί τους γιὰ νὰ γίνουν ὠρκεισμένοι ἐχθροὶ σου, ἔστω καὶ ἂν σὲ ἑκατὸ ἄλλα ζητήματα τοὺς ἔχεις ἱκανοποιήσῃς. Αὐτὸς εἶναι ὁ τρόπος πὺν σκέπτονται καὶ ἐνεργοῦν αὐτοὶ καὶ αὐτὲς τὶς ιδιότητες σὰν περιουσία κληροδοτοῦν στοὺς ἀπογόνους τους».

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΩΝ ΠΑΡΓΙΝΩΝ

Ἐχει κάποια ἰδιαίτερη ἀξία νὰ γνωρίσουμε τὴν πνευματικὴ κατὰστασι τῶν Παργινῶν στὰ χρόνια ἐκεῖνα. Βεβαίως ἀπέχουμε πάρα πολὺ χρονικῶς γιὰ νὰ ἔχουμε σαφεῖ καὶ πλήρη ἀντίληψιν. Ἐπὶ πλεόν δὲν ἔχουμε συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο ὁργανώσεως τῶν σχολείων τῆς Πάργας. Γνωρίζουμε ὅμως τοὺς πῖο σπουδαίους διδασκάλους τῆς, γι' αὐτὸ θὰ ἀκολουθήσουμε τὸ σφὸρ γνωμικὸ τοῦ λαοῦ μας πὺν λέει: «πὲς' μου ποιὸν ἔχεις δάσκαλο νὰ σοῦ πῶ ποιὸς εἶσαι».

Θὰ ἀναφέρουμε σὲ συντομία ὄχι μόνον ὅσους γνωρίζουμε ὅτι ἐδίδαξαν στὴν Πάργα, ἀλλὰ καὶ τοὺς Παργινούς διδασκάλους ἢ ἄλλους ἐπιστήμονες πὺν ἐδίδαξαν ἢ ἐργάστηκαν σὲ ξένα μέρη. Καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Πάργα ἔκανε «ἐξαγωγή» μορφωμένων ἀτόμων εἶναι δηλωτικὸ τοῦ μορφωτικοῦ τῆς ἐπιπέδου. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ Σχολεῖα Ἑλληνικῶν Γραμμάτων δὲν ἦσαν πάντοτε ἐπαρκὴ γιὰ πλήρη μόρφωσι καί, ἐπειδὴ καὶ τὰ Ἴόνια εἶχαν περιορισμένα σχολεῖα (οὔτε κὰν ἐδίδασκαν τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά), οἱ εὐποροὺς παργινεὺς οἰκογένειες ἔστελναν τὰ παιδιὰ τους στὸ ἑξωτερικὸ, ἰδίως στὴν Ἰταλία, ὅπου ἡ κλασσικὴ παιδεία εἶχε ἐξαιρετικὴ ἀνθησι στὰ λαμπρὰ τῆς πανεπιστημίου.

Μεταξὺ τῶν διακεκριμένων διδασκάλων πὺν ἐδίδαξαν στὴν Πάργα ἀναφέρουμε τὸν Ἱερομόναχο Τιμόθεο Βασιλᾶ, μεγάλῃς μορφώσεως Παργινὸ κληρικὸ, τὸν Ἀναστάσιο Μοσπινιώτη ἀπὸ τὰ Γιάννινα, τὸν Ἀγάπιο Ρήγα, τὸν Χριστόφορο Περγαῖδ, πὺν τόσο συνεδέθη μὲ τὴν ἱστορία τῆς Πάργας, τὸν Ἀναστάσιο Μοναστηριώτη, τὸν Παργινὸ Σπυρίδωνα Πλασκασοβίτη, πὺν ἐδίδαξαν στὸ πρὸ τοῦ 1819 διάστημα.

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφέρουμε τὸν Ματθαῖο Παρανίκα, τὸν Ἱερομόναχο Συμβέστρο, τὸν Σπυρίδωνα Καφηρέα καὶ τὸν Παναγιώτη Ἀραβαντινὸ, ἀπὸ οἰκογένεια πὺν ἐγκατεστάθη στὴν Πάργα. Ἐπίσης τοὺς Παργινούς: Ἱερομόναχο Εὐλόγιο Μαυρογιάννη, πὺν διηύθυνε μέχρι τὸ 1821 τὴν Δημοσίαν Σχολὴν Πατρῶν, τὸν Ἱερομόναχο Φιλόθεο Ἰδρωμένο ἀπὸ τὴν ἐπιφανῆ οἰκογένεια τῶν Ἰδρωμένων, ὁ ὁποῖος εἶχε διδάξει στὴν Πάργα μέχρι τὰ 1710 καὶ μετὰ εἶχε ἐγκατασταθῇ στὴν Ἀθήνα.

Ὁ Ἱερομόναχος Ἀκάκιος Δεσύλλας τῆς μεγάλῃς παργινῆς οἰκογενείας ἐδίδασκε στὴν Πάργα ἀρχαῖα Ἑλληνικά. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ἦταν μιὰ διασημότης, ἀλλὰ ἡ πῖο σπουδαία προσφορά του ἦταν ὅτι ἐδίδαξε καὶ διेमόρφωσε τὸν ἀνεψιὸ του Ἀνδρέα Ἰδρωμένο. Σὰν Ἰατρός καὶ Διδάσκαλος ἀναφέρεται ὁ Γεώργιος Δεσύλλας. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Ἰατροῦ ἀσκοῦσε στὴν Κωνσταντινούπολι ὅπου ἐγένε διάσημος. Διακεκριμένος γιὰ τὴν βαθειὰ καὶ ἀπέραντη μόρφωσί του ἦταν καὶ ὁ Ἰδρωμένος Χρυσάνθος τῆς οἰκογενείας πὺν ἔχει καὶ σήμερον διασημότητες τῆς ἐπιστήμης. Ὁ Χρυσάνθος ἦταν Ἀρχιδιάκονος στὰ Γιάννινα ἐπὶ Μητροπολίτου Γαβριὴλ.

Ὁ Ἐθνοδιδάσκαλος Ἀγάπιος Ρήγας, ἀπὸ τὴν Δημητσάνα τῆς Ἀρκαδίας, πὺν πολλοὶ ἐθεώρησαν Παργινὸ, ἐδίδαξε στὴν Πάργα διόκληρη δεκαετία (1770—

1780) καὶ τὴν ἀγάπησε σὺν δεύτερῃ πατρίδᾳ του, γι' αὐτὸ καὶ ἡ σύγχυσι γιὰ τὴν καταγωγὴν του.

Ἡ κορυφαία πνευματικὴ διάνοια ποὺ ἀνέδειξε ἡ Πάργα εἶναι ὁ Ἱερὺς Ἀνδρέας Ἰδρωμένος ἢ ἀπλῶς Παπ' Ἀντρέας, ὅπως τὸν ᾔθελαν οἱ σύγχρονοί του, γιὸς τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Ἀναστασίας τὸ γένος Δεσύλλα. Γεννήθηκε στὴν Πάργα τὸ 1764 καὶ ἦταν ἐγγονὸς τοῦ Ἰωάννου Ἰδρωμένου, ἀξιωματικοῦ τοῦ πυροβολικοῦ στὸν βενετσιάνικο στόλο. Στὴν Πάργα ἐμαθήτευσε δυὸ χρόνια στὸν Ἀγάπιο Ρήγα. Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὰ ἀρχαῖα γράμματα καὶ ὁ ἄψογος χειρισμὸς τῆς ἀρχαίας γλώσσας προκαλοῦν θαυμασμό. Στὴν ἀρχὴ ἐγίνε ἀρχαιοφύλαξ στὴν Πάργα καὶ μετὰ Ἱερωμένος, ἀλλὰ ἀρνήθηκε νὰ γίνῃ Πρωτόπαπας, ὅπως τοῦ ἐπρότειναν ἀμεσῶς, γιὰ λόγους ταπεινοφροσύνης. Συνεδέθη μὲ ἀλληλογραφία μὲ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλλίδα καὶ τὸν Κοραῖ καὶ εἶναι ὁ μεγαλύτερος ὁραματιστὴς τῆς ἐλευθερίας καὶ ὁ συντάκτης ὅλων τῶν ἐπιστολῶν, ὑπομνημάτων καὶ αἰτήσεων ἐνισχύσεως καὶ προστασίας στὶς δύσκολες ἐποχὲς τῆς Πάργας. Σὲ προσωπικὴ του παρέμβασι στὸν Ναύαρχο Οὐζακὼφ ὀφείλεται ἡ σωτηρία τῆς Πάργας, ποὺ παρ' ὀλίγο νὰ ἔπεφτε στὰ χεῖρα τοῦ Ἀλῆ. Ὅταν τὸ 1804 ἰδρύνθηκε ἡ πρώτη Δημόσια Ἑλληνικὴ Σχολὴ στὴν Κέρκυρα, διορίστηκε καθηγητὴς μὲ βοηθὸ του τὸν Περγαῖ. Ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ μίλησε στὴν ἑλληνικὴ. Ὑστερα ἀπὸ αἰῶνες, στὰ ἐγκαινία καὶ ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς. Θὰ διδάξῃ ἐκεῖ ἐπὶ 21 χρόνια καὶ θὰ ἀφήσῃ εποχὴ γιὰ τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν δρᾶσιν του.

Μετὰ τὴν φυγὴ τοῦ 1819 στὴν Κέρκυρα, οἱ παργινοὶ, παρὰ τίς τραγικὲς ἐκεῖ συνθῆκες διαβιώσεως, δὲν ξεχνοῦν τὴν ἀνάγκη μορφώσεως καὶ κατορθώνουν νὰ ἀναδείξουν ἐπιστῆμονες καί, μὲ τίς οἰκογένειες Δεσύλλα, Βασιλᾶ, Ἰδρωμένου, Δημουλίτσα, Μανιάκη κ.λ.π. μπαίνουν στὴν τάξιν ποὺ διευθύνει τὴν Κέρκυρα καὶ ἀναδεικνύουν βουλευτάς, γεροντιστάς, στρατηγούς, ὑπουργούς, δημάρχους Κερκύρας κ.λ.π. κ.λ.π..

Κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὸ 1819 χρόνια ἀνεδείχθη στὴν Κέρκυρα ὁ Θωμᾶς Δημουλίτσας, ποὺ ἐσπούδασε στὴν Μολῶνια Φιλοσοφίαν καὶ Δίκαιον, ἀνεκρηρύχθη διδάκτωρ καὶ ἤσκησε δικηγορίαν στὴν Κέρκυρα. Ὁ Νικόλαος Μανιάκης, προστατευόμενος τοῦ Λόρδου Χέϋγκ, ἐσπούδασε σὲ διάφορα εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια καί, κατὰ μίαν ἐκδοχὴ, Δίκαιο στὸ Καϊμπριτζ. Διετέλεσε καθηγητὴς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ Πολιτικῆς Δικονομίας στὴν Σχολὴ Γκίλφορντ.

Ὁ Κωνσταντῖνος Μαυρογιάννης γεννήθηκε τὸ 1817 στὴν Κέρκυρα, ὅπου εἶχε μετοικήσει ἡ οἰκογένειά του, ἀπὸ τὸ 1779. Τὰ πρῶτα μαθήματα ἐπῆρε στὴν Κέρκυρα καὶ ἀπὸ τὸ 1833 μέχρι τὸ 1835 ἐσπούδασε στὴν Πίζα, ὅπου ἐγίνε χειροῦργος. Πρακτικὴ ἐξάσκησις ἔκανε στὸ Παρίσι καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπέστρεψε στὴν Κέρκυρα ὅπου ἀσχοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ Ἱατροῦ. Φιλελεύθερη ψυχροσύνησι, ἀνεμείχθη στὰ δημόσια καὶ τὰ ἄρθρα του στὶς Ἑλτανησιακὰς ἐφημερίδες τὸν ἔκαναν ὑποπτό καὶ ἀνεπιθύμητο στοὺς Ἀγγλοὺς κατακτητὲς, ποὺ τὸν ὑπεχρέωσαν νὰ φύγῃ. Πηγαίνει στὴν Ἀθήναν ὅπου γίνεται Καθηγητὴς τῆς Παθολογίας στὸ Πανεπιστήμιο. Τελικὰ ἐπιστρέφει στὴν Κέρκυρα ὅπου καὶ πεθαίνει φρενοβλαβής.

Αὐτοὶ εἶναι κυρίως οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι ποὺ ἐδίδαν ἢ ἐδρᾶσαν γύρω ἀπὸ τὴν Πάργα κατὰ τὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια τῆς προπαρρασκευῆς τῆς Ἑπαναστάσεως. Ἀλλὰ θὰ πρέπει, γιὰ νὰ κατανοήσῃ κανένας τὴν ἀξίαν τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῆς Πάργας, νὰ ξέρῃ τοῦλάχιστον ὅτι ὁ Πατροκοσμᾶς στὶς περιοδείες του στὴν Ἑλλάδα βοήθε, παντοῦ σχεδόν, ἀνθρώπους ποὺ δὲν διέφεραν ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία, ἀφοῦ ζοῦσαν σὲ σπηλιὰς καὶ δὲν εἶχαν οὔτε ὄνομα, γιὰτὶ ἔμεναν ἀβάπτιστοι καὶ ὅτι οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς Ἑπαναστάσεως ἦσαν ἐντελῶς ἀπαιδευτοὶ καὶ καθωδηγοῦντο μόνον ἀπὸ μιὰ μυστηριώδη δύναμιν, ποὺ δὲν ξέρομε ἂν πρέπει

νά χαρακτηρίσουμε σάν «θεία φώτισι» ἢ «ἐνστικτο τῆς φυλῆς», γιὰ νά κατανοήσουμε τὴν πνευματικὴ ἀξία τῆς Πάργας καὶ τὴν αἴγλη ποὺ ἀνέδιδε στὸν σκλάβο ἑλληνισμό.

ΕΘΝΙΚΟΣ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ

Ἡ ἐκλογὴ τῆς Πάργας σάν ἀμυντικοῦ χώρου, μὲ τὰ δεδομένα τῆς στρατιωτικῆς τακτικῆς τῆς ἐποχῆς, πρέπει νά χαρακτηριστῇ σάν ιδεώδης. Προέκειται γιὰ ἓναν θρόνο θεόρατο, ποὺ περιβάλλεται κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἀπὸ τὴν θάλασσα, ἔχει ὑψόμετρο ἀπὸ αὐτὴν 78 μέτρα καί, ἀπὸ τὸν λαμὸ τῆς γῆς, ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὴν στεριά, ὑπερέχουν οἱ ἀμυντικοὶ χώροι ἀπὸ 20 μέχρι 40 μέτρα. Τὸ Κάστρο ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο καταφύγιο σὲ κάθε ἐπιδρομῇ, γιατί ἡ πόλι θὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἔξω, ἀλλὰ ἡ ἐπέκτασι θὰ γίνῃ κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε τὰ σπίτια, κολλητὰ χτισμένα μεταξὺ τους, νά ἀποτελοῦν ἓνα συνεχὲς ἀμυντικὸ τεῖχος. Ὅλα ἔχουν πρὸς τὰ ἔξω πολεμίστρες καὶ ἡ ὅλη ἄμυνα θὰ ἔχῃ τρεῖς ἐπιδιώξεις: τὴν προστασία τῆς ἔξω πόλεως, ποὺ ἔχει σχετικὴ ἄμυνα καὶ μόνο τρόπο ἐξωτερικῆς ἐπικοινωνίας τὴν κεντρικὴ εἴσοδο, σημερινὴ «Πορτοκουλουριά» (PORTA DELLA CITA), τὴν προστασία τοῦ πρώτου προμαχώνος (PRIMO BASTIONE) καὶ τὴν προστασία τοῦ κυρίως Κάστρου (CASTELLO), μὲ τις ἀπόρθητες, σὺν τῷ χρόνῳ, ὀχυρώσεις.

Τὸ Κάστρο ἐντυπωσιάζει τὸν ἐπισκέπτη ἀφάνταστα γι' αὐτὸ καὶ οἱ Δόγηδες, ἐπιρροασμένοι ἀπὸ τὶς διηγῆσεις τῶν βενετσιάνων ἀξιωματοῦχων, τῆς ἔδωσαν ἰδιαίτερη σημασία καὶ προσοχή, ὅση κατὰ καιροὺς τοὺς ἐπέτρεπε ἡ ταραχώδης διακυβέρνησή τους, καὶ τὴν ὠχύρωσαν κατὰ τὸν καλλίτερον τρόπο. Οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς ποὺ οἱ φρούραρχοι Πάργας ζητοῦν ἀπὸ τοὺς προϊσταμένους τους ἐνίσχυσι τῆς Πάργας εἶναι πολλές, ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ παραθέσουμε μία, προερχομένη ἀπὸ τὸν NICOLO SURIAN, PROVIDITORE DELLE MILICIE:

«...Ἡ Πάργα εἶναι ἓνα φρούριο στὴν ξηρά, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Νηοὶ τῶν Παζῶν, οἱ ὁποῖοι πάλι εἶναι ἓνα ξερονῆσι τῆς Κερκύρας. Εἶναι (ἐνν. ἡ Πάργα) μία πολὺ ἰσχυρὴ τοποθεσία, ποὺ ἰσχυροποιήθηκε πάρα πολὺ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ πολέμου καὶ μᾶς ἐξυπηρετεῖ μὲ τὸ νά ἔχουμε τὸ ἓνα πόδι στὴν ξηρά. Μὲ τὴν σκέψι δὲ ὅτι οἱ Παργινοὶ εἶναι ἐχθροὶ πρὸς τοὺς πανούργους Ἀλβανούς, τὸ σημεῖο αὐτὸ μᾶς χρησιμεύει ἀφάνταστα. Ἀκόμη μᾶς ἐξυπηρετεῖ εἰς τὸ νά πληροφοροῦμεθα ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴν Τουρκία. Ὁ λαὸς τῆς εἶναι πιστὸς καὶ γενναῖος καὶ εἶναι ἀφοσιωμένος στὰ ναυτικὰ καὶ στὸ ἐμπόριο...».

Ἔτσι μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὸ φρούριο τῆς Πάργας γίνεται ἀπόρθητο. Εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο νά κάμουμε ἓναν προσανατολισμὸ στὸν χρόν καὶ τὸν χώρο. Ἡ Πάργα ἀνήκει στὸ ἔδαφος τῆς Ἠπείρου καὶ ἡ Ἠπειρος εἶναι κατακτημένη ἀπὸ τὸ 1431, προτοῦ ἀκόμη πέσῃ ἡ Πόλι. Ἐπομένως σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες, μέσα στὸ ἔδαφος τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐνῶ αὐτὴ ἀνέρχεται στὸν κολοφῶνα τῆς ἐπιτυχίας τῶν κατακτητικῶν τῆς πολέμων, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα στὴν βαθμιαία παρακμὴ τῆς, ὑπάρχει μιὰ ἐστία ἀντιστάσεως, ποὺ τὴν προστατεύει ἡ ὀχύρωσί της, ἡ ἀντρεία τῶν κατοίκων της καὶ ὁ φτερωτὸς λέων τοῦ Ἀγίου Μάρκου, ποὺ φιγουράρει ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Πύλη τοῦ Κάστρου της. Πολὺ κοντὰ θρίζονται τὰ Ἑπτάνησα (σὲ 11 μίλια οἱ Παξοί, σὲ 30 ἡ Λευκάδα, σὲ 36 ἡ Κέρκυρα) ποὺ καὶ αὐτὰ θρίζονται ὑπὸ τὸ ἴδιο φιλικὸ καθέστω.

Περνώντας τὰ χρόνια γίνεται τὸ προοδημένο μάτι τῶν συμμάχων γιὰ τὴν

Τουρκία, γι' αὐτὸ τὴν ἀποκαλοῦν «αὐτὴ καὶ μὰτι τῆς Κέρκυρας» (PARGA SARA SEMPRE L' OCCHIO E L' ORREICCHIO DI CORFU E PER CIO DOBIAMO TEMERLA CON TUTTE FORZE). Κάθε νέος προστάτης ἢ κυρίαρχος προσπαθεῖ νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὸ σπουδαῖο τοῦτο φρούριο, πὺν ἔχει ἐπὶ πλέον ἓνα πληθυσμὸ ἐχθρικό πρὸς τοὺς Τούρκους.

Μιά ἐπιστολὴ τοῦ Στρατηγοῦ τοῦ Ναπολέοντος Καίσαρος Μπερτιέ, ἀπὸ 10 - 9 - 1807, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τοὺς Παργινούς, πὺν τοῦ ζητοῦν νὰ μεσιτεύσῃ στὸν Ναπολέοντα καὶ νὰ μὴ τοὺς παραδώσῃ στὸν Ἀλῆ - πασᾶ, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἀξία τῆς Πάργας:

«Πρὸς τοὺς γενναίους κατοίκους τῆς Πάργας.

Σᾶς ὑπεσχέθην νὰ μεριμνήσω στὸν Αὐγουστο Αὐτοκράτορά μας Ναπολέοντα τὸν Μεγάλον γιὰ νὰ περιληφθῇ τὸ ἔδαφος σας στὴν διοίκησιν τῆς Ἑπτανήσου. Ἐτήρησα τὴν ὑπόσχεσί μου πρὸς σᾶς καὶ ὑπολογίζω τόσο στὴν θέλησιν τοῦ Μονάρχου μου, ὁ ὁποῖος προσιτατεύει τὰ πολεμικὰ καὶ γενναῖα ἔθνη, ὅσο καὶ εἰς τὸ ὅτι ἀρνήθηκα νὰ παραδώσω τὴν χώρα σας στὸν Βεζύρη Ἀλῆ πασᾶ.

Σᾶς δίνω σὰν ἐγγύησιν τὴν σημαία καὶ τὰ Γαλλικὰ στρατεύματα καὶ ἀναλαμβάνω τὴν ὑποχρέωσιν νὰ σᾶς ὑπερασπισθῶ ἐναντίον ὅλων τῶν ἐχθρῶν σας.

Νὰ εἴσθε ἴσouxoi ὅτι κανένας δὲν θὰ σᾶς ἐπιτεθῇ. Θὰ σᾶς ἀναγγεῖλω σύντομα ὅτι οἱ εὐχές σας εἰσακούσθησαν καὶ ὅτι τὸ ζήτημα θὰ τακτοποιηθῇ κατὰ τὸν πιὸ εὐχάριστο γιὰ σᾶς τρόπο.

Θὰ εἰπῶ εἰς τὸν Αὐτοκράτορα καὶ Βασιλέα, τὸν Κύριό μου, ὅτι εἴσθε ἄξιοι τοῦ ἐνδιαφέροντός του.

Κέρκυρα 10 Σεπτεμβρίου 1807

Καίσαρ Μπερτιέ.

Μεγαλύτερη σημασία ὅμως ἔχει ἡ ἀπάντησι τοῦ Ναπολέοντος πρὸς τὸν Μπερτιέ, μέσον τοῦ ἀδελφοῦ του, τὴν ὁποία θὰ παραθέσωμε σὲ ὅσα ἀποσπάσματα ἐνδιαφέρουν τὴν Πάργα, γιὰτὶ εἶναι διαταγὴ πὺν ἀφορᾷ τὴν ὀχύρωσιν καὶ ἀσφάλειαν ὅλων τῶν Ἑπτανήσων. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴν παρατηροῦμε καὶ μιὰ ἀντίφασιν σ' ἐκεῖνα πὺν ὑπόσχεται πιὸ πάνω ὁ Μπερτιέ στοὺς Παργινούς καὶ σ' ἐκεῖνα πὺν πραγματικὰ ἐγράφη καὶ ἐπρότεινε στὸν Ναπολέοντα, γιὰτὶ ἄλλοιως δὲν ἐξηγεῖται ἡ ὀργὴ τοῦ Ναπολέοντος ἐναντίον του γιὰ κάποια πρότασί του περὶ παραδόσεως τῆς Πάργας στὸν Ἀλῆ. Ἐκτὸς ἂν κάποια παρεξήγησι ἐμεσολάβησε, τὴν ὁποία δὲν μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε μὴ ἔχοντας τὴν ἀναφορὰ - πρότασιν τοῦ στρατηγοῦ. Νὰ ἡ ἐπιστολὴ - διαταγὴ τοῦ Κορσικανοῦ:

«Ἀδελφέ μου (ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἰωσήφ).

Ἔλαβα τὴν ἐπιστολή σου τῆς 26 Σεπτεμβρίου, μαζὺ μὲ ἄλλας ἐπιστολάς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα. Δὲν ἐξουσιοδότησα τὸν στρατηγὸν Καίσαρα Μπερτιέ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ Κέρκυρα ἀπετέλει τμῆμα τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἀφοῦ ἐγὼ ἐσιώπησα, ἔπρεπε καὶ αὐτὸς ἐπίσης νὰ σιωπήσῃ. Ἐκφράσατέ του τὴν δυσἀρεσκείαν μου... Ἀκόμη λιγώτερο μπορῶ νὰ ἐννοήσω πῶς οὗτος (ὁ Μπερτιέ), μπορεῖ νὰ προτεῖνῃ τὴν παράδοσιν τῆς Πάργας εἰς τὸν Ἀλῆ - πασᾶν. Ὑπάρχει παραφροσύνη σ' αὐτὴν τὴν πρότασιν. Γράφετέ του συχνὰ γιὰ νὰ τοῦ κόβετε τὴν φώρα (κυριολ. «νὰ τοῦ ψύχετε τὸ κεφάλιν») οὕτως ὥστε νὰ τὸν ἐξαναγκάζετε νὰ μὴν προιρέχῃ. Δώσατέ του νὰ καταλάβῃ ὅτι δὲν γνωρίζει, ὅτι κανένας δὲν γνωρίζει, τί θὰ συμβῇ αὔριον....

Ἡ φρουρά τῆς Κερκύρας θὰ διαθέσῃ γιὰ τὴν τοποθεσία τῆς Πάργας ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ 600 ἄνδρας, τὸ ὁποῖον θὰ ἀντικαθίσταται ὁσάκις κρίνεται σκόπιμον. Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα θὰ ἀποτελῇται: ἀπὸ 3 λόχους τοῦ θου, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀναχωρήσεως θὰ εἶναι πάντοτε πλήρεις τοῦλάχιστον ἐξ 100 ἀνδρῶν παρόντων κατὰ λόχον, ὥστε νὰ συμποσοῦνται εἰς 300 ἄνδρας. 6 πυροβόλα πεδινοῦ πυροβολικοῦ μὲ μίαν ἡμιλοχίαν πυροβολικοῦ. 100 Ἑλλήνας καὶ 2 λόχους τοῦ 15ου Ἰταλικοῦ συντάγματος οἱ ὁποῖοι ἐπίσης θὰ εἶναι πάντοτε πλήρεις ἐξ 100 παρόντων ἀνδρῶν. Αὐταὶ αἱ δυνάμεις θὰ εἶναι ὑπὸ τὰς διαταγὰς ἑνὸς στρατηγοῦ τῆς Γαλλικῆς ταξιαρχίας, ἑνὸς ἀρχηγοῦ μάχης καὶ ἑνὸς λοχαγοῦ ἑκτὸς σειρᾶς, ἐκτελοῦντος χρέη διοικητοῦ τῆς φρουρᾶς τῆς Πάργας, ἑνὸς ἀξιωματικοῦ τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἑνὸς ἀξιωματικοῦ τοῦ πυροβολικοῦ ὅστις θὰ παραμένῃ μονίμως. Ἀνεξαρτήτως τῶν τμημάτων ἐκστρατείας θὰ ἀποσταλοῦν εἰς Πάργαν 18 μὲ 20 τεμάχια σιδήρου (σκαπανικὰ ἐργαλεῖα ἴσως) καὶ θὰ ἐργασθοῦν ἀκατάπαυστα διὰ νὰ κατασκευάσουν ἐκεῖ ἕνα σημεῖον στηριξέως τὸ ὁποῖον νὰ δύναται νὰ ἐξασφαλίζῃ ἀπὸ τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων καὶ ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο. Θὰ ἀναβιβάσῃτε ἐκεῖ ἐπ'ἀκτία πυροβόλα ἐστραμμένα πρὸς τὴν θάλασσα, διὰ νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Ἀγγλοὺς νὰ πλησιάσουν εἰς αὐτήν...». (ἐν συνεχείᾳ ἄλλα θέματα).

Καὶ ἕνας μὴ ἐιδικὸς γύρω ἀπὸ τὰ στρατιωτικὰ ζητήματα ἀντιλαμβάνεται τὴν τεράστια σημασία πὺν ἀποδίδει ὁ Ναπολέων γιὰ τὴν Πάργα καὶ τὴν τρομακτικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ὄχρωσι καὶ τακτικὴ ἀποστολὴ πὺν τῆς ἀναθέτει.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ εἵκοლა συμπεραίνουμε ὅτι ἕνα τόσο σπουδαῖο ὄχυνρὸ εἶναι φυσικὸ νὰ ἀπετέλεσε τὸ καταφύγιο καὶ τὴν παρηγοριά ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλπίδα σωτηρίας ὁλόκληρου τοῦ Χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς καὶ τῆς Ἡπείρου γενικώτερα. Γιὰ ὁποιονδήποτε καταδιωκόμενον πὺν εἶχε ἀνάγκη τῆς, ἡ Πάργα εἶχε τὴν ἀγκαλίᾳ τῆς ἀνοιχτὴ καὶ ἀπὸ αὐτὴν καὶ πέρα τὰ πράγματα ἦσαν εὐκόλα, γιὰ νὰ καταφεύγουν στὴν Κέρκυρα, τὴν «σωστικὴ κιβωτὸ τοῦ χειμαζομένου Ἑθνους». Ποιοὶ πέρασαν καὶ ποιοὶ ἐπροστατεύθησαν στὰ 400 χρόνια τῆς ἐλευθερίας τῆς Πάργας; Ποὺς θὰ μπορούσε νὰ ξέρῃ; Συναντοῦμε ὅμως πολλὰ ἐγγράφα στὰ βενετσιάνικα ἀρχεῖα μὲ αὐστηρὲς ἀνακοινώσεις πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Πάργας νὰ καταρτισθοῦν κατάλογοι ἀπὸ τοὺς ἐφημερίους κάθε ἐνορίας εἰς τοὺς ὁποίους νὰ γράφονται ὀνομαστικῶς ὅλα τὰ ἄτομα κάθε οἰκογενείας καὶ μὲ αὐστηρότατες διαταγὲς γιὰ τὴν περίπτωσι πὺν θὰ εὐρεθοῦν ἐπὶ πλέον ἄτομα ἀπὸ ἄλλα μέρη. Αὐτὰ σημαίνουν ὅτι κρυφὰ ἀπὸ τις ἀρχεῖς πὺν δὲν θέλουν νὰ ἐλθουν σὲ φανερὴ ἀντίθεσι μὲ τοὺς Τούρκους οἱ Παργινοὶ προσφέρουν ἄσυλο σὲ καταδιωκόμενους. Ἀκόμη ἀπὸ γραπτὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὴν δημοτικὴ ποίησι καὶ τὴν παράδοσι γνωρίζουμε ὅτι πέρασαν ἢ διέμειναν ἢ ἐπροστατεύθησαν στὴν Πάργα οἱ Μπουζουβαλαῖοι, ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Στροτάς, ὁ Μανρομάτης, ὁ Κατσιγογιάννης, ὁ Λάμπρος Κατσώνης καὶ ἄλλοι.

Ἡ μεγάλη στρατιὰ ὅμως ἐκείνων πὺν ἐσώθηκαν στὸ παργινὸ λιμάνι θὰ μείνῃ ἄγνωστη, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητη.

Σανίδα σωτηρίας κυριολεκτικὰ ὑπῆρξε ἡ Πάργα γιὰ τὸ Σούλι. Μετὰ τὴν πρώτη ἐκστρατεία ἐναντίον του, στὰ 1792, πὺν ἀπέτυχε παταγωδῶς, ὁ Ἀλῆς κατάρφε σιγὰ - σιγὰ νὰ περιορίσῃ τοὺς Σουλιώτες στὰ βουνὰ τοῦ κυρίως Σουλίου. Τὰ παρασουλιακὰ κατελήφθησαν ἀπὸ ἄλβανικὰ στρατεύματα. Ἡ καλλιέργεια δημητριακῶν περιορίστηκε, τὰ κοπάδια τῶν ζώων ἀπομακρύνθηκαν, ὄχυνρματικοὶ πύργοι ὑψώθηκαν ὁλόγυρὰ του καὶ ὁ χρόνος ἀδυσώπητος ἐδοῦλεν εἰς βάρος τῶν Σουλιωτῶν. Τώρα πιά οἱ Σουλιῶτες τὴν Πάργα δὲν τὴν χρειάζονται μό-

νον για την προμήθεια όπλων και πυρομαχιών, αλλά κυρίως τροφίμων, που γίνονται σπάνια και αποτελούν πια ζήτημα ζωής ή θανάτου γι' αυτούς.

Στό σημείο αυτό έχουμε μερικά γράμματα Σουλιωτών, κυρίως δύο, που απευθύνονται προς Κερκυραίους, στα όποια περιγράφεται με τα μελανώτερα χρώματα ή στάσι των Παργινών απέναντί τους. Παραπονούνται και διαμαρτύρονται ότι οι Παργινοί τους εκμεταλλεύονται άγρια, τους πολούν τα τρόφιμα σε τρομακτικές τιμές και τους φέρονται αντιχριστιανικά σαν έχθροι και όχι σαν ομόθρησκοι. Πρέπει να επαναλάβουμε ότι οι Παργινοί εκτός από το λάδι που παράγουν άφθονο, δεν έχουν ούτε διημητριακά, ούτε κτηνοτροφικά ούτε κηπευτικά προϊόντα δικά τους. Είναι άπλοιοι διακομίσται των ειδών αυτών και φυσικά τα προμηθεύονται όλα με πληρωμή. Είναι εύκολο άραγε να διαθέσουν δωρεάν τα μέσα συντηρήσεως σε έναν πληθυσμό που ξεπερνάει τις 4000 ψυχές; Όπωςδήποτε όμως τα γράμματα δεν είναι άπλοιοι παραλογισμοί και φαίνεται ότι στα κρίσιμα εκείνα χρόνια έσημειώθηκαν και κορούσματα εκμεταλλεύσεως των δυστυχισμένων Σουλιωτών από τους Παργινούς.

Παρά όλα αυτά ή Πάργα όχι μόνον έβοήθησε, αλλά και έσωσε κυριολεκτικά από γενικό ξεκλήρισμα το μεγαλύτερο ποσοστό των Σουλιωτών παρά τον κίνδυνο που διέτρεξε ή ίδια γι' αυτό, όπως θα ιδούμε.

ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΙ

Ένα σημείο που είναι ανάγκη ακόμη να εξετάσουμε είναι το πώς σκέπτονται και πώς ενεργούν αυτοί οι Παργινοί, οι τόσο μορφωμένοι και καλά προστατευμένοι και ακόμη αν έχουν εθνική συνείδησι ή «εμψύχισαν» αφού βρίσκονται τέσσερις αιώνες κάτω από την προστασία ενός Καθολικού Κράτους, που τόσο έφοβήθηκαν οι βυζαντινοί, προτιμώντες «κάλλιον σαρκίον τουρκικόν η τιάραν παπικήν» και ίσως όχι άδικαιολόγητα μετά τις φοβερές γι' αυτούς στανροφορίες και την Άλωση του 1204.

Μια μικρή ιδέα της Έθνικης... ξεροκεφαλιάς και άνυποταγής έλήραμε από την άναφορά του Κυβερνήτη Σπυρ. Αΐλωνίτη. Θα διαβάσουμε όμως για τον σκοπό αυτόν και δύο έπιστολές που είναι χαρακτηριστικώτατες απαντήσεις στα έρωτηματικά μας.

Η πρώτη απευθύνεται προς τον Μητροπολίτη Ίωαννίνων Ίερόθεο, ο όποιος είτε από φόβο, είτε από μειωμένη εθνική συνείδησι, είτε και από τα δύο μαζί έχει γίνει όργανο του Άλη πασά. Έχει γράψει προς τους Παργινούς ότι «σαν καλός και άγρυπνος ποιμήν, που χρεωστεί να προφυλάττη τα πρόβατά του από κρημνούς, θράχους και άγρια θηρία» τους συμβουλεύει να έγcataλείψουν τους Σουλιώτες, να μη τους δίδουν καμμίαν βοήθεια ούτε να τους δέχονται στον τόπον τους, γιατί είναι κακοήργοι και φευμαλῆδες (έπικληρυγμένοι) από το Δοβλέτι (τουρκικό κράτος). Τους συνιστά να μην άκοῦνε τις συμβουλές του Περγαίβου που τους άπατά και που με κάποιον Ρήγα Θεσσαλό και μερικούς λογιωτάτους έσχόπευαν να κάμουν επανάστασι κατά του κραταιοτάτου Σουλτάνου. Ό Θεός άς τόν συγχωρήση τόν δυστυχῆ, γιατί οι άνθρωποι δεν μπορούν. Άλήθεια πιο επικίνδυνο πρόσωπο με τέτοια γνώσι τρομερών μυστικών δεν μπορούμε να φανταστοῦμε. Άλλά να τι άπαντούν οι Παργινοί:

«Πανιερώτατε Μητροπολίτα, υίικως σάς προσκυνούμεν.

Την σεβαστήν έπιστολήν σας έλάβομεν και άπαντα τα έν αὐτῇ έκαταλάβαμεν. Ήθέλαμεν βεβαίως παραδεχθῆ και άκολουθήσει τας συμβουλάς σας,

ἐὰν αὐται ἦσαν σύμφωνοι μὲ τὰς περιστάσεις καὶ τὰ συμφέροντα τῆς πατρίδος. Ὅρθῃ τῷ ὄντι καὶ κατάλληλος ἡ παραβολὴ τοῦ ποιμένος, τὴν ὁποίαν μᾶς προτείνετε, ἀλλ' ὅταν κατὰ δυστυχίαν ὁ ποιμὴν πάσχη ὀφθαλμίαν καὶ βραδυποδίαν, πῶς δύναται τότε, Πανιερώτατε, νὰ προφυλάξῃ τὰ πρόβατά του ἀπὸ τοὺς γκρεμνοὺς καὶ τὰ ἄγρια θηρία; Μᾶς συμβουλευέτε νὰ μὴ δεχθῶμεν εἰς τὸν τόπον μας τοὺς Σουλῳάτας, οὔτε νὰ τοὺς βοηθήσωμεν, ὄντας κακούργους, ὡς λέγετε καὶ ἀποκεκηρυγμένους τοῦ Δοβλετίου. Ἡμεῖς οὔτε συμμαχίαν, οὔτε ἐταιρείαν ἔχομεν μὲ αὐτούς. Τοὺς δεχόμεθα εἰς τὴν πατρίδα μας ὅχι ὡς κακούργους καὶ φερμανλῆδες, ἀλλ' ὡς ὑπερμάχους τῆς θρησκείας καὶ ὑπηκόους φορολογουμένους τοῦ Σουλτάνου, πρὸς τοὺς ὁποίους πωλοῦντες τὰ προϊόντα τοῦ τόπου μας ὠφελοῦμεθα. Τὸ αὐτὸ σύστημα διατηροῦμεν ἔκπαλαι καὶ τώρα μὲ ὅλους τοὺς λοιποὺς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ὑπηκόους εἴτε Τούρκους εἴτε Χριστιανούς, διότι δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ ποριζώμεθα τὰ ἀναγκαῖα εἰς τὸ ζῆν. Καὶ ἡμᾶς ἀδικεῖτε, Πανιερώτατε, καὶ τὸν Περραιβὸν συκοφαντεῖτε λέγοντας ὅτι ἀκολουθοῦμεν αὐτοῦ καὶ ὅχι τῆς Πανιερότητός σας τὰς συμβουλὰς. Βεβαιωθῆτε ὅτι καὶ ἡμεῖς πάντες γνωρίζομεν τῆς πατρίδος τὰ συμφέροντα καὶ ὁ Περραιβὸς τὰ αὐτὰ αἰσθήματα τρέφει. Ὁ-θεν οὔτε αὐτὸς ἡμᾶς ἀπατᾷ οὔτε καὶ ἡμεῖς παρ' αὐτοῦ πλανώμεθα. Τὸν κατακρίνετε πρὸς τοῦτοις διότι συνέπραξε μετὰ τοῦ αἰοδήμου Ρήγα καὶ ἄλλων, ὡς λέγετε, λογιωτάτων ὁμογενῶν κατὰ τοῦ Σουλτάνου. Ἡ κατάκρισις αὕτη εἶναι ἀντίχριστος, νομίζομεν, διότι ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς μᾶς διδάσκει τρανώτατα λέγων: «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ Πατρίδος». Τίς ἄρα, φιλόκριστος καὶ φιλόπατρις τολμᾷ ἔπειτα ἀπὸ τὸ θεῖον τοῦτο ἀξίωμα νὰ καταδικάσῃ τὰς πράξεις τοῦ αἰοδήμου Ρήγα καὶ τῶν συνεταίρων του; Οὔτε τῆς παρούσης ἐποχῆς, οὔτε τῆς ἰδικῆς μας δυνάμεως ἔργον εἶναι, Πανιερώτατε, νὰ κατακρίνωμεν τὰ ἐμβριθῆ αἰσθήματα αὐτῶν. Ταῦτα εἰς ἄλλας περιστάσεις ἢ ἀμερόληπτος τοῦ ἔθνους Ἱστορία μίλλει νὰ ἐξιχνιάσῃ, ἢ ἐπερχομένη γενεὰ νὰ κρίνῃ περὶ τῶν πράξεων των. Καὶ ἡμεῖς, Πανιερώτατε, ὄντας πάντοτε ὁπαδοὶ καὶ ἐκτελεσταὶ τοῦ μνησθέντος θεοῦ ἀξιώματος, σὰς ἀπαλλάττομεν εἰς τὸ ἔξῃς ἀπὸ τὴν μεσιτείαν πρὸς τὸν ὑψηλότερον Βεζύρην καὶ τὴν ἰκεσίαν, ὡς μᾶς ὑπόσχεσθε, διότι εἰς ἡμᾶς ἀρκεῖ ἡ οκέπη καὶ ἡ εὐνοια τοῦ ὑψηλοῦ καὶ κραταιοῦ Δοβλετίου ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ οὐοίου μᾶς ἔθεσεν ἡ συνθήκη τοῦ 1800, τὴν ὁποίαν σεβόμεθα εἰλικρινῶς καὶ εὐχόμενοι ὑπὲρ τῆς μακροβιότητος τῆς αὐτοῦ Μεγαλειότητος δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι θέλει μᾶς προστατεύσει ὡς πιστοὺς ὑπηκόους καὶ εὐπειθῆ τέκνα αὐτῆς. Ἐν τοσοῦτω εὐγνωμονοῦντες ὑμᾶς, Πανιερώτατε, διὰ τὰς πνευματικὰς καὶ πατρικὰς σας συμβουλὰς ὑποσημειοῦμεθα μὲ βαθύτατον σέβας. Τῆς ὑμετέρας Πανιερότητος τέκνα ἐν Χριστῷ εὐπειθῆ, Πάργα 10 Ἰουλίου 1801. Οἱ προεστῶτες καὶ ἅπας ὁ λαὸς τῆς Πάργας».

Ὁ... Πανιερώτατος ἔλαβε τὴν ἀπάντησι πρὸς τοῦ ἐχρειάζετο καὶ ἄδικα κοπιᾶζον ὅσοι προσπαθοῦν νὰ τὸν ἀποκαταστήσουν. Μποροῦσε νὰ κάμῃ ὁ δυστυχὴς ὅ,τι ἔκανε ὁ Χρῡσανθος Ἐπίσκοπος Παραμυθίας, πρὸς ἀντιμετώπισε καὶ τὴν φυλακὴ καὶ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὴν ἀνατίναξι ἀκόμη, μέσα στὴν Πάργα ἀπὸ ἀνθρώπων τοῦ Ἀλῆ. Ἀλλὰ ἦταν ἀνάξιος τῶν περιστάσεων καὶ τοῦ σχήματος. Τὶ νὰ εἰποῦμε λοιπὸν γιὰ τοὺς Παργινούς; Δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ ἀποκαλυφθοῦμε μὲ δέος μπροστὰ στὸ μεγαλεῖο τῆς φιλοπατρίας τους. Καὶ λείπουν ἀκόμη εἴκοσι χρόνια γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ συνείδησι καὶ νὰ ξεσηκωθῇ ὁ ὑπόλοιπος λαός.

Βλέπουμε ὁμως στὸ γράμμα αὐτὸ καὶ τὴν ἐξυπνάδα καὶ διπλωματία τῶν Παρ-

γινῶν. Τὸν Ἀλῆ δὲν τὸν ὑπολογίζουσιν καὶ τὸν περιφρονοῦν, ἀλλὰ ὑπολογίζουσιν τὴν Ὑψηλὴ Πύλῃ, τὸ γράμμα τοὺς ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ τὸ παρουσιάσῃ ἐκεῖ γιὰ νὰ τοὺς διαβάλλῃ, γιατί εἶναι ὑπέρτατη ἔκφρασι σκόπιμου θαυμασμοῦ καὶ ὑποταγῆς στὸν Σουλτάνο. Ἀκόμη, μαζί μὲ τὴν περιφρόνησι πρὸς τὸν Ἀλῆ καὶ τὸν Ἱερόθεο, βλέπουμε τὴν λατρεία πρὸς τὸν «αἰοδιμο» Ρήγα, τὴν προσδοκία γιὰ Ἀνάστασι τοῦ Γένους, τὴν θεσιαιότητα ὅτι θὰ ὑπάρξῃ Ἱστορία ποὺ θὰ κρίνῃ τίς πράξεις καθενὸς καὶ μάλιστα ὅτι αὐτὸ θὰ γίνῃ σύντομα στὴν ἐπερχομένη γενεά.

Ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ ἀναφέρεται στὴν ἐποχὴ ποὺ ἔπεσε τὸ Σούλι. (Δεκ. 1803). Οἱ Σουλῶτες ἔχουν κάμει συμφωνία μὲ τὸν Ἀλῆ νὰ τοῦ τὸ παραδώσουν. Τὸ ἐγκαταλείπουν, στίς 16 Δεκεμβρίου, ἀφοῦ ἐχωρίσθησαν κυρίως σὲ τρία σώματα, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖ καὶ διαφορετικὸν δρόμο. Ὁ Βελῆς, γιὸς τοῦ Ἀλῆπασα, θοίσκεται μέσα στὸ Τετραχώρι. Ὁ Σαμουήλ ἐτοιμάζεται νὰ παραδώσῃ καὶ αὐτός, μαζί μὲ τοὺς συντρόφους του τὴν πυριτιδαποθήκη ποὺ εἶναι στὸ νηῶμα τοῦ Κουγκιού.

Τὸ ἕνα Σουλῶτικο σῶμα, ἀπὸ 1000 περίπου, προχωρεῖ πρὸς τὴν Λάμαρη καὶ τὴν περιοχὴ Πρεβέζης. Θὰ καταλήξῃ στὴν θυσία τοῦ Ζαλόγγου. Ἐνα δεύτερο μὲ τὸν Κίτσο Μπότσαρη, Κουτσογίνα, Φωτομάρα, Μαλάμο, Μπαλάσκα κ.λ.π., προχωρεῖ πρὸς τὸ Βουλγαρέλι. Ἐδῶ εἶναι ἐγκατεστημένοι οἱ Μποτσαράοι ἀπὸ λίγα χρόνια, ὅσοι ἔχουν συμμαχήσει μὲ τὸν Ἀλῆ, καὶ τὸ ἔχουν ἐγκαταλείψει, ἀπὸ ἀπογοήτευσιν γιὰ τὸ μάταιο τοῦ ἀγῶνα θὰ ποῦν μερικοί, ἀπὸ προδοσία θὰ ποῦν ἄλλοι. Καὶ αὐτὸ τὸ σῶμα θὰ καταλήξῃ στὴν καταστροφὴ τοῦ Σέλτσου. Ἐλάχιστοι θὰ σωθῶν γιὰτὶ ὁ Ἀλῆς θὰ παρασπονδήσῃ καί, ἀφοῦ διαθῆτει ἀφθονα στρατεύματα καὶ οἱ Σουλῶτες εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο τους, εἶναι εὐκολο νὰ τοὺς καταστρέψῃ. Τὸ μακροχρόνιο μῖσος του δὲν θὰ ἱκανοποιηθῇ παρὰ ἔαν οἱ Σουλῶτες σφαγοῦν μέχρι τὸν τελευταῖο.

Ὁ Σαμουήλ ἀντιλαμβάνεται τίς προθέσεις τοῦ Ἀλῆ καὶ ἀνατινάξεται μαζί μὲ τοὺς συντρόφους του πρὸς τὴν Ἀθανασία καὶ ἡ Δέσπω στὴν Ρηινάσα τὸν ἀκολουθεῖ στὸν ἀθάνατο δρόμο του.

Ἀπομένει τὸ τρίτο καὶ μεγαλύτερο σῶμα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 2000 ψυχές, εἶναι τὸ μισὸ Σούλι. Ἔχει ἀρχηγούς τίς φάρες τοῦ Φώτου Τζαβέλλα, Δῆμο Δράκου, Τζήμα Ζέρβα κ.λ.π. καὶ προχωρεῖ γιὰ τὴν Πάργα. Πρὸ τοῦ ξεκινήσουν οἱ ἀρχηγοί του ζητοῦν καὶ παίρνουν ἀπὸ τὸν Βελῆ «συστατικό» γράμμα πρὸς τοὺς Παργινούς ποὺ λείει:

«Ἀγαπητοί μου προεστοὶ τῆς Πάργας.

Μετὰ τοῦ καριετομοῦ μου σὰς φανερώνω ὅτι ἰὼν Σουλιωτῶν ὁποῦ τοὺς ἔδωκα ραΐ (συχώρησι) καὶ προσκύνησαν νὰ τοὺς δεχθῇτε αὐτοῦ στὸν τόπο σας ὅλους κατὰ τὸ μπουγιουρδί μου (διαταγὴ μου) ὅπου ἔχουν. Καλδὶ (ἂν ὅμως) καὶ δὲν τοὺς θέλετε, ἔχουν τὴν ἄδειά μου νὰ σταθοῦν ὅπου θελήσουν εἰς κάθε βασιλικὸν τόπον, χωρὶς νὰ τοὺς γίνῃ κανένας μανὲς (ἐνόχλησι) καὶ μετὰ καιρὸν ἀνίσως θελήσουν νὰ γυρίσουν εἰς τὰ μέρη μας κατὰ τὸ Σιὰρ νομᾶν (ὄρκο) ὅπου τοὺς ἔχω δώσει, ἔχουν τὸ ἱτζιαέτι (ἄδεια) νὰ ἔλθουν. Ὑγιαίνετε.

1803 Δεκεβρίου 14, Σούλι»

Τὶ συμβαίνει; Ἡ ὁ Βελῆς κρίνει σὰν σωστός καὶ μεσαλῆς ἀρθανίτης ἢ δὲν ξέρει ἢ δὲν φαντάζεται τὴν ἀτιμία τοῦ πατέρα του. Πάντως οἱ Παργινοὶ θὰ ἔχουν ἡ πρόφασιν στίς πρώτες δύσκολες στιγμές, γιατί τὸ τρίτο αὐτὸ σῶμα στίς 16 Δεκεμβρίου ξεκινᾷ μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν Πάργα, ποὺ ἀπέχει 6—7 ὥρες πο-

ραδόδορο. Ἀλλὰ μόλις πιάνουν τὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ Μπετζοβολιός, τοῦ ὁποίου διαβαίνοντας τὴν κορυφογραμμὴ θὰ κατηφορήσουν στὴν Πάργα, τοὺς προλαβαίνει τὸ σῶμα τοῦ Σιλιχτάρ Πόττα, μὲ 4000 Ἀλβανούς, μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἀλῆ νὰ τοὺς κατασφάξῃ. Τὸ ἔδαφος, ἡ ἀνδρεία τῶν Σουλιωτῶν καὶ ἡ ἐνοπλὴ βοήθεια τῶν Παργινῶν, ποὺ τρέχουν ἀμέσως στὸ πλευρό τους, συντελοῦν στὸ νὰ μποῦν στὴν Πάργα γογγόρα καὶ χωρὶς κανένα θῆμα. Ὁ Πόττας παρουσιάζει γράμμα τοῦ Ἀλῆ, γραμμένο τὴν ἴδια μέρα (16 Δεκεμβρίου) στὸ Σούλι, μὲ τὸ ὁποῖο ζητεῖ ἀπὸ τοὺς Παργινούς: «...Αὐτοὶ (οἱ Σουλιῶτες), γιὰ νὰ μὴν ἦταν καλοὶ ἀνθρώποι, τοὺς ἐχάλασε ὁ θεός, κι' ἐσεῖς δὲν πρέπει νὰ χαθῇτε ἐνάντιοι στὸ θεό, μὸν νὰ φυλάξετε τούτη τὴν παραγγελία μου. ποὺ οὔτε ἓνα νὰ μὴν ἀφήσετε νὰ ζυγώσῃ στὸν τόπο σας. Καὶ γιατί νὰ πάρετε τὸ μπελιά (χοῖμα) αὐτῶν τῶν κακούργων ἀνθρώπων στὰ σπίτια σας; Ὅσοι μπῆκαν μέσα αὐτοῦ, νὰ τοὺς πιάσετε ὅλους καὶ νὰ μᾶς τοὺς δώσετε ζωντανούς στὰ χέρια μας γιὰ νὰ τιμωρηθοῦν κατὰ πῶς τοὺς πρέπει...». Οἱ ἀπειλὲς γιὰ τοὺς Σουλιῶτες καὶ τοὺς Παργινούς εἶναι φανερές, ἀλλὰ οἱ τελευταῖοι ἀπαντοῦν:

«Βεζῆρ Ἀλῆ Πασᾶ.

Υψηλότατε Σουλτανουμι ἐφέντη μας, δουλικὰ σὲ προσκυνοῦμεν. Τὴν σήμερον πήραμε τὸ σεβαστὸ καὶ ὑψηλὸ μπουγιουρντί τῆς ὑψηλότης σου καὶ ὥς ἔπρεπε σὲ προσκυνήσαμε.

Εἶδαμε μὲ ἐκπληξὶ νὰ μᾶς γράφῃς γιὰ τοὺς Σουλιῶτες νὰ μὴν τοὺς δεχτοῦμε στὸν τόπο μας καὶ στὰ σύνορά μας, κι' ὅσοι μποῦν ἐδῶ νὰ τοὺς πιάσωμε ζωντανούς καὶ νὰ τοὺς παραδώσουμε στ' ἀσκέρια σου.

Μάθε, ὑψηλότατε, πὼς ἐμεῖς τέτοιους κακούργους ἀσῆδες (ληστὲς) καὶ τραντιπόρους (προδότες) πάντοτε ἰοὺς διώξαμε καὶ τοὺς ἐκυνηγῆσαμε, κι' ἔς μᾶς ἔρχονταν συχνὰ μὲ προσκυνητὰ μπουγιουρντιὰ καὶ ἀνθρώπους δικούς σας καὶ ζῶα σας. Μὲ τὸ καινούργιο σας μπουγιουρντί μπῆκε στὴν καρδιά μας μεγαλοτάτη θλίψι καὶ οὐγκυσι, βλέποντας ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ νὰ μᾶς στέλνετε μὲ δικούς σας ἀνθρώπους καὶ ζῶα τέτοιους διαστραμμένους κι' ἀπὸ τὴν ἄλληλ νὰ μᾶς γράφετε νὰ τοὺς κυνηγήσουμε καὶ νὰ τοὺς πιάσουμε.

Ἡ ὑψηλότης σας εἶχε καὶ ἔχει ὅλη τὴ δύναμι νὰ κάμει σὲ αὐτούς, ἐκεῖνο ποὺ θέλει. Ὅσο γιὰ μᾶς, μὴ γένοιτο ποτὲ οὔτε νὰ ζυγώσουμε τέτοιους κακοποιούς ἀσῆδες.

Πάργα 17 Δεκεμβρίου 1803».

Οἱ Παργινοὶ, μετὰ τὸ σαρκαστικὸ αὐτὸ γράμμα, δὲν ἀπαντοῦν στὰ ἄλλα μηνύματα τοῦ Ἀλῆ, ἀλλὰ εἰτοιμάζουν τὴν ἄμυνα καὶ βοηθοῦν τοὺς Σουλιῶτες νὰ περάσουν στὴν Κέρκυρα. Τὰ μέσα εἶναι λίγα καὶ αὐτὸ θὰ διαρκέσῃ σχεδὸν ὅλο τὸν ἐπόμενο χρόνον (1804). Μὲ τὸ Σῶμα αὐτὸ τῶν Σουλιωτῶν θὰ ἐνοθοῦν τὰ ὑπολείμματα τῶν ἄλλων στὴν Κέρκυρα, γιατί ἡ διασπορὰ τῶν Σουλιωτῶν μετὰ τὴν περιπέτεια εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ ἀναφέρονται τοὐλάχιστον 20 χωριά ὅπου κατέφυγαν διάφορες οἰκογένειες τους. Ἀπὸ τὴν Κέρκυρα θὰ ξαναγυρίσουν σύντομα. Ἐνα σχέδιο τοῦ Κολοκοτρώνη ἀπαιτεῖ, γιὰ ἀντιπερισπασμό, ἐνίσχυσι στὸν ἀγῶνα τοῦ Ἀλῆ κατὰ τοῦ Σουλτάνου. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἡ ἀγωνιώδης ἐπιδίωξι τοῦ Γέρον τοῦ Μωριά κατὰ τὴν ξαφνικὴ καὶ ἀπροσδόκητὴ ἄλωσι τῆς Τριπολιτσᾶς, ὅταν μὲ προσωπικὸ του κίνδυνον προσπαθεῖ καὶ κατορθώνει νὰ διασώσῃ ἓνα σῶμα ἀπὸ 1.500 Ἀλβανούς ἐμπειροπόλεμους καὶ νὰ τὸ προωθήσῃ στὴν Ἡπειρο. Ὁ ἀγῶνας τῶν Σουλιωτῶν σὺν συμμάχων πλέον τοῦ Ἀλῆ σὲ ἐπιζὲς καὶ πολύνεκρες συγκρούσεις

θὰ κρατήσῃ μέχρι τὸν θάνατόν του (Ἰανουάριο τοῦ 1822). Ὑστερα θὰ λάβουν μέρος σὲ ὅλες τὶς μάχες τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, στὸ Μεσολόγγι κ.λ.π.

ΕΞΟΔΟΣ ΚΑΙ ΦΥΓΗ

Μετὰ τὸ Σούλι ἀπομένει νὰ καταληφθῇ ἡ Πάργα πλέον γιὰ νὰ ἔχῃ ὁ Ἀλῆς ἥσυχον τὸ κεφάλι του. Θὰ περάσουν ἀκόμη 16 χρόνια ἀγώνων αἱματηρῶν στοὺς ὁποίους οἱ Παργινοὶ θὰ ἀναδειχθοῦν ἥρωες, ἀλλὰ ἡ διπλωματία καὶ τὸ χοῦμα θὰ κατορθώσουν ὥ,τι μὲ τὰ ὅπλα ἦταν ἀδύνατο γιὰ τὸν Ἀλῆ.

Ἄς ἰδοῦμε σὲ χοντρές γραμμὲς τὰ περιστατικὰ πὺλ ἐστῆριξαν τὴν πώλησι:

Τὸ 1800 (21 Μαρτίου) ὑπογράφεται ἡ συνθήκη τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ρωσίας, μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἑπτάνησος γίνεται αὐτόνομος πολιτεία καὶ τὰ Ἐξαρτήματα αὐτόνομος Ἐπικράτεια ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Πύλης. Ἐνας ὅρος τῆς συνθήκης ὁρίζει τὸν τρόπο διοικήσεώς τους κατὰ τὰ πρότυπα τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, πρᾶγμα πὺλ ἀναγνωρίζει καὶ ἡ Ἀγγλία μὲ τὴν συνθήκη τῆς Ἀμιένης. Ὅταν καλεῖται ἡ Πύλη νὰ ὑπογράψῃ τὴν συνθήκη, δέχεται ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ τῆς παραχωρηθῇ ἡ Πάργα, πρᾶγμα πὺλ ἡ Ἀγγλία δέχεται μετὰ ἀπὸ μικροὺς δισταγμοὺς. Αὕτῃ ἡ δαμόκλειος σπάθη θὰ κρέμεται ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πάργα μέχρι πὺλ οἱ Ἀγγλοὶ θὰ ἀνασύρουν τὴν συνθήκη μετὰ ἀπὸ χρόνια καὶ θὰ θελήσουν νὰ τὴν ἐφαρμόσουν γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος δικῆς τους. Στὶς προθέσεις τους εἶναι πολὺ καθαροὶ καὶ τοῦτο βγαίνει εὔκολα ἀπὸ τὴν διαταγὴ τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ Ἰονίων Νήσων τοῦ μοχθηροῦ Μαίτλαντ πρὸς τὸν φιλέλληνα διοικητὴ τῆς Πάργας Ἀγγλο ἀντισυνταγματάρχῃ Ντὲ Μποσσέ, ἀπὸ 23 - 3 - 1817 πὺλ ἀκολουθεῖ:

«Κύριε,

Ὁ Συνταγματάρχης Χάνκεϋ μοὶ ὑπέβαλε σήμερον τὴν ἐπιστολὴν πὺλ ἔλαβε ἀπὸ σὰς (μὲ ἡμερομηνίαν 19ην), σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασιν τῆς Πάργας ὅπως τὴν εὐρήκατε. Αὕτῃ ἡ κατάστασις εἶναι ἀκριβῶς ὅπως τὴν ἐφαντάσθην καὶ ἡ ὁποία μὲ ἔκαμε νὰ σὰς διατάξω νὰ ὑπάγετε ἐκεῖ, μὲ τὴν ἐνίσχυσιν, διὰ νὰ ἐμποδίσω αὐτὰ ταῦτα τὰ δυστηχήματα τὰ ὁποία λέγετε ὅτι μοχθηρὰ μερὶς τῆς Κοινότητος σχεδιάζουν ἐκεῖ (σημ. νὰ ἀντισταθοῦν στὴν πώλησι). Τὰ ἐφόδια πὺλ ἐπιθυμεῖτε στέλλονται διὰ τοῦ ἰδίου μεταφορικοῦ μέσου, καὶ ἐκανόνισα μὲ τὸν Συνταγματάρχην Ρόμπινσον ὅτι θὰ ἔχετε πάντοτε ἕνα πλοῖον ἔτοιμον νὰ ἀποσταλῇ σ' αὐτὴν τὴν θέσι σὲ ὁποιαδήποτε ἐπείγουσα ἀνάγκη.

Ἀποτελεῖ γιὰ μένα ζήτημα βαθείας ἀνησυχίας ὅτι δὲν μπορῶ νὰ καθου-
χάσω τὰ πνεύματα τοῦ λαοῦ τῆς Πάργας διὰ μιᾶς προκηρύξεως σχετικῶς μὲ ὅ,τι εἶναι πθανὸν νὰ συμβῇ εἰς αὐτούς, διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὰ μηνύματα τῆς αὐτοῦ Μεγαλειότητος πρὸς ἐμὲ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου παρέπεσαν καὶ μπορῶ μόνον νὰ συναγάγω ποία εἶναι ἡ πραγματικὴ ἀπόφασις τῆς κυβερνήσεως τῆς αὐτοῦ Μεγαλειότητος ἀπὸ μερικὰς πληροφορίας πὺλ ἔλαβον ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ τοῦ κυρίου Φρέρ.

Μὲ τὸν σκοπὸν ἐν τούτοις νὰ θέσω τὸ πρᾶγμα ἐπὶ τῆς τιμίας καὶ πραγματικῆς βάσεως, πὺλ εἶναι ἡ μόνη βᾶσις ἐπὶ τῆς ὁποίας μποροῦμε νὰ σταθοῦμε σὰς ἐσωκλείω τώρα (μὲ τὴν συμφωνίαν ὅτι μποροῦν νὰ τροποποιηθοῦν τὰ πρᾶγματα ἀπὸ κάποιας πλευρᾶς, ἐννοεῖτε περισσότερο πρὸς χάριν τῶν παργινῶν, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ὀλιγώτερον εἰς βάρος των) τὴν ἐξῆς δήλωσιν, καὶ τὴν ὁποίαν θὰ δείξετε εἰς τὰ κύρια πρόσωπα τῆς Πάργας.

1) Δεν ἔχω καμμίαν ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ αὐτοῦ Μεγαλειότης, συνδεθεῖσα μὲ τὴν συνθήκην τὴν συναφθεῖσαν εἰς Παρισίους τὴν 5ην Νοεμβρίου 1815 προέβη σὲ κάποια συμφωνία ὅτι ἡ πόλις τῆς Πάργας καὶ ἡ περιοχὴ πρόκειται ἐντὸς ὠρισμένης περιόδου νὰ παραδοθῶν εἰς τὴν Πύλην.

2) Πιστεύω ὅτι εἶμαι πλήρως ἐξουσιοδοτημένος νὰ δηλώσω (δὲν ἔχω πράγματι καμμία ἀμφιβολία ἐπὶ τοῦ θέματος) ὅτι πρὸ αὐτῆς τῆς παραδόσεως, ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς Πάργας ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ μεταναστεύσουν, θὰ λάβουν μίαν ἀνάλογον ἀποζημίωσιν διὰ τὰς οἰκίας των, τὴν περιουσίαν των καὶ θὰ μεταφερθῶν εἰς τὰς Ἰονίους Πολιτείας χωρὶς καμμίαν ἐπιβάρυνσιν ἐκ μέρους των.

3) Μπορεῖτε νὰ διαβεβαιώσητε ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς Πάργας ἐκ μέρους μου ὅτι μέχρι νὰ ἐπιτευχθῶν αὐτοὶ οἱ σκοποὶ δὲν θὰ λάβῃ χώραν παράδοσις τῆς θέσεως.

4) Νομίζω ὅτι δυσκόλως μπορεῖ νὰ συμβῇ, ἀλλὰ ὀφείλετε νὰ καταστήσῃτε σαφὲς εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Πάργας, κατὰ τὸν ἐντονώτερον τρόπον, ὅτι ἐὰν καθ' ὃν χρόνον ἡμεῖς κάμνομεν κάτι παραπάνω γιὰ νὰ ἐπιτύχωμεν γι' αὐτοὺς ὄχι μόνον τὴν ἐλευθέραν ἔξοδον τῶν προσώπων ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ μεταναστεύσουν, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὴν ἀποζημίωσιν τῶν περιουσιῶν των, ἤθελον τολμήσει διὰ τῆς βίας καὶ τῆς αἰματοχυσίας νὰ πάρουν τὴν παραμικρὰν ἱκανοποίησιν μὲ τὰ ἰδικὰ των χέρια, ἡ τύχη των τότε πρέπει νὰ ἀφεθῇ εἰς τοὺς ἰδίους καὶ ὅτι θὰ θεωρήσω τὴν κυβέρνησιν τῆς αὐτοῦ μεγαλειότητος ὡς τελείως ἀπληλαγμένην ἐκ τῆς ὑποχρεώσεως ἡ ὁποία ἐπὶ τοῦ παρόντος ὑπάρχει ὡς ἐπέμβασις πρὸς χάριν των, ὄχι πλὴρον διὰ τὸ συμφέρον των, ἀλλὰ διὰ τὴν τιμὴν καὶ τὸ γόητρον τῆς Βρεττανικῆς Κυβερνήσεως».

Μετὰ αὐτὸν τὸν σαφῆ προγραμματισμὸν τῆς πωλήσεως, ὑπογράφεται ἐκ μέρους τῆς Πύλης καὶ τῆς Ἀγγλίας ἡ ἀκόλουθι συμφωνία:

«Σύμβασις ὑπογραφεῖσα εἰς Ἰωάννινα, κατὰ τὴν 17 Μαΐου 1817, ὑπὸ τοῦ Βρεταννοῦ καὶ Ὁθωμανοῦ κομισσαρίων.

Τῆς παραχωρήσεως τῆς Πάργας καὶ τῆς περιοχῆς τῆς συνομιολογηθείσης μεταξὺ τῆς Αὐλῆς τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Αὐτοκρατορικῆς Αὐλῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὑπογεγραμμένοι, διωρισμένοι κομισσάριοι διὰ τὴν τελικὴν τακτοποίησιν τῶν ἀποζημιώσεων ποὺ θὰ δοθῶν εἰς τοὺς κατοίκους οἱ ὁποῖοι πιθανὸν σκοπεύουν νὰ ἐκπατρισθῶν, διὰ τὴν περιουσίαν τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ ἐγκαταλείψουν, καθὼς καὶ διὰ τὰ ἔξοδα τῆς διαπορθμεύσεώς των εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, ἥτοι ὁ Κος Τζὼν Κάρτράϊτ, Ἀγγλος Πρόξενος εἰς Μωριάν, ἐκ μέρους τῆς Βρεταννικῆς Κυβερνήσεως καὶ ὁ Χαμὴτ Βέης, προηγουμένως Σιλικντάρ Κιατλὺ (Γραμματεὺς τοῦ Μεγ. Βεζύρη) ἐκ μέρους τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, συμφωνοῦν ἐπὶ τῶν κάτωθι ἄρθρων:

Ἰον Τὸ τρίπτυχον τῆς παραχωρήσεως τῆς Πάργας καὶ τῆς περιοχῆς τῆς θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν προμνησθεισῶν ἀποζημιώσεων τῶν ὀφειλομένων εἰς τοὺς κατοίκους οἱ ὁποῖοι πρόκειται νὰ ἐκπατρισθῶν καὶ οἱ δύο κομισσάριοι ὑποχρεοῦνται νὰ ἀφιερῶσιν διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἄνω σκοποῦ ὅλην τὴν προσοχὴν των καὶ νὰ προχωρήσουν εἰς αὐτὸν μὲ ζῆλον καὶ ἐνεργητικότητα.

2ον Δι' αὐτὸν τὸν σκοπὸν, μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς παρούσης συμβάσεως ὑπὸ τῶν δύο κομισσαρίων, θὰ μεταβῶν χωρὶς καθυστέρησιν εἰς τὴν Πάργαν, διὰ νὰ ἐξακριβώσουν ποῖοι ἐκ τῶν κατοίκων ἀπεφάσισαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν χώραν των καὶ νὰ καθορίσουν κατὰ ἓνα δίκαιον τρόπον τὴν ἀξίαν τῆς περιουσίας ποὺ οὗτοι πρόκειται νὰ ἐγκαταλείψουν, καθὼς καὶ τὸ ποσὸν τῶν ἐξόδων τοῦ ταξιδίου των πρὸς τὰς Ἰονίους Νήσους.

3ον Διὰ τὴν δύνηθον νὰ ἐκτελέσουν αὐτὴν τὴν ἐκτίμησιν μὲ ἕνα πρόθυμον καὶ δίκαιον τρόπον, οἱ ὑπογραφόμενοι θὰ ζητήσουν τὴν βοήθειαν προσώπων, πεπειραμένων εἰς αὐτὰς τὰς ὑποθέσεις καθὼς καὶ περὶ τῶν Νήσων αὐτῆς τῆς Ἡπείρου.

4ον Ὅταν ἡ ἀξία τῆς περιουσίας τῶν κατοίκων οἱ ὁποῖοι πρόκειται νὰ ἐκπατρισθοῦν ἐξακριβωθῇ καὶ τακτοποιηθῇ ὑπὸ τῶν δύο κομισσάριων, μαζὺ μὲ τὸ ποσὸν τῶν ἐξόδων καὶ τὸ πέρασι τῶν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, οἱ ὑπογραφόμενοι θὰ συμφωνήσουν καὶ θὰ καθορίσουν τὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὀλικὸν ποσὸν θὰ πληρωθῇ πρὸς τὸν Ἀγγλὸν κομισάριον ἐξουσιοδοτημένον διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν καὶ ὅταν πραγματοποιηθῇ ἡ πληρωμὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναχώρησις τῶν κατοίκων, τὰ Ἀγγλικά στρατεύματα θὰ ἀποσυρθοῦν καὶ ἡ θέσις τῆς Πάργας μετὰ τῆς περιοχῆς τῆς θὰ μεταβιβασθῇ εἰς τὸν κομισάριον τῆς Ὑψηλῆς Πύλης.

Εἰς διαπίστωσιν τοῦ ὁποίου, οἱ Κομισάριοι ὑπέγραψαν τὴν παροῦσαν σύμβασιν καὶ ἔθεσαν τὰς σφραγίδας τῶν ὄπλων των.

Ἐγένετο εἰς Ἰωάννινα κατὰ τὸ ἔτος Ἐγίρα χίλια διακόσια τριάντα δύο, τὸ τρίτον τῆς σελένης Ρερέτης καὶ τὸ ἔτος τῆς Χριστιανικῆς ἐποχῆς 1817, κατὰ τὴν 17ην Μαΐου. Ὑπογραφέν

JOHN CARTRIGHT
HAMED BET»

Τὰ σημεῖα τῆς τρομερῆς ἀπάτης ποὺ περικλείει ἡ συμφωνία, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀποκαθιστᾷ τὴν ἀγγλικὴν ἐντιμότητα, εἶναι ὅτι: Δὲν εἶχε καμμία ἀνάγκη ἢ πίεσι νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν συνθήκην τοῦ 1800 καὶ 1815 ποὺ εἶχαν καλυφθῇ ἀπὸ ἄλλα διεθνῇ περιστατικά καὶ ὑποχρεώσεις. Ὅτι ἐνῶ συμβάλλεται ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, οἱ Ἀγγλοὶ θὰ τὴν παραδώσουν στὸν Ἀλῆ. Ὅτι ἐνῶ πρῶτα δὲν θὰ ἐπιβαρύνουν μὲ ναῦλα τοὺς Παργινούς, τώρα λέγουν ὅτι θὰ ἀφαιρέσουν τὸ ποσόν. Ὅτι λέγουν ὅτι θὰ πληρωθῇ ἡ ἀξία στοὺς δικαιούχους καὶ ὕστερα θὰ ἀναχωρήσουν, ἐνῶ θὰ συμβῇ τὸ ἀντίθετο καὶ τελικῶς οἱ Παργινοὶ στὴν Κέρκυρα δὲν θὰ πάρουν τίποτε. Ὅτι ἐνῶ λένε ὅτι θὰ τύχουν προστασίας, στὴν Κέρκυρα τοὺς πολιτογραφοῦν ὑποχρεωτικά Ἰονίους πολῖτες, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐπανάστασι, ὅπως ἔγινε στὴν ἐπιχείρησι τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1821.

Ἀλλὰ ἂς ἰδοῦμε τί λένε οἱ Παργινοὶ σὲ ὑπόμνημά τους πρὸς τὸν Συνταγματάρχην — Διοικητὴ τους Ντέ Μπασσέ:

«Ὁ ἀτυχὴς Λαὸς τῆς Πάργας, ἀξιοθρήνητα ὑπολείμματα τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων τῆς Ἡπείρου, διετήρησαν τὴν ἐλευθερίαν των πλέον τῶν τεσσάρων ἑκατονταετηρίδων καὶ δὲν ὑπάρχει τόπος γῆς στὴν περιοχή των ἡ ὁποία νὰ μὴ ἔχει ραντισθῇ μὲ τὸ αἷμα τῶν προγόνων των, διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἀνεξαρτησίας των ἐναντίον τοῦ τυράννου τῆς Ἑλλάδος.

Αἱ πλέον πολιτιομέναι δυνάμεις τῆς Εὐρώπης, πεισθεῖσαι ἀπὸ τὰ γενναῖα αὐτὰ αἰσθήματα, ἐπροστάτευσαν, ἐκάστη μὲ τὴν σειρὰν τῆς, τὴν Πάργαν καὶ καμμία ἐξ αὐτῶν δὲν τὴν ἐγκατέλειψε, παρ' ἐκτὸς ἐὰν τοῦτο ἔγινε ὑπὸ τὴν πίεσιν πολιτικῶν γεγονότων.

Ἡ τελευταία καὶ πλέον ἀγαθοεργὸς ἐκ τῶν Δυνάμεων αὐτῶν ἦτο ἡ Μεγάλη Βρεταννία, πρὸς τὴν ὁποία ἡ Πάργα ἐκουσίως ἀφίερωσε τὸν ἑαυτὸν τῆς κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1814, δι' αὐτὸν δὲ τὸν σκοπὸν ἀφώπλισε μίαν φρουρὰν ἐκ 200 Γάλλων στρατιωτῶν τῆς γραμμῆς, τοὺς ὁποίους παρέδωκεν ὡς αἰχμαλώτους πρὸς τὸν διοικητὴν τῶν στρατευμάτων τῆς Μεγάλης Βρεταννίας καὶ αὕτη ἡ Δύναμις διετήρησε καὶ ἐπροστάτευσεν αὐτὴν ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τοῦ καταπιεστοῦ γείτονος.

Οί κάτοικοι τῆς Πάργας ἐσυνέχισαν ἐν ἡσυχίᾳ, ἀγαλλόμενοι διὰ τὴν ἰσχυρὰν προστασίαν ἐνὸς μεγάλου Ἑθνους, τὸ ὁποῖον, διὰ τῶν δειγμάτων φιλανθρωπίας ποῦ ἔδωσε εἰς ὅλον τὸν κόσμον, ἀπήλλαξε αὐτοὺς ἀπὸ ὅλους τοὺς φόβους ὅτι δὲν θὰ ἐγκατελίποντο ὑπ' αὐτῆς.

Ἐνῶ δὲ εὐρίσκοντο εἰς καθημερινὴν προσδοκίαν ὅτι εἶχαν παγίωσει τὴν ἐλευθερίαν των Σεῖς Κύριε, ἐν ὀνόματι τῆς Ἐξοχότητός του Σερ Τόμας Μαϊλαντ, Ὑψηλοῦ Κυρίου Κομισσαρίου τῶν Ἰονίων Νήσων, ἐδηλώσατε πρὸς αὐτοὺς, κατὰ μῆνα Μάρτιον τοῦ παρελθόντος ἔτους, ὅτι ἡ Πάργα ἐπρόκειτο νὰ παραδοθῇ εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν πύλην.

Αὐτὸς ὁ κεραυνός, τόσον μοιραῖος ὅσον δὲν ἀνεμένετο ὑπὸ τῶν ἀτυχῶν Παργινῶν ἐσκόρπισεν γενικὴν κατάπληξιν μεταξύ των, παρ' ὅλας τὰς βεβαιώσεις σας ἐν ὀνόματι τῆς ἐξοχότητός του, ὅτι ὅλαι αἱ οἰκογένειαι αἱ ὁποῖαι θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἐκπατριοθῶν θὰ ἐσυνέχιζαν τὴν ζωὴν των ὑπὸ Βρεταννικὴν προστασίαν μεταναστεύοντες εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους, ὅτι ἡ ἀκίνητος περιουσία των θὰ ἐπληρύνετο καὶ ὅτι ἕνας ἐπαρκὴς χρόνος θὰ ἐπέτρεπε νὰ ρυθμισθῶν τὰ οἰκογενειακὰ ζητήματα εἰς τὴν χώραν των καὶ ὁ ὁποῖος χρόνος δὲν θὰ ἦτο ὀλιγώτερος τῶν ἑξ μηνῶν ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τῆς τελικῆς συνθήκης.

Ποῖον ἀντιστάθμιμα μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ τῶν Παργινῶν ἰσοδύναμον καὶ κατὰ τὸ ἐλάχιστον ἀπέναντι τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, διὰ τὸ ὁποῖον αὐτοὶ καὶ οἱ οἰκογένειαι των ἀφιέρωσαν τὰς ζωὰς των διὰ νὰ τὸ κρατήσουν ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ ποίαν κατάστασιν μποροῦσαν νὰ εὕρουν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους ἢ ὁποῖα θὰ ἔμπορευσε νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν γονιμότητα καὶ μὲ τὸν πλοῦτον τῆς Πάργας; Ἀλλὰ παρ' ὅλον τοῦτο, ὑπομονητικὰ ὑπακούοντες τὰς ἀνωτέρω διαταγὰς τῆς προστατίδος Κυβερνήσεως ὑπετάγησαν ἀγογγύστως ἀλλὰ καὶ μὲ βαθυτάτην λύπην στὴν ἐνάντια μοῖρα ποῦ τοὺς ἐπερίμενε, ἐπιθυμοῦντες οὕτω νὰ δώσουν μίαν ἀπόδειξιν τῆς ἐμπιστοσύνης των πρὸς τὴν εὐεργετιὰ των, τὸ Βρεταννικὸν Ἑθνος καὶ ἐδήλωσαν...

Μάταιες ἐπικλήσεις αἰσθημάτων καὶ ὑποσχέσεων. Ἡ Πάργα εἶχε ἀποφασισθῇ νὰ πωληθῇ».

ΑΠΗΧΗΣΙ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Ἡ Πάργα βρίσκεται στὸ δρομολόγιον τῶν μεγάλων θαλασσινῶν ταξιδιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ δύσεως. Ἡ μεταξὺ Ἰονίων καὶ Ἑπειρωτικῆς Ἑλλάδος θαλάσσια λωρίδα ἦταν ἕνας δρόμος ποῦ ἐπροστατευόταν ἱκανοποιητικὰ ἀπὸ τὴς δυσμενεῖς καιρικῆς συνθῆκες. Τὰ ἐκατέρωθεν λιμάνια ἐχρησιμοποιήθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἱκανοποιητικὰ γιὰ τὴν προστασία ἐμπορικῶν ἢ πολεμικῶν πλοίων γι' αὐτὸ καὶ θέατρο μεγάλων ναυμαχιῶν ἀπετέλεσαν. Ἀς σημειωθῇ ὅτι καὶ σήμερα ὑπεράνω τῆς εἶναι ὁ διεθνὴς αεροπορικὸς δρόμος.

Ἦταν ἐπομένως φυσικὸ τὰ λιμάνια αὐτὰ νὰ εἶναι ἀξιόλογα καὶ ἡ φήμη τους στὰ στόματα τῶν ταξιδιμένων τῆς ἐποχῆς νὰ ἀποκτᾷ αἴγλη καὶ μυθικὴ ὑπόστασι, γιὰ τὸν κόσμον τῆς Εὐρώπης. Ἔτσι ἡ πόλις τῆς Πάργας, ἡ ἀναχώρησι τῶν Παργινῶν στὴν Κέρκυρα καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ θλιβερὴ ἱστορία ἐγινε ταχύτατα γνωστὴ καὶ ἐξώργισε τὴν διεθνή κοινὴ γνώμην. Οἱ πρῶτες διαμαρτυρίαι ὑψώθησαν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀγγλίαν, ἀπὸ τὸν Στρατηγὸν Ρίτσαρντ Τσώρτς, τὸν Λάντερνταλ κ.ἄ. Ὁ Οὐγκὼ συνθέτει ποιήματα, ὁ Ντυβάλ πύρινα ἄρθρα, ὁ Ντελακρουὰ πίνακες, ὁ Τζι-οβάνι Μπερσέ ἐπικά τραγούδια, τὸ ἴδιον ὁ Γάλλος λοχαγὸς Βιανέ, ὁ Φώσκολος, ὁ BASOX D' ORDRE, ὁ ROUQUEVILLE, ὁ TURNER καὶ ἄλλοι πολλοί. Ἀγνωστοὶ καλλιτέχνες φιλοτεχνοῦν διάφορα ἔργα μὲ θέματα τὴν Πάργα, ἰδίως καλ-

λιτεχνικώτατες γκραבוῦρες. Ἀπὸ αὐτὲς δύο πού παριστάνουν τὴν ἔξοδο εἶναι ἀριστουργήματα καὶ ἀντίγραφά τους πλημυρίζουν ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, πού ἀρχίζει νὰ ξυπνά. Ἡ πώλησι τῆς Πάργας ἐγένισε τὴν Εὐρώπη μελαγχολία, ἀπογοήτευσί καὶ τύψεις, κυρίως τύψεις, πού συνετάραξαν τὴν κοινὴ γνώμη καὶ τὴν ἔφεραν ἀντιμέτωπὴ μὲ τίς εὐρωπαϊκὲς Κυβερνήσεις.

Δὲν εἶναι τυχαία, ἀπὸ Ἑλληνικῆς πλευρᾶς, καὶ δύο σημαντικὰ γεγονότα πού καθορίζουν καὶ ὑπογραμμίζουν τὴν ἀξία καὶ τὴν σημασίαν τῆς Πάργας γιὰ τὴν Ἑπανάστασι. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης ὀρίζει ἀντιπρόσωπό του στὴν Ἡπειρὸν τὸν Χριστόφορο Περγαῖδὸ καὶ τοῦ ἀναθέτει νὰ ξεκινήσῃ τίς ἐπιχειρήσεις τοῦ καταλαμβάνοντας τὴν Πάργα. Τὸ θέμα ἔχει καὶ οὐσιαστικὴ ἀξία, γιὰ τὴν ἀπόκτησι ἐνὸς τόσο ἰσχυροῦ φρουρίου, ἀλλὰ καὶ συναισθηματικὴ. Ὁ χαμὸς τῆς Πάργας εἶχε συγκλονίσει τὸ πανελλήνιο καὶ θὰ εἶχε ἀνυπολόγιστες ἠθικὰς συνέπειες ἢ ἀπελευθέρωσί της. Παράλληλα τὸ δράμα τοῦ ἡρωϊκοῦ Σουλτοῦ καὶ τῆς πουλημένης Πάργας ἦταν ἓνα μυστηριῶδες, ἰσχυρὸ καὶ ἀκατάλυτο κάλεσμα ὄχι μόνον γιὰ τὸν Λόρδο Βύρωνα, πού ἦρθε καὶ τὰ ἐπεσκέφθηκε καὶ τὰ τραγούδησε, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους τοὺς Φιλέλληνες, πού βρέθηκαν μὲ τὸ σπαθὶ στὸ χέρι μαχόμενοι στὸ πλευρὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ χρόνια.

ΠΑΤΑΤΟΥΚΟΣ — ΚΑΝΑΡΗΣ

Ἐρχόμαστε τώρα σὲ ἓνα ἄλλο κεφάλαιο τῆς μεγάλης προσφορᾶς τῆς Πάργας στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821. Πρόκειται γιὰ δυὸ παιδιὰ της, πού ἡ συμβολὴ τους στὸν ἀγῶνα ὑπῆρξε πρωταρχικὴ καὶ σπουδαιότατη: γιὰ τὸν Ἰωάννη Δημουλίτσα καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Κανάρη.

Ὁ Ἰωάννης Δημουλίτσας ἢ Πάργιος ἢ Πατατοῦκος (ἀπὸ τὸ μακρὸν ἐπανωφόρι, πατατούκα, πού συνήθιζε νὰ φορῇ) ἦταν σεμνὸς καὶ ταπεινόφρων. Ἡ ζωὴ του ἦταν περιπετειώδης ὅπως καὶ ὅλων τῶν οἰκογενειῶν πού προβλέποντας τὴν καταστροφὴ τῆς Πάργας ἢ μετὰ αὐτὴν, τὴν ἐγκατέλειψαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν ἄλλοι. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Δημουλίτσα ἐγκαταστάθηκε στὴν Κέρκυρα καὶ αὐτὸς ἐνετάχθη στὰ Γαλλικὰ ἐθελοντικὰ σώματα. Μόλις ἐγκατέλειψαν οἱ Γάλλοι τὴν Ἑπτανησο τοὺς ἀκολούθησε καὶ στὴν Γαλλία ἔμαθε τὴν τέχνη τοῦ πυροπολικοῦ. Νοσταλγὸς τῆς πατρίδος βρῆκε τὴν εὐκαιρίαν καὶ μὲ ἓνα γαλλικὸ σκάφος πού ἐρχόταν στὴν Ελλάδα νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ στὰ Ψαρά. Ἐκεῖ γίνεται Διδάσκαλος καὶ Ἀναγνώστης καὶ μετὰ ἐπιδίδεται στὸ ἐμπόριο. Ἀποκτᾷ ἓνα μικρὸ σκάφος μὲ τὸ ὁποῖο καὶ ἀργότερα ἐντάσσεται στὴν ἐπανάστασι τοῦ ναυτικοῦ τῶν Ψαρῶν. Ἦτοτε δὲν προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ ἀξιώματα οὔτε κομπάζει γιὰ τίς γνώσεις του. Μόνον ὅταν πρόκειται νὰ γίνῃ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ τουρκικοῦ Στόλου στὴν Ἐρεσσὸ καὶ ρωτοῦν ἂν ὑπάρχῃ κανένας νὰ ξέρῃ νὰ φτιάχνῃ μπουρλόττα (πυροπολικά), τότε παρουσιάζεται καὶ ἐπιδεικνύει τὴν τέχνη του. Ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τοῦ πυροπολικοῦ γιὰ τὴν ἐπανάστασι ἔχει τονισθῇ ἄπειρες φορὲς καὶ εὐκολο τὸ συμπεράσμα γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ Πατατοῦκου καὶ τῆς ἡρωϊκῆς του Πατρίδος Πάργας. Τὸ ἴδιο ταπεινὸς ὅπως στὴν ζωὴ, ἔτσι ἐπέρασε τὸν θάνατο ὁ Πατατοῦκος. Σκοτώθηκε σὲ μιὰ ναυτικὴ ἐπιχείρησι στὸν Κορινθιακὸ, τὸ 1823 καὶ ἐπῆρε, μετὰ τὸν θάνατο τὸ δίπλωμα τοῦ Ὑποπλοίαρχου.

Γιὰ τὸν Κανάρη ὅμως δὲν ἦταν γνωστὸ ὅτι ἦταν παργινῆς καταγωγῆς καὶ αὐτός. Ἀλλὰ ἂς ἀφήσουμε τὸν αἰμίνηστο Δ. Γατόπουλο νὰ μᾶς περιγράψῃ πῶς ἔκανε τὴν σπουδαία ἀνακάλυψι καὶ πῶς τοποθετεῖ τὰ πράγματα, μὲ δύο «Ἱστορικὰ Σημειώματά» του πού ἐδημοσίευσε στὴν «ΕΣΤΙΑ» Ἀθηνῶν, τὸ 1937:

«Τὸ ἄνοιγμα τῶν «μνημονείων» καὶ ἡμερολογίων τῆς οἰκογενείας Κανάρη καὶ ἡ ἀποκάλυψις ἀγνώστων, ἕως τώρα, στοιχείων περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ οἰκογενειακῆς προελεύσεως τοῦ ἐνδόξου θαλασσομάχου καὶ πρωθυπουργοῦ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος Κωνσταντίνου Κανάρη, ἀποτελεῖ, πράγματι, ἱστοριοδιφικὸν εὐτύχημα. Τὴν σχετικὴν ἔρευναν ὀφείλομεν εἰς τὸν δισέγγονον τοῦ Πυρπολητοῦ Συνταγματάρχην κ. Κ. Θ. Κανάρην, πὺλ ἔθεσεν εὐγενῶς εἰς τὴν διάθεσίν μας τὰ κυριώτερα αὐθεντικὰ στοιχεῖα τῶν οἰκογενειακῶν του ἀρχείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ προσωπικὸν ἡμερολόγιον τοῦ πυρπολητοῦ, ἐκ πάντων δὲ τούτων ἀποκαλύπτεται διὰ πρώτην φοράν ἡ προεπαναστατικὴ ἱστορία τῆς οἰκογενείας Κανάρη, ἡ δρᾶσις αὐτῆς καὶ ἡ συμμετοχὴ τῆς εἰς τὴν κίνησιν τοῦ Γένους κατὰ τοὺς προεπαναστατικοὺς χρόνους τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, καθὼς καὶ τὸ ἀρχαιότερον ἐπώνυμόν της, ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος μ.Χ. τοῦλάχιστον.

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἰὸ περιεχόμενον τοῦ ἡμερολογίου μὲ τὰς οἰκογενειακὰς σημειώσεις τοῦ πυρπολητοῦ ἔμειναν, ἕως τώρα, μυστικόν. Διότι ὁ δοξασμένος θαλασσομάχος εἶχε λόγους νὰ ἀπαγορεύσῃ τὴν κοινολόγησίν του, ἰδίως πρὸς ἀποφυγὴν σχολίων καὶ παρεξηγήσεων μεταξὺ τῶν νεωτέρων συμπατριωτῶν του Ψαριανῶν.

Λέγομεν δὲ «νεωτέρων συμπατριωτῶν του», ἐπειδὴ ἐξ αὐτοῦ τοῦ προσωπικοῦ ἡμερολογίου του προκύπτει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης δὲν εἶχε γεννηθῇ εἰς τὰ Ψαρά ἀλλ' εἰς τὴν Πάργαν τῆς Ἡπείρου κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τοῦ 1790 καὶ ἐγκατεστάθῃ μόνον κατὰ τοὺς προεπαναστατικοὺς χρόνους εἰς τὴν νησί τῶν Ψαρῶν.

Μὲ τὴν βοήθειαν, λοιπόν, τῶν ἡμερολογίων τῆς οἰκογενείας Κανάρη, διευκρινίζεται ὅτι ἡ νεοελληνικὴ οἰκογένεια Κανάρη ὑπῆρξε συνέχεια τῆς παλαιοελληνικῆς οἰκογενείας Σ π η λ ι ω τ έ α , κλάδου καὶ αὐτῆς τῆς προμεσαιωνικῆς οἰκογενείας CAPO DE SPILIA, τῆς ὁποίας τὰ μέλη, τιτλοῦχοι τῶν Βενετῶν καὶ Γενουησίων ἀρχόντων, ἀπαντῶνται ἐν δράσει περὶ τὰ 1200 μ.Χ.

Πάντως πρόπαππος τοῦ πυρπολητοῦ Κανάρη φέρεται ὁ Νικόλαος Σπηλιωτέας, ἐκ τοῦ υἱοῦ δὲ τούτου Θεμιστοκλέους ἐγεννήθη, κατὰ τὸ 1750, ὁ Νικόλαος Σπηλιωτέας, πατὴρ τοῦ πυρπολητοῦ Κωνσταντίνου Κανάρη καὶ τῶν ἀδελφῶν του Περικλέους Κανάρη, Γενικοῦ Ἐφόρου τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Δημοσθένους Κανάρη.

Ὁ Πυρπολητὴς Κανάρης ἦτο ὑπερότοκος υἱὸς τοῦ Νικολάου Σπηλιωτέα. Ἐγκατεστάθῃ δὲ μὲ τὴν οἰκογένειάν του ἀπὸ μικρὸ παιδάκι εἰς τὰ Ψαρά, ὅπου κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς, ἐπεκράτησε τὸ ψαριανὸν παρτσούκλι του Κ α ν ἄ ρ η ς.

Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον μετωπνομάσθῃ καὶ ὁ ἐγκατασταθεὶς εἰς τὰ Ψαρά ἐκ Πάργας Δημουλίτσας εἰς Π α τ α τ ο ὺ κ ο ν.

Περὶ τοῦ νεωτέρου ἐπωνύμου τοῦ ἐνδόξου θαλασσομάχου Κ α ν — Ὑ ρ η ς, ὁ υἱὸς Ἀριστείδης Κανάρης (ὁ φονευθεὶς κατὰ τὰ ταραχώδη γεγονότα τῆς Βας Μεσοβασιλείας, παρὰ τὴν σημερινὴν λεωφόρον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, Ἀξιωματικὸς) γράφει εἰς τὸ ἡμερολόγιόν του: «...Ἀπεκλήθη ὁ πατήρ μου Κ α ν — Ὑ ρ η ς ἢ Κανάριος, λόγῳ τοῦ μελιχίου καὶ σώφρονος χαρακτῆρος του, διότι, ἂν καὶ ρησοκίνδυνος πολεμικὸς καὶ ἀποφασιστικὸς, ἐνήργει πάντοτε μετὰ περισκέψεως...».

Διὰ τῆς προεπαναστατικῆς δράσεώς του ὁ νεαρὸς Σπηλιωτέας, ἐπιβληθεὶς εἰς τὰ Ψαρὰ καὶ φέρων τὸ νέον του ἐπώνυμον Κανάρης, ἐδόξασε τὴν νεαράν του Πατρίδα διὰ τῶν πολεμικῶν του κατορθωμάτων, προηγουμένως ὅμως συν-εδέθη διὰ τοῦ δεσμοῦ τοῦ γάμου μὲ τὴν ὡραίαν ἀρχοντοπούλαν τῶν Ψαρῶν, Δέσποιναν Μανιάτη, μὲ τὴν ὁποίαν ἔζησε καὶ ἐμοιράσθη τις μεγάλες περιπέ-τειες τῆς ζωῆς του καὶ τὴν ἀθάνατον δόξαν του.

Οἱ περισσότεροι περιηγῆται ποῦ ἠσυχολήθησαν μὲ τὰ περιστατικὰ τῆς ζω-ῆς τοῦ Κανάρη, περιέγραψαν μὲ θαυμασμόν καὶ τὸν οἰκογενειακόν του βίον καὶ τὴν σύζυγόν του, ὡς πιστὴν καὶ ἀξιοθαυμαστον σύντροφον τοῦ ἥρωος, ἀν-ταξίαν τῆς ἀδυναμίας τῆς καρδιᾶς του. "Ολοὶ σχεδὸν τὴν ἀνέφεραν ὡς γυναί-κα μὲ μεγάλα χαρίσματα, ποῦ πάντοτε ἐθήλαζε καὶ ἀπὸ ἓνα παιδί.

"Ετοί, λοιπόν, ἐδημιουργήθη, μέσω περιπετειῶν καὶ κατορθωμάτων, ἡ οἰ-κογένεια τοῦ ἐνδόξου θαλασσομάχου Κωνσταντίνου Κανάρη εἰς τὰ Ψαρὰ — συνέχεια τῆς παλαιοελληνικῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας Σπηλιωτέα ἀπὸ τὴν πολυπαθὴ Πάργαν τῆς Ἠπείρου».

Δ. ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

Μετὰ τὸ δημοσίευμα ἀκολουθεῖ πανζουρίλισμός. 'Ο Ἀθηναγόρας Παραμυθιάς τηλεγραφεῖ ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα στὸν Πρόεδρο τῆς Κοινότητος Πάργας αἰνιγματο-ῦς Ἀλέξο Μπάγκα «Χαίρων συγχαίρω Παργίους Κωνσταντίνος Κανάρης ἐγεννήθη εἰς Πάργαν Σεπτέμβριον 1790». 'Ο Πρόεδρος στέλνει στὸν Γατόπουλο εὐχαρι-στήριο τηλεγράφημα καὶ τὸν προκαλεῖ νὰ προχωρήσῃ στὶς ἀποκαλύψεις, ὅποτε ἀ-κολουθεῖ τὸ δεύτερο σημείωμα:

ΠΑΡΓΑ ΚΑΙ ΚΑΝΑΡΗΣ

28 Ἰουλίου 1937

«'Ο Πρόεδρος τῆς Κοινότητος Πάργας κ. Μπάγκας εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ διαβιβάσῃ τηλεγραφικῶς τὰς εὐχαριστίας τῆς Κοινότητος διὰ τὴν ἐκ τῶν ἐπισήμων οἰκογενειακῶν ἀρχείων ἀποκάλυψιν τῆς προγονικῆς ἐκ Πάργας καταγωγῆς τοῦ ἔθνικοῦ ἥρωος καὶ παλαιοῦ Πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδος Κων-σταντίνου Κανάρη.

Διὰ τοῦ ἰδίου δὲ τηλεγραφήματος, μ' ἐπληροφόρησεν ὁ κ. Μπάγκας ὅτι τὸ Κοινοτικὸν Συμβούλιον ἀεφάσισε νὰ τελέσῃ, τὴν προσεχῇ Κυριακὴν πάν-δημον μνημόσυνον ὑπὲρ τῆς μνήμης τοῦ ἀθανάτου θαλασσομάχου, τοῦ ὁποίου ἡ Πάργα ὑπῆρξεν ἡ πρώτη πατρίς του.

Τὸ ἀνωτέρω τηλεγράφημα δίδει ἀφορμὴν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ θέ-ματος ἐκ τῆς ἰδίας πάντοτε αὐθεντικῆς πηγῆς: ἐκ τῶν ἀνεκδότων σημειώσεων, δηλαδή, τοῦ ἐνδόξου πυρπολητοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀριστείδου, καθὼς καὶ τῶν σχετικῶν παραδόσεων τῆς οἰκογενείας Κανάρη, περὶ τῶν ὁποίων εὐγενῶς διὰ μακρᾶς ἐπιστολῆς του, μὲ κατέστησεν ἐνήμερον ὁ δισέγγονος τοῦ Ἑθνι-κοῦ ἥρωος συνταγματάρχης κ. Κ. Θ. Κανάρης.

Ἡ γενομένη ἀποκάλυψις, φυσικὰ, δὲν μετακινεῖ καθόλου τὴν δόξαν τοῦ Κανάρη, ἡ ὁποία ἦτο ἀποκλειστικῶς ψ α ρ ι α ν ῇ καὶ ὡς τοιαύτη καθωρ-σθῇ ἤδη, ἀμετακλήτως, ἀπὸ τὴν ἱστορίαν. Ἡ εὐκαιρία ὅμως, τῆς ἐκδηλώσεως τῆς ὑπερφανείας τῶν συμπολιτῶν τῆς πρώτης προγονικῆς πατρίδος τοῦ Κα-νάρη, ἐπιβάλλει τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἀγνώστου ἔως τώρα προσωπικῆς ἐπισκέ-ψεώς του εἰς τὴν Πάργαν, κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1863.

Ἡ ἐπίσκεψις αὕτη, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὰς αὐτοβιογραφι-κάς σημειώσεις τοῦ ναυάρχου, εἶναι ἱστορικῶς ἐνδιαφέρουσα, διότι τὸν Κανάρη συνώδευσε τότε, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης,

Ἡπειρώτης καὶ αὐτὸς τὴν προγονικὴν καταγωγὴν, συνοδεδριμένος μαζύ του μὲ παλαίους φιλικούς καὶ οἰκογενειακοὺς δεσμούς.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ Κανάρης ἦτο ἐντιολοδόχος τοῦ Ἔθνους, μέλος δηλαδὴ τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς (Κανάρης, Ζαΐμης, Γρίβας) εἰς τὴν ὁποίαν ἡ Β' τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις, διὰ ψηφίσματός της, ἔδωκεν ἐντολὴν (Μάρτιος τοῦ 1863) νὰ μεταβῇ εἰς Κοπεγχάγην καὶ νὰ προσφέρῃ ἐπὶ σήμῳ τὸ Ἑλληνικὸν Στέμμα, εἰς τὸν τότε νεαρὸν πρίγκηπα τῆς Δανιμαρκίας Γουλιέλμον - Γεώργιον.

Ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Συνελεύσεως, συνοδευομένη ἀπὸ τοὺς συμβούλους της καὶ ὑπασιπιστάς της Σκουζέν, Δόσιον, Πικέρνην, Μολλᾶν, Βρατοῦνον, Γ.Α. Μαυροκορδάτον καὶ Τιμολέοντα Φιλήμονα, διευθυνομένη εἰς Δανίαν, ἔφθασεν εἰς τὴν Κέρκυραν τὸ ἀπόγευμα τῆς 2ας Ἀπριλίου 1863.

Μόλις ἐγνώσθη ἡ ἄφιξις τῆς Ἐπιτροπῆς, ὁλόκληρος ἡ πόλις τῆς Κερκύρας ἀνεστατώθη ἀπὸ τὸν κοινὸν ἐνθουσιασμόν, ἐκ τῶν πρώτων δὲ ἔσπευσαν εἰς τὴν παραλίαν ὁ παρειδημῶν τότε ἐν Κερκύρᾳ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, μετὰ τοῦ Προέδρου τοῦ τοπικοῦ συλλόγου τῆς Ἀναγεννήσεως Γουργουράκη, ἐνῷ ταῦτοχρόνως ὁ Παδοβᾶς ἔσπευσε νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν λαϊκὴν ὑποδοχὴν εἰς τὴν πόλιν.

Εἰς τὴν παραλίαν ὁ Βαλαωρίτης συνηντήθη μὲ τὸν ἀποβιβασθέντα πρῶτον πολιτικὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἐπιτροπῆς Θρασύβουλον Ζαΐμην, παλαιὸν φίλον καὶ συμμαθητὴν του. Συγκεκινημένοι βαθύτατα καὶ οἱ δύο περιεπύχθησαν ἀλλήλους καὶ ἀντίλλαξαν ἀδελφικὸν ἀσπασμόν. Ἔπειτα ὁ Βαλαωρίτης καὶ ὁ Γουργουράκης ἀνῆλθον ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου, πρὸς συνάντησιν τῶν ἄλλων μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς.

Ὁ Βαλαωρίτης ἕως τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του διηγεῖτο ὅτι ἡ συνάντησις αὕτη μετὰ τοῦ Κανάρη τοῦ ἐπροκάλεσε μίαν ἀπὸ τὰς σφοδροτέρας συγκινήσεις τοῦ βίου του. Ἡ συγκίνησις καὶ τὰ δάκρυα ἐπνίγαν τὴν φωνὴν τοῦ ποιητοῦ, ὅταν ἐγονάτισεν ἐμπρὸς εἰς τὸν δοξασμένον θαλασσομάχον καὶ κατεφίλει τὰ χέρια του καὶ ἐδέχετο τὴν εὐλογίαν του. Κατόπι ἀπεβιβάσθησαν ὅλοι καὶ ἡ ἐπιτροπὴ εὖτευεν ἀποθεωτικῆς ὑποδοχῆς ἀπὸ μέρους τοῦ Κερκυραϊκοῦ Λαοῦ, πού εἶχε καταληφθῇ ἀπὸ πραγματικὴν φρενίτιδα.

Ἐπανερχόμεθα τώρα εἰς τὰς αὐτοβιογραφικὰς σημειώσεις τοῦ Κανάρη.

Ἐξ αὐτῶν προκύπτει ὅτι ἡ τριήμερος ἀναγκαστικὴ παραμονὴ — διὰ λόγους ἀναμονῆς τοῦ ἀτμοπλοίου — εἰς τὴν Κέρκυραν, ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν Κανάρην καὶ τὸν Βαλαωρίτην τῆς συντόμου ἐκδρομῆς εἰς τὴν κοινὴν προγονικὴν πατρίδα τῶν τῆν Ἡπειρον.

Ἡ ἐπίσκεψις αὕτη τοῦ ἐνδοξοῦ θαλασσομάχου καὶ τοῦ Βαλαωρίτου εἰς τὴν Πάργαν ἐπραγματοποιήθη τὴν 5ην Ἀπριλίου 1863. Περὶ αὐτῆς γράφει ὁ Κανάρης:

Ἐπωφελήθημεν τῆς εὐκαιρίας καὶ μετέβημεν εἰς ἐπίσκεψιν τῶν πατρίδων μας (τοῦ τε Βαλαωρίτου καὶ ἐμοῦ) τῶν προγονικῶν εἰς τὴν κατέναντι τῆς Κερκύρας Ἡπειρον, τῆς λατρευτῆς Πάργας, τῆς ὁποίας ἀνῆλθομεν τὸν ἄναγνη καλντεριμικὸν δρόμον, ὅστις μοῦ ἐθύμιζε τοὺς παιδικοὺς χρόνους καὶ τοὺς ἀλλεπαλλήλους ἀγῶνας τῶν προγόνων μου...

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῶν σημειώσεων τοῦ ναυάρχου γίνεται λόγος περὶ τῆς ζωηρᾶς συγκινήσεως πού ἠσθάνθησαν οἱ δύο Ἐθνικοὶ ἄνδρες, ὅταν ἔφθασαν εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ παλαιοῦ φρουρίου. ὅπου εὗρίσκετο ὁ προγονικὸς πύργος καὶ ἡ περίφημος σπηλιὰ, ἐκ τῆς ὁποίας προήρχετο καὶ τὸ ἀρχικὸν ἐπώνυμον (Σπηλιωτέα) τῆς παλαιᾶς προγονικῆς οἰκογενείας τοῦ Κανάρη.

Μὲ τὰς ὀλίγας ἀλλὰ ἀδράς αὐτὰς γραμμάς περιγράφει εἰς τὰς σημειώσεις του ὁ ἔνδοξος θαλασσομάχος τὴν ἱστορικὴν μὲ τὸν Βαλαωρίτην ἐκδρομὴν του εἰς τὴν πρώτην του προγονικὴν πατρίδα.

Δ. ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Σεμνὴ καὶ ταπεινὴ, ὅπως σέ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις της, ἡ Ἑπειρος γιορτάζει κατὰ τόπους ἐφέτος τὴν συμμετοχὴ της στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821. Γνωρίζει τί ἔχει προσφέρει καὶ γνωρίζει ὅτι ἡ προσφορὰ της εἶναι παραμερισμένη. Δὲν δυσανασχετεῖ γι' αὐτό. Ὅ,τι ἔδωσε στὸν ἀγῶνα ἦταν προσφορὰ ἀγάπης, φιλοπατορίας, αὐτοθυσίας. Ξέρει ὅτι τὰ παιδιά της ἀγωνίστηκαν γιὰ ιδέες καί, σκίζοντας τὰ πομπάδη διπλώματα τῆς διχόνοιας, ἔπεφταν στὴν μάχην χωρὶς ὑπολογισμούς.

Γιὰ τὴν Πάργα, τὸ χαϊδεμένο παιδί της, ἡ Ἑπειρος εἶναι ἰδιαίτερα περήφανη, γιατί τραβήξε μέσα στοὺς αἰῶνες τίμια καὶ ἐλεύθερη, κρατώντας, μόνη αὐτή, στὰ χέρια της τὴν σπίθα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐλπίδας. Γιατί δέχτηκε, ὑπεστήριξε, περιέθαλψε καὶ ἔσωσε ὅσα ἀδέλφια κινδύνευαν τριγύρω, γιατί ἔλαμψε μὲ τὰ γενναῖα παιδιά της σὲ ἓναν μακραίωνα ἀγῶνα καὶ γιατί ἔπεσε ἡρωϊκὰ δίνοντας τὸ παράδειγμα τῆς θυσίας καὶ τῆς αὐταπαρνήσεως, συγκλονίζοντας καὶ ξυπνώντας τὴν κοιμισμένη Εὐρώπην καὶ ὑποχρεώνοντας τὴν νὰ δεχθῇ μιὰν ἱστορικὴ ἀνάγκη ποὺ ἀνέτελλε: τὴν Ἑλληνικὴ Ἑλευθερία.

ΝΙΚΟΣ ΧΡ. ΤΣΑΚΑΣ

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

POCHINI ANTONIO: «I PARGI, OSSIA IPPARCO E DESPO CANTICA» (1919).

BERCHET G.: «I PROFUGI DI PARGA» (1820).

VIENNET J.: «PARGA». (1820).

BAOSOX D' ORDE: «LES EXILES DE PARGA». (1820)

Λούντζης Ἐρμάννος: «Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν» (185).

Ἀραβαντινοῦ Π. (ΠΑΠ): «Χρονογραφία τῆς Ἠλείρου» (1856—57)

Περραιβοῦ Χρ.: «Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας» (1857).

Πάλλη Ἀλεξίου: «Μελέται ἐπὶ τῆς ἀρχαίας χωρογραφίας τῆς Ἠλείρου» (1858).

Π.Α.Σ. (ἀκαπάντα): «Ἡ Πάργα, ἥτοι μονογραφία αὐτῆς ἀπὸ τῆς κτίσεως μέχρι τῆς παρὰ τῶν Ἀγγλῶν πωλήσεώς της εἰς τοὺς Τούρκους» (1861).

Πετρίδης Α.: «Σούλι καὶ Πάργα» (Πανδώρα, 1867).

Ἰδρωμένου Α. Μ.: «Ἡ πρώτη δημοσία Σχολὴ ἐν Κερκύρᾳ» (1890).

Περραιβοῦ Χρ.: «Ἱστορία τῆς Πάργας» (1894).

Παναγιωτίδου Δ. Α.: «Ἡ Πάργα» (1904).

SALVATOR — LUDWIG, ERZHERZOG: «PARGA DIE SEESTADT IM EPIRUS» (1907).

SALVATOR — LUDWIG, ERZHERZOG: «PARGA, VERSUCH EINER GESCHICHTE VON PARGA» (1908). (Μετάφρασις Ἰω. Γουργούρη, Βύρ. Γιούργα καὶ Νίκου Τσάκα).

Βελιβάση Κ. Δ.: «Σελίδες τινές ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς Πάργας» (1911).

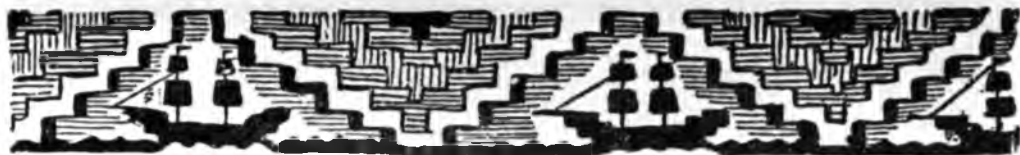
ΗΠΕΙΡΩΤ. ΧΡΟΝΙΚΑ: Τόμος Β' καὶ ἔπομ.

ΗΠΕΙΡΩΤ. ΕΣΤΙΑ: Ἔτος 1954 καὶ ἔπομ.

- Ἀθηναγόρα Μητροπολίτου: «Οἱ Τρεῖς Λόγοι» (1931).
Μαχαιράς Κ.: «Ἀνασκευὴ ἐνὸς ἱστορικοῦ ψεύδους» (1947).
Γιάγκα Ἀθ.: «Ἱστορία τῶν Θεσπρωτῶν» (1954).
Μιχαηλίδη Κώστα Ἀθ.: «Ἡ Πάργα» (1959 καὶ 1963).
Γιάγκα Ἀθ.: «Ἡπειρωτικὰ τραγούδια» (1959).
Στούπη Σπυρ.: «Οἱ Ξένοι ἐν Κερκύρα» (1959).
Κραψίτη Βασίλη: «Ταξίδι στὴν Ἡπειρο» (1960).
Χατζηγεωργίου Θέμις: «Τὸ Δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου» (1960).
Ξιάγκου Νίκου: «Ἡ Ἀντίσταση τῶν Σουλιωτῶν καὶ ὁ Λάμπρος Τζαβέλλας» (1964).
Τσάκα Νίκου Χρ.: «Πάργα» (1970 κλπ.).

(Χρ. Περραιδὸς)

ΚΩΣΤΑ Π. ΒΛΑΧΟΥ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΥΡΡΑΚΟΥ - ΚΑΛΑΡΡΥΤΩΝ ΣΤΑ 1821

Τὴν Ἠπειρωτικὴ συμμετοχὴ στὴν ἐθνεγεροσία τοῦ 1821 ἀντιπροσωπεύει, ἂν φυσικὰ ἐξαιρέση κανεῖς τὴν μόνιμη, σχεδόν, ἐπαναστατικὴ ἐστία τῶν Σουλιωτῶν, ἡ ἐπανάσταση τῶν δυο κωμοπόλεων Συρράκου καὶ Καλαρρυτῶν, τὸ θέρος τοῦ 1821. Καὶ παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις τὸ ἐγχείρημα τῶν Βλαχοχωριῶν ὅταν λάβῃ κανεῖς ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁλόκληρὴ ἡ περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων ἦταν τότε πλημμυρισμένη ἀπ' τὰ Σουλτανικὰ στρατεύματα, ποὺ πολιορκοῦσαν τὸν ἀποστάτη Ἀλῆ¹.

Ὡς πρὸς τὴν ἡμερομηνία ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ἀπόψεις τῶν ἱστορικῶν διίστανται. Πάντως οἱ περισσότεροὶ μιλοῦν γιὰ τέλη Ἰουνίου — ἀρχὲς Ἰουλίου 1821². Τὸ πῶς πιθανὸ εἶναι ὅτι κ' ἐδῶ οἱ ἐπαναστάτες θέλησαν νὰ συμπέση ἡ ἐξέγερσί τους μὲ μιὰ θρησκευτικὴ γιορτῇ. Ἡ 30ῇ Ἰουνίου, ἡμέρα γιορτῆς τῶν 12 Ἀποστόλων, κατὰ τὴν ὁποία πανηγυρίζει τὸ Συρράκο, συγκεντρώνει τὶς περισσότερες πιθανότητες σὰν ἡμέρα ἐνάρξεως τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Συρρακο-καλαρρυτινῶν.

Τὸ κίνημα τῶν δυο βλαχόφωνων κωμοπόλεων τοποθετεῖται στὰ πλαίσια ἐνὸς εὐρύτερου ἐπαναστατικοῦ σχεδίου τῶν Ἑλλήνων στὸν Ἠπειρωτικὸ κῶρο. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο αὐτό, ποὺ εἶχε ἐκπονηθῇ ἀπὸ τὸν Μάρκο Μπότσαρη, οἱ ἀρματολοὶ τῶν Τζουμέρκων μὲ τοὺς Γῶγο Μπαγόλα καὶ Μῆτρο Κουτελίδα ὤφειλαν νὰ ἐξεγείρουν τὰ Κατσανοχώρια, οἱ Σουλιῶτες μὲ τὸν Μάρκο θὰ χτυποῦσαν τὸν Χουροῖτ ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῶν Ἰωαννίνων καί, τέλος, οἱ ἀρματολοὶ τοῦ Ἀσπροποτάμιου μὲ τὸν Γιαννάκη Ράγκο θὰ ἐπαναστατοῦσαν τὰ Βλαχοχώρια.

Εἶναι βέβαιο ὅτι σιὸ ἐπαναστατικὸ αὐτὸ σχέδιο τῶν Ἑλλήνων συμμετεῖχε καὶ ὁ Ἀλῆς³, ὁ ὁποῖος αἰσθάνονταν καθημερινὰ καὶ περισσότερο νὰ τὸν περισφίγγῃ ὁ κλοιὸς τοῦ Χουροῖτ. Μοναδικὴ ἐλπίδα γιὰ τὸν Ἀλῆ εἶχαν ἀπομείνει τὴν ὥρᾳ οἱ Ἕλληνες, τῶν ὁποίων τὸν ἀγῶνα «ἠσπάζετο ὡς ἴδιον»⁴. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες εἶχαν συμφέρον νὰ ἔχουν καλὰς σχέσεις μὲ τὸν Ἀλῆ κ' αὕτὴ ἦταν ἡ γραμμὴ ἡγετῶν τῆς Ἐπαναστάσεως. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Κολοκοτρῶνη, ποὺ δημοσίεψε ὁ Φιλῆμων στὸ Δοκίμιό του⁵, ὁ Ὑψηλάντης προτρέπει τὸν

- 1) Ἰωάννου Φιλήμονος, Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1861, τ. Α', σ. 148.
- 2) Μ. Οικονόμου: «Κατ' ἀρχὰς Ἰουλίου». Ἀραβαντινός: γύρο στὶς 23 Ἰουνίου. Σὲ ἐπιστολὴ συγγενῇ τοῦ Π. Λάμπρου: 1 Ἰουλίου. Ψαλλίδας: στὶς ἀρχὰς Ἰουλίου. Ν. Παπακώστας: 30 Ἰουνίου. Τρικούπης: «Ἀπὸ περίπου ἐβδομάδας πρὸ τῆς μάχης τοῦ Πέτα» ποὺ ἔγινε στὶς 15 Ἰουλίου 1821. Χρ. Σούλης: 18 Ἰουνίου.
- 3) Π. Ἀραβαντινός, Χρονογραφία τῆς Ἠπέιρου, ἐν Ἀθήναις, 1856, σ. 348.
- 4) Ἀντ. Πιόχες - Ὁστέν, Ἡ ἱστορία τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, μετ. Γ. ΕΜ. Ἀντωνιάδου, Ἀθήνησι 1868, τ. Α', σ. 43.
- 5) Φιλῆμων, Δοκίμιον, τ. Α', σ. 309.

Γέρο να διατηρούν οι Έλληνες συμμαχία με τον Άλῃ και να αφανίζουν τους βασιλικούς. Σχεδόν τα ίδια επαναλαμβάνει και ο Άλλη επιστολή του ο Ύψηλάντης. Με τη συμμαχία Ελλήνων — Άλῃ και τον άγώνα των Ελλήνων κατά των βασιλικών, ο Ύψηλάντης αποβλέπει στην ολοκληρωτική απομάκρυνση των σουλτανικών στρατευμάτων άπ' την Ήπειρο, έτσι ώστε ή μεγάλη Επαναστάση, που θα ξεσπάση αργότερα, να στηριχτεί στην ελεύθερη και άδυρωμένη Ήπειρο⁶.

Το πιθανότερο λοιπόν είναι ο ίδιος ο Άλῃς να προέτρεψε τον Κωλέττη, γιατρό τότε του γιου του Βελῃ, να επαναστατήσει τα Βλαχοχώρια. Άλλωστε σέ «υπενέργεια» του Άλῃ απέδωσε το κίνημα των Συρρακο-καλαρρυτηνών και ο Χουροίτ, ο όποιος «έφρηνητίασεν ού μόνον ως βλέπων τόλμην μεγάλην, αλλά και ως αποδίδων αυτήν εις υπενέργειαν του Άλῃ Πασά»⁷.

Άν το λαμπρό αυτό σχέδιο, που για διαφόρους λόγους⁸, δέν έκτελέστηκε, πετύχαινε, θα ήταν για τα σουλτανικά στρατεύματα του Χουροίτ ένα σοβαρός αντιπεριορισμός, που θα εύνοούσε εξαιρετικά την επανάσταση στην Πελοπόννησο. Γιατί, κάτω άπ' την Έλληνική πίεση, θα ήταν δύσκολο, εν δεινόν, να καταβάλῃ ο Χουροίτ τον Άλῃ. Κι ακόμα πιο δύσκολο θα ήταν, να αποσπάσῃ ο Χουροίτ δυνάμεις άπ' το στρατόπεδό του και να τις στείλῃ πρὸς την Στερεά και την Πελοπόννησο ἢ και ο ίδιος μ' όλο το στρατό του ν' αναχωρήσῃ για την Πελοπόννησο, αφήνοντας στην Ήπειρο τόσες επαναστατικές εστίες.

Γρήγορα υποψιάστηκε τις κινήσεις και τα σχέδια των Ελλήνων ο Χουροίτ. Τα προληπτικά μέτρα του για την άποτροπή μιās έξεγέρσεως των Ελλήνων, που όπωσδήποτε θα του δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα, ήταν να στείλῃ και να ζητήσει άπ' τους Καλαρρύτες και το Συρράκο, κι άπό άλλα ακόμα χωριά, ομίλους, τους όποιους περιώρισε σιὸ νηοὶ τῆς Παμβώτιδας⁹.

Έκτιμώντας ακόμα ο Χουροίτ τη στρατηγική θέση¹⁰ Καλαρρυτῶν — Συρράκου, έστειλε, τον Σεπτέμβρη του 1820, γύρω στους 480 στρατιῶτες ύπὸ τον Ίμβραῖμ Πρεμέτη, για να ενισχύσουν την μικρή τοπική φρουρά των 60 άνδρων. Έτοι υπολόγιζε ο Χουροίτ να εξασφαλίσῃ τον έλεγχο μιās άπ' τις σημαντικώτερες διόδους τῆς Πίνδου, του Μπάρου, που βρίσκεται κοντά στους Καλαρρύτες. Για τον ίδιο λόγο ο Χουροίτ είχε στείλει χίλιους στρατιῶτες στο Μέτσοβο, για «να φυλάγουν ως κλειδί όπου είναι δια την τοποθεσίαν τους»¹¹.

Όσο κι αν είναι υπερβολικό το ποσὸ των 400.000 φράγκων, πού, κατά τον Πουκεβίλ¹², δαπανήθηκε άπ' τους Καλαρρυτηνοὺς σέ διάστημα 10 μηνῶν, για τη συντήρηση των 480 στρατιωτῶν του Ίμβραῖμ Πρεμέτη, είναι ωστόσο ένδεικτικό για το μέγεθος τῆς οικονομικῆς αίμορραγίας των Καλαρρυτῶν κυρίως. Ήταν έτσι επόμενο να άγανακτήσουν οί Συρρακοκαλαρρυτηνοί, αλλά και οί εύκατάστατοι Ίωαννίτες που παρεπιδημοῦσαν στους Καλαρρύτες. Οί τελευταίοι είχαν καταφύγει εκεί για σιγουριά, μόλις άρχισε ή πολιορκία

6) Φιλῃμων, Δοξίμιον, τ. Β', σ. 348.

7) Φιλῃμων, Δοξίμιον, τ. Δ', σ. 149.

8) Π. Κονιτέα, Πραγματεία τοπογραφική, κλπ. εν Άθήναις, «Έστία», 1905, σ. 253.

9) Ίστορία τῆς πολιτικῆς του Άλῃ Πασά, έξ άνεκδότου χειρ. Α. Ψαλλίδα, περ. Νέος Κουβαράς, έτος Β', 1962, σ. 80.

10) Μ. Οικονόμου, Ίστορία τῆς Έλληνικῆς Παλιγγενεσίας, Άπομνημονεύματα άγωνιστῶν 21, τόμος ΙΑ', τεῦχος Α', σ. 168.

11) Ψαλλίδα, ενθ' άνωτ. σ. 78.

12) Πουκεβίλ, Ίστορία τῆς Έλληνικῆς Επαναστάσεως, τ. Β', εν Άθήναις 1890, σ. 298.

τοῦ Ἀλῆ ἀπ' τοὺς σουλτανικούς, εἶχαν δὲ συναποκομίσει ὅ,τι ἦταν δυνατόν, ἀπ' τὶς τεράστιες περιουσίες των¹³.

Ἀντιφατικές εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Συρρακοκαλαρρυτινοὶ ἀντιμετώπισαν τὶς ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες τῶν Κωλέττη — Τουρτούρη. Ὁ Κουτσαλέξης συγκεκριμένα γράφει¹⁴ πὼς «τὸ περισσότερον μέρος τῶν κατοίκων Καλαρρυτῶν καὶ Συρράκου δὲν ἤθελεν...» νὰ ἐπαναστατήσῃ, ἐπειδὴ δὲν εἶχαν ἀρκετὰ ὅπλα. Ὅμως «φοβούμενοι τὰς συνεπείας¹⁵, οὐκ ἤττον παρεδέχθησαν τὴν ἐπανάστασιν». Στὴ συνέχεια ἰσχυρίζεται ὁ Κουτσαλέξης, πὼς ἡ ἐπανάσταση ἦταν ἔργο τῶν Γιαννιωτῶν προσφύγων ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τῶν βλάχων Κωλέττη καὶ Τουρτούρη.

Ἀντίθετα ὁ Πουκεβίλ¹⁶ γράφει πὼς τόσο εἶχε ἀποκάμει κ' ἀγανακτῆσει ὁ λαός, ποὺ μόλις ἀντίκρουσε τὴν ἐπαναστατικὴ σημαία — λευκὴ μὲ ἐρυθρὸ σταυρὸ¹⁷ — ἐπαναστάτησε χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν τῶν προεστώτων του καὶ εἰσήγαγε στοὺς Καλαρρυτίτες 200 ἐπαναστάτες, ποὺ ἀμέσως προσέβαλαν τοὺς Τούρκους¹⁸.

Οἱ κάτοικοι τοῦ Συρράκου καὶ τῶν Καλαρρυτῶν «ἄοπλοι καὶ ἀπόλεμοι» κατὰ τὸν Χρ. Σούλην¹⁹, χωρὶς «φιλοπόλεμα ἤθη», κατὰ τὸν Φίνλεϋ²⁰, θὰ φάνηκαν διστακτικοὶ καὶ ἀπρόθυμοι, ἴσως, νὰ ἐπαναστατήσουν. Καὶ πιστεύω πὼς ἔχει δόση ἀληθείας — πέρα ἀπὸ κάποιο τοπικιστικὸ κομπασμὸ — ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κουτσαλέξη, ὅτι «ἡμεῖς οἱ Ἰωαννῖται εὐρεθέντες εἰς Καλαρρύτας ἠθελησαμεν νὰ ἐπαναστατήσωμεν...»²¹. Διότι ἰδιαίτερα οἱ πᾶμπλουτοὶ Ἰωαννῖτες θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ ἀντικείμενο τῆς βουλήμας τῶν στρατιωτῶν τοῦ Ἰμβραήμ Πρεμέτη.

Ἡ ἐπανάσταση, ὅπως καὶ παραπάνω ἀναφέραμε, ἐξεργράφη στὶς 30 Ἰουνίου 1821, ἡμέρα τῆς γιορτῆς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, κατὰ τὴν ὁποία πανηγυρίζει ὁ φερώνυμος ναὸς καὶ ἡ κοινόπολι τοῦ Συρράκου. Στὸ Συρράκο οἱ Τούρκοι παραδόθηκαν χωρὶς νὰ προβάλουν σοβαρὴ ἀντίσταση. Ἀντίθετα οἱ Τούρκοι τῶν Καλαρρυτῶν, μόλις ἐκδηλώθηκε ἡ ἐπανάσταση, κλείστηκαν «ἐν

13) Στὴν ἑμμετοχὴ ἱστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ποὺ ἔγραψε ὁ Κ. Τζουκαλάς τὸ 1823 καὶ δημοσίεψε ὁ Φ. Σαγκούνης (Η.Χ., τ. Θ' 1934, στ. 384 κ.έ.) ἀναφέρεται γιὰ τὴ φυγὴ τῶν Ἰωαννιτῶν:

Ἀρχισαν γιὰ νὰ δένουν φορτώματα πολλὰ
εἰς τὰ χωριά τὰ στέλνουν ὅλα τοὺς τὰ καλὰ
ἀρχίνισαν νὰ φεύγουν ἄνθρωποι περισσοί,
ἄλλοι στοὺς Καλαρρυτίτες, ἄλλοι εἰς τὸ νησί.

14) Α.Π. Κουτσαλέξης, Διαφέροντα καὶ περίεργα τινὰ ἱστορήματα, Ἰ.Π.Π. ἀγωνιστῶν 21, τόμος Ζ', σελ. 268.

15) Πολλοὶ Ἕλληνες ὀπλαρχηγοὶ κατέστρεψαν τότε τὶς περιουσίες τῶν ὁμοεθνῶν των γιὰ νὰ τοὺς ἐξαναγκάσουν νὰ «βοῶν στὸ κ'αὶρί»!

16) Ἐνθ. ἀνωτ.

17) Κουτσαλέξης, ἔνθ' ἀνωτ.

18) Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Πουκεβίλ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα. Κατὰ τὴν γνώμη μου ὁ Π. παρεξήγησε ἐδῶ τὶς εἰδήσεις γιὰ διχογνωμία μεταξὺ τῶν προεστώτων τῶν Καλαρρυτῶν, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος παρακάτω.

19) Ἐνθ' ἀνωτ.

20) Γ. Φίνλεϋ: «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», τόμος Α', Ἀθήνα, σ. 270.

21) Ἐνθ' ἀνωτ.

στερεαῖς οἰκίαις»²². Πρὶν μάλιστα ὁχυρωθῶν φρόντισαν νὰ πάρουν ὁμήρους τὸν πρωτόπαπα Παπαγεώργιο Σγοῦρο, τὸν Ἰωάννη Στρουγγάρη, κι ἄλλους προὔχοντες τῆς κωμοπόλεως²³. Ἀποφασισμένοι δὲ νὰ ἀμυνθοῦν, μόλις ἔπασαν οἱ πρῶτες ντουφεκιές, «ἐβγῆκαν οἱ Τοῦρκοι καὶ ἄρπαξαν ἀπὸ τοὺς δρόμους τὰ γίδια καὶ γελάδια, ὅπου πάεναν στὴ βοσκή διὰ νὰ ἔχουν νὰ φᾶν...»²⁴.

Ἀλλὰ ἡ ἀπόφαση τῶν Τούρκων νὰ πολεμήσουν μέχρις ἐσχάτων φαίνεται καλύτερα σὲ μιὰ ἐπιστολὴ, ποὺ ἔστειλε ὁ Ἰμβραήμ Πρεμέτης, στίς 4 Ἰουλίου 1821²⁵, πρὸς τὸν Καλαρρυτινὸ προὔχοντα κι ἕνα ἀπ' τοὺς ἀρχηγούς τῆς ἐπαναστάσεως, τὸν Κ. Τουρτούρη. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ προδίδει τὸ ὥραιο καὶ ὑψηλὸ φρόνημα καὶ τὴν φυσικὴ εὐγένεια τοῦ Πρεμέτη, ὁ ὁποῖος πληροφορεῖ τὸν ἀντίπαλό του, μὲ τρόπο ἀπλό καὶ ἥμερο, ὅτι «ἔχω ἀπόφασιν μαζί μὲ τὸν Χουσεΐναγα καὶ Ματούσιαγα νὰ σταθῶμεν κατὰ τὴν τιμὴν μας καὶ νὰ ἀποθάνωμεν μὲ αὐτήν. Ἡμεῖς δὲ δι' αὐτὴν τὴν τιμὴν ἀποφασίζομεν νὰ πολεμήσωμεν ἀνδρειωμένα...»²⁶.

Πέντε ὁλόκληρες μέρες κράτησε ἡ ἄμυνα τῶν Τούρκων στοὺς Καλαρρυτές. Ἀπώλειες σημειώθηκαν μόνο ἀπ' τὴν πλευρὰ τῶν πολιορκημένων, ποὺ εἶχαν 4 νεκρούς²⁷. Στίς 6 Ἰουλίου 1821, ἡμέρα Πέμπτη, οἱ Τοῦρκοι, ἀπὸ φόβο μὴ τοὺς κάψουν ζωντανούς οἱ Ἕλληνες²⁸, ζήτησαν συνθηκολόγησι. Ἀπὸ τὴ πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων διαπραγματεύτηκε «κάποιος Νικόλαος Μπελιμέζης καὶ ἐσυμφώνησαν διὰ νὰ φύγουν... ἀπὸ ἄλλον δρόμον ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ἤφερναν οἱ Γοτζιστινοὶ καὶ τοὺς Τούρκους...»²⁹. Ἐπειδὴ μάλιστα οἱ Τοῦρκοι εἶχαν φόβο, μήπως οἱ Καλαρρυτινοὶ τοὺς στήσουν ἐνέδρα, ζήτησαν καὶ πῆραν ὁμήρους «ἐξὸν ἀπ' τοὺς νομάτους ποὺ εἶχαν στὰ χέρια τοὺς τὸν Σγοῦρο, τὸν Τζάγκουρα καὶ τὸν Στρουγγάρη...»³⁰. Προθυμοποιήθηκε δὲ νὰ τοὺς ἀκολουθήσῃ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μπελιμέζης. Ὅλοι αὐτοὶ ὤφειλαν νὰ συνοδέψουν τοὺς Τούρκους ὡς τις προφυλακὲς τοῦ βασιλικοῦ στρατοπέδου τῶν Ἰωαννίνων. Μόλις ὅμως ἔφτασαν στὸ βουνὸ Πολύανον (κ. Πολυάνα) συνάντησαν ἐκεῖ 5.000³¹ περίπου Τουρκαλθανούς, βοήθεια τοῦ Χουροῖτ πρὸς τὴν πολιορκημένη φρουρὰ τῶν Καλαρρυτῶν. Μερικοὶ τότε ἀπ' τοὺς ὁμήρους - προκρίτους τῶν βλαχοχωριῶν προσπάθησαν καὶ πέτυχαν ν' ἀποδράσουν. Ἀπ' τὴ μεριά τους οἱ Τοῦρκοι δολοφόνησαν, παρὰ τὴ συμφωνία, τὸν ἱερέα καὶ 5 ἀπ' τοὺς προῦ-

22) Πουκεβίλ, ἐνθ' ἄνωτ.

23) Σπ. Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἱστορία Ἀλῆ Πασᾶ, Ἐν Ἀθήναις, 1899, σ. 590.

24) Σπ. Π. Ἀραβ., ἐνθ' ἄνωτ.

25) Ἡ ἡμερομηνία, ποὺ φέρει ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ, ἐνισχύει τὴν ἀποψη, ὅτι, ἡ ἐπανάσταση ἐξερράγη τέλη Ἰουνίου — ἀρχὲς Ἰουλίου. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πόσο ἔξω πέφτουν ὁ Σούλης καὶ ὁ Ἀραβαστινός, ποὺ θεωροῦν τὴν 18 καὶ 23 Ἰουνίου ἀντίστοιχα σὰν ἡμέρα ἐκδήξεως τῆς ἐπαναστάσεως. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Κοντσαλέξης ποὺ θεωρεῖ τὴν 30ῃ Ἰουνίου σὰν ἡμέρα καταστροφῆς τῶν Καλαρρυτῶν.

26) Σπ. Τριζούρη, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, τ. Α', Ἐν Λονδίῳ, ΛΩΝΓ', σ. 400.

27) Σπ. Π. Ἀραβ. ἐνθ' ἄνωτ.

28) Κοντσαλέξης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 243.

29) Σπ. Π. Ἀραβ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 591.

30) Σπ. Π. Ἀραβ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 590.

31) Π. Ἀραβαντινός, ἐνθ' ἄνωτ. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι μᾶλλον ὁ ἀκριβέστερος κι ὄχι οἱ 2.000 τοῦ Πουκεβίλ. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος Γάλλος ἱστορικὸς γράφει ὅτι οἱ Ἀρβανίτες «καθ' ὁμάδας προσέτρεχον ἐκ τῆς ἁνῶ Ἀλβανίας καὶ Μουζακιάς» (σ. 75).

χοντες³². Ἐνωμένοι τώρα οἱ στρατοὶ τῶν Τουρκαλβανῶν βαδίζουν ἐναντίον τῶν δύο κωμοπόλεων.

Ἡ εἶδηση τοῦ ἔρχομοῦ τῶν Τουρκαλβανῶν προξένησε μεγάλη σύγχυση καὶ ταραχὴ στοὺς ἐπαναστάτες. Πολὺ περισσότερο μάλιστα ἐπειδὴ εἶχαν ἀπομείνει τώρα ἐντελῶς μόνοι καὶ ἀβοήθητοι. Ὁ Ράγκος ἐγκατέλειψε, πρὶν καλὰ - καλὰ ἐλθῇ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἐχθρό, τὶς ἐπαναστατημένους κωμοπόλεις καὶ «ἐδόθη εἰς φυγὴν»³³.

Οἱ Συρρακιῶτες μόλις πληροφορήθηκαν — τὸ πῶς μὴνὰν ἀπ' τοὺς δραπέτες προύχοντες — ὅτι καταφτάνει μεγάλη δύναμις αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ, ἔσπευσαν νὰ καταλάβουν ἐπικαίρη θέσιν στὸ δρόμο, πού ὁδηγεῖ πρὸς τὰ Γιάννινα. Βρέθηκε ὅμως καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ Ἐφιάλτης, γιὰ νὰ διαπιστωθῇ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ὅτι καὶ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ μεγάλες ἢ ὠραῖες στιγμὲς τὶς συνοδεύει καὶ τὶς σκιάζει ἡ ἐπαίσχυνη πράξις τῆς προδοσίας.

Τὸν Ἐφιάλτη ἐνσαρκώνουν ἐδῶ κάτοικοι τῶν χωριῶν Κράψι³⁴ καὶ Γότιστα, οἱ ὁποῖοι νύχτα, ἀπὸ ἄλλο, ἀφροῦρητο μονοπάτι, ὠδήγησαν τοὺς Τουρκαλβανούς στὰ νῶτα τῶν Συρρακιωτῶν.

Δὲν χωρεῖ καμμιὰ δυστυχῶς, ἀμφιβολία γιὰ τὴν προδοτικὴ στάση, πού τήρησαν οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Κράψι καὶ Γότιστα. Κατὰ τὴν ἀξιόπιστη χειρόγραφη ἐφημερίδα τοῦ Μεσολογγίου «Ἐφημερίς Αἰτωλική»³⁵, φύλλο τῆς 10 Αὐγούστου 1821 «... ἡ μισὰ προδοσία προὔξενε τὴν ἄλωσιν δύο Κωμοπόλεων Συράκου καὶ Καλαρίτων...». Ἡ ἴδια ἐφημερίδα εἶναι ἡ μόνη πηγὴ, πού ἀναφέρει, ὅτι «... ὁ ἀνάξιος Καπετάνος Κωνσταντῖνος Πουλῆς, ὁ τουρκολάιρης, ... δὲν ἐσυνήργησεν ὀλίγον εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν εἰρημένων δύο χωρῶν, καὶ αὐτὸς ἔδωκε πρὸς τοὺς Τούρκους τὸ σχέδιον τοῦ νὰ προχωρήσουν εἰς τὰ Τζουμέρκα...»³⁶.

Καὶ ὁ Παλλιδας³⁷ καὶ ὁ Κουτσονίκας³⁸ ἀναφέρονται στὴν προδοσία, ἐνῶ ὁ Φιλήμων³⁹ ἀποκαλεῖ τοὺς Γοτιστινοὺς «προθύμους προδότας», ὁ δὲ Τρικοῦπης⁴⁰ «προθύμους ὁδηγούς».

Ἐξάλλου «ὁ συγγενὴς» τοῦ Π. Λάμπρου γράφει, ὅτι εἶχαν μάθει οἱ ἐπαναστατημένοι, «ὅπου ἔρχονταν ἀρκετὸ στράτευμα ἀπὸ Ἰωάννινα καὶ μαζὶ μὲ τοὺς Γοτζίστινοὺς διὰ νὰ μᾶς χαλάσουν...»⁴¹.

Εἰκὼς ὅμως πὺ κατακεραυνώνει τὴν προδοσίαν τῶν Γοτιστινῶν εἶναι ὁ Νέος Ἱατρός στὴν δευτέρη «πρὸς τὸν αὐτοῦ αὐτάδελφον» ἐπιστολὴ τοῦ τὴν καλουμένη «Καθρέπτης Ἐπιπληκτικὸς» γραμμὴν στὰ 1824: «Πῶς ἡμπορεῖ ὁ ἀληθὴς Ἕλληνας νὰ μὴν ἀναθεματίσῃ τοὺς παρανόμους καὶ ἀσεβεῖς, καὶ προδότας υἱοὺς τῆς πατρίδος οἱ ὁποῖοι εἶναι πατροκτόνοι καὶ μισάδελφοι, καθὼς πράγματι ἀπεδείχθησαν πολλοὶ καὶ μάλιστα οἱ κατηραμένοι Γοτζίστινοί... οἱ ὁποῖοι εἰς τὰ 1821: ὄχι μόνον ἐπρόδοκαν εἰς τοὺς βαρβάρους, τοὺς φιλογεγε-

32) Πουκεθίλ, ἐνθ' ἄνωτ.

33) Ἰωάννου Φιλήμονος, Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ. Δ' Ἀθῆναι 1861, σ. 149.

34) Οἱ περισσότερες πηγὲς ἀναφέρουν μόνον τοὺς Γοτιστινοὺς ὡς προδότας.

35) «Νέος Ἑλληνομνήμων», Α', σ. 458.

36) Αὐτόθι.

37) Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 83.

38) Α. Κουτσονίκας, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν Ἀθῆναις, 1863, τ. Β', σ. 85.

39) Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 149.

40) Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 316.

41) Σπ. Ἀραβ., ἐνθ' ἄνωτ. σ. 590.

στάτους καὶ ἀξιεπαίνους πατριώτας Καλαρίτας, ἀλλὰ καὶ συντροφικῶς ἐπῆγαν μὲ τοὺς Τυράννους, διὰ νὰ τοὺς κατακόψουν καὶ νὰ τοὺς κατασκληρώσουν. . . Τώρα αὐτοὶ δὲν εἶναι γεννήματα ἐχιδνῶν; Δὲν ἔκοψαν καὶ κόφτουν ἀπὸ τὰς σάρκας τῆς ἰδίας των μητρός. . . »⁴².

Ὁ Ἀραβαντινὸς ἀναφέρεται στὸ ἐπινειδίστο γεγονός, τὸ ὁποῖο οὔτε δέχεται, οὔτε ἀρνεῖται⁴³.

Φανερὰ ἐπιεικὴς γιὰ τοὺς Γοτισινοὺς εἶναι ὁ Κουτσαλέξης, ὁ ὁποῖος δέχεται μὲν, ὅτι «κάτοικοι ἐκ τῶν πλησίον χωρίων . . . ἔδειξαν εἰς τοὺς Ἀλβανοὺς τὴν ἀτραπὸν», δὲν δέχεται ὅμως, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ προδοσίαν. «Λέγουν, ὅτι ὑπῆρξε προδοσία. . . ». Καί, θέλοντας νὰ ἀποσείσῃ τὴν κατηγορίαν, ὑποστηρίζει ὅτι, ὅτι ἔγινε, ἔγινε «ἐξ ἀνάγκης, ὅταν βλέπουν τὰ μικρὰ αὐτὰ χωρία νὰ ἐπιπίπτῃ εἰς τὴν ράχιν των τόση μεγάλη στρατιωτικὴ δύναμις»⁴⁴.

Τέλος πάντων παρ' ὅλο, ποὺ οἱ Συρρακιῶτες αἰφνιδιάσθηκαν, ἀφοῦ δέχτηκαν ἀπὸ ἐντελῶς ἀπροσδόκητη κατεύθυνση τὴν ἐπίθεση τῶν Τουρκαλβανῶν, πολέμησαν ἥρωικά. Ὁ ὀπλαρχηγὸς Γερομπαλωμένος Συντεκνιώτης⁴⁵ μὲ τοὺς 60 περίπου στρατιῶτες⁴⁶ τοῦ «κράτησε» τὴν ἐχθρικὴ μυρμηκία τόσο καιρὸ, ὅσος ἦταν ἀπαραίτητος, γιὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ κάτοικοι τῶν δύο κωμοπόλεων, συναποκομίζοντας ὅ,τι ἦταν δυνατόν ἀπὸ τίς σημαντικὲς περιουσίαις των. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ καταστροφὴ τῶν δύο κωμοπόλεων ὑπῆρξε σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ. Ἀπὸ πῆς ἑκατοντιάδες τῶν ωραίων κτισμάτων, ποὺ ἔδιναν στίς δύο κωμοπόλεις ἐμφάνιση εὐρωπαϊκῇ, δὲν ἀπόμειναν παρὰ ελάχιστα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Καλαρρυτῶν καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Συρράκου.

Οἱ ἐκπατρισμένοι πρὸς Συρρακοκαλαρρυτινοί, ποὺ ἀνέρχονταν σὲ 3.000 περίπου, κατευθύνθηκαν, βαδίζοντας νύχτα στὴν κακοτράχαλη περιοχὴ, πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀχελώου. Οἱ Τουρκαλβανοὶ τοὺς καταδίωξαν. Κάπως ἀργὰ ὅμως, γιατί, ἀφοῦ παρέκαμψαν τὴν ἀντίσταση τοῦ ἥρωικοῦ Γερομπαλωμένου Συντεκνιώτη ἐπεδόθηκαν οἱ ἡν ληλασία τῶν ἐγκαταλελειμμένων ἤδη κωμοπόλεων. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ πρόφταναν τοὺς δυστυχεῖς φυγάδες, ἂν δὲν τοὺς ἔκοβε τὸ δρόμο ὁ Γῶγος Μπακόλας μὲ τὸν Κουτελῖδα καὶ τὸν Ράγκο στὴ μεγάλη μάχη τοῦ Σταυροῦ⁴⁷.

Ὅπως γιὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐκρήξεως, ἔτσι καὶ γιὰ τὴν ἡμέραν τῆς καταστολῆς τῆς ἐπαναστάσεως τῶν δύο κωμοπόλεων, αἱ ἀπόψεις τῶν ἱστορικῶν δὲν συμπίπτουν. Οἱ περισσότεροι, βέβαια ἀπ' αὐτοὺς τοποθετοῦν τὸν Ἰούλιο τὴν πτώση καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν Συρράκου — Καλαρρυτῶν χωρὶς ὅμως καὶ νὰ συμφωνοῦν στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἡμέρας. Συγκεκριμένα ὁ Μ. Οἰκονόμου⁴⁸ γράφει στὰ Ἀπομνημονεύματά του ἀόριστα: «Εἰς τὸν Ἰούλιο μῆνα». Ἡ ἐφημερίδα «Αἰτωλική»⁴⁹ στίς 27 Ἰουλίου καὶ ὁ Ψαλλίδας⁵⁰ στίς 9 Ἰουλίου. Ὁ Ἀ-

42) Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαοισαίου, Ἐπιστολαὶ διαφόρων, Ἀθήνα 1964, σ. 472.

43) Π. Ἀραβαντινός, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 348.

44) Κουτσαλέξης ἐνθ' ἀνωτ. σ. 244.

45) Σπ. Τρικούπης, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 315.

46) Κατὰ τὸν Ποικεβίλ (ἐνθ' ἀνωτ. σ. 299), ἐνῶ κατὰ τὸν Τρικούπη (ἐνθ' ἀνωτ.) μόνον μὲ 8!

47) Ν. Κασμούλη, Ἐνθυμήματα Στρατιωτικά, Εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις ὑπὸ Γιάννη Βλαχογιάννη, Ἀθήναι 1939, σ. 140.

48) Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 168.

49) Ἐνθ' ἀνωτ.

50) Ἐνθ' ἀνωτ.

ραβαντινός⁵¹ και ὁ Φιλῆμων⁵² ἐξάλλου θεωροῦν τὴν 25 Ἰουνίου σὰν ἡμέρα καταστροφῆς τῶν δύο κωμοπόλεων, ἐνῶ ὁ Σούλης⁵³ τὴν 29 Ἰουνίου. Ὁ ἴδιος ὅμως Ἡπειρώτης λόγιος δημοσιεύει⁵⁴ ἐνθύμησιν, ποὺ βρῆκε σὲ μηνιαῖο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Λιγγιάδων, ποὺ προσδιορίζει τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνία τῆς καταστροφῆς τῶν Καλαρρυτῶν καὶ τοῦ Συρράκου:

«1821 Ἰουλίου 10. Δευτέρα πουνρὸ χάλασαν τοὺς Καλαρύτες».

Μιὰ ἄλλη ἐνθύμησις, ποὺ τελευταῖα βρῆκα σὲ Μηνιαῖο τῆς Μονῆς Κάϊω Παναγίας Μετσόβου, συμφωνεῖ μ' ἐκείνη τῶν Λιγγιάδων κι' ἐνισχύει τὴν ἂ-ποψι ὅτι ἡ καταστροφή τῶν δύο πλουσιῶν κωμοπόλεων ἐγένετο στίς 10 Ἰουλίου 1821. Ἡ ἐνθύμησις τοῦ Μετσόβου ἔχει ὡς ἐξῆς:

ἔτος 1821 ηουλίου:10

θήμεσις ἀφοῦ ἦρθαν ἡ κλέπτες

ἡς σήνορον κοιτοβάστα καὶ ἔστησαν διὰ ψωμί (καὶ) κόσμων μὲ τουφέκα (.)* καί. . . καὶ ἦσαν νὰ κατεθοῖν νὰ κάψουν τὸ χουριὸ καὶ ὄντας ἐκάψαν καὶ τοὺς καλ(αρι)τες καὶ σιηράκου ἐγγὴν φρόδος καὶ συχησιν του λαοῦ ἡς κάθε μερῶς καταλαχοῦ ἐκίνες τίς ὥρες ετιχα καὶ ἐγὼ ο ἀναγνώστης κατσάνος πεδὴ του τάτζη ἀπο χοριῶν λοζέτζη ἀποαλάργα εως (.)* καὶ δηατούτω εγγην φρόδος καὶ τρομῶς ἡς τοὺς ἀνθρώπους καὶ φανερονω δηαθήμιση καὶ δηατουτὼ ἐγγὴν τὸ παρὸν μοὶ γράμα το κερὸν ἐκίνο ἀπο. . . ερι του Αλήπασα ἡς γιάνηνα δηα να θημα τε κανῆς τον κερὸν ἐκίνον ὁποὺ δεν ελαχε

νὰ βεδεώνετε

(Τπογραφὴ) μαρτυρω του. . . . εως. . . . ὁποὺ ἐκίνο τωσαλωνηκη

μακάριωανῆρ ὡσο κεπορέφθη⁵⁵

ούτως καλότηχός.

Τὰ αἴτια τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Βλαχοχωριῶν συνοψίζονται ὡς ἐξῆς:

Καίτοι τὸ ἐπαναστατικὸ σχέδιο αὐτὸ καθεαυτὸ ἦταν λαμπρό, ἐν τούτοις ὑπῆρξε κακὴ ἡ ἐφαρμογὴ του. Δυστύχημα, φυσικὰ, ἀποτέλεσε ἡ μὴ συμμετοχὴ τοῦ Μάρκου στὴν ἐπανάσταση. Συγκεκριμένα ὁ Μάρκος, μιὰ ἀπ' τῆς πιὸ ὤ-ραϊες καὶ τίς πιὸ ἀγνές φυσιογνωμίες τοῦ Ἀγῶνος, ἀναγκάστηκε, ἐπειδὴ παρε-σπόνδησαν οἱ Τσάμηδες⁵⁶ καὶ ἐπετέθησαν ἐναντίον τοῦ Σουλίου, νὰ ἐπιστρέ-ψη καὶ νὰ ὑποστηρίξη τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο ἀπο-στολὴ τοῦ Μάρκου ἦταν νὰ προσβάλλῃ τὰ σουλιανικὰ στρατεύματα ἀπὸ τὴν πε-διάδα τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ ἐπιποστροφὴ του ὅμως στὸ Σούλι, ἄφησε ἀπερίσπα-στο τὸν Χουροῖτ καὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ συγκεντρώσῃ τὴ σημαντικὴ δύναμη τῶν 4.000 Τουρκαλθανῶν, τὴν ὁποία ἔστειλε ἐναντίον τῶν δυὸ ἐπαναστατημένων κωμοπόλεων. Καὶ πάλι, παρὰ τὴν ἔλλειψη ἀντιπερισπασμοῦ, ὁ Χουροῖτ δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ συγκεντρώσῃ τόση δύναμη, ἂν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἐκστρα-τεία ἐναντίον τῶν εὐπορωτάτων κωμοπόλεων. Ἡ ὁμοῦ ἀφθονὴς λείας ἐρέ-θισε τοὺς πλατοικολόγους, οἱ ὁποῖοι συνέρρεαν ἐκ τῆς Ἀνω Ἀλβανίας καὶ

51) Ἐνθ' ἀνωτ.

52) Ἐνθ' ἀνωτ.

53) Ἐνθ' ἀνωτ.

54) Χρ. Σούλης, Ἐπιγραφαὶ καὶ Ἐνθυμήσεις Ἡπειρωτικά, «Ἡπειρ. Χρονικά», τ. Θ', 1934, σ. 113.

* Λέξη δυσανάγνωστη.

55) Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ Ψαλτηρίου: «Μακάριος ἀνὴρ, ὃς οὐκ ἐπορεύθη. . .».

56) Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 348.

της Μουζακιάς»⁵⁷ ακόμη για να πυκνώσουν τις τάξεις του έκστρατευτικού σώματος του Χουροίτ.

Αλλά η κακή έκτέλεση του επαναστατικού σχεδίου δεν πρέπει να αποδίδεται μόνο στην απουσία του Μάρκου. Φαίνεται πως και τα γειτονικά χωριά, τα μισημένα στο σχέδιο, δεν επανεστάτησαν έγκαιρα⁵⁸, χωρίς να αποκλείεται η περίπτωση κάποιας βιασύνης και έπισπεύσεως⁵⁹ της εκρήξεως της επαναστάσεως εκ μέρους των Συρρακοκαλαρρυτινών.

Εξάλλου οι κάτοικοι των δυο κομποπόλεων δεν ήταν οπωσδήποτε ώριμοι και ικανοί, ίσως, για ένα τέτοιο εγχείρημα. "Ανθρωποι του έμπορίου, κάτω απ' την έλαφριά τουρκική έπικυριαρχία κι' από ώρισιμένα προνόμια, στάθηκαν μακριά από πολεμικές συγκρούσεις. Άπειροπόλεμοι λοιπόν, χωρίς πολεμική άγωγή, χωρίς όπλισμό, τὸ κυριώτερο, δεν θά φάνηκαν πρόθυμοι να αποδεχτούν και να υιοθετήσουν τις επαναστατικές ενέργειες των Κωλέττη, Τουρτούρη κλπ.

Οι Καλαρρυτινοί επί πλέον ήταν διασπασμένοι σε δυο παρατάξεις. Η μιά, η επαναστατική, με άρχηγό τὸν Τουρτούρη, η άλλη, άντεπαναστατική, με άρχηγό τὸν Ν. Γιάγκου⁶⁰. 'Ο Γιάγκου «έθεώρει την επανάστασιν άκαιρον και αδύνατον την έκβασιν παρομοίων έπιχειρημάτων εις τὸ εϋ εΐναι»⁶¹. 'Η «Αίτωλική»⁶² επίσης μάς πληροφορεΐ, πως οι «μυροί» Συρρακοκαλαρρυτινοί «...δι' αίσχροκέρδειαν η άλλην τινά αίτίαν δεν ήθέλησαν να δεχθώσι τὸν καπτ. Ν. Στορνάρην»⁶³ πρὸς διαφύλαξιν, φανταζόμενοι μόνον περὶ πρωτείων...».

"Ενας άλλος παράγων, πὸν συνετέλεσε πολὺ στήν εϋκολη καταστολή του κινήματος των δυο κομποπόλεων, ήταν η προδοτική στάση του όπλαρχηγού Γιαννάκη Ράγκου. 'Ο Ράγκος είχε κληθῆ, επ' άμοιβή, και είχε, σύμφωνα με τὸ σχέδιο, άποστολή να επαναστατήσει τὰ Βλαχοχώρια. Και έξετέλεσε πράγματι την άποστολή του. Φαίνεται όμως πως στή συνέχεια έξετράπη σε λαφυραγωγία των πλούσιων Συρρακοκαλαρρυτινών και των παρεπιδημούντων Γιαννιωτών. 'Ο Γιάννης Βλαχογιάννης, σε ύποσημείωσή του στα Ένθυμήματα του Κασομούλη, ισχυρίζεται, ότι «η έκστρατεία των Άρβανιτών έγινε βιαστική, για να προφτάσουν τὰ λάφυρα να μῆν τὰ πάρη ό Ράγκος...". Ας περιγράψουν μοναχοί τους τὸ τί τραῖξαν από τὸν Ράγκο πρώτα και τὸς Άρβανίτες ύστερα»⁶⁴. "Όταν δὲ μαθεύτηκε, ότι φτάνει μεγάλη δύναμη Τουρκική εναντίον των επαναστατών, ό Ράγκος έγκατέλειψε στὸ έλεος των άπληστων Τουρκαλθανών τις δυο κομποπόλεις και «έδόθη εις φυγήν». Τὸ ότι, τέλος, ό Ράγκος έλαβε μέρος στήν περίφημη μάχη του Σταυροῦ, ό Βλαχογιάννης⁶⁵ τὸ αποδίδει, στὸ ότι ό οπλαρχηγός αυτός «κατάλαβε τὸ κακό, πὸν είχε κάμει πρωτύτερα» κι έμτζητούσε τώρα την εξιλέωση, κι ακόμα στὸ ότι δεν «τολμούσε να άρνηθῆ τὴ συμμετοχή του στὸν περίφημο Γῶγο Μπακόλα»⁶⁶.

57) Πουκεβίλ, 'Ιστορία της Έλληνικής Έπανάστασεως, τ. Γ', έν 'Αθήναις, 1890, σ. 75.

58) Κουτσαλ., ένθ' άνωτ.

59) Φιλήμων, ένθ' άνωτ. σ. 148.

60) Κουτσαλ., ένθ' άνωτ. σ. 243.

61) 'Ο Γιάγκου, πὸν παρέμεινε στους Καλαρρυτες και μετὰ την πτώση τους, σκοτώθηκε απ' τὸς Τουρκαλθανούς, κι' άς είχε άντιταχτῆ στήν επανάσταση.

62) Ένθ' άνωτ.

63) «'Ανήρ διαφέρων επὶ συνέσει, πατριωτισμῷ και άνδρείᾳ» κατὰ τὸν Φιλήμονα (Δοκίμιον, τ. Δ', σ. 150).

64) Νικολάου Κασομούλη, Ένθυμήματα Στρατιωτικά, τ. Α', 'Αθήναι 1939, σ. 140, ύποσ. Γ.Β.

65) Ένθ' άνωτ.

66) 'Ο Ι. Π. Ράγκος προσπαθώντας να δικαιολογήση τὴ φυγή του συνώνυμου οπλαρχηγού

ΕΛΛΗΝΕΣ

Ἐξάλλου ὁ Μακρυγιάννης ἀποδίδει τὴν καταστροφὴν οὐ ἀμέλεια καὶ ὀλιγωρίᾳ τῶν ἀρματολῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπειρία καὶ τὸ ἀπόλεμο τῶν ντόπιων.

Καὶ ἡ σύνοψη τῶν αἰτίων τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Συρράκου — Καλαρρυτῶν κλείνει μὲ τὴν ἄλλη θλιθερὴ σελίδα τῆς προδοσίας τῶν Ἰοτιστινῶν⁶⁷. Ἄν οἱ σουλτανικοὶ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ γνωστὸ δρόμο Ἰωαννίνων — Συρράκου, ἐπικαίρο σημεῖο τοῦ ὁποῖου φρουροῦσαν οἱ ἐπαναστάτες, οἱ τελευταῖοι δὲν θὰ αἰφνιδιάζονταν καὶ θὰ ἀπέκρουαν ἀποτελεσματικώτερα τοὺς ἐπαδρομεῖς. Ὑστερα, ἂν ἔλειπε τὸ στοιχεῖο τοῦ αἰφνιδιασμοῦ, ἄλλη θὰ ἦταν, ἴσως, καὶ ἡ στάσις τῶν ἐντόχων τῶν δύο κωμοπόλεων μαχητῶν.

Ὀλιγοήμερὴ τέλος ἀνίστασις τῶν ἐπαναστατῶν ἴσως ἔδιδε τὸν καιρὸν σιὸν Μ. Μπότοαρη νὰ ἐπανεέλθῃ καὶ νὰ ἐπιπέσῃ ἐναντίον τῶν Τουρκαλθανῶν τοῦ Χουροῦτ.

Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Βλαχοχωριῶν, τὸ θέρος τοῦ 1821, εἶχε οὐ συνέπειαν τὴν ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν καὶ τὴν ἐρήμιση τῶν δυὸ πλούσιων κωμοπόλεων Συρράκου καὶ Καλαρρυτῶν. Μαζὶ μὲ τὶς περιουσίες τῶν ντόπιων χάθηκαν καὶ οἱ μεγάλες περιουσίες τῶν Ἰωαννιτῶν.

Ἀπὸ ἀποψη στρατιωτικὴ ἢ ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως ματαίωσε τὸ λαμπρὸ σχέδιο τῶν Ἑλλήνων, ποῦ ἀποσκοποῦσε σιὸν ἀποκλεισμὸ καὶ τὴν ἀπομόνωση τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων τῆς περιοχῆς τῶν Ἰωαννίνων. Μὲ τὴν ἀνακατάληψη τῶν δυὸ κωμοπόλεων ὁ Χουροῦτ ἐξασφάλισε τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὴ Θεσσαλία, ὅχι μόνον μέσῳ Μάρου, ἀλλὰ καὶ μέσῳ Μετσόβου.

Ἐπὶ πλέον ἕνας ἀκόμη δρόμος ἀνοίξε γιὰ τὸν Χουροῦτ μετὰ τὴν εὐκολὴν καταστολὴν τοῦ κινήματος τῶν Βλαχοχωριῶν. Ὁ δρόμος, μέσῳ Τζουμέρκων, πρὸς τὴ Στερεὰ καὶ τὴν Πελοπόννησο.

Ὁ Μακρυγιάννης, τέλος, ἐπισημαίνει τὶς εὐνοϊκὰς γιὰ τοὺς Τούρκους ἠθικὰς ἐπιπτώσεις ἀπὸ αὐτὴ τὴν εὐκολὴ νίκη τους. «Καὶ αὐτὸ τὸ θάρρος τῶν Τούρκων ἦταν ἀπὸ τὴν ἀνοησίαν ἐκείνων, ὅπου πῆγαν εἰς τοὺς Καλαρρυτέες μὲ ξερὴ φαντασίαν. Χάθηκαν τόσοι ἄνθρωποι ἀπὸ τὴν ἀμέλειά τους καὶ ἔλαβαν καὶ Κουράγιον οἱ Τοῦρκοι μέγαν»⁶⁸.

Ἄν ὅμως πετύχαινε ἡ ἐπανάστασις τῶν Συρρακοκαλαρρυτινῶν θὰ διευκολύνονταν, γιὰ πολλοὺς λόγους, τὰ μέγιστα ἡ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐπανάστασι.

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΒΛΑΧΟΣ

ἰσχυρίζεται πὼς ἡ φυγὴ αὐτὴ ἦταν ἐπιβεβλημένη καὶ πὼς σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ὁ Ρ. στρατηγικὸν πνεῦμα ... ἐπεδείξατο» (Ι. Π. Ράγκου, Ὁ στρατηγὸς Ράγκος κατὰ τὸ 1821, ἐν Ἀθήναις, 1891, σ. 59). Ἀπορεῖ μάλιστα ποῦ δυὸ ἱστορικοί, «ὁ αἰμῆτος Φιλήμων καὶ ὁ ἀξιοσέβαστος Τριζούλης» (ἐνθ' ἄνωτ.) δὲν ἀναφέρουν γιὰ τὴν ἀμέλειαν τοῦ Ράγκου. Ἀλλὰ ἐκτός ἀπὸ τοὺς δυὸ παραπάνω ἱστορικοὺς, καὶ ἀγωνιστὰς τοῦ 21 καὶ λόγιοι ἀναφέρονται στὴ φυγὴ τοῦ Ρ. Ὁ Κουτσονίκας π.χ. γράφει: «ὁμοίως ἀνεχώρησε καὶ ὁ ἀρχηγὸς Ράγκος, ἀνεὺ οὐδεμιᾶς ἀντιστάσεως...» (Λ. Κουτσονίκας, Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν Ἀθήναις, 1863, τ. Β', σ. 85). Ὁ Κασοπούλης (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 140) γράφει ὅτι οἱ Καλαρρυτέες «δὲν ἐστάθησαν καθόλου ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν Ράγκουν». Ὁ Ψαλλίδας ἐξάλλου ἀποκαλεῖ τὸν Ρ. «κλέφτη ποταπὸ» (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 82), ἐνὸς στοῦ ἴδιου χοργ. ὁ Ζῶτος Μολοσσὸς προσθέτει, ὅτι: «Ὁ δειλὸς Ράγκος ἔφυγε καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἐρωτοῦσαν ὁ εἰς τὸν ἄλλον: ποῦ εἶναι ὁ Ράγκος; Ἐφυγε ὁ Ράγκος, βλάχικα φοῦτζι Ράγκο, ἔφυγε ὁ δειλός». Ὁ Βλαχογιάννης, τέλος, δὲν ἔχει καμμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν προδοτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ράγκου.

67) Θεωρῶ σχετικὴ μὲ τὴν προδοτικὴν στάσιν τῶν Ἰοτιστινῶν τὴ λαϊκὴν κατάρα:

Γότ'στα καὶ Κράψ'
φωτιά νὰ τὰ κάψ'.

68) Ἐνθ' ἄνωτ.

ΤΟ ΠΑΡΣΙΜΟ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

- Βάστα, καυμένη Πρέβεζα, τ' Ἀλῆ - πασά τ' ἀσκέρια.
 — Τί νὰ βαστάξω; δὲν μπορῶ καὶ τί νὰ νταγιαντίσω;
 Ἀλῆ - πασὰς μ' ἐπέτρωσε μὲ δεκαχτὼ χιλιάδες.
 Πέφτουν τὰ τόπια σὰ βροχὴ κι οἱ μπόμπες σὰ χαλάζι
 κι αὐτὰ τὰ λιανοντούφεκα σὰ σιγαλὴ βροχούλα.
 Σκλάβες πᾶνε στὰ Γιάννινα, σκλάβες στὸ Τεπελένι.
 Πῆραν τὴν κυρ - Γιωργάκαινα μ' ὅλες τῆς τοῖ νυφάδες.
 Μπροστά πηγαίνει ἡ πεθερὰ καὶ πίσω τὸ οἱ νυφάδες,
 κι ἡ νύφη ἡ μικρότερη δὲν πάει κοντὰ στις ἄλλες.
 — Περβάτα, νύφη, θαρρετὰ, νὰ μὴν κονταναμένεις.
 Μὴ σὲ βαραίνει τὸ φλουρί καὶ τὸ μαργαριτάρι;
 Δὲ μὲ βαραίνει τὸ φλουρί καὶ τὸ μαργαριτάρι,
 μόν' μὲ βαραίνει τὸ παιδί, ποὺ τ' ἄφησα σὴν κούνια.
 Κούνια μου, κούνιε τὸ παιδί καὶ γάλα χόρτασέ το,
 ὅσο νὰ πάω κι ὅσο νὰ ῥτῶ κι ὅσο ν' ἀπογυρίσω,
 ποὺ κόψανε τὸν ἄντρα μου πάνω στὰ γόνατά μου,
 καὶ πέφτουν τὰ χεράκια του ἀπάνω σὴν ποδιά μου.

ΤΗΣ ΛΙΑΚΑΙΝΑΣ

- Πῶς λάμπει ὁ ἥλιος στα βουνὰ καὶ τὸ φεγγάρι βράδυ,
 ἔτσι ἔλαμπε κ' ἡ Λιάκαινα στὰ τούρκικα τὰ χέρια.
 Πέντε πασάδες τὴν κρατοῦν καὶ δέκα βοϊθοντάδες,
 κι ἓνα μικρὸ πασόπουλο στέκει καὶ τὴν ξετάζει:
 — Λιάκαιναμ' δὲν παντρεύεσαι, νὰ πάρεις Τοῦρκον ἄντρα,
 νὰ σ' ἀρματώσει στὸ φλουρί μέσ' στὸ μαργαριτάρι;
 — Κάλλιο νὰ διῶ τὸ αἷμα μου στὴ γῆ νὰ κοκκινήσει,
 παρὰ νὰ διῶ τὰ μάτια μου Τοῦρκος νὰ τὰ φιλήσει.
 Ὁ Λιάκος τὴν ἀγνάντεψε ἀπὸ τὸ καραούλι,
 τὸ μαῦρο του κουθέντιαζε, τοῦ μαύρου του τοῦ λέει:
 — Δύνασαι μαῦρε μ' δύνασαι νὰ βγάλεις τὴν κυρά μου;
 — Ἀοτήρησέ μου τὴν ταγὴ σαρανταπέντε χοῦφτες,
 βάλε μπαχλάμια δώδεκα, φουσκούνια δεκαπέντε
 καὶ δέσε τὴ μεσούλα σου μαζὶ μὲ τὴ δική μου,
 βγάλε ἓνα δαμασκί σπαθί' τὸ πάν' ἀπ' τὸ κεφάλι.
 Στὴ μέσην ἐγιουρούστησε, στὴ μέση γιουρουστάει,
 πέντε πασάδες σκότωσε, τσοχανταραίους.
 Κι ἡ Λιάκαινα τὸν ἔλεγε, κι' ἡ Λιάκαινα τὸν λέει:
 — Τώρα τὸ γρηγορότερο στὸ μεσινὸ ταμπούρι
 νὰ ρθεῖς τὸ γρηγορότερο, νὰ πάρεις τὴ ζωὴ μου.

ΑΛΚΗ ΜΑΘΟΥ (ΜΥΡΣΙΝΗ)

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΜΟΛΔΟΒΛΑΧΙΑΣ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΟΥΝΤΟΡ ΒΛΑΝΤΙΜΗΡΕΣΚΟΥ

Οί πρώτοι Ρουμάνοι ιστοριογράφοι είδαν την Έπανάσταση του Ύψηλάντη, στη Μολδοβλαχία, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐξέγερση τοῦ Τοῦντορ Βλαντιμηρέσκου. Καὶ γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, ποὺ καλύπτει περισσότερο ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, ἔγιναν οἱ ἔνθερμοι ἀπολογηταὶ τοῦ συμπατριώτου των, δημιουργώντας τὸ θρύλο του. Τὸν περιέβαλαν μὲ τὸν φωτοστέφανο τοῦ ἡρώϊσμου καὶ τοῦ μαρτυρίου, ἐνῶ παράλληλα φαίνεται ν' ἀδιαφόρησαν γιὰ τὴν πιθανότητα τραυματισμοῦ τῆς ιστορικῆς ἀλήθειας καὶ τῆς ἀδίκης ἐκτοξεύσεως κατηγοριῶν ἐναντίον τῶν Φιλικῶν καὶ τοῦ Ύψηλάντη.

Εἶδαν τὰ δυὸ κινήματα, τὴν Έπανάσταση στὴ Μολδαβία, ἀπὸ τὸν Ύψηλάντη, καὶ τὴν ἐξέγερση τοῦ Τοῦντορ Βλαντιμηρέσκου, στὴν Όλτένια (Βλαχία), ξένα τὸ ἓνα πρὸς τὸ ἄλλο καὶ μάλιστα, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅχι μόνον ὄσχετα, μὰ καὶ ἀντίθετα.

Πρῶτος ὁ C. Aricescu (Κωνστ. Ἀριτσιέσκου), δημοσιολόγος καὶ ιστορικός, μὲ τὴν «Ιστορία τῆς Ρουμανικῆς Έπαναστάσεως τοῦ 1821», ποὺ τυπώθηκε στὴν Κραγιόβα τὸ 1874, ἀνοίξε τὸ δρόμο στὴ φοβερὴ ιστορικὴ παρεξήγηση, ποὺ τόσο ἐπιζήμια ἐπηρέασε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς σχέσεις τῶν δύο λαῶν. Ὁ Ἀριτσιέσκου, κατηγορηματικὸς στὴν ιστορία του ἔγραφε:

«Ὁ Τοῦντορ (Βλαντιμηρέσκου) εἶχε σημειωθῇ ἀπὸ τὸ δάκτυλο τῆς Θείας Προνοίας σὰν ἀπελευθερωτῆς τῶν Ρουμάνων ἀπὸ τὰ νύχια τῶν Φαναριωτῶν, ὅπως ὁ Μωϋσῆς προῦπῆρξε ἀπελευθερωτῆς τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὰ νύχια τῶν Φαραῶν».

Πρόκειται μᾶλλον γιὰ διαπίστωση νόθο, ποὺ τὴ διακρίνει ἡ ὑπερβολή, ἡ προκατάληψη, ἓνας ἀδικαιολόγητος ἴσως φανατισμὸς καὶ ἡ ἔλλειψη βασίμων ιστορικῶν ἀποδείξεων καὶ ἐπιχειρημάτων, ὅπως τὸ ἀπέδειξε ἡ ἔρευνα τῶν ιστορικῶν στοιχείων ἀπὸ ἄλλους Ρουμάνους ιστοριογράφους κατὰ τὴν τελευταία 35ετία.

Εἶναι δὲ περίεργο ὅτι καὶ ὁ διάσημος ιστορικός καὶ πολιτικὸς Νικ. Γιόργκα, ἀκολούθησε τὸν ἴδιο δρόμο τῆς παρεξηγήσεως χαρακτηρίζοντας τὴν ἐξέγερση τοῦ Βλαντιμηρέσκου σὰν ἐπεισὸδιο περιορισμένης ἐκτάσεως, ὀργανωμένο μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν ἀγροτῶν. Ὁ ἴδιος, ἐρμηνεύοντας τὴ διφορούμενη στάση τοῦ Βλαντιμηρέσκου, κατὰ τὴν τελευταία φάση τῶν γεγονότων, ὅταν τουρκικὰ στρατεύματα εἶχαν εἰσβάλει στὰ Πριγκιπάτα γιὰ νὰ καταπνίξουν τὴν Έπανάσταση, γράφει ὅτι ὁ Τοῦντορ, ἐγκαταλείποντας τὸ Βουκουρέστι, μετὰ τὴν πρόσκαιρη ἡγεμονία του, δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐνωθῇ μὲ τοὺς Φιλικούς, ἐπεὶδὴ δὲν εἶχε λόγους νὰ μοιρασθῇ μαζί τους τὴν ἐπικείμενη καταστροφή. Φαίνεται ὅτι ἀργότερα ἀναθεώρησε κάπως αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Ὅμως, ἡ παρεξήγηση ἢ καὶ ἡ ἀθέλητη, ἔστω, παραμόρφωση τῶν ιστορικῶν γεγονότων συνεχίζεται καὶ ἀπὸ τὸν ιστορικὸ Α. D. Xenopol (Ξενοπολ) στὴν «Ιστορία (του) τῶν Ρουμάνων», ποὺ φαίνεται νὰ ἐπηρέασε γιὰ πολὺν καιρὸ καὶ σὲ σημαντικὸ βαθμὶ τὰ πνεύματα, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλους ιστοριο-

γράφους καὶ ἐρευνητάς. Πρῶτος ὁ ἱστορικὸς I. C. Filitti (Φιλίττι), εἰδικὸς στὴν ἱστορίᾳ τοῦ Μεσαίωνος καὶ τοῦ 19ου αἰῶνος, μὲ τὸ βιβλίον του «Πολιτικά καὶ κοινωνικά ζυμώσεις στὰ Πριγκιπάτα τὸ 1821—1822» καὶ μὲ τὰ ἄρθρα του «Grecs et Roumains en 1821» καὶ «Τοῦντορ Βλαντιμνρέσκου» παραδέχεται ὅτι σκοπὸς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἦταν ἡ ἔνωση ὅλων τῶν Χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας ὅλων καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἦταν σύμφωνη μὲ τὴς προσδοκίες τῶν Ρουμάνων γιὰ τὴ χειραφέτησίν των.

Δὲν ἐπρόκειτο, ἔγραφεν ὁ Φιλίττι, γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἑλληνικῆς κυριαρχίας στὰ Πριγκιπάτα, ὅπως ἀπὸ φόβο ἐρμηνεύτηκε τὸ κίνημα, ὕστερα ἀπὸ τὴν παρεμβολὴ τῶν Τούρκων ἐναντίον τῶν Φιλικῶν, μὲ πρόθεσι τὴν ἄρνηση κάθε συνεννόησεως μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς Φ.Ε.

Ἀργότερα, μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμον, νεώτερες ἔρευνες ἄρχιζαν νὰ ξεκαθαρίζουν τὰ πράγματα. Δημοσιεύτηκε τὸ βιβλίον τοῦ Lucretin Patrascanu (Λουκρέτσιου Πατρασκάνου) «Ἕνας αἰῶνας κοινωνικῶν ζυμώσεων 1821—1907». (Ὁ Πατρασκάνου, καθηγητὴς Πανεπιστημίου, ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ Κ.Κ.Ρ., διετέλεσε μέλος τῆς πρώτης Κομμουνιστικῆς Κυβερνήσεως ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπομακρύνθηκε ὕστερα, φυλακίστηκε καὶ τελικὰ ἐκτελέστηκε).

Στὴν ἀνάλυση τοῦ κινήματος τοῦ Βλαντιμνρέσκου, ποὺ παραθέτει στὸ βιβλίον του, ἐκφράζει τὴν ἄποψη ὅτι στὸ ξεκίνημά του, στὴν πρώτη του φάση, τὸ κίνημα τοῦτο εἶχε κοινωνικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ χωρὶς ἐνδείξεις ξενοφοβίας. Μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθηκολόγηση τοῦ Βλαντιμνρέσκου μὲ τοὺς μεγαλοβογιάρους (ἄρχοντες) ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἀνθελληνικὲς ἐκδηλώσεις, καὶ αὐτὲς — χαρακτηριστικὴ θεωρεῖ τὴ λεπτομέρεια ὁ συγγραφεὺς — μόνον γραπτές.

Μετὰ τὴν εἴσοδόν του στὸ Βουκουρέστι, ὁ Βλαντιμνρέσκου, σὲ μιὰ ἀναφορά του πρὸς τὴν Πύλη, ἐπιτίθεται γιὰ πρώτη φορὰ καὶ κατηγορεῖ τοὺς κατὰ καιροὺς Ἕλληνες ἡγεμόνες, τοὺς βογιάρους καὶ ὅλο τὸ Ἑλληνικὸ Γένος. Στὴ λαϊκὴ βάση τοῦ κινήματος — προσθέτει ὁ Πατρασκάνου — δὲ θὰ συναντήσουμε παρόμοιες ἐκδηλώσεις. Τὴν καλύτερη ἀπόδειξη ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν συγγραφέα, τὸ γεγονός ὅτι οἱ panduri (παντούροι - εἰδικὸ ἔνοπλο σῶμα, ποὺ εἶχεν ἰδρυθῇ κατὰ τὸ πρότυπο τῶν σωμάτων ποὺ εἶχαν συγκροτήσει οἱ Ἀψβούργοι στὴν Οὐγγαρία, κᾶτι σὰν ἀντάρτες ἢ ἐλεύθεροι σκοπευταί) τοῦ στρατεύματος τοῦ Βλαντιμνρέσκου, μετὰ τὴν ἐκτέλεσή του ἐντάχτηκαν στὴς γραμμὲς τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Φ.Ε.

Ἄν ὑπῆρχε πραγματικὰ ἓνα ἰσχυρὸ ἀνθελληνικὸ ρεῦμα μεταξὺ τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐξεγέρσεως ἢ ἔνταξιν τοῦτη θὰ ἦταν ἀδύνατη.

Ὁ Πατρασκάνου παραθέτει τὴν εὐστοχὴ παρατήρηση τοῦ ἱστορικοῦ Φιλίττι, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «στὸ βαθμὸ ποὺ ὑπῆρχε ἓνα ἔθνικὸ στοιχεῖο (ἐπιδίωξη) στὸ κίνημα τοῦ 1821 (τοῦ Βλαντιμνρέσκου) αὐτὸ δὲν ἦταν ἀνθελληνικόν, ἀλλ' ἀντιτουρκικόν. Παρ' ὅλα τὰ ἀντίθετα φαινόμενα, ἡ Ἐπανάσταση τῆς Ὀλτένειας ἦταν τὸ πρῶτο ἀποφασιστικὸ βῆμα τῆς χειραφετήσεως (ἀπελευθερώσεως) ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Πύλης».

Κατὰ τὸν Πατρασκάνου, δὲν ὑπῆρχεν ἀνθελληνικὸ ρεῦμα στὰ Πριγκιπάτα πρὶν ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 1821. Ὁ ἀνθελληνισμὸς καλλιεργήθηκε, ὑποδαυλίσθηκε μόνον ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν βογιάρων.

Ἀναφερόμενος στὴν ἀποτυχίαν τοῦ κινήματος, ὁ Πατρασκάνου, συμπεραίνει ὅτι, «ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ ἐξέγερσι τῶν χωρικῶν ἀφέθηκε νὰ στηριχθῇ μόνον

στις δυνάμεις της, έπειδή ή βοήθεια του Τσάρου στην όποία βασιζόταν ό Βλαντιμηρέσκου, αποδείχτηκε αυταπάτη, αποτέλεσμα σφαλερού ύπολογισμού και οί Φιλικοί ήταν άδύνατοι σύμμαχοι, άνοργάνωτοι και άπροσανατόλιστοι.

Χωρίς έπαναστατική ιδεολογία και με άρχηγούς που την ώδήγησαν στη συνδιαλλαγή και τις ύποχωρήσεις προς τους μεγάλους βογιάρους, περιωρισμένη μόνο στους «παντούροι» της Όλτενίας, όταν όλοι οί είλωτες (άκτήμονες) της Μουντενίας (Βλαχίας) έπρεπε νά ξεσηκωθούν ή επανάσταση του 1821 έπρεπε νά ήττηθί.

Την ίδια περίπου έποχή έκυκλοφόρησε και τó βιβλίό του καθηγητού του Πανεπιστημίου, άκαδημαϊκού σήμερα, κ. Andrei Otsetea (Άντρέι Ότσέτεα) «Ό Τούντορ Βλαντιμηρέσκου και τó κίνημα των Φιλικών στις Ρουμανικές Χώρες, 1821—1822». Ένας τόμος 400 περίπου σελίδων με άγνωστα και ένδιαφέροντα στοιχεία, πολλές λεπτομέρειες για τά γεγονότα της μακρινής εκείνης έποχής και με πλούσια βιβλιογραφία. Πρέπει νά θεωρηται τó άρτιώτερο ίσως στο είδος του ιστόρημα, που με την έξονυχιστική έρευνα των ιστορικών στοιχείων φωτίζει πολλές πλευρές της Έπαναστάσεως του Ύψηλάντη, στα Πριγκιπάτα, γύρω από την όποία οί διαφωνίες, οί άντικρουόμενες άπόψεις και συζητήσεις συνεχίζονται, όμως, όπως φαίνεται, με περισσότερη αντικειμενικότητα και νηφαλιότητα, όπως τó επιβάλλει ή άρχή της ιστορικής αλήθειας και της συγγραφικής έντιμότητας.

Ό κ. Ότσέτεα, ύστερα από μιá ούντομη άνασκόπηση των όσων έχουν γραφί, κατά καιρούς, γύρω από τά γεγονότα του 1821 στα Ρουμανικά Πριγκιπάτα, άντικρούει πολλές άπό τις άπόψεις που είχαν διατυπωθή παλιότερα, για νά παρατηρήσει ότι οί σχέσεις του Βλαντιμηρέσκου με τόν Ύψηλάντη άγνοήθηκαν ή παρερμηνεύτηκαν άπό τή Ρουμανική ιστοριογραφία. Άσχολεϊται λεπτομερειακά με τή γνωριμία και τις σχέσεις των δυό ήγετών έπαναστατών, που ξεκινούσαν άπό την έποχή του Ρωσοτουρκικού πολέμου του 1807—1812, στον όποιο είχαν λάβει μέρος και οί δυό, και εκφράζει την άποψη, για τή χρησιμοποίηση του Βλαντιμηρέσκου άπό τους Φιλικούς, γράφοντας: «Όταν οί άρχηγοί των Φιλικών, για λόγους τακτικής άπεφάσισαν την έναρξη της Έπαναστάσεως άπό τά Πριγκιπάτα, είχαν άνάγκη ένός περισπασμού στην Όλτένια, για ν' άποσπάσουν την προσοχή των Τούρκων προς αυτό τó σημείο, πράγμα που θά διευκόλυνε τόν Ύψηλάντη νά περάσει τó Δούναβη. Άν τó σχέδιο δέν πετύχαινε, οί άρχηγοί των Φιλικών είχαν την έλπίδα ότι οί ταραχές στη χώρα θ' άνάγκαζαν τους Τούρκους νά στείλουν στρατεύματα, πράγμα που θά έσήμαινε παραβίαση των συνθηκών και θά προκαλούσε την επέμβαση της Ρωσίας. Ό πιο κατάλληλος άνθρωπος γι' αυτή την άποστολή θεωρήθηκεν ό Βλαντιμηρέσκου, που ήταν «Φιλικός», Ρώσος υπήκοος, έγνώριζε καλά τους άνθρώπους και τά μέρη στην Όλτένια και σάν παλιός άρχηγός των «παντούροι», κατά τó ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1807—1812, είχε μεγάλη εμπειροή στους κατοίκους αυτής της περιοχής».

Όταν αναφέρεται στο νόημα του κινήματος του Βλαντιμηρέσκου, και στους λόγους που ώθησαν πολλούς άπό τους μεγαλοβογιάρους νά τó ύποστηρίξουν άρχικά, παρατηρεί: «Η πιο βέβαιη και γενική διαπίστωση που πηγάζει άπό τις έρευνές μας είναι ότι τó κίνημα του Βλαντιμηρέσκου δέν μπορεί νά γίνη κατανητό είμη μόνο σάν ένα έπεισόδιο της Φ.Ε. Εκείνη του έδωκε τόν άρχηγό, τó πρόγραμμα, την όργάνωση, τó άρχικό κίνητρο, την προπαγανδιστική και μαχητική τακτική, και τó ένέταξε σ' ένα γενικό κίνημα που είχε σά σκοπό την άπελευθέρωση όλων των Χριστιανών της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οί δυνατότητες πού διανοίγονταν γιά τὰ Ρουμανικά Πριγκιπάτα, ἦταν ἡ πολιτική καὶ οἰκονομική ἀνεξαρτησία, ἡ κατάργηση τῆς ὑποτελείας (τουρκικές φρουρές) στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Δούναβη καὶ ἡ ἐλευθερία διακυβερνήσεως κατὰ τοὺς νόμους τῶν». Καὶ διερωτᾶται: «Ποίος δὲ θὰ ἤθελε νὰ ἐγκλωπθῇ ἓνα παρόμοιο πρόγραμμα; Ὅσο γιὰ τὴν τύχη τοῦ Βλαντιμνρέσκου, ὁ συγγραφεὺς, ἀφοῦ τὸν παρακολουθεῖ ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα, σὰν ἰδιώτη καὶ ὕστερα σὰ στρατιωτικό ἡγέτη καὶ ἐπαναστάτη, παρατηρεῖ χαρακτηριστικά: «Ὅταν ξεοτράτισε ἀπὸ τὶς ἀρχές τῶν διεκδικήσεων τῶν χωρικῶν, τὶς ὁποῖες εἶχαν προκαλέσει οἱ προκηρύξεις του, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κίνημα, πού τὸν εἶχεν ἀναδείξει ἀρχηγὸ - ἐπαναστάτη, ὁ Τοῦντορ θὰ ἐμπλεκόταν μοιραία σὲ μηχανορραφίες, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἦταν προετοιμασμένος. Αὐτὲς θὰ τὸν ὠδηνοῦσαν στὸν ἀφανισμό, χωρὶς νὰ τοῦ ἀφήσουν τοῦλάχιστο τὸ φωτιστέφανο τοῦ μάρτυρος μιᾶς πίστεως».

Τὸ ἱστορῆμα τοῦ κ. Ὅτσέτεα, πού στὴν πρώτη του σελίδα, ἀνάμεσα στ ἄλλα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν πρόλογο, ὑπενθυμίζει τὴ ρήση τοῦ Joseph de Maistre «Depuis trois cents ans l'histoire est une permanente conspiration contre la verite» παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ εἶναι πραγματικὸ ἀτύχημα πού δὲν ἔχει μεταφρασθῇ στὴ γλῶσσα μας. Πολὺ περισσότερο πού ὁ συγγραφεὺς φαίνεται νὰ γνῶρισε τὶς ἀπόψεις, νὰ διάβασε τὸν Τρικουπη καὶ τὸν Φιλήμονα, τοὺς ὁποῖους ἄλλοι Ρουμάνοι ἱστοριογράφοι ἀγνόησαν ἐπειδὴ τοὺς ἐθεώρησαν κατηγόρους τοῦ Βλαντιμνρέσκου.

Μιὰ ἄλλη μαρτυρία τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν παλαιότερων ρουμανικῶν ἀπόψεων γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Μολδοβλαχίας εἶναι ἡ διάλεξη τοῦ ἐπίσης ἱστορικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. G. Giurescu (Τζιουρέσκου), πού δόθηκεν ἐφέτος στίς 24 Μαΐου, στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ σὰ πλαίσια τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ «Ἰδρύματος Εὐρύπη Δραγκάν», μὲ θέμα «ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία καὶ οἱ Ρουμάνοι». Δημοσιεύτηκε τὸν ἐπόμενο μῆνα μὲ τὴ μορφή ἐπιφυλλίδος στὸν «Ἐλευθερο Κόσμο». Ὁ κ. Τζιουρέσκου, ἀφοῦ ἀνέφερεν ὅτι ἐπὶ ἐνάμιση αἰῶνα πολλὰ καὶ ἀντιφατικὰ ἔχουν γραφῇ γιὰ τὸ κίνημα τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρείας» στίς Ἡγεμονίες καὶ ὅτι οἱ διαφορετικὲς ἀπόψεις ἦταν πάντοτε σχεδὸν ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς προκαταλήψεις, παρετήρησε: «Σήμερα πού ὁ Χρόνος ἔχει κατευνάσει τὰ πάθη καὶ μαζί μὲ τὰ νεοανακαλυφθέντα στοιχεῖα (ντοκουμέντα) προσφέρει τὴν ἀπαραίτητη ἀντικειμενικότητα, ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας εἶναι ἐφικτὴ καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ πράγματα ὅπως ἔγιναν «χωρὶς μῖσος καὶ προκατάληψιν». Καὶ ἀμέσως πρόσθεσε: «Εἶμαι εὐτυχὴς πο μπορῶ νὰ τὸ πράξω ἐδῶ, στὴν καρδιὰ τῆς Ἑλλάδος, στὴ σκιὰ τοῦ Ἱεροῦ Λόφου, ἀπ' ὅπου ξεκίνησε τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα, ἡ μεγίστη συνισταμένη τοῦ «Homo Sapiens».

Χωρὶς ν' ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ κ. Ὅτσέτεα, παρέθεσε στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι οἱ σύγχρονοι πρὸς τὰ γεγονότα Ρουμάνοι, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ἡγεμόνα, τὸν Ἀνώτερο Κλῆρο καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ ὅλων τῶν ἄλλων κοινωνικῶν τάξεων, ἀγκάλιασαν τὸ κίνημα τῶν Φιλικῶν καὶ τὸ ἐνίσχυσαν ἠθικά καὶ ὑλικά.

Τὴν περίπτωσι τοῦ Βλαντιμνρέσκου, τὴν παρέκαμψεν ἐπιδέξια, χωρὶς νὰ ἐκφράσῃ τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ στάσι τοῦ συμπατριώτη του - ἐπαναστάτη, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῶν δραματικῶν γεγονότων γιὰ νὰ περιοισθῇ στὴν κάπως ἀόριστι, ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως, παρατήρησι: «Ὁ Βλαντιμνρέσκου, ὅταν ἀντελήφθηκε τὴν κατάστασι πού ἐδημιούργησεν ἡ ἄρνησι τῆς Ρωσσίας νὰ ὑποστηρίξῃ τὴ Φ.Ε., ἄρχισε τότε νὰ ἐνεργῇ γιὰ τὰ δικά του συμφέροντα».

Πρόκειται για μιὰ ἔμμεση, ἔστω, μαρτυρία σχετική μὲ τὸν διαφορούμενο, αἰνιγματικὸ καὶ ἀνεξιχνίαστο ρόλο τοῦ Τοῦντορ Βλαντιμηρέσκου, ποὺ παρ' ὅσα ἔχουν γραφῇ, παραμένει μιὰ σκοτεινὴ, τραγικὴ — ἂν θέλετε — μορφὴ ποὺ ἐπηρέασε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, ἂν μὴ καὶ ἀποφασιστικὸ, τὴν ὅλη ἐξέλιξη τῶν δραματικῶν γεγονότων τῆς Ἐπαναστάσεως στὴ Μολδοβλαχία.

Κατὰ τὸν κ. Τζιουρέσκου, «ἡ διπλὴ τραγωδία τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, δὲν εἶχε σὰ μόνη αἰτία τὴ ρωσικὴ ἀποσκίρτηση. Θὰ πρέπει ν' ἀναφερθῇ καὶ ἡ κακὴ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ τοῦ Ὑψηλάντη, καθὼς καὶ ἡ σκληρὴ καὶ βιαίᾳ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Βλαντιμηρέσκου. Ὅμως, βασικὴ ἀφορμὴ παραμένει ἡ ρωσικὴ ἀπεκρήρυξη». Ἀναφερόμενος τέλος, στὴ μάχη τοῦ Δραγατσάνιου, ὑπενθύμισε τὸ ἐκτεταμένον ποίημα ποὺ ἀφιέρωσε στὴ θυσιὰ τῶν Ἱερολοχιτῶν ὁ φιλέλληνας Ρουμάνος ποιητὴς Γκρηγκόρε Ἀλεξαντρέσκου, μὲ τίτλο «Οἱ τάφοι τοῦ Δραγατσάνιου» — δημοσιευμένο τὸ 1847 — ποὺ ἀρχίζει μὲ τοῦτους τοὺς στίχους:

«Στοὺς ἁγίους τόπους κάποτε πῆγα νὰ προσκυνήσω
Μεγαλειώδη θύμηση τῶν περσισμένων χρόνων
Καὶ στάθιχα στὴν πλούσια σὲ τάφους τὴν κοιλάδα
Ἐκεῖ ποὺ τόσοι μαχητὲς ἀπὸ τὴ δοξασμένη Ἑλλάδα
Τψώσανε πρῶτοι αὐτοὶ τὴν κραυγὴ τῆς Λευτεριᾶς».

Ἄν καὶ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ εὐχάριστη, ἀπὸ ἐπιστημονικὰ ἱστορικῆς πλευρᾶς, ἡ παρουσίαση τῶν νέων στοιχείων καὶ ἡ ἀναθεώρηση τῶν ἐσφαλμένων διαπιστώσεων τῆς Ρουμανικῆς ἱστοριογραφίας, ὡστόσο δὲν μπορεῖ νομίζουμε νὰ παρασιωπηθῇ ὁ δισταγμὸς τῶν Ρουμάνων ἱστοριογράφων νὰ προχωρήσουν μὲ περισσότερη γενναιότητα στὴν ἀναγνώριση τῆς ἔκδηλης εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως ποὺ εἶχεν ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 στὴ Μολδοβλαχία, στὴ μετέπειτα ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς καταστάσεως στὶς Ἥγεμονίες. Γιατί, ἡ Ἐπανάσταση ἐκείνη, ἀρνητικὰ ἴσως, μὲ τὴν ἡττα τῆς, στὴν ὁποία παρέσυρε καὶ τὸ καθεστῶς τῶν Φαναριωτῶν (ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς τουρκικῆς ἡγεμονίας στὰ Πριγκιπάτα) ἄνοιξε τὸ δρόμο πρὸς περισσότερη πολιτικὴ αὐτοτέλεια ἢ αὐτοδιοίκηση, καὶ τελικὰ στὴν πλήρη ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἔνωση τῶν ρουμανικῶν χωρῶν, ποὺ ὁλοκληρώθηκε μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμο.

Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι οἱ διαπιστώσεις τῶν Ρουμάνων ἱστοριογράφων δὲν συμφωνοῦν πάντοτε μὲ τὴν ἐπίσημη ἱστορία, ὥπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ ὅσα γράφει τὸ τελευταῖον τεύχος τοῦ Ρουμανικοῦ Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ (ἐκδόση 1966). τὸ ὁποῖο στὴ σελίδα 878—879, ἀφοῦ ἐξιδανικεύει τὴν προσωπικότητα τοῦ Βλαντιμηρέσκου, ἐμφανίζει ἡ διένεξη μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ὑψηλάντη, σὰν ἀπριέλευμα τῶν διαφορετικῶν προγραμματίων τους, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ στρατεύματα τῶν Φιλικῶν ἀντὶ νὰ προχωρήσουν πρὸς τὴν Ἑλλάδα, παρέμειναν στὶς ἡγεμονίες γιὰ νὰ λεηλατοῦν καὶ νὰ ληστεύουν. Ὅσο γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Βλαντιμηρέσκου τὴ χαρακτηρίζει «ἀνανδρὴ δολοφονία», διαιωνίζοντας ἔτσι ὄχι μόνον τὴν παρεξήγηση, ἀλλὰ καὶ τὴν παραχάραξη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Βέβαια, τὸ δικαίωμα τῆς ρουμανικῆς ἱστορίας νὰ ἡρωοποιήσῃ τὸν Βλαντιμηρέσκον εἶναι ἀναφέρτερο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ λαοί, καθὼς καὶ τὰ ἄτομα τρέφονται καὶ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τους. Ὅμως, ἕνας ὑπέρτατος ἠθικὸς νόμος ἐμβάλλει τὸν σεβασμὸ πρὸς τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ποὺ ὅταν τραυματίζεται ἐγείρει ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἰσχὺ αὐτοῦ τοῦ νόμου καὶ θέτει τὸ ἐρώ-

ιημία: ὡς ποῖό βαθμὸ τάχα ἰδεολογικοί, ἐθνικιστικοί καὶ ἄλλοι παράγοντες ἐπηρεάζουν τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀποκατάσταση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας;

ΑΛΚΗΣ ΜΥΡΣΙΝΗΣ — ΜΑΝΘΟΣ

Τ.Γ.: Εἶχε γραφῇ αὐτὸ τὸ ἄρθρο ὅταν ἔφτασε στὰ χέρια τοῦ ὑπογραφομένου ἓνα νέο βιβλίον τοῦ ἀκαδημαῖου κ. Ὅτσήτεα μὲ τὸν τίτλον «Ὁ Τοῦντορ Βλαντιμηρέσκου καὶ ἡ Ἑπανάσταση τοῦ 1821» (ἐκδοσι 1971).

Λέν πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση τοῦ προηγουμένου. Εἶναι πλουσιώτερο σὲ στοιχεῖα τὸ νέο ἱστόρημα, ἀν καὶ ὠρισμένα, δημοσιευμένα στὸ παλαιότερο, περιλαμβανονται καὶ στὸ νέο τοῦτο βιβλίον, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὰ γεγονότα ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιά, γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι τὸ κίνημα τοῦ Βλαντιμηρέσκου ἦταν ἐθνικὴ ἑπανάστασι καὶ ὅτι ὁ ἀντιφρονδαρχικὸς ἀγῶνας ταυτίστηκε μὲ τὸν ἐθνικόν, μέσα σὲ μιὰ συγκεχυμένη κατάστασι.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀποκηρύττει τὸ προηγούμενον. Ἀντίθετα μάλιστα. Στὸν πρόλογον ἀναφέρει ὅτι ἡ γνώμη του ποὺ ἀμφισβητοῦσε τὶς ἐρμηνεῖες ὅλων τῶν προηγουμένων ἱστοριῶν, ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε μὲ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἀνακαί, ὤφτηκαν ἢ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὴν παρουσίαν τοῦ βιβλίου του τοῦ 1945.

Δ-1097. Ἀνατίπαιξις τῆς πυρποκάσεως ὑπὸ Χρ. Κοψάλη
Ἀπὸ τῆς εἰκονογραφικῆς τοῦ ἀδελφοῦ Μεσολογγίου

« Ἐπιθεώρηση τῶν Γαλλικῶν στρατευμάτων στὸ Ναυαρίνο ὡπὸ τοῦ Γάλλου στρατηγοῦ Μαιζὸν παρουσία τοῦ Ἱμπραήμ »

Ἡ εἶδηση τῆς ἐπιθεώρησης τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων εἶχεν ἐξάψει ἐπίσης τὴν περιέργεια τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ κοντά. Ὁ στρατηγὸς Νικήτας (Σταματελόπουλος) παρ' ὅλη τὴν ἀρρώστεια ποὺ τὸν κατέβαλλε καὶ τοὺς κόπους ποὺ τὸν εἶχαν ἐξαντλήσει, θέλησε κι αὐτὸς ν' ἀπολαύσῃ τὸ καινούργιο ἐκεῖνο θέαμα. Ἔφτασε στὰ μέσα τῆς ἐπιθεώρησης, τῇ στιγμῇ ποὺ ὁ στρατηγὸς Μαιζὸν διέτρεχε, μαζί με τὸν Αἰγύπτιο στρατηγὸ, τῆς γραμμῆς τῶν λαμπρῶν λεγεόνων μας. Τὸν ἀκολουθοῦσαν καμμιὰ δωδεκαριὰ Ἕλληνες ντυμένοι τὸ ἴδιο φτωχικὰ ὅπως αὐτός. Ψηλός, ὅσο ὁ Ἱμπραήμ εἶναι κοντός, φαίνεται ἐπίσης τόσο ἀδύνατος καὶ τόσο καταβεβλημένος, ὅσο ἐκεῖνος εἶναι παχὺς καὶ καλοζωισμένος. Ἐνε ζευγάρι τεράστιες πιστόλες ἦσαν περασμένες στὴ ζώνη του, καθὼς κι ἓνα μακρὺ γιαταγάνι, ἓνα εἶδος σπαθιοῦ ὀλδίσσου σχεδόν, ἢ ἐλαφρὰ γυριστοῦ· εἶχε ἐπὶ πλεον ἓνα δαμασκί ἀπὸ τὸ ἴδιο ἴσως ἀτσάλι ὅπως τὸ σπαθὶ τοῦ Ἱμπραήμ, ἀλλὰ κλεισμένο σὲ μιὰ θήκη πολὺ μικρότερης ἀξίας. Στάθηκε γιὰ νὰ ἰδῇ τοὺς στρατηγοὺς ποὺ περνοῦσαν συνοδευόμενος τὸ γιό τοῦ Μωχάμετ. Ἐκεῖνος τὸν διέκρινε, καὶ τὸν ἐκοίταξε μ' ἓνα ὕφος περιφρονητικόν, καὶ μ' ἓνα χαμόγελο εἰρωνικόν, σὰ νὰ ἤθελε νὰ συγκρίνῃ τῆς τιμῆς ποὺ τοῦ ἀπέδιδαν μετὰ τὸν παραμερισμὸ στὸν ὁποῖον ἄφηναν αὐτόν, Ἕλληνα στρατηγόν, ποὺ ὡστόσο τὴν ὑπόθεσίν του τὴν εἶχαν ἀγκαλιάσει καὶ τὴν εἶχαν ὑπερασπίσει. Ὁ Νικήτας, πειραγμένος, κάρφωσε ἀπάνω του τὰ μάτια, ποὺ σπίθιζαν ἀπ' τὴν ὀργή, κι ἀνάγκασε τὸν Ἱμπραήμ νὰ χαμηλώσῃ τὰ δικά του. Εἶχε ἤδη χουφτώσει τὴ λαβὴ τοῦ σπαθιοῦ του, ἀλλὰ συγκρατώντας τὴ παραφορά του, προχώρησε λίγα βήματα, ὥστε νὰ τὸν ἀντιληφθοῦν ὁ στρατηγὸς Μαιζὸν, ἢ οἱ ἄλλοι στρατηγοὶ ποὺ τὸν συνόδευαν. Ὁ Στρατηγὸς Συνάντερ τὸν ἐπράσσει· πῆγε ἀμέσως κοντά του. Τοῦ ἔσφιξε τὸ χέρι, τοῦ ἀπηύθυνε μερικὰ κολακευτικὰ λόγια, καὶ τοῦ πρόσφερε ἓνα ἄλογο, ποὺ ὁ Ἕλληνας καπετάνιος τὸ ἀρνῆθηκε. Μετὰ τὴν ἐπιθεώρηση δύο στρατηγοὶ ἦρθαν πάλι νὰ τὸν συναντήσουν καὶ τὸν παρακάλεσαν νὰ τοὺς συχωρῇ καθὼς καὶ τὸν στρατάρχην ποὺ δὲν τὸν εἶχε ἀντιληφθῇ. (Ἀπὸ τὰ ἀπομνημ. Διον. Εὐμορφοπούλου)

ΚΩΝ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝΑ ΜΠΟΥΓΙΟΥΡΝΤΙ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΣΧΕΤΙΚΟ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Ἡ ὑπαρξὴ τέτοιου μπουγιουρντιοῦ γραμμένου στὴν Πρέβεζα στὶς 6 Νοεμβρίου 1798, πὺν μ' αὐτὸ ζητάει ἀπὸ τὸ Μέτσοβο ἐπειγόντως πενήντα μαστόρους, φέρνει στὸ προσκήνιο τὰ τραγικὰ γεγονότα, πὺν διαδραματίσθηκαν στὴν πόλιν αὐτὴ καὶ προκάλεσαν τὴν ἀνάγκη τῆς ἀποκατάστασης τῶν φρουρῶν καὶ λοιπῶν ὁχυρωματικῶν ἔργων τῆς τῆ μακρινῇ ἐκείνῃ ἐποχῇ.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ Πρέβεζα τότε βρίσκονταν στὰ χέρια τῶν Γάλλων ἀκολουθώντας τὴν ἴδια τύχη τῶν νησιῶν τοῦ Ἰουνίου μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Campo Formio.

Ἐτοὶ ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν πρόχειρο καταφύγιο σὲ κείνους πὺν ἔπεφταν στὴ δυσμένεια τοῦ τρομεροῦ δυνάστη τῆς Ἡπείρου. Ἦταν μιὰ ὑπόσχεση καὶ μιὰν ἐλπίδα, ἀλλὰ καὶ τὸ προοίμιο μιᾶς, ἴσως ὄχι μακρινῆς ἀπελευθέρωσης, σύμφωνα μὲ τὰ ὄνειρα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ τὰ φλογερὰ κηρύγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Ὁ παμπόνηρος Ἀλῆς προσδοκώντας ὀφέλη ἀπὸ τοὺς νέους γειτόνους καμόνονταν τὸ φίλο τῶν Γάλλων, γιὰ τοῦτο καλοδέχτηκε τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Διοικητῆ τῶν Ἰονίων Νήσων Gentili, στρατηγὸ Roze, μὲ χαρὲς μεγάλες καὶ ἄφησε νὰ τοῦ φορέσῃ ὁ ἴδιος ὁ στρατηγὸς μὲ τὰ χέρια του τὴν τρίχρωμη κονκάρδα τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας.

Στὸ τέλος τὸν πάντρεψε μὲ τὴν πανέμορφη Γιαννιωτοπούλα Ζωῖτσα μέσα στὸ παλάτι του.

Ἐξ ἄλλου καὶ στὸ φρούραρχο Πρεβέζης ἔδειχνε πὺς ἦταν πιστὸς Γιακωβῖνος καὶ ζητοῦσε νὰ τὸν μὴσῃ στὴ λατρεία τῆς Καρμανιόλας...

Ὅμως ὅλ' αὐτὰ, μόλις ἡ Τουρκία διέκοψε τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὴ Γαλλία, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο, ἔγιναν καπνός.

Συλλαμβάνει ξαφνικὰ τὸ στρατηγὸ Roze κι' ἀφοῦ τοῦ ἀφαίρεσε στρατιωτικὰ μυστικὰ μὲ ὑποσχέσεις καὶ βασανιστήρια, τὸν στέλλει σιδηροδόξιο στὴν Πόλιν, σὰν κατάσκοπο, ὅπου καὶ πέθανε στὰ μπουντρούμια τοῦ Γετὶ - κουλέ. Ταυτόχρονα ἀποβάλλοντας τὸ προσωπεῖο ἐκστρατεύει μὲ πέντε χιλιάδες ἐπίλεκτους Ἀρβανίτες ἐναντίον τῆς Πρέβεζας, πὺν τὴν ὑπεράσπιζαν 300 Γάλλοι καὶ 400 ντόπιοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἦταν καὶ ὁ Χριστόφορος Περραιβός.¹ Ὑστερα ἀπὸ λυσσώδεις μάχες τὴν καταλαμβάνει στὶς 12 Ὀκτωβρίου τοῦ 1798.

Απερίγραπτα εἶναι τὰ δεινὰ πὺν τράβηξαν οἱ Πρεβεζιάνοι. Γενικὴ σφαγὴ, αἰχμαλωσία κι' ἐρήμωση τῶν πάντων. Ἀκόμα καὶ διακόσιοι φυγάδες Πρεβεζιάνοι, πὺν μὲ μύριους κινδύνους κατάφεραν νὰ περάσουν στὴ Βόνιτσα, δὲ

1) Εἶναι ὁ φίλος καὶ στενὸς συνεργάτης τοῦ Ρήγα, πολεμιστὴς καὶ συγγραφεὺς τῆς «Ἱστορίας τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας» κλπ., ὁ ὁποῖος μόλις κατάφερε νὰ γλυτώσῃ μὲ ὀγδόντα ἐπτὰ συντρόφους περνώντας μὲ τρία πλοίαρκα ἐπτανήσια ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα στὴ Λευκάδα.

γλύτωσαν. Ὁ ἄδυσώπητος καὶ δόλιος σατράπης τοὺς ξεγέλασε καὶ γύρισαν στὴ Σαλαῶρα μὲ τὴν κορβέτα πού τοὺς ἔστειλε.

Ἐκεῖ ἀναπαυτικά καθισμένος κοντὰ στὸ Κομέρκι καὶ ἡδονικὰ ρουφώντας τὸ τοιμπούκι του ἀπολάμβανε μὲ ἀγαλλίαση τὴ γρηγοράδα τοῦ λεπιδιοῦ τοῦ δημίου του Ὁσμάν.

Χαρακτηριστικὸ τῆς τρομερῆς αὐτῆς σκηνῆς ἦταν, πὼς κι' ὁ ἴδιος ὁ δήμιος ἔσκασε ἀπὸ συμφόρηση.

Ὑστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ πρώτη του δουλειὰ ἦταν νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν φρουρίων τῆς πόλεως γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο, γιὰ τοῦτο ξαπόλυσε παντοῦ προσταγές νὰ στείλουν τὸ γρηγορώτερο μαστόρους «μὲ βίαν καὶ ἀνυπομονήν».

Ἐνδεικτικὸ τῆς βιασύνης τοῦ Ἀλῆ εἶναι τὸ παρατιθέμενο καὶ σὲ φωτοτυπία μπουγιουρντί του² πρὸς τοὺς «ἀγαπημένους προεστώτες Μετζόβου» ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ.

Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ φέρει στὸ περιθώριο τῆς ἄνω ἀριστερῆς γωνίας τῆς πρώτης σελίδας τὴ σφραγίδα του. Πιὸ κάτω τὴ μονογραφή 113 καὶ παραπλευρῶς τὶς λέξεις «Πρέβεζα Νοεμ. 6:».

Στὴν τρίτη σελίδα

Πανόγραμμα μὲ τὸν ἴδιο γραφικὸ χαρακτήρα·

«Τοῦ ἀγαπητοῦ μου
Προεστώτου μετζόβου
Ὑγιῶς
(Μονογραφή)
τὸ ὀγληγορώτερον».

Ἡ προσθήκη «1798 νοεμβριον 10 νπουαρτι δια μαστώρους ναπανουν» εἶναι ἀπὸ χέρι ἀγράμματος, προφανῶς τοῦ προεστοῦ.

Ἀπ' τὴ σημείωση αὐτὴ φαίνεται πὼς τὸ μπουγιουρντί τοῦτο συνταγμένο μετὰ τὰ γεγονότα ἔφτασε στὸ Μέτσοβο στὶς 10 Νοεμβρίου μετὰ τέσσερες ἡμέρες.

Τὸ πολύπλοκο δίπλωμα τοῦ μπουγιουρντιοῦ δίκως χρῆση φακέλλου καὶ τὰ ἴχνη τῶν σφραγίδων τοῦ βουλουκεριοῦ, πού φαίνονται καθαρὰ, δείχνουν τὸν τρόπο τῆς ἀποστολῆς τῆς ἀληπασιαλήτικης ἀλληλογραφίας.

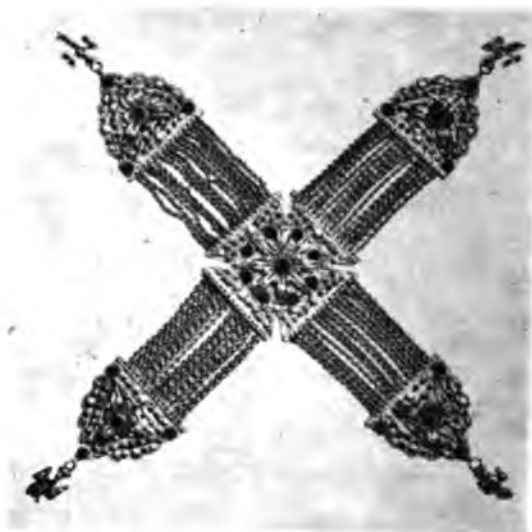
Ἀγαπημένοι μου προεστώτες μετζόβου μετὰ τὸν χαιρετισμὸν σὰς φανερόνως λαμβάνοντες τὸ παρόν μου νὰ μοῦ κάμετε ἀπὸ τὴν χῶραν σας πενήντα νομάτους μαστώρους καὶ μία ὥρα προτῆτερα νὰ μοῦ τοὺς σιῆσετε ἐδὼ εἰς Πρέβεζαν διὰ νὰ μὲ δουλέψουν χωρὶς ἄργηταν, καὶ καμίαν πρόφασίν σας, καὶ μὴ στοχασθῆτε ὅτι τούτη μου ἡ δουλῆνὰ εἶναι ὡσὼν ἄλες. νὰ ξέρετε ὅπου εἶναι βασιλικὴ προσταγὴ καὶ χρειὰ ἀναγκαῖα μὲ βίαν καὶ ἀνυπομονήν.

Ὅθεν καθὼς σὰς γράφω ὥρα νὰ μὴ τοὺς ἀρδῆσετε καὶ καμίαν πρόφασιν δὲν εἶμαι καίληρ³ νὰ εὔρετε ἐξ ἁπαντος καὶ ὑγιαίνετε (μονογραφή).

- 2) Ὁφείλω νὰ ἐκφράσω ἐντεῦθεν τὶς θεσμὲς μου ευχαριστίες στὸ φίλο κ. Δημοσθένη Χαβέλα γιὰ τὴν εὐγενεὴ παραχώρηση τοῦ ἀνωτέω μπουγιουρντιοῦ πρὸς δημοσίευσιν.
- 3) Δὲν εἶμαι σύμφωνος, δὲν ἐπιτρέπω.

Γ'

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ

Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

(τ. τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων)

Ο ΣΥΜΒΟΛΙΚΟΣ “ΠΛΑΤΑΝΟΣ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ” ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ

Ἀνάμεσα στὰ λιγόστιχα δεκαπεντασύλλαβα δημοτικὰ τραγούδια, μὲ τὴν ἀτιμώσφιρα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ μπορεῖ νὰ καταγράψῃ κανεὶς καὶ σήμερα στοὺς ἐλληνικοὺς χώρους τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ, εἶναι καὶ τὸ λεγόμενον τραγούδι «τοῦ μαραμένου πλάτανου», χορευτικὸ ἢ τῆς τάβλας, ποὺ ἀναφέρεται συνήθως στὰ χρόνια καὶ σιὸ πρόσωπο τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

Δίνω ἀμέσως τὴν κλασσικὴ μορφή του, ὅπως τὴν ἐπέλεξε στὴν ἔκδοσιν τῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν τῆς τὸ 1962 (κατηγορία «κλέφτικα»), ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

— Τί ἔχεις καιμμένε πλάτανε, καὶ στέχεις μαραμένος,
μὲ τίς ριζοῦλες στὸ νερό, μὲ τὴ δροσιά στὰ φύλλα;
Νὰ μὴ σὲ βύρεσε ὁ βοριάς, κίνας κακὸς ἀγέρας;
Μουῖδὲ βοριάς μὲ βύρεσε, μουῖδὲ κακὸς ἀγέρας·
ὁ Ἀλῆ πασιάς ἐπέρασε μὲ δεκοχτῶ χιλιάδες.
Μουῖδὲ στὸν ἥσχιο μ' ἔκατσε μουῖδὲ καὶ στὴ δροσιά μου,
παρὰ σημάδι μ' ἔβαλαν οὔλοι μὲ τὴν ἀράδα.
Ἄλλοι βαροῦν τοὺς κλώνους μου κι' ἄλλοι βαροῦν τὰ φύλλα,
κι' ὁ σκύλος ὁ Ἀλῆ πασιάς βαρεῖ μέσ' στὴν καρδιά μου.
Μαράθηκαν τὰ φύλλα μου, μαράθηκε ἡ καρδιά μου!¹

Ἀλλὰ δίνω μαζὶ (επειδὴ γράφω ἀπὸ τίς σελίδες τῆς ἀγαπημένης «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας») καὶ μιὰ ἀνέκδοτη παραλλαγή ἀπὸ τὸ Γερακάρι Ἰωαννίνων, ποὺ τὴν ἔχω ἀπὸ τὸ Λαογραφικὸ Φροντιστήριον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων, εἰπωμένη ἀπὸ τὸν γέροντα Μάνθο Βλέτσα καὶ συλλεγμένη ἀπὸ τὴν τότε φοιτήτριά μου (1965—66) δεσποινίδα Βασιλικὴ Λάμπρου.

— Τί ἔχεις, καιμμένε πλάτανε, καὶ στέχεις μαραμένος,
μὲ τίς ριζοῦλες στὸ νερό, τὰ φύλλα στὸν ἀέρα;
Παιδιά μ', σὰν μὲ ρωτήσατε, θὰ σᾶς τὸ μαρτυρήσω.
Ἀλῆ - πασιάς ἐπέρασε μὲ δεκοχτῶ χιλιάδες·
οὔτε στὸν ἥσχιο μ' ἔκατσαν οὔτε καὶ στὴ δροσιά μου,

1) Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Δημοσιεύματα τοῦ Λαογρ. Ὑπηρείου, ἀρ. 7) Ἑλληνικά Δημοτικά Τραγούδια (Ἐκλογή) τόμος Α', ἐν Ἀθήναις 1962, σελ. 262—263 (Ἀγοριανὴ Παρνασσού, ἀπὸ τῆς συλλογῆς Εἰρ. Σπανδωνίδου, 1939).

2) Τουρκ. nisan = σημάδι.

μόν' στὸ νισιάνι² μ' ἔβαλαν καὶ στὸ νισιάν' μὲ βάζουν.
 Ὅλοι ρίχνουν στοὺς κλώνους μου κι' ὅλοι στὰ κλώναρά μου,
 κι' αὐτὸς ὁ γέρο - Ἄλῃ πασὰς ρίχνει μέσ' στὴν καρδιά μου.
 Μὲ τί καρδούλα νὰ σταθῶ, μὲ τί ψυχὴ νὰ κρίνω³

Στις παλιές δημοσιευμένες συλλογές τῶν 3 ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, τουλάχιστο ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ ἦταν πὰ γνωστὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἄλ Πασά (μάλιστα νεκρὸ ὥστε νὰ μὴ τὸν φοβοῦνται) δὲν παρουσιάζεται τὸ εἰδικὸ αὐτὸ κείμενο μὲ τὸν χτυπημένο ἀπὸ τὸν σκληρὸ δυνάστη πλάτανο. Οἱ πρῶτοι συγκεντρωτικοὶ συλλογεῖς Fauriel (1824—5), Tommaseo (1842) καὶ Passow (1860), ἢ οἱ Ἕλληνες Μανούσος (1850), Ζαμπέλιος (1852) καὶ Ἰατρίδης (1859), δὲν τὸ παραδίδουν. Οὔτε οἱ Ἡπειρώτες Χασιώτης (1866) καὶ Ἀραβαντινὸς (1860/1880). Δίνουν μονάχα στιχουργικὰ ὑποστρώματα τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ, ὅπως π.χ. τὸ συχνὸ ἐναρκτικὸ μοτίβο:

— Τί ἔχεις, καημένε κόρακα, καὶ σκούζεις καὶ φωνάζεις;⁴

καὶ τὰ ἀραιότερα, ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ:

— Τί ἔχουν τῆς Γούρας τὰ βουνὰ καὶ στέκουν μαραμένα;⁵

— Τί ἔχετε' ὀξυὲς ποὺ χλίβεστε, λημέρια ποὺ βογγάτε;⁶

ἢ καὶ τὸ μεσαιωνικότερο, εἰδυλλιακό:

— Τί ἔχεις, κόρη, καὶ θλίβεσαι καὶ βαρυναστενάζεις;⁷

Θὰ πρέπει νὰ κατεβοῦμε πολὺ, χρονικά, νὰ μποῦμε στὸν αἰῶνα μας, γιὰ νὰ πρωτοβοῦμε (ἀπ' ὅσο ερεῦνησα) δημοσιευμένον τὸν τύπο τοῦ τραγουδιοῦ πρὸς τὸν «πλάτανο», καὶ μάλιστα ὅχι μὲ τ' ὄνομα τοῦ Ἄλῃ Πασά ἀλλὰ μὲ ἄλλα «ὑποκατάστατα» καὶ παρωδικoὺς στίχους.

Νὰ ἢ σχετικὰ πρώτη παρουσία τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ, ὅπως δημοσιεύτηκε τὸ 1909 σὲ πελοποννησιακὴ συλλογὴ:

— Τί ἔχεις, καημένε πλάτανε, ποὺ στέκεις μαραμένος,
 μέσα στὰ κρύα τὰ νερά, στὸ δροσερὸν ἀέρα;
 Τί νὰ μοὺ κάμουν οἱ δροσιὲς καὶ τὰ νερά τὰ κρύα;
 Ἐτέμ Πασὰς μᾶς πλάκωσε μὲ τὶς πολλὲς τὶς λάθρες
 κι' οἱ ἀρχηγοὶ μας ἔφυγαν νὰ σώσουν τὴ ζωὴ τους,
 κι' ὁ κόσμος ἄς χανότανε, ραγιάδες ἄς γινόσαν!⁸

3) Λαογρ. Ἀρχεῖο Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, γράκελλος «κλέφτικα» («Ὁ γέρο - πλάτανο»).

4) Passow σελ. 101, Ζαμπέλιος σ. 694, Ἰατρίδης σ. 9, Χασιώτης σ. 123, Ἀραβαντινὸς σ. 22 καὶ 114. Βλ. καὶ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἑλλ. Δ. Τρ. Α', σελ. 284—285.

5) Ἡ καί: «Τῆς Πάτρας τὰ βουνὰ» (Βλ. Passow σελ. 51, 53, 54 καὶ 56).

6) Passow σελ. 126.

7) Passow σελ. 325.

8) Νικολάου Ἰ. Λάσκαρη, Ἡ Λάστα καὶ τὰ μνημεῖα της, μέρος Β', ἐν Πύργῳ 1909, σελ. 471 (τίτλος: «Ἡ ὑποδοίλσις τῆς Θεσσαλίας» καὶ σχόλιο: Ἐποιήθη κατὰ τὸν ἀπρὸ παρασκειν τοῦ 1897 πόλεμον). Ὁ Ἐτέμ πασὰς ἦταν τότε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὴ Μελὸνα κλπ.

Καὶ νὰ ἀμέσως μιὰ ἄλλη (στὴν ἴδια συλλογὴ) ἐπίσης παρωδική. ἀλλὰ λυρικήτερη:

- Τί ἔχεις, καημένε πλάτανε, ποὺ στέκεις μαραμένος,
μέσ' στὰ νερά, μέσ' στὶς δροσιές, καὶ πάλε μαραμένος;
Νὰ μὴ σὲ φύσηξε βοριάς κι' ἓνα κακὸ χαλάζι;
- Οὔτε βοριάς μὲ φύσηξε οὔτε κακὸ χαλάζι·
στὴ ρίζα μου καθήσανε μιὰ νέα κι' ἓνας νέος.
Κι' ἀπὸ τὸ κρυφομίλημα καὶ τίς κρυφές κουβέντες,
μαράζιασε τ' ἀχείλι τους, μαράζιασ' ἡ καρδιά τους
καὶ μὲ μαράζωσαν κι' ἐμὲ καὶ στέκω μαραμένος⁹.

Τὸ καταλαβαίνει ἐδῶ κανεὶς, ὅτι πρόκειται γιὰ διασκευὴ καὶ παρωδήματα κάποιου βασικοῦ κειμένου, ποὺ θὰ ἦταν τότε γνωστό, ὅχι βέβαια μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πρόσκαιρου νικητῆ μας Ἐτέμ, οὔτε τῶν ἐρωτευμένων νέων τῆς Γορτυνίας, ἀλλὰ μὲ τὸ ὄνομα ἄλλου δυνάστη, τὸ πιὸ βέβαιο τοῦ Ἀλῆ, τοῦ κατ' ἐξοχίαν «Πασᾶ», ποὺ γιὰ πολλὰ χρόνια ἐτρομοκράτησε τὴν Ἑλλάδα.

Πρωτοβρίσκουμε τὸν πλήρη «Ἀληπασαδικὸ» τύπο τοῦ «μαραμένου πλάτανου» σὲ κείμενο ἀπὸ τὰ Τζουμέρκα (πάλι Ἡπείρου), ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «Λαογραφία», τὸ 1915.

- Τί ἔχεις, καημένε πλάτανε, καὶ στέκεις μαραμένος,
μὲ τίς ριζοῦλες στὸ νερό, μὲ τὴ δροσιὰ στὰ φύλλα;
- Ἔχω μαράζι στὴν καρδιά καὶ στέκω μαραμένος.
Ἀλῆ πασιὰς ἀπέρασε μὲ δεκοχτὼ χιλιάδες·
μὴδὲ στὸν ἥσκιο μ' ἔκατσε μὴδὲ καὶ στὴ δροσιὰ μου,
παρὰ σημάδι μ' ἔβαλε μὲ ὅλον τὸ στρατό του·
κι' ἄλλοι ρίχναν στοὺς κλώνους μου καὶ ἄλλοι στίς κορφές μου,
κι' αὐτὸς ὁ γέρο - Ἀλῆ πασιὰς ἔριξε στὴν καρδιά μου.
Μαράζωσ' ἡ καρδούλα μου κι' εἶναι μαράζωμένη¹⁰.

Ἀλλὰ τὸν ἴδιο χρόνο τὸ βρίσκουμε στὸ ἴδιο περιοδικό, κι' ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν:

- Τί ἔχεις, καημένε πλάτανε, καὶ στέκεις μαραμένος,
μέρα καὶ νύχτα στὴ δροσιὰ, καὶ πάλι μαραμένος;
- Παιδιά, σὰν μὲ ρωτήσατε, νὰ σᾶς τὸ ὁμολογήσω·
Ἀλῆ πασιὰς ἐπέρασε μὲ οὔλο του τ' ἀσκέρι,
κι' οὔλοι στὸν ἥσκιο κάτσανε κι' οὔλοι μέσ' στὴ δροσιὰ μου.
κι' οὔλοι σημάδι μὲ βαροῦν κι' οὔλοι μὲ ντουκεῖναν.
Κι' ἄλλοι στὰ φύλλα μὲ βαροῦν κι' ἄλλοι στίς ὄξω κλάρες
κι' αὐτὸς τοῦ ὁ γέρο - Ἀλῆ πασιὰς κατάκαρδα μοῦ ρίνει!...¹¹

9) Τοῦ ἴδιου, ὁ.π. σελ. 477 (τίτλος: «Οἱ χτυποβαρεμένοι = ἐρωτόληπτοι»). Καὶ οἱ δύο παραλλαγές ἔχουν τὴν ἐνδειξη, ὅτι εἶναι «τῆς τάβλας».

10) Χρ. Ν. Λαμπράκη, Τραγούδια τῶν Τσουμέρκων. Λαογραφία τόμ. Β' (ἐν Ἀθ. 1915) σελ. 55—56 (τίτλος: «Τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ»).

11) Μιχαήλ Τρανοῦ, Ἀρκαδικὰ τραγούδια. Λαογραφία, ὁ.π. σελ. 141 (τίτλος: «Τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ»).

Ἀπὸ τότε οἱ δημοσιευόμενες παραλλαγές τοῦ κλασσικοῦ αὐτοῦ τύπου γίνονται συχνότερες, καὶ πολὺ ἀραιὰ βρίσκουμε ὑποκαταστάσεις τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀλῆ ἀπὸ ἄλλους ἐπιδρομεῖς, ἐχθρικοὺς πάντα, ποὺ χτυποῦν ἀνελέητα τὸν «ἐλληνικὸ» πλάτανο. Τέτοιοι ἐπιδρομεῖς εἶναι ὁ Ἱμπραῆμ πασᾶς σὲ Μεσοσηνικὰ παραλλαγές (πολὺ φυσικό, ὕστερα ἀπὸ τὴς δηώσεις ποὺ ἔκαμε στὸν Μοριὰ ὁ Αἰγύπτιος στρατάρχης), ἕνας μπάμπασης («χιλιάρχος») σὲ παραλλαγές τῆς Χαλκιδικῆς, ἕνας «κακὸς βεζύρης» σὲ ἄλλες Πελοποννησιακὰς κ.ά.

Τὸ 1939, ἡ πολὺ συστηματικὴ καὶ κριτικὴ ἀσματολόγος, ἀείμνηστη Εἰρήνη Σπανδωνίδη, ἐδημοσίευσεν τὴ συλλογὴ τῆς «Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης» καὶ μᾶς ἔδωκε ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτῇ τοῦ Παρνασσοῦ, μὲ τίτλο ὁ Ἀλῆ πασᾶς κι ὁ πλάτανος», τὴν παραλλαγὴν ποὺ υἱοθέτησε ἡ Ἀκαδημία¹².

Ἡ Σπανδωνίδη σημειώνει κάτω ἀπὸ τὸ δικό της κείμενο τὴν ὥς τότε βιβλιογραφία τοῦ τραγουδιοῦ ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴς συλλογὰς ποὺ ἀναφέραμε (Λάσκαρη, Λαμπράκη, Τρανοῦ), περιλαμβάνει τὴς πηγές: Carsten Høeg, *Le Saracatsans*, vol II, Paris - Copenhagen 1926, σελ. 81, Ἰω. Κ. Πέτσος, Συλλογὴ ἀνεκδότων δημοτικῶν ἀσμάτων Μακεδονίας, Χαλκιδικῆς, Θράκης. Θεσσαλονίκη 1931 σελ. 21. Μέλπωσ Ο. Μερλιέ, Τραγούδια τῆς Ρούμελης (Σύλλογος πρὸς Διάδ. Ὠφ. Βιβλίων, Ἀθῆναι 1931 σ. 85 (καταγραφὴ Αἰτωλίας 1922 μὲ μουσικὴ τῶν κειμένων). Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Κάστρα καὶ πολιτείες τοῦ Μοριά, Ἀθῆναι (1934) σελ. 142.

Θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσω ἀμέσως (καὶ εἰς μνήμην τῆς καλῆς λαογράφου) τὴν ἔπειτα ἀπὸ τὸ δικό της βιβλίον («Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης») βιβλιογραφία, τὴ σχετικὴ μὲ τὸ τραγούδι ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Σημειώσω ἄπ' ὅσο ἐνημερώθηκα: Κ. Ι. Μαντζουράνη, Βουρβουρέϊκη λαογραφία. Ἑπετηρίς τῶν Βουρβούρων (Κυνουρίας) ἔτος Γ', Ἀθῆναι 1939, σελ. 119. Β. Κυπαρίσση, Τραγούδια τῆς Χαλκιδικῆς (παράρτημα «Λαογραφία» ἀρ. 2) Θεσσαλονίκη 1940, σελ. 39. Γ. Τ. Κόλια, Τραγούδια ἀπὸ τὴν Κουκουβίτσα (Παρνησιῶδες) Λαογραφία, τόμ. IB' (1938—48) σ. 358 ἀρ. 12. Γεωργίας Ταρσοῦλη, Μωραϊτικὰ τραγούδια (Κορώνης καὶ Μεθώνης) Ἀθῆναι 1944, σ. 32.

Ἀγραφιώτη (Σερ. Τομποῦ). Στὰ ἄγρια ὄρη καὶ ἄκαρπα ξύλα, Λαμία (1947) σελ. 12—13.

Χαραλ. Ρεμπέλη, Κονιτσιώτικα (Ἠπειρ. Ἑταιρεία Ἀθηνῶν) 1953, σελ. 44 ἀρ. 69.

Ξενοφ. Γ. Ἀναγνωστοπούλου, Λαογραφικὰ Ρούμελης, Ἀθῆναι 1955, σ. 22 (= Τοῦ ἴδιου, Ἑλληνικὰ Ἔθιμα Α', Ἀθῆναι 1956, σ. 102).

Δημ. Πετροπούλου, Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια (Βασ. Βιβλιοθ. ἀρ. 46) τόμ. Α', Ἀθῆναι 1958, σ. 230—231 (κείμενο συλλογῆς Μερλιέ).

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια (Ἐκλογὴ) τόμ. Α' ἐν Ἀθ. 1962, σ. 262—263 (κείμενο συλλογῆς Σπανδωνίδη).

Δημ. Χ. Σέττα, Μουσικὴ λαογραφικὴ ἀποστολὴ στὴ Β. Εὐβοία, Ἀθ. 1963 (ἀναφέρονται ἀπλῶς δυὸ καταγραφές τοῦ τραγουδιοῦ, μὲ χορὸ συρτό) σελ. 15 καὶ 17.

Σπύρου Γ. Μουσελίμη, Δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ἠπείρου, Γιάννινα 1966 (ἀνάτυπο «Ἠπειρωτικῆς Ἑστίας» τόμ. IB' 1963) σ. 9.

Ενώσεως Κερασιωτῶν, Λαογραφία Κερασιᾶς Ἀρκαδίας, Ἀθῆναι 1966, σ. 150. (Ἀναφέρεται ὅτι εἶχε καταγραφῇ τὸ τραγούδι, ἀπὸ τὸ 1905.

12) Εἰρήνης Σπανδωνίδη, Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης (Παρνασσοῦ), Ἀθήνα, Πυρσός, 1939, σελ. 4 (κεφάλαιον «κλέφτικα»).

“Τ’ ΕΧΕΙΣ, ΚΑΗΜΕΝΕ ΠΛΑΤΑΝΕ . . .” (Ιστορικό)

ΚΑΘΙΣΤΟ

Commodo

Τρόπος τοῦ ρε ζωηματικός (λα=ρε).

Τ' ἔ - - χεις καη - - - - - μέ, καη -
 - μέ - νε πλά - - τα - - - νε καὶ στέ - κεις, μα - ρα -
 - μέ - - - - νος - καὶ τὸ νε - - ρὸ νε -
 - ρὸ στή ρί - - ζα σου καὶ τὸ νε -
 - ρὸ νε - ρὸ στή - ρί - - ζα σου.

—Τ’ ἔχεις, καημένε πλάτανε, καὶ στέκεις μαραμένος,
 Καὶ τὸ νερὸ στή ρίζα σου καὶ πάλι μαραμένος;
 —Παιδιά, σὰ μὲ ρουτήσετε, νὰ σᾶς τὸ μολογήσω.
 Ἀλῆ-πασᾶς ἐπέρασε μὲ δικουχτῶ χιλιάδες,
 Κι οὔλοι στὸν ἴσκιο μου ἔκατσαν, πουκάτ’ ἀπ’ τὴ δροσιά μου,
 Κι οὔλοι σημάδι μ’ ἔβαλαν, κι οὔλοι μὲ ντουφεκίσαν,
 Μοῦ κόψαν τὰ κλωνάρια μου, μαράθηκε ἡ καρδιά μου¹.

¹ Οἱ δὴν τελευταῖοι στίχοι λέγονταν κ’ ἔτσι :

Καὶ σὺ σημάδι μ’ ἔβαλαν. μοῦ κόψανε τοὺς κλώνους,
 Κι αὐτὸς ὁ γέρο Ἀλῆ-πασᾶς μέσ’ στὴν καρδιά μου ρίχνει.
 ἢ μέσ’ στὴν καρδιά μὲ σφάζει.

ΣΗΜ.: Τὸ μέλος τοῦ «Μαραμένου πλάτανου» ἀπὸ τὴν Αἰτωλία ὅπως δίνεται στὸ βιβλίο
 τῆς Μέλπωσ Ο. Μερλιέ: «Τραγούδια τῆς Ρούμελης» (Ἀθ. 1931) σελ. 85.

Γιῶργου Ἰωάννου, Τὰ δημοτικά μας τραγούδια. Ἔκδοση «Ταχυδρόμιου» (Ἀθήνα 1966) σ. 149 (κείμενο συλλογῆς Σπανδωνίδη).

Σ' αὐτὰ μπορούμε νὰ προσθέσουμε καὶ ἀπλὴ μνεῖα τῶν τόπων, ἀπ' ὅπου προέρχονται οἱ ἀνέκδοτοι παραλλαγές τοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ βρίσκονται στὸ ἀρχεῖο τοῦ «Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, (κατηγορία «κλέφτικα» 7, 19). Εἶναι: Ἀγία Ἄννα (Εὐβοίας), Ἀνδρίτσαινα, Ἄρτα, Βαλτετσίνικο (Γορτυνίας), Ἡπειρος (γενικά), Λακωνία, Λευκάδα, Μεγαλόπολις, Μεσολόγγι, Μεσσηνία, Ναυπακτία, Ξάνθη, Ὀλυμπία, Πάπιγκο (Ζαγορίου), Πολύγυρος, Σιάτιστα, Σπάρτη, Τριφυλία.

Χωρὶς τὴ σκέψη, ὅτι μὲ τίς ἀναγραφές αὐτές ἐξαντλοῦνται οἱ περιπτώσεις κυκλοφορίας ἢ δημοσίευσης τοῦ τραγουδιοῦ, σημειῶνω μὲ στατιστικὴ σειρά τὴν ὥς τώρα παρουσία του στοὺς ἐλληνικοὺς χώρους: Πελοπόννησος 14 ἀναγραφές (ὄχι ὅλες μὲ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ), Ρούμελη καὶ Β. Εὐβοία 9 ἀναγραφές, Ἡπειρος 6, Χαλκιδικὴ 3 (μὲ «χιλιάρχο» = μῆτιμπαση), Θράκη 1, Δυτ. Μακεδονία 1 καὶ Λευκάδα 1. Πρόκειται δηλ. γιὰ χώρους, ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔζησε καὶ τὸ κλέφτικο δημοτικὸ τραγούδι.

Τὸ κείμενο τοῦ «πλατάνου» τραγουδιέται ἢ χορεύεται σὲ συμβολικὲς ᾠρες (μεράκια καὶ καημοὶ τοῦ τραπεζιοῦ ἢ τοῦ γάμου) κι' εἶναι ἡ μουσικὴ του ἀπὸ τίς λυρικότερες¹³. (Χαρακτηριστικὸ εἶναι κάποι ποὺ σημειώνει ὁ Σπύρος Μουσελίμης στὴν Ἡπειρωτικὴ συλλογὴ του (β.π. σελ. 9), ὅτι «πλάτανος ἀλληγορικά εἶναι ἡ Δέσπω τοῦ Λιακατᾶ, ἡ ὁποία, ἀφοῦ ἀρπάχθηκε ἀπὸ τὴ στάνη τοῦ πατέρα της, κλείσθηκε στὸ χαρμί τοῦ (Ἀλῆ) πασᾶ, ὅπου ἀπέθανε ἀπὸ μαρασμό, προτοῦ μολυνθῇ ἀπὸ τὸν τύραννο»¹⁴).

Σχολιάζοντας μὲ ξεχωριστὴ προσοχὴ τὸ τραγούδι αὐτὸ ἢ Εἰρήνη Σπανδωνίδη σημειώνει μερικὲς ἀπόψεις καὶ διατυπώνει σωστὰ ἐρωτήματα (βλ. στὴ συλλογὴ τῆς τίς σελ. 216—220), ποὺ ἀξίζει νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε:

α. «Ποτέ — οὔτε στὴν πυκνότερη νύχτα τῆς σκλαβιάς — δὲν ἔπαυσε νὰ συναισθάνεται ὁ Ἕλληνας τὴν πνευματικὴ ἀνωτερότητα τῆς φυλῆς του, κι' οὔτε ἔχασε ποτέ τὴν πολιτισμένη λεπτότητα τοῦ ψυχικοῦ του κόσμου. Καὶ βρῆκε στίχους σὰν αὐτοὺς τοῦ «πλάτανου», γιὰ νὰ στιγματίσῃ τὴ στριφνὴ βαρβαρότητα τοῦ κατακτητῆ καὶ νὰ τὴ βάλῃ ἀναγλυφικότατα ἀντιμέτωπη στὶς δικές του, τίς ἐλληνικὲς ἀντιλήψεις πάνω στὰ ζητήματα τῆς ὠραιότητος τῶν πραγμάτων καὶ στὶς ἀξίες τῆς ζωῆς» (σ. 216—7).

β. «Δὲ γνωρίζω, ἂν τὸ τραγούδι μας πλάστηκε ἐξεπίτηδες γιὰ τὸν Ἀλῆ καὶ συγκριμένα γιὰ μιὰ ἀπ' τίς ἐκστρατείες του, ἢ ἂν εἶναι παλιότερο τὸ μοτίβο του, καὶ μόνο μεταποιήθηκε καὶ προσαρμόστηκε στὸν Ἀλῆ... Παίρνω σὰν πολὺ πιθανό, ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ παλιούς καιροὺς κάποιο τραγούδι τοῦ «μαραζωμένου καὶ πληγωμένου δέντρου», ποὺ παραπονιέται γιὰ τὸ κακὸ ποὺ τοῦ ἐγίνε ἀπὸ κάποιον ὥμῳ εἰσβολέα, κι' ὅτι δανείστηκαν οἱ ὑστερνοὶ τοὺς στίχους του, γιὰ νὰ θρηνήσουν ἀλληγορικά κάποιο «πέρασμα» τοῦ Ἀλῆ...» (σελ. 217—218).

γ. «Πόσο εἶναι ὀρθὴ ἡ θεωρία μας τῆς διαρκούς «ἀλλαγῆς κυριότητος» τῶν στίχων... βγαίνει κι' ἀπ' τίς μεταγενέστερες παραλλαγές τοῦ ἴδιου αὐτοῦ «πλάτανου...» (Ἱμνηράκι, Ἐτέμ κλπ.) σελ. 218.

13) Βλ. δεῖγμα τοῦ μέλους του στὴ συλλογὴ Μέλπωσ Ο. Μερλιέ, Τραγούδια τῆς Ρούμελης, Ἀθ. 1931, σ. 85.

14) Γιὰ τὸ ἐπισόδιό αὐτό, τοῦ 1816, βλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ Π. Ἀραβαντινὸς στὴ «Συλλογὴ δημοδῶν ἀσμάτων τῆς Ἡπείρου», ἐν Ἀθ. 1880, σ. 77—78.

δ. «Ἄν ἔδωσε ἓνα ὁρισμένο «πέραςμα» τοῦ Ἀλῆ τὴν ἀφορμὴ νὰ «βγάλουν» τὸ τραγούδι μας, θὰ πρὸκειται πιθανότατα γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Μακεδονίας τὸ 1804... (Καὶ) ὅτι ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἐγίνε σὰν ἔμμονη ἰδέα στοὺς Ἕλληνες, ποὺ παντοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ἔβλεπαν... τὸ μαρτυροῦν κι' ἄλλα τραγούδια...» (σελ. 218 καὶ 220).

Θὰ συμπληρώσω, ὅπου χρειάζεται, καὶ θ' ἀπαντήσω σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ζητήματα τῶν καλῶν αὐτῶν οἰκέψεων τῆς Σπανδωνίδη. Ἰδιαίτερα θέλω νὰ ἐπισημάνω τὸν παράγοντα προφορικῆς παράδοσης (θρύλος), ποὺ θὰ ἔχη παίξει κι' ἐκεῖνος τὸν ρόλο του (πρῶτα ἢ ὕστερα), γιὰ τὸ ἄπλωμα καὶ τὸ ὅλο «βίωμα» τοῦ τραγουδιοῦ.

Δὲν νομίζω ὅτι ὑπῆρχε ἀπὸ παλιὺς καιροὺς ἓνα ἔτοι σχηματισμένο ὁλόκληρο τραγούδι «τοῦ πληγωμένου δέντρου, ποὺ παραπονιέται γιὰ τὸ κακὸ ποὺ τοῦ ἔγινε» κι' ὅτι δανείστηκαν οἱ ὕστερνοὶ τοὺς στίχους του, γιὰ νὰ θρηνηθοῦν κάποιο πέραςμα τοῦ Ἀλῆ. Μπορεῖ βέβαια τὸ νέο τραγούδι νὰ στηρίζεται σὲ ἀποσπασματικὰ ἢ ἐναρκτηρία μοτίβα, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἔδειξα στὴν ἀρχή¹⁵, ἀλλὰ σὰν πλήρης θεματικὸς τύπος, μὲ τὸ εἰδικὸ (καὶ συμβολικὸ) ἐπεισόδιο ἑνὸς γηγενοῦς ἀρχοντικοῦ πλατάνου, ποὺ τὸν κακομεταχειρίζεται βάρβαρος ἐπιδρομέας, καὶ μὲ τὸν ὠραῖο τεχνικὸ διάλογο, νομίζω πὼς πρωτοσυντέθηκε ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση (ἃς μὴν ἦταν ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας), ὅταν κατακαθίζοντας ὁ κουρνιαχτὸς τοῦ ξεσηκωμοῦ, ξαναβγῆκαν στὴν ἐπιφάνεια οἱ παραδόσεις τῆς σκλαβιάς.

Ὁ τρόμος ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ (κι' ἀπὸ τοὺς ἄλλους Τούρκους) ἔγινε πολὺ φοβερώτερος στὴ φαντασία τοῦ ἔθνους, ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἐξέλιπε. Οἱ ἐπιδρομὲς τοῦ Ἀλῆ καὶ τῶν ἀνθρώπων του σ' ὅλη σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα (ἔχι μόνο στὴ μεγάλη ἐκστρατεία τοῦ 1804, ἀλλὰ καὶ στίς ἄλλες τοῦ Σουλτοῦ καὶ τοῦ Γαρδικιοῦ ὡς τὴν Πάργα, ἢ καὶ τῶν παιδιῶν του στὴν Πελοπόννησο), ὅπως κι' οἱ ἀπλὲς μετακινήσεις του, ἄφησαν τὸ θρύλο τῶν τρομερῶν καταυλισμῶν του κάτω ἀπὸ τὰ αἰωνόβια δέντρα, ποὺ καπνισμένα ἢ κακοποιημένα στὰ χωριά καὶ στὰ τρίστρατα, μαρτυροῦσαν πάντα τὸ διάβα του¹⁶. Κάποιοι ἀπὸ τοὺς λυρικότερους λαϊκοὺς ποιητὲς μας (γύρω στὰ 1850;) εἶναι πιθανόν, συνδυάζοντας τὶς παραδόσεις αὐτὲς μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀγάπη πρὸς τὸν πλάτανο, νὰ ἐφτιαξὲ τὸ τραγούδι. Πεθαμένος πὰ ὁ Ἀλῆ Πασᾶς καὶ τὸ πνεῦμα του, μποροῦσε νὰ κατηγορηθῇ ἐλεῦθερα (ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια ποιητικὴ ἀγερωχία) στοὺς χοροὺς καὶ τὰ τραγούδια μας, γιὰ τὰ αὐθαίρετα καμώματά του στὴν ἑλληνικὴ γῆ.

Θέλω νὰ δώσω ἐδῶ μερικὰ δείγματα ἀπὸ τὶς προφορικὲς παραδόσεις ποὺ σώθηκαν γιὰ περάσματα τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ἀπὸ πλατάνους καὶ ἄλλα αἰωνόβια δέντρα, γιὰ τὴ δυναστικὴ μεταχείρισή τους σὲ τιμωρίες ραγιαδῶν, γιὰ καψί-

15) Βρίσκω κι' ἓνα κάπως ὁμοίος σχημα τοῦ τραγουδίου στὸν Ζαμπέλιο (1852), στὴ σελίδα 608, 15: ἡ αἰχμαλωσία.

16) Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ στίχοι ποὺ ἔγραφε ὁ Χατζῆ - Σεχρέτης γιὰ τὶς μετακινήσεις (τὴ μεγάλη ἐκστρατεία) τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

Βεζύρης παίρνει στὸ κοντὸ καὶ μπέηδες κι' ἀγάδες,

παίρνει κι' ασκέρι φοβερὸ ἀμέτρητες χιλιάδες.

... Στὲς στράτες καὶ στὲς δημοσιὲς ἀπέχει ποὺ περνᾷει,

ὅλος ὁ κόσμος τρώμαξε, θαρρεῖ πὼς θὰ τοὺς φάη.

Βλ. Σπ. Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἱστορία Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, ἐν Ἀθ. 1895, σ. 559 (Γιὰ τὸ μοτίβο τῆς στρατιᾶς τῶν 18.000 καὶ ἄλλου ἀριθμοῦ στὰ δημοτικὰ τραγούδια, γράφει ἡ Σπανδωνίδη στὸ βιβλίο της στὴ σ. 219).

ματα καὶ ἄλλες κακώσεις, ποὺ συνεχίστηκαν ἀργότερα κι' ἀπὸ ἄλλους (καὶ Ἕλληνες) ὀπλορχηγούς¹⁷.

1. (Στὸ χωριὸ Μοναστηράκι τῶν Ἀγραφῶν) ἔξω ἀπὸ τὸ μαγαζί εἶναι κάτι σὰν πλατεῖτσα. Καταμεσῆς τῆς ἑνὸς γεροπλάτανος μὲ πολλὰ φύλλα, ἀπ' τὸν καιρὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἀπλώνει τοὺς μακριοὺς κλώνους του, σὰ γιὰ νὰ τὴ σκεπᾶσῃ. Ξανέμει εἰς τὴν τῶρα νὰ θυμίζει τὰ μαῦρα ἐκεῖνα τῆς σκλαβιάς χρόνια. Ἐφ'τὰ κρεμάλες λένε πῶς εἶχε φτιασμένες στὰ κλωνάρια του ὁ τύραννος. Ὅσοι τὰ εἶχαν καλὰ μὲ τὸν Κατσαντώνη, ἐδῶ σὲ τοῦτον τὸν πλάτανο εὗρισκαν τὸ θάνατό τους. Ἀλήθεια - φέματα; Γιὰ νὰ τὸ λέν, κάτι θὰ γίνε!... Κι' ἂν δὲν κρεμάστηκαν πολλοί, ἔφτανε κι' ὁ ἕνας γιὰ νὰ γίνῃ ὁ θρύλος¹⁸.

2. «Σῶζονται ἀκόμα μερικοὶ κολοσσοὶ (δέντρα), μάρτυρες ζωντανοὶ τῆς τουρκικῆς θηριωδίας. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι κι' ὁ περὶφημος πλάτανος τῆς Ἀρτας, στὴν ἀριστερὴ ὁχθὴ τοῦ Ἀράχθου, δίπλα στὸ θρυλικὸ γιοφύρι. Ἀπ' τὰ κλωνάρια του κρεμοῦσε ὁ Ἀλῆ Πασᾶς τοὺς ἀνεπιθύμητους ραγιαδες¹⁹.

3. (Στὸ χωριὸ Τζούρτζια τοῦ Ἀσπροπόταμου) ὑπάρχει παράδοση ὅτι οἱ δημογέροντες ἀρνηθῆκαν νὰ πουλήσουν τὸ χωριὸ τους στὸν Ἀλῆ Πασᾶ. Ἐκεῖνος τότε κάλεσε τὸν προεστὸ Θανάση Ντάκο ἢ Καλαμαρτζῆ (στὰ Γιάννινα;) κι' ὀργισμένος διέταξε νὰ τὸν καπνίσουν, δένοντάς τον στὸ πλάτανο. Ὁ δυστυχισμένος δημογέροντας, μὴ ὑποφέροντας τὸν καπνὸ, ὑποσχέθηκε νὰ πείσῃ καὶ τοὺς ἄλλους νὰ πουλήσουν τὴ Τζούρτζια. Ἀλλὰ μόλις ἔφτασε στὸ χωριὸ, κάλεσε τοὺς συχωριανοὺς του καὶ τοὺς εἶπε: «Ἐγὼ πατριώτες, φεύγω ἀπόψε· σεῖς νὰ μὴν ξημερωθῆτε ἐδῶ!»²⁰.

4. «Ὁ πλάτανος τῆς κεντρικῆς πλατείας τοῦ Σμοκόδου (τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγραφῶν) συνδέεται διὰ θρύλων μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου, ἐπεὶδὴ ἀναφέρονται ὡς πεζεύσαντες καὶ ἀναπαυθέντες ὑπὸ τὴν σκιάν του πολλοὶ τῶν πολεμιστῶν τῶν χρόνων τοῦ Εἰκοσιέ- νο (Κατσαντώνης, Καραϊσκάκης, Ἀθ. Διάκος) ὡς ἐπίσης καὶ ὁ Ἀλῆ Πασᾶς μετὰ τῶν στρατιωτῶν του»²¹.

5. Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς πέρασε ἀπὸ δῶ ἀπ' τὴν Πόρτα (Πύλη Τρικάλων Θεσσαλίας) κι' ἔφτιασε καταυλισμὸ στὸν πλάτανο στὴ βρύση καὶ φαίνεται ἀκόμα τὸ κάψιμο, ὅπου ἔκανε κταυλισμό²².

Καὶ δυὸ νεώτερες, ἀλλὰ τοῦ ἰδιοῦ μοτίβου:

6. Ἀντίκρυ στὴν πλατεῖα (τοῦ Σμοκόδου) εἶναι ἓνα πουνάρι, ποὺ ἔχει ἐπάνω του

17) Εἶναι φυσικὸ σὲ μιὰ πεζοπορία καὶ καταυλισμο στρατοῦ, ποὺ περνáει μὲ ἄλογα καὶ ἀποσκηνὸς ἀπὸ κάποιον τόπο ἢ χωριὸ, ἂν ὑπάρχῃ κάπου ἐκεῖ πλάτανος, ἢ πολλὰ πλατάνια μὲ νερὰ νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴν τῶν μπουλουκιῶν καὶ νὰ τοὺς φέρον νὰ σταθοῦν στὸν ἥσχιό τους. Ἐκεῖ θὰ φάνε, θὰ πιοῦν, κι' ὕστερα θὰ χορέψουν ἢ θὰ ῥίξουν στὸ σημάδι. Ἀπὸ τὴ μαγειρικὴ τους θὰ μαυρίσῃ ὁ τόπος (καὶ κάποτε ὁ κορμὸς τοῦ δέντρου) κι' ἀπὸ τὴ σκοποβολή τους θὰ ὑποφέρουν οἱ κλώνοι καὶ τὰ κλαδιά.

18) Δ η μ. Λ ο υ κ ο π ο ὕ λ ο υ, Στὰ βουνά τοῦ Κατσαντώνη (Σύλλογος πρὸς Διάδ. Ὁφ. Βιβλίων) Ἀθῆναι 1934, σ. 174—175.

19) Ἀ γ ρ α φ ι ῶ τ η (Σ. Τσιτσᾶ), Στὰ ἄγρια ὄρη κλπ. ὁ.π. σελ. 12 (Ὁ συγγραφεὺς συσχετίζει τὸν «πόνο τῶν πλατανίων» μὲ τὸ τραγοῦδι).

20) Ἀ λ ε ξ. Κ. Χ α τ ζ η γ ά κ η, Παραδόσεις τ' Ἀσπροπόταμου, Τρίκαλα 1948, σ. 29—30.

21) Δ η μ. Σ. Λ ο υ κ ά τ ο υ, Λαογραφικὴ ἀποστολὴ εἰς τὰ Θεσσαλικά Ἀγραφα. Ἐπετηρὶς Λαογρ. Ἀρχείου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τόμ. ΙΑ'—ΙΒ' (1958—9) σ. 302.

22) Ἀ ν ν η ς Ι. Π α π α μ ι χ α ή λ, Λαογρ. ἀποστολὴ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Τρικάλων (1967) Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἑλλ. Λαογραφίας, τόμ. Κ—ΚΑ' (1967—1968) σελ. 312, ὅπου καὶ φωτογραφία τοῦ πλατάνου.

τὰ σημάδια ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἦταν κοντὰ τὸ φυλάκιο (ὡς τὸ 1878) καὶ ρίχναν οἱ Τούρκοι στρατιῶτες στὸ πουρνάρι²³.

7. Στὸ Κρυφοδό, κοντὰ στὸν Ἀραχθο, εἶναι τοποθεσία «τοῦ Γρίβα». Ἐκεῖ τὸ 1854 στρατοπέδεψε ὁ Θεωδωράκης Γρίβας, κάτω ἀπὸ μεγάλα δέντρα. Ὑπῆρχε ὡς τὸ 1912—13 μεγάλο πουρνάρι ποὺ ὁ κορμός του ἦταν μισοκαμμένος ἀπὸ τὴ φωτιά τῶν Γριβαίων²⁴.

Ἀπὸ τίς παραδόσεις αὐτές, ποὺ εἶναι λιγοστὸ δείγμα τῶν ὧσων κυκλοφοροῦν στὴν Ἑλλάδα (καὶ θὰ παρακαλοῦσα τοὺς φίλους ἀναγνώστες νὰ στείλουν στὴν «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» ὅσες γνωρίζουν), καταλαβαίνει κανεὶς πόσο θὰ ἦταν εὐκόλο σ' ἓνα λαϊκὸν ποιητὴ νὰ προχωρήσῃ στὸ τραγούδι τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, χωρὶς ἔτοιμο ἀρχέτυπο. Ἔφτανε μιὰ προσωποποίηση τοῦ πολυπάθου Ἑλληνικοῦ πλατάνου, καὶ τὸ παραδοσιακὸ ἐρώτημα «τί ἔχεις κλπ.», γιὰ νὰ γεννηθῇ ἡ ἔμμεση ἐξιστόρηση τῶν δεινῶν τοῦ δέντρου καὶ τοῦ τόπου.

Ἀλλὰ κάτι φιλολογικότερο καὶ ποιητικὰ ἀξιολογήσιμο, εἶναι ὅτι ἡ ἐξιστόρηση αὐτή, ἢ τὸ «παράπονο» τοῦ πλατάνου, παρουσιάζεται στὸ τραγούδι μὲ δυὸ χωριστὰ ἐπεισοδιακὰ μοτίβα. Τὸ ἓνα εἶναι ὅτι: ὁ Ἀλῆ Πασᾶς κ' οἱ χιλιάδες στρατιῶτες του χτυποῦν καὶ σακατεύουν τὸ δέντρο, χωρὶς κὰν νὰ καθήσουν στὸν ἥσκιο του.

«οὔτε στὸν ἥσκιο μ' ἔκατσαν οὔτε καὶ στὴ δροσιά μου»
(κείμενα Παρνασσοῦ, Τζουμέρκων, Λευκάδας, Καλαμάτας κ.ἄ.)

ὁπότε νομίζει κανεὶς ὅτι τὸ μεγαλόψυχο δέντρο, μαζί μὲ τὴν προσβολὴ ποὺ αἰσθάνεται γιὰ τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν κακία, οἰκτίρει τὸν ἐχθρὸ γιὰ τὴ στεγνωσιμότητά του ἀντίκρου στὴ φύση.

Τὸ ἄλλο μοτίβο παρατηρεῖ, ὅτι ἀν καὶ κάθηναν οἱ ἐχθροὶ στὸν ἥσκιο τοῦ πλατάνου καὶ χάρηναν τὴ δροσιά του, στὸ τέλος ἀχάριστα τὸ ἔβαλαν στὸ σημάδι.

«Ὅλοι στον ἥσκιο μ' ἔκατσαν 'ποκὰτ' ἀπ' τὴ δροσιά μου,
κι' ὅλοι σημάδι μ' ἔβαλαν, ὅλοι μὲ ντουφεκίσαν...»
(κείμενα Αἰτωλίας, Κόνιτσας, Χαλκιδικῆς, Ἀρκαδίας, Μεσσηνίας).

Ἐδῶ δὲν ἀποφεύγει κανεὶς τὸν παραδοσιακὸ πειρασμὸ ν' ἀνατρέξῃ στὸν Αἰώπειο μῦθο «Ὀδοιπόροι καὶ πλάτανος» ὅπου τὸ ἴδιο ἑλληνικὸ δέντρο, ἀφοῦ ἔδωσε τὴ σκιά καὶ τὴ δροσιά του στοὺς σιρατοκόπους, τοὺς ἄκουσε στὸ τέλος νὰ τὸ λένε ἄκαρπο καὶ ἀνωφελές. Ἀγανακτημένο ἐπίσης κ' ἐκεῖνο παίρνει ὅμοια ἀνθρώπινη φωνὴ καὶ τοὺς παρατηρεῖ: «ὦ ἀχάριστοι ἔτι τῆς ἐξ ἐμοῦ εὐεργεσίες ἀπολαύοντες ἀχρεῖαν με καὶ ἄκαρπο ἀποκαλεῖτε;» (Haustrath, Corpus Fab. Aesop. Leipzig 1970, II σ. 6—7). Νὰ εἶχε ἄραγε κάπως στὴν ἑλληνικὴ θύμησή του τὸ μῦθο ὁ λαϊκὸς ποιητής:

Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς στοὺς ἑλληνικοὺς αἰῶνες εἶναι ὁ κάθε «πασᾶς» ποὺ καταδυναστεύει τὴ γῆ τῶν δικῶν μας πατέρων, τὸ περίεργο αὐτὸ «ἔξένο ὄν», ποὺ παίρνει τὸ δικαίωμα — ἀπὸ ποιόν; — νὰ καταπατῇ τὸ κῶμα, νὰ δηλώνῃ τὴ γῆ, νὰ χτυπᾷ τὰ αἰωνόβια δέντρα, νὰ κἀνῃ ἀνδράποδα τοὺς ἀνθρώπους. Εἶχαν δί-

23) Δ. Λουκάτος, χ)φω Α. Ἀρχ. 2301, σελ. 169 (1959).

24) Ἀχ. Μπονκουβάλα, διδασκάλου, Προγονικά, Θεσσαλονίκη 1966 (πολυγραφημένο) σελ. 52—53.

κιο στην Πελοπόννησο πού θρήνησαν τὸν δικό τους πλάτανο μὲ τ' ὄνομα τοῦ Ἱμπραήμ. Ταιριάζει τὸ τραγούδι καὶ γιὰ μοιρολόϊ στίς τέτοιες συμφορές²⁵.

Ὅλοι οἱ περαστικοὶ δυνάστες μποροῦν νὰ πάρουν τὴ θέση τῶν ἐκθρῶν αὐτῶν τοῦ «ἐλληνικοῦ δέντρου», πού εἶπε μὲ τὰ ὄργανά τους εἶτε οἱ ἴδιοι μὲ τὸ σκληρότερο ὄπλο τους, τὸ χτύπησαν κάποτε ἴσια στὴν καρδιά. Καὶ δὲν ξέχασε νὰ χρησιμοποίησῃ τὸ τραγούδι αὐτὸ καὶ στὰ χρόνια τῶν Γερμανῶν ὁ ἐλληνικὸς λαός. Μόνο πού τὸ ἀπεύθυνε, μ' ἓνα πλατύτερο ἀντίκρουσμα πρὸς τὸν ἀγέρωχο Παρνασσό, τὸ βουνὸ τῶν ἐλληνικῶν αἰώνων. Νὰ ἡ σχετικὴ παραλλαγή:

- Τί ἔχεις, καιμένη Παρνασσέ, καὶ στέχεις λυπημένος;
μὴν εἶν' τὰ χιόνια σου βαριά καὶ τὰ νερά σου κρύα;
— Δὲν εἶν' τὰ χιόνια μου βαριά καὶ τὰ νερά μου κρύα;
Σαράντα θρούσες μὲ νερὸ κι' ἐξήντα δυο πηγάδια
δὲ μοῦ τὸν σβήνουν τὸν καιμὸ, πό' χω στὰ φύλλακάρδια:
οἱ Γερμανοὶ μὲ πάτησαν στὰ δύστυχα τὰ χρόνια!²⁶

Ἀλλὰ ὁ πλάτανος εἶναι ἓνα βιοικὸ σύμβολο, πού συγκινεῖ χειροπιαστὰ τὸν ἐλληνικὸ λαό. Ἡ αἰωνόβια ἡλικία του, πού τὸν ἔχει κάνει σύντροφο τῶν «πατέρων», ὁ προστατευτικὸς ὄγκος του πάνω ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν κοινοτικὴ τους ζωὴ, ἡ συμπαρουσία του μὲ τὸ εὐλογημένο νερό, ἡ ἡμεράδα καὶ τὸ τραγουδιστὸ θρόϊσμα τῶν φύλλων του στὸ ἐλληνικὸ κλίμα, τὸν ἔχουν κάμει ἱερὸ σύνοικο τῶν ἀνθρώπων στὰ χωριά, στίς ἐκκλησίες καὶ στίς ποιμνικὲς μετασταθμεύσεις. Ἀσχετα ἀπὸ τὰ συμπτώματα ἢ τὰ κατάλοιπα τῆς παγκόσμιας δεντρολατρίας, ἡ παρουσία κι' ἡ χρησιμότητα τοῦ πλάτανου στὴν Ἑλλάδα τὸν δείχνουν σὰν μιὰ ἄλλη θεότητα, πού εἶναι καὶ ἀνθρώπινα προστατευτικὴ²⁷. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ βεβήλωσή του κρίνεται σὰν ἐθνικὴ προσβολή. Ἡ τυχὸν μαραμένη ὄψη του ξαφνίζει, ἀφοῦ τὸ νερὸ κι' ὁ ἀέρας (ὕλικά ἀγαθὰ)

- 25) Εἶμαι βέβαιος ὅτι καὶ σὲ οἰκογενειακὲς τραγικὲς ὥρες θὰ χρησιμοποιήθηκε ἀλληγορικὰ τὸ τραγούδι. Ὑπάρχει ἄλλωστε στὰ μανιάτικα μοιρολόγια σαφὲς ἡ παρόμοια εἰκόνα:

Στέρειψ' ἡ βρύση μὲ τὸ νερὸ τὸ κρύο,
μαράθηκε κι' ὁ πλάτανος πού 'χε παχὺν τὸν ἴσκιο,
κι' ὅπου ἀποσιάζαν οἱ ἄρχοντες κι' ὅλοι οἱ καπεταναῖοι...

(Κώστα Πασαγιάννη, Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια, Ἀθῆναι, Σύλλογος πρὸς Διάδ. Ὁφ. Βιβλίων, 1928, σελ. 28, 58).

- 26) Θανάση Παπαθανασόπουλου, Ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ τῆς Περίστας (Ναυπακτίας), Ἀθῆναι (Ἰωλκός) 1967, σελ. 70.

- 27) Εἶναι γνωστὲς οἱ τιμὲς τοῦ ἐλληνικοῦ πλάτανου, ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα ὥς τὰ νεώτερα χρόνια (Δελφοί, Σπάρτη, Αἰλίδα, Κῶς, Χριστιανικὰ Μοναστήρια) καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὴ ζωὴ τῶν χωριῶν (Δημογεροντία, ἀνακοινώσεις, χοροί, καφενεῖα). Στὴν ἑρμηνείαν τῶν κλεφτῶν ἐπίσης ὁ πλάτανος ἦταν τὸ συντροφικότερο δέντρο:

Κάθοντ' οἱ κλέφτες, κάθονται στὸν πλάτανο ἀποικνύτον,
λοῦζονται μαρμερίζονται καὶ στὸ γυάλι κοιτιῶνται (Ἀρχαδία).

Νὰ διαισθάνονται ἄραγε οἱ ἐχθροί, πῶς ἓνας μεγάλος τοπικὸς πλάτανος ἦταν σὰν πρόκληση στὴν κυριαρχία τους καὶ γι' αὐτὸ τὸν χτυποῦσαν;

Συνοπτικὸ μελέτημα γιὰ τὸ δέντρο αὐτό, στὴ φυσικὴ καὶ παραδοσιακὴ ζωὴ του, βλ. στὸ βιβλίο τοῦ Ἀργαφιώτη, Στὰ ἄγρια ὄρη κλπ. σελ. 11—18. Λυτᾶμαι πού δὲν προφτάνω νὰ παραπέμψω καὶ σὲ ὅσα καλὰ, θὰ μᾶς γράψῃ γιὰ τὸν πλάτανο, στὴ σειρὰ τῆς «Δασικῆς λαογραφίας» του στὴν «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία», ὁ κ. Πάνος Γρίσπος.

δὲν τοῦ ἔλειψαν. Ἡ ἀπάντησις ὅμως τοῦ δέντρου γιὰ τοὺς προπηλακισμοὺς καὶ τὸ δυναστικὸ φέροισιμον (ἠθικὰς μειώσεις), ἐξηγεῖ τὸ μαράζωμα :

Ἄλλοι βαροῦν τὴ ρίζα μου κι' ἄλλοι βαροῦν τοὺς κλώνους
κι' ἐκεῖνος ὁ Ἀλήπασας βαρεῖ μέσ' στὴν καρδιά μου.

.....
Μὲ τί καρδοῦλα νὰ σταθῶ, μὲ τί ψυχὴ νὰ κρῖνω!

Εὐτυχῶς ποὺ χωρὶς ἴσως νὰ τὸ πολυσκεφτῇ ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἔδωσε κιόλας μέσα στὸ συμβολικὸ αὐτὸ τραγούδι τῶν δεινῶν τοῦ ἔθνους τὴ λανθάνουσα πάντα ἐλπίδα κι' αἰσιοδοξία του γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν καὶ τίς καλύτερες μέρες. Ὅσο κι' ἂν ὁ πλάτανος ἔχει κτυπηθῇ κι' ἀκρωτηριασθῇ, ὅσο κι' ἂν φαίνεται μαραιμένος, ἡ βασικὴ του ὑπόστασις δὲν ἐλύγισε. Σ' ὅλες τίς παραλλαγὰς τοῦ τραγουδιοῦ, ὁ «καημένος» ὁ πλάτανος στέκει καὶ πούθενά δὲν δίνεται «πεσμένος» ἢ νεκρός²⁸.

Οἱ χτυπῆς καὶ τὰ πληγώματα θὰ ἐπουλωθοῦν, ὁ Ἀλῆς δὲν θὰ ξαναπεράσῃ, κι' ὁ γέρικος πλάτανος, μὲ καινούργια πιά θαλερώματα, θὰ μπορῇ ν' ἀκούῃ τὸ παλιὸ τραγούδι του στοὺς χοροὺς.

-
- 28) Μόνο στὴν παραλλαγὴ ἀπὸ τὴ Χαλκιδική (Κυπαρίσσης), ὁ πλάτανος δηλώνει μοιρολατρικά: «Τότε κι' ἐγὼ μαράθηκα καὶ γιατρεμὸ δὲν ἔχω».

ΚΩΣΤΑ Ι. ΤΣΙΑΝΤΑ

Καθηγητοῦ Σωματικῆς Ἀγωγῆς
Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων

ΤΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΡΤΟΛΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΚΑΙ ΩΣ ΕΠΟΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΕΓΕΡΣΙΑ

Ἡ ἔρευνα τῶν μορφῶν τῆς ζωῆς τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν Ἀρματολῶν παρουσιάζει πολλὰς δυσκολίες, κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν μᾶς παραδόθηκαν γραπτὲς μαρτυρίαι τῆς ἐποχῆς καὶ ὅ,τι σώθηκε, βασίστηκε περισσότερο στὴν προφορικὴ ἐξιστόρηση ζώντων προσώπων ποὺ διετέλεσαν κλέφτες κατὰ τὸ παρελθόν.

Πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὸ θέμα, καὶ ἡ μελέτη του παρέμεινε καὶ παραμένει ἡ βασικὴ πηγὴ τῶν πληροφοριῶν μας γύρω ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν κλεφτῶν ἦταν ὁ Claude Fauriel¹. Ὁ Καθηγητὴς Α. Βακαλόπουλος, ὑποτάσσοντας τὴ σύνθεση τῶν ζητημάτων ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορικὴ ἐμφάνιση καὶ τὴν εξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀρματολῶν στὴ γενικὴ συγκρότηση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, συγκέντρωσε τὰ βασικὰ στοιχεῖα στὸ πολύτομο καὶ πολύτιμο ἔργο του: «Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ»², ποὺ ἡ ἔκδοσί του συνεχίζεται. Σημαντικὴ ἐπίσης προσφορὰ στὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ἔργο τοῦ Ι. Βασδραβέλλη³ κυρίως στὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς Μακεδονίας.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀκαταπόνητος ἱστοριοδίφης Γιάννης Βλαχογιάννης⁴ δὲν παραμέλησε τὸ τόσο δυσερευνήτο θέμα καὶ ἀσχολήθηκε λεπτομερειακὰ ἐξετάζοντας τὴν παράδοση τοῦ χώρου τοῦ Μοριά. Ὁ Τ. Κανδηλῶρος ἔρριξε φῶς σ' ὅχι ὀλίγα σκοτεινὰ σημεῖα τοῦ ἀρματολισμοῦ. Ὅμως ἡ μελέτη τῆς ζωῆς τῶν κλεφτῶν πρέπει νὰ πάρῃ διαφορετικὴ κατεύθυνση καὶ νὰ στραφῇ κυρίως πρὸς τὸ Δημοτικὸ Τραγούδι ποὺ μὲ προσεκτικὲς παρατηρήσεις διαβλέπει κανεὶς τὴ ζωὴ τῶν ἡρώων τῆς ἐποχῆς νὰ ἀναδύεται ὁλοζώντανη ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς λέξεις τῶν στίχων.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν στρέφεται ἡ παρούσα σύντομη ἐργασία, χωρὶς νὰ παραγνωρίσῃ τὴν προσφορὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας πάνω στὸ θέμα,

1) Γάλλος ποιητὴς καὶ λόγιος, καθηγητὴς τῶν γλωσσῶν καὶ λογοτεχνιῶν τῆς μεσημβρινῆς Εὐρώπης (1772—1844).

FAURIEL, PARIS, FIRMIN, DITOT, TOME I, 1824 - TOME II, 1825.

Οἱ Παραπομπὲς γίνονται στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση «Δημοτικὰ τραγούδια τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος». Εἰσαγωγὴ Ν. Βέη μετάφραση Ἀπ. Δ. Χατζηεμμανουήλ, Ἀθήνα 1956.

2) Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ν. Ἑλληνισμοῦ. Οἱ ἱστορικὲς βάσεις τῆς Νεοελληνικῆς Κοινωνίας καὶ Οἰκονομίας, Θεσσαλονίκη 1964.

3) Ι. Βασδραβέλλη, Ἀρματολοί καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν. (Δημοσιεύματα Ε.Μ. Σ.) Θεσσαλονίκη 1948.

4) Γ. Βλαχογιάννη, Κλέφτες τοῦ Μοριά: Μελέτη ἱστορικὴ ἀπὸ νέες πηγὲς βγαλμένη 1715—1820, Ἀθήνα 1935.

για να ανιχνεύσει τα στοιχεία εκείνα, πάνω στα οποία βασίζονται οι άπίστευτες παραδόσεις των κατορθωμάτων του Κλεφταρματολισμού. Μπορούμε να πούμε πως το Δημοτικό τραγούδι θα παραμείνη ή βασική πηγή γνώσεως της Ψυχολογίας των ανθρώπων και του καιρού των απελευθερωτικών μας αγώνων.

Βασισμένοι κυρίως στις τέσσαρες ξεχωριστές συλλογές Δημοτικών τραγουδιών που διαθέτουμε σήμερα, του C. Fauriel⁵ και της 'Ακαδημίας 'Αθηνών⁶, του καθηγητού Δ. Πετροπούλου⁷, του κορυφαίου λαογράφου Ν. Γ. Πολίτου⁸, οι προσπάθειες για συστηματική τεκμηρίωση των παραδόσεων δε θεωρούνται ματαιόπονες. 'Εξ άλλου ή πληθώρα των Δημοτικών τραγουδιών, που με τόσο φροντίδα και αγάπη συγκεντρώθηκαν από εκλεκτούς συλλογείς και επιστήμονες⁹ και ενθέρμους στον αγώνα για τη διάσωσή τους άνθρωπος, επιτρέπει την παραβολή και την σύγκριση των παραδειγμάτων και συμβάλλει στην άρτιωτη τεκμηρίωση των συμπερασμάτων.

Όχι λογώτερο σημαντική μπορεί να θεωρηθῇ ή προσφορά της λαογραφικής επιστήμης, που ανατρέχοντας στη λεπτομερειακή εξέταση των ήθων και έθιμων συμβάλλει αποφασιστικά στην έρευνα των μορφών και τρόπων του κοινωνικού βίου. Αναδιφήσεις στ' απομνημονεύματα των αγωνιστών επιτρέπουν την περισυλλογή των διαφόρων σχετικών παραδόσεων. 'Η συστηματική λοιπόν έρευνα που θα λάβαινε ύπ' όψη της όλες τις πηγές, ικανή να συνθέση τα στοιχεία, θα προσέφερε πολύτιμη συμβολή στην γνώση της κοινωνικής όμάδος των κλεφτών - άρματολών κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας και θα φώτιζε τα σκοτεινά σημεία του βίου των παρέχοντας την εύχρηστα στους ειδικούς ν' αναπτύξουν την δραστηριότητά τους στους τομείς με τους όποιους άσχολούνται.

Όσο ο άπέραντος άδιερεύνητος ιστορικός χώρος άπαιτεί ξεχωριστή προσπάθεια με συστηματική διεύθυνση στην εξέταση των προβλημάτων και την κατάταξη ενός άφθονου ύλικού, που ή αναδίφηση μπορεί να φανερώσει.

'Η συστηματική εξελικτική διερεύνηση του ιστορικού χώρου μέσ' στον όποιο γεννήθηκε και αναπτύχθηκε ο Κλεφταρματολισμός, ή ζωή και ή δράση των Κλεφταρματολών, ή αγωνιστική, οι επιδόσεις τους στα αγωνιστικά και τα άτομικά τους άθλήματα, είναι οι τομείς που θα προσπαθήσουμε να άγγίξουμε, όσο μās είναι δυνατό σε μιá ολιγοσέλιδη έργασία.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΡΜΑΤΟΛΙΣΜΟΥ

'Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως άποτελεί συμβατικά χρονολογικό όρόσημο για την ιστορική καμπή του Νέου Έλληνισμού¹⁰, που οι άπαρχές του ριζώνουν μέσ' στους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου¹¹. 'Η Βυζαντινή μορφή του Έλληνισμού με την πτώση της βασιλεύουσας έγκαταλείπει την

5) FAURIEL, Δημοτικά τραγούδια της συγχρόνου Έλλάδος.

6) Ν. Γ. Πολίτου, Έκλογαί από τα τραγούδια του Έλλην. Λαού 1914 LIPSIAE 1860.

7) Δ. Πετροπούλου, Έλλην. Δημοτικά Τραγούδια Α' Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 46 1958.

8) Ά. Άθηνών, Έλληνικά Δημοτικά Τραγούδια (εκλογή) Τ.Α. Άθήναι 1962.

9) Σημειώνω από τα χρησιμοποιούμενα:

Α. PASSOW, Τραγούδια Ρωμαίικα.

Γ. Χασιώτη, Συλλογή των κατά την Ήπειρον Δημοτικών άσμάτων, Άθήνα 1866.

Δ. Θέρου, Δημοτικά τραγούδια, Άθήναι 1909.

Σπανδωνίδη Ειρήνη, Τραγούδια της Αγόριανης, Άθήναι 1939.

10) Στ. Παπαδοπούλου «Άπελευθερωτικοί αγώνες των Έλλήνων επί Τουρκοκρατίας», τεύχος Α' Θεσσαλονίκη 1969 σελ. 9.

11) Ά. Βακαλοπούλου. 'Ιστορία του νέου Έλληνισμού, τόμος Α' Θεσσαλονίκη 1961.

πορφύρα του μεγαλείου για να ντυθῇ τὰ ράκη τῆς σκλαβιάς. Ἀνασταλτικὲς δυνάμεις δροῦν καὶ συσσωρεύουν τὴν στασιμότητα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προόδου σ' ὅλους γενικὰ τοὺς τομεῖς.

Γρήγορα ὅμως ἐμφανίζεται μιὰ ἰάση νὰ ξεφύγῃ ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπὸ τὸ πέλμα καὶ τὶς καταπιέσεις (ψυχικὲς καὶ ὕλικες) τοῦ κατακτητοῦ καὶ νὰ ὀρθοποδήσῃ ὁλοένα καὶ περισσότερο, ἀνεβαίνοντας οἰκονομικὰ καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἀνορθώνοντας τὸ πνευματικὸ του ἐπίπεδο.

Μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ συγκρότηση ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἀναφτερώνει τὶς ἐλπίδες τοῦ καὶ γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς ἐθνικῆς συνειδήσεως, βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν διεκδίκηση τῆς ἀναγεννήσεως μέσα σὲ δύσκολα χρόνια. Οἱ τάξεις τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας ἀγωνίζονται ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη ν' ἀνοικοδομήσουν τὸ γκρεμισμένο φρόνημα τῶν πτοημένων ψυχῶν. Οἱ συνθήκες γενικὰ εἶναι ὑπερβολικὰ δύσκολες γιὰ τὸν κάθε Ἕλληνα ἀποκλειστικὰ μὴ καὶ γιὰ τὸ κάθε κοινωνικὸ σύνολο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μέσα στὴν ἀναστατωμένη ἐποχὴ ὅπου ὁ γεωργὸς καταδυναστεύεται ἀπὸ τοὺς τιμαριόχους, ὁ Χριστιανὸς ἀπὸ τοὺς ἀπίστους¹², καὶ τὸ αἷμα τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς διοχετεύεται στὴν καρδιά τῶν ἐχθρῶν τῆς¹³, ἡ ἀδόουλητῃ Ἑλληνικὴ ψυχὴ ἀναζητᾷ στὰ ὄρεινὰ τὸν πόθο τῆς γιὰ τὴν λευτεριά καὶ τὴν ἀνεξαρτησία. Ἡ διάρθρωση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου εὐτυχῶς προσέφερε τὴν συνδρομὴ τοῦ στὴ φλεγόμενη ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἐλευθερίας ψυχῆ τοῦ Ἕλληνα. Οἱ συνθήκες ζωῆς τῶν Ἑλλήνων πάνω σ' ἄγονα μέρη τῶν ἀφιλόξενων βράχων, ποὺ τόσο παραστατικὰ περιγράφει ὁ καθηγητὴς Α. Βακαλόπουλος στὸ μνημειῶδες ἔργο του¹⁴ ἀπαιτοῦσαν πειθαρχημένη θέληση καὶ ἀοκημένη αὐταπάρνηση. Προσφερόταν ὁ τόπος γιὰ τοὺς δυνατοὺς καὶ τοὺς ἀνδρειωμένους ποὺ θὰ σήκωναν στοὺς ὤμους τοὺς τὸ βαρὺ φορτίο τῆς μοίρας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Πάνω στὰ βουνὰ σφυρηλατεῖται καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ καινούργια ἀτοσάλενια ἑλληνικὴ ψυχὴ μὲ ἀκατάσβεστη δίψα γιὰ ἐλευθερία.

Οἱ πρῶτοι καρποὶ τῆς συσπειρώσεως αὐτῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς δυνάμεις του δὲν ἄργησαν νὰ ροδίζουν. Ἀρχίζουν οἱ παραχωρήσεις τῶν Τούρκων¹⁵. Οἱ θεομοὶ τῶν κοινοτήτων συσσωματώνουν¹⁶ τοὺς ραγιάδες καὶ τοὺς δίνουν τὴν κοινωνικὴ τους ὄντοτητα. Κάποτε ὁ θεομὸς τῶν κοινοτήτων¹⁷ δέ-νεται στενὰ μὲ τ' ἄρματολίκια τῶν ὀρεινῶν ὄγκων.

Μπαίνουνε σ' ἓνα χώρα μὲ ξεχωριστὴ σημασία, στὸ Ἱστορικὸ δηλ. πλαίσιο ποὺ ἐρευνᾷ τὴν ἐμφάνιση, τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Κλεφταρματολισμοῦ.

ΑΡΜΑΤΟΛΟΙ

Ὁ ὅρος «ἀρματολὸς» σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ παλίου γλωσσολόγου Μ. Φιλήντα¹⁸, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρματολόγος - ὅος - ὅς = αὐτὸς ποὺ ἀσχο-

12) Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον, ἔκδοσις 3η, Ἀθήναι 1961, σελ. 15.

13) Κ. Ἀμάντου, Παιδομάζωμα, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821, τόμος Α' σελ. 168.

14) Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Β' Θεσσαλ. 1964, σ. 95, 99.

15) Ἀ. Βακαλοπούλου, ὁ.π. (Β', σ. 241).

16) Ν. Πανταζοπούλου, Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθ. 1958.

17) Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Τ. Β' σελ. 314 κ.έ.

18) Μ. Φιλήντα, Γραμματικὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Γλώσσας Τ. Ι 1905—1907 (Βλ. καὶ Ν. Ἀνδριώτη Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1967).

λείται με τὰ ὅπλα¹⁹. Ὁ καθηγητὴς Ἀ. Βακαλόπουλος²⁰, συγκρίνοντας τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώσε ἀπὸ συγκεχυμένες πηγές, ἐξέφρασε τὴν ἀποψη ὅτι ὁ θεσμὸς τοῦ ἀρματολισμοῦ πρωτοπαρουσιάζεται στὰ ὄρεινὰ τῶν Ἀγρῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μουράτ Β' (1421—1451). Ὑστερα ριζοβόλησε πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις τῶν ὁρέων τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ὁ C. Fauriel²¹, στηριζόμενος πῶς πολὺ στὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώσε ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, ὅπως διαφυλάχτηκε ὡς τὶς μέρες του, θεωρεῖ τοὺς ἀρματολούς «Ἕνα εἶδος πολιτοφυλακῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀνατεθῆ τὸ ἔργον τῆς τηρήσεως τῆς δημοσίας τάξεως καὶ καταστολῆ τῶν ληστειῶν καὶ τῶν βιαιοπραγιῶν».

Μὲ τὴν πληροφορίαν τοῦτη, θὰ ἀναζητήσουμε τὴν αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ σώματος τῶν ἀρματολῶν. Οἱ κλέφτες, μακριὰ ἀπὸ τὸ μάτι τῆς Πύλης στὰ Βαλκάνια ἀνυπότακτοι ἄνδρες, ἀποτραβιοῦνται σὲ ἀπόμερους γεωγραφικοὺς χώρους, σχηματίζοντας συνοικισμοὺς, τὰ Κλεφτοχώρια²². Ἀπὸ τὶς ἐστίες αὐτὲς ξεκινοῦν οἱ κλέφτες ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ καὶ τῶν ποικίλων του καταπίεσεων. Ἡ σημασία τῆς λέξεως κλέφτης γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ὅπως ἐπιμένει σωστὰ ὁ Fauriel²³, δὲν περιέχει τὴν ἀπόχρωση τῆς ἐννοίας τοῦ ληστοῦ ἢ τοῦ κακοποιῶ.

Ἡ ἐπαναστατικότη καὶ ἡ καταφυγὴ στὰ ὄρεινὰ μὲ τὸ ἀκράτητο μῖσος πρὸς τοὺς ἀπίστους, ὅσο καὶ ἂν ἀγρίευε τὴν ψυχὴ τοῦ Κλέφτη, αὐτὴ ἔμεινε ὡστόσο κοντινὴ στοὺς βασανιζόμενους ραγιάδες. Κι' ὁ ταλαιπωρημένον λαὸς λάτρεψε τοὺς κλέφτες, γιατί στὸ πρόσωπό τους ἔβλεπε τὸν λυτρωτὴ του ἀπὸ τὰ ἀφόρητα μαρτύρια τῆς σκλαβιάς του. Ἐκφραση τοῦ θαυμασμοῦ αὐτοῦ ἀπαντοῦμε στὰ τραγούδια του, ποὺ σύνθεσε ξεχωριστὰ γιὰ νὰ ὑμνήσῃ μὰ ζωὴ ποὺ κύλησε μὲς στοὺς αἰῶνες τῆς μαύρης δουλείας, φωτεινὴ γραμμὴ πρὸς τὸν σκοπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Ο ΧΩΡΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΩΝ

Τὰ βουνά²⁴ ἔμελλε ν' ἀναθρέψουν τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας. (Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς μακάριζε τὰ βουνά, γιατί θὰ ἦταν οἱ σωτῆρες τοῦ ἑλληνικοῦ αἵματος ποὺ δὲν θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἀπόσβεση τοῦ ὀνόματος «Ἕλληνας»). Οἱ πολυκλάδιστες²⁵ βουνοσειρὲς ποὺ προχωροῦν κατὰ μῆκος τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου, μὲ τὰ πάμπολλα παρακλάδια, χρησίμευαν ὡς καταφύγιον τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλευθερίας.

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΤΩΝ ΑΡΜΑΤΟΛΩΝ

Τοὺς ἀτίθασους κλέφτες ἔπρεπε νὰ βρεθῇ τρόπος νὰ περιορίσουν οἱ κυρίαρχοι Τοῦρκοι. Ἦδη ὁ Μουράτ Β' (1421—1451) ἐγκαينιάζει τὸ θεσμὸ τῶν ἀρματολῶν, ἀναθέτοντας ἀποκλειστικὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξεως στὸ εἰδικὸ τοῦτο σῶμα, ποὺ συσταίνεται πρῶτα στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας²⁶. Ἐδῶ οἱ ἀδίστακτοι κλέφτες κατεβαίνουν ὀρμητικὰ, λεηλατοῦν καὶ χτυποῦν τὴν τουρκικὴ μᾶζα, ποὺ ἐγκαταστάθηκε καὶ ἐκμεταλλευόταν τὴν πλούσια Θεσσαλικὴ γῆ. Οἱ

19) Ὁ FAURIEL σελ. 27 δίνει τὴν ἐξήγηση ἀρματολός = ἕνας ἄνδρας μὲ ὅπλα, ἄνδρας μὲ πλήρη οπλισμόν.

20) Ἀ. Βακαλοπούλου, δ.π. τόμ. Β' σελ. 213—214.

21) FAURIEL, Δημοτικὰ Τραγούδια σελ. 27.

22) Ἀ. Βακαλοπούλου, βλ. σελ. 315, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1964.

23) FAURIEL, σελ. 26, 27, 29.

24) Α. Βακαλόπουλος, σελ. 26, τόμ. Β' Θεσσαλονίκη 1964.

25) Α. Βακαλόπουλος, βλ. σελ. 315 σημείωση 1.

26) FAURIEL, δ.π., σελ. 29.

Τούρκοι δὲν μπορούν νὰ τοὺς ὑποφέρουν. Ἀναγκάζονται νὰ συνάψουν συμφωνίες μαζί τους. Τοὺς παραχωροῦν τὸ δικαίωμα νὰ φέρουν ὅπλα καὶ νὰ ζοῦν χωρὶς κανένα ἔλεγχο, φτάνει νὰ πληρώνουν ἓνα μικρὸ φόρο. Καθῆκον τῶν συνδιαλεγομένων Κλεφτῶν (ποὺ μεταπίπτουν γώρα στὸν ὄρο Ἀρματολοῖ) εἶναι ἀποκλειστικά ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀσφάλειας στὰ μέρη ἐκεῖνα. Ποιοὶ ὅμως δημιουργοῦσαν τὴν ἀναταραχὴ; Οἱ ἀρνητὲς ὁποιοῦδήποτε συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς Τούρκους, οἱ ἀποτραβηγμένοι σὲ δυσπρόσιτα μέρη, οἱ Κλέφτες. Φαίνεται λοιπὸν καθαρὰ ἡ κοντινὴ σχέση τῶν Κλεφτῶν καὶ τῶν Ἀρματολῶν. Οἱ μὲν Ἀρματολοὶ εἶναι οἱ ταγμένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξη, (ἔνα εἶδος ἀτυνομίας τῆς ἐποχῆς) καὶ εἶναι ἀποκλειστικά μετανοημένοι ταραξίες, οἱ δὲ Κλέφτες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ταραξίες. Οἱ συνθηκολογημένοι Κλέφτες²⁷ κάθε φορὰ ποὺ καταπνιγόταν τὸ δίκιο τους, δὲν ἀργοῦσαν νὰ ξανασηκωθοῦν Κλέφτες, ἀπόδειξη τῆς ρευστότητας τῆς μίας καταστάσεως καὶ τῆς ἄλλης.

Ἔτσι οἱ ὄροι Ἀρματολὸς καὶ Κλέφτης δῆλωναν χωρὶς διαφορὰ τὴν κατάσταση ἐκείνη τοῦ Ἑλλήνα στὴ στιγμὴ τῆς ὀργῆς του ἐναντίον τοῦ ἀλλοπίστου.

Ὁ Fauriel ἀναφέρει πὼς στὴ Θεσσαλία ἔδιναν κάποτε διαφορετικὴ ὀνομασία γιὰ νὰ ξεχωρίσουν τὴν κατάστασι τοῦ ἀρματολοῦ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ κλέφτη.

α) Κλέφτης ἤμερος: Ἔτσι ὀνομαζόταν ὁ ἀρματολὸς ποὺ δὲν ἔπαυε νὰ ἔχῃ τὴν ιδιότητα τοῦ κλέφτη ταγμένου ὅμως στοὺς εἰρηνικοὺς σκοποὺς ἐπιβολῆς τῆς τάξεως.

β) Κλέφτης ἄγριος: Ἔτσι ὀνόμαζαν τὸν ἀνυπότακτο, τὸν ἐπαναστατημένο κλέφτη, ποὺ δὲν ἀνεχόταν κανενὸς εἵδους συνδιαλλαγῇ μὲ τοὺς ἐχθροὺς του.

Ἄς παρακολουθήσουμε ὅμως ἀπὸ κοντὰ τὴν ιστορικὴ εξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀρματολικῶν, τὴν ὀργάνωσή τους καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τους, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ διεισδύσουμε στὸ ἀγωνιστικὸ τοῦ πνεῦμα ποὺ διαμόρφωνεν ἀδούλωτη τὴν ψυχὴ τους καὶ ἀκόνιζε τὸ σπαθὶ τῆς ἐλευθερίας.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΤΩΝ ΑΡΜΑΤΟΛΙΚΙΩΝ ΕΠΙ ΣΟΥΛΕΪΜΑΝ Α΄

Ἀκολουθώντας τὴν ἐγκυρότερη ἄποψη τοῦ καθηγητοῦ Α. Βακαλοπούλου, εἶδαμε νὰ εμφανίζεται ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολικῶν ἐπὶ Μουράτ Β΄ (1421—1451). Ὁ Ἀραβαντινός²⁸ παρέχει μία πληροφορία ποὺ δείχνει ὅτι στὰ 1557 (ὅταν ἦταν σουλτάνος ὁ Σουλεῖμάν Α΄ ὁ Μεγαλοπρεπὴς) ὁ θεσμὸς τῶν Ἀρματολικῶν ἐπεκτάθηκε σημαντικά.

Ἡ γνῶμη τοῦ ἀτεκμηρίωτη, ἐλέγχεται ἀπὸ τὸν Βακαλόπουλο καὶ υἱοθετεῖται μὲ ἐπιφυλακτικότητα. Γεγονὸς εἶναι πὼς ὁ Σουλεῖμάν Α΄ πιεζόμενος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιβληθῇ τάξη στὴν ἀκαταστασία ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ χρόνια του, σ' ὅλη τὴν ἔκτασι τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας²⁹ διαχωρίζει τὴν Ἑλλάδα σὲ πολλὰ ἀρματολίκια.

ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ ΑΡΜΑΤΟΛΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΩΝ

Στὰ 1601 καὶ 1611 στὴν Ἠπειρο, ὁ Μητροπολίτης Λαρίσης Τρίκκης Διονύσιος, ὁ ἐπονομασθεὶς «Σκυλόσοφος» διοργάνωσε δύο ἐπαναστατικὰ κινήματα

27) FAURIEL, ὁ.π. σελ. 31.

28) Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου σελ. 194, ἔκδοσις Κ. Βλαστοῦ, ἐν Ἀθήναις 1856.

29) Α. Βακαλοπούλου, ὁ.π. Β΄ σελ. 327.

πού απέτυχαν ολοκληρωτικά³⁰. Οί επαναστάτες σκόρπισαν ξπειτα στὰ βουνά, γιὰ νὰ ξεφύγουν τὸ ξέσπασμα τῆς τροικοκρατίας πού επακολούθησε³¹. Γίνονται κλέφτες - ληστὲς γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν.

Τὸ τουρκικὸ κράτος ἐντείνει τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν καταπολέμηση τῆς ληστείας. Ὁ Περιηγητὴς Ed. Brown³² ἀναφέρει σχετικὰ μὲ τὸ πλῆθος τῶν κλεφτῶν καὶ τὶς τιμωρίες πού τοὺς ἐπέβαλλαν ὅταν τοὺς συνελάμβαναν. Οἱ Κλέφτες ἐνέσπειραν τὸν τρόμο στὶς ψυχὲς τῶν περαστικῶν. Ἔμενε στὰ χέρια τῶν ἀρματολῶν ν' ἀντιμετωπίζουν τὸ κυνήγημα τῶν κλεφτῶν. Ἡ ἐπέμβαση τῶν ἀρματολῶν δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀποτελεσματικὴ. Ψυχολογικοὶ λόγοι, ὑπαγόρευσαν τὴν καλὴ μεταχείρησή τους ἀπὸ τοὺς ἀρματολοὺς.

ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Ἔχομε μιὰ μαρτυρία³³ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Σουλτάνος Μουράτ Δ' ἀποπειράθηκε ἀνεπιτυχῶς νὰ διαλύσῃ τὸ ἀρματολικὸ σύστημα. Τότε ξεσηκώνονται οἱ ἀρματολοὶ καὶ γίνονται κι' ἐκεῖνοι λησιῲς - κλέφτες. Ὁ Καθηγητὴς Α. Βακαλόπουλος³⁴, τὴν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ληστῶν ἀποδίδει στὸ γεγονός τῆς παρακμῆς ἐποχῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀκόμη στὸ ὅτι οἱ κλέφτες ὑποστηρίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιτόπιο πληθυσμὸ.

Οἱ ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν Ἑλλήνων ἀρματολῶν μὲ Ἀλβανοὺς συνεχίστηκαν μέχρι τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος. Στὰ 1721 ἡ ὀργάνωση τοῦ σώματος τῶν ἀρματολῶν καταργεῖται μὲ φερμάνι τοῦ Ἀχμέτ Γ'³⁵. Φθάνουμε στὴ στιγμή δηλαδὴ πού ὁ ὅρος «Ἀρματολός» θὰ ταυτιστῇ ἀπόλυτα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου «Κλέφτης», γιὰτὶ ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἔξῃς συοσωματώνονται γιὰ ν' ἀγωνιστοῦν πᾶ μὲ ἐπίγνωση τοῦ μᾶταιου στὴν καταφυγὴ τῆς συνεργασίας, ἐναντιὸν τῶν ἀπίστων.

ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΟΙ

Μέσα στὸν ὅρο «Κλεφταρματολοὶ» πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν οἱ δύο ιδιότητες τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος. Τώρα μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ κοινούς ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ. Τὴν ἱστορικὴ τούτη στιγμή διαμορφώνεται τὸ ἰνδαλμα³⁶ τῆς Ἑλληνικῆς λεβεντιάς³⁷. Ἡ ἀναγκαία συσπείρωση τῶν δυνάμεων προκαλεῖ τὸ θαυμασμὸ τοῦ συνόλου τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἐκτίμηση τοῦ κλεφταρματολισμοῦ ὑψώνεται κατακόρυφα. Τὰ κατορθώματα τους περιβάλλει ὁ θρύλος καὶ τὰ ὀνόματά τους προσλαμβάνουν μυθικὲς διαστάσεις.

Ἀκόμη καὶ σήμερα στὰ παιχνίδια τῶν Ἑλληνοπαίδων διατηρήθηκε κατὰ τρόπο ἐκφραστικὸ ὁ διαχωρισμὸς καὶ ὁ πόλεμος τῶν κλεφτῶν μὲ τοὺς Τούρκους.

Τὸ ἥρωϊκὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τῶν ἀνυποτάκτων κλεφταρματολῶν πα-

30) Στ. Παπαδοπούλου, Ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες, τεῦχ. Α' σελ. 91—96.

31) Α. Βακαλοπούλου, ὁ.π. σελ. 327.

32) ED. BROWN: RELATION DE PLUSIEURS VOTAGES... PARIS 1674, σ. 91 κ.ε.

33) Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία Ἑπείρου Ι σελ. 224—225.

34) Α. Βακαλοπούλου, Β' σελ. 326—327.

35) Τοῦτο ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ γενικὴ ισχύ, γιὰτὶ ξαναβρίσκουμε ἀργότερα σώματα ἀρματολῶν. Ὁ Ἀλῆ πασᾶς π.χ. διαλύει σχεδὸν τ' ἀρματολικά σώματα καὶ ἀναγκάζει τοὺς ἀρματολοὺς νὰ γίνουν κλέφτες.

36) C. FAURIEL, σελ. 42.

37) Α. Βακαλοπούλου, Β' σελ. 318.

ρουσιάζει την τελευταία του «αναλαμπή» στους αγώνες έναντιόν των 'Αλβανών πασάδων της 'Ηπείρου³⁸ που καταπίεζαν τους άρματολούς. Οί καπετάνιοι των ανδρών δεν επιτρέπουν την εγκατάσταση Τούρκων στην περιοχή τους. Στα τέλη του 18ου αιώνος ό 'Αλή πασάς πολέμησε πεισματικά έναντιόν των 'Αρματολών.

Με την ύλική τους υπεροχή οί πασάδες μισθώνουν τουρκαλθανούς, γενναίους από τη φύση τους, και χτυπούν τους κλέφτες, χωρίς όμως να τους πανικοβάλλουν. 'Η ύποταγή των κλεφτών ήταν αδύνατη δίχως την καταφυγή στη δολιότητα³⁹ και ό,τι δεν κατάφερνε ή αντίρkia αντιμετώπιση, τό κατάφερνε ή άπάτη.

Τό «προσκύνημα»⁴⁰ συχνά γινόταν με όρους, με τόν πιο σημαντικό την αποκατάσταση στο άρματολίκι, με τη μόνη διαφορά πως τώρα τό άρματολικό σώμα, θά ενεργούσε με την επίβλεψη του πασά. Πάντοτε όμως δεν έλειψαν οί διαφωνίες με τους πασάδες και οί πανούργες ενέργειες εκείνων κατά των κλεφτών. 'Ενέδρες στήνονταν στους καπετάνιους με αποκλειστικό σκοπό ν' αποκεφαλίσουν τους ίδιους και τό σώμα των ανδρών τους.

Με την εκδίκηση σημαδεμένη στην όργή τους οί κλέφτες θ' αγωνιστούν με πείσμα έναντιόν του άνανδρου τρόπου που τόσο αιώνες τους δίδαξαν να μην έμπιστεύονται. Με τόν τρόπο αυτό διαλύονται τά άρματολικά σώματα, συγχρόνως όμως και ή θέση των κλεφτών είναι δεινή. Μ' όλα τούτα, τά σώματά τους ολόένα και αυξάνονται σε αριθμό κι απ' τόν πυρήνα αυτόν θ' αναπηδήση ή έπαναστατική φλόγα του 21.

'Απομονωμένοι στα βουνά τους οί κλέφτες σχημάτιζαν ένα σύνολο ανεξάρτητο, μιá μικρή «Κοινωνική ομάδα» που οί εκδηλώσεις της ζωής τους ήταν ομαδικές με μόνη σκέπη τόν ουρανό και πατρίδα τά όρη.

'Από αυτούς τους κλέφτες θά ξεπηδήσουν αργότερα άνδρες που με τό σύνθημα «έλευθερία ή θάνατος» θά δώσουν τό σκοπό της ζωής του έθνους.

'Εξετάζοντας τόν Ιστορικό χώρο, μέσα στον όποιο έδρασαν οί κλέφτες κι οί άρματολοί, με τις ελάχιστες πηγές που διαθέτουμε σχετικά με την ιστορική πορεία του θεσμού των άρματολών και τους αγώνες των κλεφτών, διευρύνουμε τό πλαίσιο μέσ' στο όποιο θά τοποθετηθή τό θέμα της ένασχολησέως μας, που αποβλέπει στο να δώση μιάν εικόνα της άθλητικής ζωής του κλεφταρματολισμού. Στη συνέχεια μέσ' από την εξέταση του τρόπου ζωής, την όργάνωση και τά ήθη, βασιζόμενοι κυρίως στο κλέφτικο δημοτικό τραγούδι, καθώς επίσης και στις ιστορικές πληροφορίες που παραδίδονται όνομαστικά για τόν καθένα κλέφτη, θά προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις άθλητικές εκδηλώσεις της ήρωϊκής ζωής: Τ ή σ κ ο π ο θ ο λ ή, τ ο λ ι θ ά ρ ι, τ ο δ ρ ό μ ο, τ ο π ά λ ε μ α, τ ο π ή δ η μ α, τ ο χ ο ρ ό, τ ή ν ι π π α σ ί α, τ ή σ π α θ α σ κ ί α κ.λ.π.

Μετά την κατάρρευση και την ανάκληση νέων ελληνικών ελπίδων, δημιουργείται ένα πνεύμα αντίστασέως⁴¹ στα όρεινά της ηπειρωτικής 'Ελλάδος ανανεωμένο συνεχώς με τόν έγκολπισμό του από τους προσερχόμενους νέους επιθυμητές της έλευθερίας. Μιά όρεσίβια κοινωνία συγκροτημένη από έλεύ-

38 - 39) 1, 2: FAURIEL, σελ. 43—44.

40) 3: Κάποτε ήταν προσποιητό («καπάκι όπως έλεγαν»).

41) 'Ακαδημίας 'Αθηνών, Κλέφτικα Τραγούδια (είσαγωγή) σελ. 15.

θερους ἄνδρες διαμορφώνει μιὰ ξεχωριστὴ ζωή⁴². Ἡ ἄρματολικὴ καὶ ἡ κλέφτικη δράση ἀναπτύχθηκε στὴν Πελοπόννησο⁴³, Σ. Ἑλλάδα, Ἡπειρο, στὴ Θεσσαλία, στὴ Ν. Μακεδονία⁴⁴ καὶ στὴ Χαλκιδική, ἐκεῖ δηλ. πού τὸ περιβάλλον ἦταν διαμορφωμένο σὲ κρησφύγετο καὶ παρείχε ἀσφάλεια.

Οἱ κλέφτες εἶναι πρωτοπόροι στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς τῆς ἐνεργητικῆς πολεμικῆς δράσεως τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ⁴⁵. Τis ρίζες τῶν συνηθειῶν καὶ τῶν ἰδεῶν στὴ ζωὴ τῶν κλεφτῶν, θὰ μπορούσε κανένας νὰ τὶς ἀναγάγη στὶς ἀρχές τῆς Τουρκοκρατίας ἢ ἀκόμη — πιὸ τολμηρὰ — στὴ ζωὴ τῶν Ἀκριτῶν.

Ἕνας τέτοιος παραλληλισμὸς εἶναι ἐπιβεβλημένος νὰ γίνεται, γιὰτὶ ἡ ζωὴ τῶν ἀκριτῶν καὶ ἡ ζωὴ τῶν κλεφταρματολῶν παρουσιάζει ὠριμένα κοινὰ στοιχεῖα⁴⁶.

«Στὶς δεκοχτὼ πιάνει σπαθί, μαῦρο καβαλλικεύγει»

Ἔτσι, παρακολουθώντας τὴν ὁργάνωση τῶν κλεφταρματολικῶν σωμάτων, διακρίνουμε τὴν ἀκόλουθη ἱεραρχία. Ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος ἔφερε τὸν τίτλο τοῦ Καπετάνιου⁴⁷ ἀπὸ τὴν (ἰταλικὴ λέξη *Capitano*). Τὸ ἀξίωμα τοῦ καπετάνιου ἐθεωρεῖτο κληρονομικὸ καὶ μὲ τὴ συμβολικὴ πράξη τῆς παραδόσεως ἐνὸς σπαθιοῦ μεταβιβαζόταν ἀπὸ τὸν πατέρα στὸ γιό. Οἱ ἄνδρες τοῦ σώματος πού ὑπάκουαν στὶς διαταγές τοῦ ἀρχηγοῦ τους, τὰ παλληκάρια (ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο πάλληξ = αὐτὸς πού εἶναι ἀκμαῖος καὶ δυνατός). Ὁ πιὸ διαλεχτὸς ἀνάμεσα στὰ παλληκάρια ἔπαιρνε τὸν τίτλο τοῦ πρωτοπαλλήκαρου, τοῦ ὑπασπιστοῦ δηλ. τοῦ καπετάνιου.

Ἡ ζωὴ στὸ λημέρι ἐξασφάλιζε τὴν ἐλευθερίαν τοῦλάχιστον, μιὰ καὶ ἡ ζωὴ τους ἦταν τρισάθλια σὲ τέτοιο βαθμό, πού κάποτε ν' ἀγανακτῇ κι ὁ ἴδιος γιὰ ὅσα ὑποφέρει. Ἡ δυστυχία καὶ ἡ σκληρότητα τῆς ζωῆς του εἶναι ἀφόρητες (ἡ δυσανασχέτησή του ἐκφράζεται στὸ δημοτικὸ τραγούδι) :

«Μάνα μὲ καταράστηκες βαριά κατάρω μου 'πες
ὀλημερούλα πόλεμο τὸ βράδυ καραοῦλι»

(Passow σελ. 10)

ἢ Μπεξέρισαν, βαρέθηκαν, Τόσσα μ', τὰ παλληκάρια,
τῆς νύχτας τὸ περπάτημα τς αὐγῆς τὸ καραοῦλι.

(Passow σελ. 20)

ἢ Κλέφτης νὰ βγῆς παιδάκι μου, κάμπους, βουνὰ νὰ τρέχης
ὀλημερίς στὸν πόλεμο τὸ βράδυ καραοῦλι.

(Ἰατρίδης)⁴⁸

42) Κων. Παπαρηγοπούλου: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἔκδ. 6η 1932 τ. 5 β σελ. 134—140 κ. ἐξ.

43) Γ. Βλαχογιάννη, Κλέφτες τοῦ Μοριά, Ἀθῆνα 1935.

44) Γ. Βασδαβέλλη, Ἀρματολοί καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονία, Θεσ)νίκη 1948.

45) Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σελ. 13'.

46) Ν. Πολίτης, Περὶ τοῦ Ἑθνικοῦ ἔπους τῶν Νεωτέρων Ἑλλήνων Λαογρ. Συμ. Ι, σελ. 244.
«Ἐδῶ ὁ Ν. Πολίτης ἐπισημαίνει τὸ συμβολισμό, στὸ πρόσωπο τοῦ ἀκριτικοῦ ἥρωος, τῆς πάλης μεταξὺ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου» τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθῇ καὶ γιὰ τὸ συμβολισμό τῆς ἰδίας τῆς πάλης, στὸ πρόσωπο τοῦ κλέφτη».

47) G. FAURIEL, σελ. 27, Α. Βακαλοπούλου, Β' σελ. 317.

48) Α. Ἰατρίδου, Συλλογὴ δημοτικῶν ἀσμάτων, Ἀθῆναι 1859.

ἢ Γυρίζει ὁ Νάκας καὶ τοῦ λέει — ὥς πότε, Καπετάνιε
τὰ παλληκάρια ἀπόκαμαν, νὰ τρέχουν ὅλη νύχτα
κι αὐγὴ, καὶ γιόμα, καὶ βραδὺ νὰ στέκουν καραοῦλι.
(Ἄραβαντινός, σελ. 63)

Ὁ Κολοκοτρώνης⁴⁹ δίνει ἀκόμα τὶς πικρὲς ἐμπειρίες ἀπὸ τὴν κλέφτικη ζωή.

Οἱ τόσες δοκιμασίες ἀπαιτοῦσαν ἕνα δυνατὸ καὶ γερὸ βιολογικὰ σῶμα ἀσκημένο νὰ ὑποφέρει τὴν κακουχίαν καὶ σκληραγωγημένο ν' ἀντέχῃ στὰ δεινοπαθήματα. Πάνω στὴν ὀρεινὴ ἀτμόσφαιρα ὁ κλέφτης δένεται στενὰ μὲ τὴ φύση, συμπάσχει μὲ κείνη καὶ θέλγεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς καὶ ἀπευθύνει σὲ κείνη τοὺς καημοὺς καὶ τὶς λύπες του.

«Βουνὰ μ', γιὰ δὲ μαραίνεστε, λημέρια μου, δὲν κλαῖτε»⁵⁰.

Μὲ τὴ βαρεῖα στολὴ τους, ποὺ ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ σέρνουν ἐπάνω τους (φουστανέλλα, φέρμελη, νιουλαμῆς, ζώνη μὲ χρυσὲς φοῦντες, τουλζούκια βελούδινα, τσαρούχια μαζὶ μὲ διάφορα τσαπράζια, πλάκες δηλ. ἀσημένιες ποὺ προφύλαγαν ἀπὸ τὶς σφαῖρες⁵¹ τὸ καϊμαλί, τὸ σελάχι, παλάσκες κ.λ.π.).

Ὅλα μαρτυροῦν τὴν ἀντρεισούνη τῶν κλεφτῶν, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὰ κρατοῦν. καὶ παρὰ τὸ βάρος των, νὰ γυρνοῦν παντοῦ, στὶς συγκεντρώσεις τους ἢ σ' ὅποιαδήποτε παγανία⁵². Ἄν δὲ προσθέσουμε καὶ τὸ πρόσθετο ἀναπόφευκτο βάρος τῶν πιστολιῶν, μαχαιριῶν, ὀπλων, γιταγανιῶν κ.λ.π., ὁμολογευμένως μᾶς ἀφήνει κατὰπληκτους τὸ γεγονός.

«Τριῶν μερῶν περπάτημα, τρεῖς ὥρες νὰ τὸ παίρνουν!»

Ὁ ἀρματολικὸς πλοῦτος τῶν ὅπλων παραστένεται πολὺ ζωντανὰ μὲ τὸ τραγούδι τοῦ Λάζου:

Λάζε μου, τί δὲ φαίνεται τοῦτο τὸ καλοκαίρι,
νὰ περπατῇς Ἄρματολός, στὸ μαῖσο καθαλάρης
νὰ λάμπουν τὰ τσαπράζιά σου τὰ φλωροκαπνισμένα,
δώδεκ' ἀράδες τὰ κουμπιά στὰ ρούχινά γελέκια,
νὰ ᾄδῃς καὶ στὸ σπαθί σου χούφτα μαλαματένια,
νὰ κρούῃ ὁ ἥλιος τὴν αὐγὴ, νὰ κρούῃ τὸ μεσημέρι.
(Γ. Βλαχογιάννης σελ. 292)
«μὲ τὸ τουφέκι στὸ πλευρὸ καὶ τὸ σπαθὶ στὴ ζώση
ποὺ μέρα νύχτα περπατοῦν καὶ ψάχνουν καὶ γυρεύουν».
(Ἄραβαντινός σελ. 98)

Τὴ μέρα τους οἱ κλέφτες τὴν περνοῦν χωρὶς φροντίδες στὸ λημέρι, ποὺ τελικὰ εἶναι ὁ χώρος ποὺ μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀγωνιστικὴ τῶν κλεφτῶν, τὴν ἀσκήσιν γιὰ τὴν πλήρη τους ἀνταπόκριση στὶς ἀπαιτήσεις τῆς σκληρῆς τους διαβίωσης.

49) Τερτσέτη, Ὁ Ἄπαντα, 3 σελ. 18.

50) Δ. Πετροπούλου, σελ. 212 «τοῦ Κοσκινά» ἀριθ. 52.

51) FAURIEL, σελ. 28.

52) Ἐκστρατεία μέσα στὴν ἀρμοδιότητα.

Τὸ δημοτικὸ τραγούδι μᾶς παρέχει τὴν εὐκαιρία νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα στὰ λεγόμενα τῶν στίχων τοῦ τις κακουχίες καὶ τὸν ἀπάνθρωπο τρόπο τῆς ζωῆς στὰ δασωμένα βουνά, παρὰλληλα καὶ νὰ μαντέψουμε τὴν ἀτοσάλινη ἀντοχή τῶν ἀνδρῶν.

«Βάλτε τσιλίκι στὴν καρδιά καὶ σίδερα στὰ πόδια
κρᾶσι ποτὲ μὴν πίνετε, ὕπνο μὴν ἀγαπᾶτε
ὁ ὕπνος εἶναι θάνατος, καὶ τὸ κρᾶσι εἶναι πλάνος».

(Ἀραβαντινὸς σελ. 19)

Παίρνοντας τὴν ἀπόφαση νὰ γινῇ κανεὶς κλέφτης ἔπρεπε νάχη στοὺ νοῦ τοῦ τὸ τί θὰ τραβοῦσε πάνω στ' ἀφιλόξενα βουνά.

«Τρεῖς μέρες κάνουν πόλεμο, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες
χωρὶς ψωμί χωρὶς νερό, χωρὶς νὰ κλείσουν μάτι».

(Ἀραβαντινὸς σελ. 34)

Ἡ ἀντοχή τῶν κλεφτῶν εἶναι πράγματι ἀξιοθαύμαστη, στὴν οδοιπορία, στὸν ὕπνο, στὴν πείνα, δίψα κλπ. Τὰ παρακάτω ἀποσπάσματα δημοτικῶν τραγουδιῶν μας παρέχουν ὁλοζώντανη τὴν εἰκόνα αὐτῆς τῆς ζωῆς τους:

«Τὴ νύχτα μέρα κάνουνε νὰ 'ρθοῦν νὰ μ' ἀνταμώσουν»

(Ἀραβαντινὸς σελ. 58)

Καὶ τὴν ἀντοχή στὴν ἐξαντλητικὴ κούραση:

«Ἐψὲς ἀργὰ διαβαίνοντας στοῦ Τότσκα τὰ λημέρια,
τὸν ἀκουσα κι ορμήνευε, τὰ κλεφτοπαλληκάρια.
— Παιδιά, ποιὸς θέλει λεβεντιά, κι ἐλευθεριὰ καὶ γροῖσια.
τσιλίκι ἄς βάλῃ στὴν καρδιά καὶ σίδερα στὰ πόδια,
ἄς μὴν το πίνῃ τὸ κρᾶσι, ἄς μὴν τ' ἀρέσῃ ὁ ὕπνος
τί ὁ ὕπνος εἶναι θάνατος καὶ τὸ κρᾶσι 'ναι πλάνος.

κι' αὐγὴ καὶ γιόμα, καὶ βραδὺ νὰ στέκουν καρσούλι.

(Ἀραβαντινὸς σελ. 63)

(Ζαμπέλιος 620—31 Passow σελ. 22)

Παραδίδεται ὅτι τὰ ἄρματα τοῦ Γ. Καραϊσκάκη στοίχιζαν 5.000 τάλληρα, περίπου 1.000 χρυσὲς λίρες σήμερα, διότι 5 τάλληρα μία χρυσὴ λίρα. Τὸν πλοῦτο τῆς στολῆς ἄς παρατηρήσουμε στὴν περιγραφή τῆς στολῆς τοῦ Γ. Μπουκουβάλα. Ὁ Τόσκας⁵³ κατάγονταν ἀπὸ χωριὸ τοῦ Ὀλύμπου ἐδράσε μετὰ τὸ 1750 στὶς περιφέρειες⁵¹ Κόνιτσας, Γρεβενῶν⁵⁵ καὶ Χασίων⁵⁶. Ἀγωνίστηκε κατὰ τοῦ Κούρτ - πασὰ τοῦ Βερατίου ποὺ ἐπεχείρησε νὰ ἐξοντώσῃ τοὺς κλεφταρματολοὺς. Σκοτώθηκε κοντὰ στοὺ χωριὸ Κυπρέο τῶν Γρεβενῶν μετὰ τὸ 1809.

53) Ι. Λαμπρίδου, Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα, τ. Γ' Ἀθῆναι 1888.

54) Δ. Πετροπούλου, σελ. 181, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σελ. 69 καὶ 189.

Ν. Κασομούλη, Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ Α' II, 16.

Κ. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορία..... 1925, σελ. 138.

55) Ι. Βασδραβέλη, ὁ.π. σελ. 27, Θεσσαλονίκη 1948.

56) Α. Βακαλοπούλου ΒΙ σελ. 331.

Στὸ δρόμο:

«Νύχτα καὶ μέρα περπατάει, δρόμους καὶ μονοπάτια,
μονάχος, καταμόναχος, γυμνὸς καὶ πεινασμένος».
(Ἀραβαντινὸς σελ. 86, Σιαφάκας⁵⁷)

«Τῆς νύχτας τὸ περπάτημα, τς αὐγῆς τὸ καρπούλι
τὸ χέρι μου προσκέφαλο καὶ τὸ σπαθί μου στῶμα
καὶ τὸ ντουφέκι στὸ πλευρὸ σὰν ὁ γαμπρὸς τῇ νύφῃ».
(Ἀραβαντινὸς σελ. 103)

Ἡ ἀπασχόληση τῶν κλεφτῶν μὲ τ' ἄρματα τους, ὅπως βλέπουμε ἐδῶ, πολλές φορές ἀντικαθιστᾷ ἀκόμη καὶ τὰ πιὸ δυνατὰ συναισθήματα, ὅπως π.χ. τὸ συναίσθημα τῆς ἀγάπης.

Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὴν ἀγριότητα τοῦ χαρακτῆρος ποὺ ἐπλάθετο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐρημίας τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς. Ἀς δοῦμε ὅμως ἀκόμη μερικὰ παραδείγματα ἀντοχῆς στὴν κακουχία καὶ τὴν ἀθλιότητα τῶν συνθηκῶν.

«Τρεῖς μέρες κάνει πόλεμο, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες
χωρὶς ψωμί, χωρὶς νερό, χωρὶς ὕπνο στὸ μάτι.
Χιόνι ἔτρωγαν, χιόνι ἔπιναν καὶ τὴ φωτιά βαστοῦσαν».
(Χασιώτη, σελ.127)

«Χωρὶς ψωμί, χωρὶς νερό, χωρὶς κανέν μαντάτι»
(Χασιώτη, σελ. 127, ἀριθ. 59)

«Μέρα καὶ νύχτα περπατεῖ, μέρα καὶ νύχτα τρέχει
καὶ τούρκους δὲν ἀντάμωσε, τούρκους δὲν ἀνταμώνει».
(Σπανδωνίδη σελ. 217, Passow σελ. 41)

Οἱ πρωτοφανεῖς αὐτὲς ἐκδηλώσεις ἐγκρατείας διαμορφώνουν ἓνα χαρακτηριστὴ ἀκλόνητο, δυνατό ποὺ θὰ μπορῇ νὰ βαστάξῃ στὸν ὦμο του τὸ ντουφέκι καὶ τὰ ἰδανικά τοῦ ὑπόδουλου γένους. Κι' ἦταν κρυφὸ καμάρι μὰ κι ἡ ἐλπίδα τῶν γονιῶν⁵⁹ νὰ καταφέρουν τὰ παιδιὰ τους ὅ,τι δὲν μπόρεσαν νὰ κάμουν ἴσως οἱ ἴδιοι ἢ νὰ συνεχίσουν τὴ δρᾶση τους.

«Παίδι μου πότε νὰ σὲ δῶ νὰ γένῃς παλληκάρι,
νὰ σέρνῃς εἰς τὸν ὦμο σου, ντουφέκι, καριοφίλι,
κουμπούρα εἰς τὴ μέση σου, σπαθὶ τουρκοθαμμένο,
νὰ πάρῃς ράχες καὶ βουνά, δρόμους καὶ μονοπάτια».
(Ἀραβαντινὸς σελ. 96)

Ὁ Ἀνδρίτσος Σαφάκας⁵⁷ ἀπὸ τὴν Ἀρτοτῖνα τῆς Δωρίδος ἦταν ξακουστὸς ἄρματολὸς στὴν περιοχὴ τοῦ Λιδωρικίου. Πῆρε μέρος σὲ πολλοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες. Κάποτε προσκυνούσε προσποιητὰ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ βοήθησε καὶ τὸν Καραϊσκάκη στὴν ἐκστρατεία του στὴ Στερεά, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1826⁵⁸. Τὸ 1827 κλεισμένος στὶς φυλακὲς τῶν Ἰωαννίνων βρῆκε τρόπο νὰ δραπετεύσῃ.

57) Δ. Λουκοπούλου, «Ὁ καπετάνιος Σαφάκας» στὶς ἐκδόσεις τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Ἀθῆναι 1926.

58) Στεφ. Παπαδοπούλου: Ἡ Ἐπανάσταση στὴ Δυτ. Στερεὰ μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Μεσολογγίου ὡς τὴν ἀφίξιν τοῦ Καποδίστρια, Θεσσαλονίκη 1962.

Ἡ κλέφτικη ζωὴ δὲν εἶναι ληστρική, ποὺ ἐξασφαλίζει μὲ τὴν κλεψιὰ καλὸ σφαχτὸ καὶ τὴν καλοπέραση. Ἀπαιτεῖ θυσιές, ἀντοχὴ καὶ κουράγιο. Ὁ Νάνος⁶⁰ συμβουλευόνας τὰ παλληκάρια τοῦ ἀναπτύσσει τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀποτολῆς τοῦ κλέφτου.

«Ἀκοῦστε παλληκάρια μου κι' ἐσεῖς παιδιὰ δικὰ μου
δὲν θέλω κλέφτες γιὰ τραγιά, κλέφτες γιὰ τὰ χοιράδια
μόν θέλω κλέφτες γιὰ σπαθί, κλέφτες γιὰ τὸ ντουφέκι
τριῶν μερῶν περπατησιὰ νὰ πάρουμε μιὰ νύχτα».

(Σπανδωνίδη σελ. 146, Χασιώτη σελ. 97)

Ἀξιοποιώντας τὸν ἐλεύθερο καὶ ἀμέριστο χρόνο τῆς ἡμέρας⁶¹ οἱ κλέφτες ἐψυχαγωγοῦντο μὲ τὰ τραγούδια παλιῶν ἢ συγχρόνων τοὺς συντρόφων.

Ἡ καθημερινὴ ἀπειλὴ τοῦ θανάτου (ἀναφέρεται⁶² παιγνίδι κατὰ τὸ ὅποῖο οἱ κλέφτες καθόταν κυκλικὰ σταυροπόδι στὴ γῆ, μπρὸς στὴ μπούκα τῆς μπιστόλας ποὺ ἔφερνε γύρα ἐκपुरσοκροτώντας καὶ τραυμάτιζε ἢ φόνευε κάποιον ἀπὸ ὅλους. Παιχνίδι - ἄσκηση τῆς ψυχῆς στὴν ἀτάρακτη ἀντιμετώπιση τοῦ κινδύνου), ἐσπρωχνε τὴν ψυχικὴ διάθεση τοῦ κλέφτη νὰ γευτῇ τὴς χαρούμενες ἐκδηλώσεις τῆς πρόσκαιρης ζωῆς. Διασκεδάσεις μὲ ψητὰ στὴ σοῦβλα, γλέντια μὲ χορὸ καὶ μιὲ ξεφάντωμα.

Ὁ χορὸς ἦταν δεμένος μὲ τὴν κλέφτικη ἄσκηση. Ἐκδήλωση ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ὑποταγῆς τὸ χτύπημα τῶν ποδιῶν στὴ «μαύρη γῆς», οἱ χοροὶ τῶν κλεφτῶν, τόνιζαν τὴν ἀπαράμιλλη λεβεντιά τους, τὴ λεβέντικη κορμωστασιά καὶ τὴν χαριτωμένη εὐλυγισία τῶν κινήσεων.

«Σήμερα ν' Ἀῆμο μ' ⁶¹ πασχαλιά, σήμερα ν' πανηγύρι,
τὰ παλληκάρια στὸ χορὸ, τ' ἀγόρια στὸ σημάδι
καὶ συ μέσα στὰ Γιάννινα, στὴν πόρτα τοῦ Βεζύρη».

(Passow σελ. 216)

Σ' ἓνα διαφορετικὸ τραγούδι, ὅπου ἐκφράζεται ἡ νοσταλγικὴ διάθεση καθὼς καὶ ἓνα αἶσθημα τῆς ἀναμονῆς τῶν καλῶν καιρῶν, βλέπομε τὴν ἐσώτατη παρόρμηση τοῦ κλέφτη νὰ προεκτείνῃ τὴν ψυχικὴ του συγκρότηση ἐκδηλώνοντάς τὴν μ' ἐξωτερικὰ φερσίματα.

«Ὦντας θὰ στήσουν τὰ μανδριά, τὴν ἀρτησιὰ νὰ φτιάσουν
θὰ βγοῦν καὶ τὰ κλεφτόπουλα νὰ παίξουν, νὰ χορεύουν».

(Ἀραβαντινὸς σελ. 108)

Θὰ βγοῦν ἀπὸ τὰ χαμηλότερα μέρη τοῦ κάμπου στὴς κορφές, γιατί ὁ ἀνυπόφορος χειμῶνας τοὺς ἀνάγκαζε νὰ κατέρχωνται στὰ πεδινά. Κάποτε ὅμως ἐκεῖ θὰ ξετυλιχτῇ ἡ ζωὴ μ' ὅλες τὴς ἐκδηλώσεις, στὸ τραγούδι καὶ στὸ χορὸ.

Ὁ Νικοτσάρας ἦταν γιος τοῦ Τσάρα ἀρματολοῦ Ἐλασσόνας, ποὺ διαδέχθηκε τὸν πατέρα του στ' ἀρματολίκι. Διώχθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασά. Διακρίθηκε, μαζί μὲ τὸν Γιάννη Σταθᾶ, καὶ στὴς διὰ θαλάσσης ἐπιδρομές του στὰ παράλια τῆς Θεσσαλίας — Μακεδονίας. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1807 ὁ Νικοτσάρας ἐφονεύθη κοντὰ στὸ Λιτόχωρο τῆς Μακεδονίας.

59) Στ. Κυριακίδου «Ἑλληνικὴ Λαογραφία», Μέρος Α' σελ. 91. «Νὰ σοῦ ξήση τὸ παιδί, νὰ σοῦ γίνῃ ἀρματολὸς καὶ καπετάνιος καὶ νὰ τοῦ βγάλουν καὶ τραγούδι».

60) Π. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία Ἡπείρου Ι, σελ. 256, σημ. 1.

61) Α. Βακαλοπούλου, Β' σελ. 331.

62) Πετροπούλου, σελ. 199, Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σελ. 211.

63) Δημ. Καμπούρογλου, ἄρθρ. Μ.Ε.Ε. τόμ. ΕΛΛΑΣ σελ. 239.

Οἱ χοροὶ τῶν κλεφτῶν, μὰ ἀπὸ τὴς βασικῆς καλλιτεχνικῆς ἐκδηλώσεως τῆς κλέφτικης ζωῆς, μὲ τὴν ἀνέρεη εὐλυγισία τοῦ γυμνασμένου σώματος, τὴν ὀρθὴ κορμοστασίᾳ, τὴ λεβέντικη παρουσία τῆς ζωῆς στὰ ὀλοζώντανα πρόσωπα,μποροῦν κάλλιστα νὰ θεωρηθῶν, στὴν αἰσθητικὴ τους ἀξιολόγηση, σὰν ἐκδηλώσεις ἀντιδράσεως καὶ ἀδιαφορίας κατὰ τοῦ θανάτου.

Στοὺς κλέφτικους χοροὺς μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ τὴν διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴ ζωὴ. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ ξεχωρίσῃ ὀλοκάθαρα μίαν εἰκόνα (ποὺ συναντιέται καὶ στὸν ἀκριτικό κύκλο κι' ἀκόμα πρὸ παλαιὰ στὴν ἀρχαιότητα) τὴν εἰκόνα τῆς «ὕβρεως». Πάνω δηλαδὴ στὴν ὀλοκληρωμένη ἄνθηση τῆς χαρᾶς, πάνω στὸ κορύφωμα τῆς νίκης κατὰ τοῦ θανάτου, παραμονεύει τὸ κακὸ ποὺ ἔρχεται νὰ σκορπίσῃ τὸ φούντωμά της. Ὁ κλέφτης τὸ ξέρει καὶ τοῦτο, καὶ ἐναντιώνεται, φουντώνει, φυσομανᾷ, πετάει, κτυπάει στὴ γῆς, ἀντιδρᾷ μ' ὅ,τι μπορεῖ, νὰ ἐκδικηθῇ, ἔτσι καὶ γιὰ μιά στιγμὴ τὴν ἀκατάσχετη φθορὰ τῆς σωματικῆς του ὑπάρξεως. Μὴ καλλιτεχνικὴ μορφὴ, ὁ χορὸς, γίνεται μεταστρεπτικὰ ἡ δύναμη κατὰ τοῦ κακοῦ, ποὺ καλυβδώνει τὴν ψυχὴ.

Ἕνας ὀλόκληρος κόσμος — ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ κλέφτη — ἐναντιώνεται μπροστὰ σ' ὅποια δῆποτε μορφὴ τοῦ κακοῦ, γιγαντιώνεται μὲ τὴν κίνηση ποὺ ἀπλώνει τὴ ζωὴ στὴ σωματικὴ του διάρθρωση, στέκεται στὸ μεταίχμιο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου ἀσκημένος νὰ ἀγωνίζεται ὅσο μπορεῖ νὰ διατηρῇ τὴν ἴδια θέση. Γιατὶ ἡ θέσις ἐτούτη εἶναι καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς κλέφτικης ἀντρευσύνης.

Ἐρευνώντας τὸν κινητικὸ χῶρο τῶν κλεφτῶν, καὶ παρακολουθώντας τὴς αὐθόρμητες ἀθλητικῆς ἐκδηλώσεις καὶ τὴν φροντίδα νὰ διατηρήσῃ ἀκμαῖο καὶ ἀνθεκτικὸ τὸ σῶμα, εἴμαστε κιόλας στὸ χῶρο τῆς ἀθλητικῆς ζωῆς τῶν κλεφτῶν. Ἡ ἀξιοθαύμαστη ἀντοχὴ τῶν κλεφτῶν ἦταν ἀπόκτημα διαρκoῦς ἀσκήσεως καὶ προσπαθειῶν, ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν ὅσο τὸ δυνατόν ἀνώτερη συγκρότηση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου καὶ τῆς σωματικῆς διαπλάσεώς των. Κάτι ἀνάλογο μὲ τὴς σημερινὲς προπονήσεις, οἱ προετοιμασίες τῶν κλεφτῶν γιὰ μεγάλους ἀγῶνες ποῦ οἱ δύσκολοι καιροὶ ὑπαγόρευαν, ἔπαιρναν τὴ μορφὴ τῶν ὁμαδικῶν ἀνταγωνιστικῶν παιγνιδιῶν μὲ σωματικὲς δεξιότητες πιο πολὺ⁶⁴. Ὁ καθηγητὴς Δ. Σ. Λουκάτος παρατηρεῖ πολὺ σωστά: «Οἱ Ἕλληνες τῆς τουρκοκρατίας, καλλιεργώντας τὰ ἀθλήματα (Οἱ κλέφτες) ἀσκήθηκαν γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας» κι' ἀκόμη ὑποστηρίζει πῶς «τὰ Ἑλληνόπουλα ἐχρησιμοποίησαν μὲ πρακτικὸ νοῦ στὰ παιγνίδια τους ὅ,τι τοὺς ἔδινε ἡ φύσις, ὅσο δὲν εἶχαν τοὺς τρόπους ν' ἀναπτύξουν ἕναν τεχνικὸ ἀθλητισμό»⁶⁵. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴς ἐμπνεύσεις ἢ τὴς πηγὲς τῶν παιχνιδιῶν τοῦ κλεφταρματολισμοῦ.

Ὁ Δῆμος Σκαλτσᾶς⁶⁴ ἢ Σκαλτσοδῆμος γεννημένος στὸ χωριὸ Ἀρτοτῖνα τῆς Δωρίδος (τ. 18ου αἰ.) ἀνεδείχθη ἥρωας στὸν ἀγῶνα τῆς Ἐθνικῆς Παλιγγενεσίας, διεκρίθη στὴς μάχες ἐναντίον τῶν Τούρκων, κοντὰ στὴν Ἀμπλιανη, μεταξὺ Ἀμφίσσης καὶ Γραβιάς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1824. Πέθανε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1826 στὸ Αἴγιο⁶⁴.

64) Κ. Παπαρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους τόμ. Στ' ἀριθ. 1925, σελ. 61—109, Ν. Κασμουλῆ, Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ Α' σελ. 371—387 Β' σελ. 295—333—371.

Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, σελ. 243 Δ'. Πετροπούλου, Ἑλλ. Δημοτ. τραγούδια σελ. 216.

65) Βλέπε Δημ. Σ. Λουκάτου, Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Λογογραφίαν. «μαθήματα στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἰωαννίνων — Ἰωάννινα — Θεσσαλονίκη 1966 σελ. 112—113».

66) Βλέπε Δημ. Σ. Λουκάτου, ὁ.π. σελ. 113.

ΤΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΩΝ
ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

Δ ρ ό μ ο 1: Είναι πασίγνωστες οί διηγήσεις πού αναφέρονται στη δύναμη καί τήν άντοχή τών ποδιών τοῦ κλέφτη στήν ὁδοιπορία, στήν ταχύτητα, πρὸ πάντων στήν άντοχή.

«Παιδιά, ποίος θέλει λεβεντιά, ποίος θέλ' νά καζαντήση
Βάλτε σιλίκι στήν καρδιά καί σίδερα στά πόδια,
τριῶ μερῶ περπατησιὰ μιὰ νύχτα νά τὸ πᾶρτε,
νά πᾶμε νά πατήσωμε τοῦ Νικολοῦ τὰ σπίτια».

(Σπανδωνίδη σελ. 274. Passow σελ. 120)

Παιδιά, ποίος θέλει λεβεντιά, ποίος θέλει καί κιζάντι
κρᾶσι πολὺ μὴν ἀγαπᾷ, μὴν τρέχει σὲ γυναικες
κι' ἄς βάλ' τζελίκι στήν καρδιά καί σίδερα στά πόδια
τριῶν μερῶν περπατησιὰ νά τρέχη σὲ μιὰ νύχτα».

(Ἀραβαντινὸς σελ. 50⁶⁷)

Στὴν ἔκφραση τοῦ στίχου «τριῶ μερῶ περπατησιὰ νά παίρνουν σὲ μιὰ νύχτα» μπορεῖ κανένας νά διακρίνῃ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀδιάκοπης ἀσκήσεως γιὰ τὴν άντοχή στοὺς δρόμους. Κι' εἶχε τόσο βαρύτητα γιὰ τὸ νέο κλέφτη, δοῦ καὶ ἡ ἀπὴχηση τῆς ἐκφράσεως στὸν κύκλο τῶν κλεφτῶν. Ἐπαναλαμβάνεται ἀρκετὲς φορὲς στὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τοῦτο μαρτυρεῖ πὺς ἦταν βασικὴ προϋπόθεση γιὰ ἕναν κλέφτη νά εἶναι ἀσκημένος στὸ δρόμο καὶ ν' άντέχη στήν ὁδοιπορία. Στὸ τραγούδι «Ὁ Ἀλέξης ὁ Καλόγερος»⁶⁷ ἐκφράζεται μὲ διαφορετικὴ μορφή ἡ ἴδια φόρμουλα.

«Μέρα καὶ νύχτα περπατεῖ, μέρα καὶ νύχτα τρέχει
καὶ Τούρκους δὲν ἀντάμωνε Τούρκους δὲν ἀνταμώνει».

Ἀναφέρεται (στὸ Σπανδωνίδη, σελ. 23) ὅτι, στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἀλῆ πα-
σα γιὰ νά αἰχμαλωτισθῇ ὁ Λάμπρος Τζαβέλλας μὲ τοὺς 70 Σουλιῶτες, τὰ παλ-
ληκάρια πέταξαν τὰ ὅπλα γιὰ νά ἀγωνιστοῦν καὶ νά παίξουν. Χωρὶς τὴν φρον-
τίδα ἐπαγρυπνήσεως, οἱ Ἀρβανίτες τοῦ Ἀλῆ τοὺς συνέλαβαν. Κάποιος πού
γλύτωσε ὀρμώντας στὸν ποταμὸ Θύαμι κάτω ἀπὸ τὴ βροχὴ τῶν σφαιρῶν, κα-
τάφερε νά διατρέξῃ ὡς τὸ ἐπόμενο πρωὶ 120 χιλιόμετρα γιὰ νά εἰδοποιήσῃ τοὺς
συμπατριῶτες του.

Ἡ πληροφορία τούτη μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὺς οἱ ἀποστάσεις γιὰ
τοὺς κλέφτες δὲν ἦταν κάτι τὸ ἀσυνήθιστο. Ἀκόμα, μᾶς δείχνει τὴν εὐλά-
βεια στὴν ιερότητα τοῦ ἀθλήματος, πού ἐπικρατοῦσε γενικά, ἀφοῦ θεωροῦν
ἀπαραβίαστη τὴν ἐκεχερεία μέχρι τοῦ σημείου νά ἀφοπλισθοῦν ἀνάμεσα

67) Οἱ στίχοι ἀναφέρονται στὸ τραγούδι τοῦ Θανάση Ντελῆ Ἰσκου ὅπου, σημειώνει ὁ Π.
Ἀραβαντινός, ὁ Ντελῆ Ἰσκος καταγόταν ἀπὸ τὸ Βάλτο, ἔδρασε σὰν πρωτοπαλλήκαρο
τοῦ Γιώργου Θώμου στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Ἔπρεπε στήν δολιότητα τοῦ Ἀλῆ πασα.

68) α) Βλέπε Ἅγις Θέρος σελ. 47 στὸ τραγούδι τοῦ Νάνου.

β) FAURIEL 1, σελ. 78.

γ) Ἀραβαντινός, σελ. 27, στίχ. 10, στὸ τραγούδι τοῦ λήσταρχου Μέσσα.

δ) Ἀραβαντινός, σελ. 26, ντὸ τραγούδι τοῦ Νάνου, στίχ. 8.

ε) PASSOW, σελ. 35, στίχ. 21.

στοὺς τουρκαλθανοὺς ἐχθροὺς των. Στὸν Passow (βλάχικα τραγούδια, σελ. 392 καὶ Ζαρπέλιος 762, 47) ἀναφέρεται πάλι μετρημένη ἢ ἀπόσταση μὲ ὑπολογισμοὺς ποὺ ἴσως νὰ μὴν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, μὰ φανερώνουν ὅπωςδήποτε τὰ κατορθώματα τῶν κλεφτῶν στὴν ἀντοχὴ τῶν δρόμων.

«Σαράντα μίλια τρέξανε καὶ τὰ σαράντ' ἀντάμα
καὶ στὰ σαράντα τέσσερα πρὸς τὰ σαράντα πέντε...».

Μερικὰ ἀποσπάσματα δημοτικῶν τραγουδιῶν θὰ μᾶς δείξουν τώρα τὴν καταπληκτικὴ ἐπίδοση ταχύτητος τῶν κλεφτῶν, ποὺ ὁ λαϊκὸς ὕμνητὴς τους παρουσιάζει μὲ ὅ,τι θεωρεῖ πιὸ ἐνδεικτικὸ στὴ γρηγοράδα. Τὸ ρῆμα πετῶ φτάνει μόνο του νὰ δηλώσῃ τὴν ταχύτητα τοῦ ποδιοῦ.

«Ὁ φλῶρος ὁ περὶφανος, ὁ φοβερὸς Κατσούδας,
ποὺ 'ταν στοὺς κάμπους φλάμπουρο καὶ στίς χορφές μπαϊράκι
ποὺ πέταε σὰν ἀετὸς καὶ σὰν λαγὸς περπάτει
Κατσούδας πάει στὰ Γιάννινα πάγει νὰ προσκυνησῇ».

(Σπανδωνίδης σελ. 269)

Καὶ γιὰ τὸν καπετάνιο τῆς Ἀκαρνανίας Τασούλα μᾶς παραδίδονται στίχοι δημ. τραγουδιοῦ ποὺ μᾶς ἀφήνουν νὰ διαβλέψωμεν τὴν καταπληκτικὴ ἐπίδοσιν τοῦ στοὺς δρόμους ταχύτητος.

«Πατοῦσε εἰς τὴ μιὰ χορφή καὶ βρίσκονταν στὴν ἄλλη»⁶⁹.

Ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης στοὺς κλέφτες τοῦ Μοριᾶ μᾶς περιγράφει τὸν καπετὰν Ζαχαριά. Σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφές τοῦ Ἀγγλου περιηγητοῦ Sisthorp⁷⁰ ποὺ περιώδευσε στὰ 1795 τὴν Πελοπόννησο, ὁ καπετὰν Ζαχαριάς πρέπει νὰ ἦταν κατὰ τὴν ἔκφραση πάλι τοῦ περιηγητοῦ Leake «ὁ τρόμος τοῦ Μοριᾶ». Ἡ ἀνδρική ἀκμὴ τοῦ Ζαχαριά διαφαίνεται ἀπὸ μερικὲς μαρτυρίες, ὅπως π.χ. τοῦ ἡγουμένου Γερασίου Παπαδοπούλου⁷¹ καὶ ἄλλων.

Ὁ Fauriel (σελ. 35) σημειώνει τὴν καταπληκτικὴ του ἐπίδοση στὸ τρέξιμο. Οἱ παραδόσεις τὸν δείχνουν παρασαιτικὰ νὰ τρέχῃ καὶ οἱ φτέρνες του ν' ἀγγίζουν τὸ κεφάλι. Καταπληκτικὴ εὐκινησία καὶ ἀπίστευτὴ ταχύτητα «γεία σου καϋμένη Ζαχαριά ποὺ ἔχεις στὰ πόδια σου φτερά» κι' ἀκόμη «ποὺ πέταγε σὰν ὁ ἀετὸς καὶ σὰν λαγὸς περπάτει» (Ἀραβαντινὸς σελ. 56).

Ἐδῶ ἄς προστεθοῦν καὶ οἱ θαυμαστὲς παραδόσεις γιὰ τὴν ἱκανότητα τοῦ Ἀντροῦτσου στὸ ἴδιο ἀγώνισμα. Ἀναφέρεται στοίχημα μεταξὺ τοῦ ἥρωα καὶ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τὸ ὁποῖο κέρδισε ὁ Ἀντροῦτσος κατορθώνοντας νὰ «σκάσῃ» τὸ ἄλογο στὸν ἀνήφορο ποὺ συναγωνίζονταν. Ἀκόμη καὶ ἡ παράδοση πῶς κυνηγοῦσε καὶ σκότωνε λαγὸ μὲ τὶς πέτρες⁷².

69) Κλ. Παλαιολόγος: «Ἡ ἀγωνιστικὴ παράδοσις εἶναι ἡ μνήμη τοῦ ἔθνους» περιοδικὸ Σχολικὴ Ζωὴ (ἔκδ. τῆς Σχολῆς Χατζιδάκι), Ἀφιέρωμα στὰ 150 χρόνια (1821---1971) σελ. 24, Ἀθῆναι 1971.

70) TRAVELS WALPOLE 1820, σελ. 88.

71) Γ. Βλαχογιάννης, Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ, σελ. 123.

72) Κλ. Παλαιολόγος: Πολυγραφημένη ὁμιλία εἰς Δ.Ο. Ἀκαδημία, σελ. 8, Αὐγούστος 1971.

ΤΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΩΝ

Στὰ παιχνίδια τῶν παιδιῶν διατηρήθηκε γιὰ πολὺ⁷³ κατὶ ἀπὸ τὴν ἀθλητικὴ αὐτὴ ζωὴ. Τὰ παιδιὰ χωρίζονταν σὲ δύο ομάδες καὶ παίζουν «κλεφτοπόλεμο», βλέπομε δηλαδὴ μίαν ἐπιβίωση τῆς κυριώτερης ἀπασχολήσεως τῶν κλεφτῶν νὰ γίνεται στὴν ἔντονη κινητικὴ συμπεριφορὰ τῶν μικρῶν παιδιῶν ἕνα παιχνίδι. Μήπως ὅμως δὲν ἦταν ἕνα παιχνίδι γιὰ τοὺς κλέφτες ὁ πόλεμος; «Τὸ κύριον αὐτῶν ἐνασχόλημα ἦταν ὁ πόλεμος ἢ ἡ πρὸς πόλεμον παρασκευὴ» σημειώνει σωστὰ ὁ Κ. Παιαρρηγόπουλος⁷⁴. Ὁ Χριστόφορος Περραιβὸς ἐπίσης τονίζει τὸν πολεμικὸ χαρακτῆρα τῆς ζωῆς τῶν κλεφτῶν:

«Ὅλη τους ἡ γύμνασις παιδιόθεν εἶναι εἰς τὰ ἄρματα
μὲ αὐτὰ τρώγονιν, μὲ αὐτὰ κοιμοῦνται καὶ μὲ αὐτὰ ξυπνοῦν».

Ὅλες τους οἱ σωματικὲς ἀσκήσεις στὶς ὥρες τῆς ἀναπαύσεώς τους στὰ λημέρια, ἀποσκοποῦσαν στὴν ἀπόκτηση μιᾶς καὶ μόνης ἰκανότητος, τῆς ἰκανότητος νὰ πολεμοῦν. Ἡ δεινότητά τους στὴ φωτιά τοῦ πολέμου ἦταν ἀξιοθαύμασθη· τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα:

«Σὰν ἔπιακαν τὸν πόλεμο, τὸ τρομερὸ ντουφέκι,
τρεῖς μέρες κάνουν πόλεμο, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες».
(Χασιώτη, σελ. 160)

«Τὸ τί ν' ἀχὸς ποὺ γίνεται καὶ ταραχὴ μεγάλη
στὴ μέση στὸ Κεράσσοβο, στὴν ἄκρη ἀπὸ τὴ χώρα
—Μπουκουβαλέοι πολεμοῦν μὲ τοὺς Ἀρβανιτάδες
ἐννιά πολέμους ἔκαναν ἀπ' τὴν ἀνγὴ ὥς τὸ γιόμα
κι' ἄλλους ἐννιά τὸ δειλινὸ κι' ἄλλους ἐννιά τὸ βράδυ»⁷⁵.

Ὁ Fauriel, στὸ σημεῖο ποὺ μιᾶς μιλάει γιὰ τὴν πολεμικὴ τέχνη τῶν κλεφτῶν ἀναφέρει: «Ἡ πλέον σπουδαία ἀσκήσις διὰ τῆς ὁποίας κυρίως διεκρίνοντο ἦτο ἡ σκοποβολή, τὸ σ η μ α δ ⁷⁶. Ἡ εὐστοχία⁷⁷ στὸ χειρισμὸ τῶν βελων ἦταν τὸ μεγαλύτερο προτέρημα τῆς πολεμικῆς ἐμπειρικῆς συγκροτήσεως τοῦ κλέφτη. Σκοπεύοντας μὲ ὄχι καὶ τόσο τελεοποιημένα ὅπλα, πετύχαιναν φανταστικὲς ἐπιδόσεις⁷⁸.

Σὲ ἀπόσταση 200 μέτρων μπορούσαν νὰ πετύχουν ἕνα αὐγὸ, κρεμασμένον μὲ σχοινὶ ἀπὸ τὸ κλωνάρι κάποιου δένδρου. Ἄλλοι μπορούσαν νὰ περνοῦν τὴ σφαῖρα μέσα ἀπὸ ἕνα δακτυλίδι⁷⁹, ποὺ ἡ διάμετρός του ἦταν πιὸ μεγάλη ἀπὸ τὴ σφαῖρα. Ἡ ἰκανότητά τους αὐτὴ ἐγένε παροιμιώδης. Ἡ συνήθεια νὰ περπατοῦν τὴ νύχτα ἀσκοῦσε τὸ μάτι τῶν κλεφτῶν νὰ διακρίνῃ πολὺ καλὰ καὶ νὰ σημαδεύῃ μὲ τόση ἀκρίβεια ἐκεῖ ποὺ ἔλαμπε ἐκπυροσκόρπηση ὅπλου, ὥστε σπάνια νὰ τοὺς ξεφεύγῃ ἐκεῖνος ποὺ πυροβόλησε, ἔ δ ι ν α ν φ ω τ ι ἄ

73) FAURIEL, σελ. 42.

74) Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλ. Ἔθνους Τ.Ε. Μέρος Β' σελ. 146.

75) Δ. Σ. Λοικᾶτος, τὸ Τραγούδι «τοῦ Μπουκουβάλα» καὶ ἡ παρουσία του στὸν Ἡπειρωτικὸν χώρον. Ἀνάπτυξιν ἀπὸ τὸ Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμοι ΙΙΙ' (Ἀθ. 1965—6) σ. 17.

76) Α. Δ. Χατζηγεωργαντῆς (στὴ μετάφραση) σελ. 34.

77) Βακαλοπούλου Β1 σελ. 311.

78) Δ. Καμπούρογλου, Ἀρθρον στὴν Ν.Ε.Ε. τόμοι ΕΛΛΑΣ σελ. 239.

79) FAURIEL, σελ. 35, Βακαλοπούλου Β1 σελ. 331, Δ. Καμπούρογλου σελ. 239.

σ τ ἡ φ ω τ ι ἂ⁸⁰ ὅπως συνηθιζόταν νὰ λένε. Τὰ δημοτικά τραγούδια μᾶς φέρουν στὴν πρώτη γραμμὴ τὴν ἀπασχόληση τῶν κλεφτῶν μετὰ τὴ σκοποβολή.

«Σήμερα ν' Δημομ' πασχαλιά, σήμερα ν' πανηγύρι
τὰ παλληκάρια χαίρονται καὶ ρίχνουν στὸ σημάδι».
(Σπανδωνίδη σελ. 215, Passow σελ. 61)

«Ποῦ νᾶνε, τί νὰ γίνηκαν οἱ κλέφτες οἱ Ἀνδριτσαῖοι;
σὰν ποῦ νὰ ψένουν τὰ σφαχτά, νὰ ρίχνουν στὸ σημάδι...».
(Πολίτη σελ. 65)

Ἀπὸ κανένα τραγούδι ποῦ νὰ μᾶς ζωντανεύει τὶς στιγμὲς τῆς σκόλης τῶν κλεφτῶν δὲν λείπουν οἱ στίχοι ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἀπασχόληση μετὰ τὴ σκοποβολή.

«Ποῦ τρῶν' καὶ πίνουν στὰ χωριά, καὶ ρίχνουν στὸ σημάδι».
(Ἀραβαντινὸς σελ. 67)

«Οὐδὲ σὲ γάμο ρίχνουνε οὐδὲ σὲ πανηγύρι
ἀλλ' Τσεκούρας χαίρεται καὶ ρίχνει στὸ σημάδι».
(Σπανδωνίδη σελ. 155)

«Ἀνάθεμά τα τὰ βουνὰ μετὰ τὸ ξαγκόνι πόχουν
.....
ἢ κλεφτουργιὰ τὰ χαίρεται καὶ τὰ μικρὰ κλεφτόπλα
πιθᾶνε, παίζουν καὶ γλεντοῦν καὶ ρίχνουν στὸ σημάδι».
(Ν. Πολίτου σελ. 45)

«Πῆγε νὰ κάνη τὴ Λαμπρὴ καὶ τὸ Χριστὸς Ἀνέστη
νὰ ψήση τὸ σφαχτάρι του κόκκιν' αὐγὸ νὰ φάη
καὶ νὰ χορέψουν τὰ παιδιὰ, νὰ ρίξουν στὸ σημάδι».
(Σπανδωνίδη σελ. 123)

Οἱ στίχοι μιλοῦνε μόνον τοὺς παραστατικώτατα καὶ δίνουν ὁλοκάθαρη τὴν εἰκόνα αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων.

Οἱ Κλέφτες ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τοὺς ἀπασχόληση καὶ ἄσκηση ἐφάρμοζαν κι ἓνα σωρὸ ἄλλες ἀσκήσεις ποὺ θύμιζαν λίγο τὶς ἀπασχολήσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὸ «γυμνάσιον». Ὁ Δ. Καμπούρογλου ὑποστηρίζει πὼς ἡ παραμέληση τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων ἦταν ἀποτέλεσμα ἀπαγρεύσεων ἀπὸ τοὺς Τούρκους στοὺς ραγιάδες, μετὰ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν βιολογικὰ δυνατὴ, ἐξασθένηση καὶ χαλάρωση τῆς πολεμικότητος τῶν Ἑλλήνων. Ἡ κλεφταρμα-

80) FAURIEL, σελ. 35, Βακαλόπουλος Β1 σελ. 332.

«Ὁ Ἀνδροῦτσος πατέρας τοῦ Ὀδυσσέα εἶναι γνωστὸς ὡς ἀρματολὸς στὴν περιοχὴ Λοκρίδας γύρω στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. Ἀγωνίστηκε μαζί μετὰ τὸν Λάμπρο Κατσώνη. Μετὰ τὸ 1792 ὁ Ἀνδροῦτσος πέρασε στὴν Πρέβεζα, ὅπου ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες πιάστηκε καὶ παραδόθηκε στοὺς Τούρκους ποὺ τὸν ἐπέβησαν σὲ πολλὰ βασανιστήρια. Τελικὰ θανατώθηκε στὰ 1797, ὁ γιὸς του ἐμελλε νὰ δοξασθῇ ἀργότερα γὰρ τὴν ἀνδρεία του. Ἐνα δημ. τραγούδι μᾶς δίνει παραστατικὰ τὴν ἥρωϊκὴ του καὶ ἀκλόνητὴ μορφή.

«Σὰ βράχος εἶν' οἱ πλάτες του σὰν κάστρο ἢ κεφαλὴ του
καὶ τὰ πλατιά τὰ στήθια του τοῖχος χορταριασμένος».

(Ἄγις Θέρος σελ. 70)

τολική όμως τάξη απαιτούσε καλοασκημένα σώματα, τὰ ὅποια φρόντιζε νὰ διατηρῇ μὲ τὴ διαρκῆ ἐπιμέλεια, ἀκμαῖα καὶ πανέτοιμα νὰ ταχθοῦν μὲ γενναϊότητα μπροστὰ στὴν ἀπειλὴ τοῦ ἐχθροῦ.

Τὸ ἀρχαῖο ἀγώνισμα τῆς δισκοβολίας ἔδωσε τὴ θέση του στὴ λιθοβολία τῆς ἀγωνιστικῆς τῶν κλεφτῶν. Τὸ λιθάρι ἀπαιτοῦσε μυϊκὴ δύναμη, εὐκαμψία καὶ ἐπιδεξιότητα. Ρίχνοντάς το ὁ κλέφτης γυμναζόταν καὶ κατακτοῦσε αὐτὲς τὶς ικανότητες, καὶ τοῦτο τὸ ἀγώνισμα ἦταν προσφιλέστατο στοὺς κλέφτες.

Ἄς δοῦμε μερικoὺς στίχους ποὺ μᾶς ἀνασταίνουν μπρὸς στὰ μάτια μας τὴν ἀτιμόσφαιρα τούτης:

«Μὲς στὸ βάλτο, στὸ πηγᾶδι
ρίχνουν κλέφτες τὸ λιθάρι
τὸ πετοῦν οἱ Ἀρβανίτες
καὶ περνοῦν τοὺς Μωραῖτες
— Καραχάλιο παλληκᾶρι
ἔλα ρίξε τὸ λιθάρι
κι ἂν περάσης ἐν' ἄχνάρι
μιὰ 'σημένια στὸ ζωνάρι
κι ἂν περάσης στὴν πηλάλα
χαρισμά σου καὶ μιὰ πάλα.....».

Ἡ παράδοση μάλιστα, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἀπόπειρες βιογραφίας τοῦ ἥρωα Θανάση Διάκου μνημονεῦει παραστατικὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ ἥρωα στὸ λιθάρι μιὰ πανηγυρικὴ μέρα. Ἀλλὰ καὶ τὸ Δημοτικὸ μας τραγούδι ἐπαλαμβάνει ἀδιάκοπα τὴ φόρμα «... νὰ ρίξουν στὸ λιθάρι».

«Βγῆκαν νὰ παίξουν τὰ σπαθιά, νὰ ρίξουν τὸ λιθάρι».
(Passow σελ. 130 131)

«Χάρε μου κόνεψ' εἰς χωριόν, κόνεψε'ς κοῦρα βρόσην
νὰ πιοῦν οἱ γέροντες νερὸ κι οἱ νέοι νὰ λιθαρίσουν».
(Fauriel σελ. 268)

Τοῦτο τὸ ἄθλημα φαίνεται κατ' ἐξοχὴν ἀνδρικό. Ἡ μυϊκὴ δύναμη ποὺ χρειάζεται νὰ καταβάλῃ ὁ ἀγωνιζόμενος, προδίδει τὴν τέλεια ἀσκημένη σωματικὴ διάπλαση. Ἡ δημοτικὴ παράδοση, γιὰ νὰ τονίσῃ ποὺ πολὺ τὴν ἄξιόσυνή τῶν κλεφτῶν, διάλεξε νὰ τοποθετήσῃ στὸ τραγούδι τῆς τὸ περιστατικὸ τῆς Ἑλληνοπούλας ποὺ ζήτησε τὴν κλέφτικη ζωὴ, ντύθηκε ἀντρικά, κι ἀφοῦ μπόρεσε ν' ἀνταπεξέλθῃ σ' ὅλες τὶς δοκιμασίες τῆς ἀφόρητης (γιὰ τὸν ἄνδρα, πόσο μᾶλλον γιὰ τὴ γυναῖκα) ζωῆς, προδόθηκε στὸ ἀγώνισμα τοῦ λιθαριοῦ

«Ποιὸς εἶδε κόρη ἀνύπαντρη νὰ πά/γ/η μὲ τοὺς κλέφτες!
Δώδεκα χρόνους ἔκανε ἄρματολὸς καὶ κλέφτης,
κανένας δὲ τὴ λόγιαζε ἀπὸ τὰ παλληκᾶρια.
Καὶ μία λαμπρὴ, μιὰ πασχαλιά, μιὰ πίσσημην ἡμέρα,
βγῆκαν νὰ παίξουν τὰ σπαθιά, νὰ ρίξουν στὸ λιθάρι
κι ἡ κόρ' ἀπὸ τὸ ζόρι τῆς κι ἀπὸ τὴ λεβεντιά τῆς
τῆς ξεθλικώθη τὸ κομπὶ καὶ φάν/η/κε τὸ βουζὶ τῆς».

(Χασιώτης σελ. 94, Ἀραβαντιὸς σελ. 105)*

* Καὶ Ζαμπέλιου 616, 26 καὶ Πολίτου ἐκλογαὶ ἀριθ. 72 β.

«Τὸ ρίχν' ἢ ἡ Χάϊδω μιὰ φορὰ, τὰ παλληκάρια δέκα».

(Passow σελ. 152)

Τὸ λιθάρι φαίνεται κριτήριο τῆς ἀνδρειωσύνης ἀπὸ παλιότερη (βυζαντινῇ) ἀκόμα ἐποχῇ. Στὶς Παραλογές συναντᾷμε τὴν περίπτωση τῆς δοκιμασίας στὴν ἰκανότητα νὰ σηκώσουν τὰ παλληκάρια ἓνα ὑπερβολικὰ βαρὺ λιθάρι μὲ ἔπαθλο τὴν ὠραία βασιλοπούλα, ἣ οἱ ὑποψήφιοι μνηστῆρες τὴν κόρη ποὺ δοκιμάζει τὴν ἀνδρεία τους γιὰ νὰ ἐκλέξῃ τὸ πρὸ ἀνδρειωμένο.

«Μάρμαρ' ἔχω στὴν πόρτα μου, λιθάρι στὴν αὐλή μου,
ὅποιος πάρῃ τὸ μάρμαρο, σηκώσῃ τὸ λιθάρι,
ἐκεῖνος εἶν' ὁ ἄνδρας μου ἐκεῖνον θε νὰ πάρω».

(Δ. Πετροπούλου σελ. 82)

«Τρῶτε καὶ πίνετε ἄρχοντες καὶ ἐγὼ σὰς ἀφιγοῦμαι
μέσα στὸ περιβόλι μου στὴ μέση τῆς αὐλῆς μου
μάρμαρο ν' ἔχῃ ὁ ἀφέντης μου, δοκίμιν τῆς ἀγάπης
καὶ ὅποιος βρεθῇ καὶ πιάσῃ τὸ καὶ ὀπίσω του τὸ ρίξῃ,
ἐκεῖνος εἶν' ὁ ἄντρας μου καὶ ἐγὼ ἡ ποθητὴ του
τῆς Μαριᾶς ὁ Ψυχογιὸς τ' ὦριο τὸ παλληκάρι
μονοχεριὰ τόπιασε καὶ ὀπίσω του τὸ ρίχνει».

(Ν. ολίτου ἀρ. 79)⁸¹

Δὲν μπορεῖ κανεὶς ν' ἀμφισβητήσῃ τοὺς συναγωνισμοὺς τῶν κλεφτῶν σ' αὐτὸ τὸ εἶδος «ἄρσεως βαρῶν». Τί πρὸ πιθανὸ ἀπὸ τὸ ν' ἀνταγωνίζονται σὲ μιὰ θεόρατη πέτρα, ἀφοῦ καὶ σήμερα μαντεύει κανεὶς πίσω ἀπὸ τὴς ἐκφράσεις τῆς λαϊκῆς ψυχολογίας, ὅτι ἡ δύναμη μετριέται ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τούτῃ;

Στὶς ἀθλητικὰς ἐνασχολήσεις τῶν κλεφτῶν μπορούμε νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ πάλεμα. Τὸ πάλεμα στὸ Δημοτικὸ τραγούδι ἀναφέρεται ἀκόμη ἀπὸ τὸν Ἀκριτικὸ κύκλο. Εἶναι πλατιά διαδεδομένες οἱ παραλλαγές τῶν στίχων τοῦ παλέματος τοῦ Διγενῆ μὲ τὸ χάρο, τὸ μόνον ἐπικίνδυνον ἀντίπαλο ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ ἓνας ἀνδρειωμένος.

«Ἐξέβαν καὶ ἐπάλεψαν καὶ ἐνίκησεν ὁ χάρων»

(Λ. Πετροπούλου σελ. 23)

Κι οἱ κλέφτες ἀνταγωνιζόταν σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀθλήσεως, ὅπως φανερώνουν τὰ παρακάτω ἀποσπάσματα δημοτικῶν τραγουδιῶν, στὰ ὁποῖα διαφαίνεται καθαρὰ ἡ ἐπίδραση τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου.

«Σὰ θέλῃς πάρε τὸ σπαθὶ καὶ παίρνω τὸ δικό μου
καὶ πάμε νὰ παλέψουμε σὲ μαρμαρένιο ἄλῳνι».

(Passow σελ. 110)

«Ποιὸς ἔχει στῆθος μάρμαρο καὶ χέρια σιδερένια
νὰ πᾶμε νὰ παλέψουμε σὲ μαρμαρένια ἄλῳνια».

(Passow σελ. 370)

Τὴν ἐπίδοση τῶν κλεφτῶν σὲ ἀγῶνες ἀλμάτων μπορούμε νὰ βροῦμε τόσο στὴν ἀτεκμηρίωτη παράδοση, ποὺ ἀναφέρει πῶς ὁ Νικοτσάρας παράδγαине στὸ

⁸¹) Καὶ PASSOW σελ. III.

Ζαμπέλιος 700, 134, *Αγὺς Θέρος σελ. 30.

τρεξιμοῦ μ' ἔνα ἄλογο καὶ μπορούσε νὰ πηδήσῃ 7 ἵππους βαλμένους στὴ σειρά κατὰ μέτωπο⁸², ἢ ἀκόμη τὸ ἱακουστό «πήδημα τοῦ Κατσαντώνη» ἀλλὰ καὶ στὴν παράδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ποὺ οἱ ρίζες τοῦ θέματος φθάνουν βα-
θιὰ ὡς τὸν ἀκριτικό κύκλο.

«Χάρ' ἄς παρσασαράrouμε, χάρ' ἄς παραδιαβοῦμε
σαρταίν' ὁ νιὸς ὁ νιούτσιος βγαίνει σαράντα πῆχες
σαρταίνει⁸³ κι ὁ κύρ χάροντας βγαίνει σαράντα πέντε».

(Passow σελ. 304)

«πηδᾶνε παίζουν καὶ γλεντοῦν καὶ ρίχνουν στὸ σημάδι»

(Ν. Πολίτου σελ. 45 3α)

Σημειώνουμε ἔνα στίχο δίνοντας μιὰ πιθανὴ ἐρμηνεία, πὼς ἴσως πρόκει-
ται γιὰ ἄλμα τριπλοῦν, ἀναφέρεται στὴν συλλογὴ τοῦ Passow (σελ. 131 ἢ κλε-
φιοπούλα) ὅπου περιγράφονται οἱ ἀθλήσεις τῶν παλληκαριῶν.

«Κι ἐκεῖ ποὺ ρίσνονταν στὲς τρεῖς κι' ἔρριχναν τὸ λιθάρι»

Ἄν ἐξετάσουμε τὸ στίχο θὰ δοῦμε πὼς τὰ 2 ἡμίστιχα περιλαμβάνουν τὸ
καθένα χωριστὰ ἀπὸ ἓνα ἀγώνισμα. Τὸ β' μᾶς παραδίδει τὸ ἀγώνισμα τοῦ λί-
θου. Τὸ α' ἀναφέρει «σ τ ε ς τ ρ ε ῖ ς», ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι τὰ τρία
ἄλματα (δηλ. τὸ τριπλοῦν). Τὸ ρῆμα «ρίχνονταν» φανερώνει ὀρμητικὴ ἐνέρ-
γεια «μ ε τ ἄ φ ο ρ ἄ ς» θὰ λέγαμε. Ἄλλωστε ὁ συμπλεκτικὸς σύνδεσμος κι
= καὶ προσθέτει νέον τι.

Βλέπουμε δηλαδὴ μιὰ ἔντονη δραστηριότητα ἀθλητικὴ, ποὺ τείνει νὰ πε-
ριλάβῃ ὅσο ποὺ πολλές μορφές ἀθλητικῶν ἐκδηλώσεων μπορεῖ, χρησιμοποιοῦ-
ντας τὰ μέσα ποὺ τῆς παρέχει τὸ περιβάλλον.

Στὰ παιχνίδια τῶν κλεφτῶν θὰ μπορούσε κανεὶς ν' ἀναφέρῃ κι ἐκεῖνα μὲ
τὰ σπαθιά, τὴν ξιφασκία θὰ λέγαμε στὶς μέρες μας. Ὁ ἔμπειρος κλέφτης ἔ-
πρεπε νὰ χειρίζεται τὸ σπαθί του μ' ἐπιδεξιότητα καὶ γρηγοράδα, γιὰτὶ αὐτὸ
τοῦ ἐξασφάλιζε τὴ ζωὴ καὶ τοῦ προστάτευε τὴν τιμὴ.

Τοῦτο ἀναφέρει μιὰ ἐπιγραφή στὸ σπαθί τοῦ Κοντογιάννη ποὺ ἔχει ὕψος
λογίου ἐπιγράμματος.

«Ὅποις τυράννους δὲν ψηφεῖ
κι ἐλεύθερος στὸν κόσμον ζῇ
δόξα, τιμὴ, ζωὴ του
εἶν' μόνο τὸ σπαθί του».

(Πετροπούλου σελ. 206)

Τὸ βάρος ἐνὸς σπαθιοῦ ἀπαιτοῦσε τὴν ἀνάλογη δύναμη τοῦ ὕχειοῦ ποὺ θὰ
τὸ κρατοῦσε. Ἡ στερεότυπη φράση «παίζουν τὰ σπαθιά» δηλώνει αὐτὴ βασικὰ
τὴν ἀθλητικὴ δραστηριότητα. Ἐκπαίδευση οἷο χειρισμὸ τοῦ σπαθιοῦ καὶ γρη-
γοράδα στὴν ἐκτέλεση τῶν χτυπημάτων.

«βγήκαν νὰ παίξουν τὰ σπαθιά, νὰ ρίξουν τὸ λιθάρι»

(Χασιώτης σελ. 94 καὶ Passow σελ. 152)

82) FAURIEL σελ. 35, 147.

83) Σαρταίνω ἀπὸ τὸ saltus = πῆδημα.

Σ' ένα άλλο στίχο φαίνεται να περηφανεύεται ο κλέφτης για τη δεξιότητά του στο χειρισμό τῶν ὅπλων του :

«πὺν παίρνω πέντε στὸ σπαθὶ καὶ δέκα στὸ ντουφέκι»⁸⁴

(^αΑγίς Θέρος σελ. 60)

Ἡ δύναμη τοῦ χεριοῦ ἐκδηλώνεται σὰν προέκταση στὴ δύναμη τοῦ σπαθιοῦ κι ἔπρεπε νὰ δοκιμασθῇ συγκριτικὰ μεταξὺ τῶν κλεφτῶν.

Διαφυλάχθηκε ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια, ιδίως στὰ χωριά, ἡ παράδοση κάποιου παιχνιδιοῦ ποὺ φανέρωνε ἀποκλειστικὰ τὴ δύναμη τοῦτῃ κι ὀνομαζόταν «χαῖμαλί». Στὸ παιχνίδι αὐτὸ ὁ παίχτης προσπαθοῦσε μὲ μόνον μιὰ μαχαιριὰ νὰ καταφέρῃ νὰ κόψῃ ἓνα σφαγμένο ἀρνὶ ἀπὸ τὸν ἓνα τὸν ὦμο ὡς τὴν ἀντίθετη πλευρὰ μὲ λοξὴ κατεύθυνση, στὴ γραμμὴ ποὺ ἀκολουθᾷ τὸ φερόμενο ἀπὸ τὸν κλέφτη χαῖμαλι ἀπὸ τὸν ὦμο στὴν πλευρά.

Ἡ ἵππασία ἐπίσης, ὅπως καὶ στὸν ἀκριτικὸ κόρομο, ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικά ἀθλήματα τοῦ κλέφτη καὶ διατηρήθηκε ἀκόμη καὶ σήμερα. Καὶ βλέπουμε σὲ πολλὰ πανηγύρια στὰ χωριά νὰ γίνεται τὸ ἀγώνισμα αὐτό.

«Τ' ἄλογο τοῦ σελῶσανε, πηδάει, καθαλικεύει»

(^αΑραβαντινὸς σελ. 30)⁸⁵

Ἡ ἄνεση μὲ τὴν ὁποία τὸ παλληκάρι ἵππεύει μέσα σὲ κακοτράχαλα μέρη ἀναγκασμένο νὰ σκούβῃ κάτω ἀπ' τὰ κλωνάρια τῶν δένδρων γιὰ νὰ μὴν «πιαστῇ» εἶναι τόσο, ὥστε παρ' ὅλη τὴν ἄρρυθμη κίνηση τοῦ σώματος τοῦ ἀλόγου νὰ καταφέρνῃ νὰ ἀρμενίζῃ τὴ δική του κίνηση καὶ νὰ ἐπιτυχάνῃ καὶ τὴν αἰσθηση τοῦ ρυθμοῦ.

«Κι ἐκίνησε κι' ἐπήγαινε σὰν ἄγγελος γραμμένος»

(^αΑραβαντινὸς σελ. 30)

Μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἀθλητισμοῦ δὲν ἄργησαν νὰ ξεχωρίσουν «οἱ πρωταθλητὲς» θὰ λέγαμε τῶν ἀγωνισμάτων. Παραδίδονται τέτοια παραδείγματα καταπληκτικῶν ἀθλητικῶν ἐπιδόσεων: Ὁ Κατσαντώνης ἦταν ἐξαιρετικὰ γρήγορος (στὰ πόδια καὶ στὸ μυαλό), ὁ Ἀντρίτσος καὶ τὰ παλληκάρια του διακρίθηκαν στὸ ὁμαδικὸ ἀγώνισμα τοῦ πολέμου μὲ μόνον τὸ σπαθί, ὁ Νίκος Τσάρας πηδοῦσε ἐπὶ ἄλλα τοποθετημένα στὴ σειρὰ κατὰ μέτωπο⁸⁶.

Καὶ πόσα ἄλλα παραδείγματα δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παραθέσῃ παλληκαριῶν ποὺ φημίστηκαν γιὰ τὴ δύναμή τους στὸ σπαθί, τὴ γρηγοράδα τῶν ποδιῶν τους τὴν ἀντρευσύνη τῆς ψυχῆς, τοῦ ἥθους καὶ γιὰ ἓνα σωρὸ ἄλλες ἀρετὲς ἀνώτερης ἐκδήλωσης.

Ἐπιβίωση τῆς ἀγωνιστικῆς καὶ τῶν ἐθίμων τοῦ κλεφταρματολισμοῦ μαρτυροῦν σήμερα τὰ πανηγύρια ποὺ κρατοῦν πεισματικὰ τὴν παράδοση ὅπως γιὰ παράδειγμα, τὸ πανηγύρι τῆς Ἀράχωβας, «τὸ πανηγυράκι τ' Αἰ Γιώργη». Στὸ πανηγύρι τοῦτο, ποὺ διατηρεῖ μὲ θανμαστὴ προσέγγιση, ὁλόκληρη τὴν κλεφταρματολικὴ Ἐθιμοτυπία τοῦ γλεντιοῦ, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἔξαρση τῶν χορῶν

84) Βλ. καὶ περιοδικὸ «Λαογραφία» τόμ. 8, 1921, σελ. 40.

85) Βλ. καὶ Δημ. Σ. Λουκάτου, Πασχαλιάτικα λαϊκὰ ἀγωνίσματα. Περιοδ. Γυμναστική, ἔτος Β', Ἀθ. 1951, σελ. 170—173.

86) Βακαλόπουλος Β' σελ. 331.

καὶ τοῦ κεφιοῦ, τελοῦνται ἀθλητικοὶ ἀγῶνες (δρόμος, λιθάρι, πήδημα, πάλη) τιμοῦνται μὲ ἐπαθλα οἱ νικητὲς καὶ ἐπακολουθοῦν ἐπινίκια.

Ἀκόμη κι οἱ γέροι συμμετέχουν στὶς ἐκδηλώσεις σ' ἀνάμνηση τῆς νίκης τοῦ Γ. Καραϊσκάκη (24 Νοεμβρίου 1826)⁸⁷ ἀγωνιζόμενοι σ' ἓνα πρωτόφαντο δρόμο ἀντοχῆς καὶ ταχύτητας. Ντυμένοι μὲ ὅλη τους τὴν ἀρματοσιὰ τρέχουν ὡς τὴν κορφὴ τοῦ λόφου ποὺ ἔστησε τὸ τρόπαιό του ὁ Καραϊσκάκης μὲ τὰ κεφάλια τῶν Τούρκων καὶ ξαναγυρίζουν βαστάζοντας στοὺς ὤμους τους τὸ ἑπαθλο τοῦ νικητοῦ ἀρνί. Κι οἱ νέοι δὲν ὑστεροῦν στὸ ρυθμὸ τῆς παραδόσεως. Τελοῦν ἀγῶνα ἀντοχῆς 5.000 μέτρων⁸⁸.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἀγωνιστικῆς τῶν κλεφτῶν στὴ διαμόρφωση τῆς ψυχολογίας τους ἔπαιτα ἀπὸ ὅσα εἶδαμε φαίνεται νὰ ὑπῆρξε τεραστία. Ἡ ἀποκτημένη μὲ τὴν ἄσκηση φυσιοβιολογικὴ δύναμη ἐπέδρασε σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ ψυχικοῦ σθένους τῶν κλεφτῶν⁸⁹. Ἡ ἀντοχή τους στὴν πείνα, στὴ δίψα καὶ στὴν ἀγρύπνια⁹⁰ βρῆκε στὴν σκέψη τοῦ Fauriel ἓναν πετυχημένο παραλληλισμὸ πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἀραβες ἥρωες⁹¹ τῆς ἐρήμου. Ἡ στέρηση εἶναι κάτι τὸ συνηθισμένο στὴ ζωὴ τῶν κλεφτῶν, μὰ καὶ ἡ αἰτία δημιουργίας ἐνὸς χαλύβδινου χαρακτήρος. Πόσες καὶ πόσες φορὲς δὲν ἔοφαλεν ὁ ἐχθρὸς ὑπολογίζοντας στὴν ἐξασθενημένη δύναμη μετὰ ἀπὸ πολυήμερες μάχες;

«Τρεῖς μέρες κάνει πόλεμο, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες»

Στὴν ἐνιαίᾳ συγκρότηση τῆς πολυμεροῦς προσωπικότητας τοῦ κλέφτη ἡ ἡρωϊκὴ ἐγκαρτέρηση στοὺς βασανισμοὺς καὶ σὸν πόνο προβάλλει μὲ τὴν ἀπαίτηση νὰ παραλληλίζεται μὲ κεῖνη τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως.

Τὰ φρικτὰ βασανιστήρια, ποὺ τοὺς περίμεναν σὲ περίπτωσι ποὺ πιάνονταν ζωντανοί, εἶναι ἀπερίγραπτα. Φτάνει μονάχα ν' ἀναφερθοῦμε σὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ ἡρωϊκοῦ κλέφτη Κατσαντώνη.

«Χτυπᾶτε πελεκάτε με, σκυλιά, τον Κατσαντώνη
δὲν τὸν τρομάζει ὁ Ἀλῆ πασᾶς, φωτιά, σφυρί, κι ἄμόνι».

Νὰ σκεφθῇ κανεὶς πὼς ἦταν τὸ ἐλαφρότερο βασανιστήριο⁹² τὸ νὰ πολτοποιοῦν τὸ σῶμα χτυπῶντας το μὲ τὸ σφυρὶ τοῦ σιδηρουργοῦ σι' ἄμόνι.

Θὰ ἀποτελοῦσε ξεχωριστῆς σημασίας προσφορά μιὰ εἰδικὴ μελέτη ποὺ θὰ

87) Στ. Παπαδοπούλου, «Τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ περίοδος Διακυβερνήσεως τοῦ Καποδίστρια», Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 68 κ.ε.

88) Βλ. Περιοδικὸν «Γυμναστικὴ Ἀναγέννησις», ἔτος Α' τεύχ. 4—5 (1962) σελ. 55—56.

89) FAURIEL βλ. σελ. 36.

90) Βακαλόπουλος σελ. 331.

91) FAURIEL σελ. 36.

92) Ὁ Κατσαντώνης ἦταν ὁ πιὸ ξακουστὸς κλέφτης τῆς Αἰτωλο-Ἀκαρνανίας καὶ τῶν Ἀγρῶν. Ἀπὸ Σαρακατράνιζ οἰκογένεια, γεννήθηκε σὸ χωριὸ Πετροβοῦνι γύρω στὰ 1770. Ἦταν τὸ φόβητρο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Τὸ 1880 περίπου ἀναγνωρίστηκε καπετάνιος στοὺς ἀγῶνες τοῦ ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ κατᾶφερε στὰ 1806 νὰ φονεῖσῃ τὸν ξακουστὸ Βλῆ - Γκέκα, τὸ 1809 προσβλήθηκε ἀπὸ θανατηφόρα ἀρρώστια (εὐλογία) καὶ κατέφυγε σὲ μιὰ σπηλιὰ σὸ Μοναστηράκι Ἀκαρνανίας. Προδομένος πιάστηκε καὶ ὑπέφερε μαρτυρικὸ θάνατο ποὺ στοὺς στίχους τοῦ βάρδου τοῦ ἀρματολισμοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη πῆρε τὴ διάσταση τοῦ μοναδικοῦ παραδείγματος περιφρόνησης τοῦ βασανιστηρίου.

συγκέντρωνε τὰ στοιχεῖα διαγραφῆς τῶν τρόπων μὲ τοὺς ὁποίους βασάνιζαν καὶ ἐκτελοῦσαν οἱ Τούρκοι τοὺς αἰχμαλώτους τῶν. Βέβαια οἱ κλέφτες ὑπέφεραν τὰ βασανιστήρια χωρὶς νὰ βγάξουν μιὰ ἀπὸ τὸ στόμα τοὺς κι ὅταν τοῦτο γινόταν, μόνο βρισιὲς καὶ περιφρονητικὰ λόγια ξεστομίζονταν πρὸς τοὺς βασανιστές⁹³.

Ἐχομεν ζωντανὸ τὸ παράδειγμα τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἥρωα Θανάση Διάκου.

«Ἐμέν' ἂν μὲ συμβλίσετε, ἓνας Γραικὸς ἐχάθη.

Ἄς εἶν' καλὰ ὁ Ὀδυσσεὺς κι ὁ καπετάν' Νικήτας.

Αὐτοὶ θὰ χαίρουν τὴν τουρζιὰν κι' ὅλον σας τὸ Δοβλέτι».

(Fauriel σελ. 213)

Μὲ τὴν πλήρη ἐπίγνωση τοῦ παραμονεύοντος θανάτου οἱ κλέφτες ἀποχωρίζονταν μὲ τὴν εὐχή, ποὺ ἦταν μαζὶ καὶ ράπισμα κατὰ τῆς ἀναπόφευκτης ἀπειλῆς. Κ α λ ὁ β ὅ λ ι! ἢ Κ α λ ὁ μ ο λ ὅ β ι! κι ἡ εὐχή ἔπαιρνε τὸ βάρος μιᾶς εὐθύνης τόσο ἀπέναντι στὴν ἐνδόμυχη ἐπιθυμία τοῦ κλέφτη νὰ μὴν πέση στὰ χέρια τοῦ Τούρκου, ἀλλὰ περισσότερο γιατί θὰ γινόταν ἀφορμὴ νὰ διασκεδάσουν οἱ μουσουλμάνοι μὲ τὸ θέαμα ποὺ προσέφερε τὸ μαρτύριό του. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ κλέφτη, ὅταν δὲ μπορούσε πὰ ν' ἀγνωστοῖ καὶ ἦταν βέβαιο πὼς θὰ ἤπερτε στὰ χέρια τοῦ Τούρκου, ἦταν νὰ τοῦ κόψουν οἱ δικοὶ του τὸ κεφάλι.

Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης ὑμνήσε τοῦτο τὸ αἶσθημα ὑπερφηφανείας τῶν γνησίων Ἑλλήνων, στὸ ποίημά του, «Ὁ Ἀστραπόγιαννος». Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ δὲν ὑστέρησε στὴ συγκινητικὴ ἀπόδοση τῆς γεμάτης μεγαλειῶς στιγμῆς.

«... Πᾶρτε μου τὸ κεφάλι

νὰ μὴν τὸ πάρη ἢ τουρζιά, τὸ πάγη στὸ βεζίρη

τὸ ἰδοῦν ὄχθοι καὶ χαίρουνται, οἱ φίλοι καὶ λυποῦνται».

(Fauriel σελ. 311)

Ἦταν μεγάλη ἡ τιμὴ γιὰ τὸν κλέφτη νὰ πέση στὸ πεδίο τῆς μάχης. Οἱ σύντροφοί του τὸν μνημόνευαν μὲ τὴ λέξη «σφαγάρη»⁹⁴ ποὺ ἐξέφραζε τὴ συμπὸνια καὶ τὴν ἐκτίμησι στὸν ἀδικοχαμένο. Ἀντίθετα ἡ λέξι «ψοφίμι» λεγόταν γιὰ τὸν κλέφτη ποὺ τὸν ἔβρισκε ὁ θάνατος στὸ κρεβάτι ἀπὸ κάποια ἀσθένεια. Παρ' ὅλη τὴν εἰρωνικὴ τῆς διάθεσι, ἡ λέξη, ποὺ περικλείει τὴν ἀποστροφή τῶν κλεφτῶν πρὸς αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ θανάτου, δὲν παύει νάσαι κι ἓνας εὐφημισμὸς γιὰ τὴν ἀνεπιθύμητη περίπτωσι.

Παρ' ὅλο ποὺ τὸ περιβάλλον τῶν κλεφτῶν ἐπιδροῦσε ἀποφασιστικὰ διαμορφώνοντας τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνισι ἀγριωπή, τὸ ἐσωτερικὸ τῆς συγκρότησι τῶν κλεφτῶν κορύφωσι μίαν λεπτότατη εὐγένεια χαρακτῆρος⁹⁵.

Ἡ ἀνθερότητά τους ἐκδηλωνόταν εἴτε μὲ τὴ συμπεριφορὰ τους ἀπέναντι στοὺς αἰχμαλώτους ἐχθροὺς ποὺ τοὺς σκότωναν χωρὶς διαδικασίες καὶ ἀπάνθρωπες τιμωρίες, εἴτε πρὸς τὶς γυναῖκες⁹⁶ ποὺ τύχαινε νὰ σύρουν μὲ ἀρπαγή, στὸ λημέρι τους μὲ σκοπὸ νὰ ζητήσουν λύτρα.

Ὁ σεβασμὸς στὴ γυναικεία φύσι, δείγμα ὑψηλοῦ ἱπποτικοῦ ψυχισμοῦ, ἀνοίγει μίαν ἀστείρευτη πηγὴ ἀξιών, ποὺ ἡ πειθαρχημένη θέλησι τοῦ κλέ-

93) FAURIEL σελ. 37.

94) FAURIEL σελ. 37.

95) FAURIEL σελ. 38.

96) FAURIEL σελ. 39.

φτη καλιναγωγούσε ως τὸ σημεῖο τοῦ ἠθικοῦ προτύπου. Κι ἡ θρησκευτικότητα καὶ εὐσέβεια πρὸς τὸ Θεῖον καὶ τὴν πατρίδα ὑπαγορευόταν στὸν κλεφταρματολό, παρ' ὅλον πὺ πολλὰς φορὲς ὁ βίος του ἦτο ἄτακτος, ἀπὸ ἕνα ἀκράτητο ἀνάβλυσμα τοῦ ἀτόφιου Ἑλληνικοῦ χαρακτήρα. Νὰ γιατί ὁ κλέφτης στέκεται μπροστὰ στὸν Τοῦρκο ἀκλόνητος στὴν πίστιν του, γιατί ἡ θρησκεία κι ἡ Παρίδα δένονται σὰν ἀξίες μὲ τὴν ἀτομικὴ του ἀξιοπρέπεια.

Μὲ τέτοια διαπαιδαγώγηση καὶ τέτοια συγκρότηση ὁ χαρακτήρας τῶν κλεφτῶν ἀνυψώνεται σ' ἕνα ἐπίπεδο ἀνώτερου πολιτισμοῦ. Ἡ ἔκφραση τῆς Δαρμώνειας φιλίας συναντᾶται μεταξὺ τῶν κλεφτῶν καὶ ἡ ἀδελφούνη τους μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ἀπέρρεε ἀπὸ τὴ συσπείρωση τοῦ ὁμαδικοῦ ἀγωνιστικοῦ πνεύματος.

Τὸ «Ὀλυμπιακὸν ἰδεῶδες» σπρώχνει τὴν ψυχὴ τῶν κλεφτῶν στὴ γνήσια ἔκφραση τοῦ τίμιου ἀγῶνα. Μιὰ ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς Ἑλληνικῆς Ψυχῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ξεχωρίζει φωτεινότετη πηγὴ μὲς στὸ σκοτάδι τῆς δουλείας. Κι ὕστερα θὰ δώσῃ τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας, πὺ ἡ παγκόσμια σκέψη θεώρησε προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου.

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

Ἄν ἡ φιλελεύθερη ζωὴ τῶν κλεφτῶν ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν στὸ σῶμα ν' ἀναπτύξῃ τίς δυνάμεις του διοχετεύοντάς τες στὴν ψυχὴ, τότε θὰ μπορούσαμε συμπερασματικὰ νὰ ποῦμε πῶς τὸ θαῦμα τῆς ἀναστάσεως τοῦ γένους χρωστᾶ πολλὰ στὸ σπινθήρα τοῦ ἀθλητικοῦ πνεύματος. Ὁ σπινθήρας αὐτὸς ἔδωσε μὲ τὴ μικρὴ του λάμψη τὸ φῶς πὺ ἔκαμε τὸν Νεοέλληνα νὰ διῇ ὄχι μόνον τὴν ψυχὴ ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα του, τὸ σῶμα πὺ τοῦ χάρισε ὁ Θεὸς νὰ τὸ χρησιμοποιοῦ γιὰ τὴν αὐτοπεποίθηση, καὶ τὴν ἀξιοπρέπειάν του. Ἡ δεξιότητά καὶ ἡ ἐπιτυχία τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων φέρνουν τὴν ἰκανοποίησιν πὺ ἀπὸ τὸ σῶμα μεταδίδεται στὴν ψυχὴ. Ὁ νικητὴς ἔφηβος δὲν ὑπομένει ἄλλο τὸ ζυγόν. Κι ὁ ἔνας ἔφηβος μὲ τὸν ἄλλο ἀποτελοῦν τὸ Ἔθνος. Τὸ Ἔθνος αὐτὸ ἐγνώριζε πάντα τίς ψυχικὲς του δυνάμεις. Ὅταν ὅμως ἄρχισε νὰ διαπιστώνῃ καὶ τίς σωματικὲς, δὲν συγκρατήθηκε ἄλλο. Ἀπὸ τὸ σημάδι τοῦ δέντρου στὰ βουνά, πέρασε στὸ σημάδι τοῦ Τοῦρκου, πὺ τοῦ καταπατοῦσε τὴν ἐλευθερίαν.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Προσπαθήσαμε νὰ διαγράψουμε τὴ μορφή μᾶς ξεχωριστῆς κοινωνικῆς συγκρότησης μέσα στοὺς χρόνους τῆς δουλείας ἐπιχειρώντας νὰ πλησιάσουμε ὅσο μᾶς ἐπέτρεψαν οἱ πηγές, τὴν καθημερινὴ ἀπασχόλησιν τῶν κλεφτῶν καὶ τίς προσπάθειές τους νὰ καλλιεργήσουν αὐθόρμητα τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα. Δίνοντας στὴν ἀρχὴ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐμφανίζονται καὶ δροῦν οἱ κλεφταρματολοί, παραθέσαμε ἔπειτα τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα μὲς ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαφαίνεται ἡ ἀγωνιστικὴ προσπάθεια διαμόρφωσης τῆς σωματικῆς καὶ ψυχικῆς δυνάμεις τοῦ κλεφταρματολικοῦ κόσμου καὶ τέλος ἐπισημάνουμε τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀγωγῆς στὴν ὅλη ὑπόθεσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους.

Μὲ τῆς δυσκολίες πὺ παρουσιάζει ἡ μεθοδικὴ ἔρευνα καὶ ἡ καταφυγὴ στὶς πηγές τῶν πληροφοριῶν, καὶ παρὰ τὴν ἐπίπονη ἐνασχόλησίν μας, θέλουμε νὰ τονίσουμε ἀκόμη μιὰ φορὰ πῶς τὸ θέμα εἶναι ἀδύνατον ν' ἀναπτυχθῇ στὴν ὁλότητά του, μέσα στὰ ὅρια μιᾶς ὀλιγοσέλιδης ἐργασίας.

Ἡ παροῦσα ἐργασία ἔγινε μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι συμβάλλει στὴν προσπάθεια συστηματικῆς ἔρευνας τῶν θεμάτων πὺ θίγει, ἀλλὰ καὶ ἀποτελεῖ, νομίζουμε, ἕνα εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο στὴν Ἀθλητικὴ δραστηριότητα τοῦ Κλεφταρματολισμοῦ.

... Λάμπειν ὁ ἥλιος στὰ βουλά, λάμπει καὶ στὰ λαγκάδια
"Ἐτσι λάμπει κι' ἡ κλεφτουργιά, οἱ Κολοκοτρωναῖοι πῶχουν
τ' ἀσήμια τὰ πολλὰ
τὶς πέντε ἀράδες τὰ κουμπιά, τὶς ἔξι τὰ τσαπράζια...

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ 21 ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ

ΠΑΥΛΟΥ ΒΡΕΛΛΗ
Γλύπτου

Οἱ Турταῖοι τῆς Λαϊκῆς Τέχνης ἔδειξαν κι' αὐτοὶ — μὲ τὴ δύναμη τῆς ἀγάπης, γιὰ τὴν ἐλευθερίᾳ τοῦ Ἑθνους — μ' ἓνα δικό τους τρόπο καὶ ἐπίκιара μέσα, τὴν ξεχωριστὴ τεχνικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἔμπνευση καὶ ἀκόμη μὲ τὴν παράδοση ποὺ ἔφερναν ἀπὸ αἰῶνες, σ' ὅ,τι ἦταν χρήσιμο γιὰ τὸν ἀφανισμό τοῦ κατακτητοῦ, γιὰ ὅ,τι ἦταν ὠραῖο γιὰ τὴ λεβεντιὰ τῶν παλληκαριῶν, γιὰ ὅ,τι ἦταν ἱερὸ γιὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Γένους.

Τίποτε δὲν ἔχασε ὁ λαϊκός μας καλλιτέχνης, ἀπὸ τὴ γενιά του, τὴ δόξα του, τὴν ἀντρειοσύνη καὶ τὴν ὁμορφιά τοῦ τόπου του.

Ἀπὸ τὴν Κλασσικὴ ἐποχὴ ἔχομε παραστάσεις, ποὺ ἡ Ἀθηναῖα μὲ τὸ δόρυ, ὄρθια στυλιζαρισμένη καὶ μὲ ἔντεχνη χάραξη καὶ μὲ τεχνικὴ ἄψογη, φιγουράρει, σὲ μιὰ παλάσκα, κρατῶντας καὶ πάλι τὸ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα. Αὐτὴ πλαισιώνεται ἀπὸ σημαῖες μας ἐνῶ ποικίλματα λαϊκὰ δένουν τὴν ὅλη σύνθεση, δημιουργῶντας ἔτσι μιὰ ἀντίθεση τοῦ μαύρου (sabat) στοῦ ἄσπρου, εὐγενικὸ μέταλλο. Θυμίζει αὐτό, στὸν σύγχρονο πολεμιστὴ, τὴν δοξασιμένη προγονικὴ καταγωγή του.

Μὲ τοὺς βυζαντινοὺς Δικέφαλους καὶ διάφορα ἄλλα μοτίβα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς ἱστοροῦν τὸ μεγαλεῖο τοῦ Βυζαντίου, στὰ γιαταγάνια, καργιοφύλια, γιλέκα, καϊμαλιὰ κλπ. Μὲ λαϊκές, λιτές, ἀπέριττες, καλλιγράμμες, στυλιζαρισμένες συνθέσεις, διηγοῦνται τὴν τυραννία, τὴν λεβεντιὰ καὶ τὴν ἀντρειοσύνη τῶν μαρτύρων τῆς ἐλευθερίας.

Καὶ νά, ὅλοι μαζί, οἱ ἀργυροχρυσόχοι, οἱ ξυλογλύπτες, οἱ ζωγράφοι, οἱ μεταλλουργοί, οἱ ὑφάντρες καὶ οἱ κεντήστρες, στρωμένοι στὴ δουλειὰ μὲ ζῆλο καὶ πατριωτικὸ παλμό, τοποθετοῦν μὲ τὴν τέχνη τους, τὸ γεγονὸς τόσο ζεστό, τόσο σοφὰ καὶ ἀγνὰ καὶ ὁμορφα, ὥστε τὸ καθάριο νόημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἔθνους γιὰ τὴν ἀπολύτρωσή του — μὲ τὰ σύνεργά τους, μὲ τὶς δυνάμεις τους τὶς καλλιτεχνικὲς καὶ τεχνικὲς — νὰ προβάλλεται λαμπρὸ καὶ διαρκὲς στοὺς μαύρους αἰῶνες τῆς δουλείας.

Νυχτοβραδιάζουν μὲ τὰ λυχνάρια τους στοὺς ἀργαλιοὺς καὶ ὑφαίνουν τὸ χάραγμα τῆς ἀπελευθερώσεως, κεντοῦν περίτεχνα μὲ πλουμιστὲς κλωστὲς πολύχρωμες τὴ Δόξα καὶ τὴ Νίκη.

Κτυποῦν τὰ πολύτιμα μέταλλα, τὰ λυώνουν, τὰ χυτεύουν στὰ ἐργαστήρια τους καὶ ὁ ἦχος συνταιριάζεται μὲ τὸν ἦχο καὶ ἀπόηχο μιᾶς παλαιᾶς δόξης καὶ μιᾶς ἐλευθερίας ποὺ γεννιέται καὶ πάλι, μετὰ τέσσερες αἰῶνες σκληρῆς.

Τίποτε δὲν ἔχασαν στὸ πέρασμα αὐτῶν τῶν αἰώνων αὐτοὶ οἱ ἐργάτες τῆς τέχνης. Τίποτε δὲν παρέλειψαν καὶ πάντα μᾶς θυμίζουν, γιὰ τὸ κάθε πρᾶγμα ποὺ ἔφτιαξαν οἱ πρόγονοί τους. Μᾶς δίδουν μιὰ ἱστορία ὁλόκληρη, ζωντανή, ἀληθινή, μὲ ἀγάπη καὶ πάθος, φτιαγμένη ἀπὸ τὰ χέρια τους, γιὰ τὸ σκοπὸ

τῆς Μεγάλης Ἰδέας, καὶ τοῦ φορέα τῆς, τῆς Ἑλευθερίας!

Μ' ὅλα τὰ ὑλικά καὶ μὲ ὅλα τὰ μέσα μᾶς διηγοῦνται τόσα πολλὰ — μὲ τόσα λίγα ὑλικά καὶ μέσα — στὶς θάλασσες καὶ τὶς στεριές.

Γνωστὸ εἶναι ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν πρακτικὴν τοῦ κάθε πράγματος, τὸ καλλιτεχνικὸ ἔνστικτο, τὸ ἀλάθητο αἰσθητικὸ κριτήριον, τοποθετοῦσαν καὶ τὴ σωστὴ θέσιν τοῦ κάθε θέματος.

Στ' Ἀρχοντικά, ἱστοροῦν, οἱ λαϊκοὶ μας ζωγράφοι, τοὺς τοίχους, τὸ μεγαλεῖο καὶ τὸ κλέος τῶν προγόνων. Ἀρχαῖοι Ναοί, προσωπογραφίες Θεῶν καὶ Ἑρώων, κάστρα Βυζαντινά, πολιτεῖες καὶ καράβια καὶ μάχες, ὅ,τι καλλίτερον θυμιοῦνται, ὅ,τι καλλίτερον ἀγαποῦν.

Τὸ κάθε τί ποὺ κτίζουν οἱ λαϊκοὶ μας ἀρχιτέκτονες — μὲ γοῦστο ποὺ θαυμάζομε καὶ μιμούμεθα σήμερα — τὸ προσαρμόζουν στὶς ἀνάγκες τοῦ καιροῦ τῶν, γιὰ ἄμυνα, πολεμίστρες, κρυψῶνες γιὰ ὅπλα, γιὰ ἀνθρώπους.

Στὴν κοφτερὴν πάλα θὰ δῇ κανεῖς, πῶς εἶναι χαραγμένα, μὲ καλεμιά ἐπιδέξια, ἢ εὐχή: «Μὲ τὴ νίκη», στίχοι διάφοροι κλπ. Εἶναι γραμμένη ὅλη ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, παραστατικά καὶ λεβέντικα. Στὴν ἀρχὴ τῆς πάλας βλέπομε μιὰ κουκουβάγια. Συνέχεια πὶο κάτω ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Βυζαντινὸς αἰτός. Τὸ λαϊκὸ αἶσθημα πλουτίζεται μὲ τὰ συμπληρωματικά του στοιχεῖα καὶ μὲ τὴν ἄσπογη καλεμιά καὶ σφυριά τοῦ σπιτσουνιοῦ καὶ τὴν τέλεια τεχνικὴ τοῦ σαμβάτ, ὥστε νὰ ἐπεκτείνεται ὡς τὴ θήκη τῆς πάλας, ποὺ θὰ χρησιμεύσῃ γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τῆς Τουρκίας.

Εἶναι ὁμορφα, ἀληθινά, μ' ἀγάπη καμωμένα, ὅπως καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἑλευθερίαν, ὅπως ἡ λεβεντιά τοῦ παλληκαριοῦ ποὺ θὰ κρατᾷ ὑπερήφανα στὸ χερί του, ὅλη τὴν Ἑλλάδα, τὴ δική του πατρίδα.

Πολλὲς εὐχὲς καὶ στίχοι γράφονται στὰ γιатаγάνια, πολλὰ σύμβολα, πολλὰς ἱστορίες. Ὅ,τι εἶχαν τὰ μάζεψαν στοργικά καὶ τὰ ἔβαλαν ἐπάνω, σημάδια ἡρωικῆς μνήμης, στὸ χρυσὸ καὶ στὸ ἀσῆμι, στὸ ξύλο, στὸ σίδερο καὶ στὸ ὑφαντό, ὅλα σύμβολα γιὰ τὸν ἱερὸ ἀγῶνα, κατὰ τοῦ δυνάστη.

Γενικά τὰ βλέπεις, στὰ καριοφύλια, στὰ σπαθιά, στὰ χαϊμαλιὰ καὶ τὶς παλάσκας, στὶς πυριτιδοθήκες καὶ παγούρια, τάσια καὶ κοσμήματα, στὰ χρυσοκέντητα τῶν συρμακέσιδων γιλέκια, στὰ σελάχια καὶ σὲ ὅ,τι εἶχε σχέση μὲ τὸν ἀγῶνα.

Δὲν μπορεῖ νὰ πῇ κανεῖς, πῶς ἔμεινε ἡ παράδοση στὰ ἀντικείμενα οἰκιακῆς μόνον χρήσεως καὶ στὰ κοσμήματα τῶν ἀρχοντάδων κλπ. ἀλλὰ ἀτόφια εἶναι μεταφερμένη, μὲ ἀγάπη καὶ ἀλήθεια καὶ πίστιν, στὸν πόλεμον ποὺ κάνουν.

Μὲ τὸ ὕψος τους, τὴν τεχνικὴ καὶ καλαισθητικὴ κατάρτιση καὶ τὸ ὑψηλὸ φρόνημα, αὐτοὶ οἱ Τυρταῖοι τῆς τέχνης, μᾶς συγκινοῦν βαθύτατα, διότι δὲν ἔμειναν ἀμέτοχοι στὸν Ἀγῶνα. Ἔδωσαν μὲ τὴ ζέστη τῆς ψυχῆς των τὸ πᾶν, τὸ ὠραῖο καὶ ὑψηλὸ ποὺ πίστεψαν στὸ 1821.

Τὸ καμάρι ποὺ αἰσθάνεται τὸ παλληκάρι γιὰ τὴν ὠραία φορεσιά, γιὰ τὸ κοφτερὸ γιатаγάνι, γιὰ τὸ χαϊμαλι ποὺ κρεμοῦσε, τοῦ δυνάμωσαν τὴν πίστιν καὶ τὸν ἔκαναν ὑπερήφανο γιὰ τὴν καταγωγὴ του.

Τὰ χρυσὰ χέρια τῶν γυναικῶν τραγουδοῦν μὲ τὴ σαῖτα καὶ τὸ βελόνι τὸ ξεοκλάβωμα καὶ τὴν ἑλευθερίαν καὶ τὸ κτύπημα τοῦ σπιτσουνιοῦ, μὲ τὰ χέρια τοῦ χρυσοκοῦ, τὸ ξύπνημα ἀπὸ τὴ σκλαβιά.

Ὅλα μαζί τὰ συνάφια τῶν διαφορῶν εἰδικότητων κάνουν μιὰ συμφωνία μαζί μὲ τὸ κελάδημα τοῦ καριοφυλίου, συνθέτοντας τὸ τραγοῦδι τῆς ἑλευθερίας, μὲ φόρμες πολυποικίλες, μὲ χάραγμα ἀδρὸ καὶ καθαρό, μὲ τὴν πολυχρωμία, μὲ τὴν εὐγένεια καὶ χάρη, ποὺ κλείνουν μέσα τους, καθὼς ἐμεῖς, σήμερα, χαιρόμεθα καὶ τιμοῦμε τὰ 150 χρόνια τῆς ἀνεξαρτησίας μας.

Χρειάζεται βέβαια ειδική ανάλυση τῶν διαφορῶν κλάδων τῆς Λαϊκῆς μας Τέχνης, τόσο σὴ γέννηση διαφορῶν παλαιῶν ὅσο καὶ τῶν νέων μοτίβων, ποὺ ἔφθασαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἔτσι νοιώθει κανεὶς τὴν ὑψηλὴν στάθμην τῶν καλαισθητικῶν συγκινήσεων τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, ποὺ τὸ σκλάβωμα τῶν 400 χρόνων δὲν τοὺς ἄφησε νὰ καθοῦν ἢ νὰ παρασυρθοῦν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ ξένες ἐπιδράσεις.

Ὁ μόχθος αὐτός, ἡ ἀγωνία καὶ ἡ λαχτάρα τοὺς καὶ ἡ εὐθύνη νὰ κρατήσουν τὴν παράδοση, φανερώνει δύναμιν καὶ γνώσεις τεχνικῆς, ποὺ θὰ ζήλευαν ἀκόμη καὶ οἱ φραγγόφιλοι, γιατί ἀπὸ τὴν ξενομανία τοὺς, θεωροῦν πιὸ τέλεια τὰ ξένα. Τὴν ἀγνότητα, τὴ λιτότητα τῆς γραμμῆς καὶ τῆς φόρμας θὰ τὴ βροῦμε στὴν δική μας Λαϊκὴ Τέχνη.

Χρειάζεται νὰ πάρῃ τὴ θέση τῆς καὶ μιᾶς ἐργασίας — μέσα στὶς τόσες ποὺ ἔγιναν — ποὺ νὰ ἀφορᾷ ὅλους τοὺς κλάδους ὅχι μόνον ἀπὸ ἱστοριολαογραφικῆς πλευρᾶς, ἀλλὰ καθαρὰ καλλιτεχνικῶν ἀναλύσεων καὶ πρακτικοτεχνικῆς ἐξετάσεως περισσότερο, ποὺ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ διηυκόλυνε τοὺς ἐχόντας θέλησιν καὶ ἀγάπην γι' αὐτά, νὰ τὰ συνεχίσουν καὶ σήμερα, μιὰ καὶ ὁ κόσμος γενικὰ εἴτε ἀπὸ μόδα ἢ ἀνάγκη ἀγοράζει ὅ,τι βρῇ παλαιό, λαϊκὸ στὰ διάφορα Παλαιοπωλεῖα.

Ἀλλὰ καὶ κάτι ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰ τοῦ πράγματος εἶναι εὐχάριστο, τὸ ὅτι δηλ. ἀγοράζοντας τὰ παλαιὰ λαϊκὰ ἀντικείμενα, ζωντανεύουμε κάτι ποὺ νεκρώνεται συνεχῶς μὲ τὴ βιομηχανοποιημένη, μαζικὴ παραγωγὴ ἄλλων εἰδῶν.

Καὶ ἓνα ἀκόμη: Νὰ μὴ μένουν μόνον, γιὰ τοὺς μελετητὲς στὰ Μουσεῖα, μὲ τοὺς ἀριθμοὺς στὶς καθαρὲς βιτρίνες, ἀλλὰ νὰ γίνουν κτῆμα τῶν πολλῶν, ἔστω καὶ σὲ ἀντίγραφα (κόπιες), προσσιτὰ στὸν καθένα. Θὰ διαποτίζουν δὲ μικροὺς καὶ μεγάλους μὲ μιὰ ἀγάπην, γι' αὐτά, ποὺ περιφρόνησαν χθές.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Οἱ φωτογραφίες προσφέρθηκαν εὐγενικὰ ἀπ' τὸ Μουσεῖο Μπενάκη ποὺ τὸ εὐχαριστῶ κι' ἀπὸ τούτῃ τὴ θέση.

Π. ΒΡΕΛΛΗΣ

IV

ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΚΑ

Α΄
ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ

Γιάννινα (παλιά γκραβούρα)

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΙΝΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙ. ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΙΔΑΝ ΟΙ ΞΕΝΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ

Ἡ μελέτη τῶν ἔργων τῶν ξένων περιηγητῶν, πού ἦρθαν στήν Ἑλλάδα τὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Οἱ ξένοι αὐτοὶ ἦταν μορφωμένοι καὶ γνώριζαν καλὰ τὴν κλασσικὴ φιλολογία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῶν ἀρχαίων. Οἱ ἐντυπώσεις καὶ οἱ περιγραφές τους εἶναι γεμῖτες ἀπὸ τίς κλασσικὲς ἀναμνήσεις καὶ προσπαθοῦσαν νὰ ἐξακριβώσουν ἐπὶ τόπου τίς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων γιὰ διάφορες πόλεις, ναοὺς, ἔθιμα καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα. Παράλληλα ἐνδιαφέρονταν καὶ γιὰ τὴν κατάστασι πού ἐπικρατοῦσε στὴ χώρα μας τὸν καιρὸ πού ἦρθαν καὶ μᾶς ἄφισαν σχετικὰ μὲ αὐτὴ πολλές καὶ ἀξιόλογες πληροφορίες.

Τὰ Γιάννινα τοὺς τραβοῦσαν ιδιαίτερα, γιὰτὶ τότε ζοῦσε ὁ Ἀλῆ πασᾶς, πού εἶχε ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τίς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις καὶ ἔπαιξε κι αὐτὸς τὸν ρόλο του στὰ πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἄλλες πληροφορίες, πού ἄφισαν οἱ περιηγητὲς γιὰ τὰ Γιάννινα, ἔγραψαν ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴν κατάστασι στὴν πόλιν αὐτή. Τὶς ἐντυπώσεις αὐτὲς θὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ.

Πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ θοῖσκουμε στὰ βιβλία τοῦ T. Smart Hughes, τοῦ H. Holland, λιγώτερες στοῦ F. Rouqueville καὶ τοῦ W. M. Leake. Τῶν δύο τελευταίων δὲν μπόρεσα νὰ ἰδῶ ὅλα τὰ βιβλία καὶ ἴσως μοῦ ξεφεύγουν ορισμένες πληροφορίες τους.

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις εἶχα δώσει στὶς σελίδες τῆς «Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας» ἐντυπώσεις χωριστὰ ὀρισμένων περιηγητῶν γιὰ τὰ Γιάννινα· ἐδῶ τώρα στὶς σελίδες πού ἀκολουθοῦν, θὰ ἐπιχειρήσω νὰ δώσω μιὰ συγκεντρωμένη εἰκόνα τῶν ἐντυπώσεων τῶν περιηγητῶν.

Πολλὲς πληροφορίες ὑπάρχουν γιὰ τὴν πνευματικὴν κατάστασι στὰ Γιάννινα στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἰδοῦμε πῶς εἶδαν τὰ πράγματα οἱ ξένοι πού ἔρχονταν ἀπὸ μακριά, ἦταν μορφωμένοι καὶ κατὰγονταν ἀπὸ χώρες ἐλεύθερες καὶ μὲ ἀνώτερο πολιτιστικὸ καὶ μορφωτικὸ ἐπίπεδο. Ἡ Ἑλλάδα ἦταν τότε ἀνατολή, τὰ Γιάννινα κοντὰ στὴν Ἀλβανία· οἱ περιηγητὲς πίστευαν ὅτι ἔρχονταν σὲ μιὰ χώρα πού ἔλαμψε τὰ παλὰ τὰ χρόνια, τώρα ὅμως ἦταν ὑποδουλωμένη καὶ ἡμιθάρβαρα. Κάθε τι πού ἔδειχνε ὅτι ὑπῆρχε κι ἐδῶ μάθησι, πολιτισμός, κάτι ἀπὸ τὴν κίνησι τῶν ἰδεῶν, πού ὑπῆρχαν στὴ Δύσι, τὸ πρόσεχαν καὶ τὸ σημείωναν, πολλὲς φορὲς μὲ εὐχαρίστησι καὶ ἱκανοποίησι.

Ἔτσι γιὰ τὰ Γιάννινα μᾶς ἔδωσαν ἀρκετὲς πληροφορίες πού ἀξίζει νὰ μελετήσουμε καὶ νὰ ξαναθυμηθοῦμε.

Μόρφωσι γενικῶς

Σχετικὰ μὲ τὸ γενικὸ ἐπίπεδο τῆς μορφώσεως στὰ Γιάννινα οἱ ξένοι περιηγητὲς, ὅταν ἀναφέρονται σ' αὐτό, ἔχουν στὸ νοῦ τους ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τίς ἐπιτευξεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σ' ὅλα τὰ πεδία τῆς σκέψεως καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴ μακροχρόνια δουλεία τῶν Νεοελλήνων στοὺς Τούρκους καὶ τὴ γενικὴν κατάστασι τῆς μορφώσεως σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπως τὴ γνώρισαν οἱ ἴδιοι. Αὐτὲς οἱ βασικὲς σκέψεις ἄλλους κάνουν νὰ εἶναι αὐστηροὶ καὶ ἄλλους ἐπικριεῖς στὴν ἐκτίμησιν τους γιὰ τὰ Γιάννινα.

Ἡ αὐστηρὴ ἄποψις μᾶς παρουσιάζει κάπως σκοτεινὰ τὰ πράγματα. Παρατη-

ρεϊται ὅτι λίγα μποροῦν νὰ λεχθοῦν σχετικὰ μὲ τὴ φιλολογικὴ κίνησι τῆς κοινωνίας τῶν Γιαννίνων. Ἄν μερικοὶ ὀνομάζουν τὰ Γιάννινα «Ἀθήνα τῆς νέας Ἑλλάδος» αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μορφὴ λόγου ποὺ δείχνει τὴν ὑπερβολή, καὶ μάλιστα κακὸ δείγμα τῆς μορφῆς αὐτῆς τοῦ λόγου. Τώρα μάλιστα ἡ φιλολογία ἀρχίζει νὰ ξυπνήσῃ σ' ὁλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ λήθαργο, στον ὁποῖο βρισκόνταν ἀπὸ τόσους αἰῶνες. Ἡ κίνησή της αὐτὴ εἶναι ἀδύναμη, χαμωσέρεται ναρακωμένη, ἀντὶ νὰ ξετινάζεται στὰ ὕψη ὅπως πρὶν, μὲ πέταγμα δετοῦ. Τὰ πνεύματα τῶν κατοίκων ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἔχουν ἐξουθενωθῇ τόσο μὲ τὶς εὐτελεῖς φροντίδες καὶ δέθηκαν τόσο βαρεῖα μὲ τὶς χειροπέδες τῆς δεσποτικῆς ἐξουσίας, ὥστε δύσκολα μποροῦν νὰ ἔχουν τώρα ὑψηλὰς βλέψεις· οὔτε κατέχουν οὔτε μποροῦν νὰ διαθέτουν τὴ δημιουργικὴ ἐκείνη φλόγα τῆς μεγαλοφυΐας «τὴν ἄβαντον ψυχὴν» ποὺ χαρακτῆριζε τοὺς μεγάλους προγόνους των. Στὰ κείμενά τους παρατηροῦμε τώρα μόνον ἀσθενεῖς ἀντιγραφές τῶν ἀρχαίων ἢ μάταιες προσπάθειες γιὰ πρωτοτυπία, ὅπου κάθε ἀληθινὴ καλαισθησία καὶ ἀπλότητα καταστρέφονται. Λεπτολόγες κοινοτυπίες, ἐπιπόλαιες παρατηρήσεις, μεταφυσικὲς ἀνοισιές, ἀνακριθεῖς λεπτομέρειες παραμορφώνουν τὶς σελίδες τῶν ιστορικῶν, τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν φιλοσόφων, τὰ ἔργα τῶν ὁποίων δίνουν λιγιστὸ χρῶμα στὴν πολιτικὴ, στὴ συνοχὴ τῶν γεγονότων ἢ στὶς ιδιότητες τοῦ χαρακτῆρα· ἐνῶ ἡ φλόγα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαότητας ἀπουσιάζει ὁλότελα ἀπὸ τὶς συλλήψεις καὶ τὶς ἐκφράσεις τῶν ποιητῶν τους. Ὅλα ὅμως αὐτὰ δὲ λέγονται ἀπὸ αὐστηρὴ κριτικὴ διάθεση, ἀλλὰ ἀπὸ συμπάθεια. Ὅταν θέλουμε νὰ ἐκτιμήσουμε τὸ φιλολογικὸ χαρακτῆρα ἐνὸς λαοῦ, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὶς περιστάσεις κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ζῇ. Τίποτε δὲν φαίνεται μεγάλο, ὅταν τὸ συγκρίνοimme καὶ ὅταν βλέπουμε ὅτι οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ὑστεροῦν ὡς πρὸς τὸ δυνατό τάλαντο, τὴν ἔκτασι τῶν πληροφοριῶν, τὴν ἀκρίβεια τῆς κριτικῆς, τὴν εὐγλωττία καὶ τὴν ικανότητα κρίσεως, ποὺ παρατηροῦνται στὶς ἐξευγενισμένες πρωτεύουσες τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης· πρέπει νὰ σκεφτοῦμε ἐπίσης τὶς δυστυχίες καὶ τοὺς ἐξευτελισμοὺς τῶν Ἑλλήνων, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ ἀσφάλεια εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ λειτουργία τῆς θεωρητικῆς ἀφρημιμένης σκέψεως, ὅτι οἱ ἀρχές τῆς ἀλήθειας εἶναι οὐσιώδεις γιὰ τὴν εὐγλωττία, ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ χαρακτῆρα εἶναι ἡ τροφὸς τῆς ἐπιστήμης καὶ ὅτι ἡ ποίησι ἀπλώνει τὴν παράτολμη πτήση της μόνον πάνω στὶς φτεροῦγες τῆς ἐλευθερίας.

Σ' αὐτὲς ὅμως τὶς ἄνυχες περιοχὲς ὅπου ἀπὸ τόσα χρόνια ἔχει ἐγκατασταθῇ ἡ τυραννία καὶ ἡ υποψία, ὅπου τὸ σπαθὶ τοῦ Δημοκλέους ἔχει ἐξορίσει τὴ χαρὰ ἀπὸ τὶς καρδιές τοῦ λαοῦ, ἡ ιδιοτέλεια καὶ ἡ τάσι γιὰ ἀπόκτησι πλούτου ἔμειναν τὰ κυρίαρχα πιάθη· ἡ δεισιδαιμονία βοήθησε ἀπὸ καιρὸ νὰ στομώσουν ὅλες οἱ ἐνέργειες τοῦ νοῦ· ἡ βοήθεια ποὺ ἔδωσε ἡ ἐκπαίδευσι στὸ πνεῦμα ὑπῆρξε μικρὴ, ὀλίγες οἱ ἀνταμοιβές ποὺ προτείνονται στὴν ἀμίλλα.

Ὅσοις θὰ ἦταν λάθος νὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ σπóρος τῆς μεγαλοφυΐας δὲν ὑπάρχει πιά ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, ἐνῶ τὸ ὑπόστροφμα τοῦ χαρακτῆρα τους φαίνεται πῶς μοιάζει πολὺ μὲ τῶν προγόνων τους. Μπορεῖ κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ στοὺς νεώτερους τὴν ἴδια ὀξυδέρκεια καὶ εὐλυγισία, ποὺ διέκρινε τοὺς ἀρχαίους, τὴν ἴδια ἐφρευρετικὴν στοὶ νὰ ὑποσκελίζουν τὸν ἀντίπαλο, τὴν ἴδια ὁρεξὶ γιὰ τιμές, ὅσο επικίνδυνες κι ἂν εἶναι, τὴν ἴδια ἐπιθυμία γιὰ πομπή καὶ μεγαλοπρέπεια, τὴν ἴδια ζωνρότητα καὶ ἐπιθυμία τῆς καρδιᾶς, ὅταν ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς τυραννίας. Ἡ κυριώτερη διαφορὰ φαίνεται πῶς εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξωτερικῶν περιστάσεων. Οἱ ἀρχαῖοι ἦταν κύριοι, ὅμως οἱ νεώτεροι εἶναι σκλάβοι· ἐκεῖνοι ζοῦσαν μὲ ἐνσυνειδητὴ ἀξιοπρέπεια σὲ χώρα, ποὺ ἔγινε ἀθάνατη μὲ τὴν ἀνδρεία τους, αὐτοὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ σκύβουν τὸν τράχηλο κάτω ἀπὸ τὸ πόδι κάθε μικροτύραννου.

Σὲ τέτοια ἀτιμώσφαιρα εἶναι ἀδύνατο ν' ἀνθίσῃ ἡ μεγαλοφυΐα· ὥστόσο ὅταν τὰ βλαστάρια μεταφρευτοῦν σὲ καταλλήλοτερο κλίμα, τὰ βρίσκουμε ζωηρὰ καὶ γεμᾶτα

χυμό· ὁ Οὐγκο Φώσκολος, πού μορφώθηκε στὴν Ἰταλία, μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα τέτοιο παράδειγμα. Οἱ Ζωσιμάδες βοηθοῦν καὶ ὁ Κοραῖς φροντίζει γιὰ τὸ φωτισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ γνώση αὐξάνει καὶ θὰ ἐξακολουθήσει νὰ αὐξάνη· μὲ τὴ γνώση ὄχι μόνον ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱκανότητα γιὰ τὴν ἀπόκτησή της θ' αὐξηθοῦν· ὁ πραγματικὸς πατριωτισμὸς θ' ἀπλωθῇ σ' ὅλες τὶς τάξεις καὶ ὅταν ἡ Ἑλλάδα θὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τὰ σωματικά καὶ πνευματικά δεσμά της, τότε τὸ πνεῦμα της θὰ ξαναζήσῃ· τὸ ἄγλυμα τοῦ Μένονος, πού τώρα εἶναι βουβό, ὅταν φωτισθῇ ἀπὸ τὶς ἀκτίνες τῆς Ἑλευθερίας, θὰ βγάλῃ πάλι τοὺς ἀρμονικοὺς ἤχους του¹.

Ἔτσι καὶ τὸ ὕφος τῶν συνομιλιῶν τῶν κατοίκων τῶν Γιαννίνων, ἂν καὶ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, δὲν διακρίνεται γιὰ λαμπρότητα καὶ ψυχικὸ πέταγμα. Συναντᾷ κανεῖς πολλοὺς ἀνθρώπους, πού καλυτέρεψαν τοὺς τρόπους τῶν ἀπὸ τὴν παρατήρηση ξένων χωρῶν καὶ τὶς ἱκανότητες τῶν ἀπὸ τὴν ἐκμάθησι ξένων γλωσσῶν καὶ τὴν ἀπόκτησι μερικῶν ἄλλων προσόντων, ὅμως δὲν βρίσκεται κανεῖς πού νὰ ἔχῃ ἀξίολογες ἐπιτυχίες πᾶνω ἀπὸ τὸ μέτριον· ὑπάρχουν μερικοὶ πού ἔχουν ἓνα ἐπίκρισμα φιλοσοφίας, πού ὀνομάζεται ἔτσι ψεύτικα, ὅμως πλήρωσαν ἀκριβὰ γι' αὐτὸ μετὰ νὰ δεχτοῦν τὸν σκεπτικισμὸ σὲ σοβαρὰ ζητήματα. Γενικά τὸ ἐνδιαφέρον στὴν κοινωνία τῶν Γιαννίνων συγκεντρώνεται σὲ νὰ μάθουν τὰ νέα καὶ ὅταν αὐτὰ μαθαθοῦν, τίποτε δὲν πετυχαίνει νὰ ἐλαφρώσῃ τὴ μονοτονία της, νὰ ταοῦξῃ τὶς τελματωμένες ἰδέες καὶ ν' ἀπασχολήσῃ τὶς ἱκανότητες ἐνὸς σκεπτομένου ἀνθρώπου. Δὲν ὑπάρχουν θεατρικὲς παραστάσεις ἢ μουσικὲς συναυλίες, οὔτε καλλιτεχνικὲς ἐκθέσεις, οὔτε πολιτικὲς συζητήσεις ἢ δικαστήρια, οὔτε ἀκόμα ἓνα καινούριο βιβλίο ἢ φυλλάδιο, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε τυπογραφεῖο, οὔτε βιβλιοπωλεῖο στὴν πρωτεύουσα αὐτῇ².

Ἄλλος περιηγητὴς ὅμως παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἐκτιμοῦσαν τοὺς Γιαννιώτες γιὰ τὶς φιλολογικὲς τοὺς ἀπασχολήσεις καὶ σημειώνει ὅτι ἄξιζαν τὴ φήμη αὐτὴ χωρὶς ἀμφιβολία³. Ἀκόμη ἀπὸ ἄλλον συγγραφέα παρατηρεῖται ὅτι στὴν κατάστασι τῆς βαρβαρότητας πού βασάνιζε τὴν Ἑλλάδα, τὰ Γιάννινα φημιζόνταν γιὰτὶ καλλιέργησαν σιωπηρὰ τὰ γράμματα, πού ἦταν ἐξορισμένα ἀπὸ τὴ χώρα, πού ὑπῆρξε τὸ λίκνο καὶ τὸ ἱερό τους⁴.

Σύνδεσμος τῆς φιλολογίας μὲ τὸ ἐμπόριο

Οἱ φιλολογικὲς ἀπασχολήσεις τῶν Γιαννιωτῶν συνδέονται στενὰ μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ ἐξαετώνται ἀπ' αὐτό. Ὁ πλοῦτος, πού μάζεψαν πολλοὶ ἀπὸ τὸ ἐμπόριο, τοὺς δίνει τὰ μέσα νὰ στραφοῦν σὲ φιλολογικὲς ἀπασχολήσεις ἢ νὰ τὶς ἐνθαρρύνουν σὲ ὅσους ἔχουν σχετικὴ κλίση. Οἱ σχέσεις τοὺς μὲ τὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία ὅπως καὶ ἡ συχνὴ παραμονὴ στὶς χώρες αὐτές, συντελοῦν περισσότερο ἀκόμα σὲ νὰ ἀναπτύσσονται τέτοιες ἐπιδιώξεις καὶ συγγρόνως τοὺς ἐφοδιάζουν μὲ ὑλὴ κατ'ἀλληλο γιὰ τὴ φιλολογικὴ πρόοδο, πού λείπει στὴ χώρα τοὺς. Τὰ δύο τρίτα σχεδὸν τῶν νεοελληνικῶν δημοσιευμάτων εἶναι μεταφράσεις εὐρωπαϊκῶν ἔργων· ὅποια γνώμη καὶ ἂν ἔχῃ κανεῖς γιὰ τὶς δυνάμεις τοῦ πνεύματος πού δὲν κατευθύνεται, εἶναι βέβαια καλύτερα γιὰ κάμποσο καιρὸ ἀκόμη νὰ ἐξακολουθήσῃ ἔτσι ἡ κατάστασι. Τέτοιες με-

1) Thos. Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, London 1820, vol I, σ. 71—73.

2) Αὐτόθι σ. 75—76.

3) Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly Macedonia*, c. during the years 1812 and 1813. London 1815 σ. 151.

4) F.C.H.L. Pouqueville *Voyage de la Grece*, Paris 1826² τ. I, σ. 154.

ταφράσεις συχνά συσταίνονται και γίνονται στο εξωτερικό και τα τυπογραφεία της Βενετίας, της Βιέννης, της Λειψίας, της Μόσχας και του Παρισιού, όλα υπηρετούν τη δραστήρια φιλοπονία των ανθρώπων αυτών, που αναπτύσσουν τη φιλόλογία της χώρας τους.

Τα πολλά ταξίδια των Γιαννιωτών είναι ένα ακόμα μέσο που καθιστά την πόλη αυτή εμπορικό κέντρο βιβλίων· αυτά στέλνονται από την Ευρώπη, αφού τυπωθούν, στην πόλη αυτή και απ' εκεί διαδίδονται σε άλλα μέρη της Ελλάδος. Στο τελωνείο της Άρτας υπήρχαν πολλά δέματα με βιβλία για τα Γιάννινα και στην πόλη υπήρχαν κάμποσα βιβλιοπωλεία, που από καιρό ήταν γνωστά για τις πολλές εργασίες τους· σ' αυτό το είδος του εμπορίου⁵. Άλλος περιηγητής όμως λέει ότι υπήρχε ένα υπόνο βιβλιοπωλείο στο παζάρι⁶.

Η διαφορά αυτή, που παρουσιάζεται ως προς τον αριθμό των βιβλιοπωλείων, μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι τα μαγαζιά μαζί με τα άλλα εμπορεύματα πουλούσαν και βιβλία· έπρεπε λοιπόν να προσέξη κανείς αν ένα μαγαζί, που δέ φαινόταν για βιβλιοπωλείο, πουλούσε και βιβλία.

Μορφωμένοι άνθρωποι στα Γιάννινα

Πολλοί μορφωμένοι άνθρωποι υπήρχαν στα Γιάννινα, που έκαναν εντίπωση στους περιηγητές.

Ο Κολοβός περιγράφεται ως άνθρωπος με εξαιρετικά ήρεμους τρόπους, έλκυστικός στην εμφάνιση και στη συνομιλία. Μιλούσε με ευχέρεια γαλλικά, ιταλικά και γερμανικά⁷.

Οί περιηγητές θαύμασαν τον Ιωάννη Μελά, νέον έμπορο, γαμπρό του πλουσίου Μίσιου. Για τον Ιωάν. Μελά οί περιηγητές κάνουν ιδιαίτερο λόγο. Ταξίδεψε πολύ στη Γερμανία και στη Ρωσία, μιλούσε τις ευρωπαϊκές γλώσσες πολύ καλά, ήταν πολύ συμπαθητικός, με τους ευχάριστους τρόπους του και τις εξαιρετες πληροφορίες που έδινε. Είχε μεγάλη εξυπνάδα και καθαρή κρίση και σχετικά με την κατάσταση στην Ελλάδα είχε σωστότερες απόψεις από ό,τι μπορούσε κανείς να ακούσει άλλου.

Τη μόρφωση, που απόκτησε στα ταξίδια του, την αύξησε στην πατρίδα μόνος με τις δικές του προσπάθειες. Κατοικούσε με την ήλικιωμένη μητέρα του· ένα μεγάλο αργοντικό και στον κήπο είχε χτίσει μια μικρή βιβλιοθήκη, όμορφα επιπλωμένη, με πιάνο και με καλή συλλογή βιβλίων ελληνικών, γερμανικών και γαλλικών. Ανόμισα σ' αυτά, που ήταν πρώτης τάξεως, υπήρχε μια νεοελληνική μετάφραση του Laplace «Τό σύστημα του κόσμου»· το βιβλίο αυτό ό περιηγητής δέν θυμόταν να τό είχε ιδεί πουθενά άλλου⁸.

Άλλος περιηγητής τον αναφέρει ως νέον Έλληνα έμπορο, έναν από τους περισσότερο μορφωμένους, έξυπνους και σεβαστούς ανθρώπους στα Γιάννινα. Ό ίδιος περιηγητής περιγράφει τό γάμο του Μελά λεπτομερώς. Σημειώνει ακόμα ότι παντρεύτηκε πολύ νέα γυναίκα με τον πραγματικό σκοπό, όπως είπε ό ίδιος, να την ελευθερώσει από τα δεσμά των προλήψεων, να τη βάλλη κάτω από τη φροντίδα της μητέρας του, να καλλιεργήσει τις κλίσεις της, να μελετήσει τό χαρακτήρα της, να κατευθύνει τις δυνάμεις του νοῦ της, που ξυπνούσαν, να κάνει τά πρώτα χρόνια του γάμου τό ύστερινό τέλος του άρραβώνα και έτσι να καταφέρει να γίνει ή γυναίκα

5) H. Holland, ένθ' άνωτ. σ. 151.

6) W. M. Leake, Travels in Northern Greece. Amsterdam 1967, vol. I σ. 403.

7) H. Holland, ένθ' άνωτ. σ. 120.

8) Ένθ' άνωτ. σ. 120, 167.

του ὁ σύντροφος καὶ ὁ φίλος του. Αὐτὲς οἱ φωτεινὲς ἰδέες τοῦ Μελά μπορούσαν ν' ἀποδοθοῦν κατὰ μεγάλο μέρος στὴν ἐπίδραση τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ὁποία ἦρθε σὲ ἐπαφῇ, τὰν ταξίδεψε στὴν Εὐρώπη.

Ἄλλος μορφωμένος ἄνθρωπος ἦταν ὁ Ἰωάννης Βηλαράς, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται εὐρύτερος λόγος, ἐπειδὴ εἶχε πολὺπλευρα ἐνδιαφέροντα.

Στὶς συζητήσεις του ὁ Βηλαράς φανέρωνε ἓνα μίγμα ἐξυπνάδας καὶ στωϊκοῦ χιοῦμο. Ὅταν ρωτήθηκε γιὰ τὴν κατάστασι πού βρισκόνταν τότε ἡ Ἀθήνα, ἂν δηλαδὴ μπορούσε νὰ συναντήσῃ κανεὶς ἐκεῖ Ἀκαδημαῖκούς, Στωϊκοὺς καὶ Περιπατητικούς, ἀπάντησε· «Δὲν ξέρω γιὰ Ἀκαδημαῖκούς ἢ Στωϊκοὺς, ἀλλὰ κάθε Ἑλληνας στοὺς καιροὺς μας εἶναι «Περιπατητικός». Μιλώντας γιὰ τὸ χαρακτὴρα τῶν Νεοελλήνων, παρατήρησε «εἶναι λαὸς στὸν ὁποῖο ἡ ἰδιοτέλεια ἔχει τὴν πρώτη θέση, ἡ θρησκεία τὴ δεύτερη». Ὅσο ἐνῶ ὁ Βηλαράς παραπονιόνταν γιὰ τὴν ἀδυναμία καὶ τὴ δουλικότητα τῶν συμπατριωτῶν του, ὅπως ἔκαναν καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, εἶχε ὅμως τὴ διάθεσι νὰ ἐξυψώσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ του καὶ νὰ παραπονιέται γιὰ τὴν παραμέλησι πού ἐδειχναν γι' αὐτὸν οἱ πολιτισμένες κοινωνίες τῆς Εὐρώπης.

Χαρακτηρίζοντας τὶς πολιτικὲς διαθέσεις τῶν Ἑλλήνων, τοὺς χώριζε σὲ τρεῖς τάξεις· ὅλες ζητοῦσαν ἀλλαγὴ τῆς καταστάσεως, τὴν ἐπιδίωκαν ὅμως μὲ διαφορετικούς τρόπους. Οἱ νησιῶτες, οἱ ἐμπορευόμενοι Ἕλληνες καὶ οἱ Μωραῖτες εἶχαν προσκολληθῇ στὴν ἰδέα ὅτι θὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀγγλία· ἡ δεύτερη κατηγορία, στὴν ὁποία περιλάμβανε πολλοὺς λογίους καὶ στεριανοὺς ἐμπόρους, ἀπέβλεπε στὴν ὑπάρχουσα δύναμι τῆς Γαλλίας ὡς τὸ πῶς πιθανὸ μέσο ἀπελευθερώσεως· οἱ κατώτερες τάξεις εἶχαν καὶ μὲ νὰ δεχτοῦν τοὺς Ρώσους ὡς ἐλευθερωτὲς. Αὐτὴ ἡ διάκρισι, παρατηρεῖ, σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι τῶν πνευμάτων στὴν Ἑλλάδα, ἦταν καλὰ θεμελιωμένη.

Στὴ συζήτησι αὐτὴ ἔγινε ἀκόμα σύγκρισι ἀνάμεσα στὴν ἀξία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν τῆς νεώτερης Εὐρώπης. Ὁ Βηλαράς ἔδειξε στὴ συζήτησι αὐτὴ ὅτι εἶχε ἀκριβῇ ἀντίληψι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ μεγάλον ἐνθουσιασμό γιὰ τὶς παλῆς δόξεις τῆς χώρας του. Πότε - πότε ἔκανε παρατηρήσεις γιὰ τὴν κατὰπτωσι τῶν Ἑλλήνων, καὶ αὐτὲς γίνονταν μὲ ἀνάμικτο τόνο μελαγχολίας καὶ σάτιρας, πού ἐδειχνε τὸ χαρακτὴρα του καὶ δὲν ταίριαζε ἄσχημα μὲ τὴ φύσι τοῦ ἀντικειμένου.

Ὁ Βηλαράς ἦταν ἄνθρωπος μὲ πολὺπλευρὴ μόρφωσι καὶ καλὰ πληροφορημένος στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ στὴ μεταφυσική. Εἶχε φήμη, καὶ τὴν ἄξιζε, ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος βοτανικὸς τῆς Ἑλλάδος. Οἱ γνώσεις του γιὰ τὴν πρόοδο τῆς χημείας ἐκτείνονταν σὲ τόσο πρόσφατὴ ἐποχὴ, ὥστε ἔξερε τὴν ἀνακάλυψι τῶν μεταλλικῶν βάσεων τῶν ἀλκαλικῶν· στὸ θέμα αὐτό, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὴ χημεία, ἔκανε λεπτολόγες ἐρωτήσεις, πού τὶς συνόδευε μὲ ἐξυπνὲς παρατηρήσεις. Φαίνονταν πῶς εἶχε σκεπτῇ πολὺ τὰ διάφορα μεταφυσικά καὶ ἠθικά θέματα καὶ ὅταν συζητοῦσε γι' αὐτά, ἔδειχνε τὸν ἴδιο σατυρικὸ σκεπτικισμό, πού ἦταν τὸ γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν σκέψεών του.

Ἐγινε συζήτησι γιὰ τὸν ὕλισμό καὶ τὴν ἀναγκαιότητα· καὶ στὰ δύο αὐτὰ θέματα, ὥστε ἀπὸ μερικὲς παρατηρήσεις, πού ἐδειχναν ὅτι κατεῖχε τὴν ἱστορία καὶ τὴ σημασία τῶν συζητήσεων αὐτῶν, διακέρυξε τὴν καταφατικὴν του γνώμη.

Τὸ ποιητικὸ τάλαντο τοῦ Βηλαρά δὲν εἶναι κατώτερο ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες του στὴ

9) T. S. Hughes, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 29, 37. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν Ἰ. Μελά καὶ τὴν κατοπινὴν του δράσι ἰδὲ Α. Ι. Μελά, Μιὰ Οἰκογένεια μιὰ Ἱστορία, Ἀθήνα 1967, σ. 387 κ.ἑ.

φιλολογία και στην επιστήμη· ο περιηγητής δὲν ἤξερε τίποτε δημοσιευμένο τοῦ Βηλαρά, ὅμως λέει ὅτι ἡ ἀξία μερικῶν χειρογράφων ποιημάτων στὴ ρωμέτικη γλῶσσα¹⁰, ἔδωσαν στὸ Βηλαρά πολλή φήμη ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες του. Μερικὰ ποιήματά του εἶναι ἐρωτικά, ἄλλα σατιρικά καὶ χιουμοριστικά. Ὁ περιηγητής εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δοκιμάσῃ τὴν ποιητικὴ του εὐχέρεια, δίνοντάς του ἓνα - δυὸ κομμάτια ἀγγλικῶν ποιημάτων στὰ ἰταλικά· ἔφτασαν λίγα λεπτά γιὰ νὰ τὰ μεταφράσῃ σὲ ρωμέτικους στίχους. Ἐξέφρασε τὴν ἴδια γνώμη γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Χριστοπούλου, ποὺ εἶχε ἰδεῖ ὁ περιηγητής στὰ Γιάννινα, καὶ εἶπε ὅτι αὐτὰ εἶναι τὸ στολίδι τῆς νέας λογοτεχνίας στὴ χώρα του.

Μὲ αὐτὰ τὰ χαρίσματα τῆς γνώσεως καὶ τῆς καλαισθησίας σχετίζεται στὸ χαρακτήρα τοῦ Βηλαρά καὶ ἡ στωικὴ διάθεση, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος πιο πάνω· τότε - τότε ἔπαιρνε ὕψος ὑψηλὸ καὶ ὑπερήφανο, ποὺ θὰ ταίριαζε καλύτερα στὰ ἀρχαία χρόνια τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας, παρὰ στὴ νεώτερη κατάπτωση. Σ' αὐτὴ τὴ διάθεση πρέπει ν' ἀποδώσῃ κανεὶς καὶ τὸ ἐκπληκτικὸ γιὰ ἓνα τόσο μορφωμένο καὶ ἔξυπνο ἄνθρωπο, δηλαδή τὴν ἀδιάφορη στάση ποὺ ἔπαιρνε σχετικὰ μὲ τοὺς ὄρους τῆς ζωῆς καὶ τὴν πρόοδο ἄλλων χωρῶν, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἔδειχνε μικρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀνέκδοτα ποὺ λέγονταν στὴ συνομιλία γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Ἄν ἐξαίρεση κανεὶς μερικὲς ἐρωτήσεις ποὺ ἔκανε γιὰ τὴν πρόοδο τῆς χημείας καὶ τῆς ἱατρικῆς στὴν Ἀγγλία, ὁ Βηλαράς ἔκανε λίγες ἄλλες ἐρωτήσεις καὶ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι πίεζε μὲ ἐπιμέλεια κάθε κίνηση περιεργείας. Τὸ ἴδιο αἶσθημα, ἂν καὶ σὲ μικρότερο βαθμῷ, παρατηρεῖται καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους Ἕλληνες, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ φιλολογία· αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ ν' ἀποδοθῇ στὴν τέλεια ἀνάμιξη περηφάνειας καὶ ντροπῆς, μὲ τὴν ὁποία βλέπουν τὴν τύχη τῆς χώρας τους.

Ὅλα αὐτὰ γράφονται γιὰτὶ ὁ περιηγητὴς θεωροῦσε τὸν Βηλαρά ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα νεοέλληνα λογίου· ἦταν πραγματικὰ ἀνώτερος στὸ χαρακτήρα, φανέρωνε ὅμως καλὰ ὅλα τὰ χαρακτηριστικώτερα ἐθνικὰ στοιχεῖα τοῦ λαοῦ του. Ἡ φήμη του ἦταν πολὺ σημαντικὴ καὶ πολλὲς φορὲς ἀκούγε κανεὶς τ' ὄνομά του ν' ἀναφέρεται μὲ περηφάνεια ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες· ἡ περηφάνεια αὐτὴ μπορεῖ νὰ συγχωρῆται γιὰ τὴν καταγωγὴ της καὶ νὰ δικαιολογῆται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ τὴν προκαλοῦσε¹¹.

Ἡ μόρφωση καὶ ἡ κοινωνικὴ θέση τῶν γυναικῶν

Οἱ περιηγητὲς κρίνουν αὐστηρὰ τὴ μόρφωση καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν γυναικῶν στὰ Γιάννινα. Ἐρχονταν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ὅπου τὰ πράγματα ἦταν ἀλλιῶς καὶ ἐδῶ εὑρίσκαν διαφορετικὴ κατάσταση.

Παρατηρεῖται ἀνισότητα τῶν φύλων, ἡ ὁποία ἐκτός ἀπὸ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Τούρκων, ὑπῆρχε καὶ στὰ ἀρχαία χρόνια. Οἱ γυναῖκες τῶν ἀνωτέρων τάξεων δὲν μορφώνονταν, μάθαιναν λίγα μόνον ἀπὸ τοὺς ἄντρες τῆς οἰκογενείας τους. Δὲν ταξίδευαν καὶ ἔτσι δὲν εἶχαν τὰ πλεονεκτήματα ποὺ εἶχαν οἱ ἄντρες ἀπὸ τὰ ταξίδια, ἦταν αποκλεισμένες ἀπὸ τὴν ἀνάμιξη μὲ τὸν κόσμον καὶ σπάνια ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ διαμερίσματα τοῦ σπιτιοῦ τους, γιὰ νὰ πᾶν στὴν Ἐκκλησίαν ἢ στὰ λουτρά. Οἱ ἀρραβωνιασμένοι δὲν ἔβλεπαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου· οἱ γυναῖκες παντρεύονταν πολὺ νέες καὶ αὐτὸ συντελοῦσε ἀκόμα περισσότερο στο νὰ μένουν ἀμόρφωτες. Οἱ συζητήσεις τους ἦταν γενικὰ ζωηρές,

10) Οἱ περιηγητὲς χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο *Romaic Language* γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα· «Ἑλληνικὴ» γράφουν γιὰ τὴν ἀρχαία. Γιὰ νὰ μείνουμε πιὸ πιστοὶ στὸ κλίμα τῶν περιγραφῶν χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη «ρωμέτικη».

11) H. Holland, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 273—276.

δὲν εἶχαν ὁμῶς ποικιλία στὰ θέματα. Ἡ ομιλία τους ἦταν εὐγενική καὶ ἐλκυστική καὶ θὰ μπορούσε νὰ βοηθῇ κανεὶς γυναῖκες τῆς ἀνωτέρας τάξεως στὰ Γιάννινα, πού ἡ εὐπρέπεια τῆς συμπεριφορᾶς τους θὰ τὶς ἔκανε νὰ ταιριάζουν στοὺς περισσότερους εὐρωπαίους κύκλους¹².

Ἡ ἀμορφωσιὰ τῶν γυναικῶν συντελοῦσε καὶ στὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο μορφώσεως τῆς κοινωνίας γενικώτερα. Ὅμως δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος ν' ἀποκλείωνται οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἂν ἀπὸ μικρὴ ἡλικία φρόντιζαν νὰ φυτέψουν στὸ νοῦ τους καλὲς ἀρχὲς καὶ τὴν αἰσθησὶ τῶν ἠθικῶν καθηκόντων. Οἱ γυναῖκες, πού ξέρουν τὰ καθήκοντα τους, εἶναι στὸν ἴδιο βαθμὸ ἱκανὲς μὲ τοὺς ἄντρες νὰ τὰ ἐφαρμόζουν καὶ ἐπειδὴ ἔχουν περισσότερο ἀνεπτυγμένη τὴν εὐαισθησία, μποροῦν εὐκολότερα νὰ καλλιεργήσουν τὸ πνεῦμα καὶ τὶς κοινωνικὲς ἀρετὲς.

Οἱ γυναῖκες εἶχαν ζωντάνια καὶ ἐξυπνάδα στὴν ἔκφραση καὶ ἔδειχναν ἔτσι ὑψηλὸ βαθμὸ αἰσθήματος καὶ πνεύματος. Ἀκόμα φαίνονταν ὅτι εἶχαν φυσικὴ ἀφοσίωση καὶ καλὴ διάθεση.

Σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα πού ἐπικρατοῦσε, τὰ κορίτσια ὅταν ἔφταναν στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία, ἀποκλείνονταν ἀπὸ τὴ δημόσια θέα μὲ περισσότερη ἐπιμέλεια ἀπὸ ὅση οἱ καθολικὲς καλόγριες. Στὸ «γυναικεῖο» ὅπου κλείνονταν, δὲν διδάσκονταν τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ κεντήματα καὶ ἄλλα τέτοια μικροπράγματα καὶ ἂν ἡ μητέρα ἢ ἡ παρμαῖνα ἤξερε νὰ διαβάξῃ, τὶς δίδασκε γιὰ τὰ λείψανα, τὴν ἱστορία τῶν θαυματοποιῶν καὶ ἄλλες ἀνοησίες, πού ἡ δεισιδαιμονία προδίδεκε στὴ θρησκεία. Στους ἀρχαίους Ἑλληνας συνέβαινε τὸ ἴδιο, γιατί καὶ αὐτοὶ ἀπέκλειαν τὶς γυναῖκες ἀπὸ τὴν κοινωνία. Μόνον οἱ ἐταῖρες συναναστρέφονταν ἐλεύθερα μὲ τοὺς ἄντρες καὶ μορφώνονταν¹³.

Τὴν προσοχὴ τῶν περιηγητῶν τραβήξε ἡ κυρὰ Φροσίνη, γιὰ τὴν ὁποία γράφουν ὅτι ἦταν ἔξυπνη καὶ μορφωμένη καὶ ἔδειχνε ὅτι εἶχε κάνει νὰ ξαναζήσει στὸ πρόσωπό της ὁ χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας Ἑλληνίδας ἐταῖρας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμορφιά της, εἶχε ἐλκυστικὴ χάρι, κομψοὺς τρόπους, ζωηρὸ πνεῦμα καὶ ἦταν εὐχάριστη στὶς συζητήσεις. Οἱ Γιαννιώτες μιλοῦσαν μὲ ἀγάπη καὶ περηφάνεια γι' αὐτὴ καὶ φαίνεται πὼς θεωροῦσαν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου προσώπου στὰ Γιάννινα ὡς ἀπόδειξιν τῆς ὑπεροχῆς τους σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόλοιπὴ Ἑλλάδα στὸν πολιτισμὸ, ὅπως θεωροῦσαν καὶ τὰ δὴ σχολεῖα τους¹⁴. Οἱ περιηγητὲς περιγράφουν καὶ τὸ τραγικὸ τέλος τῆς Φροσίνης.

Τὰ Σχολεῖα

Γιὰ τὰ Σχολεῖα, πού ὑπῆρχαν στὰ Γιάννινα θρῖσκομε στοὺς περιηγητὲς ἀρκετὲς πληροφορίες.

Παιδιὰ πλουσίων οἰκογενειῶν μάθαιναν νὰ διαβάζουν καὶ νὰ γράφουν στὰ σπίτια τους μὲ δάσκαλο πού πήγαινε ἐκεῖ¹⁵. Τὰ ἄλλα παιδιά μάθαιναν τὰ πρῶτα γράμματα σὲ σχολεῖα ὅπου δίδασκαν ἱερεῖς· οἱ γνώσεις τῶν δασκάλων αὐτῶν δὲν

12) Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 153—154.

13) T. S. Hughes, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 35. Ὅσα γράφει ὁ Hughes προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀντιπάθειά του γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, τὴν ὁποία δὲ γνώριζε καλὰ καὶ τὴν συνέχεε μὲ τὸν Ρωμαιοκαθολικισμό. Ὁ ἴδιος ἦταν ἀγγλικανὸς καὶ ἐγίνε ἀργότερα ἱερεὺς τῆς Ἐκκλησίας του. Βλ. καὶ μιὰ μικρὴ μελέτη μου σχετικὴ μὲ αὐτὰ «Πὼς εἶδε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καὶ λόγιος T. Smart Hughes τὴν Ἑλληνικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν τὸ 1813—1814». Ἀθῆναι 1968.

14) Αὐτόθι σ. 38. W. M. Leake ἔνθ' ἀνωτ. σ. 403.

15) H. Holland, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 159.

περνούσαν τὰ ἐλληνικά τῆς Καινῆς Διαθήκης. Τὸ καλοκαίρι δὲν ἦταν ἀσυνήθιστο νὰ ἰδῇ κανεὶς στὰ προάστια τῆς πόλεως ἓναν τέτοιο δάσκαλο νὰ κάθεται κάτω ἀπὸ ἓνα δέντρο μὲ τριάντα ὥς σαράντα μαθητὲς γύρω του. Οἱ φτωχότεροι μαθητὲς πληρώναν τὸ δάσκαλο μὲ πιάστρα τὴν ἐβδομάδα¹⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ γιὰ τὰ μεγαλύτερα παιδιὰ ὑπῆρχαν καὶ δυὸ ἄλλα σχολεῖα, ποὺ ὀνομάζονταν «Ἀκαδημαίαι»· αὐτὰ ἦταν τὸ «Γυμνάσιον» τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδου καὶ τοῦ Μπαλάνου.

Τὸ Γυμνάσιο τοῦ Ψαλίδου ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Πικροζῶη, ἔμπορο, ἀπὸ τὸ χωριὸ Γ'ραμμένο κοντὰ στὰ Γιάννινα. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ διέθεσε 800 πουνγγιά καὶ ἀπὸ τοὺς τόκους πληρώνονταν μισθὸς 2.000 πιάστρας στὸν «ἀρχιδιδάσκαλο» Ψαλίδα. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸν δίδασκαν καὶ δύο βοηθοὶ μὲ μισθὸ καὶ ἔδιναν ἀκόμα καὶ ἓνα ὥρο κάθε χρόνο στοὺς 100 μαθητὲς τοῦ σχολείου¹⁷.

Τὸ σχολεῖο εἶχε θανυμάσια βιβλιοθήκη, δυὸ ὑδρόγειες σφαίρες καὶ μερικὰ καλὰ ὄργανα ἀστρονομίας. Τῇ φήμῃ του τὴ χρωστοῦσε στὸ χαρακτῆρα τοῦ δασκάλου του, ποὺ τὸν θεωροῦσαν ἓναν ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς φιλολογίας στὴ νεώτερη Ἑλλάδα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχουν κι ἄλλοι ποὺ ἔγραψαν περισσότερα, ὁ Ψαλίδας ὁμως ταξίδεψε πολὺ, ξέρεي πολλὲς γλώσσες, εἶναι δυνατὸς στὴν κλασσικὴ φιλολογία, ὅξυς κριτικὸς, ποιητὴς καὶ ἀκόμα γνώστης τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν. Τὸ μόνο ἔργο του ποὺ ἤξερε ὁ περιηγητὴς ἦταν τὸ «Ἀληθὴς εὐδαιμονία ἥτοι βάσις πάσης θρησκείας» ἐν Βιέννῃ 1791, τόμοι 2¹⁸, στὸ ὁποῖο ὡς κυριώτερο χαρακτηριστικὸ διακρίνεται ἓνας τόνος σκεπτικισμοῦ. Ἐπίσης εἶναι συγγραφέας τοῦ ἀνωνύμου διβλίου «Ἐρωτος Ἀποτελέσματα» ποὺ τυπώθηκε στὴ Βιέννῃ τὸ 1792¹⁹. Ὁ περιηγητὴς σημειώνει ὅτι ἴσως νὰ ἔγραψε καὶ ἄλλα ἔργα, ποὺ ὁ ἴδιος δὲν ἤξερε²⁰. Ὁ Ψαλίδας δίδασκε ἀρχαῖα ἐλληνικά, ἱστορία, γεωγραφία καὶ διαφόρους κλάδους τῆς γενικῆς φιλοσοφίας²¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διδακτικὸ του ἔργο ἐνδιαφέρονταν καὶ γιὰ τὰ γενικώτερα ζητήματα. Σὲ συναναστροφές, ὅπου συγκεντρώνονταν καὶ ἄλλοι Γιαννιώτες καὶ τύχαινε νὰ βρίσκωνται καὶ περαστικοὶ περιηγητὲς, μιλοῦσε διαρκῶς λατινικά, ἐλληνικά, γαλλικά, ἰταλικά, γερμανικά καὶ ρωσικά γιὰ κάθε θέμα ποὺ ἔρχονταν στὸ νοῦ του, ὅμως προτιμοῦσε φανερὰ τέτοια θέματα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὶς τέχνες, τὴ φιλολογία καὶ τὴ δόξα τῆς χώρας του, τὴν ὁποία ποτὲ δὲν παρέλειπε νὰ ταυτίξῃ μὲ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ προκατάληψή του ἦταν φανερὴ καὶ φαίνονταν ἀμέσως.

Δὲν πέρασαν πέντε λεπτὰ ἀπὸ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν περιηγητὴ κι ἄρχισε νὰ παραπονιέται γιὰ τὴν ἀχαριστία τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἑθνῶν, ποὺ δὲν ξεπλήρωναν στοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του τὰ εὐεργετήματα ποὺ δέχτηκαν ἀπὸ τοὺς προγόνους των. «Τί θὰ εἶμαστε στὶς τέχνες, στὴν ἀγωγή, στὸ παράδειγμα τῶν ἐλληνικῶν ἀξιῶν; Οἱ νεώτεροι ἀπόγονοι τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων ἔχουν τὴν ἴδια ἱκανότητα νὰ γίνουν μεγάλοι· χρειάζονται μόνον τὴν εὐκαιρία καὶ κάποια ἐλαφρὰ βοήθεια, γιὰ νὰ κατορθώσουν νὰ δείξουν τὶς ἱκανότητές τους καὶ νὰ πάρουν τὴ θέση τους ἀνάμεσα στὰ ἔθνη. Μποροῦσε νὰ συμβῇ (κι ἐδῶ μίλησε μὲ κάποια σαρκαστικὴ ὀξύτη-

16) W. M. Leake, ἐνθ' ἄνωτ. τ. IV σ. 148.

17) Αὐτόθι σ. 148, T. S. Hughes, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 24.

18) Β. Ε. Ράστε, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (Συμβολὴ στὴ Δεκαετία 1791—1799), Ἀθήναι 1969, σ. 1. Ὁ 6' τόμος δὲν ἐξεδόθη.

19) Ἐνθ' ἄνωτ. σ. 10.

20) Γιὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ψαλίδου πρβλ. ἐνθ' ἄνωτ. σ. 2, 4, 7, 22.

21) H. Holland, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 151—152. Pouqueville, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 153.

τα) ὥστε νὰ ἐρθῇ κάποια μέρα πού θὰ ξαναζητήσουν ὅσα λεηλατήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους θησαυροὺς των».

Σὲ κάθε Ἑλληνα εἶναι ἀγαπητὸ τὸ θέμα τῆς ἀγνωμοσύνης τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης πρὸς τὴ χώρα τους καὶ ἀσχολοῦνται μ' αὐτὸ τόσο, σὲ σημεῖο πού νὰ κουράζουν κάθε ξένο πού θὰ κάθονταν νὰ τοὺς ἀκούσῃ. Σχετικὰ ὅμως μὲ τὴν πολιτικὴ τους κατάπτωση ὑπάρχει ἓνας ὑψηλὸς τόνος ἐθνικῆς ματαιοδοξίας πού κυριαρχεῖ σ' αὐτοὺς· αὐτὸ κατὰ ἓνα μέρος προέρχεται ἀπὸ τοὺς προγόνους καὶ κατὰ ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὴ συναίσθησι τῆς δραστηριότητος πού ἀναπτύσσουν καὶ τὴν αἰσθησι τῆς ὑπεροχῆς τους ἀπέναντι στοὺς Τούρκους, πού τοὺς περιβάλλουν. Οἱ συνομιλίες τους ἔχουν ἀποφθεγματικὴ μορφή καὶ βρῖσκουν εὐκόλα ἐπιχειρήματα. Ἔχουν πολλὰ παροιμίαι στὴ γλώσσα τους, πολλὰς ἀπ' αὐτὰς ἔξυπνες καὶ μὲ καλὸ νόημα καὶ ἔχουν τὴ συνήθεια νὰ τις χρησιμοποιοῦν συχνά.

Ἡ φιλοδοξία νὰ φαίνωνται φωτισμένοι καὶ ἐλεύθεροι ἀπὸ τίς προλήψεις εἶναι πολὺ κοινή· ἴσως ἀπὸ τὸ λόγο αὐτό, περισσότερον ὅμως ἀπὸ τὰ δεισιδαιμονικά ἔθιμα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γεμάτη ἡ θρησκεία τους, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ὁ σκεπτικισμὸς, πού συχνὰ ἐπικρατεῖ στὶς μορφωμένες τάξεις τῶν νέων Ἑλλήνων.

Ὁ Ψαλίδας εἶναι καλὰ πληροφορημένος σχετικὰ μὲ τίς νέες ἐπιστῆμες καὶ μορφώθηκε στὴ Γερμανία καὶ ἄλλοι· φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ νοῦς του ἀπασχολεῖται περισσότερον μὲ τίς μελέτες, πού ἔχουν τὴ γένεσιν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας τῶν σχολῶν. Ἔχει ἀξίειπαινο ζῆλον γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας καὶ πολὺ ἐνθουσιασμὸν γιὰ τὴν ποιήσιν στὴ γλώσσα αὐτή. Ὁ περιηγητὴς τὸν ἀκούσε ν' ἀπαγγέλλῃ καὶ νὰ ἐξηγῇ ἐπὶ μιᾷ ὥρᾳ τοὺς λυρικοὺς στίχους τοῦ Ἀθανασίου Χριστοποῦλου, τοὺς ὁποῖους, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες, θεωρεῖ ὡς τοὺς ὠραιότερους τῆς νέας ποιήσεως καὶ λίγο κατώτερους καὶ ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀνακρέοντος²².

Ἄλλος περιηγητὴς εἶδε τὸν Ψαλίδα γιὰ πρώτη φορὰ σ' ἓνα συμπόσιο πού ἐδῶσε ὁ Ἀλέξης Νοῦτσος, γιὰ χάριν τοῦ Ἀλῆ πασά· ὁ Ψαλίδας ἦταν διερμηνέας γιὰ τοὺς ξένους καὶ ὅταν ὁ Ἀλῆς τὸν διέταξε νὰ ἐρθῇ κοντά του, πλησίασε μὲ πλατὺ χαμόγελο στὸ πρόσωπο καὶ φίλησε μὲ σεβασμὸ τὴν ἄκρην τοῦ καφτανιοῦ τοῦ βεζύρη, ὡς δεῖγμα ὑποταγῆς στὴ διαταγή²³.

Ὁ ἴδιος περιηγητὴς συναντήθηκε πάλι μὲ τὸν Ψαλίδα στὸ σπίτι τοῦ Φορέστη, προξένου τῆς Ἀγγλίας στὰ Γιάννινα. Ὁ περίφημος Ψαλίδας, διηγεῖται, ἦρθε νὰ περάσῃ τὴ βραδυὰ μαζί μας. Ἡ προσωπικότης αὐτή, συνεχίζει, ἔχει τὸ μεγαλύτερον ὄνομα στὴ φιλολογία καὶ στὸ ἄλαντο ἀνάμεσα στοὺς Νεοέλληνες. Ὡστόσο ἀπὸ τὴ συζήτησιν αὐτὴ καὶ ἄλλες ἀκόμα πού εἶχε μαζί του δὲν μπορούσε παρὰ νὰ σκεφτῇ ὅτι τὰ προσδόντα του, εἰδικὰ στὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν φιλολογία, ἔχουν ὑπερτιμηθῇ πολὺ. Εἶναι ἱκανὸς ὁμιλητὴς καὶ κατέχει πολὺ ἀξιόλογο βαθμὸ φυσικῆς ἐξυπνάδας, ὅμως στὶς συζητήσεις του ἀνακατεῖ μὲ παράδοξον τρόπο παράξενες καὶ δικτατορικὰς ἀποφάνσεις. Ἔχει ταξιδέψῃ πολὺ καὶ ἀπόχτησε κάποιο σκεπτικισμὸν στὶς θρησκευτικὰς του ἀντιλήψεις· ὁ κυριώτερος τόπος ἔμεινε στα νιάτα του ἦταν ἡ Πετροῦπολις, ὅπου καὶ συνέταξε τὸ μόνον ἔργον, πού δημοσίευσε. Αὐτὸ τὸ ἀφιέρωσε στὴν αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνην, ἡ ὁποία τὸν προστάτεψε, ὅταν ἡ φιλόδοξος αὐτὴ γυναῖκα σχεδίαζε νὰ βάλλῃ τὸ γιό της Κωνσταντῖνον στὸ βυζαντινὸ θρόνον.

Ὁ περιηγητὴς λέει ὅτι ὁ Ψαλίδας τοὺς εὐχαρίστησε περισσότερον μὲ τὰ διασκεδαστικὰ ἀνέκδοτά του γιὰ τὴ ρωσικὴ αὐλή, παρὰ μὲ τὴ σφοδρὴ ἐπίθεσίν του ἐ-

22) H. Holland, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 161 κ.ε.

23) T. S. Hughes, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 49.

ναντίον του Cockerell²⁴, ενός από τη συντροφιά τους, που τ' όνομά του δέν του ήταν άγνωστο και για τόν όποιο έδειξε τη μεγαλύτερη δυσαρέσειά του για τις επιτυχημένες ανασκαφές, που έκανε στην Αίγινα και στη Φιγαλεία· οι τίτλοι με τούς όποιους στολίστηκε τώρα ήταν «Τυμβωρύχος» και «Ιεροόυλος» και μερικοί άλλοι τó ίδιο ευγενικοί. Όστόσο ó Cockerell δέν χρειάζεται δικαιολογίες για ν' άποκρούσι τις επιθέσεις αυτές. Ούτε ήταν ευχάριστο ν' άκούη κανείς τόν κυνικό αυτόν φιλόσοφο νά βρίζη με μεγάλη σκληρότητα έναν άλλον Άγγλο κύριο με ύψηλό χαρακτήρα και μεγάλες επιτυχίες, τόν όποιο γνώρισε στά Γιάννινα, έναντίον του όποιον όμως, όταν είναι παρών ή άπών, τέτοια επίθεση πέφτει αδύναμη.

Πρίν φύγουν τó βράδυ εκείνο ολόκληρο τó βρετανικό έθνος προσεβλήθη και κατηγορήθηκε για ταπεινή αχαριστία, γιατί προσπαθεί νά χαλκευση καινούριες άλυσίδες για τούς δυστυχισμένους Έλληνες αντί νά σπάσι αυτές με τις όποιες ήταν δεμένοι, κι αυτό για ανταπόδοση για όλα τά άνεκτήματα ευεργετήματα, που πήραν από τά έργα τών προγόνων τους.

Σ' αυτές τις παρατηρήσεις τόλμησαν ν' άπαντήσουν οι ξένοι, ότι και άν σκεφτή κανείς ό,τιδήποτε για τις κυβερνήσεις της πολιτισμένης Ευρώπης και για την έλλειψη δημοσίας φιλάνθρωπίας στό σύστημα της νέας πολιτικής και για την όποια μόλις πρέπει κανείς ν' άπορη, όμως δέν δικαιολογείται νά κατηγορή τούς Άγγλους κυρίως γενικώς ότι άρνοούνται τις συμπάθειές τους για τις άτυχίες ή ότι δέν προσπαθούν για τó καλό τών άτυχων συμπατριωτών του· ότι οι Άγγλοι έρχονται νά ίδουñ τούς τύπους της αρχαίας δόξας, ζωντανεμένους από τη μελέτη τών αρχαίων προτύπων της φιλοσοφίας και της αισθητικής, γεμάτοι ένθουσιασμό και θερμοί από τó πνεύμα εκείνο της ελευθερίας, που είναι χαραγμένο βαθειά στό πνεύμα· ότι στίς περιστάσεις, που υπάρχουν, είναι οι πρώτοι πάντοτε που συντελούν στό ν' άντιχούñ οι συμφορές της Ελλάδος στ' αντία όλων όσοι έχουν την ικανότητα νά τις ελαφρώσουν ή νά άποτρέψουν την επέκτασή τους²⁵.

Ό ίδιος ó περιηγητής με τόν φίλο του επισκέφτηκε, για λόγους εθιμοτυπικούς, τόν Ψαλίδα στό σπίτι του. Ό οικoδεσπότης τούς δέχτηκε με άξιοπρέπεια και ή οικoδόεποινα τούς έφερε καφέ· ή ίδια δέν είχε σκοπό νά καθίση μαζί τους ούτε άλλωστε και ό δεσποτικός αφέντης της της είπε νά καθίση. Έφεραν και δυό όμορφα παιδιά διά νά χαιρετήσουν τούς ξένους, ένα αγόρι και ένα κορίτσι· τó παιδί τó φρόντιζε ένας οικoδιδάσκαλος, τó κορίτσι μία παραιμένα· ήταν μόλις έννιά χρονών και άρραβωνιασμένο με τόν άρχιάρχο του Άλή πασά.

Άφού έφυγε ή οικoδόεποινα, ό περιηγητής έκανε λόγο για κάτι που νόμιζε ως βλαβερό έθιμο, δηλαδή τόν αποκλεισμό τών γυναικών από την κοινωνία· μαζί με τις γυναίκες, πίστευε, αποκλείεται ή λεπτότητα και ή ευγένεια, που μπορεί νά φέρη ή επίδρασή τους. Ό περιηγητής νομίζει ότι τίποτε από όσα είχε πει δέν προκάλεσε περισσότερο τις προκαταλήψεις του Ψαλίδα όσο αυτό, γιατί ύποστήριξε τó έθιμο με βιαιότητα, λέγοντας ότι όλες οι γυναίκες είναι επιρρεπείς στό κακό και άν τούς παραχωρηθή ελευθερία, θα την καταχραστούν. Ό περιηγητής άπάντησε ότι τίποτε άλλο δέν φαίνεται πως θα δώσει τιμή στίς γυναίκες και θα τις κάνη ευλικρινείς όσο ή έμπιστοσύνη που οι άνδρες θα δείξουν σ' αυτές και για παράδειγμα έφερε τις γυ-

24) Charles Robert Cockerell (1788—1863), Άγγλος άρχιτέκτων· από τó 1810 μελέτησε τά μεγάλα αρχιτεκτονικά μνημεία της Ελλάδος, της Ιταλίας και της Μ. Ασίας. Άπό τις ανασκαφές που έκανε στην Αίγινα, στη Φιγαλεία και άλλου μετέφερε πολλά ευρήματα που βρίσκονται τώρα στό Βρετανικό Μουσείο. Στην Άγγλία έχτισε σημαντικά κτίρια. Encyclopaedia Britannica, τ. 5 σ. 942.

25) Ένθ' άνωτ. τ. Β' σ. 441—443, 462—463.

ναίκες τῆς πατρίδας του. Ὁ Ψαλίδας σ' αὐτὰ ἔφερε ἀντιρροήσεις καὶ ἀνέφερε τὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τὰ ὁποῖα ἀναγκαστικά πρέπει νὰ εἶναι σωστά. Ἔτσι σταμάτησε ἡ συζήτηση, γιατί τὸ νὰ προβάλλῃ κανεὶς ἀντιρροήσεις στὶς γνώμες τοῦ Πλάτωνος ἐνῶ βρίσκεται στὴν Ἑλλάδα, θὰ φαίνονταν τόσο μισητὸ ἐγκλημα, ὅσο καὶ τὸ ν' ἀρνηθῇ τὸ ἀλάθι τοῦ πάπα στὴ Ρώμη. Ὅμως τόλμησε ν' ἀναφέρει ἓνα δίστιχο ἀπὸ ἓναν ἀρχαῖο συγγραφέα, ποὺ ἂν καὶ εἶχε πολλὰ λάθη, δὲν μπορούσε νὰ πῇ κανεὶς ὅτι δὲ γνώριζε τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀλλὰ αὐτὸς ὁ συγγραφέας ἦταν λατῖνος (Ὁβίδιος).

*Cui peccare licet, peccat minus; ipsa potestas
semina nequitiae languidiora fecit.*

(Σ' αὐτὸν ποὺ ἐπιτρέπεται ἡ ἁμαρτία, ἁμαρτάνει λιγώτερο· ἡ ἴδια ἄδεια τὰ σπέρματα τῆς ἀκολασίας τὰ κάνει πιὸ ἀδύνατα).

Κατόπι μίλησαν καὶ γιὰ τὴν κατάστασι τῆς Ἑλλάδος. Σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὅμως ἦταν δύσκολο νὰ καταλάβῃ κανεὶς τὴν πραγματικὴ γνώμη τοῦ Ψαλίδα. Ἄλλοτε θρηνοῦσε γιὰ τὶς δυστυχίες τῆς καὶ ἔβριζε πικρὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ποὺ ἐπέτρεπαν νὰ ὑποφέρει ὁ λαός· ἄλλοτε κατηγοροῦσε τοὺς συμπατριῶτες του, ὀνομάζοντάς τοὺς ἀνδρόποδα καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ταπεινὰ ὀνόματα, ἐπαινοῦσε τὴ διαγωγή τοῦ Ἀλῆ πασά, μιλοῦσε γιὰ τὰ ἔργα του σὰν νὰ ἦταν Ἀλβανὸς καὶ δικαιολογοῦσε μὲ θερμὰ λόγια τὴ φρικτὴ σφαγὴ τοῦ Γαρδικιοῦ.

Σὲ ἄλλῃ συνάντησι μὲ τὸν περιηγητὴ ὁ Ψαλίδας κατηγοροῦσε τὴν προφορὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἀγγλοι. Ὁ συνομιλητὴς του γράφει, ὅτι ἦταν ἔτοιμος νὰ κἀν κάποια συγκατάβασι στὸ ζήτημα αὐτό, δεχόμενος τὰ δικὰ τους σφάλματα, ἂν ὅμως γίνονταν καὶ κάποια παρόμοια συγκατάβασι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δέχονταν τὴν ἀρχαία σὰ μιὰ σχεδὸν ὁμιλιειμένη γλώσσα· ὅμως ὄχι, οἱ ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων δὲν μπορούσαν νὰ σφάλουν προσφέροντας τὴ γλώσσα τῶν προγόνων τους καὶ πίστευαν ὅτι ὁ ἀηδιαστικὸς γιωτακισμὸς τους δὲν χρειάζεται διόρθωσι.

Ὁ περιηγητὴς, θέλοντας νὰ δείξῃ στὸν Ψαλίδα πὼς μπορούν οἱ Ἀγγλοι νὰ συνθέτουν στὴν ἐλληνικὴ, τοῦ δώρησε ἓνα ἀντίτυπο μὲ ὠραίους ἱαμβοὺς γραμμένους ἀπὸ τὸν μακαρίτη καθηγητὴ Porson²⁶. Ὅμως αὐτὸς ἔδειξε γιὰ τοὺς στίχους αὐτοὺς πολλὴ περιφρόνησι καὶ προσπάθησε νὰ τοὺς κρίνῃ τόσο αστόχαστα, ὥστε δὲν ἄφησε εὐνοϊκὴ ἐντύπωσι γιὰ τὴ δική του μόρφωσι.

Τὴ γνώμη του αὐτὴ ὁ περιηγητὴς τὴν ἐπιβεβαίωσε, ὅπως γράφει, ἀπὸ ἓνα ἄλλο ἐπεισόδιο ποὺ συνέβη τὴν ἄλλῃ μέρα τὸ πρωτὶ στὸ σπίτι, ὅπου ἔμεινε καὶ ὅπου προσκάλεσαν τὸν Ψαλίδα γιὰ τὸ πρόγευμα.

Στὴ μακρὰ συζήτησι ποὺ ἔκαναν, ἦρθε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον θέμα τῆς Δωδώνης καὶ τῆς πιθανῆς τοποθεσίας τῆς. Ὁ Ψαλίδας πίστευε ὅτι βρισκόνταν κοντὰ στὴ Φοινίκῃ (ὅπου ὑπῆρχε ἀρχαία καὶ πλούσια πολιτεία) στὴν περιοχὴ τοῦ Δελδίνου

26) Richard Porson (1759—1808), Ἀγγλὸς φιλόλογος, ἀπὸ τὸ 1792 καθηγητὴς τῶν Ἑλληνικῶν εἰς τὸ Trinity College τοῦ Καίμπριτζ. Δημοσίευσε κριτικὲς ἐκδόσεις πολλῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων· τὸ 1806 ἐγίνε βιβλιοθηκάρχος τοῦ London Institution. Σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ του στὴν ἐξέτασι καὶ ἐρμηνεία τῶν νόμων τῆς μετρικῆς. *Encyclopaedia Britannica*, τ. 18 σ. 233—245.

στis ὄχθες τοῦ ποταμοῦ Μπίστριτσα, τοῦ Δώδωνος τῆς ἀρχαιότητος²⁷. Ἐκεῖ, εἶπε, ὑπάρχουν ἀκόμη τὰ σκοτεινὰ δάση ἀπὸ βελανιδιές, πὺν μπορεῖ νὰ τ' ἀναγνωρίσῃ κανεὶς, τόσο μοιάζουν μὲ τ' ἀρχαῖα, ἡ πηγὴ καὶ ὁ λόφος μὲ ἀρχαῖα κυκλώπεια τεῖχη καὶ πολλὲς ἄλλες λεπτομέρειες τοῦ προφητικοῦ ἱεροῦ. Ὁ περιηγητὴς δὲν μπορούσε νὰ συμφωνήσῃ ἐντελῶς μὲ τὴν τοποθέτησιν αὐτὴ τῆς Δωδώνης, κυρίως γιατί ἦταν κοντὰ στὴ θάλασσα· ὁ Ψαλίδας ὅμως τοῦ ἔδειξε ἓνα δρόμο πὺν περιλάβαινε τόσο σημαντικὸ τμῆμα τῆς Ἠλείου, ὥστε ἀποφάσισε, ἂν ἦταν δυνατόν στὴν περίοδο αὐτὴ τοῦ χρόνου, νὰ ἐξετάσῃ τὸν τόπο πρὶν φύγῃ ὁ φίλος του Cockerell.

ῴστερα ἀπ' αὐτὰ ὁ Ψαλίδας δυστυχῶς ἐδῶλε ἀπὸ τὸ σημειωματάριό του πῶς ἐπιγραφή, πὺν εἶχε ἀντιγράψῃ ἀπὸ ἓνα ἀρχαῖο μάρμαρο κοντὰ στὰ Τρίκαλα. Τὴν ἔδωσε στὸν περιηγητὴ, ἴσως γιὰ ν' ἀνταποδώσῃ τὸ δῶρο, δηλαδὴ τὸ βιβλίο μὲ τοὺς ἰάμβους τοῦ Porson, καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ τὴ δώσῃ, ὅταν φτάσῃ στὴν Ἀγγλία, σὲ πρόσωπο πὺν σκόπευε νὰ κἀνὴ νέα ἔκδοσιν τῆς Ἀνθολογίας. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι ἐπιτάφια γιὰ ἓνα γιατρό, τὸν Κίμβερα, ἀπὸ τὴν πιστὴ χήρα του Ἀνδρομάχη.

Φῶτα θεοῖς ἴκελον στυγερῶν ἰήτορα νοῦσων

Μοῖρῃ ὑπ' ἀτρέπτω Κυμβέρα τύμβος ἔχει

ῴον πινυτὴ παράκοιτις ἀνιερὸν, φίλ' ὀδῖτα,

θάψεν ἀκοιμήτοις δάκρυσιν Ἀνδρομάχη.

- 27) Δώδων — Μπίστριτσα, ποταμὸς τοῦ Δελβίνου, πηγάζει ἀνάμεσα στὴ Μουζίνα καὶ στὴ Δρόβιανη, περνάει τὸ Βουθρωτὸ καὶ χύνεται στὴ θάλασσα στο βιθάρι· ὁ ποταμὸς «τρέχει ὀρηκτικά, εἶναι αἰένως καὶ καλλίροος, διανέσματος καὶ τὸ καλοκαίρι ψυχρότατος καὶ πληρὴς ἡδυνάτων ἰχθύων μὲ πορφύρᾳ στίγματα (πέστροφες)· δύσκολα διαβαίνει τις περὶ καλοκαίρι καὶ χειμῶνα. Τὰ ὕδατα τούτου ὑγιεινὰ καὶ καλά». Κ. Θεοπροποῦ καὶ Ἀθανασίου Ψαλίδας, Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἠλείου, προλεγόμενα καὶ σημειώσεις Α. Χ. Παπαχαρίση, Ἰωάννινα 1964 σ. 57, 83. ῴν καὶ τώρα εἶναι περιττὴ κάθε συζήτηση γιὰ τὴν τοποθεσίαν τῆς Δωδώνης, παραθέτομε τὰ ὅσα γράφει γι' αὐτὴ ὁ Κοσμᾶς Θεοπροπὸς (ἴδιο ἔργο σ. 82). «Εἰς Μεσποτάμιον, Μοναστήρι, Δελβίνοι, εἰς ἓνα λόφον, εἰς τὸ ὄρειον χεῖλος τοῦ Δώδωνος ποταμοῦ. Αὐτοῦ ἦτον τὸ ἀρχαῖοτατον ῴλληνικὸν Μαντεῖον τῆς Δωδώνης. Σῶζεται τὸ τεῖχος τὸ περιέχον τὸν λόφον, καὶ εἰς τὸ κέντρον του ὁ ναός, ὅστις ἔχει σχῆμα σχεδὸν κυκλικόν. ῴπατὰ μονόλιθοι ἀπὸ γρανίτην λίθον στῦλοι, χρώματος μελανοκοκκίνου σπιλνοῦ, βαστάζουν τὸν ναὸν συνιστάμενον ἀπὸ δώδεκα στοάς, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔδαφος εἶναι ἔστρωμένον μὲ πλάκα μεγάλην καὶ χονδρὴν, πλὴν εἰς πολλὰ μέρη κατεσκαμμένον, καὶ αἱ πλάκες συντετριμμένες. Εἶδαμε εἰς τὸ ἔσωτερον πρόσωπον νότια, πλάκα μικρὰν ἐφθααμένην, ἥτις σῶει ἔτι ἓν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐπίγραμμα, ὅστις τὸ λείπει ὅλη ἡ ἀρχὴ καὶ μέρος, ὅπου ἀνεπλήρου τὸ ἐπιγραμμάτιον αἱ εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς πλακὸς δύο κλάδοι δάφνης γεγλυμένοι. Εἰς δὲ τὰ ἑξωτερικὰ πρόσωπα τοῦ ναοῦ βλέπεις ἀκόμη καὶ σῶζονται μερικὰ εἰδῶλα ἢ ὁμοιώματα γεγλυμένα τεχνικῶτατα δρακόντων πτερωτῶν, λεόντων καὶ αετῶν μὲ ἀναλογίαν ἐντελῇ· ἔξ ὧν, περιεργείας χάριν, ἀντεγράψαμεν μερικά, ὡς φαίνονται κάτωθεν... ῴ πόρτα τῆς Δωδώνης ἦτον πρὸς ἀνατολὰς. Τώρα εἰς αὐτὴν εἶναι ῴγρια δένδρα φυτωμένα, ἀγριοσυκιές, βάτοι, ὡς καὶ εἰς τὰ τεῖχη τῆς· καὶ ἐκβαίνουν ἀπ' αὐτὴν καταβαίνει εἰς ἓνα δάσος κατάφυκτον, συνιστάμενον ἀπὸ δρύας, πελέας, φηγούς, ἱτέας καὶ ἀγριοκλήματα περιπλεγμένα, καὶ ἔξῃς εἰς τόπον ἐπίπεδον εἰς τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ, τερπνότατον καὶ χαριέστατον ἐκτεινόμενον κατὰ μῆκος· τὸσον κατάσκιον, ὅπου σχεδὸν σχηματίζει νύκτα. ῴνας ἀῖο ὀροσερὸς καὶ ὑγιεινὸς καταψύχει καὶ ἐμψυχώνει τὸν κεκοιμητὸν εἰς τὰ μεγαλύτερα τοῦ ἡλίου καύματα. ῴο γλυκὺς ἡχος τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, τὸ κελάδισμα τῶν διαφόρων πουλιῶν, ἡ ἄκρα ἡσυχία, καὶ ἡ θέα τοῦ ναοῦ, προξενοῦν ἓνα σέβας, εἰς τὸν αἰσθηματικὸν περιηγητὴν».

Στὴ μεταγραφὴ τοῦ ἐπιταφίου ἐπιγράμματος ἔκανε δυστυχῶς τρία λάθη, ὅπως λέει ὁ περιηγητὴς (στὴν πρώτη σειρὰ στυγερῶν, στὴ δευτέρῃ Κίμβηρα καὶ στὴν τρίτῃ τὴν παραλείψη τῆς λέξεως Φίλ'. Τίποτε ἄλλο δὲν μπορεῖ νὰ δείξῃ πὺ καλὰ τὰ λάθη στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ὁδηγήσῃ τοὺς Νεοέλληνες ἢ παραμέλησις τῆς προσωδίας, τὴν ὁποία θυσιάζουν ἐντελῶς στὸν τονισμό). Ὁ περιηγητὴς ἔδειξε στὸν Ψαλίδα τὰ λάθη ὅσο πὺ εὐγενικὰ μπορούσε καὶ μάλιστα πὺ πολὺ ἀπ' ὅσο ἄξιζε γιὰ τὶς προηγούμενες ἐπιθέσεις του. Τότε πληγώθηκε ἢ ὑπερηφάνειά του καὶ ὑποστήριξε δυστυχῶς τὰ λάθη του ἀκόμη περισσότερο, πὺ ἡ ἀναγκαία ἔκθεσή τους τόσο τὸν σύγχυσε, ὥστε ἔνωσε ἔχθρα καὶ ὁ περιηγητὴς πολὺ λίγο τὸν ξαναεῖδε ὅσον καιρὸ ἔμεινε ἀκόμα στὰ Γιάννινα²⁸.

Τὸ ἄλλο σχολεῖο στὰ Γιάννινα ἦταν κατώτερο καὶ φοιτοῦσαν σ' αὐτὸ νεώτεροι μαθητές. Διευθυντὴς του ἦταν ὁ Μπαλᾶνος, σεβάσμιος καὶ φίλεργος ἄνθρωπος. ὅμως μὲ μικρότερη μόρφωση ἀπὸ τὸν Ψαλίδα. Ὁ πατέρας τοῦ Μπαλᾶνου, πὺ ἦταν κι αὐτὸς διευθυντὴς τοῦ σχολείου, ἦταν συγγραφέας μιᾶς ἢ δυὸ μαθηματικῶν μελετῶν, μὲ κάποια ἐκτίμησις στὸν τόπο του²⁹.

- 28) T. S. Hughes, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 462—463. Γιὰ τὸν Ψαλίδα βλ. καὶ τὴν βιογραφία τοῦ Λεάν. I. Βρανούση, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» ἔτ. Α' (1952) σ. 327. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ συζήτηση ἄς σημειωθῇ ὅτι εἶναι δημοσιευμένο στὴ συλλογὴ τοῦ W. Peek, Griechische Vers — Inschriften, Akademie — Verlag, Berlin 1955, ἀρ. 584 σ. 143 μὲ διαφορετικὴ γραφῇ.

Φῶτα θεοῖς ἔκελον στυγερῶν λήτορα νούσων
Μοῖρῃ ὑπ' ἀτρέπτῳ Κίμβερα τύμβος ἔχει
Ὅν πινυτὴ παράκοιτις ἀνιρὸν γούσῳα
Θάψεν ἀκομήτοισι δάκρυσιν Ἀνδρομάχη.

Καὶ στὸ κείμενο ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Hughes υπάρχουν λάθη. Τὸ ὄνομα Κίμβερ εἶναι λατινικόν. Στὸν Πλούταρχο (Καῖσαρ 66, Βροῦτος 17) τὸ συναντοῦμε ὁ Κίμβρος.

- 29) Στὸ Σχολεῖο αὐτὸ δίδαξαν ὁ Βησσαρίων Μακρῆς (1676—1683), ὁ ἱερεὺς Γεώργιος Σουγδουρῆς (1673—1714), ὁ ἱερεὺς Ἀναστάσιος Παπαβασιλείου (1715), ὁ ἱερομόναχος Μεθόδιος Ἀνθρακίτης (1715—1723), ὁ Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος (1723—1760) καὶ τὰ παιδιά του Κοσμᾶς Μπαλᾶνος (1760—1807), Κωνσταντῖνος Μπαλᾶνος (1807—1818) καὶ Ἀναστάσιος Μπαλᾶνος (1818—1820). Τὸ Σχολεῖο πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν Μπαλᾶνο Βασιλόπουλο, διευθυντὴ μετὰ τὸν Ἀνθρακίτη. Ἦταν ὑπερβολικὰ συντηρητικὸς καὶ ἤρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι. Ὁ Κοσμᾶς Μπαλᾶνος διαδέχθηκε τὸν πατέρα του στὴ διευθυνση καὶ δίδαξε μέχρι τὸ 1807, ὅποτε καὶ ἀπέθανε. Καὶ αὐτὸς ἦταν συντηρητικὸς ὅπως καὶ ὁ πατέρας του καὶ ἤρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Ἀ. Ψαλίδα. Ὁ ἀδελφὸς του Ἀναστάσιος Μπαλᾶνος (Μπαλανίδης καὶ Καμινάρης) τὸν διαδέχθηκε στὴ Σχολὴ καὶ δίδαξε μέχρι τὸ 1818. Δὲν ἀναγνώριζε τὰ νεώτερα διδακτικὰ συστήματα καὶ στὴν ἐποχὴ του ἡ Σχολὴ ἄρχισε νὰ παρακμάζῃ. Τελευταῖος δάσκαλος στὴ Σχολὴ ἦταν ὁ ἀδελφὸς του Κωνσταντῖνος. Ἡ Σχολὴ καταστράφηκε τὸ 1820, ὅταν κήκχαν τὰ Γιάννινα μὲ διαταγὴ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. II. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου, ἐν Ἀθήναις 1857, τ. Β' σ. 279. Ματθ. Παρανίκα, Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Ἑθνικῇ καταστάσεως τῶν γαμμάτων, Κωνσταντινουπόλις 1867 σ. 61. Τὸ βιβλίον τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἐδῶ ἔχει τὸν τίτλον «Ὁδὸς μαθηματικῆς ἢ σειρὰ βαθμυδὸν προοῖσῃ, περιεκτικὴ τῶν κατ' εἶδος κυριωτέρων τῆς μαθήσεως πρα-

Τὸ σχολεῖο αὐτὸ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Gioni (Γκιούμα ἢ Γκιούνμα) ἔμπορο, πού ἀπόχτησε μεγάλη περιουσία ἀπὸ ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις στὴ Βλαχία. Ὑστερα τὸ συντηροῦσαν οἱ ἀδελφοὶ Ζωσιμάδες, ἐγκατεστημένοι στὴ Ρωσία, στὴν Πολωνία καὶ στὴν Αὐστρία. Στὸ σχολεῖο διδάσκονταν γραμματικὴ καὶ ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς 300 περίπου μαθητές. Ὁ Μπαλᾶνος εἶναι ἄνθρωπος πολὺ σεβάσιμος καὶ ἐξαίρετος λόγιος· ἡ μακρὰ ἄσπρη γενειάδα του φτάνει ὡς τὴ μέση καὶ μὲ τοὺς ἡρεμους φιλικούς τρόπους του φέρνει στὸ νοῦ ζωνερὰ τὴν εἰκόνα ἀρχαίου φιλοσόφου.

Διευθυντὴς τοῦ σχολείου αὐτοῦ χρημάτισε ὁ Μελέτιος ὁ Γεωγράφος, γεννημένος στὰ Γιάννινα, μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ὕστερα ὁ περίφημος Εὐγένιος Βούλγαρις, κερκυραῖος, πού μετέφρασε τὴν Αἰνείαδα σὲ ἑλληνικούς ἐξάμετρους³⁰.

Οἱ δάσκαλοι ὀνομάζονταν «σοφολογιώτατοι»· μαθήματα ἔκαναν τὸ πρωῒ καὶ τὸ ἀπόγευμα καὶ τὸ διδακτικὸ σύστημα πού χρησιμοποιοῦσαν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὴν Εὐρώπῃ· χρησιμοποιοῦσαν τὸ σύστημα Bell³¹.

Ἀναφέρεται ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους συντελεστὲς πού ἔπεισε τοὺς Ἑλλήνες νὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα — τὸ καλύτερο μέσον γιὰ νὰ βελτιώσουν τὸ ἔθνος των — ἦταν ἓνας μοναχὸς ἀπὸ τὸ Ἀπόκονο, ὀνομαζόμενος Κοσμᾶς, ὁ ὁποῖος ἐπὶ ὀχτὼ χρόνια περιόδευσε τὴ χώρα ὡς ἱεροκλήρυκας καὶ ἔκανε τὴν ἴδρυση τῶν σχολείων τὸ κυριώτερο θέμα τῶν ὁμιλιῶν του. Καὶ σ' ἄλλα ἦταν μεταρρυθμιστὴς· πέτυχε νὰ πείσῃ τὶς γυναῖκες στὸ Ζαγόρι νὰ παρατήσουν τὸ μεγάλο ἄμμορο κεφαλομάντηλο, ὅμοιο μ' αὐτὸ πού φοροῦν οἱ γυναῖκες σὲ μερικὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, καὶ νὰ φορέσουν ἀπλὸ μαντήλι. Ἐπῆσε μάρτυρας τοῦ ζήλου του καὶ θανατώθηκε ἀπὸ τὸν Κούρτ πασᾶ τὸ 1780 (1779)³².

Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Ἀλῆ πασᾶς, ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς μελλοντικὲς συνέπειες τῶν μέτρων πού λάβαινε καὶ ἀποβλέποντας στὰ ἄμεσα πλεονεκτήματα, παρὰ ξεκινώντας ἀπὸ καλύτερα αἰσθήματα, πάντοτε ἐνεθάρρυνε τὴν ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων. Συχνὰ ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν ἐπισκόπων σ' αὐτὴ· ὅμως οἱ ἐπίσκοποι γενικὰ σκέπτονταν νὰ σωρεῖουν χρήματα καὶ νὰ ἐνεργοῦν ὅπως οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι κα' ἔτσι ἔδειχναν πολλὴ διάθεση νὰ τὴν παραμελοῦν. Στὸ γέρο σχολάρχῃ Μπαλᾶνο συχνὰ μεταχειρίζονταν τὴ γλώσσα αὐτὴ, προτρέποντάς τον νὰ μορφώνῃ μὲ ἐπιμέλεια τὰ παιδιὰ, πού ἐμπιστεύτηκαν στὶς φροντίδες του, νὰ τοὺς δίνῃ καλὸ παράδειγμα καὶ ποτὲ νὰ μὴ ἀμφιβάλλῃ ὅτι θὰ ἔχῃ τὴν προστασία του.

Ἐλεγαν ὅτι ὁ Ἀλῆ πασᾶς δὲν μπορούσε νὰ διαβάσῃ καὶ νὰ γράψῃ. Ἐνας ὅμως περιηγητὴς λέει ὅτι τὸν εἶδε ὁ ἴδιος νὰ διαβάζῃ καὶ πιστεῦε ὅτι μπορούσε νὰ

γματειῶν, ὅσον τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου, σφαιρικῶν κατὰ Θεοδόσιον, γεωμετρίας θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς τριγωνομετρίας, τοῦ περὶ κρικωτῆς σφαίρας κατὰ Πρόκλον, τοῦ περὶ χρήσεως σφαιρῶν, ἀστρολαβίου, γεωγραφίας καὶ ὀπτικῆς» εἰς τόμους 3, Ἐνετίησιν 1749.

30) T. S. Hughes, ἐνθ' ἄνωτ. τ. Α' σ. 24. W. M. Leake, ἐνθ' ἄνωτ. τ. IV σ. 148.

31) Ὁ Andrew Bell γεννήθηκε τὸ 1753 στὴ Σκωτία, ἦταν θεολόγος καὶ ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση ἐνὸς σχολείου γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν Ἀγγλῶν στρατιωτῶν πού ὑπηρετοῦσαν στὸ Egmore κοντὰ στὸ Μαδράς στὴν Ἰνδία. Σ' αὐτὸ τὸ σχολεῖο μόρφωσε μερικὸς μαθητὲς καὶ τοὺς ἔκανε βοηθοὺς του στὸ διδακτικὸ ἔργο· αὐτὸ κατόπι ἀπὸ τὸ 1795 ἀνέλαβαν ὁλόκληρη τὴ διδακτικὴ ἐργασία. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν Bell ἐφήρμοσε τὴν ἴδια τακτικὴ καὶ ὁ Langaster. Τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι τὸ ἀλληλοδιδασκικόν. Τὰ παιδιὰ, πού ἦταν σὲ μιὰ αἰθουσα, χωρίζονταν σὲ ὁμάδες καὶ ἓνας βοηθὸς ἀναλάμβανε νὰ διδάξῃ τὴν καθὲ ὁμάδα. Ὁ δάσκαλος εἶχε τὴν ἐποπτεία καὶ καθοδηγοῦσε τοὺς βοηθοὺς. (Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ, Ἀθῆναι 1967, τ. Α' σ. 534, 141).

32) W. M. Leake, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 149.

διαβάζι καὶ στὶς δύο γλώσσες, ρωμέϊκα καὶ τούρκικα· ἂν καὶ δὲν τὸν εἶδε ποτὲ νὰ γράφῃ, δὲν ἀμφέβαλε ὅτι εἶχε αὐτὴ τὴν ἱκανότητα, γιατί τὸν πληροφοροῦσαν ὅτι μποροῦσε νὰ γράφῃ³³.

Ὅσο γὰρ τοὺς Τούρκους δὲν σκοτίζονταν πολὺ νὰ μορφώσουν τὰ παιδιὰ τους· ὅταν ἔνας ἀπ' αὐτοὺς μποροῦσε νὰ γράφῃ, τὸν θεωροῦσαν ὅτι ἀνήκει σὲ ἀνώτερη τάξι καὶ τοῦ ἔδιναν μεγάλη σημασία, βλέποντάς τον νὰ φοράῃ στὴ ζώνη του ἀσημένιο καλαμάρι, τὸ σημάδι τοῦ μυστηρίου του³⁴.

Γίνεται ἀκόμη λόγος καὶ γιὰ βιβλιοθήκες στὰ Γιάννινα. Πιο πάνω ἀναφέρθηκε ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἰωάν. Μελά. Ὑπῆρχε βιβλιοθήκη στὴ Μητρόπολι με βιβλία πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ καλόγηροι ὑπερηφανεύονταν³⁵. Ἐπίσης στὰ δύο σχολεῖα ὑπῆρχαν βιβλιοθήκες. Τὸ σχολεῖο τοῦ Ψαλῖδα εἶχε 1.500 βιβλία κλασσικὰ στὶς τρεῖς γλώσσες, ποὺ διδάσκονταν σ' αὐτό. Καὶ οἱ Βλάχοι στὰ χωριά τους εἶχαν βιβλιοθήκες, μὲ γαλλικὰ καὶ ἰταλικὰ βιβλία. Εἶχαν ἀκόμη καλὲς ἐκδόσεις τῶν Ἑλλήνων κλασσικῶν κι ἓνας ξένος μποροῦσε νὰ βοῇ ἐκεῖ φιλολογικὰ βοηθήματα, ποὺ δύσκολα θὰ ἔφερνε μαζί του στὰ ταξίδια του³⁶.

Ἀναφέραμε πιο πάνω γιὰ τὰ ἐπιστημονικὰ ὄργανα ποὺ εἶχε ὁ Ψαλῖδας στὸ σχολεῖο του. Καὶ ὁ Ἀλῆ πασᾶς εἶχε ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ ἐπιστημονικῶν ὀργάνων, ποὺ τὰ προμηθεύτηκε ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Εὐρώπης· ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ χρῆσι τους. Μερικὰ τηλεσκόπια πῆρε ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ ἦταν πολὺ καλὰ· εἶχε ἓνα μικροσκόπιο τοῦ Dolland ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ διευθετήσῃ γιὰ νὰ λειτουργῇ κανονικὰ· ὁ περιηγητὴς ποὺ ἦταν καὶ γιατρὸς πῆγε στὸ Σεράγι ἓνα πρωὶ καὶ τοῦ ἔδειξε πῶς λειτουργεῖ καὶ τίς διάφορες ἐφαρμογές στὴν παρατήρηση. Εἶχε ἀκόμα ἰδεῖ μερικὰ ἠλεκτρικὰ πειράματα. Ὁ Ψαλῖδας εἶχε μιὰ ἠλεκτρικὴ μηχανή, ποὺ χρησίμευε γιὰ τίς ἐπιδείξεις αὐτές. Φυσικὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀλῆ γι' αὐτὰ εἶναι παροδικὸ καὶ ὅπως φαίνεται ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ μποροῦν νὰ ἔχουν μὲ τὰ μέσα ποὺ διαθέτει γιὰ τὴν προώθησι τῆς ἐξουσίας του³⁷.

Εὐεργέτες

Οἱ περιηγητὲς κατὰλαβαν τὴ μεγάλη σημασία ποὺ εἶχαν οἱ εὐεργέτες γιὰ τὴν ἐκπαίδευσι καὶ μιλοῦν ἰδιαιτέρως γι' αὐτούς.

Ἀναφέρεται ὁ Gionis (Γκιούμας ἢ Γκιούνμας) ποὺ ἴδρυνε σχολεῖο στὰ Γιάννινα τὸ 1683 (1676)· ἦταν Γιαννιώτης ἔμπορος, ποὺ μάζεψε μεγάλη περιουσία ἀπὸ ἐπιχειρήσεις στὴ Βλαχία. Τοποθέτησε τὰ χρήματά του στὴν Τράπεζα τῆς Βενετίας γιὰ νὰ συντηρῇται ἀπ' αὐτὰ τὸ σχολεῖο καὶ ὅταν ἡ Τράπεζα αὐτὴ δημεύτηκε τὸν καιρὸ τῆς γαλλικῆς κατοχῆς, οἱ Ζωσιμάδες ὑποστήριξαν τὸ σχολεῖο.

Ἡ ἐξαιρετικὴ οἰκογένεια τῶν Ζωσιμάδων ἔδειξε γνήσια ἐλευθεριότητα. Ἦταν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἐγκατεστημένοι στὴ Ρωσία, στὴν Πολωνία καὶ στὴν Αὐστρία, ἐλεύθεροι ἀπὸ τὴν καταπίεσι τῆς δεσποτικῆς δυνάμεως καὶ φωτισμένοι ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ περισσότερο φωτισμένα ἔθνη· ζητοῦσαν μὲ τὴν ἐνθουσιώδη ἀγάπη τους γιὰ τὴν πατρίδα νὰ ρίξουν τοὺς θησαυροὺς τῆς φιλολογίας στὴν ἀγκαλιά της· καὶ καθὼς δὲν μποροῦσαν νὰ βοηθήσουν τὰ ταπεινωμένα παιδιὰ της μὲ τὰ ὅπλα, ἔθρεσαν σχολὸν τους νὰ τὰ ἐφοδιάσουν μὲ τὰ πιὸ σίγουρα, ἂν καὶ βραδύτερα σὲ ἐνέργεια, φάρμακα τῆς γνώσεως.

33) Αὐτόθι. H. Holland, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 183.

34) T. S. Hughes, ἐνθ' ἀνωτ. τ. Α' σ. 25.

35) W. M. Leake, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 148.

36) Pouqueville, ἐνθ' ἀνωτ. τ. Β' σ. 353.

37) H. Holland, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 182, 183.

Αυτά τὰ εὐλογημένα ἀδελφία κατέθεσαν μεγάλα ποσὰ γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὴν Τράπεζα τῆς Μόσχας· μὲ τὴ δικτὴ τοὺς βοήθεια καὶ τὰ χρήματα μεγάλους ἀριθμοὺς ἀπὸ ρωμέϊκα βιβλία δημοσιεύονταν σταθερὰ καὶ μοιράζονταν στὴν Ἑλλάδα· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἦταν γραμματικὲς καὶ στοιχειώδεις διατριβές. Βοηθοῦσαν κάθε ἀξιόλογο φιλολογικὴ δημοσίευση καὶ ἐφοδίαζαν μὲ τὰ ἀπαραίτητα μέσα πολλοὺς νέους μὲ τάλαντο γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ταξιδεύουν πρὸς βελτίωσιν τοὺς ἢ νὰ σπουδάζουν σὲ πανεπιστήμια τοῦ ἑξωτερικοῦ. Ὁ περιηγητὴς πιστεῖν ὅτι ὁ ἐξαιρετικὸς πατριώτης καὶ ολοκληρωμένος λόγιος Κοραῆς, ποὺ χρησιμοποιοῦν κάθε μέσο γιὰ νὰ καθαρῇ τὴ γλῶσσα ἀπὸ τὶς φθορὰς τοῦ μιξοβάρβαρου ὕφους στὸ ὁποῖο ξέπεσε, χρωστάει τὴν πρώτην προστασίαν τοῦ στὴν εὐεργεσίαν τῶν Ζωσιμαδῶν³⁸.

Μεγάλες καὶ εὐγενικὲς εἶναι οἱ ευεργεσίαι τῶν Ζωσιμαδῶν, σημειώνει ἕνας ἄλλος περιηγητὴς, μὲς ἀπὸ τὶς πλουσιώτερες νεοελληνικὲς οικογένειες. Δυο ἀδελφοὶ κατοικοῦν στὴν Ἰταλία καὶ ἕνας ἄλλος στὴ Ρωσία. Ἔμαθε ὅτι τὰ χρηματικὰ ποσὰ ποὺ στέλνουν κάθε χρόνον στὰ Γιάννινα γιὰ βιβλία, γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ ἄλλες εὐεργεσίαι γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλολογίας δὲν εἶναι λιγώτερα ἀπὸ 2.000 πιάστρα. Αὐτὸ εἶναι θαυμάσιο παράδειγμα γνήσιου καὶ σωστὰ καθοδηγημένου πατριωτισμοῦ.

Καὶ ἄλλα παραδείγματα ὑπάρχουν τοῦ γενναιοδωροῦ καὶ ἐξυπνου μυαλοῦ τῶν Ζωσιμαδῶν. Πολλὰ βιβλία δημοσιεύτηκαν καὶ κυκλοφόρησαν γιὰ τὴ χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων μὲ ἐξοδὰ τοὺς. Τὰ τελευταῖα χρόνια βοήθησαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴ σημαντικὴ ἐργασία τοῦ Κοραῆ, τὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη», ἀπὸ τὴν ὁποία δημοσιεύτηκαν ὡς τώρα πολλοὶ τόμοι στὸ Παρίσι μὲ ἔργα τοῦ Ἰσωκράτη, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Αἰλιανοῦ, τοῦ Αἰσώπου καὶ ἄλλων³⁹.

Ἀναφέρεται ὁ Πικροζώης (Καπλάνης), πλούσιος ἔμπορος ἀπὸ τὸ Γραμμένο, ποὺ ἰδρυσε τὸ σχολεῖο τοῦ Ψαλίδου⁴⁰. Ἄφησε μὲ τὴ διαθήκην τοῦ 800 πονγγιὰ καὶ ἀπὸ τὸν τόκο τοὺς καὶ ἄλλες δωρεὰς πληρώνονταν ὁ μισθὸς τοῦ «ἀρχιδιδασκάλου» Ψαλίδου 2.000 πιάστρα, ὁ μισθὸς δυο δασκάλων καὶ μικρὸ ἐτήσιο βοήθημα στοὺς μαθητὲς. Ὁ Καπλάνης ἰδρυσε μιὰ ἐκκλησίαν καὶ ἕνα νοσοκομεῖο στὰ Γιάννινα· τὸ συνολικὸ «διάφορον» τῶν κεφαλαίων γιὰ τὰ δυο σχολεῖα ἦταν 60 πονγγιὰ⁴¹. Τὰ νόματα αὐτῶν καὶ ἡ μνήμη θὰ εἶναι πάντοτε ἀγαπητὰ καὶ σεβαστὰ στοὺς κατοίκους τῆς Ἡπείρου⁴².

Οἱ γιατροὶ στὰ Γιάννινα

Στὸ περιβάλλον αὐτὸ στὰ Γιάννινα διακρίνονταν καὶ οἱ γιατροί, ποὺ τοὺς ἀ-

38) T. S. Hughes, ἐνθ' ἄνωτ. τ. Α' σ. 24, 73.

39) H. Holland, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 152.

40) T. S. Hughes, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 24.

41) W. M. Leake, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 148.

42) Rouqueville, ἐνθ' ἄνωτ. τ. Α' σ. 153. Ὁ ἴδιος ὁ Ψαλίδας γράφει τὰ ἑξῆς: «Ἐχουν δὲ αὐτὰ τὰ σχολεῖα καὶ βιβλιοθήκες καλὰς συγγραφέων Λατίνων καὶ Γάλλων. Συντηροῦνται δὲ αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἀπὸ δυο Ἰωαννίτας πραγματευτὰς, οἵτινες κατέθεσαν εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖον τῆς Ρουσσίας, ὃ μὲν αἰωνίας μνήμης Ζῶης Καπλάνης 124 χιλιάδας ρούβλια, ἡ ἀδελφότης τῶν Ζωσιμαδῶν σχεδὸν ἄλλα τόσα, ὅπου οἱ τόκοι αὐτῶν νὰ ἐξαποστέλλωνται εἰς Ἰωάννινα πρὸς πληρωμὴν τῶν μαθητῶν. Οἱ αὐτοὶ εὐεργέται τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς πατρίδος ἐξέδωκαν καὶ ἐκδίδουν βιβλία μὲ ἐξοδὰ τοὺς, καὶ τὰ διανέμουν δωρεάν, ὅχι μόνον εἰς τοὺς νέους τῆς πατρίδος των, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ σχολεῖα ὅλης τῆς Ἑλλάδος, ὡς τόσα ἔπλα διὰ νὰ πολεμήσουν τὴν ἀμάθειαν τοῦ Ἰένους, καὶ ἅποτε νὰ νικῇσιν, καὶ νὰ δειχθοῦν ὀγλήγορα τροπαιοφόροι, διὰ νὰ τοὺς

πασχολοῦσαν καὶ ἄλλα ἔργα ἄσχετα μὲ τὴν ἐπιστήμην τους.

Τὸν γιαιτρὸ τὸν προσφωνοῦσαν «Ἐξοχώτατος»¹³.

Ἀνάμεσα στοὺς γαιτροὺς ξεχώριζε ὁ Σακελλάριος ἀπὸ τὴν Κοζάνη πού κατοικοῦσε στὰ Γιάννινα. Ἦξερε γερμανικά, γαλλικά, λατινικά καὶ ἀρχαῖα ἐλληνικά, μετέφρασε μαζί μὲ ἄλλους τοὺς τέσσερις πρώτους τόμους τοῦ Ταξιδίου τοῦ Ἀνάχαρση καὶ τύπωσε τὸν πρῶτο καὶ τέταρτο· ὅμως ἄφησε τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπὸ φόβο μήπως τὸν ὑπομιαθοῦν, γιαιτὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὸν Ρήγα καὶ γιαιτὶ ὁ πρῶτος τόμος τυπώθηκε ἀπὸ ἓναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς συνωμότες τῆς Βιέννης, ὁ ὁποῖος προδόθηκε ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς στὴν Πύλη.

Ὁ Σακελλάριος, ἔχοντας τὸν πόθο νὰ εὐεργετήσῃ τοὺς συμπατριῶτες του, ἀπασχολεῖται μὲ τὴ μετάφραση στὴ νέα γλώσσα τῆς γενικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ Cousin d' Espreaux καὶ προχώρησε ὥς τὸν ἑβδομο τόμο. Ὁ περιηγητὴς τὸν βοήθηε στὸ Μπεράτι, ὅπου τὸν εἶχε στείλει ὁ Ἀλῆ πασᾶς μὲ τὸν Ἱμπραήμ πασᾶ, ἀφοῦ τὸν κάλεσε ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια, ὅπου ἀπολάμβανε τίς ἀνέσεις τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης, γιὰ νὰ κατοικήσῃ στὸ κέντρο τῆς ἀλβανικῆς βαρβαρότητας¹⁴.

Ἄλλος περιηγητὴς, πού εἶναι καὶ γιαιτρός, γράφει ὅτι ὁ Σακελλάριος σπούδασε στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τῆς Βιέννης καὶ ἔκανε τὸ γιαιτρὸ πολλὰ χρόνια στὰ Γιάννινα· ἦταν καὶ γιαιτρός τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ὅταν ἦταν στὴ Βιέννη, σπούδασε κοντὰ στὸν καθηγητὴ Frank¹⁵· ὁ περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι ὁ Σακελλάριος μαζί μὲ τὸ σεβασμὸ πὺ ἔτρεφε γιὰ τὸν δάσκαλό του, εἶχε καὶ μεγάλη προκατάληψη γιὰ τίς γνώμες καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ μεγάλου ἐκείνου γιαιτροῦ.

Ὁ Σακελλάριος εἶχε μεγάλη φήμη ἀνάμεσα στοὺς συμπατριῶτες του καὶ τὴν κέρδισε ἄξια μὲ τὸ ζῆλο του γιὰ τὴ φιλολογία καὶ γιὰ τὴν βελτίωσή τους. Εἶναι συγγραφέας πολλῶν πρωτοτύπων ἔργων καὶ μεταφράσεων. Στὴ Βιέννη δημοσιεύτηκε τὸ 1795 ἡ «Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία» του¹⁶ καὶ ὕστερα ἀπὸ δυο χρόνια ἡ μετάφραση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Ταξιδίου τοῦ Ἀνάχαρση, ἔργο πὺ ἀκόμα δὲν εἶχε συμπληρώσει. Στὴν ἴδια πόλῃ δημοσίευσε καὶ δυο ρωμεῖκα μελοδράματα, τὰ «Ὀρφεὺς καὶ Εὐρυδίκη» καὶ «Ὀδυσσεὺς καὶ Καλυψώ». Μετέφραξε, ὅπως εἶπαμε, τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τοῦ Cousin d' Espreaux, βιβλίο 16 τόμων, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶχε μεταφράσει τοὺς δέκα¹⁷. Αὐτὴ εἶναι ἡ δευτέρη σημαντικὴ μετάφραση

στὴση ἡ Ἑλλὰς τρώπαια κατὰ τῆς ἀμαθείας καὶ ἀνδριάντας. Κατέθεσαν καὶ ἄλλοι - ἀδρά κεφάλαια, καὶ εἰς τὸ γαζοφυλάκιον τῆς Βιέννης, καὶ εἰς τὴν Μόσχαν, διὰ τὸ νοσοκομεῖον αὐτῆς τῆς πόλεως, διὰ τὴν ὑπανδρεῖαν πτωχῶν κοριτσιῶν καὶ βοήθειαν πτωχῶν καὶ φυλακισμένων. Καὶ αὐτὰ βέβαια εἶναι τῶν Ἑλλήνων μόνον ἴδια ἔργα, τὰ δὲ ἄλλα ἔθνη, ἂν ἐνεργοῦν παρόμοια ἔργα, τὰ κάμνουν κατὰ μίμησιν τῶν Ἑλλήνων, καθὸ φύσει φιλάνθρωποι καὶ φιλόμουσοι». Γεωγραφία κλπ. ἔνθ' ἄνωτ. σ. 53.

43) H. Holland, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 165.

44) W. M. Leake, ἔνθ' ἄνωτ. τ. Α' σ. 354—355, τ. Γ' σ. 301. Γιὰ τίς μεταφράσεις καὶ τίς ἐκδόσεις πὺ ἀναφέρονται ἐδῶ πρὸβλ. Α. Ι. Βρανοῦση, Ρήγας, Βασ. Βιβλιοῦ ἀρ. 10, Ἀθῆναι 1953 σ. 331 καὶ ἰδίου Ρήγας Βελεστινλῆς, Ἀθῆναι 1957 σ. 59.

45) Peter Frank, γεννήθηκε τὸ 1745 στὴ Γερμανία καὶ πέθανε τὸ 1821 στὴ Βιέννη. Διετέλεσε καθηγητὴς τῆς Ἱατρικῆς καὶ διευθυντὴς τοῦ Γενικοῦ Νοσοκομείου τῆς Βιέννης τὸ 1804—1808. Διορίστηκε καθηγητὴς τῆς ἱατρικῆς στὴ Βίλνα καὶ γιαιτρός τοῦ τσάρου τῆς Ρωσίας. Γένισε στὴ Βιέννη, ὅπου ἔζησε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ὁ Frank ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους γιαιτροὺς τῆς ἐποχῆς του.

46) Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐξεδόθη τὸ 1796. Β.Ε. Ράστε, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 34.

47) Ὁ Louis Cousin d' Espreaux ἦταν Γάλλος συγγραφέας· γεννήθηκε στὴ Διέππη τὸ 1743. Ἐγραψε καὶ ἄλλα ἔργα καὶ τὴν «Histoire Générale et Particulière de la Grèce» Rouen 1888—1789 σὲ 16 τόμους. Ἀπέθανε τὸ 1818.

έλληνιζής ιστορίας πού δίνεται στους "Έλληνες από συμπατριώτες τους Γιαννιώτες. Ο Γιαννιώτης Αλέξανδρος Καγκελλάριος δημοσίευσε τὸ 1750 στὴ Βιέννη μετάφραση τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Rollin σὲ δεκαεφτά τόμους⁴⁸.

Ήταν ὁ πρῶτος ἀνάμεσα στους συμπατριώτες του, πού ἐνδιαφέρθηκε νὰ μαζέψῃ ἑλληνικά νομίσματα. Μὲ τὴν ἐπιμονή του, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὶς ἐνκομιές πού δίνει ἡ παραμονή του στὸν τόπο, κατώρθωσε νὰ σχηματίσῃ μιὰ συλλογὴ ὄχι μικρῆς ἀξίας. Ἐξέτασε ὁ περιηγητὴς τὴ συλλογὴ αὐτὴ καὶ τὴ βοήθη πολὺ πλούσια σὲ σπάνια ἡπειρωτικά, ἀκαρνανικά καὶ ἄλλα νομίσματα διαφόρων πόλεων στὰ παρὰ αὐτὰ καὶ στὰ ἀντικρινὰ νησιά.

Ἄλλος περιηγητὴς δὲν ἔχει τόσο καλὴ γνώμη γιὰ τὸν Σακελλάριο. Γιὰ τὴ νομισματικὴ του συλλογὴ λέει ὅτι εἶναι ὑπέροχη, ὅμως ὁ κάτοχός της φαίνεται πὼς δὲν ξέρεי καθόλου τὴν ἀξία πού θὰ ἀποκτήσῃ, ἀν τὴν ταξινομήσῃ, γιατί ἔχει τὰ νομίσματα ἀνακατεμένα σ' ἓνα δερμάτινο σακκούλι καὶ τὰ κοιτάζει ὅπως τὸ παιδί τὰ παιγνίδια του. Καὶ γιὰ τὴ γιαννιτικὴ του δὲν ἔχει καλύτερη γνώμη. Τὸν λέει ἀμαθὴ στὴ γιαννιτικὴ καὶ πὼς γράφει στίχους γιὰ τὰ φρούδια τῶν γυναικῶν σὲ βάρος τῶν συνταγῶν του⁴⁹. Οὗ Holland πού ἦταν γιαννιτὴς ἤξερε νὰ ἐκτιμῇ τὸ συνάδελφό του.

Ἄλλος γιαννιτὴς ἦταν ὁ κεφαλωνίτης Μεταξᾶς, πού σπούδασε κάμποσο καιρὸ στὸ Παρίσι καὶ διορίστηκε τὸ 1812 ἢ 1813 γιαννιτὴς τοῦ βεζύρη. Ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευση πού πῆρε, εἶχε διαφορετικὲς γνώμες ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του, ὅμως οἱ ἱατρικὲς του γνώσεις ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀκριβεῖς καὶ ἐπειδὴ ἔμεινε στὴ Γαλλία, ἀπόχρησε πολλὰς φιλολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς γνώσεις.

Ὁ ἄλλος γιαννιτὴς τοῦ βεζύρη, ὁ Ἰωάν. Βηλαράς, ἦταν στὴ Λάρισα μὲ τὸν Βελή πασᾶ.

Καθένας ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς γιαννιτοὺς ἔπαιρνε 6.000 πιάστρα ἢ 300 λίρες τὸ χρόνο, μὲ τὸ πλεονέκτημα νὰ γιαννιτεύῃ καὶ ὅσους ἤθελε στὴν πόλη, πράγμα πού ἴσως διπλασίαζε τὸ εἰσόδημά του. Ἄν σκεφθῇ κανεῖς τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, τὰ επαγγελματικὰ αὐτὰ εἰσοδήματα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ φέρουν τὸ σεβασμὸ καὶ τὴν ἀνεση.

Κι ἄλλοι γιαννιτοὶ ἦταν στὰ Γιάννινα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ πρὸ ἀξιόλογοι ἦταν ὁ Κωλέττης⁵⁰ καὶ ὁ Τσιπρασιλῆς. καὶ οἱ δύο ντόπιοι. Ὁ Κωλέττης, γιαννιτὴς τοῦ Μουχάμ. πασᾶ, ἔγραψε μιὰ καλὴ, μικρὴ χημικὴ διατριβὴ στὴ ρωμέικη γλῶσσα μὲ τὸν τίτλο « Ἰδέα γενικὴ περὶ τινῶν ιδιοτήτων τῶν σωμάτων καὶ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν ιδιοτήτων τοῦ θερμαντικοῦ » Leghorn 1806, ὅπου κυρίως ἀσχολεῖται μὲ ἔξυπνο τρόπο μὲ τὶς νέες θεωρίες γιὰ τὴ θερμότητα. Ἐτοίμασε γιὰ δημοσίευση μεταφράσεις

48) Ὁ Ἰωάν. Καγκελλάριος γεννήθηκε στὰ Γιάννινα στὸ τέλος τοῦ ΙΖ' αἰ., ἔζησε στὴ Βενετία καὶ ἐργάζονταν ὡς μεταφραστὴς καὶ διορθωτής. Εἶναι γνωστὸς γιὰ τὶς σημαντικὲς ἐκδόσεις πού ἔκανε. Π. Ἀραβαντινοῦ, Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας, Ἰωάννινα 1960, σ. 130. Η. Holland ἐνθ' ἄνωτ. σ. 163—164.

Τὸ ἔργο δημοσιεύθηκε στὴ Βενετία σὲ 16 τόμους. E. Legrand, Bibliographie Hellénique, Bruxelles 1963, τ. Α' σ. 380.

49) T. S. Hughes, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 57, 74.

50) Ὁ Ἰωάννης Κωλέττης γεννήθηκε στὸ Συρράκο τὸ 1774, σπούδασε γιαννιτὴς στὴν Πίζα καὶ ὅταν γύρισε στὰ Γιάννινα ἔγινε γιαννιτὴς τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἐλαβε μέρος στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ ἠρθε ἀνώτατος θέσεις. Ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν πολιτικὴ τοῦ νεοδημιουργημένου κράτους. Ἐγίνε διὸ φορὲς πρωθυπουργὸς τὸ 1844 καὶ τὸ 1847 ὁπότε καὶ ἀπέθανε.

του *Rasselas*, του *Johnson*⁵¹, της Γεωμετρίας του *Legendre*⁵² και της 'Αριθμητικής του *Biot*⁵³.

Ένας γατρός ακόμα κατάγονταν από τη Νεάπολη, και δέν ήταν από πολὺν καιρὸ ἐγκατεστημένος στὰ Γιάννινα. Δέκα λεπτά μετὰ τὴ γνωριμία του με τὸν περιηγητὴ τὸν ἔλεγε *C'aro Amico*, μιλοῦσε με μεγάλη εὐκολία ἐπὶ μισὴ ὥρα καὶ τὸν ἀποχωρίστηκε με πολλές χειρονομίες καὶ χαιρετισμούς. Ὁ φτωχὸς αὐτὸς ἀνθρώπος διώχτηκε ἀπὸ τὴ Νεάπολη ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις καὶ ἦρθε στὰ Γιάννινα, σκοπεύοντας νὰ γίνῃ ἓνας ἀπὸ τοὺς γιατροὺς τοῦ 'Αλῆ πασᾶ. Ὁ βεζύρης ὅμως δέν τὸν δέχονταν καὶ ἔτσι ζοῦσε με ἄθλιο καὶ φτωχικὸ τρόπο, ὥσπου νὰ βοῇ τὰ μέσα νὰ πᾶν κάπου ἄλλου⁵⁴.

Τοὺς γιατροὺς τοὺς σέβονταν πολὺ στὴν Ἑλλάδα· αὐτοὶ ἐπειδὴ ταξίδεψαν καὶ σποῦδασαν σὲ ξένα πανεπιστήμια, ἔχουν αὐτὴ τὴ φήμη δικαιολογημένα. Ὁ περιηγητὴς τοὺς χαρακτηρίζει ὡς ἔξυπνους καὶ καλὰ πληροφορημένους ἀνθρώπους, με ζήλο στὸ ἐπάγγελμά τους καὶ με ἐξαίρεση τὴν ἱκανότητά τους στὴ χειρουργικὴ, προφανῶς ὄχι κατώτερους στὸ ἐπάγγελμά τους ἀπὸ ὅποιοδήποτε συνάδελφό τους στὴ νότιο Εὐρώπῃ. Ἡ ἐκπαίδευσή τους στὴ Γερμανία καὶ Ἰταλία, κυρίως στὴ δευτέρῃ ἀπὸ τὶς χῶρες αὐτές, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐμπνεύσῃ σὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τὴ διδασκαλία τοῦ *Bruno*⁵⁵ με τὴ μὴ ἢ τὴν ἄλλη μορφὴ της, καὶ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ βοῇ γιατροῦ στὴν Ἑλλάδα ποὺ τοῦ εἶναι ἄγνωστο τὸ ὄνομα τοῦ *Bruno* ἢ τοῦ *Darwin*⁵⁶ ἢ ποὺ δέν πληροφορήθηκε ποιά φήμη εἶχαν οἱ ἀνθρώποι αὐτοὶ στὴ χώρα τους.

Ὅταν ὁ περιηγητὴς - γιατρός ἦταν στὰ Γιάννινα εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσῃ Ἕλληνες καὶ Τούρκους ἀρρώστους μαζί με τοὺς Γιαννιώτες γιατροὺς· θυμᾶται μιὰ φορὰ ποὺ συνάντησε τέσσερις γιατροὺς νὰ ἐξετάζουν ἓναν ἀξιδόλογο νέο ὀνομαζόμενο *Τασούλα*, καταγόμενο ἀπὸ τὴ Μακεδονία, γραμματικὸ τοῦ βεζύρη. Στὰ συμβουλία αὐτὰ κυριαρχοῦσε τέλεια εὐγένεια καὶ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν συμπτωμάτων· πρόσεχαν ὅμως περισσότερο τὸ σύστημα καὶ τὴ θεωρία, ἀπὸ ὅσο συνηθίζονταν στὴ νεώτερη ἀγγλικὴ γιατρικὴ⁵⁷.

51) *Samuel Johnson* (1709—1784) περίφημος Ἀγγλὸς συγγραφέας καὶ λεξικογράφος. Στὸ ἔργο του *Rasselas* περιέγραψε μιὰ φανταστικὴ κοινωνία.

52) *Andrien — Marie Legendre* (1752—1833) Γάλλος μαθηματικός. Ἀσχολήθηκε εἰδικὰ με τὴ Γεωμετρίαν καὶ ἔδωσε νέες λύσεις σὲ πολλὰ θέματα. Ἐγινε ἀκαδημαϊκὸς τὸ 1783. Τὸ ἔργο του *Elements de Geometrie* ἐξεδόθη τὸ 1794, γνώρισε ἐπανελημμένες ἐκδόσεις καὶ διατήρησε τὴν ἀξία του ἓνα αἰῶνα.

53) *Jean — Baptist Biot* (1774—1862), Γάλλος μαθηματικός, φυσικὸς καὶ ἀστρονόμος.

54) *H. Holland*, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 470.

55) *Bruno* ἢ *Brunnoue da Langoburgo* ἢ *Bruno di Calabria*. Ἐξησε τὸν ΙΓ' αἰῶνα, χειρουργὸς στὴν Πάδωνα καὶ στὴ Βερόνα. Ἐγραψε τὸ 1252 τὴ Μεγάλη Χειρουργικὴ καὶ τὴ Μικρὴ Χειρουργικὴ. Γιὰ πρώτη φορὰ καὶ τὰ δυὸ ἔργα τυπώθηκαν στὴ Βενετία τὸ 1498. Ἐκανε πολὺτιμες παρατηρήσεις καὶ τόνισε ὅτι ἡ χειρουργικὴ δέν εἶναι ἔργο τῶν κουρέων, ἀλλὰ ἐπιστήμη, ποὺ πρέπει νὰ διδάσκεται στὰ πανεπιστήμια.

56) *Erasmus Darwin* (1731—1802) Ἀγγλὸς γιατρός, βοτανολόγος καὶ ποιητής. Ἀσχολήθηκε με τὴ βοτανολογία, τὴν παθολογία καὶ τὴ γενετική.

57) *H. Holland*, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 164—165.

Συζητήσεις για τη γλώσσα

Οί περιηγητές πρόσεξαν ακόμη στά Γιάννινα καί τήν κίνηση πού γίνονταν γιά τήν επιβολή τῆς δημοτικῆς γλώσσας καί μᾶς ἄφησαν ἀξιόλογες παρατηρήσεις. Ἰσως, σημειώνει ἕνας ἀπό αὐτούς, δέν ὑπάρχει ἄλλο μέρος στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ γλώσσα διατηρήθηκε στή μεγαλύτερη καθαρότητά της, ὅσο οἱ ὄρεινές περιοχές τῆς Ἠπείρου, ἡ ὅπου ἔγιναν περισσότερες προσπάθειες γιά τήν ἀποκατάστασή της, ὅσο τὰ Γιάννινα. Ἐκεῖ ἡ γλώσσα εἶναι λιγώτερο ἀνακατεμένη μέ ἀνατολίτικους βαρβαρισμούς ἢ μέ ἐξωτικούς γαλλικούς καί ἰταλικούς ὁρους. Ἡ ρωμεϊκή στοὺς ἰδιωματισμούς της, στίς καταλήξεις καί στή φρασολογία της ποτέ δέν ἀπομακρύνθηκε τόσο πολὺ ἀπὸ τὴν ἀρχική της γλώσσα, ὅσο ἡ ἰταλικὴ ἀπὸ τὴ μιτρικὴ της, ὅμως εἶναι ἀμφίβολο ἂν αὐτὸ εἶναι πλεονέκτημα ἢ τὸ ἀντίθετο. Ἡ τελευταία, ὕστερα ἀπὸ διαδοχικὲς ξενικὲς ἀναμίξεις καί ποικίλες μεταβολὲς ἀναγεννήθηκε μέ τὴν ξαφνικὴ ἀναγέννηση τοῦ λαοῦ καί πῆρε μιὰ εὐγενικὴ συνοχή, πλούσια ἔκφραση καί χαριτωμένη ἀρμονία· ὅμως ἡ πρώτη ἔμεινε, καί πρέπει νὰ μένι πάντοτε μιὰ ταπεινὴ ἀποχαυνωμένη διάλεκτος τῆς ἐνδοξότερης γλώσσας πού ἔχει ὡς τώρα διαμορφωθῇ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνθρωπότητας, ἐπισκιασμένη γιά πάντα ἀπὸ τὴ λαμπρότητα τοῦ πρωτοτύπου της.

Ὡστόσο οἱ προσπάθειες πού ἔγιναν νὰ διορθωθοῦν τὰ ἐλαττώματά της καί νὰ ξερριζωθοῦν οἱ βαρβαρισμοὶ εἶναι πολὺ ἀξιέπαινες, εἰδικότερα γιὰτὶ κάθε καλὴ σύνθεση πού περιμένουν νὰ γίνη ἀπὸ τοὺς Νεοέλληνες, πρέπει νὰ γραφῇ στή ρωμεϊκῇ. Ἄν ἐπιχειρήσουν νὰ γράψουν στήν ἐλληνικὴ, ἀσφαλῶς θὰ ἀποτύχουν· καμιά γλώσσα δέν μπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ καλὰ τίς γνήσιες ὑπαγορεύσεις τῆς καρδιάς μέ τὴν εὐγλωττία τοῦ πνεύματος, παρὰ αὐτὴ τὴν ὁποία συνηθίσαμε ἀπὸ τὴ νηπιακὴ μας ἡλικία, αὐτὴ μέ τὴν ὁποία ἀκούσαμε τοὺς τόνους τῆς μιτρικῆς τρυφερότητας, τίς συμβουλὲς τῆς πατρικῆς φροντίδας, τὰ αἰσθήματα τῆς φιλίας ἢ τὰ ἀπαλὰ ψιθυρίσματα μιᾶς πιὸ γλυκείας ἀφοσιώσεως.

Ὡστόσο ἡ μεταρρύθμιση τῆς ρωμεϊκῆς γλώσσας, ὅπως καί κάθε ἄλλη μεταρρύθμιση πού περιμένουν νὰ γίνη ἀπὸ τοὺς Νεοέλληνες, πρέπει νὰ γραφῇ στή ρωμεϊκὴν θέμα πού θὰ τὸ ἐμπιστευόνταν σὲ μιὰ ὁμάδα ριζοσπαστῶν μεταρρυθμιστῶν σὰν αὐτοὺς πού παρουσιάστηκαν ἐδῶ καί λίγον καιρὸ στά Γιάννινα, οἱ ὁποῖοι σχημάτισαν μόνον τοὺς μιὰ διευθύνουσα ἐπιτροπὴ γιά τὸν σκοπὸ αὐτὸ καί δημοσίευσαν ἕνα μικρὸ ἀριθμὸ βιβλίων στή νεοεφευρημένη διάλεκτό τους ἢ Ρομεικὴν γλῶσσα*, ὅπως διάλεξαν νὰ τὴν ὀνομάζουν.

Σ' αὐτὴ μέ γενικὴ συμφωνία ἐξόρισαν τὸ φτωχὸ ω ἀπὸ τοὺς συντρόφους του στὸ ἀλφάβητο, δίχως νὰ φταίῃ καθόλου· τὸ ι χάρις στὸ σύστημα τοῦ γιωτακισμοῦ, πού ἀπ' αὐτὸ εἶναι γνωστὸ· τιμώρησαν τοὺς διφθόγγους α ι καί ε ι κάνοντάς τους ν' ἀλλάξουν θέση μέ τὸ ε καί τὸ η, πού σφετερίστηκαν τοὺς ἤχους των χρησιμοποιώντας τὸ β καί τὸ υ, ὅπου τὸ τελευταῖο προσφέρονταν ὡς σύμφωνο καί ἔκαναν καί ἄλλες πολλὲς ἀλλαγές, πού φαίνονται στήν ὥδῃ πού παραθέτει ὁ περιηγητὴς στὸ βιβλίο του, γραμμὴν ἀπὸ τὸν γιατρὸ Βηλαρά, τὸν ἀρχηγὸ τῆς συντροφιάς. Οἱ κυριότεροι βοήθοι του ἦταν ὁ Ψαλίδας καί ὁ γιατρὸς Σακελλάριος, γιά τὸν ὁποῖο δέν ἐκφράζεται κολακευτικά.

Τὸ εἶδος τῆς μεταρρυθμίσεως πού εἰσάγεται ἀπὸ τοὺς νεωτεριστὲς αὐτοὺς γρηγορὰ θὰ σταματήσει τελειωτικὰ κάθε βελτίωσι τῆς γλώσσας.

Non defensoribus istis,

Tempus eget

(Ἀπὸ τέτοιους προστάτες,
δέν ἔχει ἀνάγκη ὁ χρόνος).

* ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

ἀποδειχθῇ ὅτι σχηματίστηκε κυρίως ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκῃ· ἀναρίθμητοι ὄροι γιὰ τὰ κοινὰ ἀντικείμενα τῆς ζωῆς προέρχονται ἀπὸ τὶς πηγές αὐτές, ὅπου πραγματικά βρίσκονται πολλές προσεγγίσεις γιὰ τὸ ρωμέϊκο ἀπαρέμφατο καὶ τὴ χρήση τῶν βοηθητικῶν ρημάτων. Ὑπάρχουν ἀκόμα πολυάριθμα παραδείγματα ἀπὸ λατινικὲς καὶ ἄλλες λέξεις ἐλληνοποιημένες καὶ ἐνσωματωμένες στὴ νέα διάλεκτο μὲ μιὰ ἀπλὴ γραμματικὴ μεταβολή.

Ὅμως ὡς κρίνῃ μόνος του ὁ λόγιος, ποὺ ἐξετάζει τὴ ρωμέϊκη γλῶσσα.

1. Πουλακη ξενο ξενητεμενο Πουλη χαμενο που να σταθο; Που να καθησο Να ξενηχτησο Να μη χαθο;	3. Η μερα φεδγη Η νυχτα διαζη Να ήσηχαζη Καθε πουλη· 'Εγο στεναζο Το τερη κραζο Ξενο πουλη·	5. Γηρηζο ναδρο Που να καθησο Να ξενηχτησο Κανμοναχο. Καθε κλαρακη Βαστα πουλακη Ζεβγαροτο.
2. Βραδιαζ' η μερα· Σκοταδη περη Κε δηχος τερη Που να σταθο; Που να φοληασο Σε ξενο δασο Να μη χαθο;	4. Κοιταζο τ' άγρα Πουλια ζεβγαρη Αφτην τη χαρη Δεν εχο πλια. Νηκτα με δερη Με δηχος τερη Χορης φολια.	6. Δεν με γνωρηζουν Κ' έδο με διοχουν· Κ' έκη μ' άμποχουν. Που να σταθο; Αχ! πως να γενο· που να πηγено, Να μη χαθο; ⁵⁸

Κι, ἄλλος περιηγητὴς τονίζει τὴν καθαρότητα τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία τοῦ κάνει ἐντύπωση⁵⁹. Ἡ ἐλληνικὴ, λέει, ποὺ μιλιέται στὰ Γιάννινα εἶναι περισσότερο καθαρή, παρὰ σὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο μέρος τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Οἱ φράσεις τῆς εἶναι περισσότερο ἐλληνικὲς καὶ ἡ δομὴ τῆς περισσότερο σύμφωνη μὲ τὴ γραμματικὴ. Αὐτο εἶναι φυσικὴ συνέπεια τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων που ἀπὸ πολλὰ χρόνια εἶναι ἰδρυμένα ἐκεῖ καὶ τῆς διαμονῆς πολλῶν ἐμπόρων καὶ ἄλλων, ποὺ ταξίδεψαν στὸ ἐξωτερικὸ ἢ ἔμειναν στὴν πολιτισμένη Εὐρώπη.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ὅμως ἔχει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μόνον στους Ἕλληνες. Οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ μουσουλμάνοι Ἀλβανοὶ κάθε δέκατη λέξη τῆς ἐλληνικῆς ποὺ μιλοῦν εἶναι τούρκικη καὶ οἱ ντόπιοι μουσουλμάνοι συχνὰ αὐτὰ εἶναι ὅλα τὰ τούρκικα ποὺ ξέρουν.

Στὴν Ἠπειρο, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχουν μερικὲς λέξεις ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ λαός, πρὶν ἂν καὶ δὲν χρησιμοποιοῦνται ἄλλοι οὔτε στὴν πολιτισμένη γλῶσσα τῶν καλυτέρων τάξεων, εἶναι καθαρὰ ἐλληνικῆς καταγωγῆς. Ἴσως αὐτὲς δὲν βρίσκονται σὲ κανέναν ἀρχαῖο συγγραφέα, ὅμως διατηρήθηκαν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως καὶ σὲ κάθε χώρα οἱ χωριάτες χρησιμοποιοῦν κάποτε ἀρχαίους τύπους, ποὺ χάθηκαν ἐντελῶς ἀπὸ τὶς πόλεις. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς στὴν περιοχὴ τῶν Γιαννίνων μοροῦν ν' ἀναφερθοῦν «τροχοτός»· τὸ ρεῦμα ἦ το στενὸ μέρος τῆς λίμνης, «σκιάδιον»· τὸ πλατὺ ψάθινο καπέλλο ποὺ φοροῦν οἱ χωριάτες στὸ θέρο, τὸ ἴδιο ὅμως ποὺ φοροῦν οἱ ψαράδες τῆς λίμνης τὸ ὀνομάζουν ἀπὸ τὸ ὑλικὸ

Ὁ περιηγητὴς δὲν θέλει νὰ συζητήσῃ τὸ θέμα τῆς ρωμέϊκης γλώσσας καὶ φιλολογίας. Πιστεύει ὅμως ὅτι ἡ νεώτερη διάλεκτος, ἡ ρωμέϊκη, εὐκόλα μπορεῖ νὰ

58) T. S. Hughes ἐνθ' ἀνωτ. τ. Β' σ. 73—75.

59) H. Holland, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 172.

* Ἑλληνικά στὸ κείμενο.

που είναι κατασκευασμένο «καλαμιά»*. Οί λέξεις «άντλῶ, άντλία, τροπωτήρι»* χρησιμοποιούνται από τους ψαράδες της λίμνης, όπως και από τους ναυτικούς του Αιγαίου. Στο Ζαγόρι χρησιμοποιείται ή λέξη «θύρα»* όχι πόρτα, λέξη κοινή σ' όλα τὰ μέρη της Ελλάδος· «προσθηλάζω»* χρησιμοποιείται στην ίδια περιοχή, όταν βλέπουν ένα άρνι να βυζάξη από προβατίνα άλλη, όχι από τή μάννα του. «Κατεθροήθησαν τὰ θενίθια»* είναι άλλη μιὰ ζαγορίσια έκφραση.

Η μακροχρόνια παραμονή της σλαβικής φυλής σ' αυτό τὸ μέρος της Ελλάδος άφησε τὰ ίχνη της στη διάλεκτο, περισσότερο όμως ίσως στὰ τοπωνύμια, όπως και στην κατάληξη και στὸν τρόπο της προφορᾶς ὅσων είναι ελληνικής καταγωγής. Επίσης υπάρχουν στην ομιλουμένη και πολλές ιταλικές λέξεις που ήρθαν από τα γειτονικά νησιά και από τὸ εμπόριο τῶν Γιαννιωτῶν με τὴν Ἰταλία⁶⁰.

Αὐτὴ είναι ή εικόνα της πνευματικής και πολιτιστικής καταστάσεως στὰ Γιάννινα, όπως τὴν είδαν οί ξένοι περιηγητές. Οί περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από τὸν Holland και τὸν Hughes, λιγώτερες από τοὺς δύο άλλους, τὸν Leake και τὸν Rouqueville, αν και οί δυο αὐτοί εἰμειναν περισσότερο καιρό στὰ Γιάννινα.

Γίνεται φανερό από τις πληροφορίες αὐτές ότι τὴν πρώτη δεκαετιαία του ΙΘ' αἰώνα ὑπῆρχε ζωηρή πνευματική κίνηση στὰ Γιάννινα, ανεπτυγμένη όχι μόνον από τὰ σχολεία που λειτουργοῦσαν πολὺ καλά, αλλά και από τοὺς λογίους που ενδιαφέρονταν για τὰ γενικώτερα πολιτιστικά ζητήματα.

Σ' ὅλη αὐτὴ τὴν κίνηση ή συμβολή τῶν εμπορῶν ήταν σημαντική. Με τὰ ταξίδια τους είχαν τὴν ευκαιρία νὰ γνωρίσουν νέους, ξένους τόπους και νὰ ἐρθουν σὲ ἐπαφή με τὴν κίνηση της Εὐρώπης· ἔφερναν νέες ιδέες και βοηθοῦσαν τὴν παιδεία, γιατί είχαν καταλάβει τὴ σημασία της για τὴν προκοπή τοῦ ἔθνους και για πρακτικώτερους ακόμα σκοπούς, δηλαδή για τὴν ανάπτυξη τοῦ εμπορίου.

Εἶναι γνωστό ότι ή ἀκμή αὐτὴ στὰ Γιάννινα δὲν παρατηρήθηκε μόνον στο χρονικό αὐτὸ διάστημα, που ἀναφέρονται οί περιηγητές, αλλά ὑπῆρχε και προηγούμενος. Ὅπως και οί ἴδιοι τὸ κατάλαβαν, ἔσα ἔβλεπαν τότε ήταν συνέχεια της παλαιότερης ἀναπτύξεως.

Βέβαια ή σύγκριση με τις μεγάλες πόλεις της Εὐρώπης δὲν είναι εὐνοϊκὴ για τὰ Γιάννινα και οὔτε μπορούσε νὰ είναι, αν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τις συνθήκες που επικρατοῦσαν και με ποιους ὁρους είχε ἐπιτευχθῇ ή ἀνάπτυξη αὐτή. Ὅμως τότε τὰ Γιάννινα ήταν μιὰ από τις λίγες ελληνικές πόλεις που μπορούσαν νὰ παρουσιάσουν τέτοια ἀνθηση.

Η ἀκμή που παρατηρήθηκε στην πόλη αὐτὴ δὲν περιορίστηκε στὰ στενά ὅρια της Ἡπείρου, αλλά ἀκτινοβόλησε σὲ ὁλόκληρο τὸν ελληνικό χώρο. Μαθητές τῶν σχολείων αὐτῶν ἴδρυσαν ἀλλοῦ σχολεία ἢ ἔγιναν δάσκαλοι σὲ σχολεία που ὑπῆρχαν. Ἄλλοι ἀναδείχθηκαν συγγραφεῖς και μετέδωσαν τὸ φῶς τους με τὰ βιβλία. Πολλοί στην ἐπανάσταση ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στο πολεμικό πεδίο και στη διοίκηση και ἄλλοι προσέφεραν σημαντικές ὑπηρεσίες στο νεοῖδρυμένο Ἑλληνικό κράτος.

Η ἀναδρομή στὰ παλιὰ δὲν ἔχει μονάχα ιστορική ἀξία, αλλά μᾶς βοηθάει νὰ πάρουμε παραδείγματα από τὰ παλιὰ και για σήμερα, για τὸν καιρό μας.

* ελληνικά στο κείμενο.

60) W. M. Leake ἔνθ' άνωτ. IV σ. 150—151.

Β'
ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ

"Αρτα (παλιὰ γκραβούρα)

ROLAND HIBON

(Καθηγητοῦ - Νεοελληνιστοῦ)

ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟΥΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥΣ ΚΥΚΛΟΥΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

Τὰ γεγονότα τὰ πιό κατάλληλα νὰ ὑποβάλλουν γενναῖα αἰσθήματα δὲν ἐπηρεάζουν ὅμως πάντα κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον τὴν καρδιά καὶ τὸ νοῦ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ καθένας τὰ μεταμορφώνει στὸν ἑαυτό του. Ἄν ἀναλύσωμε τὴν ἀντήχηση στὴ Γαλλία τῆς ἀναγέννησης τῆς Ἑλλάδος, παρετηροῦμε ὅτι ποικίλη εἶναι καὶ καμιά φορὰ ἀπροσδόκητη. Ἄς ὁμολογήσωμε ὅτι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὑπῆρξαν στὴ Γαλλία παρόμοια αἰσθήματα σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῶν Ἑλλήνων.

Τὶς περισσότερες φορὲς οἱ λόγιοι καὶ καλλιτέχνες τῆς Γαλλίας — καὶ τῆς Εὐρώπης γενικά — θεωροῦσαν μόνον τὸ ἑλληνικὸ παρελθὸν καὶ τοὺς φαινόταν ἀπρόσδεκτη ἢ σύγχρονη πραγματικότητα. Μόνον μερικοὶ περιέργοι ταξιδιώτες ἢ ὁξυδερκεῖς πρόξενοι μπόρεσαν νὰ ἀνακαλύψουν τὸν ἑλληνικὸ λαό, καμμιὰ φορὰ τὰ ἔθιμα καὶ τὰ τραγούδια του, καὶ ἔτσι νὰ ἐκδηλώσουν πρὸς τὴν Ἑλλάδα τὰ αἰσθήματα κατανόησης καὶ ἀγάπης.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα ἀρχίζει ἡ Γαλλία νὰ γυρίξῃ τὰ μάτια της πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ φιλοκέρδεια — κληρονομία ἀπὸ τὶς Σταυροφορίες — παρεκίνησαν στὰ 1495 τὸν νερὸν Βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, τὸν Κάρολον Η', νὰ ἐπιτύχῃ ἀπὸ ἓναν Παλαιολόγον τὴν παραχώρηση τῶν δικαιωμάτων ἐπὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Θρόνου. Ἦθελε νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ πρὸς ὄφελός του. Ἀπέτυχε ἔμως ἐκεῖνη ἡ ἀπόπειρα γαλλικῆς κυριαρχίας γιατί τοὺς σκοποὺς τοῦ Βασιλιᾶ τοὺς μαρτύρησαν στὴν Πύλη οἱ Βενετοί. Ὁ PHILIPPE DE COMMINES¹ ποὺ ἀναφέρει κείμενη τὴν περιπέτεια δὲν ἀποκρύπτει ὁλότελα τὶς μηχανορραφίες τοῦ ἀφέντη του. Ὁ Κάρολος Η' ἐνέργησε σὰν ἐνεργοῦν συνήθως οἱ Βασιλιάδες. Συχνὰ ὅμως συμβαίνει ὅτι ἐκδηλώνουν οἱ Γάλλοι ἀφιλοκερδῆ αἰσθήματα. Ὅταν ἔγινε ἡ πολιορκία τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τὸ Βεζύρη Ἀχμέτ Κυπριοῦ, ἡ εἰδηση ἔπεσε στὴ Δύση σὰν κεραυνός. Οἱ Τούρκοι ἐτοιμαζόνταν νὰ γκρεμίσουν τὴ δυτικὴ πολιτικὴ στὴ Μεσόγειο. Ἡ ἀνάμνηση βέβαια τῆς νίκης τῆς Ναυπάκτου (1571) δὲν εἶχε λησμονηθῇ, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ λόγος δὲν ἦταν νὰ στηριχθῇ ἡ κυριαρχία τῆς Βενετίας ἐναντίᾳ στοὺς Τούρκους. Γάλλοι ἐθελοντὲς θέλησαν νὰ πᾶνε ἀμέσως χωρὶς ὑπεροβολὴ, γιὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς Κρητικούς. Καθὼς ἔγραψε ὁ A. F. VILLEMARIN² «κατὰ ζήτημα χριστιανικῆς τιμῆς καὶ κατὰ αὐλικὴ συνήθεια ξεκίνησε ἡ πιο λαμπρότερη ἀριστοκρατία τῆς Γαλλίας νι ἔφτασε στὸ Ἡράκλειο». Ἡ ἱπποτικὴ διάθεση ἐκείνη, ἡ διαθεσιμότητα τῆς καρδιάς καὶ τοῦ σπαθιοῦ μὲ καμιά ἐπίδειξη, πολ-

1) MEMOIRES, VII, 17.

2) ESSAI HISTORIQUE SUR L' ETAT DES GRECS DEPUIS LA CONQUETE MUSULMANE, στὸ LASCARIS, 1825, σ. 236.

λές φορές ξαναβρίσκονται στο γαλλικό φιλελληνισμό. Με την άδεια του Λουδοβίκου ΙΑ', το 1688, και μαζί με τον Λούκα DE LA FEUILLEDE έφυγαν έτσι για την Κρήτη έξαχόσοι ευπατριδες: ο Μαρκήσιος DE FENELON με το γιό του, ο Κόμης DE SAINT-POL, ένας GREQUI, ένας BEAUVFAU και άλλοι. Στα 1668 αζόμα Γάλλοι κατέπλευσαν στο 'Ηράκλειο. Μπορεί βέβαια ή αξία τους να ήταν σημαντική, αλλά ή επισημότητα της εντολής τους δεν επιτρέπει να θεωρηθούν φιλέλληδες: αποστάλθηκαν με τον Μαρκήσιο DE SAINT-ANDRE MONTBRUN (ήταν 68) για να αναλάβουν διοικήσεις. Στόν ίδιο χρόνο και όμοια, έστειλε ο Βασιλιάς της Γαλλίας 6.000 ανθρώπους στην ίδια πόλη της Κρήτης. Τους ώδήγησε ο Δούκας DE BEAUFORT. Ίσως για πολιτικούς σκοπούς, πιθανόν από αλληλεγγύη με ταξιν χριστιανών και βέβαια από γενναιότητα ο Λουδοβίκος ΙΑ' δόηθησε την Κρήτη. Αλλά δέ φαίνεται ότι ούτε ο Βασιλιάς ούτε ή γαλλική κοινωνία αισθάνθηκε τότε τη σημασία ενδεχόμενης απελευθέρωσης της Ελλάδας. 'Η έννοια έννους δέν ύπαρχε ακόμα ούτε στην Εύρώπη, και στην Τουρκοκρατία δέ μπορούσε ο ελληνικός λαός να εκδηλώσει μιάν πολιτική προσωπικότητα. Γι' αυτό, για τους ευρωπαϊκούς πολιτικούς, Έλληνες δέν ήταν παρά Τουρκομερίτες. Τόσο είναι φανερό ότι κάθε πού κάποιος λαός σκλαβώνεται, όλες οι Πολιτείες μετά διαμαρτυρίες για τόν τύπο δέχονται τó τετελεσμένο γεγονός και καμιά φορά τó δικαιολογούν! Μόνο κάποια δυνατή ροή συμπάθειας και τó αίσθημα τού ό,τι είναι δίκαιο μπορούν να διατηρήσουν ζωντανή την ελπίδα απελευθέρωσης τών σκλαβωμένων λαών.

Οί εκστρατείες στην Κρήτη εθελοντών και άλλων Γάλλων στρατιωτών επέτρεψαν να γνωρίσουν οι Γάλλοι μερικά στοιχεία της Ελλάδας της σύγχρονης. Τό διβλίο τού SIRE DES REAUX (Παρίσι, 1669) διηγήθηκε τó ταξίδι πού έκαμε στο 'Ηράκλειο ο στρατός της Γαλλίας. Αλλά στην ίδιαν εποχή φάνηκε άλλη πηγή πληροφοριών ποικίλων και απέραντων. Ακολουθώντας τά ίχνη τού γιατρού, φυσιοδίφη και μεγάλου ταξιδιώτη PIERRE BELON (1517—1564) πού έγγραψε TURQUIE CHRETIENNE, μερικοί Γάλλοι πρόξενοι και κάποιοι διανοούμενοι επισκέφθηκαν την Ελλάδα και αφιγήθηκαν τίς έντυπώσεις τους σε διβλία πού πολλές φορές μπορούσαν να συγκινήσουν τó κοινό. Έτσι ο SIEUR DE LOIR δημοσίευσε στα 1654 στο Παρίσι RELATION DU VOYAGE DU LETANT και ο R. P. BABIN έγγραψε στα 1672 ETAT PRESENT DE LA VILLE D'ATHENES, εκεί πού ο πρόξενος GIRAUD και ο LA GUILLIETIERE επισκεφτόνταν την Ελλάδα στα 1676... Σιγά - σιγά λοιπόν έγινε τότε στη Γαλλία κλίμα ευνοϊκό στη γέννηση τού φιλελληνισμού.

Αλλά στο 18ο αιώνα ή ύπαρξη της Ελλάδας την όποϊαν μόλις την παρατήρησαν οι Γάλλοι θά είχε σχεδόν λησμονηθή αν είχε ή Γαλλία ακολουθήσει τó παράδειγμα τών φιλοσόφων μας πού έμειναν αδιάφοροι στην άθλια τύχη τών Ελλήνων, πιθανόν γιατί επρόκειτο για χριστιανούς. Έπρεπε να κινηθή ο σκεπτικισμός τού έλαφροδύναλου VOLTAIRE πού στάθηκε πάντα πρόθυμος να κοροϊδέιη τους σκλαβωμένους Έλληνες. Ευτυχώς ήταν αδιάκοπη ή παράδοση τών ταξιδιωτών στην Ελλάδα, και ένας PELLEGRIN στα 1719, έπειτα ένας GALANT στα 1764 συνετέλεσαν να διατηρήσουν την πραγματικότητα της ζωντανής Ελλάδας. Στην άκμην όμως τού φιλελληνισμού στην εποχή του φαντάζει ο Κόμης DE CHOISEUL — GOUFFIER (1752—1817) πού αργότερα έγινε πρεσβευτής στην Τουρκία τού Βασιλιά της Γαλλίας. Περισσότερο από τους άλλους πού τόν προηγήθηκαν εκδήλωσε πρὸς τους Έλληνες αληθινά αισθήματα γενναιότητας και αγάπης. Την πέννα του την έβαλε στην υπηρεσία της Ελλάδας. 'Ο CHOISEUL — GOUFFIER επιχείρησε να πολεμήσει την αδιαφορία ή την κακοβουλία τών διανοουμένων και της εύπορης κοινωνίας. 'Η αγανάκτησή του υπέρτατη είναι όταν παρατηρεί πώς ασχο-

λοῦνται οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια περισσότερο ἀπὸ τὴν τύχη τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Δημοσίεψε στὰ 1782 τὸν πρῶτον τόμο τοῦ *VOTAGE PITTO-RESQUE DE LA GRECE*. Τὸ ὁλόκληρο ἔργο σὲ 4 τόμους βγῆκε μόνο μετὰ τὸ θάνατό του. Κεῖνο τὸ βιβλίο μπορεῖ νὰ περᾶσῃ γιὰ τὸ πρῶτο μνημεῖο στημένο πρὸς τιμὴν τῆς νέας Ἑλλάδας. Ἄνοιξε τὴ σειρὰ τῶν σπουδαίων ἔργων τοῦ γαλλικοῦ φιλελληνισμοῦ στὸ 19ο αἰῶνα.

Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 — ἡ λίγο πρὶν φάνηκε ξιάστερα ἡ εὐνοϊκὴ διάθεση πολλῶν Γάλλων πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι ἡ δημοσίευση στὰ 1811 τοῦ *ITINERAIRE DE PARIS A JERUSALEM* κατὰταξε τὸν CHATEAUBRIAND στὴν πρώτη σειρὰ τῶν φιλελλήνων μας. Ἡ συμπαθητικὴ του περιέργεια γιὰ ὅ,τι ἀνήκει στὴν ἐλληνικὴ περιοχὴ, ἡ ἀνυπέροβλητή του ἀηδία πρὸς τὸν βάρβαρο κατακτητὴ, τὸ προσεκτικὸ του αἰσθημα τῆς παρατήρησης καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ υποβάλλουν στοχασμούς βαθιοὺς καὶ συνετοὺς. Ἔτσι ἀμα συλλογιστῇ μπροστὰ σ' ἓνα τουρκικὸ νεκροταφεῖο, γράφει: «Κοιτάζοντας τοὺς τάφους τῶν Τούρκων αἰσθανόμενον παρηγοριά: θυμώμενον ὅτι οἱ βάρβαροι κατακτητὲς τῆς Ἑλλάδας βοήξαν κι' αὐτοὶ τὴ στερὴν τοὺς μέρα σ' αὐτὴ τὴ γῇ ποὺ εἶχαν καταστρέψει». Τὴν ἀσπλαγχνία καὶ τὴ φιλοζέλεια τῆς τουρκικῆς ὑπαλληλίας, τίς μαρτυρεῖ δυνατὰ μετὰ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν πασὰ τῆς Τριπόλης: «Οἱ Τούρκοι ποὺ ἐξασκοῦν παρὰγγέλμα εἶναι τύραννοι, τοὺς ὁποίους κατατρῶγει ἡ πλεονεξία γιὰ χρήματα καὶ ποὺ χύνουν τὸ ἀθῶο αἷμα χωρὶς τήρη, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ πάθος ἐκεῖνο». Μὲ πολλὴ ὀξυδέρκεια αἰσθάνεται ὅτι θὰ γκρεμισθῇ ἡ τουρκικὴ πολιτεία τῆς ὁποίας ἀφονυχρᾶζεται τὰ πρῶτα τριξίματα ἀπὸ δῶ κι' ἀπὸ κεῖ. Στὸν CHATEAUBRIAND δὲν ὑπάρχει μόνο ὁ διανοητικὸς ἄνθρωπος ποὺ ἀναζητεῖ τὸ ἄφθαρτο καὶ ἔξοχο παρελθὸν τῆς Ἑλλάδος, ὑπάρχει καὶ ὁ εὐαίσθητος ἄνθρωπος τοῦ ὁποίου οὔτε ξεφεύγει ἡ ὁμορφιὰ τοπείων ἢ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ἢ χάρις, οὔτε πρὸ πάντων ἡ θλιβερὴ κατὰστασις τοῦ λαοῦ στὰ σίδερα.

Ἀπὸ τὸ βιβλίο τὸν CHATEAUBRIAND ἀρχίζει στὴ Γαλλία λογοτεχνία τῆς ὁποίας τὰ θέματα ἀφοροῦν τὴν σύγχρονὴ Ἑλλάδα. Στὰ 1819 ὁ FORBIN δημοσιεύει τὸ *VOTAGE DANS LE LEVANT* ποὺ εἶναι ἀπομίμηση τοῦ *ITINERAIRE* καὶ στὰ 1824 βγῆξαν τὰ *CHANTS POPULAIRES DE LA GRECE MODERNE* τοῦ C. FAURIEL, καὶ — τώρα σχεδὸν ἄγνωστα — τὰ *CHANTS HELLENES* τοῦ GUIRAUD. Ὁ CHATEAUBRIAND ὁ πρῶτος πρόσεξε τὴ μελωδία καὶ τὸ αἰσθημα ἐνὸς ἄσματος ποὺ τραγουδοῦσε κάποιος Ἑλληνας καθ'ἀλλήρης, καὶ τὸ σύγκρινε μὲ παλαιὰς ρομάντσες τῆς Γαλλίας. Ὁ CHATEAUBRIAND πάντα στάθηκε ὁ πρόδρομος ποὺ ἀνοίγει τοὺς καινούργιους δρόμους καὶ τοὺς δείχνει στὸν κόσμον. Ἐπειτα στὰ 1860 ὁ Κόμης DE MARCELLUS μὲ τὴ σειρὰ του δημοσίεψε τὰ *CHANTE DU PEUPLE EN GRECE* ποὺ μάζεψε — τὸ εἶπε — ἀπὸ τὸ 1816 ὥς τὸ 1820. Ἀπὸ δῶ κι' ἐμπρὸς μπόρεσαν οἱ Γάλλοι νὰ ἀνακαλύψουν τὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ ἀπὸ μέσα τοὺς νὰ γνωρίσουν τὸν ἐλληνικὸ λαὸ καὶ τὴν σύγχρονὴ ἱστορίαν του. Ὁ C. FAURIEL εἶχε μεταφράσει σὲ γρῶζα τὰ ἐλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια. Ὁ N. L. LEMERCIER ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ FAURIEL καὶ στὸν ἴδιον χρόνον (1824) τὰ δημοσίεψε ξανά, ἀλλὰ σὲ στίχους. Τὸ βιβλίο του, *CHANTS HEROIQUES DES MONTAGNARDS ET MATELOTS GRECS*, συμπληρωμένο στὰ 1825, θὰ ἄξιζε τώρα ἀκόμα νὰ ξεφυλλισθῇ. Νὰ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Ὕμνου τοῦ Ρήγα ποὺ συντήρησε τὴ δύναμιν τοῦ ἐλληνικοῦ πρωτοτύπου:

UNE HEURE SEULEMENT D'UN JOUR DE LIBERTE
VAUT MIEUX QUE DE LONGS ANS TRAINES DANS L'ESCLAVAGE.
QUE SERT DE VIVRE A LA FIERTE
QU' A CHAQUE INSTANT MENACE OU LA MORT OU L'OUTRAGE?

Καὶ τὰ τελευταῖα λόγια τοῦ Διάκου στὴν ἀγωνία δὲν ἔχασαν στὰ γαλλικὰ τὴν ἡρωϊκὴν τους μεγαλοψυχία:

LA GRECE PAR MA MORT N' A PERDU QU' UN SOLDAT.

Στὸν πρόλογό του ὁ Ν. Ι. LEMERCIER φαίνεται ἐνήμερος τῶν ἐλληνικῶν ζητημάτων καὶ γράφει: «Γιὰ τοὺς Ἕλληνες δὲν εἶναι μάταια ἀρχὴ ἡ ἐλευθερία, εἶναι ἡ ζωὴ. Ἡ θορησκεία τους, μὲ τὸν ἐνθουσιασμό που προσθέτει στὴν προθυμία τους, προστατεῖ ἐξ ἴσου τὴν ἀνεξαρτησία καὶ τὰ κεφάλια τους».

Ἡ Ἑλλάδα ποὺ ἐπαναστατεῖ ἔγινε πιά γιὰ τοὺς Γάλλους λογοτεχνικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ θέμα. Ὑπάρχουν Γάλλοι καλλιτέχνες ποὺ εἶναι φιλέλληνες ἀπὸ πεποίτηση, ἄλλοι ἀπὸ μὸδα καὶ ἄλλοι γιατί ἐνθουσιάζονται ἀπὸ τὴν τραγικὴν μεγαλοπρέπεια τῶν ἀγώνων καὶ τῶν πολέμιστῶν. Ὅλοι τους ὅμως, λίγο - πολύ, μένουν ἐξαρτώμενοι ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ F. C. ROUQUEVILLE (1770—1838) ποὺ μετὰ τὸν CHOISEUL

— GOUFFIER καὶ τὸν CHATEAUBRIAND ἐργάστηκε μὲ τὴν πιο μεγάλη δραστηριότητα γιὰ τὸν φιλελληνισμό. Πρῶτα δημοσίεψε τὸ VOYAGE EN GRECE (1820—1821) τοῦ ὁποίου μετρία ἦταν ἡ ἐπιτυχία, ἔπειτα τὴ HISTOIRE DE LA REGENERATION DE LA GRECE (1824) ποὺ ἀντήχησε σ' ὅλες τίς γενναῖες καρδιές. Ὁ ROUQUEVILLE εἶχε μαζέψει ἐπὶ τόπου ἔγγραφα καὶ πληροφορίες, πρὸ πάντων ὅταν στάθηκε γενικὸς πρῶξενος τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννενα κοντὰ στὸν Ἀλῆ πασᾶ. Μεταξὺ τῶν ἄλλων μεγάλων φιλελλήνων πολλὰς φορὲς ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας καὶ πολιτικὸς A. F. VILLEMEN (1790—1870) ποὺ ἔγραψε τὸ ESSAI HISTORIQUE SUR L' ETAT DES GRECS DEPUIS LA CONQUETE MUSULMANE (1825). Κεῖνο τὸ βιβλίο εἶχε πολλὴν ἀπήχηση στοὺς διανοητικοὺς κύκλους, ἀλλὰ στὴν ἀποψη τῆς ἱστορικῆς ὕλης, εἶναι λιγώτερο ἀπὸ κεῖνο τοῦ ROUQUEVILLE γιατί δὲν προσφέρει καμιὰ πληροφορία μαζεμένη ἀπὸ τὴν πηγὴ καὶ δὲν εἶναι πολυάριθμα τὰ ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρει.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐξὸν ἀπὸ τὰ ἄλλα προτερήματα ποὺ φαίνονται στὸ μεγάλο βιβλίο τοῦ ROUQUEVILLE, βρίσκονται καὶ δύο στοιχεῖα σπουδαιότητος ἀξίας. Πρῶτα, ὁ συγγραφέας μελετᾷ τὴν ὑποκριτικὴν πολιτικὴν τῆς Αἰκατερονῆς Β' καὶ τὴν δολιότητα τῆς ἀγγλικῆς κυβένησης. Καὶ ἐπὶ πλέον, συνθέτει ἓνα ζωντανὸ πορτραῖτο πολὺ γραφικὸ τῆς πρὸ ἀκατάληπτης προσωπικότητος ποὺ στάθηκε, ἀδέλφητα, στὴν ἀρχὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης, τοῦ Ἰακωβίνου Ἀλῆ πασᾶ. Ἄν οἱ ἱστορικοὶ μας μπόρεσαν νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ τὸ βιβλίο ἐκεῖνο σοβαρὰς ἀναλύσεις, οἱ συγγραφεῖς μας συγκινήθηκαν ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ.

Οἱ ποιητὲς μας πρὸ πάντων -- οἱ μεγάλοι καὶ οἱ λιγώτεροι -- κατώρθωσαν νὰ φλογίσουν τοὺς ἀναγνώστες, νὰ τοὺς μετατρέψουν πρὸς τὸν φιλελληνισμόν καὶ καμιά φορὰ νὰ ὑπνῆσουν τὴν ἐπιθυμία νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Ὁ πρῶτος, ὁ ALFRED DE VIGNY, ἔγραψε γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἓνα ποίημα, HELENA, ποὺ ἔβγαλε τὸ Μάρτη 1822 καὶ στὸ ὁποῖο πρόβλεπε τὴν ἄλωση τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ὁ ποιητὴς εἶπε ὅτι εἶχε συνθέσει τὸ ποίημα στὰ 1816!... Στὸν πρόλογό του ἔγραψε: «Θὰ χαρῶ ἂν τὸ ποίημα αὐτὸ ἀνάβει μιὰ καρδιά ἐπὶ πλέον γιὰ ἰερὴ αἰτία. Ὑπερασπίζω ὅτι δῆποτε νόμιμο γι' αὐτὸ ἀρνοῦμαι καὶ πολεμῶ τὴ νομιμότητα τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας». Καὶ καθρεφτίζοντας τὰ αἰσθήματα τοῦ ποιητῆ, ἡ HELENA ἀνακράζει:

O GRECE, JE T' AIMAIS COMME ON AIME MERE.

Στὰ 1824 ὁ C. DELAVIGNE (1793—1843) ἔβγαλε μιὰ ἀπὸ τίς MESSENIENNES του, TYRTEE AUX GRECS, στὴν ὁποία θυμίζει τὴν καταστροφὴ τῆς Χίου (1822):

LE FLOT QUI SE RECULE EN ROULANT SUR DES MORTS
LAISSE UNE ECUME ENSANGLANTEE.

Μνημονεύει καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Κανάρη στὴν Τένεδο. Οἱ MESSENIENNES τυπώθηκαν στὰ 1856, ἀλλὰ πολὺ πρωτότερα κυκλοφόρησαν, καὶ ἦταν τότε τόσο περιφημες ὅσο οἱ MEDITATIONS τοῦ LAMARTINE. Στὴ 3ῃ MESSENIENNE τοῦ 2ου βιβλίου, AI X RI INES DE LA GRECE PAIENNE, μπορούμε ἀκόμα νὰ θαυμάσουμε αὐτοὺς τοὺς ἐνθουσιαστικοὺς στίχους:

VOICI LA LIBERTE TU RENAISS A SON NOM:
VEERGE COMME MINERVE, ELLE AURA POUR DEMEURE
CE QUI RESTE DU PARTHENON.

Καὶ στὸ ἴδιο βιβλίο, στὴν 7ῃ MESSENIENNE μὲ τὸν τίτλο LQRD BTRON, διαβάζουμε αὐτὰ τὰ συγκινητικὰ λόγια:

MORTE, TU L' ADMIRAI: VIVANTE, QU' ELLE EST BELLE!
TU NE PEUX RESISTER A SON CRI QUI T' APPELLE.
TU COURS, TU LA REVOIS, MAIS C' EST EN EXPIRANT.

Ὁ C. DELAVIGNE, φλογισμένος ἀπὸ υπέροξη καὶ ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἔγραψε στίς REFLEXIONS SUR L' ESPRIT ET LE CARACTERE DES MESSENIENNES: «Ἡ Ἑλλάδα στῆς ὁποίας τῇ γῇ ὁ ταξιδιώτης ἀναζητοῦσε συντρίμματα μνημείων καὶ ὄχι ἀνθρώπους... ἀπόδειχνε πὼς μόνο κοιμόταν ἐνῶ πίστευε κανεὶς ὅτι ἦταν θαιμμένη».

Ἄν υπέροξη ἓνας ποιητὴς τοῦ ὁποίου ἀμφισβητήθηκαν τουλάχιστο στὴν Ἑλλάδα — τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα, ἐκεῖνος εἶναι ὁ LAMARTINE. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Α. Παράσχος, ὁ Ι. Καρασούτσας καὶ ὁ Α. Σοῦτσος τὸν θεώρησαν Τουρκολάτρη. Κι' ὅμως ὁ LAMARTINE δὲν ἤθελε νὰ προσβάλῃ τὴν Ἑλλάδα σὰν ἐπαινοῦσε τὴν Τουρκία, ὅπως δὲ σκόπευε νὰ δυσανεστήσῃ τὴν Ἰταλίαν ὅταν ἐδόξασε τὴν Ἑλλάδα στὸ DERNIER CHANT DU PELERINAGE D' HAROLD. Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ LAMARTINE εἶναι εὐλιχνής, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείει ἄλλα αἰσθημάτων ποὺ τότε φαινόταν ἀσυμβίβαστα³⁾. Ὁ γαλλικὸς φιλελληνισμὸς προσφέρει τόσες ἀποψεις ποὺ θὰ ἦταν λυπηρὸ νὰ παραλείψουμε τὸν LAMARTINE τοῦ ὁποίου ἡ μεγάλη προσωπικότητα τιμᾷ ἐκείνῃ τῇ γενναίᾳ κίνησιν. Ἄλλωστε ἂν ἐπρόκειτο νὰ ἀποζλείσωμε ἀπὸ τὸν φιλελληνισμὸ ὅσους ποὺ ἐκτίμησαν κάποιον ἐχθρὸ τῆς Ἑλλάδας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαρνηθοῦμε καὶ τὸν V. HUGO. Γιατί ὁ ποιητὴς ποὺ ὑμνήσε CANARIS, NAVARIN, L' ENFANT, ἔγραψε καὶ LE CRI DE GUERRE DU MUΦΦΙ καὶ προ πάντων στὸν πρόλογο τῶν ORIENTALES δὲν δίστασε νὰ ὁμολογήσῃ τὸ θανατοκτόνισμὸν τοῦ γιὰ τὸν Ἀλῆ πασᾶ. Τῷ ὄντι νὰ πῶς ἐπαινεῖ τὸν πασᾶ τῶν Γιαννένων «(Εἶναι) ὁ μόνος κολοσσὸς ποὺ στὸν αἰῶνα μας μπορεῖ κανεὶς νὰ συγκρίνῃ μὲ τὸν BUONAPARTE ἂν μπορεῖ ὁ BUONAPARTE νὰ ἔχῃ ταίρι, αὐτὸς ὁ μεγαλοφυεὴς ἄνθρωπος... αὐτὸς ὁ Ἀλῆ πασᾶς ποὺ εἶναι πλάϊ στὸν Ναπολέοντα σὰν τὴν τίγρη πλάϊ στὸν λέοντα, σὰν τὸ ὄρνιο πλάϊ στὸν ἀετὸ». Πάντα ὁ V. HUGO θαύμασε ὅ,τι δῆποτε εἶναι μεγάλο κι' ἂν εἶχε γνωρίσει ὅλους τοὺς γίγαντες τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης πιθανὸν θὰ τοὺς εἶχε ὑμνήσει. Ἀντίθετα φαίνεται ἀνώφελο νὰ ἀπαριθμηθοῦν ὅσοι ἔγραψαν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἂν δὲν πρόκειται γιὰ συγγραφεῖς ποὺ κατέχουν

3) Στὸν πρόλογο τῆς μετάφρασης στα γαλλικὰ τῆς μελέτης τοῦ Παλαμᾶ «Ὁ LAMARTINE εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν», προσπάθησα νὰ ἀνασκενάσω τὴν κατηγορίαν τῆς τουρκολατρίας. Βλ. REVUE DES ETUDES NEO — HELLENIQUES, τ. I', 1968, σ. 14.

κάποια αξία. Γι' αὐτὸ δὲ θέλομε νὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψη μας οὔτε τὸν BERANGER, οὔτε τὸν J. DE RESSEGUIER μ' ὅλο πὺν ἦταν τίμιοι φιλέλληλες.

Στὰ 1825 ἐβγαλε ὁ N. LEMERCIER μιὰ τραγωδίαν LES MARTYRS DE SOULI OU L' EPIRE MODERNE. Ὁ LEMERCIER ποὺ ἔχομε κιόλας ἀναφέρει σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο τοῦ FAURIEL εἶναι τώρα καθόλου ἄγνωστος. Κάποτε ὅμως ἐκδηλώνει τὴν τραγικὴν πραγματικότητά μὲ τόση δύναμη ποὺ θαρρεῖς πὺς ἀντιλαλεῖ ἡ ἡχὴ τῶν στίχων τοῦ CORNEILLE. Κοντὰ στ' ἄλλα ἀπροσδόκητη ἦταν ἡ ἰδέα τοῦ LEMERCIER νὰ ἐκφοράσῃ σὲ τραγωδίαν τὸν φιλελληνισμόν του. Ὁ POUQUEVILLE ζωγράφησε τὸν Ἀλῆ πασᾶ μὲ τόσο φοβερὸν τρόπο ποὺ βαθεῖα συγκινήθηκε ὁ LEMERCIER. Καὶ ὁ πασᾶς τῶν Γιαννένων ἔγινε τὸ κυριώτερον πρόσωπον τοῦ δράματος. Οἱ παρακάτω στίχοι θὰ ἐπιτρέψουν νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς τὸ ποιητικὸ τάλαντον τοῦ LEMERCIER. Νὰ πὺς προβάλλει τὸν τρομερὸν Ἀλῆ:

LE FER EST INNOCENT DU MEURTRE DES IMPIES
AUTOUR DE CE CRUEL TOUT MURMURE ET SE PLAINT:
IL EST MAUDIT TOUT BAS DU SERAIL QUI LE CRAINT.

Ἄς διαβάσωμε τώρα κι' αὐτὸν τὸν ἔξοχο στίχον στὸν ὁποῖον ὁ ποιητὴς συνώψισε τὴν αἰώνια ἀξία τῆς Ἀθήνας:

ATHENES RELEVÉE ENNOBLIRAIT LE MONDE.

Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ φανταστῇ κανεὶς σωστὰ τὸν ἐνθουσιασμόν ποὺ φλόγισε τοὺς Γάλλους γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὅταν ἡ ἰδέα τοῦ φιλελληνισμοῦ στερεώθηκε σταθερὰ στὸ λαὸ μας. Καλλιτέχνες ἐνώθησαν στους ποιητὲς καὶ ιστορικοὺς, ἑταιρεῖες ἰδρύθηκαν. Τὰ ὀνόματα τοῦ E. DELACROIX καὶ J. C. LANGLOIS ἔγιναν πῶς περὶ φημα ἀκόμα. Χαλκογραφίαι καὶ λιθογραφίαι κυκλοφόρησαν στὸ Παρίσι καὶ στὶς κυριώτερες πόλεις τῆς Γαλλίας. Ὁ στρατηγὸς H. SEBASTIANI (1772—1851) στάθηκε ὁ πρόεδρος τῆς SOCIÉTÉ PHILANTHROPIQUE EN FAVEUR DES GRECS, παρὰλληλα μὲ τὸ COMITÉ DES GRECS. Τότε οἱ Γάλλοι γνώρισαν τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων ἀρχηγῶν καὶ στρατηγῶν. Μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ναυαρίνου τραγοῦδισαν L' ECHO DE NAVARIN, τὴ ρομάντσα τοῦ ALPHONSE JARRY καὶ πούλησαν ἀναμνηστικὰς εἰκόνες. Ἡ Γαλλία ζοῦσε στὴν ἑλληνικὴν ὥραν.

Οἱ λογοτέχνες καὶ οἱ καλλιτέχνες δὲν ἦταν βέβαια οἱ μόνοι ἀντιπρόσωποι τοῦ γαλλικοῦ φιλελληνισμοῦ. Στὸν 19ο αἰῶνα, καθὼς οἱ ἑξακόσιοι εὐπατρίδες τοῦ 17ου αἰῶνα, Γάλλοι ἐθελοντὲς κατατάχθηκαν γιὰ νὰ πολεμήσουν στὴν Ἑλλάδα. Ὅλοι γνωρίζουν τὸν C. FAVIER καὶ τὸν N. I. MAISON ποὺ σκεπάζουν μὲ τὴ μεγάλη σκιά τους πολλοὺς ἄλλους Γάλλους ποὺ προσέφεραν τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πρέπει καὶ νὰ τιμήσωμε δσοὺς, ὅπως ὁ J. G. ETNARD, βοήθησαν τὴν Ἑλλάδα μὲ ἀνυπολόγιστα χρήματά τους, καὶ τὸν Βασιλᾶ Κάρολον Γ', τοῦ ὁποῖου ὁ δραστικὸς φιλελληνισμὸς ἀποτελεῖ τὴ πῶς μεγάλη δόξα του. Ἀλλὰ ὁ Κάρολος Γ' πὺς θὰ εἶχε φερθεῖ καὶ ἐπίσης ὁ J. G. ETNARD θὰ εἶχε δώσει τόσα χρηματικὰ ποσά, καὶ πολλοὶ Γάλλοι θὰ εἶχαν πολεμήσει τοὺς Τούρκους, ἂν δὲν εἶχε λάμψει στὴ Γαλλία τὸ γενναῖον καὶ φιλικὸ πρόσωπον τοῦ ἐπιδέξιου διπλωμάτη, τοῦ Ἰ. Καποδίστρια ποὺ μένει ὁ ἀνθρώπος συνάμα ὁ πῶς μεγάλος καὶ ὁ πῶς ἀκηλίδωτος τῆς νεώτερης Ἑλλάδας;

Ίχνογράφημα τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ἐκ τοῦ φυσικοῦ ἀπο τὸν Γάλλο ἀξιωματικὸν VOUTIER. Ὁ Βουτιέ, ποὺ τελείωσε τὴ στρατιωτικὴ του σταδιοδρομίαν μετὰ τὸ βαθμὸν συνταγματάρχου, στάθηκε μαθητὴς πρώτης τάξεως στὸ Βασιλικὸ Ναυτικὸ τῆς Γαλλίας. Στὰ 1820, κατὰ μιὰ σκάλα στὴ Μήλο, μετὰ τὴ βοήθεια κάποιων χωριατῶν, ἀνακάλυψε τὸ ξακουστὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης. Στὰ 1823 κατατάχθηκε ὡς ἐθελοντὴς σ' ἓνα λόχο φιλελλήνων μαζί μετὰ 255 ἄλλους ξένους ἀξιωματικούς μετὰ ἀρχηγὸ τὸν Ἰταλὸ Ἀντρέα Ντάνια (DANIA). Ἐργαζε τὰ Ἀπομνημονεῦματά του, καὶ στὰ 1874 ἓνα βιβλιαράκι σχετικὰ μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀγάλματος, ποὺ τὴν ὥρᾳ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο LOUVRE στὸ Παρίσι.

M. ΒΥΡΩΝΟΣ ΡΑΪΤΖΗ, Ph. D.
Καθηγητοῦ Συγκριτικῆς Φιλολογίας
Southern Illinois University

ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΡΑΨΩΔΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ, 1821 - 1828

Ὁ πόλεμος γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος ἐξυμνήθηκε στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες κυρίως ἀπὸ τοὺς ποιητὲς τους. Στὴν Ἀμερικὴ τὸ κυριώτερο μέσον καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης συμπαράστασης πρὸς τοὺς ἀγωνιζόμενους Ἕλληνες ἦταν ἡ ποίηση. Ποιητὲς παρακολούθησαν νοερά τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἀποθανάτισαν κάθε φάση σχεδὸν καὶ σημαντικὸ γεγονὸς τῆς. Οἱ ἡρώισμοι καὶ οἱ θυοῖες τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ βρῆκαν ἀπήχηση στὰ ἔργα τῶν Ἀμερικανῶν αὐτῶν λογίων, πού ἐχαίροντο γιὰ τὶς νίκες καὶ ἐλυποῦντο γιὰ τὶς καταστροφές, καὶ πού ἐφρόντισαν νὰ διαλαλήσουν τὰ αἰσθήματά τους σ' ὅλη τὴ χώρα. Οἱ καλλιτέχνες αὐτοὶ ἐθρήνησαν εἰλικρινὰ τὸν χαμὸ διαφόρων ἡρώων τοῦ ἀγώνα, καὶ συμμετείχαν στὸ πένθος τοῦ ἔθνους. Μὲ ἐνθουσιώδεις δὲ στίχους καὶ «ἔπαια πτερόεντα», μὲ πανηγυρικὲς ἐκδηλώσεις, ὠδές, παιᾶνες καὶ ὕμνους, μὲ πύρινους λόγους ἐκ τοῦ προχείρου, καθὼς καὶ μὲ προετοιμασμένες ὁμιλίες ἐξέφρασαν τὴν ἠθικὴ τους συμπαράσταση.

Ἀμερικανοὶ στιχογράφοι ὑπῆρξαν οἱ κατ' ἐξοχὴν ἀντιπρόσωποι τοῦ φιλελληνισμοῦ στὴν λογοτεχνίαν. Παρευρίσκοντο δὲ σὲ κάθε περίπτωσι δημοσίας ἐκδήλωσης σχετικῆς μὲ τὴν Ἑλλάδα: σὲ συγκεντρώσεις χοροεσπερίδες, θεατρικὲς παραστάσεις καὶ τὰ τοιαῦτα. Οἱ ποιητὲς συνέθεσαν ποιήματα, ἀλλὰ ἔγραψαν καὶ δράματα καὶ πεζά, καὶ ἐξεφώνησαν λόγους. Οἱ Ἀμερικανοὶ ποιητὲς γίνανε οἱ χρονικογράφοι καὶ εὐγλωττοὶ συνήγοροι τῶν Ἑλληνικῶν δικαίων, καθὼς καὶ οἱ κύριοι φορεῖς τοῦ πατριωτικοῦ καὶ φιλελληνικοῦ πνεύματος σ' ὅλη τὴ χώρα.

Ὁ φιλελληνισμὸς αὐτὸς δὲν ἦταν μόνον ἀποτέλεσμα τῆς στροφῆς πρὸς τὴν κλασσικὴν παιδείαν καὶ τὰ ιδεώδη τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται στὴν Εὐρώπῃ τὸν αἰῶνα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς ἦταν ἕνα εὐρύτερο πνευματικὸ κίνημα πού δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου γιὰ τὴν Ἀμερικανικὴν Ἀνεξαρτησίαν, καὶ πού συνεχίστηκε στίς ἀρχές τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα, καὶ συνταυτίστηκε μὲ τὴν γενικὴν κίνηση τοῦ ρομαντισμοῦ. Ὑμνητὲς τοῦ ἱεροῦ δικαιώματος ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης καὶ ἐλευθερίας γιὰ τὸν λαόν τους, οἱ Ἀμερικανοὶ ἰδεολόγοι ποιητὲς ὑποστήριξαν φιλελεύθερα ἰδεολογικὰ κινήματα σ' ὅλο τὸν κόσμον, ἰδίως δὲ τὰ δίκαια τῶν καταπιεζομένων ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς.

Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἀμερικανικῆς Δημοκρατίας χασακτηρίζονται ἀπὸ ἕνα ἔντονο πατριωτικὸ καὶ ἐθνικιστικὸ πνεῦμα στὴ δημόσια ζωὴ. Ἡ νεαρὴ καὶ ταχύτατα ἐξελισσόμενη κοινοπολιτεία προχωροῦσε μὲ αὐτοπεποίθηση καὶ σταθερότητα πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν ιδεωδῶν τῆς, ὁδηγμένη ἀπὸ τὴν πίστη τῆς στὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἀξιοπρέπειαν, καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.

Μιά τουλάχιστον έκφραση τοῦ πνεύματος αὐτοῦ πραγματοποιήθηκε μὲ τὰ ἄφθονα πατριωτικά ἔργα τῶν νεαρῶν ποιητῶν τῆς χώρας. Ἀρκεῖ νὰ ρίξῃ μὴ ματιὰ κανεῖς στίς λογοτεχνικές «γωνιές» τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς, καὶ στοὺς διαφόρους τόμους ποιημάτων, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ τὸν καταπληκτικὸν ἀριθμὸν σιχουργημάτων ποὺ ἦσαν ἀφιερωμένα στὴν «Ἐλευθερίαν», «Ἀνεξαρτησίαν», τὴν «4ην Ἰουλίου» (ἐθνικὴν ἐορτὴν), καὶ στοὺς διαφόρους ἥρωες καὶ πατέρες τοῦ ἔθνους. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ἡ Ἀμερικὴ συνταυτίζεται μὲ τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ γενικὴ ιδέα ἦταν ὅτι ἡ Ἀμερικὴ εἶναι ἡ γῆ τῶν γενναίων καὶ τῶν ἐλευθέρων, ὁ ναὸς τῆς Ἐλευθερίας, ἢ ὅπως ὁ James Gates Percival τὴν παρουσίασε, ἀπευθυνόμενος στὴ Νέαν Ἀγγλίαν (σὲ ἀπλὴν ἀπόδοσή μου) :

Ἄλλη γῆ σὰν ἐσένα ποτέ μου δὲν εἶδα,
 ἄλλη ἀκτὴ πῖο ἀγαπητή,
 τοῦ λεύτερου εἶσαι σὺ ἢ πατρίδα,
 τὸ λιμάνι κι ὁ τόπος τῆς λευτεριάς
 ἐσὺ ἦσουν καὶ θὰ εἶσαι ἢ ἐλπίδα
 γιὰ ὅλους μας παντοτινά¹.

Τὸ ἐθνικιστικὸ αὐτὸ πνεῦμα δὲν περιωρίστηκε ἀπλῶς στὴν ἐξύμνηση τῆς Ἀμερικανικῆς ἐλευθερίας καὶ δημοκρατίας, ἀλλ' ἐπεκτάθηκε στὸν ἔπαινο τῆς ἐλευθερίας σ' ὅλο τὸν κόσμο. Σὰν πρωτεργάτης τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, ὁ τότε Ἀμερικανὸς ἐπίστεψε ὅτι ἔπρεπε νὰ συνεχίσῃ τὸν ἀγῶνα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ πλαίσια, καὶ νὰ γίνῃ φίλος καὶ ὑποστηρικτὴς τῶν σκλαβωμένων λαῶν ποὺ εἶχαν ξεσηκωθῇ ζητώντας τὰ ἐθνικὰ καὶ ἀτομικὰ τους δίκαια :

Ἐνῶ ἡ νεαρὴ Κολομβία, σὰν μεγάλος ἀστέρης,
 τῆς φρωτεινῆς ἡμέρας βαρύτερη στολή,
 θὰ σκορπίσῃ ἀχτίνες στοῦ κόσμου τὸ πέρας,
 ἔως ὅτου ἡ γῆ γιορτάσῃ λεύτερη ἀνατολή².

Ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ Ἀμερικανικοῦ πατριωτισμοῦ καὶ ἰδεαλισμοῦ, καὶ ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ Ἀμερικὴ ἦταν ὁ προστάτης τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, ἐκδηλώθηκε καλλιτεχνικὰ στὰ ποιήματα ποὺ ἀφιερώθηκαν στὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα στὴν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικὴ σὲ ἀρχὲς τοῦ δεκάτου - ἐνάτου αἰῶνα. Οἱ James G. Brooks, William Cullen Bryant, J.G. Percival ἦσαν ἐκ τῶν πρώτων τότε διασήμων ποιητῶν ποὺ ὕμνησαν τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἐνεθάρρυναν ἐθνικὲς ἐξεγέρσεις ὑποδούλων λαῶν, καὶ ἀφιέρωσαν ὡδὲς στὴν πολιτικὴν χειραφῆτησή τους.

Κανένα ὅμως ἐπαναστατικὸ κίνημα δὲν ἐντυπωσίασε καὶ ἐνέπνευσε τοὺς Ἀμερικανοὺς διανοομένους τόσο ὅσον ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. Ὁ ἀγῶνας τῆς Ἑλλάδος ἔγινε ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς Ἀμερικανικῆς ποιήσεως σὲ ἀρχὲς τῆς ρομαντικῆς ἐποχῆς, καὶ γενικὰ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸν λυρικά καὶ ἐπικολυρικά ποιήματα δημοσιεύθηκαν τὴν δεκαετίαν 1821—1830, ἐκφράζοντας ἐνθερμὴ συμπάραστασις στὸν Ἑλληνικὸν ἀγῶνα³.

Ἡ προτίμησις αὐτὴ τῶν ποιητῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀποτέλεσμα πολλῶν μορφωτικῶν, πολιτικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν παραγόντων. Ἡ νεοκλασσικὴ

1) "New England." *The Poetical Works* (Boston, 1859). I, 151.

2) Cornelia, "Poem for the New-Year's Day," *The New-York Mirror, and Ladies' Literary Gazette*, III (January 14, 1826), 200.

3) Alexander Papadopoulos, "American Poets and the Greek Revolution, 1821-1828." M.A. Thesis. Roosevelt University, Chicago, 1962.

ροπή στην λογοτεχνία και τις τέχνες του προηγούμενου αιώνα είχε διασώσει και επαυξήσει το ενδιαφέρον σε ζητήματα Έλληνικά. Η ευγενική ιδέα της αναγέννησης ή αναζωογόνησης της αρχαίας μας χώρας και του πολιτισμού της, συνδιάστηκε τότε με τις ιδεολογικές, φιλελεύθερες ροπές του ρομαντισμού. Η Αμερικανική και η Γαλλική Επανάσταση του δεκάτου - ογδόου αιώνα θεωρήθηκαν πρόδρομοι αναλόγων εξεγέρσεων εναντίον κοινωνικής και πολιτικής τυραννίας σ' άλλες χώρες. Η Έλληνική εξέγερση, επιπροσθέτως, συνδίαζε πολλά ρομαντικά ιδεολογικά στοιχεία: ήταν μια πάλι εναντίον μιας ημιβάρβαρης και δεσποτικής αυτοκρατορίας αλλά, ταυτόχρονα ήταν και ένας έθνικός απελευθερωτικός αγώνας. Και πράγματι, ποιά έθνος πρόκειται να ελευθερωθή; το λίκνον του Δυτικού Πολιτισμού και των δημοκρατικών θεσμών. Τα αισθήματα κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έδυνάμωσαν από την μισητή εντύπωση που είχε προξενήσει, σ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο, η βάρβαρη διακυβέρνησή της, και από γενικά αντιτουρκικές αντιδράσεις⁴. Η Αμερική, αν και ούδέποτε είχε μίαν επίσημη θρησκείαν, ήταν τότε ένα καθαρά Χριστιανικό κράτος, και η ιδέα ότι ένας Χριστιανικός λαός πολεμούσε τους «είδωλολάτρες» Τούρκους, αποτελούσε πηγή ζωηρής συμπαθείας. Πολλά από τα φιλελληνικά έργα που γραφτήκανε τότε δεν ήταν παρά προπαγανδιστικά κείμενα με σκοπό να κερδίσουν την συμπάθεια και υποστήριξη της Αμερικανικής κοινής γνώμης. Η ποίηση ήταν ακόμη, τα χρόνια εκείνα, ένα ζωτικό μέσο επικοινωνίας μεταξύ των μορφωμένων τάξεων. Πολλά δε σύντομα κύρια άρθρα έγγράφοντο σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα⁵.

Η Έλληνική λοιπόν υπόθεση θεωρήθηκε από διάφορες απόψεις: σάν πολιτικό ζήτημα, σάν μορφωτικό φαινόμενο, σάν ιερή υποχρέωση, και σάν ένα παράδειγμα ανθρωπίνης δυστυχίας και πόνου. Για μερικούς αποτελούσε ακόμη το πιο μαγευτικό όνειρο για ρομαντική περιπέτεια. Και η ανάμνηση, και πιο πρώτα το παράδειγμα, της ανάρειξης του Λόρδου Βύρωνος σ' αυτή την θρυλλική και μακρυνή — για τους Αμερικανούς — χώρα, πρόσθετε ένα ακόμη στοιχείο νοητείας και ενδιαφέροντος. Το παράδειγμα του έκκεντρικού ποιητή το μιμήθηκαν πολλοί. Οί περισσότεροι από τους Αμερικανούς ποιητές που έγραψαν για την Ελλάδα τότε συνέχισαν την λογοτεχνική παράδοση που ο Βύρων άρχισε το 1812 και συνέχισε μέχρι τον θάνατόν του το 1824 στο Μεσολόγγι.

Ο μικρός αριθμός των Ελλήνων ατάκτων που αντιμετώπιζαν τις πολυάριθμες Ασιατικές όρδες καθιστούσε αυτόν τον πόλεμο έναν από τους πιο ανισους την εποχήν εκείνη, και προκαλούσε συγκρίσεις με τους αρχαίους Περσικούς πολέμους. Στους Πέρσες του Αίσχύλου κατέφυγαν συχνά οί τότε ποιητές για έμπνευση αλλά και για μοντέλο. Το δράμα Έλλας του Σέλλεϋ είναι βέβαια το πιο γνωστό παράδειγμα και σημαντική πηγή φιλελληνικών αισθημάτων⁶. Ο Έλληνικός αγώνας ήταν λοιπόν στο σύνολόν του το πιο θαυμαστό θέμα για τον Αμερικανό ποιητή — ένα θέμα που ίκανοποιούσε όχι μόνο την ιδεολογία και τα αισθήματά του αλλά και την φαντασία του. Συναρπαστικώτατα γεγονότα και σκηνές έκτυλίσσοντο στην Ελλάδα και ζητούσαν να τα περιγράψει. «Οί αγωνίες που οί Έλληνες έχουν ζήσει είναι απερί-

4) G. W. Allen, *Our Navy and the Barbary Corsairs* (Hamden, Conn., 1965, pp. 232 - 241.

5) "Address of the Carriers of *The Philadelphia Album* to its Patrons, for the Year 1827," in *The Album, and Ladies' Weekly Gazette*, I, No. 32 (January 10, 1827).

6) Δες ανάλυση των αρχαίων Έλληνικών επιδράσεων στο σύντομο άρθρο μου, «Το δράμα Έλλας του Σέλλεϋ». Π α ρ ν α σ σ ό ς, Στ' (Λαμία 1964), 269—272.

γραπτες· ή φαντασία αδυνατεί να συλλάβη την φρίκην που έχουν υποστῆ, ἔγραφε τότε ή ἡμερησίη New York Mirror ἀναφερομένη στήν Ἐπανάσταση.

Ἄν καί οἱ Ἀμερικανοὶ ποιητὲς δὲν ὑπῆρξαν, συνήθως, αὐτόπτες μάρτυρες, εἶχαν στή διάθεσή τους αὐθεντικὰ καὶ ζωηρὰς περιγραφὰς τῆς μαχομένης Ἑλλάδος, χάρις στίς πολυάριθμες ἀνταποκρίσεις καὶ ἱστορίες στὰ περιοδικὰ καὶ τὸν ἡμερήσιο τύπον. Πρέπει δὲ νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ τύπος ἦταν καθολικὰ φιλελληνικὸς καὶ προσέφερε σημαντικὴν ἠθικὴν συμπαράσταση στὸν ἄγωνα δημοσιεύοντας κάθε πληροφορία ἢ σκόλιο σχετικὸ μὲ τὰ γεγονότα στήν Ἑλλάδα⁷.

Στὴ διάθεση τῶν ποιητῶν ὑπῆρχαν ἐπίσης ἐπιστολὲς καὶ ἐκθέσεις ἀπὸ Ἀμερικανοὺς ταξιδιωτὲς ποὺ εὐρισκόμενοι κοντὰ στήν Ἑλλάδα ἔγιναν συχνὰ θεατὲς διαφόρων ἐπεισοδίων, μαχῶν καὶ δραμάτων. Πρόσθετες πληροφορίες προήρχοντο καὶ ἀπὸ ἀναφορὰς καὶ ἀλληλογραφίαν ἀξιωματικῶν τῆς Ἀμερικανικῆς Μοίρας τῆς Μεσογείου ποὺ παρακολουθοῦσε ἐκ τοῦ πλησίον τὰ δραματικὰ συμβάντα⁸. Ἀλλὰ οἱ πρὸ γλαφυρὲς περιγραφὰς ἤρχοντο ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς ἐθέλοντες ποὺ εἶχαν ἐνταχθῇ στίς ἔνοπλες δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων, ὅπως οἱ Dr. Samuel Gridley Howe, George Jarvis, Jonathan P. Miller καὶ ἄλλοι⁹. Μὲ ζωηρὰ χρώματα καὶ συχνὰ συναρπαστικὸ ὕφος συγγραφεῖς σὰν καὶ αὐτοὺς ἔγραψαν αὐθεντικὰ γιὰ τοὺς κινδύνους καὶ τὶς γενικὲς ἐντυπώσεις τους. Ὁ νεαρὸς Τζάρβις συνέθεσε καὶ ἀπλοϊκοὺς φιλελληνικοὺς στίχους ἀγγλικά καὶ γαλλικά¹⁰.

Ἀπ' ὅλους τοὺς Ἀμερικανοὺς ποιητὲς ὁ Τζέϊμς Γκέϊτς Πέρσιβαλ (1795—1856) πρέπει νὰ θεωρηθῇ πρωτοπόρος τῆς λογοτεχνικῆς κίνησης πρὸς ὑπεράσπιση τῆς Ἑλληνικῆς ὑπόθεσης. Καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάκρισή του ὡς τοῦ «πρώτου» φιλέλληνα ποιητῆ, πρέπει νὰ τὸν παραδεχτοῦμε καὶ ὡς τὸν πρὸ Ἑλληνοπρεπῆ συγγραφέα τῆς ἐποχῆς του. Σὰν ποιητικὴ φυσιογνωμία ὁ Πέρσιβαλ εἶχε συμπεριληφθῇ στοὺς «Ἱεροὺς Ἐπτά», δηλαδὴ στοὺς κυριώτερους ποιητὲς τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀμερικανικοῦ ρομαντισμοῦ¹¹. Πολυμαθέστατος δὲ καὶ γνώστης τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ὁ Πέρσιβαλ ἐξέφρασε τὴν ὑποστήριξή του θερμὰ καὶ ἀνεπιφύλακτα. Τὰ φιλελληνικά του ἔργα εἶναι καὶ πολλὰ καὶ ἐντυ-

7) Ἕνας πρὸχειρος κατάλογος φιλελληνικῶν ἐντυπῶν τῆς ἐποχῆς ἔχει ὡς ἑξῆς: The Minerva; The New-York Mirror, and Ladies' Literary Gazette; The Boston Recorder; Washington Country Post; The United States Literary Gazette; The Parthenon; The Album, and Ladies' Weekly Gazette; The Philadelphia Album, and Ladies' Literary Gazette; The Bower of Taste; The Philadelphia Monthly Magazine; Athenaeum, or Spirit of the English Magazines; The Portsmouth Journal of Literature and Politics; The Critic; The Talisman; The Albion; The Casket and Philadelphia Monthly Magazine; The Ladies' Magazine; The Salem Gazette; The New-York National Advocate; The New-York Commercial Advertiser; The Port Folio; The North American Review.

8) George Jones, *Sketches of Naval Life, with Notices of Men, Manners, and Scenery...* (New Haven, 1829).

9) Samuel Gridley Howe, *An Historical Sketch of the Greek Revolution* (New York, 1828). Jonathan P. Miller, *The Condition of Greece* (New York, 1828). George Jarvis, *George Jarvis - His Journal and Related Documents*, ed. G. G. Arnakis (Thessalonik, 1965).

10) G. G. Arnakis, "The First American Volunteer in the Greek Revolution, George Jarvis." *Neo-Hellenika*, I (1970), 83.

πωσιακά. Ἵσως κανείς ἄλλος Ἀμερικανὸς νὰ μὴν ἔγραψε τόσο πολλὰ καὶ τόσο καλῆς ποιότητος. Βασικὰ ἕνας εὐαίσθητος καὶ φιλελεύθερος νέος ὁ Πέρσιβαλ ἀφιέρωσε ποιήματα στὴν ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας στὴν χώρα του καὶ σ' ὅλο τὸν κόσμον. Ὁ Julius Ward, ὁ σύγχρονος βιογράφος του, ἔγραψε τὰ ἑξῆς, ἀναφερόμενος στὰ εὐγενικὰ αἰσθήματα τοῦ ποιητῆ:

«Ὅποιος διαβάσει τὸν πρῶτον τόμον του, θὰ ἐκπλαγῇ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν ποιημάτων πού ἀφιέρωσε στὴν χειραφέτηση καὶ επέκταση τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας στὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἰταλίαν, καὶ τὴν Νότιον Ἀμερικὴν. Οὔτε πρέπει ν' ἀγνοήσωμεν τὸ γεγονός ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες του ποιητικὲς προσπάθειες ἦταν ἡ αὐστηρὴ του ἀποκήρυξις τῆς Ἀμερικανικῆς δουλείας — ὅπως ἐλέγετο μέχρι τώρα. Αὐτοὶ οἱ πρῶτοι παλμοὶ ἐλευθερίας καὶ πατριωτισμοῦ δὲν ἐλισμονήθηκαν ποτέ. Ὁ πῶς πρόσφατος τόμος του περιέχει πατριωτικὲς ἐκκλήσεις, πού εἶναι τόσο θερμῆς, δυναμικῆς, καὶ ἐνθουσιώδεις ὅσο καὶ τὰ πῶς δημοφιλεῖς του λυρικά. Καὶ ἡ δημοτικότητά του ὀφείλεται κυρίως στὸν μοναδικόν του χαρακτῆρα ὡς ποιητῆ πού ἐκφράζει τὸ ἐθνικὸ αἶσθημα καὶ πού εἶναι λαμπρὰ ἀφοσιωμένος στὴν πατρίδα του. . . Ἄν καὶ εἶναι θερμοῦαιμος πολιτευτής, ὁ πατριωτισμὸς του οὐδέποτε περιορίστηκε στὰ κοιμητικὰ πλαίσια. Ἀλλὰ παρ' ὅλον τὸν ἐνθουσιασμόν του καὶ τὴν ἀφοσίωσή του, στὸ κόμμα του ἦταν ἀπλῶς ἕνας μοναχικὸς βάρδος πού παρῶτρυνε τοὺς ἄλλους στὴν πράξι»¹².

Πρωτεργάτης λοιπὸν ποιητῆς ὁ Πέρσιβαλ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἄρχισε νὰ συνθέτῃ σὲ Βυρωνικὸ ὕφος εὐθὺς μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ἡ ἐξύμνησις τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνα ἄρχισε μὲ τὴν «Ὠδὴ στὴν χειραφέτηση τῆς Ἑλλάδος», πού γράφτηκε πρὶν τὴν 25ην Ἰουλίου 1821, ὅπου ὁ πρῶτος του τόμος, Ποιήματα, ἐκυκλοφόρησε στὸ Νιού Χέιβεν τοῦ Κοννέκτικατ. Ἡ ὠδὴ ἀρχίζει μὲ τὸν Ἑλληνικὸν στίχον τοῦ Ρήγα, «Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων», τοῦ πρώτου μεγάλου Ἑλλήνα πατριώτη ποιητῆ, πού τὸν εἶχε παρουσιάσει ὁ Βύρων στὸ ἀγγλόφωνο κοινὸ μὲ τὴν γνωστὴν του ἀπόδοσιν τοῦ «Θουρίου» τὸ 1812¹³. Καὶ συνεχίζει ὁ Πέρσιβαλ:

Στὴν Ἑλλάδα ἀνατέλλει ἡ αὐγὴ
τὸ σύννεφο πού τὴν ἐκάλυπτε σκορπίζει:
κοῖτα πάλι! ἡ μέρα λαμπυρίζει
ὅταν τῶν Περσικῶν ὀρδῶν ἡ φυγὴ.
στοῦ Μαραθῶνα τὴν ἄνισιν πάλιν
πεταχτῆκαν σὰν ἡμίθεοι ἀρχαῖοι
ἐμπνευσμένοι πατριῶτες καὶ πάλιν
καὶ λακίσαν, τί αἶσχος, οἱ ἐχθροὶ οἱ σπουδαῖοι
καὶ δόξας στεφάνια τοῖς στέψαν τὸ κεφάλι¹⁴.

Ἡ γλαφυρὴ καὶ μεγάλη αὐτὴ ὠδὴ ἦταν τὸ πρῶτο ἀπὸ μιὰ σειρὰ λυρικῶν ποιημάτων πού συνθέσεν ὁ ποιητῆς κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ μακροῦ ἀγῶνα. Ὁ Πέρσιβαλ ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ κάθε φάση τοῦ πολέμου, καὶ ποτὲ δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκφράσῃ τὰ φιλελληνικά του αἰσθήματα σὲ στίχους. Τὸ μακροσκελές του ποίημα «Τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας» εἶναι μιὰ ἐκκλήσις στοὺς Ἀμερικανούς νὰ πάνε ἐθελοντὲς καὶ νὰ συμπολεμήσουν μὲ τοὺς Ἕλληνες:

12) *The Life and Letters of James Gates Percival* (Boston, 1866), pp. 440 - 441.

13) Byron, *Childe Harold's Pilgrimage, A Romannt by Lord Byron*, ed. Thomas Davison (London: John Murray, 1812), pp. 203ff.

14) "Ode on the Emancipation of Greece." *The Poetical Works* (Boston, 1859), II, 405.

"ὦ Ἑλλάς, Ἑλλάς ποῦ ζῆς ξανά! Τ' ὄνομά σου
 ἀνάβει στοῦ σοφοῦ καὶ τοῦ ἀνδρείου τὰ στήθη τὴ φλόγα...
 Δὲν ὑπάρχει κανεὶς ν' ἀρματωθῇ γιὰ νὰ σὲ προστατέψῃ;
 Θεομόαιμος κανεὶς γενναῖος, πιστὸς νέος
 νὰ ὀρκισθῇ στὴν τιμὴ καὶ τὴν τύχη
 καὶ μαχρὸν νὰ πετάξῃ, τὸν ὠκεανὸ νὰ διαβῇ
 μὲ τοὺς σκλάβους νὰ σμεῖξῃ, τοὺς γενναίους νὰ βοηθήσῃ;
 Ὁρμηστε, τέτοιοι ἄνδρες ἂν εἰσθε, ὀρμηστε!
 τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους αὐτοῦ βοηθήστε!¹⁵

Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπαγγέλληκε ἀργότερα σὲ μιὰ συγκέντρωση τῆς φοιτητικῆς ἀδελφότητος ΦΒΚ τοῦ Χάρβαρντ, στίς 26 Αὐγούστου 1824, ὅπου ὁ Henry Ware ἔκαμε μιὰν ἐκκλήσιν γιὰ ἐθελοντές¹⁶. Πιο ἔπειτα, τὸ 1827 ὁ Πέρσιβαλ ἔγραψε τὴν «Ἑλληνικὴν ἐκκλήσιν στὴν Ἀμερικὴν», ἓνα συγκινητικὸ στιχοῦργημα ποῦ πιθανὸν νὰ τὸ ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν ἐκκλήσιν τῆς Μεσσηνιακῆς Γερουσίας στὸν Ἀμερικανικὸ λαόν, στίς 15 Μαΐου 1821. Τὸ πνεῦμα τοῦ ποιήματος εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Μεσσηνιακῆς προκήρυξης.

Ἄλλα φιλελληνικὰ ἔργα τοῦ Πέρσιβαλ εἶναι τὰ ἑξῆς: «Ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ τὸ ὄρος Ἑλικῶν» - ἓνα μακροσκελέστατο ποίημα, «Ἡ Ἐλευθερία στὴν Ἀθῆνα», «Οἱ Ἕλληνες ὄρειοί», «Τὸ τελευταῖο τραγούδι τοῦ Ἑλλήνα πατριώτη», «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐλευθερία», «Ἑλλάς», «Τὸ Ἑλληνικὸ τραγούδι τῆς Νίκης», «Τὸ τραγούδι τοῦ Ἑλλήνα μετανάστη» καὶ «Ἡ Παλλὰς τοῦ Σουνίου»¹⁷.

Τὰ ποιήματα αὐτὰ ἀποτελοῦν τρανὴν ἀπόδειξιν τῆς θερμῆς φιλίας ποῦ ἔτρεφε γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ ποιητής. Οἱ Πινδαρικές δὲ αὐτὲς ὥδες τοῦ Πέρσιβαλ συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἀφύπνιση τῆς Ἀμερικανικῆς κοινῆς γνώμης καὶ συνείδησης. Στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ New England Magazine (1832) ἔνας κριτικός, σχολιάζοντας γενικὰ τὴν τέχνην τοῦ Πέρσιβαλ, παρατήρησε τὰ ἑξῆς σχετικὰ μὲ τὰ φιλελληνικὰ του ποιήματα:

Δὲν ἀρκεῖ νὰ λέμε ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ ἀκτινοβολοῦν μὲ τὴ φλόγα τοῦ Πινδαρου καὶ τοῦ Αἰσχύλου· δείχνουν τὸν ὁλόψυχο θαυμασμὸ τοῦ ποιητῆ γιὰ ὅ,τι ἀποθανατίζει, καὶ τὴν βαθεῖά του συμπάθεια γιὰ τοὺς καταπιεζομένους ποῦ ἀγωνίζονται νὰ ἐλευθερωθοῦν¹⁸.

Οἱ λογοτεχνικὲς φιλελληνικὲς προσπάθειες τοῦ Πέρσιβαλ δὲν περιορίστηκαν μόνον σὲ Πινδαρικά στιχοουργήματα. Σὲ παρατηρήσεις του ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας ὁ ποιητὴς ἀναφέρθηκε στὸν ἀγῶνα τῆς σύγχρονης Ἑλλάδος μέσα στὰ πλαίσια τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Σ' ἓνα λόγο ποῦ ἐκφώνησε στὰ μέλη τῆς ἀδελφότητος ΦΕΚ στὸ Πανεπιστήμιον Γέιλ, στίς 10 Σεπτεμβρίου 1822, ὁ Πέρσιβαλ γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰν βρῆκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δείξῃ τὴν ὀρθότητα τῶν αἰσθημάτων καὶ σκέψεων του. Ἐξετάζοντας τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ φιλοσοφικὴν ἄποψιν, καὶ σχολιάζοντας μὲ σοβαρότητα τίς αἰτίες ποῦ συνέτειναν στὴν πρόοδο, πρῶτα, καὶ στὴν πτώση, ὕστερα, τῶν μεγάλων ἱστορικῶν αὐτοκρατοριῶν — τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ τῆς Βυζαντινῆς — ὁ ποιητὴς ἐμί-

15) "The Vision of Liberty." *Ibid.*, II, 204.

16) *American Poets and the Greek Revolution, 1821 - 1828.*

17) "Greece, from the Mount Helicon," "Liberty to Athens," "The Greek Mountaineers," "The Last Song of the Greek Partiot," "Grecian Liberty," "Hellas," "The Greek Song of Victory," "The Sunian Pallas," and "The Greek Emigrant's Song." *The Poetical Works.*

18) "James Gates Percival." *The New England Magazine*, II (May, 1832), 310.

λήσε για τὸν Ἑλληνικὸν ἀγώνα. Ἀφοῦ πρῶτα ἐπαίνεσε τοὺς πολεμιστὲς ὡς ἄξιους ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων τοὺς προγόνων, καὶ ἀφοῦ ἐτίμησε τὴν ὑπεράνθρωπες τοὺς προσπάθειες νὰ σπάσουν τὰ δεσποτικὰ δεσμά, ὁ ποιητὴς στράφηκε πρὸς τὰ ἄλλα Χριστιανικὰ κράτη, καὶ μὲ γλώσσα πλήρη ἀγανάκτησης καὶ πίκρας, κατέκρινε δριμύτητα τὴν ψυχρότητα καὶ ἀδιαφορίαν τῶν Εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων πρὸς τὴν κραυγὴν τῆς πάσχουσας ἀνθρωπότητος — ὅπως ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ἔμελε νὰ κἀμῃ συντομώτατα στὸν «Ύμνον» του. Καὶ εἶπεν τότε ὁ Ἀμερικανὸς ἰδεολόγος:

«Ἐνὰ μοναδικὸ θέαμα παρουσιάζεται στὸν κόσμον: Χριστιανοὶ συμμαχοῦν μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ δολοφονήσουν ἄλλους Χριστιανούς, καὶ αὐτὸ γίνεται γιὰ νὰ διατηρηθῇ μιὰ θεωρητικὴ καὶ ἀφηρημένη ἰσορροπία δυνάμεων. Ἐνὰς σκλαβωμένος λαὸς, ποὺ κατὰγεται ἀπὸ τὸ ἔθνος ποὺ κάθε ἐπιστήμων ἐξιδανικεῖται καὶ κάθε φίλος τῆς ἐλευθερίας θεωρεῖ σὰν προσπάτορα, αὐτὸς ὁ λαὸς παλεύει νὰ σπάσῃ τὰ δεσμά του καὶ νὰ διακηρύξῃ τὰ δίκαια καὶ τὴν ἐλευθερίαν του. Εἶδαν τ' ἀδελφια τοὺς νὰ σφάζονται, νὰ βασανίζονται, καὶ νὰ ἐποδουλώνονται. Ἀπειλοῦνται μὲ ἐξόντωση, χωρὶς μιὰ φιλικὴ δύναμη νὰ τοὺς ἐμψυχώσῃ ἢ ἕνα σίμμαχο νὰ τοὺς προστατέψῃ. Καὶ ὅμως, παρ' ὅλες αὐτὰς τὴν τρομαχτικὰς ἀντιξοότητες δὲν εγκαταλείπουν τὸν ἀγώνα, ἀλλὰ μὲ τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων ἀφοσιώνονται στὴν ἐλευθερίαν ἢ στὸν θάνατον. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη λύση. Ἄν τὰ Χριστιανικὰ κράτη βλέπουν μὲ ἀδιαφορίαν, ἐὰν βοηθήσουν τοὺς καταπιεστές καὶ ἐξουδετερώσουν τὴν γενναίαν προσπάθειαν τῶν Ἑλλήνων, ἐὰν τὰ ἐλεύθερα κράτη δὲν σπεύσουν νὰ ἀπαντήσουν στὴν πρόσκληση, τί ἄλλο μποροῦν αὐτοὶ ν' ἀναμένουν παρὰ τὸ γιγατᾶνι τοῦ Τούρκου καὶ τὴν τύχην τῆς Χίου...»¹⁹.

Ἡ πονεμένη κραυγὴ τοῦ Πέρσιβαλ βρῆκε σύντομα ἀπήχηση. Ὁ William Cullen Bryant (1794—1878), ποιητὴς, δημοσιογράφος, νομομαθὴς καὶ μεταφραστὴς, ἀργότερα, τοῦ Ὀμήρου, δὲν ἄργησε ν' ἀναλάβῃ ἔντονη φιλελληνικὴ δράση καὶ σὰν δικηγόρος, καὶ σὰν ρήτορας, καὶ βεβαίως σὰν λογοτέχνης. Ὁ Μπράϊαντ ἔγραψε τὰ ἐξῆς συγκινητικὰ ποιήματα: «Ἡ σφαγὴ τῆς Χίου» (1824), «Τὸ τραγούδι τῆς Ἑλληνίδος Ἀμαζόνας» (1825), «Ὁ Ἕλληνας παρτιζάνος» (1825), «Ἡ συζυγία τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης» καὶ τὰ συμβολικὰ «Σ' ἕνα σύννεφο» καὶ «Τὸ Ἑλληνόπουλο» (1828), ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν νεαρὸν Ἑλληνα πρόσφυγα Χριστόδουλον Μιλτιάδην Λεωνίδα Εὐαγγελίδην²⁰.

Στὰ πρῶτα τοῦ φιλελληνικὰ ἔργα ὁ Μπράϊαντ ἔγραψε μὲ πολεμικὸ μένος προβλέποντας μὲ αἰσιοδοξία τὴν εὐτυχὴ τελικὴν ἔκβαση τοῦ ἀγώνα. «Ἡ σφαγὴ τῆς Χίου», παραδείγματός χάριν, περιέχει τὴν χαρακτηριστικὴν στροφὴν:

Καὶ γιὰ κάθε νεκρὸ ποὺ στὸ πέλαιο πετοῦνε
τὶς λεπιασμένες τοὶς ἀγέλες γιὰ νὰ χορέσῃ,
μιὰ ἑκατοντάδα ἔχθροὶ θὰ γενοῦνε
στοῦ βουνοῦ τ' ἀγριοπούλια πεσκέσι²¹.

19) Ward, *The Life and Letters of... Percival*, II, 405.

20) "The Massacre at Scio." "The Song of the Greek Amazon." "The Greek Partisan." "The Conjunction of Jupiter and Venus." "To a Cloud," "The Greek Boy." *The Poetical Works* (New York. 1925). Ἐπίσης: P. Wodwin. *A Biography of William Cullen Bryant* . . (New York. 1883), I, 187. Γιὰ περισσότερα σχετικὰ μὲ τὸν Μπράϊαντ δεῖς τὸ ἄρθρο μου, «Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Μπράϊαντ». Ἠ.π. Ἑστία, ΙΘ' (Σεπτ. - Ὀκτ. 1970), 602—605, μὲ ἐμμετρὴν ἀπόδοση τοῦ «Ἑλληνόπουλου».

21) Γιὰ ὁλόκληρο τὸ ποίημα δεῖς, Χίκαρι Ἑπιθεώρησις, 23ον (Ἰούλιος 1970), 84.

Στὸ τελευταῖο του φιλελληνικὸ ἔργο «Τὸ Ἑλληνόπουλο», ὁ ποιητὴς εἶδε στὴν ὁμορφὴ καὶ εὐγενικὴ μορφῇ τοῦ νεαροῦ ἓνα σύμβολο τῆς Νέας Ἑλλάδος, τὴν ἀναγέννηση τοῦ αἰώνιου πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἀθάνατου πνεύματός της:

Λεύτερο εἶναι τώρα πιά τὸ ἱστορικὸ σου ἔθνος·
τὰ μεγάλα σου ἀδέλφια μὲ χτύπημα γερό
τσακίσανε — πρὶν ἐστὶ νοιώσης τὸ ἄγχος —
τὸν ἀνυπόφορο, βάρβαρο, δουλωτικὸ ζυγό.
Κι ἡ Ἑλλάδα, ἡ ξεπεσμένη, ἡ ἐκπτώτη, βλέπει σὲ νέα
τὴ νιότη της ν' ἀναγεννιέται ὅπως στὰ περασμένα:
ἓνα νέο θλαστάρι τῆς ἀρχαίας ἀμπέλου, ὁμορφο, λεῖο,
ποῦκαμε τὰ ἔθνη νὰ σιγοῦν στῆς σκιάς της τὸ μεγαλεῖο²².

Ἀργότερα, τὰ ἔτη 1852—53, ὅταν ὁ Μπράϊαντ πῆγε στὴν Εὐρώπη, μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες χώρες ποὺ ἐπισκέφθηκε ἦταν ἡ Ἑλλάς. Ἔστειλε δὲ καὶ τότε τὶς ζωηρές του ἐντυπώσεις ποὺ ἐδημοσιεύθηκαν στὰ Γ ρ ά μ μ α τ α ἀ π ὸ τ ῆ ν Ἀ ν α τ ο λ ῆ ν (1869), καὶ πρὶν στὸν Ἑ σ π ε ρ ι ν ὸ Τ α χ υ δ ρ ὀ μ ο τ ῆ ς Ν έ α ς Ὑ ὀ ρ κ η ς ποὺ ἐξέδιδε ὁ ἴδιος. Ἡ συμβολὴ τοῦ Μπράϊαντ στὴν διατήρηση τοῦ Ἀμερικανικοῦ φιλελληνισμοῦ ἐπὶ τόσες κρίσιμες δεκαετίες γιὰ τὴ χώρα εἶναι ἀναμφισβήτητη.

Ἄλλος Ἀμερικανὸς λογοτέχνης καὶ δημοσιογράφος ποὺ ἐπροπαγάνδισε ἐπιτυχέστατα τὸν ἀγῶνα εἶναι ὁ Fitz - Greene Halleck (1790—1867), ποιητὴς τῆς περίφημης ὠδῆς «Μάρκος Μπότσαρη» (1824). Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀναδημοσιεύθηκε στὸν περιοδικὸ τύπο ἐπανειλημμένα, ἀπαγγέλλθηκε σὲ διαλέξεις, ἀκόμα δὲ καὶ ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, καὶ μεταφράστηκε στὰ Γαλλικά καὶ στὰ Ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ρ. Ραγκαβῆ, τὸν Γεώργιον Δ. Κανάλη καὶ τὸν γράφοντα²³.

Μὲ τὴν μακροσκελῆ αὐτὴν ὠδὴν ὁ Χάλλεκ ἔγινε κυριολεκτικὰ διάσημος στὴν Ἀμερικὴ καὶ στὴν Εὐρώπη. Ἕνας δὲ κριτικὸς, ὁ H. W. Parker, τὸν ἀποκάλεσε σ' ἓνα ποιήμα του, «ὁ Χάλλεκ ποὺ μαζὺ μὲ τοὺς Ἑλληνες καλύφθηκε μὲ δόξα». Ὁ δὲ L. S. Ward τοῦ ἀφιέρωσε ἓνα ὁλόκληρο ποίημα μὲ πέντε τετράστιχα²⁴. Ἡ ἥρωϊκὴ μορφὴ τοῦ σεμνοῦ Σουλιώτη ἀγωνιστῆ ὑμνήθηκε λοιπὸν κατάλληλα καὶ στὴν Ἀμερικὴν, ὁ δὲ Χάλλεκ ἔγινε γνωστὸς ὡς «ὁ ποιητὴς τοῦ Μάρκου Μπότσαρη». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἂς σταθοῦμε γιὰ λίγο νὰ θυμηθοῦμε καὶ τοῦ Σολωμοῦ τὴν ὠδὴ γιὰ τὸν Μπότσαρη, ἀλλὰ καὶ τὶς τόσες ἄλλες φορές ποὺ ὁ Ἑθνικὸς Ποιητὴς ἀναφέρθηκε στὸν γενναῖον ἠπειρώτην.

Ὁ Χάλλεκ ἔκανε μνεῖα τῆς Ἐπανάστασης καὶ σ' ἓνα ἄλλο του ρομαντικὸ ἔργο, «Ἡ Μαγδαληνὴ». Τὸ λυρικὸ αὐτὸ γράφτηκε τὸ 1823, καὶ παρουσιάζει ἓνα ἐρωτευμένον Ἀμερικανὸ ἀξιωματικὸν ποὺ πάει στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ συμπολεμήσῃ μὲ τοὺς πατριῶτες καὶ νὰ διακριθῇ μὲ πράξεις ἥρωϊκές²⁵.

Τὸ ὄνομα τοῦ James Gordon Brooks (1801—1841) εἶναι ἐπίσης στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὸν φιλελληνισμό. Στὴν ἐποχὴν του ὁ Μπρόυκς ἐθεωρεῖτο σημαντικὸς ποιητὴς, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ γυναίκα του ἐδημοσίευσε ποιήματα. Ὁ

22) Γιὰ ὁλόκληρο τὸ ποίημα δεξ, Ἡ π. Ἑ σ τ ῖ α, ΙΘ' (Σεπτ. - Ὀκτ. 1970), 605.

23) Γιὰ ὁλόκληρο τὸ ποίημα δεξ, Ἡ π. Ἑ σ τ ῖ α, ΙΘ' (Μάρτιος - Ἀπρ. 1970), 228—230. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ περιέχει καὶ βιβλιογραφικὰς πληροφορίες.

24) H. W. Parker. "The Poet's Reveille," *Poems* (Auburn, 1850), p. 17. And, L. S. Ward, "Halleck," *Echoes from the House of Halleck, and Other Poems* (Boston, 1840), p. 37.

25) "Magdaen," *The Poetical Works* (New York, 1852).

Μπρούκς ανταποκρίθηκε στις εϋγενικές φιλοδοξίες τῶν βασανισμένων λαῶν, καὶ ἐξιδανίκευσε τὶς ἐλπίδες τους γιὰ ἐθνικὴν ἀποκατάσταση. Στὸ βιβλίο του *The Rivals of Este, and Other Poems* (1829) βρίσκει κανεὶς ποιήματα ποὺ ἐξυμνοῦν τὴν ἐλευθερίαν γενικά, σ' ὅλον τὸν κόσμον. Τὸ 1822, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὰ ἐθνικιστικὰ κινήματα διαφόρων καταπιεζομένων λαῶν, ἔγραψε τὰ «Ἐθνικὰ Σκίτσα», ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο Florio, στὸ περιοδικὸ *Minerva*. Ἡ μακροσκελὴς αὐτὴ σύνθεση περιεῖχε ὡδὲς πρὸς τὴν Γαλλίαν, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ δρᾶμα τῆς μαχομένης Ἑλλάδος τὸν ἐνέπνευσε καὶ συν-ἐκίνησε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐπαναστατικὸ κίνημα στὴν Εὐρώπη. Τὰ φιλελληνικά του ἔργα ἔκαμαν τὸν Μπρούκς ἕναν ἀπὸ τοὺς πρὶν γνωστούς ὑποστηρικτὲς τῶν δικαίων της. Ἕνας ἄλλος ποιητής, μὲ τὰ ἀρχικά W.M.P., τοῦ ἀφιέρωσε ἕνα ποίημα ὅπου ἀναφέρεται καθαρὰ στοὺς «ἀγῶνες τῆς λευτεριάς στὴν Ἑλληνικὴν γῆν»²⁶.

Ὁ Μπρούκς, ποὺ ἔγραψε φιλελληνικά ἐκ τῶν πρώτων, οἷον ἀρχὴν παρ-ασύρθηκε ἀπὸ τὸ προεπαναστατικὸ Βυρωνικὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μελαγχολία καὶ ἀπαισιοδοξία. Ἡ κοινὴ λογικὴ δὲν μπορούσε νὰ παραδεχθῇ, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ὅτι ἦταν δυνατόν οἱ λιγστοὶ καὶ ἀνοργάνωτοι Ἑλλη-νες ἀντάρτες νὰ καταβάλουν τὶς Ὀθωμανικὲς στρατιὲς ποὺ τότε ἦσαν ὁ τρόμος καὶ φόβος τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐπηρρέασε τὸν Μπρούκς ὅταν συνέθετε τὸ πρῶτο του, καὶ λανθάνον, φιλελληνικὸ ποίημα «Ἑλλάς». Θερμὸς θαυμαστής τῆς τελειότητος τοῦ ἀρχαίου ψυχικοῦ μεγαλείου, ὁ νεαρὸς ποιητὴς δὲν πίστεψε ὅτι θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ κάτι ἀνάλογο στὴν ἐποχὴν του. Οὐτ' ὁ σκεπτικισμὸς του τὸν ἄφησε νὰ πιστέψῃ στὸ ὄνειρο — γιατί τί ἄλλο ἦταν; — τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης.

Τὸ ποίημα «Ἑλλάς» εἶναι λοιπὸν ἕνα εἶδος θρήνου τῆς σύγχρονης τραγω-δίας τῆς χώρας. Δὲν βρῆκε τίποτε σχεδὸν νὰ ὑμνήσῃ στὴν ἡρωικὴν ἐξέγερση. Ἡ Ἑλλάς ἦταν «χαμένη γῆ» καὶ «γῆ νεκρῶν ἡρώων καὶ ζώντων σκλάβων». Μὲ συναισθηματικὴ δὲ γλῶσσα ὁ Μπρούκς ἀναφέρθηκε στὸ ἔνδοξο παρελθὸν καὶ ἔχυσε δάκρυα πάνω στὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ πολιτισμοῦ της. Ἄν καὶ ἡ «Ἑλ-λάς» γράφτηκε ἐνωρίτερα τὸ 1821, ὁπότε ἀκόμη ἡ ἔκβαση τοῦ πολέμου ἦταν κάτι τὸ πολὺ ἀβέβαιο, ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι τὸν ἴδιο καιρὸ σχεδὸν ὁ Πέρσι-βαλ καὶ ἄλλοι Ἀμερικανοὶ λογοτέχνες ἔγραφαν ἡρωικὲς ὡδὲς καὶ παιᾶνες νί-κης μὲ Αἰσχύλιο μένος, γεμάτους πίστη καὶ ἀποφασιστικότητα. Τελικὰ καὶ ὁ Μπρούκς ὁ ἴδιος ὑπερνίκησε τὴν ρομαντικὴν του μελαγχολίαν καὶ ἔγραψε καὶ αὐτὸς ἐνθουσιώδη σιχουργήματα.

Τὸ δεύτερο μεγάλο ἔργο του «Ὁ Ἑλληνικὸς ἀγῶνας», χαρακτηριστικὰ δείχνει τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν:

Ὁ Ἑλλάς! — μὲ τὴν παλιζαριά σου τὴν παλιά,
Ὅταν ζοῦσε τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Μακεδονίας ἡ ἡρωϊκὴ γεννιά.

Πέταξε πέρα τὰ δεσμά, τὸ αἶσχος τὴν δουλεία,
Εὐπνα νὰ βοῇς λευτεριά, τιμὴ, καὶ νέα μεγαλεῖα²⁷.

Καὶ ἀργότερα, στὴν ὥδὴν του «Ἐλευθερία», ὁ Μπρούκς πάλι βρῆκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκφράσῃ τὸν ἐνθουσιασμόν του γιὰ τὴν ἀπελευθερωμένην Ἑλλά-

26) W. M. P., "To Florio," *The Salem Gazette*, XXXVI, No. 100 (Dec. 17, 1822); reprinted from *The New-York Commercial Advertiser*.

27) James Gordon Brooks, "Greece," "The Greek Struggle," "Freedom," "To the Turkish Crescent," *The Rivals of Este*... (New York, 1829).

δα. Στὸ ποίημα δὲ «Πρὸς τὴν Τουρκικὴν ἡμισέληνον» δὲν ἐδίσταξε νὰ καταδικάσῃ τὴν βαρβαρότητα τοῦ ἐχθροῦ, καὶ νὰ χαιρετοσῇ τὸν θρίαμβο τῆς Χριστιανικῆς πίστεως.

Ἄλλος πολυγραφότατος ρομαντικὸς φιλέλληνας ὑπῆρξεν ὁ ἐκπαιδευτικὸς George Hill ποὺ τὸ 1827—28 ἐπισκέφθηκε διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸ πολεμικὸ πλοῖο Warren. Ὁ Χίλλ μετέτρεψε τὶς ἐντυπώσεις του σὲ μιὰ σειρά ποιημάτων ποὺ ἐξέδωκε τὸ 1831 μὲ τὸν τίτλον, Τὰ ἐρείπια τῶν Ἀθηνῶν, μὲ ἄλλα ποιήματα — Ἀπὸ ἓνα ταξιδευτὴν. Τὸ γράφημο ἄρχισε στὸν Πειραιᾶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1828. Ὁ τόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑμμετρὲς ἐντυπώσεις τῆς στιγμῆς καθὼς καὶ ἀναμνήσεις. Πολλὰ ἀπὸ τὰ στικουργήματα αὐτὰ εἶναι σοννέτα στὰ ὁποῖα ὁ Χίλλ μιμεῖται τὸ Βυρωνικὸ ψευδο-φιλοσοφικὸ ὕφος. Συχνὰ ὁ ποιητὴς ἀναφέρεται στὴν Ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ρεμβάσῃ φιλοσοφώντας, κατὰ κάποιον τρόπο, κοιτάζοντας ἀρχαῖα καὶ σύγχρονα ἐρείπια καὶ μνημεῖα. Σὲ ἐπίκαιρα γεγονότα ἀναφέρεται πρὸ σὺντομα, καὶ ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐντυπωσιάζει — σὰν ρομαντικὸν ἄνθρωπον — εἶναι οἱ καταστροφές καὶ οἱ θυσιές μᾶλλον, παρὰ ἡ νέα ὑπόστασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Θρηνεῖ λοιπὸν ὁ Χίλλ στὰ «Ἐρείπια τῶν Ἀθηνῶν» ὅπως καὶ ὁ Μπρούκς καὶ μερικοὶ ἄλλοι ρομαντικοὶ στὰ πρῶτα τοὺς Βυρωνικὰ ποιήματα, θρήνους καὶ μοιρολόγια:

Τὸ Ἑλληνικὸ μεγαλεῖο! ποῦ ἡ ἱστορία του ἀπλώθηκε
Σὰν τὴν αἰώνια τῆς λύρας ἡχώ
Ποῦ παίζει ἓνας Ἀγγελός, σ' ὅλη τὴ γῆ,
Θαῦμα καὶ μελωδία! Ἄσβεστη φλόγα,
Αἰώνια. Τῆς Κασταλίας ἡ φωνή
Θρηνεῖ πάνω ἀπὸ βωμοὺς λησμονημένους, χαμένους...²⁸

Πρὸ ὕστερα ὅμως καὶ ὁ Χίλλ δὲν ἔμεινεν ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὸν ἡρωϊκὸν ἀγῶνα τῶν συγχρόνων του Ἑλλήνων. Στὸ σοννέτο του «Ἐλευθερία» ὁ νεαρὸς ποιητὴς ἐπαινεῖ τὸ ξύπνημα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ποὺ τὸ διαπίστωσε ὁ ἴδιος:

Στῶν Δελφῶν κοντὰ τὴν κυρτοπηγή, ὁ ἀρχαῖος χορὸς
Ξαναρχίζει τὸ ᾄσμα. Ὁ Ἕλληνας ἀκροᾶται καὶ σφίζει
Καὶ τὸν ἀρχαῖο βωμὸ τῆς λατρείας του χτίζει.²⁹

Σ' ἓνα ἄλλο του σοννέτο, «Χίος», ὁ Χίλλ περιέγραψε τὶς ἐντυπώσεις του μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ὁμορφου νηιοῦ, τονίζοντας τὸ γεγονὸς τοῦ τί ἔκαμε ἡ ἀνθρώπινη θηριωδία σ' ἓνα φυσικὸν ἐπίγειον παράδεισον³⁰.

Στὴν χορεία τῶν ὀλιγότερο διασημῶν λογίων πρέπει ν' ἀναφέρουμε τὸν Park Benjamin, δημοσιογράφος, ποιητὴ, καὶ ἐπιστήμονα, ποὺ ὁ φιλελληνισμὸς του ἐκδηλώθηκε στὰ φοιτητικὰ του χρόνια. Φοιτητὴς στὸ Κολλέγιον Washington, σὲ μιὰ τελετὴ τῆς 17ης Ἀπριλίου 1828, ὁ νεαρὸς Μπέντζαμιν ἀπήγγειλε ἓνα μεγάλο ποίημα μὲ τὸν τίτλον «Ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου», ἐμπνευσμένο

28) George Hill, "Scio," "Liberty," etc., *The Ruins of Athens and Other Poems* (Boston, 1839).

29) *Ibid.*, p. 113.

30) Γιὰ ἐμμετοχὴν ἀπόδοσίν μου ὁλοκλήρου τοῦ ποιήματος δεῖς, «Ἡ Χίος στὴν ἀγγλικὴ καὶ ἀμερικανικὴ ποίηση τῆς ρομαντικῆς ἐποχῆς. «Χίος καὶ Ἑπὶ θ ε ῶ ρ η σ ι ς», 24ον (Νοέμβριος 1970), 150.

βεβαίως από την τότε πρόσφατη νίκη των τριών συμμάχων κατά του ένωμένου Μουσουλμανικού στόλου³¹.

Επίσης ο Nathaniel Parker Willis με τα σύντομα αφηγήματά του στο έργο *Pencillings by the Way*, έκαμε πολλά για να διαδραματίσει την κατάσταση της Ελλάδος και τα πρόσφατα τραγικά γεγονότα. Η έφημερίδα *New York Mirror* έδημοσίευσε μια σειράν ανταποκρίσεων, μετά την ανακήρυξη του Έλληνικού Κράτους, οι οποίες είχαν μεγάλη διάδοση και επίδραση στην Αμερικανική κοινή γνώμη. Ένωρίτερα, ο Ούίλλις σάν φοιτητής στο Γέιλ, τόν Νοέμβριο του 1823, είχε γίνει μέλος της τοπικής φιλελληνικής έπιτροπής και είχε ενταχθεί άκούραστα για τα Έλληνικά συμφέροντα. Σ' ένα δέ από τα πρώτα του έργα — πού δημοσιεύτηκε υπό τὸ ψευδώνυμο Roy, στο σοβαρό *Boston Recorder*, πού εξέδιδε ο πατέρας του, ο νεαρός φιλέλληνας αναφέρθηκε στην Έπανάσταση, την καταστροφή της Χίου, και τις οίκογενειακές τραγωδίες πού διαδραματίστηκαν εκεί. «Ο Έλλην ήρωας» του Ούίλλις τέλειωνε με μιὰ ένθερμη έκκληση για τὸ «ξύπνημα» της Ελλάδος^{31α}. Μια σύντομη ιστορία με σχεδόν την ίδιαν υπόθεση δημοσιεύθηκε υπό τὸ ψευδώνυμο Κλεοπάτρα, και με τὸν τίτλον «Η Έλληνοπούλα», στο Λεύκωμα της Φιλαδέλφειας, και Λογοτεχνικήν Έφημερίδα των Κυριών της 25ης Ιουνίου 1828³².

Βλέπει λοιπόν ο άναγνώστης πώς ο ένας διαφώτιζε και επηρρέαζε τὸν άλλον — άνδρα ή γυναίκα — και τὸν έκαμε να έκφραση δημοσία, έμμεσα ή άμεσα, τα φιλελληνικά του αισθήματα.

Μορφωμένες και άρκετά χειραφετημένες πολλές Αμερικανίδες της εποχής άκολούθησαν τὸ παράδειγμα των άνδρων, ή και των Άγγλίδων κυριών πού είχαν ζωηρότητα άναμειχθί στην γενική φιλελληνική κίνηση, όπως ή γνωστή και πολυγραφότατη ποιήτρια Lydia Huntley Sigourney, ή Caroline Matilda Thayer, ή Anne C. Lynch, και άλλες³³. Παραδείγματά τους υπήρξαν τα έργα της Άγγλίδας ποιήτριας Felicia Dorothea Hemans, θαυμάστριας του Βύρωνος, αλλά και τα ποιήματα του φημισμένου φιλέλληνα Λόρδου.

Η κυρία Σιγκούρνεϋ έγραψε τα εξής ποιήματα: «Οί πνευματικές ανάγκες της Ελλάδος», «Ο μάρτυρας της Χίου», «Σκηνή στην Αθήνα», «Έκκληση για την μόρφωση των γυναικών στην Ελλάδα» και άλλα³¹. Ο βιογράφος της, Gordon S. Haight, γράφει χαρακτηριστικά ότι αυτή ή Αμερικανίδα Μούσα, «ή γλυκιά τραγουδίστρια του Χάρτιφορντ» (του Κοννέκτικατ), «κυριολεκτικώς έρρίχθηκε στον άγώνα», για τα συμφέροντα των Ελλήνων³⁵. Ένεργό μέλος της Φιλανθρωπικής Έταιρίας Κυριών, ή κ. Σιγκούρνεϋ διετέλεσε Γραμματεϋς της Έκτελεστικής Έπιτροπής της και εργάστηκε με άφοσίωση για την συλλογήν έφοδίων και χρημάτων για τὸν σκληρά δοκιμαζόμενο Έλληνι-

31) *Park Benjamin*, "The Battle of Navarino," in M. M. Hoover's *Park Benjamin, Poet & Editor* (New York, 1948), pp. 23 - 24.

31a) Henry A. Beers, *Nathaniel Parker Willis* (Boston, 1899), p. 42.

32) Cleopatra, "The Greek Girl." *The Philadelphia Album, and Ladies' Literary Gazette*, III, No. 4 (June 25, 1828), 27.

33) Caroline Matilda Thayer, "The Greeks," *The New - York Mirror, and Ladies' literary Gazette*, I (December 27, 1823), 173. Anne C. Lynch, "Byron among th Ruins of Greece," *Poems* (New York, 1848).

34) Lydia Huntley Sigourney, "Greece", "The Intellectual Wants of Greece." "The Martyr of Scio," "Scene at Athens," *Poems* (Philadelphia, 1834). And, "Appeal for Female Education in Greece," *Zinzendorff and Other Poems* (New York, 1837).

35) *Mrs. Sigourney: The Sweet Singer of Hartford* (New York, 1930), p. 30.

ομό. Τὰ στιχουργήματά της, συχνὰ μελοδραματικά καὶ ἀπλοϊκά, δὲν εἶναι ἔργα μεγάλης πνοῆς. Τὰ αἰσθήματα ὅμως ποὺ δείχνουν εἶναι εἰλικρινῇ καὶ ἀνθρώπινα. Σὰν γυναῖκα ἢ κ. Σιγκούρνεϋ δὲν συνέθεσε πολεμικοὺς παιᾶνες καὶ ἐμβατήρια. Σκοπὸς της ἦταν ἡ πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους, καὶ σωστὰ ἐπέμενε στὴ σημασία τοῦ ρόλου τῶν Ἑλληνίδων στὸν τομέα αὐτόν. Ἀργότερα, ὅταν τὸ ὕλικό εἶχε συγκεντρωθῇ καὶ ἦταν ἔτοιμο γιὰ ἀποστολὴν στὴν Ἑλλάδα, ἡ ποιήτρια ἔγραψε μίαν «Ἐπιστολὴν πρὸς τὰς Κυρίες τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰς Κυρίες τοῦ Χάρτφορντ», ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἔλεγε μὲ τὴν συνηθισμένη εὐγλωττία τῆς ἐποχῆς:

«Ἀδελφές καὶ Φίλες,

Ἀπὸ τῶν παιδικῶν μας χρόνων ἡ χώρα σας ὑπῆρξεν τὸ ἀντικείμενον τοῦ θαυμασμοῦ μας. Μαζὺ μὲ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ συζύγους μας ὅλες μας ἐμάθαμεν ἀπὸ ἐνωρίσις ν' ἀγαπῶμεν τὴν πατρίδα τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἀριστείδου, τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Σωκράτους. Ὁ ἐνθουσιασμός, ποὺ ἡ δόξα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐνέπνευσε στὰ στήθη μας, μᾶς ἔκαμεν νὰ διατηρήσωμεν μίαν θεομὴν ἀγάπην διὰ τοὺς ἀπογόνους των... Ἀδελφές καὶ Φίλες, ἀπὸ τὴν ἄλλην ἀκρὴν τοῦ ὠκεανοῦ σᾶς ἐκτείνωμεν τὴν χεῖρα εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ. Προσενχόμεθα δὲ ὅπως ὁ Σταυρός Του καὶ τὸ λάβαρον τῆς πατρίδος σας επικρατήσουν καὶ ὑψωθοῦν ὑπεράνω τῆς ἡμισελήνου καὶ τοῦ Μιναρέ — ὅπως τὰ τέκνα σας χαιρετήσουν τὴν παλιγγενεσίαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, καὶ κτίσουν ἐκ νέου τὰ εὐερίπια ποὺ ἡ καταπίεσις ἔχει ἐπισωρεύσει, καὶ ὅπως ἐσεῖς, ἐπανευρίσκουσαι τὴν οἰκογενειακὴν σας εὐτυχίαν, εὗρητε εἰς τοὺς παρελθόντας κινδύνους καὶ ἀντιξοότητας λαμπροτέρους στεφάνους διὰ τὴν βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν»³⁶.

Ἡ εὐγενέστατη αὐτὴ κυρία ἔλαβεν ἐπίσης ὑπὸ τὴν προστασίαν της, κατ' οἶκον, τὸν νεαρὸν Σαμιώτην πρόσφυγα Δημήτριον Σταματιάδην, ποὺ εἶχε ἔρθει στὴν Ἀμερικὴν, μαζὺ μὲ ἄλλους νέους, γιὰ νὰ σπουδάσῃ³⁷.

Ἡ ἐξιστόρηση αὐτῆς τῶν Ἀμερικανῶν διανοουμένων ποὺ κατὰ διαφόρους τρόπους ἐξέφρασαν τὸν φιλελληνισμόν τους, πρέπει νὰ συμπεριλάβῃ καὶ τοὺς κληρικοὺς, ἱεραποστόλους, ἰατροὺς, καὶ ἐκπαιδευτικοὺς ποὺ ἔσπευσαν καὶ αὐτοὶ νὰ συνεισφέρουν στὴν Νεοελληνικὴν Ἀναγέννηση ἕκαστος τὸ κατὰ δύναμιν. Πολλὰ ἔχουν γραφῇ γιὰ τὸν Dr. Samuel Gridley Howe, ὥστε δὲν χρειάζεται ἐπανάληψη ἐδῶ³⁸. Ἀπὸ τοὺς μέχρι τώρα σχεδὸν ἀγνώστους ἃς ἀναφέρωμεν τοὺς Rev. George Croly, Rev. John Pierpont, Rev. Joseph Clinch, Right Rev. G. Washington Doane. Ὁ Ντόουν ὑπῆρξεν Ἐπισκοπελιανὸς Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Νέας Ἱερσέης, ἔγραψε δὲ ἓνα ὥραϊο Τυρταϊκὸ πολεμικὸ θούριο ἐνθαρρύνοντας τοὺς Ἕλληνες πολεμιστές. Ὁ τίτλος του, καὶ ἡ ἀρχὴ του, «Παῖδιὰ τῶν Ἑλλήνων», εἶναι εὐτυχεῖς μιμήσεις τοῦ ὕφους τοῦ Ρήγα Φεραίου, ὅπως τὸ εἶχεν ἀποδόσει ὁ Βύρων³⁹. Ὁ Κλίντς ἔγραψε ἓνα διδακτικὸ ποίημα, «Ἀθήναι», ὅπου εὐχεται γιὰ τὴν πνευματικὴν ἀνύψωση τῶν Ἑλλήνων⁴⁰. Ὁ

36) *Ibid.*, p. 31.

37) *Ibid.*

38) Δες, Samuel Gridley Howe's *An Historical Sketch of the Greek Revolution, Part I*. Edited with Introduction by George G. Arnakis (Austin, 1966).

39) George Washington Doane, "Sons of the Greeks," *The Poetical Works*, ed. W. C. Doane (New York, 1860).

40) Joseph H. Clinch, "Athens," *The Captivity of Babylon and Other Poems* (Boston, 1840).

Κρόλυ συνέθεσε τρία πολύ πρωτότυπα και καλά ποιήματα: «Λεωνίδα», «Ὁ θάνατος τοῦ Λεωνίδα», καὶ «Ὁ Ἕλλην καὶ ὁ Τοῦρκος». Τὸ τρίτο εἶναι μοναδικὸ στὸ εἶδος του γιατί ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἐπιτυχῇ, καὶ ἴσως φανταστικῇ, ἀντεπίθεσιν τοῦ Αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ τοῦ στρατοῦ τοῦ Μωάμεθ⁴¹. Ὁ Πιερόντ ἐγράψε μιὰ λεπτομερειακὴν περιγραφὴν τῆς καταστροφῆς τῆς Χίου, τὴν ὁποίαν ἐπισκέφθηκε τὸ 1829, μὲ τὸν τίτλο «Γενέθλια στὴν Χίον»⁴². Ὁ Dr. Pliny Earle ἔγγραψε τὰ ἐξῆς ρητορικὰ μὰ καὶ συγκινητικὰ ἔργα: «Ὁ θρῆνος τοῦ Ἑλλήνα μετανάστη», «Μαραθῶν», καὶ «Πρὸς τὸν ὠκεανόν». Καὶ τὰ τρία εἶναι βαθειὰ ἐπηρρεασμένα ἀπὸ τὸ ὕφος καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ Βύρωνος, ὁ δὲ «Μαραθῶν» εἶναι ἐπικῶν διαστάσεων⁴³. Ὁ S. L. Fairfield ἔγγραψε τὸ μακροσκελέστατο «Ὁ Σουλιώτης πολέμαρχος», μὲ θέμα τὸν Σαμουὴλ καὶ τὸ Κοῦγκι. Ὁ δὲ νεαρὸς John H. B. Latrobe συνέθεσε ἓνα σύντομο λυρικὸ γιὰ τὸν θάνατον τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, τὸν ὁποῖον, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἀρκετοὶ ἄλλοι ἐξύμνησαν⁴⁴.

Ὁ Edward Coote Pinkney, τότε ναυτικὸς δόκιμος στὴν Μοῖρα τῆς Μεσογείου, ἔγγραψε τὸ φιλελληνικὸ του σιχούργημα «Ille, non ego»⁴⁵. Ὁ τότε γνωστὸς δημοσιογράφος καὶ λογοτέχνης, Samuel Woodworth, ἀναφέρθηκε στὸν ἀγῶνα στὸ ποίημά του, «Fashions»⁴⁶. Τὸ ἴδιο δὲ ἔκαμε ἀργότερα καὶ ὁ καὶ σήμερα διδασκόμενος, John G. Whittier, πού ἀναφέρθηκε πλαγίως στὸν Δ. Ὑψηλάντη στὸ περίφημο ἔργο του «Snow - Bound». Ὁ Prosper Montgomery Wetmore, ἀργότερα στρατηγὸς τοῦ Ἀμερικανικοῦ στρατοῦ, δὲν ξέχασε τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ὅ ἓνα τουλάχιστον καὶ μεγάλο ἱστορικὸ ποίημά του, «Ἡ Ρωσικὴ ὑποχώρησις»⁴⁷.

Τὰ μισὰ ὅμως περίπου φιλελληνικὰ ποιήματα πού ἔχουμε ἤδη συγκεντρώσει ἐδημοσιεύθηκαν ἀνώνυμα, ἢ ὑπὸ ψευδώνυμα ἢ ἀρχικά⁴⁸. Ἡ συνήθεια αὕτῃ πού εἶναι σπανιώτατη στὴν ἐποχὴ μας, ἦταν ὁ γενικὸς κανὼνας τότε. Ἡ ἀνωνυμία ἔδινε μιὰ πρόσθετην ἐλευθερίαν στὸν συγγραφέα νὰ γράψῃ ὅ,τι ἤθελε. Ἡ δὲ προτίμησή του γιὰ ψευδώνυμα ἔδειχνε, συχνά, τὴς πηγές πού τὸν εἶχαν ἐπηρρεάσει — στὴν περίπτωσιν τοῦ λογοτεχνικοῦ φιλελληνισμοῦ, τὰ Βυρωνικὰ ἔργα καὶ τὸ παράδειγμά του.

41) George Croly, "Leonidas," *The Port Folio*, XXIX (March, 1823), 257; "The Death of Leonidas," *The New - York Literary Gazette*, I (November, 1825), 134; "The Greek and the Turkman," *The Albion*, V (November 25, 1826).

42) "Birthday at Scio," *Airs of Palestine, and Other Poems* (Boston, 1840).

43) Pliny Sarle, "Lament of a Grecian Emigrant." "Marathon." "To the Ocean," *Marathon and Other Poems* (Philadelphia, 1841).

44) S. L. Fairfield, "The Suliote Polemarque," *The Philadelphia Album, and Ladies' Literary Gazette*, III (October 22, 1828), 168. John H. B. Latrobe, Lines on the Death of Marco Bozzaris, in John E. Semmes' *John H. B. Latrobe and His Times, 1803 - 1891* (Baltimore, 1917). Δὲς ἐπίσης τὸ ἄρθρο μου, «Ἡπειρωτικοὶ ἀγῶνες καὶ Ἀμερικανοὶ ποιητές», Ἡ.π. Ἐστία, ΙΘ' (Μάρτιος - Ἀπρ. 1970), γιὰ ἐμμετρὴν ἀπόδοσή μου.

45) Thomas O. Mabbott and Frank L. Pleadwell, *The Life and Works of Edward Coote Pinkney* (New York, 1926).

46) *The New - York Mirror, and Ladies' Literary Gazette*, II (January 8, 1825), 192.

47) "The Russian Retreat," *The Philadelphia Album, and Ladies' Literary Gazette*, III (November 26, 1828), 208.

48) *Greek Revolution and the American Muse: A Collection of Philhellenic Poetry, 1821 - 1828*. Edited by M. Byron Raizis and Alexander Papas. Πρὸς ἐκτύπωσιν ὑπὸ τοῦ Ἰ. δορύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Θεσσαλονίκη.

Τὰ ἀρχικά ἔδειχναν ἕνα εἶδος συστολῆς, πολλές δὲ κυρίες ἢ δεσποινίδες τὰ χρησιμοποιοῦσαν. Ἦ κ. Σιγκούνρεϋ, παραδείγματος χάριν, ἐδημοσίεψε στὸν περιοδικὸ τύπο ὑπὸ τὸ ἀρχικὸν Η, τοῦ πατρωνυμικοῦ τῆς Huntley.

Ἀπὸ τὰ δεκατέσσερα καὶ πλέον ἀνώνυμα δημοσιευθέντα Ἀμερικανικὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς, τρία εἶναι ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος λόγῳ τῶν θεμάτων τους. Τὰ δεκαεννέα τετράστιχα τοῦ «Ἑλλάς», ποῦ γράφτηκαν «ἀπὸ ἕνα κύριον ἐκ Μπέρουϊκ τῆς Πενσυλθανίας, ἐν Εὐρώπῃ τὸ 1826», θυμίζουν σὲ τεχνικὴ καὶ ὕφος τὸν «Ὑμνον» τοῦ Σολωμοῦ⁴⁹. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ φιλέλληνας αὐτὸς ταξιδευτὴς στὴν Εὐρώπῃ νὰ εἶδε ἢ νὰ ἀκουσε τὸν «Ὑμνο» στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ μετάφραση ἀγγλική, γαλλικὴ, ἢ ἰταλική, ποῦ εἶχαν ἤδη κυκλοφορήσει ἀπὸ τὸ 1825 χάρις στὶς φροντίδες καὶ τὰ ταλέντα τῶν Τρικούπη, Φωριέλ, Σέρινταν, Γκρασέτι καὶ Ζουλιέν⁵⁰. Πολλοὶ δὲ τότε λόγιοι ἤξεραν ἀρκετὰ Ἑλληνικὰ ἀπὸ τὰ σχολεῖα τους, καὶ ἔκαμαν μιὰ προσπάθεια νὰ καταλάβουν καὶ νεοελληνικὰ κείμενα. Μερικὲς ἀπὸ τὶς στροφές τῆς «Ἑλλάδος» αὐτῆς ἀπηχοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ τελευταῖα τετράστιχα τοῦ Σολωμοῦ, καθὼς ὁ Ἀμερικανὸς ἰδεολόγος ἀπευθύνεται στοὺς ἀδιάφορους Εὐρωπαίους καὶ ἰδίως στοὺς Ἀγγλους:

Κανχᾶσθε ὅτι μὲ τὴ σπάθα ἐδώσατε
Στὴν Εὐρώπῃ ἐλευθερίαν καὶ εἰρήνην;
Ἴδου ἡ Ἑλλάς, νὰ τὴν σώσετε σπεύσατε -
Ἐμπρὸς λοιπόν - πολεμῆστε γιὰ κείνη!
Τί σιωπᾶτε; ἄχ, εἶναι ἡ πολιτικὴ
Ποῦ τὰ πολεμικὰ τύμπανά σας βουθαίνει.
Περὶ ἀπ' τὴν θάλασσαν, δέστε, τὴν δυτικὴν
Οὗτ' ἕνα καράβι ἀγγλικὸ δὲν προβαίνει!⁵¹

Εὐτυχῶς γιὰ τοὺς Ἕλληνες, μετὰ ἀπὸ ἕνα χρόνο, τὸ 1827, ὄχι μόνον ἕνα, ἀλλὰ πολλὰ Χριστιανικὰ καράβια πρόβαλαν στὶς Ἑλληνικὲς θάλασσες καὶ ἔθεσαν τέρμα στὰ ἱμπεριαλιστικὰ καὶ ἀναχρονικὰ σχέδια τῶν δυο αἰμοβόρων σουλτάνων.

Ἐξ ἴσου συγκινητικὸ καὶ πλήρες πολεμικοῦ μένους εἶναι τὸ ἔργο «Μεσολόγγι», ἕνα μεγάλο περιγραφικὸ ποίημα ποῦ τελειώνει μὲ τὴν λάμψη τῆς ἔκρηξης τῆς πυριτιδαποθήκης τῆς μαρτυρικῆς πολιτείας⁵². «Οἱ ἐξώριστοι τῆς Πάργας», ποῦ ἐδημοσιεύτηκε τὸ 1822, μαρτυράει τὴν βαθεῖα γνώση τῆς σύγχρονης ἱστορίας ποῦ εἶχε ὁ ἄγνωστος συνθέτης του, καθὼς κατακρίνει τὴν παραχώρηση τῆς Πάργας ἀπὸ τοὺς κυνικοὺς Ἀγγλους στὸν Ἀλῆ Πασά τὸ 1819, καὶ τὰ βάσανα ποῦ ὑπέστησαν οἱ Ἡπειρώτες⁵³.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ ψευδώνυμα τῶν φιλελλήνων ποιητῶν προέρχονται ἀπὸ Βυρωνικὰ ἔργα, ὅπως εἴπαμε, ἰδίως δὲ ἀπὸ τὶς γνωστὲς «Ἀνατολίτικες Ἱστορίες», ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες λογοτεχνικὲς καὶ ἱστορικὲς πηγές. Τὰ ψευδώνυμα εἶναι τὰ ἑξῆς: Ali, Arion, Augusta, Carlos, Cornelia, Eustace, Ianthus, Iris, Jean, Laurence, Leonidas, Selim, Syaih, καὶ ἄλλα. Ἡ Ἱρις ἔγραψε καὶ αὐτὴ ἕνα

49) "Greece," *The Philadelphia Monthly Magazine*, I (January 15, 1828), 157 - 159.

50) Δέξ, Μ. Byron Raizis, *Dionysios Solomos* (New York: Twayne, 1971).

51) "Greece," *Ibid.*, p. 159.

52) "Missolonghi," *The Philadelphia Album, and Ladies' Literary Gazette*, II, No. 32 (January 9, 1828), 256.

53) "To the Exiles of Parga," *The Minerva*, 1 November 9, 1822), 248.

γλαφυρότατο και μακροσκελές «Μεσολόγγι», σὲ τρίστιχα καὶ ἄλλα μέτρα⁵⁴. Ὁ Ἀρίων συνέθεσε τὸ συγκινητικὸ καὶ γεμάτο ἀποφασιστικότητα ἔργο, «Ὁ θάνατος τοῦ Ἑλληνα ἀρχηγοῦ», ποὺ περιγράφει τὸν χαμὸ τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη, καὶ τελελιώνει μὲ τὸν ὄρκο τῶν παλικαριῶν του νὰ μὴ σταματήσουν τὸν ἀγῶνα πρὶν διώξουν τὸν ἐχθρὸν ἀπὸ τὴν χώραν τους⁵⁵.

Ἀπὸ τὴν πολυπληθεῖ ὁμάδα στιχουργῶν ποὺ ὑπογράφουν μὲ ἀρχικὰ — ποιοὶ ἄραγε νὰ κρύβωνται πίσω ἀπὸ τὰ γράμματα: F.A., G.A.M., H., J.A.D., J.M.D., N.W.C., n - C, O., W.M.P. — ξεχωρίζουν τὰ ἔργα «Ἡ καταστροφὴ τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους», τοῦ n - C, ποὺ ἐδημοσιεύθηκε τὸ 1827⁵⁶ καὶ «Ἡ μνήμη τῶν γενναίων» τοῦ N.W.C. ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν νεαρὸν ἄγνωστο φιλέλληνα πολεμιστὴ ποὺ ἔπεσε μαχόμενος γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ποὺ τὸν θρηνεῖ συγκινητικὰ ἡ Ἀθηνᾶ ποὺ τὸν κρατᾷε στὴν ἀγκάλη, καὶ ἀναφέρεται στὴν Κολομβία (Ἀμερικὴ) — ἀλληγορικὲς μορφὲς βεβαίως καὶ οἱ δύο — ὅπου ὁ νέος εἶχε γεννηθῇ⁵⁷. Στὸ σύνολό της ἡ Ἀμερικανικὴ φιλελληνικὴ ποίηση μπορεῖ νὰ ὑποδιαιρεθῇ σὲ πέντε (5) κατηγορίες ἢ ὁμάδες ἔργων, μὲ βάση τὰ θεματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἀντικείμενα τῶν συγγραφέων. Ἡ πρώτη, καὶ πιὸ μεγάλη, ὁμάδα, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔργα ποὺ ἀπευθύνονται στὴν Ἑλλάδα γενικὰ. Ἡ κλασικὴ παιδεία στὴν περίπτωσιν αὕτη κυρίως παρέχει πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἐκφραστικὲς μορφὲς σ' αὐτὰ τὰ ποιήματα, ὅπου ἡ ἀρχαία καὶ ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα συγκρίνονται ἢ καὶ συχνὰ παρουσιάζονται σὰν χωριστὲς ὀντότητες, ἂν καὶ βεβαίως ἡ Ἐπανάστασις εἶναι ἡ πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ ὅλα. Ἡ δευτέρη κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπὸ συγκινητικὰ ποιήματα ποὺ ἀπευθύνονται στὸν ἀγωνιζόμενον Ἑλληνικὸν λαόν, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ἡ τρίτη καὶ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπ' ὅλες τὲς ὁμάδες περιέχει στιχουργήματα ποὺ ἀναφέρονται μὲ λεπτομέρειες σὲ σπουδαῖα ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἡγετικὲς μορφὲς τοῦ ἀγῶνα. Ἐκεῖ τοποθετοῦμε τὰ ἔργα ποὺ δραματοποιοῦν τὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου, τὴν καταστροφὴ τῆς Χίου, τὴν νίκη τοῦ Ναυαρίνου, τὸν θάνατο τοῦ Μπότσαρη καὶ τοῦ Καραϊσκάκη, καὶ ἄλλες συγκεκριμένους καὶ μεγάλες στιγμὲς ἐποποιᾶς τοῦ 1821. Αὐτὰ τὰ ποιήματα ἀποδεικνύουν καὶ τὸ πόσο πιστὰ καὶ μὲ τί λαχτάρᾳ οἱ Ἀμερικανοὶ διανοοῦμενοι τότε παρακολουθοῦσαν τὲς διακυμάνσεις τῆς ἄνισης πάλης.

Ἡ τέταρτη κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπὸ ποιήματα ποὺ χαιρετίζουν τὴν ἐπερχόμενη ἀνεξαρτησίαν, καὶ ἐκφράζουν εὐχὲς γιὰ τὴν πνευματικὴ χειραφέτησιν καὶ μορφωτικὴ πρόοδο τῶν Νεοελλήνων, καὶ ἀναφέρονται μὲ αἰσιοδοξία στὸ μέλλον τῆς γενναίας Νέας Ἑλλάδος. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ λυρικὰ ἰδεολογικὰ στιχουργήματα ἴσως νὰ ἔχουν ἐμπνευσθῇ, κάπως ἢ ἐν μέρει, ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποὺ κυριαρχεῖ στὸ λυρικὸ δρᾶμα Ἑλλάς (1822) ποὺ ἔγραψε ὁ αἰθέριος Σέλλεϋ. Ἡ πέμπτη καὶ τελευταία ὁμάδα περιλαμβάνει διάφορα συντομώτερα στιχουργήματα, σὲ διάφορα καὶ λιγότερο σημαντικὰ θέματα, ὅπως οἱ γνωστότεροι φιλέλληνες ποιητὲς ἢ πολεμιστὲς, ἐπίσης ἔμμετρος φιλελληνικὲς ἐκκλήσεις γιὰ ἐθελοντὲς καὶ βοήθεια, ἀπομιμήσεις νεοελληνικῶν ἀσμάτων, καὶ τὰ τοιαῦτα.

54) Iris, "Missolonghi," *The Album, and Ladies' Weekly Gazette*, I, No. 35 (February 7, 1827), 6.

55) Arion, "The Greek Chieftain's Death." *The Casket, and Philadelphia Monthly Magazine* (April, 1828).

56) n - C, "The Destruction of Scio by the Turks," *The New - York Mirror, and Ladies' Literary Gazette*, IV (April 14, 1827), 304.

57) N.W.C., "The Memory of the Brave," *The Casket, and Philadelphia Monthly Magazine* (1830), 93.

Πρὶν συμπληρώσουμε τις σελίδες αὐτὲς θὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε καὶ τὰ ὀνόματα τῶν Edward Everett (1794—1865) καὶ Cornelius Conway Felton (1807—1862). Διαπρεπέστατοι Ἑλληνιστὲς καὶ οἱ δύο, καθηγητὲς στὸ Χάρβαρντ, καὶ ἀκραιφνεῖς φιλέλληνες, ἐδοήθησαν τὰ μέγιστα τὴν Ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν καὶ μὲ κάθε τρόπον συνηγόρησαν γιὰ τὰ Ἑλληνικὰ δίκαια καὶ ἔγιναν φορεῖς τοῦ ἀρχαίου ἀλλὰ καὶ τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες.

Ὁ Ἔβερεττ ταξίδεψε στὴν Εὐρώπῃ καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ 1821. Ἐγνώρισε δὲ στὸ Παρίσι τὸν Ἀδαμάντιον Κοραῖν, μὲ τὸν ὁποῖον συνεδέθη στενά. Ἡ ἀλληλογραφία τῶν δύο σοφῶν ἀποτελεῖ σημαντικὸν ἱστορικὸν δοκουμεντόν τῶν τότε Ἑλληνο-Ἀμερικανικῶν πνευματικῶν δεσμῶν. Στὸν Ἔβερεττ δὲ ἔστειλε ὁ Κοραῖς τὴν ᾠδὴν Μεσσηνιακῆς Γερουσίας πρὸς τὸν Λαὸν τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν (1821), τὴν ὁποίαν ὁ Ἀμερικανὸς φιλόλογος μετὰφρασεν ἀμέσως καὶ ἐδημοσίευσεν στὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀργότερα στὸ σοβαρὸ περιοδικὸ North American Review, καὶ στὶς δύο γλῶσσες, τὸ 1823⁵⁸.

Ὁ Φέλτων, ποὺ ἔγινε καθηγητὴς τὸ 1834, καὶ Πρύτανις τοῦ Χάρβαρντ τὸ 1860, ἐδοήθησε τὴν Ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν μὲ ἄλλον τρόπον. Ἡ Ἀνεξαρτησία ἦταν πιά γεγονὸς ἀπὸ τὸ 1830, ἔτσι ὁ διάσημος Ἑλληνιστὴς ἀφοσιώθηκε στὴν μελέτην τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος καὶ ἔγινε φορεὺς τοῦ στὴν Ἀμερικὴν. Ἀνάμεσα στὰ πολυάριθμα δημοσιεύματά του καὶ τὶς φιλελληνικὰς του διαλέξεις ξεχωρίζει ἡ νεοελληνικὴ του ἀνθολογία, ἡ συλλογὴ νεοελληνικῶν πεζογραφημάτων, καὶ ἄλλα μορφωτικὰ του ἔργα γιὰ τὴν Νέαν Ἑλλάδα⁵⁹. Ὁ Φέλτων, ποὺ ἐπιποθέθηκε καὶ αὐτὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγνώρισε μερικὸς ποιητὲς καὶ λογίους τῆς τὸ 1853, εἶχε ἐκφρασθῇ μὲ πολλοὺς ἐπαίνους καὶ γιὰ τὴν ποίησιν τοῦ Σολωμοῦ τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀποκαλέσει νεώτερον Ἀλκαῖον καὶ Σιμωνίδην⁶⁰.

Σκοπὸς τῆς σύντομης αὐτῆς μελέτης ἦταν νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴν ἰδέαν τῆς Ἀμερικανικῆς πνευματικῆς συμμετοχῆς στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος. Γιὰ περισσότερες καὶ οὐσιαστικώτερες λεπτομέρειες ὁ ἀναγνώστης καὶ ὁ ἐρευνητὴς θὰ πρέπει νὰ στραφῇ πρὸς τὶς πρωταρχικὰς πηγὰς — τὰ διάφορα Ἀμερικανικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς 1821—1830. Εἶμαι εὐτυχὴς ποὺ μπορῶ ν' ἀναφέρω ἐδῶ ὅτι τὸ λαμπρὸν πνευματικὸν καὶ μορφωτικὸν κέντρον τῆς Ἑλλάδος, τὸ περίφημον Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἔχει ἤδη ἀναλάβει τὴν ἐκτύπωσιν εἰς ἰδιαίτερον τόμον, ἀγγλικά καὶ μὲ κάθε δυνατὴ βιβλιογραφικὴ πληροφορία, τῆς συλλογῆς Ἀμερικανικῶν φιλελληνικῶν ποιημάτων τοῦ 1821—1828, καθὼς ἐπίσης καὶ μιᾶς μακρᾶς ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς μελέτης τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ τῶν συνηθῶν ὑπὸ τὶς ὁποῖας ἐδημιουργήθηκαν. Οἱ ἐνέργειες αὐτὲς ἀποτελοῦν μέρος τῆς πνευματικῆς συμμετοχῆς μας στὸν ἑορτασμὸ τῆς 150ῆς ἐπετείου τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας.

58) Evro Layton, "The Modern Greek Collection in the Harvard College Library." *Harvard Library Bulletin*, XIX, No. 3 (July, 1971).

59) *Select Modern Greek Poems* (Cambridge, 1838); *Selection from Modern Greek Writers in Prose and Poetry* (Cambridge, 1855); *Greece: Ancient and Modern* (Boston, 1866); *The Schools of Modern Greece* (Boston, 1861).

60) M. B. Raizis, *Dionysios Solomos*.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΠΑΝΤΕΛΟΔΗΜΟΥ δ. Φ.

Faculté des Lettres et Sciences
Humaines Université de Lyon

Ο ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΛΥΩΝΟΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗΝ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ὅμιλοῦντες σήμερον περὶ γαλλικοῦ φιλελληνισμοῦ, ἔχομεν κατὰ κανόνα ὑπ' ὄψιν τὰ «Ἀνατολικά» ἄσματα τοῦ Βίκτωρος Οὐγκώ, τὴν «Σημείωσιν περὶ τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Σατωβριάνδου, τὰς «Μεσοηνιακάς» ὠδὰς τοῦ Casimir De Lavigne, ὠρισμένα ἄσματα τοῦ Βερανζέρου, τὴν πρώτην ἔκδοσιν τῶν «Ἑλληνικῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν» ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου Φωριέλ, τὴν συγκρότησιν τῆς Φιλελληνικῆς Ἐπιτροπῆς ἰσῶν Παρισίων καὶ τὴν κάθοδον εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἐνεργὸν οὐμιμετοχὴν εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τῶν προγόνων ἡμῶν Γάλλων φιλελλήνων πολεμιστῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτεράν θέσιν κατέχουν ὁ συνταγματάρχης Φαβιέρος, ὁ ναύαρχος De Rigny καὶ ὁ στρατηγὸς Μαιζών. Ἡ φιλελληνικὴ ὄμις κίνησις ἀνὰ τὴν Γαλλίαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐκδήλωσιν ὠρισμένων διακεκριμένων ἀνθρώπων τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Τεχνῶν ἢ σημαινόντων ἐκπροσώπων τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς χώρας. Ἀντιθέτως, αὕτη παρουσιάζει μεγάλην ποικιλίαν τόσον εἰς τὰς πηγὰς αὐτῆς ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐκδηλώσεις. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ προκαλοῦν τὸν θαυμασμὸν τῆς Δύσεως καὶ νὰ στρέφουν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῆς πρὸς τοὺς ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν στενάζοντας ἀπογόνους τοῦ Περικλέους. Κατὰ τὰ τελευταῖα μάλιστα ἔτη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἂν καὶ παρατηρῇται σημαντικὴ ἔξαρσις τῶν ἐθνικῶν πηγῶν, σημειοῦται ἰδιαίτερος ἀξιόλογον ρεῦμα ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Γραμματείας, ὀφειλόμενον κυρίως εἰς τὴν πνευματικὴν κίνησιν τοῦ αἰῶνος τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὡς καὶ ὑπὲρ τῆς ἀρχαιολογίας ἐν συνεχείᾳ σημαντικῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνακαλύψεων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Περιηγηταί, διπλωμάται, βοτανολόγοι, ποιηταὶ καὶ ἀρχαιολόγοι ἐπισκέπτονται τὴν Ἑλλάδα πρὸς συλλογὴν χειρογράφων, ἐπιτόπιον μελέτην τῶν μνημείων, περιγραφὴν τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων, διενέργειαν ἀνασκαφῶν· παραλλήλως ὁμως συλλέγουν πληροφορίας περὶ τῆς κρατοῦσης εἰς τὴν ἀπέραντον Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν καταστάσεως καὶ τονίζουν ἰδιαίτερος εἰς τὰς ταξιδιωτικὰς ἐντυπώσεις καὶ ἐπισήμους ἀναφορὰς καὶ ὑπομνήματα, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσον ἐπιστρέφοντες εἰς Γαλλίαν, τὴν ἀνάγκην ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἄλλωστε αἱ ἰδέαι τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος καταλλήλως ἐκτοξευθέντα συνθήματα περὶ ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ὑποδούλων λαῶν τῆς Εὐρώπης προητοίμασαν τὰ πνεύματα εἰς τὴν Δύσιν, ἵνα δεχθοῦν εὐμενῶς τὸν ἑλληνικὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα, ἐνῶ ἀντιθέτως ἢ ἐπίσημος πολιτικὴ τῶν κυβερνήσεων εἶχε

κηρυχθῇ ἐναντίον πάσης ἐξεγέρσεως ἐν Εὐρώπῃ μετὰ τὴν τελικὴν ἤτταν τοῦ Αὐτοκράτορος τῶν Γάλλων. Ὡς αἴτιον τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως πρέπει νὰ θεωρηθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ραγδαία ἀνάπτυξις τοῦ Ρωμαντισμοῦ, ὅστις ἐξῆρε τὸ πατριωτικὸν συναίσθημα καὶ τὰς ἐπαναστατικὰς διαθέσεις τῶν ὑποδούλων λαῶν, ἐξύμνησε τὰ ἥρωικά κατορθώματα τῶν ἀγωνιστῶν καὶ ἐπέδειξεν ὅλως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὸ χρῶμα τῆς Ἀνατολῆς. Βεβαίως πολλάκις οἱ Ρωμαντικοὶ ποιηταί, διαπνεόμενοι ὑπὸ οὐχὶ ἀκραίωνων φιλελληνικῶν συναισθημάτων πάντοτε, ἐξεμεταλλεύθησαν τὰ γεγονότα τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνος, προκειμένου νὰ ἐφαρμόσουν τὰς αἰσθητικὰς τῶν ἀντιλήψεις, νὰ ἱκανοποιήσουν διαθέσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν κόσμου καὶ νὰ ἀνταποκριθῶν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συρμοῦ. Ἐνδεικτικὸν ἄλλωστε εἶναι ὅτι θεωροῦμεν κατὰ κανόνα σήμερον ὡς κυριωτέραν ἀντιπροσωπευτικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ λογοτεχνικοῦ γαλλικοῦ φιλελληνισμοῦ τὴν ποιητικὴν συλλογὴν «Ἀνατολικά» τοῦ Οὐγκώ, δημοσιευθεῖσαν μετὰ τὴν ναυμαχίαν τοῦ Ναυαρίνου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ελάχιστα συριβάλλουσαν εἰς τὴν μεταστροφὴν τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ἐναντι τῆς ἱεράς ὑποθέσεως τῶν προγόνων ἡμῶν. Ὡθθῇ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως ἔδωκεν ὡσαύτως ἡ κρατοῦσα ἐν Γαλλίᾳ πολιτικὴ κατάστασις κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας. Οὕτως οἱ ἀντιπολιτευόμενοι τὴν συντηρητικὴν κυβερνήσιν τοῦ Villele, ἐτάχθησαν ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὅχι τὸσον διὰ τὰ πλῆξουν τὴν φιλοτουρκικὴν κυβερνητικὴν πολιτικὴν, ὅσον διὰ τὰ προκαλέσουν τὴν πτώσιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἐκμεταλλεόμενοι τρόπον τινα τὸ δίκαιον αἶτημα τῶν ἀγωνιζομένων προγόνων ἡμῶν. Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ὁ Σατωβριάνδος, ὅστις κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως, ἂν καὶ ἦτο ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας καὶ μεγίστης ὑπηρεσίας ἡδύνατο ὅπως προσφέρῃ, ἔνεκα θέσεως, εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821, ἐξεδήλωσε τὰ φιλελληνικά του συναισθήματα μόνον ὅταν ἀπώλεσε τὸ χαρτοφυλάκιον καὶ ἀπέβη τὸ σύμβολον τῆς ἀντιπολιτεύσεως. Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ὅμως ἡ ἑλληνικὴ ὑπόθεσις προσείλκυσε διακεκριμένους ἐκπροσώπους ἀπαύτων τῶν πολιτικῶν παρατάξεων ὡς οἱ κόμης de Choiseul, στρατηγὸς Sebastiani, ὁ ἐκδότης Firmin - Didot, Villemain, Ternaux, κόμης Fitz - James, Beviariv Constant, μέλη τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς» τῶν Παρισίων.

Ἡ πτώσις τοῦ Ναπολέοντος καὶ ἡ ἀποστράτευσις ὑπὸ τῶν παλινорθωθέντων Βουρβόνων τῶν πιστῶν εἰς τὸν Αὐτοκράτορα τῶν Γάλλων ἀξίωματικῶν τοῦ στρατοῦ ἐδημιούργησεν εἰς τὴν Γαλλίαν πλῆθος ἀναμενόντων ἀνάληψιν ὑπηρεσίας στρατιωτικῶν, οἱ ὅποιοι ἤρχισαν συρρέοντες εἰς τὴν ἐπαναστατημένην Ἑλλάδα ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐθελοντῶν ἀγνῶν φιλελλήνων πολεμιστῶν ἐξ ὅλης τῆς Εὐρώπης. Οἱ μὲν εὐρισκον ἀδιέξοδον εἰς τὴν κατάστασιν ἀπραγίας καὶ δυσμενείας, εἰς ἣν περιέπεσαν κατὰ τὴν τελευταίαν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 πενταετίαν, οἱ δὲ νέοι φοιτηταί ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐμφορούμενοι ὑπὸ λατρείας πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν μεγαλεῖον, ἀπέτιον φόρον τιμῆς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν κοιτίδα τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐκ τῶν ἐφημερίδων τῶν Παρισίων τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν ὑπεστήριξαν ἐξ ἀρχῆς ὁ Courrier Francais καὶ ὁ Constitutionnel, ἐνῷ ἡ Gazette de France καὶ ἡ Λευκὴ Σημαία, θεματοφύλακες τῆς ἀπολύτου μοναρχίας, ἐτάχθησαν ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Ἡ ἐφημερίς Journal des Debats κατ' ἀρχὰς ἐτήρησεν ἐπιφυλακτικὴν στάσιν ἐναντι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, σὺν τῇ παρόδῳ ὅμως τοῦ χρόνου καὶ ἰδιαίτερος κατόπιν προτροπῆς τοῦ Σατωβριάνδου αὕτη ἀπέβη ὄργανον τῆς Φιλελληνικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Γαλλικῆς Πρωτεύουσας. Ὁ ἡμερήσιος τύπος τῆς Λυῶνος κατὰ

τὴν διάρκειαν τῶν τεσσάρων πρώτων εἰτῶν τῆς Ἐπαναστάσεως ἐλάχιστα ἡσυχώθη περὶ τὴν ἀπελευθερωτικὴν ἐξέγερσιν τῶν ὁμοθρήσκων ἀδελφῶν τῆς Ἀνατολῆς. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν διῆλθεν ἡ πόλις κατὰ τὴν δευτέραν παλινόρθωσιν τῶν Βουρβόνων, ὡς καὶ εἰς τὰ αἱματηρὰ ἐπαισόδια μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων πολιτικῶν παρατάξεων. Ὁ δεινὸς δοκιμασθεὶς λαὸς τῆς Αὐῶνος, φύσει συντηρητικὸς, ἰδιοτελὴς καὶ καιροσκοπός, δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν ἀντίδρασίν του ἔναντι τῆς ἐπισήμου κυβερνητικῆς πολιτικῆς ἐπὶ τῶν διαδραματιζομένων εἰς τὴν νότιον ἄκραν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου γεγονότων. Ἄλλωστε ἐκ τῶν ἐφημερίδων τῆς δευτέρας γαλλικῆς πόλεως μόνον ἡ Gazette Universelle de Lyon εἶχεν ἐπισήμως ἄδειαν, ὅπως σχολιάσῃ ἐλευθέρως πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς φύσεως θέματα, ἀπηλλαγμένη πάσης λογοκρισίας ἐκ μέρους τῆς κρατικῆς ἀρχῆς. Τοιοῦτοτρόπως αἱ ἐλάχιστα περὶ Ἑλλάδος ἐκδηλώσεις εἰς Αὐῶνα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην περιορίζονται εἰς τὴν εἰδησεογραφίαν τοῦ ἡμερησίου τύπου, ὃ ὁποῖος κατὰ κανόνα ἐπαναλαμβάνει εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι συμβαινόντων τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν ἐφημερίδων τῶν Παρισίων, ὡς καὶ τῶν ἐφημερίδων Gazette d' Augshourg, Observateur Autrichien καὶ ἰδιαιτέρως τῶν ἐφημερίδων τῆς Λωζάννης καὶ τῆς Γενεύης.

Ἡ συνεχὴς αὕτη καὶ ἀντικειμενικὴ κατὰ τὸ πλεῖστον διαφώτισις τῆς κοινῆς γνώμης ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἐξεγέρσεως τῶν προγόνων ἡμῶν θὰ ἀποτελέσῃ μὴν βάσιν τῆς ἀναπτύξεως, εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Ροδανοῦ, τοῦ φιλελληνικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἀνέμενε τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν διὰ νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ ἐνισχύσῃ σημαντικῶς τὸ ἔργον τῶν Φιλελληνικῶν Ἐπιτροπῶν. Τοῦτο ἐπετεύχθη, ὅτε ἐπὶ κεφαλῇ τῶν φιλελληνικῶν κύκλων τῶν Παρισίων ἐτέθησαν γνωστοὶ συγγραφεῖς, πολιτικοὶ ἀπασῶν τῶν παρατάξεων καὶ στρατιωτικοί, ὡς ὁ Σατωβριάνδος, Βενιαμὴν Κονστάν, Βιλλεμαίν, δούξ τοῦ Fitz - Zames, δούξ de Choiseul, Firmin Didot καὶ στρατηγὸς Σεμπασιανί. Οἱ διακείμενοι εὐμενῶς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν πολλοὶ τῆς Αὐῶνος ἀνεθάρρουν καὶ ἤρχισαν ἐργαζόμενοι ἀόκνως πρὸς ἀφύπνισιν τῶν φιλελληνικῶν συναισθημάτων τῆς κοινῆς γνώμης. Τὴν 22αν Σεπτεμβρίου 1825 ὁλόκληρος ἡ πρώτη σελὶς τῆς Ἐφημερίδος Eclairer du Rhône¹⁾ εἶναι ἀφιερωμένη εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, τονίζουσα ἰδιαιτέρως τὴν καταβολὴν χρηματικῶν ποσῶν καὶ τὴν διενέργειαν ἐράνων πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ὑπὲρ Ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας μαχομένων ἀδελφῶν τῆς Ἀνατολῆς. Διὰ πρώτην φορὰν μάλιστα ὁ ἀνώνυμος ἀρθογράφος ἐγείρεται ἐναντίον τῆς κρατούσης συνθηρίας, ὅπως θεωρῶνται ὡς «φιλελεύθεροι», ἥτοι ὡς ἀντίθετοι τῆς κυβερνώσης πολιτικῆς παρατάξεως καὶ τοῦ κρατοῦντος πολιτικοῦ συστήματος, οἱ διακείμενοι εὐμενῶς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν. Ἐκτοτε ἡ ἱερὰ ὑπόθεσις τῶν Ἑλλήνων καταλαμβάνει τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὰς σελίδας τῶν ἐφημερίδων τῆς Αὐῶνος, αἵτινες ἀποβαίνουν οὕτως ἐπὶ κέντρον τῶν φιλελληνικῶν ἐκδηλώσεων τῶν κατοίκων τῆς πόλεως ταύτης.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀκμῆς τοῦ φιλελληνισμοῦ εἰς τὴν δευτέραν πόλιν τῆς Γαλλίας, ὃ ἡμερήσιος τύπος αὐτῆς διέθετε πέντε ἐφημερίδας, ἥτοι τὴν Gazette Universelle de Lyon, τὴν Journal du Commerce, τὸν Eclairer du Rhône, τὸν Indépendant καὶ τὰ Δικαστικὰ Νέα, ὡς καὶ ἓν μηνιαῖον περιοδικὸν σύγγραμμα ἐπιγραφόμενον «Archives statistiques et politiques du département du Rhône». Ἐκ τῶν ἐφημερίδων τούτων ἀρχαιοτέρα ὑπῆρξεν ἡ Gazette Universelle de Lyon, κυκλοφορήσασα διὰ πρώτην φορὰν τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1821. Αὕτη κατ' ἀρχὰς ἐτήρησεν οὐδετέραν στάσιν ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐ-

1) Ἀριθ. Φ. 10, σ. 1η.

παναστάσεως, ἀναδημοσιεύουσα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰδήσεις περὶ τοῦ ἀγῶνος τῶν προγόνων ἡμῶν ἐκ τῶν ἐφημερίδων *Observateur Triestin*, *Observateur Autrichien*, *Gazette d' Augsbourg* καὶ ἐκ τοῦ *Spectateur Oriental* τῆς Σμύρνης ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1821. Σπανιώτατα ὅμως ἐσχολίασε τὰ διαδραματιζόμενα ἐν Ἑλλάδι γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνήθως κατελάμβανον τὴν πρώτην σελίδα πολλῶν ἐφημερίδων τῆς Εὐρώπης. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτον ὅτι αἱ εἰδήσεις περὶ Ἑλλάδος ἀφθονοῦν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως, διότι προφανῶς ἀπὸ τοῦ 1825 ἐπὶ κεφαλῇ τῆς Φιλελληνικῆς ἐν Λυῶνι κινήσεως ἐτίθησαν ἄνδρες, ἀνήκοντες εἰς τὴν ἀντιπολιτευομένην τὴν γαλλικὴν κυβέρνησιν τοῦ *Villele* παράταξιν. Εἰς ὠρισμένας δὲ περιπτώσεις συγκεκριμένως κατὰ τὴν διενέργειαν τοῦ Ἐράνου ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἀγωνιστῶν, αὕτη ἔλαβεν ἀρνητικὴν στάσιν ἐναντι τοῦ αὐξανομένου ρεύματος τῶν φιλελληνικῶν ἐκδηλώσεων.

Ἡ «Ἐφημερίς τοῦ Ἐμπορίου»- υἱοθετεῖ φιλελληνικὴν στάσιν ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1824, οὐλοῦσα εὐμενῶς κατὰ κανόνα καὶ προβάλλουσα εἰς τὸ εὐρύτερον κοινὸν τὴν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως λογοτεχνικὴν δημιουργίαν τῶν ἐκ Λυῶνος ποιητῶν καὶ συγγραφέων, δημοσιεύουσα ἀνταποκρίσεις περὶ τῶν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἐγερθέντων ἀγωνιστῶν, παρέχουσα διεξοδικῶς στοιχεῖα περὶ τῶν διαφόρων ἐράνων καὶ χρηματικῶν εἰσφορῶν ὑπὲρ τῶν σκοπῶν τῶν Φιλελληνικῶν Ἐπιτροπῶν καὶ πληροφοροῦσα συστηματικῶς καὶ ἀνελλιπῶς τοὺς ἀναγνώστας αὐτῆς περὶ τῶν εἰδικῶν καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων, ὧν αἱ εἰσπράξεις θὰ διετίθεντο πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος τῶν ἀποσειόντων τὸν βάρβαρον τουρκικὸν δεσποτισμὸν. Συνελόντι δ' εἰπεῖν ἢ συμβολῆ αὐτῆς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ φιλελληνικοῦ πνεύματος ἐν Λυῶνι ὑπῆρξεν ἀνυπολόγιτος, διότι ὑπερῆρξεν εἰλικρινῶς τοῦ δικαίου αιτήματος τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ καὶ προσέβαλε καταλλήλως τὸ ἔργον τῶν συσταθεισῶν εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Γαλλίας Φιλελληνικῶν Ἐπιτροπῶν.

Ἡ ἐφημερίς *Independant* ἀπὸ τοῦ πρώτου φύλλου αὐτῆς τάσσεται ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἀποβαίνει σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου προπύργιον τοῦ ἐν Λυῶνι φιλελληνισμοῦ. Εἰς τὰς στήλας αὐτὰς εὐριοκον προθύμως στέγην λογοτεχνικὰ κείμενα, ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἡρωϊκὸν ἀγῶνα τῶν προγόνων ἡμῶν, ὡς καὶ ἀνακοινώσεις περὶ τῶν φιλελληνικῶν ἐκδηλώσεων. Εἶναι ἀξιοσημείωτον μάλιστα ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐφημερίς δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἐνημέρωσιν τοῦ κοινοῦ περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι διαδραματιζομένων γεγονότων καὶ εἰς τὴν προβολὴν τοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος, ἀλλὰ ἐπιδιώκει νὰ παράσῃ κατευθυντήριον γραμμὴν καὶ νὰ συντονίσῃ τὰς ἐνεργείας τῶν εὐνοϊκῶς διακειμένων πρὸς τὴν ἱερὰν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν ἀναγνωστῶν αὐτῆς, προκειμένου νὰ ὑπάρξουν θετικὰ ἀποτελέσματα ὑπὲρ τῶν ἀγωνιστῶν καὶ τοῦ δεινοπαθοῦντος ἀμάχου πληθυσμοῦ. Δεδικαιολογημένως λοιπὸν εἰς τὸ φύλλον² τῆς 26ης Μαΐου 1827 ἡ ἐφημερίς ἐκφράζει τὴν «περηφάνειαν αὐτῆς, διότι ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της ὑπῆρξε «τὸ σταθερὸν ὄργανον τῆς ἱερᾶς ὑποθέσεως τῶν Ἑλλήνων», τὸ ὁποῖον παρὰ τὰ ὑπὸ τῆς κυβερνητικῆς παρατάξεως παρεμβαλλόμενα ἐμπόδια, ἐτήρησεν ἀδιάλλακτον γραμμὴν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, διαπνεόμενον ὅχι τόσοσιν ὑπὸ προσωπικῶν φιλοδοξιῶν καὶ πολιτικῆς σκοπιμότητος, ὅσον ὑπὸ ἀκραιφνῶν συναισθημάτων φιλανθρωπί-

2) JOURNAL DU COMMERCE DE LA VILLE DE LYON ET DU DEPARTEMENT DU RHONE. Ἐκκλοφῶρεϊ ἐκάστην Δευτέραν, Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν ἀπὸ τῆς 10ης Δεκεμβρίου 1823.

3) Ἀριθ. Φ. 219, σ. 1η.

ας, δικαιοσύνης καὶ θαυμασμοῦ πρὸς τὰ ἐπιτεύγματα τῶν νέων Μαραθωνομάχων.

Ἐπὶ κεντρὸν τῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἐκδηλώσεων ἀπέβη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἡ ἐφημερὶς «Eclaircur du Rhone», ἐπίσημον ὄργανον τῶν φιλελληνικῶν κύκλων τῆς Λυῶνος. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔτους 1826 υἱοθετεῖ ἀναφανδὸν στάσιν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἀφιερώνει πολυτάκις τὴν πρώτην σελίδα αὐτῆς εἰς τὴν προβολὴν καὶ ἐνίσχυσιν τῶν ποικίλων φιλελληνικῶν ἐκδηλώσεων, προκαλέσασα ἐπανειλημμένως τὴν ἀντίδρασιν ἐτέρων δημοσιογραφικῶν ὀργάνων τῆς Λυῶνος. Ἡ ἐφημερὶς αὕτη ἀπέδωκε μεγάλην σημασίαν εἰς τὰς πρακτικὰς φύσεως ἐνεργείας ὑπὲρ τοῦ ἀγωνιζομένου ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὑπερῆμύνη τοῦτων δι' ὅλων τῶν μέσων καὶ δυνάμεων αὐτῆς. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι ἄξιον ἀπορίας ὅτι σπανίως εἰς τὰς στήλας αὐτῆς ἀνευρίσκομεν ποιητικὰς περὶ Ἑλλάδος συνθέσεις καὶ ἱστορικὰς διατριβάς. Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι ὅτι τὰ δύο δημοσιευθέντα ἔμμετρα κείμενα⁵ εἰς τὴν ἐφημερίδα «Eclaircur du Rhone» ἀναφέρονται εἰς τὸν διενεργηθέντα εἰς Λυῶνα πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ἔρανον, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε καὶ τὴν πρώτην σημαντικὴν φιλελληνικὴν ἐκδήλωσιν εἰς τὴν δευτέραν πόλιν τῆς Γαλλίας.

Εἰς τὸ ἀντίθετον στρατόπεδον, ἐκτὸς τῆς Gazette Universelle de Lyon, ἡ ὁποία κατὰ κανόνα τηρεῖ ἐπιφυλακτικὴν στάσιν ἔναντι τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς ὠριόμενας περιπτώσεις μόνον ἐκφράζει ἀρνητικὴν διάθεσιν, ἀνήκει ἡ ἐφημερὶς «Echo de l' Univers»⁶, ἐκδιδομένη ὑπὸ ἐπιτροπῆς «ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων», καὶ κυκλοφοροῦσα ἐκάστην Τρίτην, Παρασκευὴν καὶ Κυριακὴν. Αὕτη ἐπιδιώκει, ὅπως παρεμποδίσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως, ὅχι τόσο διὰ τῆς ὑπερασπίσεως τῶν δικαιωμάτων τοῦ Σουλτάνου, ὅσον διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς ἀνάγκης διατηρήσεως τῆς τάξεως καὶ ἐνισχύσεως ὑλικῶς τῶν πτωχῶν οικογενειῶν τῆς Λυῶνος. Ὅπισθεν ὅμως τῶν ἐπιχειρημάτων τούτων κρύπτονται πολιτικοὶ λόγοι ἐπιθέσεως ἐναντίον τῶν ἐφημερίδων τῆς ἀντιπολιτεύσεως. Οὕτως ἐγείρεται ἐναντίον τῶν χρηματικῶν εἰσφορῶν καὶ ἐράνων ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, χαρακτηρίζουσα ὡς ἐσφαλμένας πληροφορίας τινὰς περὶ τῶν συγκινητικῶν φιλελληνικῶν ἐνεργειῶν ὠρισμένων ἰδρυμάτων τῆς πόλεως καὶ θεωροῦσα ὡς ἀουσιβίστατον πρὸς τὰς στοιχειώδεις ἀρχὰς τῆς φιλανθρωπίας τὴν ἐγκατάλειψιν εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ πολυαριθμίων οικογενειῶν, μαστιζομένων ὑπὸ τῆς σήμερωθείσης κρίσεως εἰς τὴν βιομηχανίαν τῆς μετὰ τῆς, πρὸς ἀνακούφισιν τῆς δυστυχίας τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων. Εὐτυχῶς ὅμως ἡ ἔκδοσις τῆς ἐφημερίδος διεκόπη τὴν 14ην Νοεμβρίου 1826 καὶ οὕτως ἀνεστάλη τὸ ἀνθελληνικὸν ἔργον αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἐλαχίστην ἐπίδρασιν ἔσχεν ἐπὶ τοῦ καθόλου φιλελληνικοῦ ρεύματος ἐν Λυῶνι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος εἰς τὴν μηνιαίαν ἐπιθεώρησιν Archives statistiques et politiques du departement du Rhone, αὕτη κατὰ κανόνα ἐτήρησεν οὐδετέραν στάσιν ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐλάχιστα ἡσυχολήθη περὶ τὰς φιλελληνικὰς ἐκδηλώσεις, ἡγνόησε παντελῶς τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα λογοτεχνικὴν δημιουργίαν πολλῶν ποιητῶν τῆς Λυῶνος καὶ ἀνέφερε μόνον

4) ECLAIREUR DU RHONE, JOURNAL DU COMMERCE ET DE L' INDUSTRIE, DES THEATRES, DES MOEURS, DE LA LITTERATURE ET DES ARTS.

5) Ἀριθ. Φ. 102, σ. 4η· 103, σ. 1η.

6) ECHO DE L' UNIVERS, JOURNAL DE LITTERATURE, SCIENCES ET ARTS. ET DE COMMERCE, LTON 1826.

7) Ἀριθ. Φ. 35, σ. 1η. 28 Ἀπριλίου 1826.

τὰ ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος ἔργα φίλων τῆς συντάξεως ποιητῶν καὶ συγγραφέων.

Κατὰ τὴν ἀκμὴν τοῦ ἐν Λυῶνι φιλελληνισμοῦ διακρίνομεν κυρίως τέσσαρας κατηγορίας ἐνεργειῶν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως :

α) τοὺς διενεργηθέντας ἐράνους ὑπὸ τῶν εὐλαβῶν κυριῶν τῆς Λυῶνος καὶ τὰς χρηματικὰς καταθέσεις εὐπόρων πολιτῶν παρὰ τὰς πρὸς τοῦτο εἰδικoῖς συμβολαιογράφοις τῆς πόλεως· β) τὰς ποικίλας καλλιτεχνικὰς ἐκδηλώσεις· γ) τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν λογοτεχνικὴν δημιουργίαν καὶ δ) εἰς τὸν διαγωνισμὸν τῆς Ακαδημίας τῆς Λυῶνος περὶ τῶν αἰτίων, ἅτινα ἐπιβάλλουν τὴν στροφὴν τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν κριτῶν τῆς Εὐρώπης πρὸς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων. Τὴν 22αν Σεπτεμβρίου ὁ ἀνώνυμος ἀρθογράφος τῆς ἐφημερίδος *Eclairer du Rhone*⁸ καλεῖ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, ὅπως προσφέρουν πᾶσαν δυνατὴν οἰκονομικὴν βοήθειαν πρὸς ἀνακούφιον τῆς δυστυχίας τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ δεινοῦ ἀγῶνος τῶν ὁμοθρήσκων ἀδελφῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀναφέρει δὲ ὅτι αἱ καταθέσεις δέον, ὅπως ἀπευθύνωνται εἰς τὸν συμβολαιογράφον *Joanon Navier*, ὁ ὁποῖος ἀνελάμβανε μετὰ τοῦ τραπεζίτου *Aygoustou Bontoux* τὴν υποχρέωσιν ἀποστολῆς τοῦ συγκεντρωθῆσομένου ποσοῦ εἰς τὴν Φιλελληνικὴν Ἐπιτροπὴν τῶν Παρισίων. Ἡδὴ τὴν 10ην Φεβρουαρίου 1826 ἀποστέλλονται εἰς Παρισίους ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ συμβολαιογράφου 381 φράγκα, ἐνῷ ἡ Στοὰ τῆς Λυῶνος «Εἰλικρινὴς Φιλία» κατέβαλεν ἰδιαίτερος τὸ ποσὸν τῶν 300 φράγκων⁹.

Προηγούμενης ἡ «Ἐφημερίς τοῦ Ἐμπορίου» εἶχε προβάλλει τὴν ἰδέαν οὐνδρομῶν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ φύλλον αὐτῆς τῆς 15ης Ἰουλίου 1825 :

«Ἐχομεν τὴν εὐτυχίαν νὰ ἀνακοινώσωμεν πρῶτοι ὅτι θὰ ἀνοιγῇ προσεχῶς ἐγγραφὴ οὐνδρομῶν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν πόλιν μας. Εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ μάλιστα ὅτι ἡ Λυῶν, ἡ ὁποία πάντοτε δίδει πρῶτη τὸ παρὰδειγμα, ὅσας προέχει νὰ ἔλθωμεν ἀρωγοὶ τῆς δυστυχίας καὶ νὰ ἐνθαρούνωμεν τὸν πατριωτικὸν καὶ τὰς ὥραιας πράξεις, δὲν ἐσκέφθη νὰ διοργανώσῃ μίαν ἐγγραφὴν οὐνδρομῶν πρὸς ὄφελος τῶν γενναίων Ἑλλήνων, εἰμὴ μόνον μετὰ πολλὰς ἄλλας πόλεις... Ἐξ συμβολαιογράφος θὰ ἀναλάβῃ τὴν συγγέντρωσιν τῶν πολυαρίθμων δώρων, τὰ ὁποῖα θὰ προσφέρουν οἱ κάτοικοι τῆς Λυῶνος ὑπὲρ τῆς ἱερᾶς ὑποθέσεως τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ»¹⁰.

Ταχέως δημοσιεύονται, ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων κατάλογοι τῶν καταβαλλομένων ποσῶν μετὰ τῶν ὀνομάτων τῶν δωρητῶν. Φαίνεται ὅτι ἡ πρόσκλησις αὕτη τῶν φιλελληνικῶν καὶ φιλανθρωπικῶν κύκλων τῆς Λυῶνος εὗρε μεγάλην ἀπήχησιν μετὰ τῆς νεολαίας τῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἔσπευσε νὰ προσφέρῃ τὸν ὁβολὸν αὐτῆς ὑπὲρ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς κοιτίδος τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐμπεποισμένη ὑπὸ τῶν ἀκηράτων δώρων τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ παιδείας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μείνῃ ἀδιάφορος ἐνώπιον τῆς δυστυχίας τῆς πατρίδος τῶν *Γραμμάτων*, τῶν *Ἐπιστημῶν* καὶ τῶν *Καλῶν Τεχνῶν*. Λάτρις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ μεγαλείου, ἔσπευσε, ὅπως παράσχη πᾶσαν δυνατὴν βοήθειαν πρὸς ἀνακούφιον τῶν δεινῶν τοῦ ὑπὲρ πίστεως καὶ ἔθνους ἀγωνιζομένου ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ πρὸς εὐδωσιν τῆς ἀπολυτρωτικῆς προσπάθειας αὐτοῦ. Οὕτως εἰς τοὺς καταλόγους τῶν εἰσφορῶν βλέπομεν ὅτι οἱ μαθηταὶ τῶν τεσσάρων πρώτων τάξεων τοῦ Βασιλικοῦ Κολλεγίου συνεισέφερον 180 φράγκα καὶ ὅτι ἑτέρα προσφορά νέων ἀνῆλθεν εἰς τὸ ποσὸν τῶν 100 φράγκων. Ἀνάλογον πο-

8) Ἀριθ. Φ. 94, σ. 1η.

9) L' INDEPENDANT, ἀριθ. Φ. 18, σ. 1η.

10) Ἀριθ. Φ. 245, σ. 1η.

οὐκ συνεκεντρώθη ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ καθηγητῶν τοῦ Κολλεγίου Saint Claire, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ φιλέλληνο κατηγητοῦ τῆς ρητορικῆς καὶ ποιητοῦ Grandperret. Μαθηταὶ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς κατέθεσαν εἰς τὸ γραφεῖον τῆς ἐφημερίδος L' Eclairneur du Rhône 161 φράγκα ὑπὲρ τῶν Ἑλληλίων¹¹. Ἐκκλησίαν πρὸς τὴν νεολαίαν ἀπευθύνει ἡ ἐφημερίς Indépendant τῆς 12ης Ἀπριλίου 1826, τονίζουσα τὴν ἀνάγκην διοργανώσεως συνδρομιῶν εἰς συχναζόμενα ὑπὸ τῶν νέων κέντρα τῆς Λυῶνος:

«Αἱ φωναὶ τῶν θυμάτων τῆς Ἀνατολῆς ἀντήχησαν ἀπὸ μακροῦ χρόνου μέχρ' ἡμῶν· ἴσως ὅμως οὐδέποτε ἡ ἔκρηξις τοῦ οἴκου καὶ τοῦ θαυμασμοῦ ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα τῆς ὑφισταμένης σήμερον· βλέπομεν αὐτὴν αὐξανομένην ὡς χεῖμαρρον ἔτοιμον ὅπως παρασύρῃ τὰ ἀντιτιθέμενα ρεῖθρα εἰς τὴν ροὴν αὐτοῦ. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς γενικῆς ταύτης κινήσεως πάντων τῶν πνευμάτων, ἀπασῶν τῶν τάξεων, πάντων τῶν φύλων ὑπὲρ ἑνὸς λαοῦ, ὁ ὁποῖος ὑφίσταται τὸ μαρτύριον ὑπὲρ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ, ἡ γαλλικὴ νεολαία δὲν θὰ ὤφειλε νὰ ἀδιαφορήσῃ. Εἰς ἐντευχτήριοι, εἰς τὸ ὁποῖον συγχάζουν κυρίως νέοι ἔμποροι, ἡνοίκηται αὐθρομήτως ἐγγραφὴ συνδρομῶν καὶ ἐντὸς δύο ἡμερῶν ὁ κατάλογος ὑπερεπληρώθη ὑπὸ πολυαρίθμων ὀνομάτων. Βεβαίουν ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦτο θὰ ἀκολουθήσουν ἅπαντα τὰ ἐντευχτήρια τῆς πόλεως. Ἐπιδοκιμάζομεν τὴν εὐτυχὴ ταύτην ἰδέαν, ἡ ὅποια ἔχει ὡς πλεονέκτημα νὰ καθιστᾷ αἰσθητὴν τὴν κοινότητα ἢ μᾶλλον τὴν συμπάθειαν τῶν συναισθημάτων καὶ τὴν διάθεσιν πρὸς εὐγενεῖς καὶ γενναίας πράξεις. αἵτινες δημιουργοῦν μεταξὺ τῶν νέων τῆς Γαλλίας εἶδος συλλόγου ἀλληλεγγύης»¹².

Ἀνάλογον εἶναι καὶ τὸ ἄρθρον εἰς τὴν ἐφημερίδα Eclairneur du Rhône τῆς 8ης Ἀπριλίου ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης συνδρομῆς τῶν νέων ὑπαλλήλων τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων τῆς Λυῶνος:

«Ἐξωργισμένη ἕνεκα τῆς μακροαίωνος καταστάσεως καταπτώσεως καὶ δουλείας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, βαθέως συγκινημένοι ἐκ τῆς διηγέσεως τῶν γενναίων καὶ ἀδιαλείπτων προσπαθειῶν αὐτῶν, ὅπως θραύσουν τὸν ζυγὸν τῆς ὑποδουλώσεως, ἐν ἀγανακτῇ κυρίως ἕνεκα τῶν ἀπείρων συμφορῶν καὶ τῶν αἱματηρῶν δυστυχιῶν, τῶν ὁποίων ἀποβαίνουν καθημερινῶς θύματα, ἡ γαλλικὴ νεολαία δὲν δύναται, ὅπως ἀρεσθῇ εἰς εὐχὰς καὶ στεῖρα δάκρυα· αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ συμβάλῃ δι' ὠφελίμων βοηθημάτων εἰς τὴν ἀνακούφισιν τῆς κακοτυχίας καὶ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχαίας πατρίδος τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν Τεχνῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν σωτηρίαν ἑνὸς χριστιανικοῦ λαοῦ. Εὐγενὴς ἔξαρσις, μεγάθυμα συναισθήματα, ἐπιδοκιμαζόμενα καὶ συμμεριζόμενα ὑπὸ παντὸς ὑπάρχοντος ἐπὶ τῆς γῆς τιμίον, φιланθρωπου καὶ ἐναρέτου»¹³.

Ἡ ἰδιαίτερα σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπέδωκεν ὁ τύπος εἰς τὴν συμμετοχὴν τῆς νεολαίας εἰς πάσας τὰς φιλελληνικὰς ἐκδηλώσεις καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὰς πρακτικὰς ὠφελείας ἐνέργειας, ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου, τὸ ὁποῖον περιγράφει ἡ ἐφημερίς Indépendant εἰς τὸ φύλλον τῆς 23ης Ἀπριλίου, ὡς ἐνδεικτικὸν τῆς εὐρυτάτης διαδόσεως τοῦ φιλελληνικοῦ πνεύματος μεταξὺ τῆς σπουδαζούσης νεολαίας. Ἀναφέρεται ὅτι μαθηταὶ τῆς τελευταίας τάξεως τοῦ Βασιλικοῦ Κολλεγίου τῆς Λυῶνος κρυφίως περιέφερον κατάλογον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεγράφοντο τὰ ὑπὸ τούτων προσφερόμενα χρήματα ὑπὲρ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ἐν ὥρᾳ μάθηντος. Ὅταν τοῦτο πε-

11) ECLAIREUR DU RHONE, ἀριθ. Φ. 110, σ. 1—2.

12) Ἀριθ. Φ. 44, σ. 2α.

13) Ἀριθ. Φ. 95, σ. 1η.

ριέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ καθηγητοῦ καὶ ἀπεκαλύφθη οὕτως ἡ εὐγενὴς ἐνέργεια αὐτῶν, ἐδόθη ἀφορμὴ εἰς τὸν διδάσκοντα ὅπως ἐκδηλώσῃ τὰ φιλελληνικά συναισθήματα αὐτοῦ καὶ ἐνισχύσῃ τὴν ὡραίαν πρᾶξιν τῶν τροφίμων τοῦ Κολλεγίου¹⁴. Αἱ ταχθεῖσαι ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐφημερίδες τῆς Λυῶνος δὲν περιορίζονται ἀπλῶς νὰ προβάλουν τὰς ἐκδηλώσεις συμπαθείας πρὸς τοὺς διεξάγοντας τὸν ὑπὲρ πάντων ἀγῶνα προγόνους ἡμῶν τῶν φιλελληνικῶν κύκλων τῆς πόλεως, ἀλλὰ προβαίνουν συνήθως εἰς πρακτικὰς ὑποδείξεις, ἐνισχύουν καὶ ἐξαίρουν τὰ συναισθήματα συμπαθείας τῶν πολιτῶν πρὸς τοὺς ὁμοθρήσκους ὑπερασπιστὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐπιτίθενται δριμύτατα ἐναντίον τῶν ὑπερμάχων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς διατηρήσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς εἰρήνης καὶ τῆς οἰκονομικῆς βοήθειας τῶν πτωχῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλεως καὶ παρέχουν τὴν κατευθυντήριον γραμμὴν εἰς τὰς ποικίλας ἐνεργείας τῆς φιλελληνικῆς ἐν Λυῶν κινήσεως.

Ἰδιαίτερος ὅμως ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τοῦ ὁ ἡμερήσιος τύπος τῆς πρωτευούσης τοῦ Ροδανοῦ πρὸς τὴν πρωτοβουλίαν διακεκριμένων κυριῶν τῆς πόλεως πρὸς διενέργειαν ἐράνων ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Οὕτω τὴν 13ην Ἀπριλίου 1826 ἡ ἐφημερίς *Eclaircur du Rhone* δημοσιεύει ἐπιστολὴν τῆς συγκροτηθείσης ἐρανικῆς ἐπιτροπῆς, προεδρευομένης ὑπὸ τῆς Κυρίας *Andrée Bontoux*:

«Ἡ ἱερὰ ὑπόθεσις τῆς θρησκείας, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἡ ὑπόθεσις τῶν Ἑλλήνων περιέλαβε δι' εὐσεβοῦς ζήλου τὰς κυρίας τῶν Παρισίων» ἔρανοι ἐνεργοῦνται ὑπὸ τούτων εἰς ὅλας τὰς συνοικίας τῆς πρωτευούσης καὶ τὰ δῶρα, τὰ ὅποια συλλέγουν, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ εὐεργεσία εἶναι ἀρετὴ τῶν Γάλλων. Ἀρμόζει ὑμῖν, κυρίαί τῆς Λυῶνος, ὅπως πρῶται μιμηθῇτε τὸ ὡραῖον τοῦτο παράδειγμα. Ὡς διενεργηθῶν ἔρανοι εἰς ἀπάσας τὰς συνοικίας τῆς πόλεώς μας. Ὅτε πρόκειται νὰ ἀποσπᾶσμεν γέροντας ἐκ τοῦ ξίφους τῶν Μωαμεθανῶν, γυναῖκας ἐκ τῆς δουλείας, δειλὰς παρθένους ἐκ τῆς ἀτιμίας καὶ νὰ διατηρήσωμεν παιδιὰ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων αὐτῶν, ποία γυνή, ποία μητέρα θὰ ἰδύνατο νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἀξιόπαινον ἀποστολὴν τῆς συλλογῆς δώρων, προωρισμένων νὰ προμηθεύσουν ὅπλα, πυρομαχικά καὶ τροφὰς ἀκόμῃ εἰς τοὺς γενναίους ὑπερασπιστὰς τόσων ἀθῶων θιμάτων. Πεισιμένον περὶ τῶν εὐσεβῶν συναισθημάτων, τὰ ὅποια ἐδρεύουν εἰς τὴν ψυχὴν ὑμῶν, παρακαλοῦμεν νὰ δεχθῇτε τὴν τιμὴν συμμετοχῆς εἰς τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἐράνου εἰς τὴν συνοικίαν ὑμῶν¹⁵.

Ἐξαιρέσει ἐλαχίστων περιπτώσεων, αἱ ἐφημερίδες τῆς Λυῶνος προέβηλον καὶ ἐνίσχυσαν σημιαντικῶς τὴν εὐγενὴ ταύτην πρωτοβουλίαν. Τὰ δημοσιευόμενα καθημερινῶς ἀρθρα ἀποσκοποῦν νὰ συγκινήσουν τὴν κοινὴν γνώμην, διὰ τῆς περιγραφῆς τῶν συμφορῶν τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ καὶ τῆς δεινῆς θέσεως τῶν μαχίμων δυνάμεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Ἱμπραήμ πρὸς καταστολὴν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἐκτὸς τῶν συναισθημάτων τοῦ οἰκτου, τῆς συμπαθείας καὶ τῆς φιλανθρωπίας ἐπιζητεῖται, ὅπως ἐξαφθῇ καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν κατοίκων τῆς Λυῶνος ἐναντίον τῶν ἀπίστων Μωαμεθανῶν. Ἡ ἐφημερίς μάλιστα *Eclaircur du Rhone*¹⁶ κατακρίνει δριμύτατα τὴν ἀδιαφορίαν τοῦ κλήρου καὶ ἰδιαίτερος τῶν μοναχικῶν ιαγιάγων ἔναντι τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τῶν ὁμοθρήσκων ἀδελφῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀναφέρουσα τὰς ἀοκνοὺς προσπάθειας μοναχῶν κατὰ τὸ παρελθὸν πρὸς ἐξαγορὰν ὑποδουλωθέντων χριστιανῶν, τονίζουσα τὴν ἀνάγκην μετοχῆς τῶν ὑ-

14) Ἀριθ. Φ. 49, σ. 1η.

15) Ἀριθ. Φ. 97, σ. 2α.

16) Ἀριθ. Φ. 97, σ. 1η.

πηρειτών της Ἐκκλησίας εἰς τὴν γενικὴν κίνησιν ὑπὲρ τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων καὶ ἐκφράζουσα τὴν ἀγανάκτησιν αὐτῆς διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν ὑπὸ τῶν ἀρχῶν εὐρυτάτης δημοσιότητος διὰ τῶν γνωστῶν μέσων διαφημίσεως τοῦ ἐράνου τῶν κυριῶν τῆς Λυῶνος.

Πρὸ τῆς λήξεως τοῦ ἐράνου, ἡ ἐφημερὶς *Eclaireur du Rhone* σπεύδει νὰ ἐξάγῃ τὰ πρῶτα συμπεράσματα καὶ νὰ διαπιστώσῃ ὅτι, μολονότι ὑπῆρξαν θύραι ἐρμητικῶς κεκλειομέναι εἰς τὴν φωνὴν τῆς φιλανθρωπίας, ἡ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἐνέργεια τῶν κυριῶν τῆς Λυῶνος εὗρε μεγάλην ἀπήχνην μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς πόλεως καὶ ἰδιαίτερος μεταξὺ τῶν λαϊκῶν τάξεων. Μετὰ διήμερον ἡ ἐφημερὶς ἐπιτίθεται ἐναντίον τῆς *Gazette Universelle de Lyon*, ἥτις χαρακτηρίζει ὡς ἐστερημένους ἀγνόητος τοὺς ἐπιδεικνύοντας ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς ὁμοθρήσκους ἀδελφούς τῆς Ἀνατολῆς, διὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι καταστραφείσας ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς βαρβαρότητος ἐκκλησίας καὶ διὰ τὴν τύχην τῶν παρθένων ἐν μέσῳ τοῦ μένουσ καὶ τοῦ φανατισμοῦ τῶν ἀπίστων ἰωαμηθανῶν, διότι οὗτοι πρὸ τριακονταετίας περὶπου ἀπεγύμνωσαν πρὸς ἴδιον ὄφελος τὰς ἐν Γαλλίᾳ ἐκκλησίας, ἐβεβήλωσαν τὰ θεῖα καὶ κατεδίωξαν τὸν καθολικὸν κληρὸν. Οὕτω τὸ ἐν λόγῳ ὄργανον τῶν συνιηρητικῶν τῆς κυβερνήσεως δὲν διστάζει πρὸ τῆς γιγαντιαίας ἐξαπλώσεως τοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος, ὅπως ὑπομνήσῃ παλαιὰ πολιτικὰ πάθη, προσωπικὰς φιλοδοξίας, ἐγκλήματα τοῦ παρελθόντος καὶ θρησκευτικὰ μίσση, τείνουσα εἰς τὴν ἀναζωπύρωσιν τῆς ὁλεθρίας διχονοίας τῆς περιόδου τῆς Τρομοκρατίας καὶ τῆς πρώτης παλινορθώσεως τῶν Βουρβόνων εἰς τὸν θρόνον τῆς Γαλλίας. Ἡ ἐφημερὶς *Eclaireur du Rhone* διαβλέπουσα τὸν ἀνωτέρω κίνδυνον, ψέγει τὸν τόνον τῆς πολεμικῆς τοῦ ἀντιπάλου δημοσιογραφικοῦ ὄργανου τῆς συμπολιτεύσεως, εἰσηγείται τὴν λήθην τῶν τραγικῶν γεγονότων τοῦ παρελθόντος, ὧν ὑπεύθυνοι ἀνευρίσκονται εἰς ἀπάσας τὰς πολιτικὰς ομάδας, ἀναφέρει ὅτι ἡ θρησκεία καὶ ἡ Ἐκκλησία θὰ ἐξήρχοντο τετρωμένοι ἐκ τοῦ πάθους καὶ τῆς βιαιότητος τῶν ἀδεξίων ὑπερασπιστῶν αὐτῶν καὶ ἰονίζει ὅτι πρὸ τῆς ὑποθέσεως τῶν Ἑλλήνων «ἀπασαι αἱ καρδίαι συμφωνοῦν, ἀπασαι αἱ διχόνοιαι κατευνάζονται καὶ δι' ὁμοφώνου ἀποφάσεως ἀπαντες οἱ Γάλλοι παρέχουν τὴν ὀφειλὴν. ἥτις πρόκειται ὅπως ἐξαγοράσῃ τοὺς Ἕλληνας ἐκ τῶν βαρβάρων κατακτητῶν»¹⁷. Εἰς τὴν τετάρτην σελίδα τοῦ ἰδίου φύλλου δημοσιεύεται καὶ τὸ ποίημα *Donnej aux Grers*¹⁸, ἀφιερῶνόμενον εἰς τὰς κυρίας τῆς Λυῶνος ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἐράνου ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Πρόκειται περὶ τεσσάρων ὀκταστίχων στροφῶν, αἵτινες δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτεραν λογοτεχνικὴν ἀξίαν, διότι ἂν καὶ ἐξ ἀπόψεως μετρικῆς οἱ ὀκτασύλλαβοι στίχοι εἶναι τέλειοι καὶ ἡ σταυρωτὴ ὁμοιοκαταληξία κατὰ κανόνα πλουσία, ἡ ὅλη σύνθεσις τοῦ ποιήματος φέρει τὰ σημεῖα τῆς προχειρότητος, προφανῶς, διότι ὁ ποιητὴς ἐπεθύμει, ὅπως οἱ στίχοι αὐτοῦ δημοσιευθοῦν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐράνου πρὸς προβολὴν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ φιλανθρωπικοῦ ἔργου τῶν εὐγενῶν κυριῶν τῆς Λυῶνος. Ἡ συχνὴ ἐπανάληψις τῆς προστακτικῆς προτάσεως *Donnej aux Grers*, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον ἡμιστίχιον ἑκάστου περιπτῶς στίχου, καθίσταται φορτικὴ καὶ παρέχει εἰς τὸ ποίημα τὴν ἐλαφρότητα τῶν ρωμαντικῶν ὁσμάτων τῆς περιόδου ταύτης. Ὅσον ἀφορὰ τὸ περιεχόμενον, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ποιητὴς ἐπιδιώκει ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἱεροῦ ἔργου τῆς συγκεντρώσεως χρηματικοῦ ποσοῦ πρὸς ἀνακούφισιν τῶν δεινῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀπόσεισιν τοῦ μισητοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ:

17) Ἀριθ. Φ. 102, σ. 2α, 25 Ἀπριλίου 1826.

18) Τὸ ποίημα ὑπογράφεται διὰ τῶν ἀρχικῶν J.A.L. καὶ εἰς ἀστερίσκων, ἀντιπροσωπεύοντων πιθανῶς τὰ ὑπόλοιπα γράμματα τοῦ ἐπωνύμου τοῦ ποιητοῦ.

DONNEZ AUX GRECS

Chant dédié aux dames de Lyon
A l'occasion de la quête en faveur
des Hellènes

Donnez aux Grecs, vous que la France
Chérit et nomme ses enfants.
Donnez aux Grecs, et leur constance
Brisera le joug des tyrans,
Donnez aux Grecs; leur sainte cause
Est celle de l'humanité;
Donnez aux Grecs, leur sang arrose
Un sol né pour la liberté.

Donnez aux Grecs; leur gloire antique
Par vos bienfaits rajeunira;
Donnez aux Grecs, et pour l'Attique
Le siècle du goût renaîtra.
Donnez aux Grecs... Vaillants, sublimes!
C'est un peuple entier de héros;
Donnez aux Grecs; nobles victimes,
Bravant le fer de leurs bourreaux.

Donnez aux Grecs; eux le monde
Vit des arts briller le flambeau;
Donnez aux Grecs; leur main féconde
Créa l'image du vrai beau.
Donnez aux Grecs; un nouvel être
Attend ces généreux soldats;
Donnez aux Grecs; ils ont vu naître
Aristide et Léonidas.

Donnez aux Grecs; tendres épouses,
Voyez leurs femmes s'immoler.
Donnez aux Grecs; soyez jalouses
Des vertus qu'elles font briller.
Donnez aux Grecs; leur voix éteinte
Va renaître pour vous bénir;
Donnez aux Grecs; cette œuvre sainte
Embellira votre avenir.

Ἐτέραν σημαντικὴν ἐκδήλωσιν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀπειλέσεν ἡ, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἀφίξεως τοῦ Σατωβριάνδου εἰς Λυῶνα τὴν 4ην Μαΐου 1826, διοργάνωσις συναυλίας εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Χρηματιστηρίου τὴν διην απογευματινὴν τῆς ἐπομένης ἡμέρας. Δυστυχῶς ὁμως αἱ ἀρχαὶ τῆς πόλεως ἐπενέβησαν καὶ ἀπηγόρευσαν ἡν ἐπακόλλησιν ἐπὶ τῶν τοίχων διαφημιστικῶν προγραμμάτων, ἐφ' ὅσον ἡ διὰ τοῦ τύπου ἀγγελία τῆς συναυλίας ἦτο ἀδύνατος ἕνεκα τοῦ ἀπροόπτου τῆς διοργανώσεως αὐτῆς. Τὸ γεγονός τοῦτο ὑπῆρξεν ἀφορμὴ αὐστηρὰς κριτικῆς ἐκ μέρους τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐνεργείας τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως, αἱ ὁποῖαι ἐστρέφοντο πλέον ἀναφανδὸν ἐναντίον τῆς

φιλελληνικῆς κινήσεως εἰς Λυῶνα. Εἶχον ὅμως τὴν ἄδειαν καὶ τὸν χρόνον, ὅπως ἀφιερῶσιν ἐκτενεστάτας περιγραφάς¹⁹ τῆς συναυλίας, τῆς ὁποίας τὰ ἄσματα ἀνεφέροντο ἐνμέσῳ εἰς τὴν ἐθνικὴν ἐξέγερσιν τῶν Ἑλλήνων.

Ἡ παρουσία τοῦ Σατωβριάνδου εἰς τὴν Λυῶνα ἔδωκε νέαν ὥθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ κορυφωσιν τοῦ φιλελληνικοῦ πνεύματος. Τῇ ὑποδείξει αὐτοῦ ὀργανοῦται φιλολογικὴ καὶ μουσικὴ ἐσπερὶς εἰς τὴν αἰθουσαν τοῦ Hôtel du Nord τὴν 29ην Μαΐου ὑπὲρ τῶν σκοπῶν τῶν φιλελληνικῶν Ἐπιτροπῶν τῇ συμμετοχῇ πολλῶν καλλιτεχνῶν τοῦ μελοδράματος. Ἐντὸς ἐλαχίστου χρονικοῦ διαστήματος τὰ κέντρα ψυχαγωγίας τῆς πόλεως ἔσπευσαν, ὅπως ὑπηρετήσουν τὴν ὑπόθεσιν τῶν Ἑλλήνων, παρέχοντα τὰς εἰσπράξεις εἰδικῆς ἐορταστικῆς ἐκδηλώσεως ἐκ τῶν προτέρων καθοριζομένης καὶ δεόντως προετοιμαζομένης, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς εὕρισκομένης εἰς κρίσιμον καμπήν, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀθηνῶν, Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Παραλλήλως αἱ ἐφημερίδες τῆς Λυῶνος, ἐγκαταλείπουσαι πλεόν τὴν ἀπόδειξιν καὶ προβολὴν τοῦ νομίμου δικαιώματος τῶν ὑποδούλων πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ βαρβάρου τουρκικοῦ ζυγοῦ, τονίζουν ἰδιαίτερώς τὰς δυσχερείας τοῦ ἀγῶνος, τὰς δυστυχίας τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ καὶ τὴν ἡρώϊκὴν ἀπόφασιν τῶν ἀγωνιστῶν νὰ θυσιάσθωσιν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐπιχειροῦν νὰ συγκινήσουν τὰ συναισθήματα τοῦ οἴκτου, τῆς φιλανθρωπίας καὶ τοῦ θαυμασμοῦ ὑπὲρ τῶν ἐγερθέντων ἐναντίον τῆς ἡμιοσλήνου Χριστιανῶν.

Μέχρι τέλους τοῦ Ἰουνίου 1826 ἡ φιλελληνικὴ ἐν Λυῶνι κίνησις δὲν εἶχεν ὀργανωθῇ ἐπισήμως, ἥτοι δὲν εἶχε συσταθῇ εἰδικὴ Φιλελληνικὴ Ἐταιρεία πρὸς συντονισμόν τῶν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἐκδηλώσεων καὶ καθορισμοῦ τῶν μέσων πρὸς ἀποτελεσματικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ εὕρισκομένου εἰς κρίσιμον σημεῖον ἀγῶνος τοῦ ἀναγεννημένου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὅσάκις παρίστατο ἀνάγκη, συνεκροτεῖτο ἐπιτροπὴ δι' ἐκάστην προγραμματιζομένην φιλελληνικὴν ἐκδήλωσιν. Τὴν 21ην Ἰουλίου ὅμως δημοσιεύεται εἰς τὸν τύπον²⁰ ἡ ἀπόφασις εἴκοσι καὶ ἐνὸς κατοίκων τῆς Λυῶνος, ὅπως συγκροτήσουν φιλανθρωπικὴν ἐπιτροπὴν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Τὸ κείμενον τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἡ εὐγενὴς καὶ νόμιμος ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν ἡλιθίων καὶ ἀγροίκων κυριόχων αὐτῶν ἐξεργάγη ὑπὸ τὰ χειροκροτήματα ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου. Ἀπασαὶ αἱ γενναῖαι καρδίαι συνεκινήθησαν ἐκ τῆς διηγέσεως τῶν δυστυχῶν αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς ἡρωϊκῆς ἀντιστάσεως τοῦ λαοῦ τούτου, ὅστις φαίνεται ὅτι ἐδημιουργήθη ἵνα ἀποτελέσῃ εἰς πάντα χρόνον τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων λαῶν. Ἰκανὰ ὅμως δάκρυα οἴκτου καὶ θαυμασμοῦ προσεφέρθησαν εἰς τὰς ἀρετάς, εἰς τὰς κακοτυχίας τῶν Ἑλλήνων ἱκανὰ ἄσματα ὕμνησαν ἀπάσας τὰς δόξας αὐτῶν ἢ θέσις αὐτῶν ἀπαιτεῖ ἀποτελεσματικὴν βοήθειαν· ὀφείλομεν ὅπως παρὰσχωμεν αὐτοῖς, ἂν ὅχι τὴν χεῖρα ἡμῶν, ὅπλα καὶ ἄρτον.

Οἱ πεπολιτισμένοι λαοὶ κατανοοῦν ἐπὶ τέλους ὅτι πρόκειται περὶ τῆς πλεόν ἱερῆς ὑπόθεσεως. Μάλιστα, ἡ πλεόν ἱερὰ ὑπόθεσις! Δὲν πρόκειται περὶ ἐκείνης τῆς θρησκείας τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς ἐλευθερίας; Τῆς θρησκείας τοῦ Εὐαγγελίου, ἥτις ἀπήλλαξεν ἡμᾶς ἐκ τῆς δουλείας; τῆς ἐλευθερίας, ἥτις εἶναι τὸ θεῖον δικαίωμα

19) ECLAIREUR DU RHONE, ἀριθ. Φ. 107, σ. 4η, 6 Μαΐου 1826 καὶ ἀριθ. Φ. 108, σ. 1η, JOURNAL DU COMMERCE, ἀριθ. Φ. 373, σ. 3η, 10 Μαΐου 1826. INDEPENDANT ἀριθ. Φ. 55, σ. 1η, 7 Μαΐου 1826.

20) JOURNAL DU COMMERCE, ἀριθ. Φ. 404, σσ. 1—2, INDEPENDANT, ἀριθ. Φ. 87, σ. 1η.

τοῦ ἀνθρωπίνου εἶδους; Ἡ Ἀγγλία, αἱ Ἠνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Ἀμερικῆς, ἡ Ἑλβετία, τὸ Βέλγιον, ἡ Πρωσσία, ἡ Σουηδία, ἡ Πολωνία, κράτη τινὰ τῆς Γερμανίας καὶ ἡ Γαλλία τείνουν χεῖρα βοηθείας πρὸς τοὺς ἀδελφούς ἡμῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Διάφοροι ὀργανώσεις συνεκροτήθησαν καὶ ὠργάνωσαν βοηθείας. Μία ἐκ τῶν πρώτων ἰδρύθη εἰς Παρίσιους πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, σύγκειται ἐξ ἀνδρῶν, ὧν ἡ Γαλλία τιμᾷ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰ προτερήματα.

Ἡ Μασσαλία, ἣτις συνδέει τρόπον τινὰ τὴν Γαλλίαν μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ὠφείλει, ὅπως προσφέρῃ παρομοίαν ὀργάνωσιν: εὗρεθησαν εἰς τὴν πόλιν ταύτην πρόθυμοι καρδίαι, ἵνα ἐκπληρώσουν τὸ ἐν λόγῳ χρέος.

Ἡ Λυὼν τοσοῦτον εὐτυχῶς κειμένη μετὰ τῶν δύο τούτων πόλεων δὲν ἠδύνατο, ὅπως παραμείνῃ ἀδιάφορος παρουσία μεγίστων ἐνδιαφερόντων. Ἡ ζωηρὰ αὐτῆς συμπάθεια διὰ τὴν τύχην τῶν Ἑλλήνων, τῆς ὁποίας ἔδωκεν ἀπὸ μακροῦ χρόνου δείγματα, τὸ πλῆθος τῶν ἀρωγῶν, ἃς δυνάμεθα εἰσεῖναι, ὅπως παράσχωμεν τοῖς, πᾶν ἐκάλει τὴν δευτέραν πόλιν τῆς Γαλλίας, ὅπως δημιουργήσῃ Ἐπιτροπὴν κατὰ τὸ παράδειγμα ἐκείνων τῶν Παρισίων καὶ τῆς Μασσαλίας, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς σύνδεσμος τούτων.

Πολῖται τινές, διαπνεόμενοι ὑπὸ τῶν ἰδίων συναισθημάτων ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῶν Ἑλλήνων, συνῆλθον καὶ ἀπεφάσισαν τὴν ὀργάνωσιν αὐτῶν εἰς ἐπιτροπὴν ἐν Λυῶνι, ἐλπίζοντες ὅτι ἡ μεγάλη καὶ πλουσία αὕτη πόλις, ἣτις ἐδοκίμασεν ὡσαύτως χρόνους δυστυχίας καὶ ἡρωϊσμοῦ, θὰ διπλασιάσῃ τὸν ζῆλον καὶ τὴν γενναιοδωρίαν ὑπὲρ ἐνὸς καταπιεζομένου καὶ ὑπερόχου λαοῦ.

Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη σύγκειται ὡς ἑξῆς:

Coudere, βουλευτῆς — Lafahregue, ἔμπορος — Lortet, ἱατρὸς — Totombert, δικηγόρος — Joannon - Navier, συμβολαιογράφος — Baudrier, δικηγόρος — Bontoux, ἔμπορος — De Boubce, κτηματίας — Charrasson Jeune, ἔμπορος — Chardiny, ἔμπορος — Charlet, συνταγματάρχης ἐ.ἀ. — Dugas - Montbel, συγγραφεὺς — Dumas, κτηματίας — Georges, ἔμπορος — Gilibert, ἔμπορος — Guilton, κτηματίας — Jacquemet, ἔμπορος — Novallet, ἔμπορος — Prunelle, ἱατρὸς — Roche, ἔμπορος — Vachon - Lubert, ἔμπορος.

Ἡ Φιλελληνικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Λυῶνος, εἰς τοὺς κόλπους τῆς ὁποίας περιλαμβάνοντο εἰς βουλευτῆς καὶ τρία μέλη¹ τῆς Ἀκαδημίας τῆς πόλεως, συνέδεσε τὸ ὄνομα αὐτῆς πρὸς τὴν τελευταίαν φάσιν τῶν ἐκδηλώσεων συμπιεθείας πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους Ἑλληνας. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σημαντικὴν ἐνέργειαν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως ὑπῆρξεν ἡ Ἐκθεσις ἔργων τέχνης, διοργανωθείσα ὑπὸ συσταθείσης ἐπὶ τοῦτο εἰδικῆς ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ φιλελληνικοῦ Συλλόγου τῆς Λυῶνος. Τὴν 16ην Αὐγούστου ἀποστέλλεται εἰς τὸν τύπον² ἐγκύκλιος τῆς Ἐπιτροπῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτίθενται λεπτομερῶς οἱ σκοποὶ τῆς νέας φιλανθρωπικῆς ἐκδηλώσεως καὶ καλοῦνται οἱ καλλιτέχναι τῆς πόλεως νὰ συμβάλουν διὰ τῆς προσφορᾶς ἔργων τέχνης καὶ ἐτέρων ἀντικειμένων εἰς τὴν ἀποτελεσματικὴν βοήθειαν τῶν πτωχῶν οἰκογενειῶν τῆς Λυῶνος, μαστιζομένων ὑπὸ τῆς ἀεργίας, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀνακούφισιν τῶν δεινῶν θυμάτων τῆς ἀλώσεως τοῦ ἡρωϊκοῦ Μεσολογγίου. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐκθέσεως ταύτης ἀξιόλογον

21) DUGAS — MONTBEL, GILIBERT καὶ PRUNELLE.

22) INDEPENDANT, ἀριθ. Φ. 93, σ. 2α, 18 Αὐγούστου 1826. JOURNAL DU COMMERCE, ἀριθ. Φ. 417, σ. 2α. 20 Αὐγούστου 1826. Ἡ ἐν λόγῳ ἐγκύκλιος ἀπεστάλη ὡσαύτως εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς πόλεως καὶ εἰς τοὺς θεράποντας τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν.

βοήθειαν παρέσχον καὶ αἱ δημόσιοι ὑπηρεσίαι τῆς πόλεως, ἐνῷ ἀντιτιθέμεναι εἰς τὴν φιλελληνικὴν κίνησιν ἐφημερίδες ἐπεδοκίμασαν τὴν ἀνωτέρω ἐκδήλωσιν, ἐφ' ὅσον αἱ εἰσπράξεις προωρίζοντο κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπὲρ τῆς ἐνισχύσεως ἀπόρων ἐργατῶν τῆς πόλεως.²³

Εἰς τὰς στήλας τῶν ἐφημερίδων ἐδημοσιεύθησαν ὡσαύτως πολυάριθμα λογοτεχνικὰ κείμενα ἕμμετρα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μαρτυροῦντα περὶ τῆς ἀπαιτήσεως τὴν ὁποίαν ἔσχεν ἐπὶ τῶν λογοτεχνικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν κύκλων τῆς Αὐθῶνος ὁ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶν τῶν προγόνων ἡμῶν. Προεισαγωγικῶς πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ὅτι τὰ δημοσιευθέντα εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον ποιήματα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην δὲν παρουσιάζουν κατὰ κανόνα μεγάλην λογοτεχνικὴν ἀξίαν. Συντιθέμενα πολλάκις, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπήρειαν τῶν γεγονότων, ἐντὸς βραχυτάτου χρονικοῦ διαστήματος, ἐνίοτε μάλιστα ὑπὸ ἀγνώστων στιχοπλόκων, πλὴν ἀκραιφνῶν φιλελλήνων, τὰ ἐν λόγῳ ποιήματα οὐδόλως ἀπέβλεπον εἰς τὴν διεκδίκησιν λογοτεχνικῶν δαφνῶν, ἀλλ' εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος καὶ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν πρακτικῆς φύσεως ἐκδηλώσεων συμπαθείας ὑπὲρ τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι τὰ ποιήματα ταῦτα ἀναφέρονται ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς συγκεκριμένους φιλελληνικὰς ἐν Αὐθῶνι ἐκδηλώσεις, ὡς ὁ διοργανωθείς ἔρανος, ἡ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων παράστασις τῆς τραγωδίας «Λεωνίδας» τοῦ Richal'd καὶ ἡ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἀφίξεως τοῦ Σατωβριάνδου δοθεῖσα συναυλία εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ Χρηματιστηρίου, ἀφ' ἐτέρου δὲ εἰς γεγονότα τῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς ἡ πτώσις τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ἥρωϊκὸς θάνατος τοῦ Μάρκου Μπότσαρη καὶ τὰ κατηγορήματα τοῦ Κανάση. Ὑπάρχουν τέλος ποιήματα ἀναφερόμενα κατὰ τρόπον γενικὸν καὶ ἀνώνυμον εἰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐξαίροντα κατὰ κανόνα τὸν ἥρωϊσμόν τῶν ὑποδούλων ἀγωνιστῶν, διεκτραγωδοῦντα τὰς συμφορὰς αὐτῶν καὶ ψέγοντα ἐντόνως τὴν ἀδιαφορίαν τῆς Δύσεως πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν ὁμοθρήσκων ἀδελφῶν τῆς Ἀνατολῆς. Τὰ κυριώτερα θέματα περὶ τὰ ὁποῖα στρέφεται ἡ ἀνωτέρω φιλελληνικὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς Εὐρώπης ὀφειλομένη εὐγνωμοσύνη πρὸς τὴν μητέρα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἔξαρσις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ μεγαλείου, ἡ ἀπέχθεια πρὸς τὴν μακραιώνα δουλείαν ἐνδόξου ἄλλοτε λαοῦ, ὁ ἐνθουσιασμός ἐκ τῶν ἥρωϊκῶν ἐπιτευγμάτων τῶν ἀγωνιστῶν, ἡ περιγραφή τῆς δυστυχίας τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ καὶ ἡ αὐστηρὰ κριτικὴ τῆς ἀρνητικῆς στάσεως τῶν κυβερνήσεων τῆς Εὐρώπης ἔναντι τῆς ἱερᾶς ὑποθέσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἀξιοσημείωτον ὡσαύτως εἶναι ὅτι εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐπικολυρικὰ ποιήματα εἶναι ἐμφανεστάτη ἡ ἐπίδρασις τοῦ ρωμαντισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἤκμαζε κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς τὴν Γαλλίαν. Τὸ χρῶμα τῆς Ἀνατολῆς, αἱ ἰδιόζουσαι συνθήκαι τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος καὶ τὰ ἥρωϊκὰ κατορθώματα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀνεξαρτησίας παρεῖχον τὴν εὐκαιρίαν εἰς τοὺς ποιητὰς, ὅπως προσαρμοσθοῦν πρὸς τὰς λογοτεχνικὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς τῶν. Τῆς ρωμαντικῆς ὅμως διαθέσεως ὑπερσχύει ὁ διδακτικὸς τόνος, διότι ἅπαντες οἱ φιλέλληνες ποιηταὶ τῆς Αὐθῶνος ἀποσκοποῦν νὰ συγκινήσουν τοὺς ἀναγνώστας αὐτῶν καὶ νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν ὁμοθρήσκων ἀδελφῶν τῆς Ἀνατολῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς εὐσεβείας καὶ ἐκ τῆς φιλανθρωπίας τῆς κοινῆς γνώμης τῆς Δύσεως.

Ἐπανειλημμένως ἡ ἐφημερὶς «Journal du Commerce» διωργάνωσε ποιητικούς διαγωνισμούς, οἱ ὁποῖοι συνήθως εἶχον ὡς θέμα ἐπίκαιρα γεγονότα. Ἡ

23) Τὸ ἥμισυ τῶν εἰσπράξεων, ἥτοι τρεῖς χιλιάδες φράγκα, ἀπεστάλη εἰς τὸν ἐν Γενεύῃ διαμένοντα φιλέλληνα Ἐϊνάρδον ὑπὲρ τοῦ συγκεκριμένου σκοποῦ τῆς ἐξαγορᾶς δούλων Ἑλλήνων ἢ τῆς παροχῆς πολεμοφοδίων εἰς τοὺς ἀγωνιστάς.

έφημερίς καθόριζεν έκ τῶν προτέρων ζεύγη τινά ὁμοιοκαταληκτουσῶν λέξεων, τὰς ὁποίας οἱ μετέχοντες τοῦ διαγωνισμοῦ ὤφειλον νά χρησιμοποιήσουν κατὰ τὴν δεδομένην σειράν. Εἰς τὸ φύλλον²⁴ τῆς Κυριακῆς 13ης Αὐγούστου 1826 δημοσιεύονται αἱ ὑπὸ συνδρομητοῦ τινος τῆς ἐφημερίδος ἀποσταλεῖσαι ὁμοιοκαταληξίαι, αἵτινες ἔδει ὅπως τεθοῦν εἰς τὸ τέλος ἰσαριθμῶν ἀλεξανδρείων²⁵ στίχων. Ὡς προθεσμία ὑποβολῆς τῶν ποιημάτων ὠρίζετο ἡ 21η τοῦ μηνὸς καὶ ὡς ἔπαθλον διὰ τὸν νικητὴν ἀντίτυπον τῶν τετρατόμων ἔργων τοῦ Ρακίνα, προσφερθέντων ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου συνδρομητοῦ, ὅστις καὶ ἀπέστειλε τὰ ζεύγη τῶν ὁμοιοκαταληξίων. Οὕτως ἐκτὸς τῆς ὁμοιοκαταληξίας προκαθωρίζετο αὐστηρῶς τὸ μέτρον καὶ ὁ χρόνος συνθέσεως τῶν ποιημάτων. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι, ἂν καὶ οὐδὲν ἀναφέρεται περὶ τοῦ περιοχομένου τῶν ὑποβληθησομένων εἰς τὸν διαγωνισμόν στικουργημάτων, ἅπαντα ἔχουν ὡς ὑπόθεσιν τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἡρωϊκὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο ἐρμηνεύεται οὐχὶ μόνον ὑπὸ τῆς ἐπικαιρότητος καὶ τῶν φιλελληνικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐφημερίδος ταύτης, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς προθέσεως τοῦ ἐπινοήσαντος τὰ ζεύγη τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν συνδρομητοῦ, ὅστις ἀναμφισβητήτως διεπνέετο ὑπὸ ἀκραιφνῶν συναισθημάτων συλλαβείας πρὸς τοὺς διεξάγοντας δεινὸν ἀγῶνα Ἑλλήνας. Ἀπλῇ παράθεσις τῶν ὁμοιοκαταληκτουσῶν λέξεων πείθει ὅτι οἱ τριάκοντα στίχοι ἐκάστου τῶν διαγωνισθέντων ποιημάτων μόνον εἰς τὴν ἐθνικὴν ἐξέγερσιν τοῦ 1821 θά ἠδύναντο, ὅπως ἀντλήσουν τὸ περιεχόμενον αὐτῶν: *attendrie - patrie, pastrepas, vengeance - arrogance, horreur - ardeur, grossiere - meurlriere, mort - Pector, funeraires - adversaires, irrites - calamites, triomp-hante - fumante, remparts - ctendards, destinee - infortunee, Argos - Travaux, Pamentable - irrevocable, impuissant*²⁶.

Εἰς τὸ φύλλον²⁷ τῆς 23ης Αὐγούστου ἀνακοινοῦται τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ διαγωνισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ὑπεβλήθη μέγας ἀριθμὸς στικουργημάτων. Οὕτω τὸ βραβεῖον ἀπονέμεται εἰς τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ὁ Μάρκος Μπότοσαρης εἰς τὰς Θερμοπύλας» ποίημα, ἀνῆκον εἰς J.O. ὅστις καὶ προσκαλεῖται, ὅπως διέλθῃ ἐκ τῶν γραφείων τῆς ἐφημερίδος πρὸς παραλαβὴν τοῦ ἐπάθλου. Ἡ σύνταξις τῆς ἐφημερίδος²⁸ παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι εἰς τὸν διαγωνισμόν ὑπεβλήθησαν εἴκοσι καὶ ἑξὶ ποιήματα, τονίζει ὅτι ἡ ἀπονομὴ τοῦ βραβεῖου ἀπέβη ἔργον δυσχερὲς ἔνεκα τῶν ἰδιαιτέρων προτερημάτων πολλῶν συμμετοχῶν καὶ ἀναφέρει ὅτι ἡ τελικὴ κρίσις ἐπετεύχθη τῇ συμβολῇ εἰδικῶν προσώπων ἐκ τῶν λογοτεχνικῶν κύκλων τῆς Αὐῶνος. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι τὸ βραβευθὲν ποίημα παρὰ τὰς δυσχερείας, ἃς παρενέβαλεν ἡ προκαθωρισμένη ὁμοιοκαταληξία, παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι δὲν στερεεῖται οἰστρου, δυνάμειος καὶ ἐπικοῦ μεγαλείου. Ἐξ ἀπόψεως περιεχομένου τὸ ποίημα τοῦτο οκταγραφεῖ ἐν συντομίᾳ τὸ πορτραῖτον τοῦ Μάρκου Μπότοσαρη καὶ ἐξυμνεῖ ἰδιαιτέρως τὴν ἡρωϊκὴν ἀπόφασιν αὐτοῦ, ὅπως ἀγωνισθῇ μέχρις ἐσχάτων πρὸς ἀνάστασιν τοῦ ὑποδούλου Γένους καὶ ἀνανέωσιν τῶν ἐνδόξων κατορθωμάτων τῶν ἀρχαίων προγόνων ἡμῶν:

24) Ἀριθ. Φ. 414, σ. 4η.

25) Οὕτως ἐκαλεῖτο ὁ δωδεκασύλλαβος τῆς κλασσικῆς γαλλικῆς ποιήσεως.

26) Οἱ ποιηταὶ εἶχον τὴν ἐλευθερίαν ἐκλογῆς τῆς ὁμοιοκαταληκτοῦσης μετὰ τοῦ ἐπιθέτου IMPUISSANT λέξεως, ὡς καὶ τοῦ ζεύγους ὁμοιοκαταληξίας τῶν δύο τελευταίων στίχων.

27) Ἀριθ. Φ. 418, σ. 3η.

28) Ἀριθ. Φ. 419, σ. 2α, 25 Αὐγούστου 1826.

MARKO BOTZARIS AUX THERMOPYLES

.....il tombe

El a victoire en deuil s'élève de sa tombe.

(REGULUS de M. Arnaud).

Sur le déclin du jour, d'une voix attendrie
 Chantant Léonidas mourant pour sa patrie,
 Botzaris, dont la gloire accompagne le pas,
 Médite un grand projet, et rêve à son trépas.
 « Là sont nos oppresseurs, amis, dit - il, vengeance!
 » Du superbe Ottoman abaissons l'arrogance,
 » Portons JUSQU'EN SON CAMP le carnage et l'horreur.
 » Les ombres de la nuit secondent notre ardeur:
 » Libres et fiers enfants d'une tribu guerrière,
 » Allez, et saisissez votre arme meurtrière;
 » Que le glaive partout frappe et donne la mort...
 » Vous trouverez Achille à la tente d'Hector...
 » J'y cours... Je vois déjà sur leurs lits funéraires
 » Les cadavres sanglants de nos fiers adversaires.
 » Effaçons en un jour dans leurs FLANCS irrités
 » Trois siècles d'esclavage et de calamités.
 » Puisse après nous la croix HEUREUSE et triomphante
 » Planer sur les débris de la Mecque fumante!
 » Puisse la liberté relevant nos remparts,
 » Dans nos cités encore planter ses étendards!
 » C'est ici qu'autrefois Sparte fut destinée,
 » A sauver par ses fils la Grèce infortunée;
 » Suivons ce noble exemple, et qu'aux rives d'Argos,
 » Dans Athènes, partout on dise nos travaux.
 » La patrie est en deuil, et sa voix lamentable
 » Dicte de notre mort l'arrêt irrévocable...
 » Amis, qu'il s'accomplisse et rendons impuissant
 » Le vœu secret des rois et l'effort du croissant.
 Il dit, combat, expire... et la naissante aurore
 Annonce à l'univers que Sparte vit encore.

Ἡ ἐφημερίς L' Independent πιστεύει ὅτι διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν ὁπαδῶν τοῦ Σταυροῦ ἐναντίον τῆς ἡμισελήνου εἶναι ἀπαραίτητος ἡ συμμετοχὴ τῶν λογοτεχνικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν κύκλων εἰς τὴν φιλελληνικὴν κίνησιν, διότι ἡ τέχνη εἶναι ἰκανή, ὅπως προβάλῃ καὶ τονίσῃ ἐπιτυχέστερον τὸ δίκαιον αἶτημα τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ βαρβάρου δεσποτισμοῦ ἐγερθέντων Ἑλλήνων καὶ ὅπως διεγείρῃ τὰ συναισθήματα τοῦ ἐλέους καὶ τῆς ἐνεργητικῆς συμπαθείας, λαμβάνοντα εἰς τὰς καρδίας τῶν φύσει ἐσωστρεφῶν καὶ ψυχρῶν κατοίκων τῆς Λυῶνος. Τοιοῦτον νομίζομεν εἶναι τὸ νόημα τῆς κατωτέρω «Ἐκκλήσεως πρὸς τοὺς ποιητὰς καὶ καλλιτέχνας τῆς Λυῶνος», δημοσιευθείσης εἰς τὴν πρώτην σελίδα τοῦ φύλλου²⁹ τῆς 21ης Ἀπριλίου 1826:

29) Ἀριθ. Φ. 48, σ. 1η. Τὴν ἐκκλήσιν ταύτην υπογράφει ὁ συντάκτης τῆς ἐφημερίδος ALP, ὁ ὁποῖος ἐπανειλημμένως ἠσχολήθη περὶ τὰς φιλελληνικὰς καλλιτεχνικὰς ἐκδηλώσεις: Ἀριθ. Φ. 55, σ. 1η, 7 Μαΐου 1826 καὶ ἀριθ. Φ. 74, σ. 3η, 21 Ἰουνίου 1826.

«Εὐγενῆ τέκνα τῶν τεχνῶν, μουσοτραφεῖς ποιηταί, σεῖς τῶν ὁποίων ἡ λύρα, ὁ χρωστήρ, ὁ προπλάστηρ, διεγείρουν τὴν φαντασίαν καὶ ἀνάπτουσιν ἡμᾶς διὰ τοῦ ἱεροῦ πυρὸς τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ποιηταί, ζωγράφοι, γλύπται, μουσουργοί, σεῖς ἅπαντες οἱ καλλιτέχναι τῆς Ἀυῶνος θὰ παραμείνητε ἀσυγκίνητοι καὶ ψυχροὶ ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν ἱεράν ὑπόθεσιν τῶν Ἑλλήνων;

Οἱ ἀδελφοί ὑμῶν τῶν Παρισίων ἔδοσαν ὑμῖν τὸ παράδειγμα. Συναυλίας, φιλολογικαὶ συγκεντρώσεις, ἐκθέσεις ἔργων τέχνης, τὰ πάντα ἐχρησιμοποίησαν ἐκεῖνοι ἐπιτυχῶς.

Γνωρίζω ὅτι ἡ τυφλὴ τύχη ἀρνεῖται ὑμῖν πολλάκις τὰ δῶρα αὐτῆς, ἵνα παρασχητὲ ἀφειδῶς ταῦτα εἰς τὴν μετριότητα, ὅμως τὸ πνεῦμα ὡσαύτως εἶναι μία δύναμις.

Διάσημος τις ἡθοποιὸς ἔρχεται εἰς τὴν πόλιν ἡμῶν, ἵνα προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας τῆς σκηνικῆς ψευδαισθήσεως πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν δυστυχῶν Ἑλλήνων· ἔκτοτε αἱ ἐκ τῶν πλέον διακεκριμένων κυριῶν ἡμῶν ἐνεργοῦν καθημερινῶς ἔρανον κατ' οἶκον καὶ ἀποσπύρονται πεφορτισμέναι διὰ τοῦ χρυσοῦ τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ ὀβολοῦ τοῦ πτωχοῦ, τοῦ ὑστερήματος τῆς χήρας. Ἀὐτὸς φλέγεσθε, ὅπως καταστήτε κοινωνοὶ τοσαύτης ἀφοσιώσεως;

Μόνον, οὐδὲν θὰ ἐπιτελήτε διὰ τὰ ἡρωικά τέκνα τοῦ ἔθνους τούτου, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλετε τὰς ἐμπνεύσεις ὑμῶν, τὰς κλίσεις ὑμῶν, ἀκόμη καὶ τὰς καλὰς τέχνας, αἵτινες ἀποτελοῦν δι' ὑμᾶς πηγὴν τῶν ἡδίστων ἀπολαύσεων, τῶν εὐγενεστάτων ἐπιτυχιῶν;

Σκεφθῆτε ὅτι οἱ στίχοι τοῦ Τυρταίου ὠδήγησαν εἰς τὴν νίκην ἕν ἔθνους ὁλόκληρον.

Ἄ! σᾶς ἱκετεύω ἐν ὀνόματι τῆς δόξης ὑμῶν, ἐν ὀνόματι τῆς δόξης τῆς γενεθλίου πόλεως ὑμῶν, ἐπισπεύσατε, ὑψώσατε τὴν φωνήν, ἡς τὰ θέληγτρα τῶν τεχνῶν καὶ ἡ μαγεία τῶν στίχων προδιαθέτουν καὶ ἀνοίγουν τὰς καρδίας εἰς τὸν ἔλεον, εἰς τὸν ἐνθουσιασμόν καὶ εἰς ἅπαντα τὰ εὐγενῆ συναισθήματα. Μὴ ἀναμένετε, ὅπως ἡ ἄτεγκτος ἱστορία εἶπη, διηγουμένη τὰς σφαγὰς τῆς Ἑλλάδος:

«Ἀπασαὶ αἱ γενναῖαι ψυχαί, ἅπαντες οἱ καλλιτέχναι, ἅπαντες οἱ ποιηταί, ἅπαντες οἱ συγγραφεῖς τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ κόσμου ἤνωσαν τὰς προσπάθειάς αὐτῶν, ἵνα προκαλέσουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συγχρόνων αὐτῶν ἐπὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ σταυροῦ. Ἐνώπιον τῆς ἱερᾶς ταύτης ὑποθέσεως ἐξηφανίσθησαν καὶ ἀπεσθέσθησαν αἱ χαρὰς αἱ ὁροθεαῖαι ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς πατρίας, τῆς ἀμίλλης τῶν προσόντων, τῆς διαφορᾶς τῶν ἔθνων. Ὅ,τι ἐνδοξὸν ἐθροψεν ὁ κόσμος συνεκεντρώθη διὰ τῆς ἀγιωτατίας ἐνώσεως, ἐπὶ κεφαλῇ τῆς ὁποίας ἡκτινοβόλουν οἱ Μπάϋρον, οἱ Châteaubriand, οἱ Villemain· μόνον οἱ καλλιτέχναι καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἀυῶνος ἐτήρησαν σιγὴν».

Ἡ ἐκκλησίαις αὕτη εὗρε μεγάλην ἀπήχνησιν μεταξὺ τῶν λογοτεχνικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν κύκλων τῆς Ἀυῶνος, οἵτινες προέβησαν εἰς διοργανώσιν συναυλιῶν, χοροεσπερίδων, φιλολογικῶν συγκεντρώσεων, θεατρικῶν παραστάσεων καὶ ἐκθέσεων ἔργων τέχνης ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Περιττὸν νὰ λεχθῇ ὅτι αἱ ταχθεῖσαι ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐφημερίδες τῆς πόλεως ταύτης ἐνίσχυσαν παντὶ τρόπῳ τὰς ἀνωτέρω ἐκδηλώσεις. Εἰς τὴν εφημερίδα *Independant* μάλιστα, πρὶν ἀκόμη ὁ συντάκτης αὐτῆς ἀπευθύνει τὴν γνωσίτην ἐκκλησίαν, δημοσιεύεται τὸ ποίημα τοῦ L. M. Fontan ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «ᾠδὴ τοῦ Κανάρη» τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν εὐμενεστάτην διάθεσιν τῶν ὑπηρετῶν τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς ὑποθέσεως. Τὸ ποίημα παρουσιάζεται ὑπὸ μορφὴν διαλόγου μεταξὺ Κανάρη καὶ

χοροῦ ἐξ Ἑλλήνων ναυτικῶν, ἀναφέρεται δὲ εἰς τὸ προσφιλὲς ποιητικὸν θέμα τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ ἐπιγνησθέντος πλοίου πρὸς καταναυμάχου ἐκθρικῶν ναυτικῶν δυνάμεων καὶ συμβολὴν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Τὰ ρωμαντικὰ στοιχεῖα ἀφθονοῦν τόσοις εἰς τὴν μορφήν ὅσον καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐν λόγῳ στικουργήματος. Οὕτως ὁ ποιητὴς προβάλλει κατὰ τὰς συνταγὰς τῆς γαλλικῆς ρωμαντικῆς σχολῆς τὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν ἡρώων αὐτοῦ ἐπὶ τῆς περιγραφομένης φύσεως. Ὁ ἰσχυρὸς ἄνεμος προσαρμόζεται πρὸς τὴν ὁρμὴν καὶ τὴν ἀποφασιστικότητα τῶν ἀγωνιστῶν, ὁ ἔναστρος οὐρανὸς ἀντικατοπτρίζει τὰς ἐλπίδας τῶν υποδούλων πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος αὐτῶν, ἐνῶ ἡ θύελλα τῶν παρελθόντων ἐτῶν ἀποτελεῖ συμβολικὴν ποιητικὴν ἔκφρασιν τῆς βαρβάρου τουρκικῆς δουλείας, ἡ ὁποία ὅμως ἀπέτυχεν, ὅπως συντρίψῃ τοὺς ὑπὸ τὸ πέλμα αὐτῆς διαβιοῦντας. Οἱ λόγοι τοῦ Κανάρη, περιλαμβανόμενοι εἰς τρεῖς στροφάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη εἶναι ὀκταστίχος καὶ αἱ ἐπόμεναι δύο πεντάστοιχοι ἐκφράζουν τὴν γενναϊότητα, τὰ πατριωτικὰ συναισθήματα καὶ τὴν πεποίθησιν τῶν ἀγωνιστῶν εἰς τὴν τελικὴν νίκην ἐπὶ τῶν βαρβάρων κατακτητῶν καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ ἐνδοξοῦ ἑλληνικοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἀντιθέτως ἡ συμμετοχὴ εἰς τὸν διάλογον τοῦ χοροῦ τῶν ναυτικῶν εἶναι ἀσήμαντος καὶ ἐστερημένη παντὸς ἐνδιαφέροντος, περιοριζομένη εἰς τὴν ἐπανάληψιν τῆς αὐτῆς τετραστίχου στροφῆς, ἐν εἴδει ἐπωδοῦ, εἰς τὸ τέλος τῆς ὁμιλίας τοῦ πρωταγωνιστοῦ. Εἰς τὴν τελευταίαν στροφὴν ἐπιβαίνει ὁ ποιητὴς, ἵνα περιγράψῃ τὴν ἔναστρον νύκτα καὶ ἐναρμονίῃ τὴν κίνησιν τοῦ πλοίου, τοὺς κτύπους τῆς καρδίας τῶν ἡρώων καὶ τὸν ψιθυρὸν τῆς αὔρας. Ἡ μορφή τοῦ ποιήματος ἀκολουθεῖ ὡσαύτως τοὺς κανόνας τοῦ ρωμαντισμοῦ. Ἐναλλαγὴ διαφόρων μέτρων, δωδεκασυλλάβων καὶ ὀκτασυλλάβων στίχων καὶ σύνθεσις στροφῶν, ἀποτελουμένων ἐκ περιττοῦ ἀριθμοῦ στίχων, πρὸς ἐπίτευξιν ποικίλων ρυθμῶν διὰ τῆς ὁμοιοκαταληξίας. Παρὰ ταῦτα, ἀν καὶ ὁ ποιητὴς ἀπέφυγε τὸν φορτικὸν ρητορισμὸν, τὸ Ἄσμα τοῦ Κανάρη δὲν εἶναι ἀντάξιον εἰς δύναμιν καὶ πνοὴν τῶν ἡρωικῶν κατορθωμάτων τοῦ τολμηροῦ πυρπολητοῦ.

CHANT DE CANARIS

CANARIS

Le vent du nord enfle nos voiles:
 Au combat! Soyons prêts, matelots;
 Voyez - vous dans les cieux scintiller les etoiles?
 Entendez - vous gronder les flots?
 De nos derniers adieux saluons ce rivage,
 Saluons ces bords protecteurs,
 Et cette anse tranquille où longtemps de l'orage
 Nous avons bravé les fureurs.

Choeur des matelots Grecs

Nous vous saluons tous, rivage, anse tranquille,
 Et vous, superbe Hydra, qu' environnent les mers;
 C' est nous qui les premiers avons brisé vos fers,
 Comme on brise un roseau fragile.

CANARIS

Tremblez, orgueilleux Ottomans:
Le bronze destructeur, la flamme vengeresse,
De ce vaste Archipel chasseront nos tyrans,
Et nos mâts pavoisés apprendront à la Grece
Que ses guerriers sont triomphants

Choeur des matelots Grecs

Nous vous saluons tous, rivage, anse tranquille
Et vous, superbe Hudra, qu' environnent les mers;
C' est nous qui les premiers avons brisé vos fers,
Comme on brise un roseau fragile.

CANARIS

Croix sainte! Drapeau glorieux!

Dans la riche Stamboul tu flotteras encore;
Venez nous recevoir, mânes de nos aïeux;
Vaisseau de Canaris, sur les flots du Basphore
Trace un sillon victorieux!

Choeur des matelots Grecs

Nous vous saluons tous, rivage, anse tranquille,
Et vous, superbe Hudra qu' environnent les mers,
C' est nous qui les premiers avons brisé vos fers,
Comme on brise un roseau fragile.

Déjà l' astre des nuits levant son front d' argent,
De ses molles clartés blanchissait les nuages;
De son léger frémissement
Une brise embaumée agitait les cordages;

Une ardente jeunesse aux sublimes concerts
Répond. Le vaisseau part. On écoute, immobile,
Et ces eccents lointains frappent toujours les airs:
C' est nous qui les premiers avons brisé vos fers,
Comme on brise un roseau fragile.

L. M. FONTAN

Ἑτέραν σημαντικὴν λογοτεχνικὴν ἐκδήλωσιν ἀποτελεῖ ὁ ὑπὸ τῆς ἰδίας ἐφημερίδος προκηρυχθεὶς ποιητικὸς διαγωνισμὸς τὴν 10ην Φεβρουαρίου 1826, ἐπ' εὐκαιρίᾳ σκηνικῆς διδασκαλίας εἰς Μασσαλίαν τῆς τραγωδίας «Λεωνίδα» ὑπὸ τοῦ θιάσου τῆς Δεσποινίδος Georges. Κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ διαγωνισμοῦ τὰ ὑποβαλλόμενα πρὸς κρίσιν ποιήματα ἔπρεπε νὰ ἀναφέρονται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν συγκίνησιν νεαροῦ τινος Ἑλλήνου παρακολουθοῦντος τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὥραίας τραγωδίας τοῦ Pichald, ἡ ὁποία ἐξυμνοῦσα

τὸν ἄθλον τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Περσῶν, ὑπαινίσσεται τὴν ἐξέγερσιν τῶν ἀπογόνων τῶν Μαραθωνομάχων πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ μοσητοῦ τουρκικοῦ δεσποτισμοῦ. Περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ διαγωνισμοῦ γνωρίζομεν μόνον ὅτι τὸ βραβεῖον ἀπενεμήθη εἰς τὸ στιχοῦργημα «Un jeune Hellène à une représentation de Léonidas» τοῦ ἐνθέρμιου φιλέλληνο καὶ γνωστοῦ ἐπιφυλλιδογράφου J. Arago. Ἡ ἐφημερίς περιορίζεται εἰς τὸ νὰ δημοσιεύσῃ τὸ βραβευθὲν κείμενον εἰς τὸ φύλλον τῆς 12ης Μαρτίου 1826³¹, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν συμμετοχῶν εἰς τὸν διαγωνισμὸν.

Ἐκτὸς τῶν ἐφημερίδων *Indépendant* καὶ *Journal du Commerce*, εἰς τὰς στήλας τῶν ὁποίων ἐφιλοξενήθησαν πολυάριθμα φιλελληνικὰ ποιήματα, καὶ τὸ ἐπίσημον ὄργανον τῶν φιλελληνικῶν κύκλων εἰς Λυῶνα *Eclaireur du Rhône* ἐδημοσίευσεν ὠρισμένα ἔμμετρα κείμενα, ἀναφερόμενα εἰς τὸν διενεργηθέντα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἔρανον. Ὡς ἤδη ἐλέχθη ἡ ἐφημερίς αὕτη ἀπέδωκε μεγάλην σημασίαν εἰς τὰς πρακτικῆς φύσεως ἐνεργείας πρὸς οὐσιαστικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων καὶ προέβη εἰς τὴν ἐναρμόνισιν τῶν δημοσιευμάτων τῆς φιλολογικῆς στήλης αὐτῆς πρὸς τὴν ἐν λόγῳ κατεύθυνσιν. Ἀναμφισβήτητον πάντως εἶναι ὅτι ὁ ἡμερήσιος τύπος τῆς Λυῶνος ἐξαιρᾷ τῶν ἐφημερίδων *Gazette Universelle de Lyon* καὶ *Echo de l'Univers*, προέστη τῆς λογοτεχνικῆς φιλελληνικῆς κινήσεως ἐν Λυῶνι, ὅχι μόνον διὰ τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὰς στήλας αὐτῶν ποιημάτων περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς προβολῆς καὶ εὐμενοῦς κριτικῆς τῶν εἰς ἰδίαιτερα τομίδια ἐκδοθέντων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην φιλελληνικῶν ποιημάτων, διαδραματίσας οὕτω τὸ πρῶτον ρόλον εἰς τὰς ἐκδηλώσεις συμπαθείας πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους δεινῶς ὑπὲρ ἐλευθερίας Ἑλλήνας τῶν κατοίκων τῆς Λυῶνος.

31) Ἄρτιθ. Φ. 31, σ. 3—4.

Ἀλῆ - Πασᾶς

υ

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Α΄

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Ἀθαν. Λιδωρίκης

ΠΑΝΟΥ ΓΡΙΣΠΟΥ

Η ΑΡΓΙΘΕΑ

ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΟΥ '21

Όταν ό κ. Δημοσθένης Κόκκινος με έκάλεσε νά στείλω τή συνεργασία μου στο τεύχος τής «Ήπειρωτικής Έστίας» τό αφιερωμένο στα έκατο-
πενηντάχρονα τής εθνικής παλιγγενεσίας, τόν παρεκάλεσα νά δεχθῇ νά γρά-
ψω όχι γιά τήν κυρίως Ήπειρο, αλλά γιά μιὰ γειτονικιά περιοχή τής Ήπει-
ρου, πού μπορεί νά εἶναι τόσο Ήπειρος, όσο και οποιοδήποτε άλλο κομμάτι
τής Ήπείρου. Μά αὐτό τό κομμάτι ἔχει τοῦτο τό ξεχωριστό, εἶναι, μπορῶ νά
πῶ, μιὰ ἄγνωστη χώρα καί οἱ περιπέτειές της στήν ἐποχή τοῦ τούρκικου καί
τῆς ἐπανάστασης καί στα κατοπινά ἀκόμα χρόνια, τόσο ἄγνωστες ὅσο κι' ἡ ἴδια.

Ἡ χώρα αὐτή εἶναι ἡ Ἀ ρ γ ι θ έ α.

Σφηνωμένη ἀνάμεσα στή Θεσσαλία, τήν Εὐρυτανία, τήν Ήπειρο, μοιά-

Τοπογραφικός χάρτης τῆς Ἀργιθέας. Κλίμαξ 1:3,333.000

ζει σάν παραπεταμένη καί καμμιὰ γεωγραφική διαίρεση δέν τήν ἀναγνωρίζει
σάν κομμάτι ἀπό τόν ἐαυτό της. Πρίν ἀπό τήν Ἐπανάσταση ἦταν ἓνα κομμάτι
ἀπό τή μεγάλη χώρα, τ' Ἀγραφα με τ' ὄνομα. Ὅμως ὅταν χάραζαν τὰ σύνορα

ανάμεσα στο τούρκικο και στο νεογέννητο βασίλειο, την Ελλάδα, την άφησαν έξω από το ελληνικό και την είπαν Θεσσαλία. Και αά Θεσσαλία έμεινε τούρκικο μέχρι τα 1881, ακόμα πενήντα χρόνια σκλαβιά. Κι' όταν έγινε ελληνικό την προσκολλήσανε στο Νομό των Τρικάλων κι' έτσι έμεινε για χρόνια, ίσαμε που έγινε ο Νομός Καρδίτσας και τότε την πήγανε στην Καρδίτσα όπου και μένει μέχρι σήμερα. "Όμως άσχετα τί λένε τα χαρτιά, οι τόποι και οι λαοί έχουν τη δική τους γεωγραφία που τη δημιουργούν οι εύκολιες συγκοινωνίας, τα παζάρια, οι τόποι εργασίας κι' άλλοι τέτοιοι παράγοντες, οικονομικοί το πιο πολύ. "Έτσι ή Κάτω Άργιθέα ανέκαθεν πήγαινε στην Άρτα και με τον Άρτινό τόπο «πολιτευότανε». Η Απάνω Άργιθέα πήγαινε στο Μουζάκι

Άργιθέα: "Όλο βράχια, γκρεμοί και σάρες...

και με τον τρικαλινό τόπο «πολιτευότανε». Και μόνο Καρδίτσα δεν ήξερε ποτέ της.

Τρακόσιες τριάντα πέντε χιλιάδες στρέμματα τόπος, ή Άργιθέα, έχει 24 χωριά που σχηματίζουν είκοσι κοινότητες σήμερα. Ό πληθυσμός της ανεβαίνει σε 8.500 ψυχές. Στα 1900 είχαν 6.500 ψυχές. Πόσος ήταν παλαιότερα δεν ξέρω, μα αν λογαριάσουμε με τον αριθμό του 1900 πέφτουν 50 στρέμματα τόπος σε κάθε κάτοικο. Μια οικογένεια δηλ. με έφτά μέλη έχει τόπο 350 στρέμματα. Μπολικάδα θα πητε. Άλλίμονο! Η Άργιθέα είναι όλο βράχια, γκρεμοί και σάρες. Κι' αν είναι «άγνωστη» χώρα, όπως είπα, είναι

γιατί κανένας δρόμος δὲ βγάζει στήν Ἀργιθέα, γιατί ἕνα γύρω τὴν κλείνουν πανύψηλα βουνὰ καὶ καταμεσῆς, κάθετα λὲς πάνω στὸ στήθος της, ἡ Καραβά με τὰ δυὸ χιλιάδες ἑκατὸ τόσα μέτρα της. Κι' ἕνα γύρω της φοβεροὶ βραχοφρουροί, κατὰ τὸ βορρὰ ἡ Τσοῦκα καὶ ἡ Καραβούλα, κατὰ ἡλίου ὁ Τύμπανος, ἡ Καζάρμα καὶ τὸ Μποτσικάκι, κατὰ τὸ νοτιὰ, ἡ Ἀφωρεσμένη, τὸ Ντελὴ Δήμου καὶ ἡ Τσουρνάτου, κατὰ τὴ δύση ἡ ρεματιά τοῦ Ἀσπρου.

Ἐδῶ χαμηλώνει ἐπὶ τέλους τοῦτο τὸ βουνοκάμπι καὶ ξανοίγει ὁ τόπος. Τὸ Ρασδοβίζι, ἡ ποταμοκοιλιάδα τοῦ Ἀσπρου, μετὰ τὰ Τζουμέρκα πρὸς τὰ πάνω καὶ τὸ ἱστορικὸ Γρίμποβο πέρα βαθειά. Ἐδῶ ἅμα βρεθῆς δὲ χρειάζεσαι μεγάλη σοφία γιὰ νὰ καταλάβῃς ἀπὸ ποῦ ἦρθαν οἱ κάτοικοι στήν Ἀργιθέα. Τὸ ποτάμι ἀπλώνει καὶ ρηχαίνει κι' ἀφήνει ἕνα πληθος πόρους ἀπὸ ὅπου

Ὁ φοβερὸς Τύμπανος καὶ ὁ δρόμος πρὸς τὸ Μουζάκι

περνωδιαβαίνουν οἱ ἄνθρωποι πέρα δῶθε, ἀκόμα καὶ στήν ἐποχὴ τῆς πρὸ μεγάλης κατεβασιᾶς. Σ' αὐτοὺς τοὺς πόρους πρόσθεσε ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν τέχνη του καὶ ἄλλους πρὸ σίγουρους. Τὸ πρὸ σημαδιακὸ ἔργο εἴτανε τὸ μεγάλο μονότοξο γεφύρι κάτω ἀπὸ τὸ χωριὸ Λιάσκοβο ποὺ ἔβαλε καὶ τὸ ἔχτισαν στὸ 15ο αἰῶνα ὁ ἐπίσκοπος τῆς Λάρισας Βησσαρίωνας. Ὅταν τέλειωσε τὸ ἔργο ὁ ἐπίσκοπος στάθηκε στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ τόξου καὶ μετὰ τὸ μαῦρο ράσο του φάνταζε σὰν κοράκι. Ἀπ' αὐτό, θένε νὰ ποῦνε, πῶς πῆρε τ' ὄνομα Γεφύρι τοῦ κοράκου.

Μὰ πρὶν χτιστῇ τοῦτο τὸ γεφύρι ὑπῆρχε ἄλλο παλαιότερα, ἕνα μίλλι πρὸ ψηλά, στὴ θέση Ντρασκὸς ὅπου καταλήγει ὁ παλιὸς δρόμος ἀπὸ τὴ Βρε-

στενίτσα καὶ συνεχίζεται παραγμένος μέσα στὴ βραχοπλαγιά τοῦ Φέλλου¹.

Περνώντας τὸν Ἄσπρο, εἴτε κατὰ τὴν Ἀπάνω Ἀργιθέα τραβήξεις ἀκολουθώντας τὴν Κνισοβίτικα ποταμιά, εἴτε κατὰ τὴ Μεσαία, ἀκολουθώντας τὴ Πετριλιώτικα ποταμιά, εἴτε κατὰ τὴν Κάτω Ἀργιθέα κάμεις, θὰ βρεῖς παντοῦ ψηλὰ βουνὰ γιὰ ν' ἀπαγγιέψεις στὰ ριζὰ τους. Νιώθεις ἀσφάλεια κοντὰ σ' αὐτοὺς τοὺς μεγάλους προστάτες, νιώθεις μεγάλος σὰν βρίσκεσαι κοντὰ σὲ μεγάλους. Αὐτὸ τράβηξε τὸν κόσμο στὸν καιρὸ τῆς μεγάλης φυγῆς.

Εἴτανε τὸν καιρὸ ποὺ ἡ τούρκικη πλημμύρα φούσκωνε καὶ σκέπαζε τοὺς τόπους τοὺς ἐλληνικοὺς κι ἕνας ἀβάσταγος πόθος τοῦ κόσμου νὰ φύγη μακριὰ, νὰ βρεῖ κάπου λίγη ἀσφάλεια καὶ γαλήνη, τὸν κυρίευε.

«Γιὰ πρώτη φορὰ, γράφει ὁ ἱστορικὸς καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, στὴ μακραίωνη ἐλληνικὴ ἱστορία παρατηρεῖται παντοῦ μιὰ τόσο ζωντανή τάση γιὰ φυγὴ πρὸς ἀσφαλέστερα μέρη καὶ μιὰ μετατόπιση τῶν πληθυσμῶν σὲ τόσο σημαντικὴ ἔκταση».

Ἔτσι, ἄλλοι παρατοῦσαν τὶς πόλεις κι' ἔφευγαν πρὸς τὰ βουνά, ἄλλοι ἔφευγαν ἀπὸ τὰ βουνά καὶ κατέβαιναν στὶς πολιτείες, ἄλλοι ἀπὸ τοὺς γιαι-

Ξανάρθανε τὰ τόξα μὲ τὶς σαῖτες
(Pashley τόμ. II σ. 252) 16ος αἰὼν

λοὺς πήγαιναν κατὰ τὸ ἐσωτερικὸ κι' ἄλλοι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ κατὰ τοὺς γιαι-
λούς. Ἕνα μέρος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς φυγάδες ἦρθε καὶ κατοίκεψε στὰ ὄρεινά.

Μπουλούκια, μπουλούκια, οἱ φυγάδες, πεζοπορώντας δυὸ καὶ τρεῖς μέ-

1) Φέλλου σημαίνει βράχια, ἀλλὰ ἔχει μεταπέσει σὲ τοπωνύμια. Γράφω τὴ λέξη μὲ δύο λάμβδα, γιατί νομίζω πὼς εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀρχαία «φελλέα πεδία» ποὺ βρίσκουμε στὸν

ρες, σηκώνοντας στα χέρια ή στις πλάτες, όλο τους τὸ βίος, σπρώχνοντας μπροστά τους ἕνα κοπαδάκι ἀπὸ γίδια, δίχως κανένα ἄλλο ἐφόδιο, πάσκιζαν νὰ βροῦν τις πιὸ ἀπρόσιτες κι' ἀπόκρυφες βουνοπλαγιές γιὰ νὰ κουρνιάσουν. Νὰ πῶς κατοικήθηκε ἡ Ἀργιθέα στὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου τούρκικου.

Ὅμως τὸ ζήτημα δὲν εἶτανε νὰ βρεῖς μιὰ γωνιά νὰ γύρεις τὸ κεφάλι σου ἥσυχο μακριὰ ἀπὸ τοῦ Τούρκου τὸ μάτι. Τὸ ζήτημα εἶτανε νὰ μπορέσεις νὰ ζήσεις σ' αὐτὴ τὴν ἀφιλόξενη γωνιά, ὅπου τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης σὲ πολεμοῦσαν τὸ ἴδιο σκληρὰ ὅσο καὶ ὁ Τούρκος.

Ἀναλογίσου τὴ θέσῃ τοῦ βουνίσιου αὐτοῦ ἀγρότη, ποὺ γιὰ νὰ ζήσει δὲν ἔχει ἄλλο μέσο ἀπὸ τὴ γῆ. Αὐτὴ ἡ γῆ θέλει καλλιέργεια, ἀλλὰ γιὰ νὰ καλλιεργηθῇ χρειάζεται ξεχέρσωμα καὶ γιὰ νὰ ξεχερωθῇ χρειάζεται νὰ κοποῦν τὰ δασόδεντρα ποὺ τὴν σκεπάζουν: οἱ ἔλατοι, οἱ πεῦκοι, οἱ δέντροι, οἱ ὄξυές, οἱ φτελιές, τὰ πουρνάρια, ὅλα κοντολογὴς τ' ἀγριοκλάρια. Ὅλα αὐτὰ θέλουν κόπηση, μὰ τοσεκούρια δὲν ὑπάρχουν. Δὲ λέω πριόνια, γιατί τὸ πριόνι εἶναι ἀκόμα ἄγνωστο ἐργαλεῖο. Χρειάζονται ἀκόμα κασμάδες καὶ ἄξυνάρια γιὰ νὰ βγοῦν οἱ ρίζες καὶ οἱ ριζιμιές πέτρες, γιὰ νὰ γίνῃ ὁ τόπος κατάλληλος γιὰ ὄργωμα. Αὐτὰ ὅμως εἶναι πολυτέλειες. Αὐτὰ ὑπῆρχανε στὰ χρόνια τοῦ Ἡσόδου, τώρα δὲν ὑπάρχουν οὔτε «πυκτὰ» οὔτε «αὐτόγυα» ἀλέτρια. Ἡ ζωὴ ἔχει ἀναδιπλωθῇ κι' ἔχει γυρίσει πίσω χιλιάδες χρόνια. Μὰ κι' ἂν ἀκόμα ξεχερωθῇ ὁ τόπος καὶ σπαρθῇ, γιὰ νὰ καρπίσῃ χρειάζεται νὰ περάσῃ καιρὸς, καὶ οἱ ἀνάγκες δὲν περιμένουν.

Ἔτσι βρέθηκαν τὰ ρόγγια. Μὲ τὴ φωτιὰ τὰ δέντρα φεύγουν γρήγορα καὶ δίχως κόπο. Καὶ ἡ γῆς σπέρνεται στὰ πεταχτά, δίχως ὄργωμα, δίχως νὰ φύγουν ἀπὸ τὴ μέση οἱ καμένοι κορμοί, πάνω στὶς ἀποκουρὲς καὶ στὶς στάχτες. Καὶ ἡ σίκαλη, τὸ στάρι τοῦ βουνίσιου ἀγρότη, πετάει κάτι ψηλόκορμες καλαμιές ποὺ μπορεῖς νὰ θερίζεις ὀρθιος καὶ μὲ τὸ χαντζάρι — ποὺ νὰ βρεθῇ δρεπάνι.

Τί γίνεται ὅμως ὡς ποὺ νάρθῃ ὁ καιρὸς τῆς σοδειᾶς; Κάθε τόπος ἔχει, βλέπεις, τις εὐκολίες του. Ἀλλοῦ ἔβγαζαν τὴ φλούδα ἀπὸ τις φτελιές, τὴν καθούριζαν, τὴν ἄλεθαν καὶ μὲ τὸ ἀλεύρι αὐτὸ ζύμωναν ψωμὶ ποὺ τὸ ψήναν στὸ φούρνο. Ἀλλοῦ ἔψηναν κι ἔτρωγαν τὰ βαλάνια τῆς ὄξυᾶς κι' ἄλλοι τὰ βαλάνια ἀπὸ μερόδεντρο. Ἔβγαζαν καπᾶκια ἀπὸ τὰ ἔλατα καὶ πιπίλιζαν τὸ χυμὸ, τρυγοῦσαν τ' ἀγριομελίσια ποὺ φώλιαζαν στὶς κουφάλες τῶν δέντρων. Τυχεροὶ εἶσαν ἂν ὁ τόπος εἶχε καρυδιές, καστανιές, μηλιές, ἀγραπιδιές κι ἄλλα τέτοια καρποκλάρια. Ὑπῆρχανε καὶ τ' ἀγρίμια τοῦ λόγγου. λαγοί, περδίκια, ἀγριοκούνελα, ἀγριόγινδα. ζαρκάδια κι ἄλλα τέτοια. Μὰ πῶς τὰ πιάνεις; Λογὴς παγίδες καὶ δόκανα βγήκανε στὴ μέση, μὰ ξανάρθανε καὶ τὰ τόξα μὲ τις σαῖτες, ποὺ τις ἔφτασε ὁ Κολοκοτρώνης στὰ χρόνια τοῦ προπάππου του τοῦ Σεργίνη.

Ἔτσι ἄρχισε καὶ προχώρησε ἡ ζωὴ στὴν Ἀργιθέα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα. Μέσα στὸν πιὸ ἐχθρικό περίγυρο, στὴν πιὸ ἀφιλόξενη Φύση, μέσα σὲ κάθε λογῆς δυσκολίες. Κι' ὡστόσο, δὲ χρειάσθηκε ὁ ἄνθρωπος περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα γιὰ νὰ φτάσῃ τὴν ζήτημέρα.

Ὁ αἰῶνας ἀπὸ τὰ 1650 ἴσαμε τὰ 1750 εἶναι ἡ ἀκμὴ τῆς Ἀργιθέας.

Μὰ ποιά ἀκμή, μάλιστα γεωργικῆς περιοχῆς, συνοδεύεται ἀπὸ ἀνάπαυση καὶ ἄδεια... Μιλᾶμε γιὰ ἀκμή γιατί ὁ πληθυσμὸς ἔχει αὐξηθῇ, γιατί ὁ γεωργὸς ἔχει βῶδια νὰ ζέψῃ στὸ ἀλέτρι νὰ κάμει χωράφι, γιατί ὑπάρχει κασμάς, τοσεκούρι, χωράφι πραγματικό, ὄχι ρόγγι. Ἀλλὰ ὁ μόχθος τοῦ γεωργοῦ δὲν λγαστεύει μ' αὐτὰ καὶ ἡ σοδειὰ δὲν παύει νὰ εἶναι κρεμᾶμενη στὸν καιρὸ τῆς χρονιᾶς. Κι' ἀκόμη γιατί τὴ σίκαλη τὴν ἔχει ἀντικαταστήσει, ἂν καὶ ὄχι

όλοτελῶς, τὸ καλαμπόκι, καὶ τὸ σικαλόψωμο ἢ μπομπότα. Γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μὰς μιλάει κάποιος ντόπιος ποὺ ἔζησε τὴ ζωὴ ποὺ μὰς ἱστορεῖ καὶ ἔνιωσε τὸν πόνο τῶν συγχωριανῶν του.

Εἶναι ὁ μήνας ὁ σποριάς καὶ ὅλοι οἱ χωριανοὶ βρίσκονται στὰ χωράφια.

«Παντοῦ ἀκούονται καθαρές οἱ φωνές τῶν ζευγαράδων ποὺ παραχινοῦν τὰ καματερά τους, τὰ βελάσματα τῶν ζωντανῶν, κουδούνια, κυπριά, τσουκάνια, μιὰ βουκολικὴ μουσικὴ. Ὅλα αὐτὰ ἀνακατεμένα μὲ τὰ χαρούμενα ξεφωνητὰ τῶν παιδιῶν. τὰ κλάματα ἄλλων, τὶς διατέες ποὺ δίνονται ἀπὸ μεγάλες ἀποστάσεις, γιὰ τὸ σπόρο ποὺ τέλειωσε τοῦ μιανοῦ, γιὰ τὸ ὕνι ποὺ ἔκρουσε σὲ πέτρα καὶ ἔσπασε, τοῦ ἄλλου, τρίτου ποὺ δὲν τοῦ ἔφερε στὴν ὥρα ἡ γυναῖκα του τὸ κολατσό, κι' ἄλλα τέτοια. Ἀνθρώποι πᾶνε κι' ἔρχονται πέρα δῶθε. Ζωὴ καὶ κίνηση ποὺ θυμίζει νυρμικοφολιά. Ὅλοι τους ἀγωνίζονται τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς σὲ τοῦτο τὸ φτωχὸ τόπο ποὺ τοὺς ἔτυχε νὰ βρεθοῦν. Μὲ χίλια βάσανα καὶ μύριους λόπους πασχίζουν νὰ βγάλουν λίγο χῶμα ἀνάμεσα στὶς πέτρες γιὰ νὰ σπείρουν τὸ λιγοστὸ καλαμπόκι γιὰ ν' ἀλευρώσουν μῦλο» ἀν' ὁ καιρὸς τῆς χρονιᾶς τὸ θελήσει.

Ὡς ὅλη ἡ οἰκογένεια εἶναι στὸ χωράφι ἀπὸ τὰ χαράματα. Ὁ πατέρας ἔχει τὸ ἀλέτρι, μὰ πολὺ συχνὰ τὸ παρατάει γιὰ ν' ἀρπάξει τὸν κασμά νὰ βγάλῃ τὴν πέτρα ὅπου σκάλωσε τὸ ὕνι. Τὰ σκαλώματα αὐτὰ δίνουν τὸν καιρὸ καὶ στὰ δύσμοιρα βώδια, νὰ πάρουν κι' αὐτὰ μιὰν ἀνάσα. Ἡ μητέρα θὰ πάρῃ τὴν πέτρα ποὺ ἔβγαλε ὁ κασμάς νὰ τὴν ἀπιθώσῃ στὸν τοῖχο τοῦ χωραφιοῦ ποὺ στερεώνει τὸ λιγοστὸ χῶμα, κι' ἓνα ἀπὸ τὰ παιδιά, τὸ μεγαλύτερο ἀκολουθώντας τὸν πατέρα οἰχνεὶ σπειρὶ σπειρὶ τὸ καλαμπόκι σὲ κανονικὰ διαστήματα μέσα στὴν ἀδλακιά ποὺ ἀνοίξε τὸ ὕνι. Ἔτσι τὰ σπειριὰ χώνουνται βαθειὰ στὴ γῆ νὰ βροῦνε λίπα νὰ ριζώσουν καὶ ν' ἀσφαλιστοῦνε σύγκαιρα ἀπὸ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ, μὰ καὶ νὰ γίνε-ται οἰκονομία στὰ σπειριά. Ὅλοι οἱ ἄλλοι εἶναι ἀπασχολημένοι στὸ καθάρισμα τοῦ χωραφιοῦ ἀπὸ τὶς πέτρες, ποὺ λές καὶ φυτρώσουν κι' αὐτὲς κάθε χειμῶνα καθὼς τὸ χῶμα παρασύρεται ἀπὸ τὶς βροχές.

Ραγίζεται ἡ καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου νὰ βλέπει καὶ παιδάκια ἀκόμα, ποὺ μόλις ἄρχισαν νὰ κάνουν τὰ πρῶτα τους βήματα, νὰ πασχίζουν κι' αὐτὰ νὰ μιμηθοῦν τοὺς μεγάλους καὶ νὰ κυλῆσουν τὶς πέτρες. Μὰ καθὼς πέφτουν χάμω, τὰ ἀκοῦς νὰ ξεσχίζουν τὸν ἀέρα μὲ τὶς γοερὲς φωνοῦλες τους. Ἔτσι ἀρχίζει καὶ γι' αὐτὰ ἡ ζωὴ. Μαρτυρικὴ ἀπ' τὴν ἀρχή. Τώρα τὸ κάνουν σὰν παιχνίδι, ἐντελῶς ἀσυναίσθητα, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα θὰ γίνεῖ ρουτίνα τῆς ζωῆς. . .»².

Ἀκμὴ ὅμως δὲ σημαίνει ἀνάπαυση, ὅπως εἶπαμε. Σημαίνει ἴσως περιο-σσότερος μόχθος, γιατί ἡ ἀκμὴ φέρνει τὸν ὑπερπληθυσμὸ καὶ ὑπερπληθυσμὸς σημαίνει μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις παραγωγῆς. Κι' ἀλήθεια, τώρα ἔχουμε μιὰ ἔνταση τῆς παραγωγῆς, ὅχι μόνο γεωργία καὶ κτηνοτροφία, μὰ καὶ δασικὴ παραγωγή καὶ χειροτεχνία καὶ βιοτεχνία. Ἡ γεωργικὴ ἐκμετάλλευση ξαπλώ-νεται τώρα στὶς πλαγιὲς καὶ ἀνοίγονται χωράφια σὲ ἀπίθανα ψηλῶματα. Τὰ κοπάδια τῶν γιδιῶν πολλαπλασιάζονται, δίνει ὅμως τὸ παρὸν καὶ ἡ μικρὴ προβατοτροφία. Τὴν προβατοτροφία τὴ γέννησε ἡ ἀνάγκη τῆς ὑφαντικῆς, ὅχι τόσο γιὰ ἀτομικὲς ἀνάγκες, ὅσο γιὰ ἐμπορικὲς ἀνάγκες. Τὸ μαλλὶ στάθηκε ἡ πρῶτη ὕλη γιὰ τὴ βιοτεχνία τοῦ πανιοῦ ποὺ πῆρε μεγάλῃ ἔκταση, ἔφερε τὸ ἐμπόριο καὶ τὸ ἐμπόριο ἔφερε τὴ μεγάλῃ εὐημερίᾳ. Στὸς ἐργαστηριακοὺς ἀργαλειοὺς, ἐκάθισαν ἄντρες, ὅχι γυναῖκες καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ὑφαντῆ

Πλάτωνα.

2) Γεωργίου Στάθης, ἱερώς καὶ δασκάλου τῆς Στεφανιάδος «Ἀπὸ τ' Ἀγροφᾶς» σ. 88.

και άνυφαντή έδωσε τὰ αντίστοιχα έπωνύμια πού διατηρούνται άκόμα στ' "Αγραφα και στη Θεσσαλία.

"Εργα τής έκατονταετίας τής άκμής είναι στην 'Αργιθέα, οί δρόμοι και τὰ γεφύρια της, πού πολλά σώζονται άκόμα, οί βρύσες και γενικά τò δίχτυ για την ύδρευση πού σώζεται κι' αυτό και τέλος οί εκκλησιές, ένοριακές και μοναστηριακές και τὰ αναρίθμητα ξωκλήσια. Πλούσια ιστορημένες από λαϊκούς άγιογράφους, τέμπλα και θρόνοι και προσκυνητάρια και κορνίζες με θαυμάσια ξυλογλυπτική τής έποχής, αποτελούν σύγκαιρα και ιστορικά μνημεία πού μās δίνουν και κάποιες χρονολογίες. Τis περιέσωσε ό Δημήτρης Λουκόπουλος τόν καιρό πού έλαογράφησε στα "Αγραφα.

Ό ναός τής Παναγίας πού είναι τò καθολικό τής Μονής Σπηλιάς, έχει χρονολογία άνοικοδόμησης τò έτος 1736. Δυό φορητές εικόνες τού τέμπλου έχουν χρονολογία 1736 και 1737. Τò τέμπλο τής εκκλησιόας «έκαλλωπίσθη έν έτει 1779».

Φυσικά και τὰ σπίτια τών κατοίκων είναι μεγάλα, άνετα και με πολυτέλεια έπιπλωμένα και διακοσμημένα, γιατί παντού στα χρόνια εκείνα συναντάμε ένα μάταιο πόθο για επίδειξη.

"Όσον άφορά στα γράμματα και την παιδεία γενικά, μπορεί νά μην καλλιεργήθηκαν στην 'Αργιθέα, αλλά βρίσκουμε σ' αυτή την επίδραση πού άσκησε σ' όλη την περιοχή τών 'Αγράφων, ή Σχολή πού ίδρυσε στα 1650 ό Ευγένιος Γιαννούλης, ό Αιτωλός και πού είναι γνωστή με τόν τίτλο «Μουσείον 'Αγράφων» και πού είχε την έδρα της στα Μεγάλα Βραγγιανά. Είναι γνωστό πώς στη Σχολή αυτή δίδαξαν μεγάλοι τού γένους διδάσκαλοι, όπως ό Σέργιος Μακράιος, ό 'Αναστάσιος Γόρδιος και άλλοι. Σημάδια τής επίδρασης τής Σχολής έχουμε πολλά στην 'Αργιθέα, μ' όλο πού τò γραπτό ύλικό όσο υπήρχε κατεσπαρμένο στα χωριά, με τις έπιδρομές τών Τούρκων, τις θανατηφόρες έπιδήμες, την Έπανάσταση και τὰ κατοπινά κινήματα, καταστράφηκε και εξαφανίστηκε.

ΥΠΕΡΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Η οικονομική άνθιση πού παρατηρήθηκε στους 16ο και 17ο αιώνες και ό υπερπληθυσμός, δέν είναι άποκλειστικό φαινόμενο τής 'Αργιθέας. Στάθηκε γενικότερο φαινόμενο στις περιοχές τής ανατολικής, αλλά και τής δυτικής Λεκάνης τής Μεσογείου. Και είναι άποτέλεσμα τής ανάκαλυψης τών νέων χωρών πέρα από τούς ωκεανούς και τής ανάπτυξης τού έμπορίου. Οί δυτικές χώρες βρήκαν στις χώρες κάτω από την όθωμανική κυριαρχία άνοιχτές άγορές κατανάλωσης τών προϊόντων πού είχαν για έξαγωγή, αλλά και πηγές από πρώτες ύλες για τη βιομηχανία τους πού αναπτυσσότανε γοργά.

"Ετσι οί άσημοι και άγνωστοι 'Αργιθεάτες αναπτύξανε έμπορικές σχέσεις με τò 'Εξωτερικό, γνώρισαν τò διεθνές έμπόριο. ταξίδευαν όχι μόνο στη Σμύρνη και στην Πόλη, μα και στην «"Οστρυα» (Αύστρία) άνοίγοντας έμπορικούς σταθμούς και πλασσάρωντας τò πανί τους πού ήταν περιζήτητο, όπως οί άλλες κοινότητες τής Πίνδου, ή Συράκου και οί Καλλαρρύτες, πλασσάριζαν κατά τόν ίδιο τρόπο τὰ δικά τους βιοτεχνικά προϊόντα, τις ναυτικές κάπες και πρό παντός, σ' όλα τὰ λιμάνια τής Μεσογείου. Τò διεθνές έμπόριο έφερε έδω πάνω τόν πλούτο και άνοιξε τò δρόμο στη μετανάστευση πρòς τò 'Εξωτερικό και τò 'Εσωτερικό.

Πρòς τò 'Εξωτερικό έφευγαν οί έμπορευόμενοι πρòς τò 'Εσωτερικό, οί φτωχότεροι άγρότες, γιατί ή άκμη έφερε τη διαφοροποίηση τών κατοίκων και πλεόνασμα πληθυσμού πού δέν μπορούσε νά άπορροφηθι από τη ντόπια

βιοτεχνία. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ τρωτὸ σημεῖο ὅλων τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων ποὺ ἀνθίσαν στὸ κῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ὅταν ἐκάλυψαν τὸ βιοτικό τους κῶρο, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν πάρα πέρα, μεγαλώνοντας τὶς βιοτεχνίες τους καὶ ξαπλώνοντας τὸ ἐμπόριό τους, γιατί αὐτὸ δὲν τὸ ἐπέτρεπε ἡ ὀθωμανικὴ τιμαριωτικὴ οἰκονομία ποὺ βρίσκονταν στὴ βάση τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἐδῶ ἐρχόταν τώρα τὸ κοράνιο, ποὺ διάταζε «ἀποφύγετε καθε νεωτερισμό». Δουλεῖα στὸν ἀργαλειό, ναί. Αὐτὸ δὲ εἶτανε καταδικασμένη σὲ ἀσφυξία ποὺ προσωρινὰ τὴ θεράπευε μὲ τὴ μετανάστευση τοῦ πλεονάσματος τοῦ πληθυσμοῦ, φυσικὰ τοῦ φτωχότερου, στὸ Ἑσωτερικό. Ἔτσι ἔχουμε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μιὰ κίνηση πληθυσμίων ἀπὸ τὰ ὄρεινὰ πρὸς τὸν κάμπο, τὰ ἐμπορικὰ κέντρα καὶ τὰ λιμάνια.

«Πραγματικά, λέγει ὁ Βακαλόπουλος, μιὰ εὐτυχὴς σύμπτωση συνετέλεσε, ὥστε τὸ περίσσευμα τῶν ἐλληνικῶν, ὅσο καὶ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν ὄρεινῶν πληθυσμίων νὰ βοῇ διέξοδο (...) στὴν κίνηση ἐκείνῃ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν ταξιδιῶν, ποὺ ἀρχίζει νὰ παρατηρεῖται στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ καὶ γενικὰ σὲ ὅλον τὸν κόσμον, μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν νέων χωρῶν ἰδίως κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα» (ἐνθ' ἂν. τόμ. Β' σ. 336).

Κι' ἄλλου:

«Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀστικῶν κέντρων ποὺ μεγαλώνουν εὐνοοῦν τὴν παλινδρομικὴ κίνηση ἀπὸ τὰ ὄρεινὰ πρὸς τὰ πεδινὰ. Ἀπὸ τὶς ἄγονες καὶ φτωχὲς ὄρεινὲς περιοχὲς, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ διαθροῦν παρὰ ἓνα περιορισμένο ἀριθμὸ γεωργοκτηνοτροφικῶν καὶ βιοτεχνικῶν οἰκογενειῶν, ξεκινεῖται ὁλόενα καὶ ζωηρότερα ἓνα ρεῖμα πεινασμένων ἢ ὑποσιτισμένων καὶ ἀπελπισμένων ἀνθρώπων πρὸς τὰ κοντινὰ καὶ χαμηλὰ κέντρα...» (αὐτ. σ. 358).

Ἀγραφιῶτες καὶ Βορειοηπειρῶτες μεταναστεύουν κατὰ τὴ Θεσσαλία, τὴ Μακεδονία, ἀκόμα καὶ κατὰ τὶς βορειότερες κῶρες τῆς Βαλκανικῆς, οἱ δικοὶ μας Ἀργιθεάτες δὲν φαίνεται νὰ πῆγαν πὸ πέρα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἐγκατασταθήκανε μόνιμα στὰ ριζὰ τῶν Ἀγράφων, πάνω στὸ σύνορό τους μὲ τὸ θεσσαλικὸ κάμπο καὶ κοντὰ στὶς διάφορες πολιτείες.

Ὅσοι ἔφυγαν πρὸς τὸ Ἑξωτερικό, ἢ τουλάχιστο πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς, ποὺ δὲν πῆγαιναν στὴν τύχη, ἀλλὰ σὲ γνώριμα καταστήματα ἐμπορικὰ ποὺ τὰ εἶχαν Ἠπειρῶτες (Μοσχοπολίτες) καὶ Μακεδόνες (Κοζανίτες) ἐνίσχυσαν τὶς ἐλληνικὲς παροικίες καὶ εὐνοοῦμενοι ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια, τὴν ἐλευθερίαν ἐργασίας καὶ ἐμπορίου, παιδείας κλπ. ἐδημιούργησαν ἀνθηρὴν κατάστασιν. Ἐχτισαν ἐκκλησιὰς καὶ σχολεῖα, ἔβγαλαν ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ. ἀνεχτίμητα ἱστορικὰ δοκουμέντα γιὰ σήμερα, πῆραν στὰ χέρια τους ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ ἐμπόριο τοῦ τόπου καὶ βοήθησαν μὲ κάθε μέσον τὴν κίνηση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

Ἡ μετανάστευση καὶ ἡ ἀραίωση τοῦ πληθυσμοῦ, προσωρινὰ καὶ μερικά, βέβαια, ἀνακούφισε ἐκείνους ποὺ ἔμειναν. Ἀλλὰ τὴν κατάστασή τους ἤρθε νὰ τὴν ἐπιδεινώσει ἡ διοίκηση τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν πετύχει οἱ Ἀγραφιῶτες ἀλλοιωθήκανε ἢ περιορίσθηκαν. Τὸ ἀρματολίκι τῶν Ἀγράφων μόνον κατὰ τύπον περιώθηκε. Τὴ δημόσια «ἀσφάλεια» τὴν πῆραν στὰ χέρια τοὺς ἔμποιοι Τουρκαλβανοὶ ποὺ ἀναλάβανε νὰ εἰσπράττουν καὶ τοὺς φόρους. Αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἀλῆ ἐξοντίωσαν στὰ Ἀγραφιώτικα βουνὰ τὸν Κατοαντών. Τὰ μαρτύρια τοῦ κόσμου μὲ τὴν κατηγορία τῆς περιθάλψης κλεφτῶν εἶτανε φοβερά. Ὅταν ἐγίνε ἡ φοβερὴ καταστροφὴ τῶν Σουλιωτῶν στὸ μοναστήρι τοῦ Σέλτσου, ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι στὸ χωριὸ Λιάσκοβο (Πε-

τρωτὸ) οἱ Ἀργιθεᾶτες ἀποκρύναν καὶ περιέβαλιναν λίγους Σουλιώτες ποὺ ξέφυγαν τὴν καταστροφὴν. Αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴν σὲ τόσο τρομερὴ καταδίωξις τῶν κατοίκων ποὺ ἡ θύμησὴ τῆς εἶχε ἀπομείνει ἴσαμε τὰ προπολεμικὰ χρόνια. Καὶ ἡ φορολογία ἔγινε τόσο βαρεῖα ποὺ ἔφτασε ἴσαμε τὰ ἐμβάσματα ποὺ ἔκαναν οἱ ξενητεμένοι στοὺς δικούς τους. Ἔτσι κάθε ἴχνος ἀσφάλειας ζωῆς χάθηκε. Τιμὴ καὶ περιουσία βρισκότανε στὰ χέρια τῶν Τουρκαλβανῶν τοῦ Ἀλῆ. Ὁ λόγος ποὺ ἔκαμε τοὺς Ἀργιθεᾶτες νὰ ρθοῦν καὶ νὰ κατοικήσουν πρὶν ἀπὸ δυὸ ἢ τρεῖς αἰῶνες τούτους τοὺς ἄγριους τόπους, ἔπαψε πὰ νὰ ὑπάρχει. Ἔτσι ἡ μετανάστευσις ἐπῆρε μορφὴν φυγῆς καὶ ἡ ἀραίωσις τοῦ πληθυσμοῦ ἔφτασε σὲ τέτοιο σημεῖο, ποὺ ὁ τόπος ἄρχισε πάλι νὰ λογγεῖ καὶ νὰ ξαναγυρίζει ἡ παλιὰ πρωτόγονη κατάστασις.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, βρῆκε τὴν Ἀργιθεά ἡ Ἐπανάστασις.

Ο ΜΟΥΣΤΑΗΣ ΣΚΟΝΤΡΑ ΠΑΣΑΣ

Μ' ὅλο ποὺ τὰ ὄρεϊνὰ Ἀγραφα στάθηκαν σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς τουρκοκλαβιάς μὴ ἀνυπόταχτη περιοχὴ ποὺ κράτησε τὸν ἄμιχτο ἑλληνικὸ καὶ χριστιανικὸ τῆς χαρακτῆρα καὶ ποὺ μὲ συνθήκη πέτυχε νὰ μὴν ἀφήσει τούρκικο ἀσκέρι νὰ πατήσῃ τὸν τόπο, μ' ὅλο ποὺ ἔγινε τὸ μεγάλο σχολεῖο τοῦ κλεφταρματολισμοῦ κί' ἔδωσε στὴν Ἐπανάστασις μεγάλες στρατιωτικὰς μορφές, ὡστόσο μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς δὲν πῆρε μέρος στὴν Ἐπανάστασις. Τὰ κινήματα τοῦ Κώστα Βελῆ καὶ τοῦ Σταμάτη Γάτσου, ἀδύναμα καὶ τοπικοῦ χαρακτῆρα, στὰ 1821, καταπνιγθήκανε μόλις ἐκδηλωθήκανε. Στὰ 1822, κατὰ τὴν ὑποχώρησις τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη καὶ τοῦ Κιουταχῆ, ὕστερα ἀπὸ τὴ λύσιν τῆς πρώτης πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ἡ ἀντίστασις τοῦ Καραϊσκάκη στὸ Σοβολάκου, ἔγινε κατὰ κάποιο τρόπο, μὲ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Χουροῖτ πασᾶ καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης νὰ μὴν μπεῖ τούρκικος στρατὸς στὸ Ἀγραφα. (Συνθήκη μεταξὺ Καραϊσκάκη καὶ Σούλτα Κόρτσα ποὺ ἐνεργοῦσε σὰν ἀντιπρόσωπος καὶ μὲ ἐντολὴ τοῦ πασᾶ τῆς Λάρισας). Καὶ ὁ Καραϊσκάκης ἐκτύπησε τοὺς Ἀλβανοὺς τοῦ Ἰσμαῖλ πασᾶ Πλιάσας καὶ τοὺς ἔκαμε μεγάλῃ φθορᾷ, «γιατὶ φάνηκαν ἀχάριστοι ἀπέναντι στὸ σουλτάνο καὶ ὑποχωροῦσαν ἐνοχλώντας πληθυσμοὺς πιστοὺς στὸ δοβλέτι» ἀντὶ νὰ μείνουν καὶ νὰ πολεμήσουν τοὺς ἐπαναστάτες στὸ Μεσολόγγι. Ἔστειλε μάλιστα στὸν Χουροῖτ ἐπιστολὴν μὲ ἔντεκα τούρκικα κεφάλια ἀπὸ τοὺς πεσόντες στὴ μάχην, καὶ ὅπου ἐδόξαζε τὸ Θεὸ γιατί ἡ εὐχὴ τοῦ βασιλέως (τοῦ σουλτάνου) καὶ τοῦ βεζύρη (τοῦ Χουροῖτ) τὸν ἐβοήθησαν νὰ ἐξοντώσῃ τοὺς ληστὲς «οἱ ὁποῖοι διαλύσαντες τὸν στρατὸν ἠθέλησαν νὰ εἰσέλθουν εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ νὰ πατήσουν τὰς μεταξὺ ἡμῶν συνθήκας καὶ νὰ γυμνώσουν καὶ αἰχμαλωτίσουν τὸν λαόν».

Ἔτσι ἐξεγλύστρησε ὁ Καραϊσκάκης τότε, μὰ δὲν μπορούσε τὸ παιχνίδι νὰ βαστάξῃ καὶ στὸ παιχνίδι αὐτὸ ἔδωσε τέλος ὁ πασᾶς τῆς Σκόδρας Μουσταφᾶς, καϊδευτικὰ Μουσταῆς.

Ὑστερα ἀπὸ τὶς ἀποτυχίες τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη καὶ τοῦ Κιουταχῆ στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα, ἡ Πύλη διάταξε τὸ Μουσταῆ πασᾶ τῆς Σκόδρας νὰ συγκεντρώσῃ στρατὸ καὶ νὰ ξεκινήσῃ ἐνάντια τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας ποὺ ἡ Πύλη τῆς ἔδινε ἰδιαίτερη στρατηγικὴ σημασίαν.

Πραγματικὰ, ὁ Μουσταῆς ἔφτασε στὰ Τρίκαλα κατὰ μῆνα Ἰούλιον 1823 μὲ στρατὸ ποὺ ἀνέβαινε σὲ δεκατρεῖς, ἢ κατὰ ἄλλες πληροφορίες, σὲ εἴκοσι χιλιάδες Τουρκαλβανοὺς τῆς βόρειας Ἀλβανίας ποὺ εἶχαν φήμην τῶν καλύτερων πολεμιστῶν. Ἀπὸ τὰ Τρίκαλα σκόπευε ὁ πασᾶς νὰ βαδίσει ἐνάντια τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας ἀφοῦ πρῶτα ξεκαθάριζε τὴ νόθον κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ Ἀγραφα καὶ στὸν Ἀσπροπόταμο.

Τὸ ἀρματολίκι τῶν Ἀγράφων εἶχε ὁ Καραϊσκάκης καὶ τὸ ἀρματολίκι τοῦ Ἀσπροπόταμου ὁ Νικόλας Στουρνάρης. Οἱ δύο αὐτοὶ ἀρματολοὶ διαφέντευαν τίς ἐπαρχίες τους στὸ ὄνομα τοῦ σουλτάνου καὶ λογαριαζόντουσαν πιστοὶ ὑπῆκοοι, ἀλλὰ καὶ μὲ εἰδικές συνθήκες δὲν ἐπιτρέπανε νὰ πατήσῃ τοὺς τόπους των οὔτε ἑλληνικὸς οὔτε τούρκικος στρατός. Αὐτὴ τὴν οὐδετερότητα ἀπέναντι στοὺς Τούρκους καὶ ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση, θέλησε, σὰν πρώτη πράξη του, νὰ διαλύσῃ ὁ Μουσταῆς. Ἔστειλε, λοιπόν, ἐπιστολὴ στοὺς ὁπλαρχηγοὺς ὅπου τοὺς ἔγραφε:

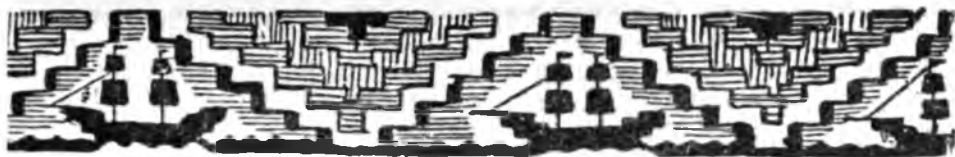
«... Ὅποιος θέλει νὰ εἶναι μὲ μένα πρέπει νὰ εἶναι πλησίον μου. Ὅποιος δὲν θέλει ἄς κατρεῖ τὸν πόλεμόν μου. Δεκαπέντε ἡμέρας σᾶς δίδω καιρὸν νὰ σκεφθῆτε».

Οὔτε ὁ Στουρνάρης οὔτε ὁ Καραϊσκάκης δήλωσαν ὑποταγῇ. Μὴν ἔχοντας ὅμως δυνάμεις νὰ προστατέψουν τὸν πληθυσμὸ τὸν εἰδοποίησαν νὰ τραβηχθῇ σὲ ἀσφαλέστερα μέρη. Καὶ ὁ μὲν Καραϊσκάκης ἐγκατέλειψε τὰ Ἀγγραφα ἐξ αἰτίας τῆς ἀρρώστειας του ποὺ εἶχε ἐπιδεινωθῇ καὶ κατέβηκε στὸν Προυσοὸ ὅπου κρεββατώθηκε. Ὁ Στουρνάρης πέρασε στὸ Βάλτο μαζὶ μὲ ὅλο τὸν πληθυσμὸ τοῦ Ἀσπροπόταμου ὕστερα ἀπὸ σαρανταπέντε μέρες πορεία. Γιατὶ ὅλος ἐκεῖνος ὁ λαὸς πορευότανε κουβαλώντας τὸ βίός του καὶ προωθώντας τὰ κοπάδια του καὶ βραδυπορώντας στοὺς στενοὺς δρόμους καὶ μάλιστα στίς διάβες.

Ὁ τούρκικος στρατὸς μιῆκε στὰ Ἀγγραφα καὶ πέρασε ἀπὸ τὰ ὄχυρά Παλούκια ὅπου λογάριζε ὁ Καραϊσκάκης νὰ κρατήσῃ ἄμυνα καὶ μὴ βρίσκοντας ἀντίσταση ἔφτασε στὴν Τατάρνα ἀπὸ ὅπου πέρασε πρὸς τὴ Βούλπη καὶ ἔφθασε στὸ Καρπενήσι. Στὸ διάβα του δὲν ἄφησε χωρὶ πὺ νὰ μὴν τὸ κάψῃ. Καὶ στὴν Ἀργιθέα φυσικὰ δὲν ἔκαμε ἐξαίρεση.

Ὅμως ὁ Μουσταῆς κράτησε τὸ λόγο του, ὅταν ἔγραφε στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Καραϊσκάκη ὅτι δὲ θέλει νὰ χύσῃ αἷμα ἀθώων καὶ ὅτι ὁ περισσότερος στρατός του ἀποτελεῖται ἀπὸ χριστιανούς. Ἄφησε, λοιπόν, ἀπείραχτες τίς ἐκκλησιές, τὰ μοναστήρια, τίς βρύσες καὶ τὰ γιοφύρια, νὰ μπορέσουν οἱ λαοὶ ὅταν θὰ τοὺς ἠρῶχαζε νὰ ξαναγυρίσουν στὸν τόπο τους. Σωστὰ ἔβλεπε πὼς ἕνας τέτοιος τόπος, ὅλο βράχια, γκρεμοὶ καὶ σάρες, μὴ καὶ καταστρεφότανε δὲν ἐπρόκειτο πιά νὰ ἀνορθωθῇ.

C. C. GIURESCU

Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου
καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Κοινων. καὶ Πολιτικῶν
Ἐπιστημῶν τῆς Ρουμανίας

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΡΟΥΜΑΝΟΙ

Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας καὶ τῶν Ρουμάνων εἶναι ἓνα παλαιὸν θέμα, τόσον παλαιὸν ὅσον σχεδὸν καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ κίνημα τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Εἶναι περίπου εἰς καὶ ἥμισυ αἰῶνος ὅπου πολλὰ γράφονται ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος. Διαφορετικαὶ ἀπόψεις ἐξεφράσθησαν ἀλλὰ εὐρίσκοντο σχεδὸν πάντοτε ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ πάθους καὶ ἐξεκίνων ἀπὸ προκαταλήψεως. Τὸ γεγονὸς εἶναι εὐνόητον: διὰ τοὺς Ρουμάνους κυρίως τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδώρου Βλαδιμηρέσκου ὑπὸ τὰς γνωστὰς συνθήκας ἐπηρεάσε βασικῶς κρίσεις ἀξίας.

Ἡ στάσις τῆς ρουμανικῆς ἱστοριογραφίας ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἑταιρίαν ἐγνώρισε περισσοτέρας φάσεις· κατ' ἀρχὰς καθωρίζετο ἀπὸ τὰς συνεπειὰς τὰς ὁποίας συνεπάγει ἀναπόφευκτα ὁ πόλεμος, ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Θ. Βλαδιμηρέσκου καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι πολλὰ ἔγγραφα ἀναγκαῖα διὰ μίαν σωστὴν ἐκτίμησιν τοῦ προβλήματος, ἔλειπον· τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἐνεφανίσθησαν ἐν συνεχείᾳ, μὲ τὴν ἀποδοὸν τοῦ χρόνου καὶ κυρίως κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας δεκαετίαις. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀρχικὴν φάσιν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡμφεσβήτουν κάθε σύνδεσμον μεταξύ τῆς Ἑταιρίας καὶ τοῦ ρουμανικοῦ Ἐπαναστατικοῦ κινήματος, μεταξύ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη καὶ τοῦ Θεοδώρου Βλαδιμηρέσκου πέρασαν κατὰ τὸ 1945 εἰς τὴν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν ὁ Θεόδ. Βλαδιμηρέσκου ἦτο πράκτωρ τῆς Ἑταιρίας· ὁ ρόλος του — τοιοῦτος ὡς τὸν εἶχεν ἀντιμετωπίσει ἡ προηγουμένη ρουμανικὴ ἱστοριογραφία — ὑπῆρξεν «ἓνας μῦθος» καὶ ἡ κίνησίς του, κατὰ τὴν ἀρχικὴν τῆς φάσιν δὲν ἦτο παρὰ ἓνας ἀντιπερισπασμὸς δημιουργηθεὶς εἰς τὴν Ὀλτενίαν διὰ νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν τῶν Τούρκων εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον καὶ νὰ διενεκολύνῃ τὴν διάβασιν τοῦ Δουνάβεως εἰς τὸν Ὑψηλάντην». Σήμερον ὅπου ὁ χρόνος κατεύνασε τὰ πάθη καὶ προσφέρει μαζὺ μὲ τὰ νεωστὶ ἀναφανέντα δοκουμένα, τὴν ἀπαραίτητον ἀντικειμενικότητα··· εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἀλήθειαν νὰ εἰπωμεν τὰ πράγματα ὅπως συνέβησαν, «χωρὶς μῦθος καὶ χωρὶς προκατάληψιν». Εἶμαι εὐτυχὴς διότι δύναμαι νὰ τὸ πράξω ἐδῶ, εἰς τὴν καρδίαν τῆς Ἑλλάδος, πλησίον τοῦ ἱεροῦ λόφου ἀπ' ὅπου ἐκπορεύθη τὸ ἐπιστημονικὸν πνεῦμα, ἡ μεγίστη ταύτη συντεταγμένη τοῦ «HOMO SAPIENS».

Η ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΙΣ Η ΠΑΡΑΣΧΕΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΩΝ ΡΟΥΜΑΝΩΝ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΦΙΛΙΚΗΝ ΕΤΑΙΡΙΑΝ

Ἐνα ἐρώτημα τίθεται κατ' ἀρχὰς: πῶς ἀντιμετώπισαν οἱ σύγχρονοι αὐτῆς Ρουμᾶνοι τὴν «Ἑταιρίαν»; Ποιὰ ὑπῆρξεν ἡ στάσις των ὅσον ἀφορᾷ εἰς αὐτὸ τὸ

κίνημα ἀπελευθερώσεως τῶν λαῶν τῶν ὑποτεταγμένων εἰς τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν; Ἡ ἀπάντησις εἶναι θετικὴ καὶ κατηγορηματικὴ: Οἱ Ρουμῶνοι ἐνηγκαλίσθησαν τὴν ὑπόθεσιν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας καὶ τῆς παρέσχον τὴν ὑποστήριξιν τῶν. Δίδοντες ταύτην τὴν βεβαίωσιν δὲν ἔχομεν ὑπ' ὄψιν μας μίαν μικρὴν ὁμάδα ὁπαδῶν, περιορισμένην εἰς μίαν μόνον κοινωνικὴν κατηγορίαν καὶ περιλαμβάνουσα μίαν ἀπλὴν ἠθικὴν συναίνεσιν ἀλλὰ ἀναφερόμεθα εἰς ὁλόκληρον τὴν κοινωνικὴν ἱεραρχίαν, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα, τοὺς μεγάλους βογιάρους καὶ τὸν ἀνώτερον κληρὸν, συνεχίζοντας μὲ τοὺς μέσους καὶ μικροὺς βογιάρους, ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς καὶ μοναχοὺς, ἀπὸ τὴν ἀστικὴν τάξιν, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τοὺς χωρικοὺς. Ἀπὸ ὑλικὴν ἀποψιν, ἡ ὑποστήριξις ἡ δοθεῖσα ἀπὸ τοὺς Ρουμῶνους ἔλαβε ποικίλας μορφάς: ἀπετελέσθη ἀπὸ στρατιώτας, ἐξοπλισμὸν, χρήματα, παντὸς εἶδους ἐφόδια. Μένει λοιπὸν νὰ ἀποδείξωμεν αὐτὰς τὰς δύο διαπιστώσεις.

Θὰ πρέπει νὰ εἰπώμεν κατ' ἀρχὰς ὅτι ἡ κίνησις τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας εὗρεν εἰς τὰς Ρουμανικὰς Ἡγεμονίας πρόσφορον ἔδαφος. Ἡ ὀθωμανικὴ καταπίεσις ὁλοκλήρως βαρύτερα καὶ δυσκολότερα εἶχεν προκαλέσει ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ρωσσο-τουρκο-αὐστριακῶν πολέμων τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου μίαν ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη διὰ τῆς συστάσεως ἐνὸς ἀντιοθωμανικοῦ κόμματος ἱκανοῦ νὰ ἀναλάβῃ ἀκόμη καὶ φανεράς ἐνόπλους ἐνεργείας: ἶδε τὴν περίπτωσιν τοῦ βοϊβόδα Δημητρίου CANTEMIR εἰς τὴν Μολδαβίαν τὸ 1711, καὶ εἰς τὴν Βλαχίαν τὴν περίπτωσιν τῶν δύο μεγάλων βογιάρων Κωνσταντίνου BALACEANO καὶ Θωμᾶ Καντακουζηνοῦ, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κωνσταντίνου BRANCOVEANU (1688 - 1714)· δυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν ἐπίσης καὶ τὴν καθαρῶς ἀντιοθωμανικὴν στάσιν τοῦ μητροπολίτου Οὐγγαρο-Βλαχίας Ἀνθίμου IVIREANO, θύματος τῶν πεποιθήσεών του κατὰ τὸ 1716. Ἀλλ' ἦτο πολὺ ἐνῶρīs διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοιοῦτων ἐνεργειῶν. Ἡ ἀντιοθωμανικὴ κίνησις ἤρχισεν ἐκ νέου μὲ τὴν ἀφορμὴν τοῦ νέου ρωσσο-τουρκοῦ πολέμου τοῦ 1768 - 1774, ὁπότε ἐξεδηλώθησαν κατηγορηματικῶς ἀπαιτήσεις ἐπ' αὐτονομίαν εἰς τὴν αὐτονομίαν τοῦ 15ου αἰῶνος. Σχεδὸν 131 (ἐκατὸν τριάντα ἑν) παρόμοια ὑποκινήματα συνετάχθησαν κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐτῶν μετὰξὺ 1769 καὶ 1821. Δὲν θὰ πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ λησμονώμεν ὅτι τὰ προηγούμενα τῆς Ἐταιρίας εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὰς Ρουμανικὰς χώρας. Ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἐσχέφθη μίαν τοιαύτην ἐταιρίαν ἦτο — κατὰ τὸν PROKESCH - OSTEN, τὸν ἱστορικὸν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 — ὁ βοϊβόδας τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ὁποῖος κατέφυγε εἰς τὴν Ρωσσίαν τὸ 1787. Παρ' ὅλα ταῦτα ἡ πραγματοποιήσις αὐτῆς τῆς ιδέας, εἰς μίαν πρώτην μορφήν, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἐταιρία τῶν φίλων» ὀφείλεται εἰς τὸν περίφημον Ρῆγα Βελεστινλῆ, ὁ ὁποῖος ἐσπούδασε εἰς τὴν πριγκιπικὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Βουκουρεστίου, ἦτο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν βοϊβόδων Νικολάου Μαυρογένη καὶ Μιχαὴλ Σούτζου, κατέειχεν ἀξιώματα εἰς τὰς Ρουμανικὰς χώρας καὶ ὁ ὁποῖος ἐκτός ἀπὸ τὸν μεγάλον χάρτην τῆς Βαλκανικῆς χειρὸς ἀπὸ σημειώσεως ἀφορουσῶν εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα, ἐδημοσίευσεν ἕνα τῆς Βλαχίας καὶ ἔτερον τῆς Μολδαβίας. Εἰς αὐτὴν τὴν τελευταίαν ἐδημοσιεύθη τὸ 1814 ἡ συλλογὴ τοῦ τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἡ ὁποία εἶχε μίαν μεγάλην ἀπήχησιν μετὰξὺ τῶν συμπατριωτῶν του. Ἡ βασικὴ καὶ τελικὴ ιδέα τοῦ Ρῆγα ἦτο νὰ προκαλέσῃ μίαν μεγάλην ἀπελευθερωτικὴν κίνησιν ὅλων τῶν λαῶν τῶν ὑποτεταγμένων εἰς τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν, ὅθεν ὄχι μόνον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τῶν Ρουμῶνων, τῶν Σέρβων, τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Οὕτω ὅταν τὸ 1814 διὰ τῆς πρωτοβουλίας τριῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Ὀδησοῦ ἰδρύθη ἡ Φιλικὴ Ἐταιρία — κατὰ βάθος ἡ ἐπωνυμία ἔχει τὴν αὐτὴν σημασίαν μὲ τὴν προηγηθεῖσαν ἐταιρίαν τοῦ Ρῆγα — ἡ ἀτμό-

σφαιρα ήτο ήδη προετοιμασμένη εις τὰς ήγεμονίας και τὰ πνεύματα εὐνοϊκῶς προ-κατελημμένα.

Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἐπίσης ἡ εὐρέως διαδεδομένη γνώμη ὅτι ἡ καινούργια Ἑταιρία ἔχαιρε τῆς πλήρους ὑποστηρίξεως τῶν Ὑψηλῶν κύκλων τῆς Ρωσσίας. Πράγματι, ὁ κόμης Καποδίστριας, πρωθυπουργὸς τοῦ Τσάρου εἶχεν ἀναδιοργανώσει εἰς τὴν Βιέννην, τὸ 1814 μίαν ἄλλην ἐλληνικὴν ἑταιρίαν, μορφωτικοῦ χαρακτῆρος, τὴν Ἑταιρίαν τῶν φιλομούσων, καὶ ἡ μὲν νέα κοινωνία τῆς Ὁδησσοῦ, εἶχεν ἐκδηλώσει, ὅχι μόνον μίαν τελείαν κατανόησιν, πρὸς τὴν κίνησιν ταύτην ἀλλὰ παρέσχεν ἐπίσης ἐνεργὸν ὑποστήριξιν, τόσον ἄμεσον ὅσον καὶ διὰ τῶν ὑποτελῶν ὁργάνων τῆς μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Ρῶσσοι πρόξενοι τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου. Ὁ ἴδιος δὲν μπόρεσε νὰ ἀναλάβῃ ἐνεργῶς τὴν διοίκησιν, λόγῳ τῆς ἐπισήμου θέσεως τὴν ὁποίαν κατεῖχε, ἀλλὰ ὥθησε τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, τὸν υἱὸν τοῦ παλαιοῦ βοϊβόδα τῆς Βλαχίας Κωνσταντίνου Ὑψηλάντου (1802—1806) καὶ ὑπασπιστὴν τοῦ Τσάρου Ἀλεξάνδρου Α' νὰ ἀναλάβῃ ταύτην, βεβαιώνοντας τοῦτον διὰ τὴν πλήρη συμπαράστασίν του. Ὁ ἴδιος ὁ Τσάρος ἐδεῖχθη εὐμενῆς εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων· ἡ Τσαρίνα ἐπίσης ὑπεστήριξε τὴν ὑπόθεσιν. Πῶς ἐδύναντο ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας εἰς τὴν Νοτιο-ἀνατολικὴν Εὐρώπῃν, ὅπου ὅλοι σχεδὸν οἱ πρόξενοι ἦσαν μέλη τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας νὰ μὴ εἶναι ὅλοι πεπεισμένοι ὅτι ὀπισθεν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας εὐρίσκετο ἡ πανίσχυρος Ρωσσία. Ἐτοιμος νὰ ἐπέμβῃ μὲ τὸν πρῶτον πυροβολισμόν; Διὰ μίαν ἀκόμη φορὰ ἀπεδεικνύετο ἡ ὁρθότης τῆς παλαιᾶς ρουμανικῆς παροιμίας: «Ὁ ἄνθρωπος πιστεύει εὐκολὰ αὐτὸ τὸ ὅποιον ἐπιθυμεῖ».

Ποῖοι ἦσαν οἱ ὁπαδοὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας εἰς τὰς Ἡγεμονίας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 1821; Εἰς τὴν Μολδαβίαν, ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμὼν Μιχαὴλ Σουτζος καὶ ὁ μητροπολίτης VENIAMIN COSTAKI. Καὶ ἐὰν ὁ πρῶτος ἦτο ἐλληνικῆς καταγωγῆς, ἂν καὶ ἐξ οἰκογενείας ἡ ὁποία κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τεσσάρων τελευταίων δεκαετιῶν ἔδωσε πολλοὺς βοϊβόδες εἰς τὰς Ἡγεμονίας, ὁ δεῦτερος ἦτο Ρουμᾶνος αὐτόχθων, ἐμψυχωμένος ἀπὸ τὴν ιδέαν τοῦ νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν χώραν τοῦ ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Ὁ Μιχαὴλ Σουτζος ἔγινε μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1820 καὶ εἶχεν μετὰ τοῦ Ὑψηλάντου μίαν συνεχῆ μυστικὴν ἀλληλογραφίαν, πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσοδὸν τούτου εἰς τὴν Μολδαβίαν. Εἶχεν καταστρώσει λεπτομερὲς σχέδιον διὰ τὴν ἐπιστράτευσιν στρατιωτῶν κάτω ἀπὸ τὸ προσωπεῖον μιᾶς ὁργανώσεως χωροφυλακῆς· εἶχεν ὁργανώσει ἐπίσης τὴν κεκαλυμμένην ἀπόκτησιν ἐφοδίων: χίλια πεντακόσια ζῶα καὶ χωριστὰ χίλια πεντακόσια κιλὰ ἐγχώρια — δηλαδὴ 360.000 ὀκάδες — σιτηρὰ, εἶχεν προκαταβάλλει δὲ χρήματα: χίλια χρυσᾶ δονκάτα σὺν 13.000 λέϊ διὰ τὰς προαναφερθεῖσας προμηθείας, σὺν 150.000 λέϊ τὰ ὁποῖα εἶχε θέσει εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ὑψηλάντου. Τὸ παράδειγμα τοῦ ἡγεμόνος καὶ τοῦ μητροπολίτου ἠκολούθησεν ὁ ἐπίσκοπος GHERASIM DE DOMAN, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν μεγάλων ἀξιοματούχων τοῦ συμβουλίου, ὁ διοικητῆς τῆς φρουρᾶς τοῦ ἡγεμόνος μὲ ὅλον τὸ ὑπὸ τὴν διοίκησίν του σῶμα, τὸ προσωπικὸν τῆς αὐτῆς τοῦ ἡγεμόνος, τέλος πολλοὶ μοναχοί: ὅλοι αὐτοὶ ἐξεδηλώθησαν εὐμενῶς πρὸς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρίαν. Ὅταν ὁ Ἀλέξ. Ὑψηλάντης, φορῶν τὴν στολὴν Ρώσσου ἀξιοματικῶς διέβη τὸ Προῦθον κοντὰ εἰς τὸ SCULENI, τὸ ἀπόγευμα τῆς 6ης Μαρτίου (νέου ἡμερολογίου), ἐσυνοδεύετο μόνο ἀπὸ εἴκοσι περίπου πρόσωπα, μετὰ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἀδελφοὶ του Γεώργιος καὶ Νικόλαος καὶ ὁ γαμβρὸς του Γεώργιος Καντακουζηνὸς - Ντελεάνου, ἀξιοματικῶς εἰς τὸν ρωσσιανὸν στρατόν. Μόλις ἔφθασαν εἰς τὸ Ἰάσιον — ὅπου κατὰ τὰ λεγόμενα ἐνὸς φλογεροῦ Φιλικοῦ τοῦ Ἀθανασίου Ξοδύλου, ἐγένοντο δεκτοὶ ἀπὸ τὸ βοϊβόδα καὶ τοὺς ἀξιοματούχους του «μὲ τὴν πλέον ζωηρὰν χαρὰν καὶ ἐνθουσιασμόν» — ἤρχισαν νὰ παρουσιάζονται

ἐθελονταί. Τὸν πυρῆνα τοῦ στρατεύματος ἀπετέλουν 250 Ἀλβανοὶ τῆς φρουρᾶς, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν ὡς κληρωτοὶ νεαροὶ Ἕλληνες καὶ Ἀλβανοί, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ Ρουμᾶνοι ἀπὸ τὸ Ἰάσιον. Ἐν συνεχείᾳ ἀφίχθησαν ὁμάδες νεαρῶν Ἑλλήνων ἐκ τῆς Ὀδησσοῦ καὶ ἄλλων πόλεων τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Κατόπιν μιᾶς εἰδοποιήσεως τοιχοκολληθείσης εἰς τὰς ὁδοὺς τοῦ Ἰασίου ὑπὸ τῶν τοπικῶν «ε-φύρων» τῆς Ἑταιρίας, ἡ ὁποία ἀνεκοῖνοι ὅτι προσελάμβανον μισθοφόρους, ἀρκετοὶ νεαροὶ Ἰασσιῶται προσετέθησαν εἰς τοὺς ἄλλους, εἰς τρόπον ὥστε κατὰ τὸ τέλος τῆς ἑβδομάδος, ἕως τὰς 13 Μαρτίου (νέου ἡμερολογίου) ὅταν ὁ Ὑψηλάντης ἤρχισε νὰ ἀδεύῃ πρὸς τὴν Βλαχίαν, διέθεται ἓνα στράτευμα δύο χιλιάδων περίπου ἀνδρῶν.

Παρ' ὅλα ταῦτα ἔπρεπε νὰ ἐξοπλίσουν καὶ νὰ ἐφοδιάσουν αὐτὰ τὰ στρατιωτικὰ σώματα· ἐχρειάζοντο λοιπὸν κατὰ πρῶτον λόγον μεγάλα χρηματικὰ ποσά. Οἱ πλούσιοι Μολδαβοὶ ἐπραξαν ὅτι ἀνεμένετο ἀπὸ αὐτοῦς. Ὁ βογιάρος IORDAKE ROZNOVANU, ἀκότος μιᾶς τεραστίας κτηματικῆς περιουσίας, ἔδωσε 10.000 ὁλλανδικὰ δουκᾶτα, δηλαδὴ 10.000 χρυσᾶ νομίσματα, ποσὸν ἴσον πρὸς 320.000 λεί, καθὼς ἐπίσης καὶ 300 ἵππους μετὰ τῶν ἵπποσκευῶν των. Ὁ μητροπολίτης VENI-AMIN COSTAKI προσέφερεν ἐπίσης 10.000 λεί καθὼς καὶ τέσσαρας ὥραίους ἵππους, μεταγωγικούς διὰ τὸν Ὑψηλάντην προσωπικῶς, τέλος ἐξώπλισε καὶ ἐφοδιάσεν ἐξόδοις τοῦ ἑνὸς ἐθελοντῆν. Οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ συμβουλίου τοῦ ἡγεμόνος καθὼς καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι οἱ ὅποιοι δὲν ἦσαν μέλη τοῦ συμβουλίου τούτου συνεισέφερον ἐπίσης χρήματα, ὅπλα, ἵππους καὶ προμηθείας. Οὕτω, εἰς τὸ Ἰάσιον καὶ μόνον συνεκεντρώθησαν εἰς ὀλιγώτερον ἀπὸ μία ἑβδομάδα τρία ἑκατομμύρια λεί.

Εἰς τὰς δωρεὰς προσετέθησαν οἱ ἐπιτάξεις: Ὁ τραπεζίτης ANDREI PAVL ἠπερχεώθη νὰ καταβάλλῃ ἓνα σημαντικὸν ποσόν: σύμφωνα μὲ μερικὰς πηγὰς, 200.000 λεί σύμφωνα μὲ ἄλλας, πιθανὸν ὑπερβάλλουσας, 600.000 λεί ὁ πρῶτος ἀριθμὸς μᾶς φαίνεται ἀληθοφανέστερος. Ἐπέταξαν ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς γειτονικὰς περιοχὰς - πόλεις καὶ χωριά ἵππους, ζῶα, προμηθείας, φορδὴν καὶ κυρίως ὅπλα. Εἰς τὰ καταστήματα τοῦ Ἰασίου ἐπέταξαν ὕψος μὲ τὸ ὅποιον κατεσκεύασαν οἱ ράπτει τῆς μολδαβικῆς πρωτεύουσας (Ἐβραῖοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) τὰς στολὰς τῶν στρατιωτῶν. Οἱ σιδηρουργοί, μὲ τὴν σειρὰν των, κατεσκεύασαν λόγχας. Καθὼς βλέπομεν τὸ στράτευμα τῶν δύο χιλιάδων ἀνδρῶν μὲ τὸ ὅποιον ὁ Ὑψηλάντης ἐπορεύθη πρὸς τὸ Βουκουρέστιον ἐσχηματίσθη, ἐξωπλίσθη καὶ ἐφοδιάσθη εἰς τὴν Μολδαβίαν, εἰς τὸ Ἰάσιον καὶ διὰ τῆς μεγάλης συνεισφορᾶς τῶν Μολδαβῶν.

Ἐν σχέσει μὲ τὸν σχηματισμὸν τοῦ στρατεύματος τοῦ Ὑψηλάντου θὰ πρέπῃ νὰ ἀποκαλυφθῇ τὸ ἀκόλουθον γεγονός: ἐκτὸς τῶν ἐθελοντῶν τῶν προερχομένων ἀπὸ τὰς πόλεις, συμπεριελάμβανεν ἐπίσης ἐθελοντὰς προερχομένους ἀπὸ τὰ χωριά τῆς Μολδαβίας. Εἰς μίαν φορολογικὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1822 ἀφορῶσαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς PUTNA εὐρίσκομεν εἰς τὰ δελτία ἀπογραφῆς μερικῶν ἀγροτῶν τὴν μνείαν: «ἀνεχώρησεν ὡς ἐθελοντῆς» πρᾶγμα τὸ ὅποιον σημαίνει ὅτι οἱ ἐν λόγῳ εἶχον καταταχθῇ ὡς ἐθελονταὶ εἰς τὸ στράτευμα τοῦ Ὑψηλάντου. Θὰ πρέπῃ νὰ προσθῶμεν ὅτι τὸ κίνημα τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας προεκάλεσε μεγάλην ἀναταραχὴν μετὰ τὰς τῶν χωρικῶν τῆς Μολδαβίας.

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τοὺς ἐθελοντὰς ἐκ τῶν πόλεων ἀναφέρονται τὴν περιπτῶσιν τοῦ Ἀλβανοῦ STOIAN INGE ἀπὸ τὸ Ἰάσιον, ἀρχηγὸν «μερικῶν ἐθελοντῶν τοὺς ὁποίους εἶχε στρατολογήσει».

Εἰς τὴν Βλαχίαν διαπιστώνομεν μίαν ἀνάλογον κατάστασιν πραγμάτων. Καὶ ὁ μὲν βοϊτόδας Ἀλέξανδρος Σοῦτζος, ὑπερῆλιξ, βαρέως ἀσθενὴς καὶ φοβητικὸς δὲν ἐξεδηλώθη μὲ κανένα τρόπον (δὲν θὰ εἶχεν ἄλλωστε καιρὸν νὰ τὸ πράξῃ, διότι ἀπέθανεν προτοῦ νὰ ξεσπάσῃ τὸ κίνημα) ἀντιθέτως ὅμως οἱ μεγάλοι Ρουμᾶνοι ἀξίω-

ματοῦχοι GRIGORE BRANCOVEANU, GRIGORE GHICA καὶ BARBU VACARESCO, μέλη τοῦ ἑξαμελοῦς συμβουλίου τοῦ σχηματισθέντος ὑπὸ τοῦ ἐτοιμοθανάτου ἡγεμόνος διὰ τὴν διαχείρισιν τῶν δημοσίων ὑποθέσεων, ἦσαν καὶ οἱ τρεῖς ἐπιφανῆ μέλη τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Ὁ BARBU VACARESCO ἦτο τόσον πεπεισμένος καὶ τόσον ἐνθουσιώδης ὥστε ὅταν παρετήρησε εἰς τὸν DIMITRIE MACEDONSKI μίαν κάποιαν ἐπιφύλαξιν, κάποιον δισταγμόν, τοῦ ἔγραψε, εἰς τὰς 2 Φεβρουαρίου 1821, ὅτι κάθε ὑπεκφυγὴ ἐκ μέρους τοῦ «θα ἴσθαι εἰς κίνδυνον τὴν ζωὴν τόσον τὴν ἰδικήν του ὅσον καὶ τῆς οἰκογενείας του» συγχρόνως τοῦ παρέδωκεν τὸ ποσὸν τῶν διὰ τὸν πέντε χιλιάδων λ. εἰ, τὸ ὑποσχεθὲν μέσω τοῦ «SLUGER» Θεοδώρου Βλαδιμηρέσκου, ποσὸν διὰ τὸ ὅποιον τοῦτο τὸ γράμμα εἶχε θέσιν ὑποχρεώσεως. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν GRIGORE BRANCOVEANO εἶχεν προσχωρήσει εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρίαν τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1820 — πρὶν ἀπὸ τὰς 29 τοῦ μηνὸς — ὅπως προκύπτει ἀπὸ μίαν ἐπιστολὴν τοῦ «CAMINAR» BIMBASA SAVA. Ὁ μεγάλος «VORNIC» SCARLAT GRADISTEANO καὶ ὁ μεγάλος «VORNIC» ALECO FILIPESCO ἦσαν ἐξ ἄλλου ὁπαδοὶ μιᾶς ἐνόπλου ἐξεγέρσεως «διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος ἀπὸ τὸν ζυγὸν τῶν τυράννων». Μία σύγχρονος πηγὴ ἀναφέρει ὅτι ὅταν ὁ Ὑψηλάντης ἐφθάσεν εἰς τὰς πύλας τοῦ Βουκουρεστίου, εἰς τὴν COLENTINA, ἐδέχθη τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ μητροπολίτου Διονυσίου καὶ τῶν μεγάλων ἀξιωματοῦχων τῶν βογιάρων «VACARESCO, Βηλαραῖ, Μάνου — συγγενεῖς του καὶ ἄλλων». Μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἄλλων, κατὰ τὸν DIMITRIE MACEDONSKI εὐρίσκειτο ὁ ALECO FILIPESCO, ὁ «VORNIC» BALEANO καὶ ὁ «VORNIC» SLATINEANO.

Ὁ «SLUGER» Θεόδωρος Βλαδιμηρέσκος, ὀλτένιος ἀπὸ τὸν νομὸν τοῦ GORJ, ὁ ὁποῖος εἶχεν λάβει μίαν καλὴν στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν, εἶχεν καὶ ὁ ἴδιος προσχωρήσει εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρίαν. Αἱ σχέσεις μεταξὺ τοῦ Βλαδιμηρέσκου καὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας πιστοποιοῦνται ὑπὸ ντοκουμέντων κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1820, κατέληξαν εἰς τὴν γεμάτην ἐμφασιν προσχώρησιν τοῦτου διὰ ὁρκωμοσίας ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ καὶ τοῦ Ἐθαγγελίου. Εἰς ταύτην παρέστησαν ἐκτὸς τοῦ πρώτου ἀφ' ἑνὸς καὶ οἱ δύο στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας Γιωργάκης Ὀλύμπιος καὶ Ἰωάννης Φαρμάκης ἀφ' ἑτέρου. Αὐτὰ τὰ τρία πρόσωπα ἀνέλαβον νὰ ἀγωνισθῶν μετ' ἀλληλεγγύην, χρησιμοποιοῦντες πρὸς τοῦτο ὅλα τὰ δυνατὰ μέσα διὰ νὰ ἀποτινάξουν «τὸν ζυγὸν τῶν βαρβάρων καταπιεστῶν». Τὴν 13)25 Ἰανουαρίου 1821, μερικεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησιν του ἀπὸ τὸ Βουκουρεστίον διὰ τὴν Ὀλτενίαν, ὅπου θὰ ἀνέπτυσε τὴν δρασίαν του, ὁ Βλαδιμηρέσκος ἐλάμβανε ἔναντι ἀποδείξεως τὸ σημαντικὸν ποσὸν τῶν 20.000 ταλλήρων «ἀπὸ τὸν κύριον ἀδελφόν μου PAVEL MACEDONSKI» ἐπιφανὲς μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Τὴν μεθεπομένην, 15)27 Ἰανουαρίου οἱ τρεῖς προαναφερθέντες ἀξιωματοῦχοι παρέδωκαν εἰς τὸν Βλαδιμηρέσκον ἓν ἐπίσημον πιστοποιητικὸν συνταχθὲν διὰ τῶν ἀκολουθῶν ὄρων: «Ἐπειδὴ πρόκειται διὰ τὸ γενικὸν ὄφελος τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ μας καὶ τῆς πατρίδος μας, διὰ τοῦτο ὅλοι ἡμεῖς, ὡς καλοὶ καὶ πιστοὶ χριστιανοὶ ἀφοσιωμένοι εἰς τὴν χώραν μας, σᾶς ἐξελέξαμε ἀξιότιμε κύριε «SLUGER» Θεόδωρε, διὰ νὰ ξεσηκώσετε τὸν λαὸν εἰς τὰ ὅπλα καὶ νὰ ἐνεργήσητε ὅπως σᾶς ἔχει παραγγελῆ καὶ ἡμεῖς οἱ κάτωθι ὑπογεγραμμένοι, ἐκ τῆς πλευρᾶς μας ὀρκιζόμεθα... νὰ βοηθήσωμεν εἰς ὅλα διὰ παντὸς μέσου καὶ νὰ ἐνεργήσωμεν ὅπου δεῖ καὶ ὅπως ὀφείλομεν διὰ τὸ δημόσιον ὄφελος». Τὴν ἐπομένην, τὴν 16)28 Ἰανουαρίου ἔδωκαν εἰς τὸν Βλαδιμηρέσκον ὡς ὑπασπιστὴν τὸν Λημήτριον MACEDONSKI, Ρῶσσον ὑπᾶρχον, παλαιὸν ἀξιωματικὸν εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Τσάρου ἀδελφοῦ τοῦ PAVEL, ὁ ὁποῖος τοῦ εἶχε παραδώσει τὰ χρήματα. Τέλος δύο ἡμέρας ἀργότερον εἰς τὰς 18)30 Ἰανουαρίου — τὴν ἐπομένην νύκτα ἀπέθανεν ὁ Ἀλέξανδρος Σούτζος — ὁ Βλαδιμη-

ρέσκος ἀνεχώρησε διὰ τὸ Βουκουρέστιον μὲ μίαν συνοδείαν 40 Ἀλβανῶν ἱππέων παραχωρηθεῖσαν ὑπὸ τῶν Γεωργάκη Ὀλύμπιου καὶ τοῦ BIMBASA SAVA, τῶν στρατιωτικῶν διοικητῶν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας εἰς τὴν Βλαχίαν. Ἡ διακίνησις τὴν ὅποιαν ἐπρεπε νὰ ἀναγνῶσθῃ ὁ Βλαδιμηρέσκος εἰς τὸ PADES — ἡ πρώτη του διακίνησις — συνετάχθη εἰς Βουκουρέστιον πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησίν του διὰ τὴν Ὀλτενίαν, ἐν συμφωνίᾳ μὲ τοὺς Βλάχους βογιάρους μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας καὶ ζῶντος ἔτι τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτζου.

Προκύπτει ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι ἡ προετοιμασία τοῦ κινήματος τοῦ Βλαδιμηρέσκου ἐγένετο εἰς Βουκουρέστιον, εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἐκ συμφώνου μετὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας. Οἱ Ρουμῖνοι τόσον οἱ τῆς Βλαχίας, ὅσον καὶ οἱ τῆς Μολδαβίας ἀπετέλουν ἓνα σημαντικὸν παράγοντα εἰς τὴν ἀναληφθεῖσαν δρᾶσιν, μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῆς Ρωσσίας, διὰ τὴν ἀπελευθερωσιν ὅλων τῶν χριστιανῶν τῶν ὑποτεταγμένων εἰς τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Διότι ὅπως ἀναφέρομεν ἀνωτέρω ὁ Ἀλέξ. Ὑψηλάντης ἄφηκε νὰ ἐννοηθῇ παντοῦ ὅτι θὰ τὸν ἠκολούθουν ρωσσικαὶ στρατιωτικαὶ δυνάμεις. Ἡ ὑποστήριξις ἡ παρασχεθεῖσα εἰς τοὺς Φιλικούς πρὸ τοῦ γενικοῦ προξένου τῆς Ρωσσίας εἰς Βουκουρέστιον, τοῦ PINI καθὼς καὶ ἡ στρατολογία Φιλικῶν στρατιωτῶν καὶ τὰ χρήματα τὰ συγκεντρωθέντα εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας διὰ τὴν Φιλικὴν Ἐταιρίαν καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὰς πόλεις παρὰ τὴν Μαύρην Θάλασσαν — πρωτίστως εἰς τὴν Ὀδησὸν — ἐνίσχυαν ταύτην τὴν πεποίθησιν. Ἦτο φυσικὸν ὁ Θ. Βλαδιμηρέσκος νὰ ἦτο τῆς αὐτῆς γνώμης, καθ' ὅσον μάλιστα εἶχεν λάβει μέρος εἰς τὸν ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1806—1812 ὡς διοικητὴς ἐνὸς σώματος ἀρματολῶν καὶ εἶχε λάβει τὸν βαθμὸν τοῦ «PO-KOUTCHIK» (ὑπολοχαγῶ), τὸ παράσημον τοῦ Ἀγίου Βλαδιμήρου, ἓνα δακτυλίδι δεμένον μὲ πολύτιμον λίθον καὶ μάλιστα τὴν ιδιότητα τοῦ ὑπαγομένου εἰς τὴν ρωσσικὴν δικαιοδοσίαν προσώπου. (Ἰδιότητα τὴν ὅποιαν εἶχε ζητήσῃ διὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἀπὸ τὴν ἐκδίκησιν τῶν Τούρκων, ἐναντίον τῶν ὁποίων εἶχε πολεμήσει).

Κατόπιν τῆς ἐκκλήσεως τοῦ Θ. Βλαδιμηρέσκου τὴν ὁποίαν ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς ἀρματολούς — οἱ ὅποιοι τὸν ἐγνώριζον καλῶς ἐφ' ὅσον ὑπῆρξεν ἓνας ἐκ τῶν παλαιῶν ἀρχηγῶν των — κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ περὶ αὐτὸν περὶ τοὺς 8.000 ἄνδρας ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 6.000 ἦσαν πεζοὶ καὶ 2.000 ἱππεῖς: Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς οἱ ὅποιοι ἠκολούθουν τὸν Βλαδιμηρέσκον ὑπῆρχον καὶ τὰ σώματα τὰ εθρυσκόμενα ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν Φιλικῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν — τῶν Γεωργάκη Ὀλύμπιου, Ἰωάννου Φαρμάκη, BIMBASA SAVA καὶ PAVEL MACEDONSKI. Πολλοὶ νέοι ἐκ Βουκουρεστίου εἶχον καταταχθῇ καὶ Ἕλληνες καὶ Ρουμῖνοι. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τῶν φιλικῶς διακειμένων πρὸς τοὺς Φιλικούς εἰς τὸ Βουκουρέστιον προκύπτει ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἀντίποινα τὰ ὁποῖα ἐπέβαλλον οἱ Τούρκοι μετὰ τὴν εἰσοδὸν των εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Βλαχίας, ἀντίποινα σκληρὰ τὰ ὁποῖα εἶχον πολυάριθμα θύματα ὅπως ἀναφέρει μὲ πολλὰς λεπτομερείας εἰς τὸ χρονικόν του ὁ ψάλτης τῆς ἐκκλησίας BATISTE IOAN DOBRESKO: «εἰς τὰς 21 Μαΐου — γράφει οὗτος — 11 πρόσωπα ἀνεσκολοπίσθησαν εἰς τὸ ἀκρότατον σημεῖον τῆς λεωφόρου τοῦ Ἑξωτεριοῦ Ἐμπορίου» εἰς τὰς 24 Μαΐου «ἐφόνευσαν 2 πρόσωπα, τὸ ἓνα εἰς τὸ SOUCHE, τὸ ἕτερον εἰς τὸ BEI-LIC» (κατοικία τῶν Τούρκων ἀξιωματοῦχων κατὰ τὴν ἀφίξιν των εἰς Βουκουρέστιον)· εἰς τὰς 29 Ἰουνίου «ἐφόνευσαν 12 χριστιανούς εἰς ὅλα τὰ σταυροδρόμια τῆς ἀγορᾶς» εἰς τὰς 13 Ἰουλίου «ἐφόνευσαν ἀκόμη 7 ἐπαναστάτας εἰς τὰ σταυροδρόμια»· εἰς τὰς 18 Ἰουλίου «ἐφόνευσαν ἀκόμη 4 χριστιανούς καταγγελθέντας ὑφ' ἐνὸς νεοπλούτου»· εἰς τὰς 21 Ἰουλίου «ἐκρέμασαν ἀκόμη ἓνα χριστιανὸν ἐμπροσθεν τοῦ καταστήματος τοῦ NASTASE COTARU, εἰς τὸ σταυροδρόμι»· εἰς τὰς 4 Αὐγούστου «ἐφόνευσαν ἀκόμη 3 ἐπαναστάτας εἰς τὴν ἀγοράν»· εἰς τὴν COLENTINA, εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ

GRIGORE GHICA «Ένα πηγάδι... εφοδιασμένον με 12 κουβάδες δια τὸ πότισμα τῶν λουλουδιῶν εὐρέθη γεμάτο με πτώματα».

Ὅπως εἰς τὴν Μολδαβίαν, οὕτω καὶ εἰς τὴν Οὐγγροβλαχίαν ὁ μητροπολίτης Διονύσιος Λούπου ἦτο ὁπαδὸς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Ὁμοίως καὶ ὁ Ἰλαρίων, ἐπίσκοπος τοῦ ARGES, ὁ ὁποῖος συνεδέετο ἐπίσης διὰ φιλίας με τὸν Θ. Βλαδιμηρέσκον. Τὸ παράδειγμα τούτων τῶν δύο ἀρχιερέων ἠκολούθησαν ἠγοούμενοι, κληρικοὶ καὶ μοναχοί. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς πρώτους, ἓνα ἐπίσημον ἔγγραφον τῆς 19 Σεπτεμβρίου 1821 καταδεικνύει ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν συνεμάχησαν με τοὺς Φιλικοὺς καὶ ἀνεχώρησαν μετ' αὐτῶν, ἐγκαταλείποντες τὰ μοναστήρια τῶν χωρὶς κανένα διὰ τὰ φροντίσι δι' αὐτά. Ὅσον δὲ διὰ τοὺς μοναχοὺς, θὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ συμπεριφορὰ ἐνὸς ἐκ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας μου, τοῦ μοναχοῦ CALINIC GIURESCU, τοῦ ἐστοίχισε τὴν ζωὴν, διότι ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἐνα μέγα μέρος ἐκ τῶν ἐμπόρων τῶν πόλεων — ἰδιαίτερος οἱ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Κραϊόβα μεταξὺ τῶν ὁποίων εὐρίσκοντο ἔκτος τῶν Ρουμάνων καὶ πολυάριθμοι Ἕλληνες, Ἀλβανοὶ καὶ Σλάβοι τοῦ νότου — ὑπεστήριξαν χρηματικῶς τὸ κίνημα. Ὅταν ὁ Ὑψηλάντης προερχόμενος ἐκ τῆς Μολδαβίας, ἔφθασεν εἰς τὴν COLENTINA, πλησίον τοῦ Βουκουρεστίου, ἐζήτησε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Βουκουρεστίου δύο ἑκατομμύρια λέϊ διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ στρατεύματός του. Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ποσοῦ τούτου τὰ μοναστήρια ὠφείλον νὰ πληρώσουν ἐντὸς εἴκοσι τεσσάρων ὥρῶν 100.000 πιάστρα, ἢ λέϊ, καὶ ἡ Ἑβραϊκὴ παροικία 5.000. Εἰς ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἐμπόρων τῆς Κραϊόβας, ὁ HAGI — ENUS εἶχε χρηματικὰς σχέσεις τόσο μετὰ τοῦ Βλαδιμηρέσκου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐδάνεισεν εἰς τὰς 8 Μαρτίου 1821, 5.000 τάλληρα, ὅσον καὶ μετὰ τοῦ Γεωργάκη Ὀλύμπιου, ὁ ὁποῖος προαισθανθεὶς τὸ τέλος του, τὸν παρεκάλεσε νὰ παραδώσῃ εἰς τὴν σύζυγον καὶ τὰ παιδιὰ του — ὥς νὰ προήρχοντο ἐκ μέρους του, ἀλλὰ εἰς τὴν πραγματικότητά τὰ χρήματα ἀνῆλθον εἰς τὸν Γεωργάκην — τὸ ποσὸν τῶν 350.000 γροσίων — ἢ λέϊ διὰ νὰ μὴν μείνουν «στὴν ψάθα».

Τὰ χωρὶς ἐπίσης παρεῖχον ἐθελοντάς: δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὴν περίπτωσιν μιᾶς ὁμάδος τεσσάρων ἀνδρῶν ἐλθόντων ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ BIZAU καὶ μιᾶς ἄλλης ὁμάδος ἑξ ἀνδρῶν, ἐκ τῆς ἰδίας περιοχῆς ἐπιμαρτυρούμενοι εἰς ἀναζήτησιν ἱππῶν, ὅπλων καὶ χρημάτων ἀναφέρομεν ἐπίσης τὴν περίπτωσιν κάποιου Δημητρίου υἱοῦ τοῦ Βασιλείου, ἐκ τοῦ χωρίου CIRLOGANI (νομὸς VIICĒA).

ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΤΥΧΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ

Παρ' ὅλα ταῦτα τὸ κίνημα τὸ ὁποῖον ἤρchiσεν με τὴν μεγάλην ὁρμὴν εἰς τὴν Μολδαβίαν καθὼς καὶ εἰς τὴν Βλαχίαν δὲν εἶχε τὰ ἀναμενόμενα ἄμεσα ἀποτελέσματα ἀντιθέτως ἐτελείωσε με μίαν τραγικὴν καταστροφὴν. Ποιὸ ἦτο τὸ κύριον αἶτιον αὐτοῦ τοῦ γεγονότος; Κατὰ τὴν γνώμην μας: ἡ τ σ α ρ ι κ ῇ ἄ π ο κ ῇ ρ υ ξ ι ς. Ὅπως κατεδείξαμεν ὁ Ὑψηλάντης συνεκρότησεν ὅλον τὸ σχέδιον δράσεώς του με τὴν ἐλπίδα ὅτι τὸ στράτευμά του θὰ τὸ ἀκολουθοῦσε ρωσικὸν στράτευμα, ἀσυνγκρίτως πολυαριθμότερον, καλλίτερον ἐξοπλισμένον καὶ καλλίτερον ἐφοδιασμένον, καὶ ὅτι τὸ ποῦγμα θὰ κατέλιγε ἀναπόφευκτα εἰς ἓνα ρωσσο-τουρκικὸν πόλεμον. Πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ στάσις τῶν Ρώσων ἐπισήμων, ἀπὸ τὸν Ἕλληνα Καποδίστριαν μέχρι τῶν Ρώσων προξένων εἰς τὸ Βουκουρεστίον καὶ εἰς τὸ Ἰάσιον, τοὺς PINI καὶ PISANI, χωρὶς νὰ ὁμιλήσωμεν διὰ ὅλην γενικῶς τὴν ἀτιμωσίαν, δικαιολογοῦσε μίαν τοιαύτην ἐλπίδα. Ἀλλὰ ὁ Τσάρος Ἀλέξανδρος Α' ὑπόχρεος εἰς τὴν συνθήκην τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας καὶ ἀναγκασμένος νὰ σταθῇ ἀλληλέγγυος πρὸς τὴν καταστολὴν τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων

παρ' όλον ὅτι προηγουμένως εἶχε δειχθῇ εὐνοϊκὸς πρὸς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρίαν. Δι' αὐτὸ παριστάμεθα εἰς μίαν διπλὴν ἀποκρίσιν. Κατ' ἀρχὰς ἀφορῶσα εἰς τὸν Θεόδωρον Βλαδιμηρέσκον. Ἀπὸ τὸ LATBACH (LJUBIANA) ὅπου ἀκριβῶς ἐλάμβανε χώραν μία συγκέντρωσις τῶν μοναρχῶν τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, ὁ κόμης Καποδίστριας ἀπέστειλε εἰς τὰς 23 Φεβρουαρίου) 7 Μαρτίου εἰς τὸν γενικὸν πρόξενον εἰς Βουκουρέστιον, τὸν PINI, ἐν ἐγγραφον διὰ τοῦ ὁποίου τοῦ ἐγνωστοποιεῖ ὅτι «ὁ ὑπολοχαγὸς Βλαδιμηρέσκος καθαιρεῖται ἐκ τῆς ιδιότητος του ὡς ἱππότης ἐνὸς ρωσικῆς τιμητικῆς διακρίσεως (παρασήμερον)» καὶ ὅτι δὲν κατέχει πλέον καὶ δὲν δύναται νὰ κατέχῃ κανὲν δικαίωμα προστασίας ὑπὸ τῆς Αὐτῆς Αὐτοκρατορικῆς Μεγαλειότητος». Κατόπιν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Ὑψηλάντην, ἐν ἐπίσημον ἀνακοινωθὲν δημοσιευθὲν εἰς τὰς 17)29 Μαρτίου εἰς τὸ OESTERREICHISHER BEOBACHTER, τὴν ἐπίσημον ἐφημερίδα τοῦ METTERNICH, ἀνήγγελε ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας «θὰ ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ρωσσίας» καὶ ὅτι «θὰ τὸν ἐπιηροφόρουν ὅτι ἡ Α.Μ. ὁ αὐτοκράτωρ ἀποδοκιμάζει κατηγορηματικῶς τὴν ἐπιχείρησίν του καὶ ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναμείνῃ ὅτι θὰ ἐλάμβανε οὐδέποτε βοήθειαν ἀπὸ τὴν Ρωσσίαν».

Αὗται αἱ δύο ἀποκρίσεις ἀντεπροσώπευον μίαν ἀληθῆ καταστροφὴν διὰ τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα. Ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἡ ὑποστήριξις εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον βασισθῇ τόσον ὁ Ὑψηλάντης ὅσον καὶ ὁ Βλαδιμηρέσκος κατέρρεε. Ἡ αἴσθησις τὴν ὁποίαν προεκάλεσε αὐτῇ ἡ κατάστασις δὲν ἄργησε νὰ φανῇ. Ὁ «BAN» (κυβερνήτης) GRIGORE BRANCOVEANU — εἷς ἐκ τῶν τοιῶν μεγάλων ἀξιωματῶν οἱ ὅποιοι εἶχον ὑπογράψῃ τὴν πιστοποίησιν τῆς 15)27 Ἰανουαρίου — ἔφυγε ἀπὸ τὸ Βουκουρέστιον εἰς τὰς 28 Φεβρουαρίου) 12 Μαρτίου διὰ τὰ κτήματά του εἰς τὴν MOGOSOAIA καὶ ἐκεῖθεν διὰ τὸ BRASOV. Ὁ πρόξενος τῆς Ρωσσίας, PINI καὶ ὁ τῆς Αὐστρίας FLEISCHHAKL, συνοδευόμενοι ὑπὸ τῶν πλέον ἐπιφανῶν βογαίων, τοὺς GRIGORE καὶ IORDAKE FILIPESCO, ALEXANDRU GHICA, CONSTANTIN SAMURCAS, NICOLAE MAVRO κτλ., ἀνεχώρησαν ἐπίσης ἐκ Βουκουρεστίου εἰς τὰς 16)28 Μαρτίου διὰ τὸ BRASOV. Ὁ Θεόδ. Βλαδιμηρέσκος ἀντικαμπανόμενος τὴν κατάστασιν τὴν δημιουργηθεῖσαν ἀπὸ τὴν ἄρνησιν τῆς Ρωσσίας νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν Φιλικὴν Ἑταιρίαν, ἤρchiσε νὰ ἐνεργῇ τότε διὰ τὰ ἴδια αὐτοῦ συμφέροντα.

Βεβαίως ἡ διπλὴ τραγωδία τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας δὲν εἶχεν ὡς μόνον αἴτιον τὴν ρωσικὴν ἀποστίχτησιν. Θὰ πρέπη νὰ ἀναφέρωμεν ἐπίσης τὴν κακὴν ὁργάνωσιν τοῦ στρατεύματος τοῦ Ὑψηλάντου, τὴν σκληρὰν καὶ βιαίαν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ Θεοδ. Βλαδιμηρέσκου. Ἡ βασικὴ ὁμως αἰτία παραμένει ἡ ἀποκλήρυξις.

Μετὰ τὸν GOLESTI μία μερὶς ἀρματολῶν διεσκορπίσθησαν καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὰς οἰκίας τους. Ἄλλοι παρ' ὅλα ταῦτα συνέχισαν τὴν δρᾶσιν ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησιν τοῦ DIMITRIE MACEDONSKI καὶ τοῦ HAGI PRODAN καὶ ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἀρχὴν τοῦ Ὑψηλάντου. Ὡς πρὸς αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν κυρίαν μάχην τὴν τοῦ Δραγατσανίου, δύο ἄλλες μάχες ἔλαβον ἐπίσης χώραν: Ἡ μία εἰς τὰς 25 Μαΐου εἰς τὴν πόλιν τῆς SLATINA, ὅπου ἡ ἐμπροσθοφυλακὴ τοῦ σώματος τῶν ἀρματολῶν, διοικουμένου ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ SIMION MEHEDINTEANO καὶ ὑπὸ τοῦ λοχαγοῦ IOVANCIU BITOLEANO, ἀπέκρουσε τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἠνάγκασε νὰ ὑποχωρήσουν· ἡ ἑτέρα εἰς τὰς 28 καὶ 29 Μαΐου, πρὸς βορρᾶν τοῦ Δραγατσανίου. Τὴν πρώτην ἡμέραν εἰς τὰς 28 Μαΐου, μία ὁμὰς ἀπὸ 300 ἀρματολῶν προφυλαγμένοι ἐντὸς τῶν ἀμπελώνων εἰς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς πόλεως ἀπέκρουσε περισσοτέρας ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων, οἱ ὅποιοι εἶχον ὀχυρωθῇ εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Δραγατσανίου. Τὴν δευτέραν ἡμέραν τὸ κύριον

σῶμα τῶν ἀρματολῶν ἐπετέθη· κατ' ἀρχὰς οὗτοι ὑπερίσχυσαν καὶ περιεκίκλωσαν καὶ ἐπολιόρκησαν τὸ προαναφερθὲν μοναστήριον· ἀλλὰ ἀκολούθως, τὸ ἀπόγευμα τῆς ἰδίας ἡμέρας ἀφοῦ ἐξήντησαν τὰ πολεμοφόδια τῶν καὶ μὴ ἔχοντες τὸ βαρὺ πυροβολικὸν τὸ ὁποῖον ὁ Γεωργάκης 'Ολύμπιος εἶχε κρατῆσει εἰς τὸ ΡΙΤΕΣΤΙ, ὑπεχώρησαν εἰς μίαν τοποθεσίαν εὐδρισκουένην μεταξὺ τοῦ Δραγατσανίου καὶ τοῦ RIMNICUL VILCEA.

Ἡ κυρίως μάχη ἡ τοῦ Δραγατσανίου ἔλαβε χώραν εἰς τὰς 7) 19 'Ιουνίου 1821. Ἐχάθη ἔνεκα δύο κυρίως λόγων· κατ' ἀρχὰς ἐπειδὴ εἰς ἐκ τῶν διοικητῶν ὁ Καραβίας ἐπετέθη πολὺ ἔνωρις, ἀντίθετα πρὸς καταστροφὴν σχέδιον μάχης· κατὰ δευτέρον λόγον διότι κατὰ τὴν κρίσιν στιγμὴν ὅπου ὁ ἱερὸς λόχος, ἰσχυρῶς προσβαλλόμενος ὑπὸ τῶν Τούρκων, διέτρεχε τὸν μεγαλύτερον κίνδυνον τὰ ἐφεδρικά σώματα ὑπὸ τὴν ἄμεσον διαταγὴν τοῦ Ὑψηλάντου, ἀντὶ νὰ ἐπέμβουν, ὑπεχώρησαν ἀτάκτως εἰς τὸ RIMNIC. Οὕτω ὁ ἱερὸς λόχος ἀπεδεκατίσθη σχεδὸν κατ' ὁλοκληρίαν, ἀλλὰ ἀφοῦ ἐπολέμησε γενναίως, σώζων τοιοῦτοτρόπως τὴν τιμὴν τοῦ στρατεύματος. Οἱ Τούρκοι δὲν κατεδίωξαν τὸν Ὑψηλάντην χάρις εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γεωργάκης 'Ολύμπιος μετὰ τῶν Ἀλβανῶν του καὶ ὁ Ὀλτένιος ION OARCA μετὰ τῶν ἀρματολῶν του ἔκανον ἀντεπίθεσιν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τοὺς συνεκράτησαν εἰς τὰς θέσεις των.

Αἱ ἄλλαι μάχαι αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ἀπὸ τὰς ὑπὸ τὰς ὑπολοίπους στρατιωτικὰς ομάδας τῆς Ἑταιρίας — ἡ τοῦ Σκουλενίου ἐπὶ τοῦ Προῦθου καὶ ἡ τῆς μονῆς τοῦ Σέκου ὅπου ἔσκοτώθη ὁ Γεωργάκης 'Ολύμπιος — δὲν ἦσαν ἐπιτυχέστεραι. Οὕτω ἐτελείωσε ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἀγώνος διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. Ἄλλ' ὁ ἀγὼν ἐσυνεχίσθη μὲ μεγάλας θυσίας εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔμελλε νὰ καταλήξῃ μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια εἰς τὴν σύστασιν τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ὁ χῶρος τῆς ἐπικρατείας τούτου ἔμελλε νὰ αὐξηθῇ ὀλίγον κατ' ὀλίγον διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν μεγίστην ἔκτασίν του κατὰ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου.

Εἰς τὴν μνήμην τῆς θυσίας ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν μαχῶν τοῦ 'Ιουνίου 1821 καὶ κυρίως τῆς ἡρωικῆς θυσίας τοῦ ἱεροῦ λόχου καὶ ἐπίσης τῶν Ρουμάνων, οἱ ὁποῖοι ἠγωνίσθησαν καὶ ἔπεσαν, ὁ μέγας Ρουμᾶνος ποιητῆς GRIGORE ALEXANDRESCO συνέθεσε τὴν ᾠδὴν του «Τὰ μνήματα τοῦ Δραγατσανίου» ὕμνος δόξης ἀφιερωμένος εἰς τὴν πλήρη ἰδανικῶν νεολαίαν ἢ ὅποια ἔχυνε τὸ αἷμα τῆς διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὄχι μόνον τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῶν ὑποδούλων εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Αὕτη ἡ ᾠδὴ εὐρίσκεται εἰς τὴν ποιητικὴν συλλογὴν, τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸ Βουκουρέστιον τὸ 1847.

ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΟΥ ΔΡΑΓΑΤΣΑΝΙΟΥ

Στοὺς ἅγιους τόπους κάποτε πῆγα νὰ προσκυνήσω
Μεγαλειώδη θύμιση τῶν περασμένων χρόνων
Καὶ στάθηκα στὴν πλούσια σὲ τάφους τὴν κοιλάδα
Ἐκεῖ ποὺ τόσοι μαχητὲς ἀπὸ τὴν δοξασμένη Ἑλλάδα
Ὑψώσανε πρῶτοι αὐτοὶ κραυγὴ τῆς Λευτεριᾶς.

Ἡ μέρα ἔσθυνε ἀργά· ἡ φύση κουρασμένη
Ἦούχαζε. Βαθεῖα σιγὴ βασίλευε, ἀγέρι δὲν φυσοῦσε
Οὔτε ψυχὴ. Μονάχος μου ἀνάμεσα στὸν κοιμισμένο κόσμον·
Μόνον ψηλὰ στὸν οὐρανὸ ἐλάμπανε τ' ἀστέρια
Καντήλια ἀναμμένα ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τάφους.

Και μόνον πέρα απ' τις πλαγιές
Σαν ν' ακουγα ξναν ήχο, μιὰ μακρινή βουή
Σαν τοῦ νεροῦ κελάρισμα τις ὄχθες του ποῦ πνίγει
Εἴτε σὰν τ' ἄγρια κύματα τοῦ μανιασμένου πλήθους
Τὸ γένος σὰν γλυτώνει απ' τὴν βαρειά σκλαβιά.

Τὰ μάτια μου καρφώθηκαν στῆς λύτρωσης τὸ σῆμα
Ποῦ μοναχὸ ὑψώνεται στοῦ στεναγμοῦ τὸν τόπο
Τῆς θλίψης προσίασία, τοῦ πόνου ἡ ἐλπίδα
Τὸ λάβαρο τῆς μάχης, τὸ σύμβολο τῆς νίκης
Μ' αὐτὸ ποῦ ὁ Κωνσταντῖνος συνέτριψε βαρβάρους

Κι' ὁ νοῦς μου ἔτρεξε σ' αὐτοὺς ποῦ ὁ ἴσκιος τοὺς σκεπάζει
Στὴν σύγχρονη Ἑλλάδα ποῦ ἐπλάσαν αὐτοὶ
Καλὸδεκτη στοὺς οὐρανοὺς θυσία τῶν μαρτύρων
Σὰν τὸ φυτό, τὸ αἷμα τους ἀπὸ τὴν γῆ βλασταίνει
Γρήγορα — ἀργά, κάποια φορά, θὰ δώση τὸν καρπὸ του.

Καὶ σὰν τοὺς πρώτους ἱερεῖς, μὲ τὸ σταυρὸ στὸ χέρι
Στοὺς στίβους στ' ἀμφιθέατρα ἀντίστασι ὀρθώσαν
Τὴν πίστη τὴν αἰώνια τῆς Ρώμης ἀνυψώσαν
Καὶ νίκησαν τὴν δύναμη, τὰ εἰδῶλα σαρώσαν
Ποῦ λάτρευαν καὶ δόξαζαν μέσα στὸ Καπιτώλιο.

Ἔτσι τὸ αἷμα αὐτῶν ποῦ ἐδῶ ἐγίνανε θυσία,
Ἐγέννησε τῆς λευτεριάς τοὺς ξακουστοὺς σωτῆρες
Κι' ὁ Παρνασσὸς κι' ὁ Ὀλυμπος περήφανα θωροῦσαν
Τοὺς στόλους τῶν βαρβάρων σὰν εἶδαν σαρωμένους
Καὶ οἱ φλόγες τους στὰ σύννεφα ψηλὰ νὰ ἀνεβαίνουν.

Εἶν' ἄξιοι τῆς ξακουστῆς κι' ἀρχαίας κείνης δόξας
Μεγάλοι εἶναι σὰν τὴν σκλαβιά κατ' ἀπ' τὸν γαλανὸ οὐρανὸ της
Σὰν τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν νίκη τῆς ὁμορφῆς Ἑλλάδας
Μπότσαρης καὶ Μιαούλης, γιγάντιες μορφές
Προβάλλουν σὰν ἡμίθεοι ἥρωες τοῦ Ὀμήρου.

ὦ, ἂν τὴ ζωὴ σου τὴν τόσο θαυμασμένη
Δὲν ἐκοβαν οἱ μοῖρες σὰν ἔτρεξες βοηθὸς
Στὸ ἔθνος ποῦ βογοῦσε· θὲ νάβλεπες τὴν μέρα
Στοὺς οὐρανοὺς γραμμένη, ταξιδευτὴ ἀγέροχε,
Σύμβολο ἀπελπισίας, γιὰ πάντα δοξασμένη.

Μιὰ νέα ἐποποιΐα καὶ ποίημα λαμπρὸ
Χριστιανικὴ Ἰλιάδα θὰ μιάγευε τὴ γῆ,
Σάλπιγγα Ἀναστάσεως ἀπ' τῆς ψυχῆς τὰ βάθη
Τὴν στάχτη τῶν αἰώνων ἤθελες ἀνασκαλέψῃ
Τὸ χέρι σου τὴν λύρα σὰν ἤθελε καὶδέψῃ.

Τοὺς δοξασμένους Ἑλληνες τὸ χῶμα μας σκεπάζει
Τὸν θάνατόν τους θώρησε μὲ πόνον ὁ στρατὸς μας

Κι' ἀδελφοσύνη καὶ στοργὴ τοὺς ἔδειξε περίσσια
Ὁ Χάρος σὰν τοὺς ἄρπαξε στοῦ ποταμοῦ τῆς ὄχθης.

Καὶ μὴν πιστέψιτε, ὦ σκιές, στὸν μακρυνό σας κόσμο
Πῶς στοὺς ἀγῶνες στάθηκε ξένος τοῦτος ὁ τόπος,
Χριστιανικὲς στραπιές, γενναῖοι σταυροφόροι
Ἐδῶ συναντηθήκανε, μαζὶ ἀδελφωμένοι
Μὲ ἀρχηγὸ τὸν Οὔνυσαντ, τὸν Μάτιας Κορβίν.

Κι' ὅσο τὸ μῖσος τῆς σκλαβιάς, ἡ ἀγάπη τῆς πατρίδας
Στις διάφορες τὶς γλῶσσες θὰ λέγονται ἀρετὲς
Ὅσο τῇ μάχῃ τῶν Θερμοπυλῶν οἱ Ἕλληνες γιορτάζουν
Σὰν δοξασμένη μέρα, ἀξέχαστη, μεγάλη,
Κι' ὅσο τὸν Ὀλτ τὸν ποταμὸ βουνὰ θὰ ἀγκαλιάζουν.

Σεῖς πάντα θὲ νὰ ζητε. Τὴν Λευτεριά
Σὲ σὰς ἡ Ἑλλάδα τὴν χρωστάει
Γιατὶ τὸ σῆμα τῆς ἐσεῖς πρῶτοι τόχετε δώσει
Σὲ χρόνους πονεμένους, σὲ χρόνια τυραννίας
Ἡ θύμισή σας πίστι καὶ ἐλπίδα θὰ ξυπνάει.

Ὁ GRIGORE ALEXANDRESCU

(Ρουμάνος ρομαντιζὸς ποιητὴς τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ μέγας φιλέλληνα, συνεκινήθη ἀπὸ τὴν ἡρωϊκὴ μάχη τοῦ Δραγατσανίου καὶ ἔγραψε τὸ ὡς ἄνω ποίημα, τὸ 1847).

ΓΙΑΝΝΗ ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΥ

Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

(ΜΕ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ
ΣΤΟ ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ)

α'

Με τή μικρή μου τούτη εργασία δὲν κάνω ἱστορία. Παραθέτω ἀπλῶς γεγονότα καὶ παρατηρήσεις μου πᾶν σ' αὐτά. Γεγονότα, πού ἡ ἐπίσημη ἱστορία ἢ τὰ ἀποσιωπᾶ τελείως ἢ τὰ προσπερνάει μ' ἀδιαφορία.

Αὐτὰ τὰ γεγονότα, γιὰ νὰ τὰ συνδέσω, ἀναγκάζομαι ν' ἀκολουθήσω τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τους κι' ἔτσι ἡ ἐργασία μου παίρνει σχῆμα ἱστορίας, ἐνῶ οὔτε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μιάς ἱστορικῆς μελέτης διαθέτει, οὔτε τὰ καθιερωμένα καλὸυπία ἀκολουθεῖ. Κατὰ κανόνα, ἀναφερόμενος σὲ γεγονότα, ἀφήνω τὸν ἀναγνώστη νὰ σκεφθῇ καὶ νὰ κρίνει.

Θέλοντας νὰ γράψω γιὰ τὴ μάχη τῆς Ἄρτας, ἀνατρέχω μερικοὺς αἰῶνες πρὶν καὶ φτάνω στὸ Δεσποτάτο. Καὶ τοῦτο, γιὰτί ἔτσι νομίζω πῶς φωτίζεται καλλίτερα τὸ κύριο θέμα μου καὶ ἐξηγεῖται κάπως τὸ φαινόμενο τῆς γιὰ αἰῶνες ἀνυπότακτης κλεφτουριάς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῶν περιοχῶν δηλαδὴ ὅπου ἔζησε κυρίως τὸ Δεσποτάτο.

Ἡ μάχη τῆς Ἄρτας, πού εἶναι ὁ τελικὸς στόχος τούτης τῆς ἐργασίας, δὲν ἔχει ἐπίσημο μανθῆ καὶ δὲν ἔχει ἀξιολογηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς, μὲ τὰ ἴδια μέτρα, ὅπως ἄλλα γεγονότα. Νομίζω πῶς οἱ διαστάσεις τῆς σὰν ἱστορικοῦ γεγονότος εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ αὐτὲς πού τῆς ἔδωσε ἡ ἱστορία. Ἀλλὰ ἡ ἀξιολόγηση αὐτῆς τῆς μάχης δὲν εἶναι ἔργο δικό μου.

« Ἡ σκύλλα μᾶς ἔφαγε »

Στις 13 Ἀπριλίου 1204 μ.Χ., οἱ σταυροφόροι φράγκοι καὶ βενετσιάνοι, πέτυχαν τὸν κύριο σκοπὸ τῆς «ἐγκληματικῆς καὶ πειρατικῆς ἐκστρατείας πού λέγεται τέταρτη σταυροφορία»¹: «Ἐπῆρασι τὴν ἐξακουσμένην Κωνσταντινούπολην»².

Οἱ βυζαντινοὶ ἐθρήνησαν σὲ ὅλους τοὺς ἤχους τὴν κατάληψη τῆς Πόλης, ἰδιαίτερα ὁ Χωνιάτης καὶ ὁ Μεσσαρίτης, πού ἦταν αὐτόπτες μάρτυρες τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς λεηλασίας. Ἀλλὰ κι' ἔξω ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, στίς χώρες πού διατηροῦσαν φιλικὲς σχέσεις μ' αὐτό, ἡ πτώση τῆς Βασιλεύουσας προκάλεσε ἔκπληξη καὶ συγκίνηση. Τὸ χρονικὸ τοῦ Novgorod διέσωσε πολυτίμες λεπτομέρειες ἀπὸ τὶς τραγικὲς στιγμὲς πού πέρασε ἡ Πόλη³. Ἀντίθετα, στοὺς σταυροφόρους ἦταν ἔκδηλη ἡ χαρά. Ὁ σταυροφόρος ἱστορικὸς Villehardouin, μὲ ἱκανοποίηση ἔγραψε πῶς «ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ποτέ, σὲ καμμιά πόλη, δὲν κατακτῆθηκαν τόσα λάφυρα»⁴. Κι' ἐνῶ ἄλλοι θρηνοῦσαν, κι' ἄλλοι χαίρονταν ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καματερός, οὔτε θρήνησε, οὔτε χάρηκε, οὔτε ἔνοιωσε τὰ σημάδια τῶν καιρῶν. Μισαλλόδοξος, στενόμυαλος

καὶ ἀμετανόητος, ἐκφραστὴς μιᾶς στείρας νοοτροπίας ποὺ ἐπὶ αἰῶνες σαράκωνε τὸ Βυζάντιο, βγῆκε στοὺς δρόμους καὶ τὴν ὥρα ποὺ τὸ ἀμόρφωτο πλῆθος — ἴσως μὲ τὴν προτροπὴ του — κομμάτιαζε ἓνα ἀρχαῖο ἄγαλμα τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς, αὐτὸς βροντοφώνησε: «Αὐτὴ ἡ σκύλλα μᾶς ἔφαγε»⁵.

Ἡ « Partitio Romaniae »

Οἱ «εὐσεβεῖς λησται τῆς Δύσεως»⁶ μετὰ τὴν κυρίευση τῆς Πόλης, προχώρησαν γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ δευτέρου σκοποῦ των: Νὰ μοιράσουν τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ νὰ πάρει ὁ καθένας «στὸ μερίδι του χώραις καὶ βιλαέτια περίσσα»⁷. Αὐτὴ τὴ διανομὴ τὴν εἶχαν κι' ὅλας προσχεδιάσει ἀπὸ τὸν Μάρτη τοῦ 1204 (partitio Romaniae)⁸. Ἀλλὰ οἱ φιλόδοξοι κληρονόμοι τοῦ Βυζαντίου, δὲν πέτυχαν νὰ βάλουν στὸ χέρι ὅλη τὴν κληρονομιά. Μὲ τὴν πτώση τῆς Πόλης «οἱ ἐπαρχίαι τοῦ Βυζαντίου χάσανε τὸν μοναδικὸ δεσμὸ ποὺ τὶς ἔνωσε σὲ μιὰ ἐνότητα»⁹ καὶ ἀναπτύχθηκαν κεντρόφυγες δυνάμεις, ποὺ εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθοῦν νησίδες ἀντιστάσεως, μέσα στὴ φράγκικη πλημμυρίδα. Τρεῖς ἦταν οἱ σπουδαιότερες: Ἡ περιοχὴ τῆς Νίκαιας, ἡ περιοχὴ τῆς Ἡπείρου, ἡ περιοχὴ τῆς Τραπεζούντας.

Ἡ Ἡπειρος, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη τῆς διανομῆς τῆς «Ρωμανίας», ἔπρεπε νὰ περιέλθει στοὺς βενετσιάνους¹⁰. Οἱ θαυμάσιοι ὅμως αὐτοὶ ἔμποροι, δὲν πρόλαβαν νὰ τὴν καταλάβουν, γιὰτὶ ἓνας τολμηρὸς ἄρχοντας, ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελος, ἔσπευσε στὴν Ἡπειρο, ἀνακήρυξε τὸν ἑαυτοῦ Δεσπότη καὶ ὠργάνωσε ἐκεῖ μιὰ ἀντιστασιακὴ δύναμη κατὰ τῶν φράγκων ποὺ ἔμεινε στὴν ἱστορία μὲ τὸ ὄνομα Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου.

Τὸ Δεσποτᾶτο

Τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου περιέλαβε περιοχὲς μὲ σχεδὸν ἀμιγῆ ἑλληνικὸ πλῆθος, στὸν ὁποῖο δὲν κυριαρχοῦσαν οἱ παρηκμασμένες βυζαντινὲς ἀντιλήψεις κι' ὁ ὁποῖος δὲν βαρύνονταν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία γεννήθηκε καὶ διαμορφώθηκε τὸ Δεσποτᾶτο ἦταν ἀναμφισβήτητα ὑγιέστερη ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Νίκαιας.

Ἔτσι, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΓ' αἰῶνα, κάτω ἀπὸ τὴ δυναστεία τῶν Ἀγγέλων, τὸ Δεσποτᾶτο δημιούργησε μιὰ δύναμη νεανικὴ καὶ σφριγηλὴ, ποὺ χάρις σ' αὐτὴ σώθηκε ὁ «ἐλλαδικὸς» ἑλληνισμὸς ἀπὸ τοὺς φράγκους καὶ τοὺς βουλγάρους¹¹, οἱ ὁποῖοι τὸν ἀπειλοῦσαν μὲ ἐξαφανισμό.

Στὴν ἐπιτυχία τοῦ Δεσποτάτου καὶ στὴ διατήρησή του, παρ' ὅλες τὶς κακοτυχίες καὶ τὶς ἰσχυρὲς δυνάμεις ποὺ τὸ πολέμησαν, συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ οἱ ἀγρότες. Στὴν Ἡπειρο δὲν δημιουργήθηκαν φεουδάρχες καὶ φυσικὰ οὔτε δουλοπάροικοι. Οἱ ἀγρότες παρέμειναν μικροῖδιοκτῆτες καὶ ἐλεύθεροι¹² καὶ γι' αὐτὸ στρατεύονταν πρόθυμα. Καὶ συγκρίνοντας τὴ θέση τους μὲ τὴ θέση τῶν ἀγροτῶν ἄλλων περιοχῶν τῆς τέως βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τὴν εὗρισκαν καλλίτερη. Γι' αὐτὸ καὶ ἦταν ἀφοσιωμένοι στοὺς Ἀγγέλους. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, πὼς οἱ Ἀγγελοὶ ἀνταποδίδοντας αὐτὴ τὴν ἀφοσίωση, ἀναγνώριζαν κάποιο ρόλο στὸ λαϊκὸ παράγοντα. Γιὰ πρώτη φορά, στὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἡπείρου, μνημονεύεται ὁ λαϊκὸς παράγοντας σὲ ἐπίσημο ἔγγραφο. Ἐνῶ στὴ Νίκαια ὁ βασιλιάς εἶναι «ἐλέω Θεοῦ», στὸ Δεσποτᾶτο ἡ ἀνακήρυξη τοῦ βασιλιά γίνεται «ἐπισκοπικαῖς ὁμολογίαις καὶ λοιπῶν ἱερέων μοναχῶν καὶ στρατιωτῶν ἐπικρίσεσι καὶ πάντων τῶν χριστιανῶν»¹³.

Κι' ἀλήθεια, οἱ Δεσποτῆτες τῆς Ἡπείρου στηρίζονταν στὸ λαὸ καὶ ἦταν ἀγαπητοὶ ἀπὸ τὸ λαό. Στὰ ἀτυχήματά τους ὁ λαὸς τοὺς παραστέκονταν, ὅταν

ἐπεφταν τοὺς ξανασήκωνε, προσφέροντάς τους σιρατιωτικὲς κι' ἠθικὲς δυνάμεις. Γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Δεσποτάτου, ὁ ἰδρυτὴς του Μιχαὴλ Ὑπάρχης, δὲν ἦταν ὁ Δεσπότης, ἀλλὰ ἓνα πρόσωπο οἰκεῖο, ὁ Κύρ - Μιχάλης, κι' ἔτσι, μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸν διέσωσαν πολλὰ κείμενα, ἑλληνικὰ καὶ ξένα¹⁴.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Δεσποτάτου ἀνεξαρτοποιήθηκε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο τῆς Νίκαιας¹⁵. Καὶ οἱ θρησκευτικοὶ ἡγέτες του ἀναδείχθηκαν σύγχρονα ἐθνικοὶ καὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τῶν κατοίκων τῆς Δυσοκρατορίας¹⁶. Ἐνῶ «στὸ Βυζάντιο τὸ πνεῦμα φοροῦσε ράσα»¹⁷, στὸ Δεσποτάτο τὰ ράσα σκόρπιζαν ξινητικὴ πνευματικὴ ἀκτινοβολία.

Κάτω ἀπὸ τις συνθήκες αὐτές, τὸ Δεσποτάτο πολὺ γρήγορα ἔγινε ἓνα δυνατὸ, ὁμοιογενὲς καὶ προοδευτικὸ — γιὰ τὴν ἐποχὴ του — κράτος.

Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε τὸν ἀντάξιο πρὸς τὶς περιστάσεις ρόλο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δεσποτάτου. Οἱ ἱεράρχες τῆς κι' ἰδιαίτερα ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας καὶ ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κερκύρας, εἶναι οἱ ἡγέτες τοῦ πατριωτικοῦ τμήματος τοῦ ὀρθόδοξου ἑλληνικοῦ κλήρου¹⁸. Οἱ ἡγέτες τοῦ δυσμικοῦ κλήρου μιλοῦν γιὰ «πατρίδα, γένος, ὁμοφύλους»¹⁹, ἐνῶ ὁ πατριάρχης στὴ Νίκαια μιλάει ἀκόμα γιὰ δικαιώματα τοῦ πατριαρχείου καὶ γιὰ «ρωμαϊκὴ πατριαρχία». Οἱ ἱεράρχες τοῦ Δεσποτάτου ζητοῦν τὴ σύμπραξη τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους τῆς Νίκαιας κατὰ τῶν Φράγκων²⁰, ἐνῶ ἡ Νίκαια ζητάει τὴν ὑποταγὴ στὴν ἐξουσία τῆς ὅλων τῶν «ρωμαίων». Δέν ἄργησαν οἱ διαφορὲς αὐτὲς νὰ γεννήσουν τὸ μῖσος τῶν ἀνατολικῶν τῆς Νίκαιας κατὰ τῶν δυτικῶν τοῦ Δεσποτάτου. Τὸ «ιδιάζον μῖσος ἰῶν ἐν Βυζαντίῳ τραφέντων, κατὰ τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, τῶν ἑλλαδικῶν καλουμένων, ὅπερ ὑπέθαλπε καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Νικαίας»²¹ ἀναπτύχθηκε τόσο, ὥστε καὶ ἱστορικοὶ τῆς ἀξίας τοῦ Ἀκροπολίτη, τοῦ Χωνιάτη καὶ τοῦ Γρηγοῦρα, νὰ ξεπέσουν σὲ βρισιὲς κατὰ τῶν κατοίκων τοῦ Δεσποτάτου.

Οἱ τέχνες καὶ τὰ γράμματα ἄνθισαν σιὸ Δεσποτάτο, σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη κατάσταση. Χτίστηκαν ναοὶ καὶ διακοσμήθηκαν μὲ θαυμάσια ψηφιδωτὰ καὶ ἀξιόλογες ἀγιογραφίες. Στὰ γράμματα παρατηρήθηκαν τάσεις οὐμανιστικὲς — ὅς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ χαρακτηρίσω αὐτὸν τὸν οὐμανισμό σὰν προδρομικὸ —, γεγονὸς ποὺ δὲν οὐσιμεύεται στὶς ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἄλλοτε βυζαντινοῦ κράτους. Ὁ Ε. Cherpousov²² συσχετίζει τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἰταλοὺς οὐμανιστές. Καὶ ὁ Α. Vasiliev συμπεραίνει: Ἡ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ἠπείρου σιὸν ἸΓ' αἰῶνα, πρέπει νὰ χάσει τὴν ἀποκλειστικὰ τοπικὴ τῆς σημασία καὶ νὰ πάρει τὴ θέση τῆς μέσα στὴν ἰστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἸΓ' αἰῶνα²³.

Τὸ Δεσποτάτο δὲν στάθηκε τυχερό. Ὑστερα ἀπὸ τὸ λαμπρὸ του ξεκίνημα, παρουσιάστηκαν πολλὲς ἀντιξοότητες, ποὺ τὸ ἀνάγκασαν νὰ περιοριστεῖ σὲ δευτερεύοντα ρόλο. Λαθεμένοι χειρισμοί, ἀδικαιολόγητες φιλοδοξίες καὶ πάμπολλοι ἐχθροί, τὸ ὠδήγησαν σὲ κατατμήσεις καὶ σὲ ἀπώλειες ἐδαφῶν²⁴. Σιγὰ - σιγὰ τὸ Δεσποτάτο ἔπεσε σὲ χέρια ξένων. Οἱ Ὀρσίνες, οἱ Σέρβοι, οἱ Ἀλβανοὶ οἱ Τόκκοι²⁵, πέρασαν σὰν κυρίαρχοι στὴν Ἠπείρο.

Ἀλλὰ σ' ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο, ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν γύρω περιοχῶν δὲν ἔπαυε νὰ μάχεται γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ἐθνισμοῦ του καὶ διατηροῦσε ζωντανὴ τὴν παράδοση τῶν ἐνόπλιων τμημάτων ποὺ δημιούργησε τὸ Δεσποτάτο. Ἀργότερα, χάρις σ' αὐτὴ τὴν παράδοση, θὰ ξεπηδήσουν οἱ κλέφτες κι' ἀρματολοί, ὅπως ὠσιτὰ σημειώνει ὁ Ἀδ. Ἀδαμαντίου.

Τὸ Δεσποτάτο πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ σὰν «ὁ καλὸς σπορέας» ποὺ ἔσπειρε τὸ σπόρο τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης, σὰν ἡ πρώτη ἀπόπειρα δημιουργίας ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ φράγκοι τὸ ἀναγνωρίζουν σὰ «Δεσποτάτο τῆς

Ἑλλάδας»²⁶. Στὴν Κωνσταντινούπολη — ποὺ οἱ δυνάμεις τῆς Νίκαιας τὴν ἀνακατέλαβαν τὸ 1261 — θὰ χρειαστεῖ νὰ περάσουν δυὸ αἰῶνες ἀκόμα γιὰ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ἡ νέα πραγματικότητα. Μονάχα στὶς παραμονὲς τῆς ἄλωσης ἀπὸ τοὺς τούρκους, ὁ Γεμιστὸς πρῶτα καὶ ὁ Παλαιολόγος ὕστερα, θὰ μιλήσουν γιὰ «Ἕλληνες» κι' ὄχι γιὰ «ρωμαίους».

Ἡ ἱστορία δὲν ἔδωσε ἀκόμα τὴν πρέπουσα θέση στὸ Δεσποτᾶτο. Παρασυρμένη ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Νίκαιας κι' ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ δυνάμεις τῆς Νίκαιας ἐλευθέρωσαν τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀδίκησε τὸ Δεσποτᾶτο. Μονάχα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀπόκαυκου ἀπὸ τὸν V. Vasilievsky καὶ ὤθεσε, ἄρχισε ἡ ἱστορία νὰ βλέπει κάπως δικαιότερα τὸ Δεσποτᾶτο²⁷.

Ἔρχονται οἱ Τοῦρκοι

«Στὴν ἱστορία ἡ μετάνοια δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ κερδίσει μιὰ χαμένη εὐκαιρία καὶ χίλια χρόνια δὲν ἔξαγοράζουν μιὰς ὥρας ἀπεριοκεψία»²⁸. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, αὐτοκράτορας τῆς Νίκαιας, ἔκανε τὴν ἀπεριοκεψία νὰ περάσει μὲ τὰ πλοῖα του τοὺς τούρκους ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία στὴν Ἑλλάδα, σὰ συμμάχους του κατὰ τοῦ Δεσποτάτου²⁹.

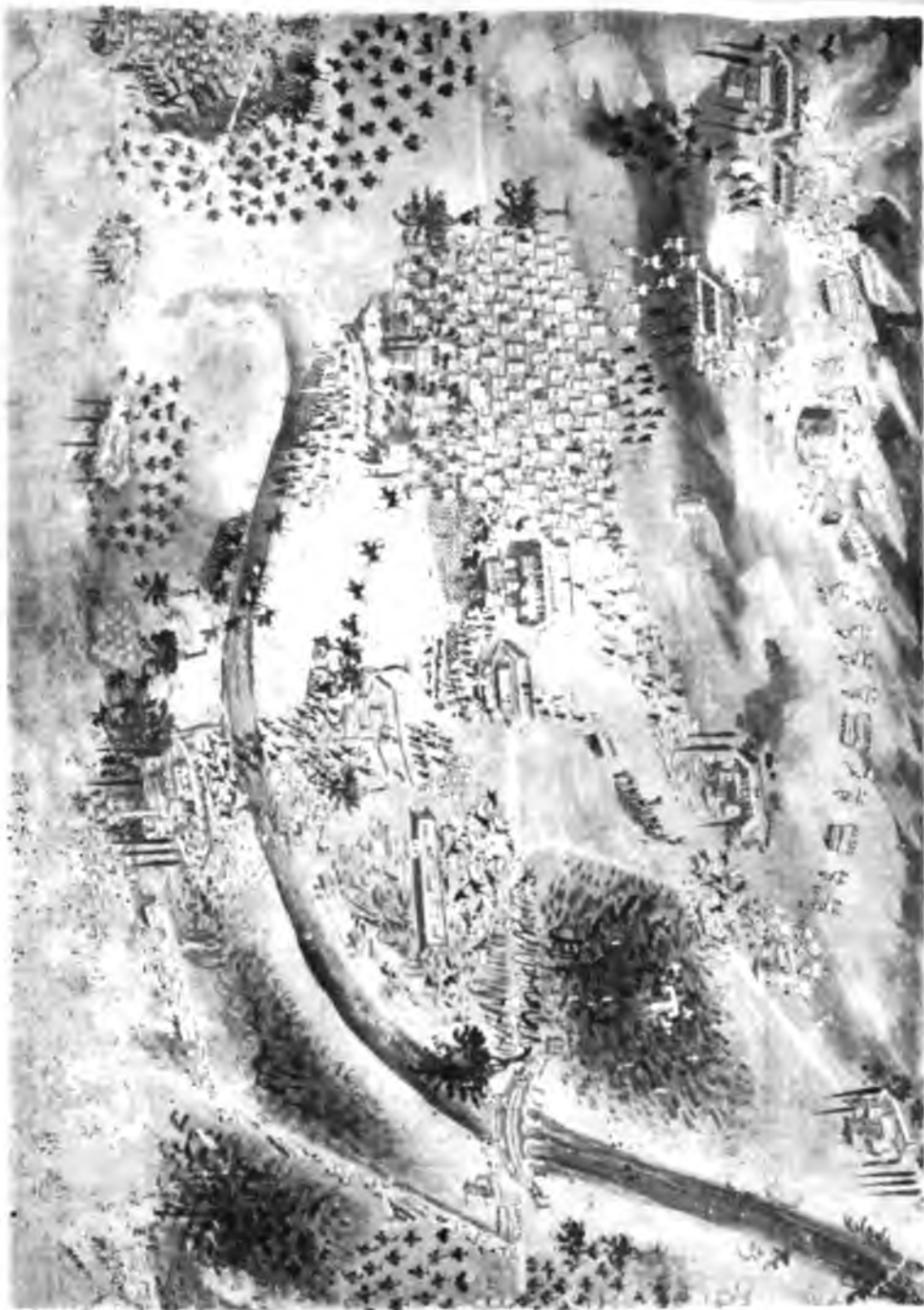
Μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων οἱ τοῦρκοι δυνάμωσαν, ἔγιναν οἱ φοβερότεροι ἐχθροὶ τοῦ Βυζαντίου καὶ δὲν ἄργησαν, μιὰ κι' ὁ δρόμος τοὺς ἦταν γνωστός, νὰ περάσουν στὴν Ἑλλάδα γιὰ δικό τους πᾶν λογαριασμό. Μέσα σὲ λίγες δεκαετίες κατέλαβαν τὴ Θράκη, τὴ Μακεδονία, τὴ Θεσσαλία. Ἐφτασαν στὰ Γιάννινα καὶ μπῆκαν μέσα, ὕστερα ἀπ' τὸν «ὀρισμὸ» τοῦ Σινὰν - Πασῶ, στὶς 9 Ὀκτωβρίου 1930³⁰. Ὁ τότε Δεσπότης τῆς Ἡπείρου Κάρολος Β' Τόκκος, περιωρίστηκε στὴν Ἄρτα καὶ τὴν Πρέβεζα.

Φαίνεται πὺς οἱ τοῦρκοι ἔκαναν προσπάθειες νὰ πάρουν καὶ τὴν Ἄρτα, ἀλλ' ἀποκρούονταν ἀπὸ τὴς δυνάμεις τοῦ Δεσποτάτου. Μιὰ τέτοια ἀποτυχημένη προσπάθεια μᾶς διέσωσε ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Αἰγῶνος, ποὺ τὸ 1436 βρισκόταν στὴν Ἄρτα³¹. Τὸ 1448 ὅμως πέθανε ὁ Κάρολος Β' καὶ ἡ χήρα του μὲ τὸν ἀνῆλικο γιό του Λεονάρδο Γ' δὲν μπόρεσαν νὰ κρατήσουν τὴν κατάστασιν³². Ἵσως σιὸ μετὰ οἱ τοῦρκοι ἔπιασαν καὶ τὰ στενὰ τῆς Πρέβεζας κι' ἔτσι οἱ ἄρτινοὶ ζήτησαν νὰ συνθηκολογήσουν. Οἱ Τόκκοι ἀπέσυραν τὰ λιγοστὰ στρατεύματά τους καὶ τὰ λάβαρά τους καὶ τράβηξαν γιὰ τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Οἱ τοῦρκοι ἔστησαν τὰ μπαϊράκια τους στὸ φρούριο τῆς Ἄρτας. Ἦταν ἡ 24 Μαρτίου 1449, ἡμέρα Δευτέρα³³.

Οἱ τοῦρκοι ἦρθαν στὴν Ἄρτα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Αὐτὸ βγαίνει ἀπὸ τὸ ὅτι ἐπικεφαλῆς τους ἦταν ὁ ἀρχιναύαρχος Φαῖκ - Πασῶς. Καὶ βέβαια ἕνας ἀρχιναύαρχος δὲν θὰ ἐρχόταν ἀπὸ τὰ βουνά, ἀπὸ τὰ Γιάννινα, ὅπως λαθεμένα πιστεύει ὁ Π. Φουρίκης, τοποθετώντας τὴν κατάληψη τῆς Πρέβεζας σὲ χρόνο μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ 1449³⁴.

Τὴ συνθήκη ὑποταγῆς τῆς Ἄρτας τὴν πῆγε γιὰ ἐπικύρωσι στὴ Θεσσαλονίκη, στὸν ἀντιπρόσωπο τοῦ σουλτάνου, ὁ ἀρτινὸς Δημ. Χαϊκάλης. Αὐτὸς πέτυχε νὰ δοθοῦν στοὺς ἀρτινοὺς μερικὰ προνόμια, ποὺ θᾶκαναν τὴ ζωὴ τους κάπως ὑποφερτὴ: Νὰ πληρώνουν τὸ πολὺ δέκα δρόμα ἀσῆμι γιὰ κεφαλιατικό φόρο, ποσὸ χαμηλὸ σχετικὰ μὲ τὸ φόρο ἄλλων πόλεων. Νὰ θρησκεύωνται ἐλεύθερα. Νὰ κάνουν μὲ πομπὴ τὴν ἐκφορὰ τῶν νεκρῶν. Νὰ κυνηγοῦν ἐλεύθερα μὲ λαγωνικὰ οὐκλιά. Νὰ φοροῦν σπιρουνία ὅταν ἱππεύουν. Νὰ ντύνονται «πανδήμως» τὶς ἀποκριές. Νὰ κάνουν τὶς γιορτὲς καὶ τοὺς γάμους των μὲ κάθε ἐλευθερία³⁵.

Ὁ κατακτητὴς τῆς Ἄρτας ἀρχιναύαρχος Φαῖκ, ἀγάπησε τὴν πόλη ποὺ κατέκτησε. Ἐχτισε σὲ μιὰ εἰδυλλιακὴ θέση, στὶς ὄχθες τοῦ Ἀραχθοῦ, ἕνα

Ἡ μάχη τῆς Ἀρτας, ὅπως τὴν ζωγράφησε ὁ Π. Ζωγράφος, με ὑπόδειξη τοῦ Μακρυγιάννη.
Διακρίνεται ἡ Ἀρτα, τὸ γεφύρι, τὸ Μαρατί, τὸ Πέτα καὶ ὅλα τὰ σημεῖα ὅπου ἔγιναν
αἱ συγκρούσεις ἔξω καὶ μέσα στὴν πόλη.

μεγαλόπρεπο τζαμί, πού τὸ στόλισε μὲ μάρμαρα ἀπὸ τὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἑλλάδας καὶ ἀπὸ τὴ Νικόπολη³⁶. Γύρω ἀπὸ τὸ τζαμί ἔφτιαξε κτιριακὲς ἐγκαταστάσεις καὶ ἔκανε ἐκεῖ ἕνα Ἰμαρὲτ — εὐαγγέλ ἵδρυμα δηλαδή. Ἐκεῖ μόνασε κι' ὁ ἴδιος σὰν ἱμάμης κι' ἐκεῖ πέθανε καὶ τάφηκε³⁷.

Τὸ χτίσιμο τοῦ τζαμιοῦ συμβόλιζε τὴ μονιμότητα τῆς τούρκικης κατάκτησης. Γιὰ τοὺς ἄρτινους, οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τῆς σκλαβιάς ἄρχισαν.

Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, θ' ἄλωθῃ ἀπὸ τοὺς τούρκους κι' ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἡμέρα τῆς πτώσης τῆς «εἶναι μιὰ μεγάλη ἡμερομηνία στὴν ἱστορία»³⁸, θὰ σημειώσει ὁ Παντὶτ Νεχροῦ. Καὶ ὁ Stefan Zweig θὰ συμπληρώσει: «Ὁ κρότος πού ἔκανε τὸ γκρέμισμα τοῦ σταυροῦ ἀπὸ τὸ μεγάλο θόλο τῆς Ἁγίας - Σοφίας, ἀντήχησε σ' ὅλη τὴν ἐκκλησία, ξεπέρασε τοὺς τοίχους τῆς κι' ἀπλώθηκε πέρα μακριά. Ἡ Δύση ἀνατρίχιασε»³⁹.

Ἡ ἀντίσταση τῶν σκλάβων

Ἡ ἐλπίδα εἶναι τὸ μεγάλο δῶρο τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Οἱ Ἕλληνες, στὰ τετρακόσια χρόνια τῆς σκλαβιάς τους, ποτὲ δὲν ἔπαψαν νὰ ἐλπίζουν πῶς οἱ ὁμόθρησκοι τῆς Δύσης θὰ ἔλθουν νὰ τοὺς ἐλευθερώσουν, μὲ μιὰ μεγάλη στρατιὰ ἢ μιὰ μεγάλη ἀρμάδα. Ἀρκοῦσε νὰ φανοῦν λίγα καράβια, γιὰ νὰ τὰ πολλαπλασιάσει ἡ φαντασία τῶν σκλάβων καὶ νὰ τὰ κάνει στόλο ἀκαταμάχητο. Κι' ἀμέσως, ὁ κατὰ τὸν Σολωμὸ «πάντα εὐκολοπίστευτος καὶ πάντα προδομένος» λαός, ἄρπαζε τὰ ὅπλα καὶ χτύπαγε τοὺς τούρκους, πιστεύοντας πῶς ἔφτασε ἡ ὥρα τῆς λευτεριᾶς.

Λίγοι, πολὺ λίγοι Ἕλληνες κατάφεραν φεύγοντας τὴ σκλαβιά, νὰ φτάσουν στὴν Εὐρώπη. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι κι' ὁ ἄρτινός Μιχαὴλ Τριβώλης, ὁ γνωστὸς Μάξιμος ὁ Γραϊκός, πού γύρω στὰ 1500 ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ γίνει ἀργότερα ὁ φωτιστής, ὁ σοφὸς καὶ ὁ ἅγιος τῶν ρώσων καὶ νὰ πάρει θέση στὰ εὐρωπαϊκὰ γράμματα, δίπλα στὸν Λούθηρο καὶ τὸν Καλβίνο⁴⁰. Στους ἐπόμενους αἰῶνες θὰ φύγουν κι' ἄλλοι. Ἀπ' αὐτοὺς θὰ ξεχωρίσει ὁ μεγάλος Νικόλαος Σκουφᾶς.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς σκλαβιάς, οἱ Ἕλληνες διαβεβαίωναν τοὺς χριστιανούς τῆς Δύσης, πῶς:

«...τὸ νὰ ἰδοῦσι τὸν σταυρὸν στὴν ὄραν προσκυνοῦσι,
Ἑλλάδα, Πάτρα, Ἄγραφα, Βελούχη, καὶ Πρωτόλιον,
Ἀθήνα, Θήβα, Μέγαρο, Σάλωνα, τ' ἄλλα ὅλα,
Ἑλλάδα καὶ τὰ Γιάννινα, ὅλον τὸ Δεσποτᾶτον»⁴¹.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἔγιναν πολλὲς προσπάθειες ἀπὸ τοὺς ὁμόθρησκους τῆς Εὐρώπης. Ὁ Πάπας, οἱ βενετσιάνοι, οἱ ἰσπανοί, οἱ γάλλοι, οἱ γερμανοί, οἱ ρῶσοι, ξεσέκωσαν τοὺς Ἕλληνες πολλὰς φορές. Ἀλλὰ κάθε ξεσηκωμὸ καὶ κάθε ἀποτυχία, πλήρωναν μὲ τὸ αἷμα τους οἱ Ἕλληνες. Γιατί οἱ εὐρωπαῖοι δὲν ἔρχονταν ἐνωμένοι, ἀλλὰ ἐνεργοῦσαν καθένας γιὰ λογαριασμὸ του. Καί, ὅχι σπάνια, ἀκολουθοῦσε κάποιος συμβιβασμὸς μὲ τοὺς τούρκους. Οἱ Ἕλληνες θυσιάζονταν καὶ ὁ ὑποψήφιος «ἐλευθερωτὴς» ἔπαιρνε τ' ἀνταλλάγματά του, ἐδαφικὰ ἢ οἰκονομικά. Μονάχα στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, οἱ Ἕλληνες τὸ κώνεψαν πῶς γιὰ νὰ ἐλευθερωθοῦν πρέπει νὰ στηριχτοῦν μονάχα στὶς δικές τους δυνάμεις.

Οἱ τούρκοι, ὀλιγάριθμοι καθὼς ἦταν, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ κρατηθοῦν, ἂν δὲν πετύχαιναν νὰ ἐξισλαμίσουν τοὺς κατακτημένους. Τὸ παιδομάζωμα αὐτὸ

τὸ σκοπὸ εἶχε. Ἀλλὰ καὶ μεγάλοι σὲ ἡλικία ἐξιολαμίζονταν, γιὰ νὰ σώσουν τὰ ἀξιώματα καὶ τὶς περιουσίες τους. Στὴν Ἀλβανία ὁ ἐξιολαμισμὸς ἦταν σχεδὸν γενικός. Στὰ βόρεια τῶν Γιαννίνων ἐξασλαμίστηκαν μερικοί. Στὰ νότια ὅμως τῶν Γιαννίνων ἡ προσπάθεια ἐξιολαμιμοῦ ἀπότυχε⁴². Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἡπειρώτες ποὺ ἐξιολαμίστηκαν καὶ ἀνέβηκαν σὲ μεγάλα ἀξιώματα, ἦταν κι' ὁ Ἱμπραὴμ Πασᾶς, ποὺ ὁ Μελέτιος τὸν ὀνομάζει Ἀμβρακιώτη κι' ὁ ὁποῖος ἐγινε Μέγας Βεζύρης στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰῶνα⁴³. Στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας ἡ ἀντίδραση στὸν ἐξιολαμισμὸ ἦταν ἔντονη. Οἱ γυναῖκες μὲ κανένα τρόπο δὲν ἔστεργαν νὰ πέσουν σὲ τούρκικα χέρια⁴⁴.

«Μὰ τὴν τρομάρα ποὺ εἶδα ἡ γὼ στοῦ Χρήστου τὴ γυναῖκα!
Τοῦρκοι τὴν πᾶν ἀπ' τὰ μαλλιά, νὰ πᾶν νὰ τὴν τουρκέψουν,
κι' ὁ Χρῆστος τὴν ἀγνάντευεν ἀπὸ ψηλὴ ραχοῦλα:
Ποῦ πᾶς, ψηλὴ, ποῦ πᾶς, λυγνὴ, ποῦ πᾶς καγκελοφρῦδα;
Στὴν Ἄρτα πάω, Χρῆστο μου, μέσ' στῶν Τούρκων τὰ χέρια,
κι' ἐγὼ Τοῦρκα δὲν γίνομαι, τζαμὶ νὰ προσκυνῶ.
Κάλιο νὰ ἰδῶ τὸ αἷμα μου στιγμῆς νὰ κοκκινίσει
παρὰ νὰ ἰδῶ τὰ μάτια μου Τοῦρκος νὰν τὰ φιλήσει»⁴⁵.

Ἡ σκληράδα τῶν τούρκων, ἡ προσπάθειά τους νὰ ἐξιολαμίσουν τοὺς χριστιανούς, οἱ κάθε τόσο παρακινήσεις ἀπὸ τοὺς εὐρωπαίους κι' ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἔκαναν τοὺς Ἕλληνες νὰ παίρνουν τὰ βουνά. Στὰ τετρακόσια χρόνια τῆς σκλαβιάς, ἡ Ἡπειρος, ἡ Αἰτωλοακαρνανία καὶ ἡ Μάνη, πρωτοστατοῦν σιτοὺς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνες. Ἰδιαίτερα ἡ Ἡπειρος ἔχει τὶς πρὸ πολλὰς θυσίες.

Ὁ ἡπειρώτης Κορκόδειλος Κλαδάς⁴⁶ ἐπαναστατεῖ τὴν Πελοπόννησο κι ἀργότερα (1481) τὴν Ἡπειρο. Στὰ 1494, οἱ ἡπειρώτες ξεσηκώνονται, ἐλπίζοντας στὴ συνδρομὴ τῶν γάλλων καὶ σὲ συνέχεια σφάζονται ἀπὸ τοὺς τούρκους χιλιάδες «ὡς ἀναθήμενοι τὰς ἐλπίδας των εἰς τὰς νίκας τῶν γάλλων»⁴⁷. Στὰ 1532 ὁ ναύαρχος Ἀντρέας Ντόρια φλογίζει τοὺς Ἕλληνες, τοὺς ἐξεγείρει καὶ τέλος οἱ τοῦρκοι κάνουν νέες σφαγές⁴⁸, ἰδιαίτερα σκληρὲς στὴ Χιμάρρα. Στὰ 1571, ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπογραφὴ στὴ Ρώμη τῆς ἱερῆς συμμαχίας ἀνάμεσα στὸν Πάπα, τοὺς ἰσπανοὺς καὶ τοὺς βενετσιάνους, οἱ Ἕλληνες ἀναθαρροῦν καὶ ξαναπαίρνουν τὰ ὅπλα. Ἡ νίκη τοῦ ἐνωμένου στόλου στὴ Ναύπακτο, δίνει φτερὰ στοὺς σκλάβους, ποὺ ξεσκλαβώνουν μεγάλα κομμάτια τῆς ἐλληνικῆς γῆς. Ἀλλὰ οἱ χριστιανοὶ σύμμαχοι δὲν ἐκμεταλλεύονται τὴ νίκη τους καὶ τὸν πανικὸ τῶν τούρκων. Οἱ τοῦρκοι θὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς Ἕλληνες πρὸ σκληρὰ ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ⁴⁹.

Στὰ 1585 οἱ ἡπειρώτες ἄρματολοι Πούλιος Δράκος καὶ Μαλάμος, παρακινούμενοι ἀπὸ τὴ Βενετία, σηκώνουν τὸν τόπο στ' ἄρματα, κυριεύουν τὴν Ἄρτα καὶ προχωροῦν γιὰ τὰ Γιάννινα μὲ χιλιάδες ἔνοπλους. Γρήγορα ὅμως οἱ τοῦρκοι ἀντιδροῦν καὶ οἱ ἀντάρτες χάνονται στὰ βουνά⁵⁰.

Στὰ 1588 ὁ Γεώργιος Ὁρσίνι, ἀπευθύνεται ἐλληνιστὶ στὸν βασιλὴ τῆς Γερμανίας Ροδόλφο Β', ζητώντας βοήθεια γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ἡ Ἑλλάδα καὶ ν' ἀνακτήσει ἡ οἰκογένειά του τὴν Ἡπειρο καὶ «Ἀμβρακίαν τὴν ἡμετέραν ἀρχαίαν πατρίδα»⁵¹. Ἡ ἐκκλήση αὐτὴ δὲν ἔφερε κανένα ἀποτέλεσμα.

Στὰ 1603—6, οἱ ἱππότες τῆς Μάλτας ξεσηκώνουν τοὺς ἡπειρώτες. Τὸ κίνημα ὅμως προδίδεται καὶ οἱ ἡπειρώτες πληρώνουν ἀκριβὰ τὴν ἐξέγερσή τους⁵².

Στὰ χρόνια αὐτὰ γινόταν καὶ ἡ προετοιμασία τῆς ἐκστρατείας τοῦ δούκα

ντὲ Νεβέρ, πὺ ἐλεγε πὼς καιαγόιαν ἀπὸ τοὺς Παλαιολόγους. Στὴ συνωμοσία ἦταν ἴσως μυημένος κι' ὁ Διονύσιος ὁ Σκυλόσοφος, πὺ κατέλαβε τὰ Γιάννινα στὰ 1611³³, μὲ τὸ ἐκ «γεωργῶν καὶ βοσκῶν»³⁴ στράτευμά του. Ἡ ἀποτυχία τοῦ Διονυσίου, δὲν ἐμπόδισε νὰ συνεχιστοῖ ἡ κίνησι τοῦ ντὲ Νεβέρ. Στὰ 1618 μετέχουν στὴ συνωμοσία ὁ μητροπολίτης Ἱερῆς καὶ Ναυπάκτου Γαβριὴλ Βλάχιος³⁵, ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων καὶ ἄλλοι. Τελικὰ δὲν ἔγινε τίποτε τὸ ἀξιόλογο. Κυνηγήθηκαν ὅμως καὶ τιμωρήθηκαν οἱ Ἕλληνες, ἰδιαίτερα τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας.

Πέρασαν λίγα χρόνια σχετικῆς ἡρεμίας. Στὰ βουνὰ ὅμως δὲν ἔπαψαν νὰ

Ἡ μάχη τῆς Λαγκάδας, ὅπως τὴν ζωγράφισε ὁ Π. Ζωγράφος, μὲ ὑπόδειξη τοῦ Μακρυγιάννη. Οἱ τούρκοι βγαίνουν ἀπὸ τὴν Ἱἄρτα καὶ προχωροῦν πρὸς τὸ Κομπότι κι' ἀπὸ κεῖ στὴ Λαγκάδα.

ζοῦν, νὰ γυμνάζονται καὶ νὰ ἐλπίζουν, οἱ κλέφτες κι' οἱ ἄρματολοί. Στὰ 1683, οἱ ἄρματολοι Ἀγγελῆς Σουμῆλας, ἀπὸ τὰ Γιάννινα, Πάνος Μεϊντάνης, ἀπὸ τὴν Κατούνα καὶ τὸ Μικρὸ Χορμόπουλο, ἀπὸ τ' ἹΑγραφα, πὺ ἐνωμένοι χτυποῦσαν καὶ τοὺς τούρκους καὶ τοὺς βενετσιάνους, κατέλαβαν τὴν Ἱἄρτα, ἐλευθέρωσαν τὴν περιοχὴ τῆς καὶ προχώρησαν στὴν ἹΑκαρνανία. Ἀλλὰ σιὴ Βόνιτσα τοὺς ἔπιασαν «μὲ ἀπιστία» οἱ βενετσιάνοι. Ὁ λαὸς διέσωσε τὰ κατορθώματά τους:

«...Εἶναι ὁ Σουμῆλας πῶρχεται, μαζὺ μὲ τὸ Μεϊντάνη,
καὶ τὸ μικρὸ Χορμόπουλο, τὸ χιλιοπαινεμένο,
ποῦναι καμάρι τῶν κλεφτῶν, καμάρι τῶν ἹΑγραφῶν.
Φέρουν τὰ φλάμπουρα ἀνοιχτὰ μὲ τὸ Σταυρὸ στὴ μέση,
καὶ πολεμοῦν τὴ Βενετία καὶ τὴν Τουρκία θερίζουν.

Στην Ἄρτα ἐξονέψανε καὶ διώξανε τοὺς τούρκους,
κι' ἀπέχει πέρα πέρασαν, στή Βόνιτσα ριχτήκαν.
Κι' ἐκεῖ τοὺς πιάσαν μ' ἀπιστία οἱ σκῆλοι οἱ Βενετσιάνοι»³⁶.

Τὸν ἄλλο χρόνο (1684) οἱ τρεῖς ἀρματολοὶ βρίσκονται σύμμαχοι τῶν βενετσιάνων³⁷, ποὺ μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Φραγκῆσκο Μοροζίνι πολεμοῦν τοὺς τούρκους (*guerra miracolosa*). Οἱ βενετσιάνοι μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἡπειρωτῶν παίρνουν τὴν Πρέβεζα καὶ τὴν Ἄρτα³⁸. Στὴν Ἄρτα θὰ μείνουν μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1685.

Στὰ 1696 οἱ βενετσιάνοι ξαναπαίρνουν τὴν Ἄρτα, ἔχοντας ἐπικεφαλῆς τοὺς τὸν διαβόητο Λημπεράκη Γερακάρη³⁹. Ὁ Γερακάρης συνηθισμένος στὶς ἀρπαγές, ἀπὸ τὴ μακροχρόνια ὑπηρεσία του στοὺς τούρκους, ἔκανε μεγάλες συμφορὲς στὴν Ἄρτα. Οἱ ἀρπινόι μὲ ἔγγραφό τους στὴ Βενετία διαμαρτυρήθηκαν ἔντονα γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ καθαλλιέρ - Λημπεράκη. Κι' ἓνα παλιὸ τραγούδι διέσωσε τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς:

«... Ἦλθεν ὁ Γκιόρτζης (Γκιαούρμπεης;) εἰς τὴν Ἄρταν καὶ τὴν ἐδιαγούμισε
ἔκαψε κλησιαῖς μετζήτια καὶ τοῦ Σιάχμπεη τὰ σπίτια
πῆρε καὶ μιὰ τουρκοπούλα νὰ τὴν κάμῃ ρωμνιοπούλα...»⁴⁰.

Στὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ καπετάνιος Χρήστος Μηλιώνης, μπῆκε στὴν Ἄρτα μὲ τοὺς ἄντρες του καὶ φεύγοντας πῆρε μαζί του τὸν ιοῦρκο κατὴ καὶ μερικὸς ἀγάδες:

«... Κύριέ μου τί νὰ γένιζεν ὁ Χρήστος ὁ Μηλιώνης;
Ποὺ ἦταν χορῶνα στὰ βουνὰ καὶ φλάμπουρο στοὺς κάμπους;
Φοβέρα μαύρη τῆς τουρκιᾶς, τῆς κλεφτουριᾶς καμῖρι,
καὶ μέσα στοὺς ἀρματολοὺς ἀητὸς μὲ δυὸ κεφάλια;
Μᾶς εἶπαν ὅτι πέρασε καὶ μπῆκε μὲς στὴν Ἄρτα,
πὼς πῆρε σκλάβο τὸν κατὴ μὲ τέσσερους ἀγάδες»⁴¹.

Τὴν ἐποχὴ αὐτή, γύρω ἀπὸ τὴν Ἄρτα, στο Βάλτο, στὰ Τζουμέρκα, στ Ἀγραφα, πληθαίνει ἡ κλεφτουριά, νοιώθει τὴ δύναμή της, φοβερίζει τοὺς τούρκους:

Κάτω στοῦ Βάλτου τὰ χωριά
Ξηρόμερο καὶ Ἀγραφα
γιε μ' στὰ πέντε βιλαέτια
φᾶτε πιέτε μωρ' ἀδέσφια.
Ἐκ' εἶν' οἱ κλέφτες οἱ πολλοὶ
ὅλοι ντυμένοι στὸ φλουρὶ
κάθονται καὶ τρῶν καὶ πίνουν
καὶ τὴν Ἄρτα φοβερίζουν.
Πιάνουν καὶ γράφουν μιὰ γραφὴ
χέζουν τὰ γένια τοῦ κατὴ,
γράφουνε καὶ στὸ Κομπότι,
προσκυνοῦν καὶ τὸν Δεσπότη.
- Μπρὲ Τοῦρκοι κάνετε καλὰ
γατὶ σᾶς καίμε τὰ χωριά.

Γλήγορα τ' ἄρματολίκι,
γιατ' ἐρχόμαστε σὰ λύκοι⁶².

Ἀπ' αὐτοὺς τος κλέφτες εἶναι κι' οἱ Μπουκοβαλαῖοι, ποὺ χτυποῦν τοὺς τούρκους μὲ μεγάλες ἐπιτυχίες:

«...κι' οἱ τούρκοι πέρα πέρασαν νὰ πᾶν στὴ Βρεστανίτσα,
στὴ Βρεστανίτσα δὲν στάθηκαν καὶ τραβήξαν στὴν Ἄρτα.
Κι' οἱ κλέφτες πᾶν ἀπὸ κοντά, ὁ καπετάνιος Γιάννης,
καὶ κύνουν τὸν κατήφορο καὶ πᾶνε μὲς στοὺς Πέτα.
Βλέπουν τοὺς τούρκους πῶφρευαν, βλέπουν τοὺς ἀρβανίτες,
ποὺ πήγανε καὶ κλείστηκαν ἀνάμεσα στὴν Ἄρτα»⁶³.

Κι' ἄλλο:

«...ὁ Μπουκοβάλας κίνησε, τὴ νύχτα μέρα κάνει,
στὸν Κόρακα ξεκάμπησε, στοὺς Βάλτο πάει τὸ βοάδν...
...Τὸν Μήτσο Χοῦσο καρτερεῖ, τρακόσιους τοῦ σκοτώνει
καὶ τὸν ἐπῆρ' ἀπ' τὸ κοντὸ ὡς ὅξου ἀπ' τὴν Ἄρτα».

Ἀλλὰ ἡ Ἄρτα δὲν φοβερίζεται μονάχα ἀπ' τοὺς κλέφτες τῶν Ἀγράφων, τοῦ Βάλτου, τῶν Τζουμέρκων καὶ τοῦ Ραδοβιζιού. Στὴ Λάμαρη, ποὺ μαζὺ μὲ τὸ Λοῦρο ὑπάγονταν μέχρι τὸ 1796 στὸν βοεβόδα τῆς Ἄρτας, ἄλλοι κλέφτες κι' ἄρματολοι δροῦν κι' ἀπειλοῦν τοὺς τούρκους. Ὁ Χοντρομάρας, ὁ Λάππας⁶⁴, ὁ Νικολὸς Τζουθάρας⁶⁵, ὁ Δῆμος Διγόνης κι' ἄλλοι.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Γιώτης Μπαρτζώκας, ἕνας καπετάνιος ἀπὸ τὸ Συρράκο — ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κώστας Κρυστάλλης⁶⁶ — ὀργώνει τὰ Κατσανοχώρια, τὰ Τζουμέρκα, τὴ Θεσσαλία, σκορπώντας τὸν τρόμο στοὺς τούρκους.

Καὶ στὰ βορειοδυτικὰ τῆς Ἄρτας, στοὺς Σοῦλι, ἕνας μικρὸς καὶ ἀνυπόταχτος λαός, ἀμύνεται ὁλόκληρο τὸν 18ο αἰῶνα κατὰ τῶν τούρκων καὶ τοὺς ταπεινώνει πολλὰς φορὲς.

Ἔτσι, ὅλος σχεδὸν ὁ 18ος αἰῶνας κυλάει μὲ τ' ἀστραπόβροντα τῶν κλεφτῶν, τῶν ἄρματολῶν καὶ τῶν σουλιωτῶν. Ἡ Ἄρτα εἶναι ὁλόγυρα σωσμένη ἀπὸ σώματα ἀγωνιστῶν. Τὰ Τζουμέρκα καὶ τ' Ἀγραφα γίνονται «παλληκαριῶν λημέρια»⁶⁷. Αὐτὰ τὰ παλληκάρια, πότε σὰν κλέφτες, πότε σὰν ἄρματολοι. πότε μονιασμένα, πότε χολωμένα μεταξύ τους, πότε ἀσυνεῖδητα, πότε ἐν-συνεῖδητα, κρατοῦν τὸ ἔθνος σὲ πολεμικὴ ἐτοιμότητα κι' ἐγρήγορη.

Καὶ φτάνει ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἀλῆ - Πασᾶ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

- 1) Ν. Baynes «Byzantine Civilization» (History X, 1926, 289).
- 2) Χρονικὸ Γαλαξειδίου, Ἰ.Α.Θ. 1962, σ. 201.
- 3) Χρονικὸ Νονγορόδ, ἐκδ. Hopf «Chroniques Grecoromanes inedites» 97. Ἐπίσης «Ρωσ. Χρονογραφία» 1512, 391—2.
- 4) «La conquête de Constantinople», ἐκδ. de Vailly, παρ. 250, σ. 147.
- 5) Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Ζ', σ. ρλε'.
- 6) Ι. Ρωμανοῦ «Ἱστορ. Ἔργα», ἐκδ. Κερκ. Χρονικῶν, 1959, σ. 133.
- 7) Χρονικὸ Γαλαξειδίου, ὁ.π., σ. 201.

- 8) 'Η συνθήκη τῆς διανομῆς δημοσιεύεται εἰς Tafel καὶ Thomas «Urkunden zur altern Handels und Staatsgeschichte» I, 464—8. 'Ενδιαφέροντα στοιχεῖα παραθέτει ὁ D. Nicol στὸ ἔργο του «Δεσποτᾶτον τῆς 'Ηπείρου» στὴν «'Ηπειρ. 'Εστία», ΙΘ', σ. 649—651 καὶ 658.
- 9) M. Levchenko «'Ιστ. Βυζαντ. Αυτοκρατορίας», 'Αθ. 1955, σ. 322.
- 10) Α. Μηλιαράκη «'Ιστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτᾶτον τῆς 'Ηπείρου», 'Αθ. 1898, σ. 51, 'Ι. Ρωμανοῦ, ὅ.π. σ. 5, 'Αδ. 'Αδαμαντίου «'Ιστ. Μεσαιων. 'Ηπείρου» εἰς τχ. «'Ηπειρος», ἔκδ. 'Ηπειρ. 'Εστίας, 'Ιωάννινα 1952, σ. 50, D. Nicol, ὅ.π. 658. 'Αντίθετα ὁ Levchenko, ὅ.π., σ. 322, γράφει πὼς ἡ 'Ηπειρος κληρώθηκε στὸν Βονιφάτιο, βασιλιὰ τῆς Θεσσαλονίκης.
- 11) Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 65, Α. Vasiliev «'Ιστ. Βυζαντ. Αυτοκρατορίας», 'Αθ. 1955, σ. 641.
- 12) K. Marx «Extraits Chronologiques» καὶ 'Αρχεῖον K. Marx — Fr. Engels, τ. 5, σ. 180—200 (ρ. ξ.).
- 13) 'Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 164 καὶ 653, Ν. Τωμαδάκη «Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτᾶτον τῆς 'Ηπείρου», 'Ιωάν. 1960, σ. 14.
- 14) 'Αδ. 'Αδαμαντίου, ὅ.π., σ. 52, 53, 55, 57, 'Ι. Ρωμανοῦ, ὅ.π., σ. 34, Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 549, Michelle Averoff «Jadis en Romanie», Paris 1965, σ. 118, 147. Willehardouin, ὅ.π., παραγρ. 301, 308.
- 15) Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 103, 167, D. Nicol, ὅ.π., τ. Κ', σ. 16, 167.
- 16) Τὸ Δεσποτᾶτο σὲ πολλὰ κείμενα ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα «Δυσμοκρατορία», ἢ Δυτικὸν κράτος.
- 17) Π. Κανελλοπούλου «'Ιστορία τοῦ Εὐρωπ. πνεύματος», 'Αθ. 1968 τ. Αα', σ. 473.
- 18) Α. Vasiliev, ὅ.π., σ. 693.
- 19) Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 144, 199, 230—1.
- 20) Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 65—6, 107, Βυζαντ. Χρον., τ. Γ', σ. 267.
- 21) Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 52—3.
- 22) E. Chernousov «Δοκίμια ἀφιερωμένα εἰς V. Bugskul», 281.
- 23) Α. Vasiliev, ὅ.π., σ. 697.
- 24) 'Η ἀπώλεια ἐδαφῶν δεν ἦταν ἀποτέλεσμα μονάχα στρατιωτικῶν γεγονότων, ἀλλὰ καὶ προικοδοτήσεων. 'Ο ποιητὴς Γιάννης Δάλλας, θὰ γράφει: «...κι' ὅμως κόβει καὶ ῥάβει ἀπανωπροίκια τὰ χωμάτα μας στοὺς ἀλλοδαποὺς γαμπροὺς... τὰ 'βγαλε στὸ σφυρὶ τὰ δεσποτᾶτα μας...». ('Ανατομία, 'Αθ. 1971). Καὶ Α. Μηλιαράκη, ὅ.π., σ. 514—5.
- 25) Σημαντικὴ προσφορὰ στὴ μελέτη τῆς ἐποχῆς τῶν Τόκκων εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Giuseppe Schiro, καθηγητῆ τῆς Βυζαντινολογίας στὸ Παν/μιο τῆς Ρώμης. Τὸ 1965 ἐκδόθηκε μιὰ σύντομη ἐργασία του σχετικὴ μὲ τὸ ἀνέκδοτο χειρόγραφο ποὺ βρῆκε στὴ Βατικανὴ βιβλιοθήκη καὶ ποὺ εἶναι σχετικὸ μὲ τὴν ἐποχὴ τῶν Τόκκων. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ — χρονικὸ τῶν Τόκκων τὸ ὀνομάζει ὁ κ. Schiro — θὰ ἐκδοθεῖ σύντομα ὁλόκληρο στὴν ἰταλική, ἂν δὲν ἐκδόθηκε κι' ὅλας. Σὲ ἀπαντητικὸ γράμμα του — ἀπὸ 7-5-1969 — ὁ κ. Schiro μᾶς γράφει πὼς «ἡ ἱστορία τῆς 'Ηπείρου καὶ ἰδίως τῆς 'Αρτας, ἡ ἀφορῶσα τὸ τέλος τοῦ Δεσποτᾶτον τῶν Σπᾶτα, πρέπει νὰ ἀναθεωρηθῇ ἐνῶρως, ὅπως θὰ δῆτε ἀπὸ τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκκων».
- 26) Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ἔκδ. Δημητράκου (Π. Καλονάρον) στχ. 3061, 3561, 3815.
- 27) 'Εκτὸς ἀπὸ τίς γνωστὰς ἐργασίες γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο, τῶν 'Ι. Ρωμανοῦ (1859), Α. Μηλιαράκη (1898), D. Nicol (ἀγγλ. ἔκδ. 1957) καὶ τὴν περιληπτικὴ μελέτη τῆς Θ. Χατζηγεωργίου ('Αθ. 1962), ἔχει ἀνέκδοτη ἐργασία του καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Μιχ. Δένδιας. 'Ας ἐλπίσουμε πὼς ὁ ἐκλεκτὸς καθηγητὴς θὰ τὴν ἐκδώσει καὶ θὰ συμβάλει στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο.
- 28) St. Zweig «Οἱ μοιραῖες ὥρες τῆς ἀνθρωπότητος» μετ. Μ. Βεάκη, σ. 28.

- 29) 'Ελληνομνήμων, σ. 218, Α. Μηλιαράκη, δ.π., σ. 530, Θ. Χατζηγεωργίου «Τὸ Δεσποτὰ-τον τῆς 'Ηπείρου», 'Αθ. 1962, σ. 15, 88, 'Ερμ. Λούντζη «'Η 'Ενετοκρατία στὰ 'Επτάνησα», ἔκδ. 1969, σ. 47.
- 30) "Άλλοι γράφουν στίς 10-10-1431. Γιά τὴν κατάληψη τῶν Γιαννίνων καὶ τὸν «ὀρισμὸς» τοῦ Σινάν - Πασᾶ κοίταξε: Ν. 'Ελληνομνήμων, τ. Ε', σ. 61, τ. ΙΣΤ', σ. 260—1, τ. ΚΑ', σ. 343, 'Ελληνομνήμων, σ. 575, Κ. 'Αμαντὸν «Οἱ Χριστιανοὶ κ' ὁ ὀρισμὸς τοῦ Σινάν - Πασᾶ» στὰ «'Ηπειρ. Χρον.» Ε', τχ. Γ', σ. 200—210, Σπ. Λάμπρου στὸν «Παρνασσό», τ. 3, σ. 71, Hammer «Geschichte den Osmanischen Reiches» Α' (1834), σ. 340, 'Αδ. 'Αδαμαντίου, δ.π., σ. 63, Ν. Πατσέλη «'Ηπειρ. Μελέται» 'Ιωαν. 1968, σ. 7—9.
- 31) Ε. Ziebarth «Κυριακὸς ὁ ἐξ 'Αγκῶνος» στὰ «'Ηπ.Χρον.» Α', τχ. Β', σ. 114. 'Ο Κυριακὸς ὀνομάζει τὸν Κάρολο Β' βασιλεῖα τῶν 'Ηπειρωτῶν, Ν. 'Ελληνομνήμων, τ. Κ', σ. 263.
- 32) 'Υποστηρίζεται καὶ ἡ ἄποψη πῶς ὁ Κάρολος Β' ἔφυγε ἀπὸ τὴν 'Αρτα κ' ἔζησε μέχρι περίπου τὸ 1460: Finley «'Ιστορία Τουρκοκρατίας καὶ 'Ενετοκρατίας στὴν 'Ελλάδα», ἔκδ. 1958, σ. 93, Π. 'Αραβαντινοῦ «Χρονογραφία τῆς 'Ηπείρου» Α', σ. 170, Σερ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον περὶ 'Αρτης», ἔκδ. 1962, σ. 85, 'Ερμ. Λούντζη «'Η 'Ενετοκρατία στὰ 'Επτάνησα», ἔκδ. 1969, σ. 79. 'Ο W. Miller «Φραγκοκρατία στὴν 'Ελλάδα» 1963, σ. 481 καὶ 490 συμφωνεῖ μὲ τοὺς πολλοὺς ὅτι ὁ Κάρολος Β' πέθανε τὸ 1448. Τὸ ἴδιο κ' ὁ 'Αδ. 'Αδαμαντίου, δ.π., σ. 63.
- 33) Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 84, Π. 'Αραβαντινοῦ, δ.π., σ. 170, Κ. Βάγια «'Ενθυμήσεις» στὸν «'Ελευθερο Λόγο» 'Αρτας, φ. 1007/26-9-1955, 'Ελληνομνήμων, σ. 578—9, 'Ι. Ρωμανοῦ, δ.π., σ. 87, F. Rouqueville, Voyage dans la Grèce Ε', σ. 291.
- 34) Π. Φουρῖκη «Νικόπολις — Πρέβεζα» στὰ «'Ηπ. Χρον.» Α', τχ. Γ' σ. 271—3. 'Η ἐπίσκεψη τοῦ Κυριακοῦ ἐξ 'Αγκῶνος στὴν Νικόπολη τὸ 1436, δὲν ἀποκλείει τὴν ἀνάμεσα στὰ 1436 καὶ 1449 κατάληψη τῆς περιοχῆς τῆς Πρέβεζας ἀπὸ τοὺς τούρκους. Οἱ φράγκοι ἀκολούθησαν τὸ ἴδιο δρομολόγιο: «κάτεργα ἐξήντα ἡλθασιν κ' εἶναι τῶν Γενουβίων» ἐπέεψαν στὴν Πρέβεζαν, κουρσεύουν τὰ χωρία, ὠρμήσασιν νὰ ἔρχωνται δόλορθα εἰς τὴν 'Αρταν (Χρον. Μορέως, ἔκδ. Δημητράκου, στχ. 9107, σ. 365). Κ' ἀργότερα ὁ Φρ. Μοροζίνης στὰ 1684. Ναύαρχος, ἐπὶ κεφαλῇς χειρσίων δυνάμεων μονάχα ὁ Κουντουριώτης στὴν ἐπανάσταση τοῦ 21 ἐμφανίστηκε!
- 35) Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 160, Π. 'Αραβαντινοῦ, δ.π., σ. 170, Κ. Βάγια, δ.π.
- 36) Κ. Καιροφύλλα «'Ιστ. σημειώματα περὶ 'Αρτης» στὰ «'Ηπ. Χρον.» Δ', σ. 80, Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 151, Κ. Βάγια, δ.π.
- 37) δ.π., στὴ σημείωση 36.
- 38) Π. Γ. Νεχροῦ «Ματιές στὴν Παγκόσμια 'Ιστορία» 'Αθ. 1954, σ. 220.
- 39) St. Zweig, δ.π., σ. 28.
- 40) Παν. Κανελλόπουλου «'Ιστ. Εὐρ. Πνεύματος» 'Αθ. 1968, τ. Βα', σ. 90—131, Γρηγ. Παπαμυχαῖλ «Μάξιμος Γραϊκὸς» 'Αθ. 1950, Ν. Καζαντζάκη «Ρουσία» 'Αθ. 1956, σ. 131.
- 41) Κ. Σάθα «Τουρκοκρατομένη 'Ελλάς» 'Αθ. 1962, σ. 3.
- 42) Α. Βρανούση «'Αθ. Ψαλίδας» 'Ιωαν. 1952, σ. 117 καὶ 141, Φίνλεϊ «'Ιστ. 'Ελλην. 'Επαν.» 1953, σ. 59, Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 18.
- 43) Π. 'Αραβαντινοῦ, δ.π., σ. 193, Ν. Πατσέλη «'Ηπειρ. Μελέται» 1968, Β', σ. 36—7, Χρ. Δάλλα στὰ «'Ηπειρ. Χρον.», Ε', σ. 116, Κ. Μέρτζιου στὰ «'Ηπειρ. Χρον.», ΙΕ', σ. 27.
- 44) 'Αλεξ Παπαδιαμάντη «Χρῆστος Μηλιώνης» στὰ «'Απαντα» 1954, τ. Γ', σ. 7—50, «'Απομνημ. 'Αθαν. Λιδωρίκη» ἔκδ. Τάκη Λάππα, 'Ιωαν. 1955, σ. 9—10.
- 45) 'Αγι Θέρον «Τὰ τραγούδια τῶν 'Ελλήνων» 'Αθ. 1952, σ. 30.
- 46) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 36, 47.
- 47) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 58.

- 48) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 105, 112, 119.
- 49) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 167—176, Χρονικό Γαλαξειδίου, δ.π., σ. 147—152 και 212.
- 50) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 178, Χρ. Χρηστοθασίλη «Ἐθν. ᾠσματα» Ἀθ. 1902, σ. 64—5, II. Ἀραβαντινοῦ «Δημῶδη ᾠσματα Ἱπείρου» Ἀθ. 1880, σ. 26, Κ. Παπαρηγόπουλου «Ἰστ. Ἑλλ. Ἔθνους» ἐκδ. 1955, τ. Ε', σ. 476, Κ. Κρηστάλλη «Ἀπαντα», ἐκδ. 1967, τ. Β', σ. 389.
- 51) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 179—183.
- 52) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 196, Κ. Παπαρηγόπουλου, δ.π., σ. 477.
- 53) Ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος (δ.π., σ. 477) καὶ ὁ Κορδάτος (Ἰστ. Νεώτερης Ἑλλάδας, ἐκδ. 1957, τ. Α', σ. 104—110) πιστεύουν πὺς ὁ Διονύσιος ἦταν μνημένος στὴν κίνηση τοῦ ντε Νεβέρ. Ὁ Σάθας (δ.π., σ. 196 καὶ 210—214) πιστεύει πὺς ὁ Διον. παρακινήθηκε ἀπὸ τοὺς ἱπότες τῆς Μάλτας. Ὁ Χρ. Χρηστοθασίλης (δ.π., σ. 99—102) συμφωνεῖ μὲ τὸν Παπαρηγόπουλο. Κοίταξε καὶ Β. Πηρσινέλλα «Ἰστ. Ἰωαννίνων», 1959—60, σ. 52—57.
- 54) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 213, ὅπου δημοσιεύεται ὁλόκληρο τὸ «Χρονικό τῆς ἐπανάστασης τοῦ Διονυσίου». Ἐπίσης δημοσιεύεται στὰ «Ἡπειρ. Χρονικά», τ. Γ', σ. 180—2.
- 55) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 207—8.
- 56) Χρ. Χρηστοθασίλη, δ.π., σ. 107—9.
- 57) Κ. Σάθα, δ.π., σ. 313, Χρ. Χρηστοθασίλη, δ.π., σ. 107—9.
- 58) Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 101, Γ. Βαβαρέτου «Ἡ συμβολὴ τῆς Ἱπείρου εἰς τοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας» Ἀθ. 1970, σ. 19, Β. Δημάρατου εἰς τχ. «Ἡπειρος», ἐκδ. 1952, σ. 74.
- 5 0
- 59) Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 101, Κ. Σάθα, δ.π., σ. 422.
- 60) Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 101—3, Κ. Σάθα δ.π. σ. 422—4, II. Ἀραβαντινοῦ «Χρονογραφία», σ. 232.
- 61) Χρ. Χρηστοθασίλη, δ.π., σ. 159. Τὸ ἴδιο τραγοῦδι μὲ μικρὲς παραλλαγὰς δημοσιεύουν οἱ: Fauriel «Ἑλλην. Λημοτ. Τραγοῦδια» Ἀθ. 1824, σ. 88, Passow «Λημοτ. Τραγοῦδια», Λειψία MDCCCIX, σ. 5, Γιάννη Ἀποστολάκη «Τὸ Κλέφτικο Τραγοῦδι» Ἀθ. 1950, σ. 108, Δημ. Πετρόπουλου «Ἑλλην. Λημ. Τραγοῦδια» Ἀθ. 1958, σ. 177—8, Ν. Πολίτη «Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγοῦδια τοῦ Ἑλλ. Λαοῦ», 1932, σ. 55. Ἡ ἀκριβὴς ἐποχὴ ποῦ ἔδρασε ὁ Χρ. Μηλιώνης ἦταν δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ. Μετὰ ὅμως τὴ δημοσίευσή ἀπὸ τὸν Σάθα (Χρον. Γαλαξ., 1962, σ. 162) τῆς σφραγίδας του, στὴν ὁποία σημειώνεται τὸ ἔτος 1744, δὲν μένει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἔδρασε γύρω στὸ 1750. Ὁ Σάθας τὸν θέλει ἀπὸ τὴ Λωρίδα. Κι' ὁ Χρ. Χρηστοθασίλης ἡπειρώτη. Ὁ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντης στὸ θανμάσιο διήγημά του «Χρῆστος Μηλιώνης» («Ἀπαντα», ἐκδ. 1954, τ. Γ', σ. 7—50) περιγράφει τὸ περιστατικὸ τῆς απαγωγῆς τοῦ κατῆ. Δὲν γνωρίζουμε ἂν στηρίχτηκε σὲ παραδόσεις ἢ οἱ λόγοι ποὺ ἀναφέρει ὁ Π. καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους μπῆκε στὴν Ἄρτα ὁ Μηλιώνης εἶναι φανταστικοί. Κοίταξε καὶ Π. Ἀραβαντινοῦ «Χρονογραφία» Α', σ. 195.
- 62) Ἄγ. Θέρου, δ.π., σ. 26, Ἡπειρωτ. Λημοτ. Τραγοῦδια, ἐκδ. Ἰνστ. Ἡπειρ. Μελετῶν, σ. 87, Fauriel, δ.π., σ. 110, Passow, δ.π., σ. 108, Πετρόπουλου, δ.π., σ. 228, Χρ. Χρηστοθασίλη, δ.π., σ. 114. Τὸ περιστατικὸ ποὺ ἀναφέρει τὸ τραγοῦδι, ὁ Fauriel τὸ τοποθετεῖ στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἄν ἔχει ἔτσι τὸ πρᾶγμα, πρέπει ἴσως νὰ δεχτοῦμε πὺς τὸ τραγοῦδι ἀναφέρεται στὴν προετοιμασίᾳ τῆς ἐπίθεσης τοῦ Χρ. Μηλιώνη κατὰ τῆς Ἄρτας. Ἡ χρονικὴ σύμπτωση καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν Ἄρτα ποὺ φοβέριζαν οἱ κλέφτες τοῦ Βάλτου, σ' αὐτὴν μπῆκε ὁ Μηλιώνης καὶ τὸν κατῆ ποὺ ἔβριζαν, αὐτὸν ἔπιασε, μᾶς πείθει πὺς τὸ παραπάνω συμπέρασμα δὲν εἶναι λαθεμένο.
- 63) Passow, δ.π., σ. 10—11, Πρόκειται γιὰ τὸν Γιάννη Μπουκοβάλα, τῆς γνωστῆς κλέφτικης οἰκογένειας. Ὑπάρχουν τραγοῦδια καὶ γι' ἄλλους Μπουκοβαλαίους: Passow, δ.π., σ. 6—11, Ἡπ. Λημ. Τραγ., δ.π., σ. 106—8, 111, 114, II. Ἀραβαντινοῦ «Δημ. ᾠσμ.

- Ἡπειρώου», σ. 28, 31, 36, 55, Ἄγ. Θέρου, δ.π., σ. 43 Fauriel, δ.π., σ. 90, Πετρόπουλου, δ.π., σ. 182, Ἀποστολάκη, δ.π., σ. 106, 160, Χρ. Χρηστοθεοσίλη, δ.π., σ. 177.
- 64) Τὸν Λάππα τὸν ἐδίωξε ἀπὸ ἀρματολὸ ὁ βοεβοδάς τῆς Ἄρτας Γιάχος, πὺ φαινεται πλήρως πολλὰ λεφτὰ στὸν Κούρτ - Πασᾶ, γιὰ νὰ πάρει τὸ βοεβοδαλίκι: Π. Ἀραβαντινοῦ, Δ.Α.Η., σ. 32, ΗΔΤρ., δ.π., σ. 110, Χρ. Χρηστοθεοσίλη, δ.π., σ. 173.
- 65) Χρ. Χρηστοθεοσίλη, δ.π., σ. 186—7, Π. Ἀραβαντινοῦ, Δ.Α.Η., σ. 38, Πετρόπουλου, δ.π., σ. 180, ΗΔΤρ., δ.π., σ. 115. Τὸν Τζουβάρα ὁ Legrand τὸν τοποθετεῖ στὰ 1672, ὁ δὲ Παπαρηγόπουλος στὸν ΙΖ' αἰῶνα. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἔδρασε γύρω στὰ 1770, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ἀραβαντινός, ὁ Κ. Κρυστάλλης (δ.π., Β', σ. 389) τὸν θεωρεῖ ἀρματολὸ τοῦ 16ου αἰῶνα.
- 66) Κ. Κρυστάλλης, δ.π., Β', σ. 136, ΗΔΤρ., δ.π., σ. 116, Π. Ἀραβαντινοῦ, Δ.Α.Η., σ. 39, Ν. Πολίτη, δ.π., σ. 63.
- 67) ΗΔΤρ., δ.π., σ. 143.

Β'

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἀλῆ

Γιὰ τὸν Ἀλῆ - Πασᾶ ἡ ἱστορία δὲν ἔβγαλε ἀκόμα τὴν ἀμετάκλητη κρίση τῆς. Ἡ μορφὴ του, παράξενη κί' ἀντιφατικὴ, κραταί ἀκόμα σὲ ἐνδιαφέρον τοὺς ἐρευνητὲς καὶ τοὺς συγκινεῖ. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔγραψαν γιὰ τὸν Ἀλῆ μὲ μίσος, πολλοὶ μὲ θαυμασμό. Ἄλλοι τὸν κατέταξαν στοὺς κακούργους, ἄλλοι τὸν ὕμνησαν καὶ τὸν βάφτισαν «νέο Πύρρο», «πατέρα τῶν φτωχῶν»¹ κλπ.

Σ' ἓνα σημεῖο ὅμως ὅλοι συμφωνοῦν: Πῶς ὁ Ἀλῆς, εἴτε μὲ τὴ θέλησή του, εἴτε ἄθελά του, ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ κύριους παράγοντες πὺ συνέβαλαν στὴν ἐπίσπευση τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης. Ὁ ἄλλος παράγοντας ἦταν ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία².

Ὁ Ἀλῆς ἔγινε πασᾶς τῶν Γιαννίνων στὰ 1788. Στὰ 1796 πῆρε μὲ μίσθωση καὶ τὸ βοεβοδαλίκι τῆς Ἄρτας, πὺ ὑπαγόταν κατ' εὐθεῖαν στὴ βασιλομήτορα (βαλιδὲ - σουλτάνα). Σὰ μισθωτὴ παρουσίασε κάποιον ἀνύπαρκτο Μουσταφά, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ κρυβόταν ὁ ἴδιος ὁ Ἀλῆς. Ἔτσι ἡ περιοχὴ τῆς Ἄρτας μὲ τὰ μεγάλα ἀγροτικὰ ἔσοδά της καὶ μὲ τὰ πλούσια ἰδάρια της στίς ἀκτὲς τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ἔπρεσε στὰ χέρια τοῦ Ἀλῆ³.

Ὅταν ὁ Ἀλῆς ἔγινε κυβερνήτης τῆς Ἡπείρου, οἱ ραγιάδες προσδοκοῦσαν τὴ σωτηρίαν τοὺς ἀπὸ τοὺς Μόσκοβους. Ὁ Ἀλῆς, ἐξαιρετος διπλωμάτης καθὼς ἦταν, δὲν ἄργησε νὰ ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μαζύ τους⁴. Μετὰ τὴν κατάπνιξη τῶν κινημάτων τοῦ Λάμπρου Κατῶνῃ, Ὁρλῶφ κλπ. οἱ ραγιάδες πικράθηκαν κί' ἀπογοητεύτηκαν ἀπ' τοὺς ρώσους:

Κί' οἱ Μόσκοβοι οἱ φίλοι μου
ἢ μοναχὴ μου ἐλπίδα,
καὶ τί καλὸ μοῦ κάμανε
σαν ἦρθαν στο Λεβάντε,
νὰ ἀφανίσουν τὰ νησιά
καὶ νὰ μὲ παρατήσουν
καὶ πάλι μὲ τὸν τύραννο
νὰ κάμουν τὴν ἀγάπη!
Ἐλπίδα ἀπὸ καμμιὰ μεριά
νὰ λυτρωθῶ δὲν ἔχω,
μᾶς ἦρθαν καὶ μᾶς ἄνσπαν

φωτιά ἀπ' ἄκρια σ' ἄκρια
καὶ ἄφσαν νὰ τὴ σβύσουμε
μὲ γαῖμα καὶ μὲ δάκρυα⁵.

“Υστερα ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀποτυχίες τῶν ρώσων, οἱ ἐλπίδες τῶν ἐλλήνων στράφηκαν πρὸς τοὺς γάλλους, πού μὲ τὰ συνθήματα τῆς ἐπανάστασής τους γίνονται συμπαθεῖς σ' ἄλλους τοὺς ὑπόδουλους λαούς. Ὁ Κοραῆς ὀνειρεύεται μιὰ γαλλογραικὴ δημοκρατία «διὰ ν' ἀπολαύσουν οἱ Ἕλληνες τὴν ἀληθινὴν τῶν προπατόρων ἐλευθερίαν, ἀσυγκρίτως διάφορον τῆς ρωσικῆς ἐλευθερίας»⁶. Καὶ ὁ Περραιβὸς θὰ σιχουργήσῃ τὸ «Ἐβίβα Μποναπάρτε».

Ὁ Ἀλῆς ἀρχίζει κι' αὐτὸς νὰ ἐρωτοτροπεῖ μὲ τοὺς γάλλους. Οἱ ὑπῆκοοί του ξεθαρρεῦνουν. Στὴν Πίνδο οἱ βλάχοι τραγουδοῦν τὴ Μασσαλιώτιδα. Ὁ πρῶξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα μοιράζει τέσσερες χιλιάδες γαλλικὰ ἔθνη-σημα (κονκάρδες) στοὺς κατοίκους. Κι' αὐτοὶ τὶς φοροῦν καὶ κυκλοφοροῦν στὸ δρόμο μ' αὐτές⁷. Ὁ Χατζῆ - Σεχρέτης στὴν «Ἀληπασιάδα» του θὰ γράψῃ:

«...Ἡ Ἄρτα μὲ τὴν Πρέβεζα κι' αὐτ' εἶναι στ' ἄρματα τους
...πολλοὶ ραγιαδες φόρεσαν κονκάρδα στὸ κεφάλι...».

Οἱ φιλίες ὁμως τοῦ Ἀλῆ μὲ τοὺς γάλλους δὲν κρατοῦν πολὺ. Μὲ πόλεμο τοὺς παίρνει τὴν Πρέβεζα κι' ἀκολουθεῖ ἡ φρικτὴ σφαγὴ τῶν Πρεβεζιάνων στὴ Σαλαῶρα⁸.

Ὁ Ἀλῆς, ἀφοῦ ἡσύχασε ἀπὸ τοὺς γάλλους τῆς Πρέβεζας, στράφηκε κατὰ τῶν Σουλιωτῶν. Στὰ 1803 κατάφερε νὰ τοὺς διώξῃ ἀπὸ τὸ Σοῦλι. Ὁ χορὸς τοῦ Ζαλόγγου κι' ἡ ἡρωϊκὴ θυσία στὸ Σέλτσο⁹, εἶναι ὁ τραγικὸς ἐπίλογος ἀγώνων πού κράτησαν ἕναν αἰῶνα. Ὁ Χατζῆ - Σεχρέτης θὰ γράψῃ:

Μέσ' τῶν Τσουμέρκων τὰ βουνὰ εἶν' ἓνα μοναστήρι,
μὲ πεντακόσιους κλείστηκε νὰ γλίσαι ἀπ' τὸν βεζύρη...
Καὶ ὁ βεζύρης προβοδᾷ ἀπὸ κοντὰ τ' ἀσκέρι.
Ταχμίνι χίλιοι πού ἦτουν μουχασερέ χαθῆκαν,
στο μοναστήρι τὰ κελλιὰ ἀπὸ τὸ αἶμα πνῆξαν,
σ' ἄντρες, γυναῖκες, σὲ παιδιὰ τοὺς ἔβαλαν λεπίδι,
ἀκόμα καὶ τὸν Γοῦμενο τὸν ἔφαγε τὸ φίδι.
Καὶ τὰ κελλιὰ χαλάστηκαν καὶ τὰ κονίσματα του.
Τοῦθε τοῦ Κίτσου Μπότσαρη τέτοιας λογῆς γκιντέρι,
τί δὲν τ' ἀτόμεινε ψυχὴ ἀπ' τὸ δικό του ἀσκέρι¹⁰.

Ἀπὸ τοὺς σουλιῶτες ὅσοι γλίτωσαν κατέφυγαν στὴν Πάργα καὶ τὰ Ἰόνια νησιά.

Στὰ ἴδια περίπου χρόνια ὁ Ἀλῆς θέλησε νὰ ξεκάνει καὶ τοὺς κλέφτες, κι' ὅσους — ἀπὸ τοὺς προύχοντες ἢ τὸ λαὸ — ἔμειναν ἀπροσκύνητοι καὶ δὲν γίνονταν ὄργανά του. Χτύπησε τὸν περίφημο κλέφτη Γιωργοθῶμο:

«...κι' ὁ Γιωργοθῶμος τὰ στενὰ τοῦ Μακρυνόρου πιάνει.
Πέφτουν ντουφέκια σὰ βροχή, ἀκοῦν βουνὰ καὶ λόγγοι
κι' ἐδάστηξεν ὀλημερίς τὸ κλέφτικο ντουφέκι.
Οἱ τοῦρκοι πίσω γύρισαν καὶ πᾶν κατὰ τὴν Ἄρτα...
κι' ὁ Γιῶργος καμαρώνοντας ἐγύρισε στὸ Βάλτο»¹¹.

Στὰ 1805, μέσα στὴ Μητρόπολη τῆς Ἀρτας, ξέκανε ὁ γιὸς τοῦ Ἀλῆ, ὁ Βελῆς, τὸν πρόκριτο τῆς Αἰτωλοακαρνανίας Σουσιάνη καὶ τὸν γιό του. Ἀφοῦ τοὺς κάλεσε μὲ ἐντολὴ τοῦ Ἀλῆ καὶ τοὺς ὑποδέχτηκε στὴ Σαλαῶρα μὲ μουσικὲς καὶ τιμὲς (ἐπὶ τῆς ὑποδοχῆς ἦταν ὁ πλοίαρχος τοῦ Ἀλῆ, ποὺ λεγόταν Ντερμάν), τοὺς ἔφερε στὴν Ἀρτα, τοὺς ὁδήγησε στὴ Μητρόπολη, κι' ἐκεῖ, ἐνῶ στὸ ἀπάνω πάτωμα ὁ Βελῆς ὀργίαζε μὲ τοιγγάνες καὶ χόρευε γυμνός, στὸ ἰσόγειο ἀποκεφαλίζονταν οἱ δυὸ Σουσιάνηδες¹².

Τὸν ἴδιο χρόνο, ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀρτας Ἰγνάτιος — ὁ κατόπιν Οὐγροβλαχίας — φοβούμενος τὸν Ἀλῆ, στὸν ὁποῖο τὸν διέβαλαν, ἔφυγε κρυφὰ ἀπὸ τὴν Ἀρτα γιὰ τὴ Λευκάδα, παίρνοντας μαζὺ του τὸν γραμματέα του Δημ. Ι. Μόστρα, τοὺς ὑπηρέτες του καὶ τὸν φιλελεύθερο γιατρὸ Νικ. Μαυρομάτη, ποὺ ἦταν καὶ γιατρὸς τοῦ Μουχτάρ, γιοῦ τοῦ Ἀλῆ. Ὁ Ἀλῆς ξέσπασε τὴν ὀργή του στὴν οἰκογένεια τοῦ Μόστρα, φυλακίζοντας τὸν πατέρα του καὶ τ' ἀδέρφια του¹³.

Στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια, ὁ Ἀλῆς ἀρχίζει ἓνα ἄγριο κυνηγητὸ τῶν κλεφτῶν. Βάζει μερικοὺς νὰ σκοτώσουν τοὺς ἄλλους. Πληρώνει, φοβερίζει, τάζει. Μερικοὶ κλέφτες ἀμύνονται παλληκαρίσια, ὅπως ὁ Νικοτσάρας, ὁ Σκυλοδῆμος, ὁ Εὐθ. Βλαχάδας¹⁴, ὁ Χρήστος Τοάρας Μπαλωμένος.

«... Χρῆστο μου, γιὰ δὲν ἔρχεσαι, γιὰτὶ δὲν προσκυνᾷτε;
 Ἐγὼ δὲν εἶμαι νιόνυφη, νὰ βγῶ νὰ προσκυνήσω.
 Ἐγὼ εἶμ' ὁ Χρῆστος ξακουστός, ὁ Χρῆστος Μπαλωμένος,
 μένα μὲ ξέρ' ὁ τόπος σου, μὲ ξέρουν τὰ Τζουμέρκα.
 Στὴν Ἀρτα κἀνῶ πόλεμο, στὴν Ἀρτα πολεμᾶω...»¹⁵.

Κι' ἀπάνω ἀπ' ὅλους τοὺς κλέφτες ὁ θρυλικὸς Κατσαντώνης. Ὁ Βελῆ - Γκέκας, τὸ πρωτοπαλλήκαρο τοῦ Ἀλῆ, σκοτώνεται ἀπὸ βόλι ποὺ ρίχνει ὁ Καραϊσκάκης, παλληκάρι τότε τοῦ Κατσαντώνη. Λίγο ἀργότερα ὁ Κατσαντώνης πέφτει ἄρρωστος καὶ πιάνεται ἀπ' τοὺς στρατιῶτες τοῦ Ἀλῆ.

Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Κατσαντώνη ὁ Ἀλῆς πιστεύει πῶς ἡσυχάσε μὲ τὴν κλεφτουριά. Προσκαλεῖ τοὺς σκόρπιους ἐδῶ κι' ἐκεῖ κλέφτες νὰ καταταγοῦν στὸν στρατό του¹⁶. Οἱ ἄγγλοι — φίλοι του τότε — τὸν ἀποτρέπουν, ἀλλ' αὐτὸς ἔχει τὸ δικό του σχέδιο. Καὶ μαζεύονται στὰ Γιάννινα πολλοὶ λεβέντες ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, τ' Ἀγγραφα, τὴν Στερεά. Ὁ Ἀντροῦτσος, ὁ Καραϊσκάκης κι' ἄλλοι ποὺ θὰ δοξαστοῦν ἀργότερα, φοιτᾶνε στὴ στρατιωτικὴ σχολὴ τοῦ Ἀλῆ.

Ἄν ὑποπτεύεται κάποιον, βάζει ἄλλον νὰ τὸν ξεκάνει. Ἔτσι στὰ 1813 σκοτώνει στὴν Ἀρτα τὸν ἥρωα τοῦ Σέλτσου, τὸν Κίτσο Μπότσαρη¹⁷, ποὺ μόλις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα:

«Τρία πουλάκια κάθονταν στῆς Ἀρτας τὸ γιοφῦρι,
 τὸνα τηράει στὰ Γιάννινα, τᾶλλο κατὰ τὸ Σοῦλι,
 τὸ τρίτον τὸ καλλίτερον μοιρολογαίει καὶ λέει:
 Ὁ Μπότσαρης ἐκίνησε στὰ Γιάννινα νὰ πᾶει,
 γιὰ νὰ μαζώξει τᾶσπρα του ὅποῦχε δανεισμένα.
 Κι' ἀπὸ τὴν Ἀρταν διάβηκεν κονάκι νὰ τοῦ κάμουν·
 Κι' εὐθὺς κονάκι τῶκαμαν στοῦ παπουτσοῦ τοῦ Ρίζου.
 Τρία τουφέκια τῶρριξαν, τὰ τρι' ἀράδα - ἀράδα.
 Τὸνα τὸν παίρνει στὸ πλευρό, τᾶλλο μέσα στὰ στήθη,
 τὸ τρίτο τὸ φαρμακερόν, τὸν παίρνει μέσ' στὸ στόμα.
 Τὸ στόμα αἷμα γιόμωσε καὶ κελαῖδεῖ καὶ λέγει:

— Καθῆστε παλληκάρια μου και σὺ βρέ ψυχογιέ μου,
τί τοῦτο δὲν εἶναι γιὰ σᾶς· πάρετε μου τὸ κεφάλι
νὰ μὴ τὸ πάρει ἡ τουρκαῖα, τὸ πάει τοῦ βεζύρη,
τὸ ἰδοῦν ὄχτροι καὶ χαίρονται, οἱ φίλοι καὶ λυποῦνται»¹⁸.

Καὶ σ' ἄλλο δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ διέσωσε ὁ Passow, ἐξηγεῖται πῶς ὁ φόνος ἔγινε κατὰ διαταγὴ τοῦ Ἀλῆ:

«...ὁ Γυφτογῶγος τὸ σκυλὶ ἀντάμα μὲ τὸ Νούρη
σταλμέν' ἀπ' τὸν Ἀλῆ - Πασᾶ κι' ἀπὸ τὸν σελιχτάρη».

Ὁ Ἀλῆς δὲν φρόντιζε μόνο νὰ ὀργανώσει δικό του στρατὸ ἀπὸ ἀλβανούς καὶ Ἕλληνες, ἢ νὰ ξεκάνει τοὺς κλέφτες γιὰ νᾶναι ἥσυχος. Φρόντιζε νὰ ἔχει καὶ ἄφθονα χρήματα στὸ ταμεῖο του. Μηχανεύονταν ὅλους τοὺς τρόπους γιὰ ν' αὐξήσει τὰ ἔσοδά του. Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο του, αὐτοὺς ποὺ πέθαιναν ἄκληροι ἢ χωρὶς στενοὺς συγγενεῖς, τοὺς κληρονομοῦσε αὐτός. Ὅταν λοιπὸν ἔπεσε πανοῦκλα στὴν Ἄρτα στὰ 1815—16 — πολλοὶ λένε ὅτι τὴν μετάδωσε ὁ ἴδιος μοιράζοντας μολυσμένα ροῦχα στοὺς πτωχοὺς — καὶ πέθαναν οἱ μισοὶ κάτοικοι τῆς πόλης, ὁ Ἀλῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κληρονομίες ποὺ πῆρε ἔκανε καὶ κάτι ἄλλο: Ἐφερε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κασσιώπης 4.000 ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἐγκατέστησε στὰ ἄδεια σπίτια, γιὰ νὰ παίρνει αὐτὸς τὸ νοίκι, ἀφοῦ τὰ σπίτια εἶχαν γίνεи δικά του.

—Μασαλά! — εἶπε ὁ τοῦρκος κεχαγιάς στὸν γάλλο πρόξενο Οὐγκὸ Πουκεβίλ. — οἱ δρόμοι γιόμισαν πάλι, εἶναι σὰ νὰ μὴ πέρασε ἀπὸ δῶ ἡ πανοῦκλα¹⁹.

Ὁ Ἀλῆς ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τὰ 4/10^ο. Ὅλα τὰ χωριά τὰ εἶχε τοιφλίκια, ἐκτὸς ἀπὸ δυό, στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας. Τὸ ἓνα ἦταν τὸ Κομπότι, στὸ ὁποῖο ἀντιδρούσε ὁ Γεροστάθης. Γι' αὐτὸ κι' ὁ Ἀλῆς ἔβαλε καὶ σκότωσαν τὸν Γεροστάθη κι' ὕστερα ἔκανε τὸ Κομπότι τοιφλίκι τοῦ γιοῦ του Μουκτάρ²¹.

Κατὰ τὸν Leake ὁ Ἀλῆς εἰσέπραττε ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Ἄρτας 1.400 πουνγγιά, ἀπὸ πρόσοδο. Ἐπαιρνε καὶ 290 βαλάντια ἀπὸ τὰ μὴ ἀνήκοντα σ' αὐτὸν κτήματα. Ἐπαιρνε καὶ 16.000 γρόσια ἀπὸ τὸν φόρο τοῦ κρασιοῦ. Ἐπαιρνε καὶ πολλὰ βαλάντια ἀπὸ τοὺς νοικιαστές. Ἐβγαζε κι' ἀπὸ τὸ κουμέρκι, δηλαδὴ τὸ δημ. τέλος τῶν εἰδῶν ποὺ ἔμπαιναν στὴν πόλη, κι' ἀπὸ τὰ διερχόμενα ζῶα, περίπου 16.000 γρόσια. Ἀλλες 13.000 γρόσια ἔπαιρνε ἀπ' τὴ βοστίνα. Συνολικὰ ὑπολογίζει ὁ Leake ὅτι ὁ Ἀλῆς ἔπαιρνε ἀπ' τὴν ἐπαρχία τῆς Ἄρτας 60.000 λίρες στερλίνες ἀπ' τὶς προσόδους του. Ἀλλες 35.000 γρόσια ὑπολογίζει τὸ χαράτσι. Καὶ ἄλλες 100.000 γρόσια τὴ συνεισφορά γιὰ τὶς τοπικὲς δαπάνες. Χώρια οἱ ἀναγκαστικὲς εἰσφορὲς καὶ τὰ ἀναγκαστικὰ δάνεια, ποὺ δὲν πληρώνονταν ποτέ. Πολλὲς φορὲς, μὲ τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ, ἀφαιροῦσε ὁλόκληρες περιουσίες, ὅπως τοῦ Νικολοῦ Βρετοῦ στὴν Ἄρτα²².

Ἔτσι, ἡ περιοχὴ τῆς Ἄρτας, ἂν κι' εἶχε ἐρημωθεί μὲ τὰ ὀρλωφικά, λίγο - λίγο ξανάγινε ἀποδοτικὴ. Ὁ Rouqueville θεωρεῖ τὰ ροδάκινα τῆς Ἄρτας τὰ καλλίτερα τῆς Εὐρώπης καὶ θαυμάζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ρυθμίζονταν ἡ διανομὴ τῶν νερῶν²³.

Τὰ ὄργανα τοῦ Ἀλῆ ὅμως, πολλὲς φορὲς — ὅπως συνήθως τὰ ὄργανα τῶν τυραννικῶν καὶ ἀπολυταρχικῶν καθεστώτων — τὸ παράκαναν καὶ δὲν ἄφηναν τίποτε γιὰ τοὺς ὑπηκόους. Ἐνας τέτοιος ἦταν κι' ὁ βοεβόδας τῆς Ἄρτας στὰ χρόνια τῆς πανοῦκλας, κάποιος ποὺ λεγόταν Ἀθανάσιος Ἀρ-

τας, γιὸς ἐνὸς ἀγοφύλακα Ἀντρέα Μπαμπαγκόλου²⁴. Αὐτὸς στάθηκε τόσο σκληρὸς κι' ἀσπλαχνος, ὥστε οἱ ἀρτινοὶ μαθαίνοντας πὼς περνάει ὁ Ἀλῆς ἀπ' τοὺς Κομπζιάδες (σημερινὸ Ἀρμότοπο), ἀνέβηκαν ὅλοι ὡς ἐκεῖ γιὰ νὰ τὸν προσκυνήσουν καὶ νὰ παραπονεθοῦν. Κι' ἀλήθεια, ὁ Ἀλῆς διέταξε καὶ συνελήφθη ὁ Ἄρτας, καθὼς κι' οἱ συνεργάτες του Ι. Μπαγιάκας, γραμματέας του, ὁ εἰσπράκτοράς του Ζαφείρης κι' ὁ φίλος του ἐβραῖος Μιχαὴλ Μπέσος. Στὴ θέση τοῦ Ἄρτα ὁ Ἀλῆς διώρισε τὸν Χασὰν Μπελούσκη, μὲ βοηθὸ τὸν ὀπλαρχηγὸ Γῶγο Μπακόλα. Οἱ ἀρτινοὶ στικούργησαν γιὰ τὴν περίπτωση:

«... Τὴν Ἄρταν τὴν ἐχάλασεν ἡ ἔρημη πανοῦκλα
 κι' οἱ ἀρτινοὶ δὲν ἄφησαν τὰ παλαιὰ κονσοῦλτα.
 Ἄρτισαν γιὰ νὰ ρίξουνε τὰ χρέγια μὲ χατήρι.
 Οἱ ἀρτινοὶ τοιμάστηκαν νὰ πάγουν στοῦ βεζύρη,
 παπ' Ἀναστάσης ἐμπροστὰ κι' ὁ Νικολὸ Κονόμος,
 Γεωργούλης καὶ ὁ Τσουκαλᾶς, αὐτοὶ θὰ βάλουν νόμους.
 Στὸν κύρ - Θανάση πήγανε πολλοὶ νοικοκυραῖοι
 οἰτσὰ γιὰ νὰ τῷ κάμωσι νὰ κρίνῃ γιὰ τὰ χρέη.
 Κι' ὁ κύρ - Θανάσης τσ' ἔλεγε: - Τί θέλετε μπροστὰ μου
 ἐγὼ μοῦλκια ἀγόρασα νὰ ζήσουν τὰ παιδιὰ μου²⁵ κλπ.»

Ἕνας καὶ μοναδικὸς ἦταν ὁ Θανάσης Ἄρτας. Οἱ ἄλλοι ἄρχοντες ἦταν ὅλοι πατριῶτες καὶ φιλάνθρωποι. Οἱ Καρυστινοί, οἱ Βλαχούτσηδες, οἱ Κροκιδάοι, οἱ Λιδωρικᾶοι, οἱ Γεροστάθηδες, οἱ Βαρζέληδες κλπ. Οἱ πῶ πολλοὶ τοὺς μυήθηκαν νῆρηγορα καὶ στὴ Φιλικὴ Ἑταιρίᾳ, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν Ἄρτα προέρχονταν κι' ὁ ἰδρυτὴς της, ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς.

Ὁ Σκουφᾶς κι' ἡ Φιλικὴ

Στὴν Ἄρτα ἀνήκει ἡ τιμὴ πὼς ἀπὸ τὰ χώματά της βγῆκε ὁ μεγάλος Νικόλαος Σκουφᾶς, αὐτὸς ποὺ μὲ τὸ λαγαρὸ μυαλό του καὶ τὴν ἀδάμαστη θέλησή του, ἔβαλε τῆς θεωρητικῆς καὶ ρομαντικῆς ἐπαναστατικῆς τάσεως τῶν ἐλλήνων στοῦ δρόμο τῆς δράσης. Ἐνωσε τοὺς Ἕλληνες μὲ ἄλυτο δεσμὸ καὶ τοὺς ἔκανε νὰ πιστέψουν πὼς μποροῦν καὶ μόνον τοὺς νὰ πετύχουν αὐτὸ ποὺ μάταια περίμεναν ἀπὸ τὴ φιλάνθρωπία τῶν εὐρωπαίων ἡγεμόνων²⁶. Αὐτὸ τὸ ἴδιο θὰ τονίσει ἀργότερα κι' ὁ Ὑψηλάντης στὴν ἀπὸ 8.10.1820 προκήρυξη του:

«Εἰς ὅλων τὰς καρδίας εἶναι ριζωμένη ἡ ματαία ἐκείνη πρόληψις, ὅτι ποτὲ μόνον μας δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ἐλευθερωθῶμεν. . . ψευδὴς εἶναι ἡ πρόληψις αὕτη».

Τὸ ἴδιο δίδαγμα θὰ κάνει κι' ὁ Λόρδος Βύρων:

«... ἀπ' τοὺς ἄπιστους φράγκους λευτεριὰ μὴ ζητᾶτε!
 Ἐκεῖ ζοῦν ἡγεμόνες ποὺ πλουτοῦν κι' ἀγοράζουν.
 Μὲ δικό σας ντουφέκι καὶ σπαθὶ πολεμᾶτε!».

Γιὰ τοὺς ὀλιγόπιστους, ὁ Σκουφᾶς ἔπλασε ἓνα ἅγιο ψέμα: Πὼς πίσω ἀπὸ τὴν Ἀόρατὴ Ἀρχὴ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας κρύβονταν μιὰ μεγάλη δύναμις.

Ὁ Σκουφᾶς, χωριατόπαιδο ἀπὸ τὸ Κομπότι τῆς Ἄρτας ἱδρυσε μὲ τὸν Τσακάλωφ καὶ τὸν Ξάνθο τῇ Φιλικῇ καὶ ξεκίνησε νὰ πραγματοποιήσῃ ἐκεῖνο ποὺ οἱ «σοφοὶ» κί' οἱ «μεγάλοι» τοῦ ἔθνους τὸβλεπαν σὰν ἀδύνατο.

Ὁ κόμης Καποδίστριας ἀποκάλεσε τότε τοὺς φιλικοὺς «ἐλεεινοὺς ἐμποροῦπαλλήλους καταστραφέντας λόγῳ τῆς κακῆς των διαγωγῆς καὶ ἀφαιρουντας τὸ κρῆμα τῶν ἀφελῶν, ἐν ὀνόματι μιᾶς πατρίδος ἣν δὲν ἔχουν» καὶ συμβούλεψε τοὺς Ἕλληνες «νὰ ζήσουν ὑφ' ἧς κυβερνήσεις εὐρίσκονται, μέχρις οὗ ἡ θεία Πρόνοια ἀποφασίσῃ ἄλλως»²⁷. Ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας (πρῶην Ἄρτης) εἶπε κί' αὐτὸς — ἀργότερα — τὸν πικρὸ τοῦ λόγου, πὼς οἱ φιλικοὶ ἦταν «ἡμιμαθεῖς τυχοδιώκται»²⁸. Κί' ἀκόμα ἀργότερα, ὁ Μαυροκορδάτος κί' οἱ φίλοι του, ὑπέδειξαν στὸ ἔθνος νὰ ξεχάσῃ τοὺς φιλικούς. Μερικοὶ ἱστορικοὶ προσπαθῆσαν ν' ἀποσιωπήσουν κατὰ τὸ δυνατό τὸν Σκουφᾶ καὶ τὴν Φιλική (Τρικούπης, Π.Π. Γερμανός κλπ.). Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀδύνατο νὰ κρυφτεῖ γιὰ πολὺ. Σήμερα, κί' αὐτοὶ ἀκόμα ποὺ παίρνουν ἀρνητικὴ θέση ἀπέναντι στῇ Φιλικῇ, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν ὁμολογοῦν τὸν τεράστιο ρόλο τῆς. Ὁ καθηγητῆς Βακαλόπουλος παραδέχεται πὼς «ἡ Φιλικὴ εἶχε ἀμεσώτερη καὶ ἀποτελεσματικώτερη ἐπίδραση στὶς μεγάλες μάζες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, γιὰτὶ ὑποσχόταν ἄμεση καὶ ὀλοκληρωτικὴ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους καὶ γιὰτὶ εἶχε τὴ γοητεία τοῦ μυστηρίου»²⁹. Ὁ σκωπτικὸς Γιάννης Σκαρίμπας, καταλήγει πὼς «ἡ Φιλικὴ στάθηκε μιὰ ὁργάνωσις ἀπὸ τὶς πατριωτικώτερες τοῦ κόσμου καὶ πολλὰ, πάρα πολλὰ, τῆς χρωστάει ἡ ἐθνάναστασις»³⁰.

Οἱ πολλοὶ ὅμως δέχονται πὼς ἡ Φιλικὴ ἦταν ὁ κύριος παράγοντας ποὺ ὁδήγησε τὸ ἔθνος στὴν ἐλευθερίαν καὶ πὼς ὁ Σκουφᾶς ἦταν ὁ ἀδιαφιλονίκητος ἀρχηγὸς τῆς.

Ὁ Φιλήμων, ὁ Ἀναγνωστόπουλος, ὁ Γούδας, ὁ Φωτιάδης, σημειώνουν πὼς ὁ Σκουφᾶς ἦταν «ὁ πρῶτος συλλαβὼν τὴν ιδέαν». Ὁ Γερβίνος χαρακτηρίζει τὸν Σκουφᾶ «θεμελιωτὴ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας». Ὁ Κόκκινος βεβαιώνει πὼς «ὁ Σκουφᾶς ἔχει τὴν ὑπὲρ τοὺς τύπους ἀρχηγίαν μεταξὺ τῶν ἄλλων» καὶ πὼς «μὲ τὸν θάνατον τοῦ Σκουφᾶ ἔλειψε ἐκεῖνος ποὺ ἐνεσάρκωνε τὴν ιδέαν. ὁ ἐμπυλωτῆς τοῦ ὅλου ἔργου, αὐτὸς ποὺ ἀπετέλει τὸν ἐνωτικὸν κρίκον, ὁ ἐμφελκὺν τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην ὄλων. Ἐλείψεν ὁ ἀρχηγός». Ὁ Ν. Πατσέλης δέχεται πὼς «μεταξὺ τῶν τριῶν ἐδέσποζεν ἡ μορφή τοῦ Σκουφᾶ, ὁ ὁποῖος κατεῖχε τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν ἀπρόσωπον ἀρχὴν τῆς ὁργανώσεως». Ὁ Λαμπρινὸς τονίζει πὼς ξεχώριζε «ἡ ἐπαθλητικὴ μορφή τοῦ Σκουφᾶ, πρῶτου μέσα στοὺς πρώτους, ποὺ ὁ βαρὺς ὄγκος τῆς ἐργασίας του ἀποσκοπεῖ τὸς ρόλους καὶ τὴ δράσιν τῶν ἄλλων, ποὺ ἔσκαψε καὶ ἔρριξε τὰ θεμέλια γερά κί' ἀσάλευτα». Καὶ συνεχίζει: «Υπάρχει ἓνα ὁμαδικὸ ἔργο: ἡ Φιλική, κί' ἓνα πρόσωπο, ὁ Σκουφᾶς. Οὔτε τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἄλλο μπορεῖ νὰ σταθοῦν χωριστά. Τὰ δύο μαζὺ ἀνοιξαν τὶς σελίδες τοῦ ἐλεύθερου ἐθνικοῦ βίου». Ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος χαρακτηρίζει ἀγράμματος ἐκεῖνους ποὺ εἶπαν τὸν Σκουφᾶ ἀγράμματο. Ὁ Βουρνᾶς παρατηρεῖ πὼς «τὸ ὁργανωτικὸ σχῆμα τῆς Φιλικῆς τὸ ἐπεξεργάστηκε ὁ δαιμόνιος Σκουφᾶς, ποὺ ἦταν ἰδιοφυὲς πολιτικὸς καὶ ἔξοχος ὁργανωτής». Ὁ Περάνθης θαυμάζει τὸ «πικρὸ μεγαλεῖο» τοῦ Σκουφᾶ. Ὁ Μελᾶς σημειώνει πὼς «τὸ ἔθνος γνώρισε πολλοὺς ἥρωες. Μὰ πῶς συγκινητικὸ μυσταγωγὸ σὲ ὑψηλότερο ἀγῶνα, ἴσως ποτέ». Καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀποφαινεται πὼς τὸ ἔργο τοῦ Σκουφᾶ καὶ τῆς Φιλικῆς ἦταν «σωτήριον διὰ τὸ ἔθνος».

Ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ ἔδωσε στὸν Σκουφᾶ καὶ στὸ ἔργο του τὶς πραγματικὰς διαστάσεις, ἦταν ὁ Τάκης Κανδηλῶρος. Μὲ βάση τὰ ἔγγραφα καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα ποὺ διασώθηκαν, ἀνεβάζει τὸν Σκουφᾶ στὴ θέση ποὺ τοῦ ταιριάζει, στὴ θέση ἐνὸς Μεγάλου: «Εὐτυχῇ τὰ ἔθνη ποὺ ἔχουν νὰ ἐπιδεῖξουν

ένα Σκουφάν. Ἡ Βουλγαρία ἔζησε πεντακόσια χρόνια ὑπὸ τοὺς τούρκους, χωρίς νὰ κινηθῇ, ἡλευθερώθη δὲ πολλὰ ἔτη μετὰ τὴν Ἑλλάδα, διὰ ξένων λογῶν, τῶν ρωσικῶν. Ἡ Ἑλλὰς ἐξέθρεψεν ἓνα ταπεινὸν ἔμπορον Σκουφάν, ὅστις εἰς τὸ πείσμα τῶν εὐρωπαϊῶν καὶ τοῦ τσάρου καὶ τῆς ρωσικῆς ἀντιδράσεως, πολεμοῦμενος καὶ περιφρονούμενος ὑπὸ πολλῶν συγχρόνων του, τῆς Μοίρας σχεδὸν ἀποπαῖδι, ἔθεσε τὰς βάσεις πανελληνίου προσπαθείας, δι' ἧς ἡ μὲν ἑλευθερία τοῦ ἔθνους ἐπαγνώθη, ἡ δὲ Ἱερὰ Συμμαχία τῶν σκληρῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης ἔγινε ράκος»³¹.

Ὁ Ἀλῆς Φερμανλῆς

καὶ σύμμαχος τῶν Ἑλλήνων

Ὁ Ἀλῆς πληροφορήθηκε ἀρκετὰ γρήγορα πὺς οἱ Ἕλληνες ὀργανώνονται ἀπὸ κάποια μυστικὴ ἐταιρία. Ἰσως πίστεψε κί αὐτὸς τὴ διὰδοση, πὺς πίσω ἀπὸ τὴν Ἀόρατὴ Ἀρχὴ τῆς Φιλικῆς κρύβεται ἡ Ρωσία. Καὶ ἐπειδὴ ἡ φιλοδοξία του τὸν ὀδηγοῦσε σὲ σύγκρουση μὲ τὸ σουλτάνο, ἤθελε νᾶχει τὴν ὑποστήριξη τῶν ρώσων καὶ τῶν ἐλλήνων. Ἐτοί ἄφηνε σχεδὸν ἐλεύθερη τὴ δράση τῆς Φιλικῆς στὴν Ἠπειρο καὶ δὲν τοῦ κακοφαινόταν ἂν μάθαινε πὺς ἔμπιστοι συνεργάτες του γινόνταν μέλη της. Τὸ ἔργο τῆς Φιλικῆς γινόνταν ἀκώλυτα στὴν ἐπικράτειά του καὶ ἡ αὐλή του ἦταν ἓνα μεγάλο φυτώριο φιλικῶν³².

Ὅταν τὸ δίκτυ τῆς Φιλικῆς πλέχτηκε καλὰ γύρω ἀπὸ τὸν Ἀλῆ, δὲν ἦταν δύσκολο οἱ συνεργάτες του ποὺ ἦταν καὶ φιλικοὶ νὰ τὸν ὠθήσουν στὴν ἐπιθυμητὴ σύγκρουση μὲ τὸν σουλτάνο. Ἡ Πύλη τὸν ὑποπεύθηκε κί ἄρχισε νὰ δείχνει ἄγριες διαθέσεις ἀπέναντί του. Ὅλες οἱ ἐξηγήσεις στάθηκαν εὐτυχῶς ἀδύνατο νὰ τὴν μεταπεισοῦν καὶ μὲ Χάτι - Σερίφ τοῦ σουλτάνου ὁ Ἀλῆς κηρύχτηκε φερμανλῆς (ἀποστάτης). Ἐτοί ὁ Ἀλῆς θέλοντας μὴ θέλοντας, δὲν εἶχε ἄλλο ἀποκούμπι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἀρχισε νὰ τοὺς ὑπόσχεται σύνταγμα³³, νὰ λέει πὺς θὰ γίνεῖ ὁ ἡγέτης τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης καὶ πατέρας τῶν ἐλλήνων³⁴ καὶ νὰ ἐπιδιώκει τὴ συμμαχία τῶν σουλιωτῶν.

Συγκάλεσε στὰ Γιάννινα μέγα διθάνιο, στὸ ὁποῖο πῆραν μέρος καὶ Ἕλληνες, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους κί ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀρτας Πορφύριος. Ἐκεῖ δῆλωσε:

«...Χαίρομαι γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ ἔδειξα στὸ γένος σας. Ἡ ἀνδρεία του μὲ βεβαιώνει τὴν νίκην. Εἰς ὀλίγον καιρὸν θ' ἀναστήσωμεν τὸ βασίλειον τῶν ρωμαίων, διώχοντάς τὴν ἄπιστον γενεὰν τῶν τούρκων πέραν τῆς Πόλεως»³⁵.

Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ Ἀλῆς προσπαθοῦσε ν' ἀποσπάσει τὴ συμπάθεια καὶ τὴν βοήθεια τῶν ἐλλήνων, ἡ Πύλη κίνησε ἐναντίον του τὴς δυνάμεις της ἀπὸ τρία σημεῖα. Ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, ἀπὸ τὴ Θεσσαλία μέσω Πίνδου, ἀπὸ τὸ νότο. Ἀπὸ τὸ νότο ἐρχόταν ὁ Πεκλιβὰν Μπαμπὰ Πασᾶς, βούλγαρος στὴν καταγωγή.

Στὴν Ἀρτα διοικητὴς ἦταν ὁ φίλος τοῦ Ἀλῆ, ὁ Νταλίπ - Πρεμέτης. Ὁ Νταλίπ πληροφορήθηκε πὺς ὁ Πεκλιβὰν προχωροῦσε στὴν Αἰτωλοακαρνανία, ὁ Νταλίπ - Πρεμέτης ἔσπευσε νὰ συνδιαλλαγεῖ μαζύ του καὶ νὰ ὑποσχεθεῖ ὅτι θὰ τοῦ παραδώσει τὴν Ἀρτα. Ὁ Ἀλῆς ὀργίστηκε σὰν τῷμαθε κί ἔστειλε κατὰ τοῦ ἄπιστου φίλου του τὸν Ἐλμάζ Ἀγὰ Μέτσιον μὲ 3.000 ἀλβανούς. Τὸ φρούριο τῆς Ἀρτας παραδόθηκε κί ὁ Ἐλμάζ ἔστειλε τὸ κεφάλι τοῦ Νταλίπ - Πρεμέτη στὸν Ἀλῆ. Ὁ Τσουκαλᾶς στὴν «Ἀληपाσιάδα» του διέσωσε τὸ γεγονός:

«...ἀπὸ τὴν Ἀρταν τοῦλθε μᾶ εἰδηση κακῇ,
τὸ γύρισε ὁ Νταλίπης κί ἐκλείσθηκεν ἐκεῖ,

Ἀπάνω: Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Π. Κομπότη στο ὁποῖο κλείστηκαν πολλοὶ τοῦρκοι.
 Κάτω: Ἡ πύλη τοῦ φρουρίου τῆς Ἀρτας ὅπου ἔγινε τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Μεχμέτ Κλεισούρα.

σήκωσε μπαϊράκια κι' έβαλε ζαϊρέν...
 Σκοτώνουν τον Νταλίπην με την τερατουριά,
 άνοιξαν εις τὸ κάστρον κι' έκαναν λιμουριά»³⁶.

Όμως ὁ Πechλιβάν φτάνει ταχύτατα στὸ "Ακτιο. Περνάει στὴν Πρέβεζα, ὅπου ὁ γιὸς τοῦ 'Αλῆ, ὁ Βελής, κλείνεται στὸ κάστρο. Ὁ Πechλιβάν προχωρεῖ στὸν Καντζά. Κι' ἐνῶ ὁ Πechλιβάν φτάνει στὴ γέφυρα τῆς "Αρτας καταστρέφοντας καὶ λεηλατώντας τὰ χωριά τοῦ κάμπου, τμήμα τοῦ στρατοῦ του προχωρεῖ ἀπὸ τὸ Μακρυνόρος, καταστρέφει τὸ Κομπότι καὶ φτάνει στὴν "Αρτα³⁷. Ὑστερα ἀπὸ μικρὴ ἀντίσταση οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς "Αρτας ἀλθανοὶ κι' ὁ Ὁδυσσεάς Ἀντροῦτσος ἔφυγαν γιὰ τὰ Γιάννινα. Ὁ Πechλιβάν μπήκε στὴν "Αρτα, ἀλλὰ δὲν πρόλαβε νὰ κάνει καταστροφές, γιατί ἔλαβε διαταγὴ ἀπὸ τὸν σερασκέρη (ἀρχιστράτηγο) τοῦ σουλτάνου Ἰσμαήλ Πασόμπεη νὰ μὴ χρονοτριβήσῃ, ἀλλὰ νὰ πιάσῃ τὰ Πέντε Πηγάδια³⁸. Ὁ Πechλιβάν ἐξετέλεσε τὴ διαταγὴ, ἀλλὰ φθάνοντας στὰ Γιάννινα δὲν ἄργησε νὰ ἔρθῃ σὲ προστριβὲς μὲ τὸν Ἰσμαήλ. Πέθανε ξαφνικὰ κι' ὁ θάνατός του ἀποδόθηκε στὸν Ἰσμαήλ. πὺ μὲ ὀργανά του φαίνεται τὸν δηλητηρίασε.

Ὁ 'Αλῆς ἄρχιζε νὰ στενεύεται στὸ κάστρο τῶν Γιαννίνων κι' οἱ προτάσεις του πρὸς τοὺς σουλιῶτες — πὺ γύρισαν ἀπὸ τὴν Κέρκυρα κι' ἦταν μὲ τὸ σουλτανικὸ στράτευμα — γίνονται πὺ δελεαστικές. Τοὺς τάζει τὸ Σουλὶ, τὰ φρουριά του, τοὺς τάζει χρήματα. Οἱ σουλιῶτες, παρακινούμενοι ἀπὸ τοὺς φιλικούς, πὺ τοὺς ἐνδιαφέρει νὰ κρατηθεῖ κάμποσο ὁ 'Αλῆς, δέχονται τοὺς ὅρους του. Στὸν ἀντιπρόσωπο τῶν σουλιωτῶν ὁ 'Αλῆς εἶπε:

«Μόνον στοὺς ἑαυτοὺς σας νὰ στηρίζεστε. Πρῶσοι, "Αγγλοι, Αὐστριακοί, πάντες ἀνεξαιρέτως θὰ γίνουν ἐχθροὶ σας, ἅμα μάθουν ὅτι ζητεῖτε ν' ἀποτελέσετε πάλιν ἓνα λαόν. Ἔχετε πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπίσημον ταύτην ἀλήθειαν»³⁹.

Ὁ 'Αλῆς κι' οἱ σουλιῶτες ἀνταλλάσσουν ὁμήρους⁴⁰ καὶ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1820 ὑπογράφεται⁴¹ ἡ συνθήκη 'Αλῆ καὶ σουλιωτῶν καὶ οἱ σουλιῶτες ἀποχωροῦν ἀμέσως ἀπὸ τὸ σουλτανικὸ στρατόπεδο. Νὰ τὸ κείμενο τῆς συμμαχίας:

«Ἡμεῖς οἱ ὑπογεγραμμένοι ἀγαδοαλθανοὶ καὶ καπετανεῖοι σουλιῶται ὁρκωνόμεθα ὁ καθεὶς εἰς τὴν πίστιν του νὰ βαστάξωμεν τὸ παρὸν γράμμα στερεόν, βέβαιον καὶ ἀμετάτρεπτον. Καὶ ὅτι ἐπειδὴ ὁ ἀφέντης μας 'Αλῆ - Πασᾶς πολιορκεῖται στενὰ ἀπὸ τὸν Ἰσμαήλ καὶ λοιποὺς πασάδες, νὰ εἴμαστε ἀδελφια, ἓνα κορμὶ καὶ μιὰ ψυχὴ καὶ νὰ χύσωμεν τὸ αἷμα μας διὰ τὸ σελαμέτι αὐτοῦ τοῦ ἀφεντός. Καὶ ἂν κανένας ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς τούρκους γίνῃ ἄπιστος καὶ ἀρνηθῇ τὸν ὅρκον, νὰ εἶναι ὅξω ἀπὸ τὸ ντὶν - ἰσλάμ καὶ ν' ἀποθάνῃ ὀδρηός. Εἰ δὲ καὶ ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς ρωμαίους κανένας, νὰ εἶναι ἀρνητὴς τοῦ Χριστοῦ».

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ὑψηλάντης ἔγραφε στὸν Κολοκοτρώνη:

«Νὰ πασχίσετε παντοιοτρόπως εἰς τὸ νὰ φυλάττιτε μίαν συμμαχίαν μετὰ τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ... νὰ τὸν ἔχετε πάντοτε εἰς τὸ χέρι σας μὲ ὅλα του τὰ πλοῦτη»⁴².

Τὸ γράμμα αὐτὸ τοῦ Ὑψηλάντη ἀποδίδει τὴν χαραγμένη ἀπὸ τὴν Φιλικὴ Ἐταιρίαν γραμμὴ γιὰ «μερικὴ» μόνο ἐνίσχυση τοῦ 'Αλῆ (ἄρθρο Ε' τοῦ Γενικοῦ Σχεδίου τῆς Φιλικῆς) καὶ ἀποδεικνύει πὺς ὅλα γινόνταν μὲ μελέτη καὶ περί-

οκεψη κι' ὄχι μὲ προχειρότητα.

Οἱ σουλιῶτες, μετὰ τῇ συνθήκῃ, ρίχτηκαν στοὺς σουλτανικοὺς σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ τοὺς ἔφεραν σὲ δύσκολη θέσῃ. Ὁ σελικτάρης Δράμαλης, ἀνεβαίνοντας ἀπὸ τὴν Ἄρτα γιὰ τὰ Γιάννινα μὲ τρόφιμα κλπ., παθαίνει πανωλεθρία στὰ Πέντε Πηγάδια ἀπὸ τὸν Μάρκο Μπότσαρη. Πιάνονται πολλοὶ αἰχμάλωτοι καὶ ἐφόδια. Ἄναμεσα στοὺς αἰχμαλώτους ἦταν καὶ δυὸ νομομαθεῖς, δυὸ μπέηδες, ἕνας κατὶς κι' ἄλλοι. Στὴν δημοπρασία πὺν ἀκολούθησε γιὰ τὰ λάφυρα, οἱ νομομαθεῖς δόθηκαν σ' ἕνα τσιγγάνο ἀντὶ ἑνὸς γαϊδουριοῦ, οἱ μπέηδες ἀντὶ μιᾶς ὁκάς καπνοῦ κι' ὁ κατὶς ἀφέθηκε ἐλεύθερος, γιὰτὶ δὲν βρέθηκε πλειοδότης⁴³.

Ὁ σουλτάνος βλέποντας πῶς ἡ πολιορκία τοῦ Ἀλῆ τραβάει σὲ μάκρος, ἀντικατέστησε τὸν σερασκέρη Ἰσμαήλ Πασόμπεη, ἀφήνοντάς του τὸν τίτλο τοῦ πασᾶ τοῦ Δελβίνου καὶ τῶν Γιαννίνων. Νέος ἀρχιστράτηγος διορίστηκε ὁ Χουρσίτ Πασᾶς, διοικητὴς τῆς Πελοποννήσου.

Οἱ σουλιῶτες τὸν Γενάρη τοῦ 1821 ζήτησαν ἀπὸ τὸν Ἀλῆ καὶ τὸ φρούριο τῆς Κιάφας, πὺν δὲν τὸ εἶχε παραδώσει. Τοὺς ἀπαντᾷ:

«Ἐπιρηετήσατέ με μέχρι τοῦ Μαρτίου. Τότε ὁ σουλτάνος σὲ τόσες θὰ ἐμπέσει ἀμυχανίες, ὥστε θὰ κατορθώσουμε νὰ τοῦ ἐπιβάλουμε τὸ νόμο μας... καὶ τότε θὰ παραστήτε εἰς τὴν ἐκφορὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους»⁴⁴.

Εἶναι φανερὸ πῶς ὁ Ἀλῆς γινώριζε ὅτι ἡ Φιλικὴ προετοιμάζε τὴν ἐπανάσταση. Ἰσως νὰ γινώριζε κι' ὅλας ὅτι ὁρίστηκε ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Φιλικῆς ἡ 25ῃ Μαρτίου σὰν ἡμέρα τῆς ἐπίσημης κήρυξής της⁴⁵.

Ὁ Χουρσίτ ὅμως μὲ τὶς δυνάμεις πὺν φέρνει μέσω Θεσσαλίας, πλησιάζει στὴν Ἠπειρο, γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα πὺν πολιορκοῦν τὸν Ἀλῆ. Ὁ Ἀλῆς, σὲ μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια στέλνει ἀνθρώπους τοῦ παντοῦ νὰ ξεσηκώσουν τοὺς παλιοὺς φίλους του. Οἱ σουλιῶτες καταλαμβάνουν τὸν Καντζά, κοντὰ στὴν Ἄρτα καὶ κόβουν τὴν ἐπικοινωνία τῆς Πρέβεζας μὲ τὰ Γιάννινα. Ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀρτας Πορφύριος, πιεζόμενος ἀπὸ τοὺς τούρκους ἀναγκάστηκε ν' ἀφορίσει τοὺς σουλιῶτες. Κι' ὄχι μονάχα αὐτό, ἀλλὰ κάλεσε τοὺς Ἕλληνες νὰ ἐξοπλισθοῦν κατὰ «τῶν ἀφορισθέντων, τῶν ἐχθρῶν τοῦ Θεοῦ, τῶν ἀνταρτῶν κατὰ τῆς ἐξουσίας τοῦ νομίμου διαδόχου τῶν χαλιφῶν». Κι' ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες δείχτηκαν «ἀναίσθητοι» στὶς ἐκκλήσεις του. μάζεψε 500—600 ἐργάτες, ἀπ' αὐτοὺς πὺν ἔρχονταν κάθε χρόνο καὶ καλλιεργοῦσαν τὰ χτήματα τῆς περιοχῆς τῆς Ἀρτας (καταγόμενους ἀπὸ τὸ Μεγανήσι τῶν Καλαμῶν), τοὺς ἐξώπλισε, τοὺς ἔδωσε μεροκάματα μιᾶς ἐβδομάδας καὶ μπαίνοντας ἐπικεφαλῆς, βάδισε νὰ καταλάβει τὸν Καντζά. Ἡ πρωτότυπη αὐτὴ στρατιὰ στὸ δρόμο ἔψελνε λιτανεῖες καὶ καταριόταν τοὺς σουλιῶτες. Ἀλλὰ μὲ τοὺς πρώτους πυροβολισμοὺς τράπηκαν ὅλοι σὲ φυγὴ «σὰν καρακάδες», ὁ δὲ Πορφύριος κατέφυγε στὸν τοῦρκο Μπεκίρ Τζογαδόρο. Οἱ σουλιῶτες τοῦ ἔγραψαν, πῶς ἂν ἄλλη φορὰ τὸν βροῦν μπροστά τους χωρὶς νὰ κρατάει εὐαγγέλιο, θὰ τὸν κρεμάσουν. Ὁ Πορφύριος σὲ λίγο χάνει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν τούρκων καὶ ἐξορίζεται στὸ Ἅγιο Ὄρος, ἀπ' τὸ ὁποῖο θὰ φύγει, μὲ τὴν ἐκρηξὴ τῆς ἐπανάστασης, καὶ θὰ πάει στὴν Αἰτωλοακαρνανία κοντὰ στοὺς μαχόμενους Ἕλληνες⁴⁶.

Ἀκολούθησε μιὰ μικρὴ περίοδος ἀνακωχῆς καὶ διαπραγματεύσεων μεταξὺ τῶν σουλιωτῶν καὶ τῶν τούρκων, καθὼς καὶ μεταξὺ Ἀλῆ καὶ Χουρσίτ, πὺν εἶχε φτάσει πὰ μπροστά στὰ Γιάννινα. Οἱ διαπραγματεύσεις ὅμως ἀπότυχαν, οἱ σουλιῶτες παρέλαβαν ἀπὸ τὸν Ἀλῆ τὴν Κιάφα καὶ ὁ ἀγῶνας ξαναρχίζει τὸν Μάρ-

τη του 1821 υπό σκληρός.

Στο μεταξύ τὰ επαναστατικά γεγονότα στην Ἑλλάδα ἐξελίσσονται μὲ γοργό ρυθμό. Μετὰ τὴν Πελοπόννησο, τὴν Ἀράχωβα, τὴν Ἀμφισσα, ἐπαναστατεῖ ἡ Αἰτωλοακαρνανία κι' ἡ φωτιά ζυγώνει πρὸς τὴν Ἄρτα.

Ὁ Χουροῖτ στέλνει στὴν Στερεὰ τὸν Ἰσμαὴλ Πλιάσα νὰ πνίξει τὴν ἐπανάστασι. Ὁ Πλιάσας φτάνει στὴν Ἄρτα 26 Μαΐου, προχωρεῖ πρὸς τὸ Μακρυνόρος, ἀλλὰ στὴν Κούλια, λίγοι Ἕλληνες μὲ τὸν Ἰσκο, τὸν γυρίζουν πίσω, περθοντάς τον πὺς ὅλοι οἱ Ἕλληνες πῆραν τὰ ὅπλα καὶ ἔπιασαν τὰ χωριά καὶ τὶς πόλεις. Ὁ Καραϊσκάκης κι' ὁ Γιάννης Κουτελίδας παρενοχλοῦν στὸ Κομπότι τὶς δυνάμεις τοῦ Πλιάσα, τραυματίζεται ὁ Καραϊσκάκης καθὼς περιγελα τοὺς τούρκους. Μὴ μπορώντας ὁ Πλιάσας νὰ τὰ βγάλει μόνος του πέρα, ζήτησε ἀπὸ τὸν Χουροῖτ ἐνισχύσεις. Καὶ τοῦ στέλνει ὁ Χουροῖτ τοὺς Χαοάνμπεη Βριώνη, τὸν Μπεκίρ Τζογαδόρο καὶ τὸν Σουλτζε Κόρτζα, μ' ἑπτὰ χιλιάδες ἄνδρες. Ἀφοῦ ἔφτασαν στὸ Κομπότι, προχώρησαν στὴ Λαγκάδα «ὀπούναι ἕνα στένωμα ὅλο κοντόρεικον καὶ ἀγριόβατα τυλιμένον»⁴⁷. Τὴν θέση τὴν κρατοῦσαν ὀγδόντα ἔνας ἐπαναστάτες, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γῶγο Μπακόλα, τὸν Ἰσκο, τὸν Βαλτινό, τὸν Καραγιαννόπουλο καὶ τὸν Σουλεῦμάν Βαρνίζη. Μ' ὅλα τὰ γερούσια ποῦκαναν οἱ τούρκοι, δὲν κατάφεραν νὰ περάσουν. Οἱ Ἕλληνες τοὺς κυνήγησαν μέχρι τὸ Κομπότι. Γι' αὐτὴ τὴ νίκη «λαμπρύνεται καὶ δοξάζεται ὁ μακαρίτης Γῶγος. Χάριτες τοῦ χρωστάγει ἡ πατρίς· ὡς λιοντάρι πολεμοῦσε καὶ ὡς φιλόσοφος ὠδηγοῦσε. Καὶ ἀνάστησε τὴν πατρίδα ἐκείνη τὴν ἡμέρα», θὰ σημειώσει ὁ Μακρυγιάννης. Γιατὶ ἂν διάβαιναν οἱ τούρκοι, θὰ ἐλευθέρωναν ὅλους τοὺς πολιορκημένους τούρκους τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ποὺ μετὰ τὴν ἥττα τῶν ὁμοφύλων τους στὴν Λαγκάδα, ἀπογοητεύθηκαν καὶ παραδόθηκαν. Ἡ μάχη τῆς Λαγκάδας ἔγινε στίς 18 Ἰουνίου 1821, κατὰ τὸν Μακρυγιάννη.

Στίς 28 καὶ 29 Ἰουνίου οἱ τούρκοι ἀνέβηκαν στὸ Πέτα. Οἱ λιγοστοὶ Ἕλληνες εἶχαν ἀπώλειες κι' ὑποχώρησαν.

Μετὰ τὴν ἥττα τους στὴ Λαγκάδα, οἱ τούρκοι ἀγρίεψαν μέσα στὴν Ἄρτα. Ὁ Χασάν, διοικητὴς τῆς Ἄρτας, γιὰ νὰ μὴ φανεῖ στὸν Χουροῖτ τὸ μέγεθος τῆς ἥττας, ἔσφαξε ἄοπλους πολίτες κι' ἔστειλε τὰ κεφάλια τους στὸν σερασκέρη δῆθεν γιὰ κεφάλια τῶν ἐχθρῶν⁴⁸. Οἱ περισσότερες ἐκτελέσεις γίνονταν στὴν πλατεῖα τοῦ Μονοπωλαιοῦ, ἀπὸ δῆμιο ἑβραῖο. Ἀπάνω στὴ γέφυρα τῆς Ἄρτας στήνονταν κεφάλια κομμένα, ἐνῶ στὸ δρόμο βρίσκονταν ἄνθρωποι παλουκωμένοι⁴⁹. Οἱ τούρκοι τὴν ἥττα τους στὴ Λαγκάδα τὴν ἀπέδωσαν στὸ Κι-ομετ (πεπρωμένο).

Στὸ τέλος Ἰουνίου οἱ Δημ. Κουτελίδας, Μῆτρος Γῶγος, Γιάννης Ράγκος, Ἰσκο, Λεπενιώτης, τράβηξαν κατὰ τὰ Τσομέρκα, ἐνῶ ὁ Βαρνακιώτης πολιορκοῦσε τὴν Ἄρτα. Στὴν Ἀγναντα ὑψώθηκε ἡ σημαία τοῦ Σταυροῦ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Γῶγος πῆγε στὴν Πλάκα καὶ τὴν πῆρε ἀπὸ τοὺς τούρκους.

Ὁ Χουροῖτ, φοβούμενος ὅτι οἱ κινήσεις τῶν ἐλλήνων ἀπέβλεπαν στὸν ἀποκλεισμό του ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἔστειλε στρατὸ στοὺς Καλαρρύτες καὶ Συρράκο καὶ Πλάκα, περίπου ὀκτὼ χιλιάδες. Ὁ Γῶγος, ὁ Ἰσκο, ὁ Βαρνακιώτης, ὁ Κουτελίδας, τοὺς νίκησαν στὴν Πλάκα. Ὑστερα ἀπὸ λίγες μέρες ὁ Χουροῖτ ξαναστέλνει νέες δυνάμεις. Ὁ Γῶγος τότε κάλεσε ο' ἐνίσχυση τὸν Μάρκο Μπότοαρη. Καὶ μαζὺ ρίχτηκαν στοὺς τούρκους καὶ τοὺς «καταφάνισαν στὸν σκοτωμόν». Πιάστηκε ζωντανὸς κι' ὁ ὀπλαρχηγὸς Κ. Πουλῆς, συνεργάτης τῶν τούρκων⁵⁰.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ τούρκοι νικήθηκαν στὰ Σχωρέτσοινα (σημερινὸ Καταρράκτη) καὶ Ἀγναντα. Ἔτσι οἱ δυνάμεις τοῦ Χουροῖτ κλείστηκαν στὸ Συρράκο καὶ στίς Καλαρρύτες. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἔμπασαν τοὺς ἐπαναστάτες στὰ

δυο αὐτὰ χωριά. Ὁ Γιάννης Ράγκος ἐπὶ δέκα μέρες χτύπαγε τοὺς τούρκους, ποὺ εἶχαν κεφαλὴ τοὺς τὸν Ἰμπραήμ Πρεμέτην. Τελικὰ οἱ τούρκοι δέχτηκαν νὰ φύγουν, παίρνοντας ὁμήρους γιὰ σιγουριά ὅτι δὲν θὰ χτυπηθοῦν. Ἀλλὰ φεύγοντας συνάντησαν 2.000 ἄντρες, ποὺ ἔρχονταν σ' ἐνίσχυσή τους. Τότε ἔσφαξαν τοὺς ὁμήρους καὶ γύρισαν στοὺς Καλαρρύτες καὶ Συρράκο. Οἱ ἐπαναστάτες κ' οἱ κάτοικοι — μαζὺ κ' ὁ Ἰω. Κωλέτιης — ἔφυγαν πρὸς τ' Ἀγρὰφα καὶ τὸν Βάλτο⁵¹, παίρνοντας μαζὺ τοὺς ὅ,τι μπορούσαν. Τὰ δυο χωριά κάηκαν, κατ' ἄλλους ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες, κατ' ἄλλους ἀπὸ τοὺς τούρκους. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι λέει:

— Παιδιά μὴ καίτε τὰ χωριά, μὴ καίτε τὰ βακούφια,
οἱ βλάχοι τὸ μετάνιωσαν καὶ πίσω θὰ γυρίσουν.
Τί λες, τί λες, παληάρθανε, τί λες Ἰμέρ Κουμπάρε,
πάνε οἱ βλάχοι ἔφυγαν, πάνε κατὰ τὸ Βάλτο
κι' ὅταν θ' ἀλλάξει ὁ καιρὸς, φτιάνουν καινούργια σπίτια
φτιάνουν καινούργιες ἐκκλησίες, καινούργια μοναστήρια»⁵².

Οἱ τούρκοι ἀπὸ τοὺς Καλαρρύτες χτύπησαν πάλι τὴν Πλάκα, ἀλλ' ἀπότυχαν. Στὸ Ματσούκι ὅμως καὶ τοὺς Μελισσοουργοὺς εἶχαν ἐπιτυχίες⁵³.

Ἀργότερα στὸν Σταυρὸ τῶν Τζουμέρκων, ὁ Γῶγος, ὁ Μπαλωμένος, ὁ Ράγκος κ' ὁ Κατσογιάννης, νίκησαν τοὺς τούρκους κ' ἔβγαλαν τὰ «δανεικά» γιὰ τίς ἡττες στοὺς Μελισσοουργοὺς καὶ στο Ματσούκι. Ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα στὸ Σταυρὸ καὶ ὁ χειρότερος Ἕλληνας ἔκαμε τὸ χρέος του, ὅμως προτιμῆται καὶ δοξάζεται ὁ Γῶγος ὁ ἀθάνατος, δὲν στοχάζονταν θάνατον αὐτὸς ὁ ἀγαθὸς πατριώτης, Θέ, συχώρεσε τὴν ψυχὴ του, καὶ σύ, πατρίδα, νὰ τὸν μακαρίζης ὅσο εἶσαι πατρίδα ἐλευτέρα», γράφει ὁ Μακρυγιάννης. Κι' ὁ λαὸς θὰ τὸν τραγουδήσει:

«Ποιὸς εἶν' αὐτὸς ποὺ πολεμάει καὶ βροντερὰ χουγιάζει;
Γῶγος Μπακόλας πολεμάει μὲ χίλιους πεντακόσιους
— Λεβέντες Ραδοβιζινοί, πετρίτες τοῦ Τσοιμέρκου,
παστρέψτε τὰ ντουφέκια σας, τροχίστε τὰ σπαθιά σας,
τί ἐπλάκωσε ἡ Ἀρβανιτιά γιὰ νὰ μᾶς θολοθρέψουν»⁵⁴.

Στις ἀρχὲς Σεπτεμβρίου οἱ τούρκοι πᾶνε νὰ πιάσουν τὸ Πέτα. Ὁ δεσπότης ὅμως τῆς Ἀρτας Ἀνθιμος εἶχε εἰδοποιήσει κρυφὰ τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν προηγούμενη μέρα κ' ἔτσι οἱ ἐπαναστάτες βρέθηκαν ἔτοιμοι. Οἱ τούρκοι εἶχαν ἀρχηγοὺς τὸν Χασάνπασα, τὸν Ἰσμαήλ Πλιάσα, τὸν Σμαῖλπασα Γιαννιώτη, τὸν Χασάνμπεη Βριώνη, τὸν Σεφτήπασα, τὸν Γιακόβη, τὸν Μαζούταγα, τὸν Σουλτζε Κόρτζα. Τῶν ἑλλήνων — τριακόσιων πενήντα — ἀρχηγοὶ ἦταν ὁ Γῶγος, ὁ Σταμούλης Μαλεσιάδας, ὁ Δημοτσέλιος, ὁ Φῶτος Σκαλισσογιάννης. Μ' ὅλες τὶς ἐπιθέσεις τοὺς οἱ τούρκοι δὲν μπόρεσαν νὰ νικήσουν, κ' ὅταν οἱ Ἕλληνες ἔκαναν ἀντεπίθεση, τοὺς κυνήγησαν μέχρι τὸ ποτάμι⁵⁵.

Μετὰ τὴ μάχη τοῦ Πέτα, ἔγινε σύναξη τῶν προκρίτων τῶν χωριῶν τῆς Ἀρτας καὶ καθορίστηκε ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μαζεύονταν τρόφιμα κ' ἄλλα ἐφόδια γιὰ τοὺς μαχόμενους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λαό. Διορίστηκαν ἐντιμοὶ ἄνθρωποι γι' αὐτὴ τὴ δουλειά. Οἱ πιο πλούσιοι θὰ βοηθοῦσαν τοὺς φτωχότερους. «Τηράτε πόσην ἁρμονίαν εἶχαμε, πόσην ὁμόνοια κ' ἀδελφοσύνη» θὰ θυμηθεῖ ἀργότερα ὁ Μακρυγιάννης⁵⁶.

Τις ἴδιες αὐτὲς μέρες στὸ Πέτα ἔγιναν δυο σημαντικὰ γεγονότα: Φιλιώθηκαν ὁ Γῶγος Μπακόλας κ' ὁ Μάρκος Μπότσαρης, ποὺ ἦταν ἐχθροὶ ἀπὸ

τότε πού ὁ πρῶτος σκότωσε τὸν πατέρα τοῦ δεύτερου. Ἀγκαλιάστηκαν, φιλήθηκαν, ἔκαναν ὄρκους. Τὸ δεῦτερο σημαντικό γεγονός ἦταν ἡ ὑπογραφή συνθήκης μεταξύ ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν καὶ ἀλβανῶν. Νὰ τὸ κείμενό της:⁵⁷

«Ἡμεῖς οἱ ὑπογεγραμμένοι δίδομεν τὸ γράμμα μας τῶν προεστῶν καὶ τῶν καπεταναρέων ὅπου εἶναι εἰς τὸ σιᾶρτι ὅπου ἔχομεν κάμει ἀναμεταξύ μας τοῦρκοι καὶ ρωμαῖοι, ὅπου ἐγίναμεν ἕνα σώμα καὶ ἐδεθήκαμε καὶ χωρισμὸ δὲν ἔχομεν ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Καὶ ἔχομεν νὰ τζαλιστήσωμεν μὲ ὅλες μας τὶς δυνάμεις χωρὶς χιλὲ καὶ χωρὶς κουσούρι διὰ νὰ ἐβγάλωμεν εἰς σελαμέτι τὸν Βεζύρ Ἀλῆ Πασᾶ ἐφέντη μας καὶ τὸν ἑαυτό μας. Καὶ ὅποιος ἄνθρωπος μεγάλος ἢ μικρὸς ἢ τοῦρκος ἢ ρωμιὸς ἢ θελεν γγίξει ἢ πολεμήσει κανέναν ἀπὸ μᾶς, νὰ εἴμεθα ὅλοι εἰς τὴν βοήθειάν του ἡμεῖς ὅπου ἐβουλώσαμε καὶ ὑπογράψαμε. Καὶ ἀνίσως κάποιος ἀπὸ ἡμᾶς ἤθελε γυρίσει καὶ φανεῖ ἐναντίος, νὰ εἴμεθα ὅλοι ἐπᾶνω του καὶ νὰ τὸν χαλοῦμε καὶ νὰ τὸν κυνηγοῦμεν. Καὶ ἐβγαίνοντας ὁ Ἀλῆ Πασᾶς εἰς σελαμέτι ἀνίσως θελήσει νὰ γγίξει κανέναν ἀπὸ ἡμᾶς ἢ τοῦρκον ἢ ρωμιόν, νὰ μὴ τὸ δεχθῶμεν καὶ νὰ εἴμεθα ὅλοι τοῦρκοι καὶ ρωμαῖοι βοηθοὶ ἐκείνου ὅπου ἤθελεν γγίχθῃ ἀπὸ μέρους τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Καὶ ἀκόμη εἰς τὸ ἐξῆς ὅποιος ἤθελε νὰ μᾶς γένει σύντροφος ἢ τοῦρκος ἢ ρωμιός, τὸν ἔχομεν καὶ αὐτὸν μέσα εἰς τὴν ἰδίαν συντροφίαν. Προσέτι καὶ ὅσα κεφαλοχώρια μεγάλα καὶ μικρὰ εἶχε παρμένα διὰ τσιφλίκια ὁ Βεζύρ Ἀλῆ Πασᾶς μὲ βίαν καὶ χωρὶς ἄσπρα, αὐτὰ λοιπὸν εἰς τὸ ἐξῆς μένουν παντὶ ἐλεύθερα καὶ κεφαλοχώρια καθὼς ἦταν ἐξ ἀρχῆς καὶ νὰ δίνουν μόνον τὴν βασιλικὴν δεκατίαν ὅσα ἐδεκατίζονταν καὶ ὅσα ἐδίδαν κέσμι, πάλιν νὰ δίδουν κέσμι. Καὶ ἄλλο τίποτας δὲν ἔχουν νὰ δίνουν οἱ χριστιανοί. Αὐτὸ εἶναι τὸ σιᾶρτι μας, αὐτὴ εἶναι ἡ συνθήκη μας καὶ ἀνίσως παραλλάξωμεν ἀπὸ τὰ ἄνωθεν συμφωνημένα μας, νὰ εἴμεθα ἔξω ἀπὸ τὴν πίστιν μας, ἀπὸ τὸ σιαφὲτ τοῦ Μουχαμέτ - Ἀλῆ - ἀθρόντι μπισκεντὶ κιαφίρ καὶ γίνεται τὸ παρὸν μας καὶ δίδεται εἰς χεῖρας τῶν προεστῶν καὶ καπιταναρέων καὶ ἐπίλοιπων χριστιανῶν» 1821, σептемвриου I, Пѣта "Арτας, "Аго Мухурдάρης, Тахір "Ампазης, Тзинко Χαμέτζης, Μήτσιοις Μιθάνης, Τζέλιος τοῦ Μουσταφᾶ Χήτης παρασταθεῖς, ἐγὼ Τζάκος τοῦ Τελιμυτζάνη ἀπὸ Βιροκασμυρλους τοὺς σύντροφος, Πάγιας τοὺς νουρὲ Πεγιάτος κερὶ, Μίτσο Τζότζας Κιλιπούρης, Ν. Ζιώτης, Νότης Μπότσαρης, Νάσος Φωτομάρας, Κίτσοις Μάτζας, Νάσος Καραπάνος, Κίτσοις Νούσιας, Νάσιο Τζαμαραζέρτης.

Ἡ συνθήκη αὕτη ἦταν μέσα στὰ σχέδια τῶν ἑλλήνων, νὰ κρατοῦν τοὺς τουρκαλθανοὺς διχασμένους, γιὰ νὰ στεριώσῃ ἡ ἐπανάσταση. Κι' ὁ Ἀλῆς ἀπὸ ἀνάγκη δεχόταν αὕτη τὴ σύμπραξη. «Μιλήσαμε καὶ κάμαμεν σέρτια, ν' ἀγωνιστοῦμε νὰ βγάλωμε τὸν Ἀλήπασα. Αὐτὰ μιλήσαμε μὲ τοὺς τοῦρκους. Καὶ μὲ τοὺς ἑλληνες μυστικῶς τοὺς εἶπαμε διὰ τὴν λευτεριά τῆς πατρίδας», γράφει ὁ Μακρυγιάννης.

Τὴν συμμαχία αὕτη τὴν ἤθελαν κι' οἱ Ἕλληνες τόσο πολὺ, ὥστε καὶ ποίημα ἀφιερώθηκε σ' αὐτὴ, πού τὸ βρίσκομε στὴ χειρόγραφη ἐφημερίδα «Αἰτωλική»:

«Ἀγάδες τῆς Ἀλβανιτιάς, τοῦ λιοῦμ Τεπελένας
καὶ σεῖς ἀπὸ τὰ ἄντικρυς χωρία τῆς Δερβένας
ἢ φήμη σᾶς ὠνόμασε πύργους ἐμπιστοσύνης,
γνήσια τέκνα τῆς τιμῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης.

Ἔχει τοῦ Διάκου ἡ ψυχὴ ἐκδιζητὰς γενναίους
πολλοὺς ἀγάδες φοβεροὺς καὶ Ἕλληνας ρωμαλέους.
Λοιπὸν ἀκοῦτε στρατηγοί, τοῦρκοι καὶ ρωμαῖοι,

σὰς προσκαλεῖ νὰ τρέξετε, πεζοί, καθαλλαρέοι

καὶ ὅταν τελειώσετε τὴν προᾶξιν τῶν Γιαννίνων
ἐνθυμηθῆτε ὅλοι σας τὸν ἥρωα ἐκείνον»⁵⁸.

Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὅλες οἱ ἐλπίδες τοῦ Ἀλῆ στηρίζονταν στοὺς Ἕλληνες, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν προδοσίαν τοῦ Ὁμέρ Βρυῶνῃ καὶ λοιπῶν φίλων τοῦ Ἀλῆ. Ὁ γιὸς τοῦ Ἀλῆ Σαλὶλ Πασᾶς, σ' ἓνα τραγούδι ποῦ τοῦ ἀποδίδουν, βάζει τὸν Ἀλῆ νὰ λέει:

«... ἐγὼ στὸ βιὸ δὲν πείθομαι, δὲν πείθομαι στ' ἀσκέρι,
ἐλπίδα μου μὴν' στέκεται τῶν χριστιανῶν τὸ χέρι.
Αὐτοὶ ἀντρεῖοι, τολμηροί, πιστοὶ καὶ ρωμαλέοι,
γιατὶ μ' ἐμὲ δειχτήκανε πάντα χοσμικιαρέοι.
Κι' ἀκόμα χάλια πολεμοῦν στ' Ἀγροφα καὶ στὸν Βάλτο,
π' ἂν ἐνωθοῦνε πέρουνε καὶ κάστρα μὲ ρισάλτο.
Πρέπει λοιπὸν νὰ δώσουμε συγχώρεση μεγάλη
κι' ἐλευθερίαν μαζὺ μ' αὐτήν, ὥς ἔκαναν οἱ Γάλλοι...»⁵⁹.

Ἦρθε ὁμως ἓνα γεγονός νὰ σκιάσει τὶς σχέσεις τῶν ἑλληνοαλβανῶν συμμάχων. Οἱ βαλτινοί, παραβιάζοντας τὰ συμφωνημένα, ἐπνίξαν στὸ ρέμα τοῦ Ἀννίνου, κοντὰ στὸ Κομπότι, πολλοὺς ἀρβανίτες φίλους τοῦ Ἀλῆ. Ἐνας ποῦ γλίτωσε ἔφερε τὸ δυσάρεστο νέο στοὺς ἄλλους ἀλβανούς. Μὲ διάφορες δικαιολογίες καὶ ὅρκους, κατάφερναν οἱ Ἕλληνες νὰ διατηρηθῇ ἡ συμμαχία.

Μία ἐπιχείρηση τῶν ἐλλήνων στὸ Νιοχῶρι τῆς Ἀρτας ἔληξε μὲ μικρὴ ἐπιτυχία. Κι' ἄλλῃ μιᾷ πρὸς τὰ Πέντε Πηγὰδια ἀπέδωσε λάφυρα κι' αἰχμαλώτους, ἀλλὰ τὸ φρούριο ἔμεινε στὰ χέρια τῶν τούρκων.

Στὴν Εὐρώπῃ οἱ ἐπιτυχίες τῶν ἐλλήνων ἔφταναν ἐξογκωμένες. Καλὰ καλὰ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῆς Ἀρτας καὶ ὁ Percy Shelley δημοσίευε τὴν 1.11.21 τὸ δρᾶμα τοῦ «Ἑλλάς», στὸ ὁποῖο ἔλεγε:

«... ἡ Ἀθήνα, ἡ Θήβα, ἡ Ἀρτα
μὲ τὸ γιουρούσι ἐπάρθηκαν».

Ἡ Ἀρτα προετοιμάζεται

Ἡ συμβολὴ τῆς Ἀρτας καὶ τῆς περιοχῆς της στὴν προετοιμασία τῆς ἐπανάστασης εἶναι σημαντικὴ. Ἀπὸ τὴν Ἀρτα ξεκίνησε ὁ ἰδρυτὴς καὶ πρῶτος ἀρχηγὸς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας. Ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐξέχοντες φιλικοὶ εἶχαν πατρίδα τους τὴν Ἀρτα: Ὁ Ἀσημάκης Κροκίδας⁶⁰, ὁ Ἐπαμ. Λουριώτης, ὁ Χριστόδ. Λουριώτης, ὁ Ἰωάννης Χ. Ἀναστασίου, ὁ Ἀθανάσιος Γ. Ἀρτινός, ὁ Γεώργιος Μόστρας, ὁ Ἰωάννης Στρεζέσκος, ὁ Κ. Γεροστάθης κι' ἄλλοι, ποὺ τὰ ὀνόματά τους διέσωσε ὁ Φιλήμων σὸν γνωστὸ κατάλογο τῶν φιλικῶν. Ἦσως καμμιά ἄλλη πόλῃ δὲν ἔβγαλε τόσους κορυφαίους φιλικούς, ὅσους ἡ Ἀρτα.

Ἐκτὸς ὁμως ἀπ' αὐτοὺς τοὺς φιλικούς ποῦ δροῦσαν στὸ ἐξωτερικόν, καὶ μέσα στὴν Ἀρτα δροῦσε μιὰ τολμηρὴ ὀργάνωση φιλικῶν. Ὁ Μακρυγιάννης διέσωσε μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δράση της.

Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν φιλικῶν τῆς Ἀρτας ἦταν ἓνας ἱερέας, πρῶτα σακελ-λάριος κι' ὕστερα οἰκονόμος. Ὑποστηρίζεται πὺς ἦταν ὁ ἱερέας Ἰωάννης Γε-

ωργ. Μόστρας, πατέρας του γραμματέα της Μητρόπολης Δημ. Μόστρα, που δραπέτευσε μαζί με τον Ιγνάτιο το 1805⁶¹. Ο Μακρυγιάννης, χωρίς να μάς λέει τ'ονόμα του, μάς πληροφορεί πώς είχε «τέσσερα σερινικά παιδιά» και το ένα σπούδαζε στην Εὐρώπη κι' ήταν «φίλος κι' αγαπημένος του Καποδίστρια». Ο Σπ. Άραβαντινός μάς δίνει την πληροφορία πώς μετά την δραπέτευση του Δημ. Μόστρα, συνελήφθησαν ο πατέρας του Ίωάν. Μόστρας και τα τρία αδέρφια του Δημητρίου κι' ἐλευθερώθηκαν το 1818, με ἐπέμβαση του Καποδίστρια. Από τη σύμπτωση λοιπόν τῶν στοιχείων, βγήκε ἡ ἄποψη ὅτι ὁ παπα - Γιάννης Μόστρας ἦταν ὁ φιλικὸς ποὺ γράφει ὁ Μακρυγιάννης⁶².

Ὁ ἱερέας λοιπόν, ὁ Μακρυγιάννης, ὁ Σκαρμύτζος (ποὺ ἀργότερα σκοτώ-

Τὰ ἐρείπια τῆς Κουλλίας τῆς Μητρόπολης, ὅπως ἔχουν σήμερα. Ἀπ' αὐτοῦ οἱ τούρκοι χτυποῦσαν τοὺς Ἕλληνας ποὺ πολεμοῦσαν στὴν Ὁδηγήτρια.

θηκε στις γύρω ἀπὸ τὴν ἹΑρτα μάχες), ὁ Γ. Κοράκης κι' ἄλλοι, ἦταν ἕνας δυναμικὸς κύκλος φιλικῶν. Ἦταν μυημένος κι' ὁ Γῶγος Μπακόλας.

Αὐτοὶ μάζευαν ὄπλα, μπαρούτι, μολύβι, στουρνάρια, τᾶκρυβαν σὲ κρυψῶνες κι' ὕστερα ἀρμάτωναν μ' αὐτὰ ὅποιον ἤθελε «νὰ βγεῖ στὰ βουνὰ» ἢ ὅποιον ἐπειθάν αὐτοὶ καὶ ἐνίσχυναν ἔτσι τις ἐνοπλες ὁμάδες γύρω ἀπὸ τὴν πόλη. Μάζευαν καὶ τρόφιμα καὶ ἄλλα ἐφόδια καὶ τᾶστελναν κι' αὐτὰ. Φαίνεται ὅμως πὼς κι' ὅλοι οἱ ἀρτινοὶ ἔμποροι καὶ νοικοκυραῖοι μάζευαν ἐφόδια καὶ τᾶστελναν. Αὐτὸ τὸ πληροφοροῦμασε ἀπὸ τὴν «Ἀληπασιάδα» τοῦ Τσουκαλᾶ:

«...κι' ὁ Νότης στέλνει γράμμα στὴν ἹΑρτα μιὰ φορὰ
νὰ στείλουν τὰ ρεχέμια, τοὺς γράφει φανερά,
ραζὶ, κρασί νὰ στείλουν τζαροῖγια καὶ κηριά
κι' ἂν ἴσως δὲν τὰ στείλουν θὰ κάμουν λιμουριά».

“Ενας άλλος σημαντικὸς φιλικὸς μέσα στὴν Ἑρτά ἦταν ὁ Θανάσης Λιδωρίκης⁶³, ἀφεντικὸ τοῦ Μακρυγιάννη καὶ σφραγιδοφύλακας τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, πολὺ πλούσιος, ποὺ εἶχε παντρευτεῖ τὴ θυγατέρα τοῦ προύχοντα Ντέμου κι’ εἶχε τὸ ἀρχοντικὸ του στὸν αἰ - Μηνᾶ. Ὁ Λιδωρίκης, μόλις ἄρχισε ὁ πόλεμος σουλτάνου καὶ Ἀλῆ, βρῆκε μιὰ εὐκαιρία κι’ ἤρθε στὴν Ἑρτά ὅπου εἶχε τὴν οἰκογένειά του. Ἐκανε τὸ σπίτι του «συνεντευκτήριο» τῶν ἐπαναστατῶν κι’ εἶχε ἐπικοινωνία μὲ τὸν Γῶγο Μπακόλα.

Ὅταν ἄρχισαν οἱ πρῶτες ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες στὴν Πελοπόννησο, οἱ φιλικοὶ τῆς Ἑρτάς ἔστειλαν στὴν Πάτρα τὸν Μακρυγιάννη, τάχα σὰν πραγματευτὴ, γιὰ νὰ μάθει τί γίνεται. Γυρίζοντας ἔφερε τὰ νέα ποὺ ὅλοι περίμεναν. Σὲ λίγες μέρες ὅμως τὸν πιάνουν οἱ τοῦρκοι, μαζὺ μὲ τὸν Θανάση Λιδωρίκη.

Ὁ Μακρυγιάννης κάνοντας τὸν ἄρρωστο καὶ «λαδώνοντας» τοὺς φύλακές του, κατῴρθωσε νὰ τὸ σκάσει καὶ νὰ κρυφτεῖ στὸ σπίτι ἐνὸς ἀλβανοῦ προύχοντα, τοῦ Σμαήλμπεη Κόνιτσα.

Τότε ἐγινε καὶ μιὰ σύναξη τῶν ιουρκαλθανῶν τῆς Ἑρτάς ποὺ ἀνησυχοῦσαν ἀπ’ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων. Σ’ αὐτὴ τὴ σύναξη μίλησε ὁ Κόνιτσης καὶ μὲ λίγα λόγια ἀνάλυσε τὰ αἷτια τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης:

— Πασσάδες καὶ μπένδες. Θὰ χαθοῦμε, θὰ χαθοῦμε! ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δὲν εἶναι μῆτε μὲ τὸ Μόσκοβο, μῆτε μὲ τὸν Ἑγγλέζο, μῆτε μὲ τὸν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμεν τὸν ραγιά καὶ ἀπὸ πλοῦτη καὶ ἀπὸ τιμὴ καὶ τὸν ἀφανίσσαμε· καὶ μαῖωσαν τὰ μάτια του καὶ μᾶς σήκωσε ντουφεκί.

Ὁ ἴδιος ὁ Κόνιτσης ἔπεισε τοὺς συναγμένους νὰ ἐνδιαφερθοῦν νὰ λευτερωθεῖ ἡ γυναῖκα τοῦ Λιδωρίκη, ποὺ τὴν φυλάκισε μὲ κακοὺς σκοποὺς ὁ Χασάν, διοικητὴς τῆς Ἑρτάς. Καὶ τὸ πέτυχαν. Ἡ Λιδωρίκαινα ἀσφαλίστηκε στὸ ἀγγλικὸ κονσουλάτο.

Ἀπὸ ὅλα τὰ παραπάνω βγαίνει πὺς μέσα στὴν Ἑρτά, ἂν κι’ ἦταν χιλιάδες οἱ τοῦρκοι ἔνοπλοι, δούλευε ἔντονα ἡ Φιλική, ἐνῶ γύρω στὰ βουνὰ οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Τσουμέρκων καὶ τοῦ Ραδοβιζιοῦ, ὁ Γῶγος Μπακόλας⁶⁴, ὁ Καραϊσκάκης⁶⁵, οἱ Κουτελιδαῖοι⁶⁶, οἱ Καστανάδες, ὁ Τραγουδάρας, ὁ Μαλεσιάδας κι’ ἄλλοι, ἔδιναν τὸ παρὸν στὸ ἐθνικὸ προσκλητήριο.

Ἐντελῶς ἀθασάνιστα ὁ Α. Κουτσαλέξης ἔγραψε πὺς οἱ ἄρτινοὶ δὲν ἐπαναστάτησαν, ὅπως ἔκαναν οἱ γιαννιώτες στὶς Καλαρρύτες⁶⁷. Οἱ ἄρτινοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπαναστατήσουν, ἀφοῦ μέσα στὴν πόλη τοὺς ἦταν χιλιάδες οἱ τοῦρκοι στρατιῶτες, ὅπως δὲν ἐπανεστάτησαν κι’ οἱ γιαννιώτες μέσα στὰ Γιάννινα. Οἱ πρόσφυγες γιαννιώτες ὅμως ἔκαμαν τὸ χρέος τους. Κι’ οἱ ἄρτινοί, ὅταν μπῆκαν στὴν πόλη τοὺς οἱ Ἕλληνες, ἔκαναν κι’ αὐτοὶ τὸ χρέος τους. Τοὺς βοήθησαν μ’ ὅλα τὰ μέσα, κι’ ὅταν ἔφυγαν, τοὺς ἀκολούθησαν οἱ ἄρτινοὶ μὲ τις οἰκογένειές τους. Αὐτοὶ οἱ πρόσφυγες ἄρτινοί, πρόσφεραν ἀργότερα πολὺτιμες ὑπηρεσίες στὸν ἀγῶνα.

Ἡ Ἑρτά χρωστάει εὐγνωμοσύνη στὸ Μακρυγιάννη, ποὺ ἔσωσε στὴ μνήμη τοῦ ἔθνους ὅλα ὅσα γίνονταν μὲς τὴν πόλη στὴ δύσκολη καὶ τραγικὴ αὐτὴ περίοδο. Καὶ γιὰ κατὰ ἀκόμα: Γιὰτὶ ἡ γλῶσσα τῶν «Ἀπομνημονευμάτων» του εἶναι ἡ γλῶσσα ποὺ μιλοῦσαν τότε στὴν Ἑρτά. Αὐτὸν τὸν Μακρυγιάννη, ποὺ τὸν ὕμνησε στὴ Σουηδικὴ Ἀκαδημία ὁ Σεφέρης, ποὺ ὁ Βενέζης τὸν ἀποκαλεῖ «ρίζα τοῦ τόπου μας» κι’ ὁ Δάλλας «προκλασικὸ» τῆς λογοτεχνίας μας, δίκαια οἱ ἄρτινοὶ πρόσφυγες τὸν ἐξέλεξαν πληρεξούσιό τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

- 1) Γερβίνου «'Ιστ. Ἑλλήν. Ἐπαν.», 1864, Α', σ. 50, Λ. Βρανούση «'Αθ. Ψαλίδας» 'Ιωαν. 1952, σ. 31, Λ. Ζώτου «'Η δικαιοσύνη εἰς τὸ κράτος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ», 1938, σ. 1—20, «'Ηπειρ. Χρον.», ΣΤ', σ. 162, Κούμα «'Ιστορία ἀνθρώπ. πράξεων», τ. 12, σ. 545, Mendelson — Bartholdy «'Ιστ. Ἑλλ. Ἐπαν.» 'Αθ. 1955, σ. 41.
- 2) Mendelson — Bartholdy, δ.π., σ. 18.
- 3) Π. Ἀραβαντινοῦ «Χρονογραφία Ἠπείρου», 'Αθ. 1856, Α', σ. 286, Σπ. Ἀραβαντινοῦ «'Ιστορία Ἀλῆ Πασᾶ» 'Αθ. 1895, σ. 509, Κ. Μέρτζιου «'Ιστ. ἀνέκδοτα περὶ Ἀλῆ Πασᾶ» 'Ιωαν. 1954, σ. 31, Ν. Πατσέλη «'Ηπ. Μελέται» 'Ιωαν. 1968, Β', σ. 68, Σερ. Ξενοπούλου «Δοκίμιον περὶ Ἀρτης» 1962, σ. 10.
- 4) F. Pouqueville «'Ιστ. Ἑλλ. Ἐπαν.» 'Αθ. 1890, Α', σ. 74—5.
- 5) Legrand «Collection des monuments», σ. 15.
- 6) Λ. Βρανούση, δ.π., σ. 16.
- 7) F. Pouqueville, δ.π., Α', σ. 83—87, Λ. Βρανούση «'Ο πατριωτικὸς ὕμνος τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἑλληνικὴ Καρμανόλα» 1960, σ. 37.
- 8) Γιὰ τὴ σφαγὴ τῶν Πρεβεζάνων κατηγορήθηκε καὶ ὁ Ἰγνάτιος, ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀρτας καὶ κατόπιν Οὐγγροβλαχίας. Ἀλλὰ τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ἔπεσε θύμα τῆς δολιότητος τοῦ Ἀλῆ ποῦ τὸν ἔπεισε ὅτι θὰ καλομεταχειριστεῖ τοὺς Πρεβεζιάνους.
- 9) Δημ. Φ. Καρατζένη «'Η μάχη τοῦ Σέλτσου» 'Αθ. 1970, Π. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., Α', σ. 297, Mendelson — Bartholdy, δ.π., σ. 36, Σπ. Μελά «Τὸ λιοντάρι τῆς Ἠπείρου» 'Αθ. 1955, σ. 186, Χρ. Χρηστοβασίλη «Ἑθνικά Ἀσματα», 1902, σ. 267, Ν. Πολίτου «Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», 'Αθ. 1932, σ. 18, Π. Ἀραβαντινοῦ «Δημ. ἄσματα Ἠπείρου», 1880, σ. 52—3, «'Ηπειρ. Δημοτ. Τραγούδια», ἔκδ. Ἰνστ. Ἠπειρ. Μελετῶν σ. 125. Κοίταξε ἐπίσης: Ναπ. Οἰκονόμου «Ἦταν προδότες οἱ Μποτσαραῖοι;», στὸ περιοδ. «Σκουφάς», τ. Γ' σ. 101.
- 10) Σπ. Π. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., σ. 558.
- 11) Π. Ἀραβαντινοῦ «Δημ. Ἀσμ. Ἠπείρου», σ. 50, δπou καὶ ἐνδιαφέρουσα σημείωση, Χρ. Χρηστοβασίλη, δ.π., σ. 225, Passow «Δημοτικὰ Τραγούδια», 1958, σ. 90, Fauriel «Ἑλλην. Δημοτ. Τραγούδια», 1824, σ. 304, δπou καὶ ἐνδιαφέρουσα σημείωση, Ἠπ. Δημ. Τραγ., δ.π., σ. 123.
- 12) F. Pouqueville, δ.π., Α', σ. 142—4, δπou ὁ συγγραφεὺς διέσωσε ὅλες τὶς δραματικὰς λεπτομέρειες.
- 13) Σερ. Ξενοπούλου, δ.π., σ. 108, Ἐμμ. Πρωτοψάλτη «Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας» 'Αθ. 1961, σ. 11, Σπ. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., σ. 191, Π. Ἀραβαντινοῦ «Λόγιοι τῆς τουρκοκρατίας» 'Ιωαν. 1960, σ. 127, Λ. Βρανούση «'Αθ. Ψαλίδας», σ. 136, Μέγα Ἐγκικλ. Βιογρ. Λεξικὸν Βοβολίνης, 'Αθ. 1958—9, τ. Ε', σ. 188.
- 14) Ὑποστηρίζεται ἡ ἀποψη πὼς ὁ Ἰγνάτιος ὑποκίνησε τὸν Βλαχάδα σὲ ἐπανάσταση (Ἑλλην. Νομαρχία, ἔκδ. 1957, σ. 331). Γιὰ τὸν Βλαχάδα κοίταξε: Σάθα «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς», 'Αθ. 1962, σ. 588—604, Fauriel, δ.π., σ. 149—152, Passow, δ.π., σ. 87—8, Δημ. Πετρόπουλου «Ἑλλήν. Δημοτ. Τραγούδια», 'Αθ. 1958, σ. 201, Χρ. Χρηστοβασίλη, δ.π., σ. 289, Δημ. Σάρρου «'Ο λόρδος Βύρων στὴν Ἠπειρὸν», 'Αθ. 1935, σ. 12. Στὸν Βλαχάδα ἀφείρωσε ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ποιήματά του ὁ Ἀριστ. Βαλαωρίτης.
- 15) Ἀγ. Θέρου «Τὰ τραγούδια τῶν Ἑλλήνων», 'Αθ. 1952, σ. 65—6, Γιάννη Ἀποστολάκη «Τὸ κλέφτικο τραγούδι», 'Αθ. 1950, σ. 132, Πανδώρα, Δ', 647.
- 16) F. Pouqueville, δ.π., Α', σ. 165.
- 17) Ὁ Γερβίνος θεωρεῖ τοὺς Μποτσαραῖους — πλὴν τοῦ Μάρκου — προδότες καὶ γράφει ὅτι ὁ Κίτσος Μπότσαρης «ἐλαβε τὰ ἐπὶ χεῖρα τῆς κακίας του» (δ.π., σ. 62). Ὁ Π. Ἀ-

- οραβαντινὸς στὴ «Χρονογραφία» τοῦ (Α' 313) ἀμφιβάλλει ἂν ὁ Γῶγος σκότωσε τὸν Μπότσαρη μ' ἐντολὴ τοῦ Ἀλῆ. Κοίταξε καὶ Σπ. Ἀραβαντινὸς, ὁ.π., σ. 244, Σπ. Μελά, ὁ.π., σ. 310.
- 18) Fauriel, ὁ.π., σ. 311, Passow, ὁ.π., σ. 157—8.
 - 19) Γιὰ τὴν πανώλη στὴν Ἄρτα κοίταξε: Νικ. Ἀλιβερτη «Πι πανώλης τοῦ 1816—7 στὴν Ἄρτα» στὸ περιοδ. «Σκουφάς», τ. Γ', σ. 310, F. Pouqueville, ὁ.π., Α', σ. 287, Π. Ἀραβαντινοῦ «Χρονογραφία», ὁ.π., Α', σ. 321, Ν. Πατσέλη «Ἡ οἶκον. πολιτικὴ καὶ ὁ πλοῦτος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ», Ἀθ. 1936, σ. 8 καὶ 12, Ἰωαν. Φραγκοῦλα «Ἰστ. Ἀρτινὰ σημειώματα», Θεσ. 1962, σ. 15, Σπ. Μελά, ὁ.π., σ. 215.
 - 20) Σπ. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 509, Ν. Πατσέλη, ὁ.π., σ. 8, Leake «Travels in Northern Greece», 1835, τ. Α', σ. 407 καὶ Δ', σ. 230.
 - 21) Σπ. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 353, Σπ. Μελά, ὁ.π., σ. 207, Α. Γούδα «Βιοὶ Παράλληλοι», τ. Ε', σ. 2.
 - 22) Σπ. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 509, Σπ. Μελά, ὁ.π., σ. 213.
 - 23) F. Pouqueville «Ταξίδι στὴν Ἑλλάδα», τ. 4, σ. 230—5, Δ. Ζωγράφου «Ἰστ. Ἑλλ. Γεωργίας» Ἀθ. 1921, σ. 38, 102, 105.
 - 24) Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸν Ἀθ. Ἄρτα στὸ «Δοκίμιον περὶ Ἄρτης» τοῦ Σερ. Ξενοπούλου, ἔκδ. 1962, σ. 12, σημ. η'. Ἐπίσης στὸν Σπ. Μελά, ὁ.π., σ. 317.
 - 25) Σερ. Ξενοπούλου, ὁ.π., σ. 12, σημ. η'.
 - 26) Mendelson — Bartholdy, ὁ.π., σ. 46.
 - 27) Ι. Καποδίστρια «Αὐτοβιογραφία», Ἀθ. 1968, σ. 131.
 - 28) Γ. Λαῖου «Ἀνέκδ. ἐπιστολὲς καὶ ἐγγράφα τοῦ 1821», Ἀθ. 1958, σ. 251.
 - 29) Ἀπ. Βακαλόπουλου «Τὰ ἑλλ. στρατεύματα τοῦ 1821», Θεσ. 1970, σ. 6.
 - 30) Γιάννη Σκαρίμπα «Τὸ 21 καὶ ἡ ἀλήθεια», Ἀθ. 1971, σ. 81.
 - 31) Ἀν. Γούδα, ὁ.π., τ. Ε', σ. 21, Δ. Φωτιάδης «Καραϊσκάκης», Ἀθ. 1962, σ. 73, Γερβίνου, ὁ.π., Α', σ. 128, Διον. Κόκκινου «Ἰστ. Ἑλλ. Ἐπαν.» ἔκδ. 1957, τ. Α', σ. 132—3, Ν. Πατσέλη «Ἡπ. Μελέται» Β', σ. 79, Γ. Λαμπρινοῦ «Μορφὲς τοῦ Εἰκοσθέναι», Ἀθ. 1945, σ. 18 καὶ 30, Μιχ. Περσάνης «Τὸ 21», Ἀθ. 1971, σ. 81 καὶ 91, Σπ. Μελά «Οἱ Φίλικοι», Ἀθ. 1960, σ. 19, Τ. Βουρνᾶ «Ἰστ. Ἑλλ. Ἐπαν.», ἔκδ. Δρακόπουλου, σ. 67, Κ. Παπαρηγόπουλου «Ἰστ. Ἑλλ. Ἐθνους», ἔκδ. 1955, τ. Ε', σ. 526, Τάκης Κανδηλώρου «Φιλικὴ Ἐταιρία», Ἀθ. 1926, σ. 200—1.
 - 32) F. Pouqueville, ὁ.π., Β', σ. 21, Σπ. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 1α', Βασ. Δημάρατου «Ἡ Ἡπειρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας», τχ. Ἡπειρος, τ. 1952, σ. 79.
 - 33) Mendelson — Bartholdy, ὁ.π., σ. 43.
 - 34) Ι. Φιλήμονος «Ἰστ. Δοκίμιον», Ἀθ. 1861, τ. 4, σ. 291.
 - 35) F. Pouqueville, ὁ.π., Β', σ. 21—30.
 - 36) Σπ. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 289, Τάκης Λάππα «Ἀπομνημ. Ἀθ. Λιδωρίκη», Ἰωαν. 1955, σ. 7, Ἡπειρ. Χρον. τ. Θ', σ. 5—72, στχ. 430—457. Σπ. Μελά, ὁ.π., σ. 390, 397.
 - 37) Ἀν. Γούδα, ὁ.π., Ε', σ. 7.
 - 38) F. Pouqueville, ὁ.π., Β', σ. 53 ἔπ., Σπ. Μελά, ὁ.π., σ. 402.
 - 39) F. Pouqueville, ὁ.π., Β', σ. 92.
 - 40) Σπ. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 306.
 - 41) Διον. Κόκκινου, ὁ.π., τ. Β', σ. 360, Σπ. Ἀραβαντινοῦ, ὁ.π., σ. 312, Σπυρ. Τρικούπη «Ἰστ. Ἑλλ. Ἐπαν.» 1888, τ. Α', σ. 134, Mendelson — Bartholdy, ὁ.π., σ. 43, Β. Δημάρατου, ὁ.π., σ. 80, Α. Κουτσονίκια «Γεν. Ἰστ. Ἑλλ. Ἐπαν.», 1863, σ. 83, Γ. Λαῖου, ὁ.π., σ. 251.
 - 42) Διον. Κόκκινου, ὁ.π., τ. Β', σ. 360—1, Δ. Φωτιάδης, ὁ.π., σ. 81.
 - 43) F. Pouqueville, ὁ.π., Β', σ. 109.
 - 44) F. Pouqueville, ὁ.π., Β', σ. 137.

- 45) Σπυρ. Τρικούπη, δ.π., Α', σ. 21.
- 46) F. Rouqueville, δ.π., Β', σ. 148. Κατὰ τὸν Σερ. Ξερόπουλο (δ.π., σ. 110), ὁ Πορφύριος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἄρτα τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1820. Φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἔμεινε στὴν Ἄρτα μέχρι τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821, ὅπως βγαίνει ἀπὸ πληροφορία τῆς ἡμερηίδος «Αἰτωλική», ἀρ. φ. 2.
- 47) Γὰ τὴ μάχη τῆς Λαγκάδας: Μακρυγιάννη «Ἀπομνημονεύματα», ἐκδ. 1957, σ. 34, Γερβίνου, δ.π., τ. Α', σ. 258, Δ. Κόκκινου, δ.π., Β', σ. 324—8, Π. Π. Γερμανοῦ «Ἀπομνημονεύματα», ἐκδ. Τσουκαλά, τ. 3, σ. 115, Μ. Οἰκονόμου «Ἰστ. Ἑλλ. Παλιγγενεσίας», ἐκδ. 1873, σ. 228, Σπ. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., σ. 320, Σπ. Τρικούπη, δ.π., Α', σ. 213, Κ. Παπαρηγόπουλου, δ.π., Ε', σ. 582, Α. Κουτσονίκα, δ.π., σ. 156—7, Ι. Φιλήμονος, δ.π., τ. Γ', ἐκδ. 1861, σ. 347—50.
- 48) Π. Ἀραβαντινοῦ «Χρονογραφία», Α', σ. 353, F. Rouqueville, δ.π. τ. Γ', σ. 47.
- 49) Α. Κουτσάλεξ «Διαφέροντα καὶ περίεργα ἱστορήματα», ἐκδ. Τσουκαλά, τ. 7, σ. 240.
- 50) Ὁ Κ. Πουλῆς διαδέχθηκε τοὺς Καστανάιους στὸ αρματολίκι τοῦ Ραδοβιζοῦ. Τὸ 1804 ἔπεσε στὴ δυνάμει τοῦ Ἀλῆ κι' ἔχασε τὸ ἀρματολίκι, πού το πήρε ὁ Μπακόλας. Ὁ Χουρσίτ τὸν ἐπανάφερε. Τελικὰ οἱ Ἕλληνες τὸν ἐπίασαν καὶ τὸν θανάτωσαν μὲ μαρτύρια. Ψῆφο καταδικαστικὴ ἔδωσε κι' ὁ κουνιαδὸς τοῦ Ἀθ. Καστανᾶς. Τάφηκε στὴ Μονὴ Μελατῶν. (Ἀπομν. Μακρυγιάννη, σ. 36, σημ. Γ', Φιλήμονος, δ.π., τ. Γ', σ. 349, Μελά, δ.π., σ. 185, Π. Π. Γερμανοῦ δ.π., σ. 115 καὶ ἄλλοι). Γὰ τὴ μάχη τῆς Πλάκας: Σπ. Τρικούπη, δ.π., τ. Α', σ. 214, Κ. Παπαρηγόπουλου, δ.π., Ε', σ. 582, Ι. Φιλήμονος, δ.π., σ. 347.
- 51) Γὰ τὴν ἐπανάσταση Καλαρρυτῶν — Συρράκου: Γερβίνου, δ.π., σ. 259, Λάϊου, δ.π., σ. 251, Π. Ἀραβαντινοῦ «Χρονογραφία», Α', 349—51, Δ. Κόκκινου, δ.π., Β', σ. 329, Μ. Οἰκονόμου, δ.π., σ. 229, Α. Κουτσονίκα, δ.π., Β', σ. 85, Σπ. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., σ. 318, Σπυρ. Τρικούπη, δ.π., Α', σ. 215, Κ. Παπαρηγόπουλου, δ.π., Ε', σ. 583, Α. Κουτσάλεξ, δ.π., σ. 242—5, Κασμοῦλη «Στρατιωτικὰ Ἐνθιμῆματα», 1939, σ. 140, ἔφημερις «Αἰτωλική», ἀρ. φ. 1, Αὔγ. - Σεπτ. 1821.
- 52) Π. Ἀραβαντινοῦ «Δημ. Ἄσμ. Ἠπειροῦ», σ. 14, Δημ. Τρ. Ἠπ., ἐκδ. Ἰνστ. Ἠπ. Μελετῶν, σ. 66, Κ. Κρυστάλλη «Ἑλ. Ἀπαντα», ἐκδ. 1967, τ. Β', σ. 157—166.
- 53) Ἀπομν. Μακρυγιάννη, δ.π., σ. 37.
- 54) Π. Ἀραβαντινοῦ «Δημ. Ἄσμ. Ἠπειροῦ», σ. 70, Ἀπομν. Μακρυγ., δ.π., σ. 38, «Νῆα Ἐφημερις» 16-2-1888, Κασμοῦλη, δ.π., σ. 13, 221, 140, Φ. Κολοβοῦ στὸ περιοδικὸ «Σκουφᾶς», τ. Α', σ. 381. Στὸν Ἀραβαντινὸ «Δ.Α.Η.» ὑπάρχουν κι' ἄλλα δυὸ τραγούδια γὰ τὸ Γῶγο Μπακόλα.
- 55) Γερβίνου, δ.π., σ. 258, Μ. Οἰκονόμου, δ.π., σ. 228.
- 56) Ἀπομν. Μακρυγιάννη, δ.π., σ. 40.
- 57) Δ. Κόκκινου, δ.π., τ. Γ', σ. 468, Φυσεντζίδου «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ ἀγωνιστῶν», σ. 93, Δ. Φωτιάδη, δ.π., σ. 125.
- 58) Ἐφημερις «Αἰτωλική», ἀρ. 7 τῆς 10-9-1821. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖται ἀπὸ 120 στίχους καὶ ἀπευθύνεται στοὺς ἀλθανοὺς Ἄγο Μονχορδάην, στρατάρχη, Ταχίρ Ἀμπάσην, Μοῦρτον Τζάλην, Τζέγκο Λιάμτζη, Ἀλῆ Πασᾶν κλπ. καὶ στοὺς Ἕλληνες Μάρκο Μπότσαρη, Νότη Μπότσαρη, Νάσο Φωτομάρα, Γῶκο Νικ. Μπακόλα, Ἄνδρ. Ἴσκο, Τσόγκα κλπ.
- 59) Faugier, δ.π., σ. 312, Passow, δ.π., σ. 167, Η. Δ. Τρ., σ. 67.
- 60) Γὰ τὸν Ἀσμη. Κροκίδα: Γεν. Ἀρχ. Κράτους, φ. 190, Σπ. Μελά, δ.π., σ. 317, Π. Ἀραβαντινοῦ «Λόγιοι Τουρκοκρατίας», σ. 95, Στέφ. Μπέττη στὴν «Ἠπ. Ἑστία», τ. Κ', σ. 317.
- 61) Μέγα Ἐγκυκλ. Βιογρ. Λεξικὸν Βοβολίνης, 1958—9, τ. Ε', σ. 184, Σπυρ. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., σ. 411—2, Π. Παπασπύρου «Ἡ ἱστορικὴ οἰκογένεια Μοστραίων» εἰς λεύκωμα «Ἡπειρωτικά», Α', 1938, Σερ. Ξερόπουλου, δ.π., 1962, σ. 108.

- 62) Πρέπει να διατυπωθούν επιφυλάξεις για την άποψη αυτή. Γιατί υπάρχει επιστολή του 'Αναγνώστη Μόστρα (ΜΕΒΛ. Βοβολίνη, Ε', σ. 234) απ' την οποία προκύπτει ότι ο παπα Γιάννης Μόστρας ήταν εγκατεστημένος στην Κέρκυρα πολλά χρόνια πριν από το 1821. Και άλλα στοιχεία δεν συμφωνούν με την άποψη αυτή. Την ίδια εποχή ζούσε στην 'Αρτα κάποιος ιερέας που λεγόταν Χρήστος Σακελλάριος κι' είχε για πού σπούδαζε στην Ειζώπη κι' έγινε καθηγητής στην 'Ιόνιο 'Ακαδημία, τον Κωνσταντίνο Χρ. Σακελλάρι-πυλο (Π. 'Αραβαντινού, Λόγιοι της Τουρκοκρατίας, 'Ιωαν. 1960, σ. 191—2, Βρε-του 'Νεοελλ. Φιλολογία, Α', σ. 242). Μήπως πρόκειται γι' αυτούς κι' όχι για τους Μοστραίους;
- 63) Τάκη Λάππα 'Απομν. 'Αθαν. Λιδωρίκη, 'Ιωαν. 1955, Κ. Πενταγιώτη «Πριν ανθίσει ή σούβλα», 'Αθ. 1960, σ. 243 σ. 300, 'Αν. Γούδα «Βίοι Παράλληλοι», τ. Ζ', σ. 339—353, Πηνελόπη Παπαηλιοπούλου — Λιδωρίκη, «Σελίδες εκ της ιστορίας του βασιλέως 'Οθωνος», 'Αθ. 1898. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Θαν. Λιδωρίκης είν' αυτός που διέ-σωσε το χειρόγραφο της «'Αληπασιάδας» του Χατζή - Σεχρέτη. Κοίταξε και «'Ηπ. 'Ε-στία», 1955, σ. 725.
- 64) 'Ο Γώγος Μπακόλας που ο Μακρυγιάννης τον αποκαλεί «άθνατο» και που όλοι οι ιστο-ρικοί δέχονται ότι στο στόμα των πολεμιστών ήταν ή φράση «όπου Γώγος και νίκη», κατηγορήθηκε αργότερα, μετά τη μάχη του Πέτα, για προδοτής, όπως κι' ο Βαρνα-κιώτης. Για τον Βαρνακιώτη βρέθηκαν έγγραφα που βεβαιώνουν ότι πήγε στους τουρ-κούς με υπόδειξη του Μανροκορδάτου, για να μαθαίνει τις κινήσεις τους. Για τον Γώγο δέν βρέθηκε κάτι τέτοιο. 'Αλλά ο Μάνθος Οικονόμου ('Ιστορία της Παλιγγενεσίας, 1873, σ. 328) τονίζει ότι ή περί προδοσίας φήμη είναι αποτέλεσμα της ζηλοτυπίας της οποίας αίτιος ήταν ο Μανροκορδάτος, ο οποίος ήθελε να υποτάξει όλους κλπ. Για το Γώγο Μπα-κόλα κοίταξε και «'Απομν. Μακρυγιάννη», β.π., σ. 62, σημ. 1. Για τον Γ. Μπακόλα ε-τοιμάζει μελέτη ο κ. Γκόγκας, ύπ' όψει του όποιου θέτω το σχετικό με το Γώγο κομ-μάτι της επιστολής του Γ. Βράνη προς τον 'Ασημάκη Κροκίδα, αν φυσικά δέν τό έχει ύπ' όψει. 'Ο Γώγος Μπακόλας κατά την διάρκεια της Μάχης της 'Αρτας έμεινε στο σπίτι του άρτινου πλουσίου Θεοχάρη, στη συνοικία της άγια-Σοφιάς. Για τον Γώγο Μπακόλα, τον Κοντελίδα και τον Καραϊσκάκη, κοίταξε Γρηγ. Νάκου «'Ιστορία της 'Αρτης» 1969, σ. 96 έπομ.
- 65) Για τον Καραϊσκάκη, τον 'Αχιλλέα της Ρωμιούσνης (Φωτιάδης) σημειώνουμε μόνο του-το: "Ότι του άμφισβητήθηκε ο τόπος που γεννήθηκε. "Όλοι δέχονται ότι ή μητέρα του ήταν από τη Σκουληκαριά της 'Αρτας κι' ο πατέρας τον άγνωστος. 'Αλλά για το που γεννήθηκε δημιουργήθηκε ζήτημα από τον Γιάννη Βλαχογιάννη, ο όποιος ύπεστήριξε ότι γεννήθηκε στο Μανρομάτι της Καρδίτσας. Σά βάση του ο Βλαχογιάννης παίρνει τον Σουρμελή ('Ιστορία 'Αθηνών, έκδ. Β', σ. 213), τον Περραιβό και μιá άφήγηση ενός συνταγματάρχη Σκίπη. Και ο μόν Σουρμελής είναι γεμάτος φαντασίες — όπως δέχονται όλοι — κι' ότε γνώρισε τον Καραϊσκάκη — όπως παραδέχεται κι' ο Βλαχογιάννης. 'Ο Περραιβός είναι Θεσσαλός κι' ίσως μιá επισφαλή πληροφορία να την έγραψε οά θέ-βαιο γεγονός. Και ο Σκίπης δέν μπορεί να πη παραπάνω από τους άλλους που μάς έ-δωσαν, στοιματικά κι' αήτοί, στοιχεία, ότι γεννήθηκε στη Σκουληκαριά. 'Αλλά ο Βλα-χογιάννης με το έργο του «Καραϊσκάκης» αποδεικνύει ότι δέν κάνει για ιστορικός. Βρί-ζει κατά χυδαίο τρόπο όσους διαφωνούν μαζί του (αδιάντροπους, ψευτες, παραμιθάδες κλπ. τους ονομάζει). 'Ενώ αυτός ο «ίστορικός» που κατεβαίνει σέ γυναικεία κουτσομπο-λιά (διαβάστε παρακαλώ το έργο του!), ξεχνάει να γράψει ότι ότι ο γιός του Καραϊ-σκάκη, μπαίνοντας το 1854 στο Ραδοβίτσι τονίζει: «έρχόμενος εις τον τόπον γεννήσεως του πατρός μου» κλπ. Ξεχνάει τί γράφει στον πρώτο τάφο του στη Σαλαμίνα. Ξεχνάει ότι οί γραμματικοί του Κ. γράφουν για Σκουληκαριά κι' όχι για Μανρομάτι. Ξεχνάει τον Rouqueville, που έζησε στην 'Ελλάδα και δίνει λεπτομέρειες για όλα τα ζητήματα

Ἡ μάχη τῆς Ἄρτας

Μετὰ τὴ συνθήκη πὺν ὑπογράφηκε στὸ Πέτα στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1821, ἀνάνεσσα στοὺς Ἕλληνας καὶ στοὺς ἀλβανούς, τὰ πράματα ὠρίμασαν γιὰ μιὰ σημαντικὰ πὺν ἐπιθετικὴ ἐνέργεια τῶν συμμάχων κατὰ τῶν τούρκων.

Σὲ μιὰ σύσκεψη στὸ Βραχώρι, ἀποφασίστηκε νὰ γίνεῖ ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἄρτας. Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ἔπεσε στὰ χέρια τῶν τούρκων ἓνα ἀπὸ τὰ φρούρια τοῦ Ἄλῃ — ἡ Λιθαρίτσα — κ' οἱ σουλιῶτες μὲ τοὺς ἀλβανούς ἀποφάσισαν νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τοῦ στρατοπέδου τοῦ Χουροίτ, πὺν πολιορκοῦσε τὸν Ἄλῃ. Ὁ Ἄλῃς ὅμως, φοβούμενος μὴ γίνεῖ ὑποχείριος στοὺς σουλιῶτες, τοὺς ἀναχαίτισε μ' ἓνα του γράμμα:

«Πολυφίλητα τέκνα μου. Πρὸ μικροῦ ἐπληροφορήθην ὅτι ἔρχονται τὰ παλληκάρια σας ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ μου Χουρσίτ. Προειδοποιῶ ὅτι στὸ φρούριό μου εἶμαι ἀπόρητος. Περιφρονῶ τὸν ἀσίαιο (=ἀπὸ τὴν Ἀσία) αὐτὸν πασᾶ καὶ μπορῶ ν' ἀντισταθῶ ἐπὶ πολλὰ χρόνια. Ἡ μόνη ἐκδούλευσις πὺν ζητιάω ἀπὸ τὴν ἀνδρεία σας, εἶναι νὰ καθυποτάξετε τὴν Ἄρτα καὶ νὰ πιάσετε ζωντανὸ τὸν Ἰσμαῖλ Πασόμπεη¹, τὸν ἀρχαῖο μου δοῦλον, τὸν λυσαλέον ἐχθρὸν τῆς οἰκογενείας μου, τὸν ἐργάτην τοῦ κακῶν καὶ δεινῶν συμφορῶν πὺν μαστίζουν τὴν ἀτυχή χώραν μας, πὺν τὴν ἐρήμωσε μπροστὰ στὰ μάτια σας. Διπλασιάσατε τὰς προσπάθειάς σας πρὸς τοῦτο. Θὰ κόψετε τὸ κακὸ στὴν ρίζα του, οἱ δὲ θησαυροὶ μου θὰ εἶναι ἀνταμοιβὴ τῶν παλληκαριῶν σας, τῶν ὁποίων ἡ ἀντρεία κάθε μέρα ἀποκτᾷ νέα ἐκτίμηση στὰ μάτια μου. Ἀλῃς»².

Ὑστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἄλῃ, οἱ σύμμαχοι ἀλβανοὶ, σουλιῶτες καὶ λοιποὶ Ἕλληνες, ἀποφάσισαν νὰ στραφοῦν κατὰ τῆς Ἄρτας.

Τὴν Ἄρτα τὴν ὑπεράσπιζαν πέντε χιλιάδες τούρκοι, ἵππικὸ καὶ πυροβολικό. Μερικοὶ καπετανέοι ἦταν ὑπὲρ τῆς ἀναβολῆς τῆς ἐπίθεσης. Οἱ σουλιῶτες προτιμοῦσαν μιὰ ἐπίθεση πρὸς τὴ Θεσπρωτία, γιὰτὶ — ὑποστήριζαν — οἱ σουλιῶτες θέλουν θάλασσα, κ' ἡ Ἄρτα εἶναι στεριανὸ³. Τελικὰ ἐπικράτησε ἡ ἄποψη γιὰ τὴν ἐπίθεση στὴν Ἄρτα⁴. Πρῶτοι κινήθηκαν οἱ σουλιῶτες. Πλησίασαν τὸ «δυτικοβόρειον» μέρος τῆς πόλης. Κάθε σῶμα εἶχε ἐπὶ κεφαλῇς τὸν ἀρχηγὸ μιᾶς φάρας.

Ἦταν ἐκεῖ ὁ Μάρκος Μπότοαρης μὲ τριακόσιους δικούς του, ὁ Νότης Μπότοαρης, οἱ Τζαβελαῖοι, ὁ Δράκος, οἱ Ζερβαῖοι, ὁ Βέικος, ὁ Φωτομάρας, οἱ ἀλβανοὶ Ἄγο Βάοιαρης, Σουλεϊμάν Μέτος, Τσένκο Βελῃς, ὁ γιὸς τοῦ Μοῦρτο Τζάλη κ' ἄλλοι. Πρὸς τὴ Γραμμένίτσα ἦταν ὁ Τσαρακλής, οἱ Κοντελιδαῖοι κ' ἄλλοι.

Στὶς 14 Νοεμβρίου ὁ Μάρκος ἔπιασε τὸ Μαράτι, χωριὸ τῆς Ἄρτας, πὺν χωρίζεται ἀπ' τὴν Ἄρτα μὲ τὸν Ἀραχθο ποταμό, κ' ὠχυρώθηκε στὸ ἐκεῖ τζαμί καὶ στὸ χάνι. Μαζὺ του ἦταν κ' ὁ Καραϊσκάκης μὲ ἑξ συνοδούς του, πὺν εἶχε πάει νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν Μάρκο. Στὴν Κούλια τοῦ Μαρατιοῦ ὠχυρώθηκαν οἱ Λιόνε Παντούλης κ' ὁ Γιωργάκης Μαλάμος.

Ἡ θέσις τοῦ Μαρατιοῦ εἶναι κατὰ τὸν Rouqueville «περίκυκλος ἐκ καλαμῶν τοῦ εἶδους ὅπερ καλεῖται *calamus orientalis*, πορτοκαλλεῶν, λεμονιῶν καὶ ἐλαιῶν.

καὶ ὁ ὁποῖος γράφει: γεννήθηκε εἰς Σκούλη τῆς Καρυνῆς. Ἄλλοι πὺν ἀρμόδιοι ἀσφαλῶς θὰ ἀπαντήσουν κάποτε στὸν Βλαχογιάννη, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ κύρος τοῦ ἱστοριοδίφῃ παρέσυρε καὶ τοὺς ἱστορικούς.

66) Γιὰ τοὺς Κοντελιδαῖους κοίταξε: Χρ. Γκίτσα στὸ περ. «Σκουφᾶς», τ. 3, σ. 9, Κ. Διαμάντη στὸ περ. «Σκουφᾶς», τ. 1, σ. 276, 315, 375.

67) Α. Κουτσαλέξη «Διαφ. καὶ περιέργα ἀφηγήματα», 1956, σ. 268.

Κατὰ τὸν Μακρυγιάννη, ἦταν τότε στὴν Ἄρτα περὶ τὶς 12.000 τοῦρκοι, ἐνῶ ὁ Φιλήμων τοὺς ὑπολογίζει σὲ 4.000.

Στις 15 Νοεμβρίου οἱ τοῦρκοι «ἀπὸ βαθείας πρωίας ἤρξαντο ἀδιακόπου τηλεβολισμοῦ» κατὰ τοῦ Μαρατιοῦ. Καὶ μετὰ τὸ μεσημέρι ἐξώρμησαν πρῶτα κατὰ τῶν Ζερβίων, ὕστερα κατὰ τῶν Τζαβελαίων καὶ τέλος κατὰ τῶν Μποτσαραίων. Οἱ Ἕλληνες ἔπαθαν ἀρκετὲς ζημιὲς καὶ ὁ Μάρκος κλείστηκε στὸ τζαμί, ἀπ' ὅπου ἀπέκρουσε τρεῖς ἐπιθέσεις τῶν τούρκων. Κατὰ τὸν Κουτσονίκα οἱ τοῦρκοι ποὺ ἐπετέθησαν στὸ Μαρατί ἦταν 4.000, κ' εἶχαν ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Μεχμέτ Δεσιτ Πασὰ Κιουταχή, τὸν Ἰσριαήλ Πλιάσα, τὸν Χασὰν Κασάμπαση κ' ἄλλους⁵.

Σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη γιὰ τοὺς σουλιῶτες στιγμὴ φάνηκε πάνω στὰ ὑψώματα τοῦ Μαρατιοῦ ὁ Νότης Μπότσαρης μὲ 300 ὄνδρες. Τότε βγῆκε κ' ὁ Μάρκος ἀπὸ τὸ τζαμί, κ' ὅλοι μαζὺ πῆραν κυνηγητὸ τοὺς τούρκους. Οἱ τοῦρκοι ἄφησαν στὸ πεδίο τῆς μάχης 150 νεκροὺς, πολλοὺς τραυματίας, κ' ἓνα τηλεβόλο, ἀπ' αὐτὰ ποὺ χειρίζονταν πυροβοληταὶ ἐκπαιδευμένοι στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Καραϊσκάκης, ποὺ εἶχε ἀκούσει, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἰδεῖ ἄλλοτε τοὺς σουλιῶτες νὰ πολεμοῦν, τοὺς θαύμασε κ' ἰδιαίτερα τὸν Μάρκο, τὸν ὁποῖο χαρακτήρισε «ἀμήμητο».

Τὸ βράδυ τῆς ἴδιας μέρας (15 Νοεμβρίου) οἱ Ἕλληνες ποὺ ἦταν στὰ ὑψώματα τοῦ Πέτα, κινήθηκαν πρὸς τὴν Ἄρτα. ἔχοντας ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Γῶγο Μπακόλα, τὸν Βαρνακιώτη, τὸν Ἰσκο, τὸν Τσόγκα, τὸν Βαλτινό, τὸν Κατσικογιάννη, τὸν Βλαχόπουλο κ' ἄλλους, προχώρησαν κ' ἔπιασαν τὸν αἰ - Λιά τῆς Ἄρτας, «πανουκέφαλα» στὴν πόλη. Στὰ ΝΑ τῆς Ἀρίας, στὸ μοναστήρι τῆς Φανερωμένης καὶ στὶς Πόρτες (ἀνατολικὴ εἴσοδος στὴν Ἄρτα), ἦταν ὠχυρωμένοι οἱ τοῦρκοι τοῦ Σμαήλπασα Πλιάσα.

Στις 16 Νοεμβρίου στὸ ἐκκλησάκι τοῦ αἰ - Λιά τῆς Ἀρίας ἐγίνε συνάντηση τῶν ἀπεσταλμένων τῶν σουλιωτῶν Φωτομάρα, Καραϊσκάκη καὶ Ἄγου, μὲ τὸ Γῶγο Μπακόλα καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς⁶. Κι' ἔβαλαν τὸ σχέδιο γιὰ τὴν τελικὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἄρτας. Τρακόσιοι σουλιῶτες, θὰ περνοῦσαν τὸ ποτάμι καὶ ἀπὸ τὸ Μαρατί θάπναιαν στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τῆς Ἀρίας τοὺς μύλους καὶ τὸ Μουχούσι, προάστειο τότε τῆς Ἀρίας, ποὺ γινόταν ἡ ἐτήσια ζωοπανήγυρη⁷. Κι' ἑκατὸ ἀπὸ τὶς δυνάμεις ποὺ ἦταν στὸν αἰ Λιά, θὰ κατέβαιναν βορειοδυτικὰ ἀπ' τὸν αἰ Λιά, νὰ πιάσουν τὸ μοναστήρι τῆς Ὁδηγήτριας καὶ τὸ ἐκκλησάκι τῶν ἁγίων Ἀποστόλων⁸. Ἀρχηγοὶ στοὺς τρακόσιους ὀρίστηκαν ὁ Μάρκος, ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Βέικος, ὁ Δράκος, ὁ Κουτελίδας, ὁ Τσαρκλῆς καὶ τὸ παιδί τοῦ Μοῦρτο Τζάλιου. Ἀρχηγοὶ τῶν ἑκατὸ ὀρίστηκαν ὁ Φωτομάρας κ' ὁ Μακρυγιάννης.

Τὴν ἴδια μέρα (16 Νοεμβρίου) ποὺ στρώνονταν τὸ σχέδιο, ὁ Μάρκος μὲ τοὺς σουλιῶτες τοῦ ἔκαναν ἔφοδο πρὸς τὴν γέφυρα τῆς Ἄρτας. Οἱ τοῦρκοι, παρ' ὅτι εἶχαν καὶ κανόνια δυτικὰ ἀπὸ τὴ γέφυρα, πανικοβλήθησαν, τὰ ἐγκατέλειψαν κ' ἔτρεχαν νὰ σωθοῦν πρὸς τὴν πόλη. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σουλιῶτες πέρασαν τὴ γέφυρα κ' ἀνακατωμένοι μὲ τοὺς τούρκους ἔφτασαν ὡς τὸ Μουχούσι. Ὁ Μάρκος Μπότσαρης ἐκέινε τὸ βράδυ κοιμήθηκε στὴ γέφυρα κ' εἶχε γιὰ προσκεφάλι τοῦ τὴ βάση ἐνὸς κανονιοῦ, ἀπ' αὐτὰ ποὺ παράτησαν οἱ τοῦρκοι.

Στις 17 Νοεμβρίου τὸ σχέδιο μπῆκε σ' ἐφαρμογή. Οἱ τρακόσιοι σουλιῶτες ὥρμησαν ἀπὸ τὸ Μαρατί, πέρασαν τὸ ποτάμι, ἔφτασαν ἀπέναντι. Πεζικὸ καὶ καθαλαρία τῶν τούρκων τοὺς χτυποῦσε. ἈΛΛ' αὐτοὶ ἦταν «αἰτοὶ στὰ ποδάρια καὶ λιοντάρια εἰς τὴν καρδιά». Ἐνα τουφέκι ρίξαν στοὺς τούρκους καὶ βγάλανε ἀμέσως τὰ σπαθιά καὶ τοὺς ἀφάνισαν καὶ τοὺς ἔμπασαν μέσα στὴ

χώρα καὶ εἰς τὸ σαράϊ⁹ καὶ γύρω εἰς τὰς δυνατές τοὺς θέσεις καὶ ἐκεῖ τοὺς ἄφησαν καὶ πιάσαν τὰ διορισμένα πόστα τοὺς οἱ τρακόσιοι».

Σύγχρονα ἄλλοι σουλιῶτες πέρασαν σὰν ἀστραπὴ τὴ γέφυρα καὶ προχώρησαν στὸ Μουχούσι, σέρνοντας μαζί τοὺς τὰ κυριευμένα τούρκικα κανόνια καὶ χτυπώντας μ' αὐτὰ τοὺς ἐχθρούς τοὺς.

Καὶ οἱ ἑκατὸ τοῦ αἰ - Λιά εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν ὀχτακόσιους τούρκους. Οἱ τούρκοι ἦταν στὸ μοναστήρι τῆς Ὁδηγήτριας, στοὺς ἀγίους Ἀποστόλους καὶ στὴν Κούλια τῆς Μητρόπολης¹⁰ καὶ ἀπὸ κεῖ χτυποῦσαν τοὺς ἑκατό. «Ἄν ἤμαστε οἱ ἑκατὸ κιότηδες καὶ ἀνάξιοι, οἱ τρακόσιοι μᾶς φιλοτίμησαν». Ρίχτηκε τὸ πρῶτο ντουφέκι, χτυπήθηκε ὁ πρῶτος τούρκος, ὕστερα ἄλλοι εἴκοσι, καὶ οἱ τούρκοι, μὲ τὴν ὀρμὴ τῶν ἐλλήνων, φοβήθηκαν, παράτησαν τὴν Ὁδηγήτρια καὶ τᾶλλα ὀχυρά τοὺς στὸ μέρος αὐτὸ καὶ τράβηξαν πρὸς τὴν πόλη, στὴ δεύ-

Ἡ Ἔρτα καὶ οἱ δρόμοι τῆς ὅπως ἦταν τὸ 1821. 1. Φρούριο, 2. Μητρόπολη, 3. Σαράϊ, 4. Παρηγορήτισσα, 5. Σπίτι Π. Κομπότι, 6. Κούλια τῆς Μητρόπολης, 7. Ὁδηγήτρια, 8. Ἄγιος Ἡλίας, 9. Γέφυρα, 10. Φανερωμένη καὶ Πόρτες, 11. Μαράτι. 12. Ἀγγλικὸ Προξενεῖο.

τερη, ἃς ποῦμε, ὀχυρωματικὴ γραμμὴ, πὺ ἦταν ἡ Παρηγορήτισσα καὶ τὸ Σαράϊ. Στὴν Παρηγορήτισσα μάλιστα ὁ Πασόμπεης Γιαννιώτης εἶχε βάλει στὰ παράθυρά τῆς κανονάκια.

Ἄλλὰ οὐτε στὴ γραμμὴ αὐτὴ κρατήθηκαν οἱ τούρκοι. Οἱ Ἕλληνες τοὺς ἔβγαλαν ἀπ' τὴν Παρηγορήτισσα. Ἔτσι τὸ ὕψωμα αὐτὸ καὶ ὅλος ὁ μαχαλὰς τοῦ βουνοῦ ἔπεσε στὰ χέρια τῶν ἐλλήνων. Παράλληλα οἱ τρακόσιοι σουλιῶτες ἔβγαλαν τοὺς τούρκους ἀπὸ τὸ σαράϊ καὶ τόκαψαν. Κατέλαβαν καὶ τὸ μισὸ παζάρι, πὺ λεγόταν «γύφτικα»¹¹.

Νύχτωσε. Ἡ διαταγὴ ἦταν: «Τὴ θέση τοῦ νὰ φυλάξει ὁ καθεὶς ὅπου σὰς

διορίσαμεν κι' ὅσες πιάσετε τοῦ κεφαλιοῦ σας νὰ τίς ἀφήσετε». Ἀλλὰ πολλοὶ δὲν πειθάρχησαν. Μπῆκαν στὴν πόλη, ἔφτασαν στὸ ρωμιοπάζαρο, ἔφτασαν στὸν αἶ - Δημήτρη κι' ἄρπαζαν ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν τούρκων ἄλογα κι' ἄλλα πράγματα καὶ ξαναγύριζαν στὰ πόστα τους. Τότε οἱ ἀνώτεροι τοὺς παράγγειλαν: «Ἀκοῦτε καὶ σύρτε ἐκεῖ ὅπου σὰς διαιάξαμεν ἢ γίνετε σεῖς κεφαλὰς νὰ ὀδηγᾶτε ἐμᾶς νὰ σὰς ἀκοῦμεν ὅ,τι μᾶς λέτε». Τότε οἱ ἀπείθαρχοι συμμορφώθηκαν καὶ πῆγαν στὶς θέσεις πού τοὺς εἶχαν ὀρίσει καὶ κοιμήθηκαν. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀπείθαρχους αὐτοὺς ἦταν κι' ὁ Μακρυγιάννης, πού προχώρησε βαθεῖα μὲς στὴν πόλη, μιά κι' ἤξερε τὰ «σοκάκια».

Τὸ πρωῒ τῆς ἄλλης μέρας οἱ ἀπείθαρχοι πῆγαν στοὺς ἀνωτέρους νὰ παραπενοθεοῦν. Κι' ἐκεῖνοι τοὺς ἀπάντησαν: «Γιατὶ χολιάσατε ὅτι σὰς εἶπαμε νὰ πᾶτε στὰ πόστα σας; Νὰ σὰς εἰποῦμε τὴν αἰτίαν; Ἐμεῖς εἴμαστε τόσες ἡμέρες νηστικοὶ κι' ἄγρυπνοι. Τώρα ἡῦραμε φαγί, κρασί· καὶ θὰ φᾶτε καλὰ καὶ θὰ πιήτε — καθὼς τὸ κάμετε — καὶ θὰ μεθύσετε· κι' ἀποσταμένοι, ἔρχονταν οἱ τούρκοι, σὰς βρῖσκαν σ' αὐτήν τὴν κατάσταση, σὰς ἀφάνιζαν. Καὶ κοντὰ σ' ἐσὰς κιντυνεύαμεν κι' ἐμεῖς, ὅτι εἴμαστε ὀλόγυρα τριγυρισμένοι ἀπὸ τοὺς τούρκους».

Τὴν τελικὴ ἐπίθεση τὴν ἔκανε ὁ Γῶγος Μπακόλας στῇ Φανερωμένῃ καὶ τίς Πόρτες. Ἀλλὰ ὁ Χασάνπασας εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ γαλλικὸ¹² προξενεῖο (κονσουλάτο), πού ἦταν στὸ λόφο τῆς ἀγίας - Θεοδώρας καὶ μπορούσε ἀπὸ κεῖ νὰ ἐλέγχει τὸ ἀπέναντι βουνό, ἀπ' τὸ ὁποῖο κατέβαιναν οἱ Ἕλληνες.

Κι' ἐνῶ ὁ Γῶγος κατελάμβανε τὴ Φανερωμένῃ καὶ τίς Πόρτες, μπῆκαν στὴ μάχη κι' οἱ ἄλθανοὶ τοῦ Ταχὶρ Ἀμπάζη, τοῦ Ἄγο Βάσιαρη, τοῦ Ἐλμάζμπεη, κάπου δυὸ χιλιάδες, γιὰ νὰ ὑποσητρίξουν τοὺς συμμάχους τοὺς Ἕλληνες. Ὁ Rouqueville θὰ σημειώσῃ: «Οἱ στρατιῶται τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Μωᾶμεθ,, ἐπολέμουν ὑπὸ τὰς αὐτὰς σημαῖας».

Κι' ὁ Μάρκος Μπότσαρης ξεπερνᾷ τις τούρκικες κανονιοσοιχίες καὶ προχωρεῖ στὴν κεντρικὴ ἀγορὰ τῆς πόλης. Ἀπάνω στὴ μάχη συναντᾷ τὸν Καραϊσκάκη πού ἔρχοταν ἀπὸ ἄλλο σημεῖο πολεμῶντας. Οἱ δυὸ πολέμαρχοι, οἱ δυὸ ἥρωες, ἴσως οἱ ἀγνότεροι καὶ τολμηρότεροι τῶν ἡρώων μας, πιάνουν ὁ ἓνας τὸ χέρι τοῦ ἄλλου καὶ χαιρετιοῦνται θερμά¹³.

Οἱ τούρκοι μαζεύνονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης. Πολλοὶ μπέηδες καὶ ἀγάδες ἄλθανοὶ «βλέποντες» συμπολεμοῦντας μετὰ τῶν ἑλλήνων τοὺς Ἄγο Μουκουρδάρην κ/π ἠτυοιόλησαν καὶ ἐν λόγῳ τιμῆς παρεδόθησαν σύμμαχοι γενόμενοι καὶ οὔτοι, γράφει ὁ Φιλήμων.

Στὸ σπῆι τοῦ Πάνου Κομπόγη¹⁴, κλείστηκε ὁ Σουλτζε Κόρτζα. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες μὲ τσεκούρια ἔσπασαν τὴν πόρτα, κι' ὁ Κόρτζε ἔφυγε γιὰ τὸ φρούριο. Ἄλλη ἐστία ἀντίστασης ἦταν ἡ Ντογὰνα (τελωνεῖο)¹⁵, ἀλλὰ κατελήφθη κι' αὕτη. Ἔτοι πανικόβλητοι οἱ τούρκοι ἔτρεχαν νὰ προλάβουν νὰ μπουὺν στὸ φρούριο.

Ἀλλ' αὐτοὶ πού εἶναι στὸ κάστρο κλείνουν τίς πόρτες, γιὰ ν' ἀναγκάσουν τοὺς φυγάδες ν' ἀμυνθοῦν. Ὁ Τσουκαλᾶς μᾶς διέσωσε τὴ σκηνή:

«...τὴν Ἄρτα περιζκλείουν καὶ τὴν πολιορκοῦν
τὸν πόλεμον ἀρχίζουσιν, βασιλικούς νικοῦν.
Σμαῖλπασας σὰν εἶδε τὸ πῶς εἶταν στενὰ
κι' αὐτὸς ὁ πασια Πλιάσιας βλέποντας τὰ δεινά,
δίδουν φωτιά στὴν Ἄρτα καὶ τρέχει ὁ καθεὶς
στὸ κάστρο νὰ προφθάσουν μέσα νάμθοῦν εὐθὺς
καὶ μέσα δὲν τοὺς μβάζουσιν, τοὺς λέγουν νὰ σταθοῦν

εἰς κλέπτας καὶ σουλιώτας διὰ ν' ἀντισταθοῦν.
 Σμαρτῆλασας φωνάζει, κλαίει, παρακαλεῖ,
 «ἄνοιξτε μου τὸ κάστρο νὰ ἔμβω» ὁμιλεῖ.
 Ἐτοῦτοι δὲν τὸν μβάζουν καὶ τρέχει ἐν ταῦτῳ
 πηγαίν' εἰς τὸ χαμάμι καὶ κλεῖται εἰς αὐτό.

Ὁ Rouqueville, γράφει πῶς τὴ φωτιά τὴν ἔβαλε ὁ Μάρκος Μπότσαρης καὶ τοῦτο γιατί οἱ ἄνδρες του ἄρχισαν νὰ σκορπᾶνε γιὰ νὰ λεηλατήσουν. Ὅποιοι κι' ἂν τὴν ἔβαλε ὅμως, δημιουργήθηκε ἀπ' αὐτὴν μιὰ ἀληθινὴ κόλαση. Οἱ πυροβολισμοί, οἱ κανονιές, οἱ φωνές τῶν μαχόμενων, οἱ ἱκεσίες τῶν τραυματισμένων, οἱ καπνοὶ κι' οἱ φλόγες τῆς καϊόμενης πόλης, ἔδιναν μιὰ τραγικὴ εἰκόνα, μέσα στὴν ὁποία τὰ γυναικόπαιδα ὑπέφεραν πολύ. «Φρικώδη ἦσαν, ἐν καιρῷ νυκτὸς μάλιστα, τὸ ἀμοιβαῖον πῦρ τῶν ὅπλων, αἱ φλόγες τῶν οἰκιῶν, οἱ ἀλαλαγμοὶ ἐκατέρωθεν τῶν μερῶν, ἡ ταραχὴ καὶ οἱ κοπετοὶ τῶν τοσοῦτων ὀθωμανικῶν γυναικοπαίδων, προστρεχόντων εἰς τὸ φρούριον, ὅπου οὐνεκλεισθησαν καὶ ταῦτα καὶ τὸ πλεῖστον τῆς φρουρᾶς ἐπὶ τέλους, ὅλων μέχρι τῶν ὀκτακισχιλίων ψυχῶν ἀριθμουμένων» γράφει ὁ Φιλῆμων.

Ἐξω ἀπὸ τὸ φρούριο οἱ τούρκοι διατηροῦσαν ἀκόμα τὴν Μητρόπολη καὶ τὸν κοντὰ σ' αὐτὴν τούρκανο μαχαλὰ καὶ μερικὰ σπίατα μπροστὰ ἀπὸ τὸ κάστρο. Στὴν Μητρόπολη ἦταν κλεισμένος ὁ Χασάνπασας. Ὁ Ἰσμαῆλ Πασόμπεης ἦταν στὰ πρὶο προχωρημένα πρὸς τὸν ἄϊ - Μηνᾶ σπίατα, ἐκεῖ πού τελείωνε τὸ τουρκοπάζαρο. Ὁ Ἰσμαῆλ Πλιάσας στὴν ἐβραϊκὴ συνοικία (στοῦ γκέτο, ὅπως τὸ λέει ὁ Rouqueville). Καὶ ὁ κεχαγιᾶς τοῦ Χουρσίτ κρατοῦσε τὸ φρούριο.

Ἀλλὰ τὰ ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο σημεῖα ἀντιστάσεως δὲν ἀντέχουν. Οἱ Ἕλληνες, ἐπειδὴ στοὺς δρόμους τοὺς χτυποῦσαν μὲ τὰ ὅπλα ἀπὸ μακριά, τρυποῦσαν τοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν, κι' ἔτσι σπίτι τὸ σπίτι ἔδιωχναν τοὺς τούρκους μὲ τὰ σπαθιά. Ὁ Ἰσμαῆλ Πλιάσας ἔφυγε ἀπὸ τὸ γκέτο καὶ ἔπιασε τὰ μπροστὰ ἀπὸ τὸ φρούριο σπίατα. Ὁ Χασάν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Μητρόπολη καὶ πῆγε στοῦ κάστρο.

Οἱ Ἕλληνες ρίχτηκαν στὴν ἀρπαγή. Ἐβάλαν σκοπὸ νὰ πάρουν τὰ πράματα (τροφήμα κλπ.) πού ἦταν ὄχι μονάχα στὰ τούρκικα σπίατα, ἀλλὰ καὶ στοῦ ἀγγλικὸ κονσουλάτο¹⁶ καὶ στὰ κελλιά τῆς ἀγιά - Σωτῆρος¹⁷. Γιὰ νὰ τὸ πετύχουν αὐτό, σκοτώθηκαν πολλοὶ ἀπ' αὐτούς. «Ὅταν μῆκαμεν μὲ πόλεμον στὴν Ἄρτα, δὲν σκοτωθήκαμεν τίποτας, μικρὰ πράγματα· διὰ τὸ βιὸν τοῦ κονσουλάτου σκοτωθήκαμεν πλῆθος, ὅτι τὸ εἶχαν ὀλόγυρα πιασμένο οἱ τούρκοι καὶ ὅλο σὲ κρέας βαροῦσαν», γράφει ὁ Μακρυγιάννης. «Πολλοὶ χάθηκαν στὰ κρασιά», συνεχίζει. Ἰσως ἔπεφταν στὰ λεγόμενα βαένια ἢ μεθώντας ἀπὸ τὸ κρασί γίνονταν εὐκολος στόχος τῶν τούρκων.

Ὁ Μακρυγιάννης, μπαίνοντας στὴν Ἄρτα, ἤθελε νὰ ἐκδικηθεῖ ἕναν πλούσιο ἄρτινὸ, τὸν Παπαδόπουλο, πού τὸν εἶχε προδώσει στοὺς τούρκους. Δὲν τὸν βρῆκε στοῦ σπίτι του¹⁸, ἀλλὰ κρυμμένον στοῦ ἀγγλικὸ κονσουλάτο, πού γειτόνευε μὲ τὸ σπίτι τοῦ Παπαδόπουλου, κῆπο μὲ κῆπο. Τὸν ἔπιασε, ἀλλὰ δὲν τὸν σκότωσε. «Ὅτι θέλησες ἐσὺ νὰ κάμης σ' ἐμένα μὲ τὴν βοήθεια τῶν τούρκων, μὲ γλίτωσε ὁ Θεός· σ' ἔχω τώρα εἰς τὸ χέρι γιὰ νὰ σ' ἀφανίσω μ' ὅλη σου τὴν φαμελιάν. Δὲν σοῦ τὸ κάνω».

Ἀλλὰ ἐνῷ ὁ Μακρυγιάννης δὲν πείραξε τὸν Παπαδόπουλο, μὰ «δούλα» του, πρόδωσε τὴν κρυψώνα τοῦ ἀφεντικοῦ τῆς Παπαδόπουλου στοὺς ὀπλαρχηγούς Βαλτινὸ, Κατσικογιάννη καὶ Γριβαίους. Καὶ ἡ κρυψώνα ἄδειασε. Ὁ Παπαδόπουλος κι' ἡ οἰκογένειά του ἔμειναν «γυμνοὶ καὶ κλαῖγαν». Αὐτὸς ὁ Παπαδόπουλος — γράφει ὁ Μακρυγιάννης — ἀκολούθησε τοὺς Ἕλληνες ὅταν

ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἄρτα κι' ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς καλλίτερους πατριῶτες.

Ὁ Μακρυγιάννης πῆγε στὸ σπίτι του¹⁹, πού τὸ εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ ἕναν «δυστυχισμένον» ἄρχοντα, πῆρε ὅ,τι ἦταν μέσα στὶς κρυψῶνες, πῆρε καὶ τὸ μαρούτι καὶ τὰστειλε στὴν Ἀγιά, κοντὰ στὸ Κομπότι. Πῆρε καὶ τὶς δυὸ οἰκογένειες, τοῦ Παπαδόπουλου καὶ τοῦ παλιοῦ ἀφεντικοῦ τοῦ τοῦ Λιδωρίκη καὶ τὶς σιγούρεψε κι' αὐτὲς διώχνοντάς τες. Τῇ γυναίκα καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Λιδωρίκη τοῦ τὰ παράδωσε στὰ χέρια του. Καὶ εἶπε στὸν Λιδωρίκη: «Δὲν σοῦ χρωστῶ ἄλλο τίποτες διὰ τὸ ψωμί ὁποῦφαγα τόσα χρόνια εἰς τὸ σπίτι σου». Τῇ φυγῇ τῆς οἰκογένειας Λιδωρίκη περιγράφει κι' ἡ Πηνελόπη Λιδωρίκη - Παπαηλιοπούλου: «Πεινῶντες καὶ διψῶντες, ἀλλὰ πλήρεις γενναιότητος, καρτερίας καὶ ἐλπίδων, διέβησαν πεζῇ τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον Φθάσαντες περὶ τὰ ἐξημερῶματα ἑκτὸς τῶν βολῶν τοῦ ἐχθροῦ, ὅπου ἐδέησε νὰ ἀναπαυθῶσιν ὀλίγον καὶ ὅπου ὁ Μακρυγιάννης, ἀφοσιωμένος θεράπων, ξεσχίσας τὴν φουστανέλλα του περιέδεσε τοὺς πόδας τῶν γυναικῶν».

Ὁ πόλεμος στὴν Ἄρτα κράτησε δεκάξι μέρες. Κι' οἱ Ἕλληνες λιγότευαν, ὅχι ἀπὸ τὰ βόλια τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλὰ γιατί καθένας πού ἐξασφάλιζε διάφορα λάφυρα ἀπ' τοὺς ἐχθροὺς ἢ ἀπ' τὸ διαγούμισμα τῶν κατοίκων, πῆγαινε μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη γιὰ νὰ τὰ ἐξασφαλίσαι. «Καὶ εἶχαμεν μένει πολλὰ ὀλίγοι, ὡς τρεῖς χιλιάδες» ὅτι πῆρε ὁ καθείς τὸ βίος τῶν ἄρτινῶν καὶ πῆγε εἰς τὸν τόπο του νὰ τὸν σώσει», γράφει ὁ Μακρυγιάννης.

Ἐνα ἄλλο ὄμιον γεγονός ἦρθε νὰ δώσει τέρμα στὴ μάχη τῆς Ἄρτας, ἕνα γεγονὸς ἀναπάντεχο, πού οἱ συνέπειές του θὰ ἦταν μακροχρόνιες καὶ σημαντικές: Ἡ διάλυση τῆς ἐλληνοαλβανικῆς συμμαχίας.

Διάλυση τῆς συμμαχίας

Τέλος τῆς μάχης

Ἐνῷ οἱ πολιορκημένοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τοῦρκοι πρότειναν συμβιβασμό²⁰, γύρισε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι ὁ Ταχίρ Ἀμπάκης, ἕνας γνωστικὸς καὶ πολὺ ἄξιος ἄλθανός. Τὸ ταξίδι τοῦ Ταχίρ εἶχε τάχα γιὰ σκοπὸ νὰ φροντίσει γιὰ πολεμοφόδια κλπ., ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ ἐλέγξει τὶς πληροφορίες ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν μάχονται γιὰ τὸν Ἀλῆ, ἀλλὰ γιὰ δικό τους κράτος. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς ἔδιναν ὁ Χουροῖτ κι' ὁ Ὁμέρ Βρυώνης μὲ τοὺς ἀνθρώπους τους. Καὶ στὸ ταξίδι του αὐτὸ ὁ Ταχίρ εἶδε πράματα καὶ θάματα²¹. Τούρκισσες βαφτισμένες, τούρκους σκοτωμένους, τζαμιά γκρεμισμένα καὶ βρωμισμένα. Δὲν ἐξεδήλωσε τὴν ἀγανάκτησή του, ἀλλὰ «ὑπουργὸς ὢν, ὑπέκρυπτε τὸ πάθος εἰς τὸ φαινόμενον καὶ ἐπολιτεύετο τοὺς Ἕλληνας, ὡς δῆθεν εὐχαριστούμενος εἰς τὰ τοιαῦτα», θὰ γράφει ὁ Περραιβός. Γυρίζοντας ὅμως στὴν Ἄρτα, τὰ δηγήθηκε ὅλα στοὺς συμπατριῶτες του. Καὶ ὅλοι συμφώνησαν «νὰ μὴ κατῇ ἡ τουρκία καὶ ἡ πίστι τους διὰ ἕναν παλιόγερον, τὸν Ἀλῆ».

Ἔστειλαν πρεσβεῖα μυστικὴ στὸν Χουροῖτ ζητώντας νὰ συγχωρεθοῦν. Τὸν μόνο ὅρο πού ἔβαζαν, ἦταν νὰ παυθεῖ ὁ Ἰσραήλ Πασόμπης «ἐν καιρῷ». Ὅταν ἔτυχαν τῆς συγγνώμης, γιὰ νὰ δεῖξουν τὴν μεταμέλειά τους, τοῦ εἶπαν πὼς πρέπει νὰ στείλει μιὰ δύναμη στρατοῦ, κι' αὐτοὶ θὰ χτυπήσουν τοὺς Ἕλληνες, καθὼς θάνα ἀνυποψίαστοι. Κι' ἂν γινόταν αὐτὸ — γράφει ὁ Μακρυγιάννης — «τελείωνε ἡ ὑπόθεσις, χανόμαστε» γιατί «ἐκεῖ στὴν Ἄρτα ἦταν ὅλες οἱ κεφαλὲς τῶν ἑλλήνων».

Ἡ δύναμη τῶν τούρκων πραγματικὰ ἔφτανε, ἔκαψε τὸ Λοῦρο καὶ τὸν Καντζὰ καὶ προχώρησε. Ἄλλοι τοῦρκοι προχωροῦσαν ἀπὸ τὴν Πλάκα. Γιὰ ν' ἀποκρουστοῦν ἔφυγε ὁ Μάρκος Μπότσαρης πρὸς τὴ Λάμαρη κι' ὁ Γῶγος

πρός τὴν Ἰλᾶκα. Ὁ Γῶγος, πρὶν φύγει, ἄφησε ἀρχηγούς στὶς μονάδες του τὸ γιό του καὶ τὸν Μακρυγιάννη. Τοὺς πῆρε μάλιστα ἀπὸ τὸ Ὀθραιοπάζαρο πού φύλαγαν καὶ τοὺς πῆγε στὸν Ἑλμάζ Μέτζο, πού ἦταν στὴν Ὁδηγήτρια καὶ τοῦ εἶπε νὰ τοὺς δίνουν φυσέκια κι' ὅ,τι ἄλλο χρειαστοῦν. «Θὰ τοὺς γανώσω τὴ μύτη ἐκείνων τῶν γουρνομύτηδων» εἶπε ὁ Γῶγος στὸν Ἑλμάζ. Πικραμένα τοῦ ἀπάντησε ὁ Ἑλμάζ πὼς εἶναι «σκύλος, γενναῖος καὶ προκομμένος».

Κι' ἐνῶ οἱ ἄλθανοὶ ἦταν στὰ παζάρια μὲ τοὺς τούρκους συνέβη ἀνάμεσά τους ἕνα σημαντικὸ ἐπεισόδιο. Ὁ Κάρ - Ἀλῆ - Χάν, πού ἦταν μέσα στὸ φρούριο, κάλεσε τὸν ἄλθανὸ Μεχμέτ Κλεισούρα στὸ φρούριο γιὰ νὰ τοῦ ἀνακοινώσει σπουδαῖες εἰδήσεις. Ὁ Κλεισούρας πῆγε μὲ τριάντα ἄνδρες. Ἐμπο δίστηκε ὅμως ἡ εἰσοδός του. Τότε ὁ Κλεισούρας κι' οἱ συνοδοὶ του σκότωσαν τοὺς φρουροὺς καὶ προχώρησαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κάστρου. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς Διοικήσεως, τοὺς ἐμπόδισαν ἄλλοι φρουροί. Οἱ τοσχαντάρηδες τοῦ Κλεισούρα τοὺς σκότωσαν κι' αὐτοὺς καὶ μπῆκαν μέσα. Βρῆκαν τὸν Κάρ - Ἀλῆ νὰ κάθεται σ' ἕνα ἀνάκλιντρο, μέσα στὸ σελαμλίκιο (αἵθουσα ὑποδοχῆς). Ὁ Κλεισούρας ζήτησε ἐξηγήσεις ἀπὸ τὸν Κοῦρδο Κάρ - Ἀλῆ. Ἐκεῖνος σ' ἀπάντησε τὸν πυροβολεῖ καὶ τὸν τραυματίζει. Οἱ συνοδοὶ τοῦ Κλεισούρα ἐξαγριώνονται καὶ σκοτώνουν τὸν Καραλῆ. Οἱ ἄλλοι τούρκοι πού ἦταν στὶς ἐπάλξεις, κατεβάζουν τὴν πόρτα τοῦ φρουρίου καὶ κλείνουν μέσα τὸν Κλεισούρα καὶ τοὺς συνοδοὺς του. Τοὺς σκοτώνουν, τοὺς κόβουν τὰ κεφάλια καὶ τὰ πετοῦν ἀπὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ κάστρο στὸ ποτάμι.

Οἱ ἄλθανοὶ πού ἦταν ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο (δηλαδὴ οἱ οὐμιαχοὶ μέχρι τότε τῶν ἐλλήνων) ἐξαγριώνονται. Φωνάζουν:

—Θάνατος στοὺς ταγκαλάκηδες! ἐννώνοντας τοὺς προερχομένους ἀπὸ τὴν Ἀσία.

Εὐνώνονται πάλι μὲ τοὺς σουλιῶτες κι' ὁρμοῦν καὶ κυριεύουν τὴ Μητρόπολη, πού ἦταν ἀκόμα στὰ χέρια τῶν τούρκων. Τὴ νύχτα παίζουν ὄργανα οἱ ἄλθανοὶ κι' οἱ σουλιῶτες, ἐκδηλώνοντας τὴ χαρὰ τους γιὰ τὴ νίκη. Καὶ προκαλοῦν τοὺς κλεισμένους στὸ φρούριο:

—Θὰ σᾶς κόψουμε τὰ μουστάκια. Θὰ σᾶς πουλήσωμε σὰν κριάρια. Εἴστε λαγοὶ μὲ σκυλίσια κεφάλια.

Στὸ μεταξὺ οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ ὑποπεύωνται τοὺς ἄλθανούς. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ὅταν ὁ Μακρυγιάννης πῆγε στοὺς ἄλθανούς γιὰ πολεμοφόδια, δὲν τοῦδωσαν καὶ τοῦδωσε ὁ Καραϊσκάκης. Κι' ὅταν ὁ Μακρυγιάννης ξαναπῆγε, οἱ ἄλθανοὶ τοῦ εἶπαν: «Σὰν δὲν ἔχετε πολεμοφόδια, μὴν πολεμᾶτε». Ὁ Μακρυγιάννης τότε αὐτὸ στὸν Καραϊσκάκη κι' ἐκεῖνος τοῦ εἶπε: «Νᾶχουμε τὸ νοῦ μας, γιὰτὶ κάποιος μοῦ εἶπε πὼς οἱ ἀρβανίτες θὰ μᾶς χτυπήσουν». Αὐτὸς ὁ κάποιος ἦταν ἕνας Νικ. Λασιπᾶς, πού δούλευε σὰν γραμματικὸς στὸ τούρκικο στρατηγεῖο τοῦ Χουροῖτ. Τοῦ εἶπε ἀκόμα ὁ Καραϊσκάκης νὰ τραβήξει μὲ τρόπο τοὺς ἀνθρώπους του ἀπὸ τὴν πόλη πρὸς τὸ βουνό. Αὐτὸ κι' ἔκανε ὁ Μακρυγιάννης κι' οἱ σουλιῶτες.

Ἐκείνη τὴ μέρα ἔφτασε κι' ἕνα ἔγγραφο, σταλμένο ἀπὸ τοὺς τουρκαλβανούς:

«Σουλιῶται! ἡμεῖς ἕως τῆς σήμερον εἴμεθα ὑπηρεταὶ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ σύμμαχοι ἰδικοὶ σας, στοχαζόμενοι πάντοτε νὰ ἐλευθερώσωμεν τὸν Ἀλῆ Πασᾶ καὶ νὰ μείνωμεν πάλιν, ὡς τὰ πρῶτα, εἰς τὰ βασιλικά νεύματα, ἀλλ' ἡπατήθημεν· διότι βλέπομεν φανερά, ὅτι τόσοι ἐσεῖς, ὅσον καὶ οἱ λοιποὶ ὁμόπιστοί σας πολεμᾶτε διὰ τὴν πίστιν καὶ ἐλευθερίαν σας καὶ εἰς τοῦτο φαίνεται νὰ ἔχετε συμβοηθὸν καὶ τὸν Ἀλῆ Πασᾶν. Διὰ τοῦτο ἡμεῖς σᾶς λέγομεν ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα ἀληθεῖς Μωαμετᾶνοι καὶ πιστοὶ ὑπηρεταὶ τοῦ κραται-

στάτου βασιλέως μας. Ἡ συμμαχία σας εἰς τὸ ἐξῆς ὄχι μόνον δὲν μᾶς ὠφελεῖ, ἀλλὰ καὶ μᾶς βλάπτει καιρίως, ἐπειδὴ ὁ ὑπὲρ πίστεως καὶ ἐλευθερίας πόλεμός σας εἶναι φανερός πόλεμος κατὰ τῆς ἰδικῆς μας πίστεως καὶ βασιλείας. Πῶς λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα σύμφωνοι, ὁπόταν τὰ συμφέροντά μας εἶναι φύσει πολέμια, καθὼς τὸ νερὸν μὲ τὴν φωτιάν; Ἡμεῖς ὡς τόσον, ἐπειδὴ ἐφάγαμε, κατὰ τὴν κοινὴν παροιμίαν, ψωμὶ κι' ἄλατι μαζί, καὶ εἴμεθα παλαιοὶ φίλοι, δὲν ἐπεθυμοῦμεν οὔτε ἐκ μέρους μας νὰ σᾶς ἀκολουθήσῃ καμμία ἀπιστία, οὔτε ἐκ μέρους τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων καμμία φθορά καὶ ἔπειτα νὰ τὴν ἀποδώσετε σὲ ἡμᾶς· ἀλλὰ σᾶς συμβουλευόμε ν' ἀναχωρήσετε τὴν ἰδιαν στιγμὴν· τοῦναντίον δέ, ἂν αὐριον εὐρεθῇτε αὐτοῦ, θέλετε ἰδῇ πρῶτους ἡμᾶς νὰ κινηθῶμεν καταπάνω σας καὶ τότε τὸ σφάλμα μένει ἰδικόν σας· ἐπειδὴ ἡμεῖς ἐκάμαμεν, τὸ ὅποιον ἴσως δὲν ἔπρεπε νὰ κάμωμεν».

Στὸ μεταξὺ τὰ βασιλικά στρατεύματα ἔφθασαν στὸν Ἄραχθο καὶ στὴν γέφυρα τῆς Ἄρτας καὶ προχωροῦσαν γιὰ νὰ ἐνωθοῦν μὲ τοὺς κλεισμένους στὸ φρούριο τούρκους.

Ἡ κραυγὴ «στὰ ὅπλα» καὶ ἡ σάλπιγγα τοῦ Καραϊσκάκη ἤχοῦσαν ὅλη τὴ νύκτα τῆς μέρας ἐκείνης. Χαράματα εἶναι ὅλοι ἔτοιμοι νὰ φύγουν. Ὁ Μ. Μπότσαρης δείχνει τὸν οὐρανὸ καὶ γιὰ νὰ ἐμπυκώσῃ τοὺς ἄντρες τοὺς λέει: —«Ὁ Θεὸς μᾶς βλέπει ἀδελφοί μου, ἐμπρὸς κατὰ τοῦ ἐχθροῦ». Καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴ γέφυρα. Ἀλλὰ στὴν ψηλὴ καμάρα εἶχαν φτάσει οἱ τούρκοι. Εὐτυχῶς οὔτε ὁ Ταχίρ Ἀμπάζης, οὔτε ὁ Ἄγος ἦταν μὲ τοὺς τούρκους, τηρώντας τὰ ὅσα ἔγραφαν σὶδ γράμμα τους. Ὁ Μ. Μπότσαρης μόλις διαπίστωσε ὅτι οἱ ἀκαρνᾶνες μὲ τὰ τμήματά τους ἀποσύρονταν κανονικὰ πρὸς τὴν Κόπραϊνα ἀπὸ τὸ Γλυκόρριζο, μῆκε σιὰ κτήματα ποῦ ἦταν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Μαράτι. Εἶχε ἐκεῖ συγκεντρωμένη μιὰ μεγάλῃ ἀγέλη βουβαλιῶν. Ὅσοι μπόρεσαν ἀπὸ τοὺς ἄντρες του, ποῦ ἦταν περίπου 1100, ἀνέβηκαν στὰ βουβάλια καὶ μ' αὐτὰ προχώρησαν καὶ πέρασαν τὸ ποτάμι. Οἱ ὑπόλοιποι πέρασαν κολυμπώντας. Βγαίνουν ἀπέναντι στὸ Μαράτι, ὅπου συγκρούονται μὲ τὸ τουρκικὸ ἵππικόν. Τὰ βουβάλια ἀγριεμένα ρίχνονται μπροστὰ καὶ προχωροῦν. Οἱ τούρκοι ὑποχωροῦν. Καὶ οἱ σουλιῶτες σκορπίζονται, μὲ τόπο συναντήσεως τὸ Λοῦρο.

Οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἔφυγαν ἀκολουθούμενοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Ἄρτας. Ὁ Μακρυγιάννης εἶχε ἐντολὴ νὰ σώσῃ μιὰ οἰκογένεια Θεοχαράκη καὶ τὴν ἔσωσε. Ὁ Καραϊσκάκης ἔφυγε ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Γλυκόρριζου. Ἐνας πολεμιστὴς, ὁ Γιάννης Σπαθῆς, ἀφοῦ κλείστηκε σ' ἓνα σπῆτι μὲ δεκαπέντε ἄντρες, πολέμησε ὅλη τὴ μέρα καὶ τὸ βράδυ γλίτωσαν ὅλοι κι' ἔφθασαν στὸ Κομπότι.

Πρὶν φύγουν οἱ Ἕλληνες ἔκαναν μιὰ τελευταία ἐνέργεια. Ἀρπαξαν ἀπὸ τοὺς ἄλλοτε συμμάχους ὅλα τὰ πολεμοφόδια ποῦ ἔφερε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι ὁ Ταχίρ Ἀμπάζης.

Στὸ χωριὸ Ἀγιά, κοντὰ στὸ Κομπότι, μαζεύτηκαν πολλοὶ φυγάδες ἄρτινοί, οἱ πὺο σημαντικοί. Λίγους - λίγους ὁ Μακρυγιάννης τοὺς προώθησε στὸ Μακρυνόρος κι' ἀπὸ κεῖ στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἦταν οἱ: Βραναῖοι, Κομποταῖοι, Παπαγιανναῖοι, Δαμιαναῖοι, Κολοκυθαῖοι, Κορακαῖοι, Οἰκονομαῖοι, Χαβελαῖοι, Ν. Ράπτης, Μοστραῖοι, Σακελλαραῖοι, Μελάται, Παπαδοπουλαῖοι, Ρίζηδες, Λεονταραῖοι, Κουτσουμπαῖοι. Μποραῖοι, Σταμαῖοι, Βλαχουτσαῖοι, Κίτσοι, Γκινακαῖοι, Τριανταφυλλαῖοι, Παπασταμαῖοι, Τσολιάδες, Καριτσιναῖοι, Λουριωταῖοι, Παπαθασοιλαῖοι, Τσαρακλαῖοι, Γωγαῖοι, Μαλεσαδαῖοι κι' ἄλλοι πολλοί.

Στὴ διαδρομὴ μέσα ἀπ' ὁτὸ Μακρυνόρος, οἱ ἄρτινοι ληστεύθηκαν ἀπὸ τοὺς

Γριβαίους. Τους ἔβγαζαν τὰ ροῦχα, τὰ δακτυλίδια, τὰ πάντα. Μιᾶς γυναίκας, ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Βράνη, ἤθελαν νὰ τῆς κόψουν τὸ δάκτυλο, ἐπεὶ δὲν ἔβγαине τὸ δακτυλίδι. Εἶδε κι' ἔπαθε ἡ γυναίκα νὰ τοὺς καταφέρει νὰ σπάσουν τὸ δακτυλίδι καὶ νὰ γλυτώσει τὸ δάκτυλο. Οἱ λοιποὶ ὀπλαρχηγοί, προσπαθοῦσαν νὰ σώσουν τοὺς πρόσφυγες, ἀλλὰ μέσα στὰ δόση τοῦ Μακρυνόρους, τὴ νύκτα, ἦταν ἀδύνατο νὰ προστατέψουν ὅλο αὐτὸ τὸν κόσμον ποὺ ἔφευγε.

Ἡ στάση τοῦ Μακρυγιάννη στάθηκε ἀξιοπρόσεκτη. Ὅχι γιατί τὸ γράφει αὐτός, ἀλλὰ γιατί τὸ ἀποδεικνύουν τὰ γεγονότα. Πρῶτο, ὅτι πολλοὶ κατατάχτηκαν στὸ τμήμα του καὶ δεῦτερο, ὅτι τὸν ἐξέλεξαν πληρεξουσίου οὐς γιὰ τίς Ἑθνικὲς Ἐπαναστατικὲς Συνελεύσεις.

Ὁ Μακρυγιάννης γράφει γιὰ τοὺς πρόσφυγες ἀρτινούς: «Ἀφοῦ γυμνώθηκαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν, ὁ πατριωτισμὸς δὲν τοὺς ἄφηνε». Καὶ ὅταν ὁ Μακρυγιάννης ἀρρώστησε «οἱ καημένοι οἱ ἀρτινοὶ διακόνευαν καὶ πλέρωναν ἄνθρωπον κι' ἔρχονταν τόσες ἡμέρες δρόμον νὰ ἰδοῦνε τί κάνω. Τόση εὐγένεια εἶχαν σ' ἐμένα».

Τὰ βάσανα κι' οἱ ταλαιπωρίες τῶν ἀρτινῶν περιγράφονται μὲ μαῦρα χρώματα στὰ γράμματά τους, ποὺ ἔστελναν σὲ συγγενεῖς τους στὶς διάφορες πόλεις.

Νὰ μερικὰ ἀποσπάσματα:

«τῇ 14ῃ Ἰανουαρίου 1822, Κατούνα.

...μου γράφετε ἂν εἴμεσθεν ἐδῶ ἀσφαλεῖς, ἡμεῖς τὸ ἠξεύρομεν. Καὶ εἰς τοῦτο ἓνας Κύριος τὸ ἠξεύρει τὴν ἀσφάλειαν ἐδῶ... ἀπὸ Ἄρταν μᾶς ζητοῦν νὰ πηγαίνωμεν, ἐτοῦτοι δὲν μᾶς ἀφήνουν. Ἐκεῖ τὰ σπίτια μας καμένα... ὅτι χάνοντας τὴν κατάστασίν μας, ἐχάσαμε καὶ τὴν γνῶσιν μας. Ἡ φαιλιά μου βαρειά. Τὰ ἔξοδα μεγάλα... καὶ ὁ θεὸς ὤλεως εἰς ἡμᾶς ὅπου ἡ τύχη ὅλον μᾶς κατατρέχει. Καὶ μᾶς ἔρχονται οἱ θεϊκὲς πληγὲς ἢ μία κοντὰ τὴν ἄλλην καὶ δοξάζω τὸν Θεόν, ὅπου ὅλα ἂς πηγαίνουν, τὴν ζωὴν νὰ μᾶς φυλάξῃ καὶ τὴν τιμὴν ὅπου νὰ μὴν ἰδῶ τὴν χρυσὴν καὶ τὰ παιδιὰ μου εἰς σκλαβιάν, τὰ δὲ ἄλλα ὅλα ὑποφέρονται... δοῦλος σας καὶ ἀδελφὸς Γεώργιος Βράνης».

Καὶ ἄλλο:

«24 Ἰανουαρίου 1822. Κατούνα.

«...τὸν Δημήτρη μου... μὲ πρῶτον καλὸν ἱνκόντρον θέλω σᾶς τὸν στείλῃ, τὸ περισσότερον διὰ νὰ τὸν παιδεύετε νὰ γένῃ ἄνθρωπος, ὅτι χωρὶς διδάσκαλον ἓνα χρόνον καὶ ἔγινε τζῶρα. Μᾶς εὐρῆκαν καὶ τὰ βάσανα τὰ μεγάλα καὶ αἱ θλίψεις καὶ δὲν ἔχομεν καὶ ὄρεξιν νὰ τοῦ πέσωμεν ἀπὸ κατόπιν... βλέπω καὶ ἐδῶ τὴν ἀσυμφωνίαν καὶ ἀκαταστασίαν εἰς ὅλας τὰς ἀναγκαίας καὶ οὐσιώδεις ὑποθέσεις των ὅπου καὶ αὐτὰ μᾶς ἐπαπειλοῦν διὰ τοὺς σκοποὺς τῶν τουρκῶν ὅπου νὰ μὴν ἔχωμεν μίαν βεβαίαν ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς μας... ἔχομεν καὶ τὴν παντοτινὴν ὑποψίαν τῆς ζωῆς μας... νὰ πηγαίνωμεν εἰς τὴν Ἄρταν κατὰ τὸ παρὸν εἶναι κινδυνῶδες ὅπου καὶ ἐκεῖ οὔτε σπῆτι μῆτε κατάστασιν ἔχομεν καὶ τέλος πάντων εἰς κάθε περίστασιν πρέπει νὰ περικουλάρωμεν, καὶ νὰ εἴμεθα εἰς κίνδυνον ζωῆς καὶ σκλαβιάς, ὅλα δεινὰ... εἶναι σχεδὸν μῆνας ὅπου ἔστείλαμεν εἰς Ἄρταν ἀνθρώπους καὶ δὲν ἐγύρισαν νὰ μᾶς φέρουν καμμίαν ἀπόκρισιν καὶ φαίνεται ὅπου δὲν τοὺς ἀφήνουν, ὅπου αὐτὸ δὲν

δίδει καλὸν σημεῖον καὶ ὁ Θεὸς ὅπως γνωρίζῃ τὸ συμφερότερον διὰ ἡμᾶς ἃς κάμῃ... Ὁ Θεοχάρης ἐμεσολάβησεν εἰς τὸν καπετάν Γῶγον καὶ τὸν ἐπροσκύνησεν καὶ τὸ προσκύνημά του δείχνει προσωρινὸν καὶ ψεύτικον, ὥς ἀκούομεν βιάζον τὸν Θεοχάρην νὰ πηγαίνει τὴν φαμελιάν του μέσα εἰς Ἄρταν, τί ἔχει νὰ ἀποκάμῃ δὲν ἠξέυρω· παντοῦ εἰς ὅλα τοῦτα τὰ μέρη ὁ κόσμος τεταραγμένος· καὶ εἰς τὴν ἀρθανιτιάν ὅλην ἀνακατώματα πολλά... αὐτὸ τὸ ἀνακάτωμα τῆς ἀρθανιτιᾶς ἡμᾶς κάμνει καὶ στεκώμεθα ἰσχυροὶ κατὰ τὸ παρὸν ἀπὸ συμπεχέδες, ὅτι ἂν δὲν ἦτον τοιοῦτον ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἐκστρατεύσῃ διὰ τὰ ἐδῶθε... Γεώργιος Βράνης».

Τὰ γράμματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ Γεν. Ἀρχ. τοῦ Κράτους²², ἀπὸ τὸ φάκελλο Ἀσπ. Κροκίδα.

Αὐτὰ γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ γιὰ τοὺς ἀρτινοὺς πρὸς τοὺς ἀκολούθησαν.

Καὶ μέσα στὴν Ἄρτα· Μέσα στὴν Ἄρτα ὑπῆρχαν σωροὶ τὰ ἐρείπια. Ὁ-λες οἱ κεντρικὲς ἐκκλησιᾶς κήκαν²³. Τὰ δύο τρίτα τῶν σπιτιῶν ἦταν καμένα καὶ ἀπὸ πολλὰ ἔπσαν τὰ τοίχια κι' ἐκλείσαν τοὺς δρόμους. Κι' ὅσα ἦταν γερά, ἦταν μὲ σπασμένες πόρτες, γιὰ τὴν λεηλατήθηκαν.

Οἱ δερβίσηδες ἔψελναν τὸ «ἐκ Θεοῦ ἡ νίκη», στὰ τζαμιά πρὸς τὰ πολλὰ διασώθηκαν, γιὰ τὴν ἦσαν μέσα καὶ γύρω στὸ φρούριο. Τὸ τούρκικο πλῆθος κι' οἱ στρατιῶτες ἔσχύθηκαν στοὺς δρόμους γιὰ νὰ συλλάβουν καὶ ἐκτελέσουν τοὺς Ἕλληνες κατοίκους καὶ ἰδίως τοὺς ἄρχοντες. Ἀλλὰ βρέθηκαν μπροστὰ σὲ μιὰ ἔρημη πολιτεία. Ὅλοι εἶχαν φύγει. Καὶ ἡ ἀπογοήτευση τῶν τούρκων ἦταν ἀπέραντη.

Τὴν ἐπομένη ἡμέρα ἔγινε ἡ καθαίρεση τοῦ Ἰσμαὴλ Πασόμπεη, κατὰ τὰ συμφωνημένα μεταξὺ τῶν ἀλβανῶν καὶ τοῦ Χουρσίτ. Τὸν ὅρο αὐτὸ τῆς συμφωνίας οἱ τούρκοι τὸν τήρησαν. Τοῦ ἀφαίρεσαν τὴν οὐρᾶς²⁴ καὶ τὸν φυλάκισαν.

Ἡ ἱστορία τὴν ἀποσιώπησε

Ἡ μάχη τῆς Ἄρτας βάρυνε πολὺ στὴν ὅλη ἐξέλιξη τοῦ ἐθνικοῦ μας ἀγώνα. Ἀρχισε μὲ καλοὺς οἰωνούς, μὲ μιὰ συμμαχία πρὸς ἃν μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ, θὰ ἔδινε ταχύτερο τέλος στὴν ἐπανάσταση. Ἰσως λάθος χειρισμῶν πολιτικῶν, ὠδήγησε στὴ διάλυση τῆς συμμαχίας καὶ στο χάσιμο — σὲ τελευταία φάση — τῆς μάχης τῆς Ἄρτας. Τῆς μάχης, πρὸς ἡ ἐπίσημη ἱστορία τὴν ἀγνοεῖ, μὴ διαθέτοντας γι' αὐτὴν παρὰ ἐλάχιστες γραμμές, χωρὶς νὰ τὴν ἀξιολογεῖ.

Μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἄρτας, ὁ ἀγώνας ἀπὸ ἐπιθετικὸς ἔγινε ἀμυντικός. Δὲν ὑπῆρχαν δυνάμεις γιὰ μιὰ νέα ὀρμητικὴ ἐπίθεση σὰν αὐτὴ πρὸς ἣν ἔγινε στὴν Ἄρτα.

Σὲ λίγο ἔπεφτε τὸ κεφάλι τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Ἡ πτώση του ἀλάφρωσε τοὺς τούρκους λευτέρωσε τὴς δυνάμεις των καὶ τὴς ἔστειλαν πρὸς γιὰ νὰ παραβιάσουν τὴν διάβασιν τοῦ Μακρυνόρους.

Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς, χωρὶς βέβαια νὰ τὸ θέλει, βοήθησε τὴν ἐλληνικὴ ἐπανάσταση. Δίκαια λοιπὸν οἱ τούρκοι, ἐκεῖ πρὸς ἣν ἔθαψαν τὸ κεφάλι του, ἔβαλαν τὴν ἐπιγραφὴν (γιαφτά) :

«...ἀπέδειξε καὶ τὴν μυστικὴν συνωμοσίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἄπιστος καὶ προδότης, μετὰ τῶν ἀποστησάντων ἑλλήνων, ἀποστείλας μεγάλην ποσότητα χρημάτων εἰς Πελοπόννησον καὶ εἰς τοὺς Σουλιάτας, παρώρμησε δὲ τούτους νὰ ὀπλισθοῦν κατὰ τῶν τούρκων»²⁵.

Καὶ ὁ Mendelson - Bartholdy σωστὰ συμπέρανε: Στὰ συντρίμμια τῆς ἀλβανικῆς τυραννίας ἀναστήθηκε νικηφόρος ἡ ἐλληνικὴ ἐλευθερία.

Ἡ μάχη τῆς Ἑρτας τέλειωσε, ὁ ἀγῶνας τοῦ ἔθνους ὅμως συνεχίστηκε. Καὶ μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία, ἡ περιοχὴ τῆς Ἑρτας δὲν ἔπαψε νὰ συγκλονίζεται κάθε τόσο ἀπὸ ἐπαναστάσεις, μέχρι νὰ μπῇ κι' αὐτὴ στὴν ἐλεύθερη πατρίδα. Ὁ σπόρος ποὺ ἔσπειρε ὁ ἐθνικὸς στρατὸς τοῦ Δεσποτάτου, ἔδινε τοὺς καρποὺς του σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες, ἔβγαζε ἀσταμάτητα παλληκάρια καὶ καπεταναίους, μέχρι νὰ γίνῃ «ἐλληνικὸς». Καὶ βγάζει πάντα, ὅταν καταπατεῖται καὶ στραγγαλίζεται ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

- 1) Ὁ Ἰσμαὴλ Πασόμπης, ἄλλοτε ὑπὸ τὶς διαταγὰς τοῦ Ἀλῆ, ἦλθε σὲ σύγκρουση μαζὶ τοῦ. Κατέφυγε στον σουλτάνο καὶ ἔκανε ὅ,τι μπορούσε γιὰ νὰ τὸν στρέψῃ ἐναντίον τοῦ Ἀλῆ. Ὁ Ἀλῆς γιὰ νὰ ἡσυχάσῃ ἀπ' αὐτόν, ἔστειλε τρεῖς ἀνθρώπους του στὴν Πόλη νὰ δολοφονήσουν τὸν Πασόμπη. Ἡ ἀπόπειρα ἀπέτυχε καὶ οἱ δολοφόνοι ὠμολόγησαν ὅτι στάλθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλῆ. Αὐτὸ ἐξόργισε τὸν σουλτάνο. Ἀκολούθησε ἡ κήρυξη τοῦ Ἀλῆ σὰν φερμανλῆ. Καὶ πρῶτος ἀρχιστράτηγος τῆς κατὰ τοῦ Ἀλῆ ἐκστρατείας ὁρίστηκε ὁ Πασόμπης. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν μπόρεσε νὰ καταβάλῃ γρήγορα τὸν Ἀλῆ, ὁ σουλτάνος τὸν ἀντικατέστησε μὲ τὸν Χουρσίτ. Παρέμεινε ὅμως μὲ τὸν τίτλο τοῦ πασᾶ τῶν Γιαννίνων. Ὁ Χουρσίτ τὸν ἔστειλε στὴν Ἑρτα, μὲ διαταγὴ ν' ἀναλάβῃ τὴ διοίκηση τῶν ἐκεῖ δυνάμεων καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ στὰ Γιάννινα ὁ ὡς τότε διοικητὴς Χασάν. Ὁ Χασάν καὶ τὸ μῆμα του διαλύθηκαν στοὺς Κομτζιάδες καὶ μόλις κατάφερε νὰ σωθῇ γυρίζοντας στὴν Ἑρτα. Ὁ Πασόμπης ἀπότυχε νὰ περάσῃ τὸ Μακρινόροσ καὶ κλείστηκε κι' αὐτὸς στὴν Ἑρτα. Ἔτσι, ὅταν ἄρχισε ἡ μάχη τῆς Ἑρτας, ἦταν ἐκεῖ κι' ὁ Πασόμπης κι' ὁ Χασάν. Ὁ Πασόμπης τελικὰ καθαιρέθηκε καὶ φυλακίστηκε.
- 2) F. Rouqueville, «Ἱστορ. Ἑλλ. Ἐπαν.», Ἀθ. 1890, τ. Γ', σ. 190—1, Π. Ἀραβαντινοῦ «Χρονογραφία τῆς Ἡλείου», 1856, Α', σ. 355—6.
- 3) I. Φιλήμονος «Ἱστ. Λοκίμων Ἑλλ. Ἐπαν.», 1861, τ. Α', σ. 291—2, Χριστ. Περραιβοῦ «Πολεμ. Ἀπομν.», ἔκδ. Τσουκαλᾶ, 1956, σ. 70.
- 4) Γιὰ τὴ μάχη τῆς Ἑρτας ἔγινε ἐπιλογὴ στοιχείων ἀπὸ: «Ἀπομνημονεύματα» Μακρυγιάννη, ἔκδ. 1957, σ. 47—63, F. Rouqueville, ὁ.π., τ. Γ', σ. 190—201, Α. Κουτσοῦνα «Γεν. Ἱστ. Ἑλλ. Ἐπ/σεως», 1863, τ. Β', σ. 156—170, Τάκη Λάππα «Ἀπομνημονεύματα Ἀθ. Λιδωρίκη», Ἰωαν. 1955, σ. 34—35, Ἰω. Φιλήμονος «Ἱστ. Λοκ. περὶ Ἑλλ. Ἐπαν.», 1861, τ. Α', σ. 291—300, Χριστοφ. Περραιβοῦ «Ἀπομν. Πολεμικά», 1956, σ. 70 ἐπ., Σπυρ. Τρικούπη «Ἱστ. Ἑλλ. Ἐπαν.», τ. Β', σ. 88—93.
- 5) Κατὰ τὸν Rouqueville οἱ ἐπιτεθέντες στὸ Μαράτι τοῦρκοι ἦταν. 800.
- 6) Ὁ Φιλήμων γράφει πῶς ἡ ἀποστολὴ ἔγινε πρὶν ἔρθοιν οἱ ἑλληνες ἀπὸ τὸ Πέτα στὸν αἰ - Λιά.
- 7) Ἀπὸ τὸ προάστειο αὐτὸ ονομάστηκε κι' ἡ ζωοπανήγυρις «Μουχούστι». Ἄν καὶ ἡ θέσις τοῦ πανηγυριοῦ ἄλλαξε ἀπὸ τότε πολλὰς φορὰς, ὅμως τὸ ὄνομα τῆς πανήγυρις δὲν ἄλλαξε. Οἱ ντόπιοι ἐξακολουθοῦν νὰ τὴ λένε «Μουχούστι».
- 8) Ἡ Ὁδηγήτρια καὶ οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι βρίσκονται στὴ δυτικὴ πλαγίᾳ τῆς Περάντης, τοῦ βουνοῦ τῆς Ἑρτας. Οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι εἶναι ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ στάδιο καὶ ἀριστερὰ καθὼς πάμε στὴν I. M. Κάτω Παναγιᾶς. Ἡ Ὁδηγήτρια εἶναι βορειότερα ἀπὸ τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους καὶ πλησιέστερα πρὸς τὴν Ἑρτα.
- 9) Τὸ σαράϊ ἦταν νοτιοδυτικὰ τῆς Παρηγορητισσας, κοντὰ στὸ προαύλιο τοῦ σημερινοῦ 1ου Δημοτικοῦ Σχολείου.

- 10) 'Η Κούλια της Μητρόπολης, πού σώζονται καί σήμερα τὰ ερείπιά της, ἦταν δυτικά τῆς 'Οδηγήτριας. 'Αλλά ἐνῶ ἡ 'Οδηγήτρια ἦταν στήν πλαγιά τοῦ βουνοῦ, ἡ Κούλια ἦταν μέσα στά χτῆματα. 'Από τήν Κούλια οἱ τοῦρκοι χτυποῦσαν τοὺς Ἕλληνες πού κατέβαιναν ἀπὸ τὸν ἅϊ - Λιά πρὸς τὴν 'Οδηγήτρια. Λαθεμένα ὁ Βλαχογιάννης ὑποσημειώνει στὰ «'Απομνημονεύματα» πὼς ἡ Κούλια ἦταν στήν Μητρόπολη. 'Ἦταν οὐ χτῆμα (περιβόλι) τῆς Μητρόπολης πού καί σήμερα ἀκόμα λέγεται Δεσποτικό.
- 11) Τὰ γύφτικα ἄρχιζαν ἀπὸ τὴ σημερινὴ πλατεῖα Σκουφᾶ καί ἔφταναν στὸ Μουχούστι.
- 12) Τὸ γαλλικὸ προξενεῖο (κονσουλάτο) ἦταν στὸ μεγάλο κτίριο πού βρισκόταν δυτικά τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Θεοδόρας. Λέγεται πὼς ἦταν ἄλλοτε τὸ ἀνάκτορο τῶν Δεσποτῶν τῆς 'Ηπείρου. Γκρεμίστηκε πρὶν λίγα χρόνια καί στὴ θέση του σήμερα εἶναι τὸ γυμνάσιο θηλέων.
- 13) F. Pouqueville, β.π., σ. 195.
- 14) 'Ἡ οἰκία τοῦ Πάνου Κομπότη σώζεται καί σήμερα, ἔκτος ἀπὸ τὴν πρόσοψή της. Εἶναι τὸ μεγάλο κτίριο δίπλα στήν 'Αγορὰ. Τράπεζα. Σ' αὐτὸ τὸ κτίριο ἦταν ἐπὶ Κατοχῆς Καρναμπινάρι, ἦταν ἡ Χωροφυλακή, πέρασαν Γερμανοί, ἀντάρτες κλπ. Μετὰ τὸ 1950 χρησιμοποιεῖται γιὰ ἰδιωτικὸ γυμνάσιο καί φροντιστήριο.
- 15) 'Ἡ θέση τῆς Ντογάνας δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη. 'Αλλοι, ἀπὸ τοὺς γερόντους, τὴν τοποθετοῦσαν στὸ σημερινὸ κιν/φο Ρέξ, ἄλλοι στήν κεντρικὴ ἀγορὰ (ὁδὸς Σκουφᾶ), ἐκεῖ πού εἶναι σήμερα οἱ οἰκοδομὲς Παπακώστα καί Κατσούλα.
- 16) Τὸ ἀγγλικὸ προξενεῖο ἦταν στήν τότε οἰκοδομὴ Μπόρου καί σήμερα Κλινικὴ Γαρουφαλιά, ἀπέναντι ἀπ' τὸ ξενοδοχεῖο «'Αμβρακία».
- 17) 'Ἡ ἀγιά - Σωτήρα δὲν ὑπάρχει σήμερα. 'Ἦταν κοντὰ στὸ ἀγγλικὸ προξενεῖο, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ στρατηγοῦ Ζέρβα, στήν ὁδὸ Πριοβόλου, κι' εἶχε γύρω κελλιά.
- 18) Τὸ σπίτι τοῦ Παπαδόπουλου ἦταν μᾶλλον στὸν σημερινὸ ἀνθῶνα τῆς κεντρικῆς πλατείας.
- 19) Καμμιά σίγουρη πληροφορία μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχω γιὰ τὸ πού ἦταν τὸ σπίτι τοῦ Μακρυγιάννη. Κάποιος μοῦ εἶπε πὼς ἦταν δίπλα στὸν ἅγιο - Κωνσταντῖνο, ἐκεῖ πού εἶναι σήμερα ἡ οἰκοδομὴ 'Ελενῆ. Κολιάτσου. Θὰ σινηχίσω τὴν ἔρευνα.
- 20) I. Φιλήμονος, β.π., σ. 291—2.
- 21) Γιὰ τίς λεπτομέρειες τῆς αὐτοστολῆς τοῦ Ταχίρ 'Αμπάξη γράφουν ὅλες σχεδὸν οἱ ἱστορίες.
- 22) Τὰ ἔθεσε ὑπ' ὄψιν μου ὁ συμπατριώτης ἐρευνητὴς κ. Κων/νος Διαμάντης, πρὸ ἐτῶν. Δὲν γνωρίζω ἂν ὡς σήμερα δημοσιεύτηκαν καί ἄλλοι. 'Ο φάελλος 'Ασ. Κροκίδα ἔχει στὰ Γ'ΑΚ ἀριθμὸ 190.
- 23) Στὸ «Δοκίμιο περὶ "Αρτης» τοῦ Σεφ. Ξενόπουλου ἀναγράφονται λεπτομερῶς οἱ ἐκκλησιᾶς πού κήρυξαν.
- 24) Οἱ τοῦρκοι πιασάδες διακρίνονταν στὸν βαθμὸ, ἀνάλογα μέ τίς ἵππουρίδες πού ἔφεραν. Γιὰ τὴν καθαίρεση κλπ.: Pouqueville, β.π., σ. 201.
- 25) Δ. Ζώτου «'Η δικαιοσύνη εἰς τὸ Κράτος τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ, 1938, σ. 147.

ΑΛΕΞ. Χ. ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΗΠΕΙΡΟΥ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΟΥ '21

Ἡ ἱστορικὴ διερεύνησις γιὰ τὸ ἀποδείξει ἂν καὶ σὲ ποιά ἔκτασι, συμμετέσχε ἡ Ἠπειρος στὸν κοσμοξάκουστο Ἀγῶνα τοῦ Ἑθνους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσί του, περιλαμβάνει αὐτὴν ἀδιαίρετη στὰ φυσικά της σύνορα, ποὺ τὰ προσδιορίζει ἡ ἐθνολογικὴ της σύνθεσις. Ἄν γίνεται διάκρισις καὶ ἀναφορὰ σὲ Νότιο (ἐλεύθερη) καὶ Βόρειο (ἀλύτρωτη), γίνεται μόνο καὶ μόνο γιὰ τὸ ἀποδείχθῃ ἀκριβῶς ὅτι οὔτε ἡ Βόρειος ὑστέρησε σὲ θυσία αἵματος καὶ σὲ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀντίστασιν τὸ Ρωμαϊκὸ αὐτὸ πού κατεργάσθη, ὅπως λέει ὁ ραψωδὸς τῆς Ἀληπασιάδος Χατζῆ Σεχρέτης, ποὺ ἤξαιρε καλὰ τοὺς πόθους τῶν βορείων Ἠπειρωτῶν.

Εἶναι ἄλλο ζήτημα, συναφὲς μὲ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῶν μεγάλων Δυνάμεων Ρωσίας, Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας καὶ διότι ὁ νέος Ἑλληνισμὸς ἀπόκαμε, ἀπόστασε, ὑστερα ἀπὸ πολυαίμακτες θυσίες ἐννέα ἐτῶν, ποὺ δὲν ἐπραγματοποιήθηκε ἡ Μεγάλη Ἰδέα νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλοι οἱ ἀγωνιζόμενοι Ἕλληνες σὲ μιὰ ἐλευθερωμένη Ἑλλάδα.

Ἔτσι τὸ ὄνειρο τοῦ Εὐγεν. Βούλαρη¹, ποὺ εἰσηγήθηκε πρῶτος στὰ σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων, πραγματοποιεῖται στὶς διαστάσεις τοῦ κουρασμένου ἑλληνισμοῦ, στὰ ὅρια τοῦ Δομοκοῦ, ἔπειτα στὴ Μελόυνα καὶ τὸν Ἀραχθὸ κ.ο.κ.

Πλῆθος βορείων Ἠπειρωτῶν, ἀτελισμένοι διότι τόσοι ἀγῶνες πῆγαν χαμένοι γιὰ τὴν ἰδιαίτερη τους Πατρίδα, ἄλλοι ἀμνηστευμένοι ἐπιστρέφουν στὶς προγονικὲς ἐστίες, ἄλλοι θοῖσκουν κάποιον πόρον ζωῆς στὴ μικρὴ ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ἄλλοι πάλι παίρνουν τῶν ὁμηριῶν τους γιὰ τὴν Ξενιτεία, ὅπως ὁ Εὐαγγέλης Ζάππας κ.ἄ.

Ἀποτραβηγμένοι πολεμιστὰὶ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ θυμηθοῦν τὸ ἱστορικὸ τραγούδι τους ποὺ τὸ ἐφκίαξαν στοῦ πολέμου τὸν ἀχὸ ἢ στὸ ξετύλιγμα τῶν ἀναμνήσεών τους, σὲ ὥρες εἰρηνικὲς στὰ πληρωμένα τους γεράματα. Καὶ τὸ τραγούδι αὐτὸ ἐξιστορεῖ τις τραγικὲς μέρες τῶν ἐγκλείστων στὴν πολιορκημένα Ἀθήνα, ἢ τὸν ὀλέθριο θέρο τῶν Ἱερολοχιτῶν τοῦ Δραγατσάνιου, ὅπου παντοῦ συμμετεῖχαν αὐτοὶ οἱ βόρειοι Ἠπειρωτὰι²

Α' Ἡ Ἠπειρος σαλπίζει πρώτη τὴν Ἀνάστασι τοῦ Γένους

Ἀπὸ τὸ 1481 ἀρχίζουν κρούσεις κατὰ τοῦ Τούρκου δυνάστου. Ὁ βορειοηπειρωτικὴς καταγωγὴς Κροκόδειλος Κλαδᾶς ὁρμᾶται ἀπὸ τὴ Μάνη καὶ συμπολεμεῖ μὲ τὸν Ἰωάννη Καστριώτη ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἐφθασαν στὸν Αὐλῶνα καὶ ἀπὸ κει

1) Φάνη Μιχαλοπούλου, Μοσχόπολις, αἱ Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν Ἀθῆναις 1941 σελ. 18.

2) Ἀλεξ. Χ. Μαμμοπούλου, Ἠπειρος, τόμ. Β' Ἀθῆναι 1964, σελ. 55—56, 63—64.

κατεβαίνουν στη Χειμάρρα, σπείροντας τὸν ὄλεθρο, ἐναντίον τῶν Τούρκων. Μὲ τὴν ἀπόβασιν τοῦ Κλαδᾶ ἐξηγέρθησαν οἱ ντόπιοι Χειμαρριῶτες καὶ κατέλαβαν τὸ κάστρο τῆς Χειμάρρας καὶ τὸ Σωπότι³.

Στὰ 1486 ὁ Σουλτᾶνος γιὰ νὰ ὑποτάξῃ τοὺς Χειμαρριῶτες ἔστειλε μὲ τὸν τίτλο τοῦ Σαντζάκμπεη τὸν ἐξομῶτη Ἀριανίτη, τὸν ὁποῖον αὐτοὶ ἐσκότωσαν καὶ ἄρχισαν καὶ πάλιν τὴν ἐξέγερσιν. Ἡ ἐπαναστατικὴ κίνησις ἐξαπλώνεται στὶς περιφέρειες Δελβίνου, Ἀγίων Σαράντα καὶ τὴν ἐσωτερικὴ Ἀλβανία καὶ κρατᾷ ὥς τὰ 1492. Ὁ Σουλτᾶνος Βαγιαζήτ ἀναγκάζεται νὰ δεχθῇ τὰ προνόμια τῆς Χειμάρρας⁴.

Στὰ 1494 πάλιν οἱ Χειμαρριῶτες ὑποκινοῦνται ἀπὸ τὸν Κάρολο 8ο τῆς Γαλλίας, πὺν εἶχε καταλάβει τὴ Νεάπολιν τῆς Ἰταλίας⁵.

Στὰ 1537 ὁ Σουλτᾶνος Σουλεϊμᾶν ὁ Νομοθέτης θέλησε νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ὄνειρό τῶν προκατόχων του, νὰ διαπεραιωθῇ στὴν Ἰταλίαν διὰ τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ καὶ νὰ χτυπήσῃ μὲ τὴν εὐκαιρίαν τὴ μόνιμην φωλιὰ ἀντιστάσεως τῶν Ἀκροκεραυνίων, τῇ Χειμάρρᾳ. Ἐξαπέστειλε ἐναντίον τους τὸν ἐξομῶτη συντοπίτη τους Ἀγιάζ Πασιᾶ, πὺν ἤξαιρε τὰ κρησφύγετά τους, γιὰ νὰ τοὺς θγάλλῃ, μὰ πάλιν ἀπέτυχε καὶ οἱ Χειμαρριῶτες ἀπέδειξαν πόσο ἀσθενὴς ἦταν ὁ «Κανὼν» τοῦ Νομοθέτου, ὅτι «ὁ υἱὸς τοῦ ραγιά, πρέπει νὰ εἶναι ραγιάς»⁶.

Στὰ 1566 οἱ Χειμαρριῶται ἐξεγείρονται καὶ πολεμώντας στὰ Ἀκροκεραυνία τρέπουν εἰς φυγὴν τὸν Πιαλῆ Πασιᾶ⁷.

Νέα ἐπανάστασις κάνουν οἱ Χειμαρριῶται στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου⁸.

Τὸ 1684 οἱ Χειμαρριῶται ὑποκινοῦνται σὲ ἐπανάστασιν ἀπὸ τὸν Μοροζίνι, τρέπουν εἰς φυγὴν τοὺς Τούρκους⁹.

Τὸ 1690 ἡ ἀνυπότακτὴ Χειμάρρα σηκώνει καὶ πάλιν κεφάλιν μὲ τὴν ὑποκίνησιν τοῦ Μοτσενίγου¹⁰.

Τὸ 1767 οἱ Χειμαρριῶται κάνουν ἀνταρσία ὑποκινούμενοι ἀπὸ τὸν μοναχὸ Στέφανο γιὰ νὰ φτάσωμε στὰ Ὀρλωφικά τοῦ 1770¹¹, ὁπότε συναγείρονται ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρου μὲ τὴν Νίβιτσα Μπούμπαρη καὶ τὸν Ἀϊ - Βασίλην.

Τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιστάσεως μεταφέρεται ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Χειμάρρας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἠπείρου. Αὐτόνομες κοινότητες, τὸ Χόρμοβο, ἡ Λέκκλη, τὸ Κάτω Λάμποβο (τοῦ Ζάππα) ἀντιστέκονται στὸν Ἀλῆ Πασιᾶ (1744—1822), Τοῦρκο γιὰ Τοῦρκο, βοηθοῦν τὸν Ἀχμέτ Κούρτ Πασιᾶ τοῦ Βερατίου ἐναντίον τῶν σχεδίων ἐπικρατήσεως τοῦ Τεπελενιώτου¹².

Μόνον τὸ Χόρμοβο διέθετε πεντακόσια ντουφέκια μὲ ἄξιον ἀρχηγὸ τὸν Καπετάνιο Τσαοὺς Πιρίφτη¹³, πὺν τὸ δημοτικὸ τραγούδι τῆς περιοχῆς ἐθροήνησε τὸ θάνατό του ἐπάνω στὴν πυρά.

Ὡ Τσαοὺς, ὦ ἀστέρι, ὦ φῶς!¹⁴.

3) Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1962, σελ. 45, 112.

4) Historia e Shqipërisë, I. Tiranë, 1959, σελ. 318.

5—6) Historia e Shqipërisë, σελ. 321, 352.

7—8) Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, σελ. 118—9.

9—11) Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, σελ. 128, 9, 165, 201, 206—7, 310, 329, 391—2, 457—8, 491.

12) Ὁ Ἀλῆ Πασιάς κατήγετο ἀπὸ τὸ χωριὸ Μπετσιόσι τῆς ἐπαρχίας Τεπελενίου. Ὑἱοὶ Μπετσισινοῦς ἀντὶ Τεπελενλῆς.

13) Σπ. Ἀραβαντινοῦ, Ἱστορία Ἀλῆ Πασιά, τοῦ Τεπελενλῆ, Ἐν Ἀθήναις 1895, σελ. 8.

14) Ἀλ. Χ. Μαρμπούλου, Ἡπείρος, τόμ. Β' ἐν Ἀθήναις 1964, σελ. 17.

Ἡ ἐπίθεσις τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἀλῆ Πασιᾶ ἔγινε μὲ μ π α μ π ε σ ι ᾶ¹⁵ τὸ 1788 ἐναντίον τοῦ Χορμόβου, τὸ ὁποῖον καὶ κατέστρεψε καὶ ἐσκόρπισε τὰ γυναικόπαιδα στὴ Σαλαῶρα καὶ τὸ Βουθρωτὸ καὶ ἀπὸ καπετανοχωρίτες τοὺς μετέβαλε σὲ ζευγίτες.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ μυθολογούμενα γύρω ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασιᾶ, τὴ μεγάλη αὐτὴ φυσιογνωμία τοῦ Βαλκανικοῦ χώρου τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα, εἶναι καὶ ὁ μῦθος γιὰ τὴν ἐκδίξησι πού ἔκαμε μὲ τὸ μαρτυρικό θάνατο στὸν ἡρωϊκὸ ἀρχηγὸ τῶν Χορμοβιτῶν, ὅτι τάχα ὁ Τσαοὺς Πρίφτης εἶχε ἐρωτικές σχέσεις μὲ τὴ μάνα τοῦ Ἀλῆ, τὴν περίφημη Χάνω¹⁶. Τέτοιες σχέσεις οὔτε τοῦ τύπου τὰ ἔθιμα τίς σιγῶναν, ἀλλ' οὔτε ὁ λαὸς πλέκει τραγούδια ἡρωϊκὰ σὲ ἀνθρώπους στιγματισμένους μὲ ἀτιμωτικές πράξεις. Ὁ Χατζῆ Σεχρέτης δίνει καὶ πάλι τὴν μόνη καὶ ἀληθινὴ ἐξηγήσει λέγοντας γιὰ τοὺς Χορμοβίτες:

«Στὴ μέση, στὴν Ἀρβανιτιὰ νὰ σηκωθοῦν γυρεῦν
Στὴν μέση στὴν Ἀρβανιτιὰ κεφάλι νὰ σηκώσουν
μὴδὲ χαράτσι τῆς Τουρκιάς θαρρεῦν νὰ μὴ δώσουν
γιατ' ἔχουν χρόνους ἀπειρῶν, κανένα δὲ σαϊτίζον
μὴδὲ σπαῖν στὴν πόρτα τους καθόλου δὲ γνωρίζουν¹⁷.

Σπίθες ἀπὸ τὴ φωτιὰ τοῦ Χορμόβου θὰ συναντήσωμε στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, Χορμοβίτες μεμονωμένους ὀπλαρχηγούς καὶ σῶμα Χορμοβιτῶν.

Κε φ ἄ λ ι σ η κ ῶ σ α ν καὶ ἄλλες δυὸ κοινότητες ἡρωϊκῆς τοῦ Δελβίνου, ἡ Νίβιτσα καὶ ὁ Ἀϊ - Βασίλης. Κι αὐτὲς κατὰ τὸ Χατζῆ Σεχρέτη:

Μὴδὲ χαράτσι θέλουνε στὴν Πόλη νὰ πληρώσουν
μὴδὲ τὴν Πόλη ξαίρουνε, μὴδὲ καὶ τὸ Ντοβλέτι.

Τὴν ἀνοίξι τοῦ 1798, Μεγάλη Ἑβδομάδα, συνεννοημένος ὁ Ἀλῆ Πασιᾶς μὲ τὸ Γάλλο ἀρμυρστὴ τῆς Κερκύρας GENTILI, στέλλει τὴν ἀρμάδα του καὶ ἀποδιβάξει δυνάμεις στὸ μικρὸ λιμανάκι Λούκοβο, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κασσιώπη, καὶ ἐνῶ ὁ κόσμος ἦταν στίς Ἑκκλησίες, ἐπιτίθεται, σφάζει, αἰχμαλωτίζει καὶ πυρπολεῖ τὴ Νίβιτσα καὶ τὸν Ἀϊ - Βασίλη ὥστερα ἀπὸ γενναία ἀντίστασι τῶν κατοίκων.

Τὸ ἀντιστασιακὸ τραγούδι τῆς περιοχῆς ἀναφέρεται στὸ ἱστορικὸ περιστατικὸ καὶ ἀνεβάξει τὸ στρατὸ του σὲ δώδεκα χιλιάδες πού κυκλώνουν τὰ δυὸ μεγαλοχώρια.

«Στὰ (χίλια) ὀκτακόσια¹⁸
παραγγέλλει ἡ πόρνη, ὁ Μεμούσης¹⁹.

- Ἀλῆ Πασιᾶ! Σήνω καὶ ἔλα
γιατὶ σήκωσε κεφάλι ὁ ραγιαῖς.
- Προσκόνα ἐρημέ Ἀϊ - Βασίλη!
- Δὲν προσκυνᾶμε ὅσο βαστᾶμε.
- Τὶ θαρρεῖς, Ἀλῆ Πασιᾶ;

15) Μπαμπεσιᾶ = Πά μπέσ' = χωρὶς πίστι, ἀπιστία.

16) Χά ν κ ω, τὸ ὄρθον καὶ ὄχι Χά μ κ ω. Δὲν εἶναι κυριώνιμο, ἀλλὰ τίτλος τιμῆς καὶ σεβασμοῦ πού ἀπονέμεται σὲ Μουσουλμανίδες, Σεβαστή, Δέσποινα, Κυρά. (Fjalor i gjuhës Shqipe. Tirane 1954, σελ. 163).

17) Ἀλεξ. Χ. Μαρμπούλου, Ἡπειρος, τόμ. Β' σελ. 15.

18) Ὁ λαϊκὸς ποιητὴς ἀγαπᾷ τὴ γενικότητα. Παραλείπει τὴ χιλιάδα καὶ στοργυγυλεύει ἀντὶ τοῦ ὄρθου 1798.

19) Εἶναι ἄγνωστος ὁ πράκτωρ αὐτοῦ τοῦ Ἀλῆ, πού φιλοδορεῖται ἀπὸ τοὺς ἥρωας μὲ τὴν ὑβρεολογία.

Μήπως είμαστε κοπέλλες απ' την "Αρτα
κι αγόρια 'Αργυροκαστρίτικα"²⁰
γιὰ νὰ παίξῃς ἐσὺ μαζί τους τίς νύχτες;»

"Αστρα κομμένα ἀπὸ τὴν ἀντίστασι τῆς Νίβιτσας καὶ τοῦ "Αἰ - Βασίλη θὰ συναντήσωμε σ' ὅλη τὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης εἰσέβαλε μὲ τὸν ἀναμμένο δαυλὸ στοῦ μοναδικό του χέρι, ὥς τὴν Πελοπόννησο.

Σπίθες ἀπὸ τὴν ἄσθησι καὶ ἀσείγαστη φωτιά τῆς Χειμάρρας θὰ ἰδοῦμε στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνος, ὅπου μὲ προέξαρχο τὸν Ἀρχηγό τους Σπύρο Μίλιο πὺν καὶ μὲ τὴν πέννα καὶ μὲ τὴν πάλα, στάθηκαν ἀπὸ τοὺς πρῶτους στὰ πεδία τῶν συγκρούσεων καὶ ἱστόρησαν μὲ τὰ ἔργα τους τὴ χιλιὰκριθι λευτεριά αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Καὶ ἔρχεται τὸ Σούλι. Ἀπὸ ζύμη τῆς Χειμάρρας καὶ ἀπὸ Νταγκλῆδες τῆς Πρεμετῆς καὶ Φράσαρης καὶ ἀπὸ ἄλλα καρτερόψυχα στοιχεῖα πὺν εἶχαν ἀνοίξει λογαριασμοὺς μὲ τὴν ἐπίσημη ὀθωμανικὴ ἐξουσία, καὶ μὲ τοὺς ἐντόπιους τυράννους, ἀγάδες καὶ μπέηδες, σχηματίζεται τὸ Σούλι, στὰ βράχια τοῦ βουνοῦ Κουρίλα, τ' ἀπρόσιτα καὶ τ' ἄλλα Σουλιοτόβουνα πάνω ἀπὸ τὸν Ἀχέροντα. Στὸ Σούλι ἔγινε ἡ φυσικὴ ἐπιλογὴ ἀπ' ὅλες τίς φάρες ὅλων τῶν μερῶν τῆς Ἡπείρου, μὲ τὴν εὐρύτερη γεωγραφικὴ τῆς ἔννοια, ἀπὸ ἀνυπότακτα στοιχεῖα πὺν δημιούργησαν μία δική τους κοινωνία ἡρώων σμειγόντας τίς ρίζες τους καὶ θάμπωσαν μὲ τὰ κατοπινὰ τους κατορθώματα τὸν κόσμο. Στὴν πρωτόγονη καὶ πρωτότυπη αὐτὴ Πολιτεία τοῦ Σουλίου, δὲν ὑπῆρχαν κοινωνικὲς διακρίσεις, παρὰ ὑπέρατα κοινωνικὴ διάκρισις ἦταν ἡ παλληκαριά καὶ ἀξία καὶ οἱ κιοτῆδες (οἱ δειλοὶ) στιγματίζονταν ἀπὸ τὴ γενικὴ περιφρόνησι μὴ βόρσκοντας οὔτε γυναικεία κλίνη.

«Ὁ ἐμὸς κάλαμος, γράφει ὁ Πονκεβίλ, θὰ ἀποκαλύψῃ ἐκείνους ἐκ τῶν πτωχῶν ποιμένων, τοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλὰς θὰ κηρύξῃ εἰς τὸ μέλλον πρῶτους αὐτῆς ἐλευθερωτάς»²¹.

Ἀπὸ τὸ 1790, κυρίως, μέχρι τὸ 1803 ἐπολέμησαν οἱ Σουλιώται μὲ τρόπο ἀπαρδειγμάτιστο, κατὰ ἐχθροῦ πανισχύρου, ἀνεγνωρισμένου σὲ διεθνή κλίμακα, κατὰ ἐχθροῦ τοῦ ὁποίου τὴ φιλία καὶ τὴ συμμαχία ἐπεζήτησαν ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία, ἡ Ρωσία, ὅταν τὰ ἐκάστοτε συμφέροντα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τῆς ὁποίας τὴν κυριαρχία ἀμφισβήτησαν στὸν στρατηγικὸ χώρο τῆς ὑποδουλωμένης Ἑλλάδος. Ἐπολέμησαν κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασῆ, πὺν ἐπὶ δεκαετηρίδες συνεχώνευσε τὰ τότε γνωστὰ πασιαλίκια Ἰωαννίνων, Δελβίνου, Βερατίου, Σκόδρας σὲ μιὰ ἡμιανεξάρτητη ἡγεμονία ἀπὸ τὴ Σκόδρα μέχρι τὴ Ναύπακτο. Ἐπολέμησαν μόνον, σχεδὸν ἀβοήθητοι, χωρὶς ἐλπίδα βοηθείας ἀπὸ κανέναν, ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμον τῆς Βαλκανικῆς, στὰ ὄρεινά τους κρησφύγετα, «κλεισμένοι ὄντες, ὅπως λέγει ὁ Περγαῖβός, εἰς τὰ βουνὰ καὶ σκορπισμένοι ἔνθεν κακεῖσε μὴ ἡμεῖς εἰξεύραμεν τί ἐγίνετο εἰς τὸν κόσμον, μήτε ὁ κόσμος εἴξευρεν τί ἡμεῖς ἐκάμνομεν»²². Ἐπολέμησαν πότε νικηταὶ καὶ πότε ἡττώμενοι, ἀλλὰ πάντοτε μὲ συνθήκας κατὰ ἐχ-

20) Ὑπαινιγμὸς στὴν Παιδερεσία, πὺν ἦταν διαδεδομένη μεταξὺ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀγάδων τοῦ Ἀργυροκάστρου.

21) Histoire de la regeneration de la Grèce, 1824, ἑλλ. μετάφρασις Ε. Ζύγουρα, τόμ. Α' σελ. 101.

22) Χριστοφ. Περγαῖβος, Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας. Ἐν Ἀθήναις 1857 (ἔκδοσις Ἀπαντα Χρ. Περγαῖβος, Ἀθήναι 1956, σελ. 25).

θρῶν δεκαπλασίον ἴσης γενναιότητος μ' αὐτούς, μετὰ τὰ μαχητικώτερα καὶ ἐμπειρώ-
τερα ἀλβανικά στρατεύματα, ἐπὶ ὅσον χρόνον ἐκράτησε ἔπειτα ὁ Ἀγὼν γιὰ τὴν ἐλ-
ληνικὴ ἀνεξαρτησία. Ἐπολέμησαν ἐπὶ τέλους οἱ ὁρῶντες αὐτοὶ Ἡπειρώται καὶ ἐναν-
τίον αὐτῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας καὶ ἐκήρυξαν τὸν πόλεμον ἐναντίον της,
ὅταν ἔλαβαν μόνοι, ἀποφασιστικοί, ἀντίδοι τοῦ μεγάλου σκοποῦ τῆς Φιλικῆς Ἐται-
ρείας, τὴν ἡρωϊκὴ ἀπόφασιν νὰ φύγουν στοὺς Βαρειάδες ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν
Ἰωαννίνων, τὴν ἀξιωματικὴν ἡμέραν τῆς 6ης Δεκεμβρίου τοῦ 1820, ὅταν τὸ
στρατόπεδον αὐτὸ δὲν τὸ διοικοῦσαν οἱ ἐπὶ πασιὰδες ἀποτυχόντες πολιορκηταὶ τοῦ
Ἀλῆ, ἀλλὰ ὁ πολυμήχανος καὶ ἐμπειρότατος Χουρσίτ Πασιάς.

Κατὰ δίκαιη ἱστορικὴ κρίσιν ἡ ἡμέρα αὕτη εἶναι καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐ-
παναστάσεως. Ὅτι οἱ σκοποὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας δὲν ἦσαν γνωστοὶ στὸ Σούλι
ἢ ὅτι ἂν ἦσαν γνωστοὶ δὲν ἐπηρέασαν τίς ἀποφάσεις του, προκύπτει ἀπὸ τὸ Δ' ἄρ-
θρον ἐνὸς σχεδίου τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, πὺν διασώζει ὁ Φιλήμων καὶ πὺν σ' αὐτὸ
προτείνεται νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Ἡπειρον ὁ Χ. Περγραιδὸς «ἐπειδὴ εἰς τὴν Ἡπειρον
εἶναι ἔτι ἀνήκουστοι τοῦ Ἐναγγελίου»²³.

Καὶ μεταβαίνει ὁ Περγραιδὸς καὶ γίνεται ὁ πολιτικὸς νοῦς, ὁ διπλωμάτης, ὁ πο-
λεμικὸς συντάκτης, ὁ κήρυκας τοῦ Ἐναγγελίου. Ἀλλὰ γιὰ τὴν πανελλήνια αὕτη ἀπό-
φασιν τῶν Σουλιωτῶν μαρτυρία προσφέρει καὶ ὁ Πουκεβίλ.

«Ἐν τινι ἐν Σουλὶ τῇ 6ῃ Φεβρουαρίου 1821 γενομένῳ συμβουλίῳ, γράφει, συ-
νῆλθον καὶ ἀπεφάσισαν νὰ ὑποτάξωσι τὴν τυραννίαν εἰς τὸν θρόνον τῆς ἀνεξαρ-
τησίας. Ἀπεφάσισαν νὰ διασκορπισθῶσι καὶ ὑποκινήσωσι τὰ χωρία τῆς Ἑλλάδος»²⁴.

Ἀλλὰ ἥδη ἡ τύχη εἶχε κριθῇ. Ἡ ἀνάστασις τῆς Ἑλλάδος εἶχε περάσει ἀπὸ τῆ
γενικῆ δοκιμῇ τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποδείξει ὅτι ὁ Τοῦρκος δυνάστης δὲν ἦ-
ταν ἀνίκητος. Χειμάρρα, «Αἱ - Βασίλης, Νίβιτσα, Χόρμωδο, Δέκλι, Λάμποδο, Σού-
λι, Πάργα, ἐστὶς ἀντιστάσεως, προμαχῶνες τῆς ἐλευθερίας μετὰ κοινὴν παρονομασί-
τὸν χριστιανισμό, τὴ γλῶσσα, τὰ ἥθη, τὰ ἔθνη, συνείδησι κοινῆς καταγωγῆς. Τί ἄλ-
λο παρὰ συνείδησι ἐθνικῇ ἀποτελοῦν αὐτά; Ἐπὶ αἰῶνες ἡ ἡπειρωτικὴ περιοχὴ μετὰ
τὴν συνεχῇ, τὴν ἀδιάλειπτη ἀντίστασιν ἔδειχνε τὸ δρόμο σ' ὅλη τὴν ὑπόδουλην Ἑλλά-
δα. Τὸ Ζάλογγο, τὸ Κοῦγκι²⁵, ἡ Μονὴ Σέλτσου, ὁ Πύργος τῆς Ρηνιάσας ἦσαν σε-
λαγίσματα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ξύπνημα.

Τὸ ἐπισημαίνει ὁ βαθυστόχαστος Κοραῆς στὸ «Ἐπὶ τὴν παρούσας
καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος», 1803, λέγοντας γιὰ τοὺς Σουλιώτες: «... διότι ἡ προ-
θυμία καὶ ἐνέργεια μετ' ἧς προμάχονται τῆς πατρίδος καὶ τῆς ἐλευθερίας τεράστιον
ἔσχε ροπὴν καὶ ἐπὶ τοὺς ἄλλους τῶν Ἑλλήνων»²⁶.

Καὶ ὁ Κουτσονίκας τονίζει τὴ σημασίαν τοῦ Σουλιωτοῦ ἡπειρωτικοῦ πολέμου. «... ἡ
δὲ πολεμικωτάτη Ἀντικὴ Ἑλλάς, ὑπὲρ τὸ δέον σκεφθεῖσα, ἐβράδυνε νὰ λάβῃ τὰ ὅπλα

23) Ἰωάν. Φιλήμων, Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς ἑλλ. Ἐπαναστάσεως, τόμ. Α' σελ. 49.

24) Histoire de la regeneration... τόμ. Α' σελ. 139.

Τὸ Συμβούλιον συνῆλθε ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πολεμάρχου τοῦ Σουλίου Νότη
Μπότσαρη καὶ μετεῖχαν σ' αὐτὸ ὅχι μόνο Σουλιῶτες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐξισλα-
μισμένων Ἀλβανῶν, 1) Ταχρὴ Ἀμπάζης, 2) Ἀγ. Βαστάρης, 3) Ζιλιφτάρ (Ζιλιχτάρ)
4) Τσένγκο Μπέης, 5) Μούρτο Τσάλης, 6) Ἐλμάς Μέτσο Μπόνος, 7) Σουλεϊμάν Μέττος,
8) Λιάζε Λιουλέρης, 9) Χασάν Μπελιούσης, 10) Ντέκο Σάλεσις, σύμμαχοι τῶν Σου-
λιωτῶν ἀπὸ τὴν 12 Αὐγούστου 1820, ἔξω ἀπὸ τὸ πῖστι, Ἡ συμμαχία ἐκράτησε
μέχρι τὴν 25 Νοεμβρίου 1821, μέχρι τὴν πολιορκίαν τῆς Ἀρτας.

25) Κούγκι = Ἱερό, Ἁγιο Βῆμα. Fjalor κλπ. σελ. 250.

26) Δ. Θερεϊανοῦ, Ἀδαμ. Κοραῆς, Τεργέστη 1889, τόμ. Α' σελ. 253.

κατὰ τῆς τυραννίας, ἐνῶ ἡ ἀδελφὴ αὐτῶν Ὑπείρος ἐπάλαιεν ἠρωϊκῶς κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1820»²⁷.

Ἄν ὅμως ἡ Σουλιωτικὴ μαρτυρία ἤθελε θεωρηθῇ ἀμφισβητουμένης ἀξίας, ἐρχεται καὶ ἄλλη ἐπικύρωσις ἀπὸ τὸν Φιλήμονα. «Εἰ μὴ ἐμεσολάβει ὁ πόλεμος τῶν Σουλιωτῶν, ὀλίγῳ ἀπέβαινε βοηθητικός ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ὁ κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ κηρυχθεὶς παρὰ τοῦ Σουλτάνου»²⁸.

Συμβολικὸς Χειμαρριωτῶν καὶ Σουλιωτῶν ὁ ἐναγκαλισμὸς στὸ Λιμάνι τοῦ Γλυκῆ. Οἱ πρῶτοι ἐπέστρεφαν ἀπὸ τὴ Νεάπολι τῆς Ἰταλίας, διότι δὲν ἠθέλησαν νὰ ἐνωθοῦν μὲ τοὺς Καρβονάρους. Οἱ δεῦτεροι ἐπέστρεφαν γιὰ τὴν πατρίδα, ἀφοῦ γεύτηκαν τὴν πίκρα καὶ τὸ φαρμάκι τῆς ξενιτειᾶς, «ξυλοφόροι» καὶ «ὕδροφόροι» στὰ Ἑπτάνησα, γιὰ τὴν πατρίδα ποὺ τοὺς ὑποσχέθηκαν οἱ πολιορκηταὶ τοῦ ἄσπονδου ἐχθροῦ του Ἀλῆ πασιᾶ, ἂν βοηθήσουν στὸν ἐξολοθρευμὸ του.

Κι ὕστερα ἀπὸ λίγο στὴν Ἄρτα. Ὅλοι πιά στὸν ἀγῶνα. Ὅλα ἦταν ἐτοιμα. Ὅχι ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, ἀλλὰ ψυχικὴ προπαρασκευή.

Ὁ γνώστης τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων Πουκεβὶλ μᾶς μπάζει στὸ κλίμα τῶν παραμονῶν τῆς Ἐπαναστάσεως. «Παρανόησις ἀπλῆ, λογομαχία, κραυγὴ ἡδύνατο νὰ προκαλέσωσιν ἐπανάστασιν χωρὶς οὐδεὶς νὰ γνωρίζῃ πότε καὶ πῶς θὰ ἐξεδηλοῦτο αὕτη καίτοι ἕκαστος ἦτο βέβαιος ὅτι ἐγγὺς ἐμελλε νὰ ἐξραγῇ. Ἡ Ἑλλὰς ὅλη καὶ αἱ νῆσοι τοῦ Ἀρχιπελάγους περὶ οὐδενὸς ἄλλου ωμίλουν εἰ μὴ περὶ ἐλευθερίας»²⁹.

Ὁ βαρὺς κι ἀπλὸς σὰν στύλος δωρικός Σπῦρος Μίλιος, ὁ Πολύμητις, ὁ Νέστορας τοῦ Σουλίου Νότης Μπότσαρης, ποὺ προσξενοῦσε τρομό τοὺς Ἀρβανίτες³⁰, ὁ Μάρκος Μπότσαρης, ποὺ τὸ περπάτημά του τὸ ελαφρὸ ἔμοιαζε μὲ τὴν πνοὴ Ζεφύρου ἐπάνω στὰ πράσινα τῆς ἀνοιξὴς σπαρτά, ὁ Λάμπρο Βέικος, ὁ Κίτσο Τσαβέλλας, ὁ Κώστας Χορμωβίτης ὁ Λαγουμιτζῆς³¹, ποὺ ὁ Κιουταχῆς ἔδινε χρυσάφι ἰσα μὲ τὸ βάρος του γιὰ νὰ τὸν ἔχη. Ὁ Ἀναστ. Ἀργυροκαστροίτης, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀτάκτου ἱππικοῦ Περμετινὸς Χατζημιχαήλης Νταλιάνης³² κι ἄλλοι κι ἄλλοι κινοῦν γιὰ τὸν Ἀγῶνα, νὰ πάρουν ἐκδίκησι, τὴν ἡδονὴ τῶν ἀρχαίων Θεῶν, τὸ προγονικὸ χάρις³³.

Β' Ἑλληνοαλβανικά — Ἡ εἰδικὴ θέσις τῆς Ὑπείρου στὴν ἀρχὴ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ὁ ἡπειρωτικὸς χῶρος ἀπὸ τὴν Ἄρτα μέχρι τὸ Τεπελένι περιελάμβανε μειονότητες, ποὺ κατὰ τὸ διάστημα τῶν αἰώνων ἀπὸ τὸν 15ον κι ἔπειτα, εἶχαν ἀλλάξει τὴν θρησκεία τῶν πατέρων τους, τοὺς Τσάμηδες, γύρω ἀπὸ τὸ Τεπελένι, τοὺς Λιάμπηδες, καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Τεπελένι τὸν μεγάλο ὄγκο τῆς Τοσκαριᾶς καὶ Γκεγκαριᾶς, ποὺ ἄλλοι εἶχαν ἐξισλαμισθῇ κι ἄλλοι ἐκκαθολικισθῇ.

27) Λάμπρου Κουτσονίκου, Γεν. Ἱστορία τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως, Ἀθῆναι 1956 σελ. 80.

28) Ἱ. Φιλήμονος, Δοκίμιον κλπ. τόμ. Α' σελ. κγ'.

29) Histoire κλπ. τόμ. Β' σελ. 87.

30) Γιὰ τὸ Νότη Μπότσαρη ὁ Πουκεβὶλ λέγει ὅτι «ἡ ὄψις τοῦ γέροντος τούτου ὁμοίον πρὸς τὰ ερεΐπια τῆς Ἑλλάδος κατέπληρσεν, ὅπως καὶ ἡ θεὰ τούτων, οἱ δὲ ἐξισλαμισμένοι Ἀλβανοὶ νὰτ ἐ ζεζὲ σὶ Νότη (Natë e zezë si Noti) = μαύρη ἡ νύχτα σὰν τὸ Νότη. Βλ. Λεοντίου Κ., Τὸ Ἀλβανικὸν ζήτημα, Ἀθήνησιν 1897, σελ. 24.

31) Λαγουμιτζῆς = Ὑπονομοποιός· (κόστας Χορμόβας, ὑπογράφει).

32) Βλ. ἐκτενέστερα Ἀλ. Χ. Μαμιμπούλου, Ὑπείρος, τόμ. Β' 1964, σελ. 65-71 ὅπου ἀνασκευάζονται τὰ περὶ τῆς ἐκ Δελβινακίου τοῦ Πωγωνίου καταγωγῆς αὐτοῦ.

33) Χάρις = δίκη.

Ήταν από τις πολιτικώτερες των αποφάσεων, ή αποφασίς του Μωάμεθ τοῦ Β' νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς διαιρέσεως καὶ τοῦ μίσους μεταξὺ τῆς Δυτικῆς καὶ Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ παραχωρήσῃ στοὺς ραγιαδες Ροὺμ θρησκευτικὰ προνόμια, γιὰ νὰ συντηρήσῃ αὐτὴ τὴ διαίρεσι.

Ὁ φίλος τῆς ἀλήθειας ἱστορικὸς ZINKEISEN παρατηρεῖ ὅτι τὸ κατὰ τῶν Φράγκων μῖσος τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων συνετέλεσε τὰ μέγιστα στὴν ἐπέκτασι καὶ παγίωσι τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας διότι ἐπὶ τέλους κατὰ τὸ βυζαντινὸν παράγγελμα, «αἰρετώτεροι οἱ Τοῦρκοι τῶν Φράγκων».

Οἱ Τοῦρκοι κατακτητὲς ἀφοῦ ἔπесαν σὰν χιονοστιβάδα στὴ Βαλκανικὴ καὶ ἐδήμουν τὰ πάντα, ἄρχισαν νὰ παραχωροῦν στοὺς ραγιαδες τὰ δικὰ τους ἀγαθὰ μὲ τὸ ἀντάλλαγμα τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ἔτσι οἱ ἐξισλαμιζόμενοι ἀπολάμβαναν περισσότερα ἀγαθὰ καὶ γινόταν ἀφεντικὰ τῶν ἰδίων ἀδελφῶν τους.

Συμπαγεῖς μᾶζες ραγιαδῶν τέως χριστιανῶν διὰ τῆς ἐξομωσίας περνοῦσαν ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς Στυγὸς καὶ μετέβαιναν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς κόσμου εἰς τὸν ἄλλον.

Ἐξισλαμιζόμενοι ἀποκοιτοῦσαν «τὰ κάλλιστα τῶν ἀγαθῶν, ὅσα κατὰ τὸ ὀθωμανικὸν δόγμα δύνανται νὰ ποθῇσι ποτὲ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὁ ἄνθρωπος, περιουσίαν, γυναικας, ἀξιώματα, τιμὰς»³⁴.

Θεληματικοὶ ἐξισλαμισμοί, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαστικοί, ἐξαπλώνονται σὰν πυρκαϊὰ στὴν κεντρικὴ καὶ ἀπάνω Ἀλβανία καὶ ὅλο τὸ ἑλληνοβυζαντινὸ στοιχεῖο διαφοροποιεῖται. Μὲ ἀφέλεια ὅσο καὶ δραματικότητα ὁ ἱερεὺς τοῦ χωρίου Ἄρξζα τῆς Κορυτσᾶς, εἶπε μιὰ Κυριακὴ στοὺς μαζεμένους στὸ νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας χωριανούς του, πὺ ἀπὸ Κυριακὴ σὲ Κυριακὴ λιγοστεῦαν:

«Ἀδελφοί μου, βλέπετε τριγύρω σας τί γίνεται εἰς τ' ἄλλα χωριά. Ἐγὼ δὲν ἤμπορῶ τίποτε ἄλλο νὰ σᾶς εἰπῶ παρὰ μόνον νὰ σᾶς παρακαλέσω ὅλους, ὅπως ἐμένα μὲ ἀφήσετε ἐλεύθερον νὰ κάμω ὅπως κρίνω διὰ τὸν ἑαυτόν μου, ὡς καὶ διὰ τὴν οἰκογένειάν μου. Θὰ ἀφήσω τὴν οἰκίαν μου καὶ τὴν περιουσίαν μου, θὰ πάρω τὴν οἰκογένειάν μου καὶ θὰ φύγω. Ἄς κάμῃ ὁ καθένας ὅπως κρίνῃ. Ὅποιος θέλει ἄς μὲ ἀκοιτοῦσῃ...»³⁵.

Διὰ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ, λέγει ὁ Μητροπολίτης Μαρτινιανός, ἐστερήθημεν τοιούτων καὶ τηλικούτων ἀδελφῶν ἡρώων, οἵτινες ἐρμόσαντες ἅπαξ καὶ ταχθέντες στρατιῶται τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, τοῦ ξένου πρὸς αὐτοὺς κατὰ τε τὴν θρησκείαν, τὴν γλῶσσαν, τὴν καταγωγὴν, τὰ ἴδια ἔθιμα καὶ τὸν ἐθνισμόν, δὲν ἔπαυσαν μεταχειριζόμενοι ὅλας τὰς ἰδίας σωματικὰς καὶ πνευματικὰς δυνάμεις καὶ χρησιμοποιούμενοι ὡς ὄργανα αὐτοῦ, ὅπως κακοποιῶσι τοὺς πρῶην ἀδελφούς χριστιανούς καὶ ὡς προορισμὸν τοῦ βίου θέσωσι τὸ νὰ χύσωσι τὸ αἷμα αὐτῶν ἀφειδῶς»³⁶.

Ὁ μεταδοτικὸς ἐξισλαμισμὸς προχωροῦσε μὲ θήματα πανοῦκλας. Τὸ Κουρδελέσι (Λιαμπουριά) ἐξισλαμίσθηκε τελευταῖα τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος ὁμαδικῶς, διότι ὁ Δεσπότης ἀπειλῆσε μὲ ἀφορισμό, ἂν δὲν νηστέψουν τὴ Μεγάλῃ Σαρακοστή, σὲ ἐποχὴ φριχτῆς σιτοδείας.

Ἔτσι ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀπέκτησε φίλιον ὁμόθησκον πληθυσμὸν στὴν Βαλκανικὴ, σὲ μιὰ περιφέρεια τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι εἶχαν διακριθῇ γιὰ τὴν εὐθυμίαν καὶ τὴν ἀνδρεία τους ἐπὶ μισὸ αἰῶνα σὲ ἀγῶνες ἐναντίον τῆς κάτω ἀπὸ τὴ σημαία καὶ τὸ δυνατό χέρι τοῦ Γεωργίου Καστριώτη - - Σκεντέρμπεη.

34) Μητροπολίτου Ἐάνθης Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ, Ἡ Μοσχόπολις, Θεσσαλονίκη 1957, σελ. 9.

35) Παπᾶ - Σπύρου Ζέγκου. Βιογραφία Πολυκάρπου τοῦ Δαρδαίου κ.λ.π. Σύντομος περιγραφὴ τῆς Δάρδας. Ἐν Ἀθήναις 1927, σελ. 102.

36) Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ, Μοσχόπολις, Θεσσαλονίκη 1957, σελ. 16.

Ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα οἱ ἄλβανικὲς αὐτὲς φυλὲς ἐστάθιχαν ἢ ἀκένωτη δεξαμενὴ στρατολογίας γιὰ τὸ Σουλτάνο σὲ κάθε πολεμικὴ περιπέτεια. (Συρία, Μαμελούκοι, Αἰγύπτου, Μαυροβούνι, Οὐγγαρία, Περσδάνογλου, Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι).

«Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως θὰ ἐπαρουσιάζετο σκοτεινὴ ἂν δὲν ἐκτιμῆθῃ ἡ σημασία τοῦ Ἀλβανικοῦ στοιχείου, ποὺ εἶχε ἐξαπλωθῇ στὴ στρατιωτικὴ κοινωνία τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», λέγει ὁ Φίνλεϋ³⁷.

Γιὰ τὰ ἀνεξάντλητα αὐτὰ στρατεύματα, οὐδὲν ἄλλο εἶναι, ἔλεγε ὁ Μπαλατζῆς (Βεζύρης τῆς Εὐβοίας), εἰ μὴ Χριστιανοὶ περιτετμημένοι³⁸. Οἱ Τουρκαλβανοὶ συνδέθηκαν μὲ τὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία σὰν τὰ νύχια μὲ τὸ κρέας³⁹.

Ὁ Ἐκρέμ Βλιώρα στὸ βιβλίον του «Φύλλα Ἡμερολογίου ἀπὸ τὸ Βεράτιον καὶ τὸ Τομόρι», γράφει ὅτι «ἡ Ἀλβανία ἔχει δώσει τριάντα ἔξ ἐκ τῶν ἱκανωτάτων Μεγάλων Βεζυρῶν καὶ τελευταίως τὸν Φερὴτ Πασιᾶν, τὸν πρῶτον Μέγαν Βεζύρην τῆς Νέας Τουρκίας καὶ ἑκατὸν ἀρχηγούς τοῦ Τάγματος τῶν Γεντισάρων».

Πρόκειται περὶ ἀληθινῆς ἐξαγωγῆς ἀνδρῶν. Οἱ Ἀλβανοί, εἴτε μισθοφόροι, εἴτε στρατολογημένοι, στάθηκαν πιστοὶ στὸ Ντοβλέτι ὡς τὸν τελευταῖο Βαλκανοτουρκικὸ πόλεμο, ὁ ὁποῖος ἐξηνάγκασε τὴν Τουρκία ν' ἀποχωρήσῃ σχεδὸν ἀπὸ τὰ Βαλκάνια καὶ ἡ Ἀλβανία βρέθηκε ἀπομονωμένη.

Συνειδητοὶ σύμμαχοι, ὁμόπιστοι πρὸς τοὺς Ἀσιανούς Τούρκους (τοὺς Χαλντοῦ-πιδες, ντουντοῦκιδες, κανόφριδες, ὅπως τοὺς ἔλεγαν χλευαστικά), δὲν ἀνέβλεψαν οὔτε στὰ 1770—1780, ὅταν μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς Πελοποννησιακῆς Ἐπαναστάσεως (Ὀρλωφικά) ἔστησαν μὲ τὰ κεφάλια τους φορικτὸ τροπάιο στὴν Τριπολιτσᾶ, θύματα τοῦ Χατζῆ Χασάν Πασιᾶ, ὕστερα ἀπὸ ἀτιμωτικά ζορμπαλίκια μιᾶς δεκαετίας ἐναντίον τῶν Πελοποννησίων. Σὲ μπουγιουρντί τοῦ Χατζῆ Χασάν πρὸς τοὺς φυγάδες στὰ ὄρη Πελοποννησίους γράφεται: σὰς διορίζομεν νὰ σκοτώνετε χωρὶς φόβον τοὺς ζορμπάδες (ἄρπαγες Ἀλβανούς). Εἶναι δικὰ σας ὅλα τὰ πράγματά των. Νὰ μᾶς φέρετε μόνον τὰ κεφάλια των καὶ σὰς συγχωροῦμε ὅσα ἐκάματε καὶ δὲν ἐκάματε καπαέτια»⁴⁰.

Οὔτε μετὰ τὶς ἐκατακόμβες ποὺ ἔπρεσαν στὸ χωνευτήριον τῆς Ἑλλήν. Ἐπαναστάσεως ἀνέβλεψαν, ὅταν τὰ πιὸ περήφανα κεφάλια τῆς Ἀρθανιτιᾶς ἔπεφταν μὲ μπαμπεσιὰ στὸ σφαγεῖο τῶν Βιτωλίων (1830).

Συνειδητοὶ ἐπαγγελματίες πολεμιστὲς ἔλαβαν μέρος σὰν πυροσβεστικὴ δύναμις τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐναντίον τοῦ ἀγωνιζομένου ἑλληνικοῦ λαοῦ σ' ὅλες τὶς μάχες τοῦ Ἀγῶνος ὥστε στὴν οὐσία, μὲ ἀντιμετώπους Ἀλβανούς, οἱ συγκρούσεις αὐτὲς νὰ εἶναι ἐλληνοαλβανικὲς πλὴν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἱμπραήμ στὴν Πελοπόννησο, καὶ στὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου, ποὺ ἐγίνε μὲ Ἀραπάδες καὶ ἐν μέρει τῆς ἐκστρατείας τοῦ Δράμαλι, ποὺ ἐγίνε μὲ τὰ 2/3 τῶν δυνάμεων Ἀσιανούς καὶ τὸ 1/3 Τουρκαλβανούς⁴¹.

Ἀκόμα καὶ ὡς πεζοναῦτες (καλιοντζῆδες) ἐχρησιμοποιήθηκαν οἱ Ἀλβανοὶ (3.

37) Γεωργ. Φίνλεϋ, Ἱστορία τῆς Ἑλλήν. Ἐπαναστάσεως, σελ. 36.

38) F. C. H. Rouqueville, Ἱστορία τῆς Ἑλλήν. Ἐπαναστάσεως, τόμ. Β' σελ. 95.

39) Ἀλ. Χ. Μαιμπούλου, Ὁ μῦθος τῆς Ἀλβανικῆς συμβολῆς εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις 1963, σελ. 25.

40) Ἰωάν. Φιλίμωνος, Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Ἐν Ναυπλῷ 1834, σελ. 82 Καπαέτια = πταίσματα.

41) Χριστοφ. Περραιβοῦ, Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας σελ. 129.

000 ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Ἰσμαὴλ Πασῖᾶ Πλιάσα καὶ Λιπανοῦς Σέβρανη), ὅταν ὁ ὀθωμανικὸς στόλος κατέστρεψε τὰ Ψαρά⁴² τὴν 2α Ἰουλίου 1824.

Τὸ ἀντιχριστιανικὸ καὶ ἀντιελληνικὸ μῖσος τῶν Ἀλβανῶν, τῶν ρωμιογυρισμένων⁴³ καὶ ρωμιοκουναρίστων⁴⁴ συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασι.

Ἀνοικτίρμονες κι ὅμοιοι κυρίως οἱ Τσάμηδες καὶ Λιάμπηδες, λιγώτερο οἱ Τόσκηδες, φιλάνθρωποι οἱ Σκοδρᾶνοι Γκέγκηδες καὶ συμπονετικοὶ πρὸς τὰ γυναικόπαιδα τοῦ Ἑλλήν. Ἀγῶνος. Ἀντιμέτωποι τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐπανάστασι τῆς Ἡπειροθεσσαλίας 1854, ἀντιμέτωποι στὴν ἐξέγερσι τοῦ Λυκοῦρσι (Ἄγ. Σαράντα) 1878, ἰδίως Τσάμηδες — οἱ Λιάμπηδες ἔκαψαν κι ἐπλιατοκολόγησαν — ἐχθρικοῦντο στὸν ἄτυχο πόλεμο τοῦ 1897, ἐπωφελοῦμενοι τῆς πολιορκίας τοῦ Μπιζανίου (1912) ἔκαιγαν χωριὰ τῆς Θεσπρωτίας, Πωγωνίου καὶ Ζαγορίου στὰ μετόπισθεν τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ, στὸν ὁποῖον συμμετεῖχαν πάντοτε. Πλαίι στὰ στίφη τοῦ φασισμού κατὰ τὴν ἰταλικὴ ἐπίθεσι κατὰ τῆς Ἑλλάδος (1940) χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ πλέον καὶ ἡ δικαιολογία τῆς θρησκευτικῆς πίστεως!

Στὴν ἀντιελληνικὴ στάσι τους οἱ Ἀλβανοὶ (οἱ Ἀρβανίτες τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ) ἦταν ἀπόλυτα συνεπεῖς. Ἀκόμη στὰ 1912 εἶναι ἐν συνειδήσει μὲ τὴν Τουρκία. Στις παραμονὲς τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου (5 Ὀκτωβρίου 1912) ὁ πρῶτος ἡγέτης τῆς Νεώτερης Ἀλβανίας Ἰσμαὴλ Κεμάλ ἀνεκοίνωνε σὲ συνέντευξι: «Οἱ Ἀλβανοὶ αἰσθάνονται ἑαυτοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ ἡ μόνη ἐπιθυμία των εἶναι νὰ συμπράξουν διὰ τὴν ἀνακαίνισιν καὶ τὴν πρόοδον τῆς Τουρκίας»⁴⁵.

Ὁ Τζεβὰτ Καλαντζῆς, διευθυντὴς τῆς ἀλβανικῆς «Δημοκρατίας» τοῦ Ἀργυροκάστρου, ἔγραφε τὸ 1931 σὲ στιγμὴ ἐκρήξεως εἰλικρινείας:

«Δύο Τουρκαλβανοὶ κόβουν τὴν κουβέντα τους ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει Χριστιανοῦ Ἀλβανοῦ καθὼς καὶ ἀντιστρόφως δύο Ἀλβανοὶ Χριστιανοὶ κόβουν τὴν κουβέντα τους ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει Τουρκαλβανοῦ. Διὰ τί νὰ τὸ ἀποκρύψωμε; Ἐὰν τὰ τουρκικὰ σύνορα ἦταν κοντά, θὰ ἤμεθα Τοῦρκοι τὴν συνείδησι, καθὼς οἱ Χριστιανοὶ ἀποβλέπουν εἰς τὴν Ἑλλάδα».

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἂς ἀνατρέξωμε καὶ πάλι στις παραμονὲς τῆς ἀξιομνημόνευτης μεγάλης Ἑπαναστάσεως.

Ἡ Ἡπειρος εὐρίσκεται γεμάτη μὲ στρατεύματα τουρκικὰ ἀπὸ τὸ θέρος τοῦ 1820. Ἑπτὰ πασιάδες πολιορκοῦν τὸν «Φερμανλῆ». Διάφορες πληροφορίες ἀνεβάζουν τὰ στρατεύματα αὐτὰ σὲ 30—40—50—60 χιλιάδες, ὡς πὺν τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1821 ἔρχεται ὁ Χουρσίτ Πασιάς ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἡ θέσις τοῦ πολιορκημένου Ἀλῆ γίνεται πιὸ ἐπισηφελή.

Οἱ καιροσκόποι Ἀλβανοὶ ὀπλορχηγοί, προβλέποντας τὴν πτῶσιν του, εὐρίσκονται στὸ δίλημμα ἂν θὰ συνταχθοῦν μὲ τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα ἢ θὰ παραμείνουν πιστοὶ στὴν συμμαχία μὲ τοὺς Σουλῶτες. Οἱ διασπειρόμενες εἰδήσεις δημιουργοῦν ἀτμόσφαιρα εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς ραγιαδες.

«Ἡ πρὸς εἰδικὴν ἀναγέννησιν πορεία αὕτη, λέγει ὁ Πουκεβίλ, ἐγένετο ἐπαισθη-

42) Λάμπρου Κουτσονίκα, Γεν. Ἱστορία τῆς Ἑλλήν. Ἑπαναστάσεως, σελ. 189 καὶ Jurien de la Graviere. Ἱστορία τοῦ ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων Ἀγῶνος. Ἐν Ἀθῆναις 1894, μετάφρασις Κων. Ράδου, σελ. 140.

43) Ρωμιογυρισμένοι = Ρωμιοὶ ἀλλαξοπιστεμένοι.

44) Ρωμιοκουναρίστοι = Ρωμιοὶ κουναρισμένοι (στὴν κούνια) μικροὶ κι' ἔπειτα γυρισμένοι, ἀλλαξοπιστεμένοι. Καὶ οἱ δύο ὅροι γνωστοὶ στὴν Ἡπειρο.

45) Νέος Ἑλεύθερος Τύπος τῆς Βιέννης. 27.8.1912.

τὴ ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ὑπὸ τῶν Ἑπειρωτῶν, οὓς ἤκουσα λέγοντας ὅτι ὁ Ἀλῆς ἀφοῦ πρότερον ἀπληρενέρωσεν αὐτοὺς τῶν βέηδων, ἀποθνήσκων ἐχρησίμευεν ὥς ὁ πρόδρομος τῆς προσεχοῦς αὐτῶν ἀπελευθερώσεως, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλουν θρίαμβον τοῦ Χριστοῦ»⁴⁶.

Καμμία δύναμις δὲν μποροῦσε νὰ σταματήσει τὴ φορὰ τῶν γεγονότων πλεον πρὸς τὴν ἀνάστασι τοῦ Γένους. Τὸ ἔργο τῶν Ἀποστόλων τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἀπλώνονταν παντοῦ. Ὅλοι ἦταν ἔτοιμοι γιὰ τὸν Ἀγῶνα:

«Ὁ λάτρης τῶν Μουσῶν παρουσιαζόμενος κῆρυξ τῆς μελλούσης παλιγγενεσίας. Ὁ ἔμπορος παραιτούμενος τοῦ Κερδώου Ἑρμοῦ καὶ θύων τὰ χρήματά του εἰς τὸν βωμὸν τῆς Πατρίδος»⁴⁷. Ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις κατέχονταν ἀπὸ τὸ ρίγος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, δὲν ἄφησαν, ἔγραφε ὁ Ἰάκωβος Ρίζος πρὸς τὸν Ἀλ. Ὑψηλάντη, μήτε ψωμῖ, μήτε μπακαλί, μήτε σιμιτζί ὅπου δὲν κατέγραφαν (εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν)⁴⁸. «Ὁ Ἀναστάσις»⁴⁹ μπίκπασης, ἔγραφεν ὁ Μιχ. Σούτσος πρὸς τὸν ἴδιον Ὑψηλάντην, ἐλθὼν ἐνταῦθα χωρὶς νὰ συμβουλευθῇ τοὺς Ἐφόρους, ἢ μὲ ἄλλον τινα, ἤρχισε νὰ καταγράφῃ ἀναφανδὸν καὶ ὀρκῶνῃ ἀνεξετάστως Ἀρβανίτας⁵⁰ τῶν ἐντοπίων Ἀρχόντων»⁵¹.

Τίς εἶναι αὐτὸς ὁ Ἀναστάσις, ὅπου καταγράφει ἀναφανδὸν ἀνθρώπους; Ἑρωτᾷ ὁ Μητροπολίτης καὶ οἱ Ἀρχόντες τὸν Ἡγεμόνα Σούτσον»⁵².

Πῶς νὰ μαζευντῇ πιά τὸ «μυστικὸ» τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ὅστερα ἀπὸ τέτοια διάδοσι. Καὶ πῶς ν' ἀναβληθῇ κάθε κίνησις, κι αὐτὸ ἤθελε κανεῖς, ἀφοῦ κόσμος καὶ κοσμάκης ἦταν πιά μπλεγμένοι στὰ δίχτυα τῆς συνωμοσίας κατὰ τῆς «καθεστηκυίας τάξεως»;

Ἔτσι ὁ Ἑλληνικὸς Ἀγὼν γιὰ τὴν ἀποτίναξι τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ κάτω ἀπὸ τὴν πίεσι τῶν πραγμάτων καὶ μὲ τὴν οὐρανόπεμπτη εὐκαιρία τῆς πολιιορκίας τῶν Ἰωαννίνων, ποὺ εἶχε προσελκύσει καὶ τὴν προσοχὴ καὶ τὶς διαθέσιμες δυνάμεις τῆς Ὑψηλῆς Πύλης στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία ἄρχισε τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1821 μὲ τὸν Ἀλέξ. Ὑψηλάντη στὴ Μολδοβλαχία.

Ὁ Ἀλῆ Πασῆς πρόσκομμα στοὺς σκοποὺς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ὄχι μόνο ἦταν κλεισμένος στὸ Κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, ἀλλὰ ἀπασχολοῦσε καὶ μεγάλο μέρος τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τῆς Τουρκίας⁵³.

Εἶπαμε κι ὅλας σὲ τί φοβερὴ θέσι ἦταν ἡ Ἡπειρος, ἀφ' ἐνὸς μεν κατελιημμένη ἀπὸ τουρκικὰ στρατεύματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ ἄμεση γειτονία μὲ ἀλλογλώσσους καὶ ἀλλοθρόσκους καὶ Ἀλβανοὺς πληθυσμούς. Εἶναι ὁμοφώνες οἱ μαρτυρίες τῶν ἀπομνημονευματογράφων Ἀγωνιστῶν καὶ τῶν Ἱστορικῶν τοῦ Ἀγῶνος.

46) Histoire κλπ. τόμ. Α' σελ. 158.

47) Ἰ. Φιλήμονος, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, σελ. ις'.

48, 49, 50) Ἰ. Φιλήμονος, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμ. Α' σελ. 323, 326.

51) Ὁ Ἀναστάσις Ἀργυροκαστρίτης ἔλαβε μέρος στὶς μάχες τῶν Παραδουναβείων Ἡγεμονίων ὑπὸ τὸν Ἀλέξ. Ὑψηλάντην, τὸν ὁποῖον ὑποδέχτηκε στὴ Φωξάνη καὶ συνέπραξε στὴν ὁργάνωσιν τοῦ Ἱεροῦ Λόχου.

52) Ἀρβανίτας = ἐννοεῖ Ἀλβανοφώνους Ἡπειρώτες ἢ καὶ Ἑλληνοφώνους Ἡπειρώτες, τοὺς ὁποίους συλλήβδην τότε καὶ περιηγητὲς ξένοι, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες ἀποκαλοῦσαν γενικῶς Ἀρβανίτας, ὡς ὑπηκόους τοῦ Ἀλῆ Πασῆ. Ἀντίθετη σκέψις ὁδηγεῖ σὲ ἀτοπο, διότι Τουρκαλβανῶν κατήχησις ἦταν ἀδιανόητο νὰ γίνῃ.

53) Ἀθανασίου Ξοδίου, Ἡ Ἑταιρεία τῶν Φιλικῶν, ἐπιμέλ. Α. Ι. Βρασσοῦσι καὶ Ν. Καμαριανοῦ, Ἀθήναι 1964, σελ. 16.

«... πνιμένους ὅλους αὐτὸς ὁ τόπος, λέγει ὁ Μακρυγιάννης, ἀπὸ τὰ Γιάννινα, ᾿Αρτα, Πρέβεζα, Σούλι, ὅλο αὐτὸ τὸ καινὴ πληθὺς Τουρκία, πασιάδες κι ὅλο νέοι κουβαλιόνταν ἀπ' οὐλα τὰ μέρη τῆς Τουρκίας καὶ τῆς ᾿Αρβανιτιᾶς ἐξ αἰτίας τοῦ ᾿Αλῆ Πασῶ τὴν πολιορκία»⁵⁴.

Ἡ κατάστασις ἐπιδεινώθηκε μετὰ τὴ διάλυσιν τῆς συμμαχίας τῶν Σουλιωτῶν καὶ ᾿Αλβανῶν, ὁπότε ἀξιόμαχα ἄλβανικὰ στρατεύματα ὑπὸ τοὺς ἐμπείρους ἀρχηγούς Ταχῆρ ᾿Αμπάζη, Σιλιχτάρ Πόντα καὶ ᾿Αγο Βασιάρη προστίθενται στὸ στρατόπεδο τοῦ Χουρσίτ Πασῶ. Οἱ ᾿Αλβανοὶ ἀρχηγοὶ ἐκαιροσκοποῦσαν ἀπὸ τὸν ᾿Ιανουάριον τοῦ 1821 μέχρι τὸ Νοέμβριον τοῦ ἰδίου ἔτους, φοβοῦμενοι τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐπαναστάσεως, τὴν ἔξοδον τῆς Ρωσίας σὲ πόλεμον κατὰ τῆς Τουρκίας στὸ πλευρὸ τῶν Χριστιανῶν. Ἡ εἰσβολὴ τοῦ ᾿Υψηλάντη στὴ Μολδοβλαχία ἐπέδρασε στὴ διατήρησιν τῆς συμμαχίας αὐτῆς διότι γενικὰ ἐθεωρεῖτο ὅτι πίσω ἀπὸ τὸν ᾿Υψηλάντη ἦταν ἡ ἐνίσχυσις τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς.

Τὰ κρυφομυλήματα τῶν Σουλιωτῶν μὲ τὴν ὀρθόδοξον Ρωσία καὶ Γαλλία ἀνησχοῦσαν τοὺς Μπέηδες καὶ ᾿Αγάδες τῆς Νοτίου ᾿Αλβανίας.

Ἡ ἀποκρήνυξις ὅμως τοῦ ᾿Υψηλάντη ἀπὸ τὸν Τσάρο ᾿Αλέξανδρον καὶ ἰδίως ἡ ἀποτυχία τῶν ἐπαναστατῶν στὸ Γαλιτσί, τὸ Δραγατσάνι, τὸ Σκουφάνι καὶ τὴ Μονὴ Σέκον, ὅπου ἐθερίστηκαν τὰ ἐλληνικὰ νιάτα τῶν παραδουναβίων Ἑγεμονίων, δὲν ἄφηνε πιά ἀμφιβολία σ' αὐτοὺς ὅτι οἱ ξεσηκωμένοι ραγιάδες ἦταν μόνοι τους στὸν ᾿Αγῶνα. Διέσπρηξαν λοιπὸν τὴ συμμαχία, ὅπως εἶχαν ἐγκαταλείψει καὶ τὸν ᾿Αλῆ Πασῶ, μὲ τοὺς Σουλιώτες στὴν πολιορκία τῆς ᾿Αρτας κι ἔτσι αὐτὴ χάθηκε ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ. Ἐνῶ διασκοῦσε ἀκόμα ἡ πολιορκία, οἱ ᾿Αλβανοὶ ἐμῆνυσαν στοὺς Σουλιώτες: «... βλέπομεν φανερὰ ὅτι τόσον ἐσεῖς, ὅσον καὶ οἱ λοιποὶ ὁμόπιστοί σας πολεμάτε διὰ τὴν πίστιν καὶ ἐλευθερίαν σας καὶ εἰς τοῦτο φαίνεται νὰ ἔχετε συμβοηθὸν καὶ τὸν ᾿Αλῆ Πασῶν· διὰ τοῦτο ἡμεῖς σᾶς λέγομεν ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα ἀληθεῖς Μωαμεθανοὶ καὶ πιστοὶ ὑπηρετοὶ τοῦ κραταιοτάτου βασιλέως μας· ἡ συμμαχία σας εἰς τὸ ἐξῆς ὄχι μόνον δὲν μᾶς ὠφελεῖ, ἀλλὰ καὶ μᾶς βλάπτει καιρίως ἐπειδὴ ὁ ὑπὲρ πίστεως καὶ ἐλευθερίας πόλεμός σας εἶναι φανερός πόλεμος κατὰ τῆς ἰδικῆς μας πίστεως καὶ βασιλείας. Πῶς λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα σύμφωνοι, ὁπότεν τὰ συμφέροντά μας εἶναι φύσει πολέμια, καθὼς τὸ νερόν μὲ τὴν φωτιάν»⁵⁵.

Ἔτσι ὁ ᾿Αγο Μουχουρντάρης καὶ ὁ Ταχῆρ ᾿Αμπάζης ποὺ ὡδηγοῦσαν τὰ ἐκλεκτότερα ἄλβανικὰ στρατεύματα ἀπεχώρησαν ἀπὸ τὴν πολιορκία τῆς ᾿Αρτας διακριτικὰ καὶ εἰρηνικὰ, πιστοὶ στὴ «μετέσσα» ποὺ εἶχαν δώσει στοὺς Σουλιώτες.

Ὁ ἐξυπνότετος Ταχῆρ ᾿Αμπάζης γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀποχώρησιν ἀπὸ τὴ συμμαχία ἐπροφασίσθηκε ὅτι εἶχαν ἀπελπισθῇ μὲ τὰ ὅσα εἶδε κατὰ τὴν προχώρησιν του εἰς τὸ Βραχώρι καὶ τὸ Μεσολόγγι. Τὶς ἐντυπώσεις αὐτὲς μετέδωσε στὸν ᾿Αγο Μουχουρντάρ καὶ οἱ δυὸ τους στοὺς πολιορκουμένους Τουρκαλβανούς τῶν ᾿Ιωαννίνων.

Ὁ Ταχῆρ ᾿Αμπάζης στὸν ᾿Αγο Μουχουρντάρη: Εἶσαι Τοῦρκος;

᾿Αγὸς Μουχουρντάρης: Τί εἶν' αὐτό, ποὺ μὲ ρωτᾷς; Εἶμαι καὶ θὰ εἶμαι Τοῦρκος.

Ταχῆρ ᾿Αμπάζης: Τότε ἐγὼ σοῦ λέω ὅτι οἱ ραγιάδες ἐπῆραν τ' ἄρματα, ὄχι γιὰ τὸν ᾿Αλῆ Πασῶ, ἀλλὰ γιὰ νὰ κάνουν κεφάλι δικό τους καὶ γιὰ τὴν πίστιν τους πολεμοῦν, τὴ δικὴν τους πίστιν. Γιατί λοιπὸν νὰ μένωμε στὴν ἀπάτη καὶ νὰ προδίδωμε τὴν τιμὴν μας, τὴν πίστιν μας καὶ τὸ Σουλτᾶνον μας;

54) Στρατηγὸς Μακρυγιάννης, ᾿Απομνημονεύματα. (Γιάννη Βλαχογιάννη)' ᾿Εκδοσις Β' ᾿Αθῆναι 1947, σελ. 129.

55) Χρ. Περγαῖδου, ᾿Ιστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας, σελ. 83.

Στους Τουρκαλβανούς του Κάστρου των Γιαννίνων είχε τα ίδια πράγματα και ότι από το Μακρονόρος ως το Μεσολόγγι δεν ηδρε Τούρκο να πάρη σελιάμι⁵⁶, ότι ηδρε Τούρκοισες ξυπόλητες, ξεμπουμπούλωτες⁵⁷ και ντροπιασμένες και το τζαμί, το προσκύνιμά μας, το ξκαναν κενέφι⁵⁸ και όπως του έλεε ο Λιμάζης⁵⁹ τα ίδια ξκαναν οι Ρωμαίοι στους Τούρκους της Τριπολιτσάς, στις γυναίκες, έως τα μικρά παιδιά⁶⁰.

Η διάλυσι της έλληνοαλβανικής συμμαχίας είναι κεφαλαιώδους σημασίας και είχε τεραστία επίδρασι στην εξέλιξι την κατοπινή του Αγώνος. Αν από ελληνικής πλευράς είχε γίνει ο κατάλληλος χειρισμός σύμφωνα με τις διακηρύξεις του Ρήγα και είχε κατανικηθῇ ο αλβανικός καροσκοπισμός και ή καχυποψία, είναι βέβαιον σχεδόν ότι το επαναστατικό έργο θα είχε συντομευθῇ κατά πολὺν και οί θυσίες θα ήταν λιγότερες. Ο προσεταιρισμός του αξιολόγου αλβανικού παράγοντος θα είχε αλλάξει από τότε την διπλωματική εικόνα της Βαλκανικής.

Χαρακτηριστικό είναι το έγγραφο πού έστειλαν οί Σουλιώτες στις 16-2-1822 πρὸς τὴν Ἐθνική Βουλή:

«Ἡμεῖς κατὰ τὸ παρὸν εἴμεθα περικινλωμένοι ἀπὸ χιλιάδας Τουρκικῶν στρατευμάτων, οἵτινες κατ' ἡμέραν μᾶς γράφουν φοβερίζοντες, ἢ νὰ συμβιβασθῶμεν μ' αὐτοὺς, ἢ θὰ ἔλθουν κατ' ἐπάνω μας... τοὺς πολιτευόμεθα καὶ τοὺς λέγομεν πάντοτε τὸ αἰμήν. Τοὺς πολιτευόμεθα μὲ τὸ σήμερον καὶ αὔριον, ἐπὶ σκοπῷ. Ἐδῶ εἰς τὰς γειτνιαζούσας μας ἐπαρχίας, δηλ. εἰς τὴν Ἀμφιλοχίαν, Θεσπρωτίαν, Χαονίαν, Μολοσσίαν⁶¹ καὶ λοιπὰ μέρη τῆς Ἠπείρου, εὐρίσκονται ὑπὲρ τὰς εἴκοσι χιλιάδας ἑλληνικά ὅπλα⁶², τὰ ὅποια εἶναι ἀξιώτερα ἀπὸ τὰ ἰδικά μας· αὐτοὶ δὲν προσμένουν ἄλλο διὰ νὰ λάβουν τὰ ὅπλα κατὰ τῶν τυράννων, εἰ μὴ νὰ ἴδωσι δέκα ἢ δώδεκα ἑθνικά πλοῖα εἰς τὴν θάλασσαν καὶ νὰ τοῖς δοθῶσι καὶ πολεμοφόδια... καὶ ἐλπίζομεν ὅτι μὲ τὴν δύναμιν τῶν ὁπλῶν νὰ ἐνώσωμεν μαζί μας καὶ τοὺς Τσάμηδες, Λιάπηλες καὶ Τόσκηδες καὶ ὅχι μὲ τὰ ὅποια στέλλετε πρὸς αὐτοὺς γράμματα· αὐτὰ μάλιστα τοὺς ἐρεθίζουν νὰ κινήθωσιν ὅσον τάχος ἐναντίον μας καὶ διὰ τοῦτο τὰ ἐσχίσαιμεν»⁶³.

Τὸ σπουδαῖο αὐτὸ έγγραφο δείχνει πῶς ἀντιμετώπιζαν οἱ Σουλιῶτες τὸ πρόβλημα, πὺν κατὶ ἤξαιραν βέβαια ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοὺς ἐπὶ χρόνια ὀλόκληρα, γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ πληθυσμῶν, γιὰ τὴ στρατηγικὴ θέσι τοῦ θεάτρου αὐτοῦ τοῦ πολέμου καὶ γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν Ἀλβανῶν πολεμιστῶν, πὺν τὰ προσκαλεστικά γράμματα δὲν ἀσκοῦσαν καμμιὰ ἐπίδρασι παρὰ μόνον ἢ ἐπίδειξις δυνάμεως. Ἀπ' ὅτι γνωρίζομε, πλὴν τῆς ἀνεπαρκῶς ὁργανωμένης καὶ κακῶς ἐφοδιασμένης ἐκστρατείας τοῦ Κυ-

56) Σελιάμι = χαιρετισμός.

57) Ξεμπουμπούλωτες = ἀκάλυπτες, χωρὶς φερετζέ.

58) Κενέφι = ἀφοδευτήριο.

59) Λιμάζης = Ὁ Ἐλμάς Μέτζο Μπόνος, Ἀρβανίτης ὀπλαρχηγὸς ἀπὸ κείνους πὺν ἐφυγαν μὲ συνθήκες ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά μὲ ἐγγύησι τοῦ Κολοκοτρώνη.

60) Ἀλ. Χ. Μαμιοπούλου, Ὁ μῦθος τῆς ἀλβανικῆς συμβολῆς κλπ., σελ. 27, 8, 9. Σπ. Ἀρσθαντινοῦ, Ἱστορία Ἀλῆ Πασᾶ Τεπελενλή, σελ. 592.

61) Ὁ λόγιος συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς μὲ τὰ ἀρχαῖα αὐτὰ ὀνόματα ἐκάλυπτε τὶς περιοχὲς Τσαμουργιάς, Δελβίνου, Χειμάρρας, Ἀργυροκάστρου ὡς τὸ Τεπελένι.

62) Στὰ 20 χιλ. ὅπλα οἱ Σουλιῶτες περιλαμβάναν βέβαια καὶ τὰ ἀλβανικά ὅπλα.

63) Χρ. Πετράβου, Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας, σελ. 99.

ριακούλη Μαυρομιχάλη στη Σπλάντζα περί τὰ μέσα 'Ιουνίου 1822, καμιά προσοχή δὲν ἐδόθηκε στὸ σχέδιο καὶ τὶς ὑποδείξεις τῶν Σουλιωτῶν⁶⁴.

Ἡ κεντρικὴ Διοίκηση, ἄλλα σχεδίαζε. Ἐξητοῦσε μὲ γράμμα, στέλλοντας σ' αὐτοὺς καὶ δύο ἀποδεικτικὰ σχεδιασμένα, νὰ πολιτογράψουν τοὺς Ἄρχοντας «τὸν τε πρόεδρον κύριον Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον καὶ τὸν Ἀρχιγραμματέα κύριον Θεόδ. Νέγρη»⁶⁵ πολίτας τοῦ Σουλίου.

Παίει ἐδῶ τὸ κοινῶς λεγόμενο «ὁ κόσμος χάνονταν καὶ ἡ γρηὴ χτενίζονταν».

Δικαίως οἱ Σουλιωτὲς ἀπέρριψαν μὲ ὅλη τὴν εὐγένεια τὸ αἷτημα, λέγοντας ὅτι «ἡμεῖς εἴμεθα ζαλισμένοι ἀπὸ τὰς περιστάσεις καὶ τὴν Πατρίδα βεβαίαν δὲν τὴν ἔχομεν ἀκόμη, ἀλλὰ εἶναι ὡς κάλαμος σαλευόμενος ὑπὸ σφοδρῶν ἀνέμων»⁶⁶.

Καὶ ὅμως ἡ ἀπόδρασις τοῦ Κροκοδείλου Κλαδᾶ στὶς θηλές τῆς Ἀδριατικῆς κιά-τω ἀπὸ συνθήκες δυσχερέστερες ἐπέτυχε.

Ἀντιπερισπασμοὺς στὴν «πνιγμένη ἀπὸ Τουρκιά» Ἡπειρο ζητοῦσαν καὶ ἄλλοι καπεταναῖοι, ὅπως φαίνεται ἀπ' ὅ,τι γράφει ὁ Στρατηγὸς Μακρυγιάννης.

«Τότε ἐμεῖς στενὰ πολιορκημένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους παντοῦ, καὶ δὲν μαθαίναμε καὶ τίποτας, εὐρέθῃ εὐλογον ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο τῆς Ἄρτας καὶ Γῶγο (Μπακό-λα) καὶ Σκαρμῖτσο νὰ στείλουν ἐμένα νὰ πάγω εἰς Πάτρα καὶ ἀπὸ κεῖ νὰ περάσω εἰς τὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα ν' ἀνταμώσω πρῶτα τὸν Λιάκο (Ἀθανάσιο) νὰ τὸν ρω-τήσω διὰ τὰ τρέχοντα καὶ νὰ τοῦ εἰπῶ νὰ βαρέσουνε σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ μέρη καὶ νὰ πάγω νὰ μιλήσω καὶ μὲ τὸν Πανουργιᾶ καὶ ἄλλους καπεταναίους νὰ βαρέσουνε αὐ-τῆνοι καὶ οἱ Πελοποννήσιοι, νὰ τραβιχτῇ κάμποση Τουρκιά, νὰ βαρέσωμε καὶ μεῖς τότε»⁶⁷.

Ἄν ἡ ἐπιχείρησις τῆς Σπλάντζας, ἢ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Πέτα (4 'Ιουλίου 1821) ἐγίνοντο κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως, ὁπότε ἦταν δεδομένη ἡ ἑλληνοαλ-βανικὴ σύμπραξις, πιθανὸν τὰ ἀποτελέσματα νὰ ἦταν διαφορετικὰ.

Ἐτοί ἡ Βόρεια Ἑλλάδα γενικὰ καὶ ἡ Ἡπειρος πέρασαν ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ τὸ σίδερο τοῦ Ἀγῶνος χωρὶς θεαματικὰς ἐπιτεύξεις.

Θὰ μείνουν ὅμως στὸ ἐνεργητικὸ τῆς Ἡείρου καὶ θὰ δικαιώσουν τὶς στρατη-γικὰς ἀντιλήψεις τῶν Σουλιωτῶν περιφανεῖς νίκες τοὺς στὴ μάχῃ τῆς Μπογόριτσας (18-4-1821), τὴν πολιορκία καὶ ἄλωσι τῶν Λελόδων, τὴν ἄλωσι τῶν Βαρειάδων, Τόσκεισι, στὴ μάχῃ τῶν Πέντε Πηγαδιῶν (27-7-1821), τὴν κατάληψι τῶν Δερβι-ζιάνων, ὅπου μαζὶ μὲ τοὺς Ἀλβανοὺς συμμάχους ἔδρεψαν ἐναντίον τῶν βασιλικῶν στρατευμάτων.

Γιὰ λόγους ἀντιδιαστολῆς ἃς δοῦμε ἐπιτροχάδην τὴν κατάστασι στὴν Πελοπόν-νησο ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπόψεως κατὰ τὸ 1821 καὶ 1822, ποῦ ἡ Ἡπειρος ἦταν ὁλό-τελα κάτω ἀπὸ τὴν ὀμπρὲλλα σουλτανικῶν στρατευμάτων.

Μόνιμες ἐπιφοβὲς δυνάμεις στὴν Πελοπόννησο ἦταν οἱ Μπαρδουνιωτὲς Τουρ-καλβανοὶ τοῦ Ταῦγέτου, καὶ τοῦ Λεονταρίου καὶ οἱ Λαλιῶτες καὶ τῆς Γαστούνης Τουρκαλβανοί.

Ἐγίνε ὡς ὁ Θεὸς καὶ μετὰ τὴν ἐκρηξὶ τῆς Ἐπαναστάσεως οἱ διασκορπισμέ-νοι Τούρκοι τῆς Πελοποννήσου, ὀλίγοι ἐν σχέσει μὲ τὸν ἐχθρικὸ πληθυσμὸ πού τοὺς περιέβαλε, τρομαγμένοι μαζεύτηκαν στὰ φρούρια καὶ τὴν καθέδρα τῆς διου-

64) Ἀλεξ. Χ. Μамμοπούλου, Ἡπειρος καὶ Λακωνία. Ἀπὸ τὴ Σπλάντζα ἕως τὸν Λύτονο-μακὸν Ἀγῶνα, 1914. Ἐν Ἀθήναις 1968, σελ. 13.

65, 66) Χρ. Πετρουαῖου, Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Πάργας, σελ. 99.

67) Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, τόμ. Α', σελ. 116.

κήσεως, την Τριπολιτσά. Ἔτσι ἔχομε ἐστίες ἀντιστάσεως στὸ Κάστρο τῶν Πατρῶν, Ἀκροκόρινθο, Παλαμήδι τοῦ Ναυπλίου, Μεθώνη, Καρύταινα κ.λ.π.

«Παρὰ τὴν κεντρικὴν θέσιν, λέγει ὁ Φιλήμων, καὶ τὸν ἐκ συγκρίσεως πληθυσμὸν της, ἡ Πελοπόννησος δὲν ἐπεβαρύνετο ἥδη, καθὼς ἄλλοτε ἀπὸ δυνατὰ ξενικὰ στρατεύματα, ἐνῶ ἡ Στερεὰ κατεθλίβετο διὰ τὸν πόλεμον τῶν Ἰωαννίνων»⁶⁸.

Πίστευε ἐξ ἄλλου ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὅτι ὁ ἀναβρασμὸς στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἔργο τοῦ ἀποστάτου Ἀλῆ καὶ κατὰ συνέπειαν ἔπρεπε πρῶτα νὰ χυτῇ τὴν κεφαλὴ τῆς ἀνταρσίας. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1821 ὁ Χουρσίτ Πασιᾶς, μόλις διορίστηκε ἀρχηγὸς τῆς ἐκστρατείας κατὰ τοῦ Ἀλῆ, ἔμπασε 1.000 Τούρκους ἀπὸ τὴ Θεσσαλία στὴν Πελοπόννησο, ὅπου, σὲ ἀσφαλὴ καθὼς ἐνόμιζε θέσι, ἄφησε καὶ τὰ χαρῆμα του⁶⁹.

Ἔτσι κατὰ τὴν πρώτην σύγκρουσι στὴ Χελωνοσπιλιὰ τῶν Καλαβρύτων ὁ πανικὸς κατέλαβε τοὺς Τούρκους, ποὺ ἀποσύρθηκαν ὅπως εἴπαμε στὰ κάστρα⁷⁰. Οἱ Τούρκοι τῶν Καλαβρύτων κατέφυγαν στὴ Βοστίτσα (Αἰγίου) καὶ ἀπὸ κεῖ στὰ Σάλωνα καὶ τὴν Ναύπακτο⁷¹.

Μετὰ ἓνα μῆνα ὁ Χουρσίτ, τὸν Ἀπρίλιον, ἔστειλε τὸν Κεχαγιάμπεη στὴν Πελοπόννησο μὲ ἀλβανικὴ δύναμι 3.500 ἀνδρῶν, ὥστε ὅλη ἡ ἐπὶ τῶν ὅπλων δύναμις, καθὼς γράφει ὁ Κουτσονίκας, στὴν Πελοπόννησο, ἀνέρχονταν σὲ δώδεκα ἢ δεκατέσσερις χιλιάδες⁷².

Ὁ Φιλήμων ὑπολογίζει τοὺς Τούρκους τῆς Πελοποννήσου μαζί μὲ τὴν ἀλβανικὴ ἐπικουρίαν Πελοποννησιακὰ σὲ 18.800 διασκορπισμένους, ἐνῶ τὰ ἄρματα σὲ 24.000 καὶ 6.000 Μανιάτες⁷³.

Γ' Ἑπειρωτικὸς διαφωτισμὸς — Προπαρασκευὴ τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἀλλὰ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις δὲν ἐξεπῆδησε ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου. Προπαρασκευὴ αἰῶνων μὲ τὴν καταλυτικὴν ἐπίδρασι τῶν σχολείων ἔφερε τὰ πνεύματα τῶν ὑποδούλων κοντὰ στὴ μεγάλη ἀπόφασιν.

Ἡ ἀναγνώρισις θρησκευτικῶν προνομίων στοὺς Ροῦμ, τοὺς ραγιαδες, ἦταν ἰσχυρὸς λόγος συσπειρώσεως τοὺς γύρω ἀπὸ τὸν Ροῦμ Πατριὰ καὶ τὸ Πατριὰ Χανέ, τὸ Ρωμιὸ Πατριαρχεῖον καὶ τὸ Πατριαρχεῖον. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ ἀνάγκη διατηρήσεως τῶν μικρῶν σχολείων κοντὰ σὲ ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια, αὐτὲς τίς ἱερὲς ἐστίες θρησκευτικῶν παραδόσεων γιὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας ποὺ ἦταν ἀναγκαία στὸ λειτουργικὸν της.

«Ἄν τὰ σχολεῖα εὐδοκιμοῦσι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἐγγραφὴ ὁ Καποδίστριας στὸν Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη λίγο πρὶν τὴν ἀπελευθέρωσιν, τοῦτο συμβαίνει διότι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τοῦτο ἡ Πύλη σέβεται αὐτά. Ὅταν ὅμως ὑποτεθῇ ὅτι τὰ καθιδρύματα ταῦτα δύνανται ν' ἀποβῶσιν ἐστία ἐπαναστάσεως, οὐδὲν θ' ἀναχαιτίσῃ τοὺς καταδιωγμούς».

Ἔτσι, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐκκλησίας ἐλειτουροῦσαν πολλὰ σχολεῖα τοῦ ὑπο-

68) Ἰωάν. Φιλήμωνος, Δοκίμιον Φιλικῆς Ἐταιρείας σελ. 362.

69) Ἰωάν. Φιλήμωνος, Δοκίμιον Φιλικῆς Ἐταιρείας σελ. 328.

70) Χριστ. Περραιβοῦ, Ἱστορία Σουλίου καὶ Πάργας, σελ. 146.

71) Histoire, τόμ. Α' σελ. 170—171.

72) Λάμπρου Κουτσονίκα, Γεν. Ἱστορία κλπ. σελ. 43.

73) Ἰωάν. Φιλήμωνος, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως, τόμ. Α' σελ. 213.

δούλου Γένους, σχολεία τοῦ νάρθηκα καὶ σχολεῖα, πού με τὸ χρόνο, χάρις σὲ φημισμένους δασκάλους, ἔγιναν ὀνομαστά. Ἴσως νὰ μὴ εἶναι κυριολεξία ὁ ὅρος κρυφὸ σχολεῖο, πού ἀντικειμενικά δὲν ἦταν δυνατό νὰ σταθῇ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιτήρησι τοῦ δυνάστου. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ μιλήσωμε καὶ στίς χειρότερες ἀκόμα καταδρομὲς τῶν ὑποδούλων γιὰ ἀπόκρυφα μαθήματα ὑψηλοῦ ἐθνικοῦ φρονηματισμοῦ, πού ἦταν ἔργο ἐμπνευσμένων διδασκάλων, γενόμενα σὲ γνωστὰ δημοσίας ἐμφανίσεως σχολεῖα καὶ σὲ ἰδιαίτερα ἀπόκρυφα διαμερίσματα τους, ἀπόκεντρα καὶ ἐρμητικά κλεισμένα τῶν μοναστηριῶν, ὅπου ἡ καταφυγὴ ἐκεῖ ὠρισμένες μέρες ἤμπο-
ροῦσε νὰ δικαιολογηθῇ ἀπὸ τὸν παγερὸ χειμῶνα.

Ἐκατοντάδες σχολεῖα ἐλειτούργησαν στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα. Ὁ Παρανίκας στὸ «Σχεδιάσμα» του ἀριθμεῖ διακόσια. Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης στὸ ἔργο του «Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας» τὰ ἀνεβάζει σὲ ἑξακόσια. Ἡ ἀπογραφή εἶναι ἐλλειπέστατη, στὴν πραγματικότητα ὑπερβαίνουν τὰ χίλια.

Μεγάλῃ ᾄδῃσι στὴ σύστασι σχολείων στὴν Ἡπειρο ἔδωκε ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς με τὸ φωτεινὸ του κήρυγμα.

Ἡ φιλομουσία τῶν Ἡπειρωτῶν με τὸ δίσκο τῆς ἐκκλησίας, με κληροδοτήματα, με εἰσφορὰς τῶν Κοινοτήτων διετήρησε ἀρετὰ σχολεῖα πότε με ἀγράμματους ἢ ὀλιγογράμματους διδασκάλους καὶ πότε με διαπρεπεῖς μῦστες τῶν Μουσῶν, πού ἐπέστρεφαν ὕστερα ἀπὸ σκότος δουλείας αἰώνων στὴν κλεινὴ τους Πατρίδα⁷⁴.

Ὁ ΙΕΑΚΕ (1814) λέγει: «Δὲν ὑπάρχει κοινότης ἐλληνικὴ ἔχουσα εὐμαρεῖαν τινα νὰ μὴν ἔχῃ τὸ ἐλληνικὸν σχολεῖον της».

Καθόσον ἀφορᾷ στὴν περιοχὴ τοῦ βορείου τμήματος τῆς Ἡπείρου, πού εἶναι καὶ ὁ κορμὸς τοῦ θέματός μας, ἐλειτουροῦσε στὴ Λυχνιάδα Λίμνη ἢ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Ναοῦ πὺν διατηροῦσε σχολεῖο καὶ οἰκοτροφεῖο. Πολλὰ τὰ ἐπαινετικά γι' αὐτὸ γράφει Κοσμᾶς ὁ Θεσπρωτός. Ἀκόμα ὀνομαστά σχολεῖα, πλὴν τῶν μικρῶν κοινοτικῶν, εἶναι τὸ σχολεῖον τῆς Μονῆς Ἀρδενίτσας στὴ Μουζακιά, τῆς Μονῆς Ταξιαρχῶν στὴ Νίβανη τῆς Ζαγοριάς κ.ἄ.

Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού ἐλάμπρυνε τὴν Ἡπειρο με τὸ φῶς καὶ ἐπηρεάσε βαθύτερα καὶ τῆς «Περιοίκδος» τίς φυλές, Ἀλβανούς, Βλάχους, ἦταν τὰ ὀνομαστά σχολεῖα τῆς Μοσχόπολεως καὶ μάλιστα ἡ Νέα Ἀκαδημία της. Εἶναι ἀπροσμέτρητη ἡ ἐπίδρασίς τους στὴ δημιουργία ἐθνικοῦ φρονηματισμοῦ καὶ στὴν προπαρασκευὴ τοῦ Ἀγῶνος τῆς ἀπολυτρώσεως.

Κοντὰ στοὺς πυρσοὺς τῶν Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Μετσόβου ἀκόμη, ἡ βορεινὴ Μοσχόπολις στάθηκε σεβαστὸ κέντρο ἐμπορίου καὶ παιδείας.

«... κέντρον πάσης ἐξόχου πνευματικῆς κινήσεως κατὰ τὴν δυσχεμερον ἐκείνην ἐποχὴν ἐν τῇ Ἰλλυρικῇ Χερσονήσῳ καὶ πέραν αὐτῆς ἐτι, ἣν ἡ Μοσχόπολις, ἔνθα ἀμφιλαφῶς ἡ ζωογόνος αὔρα τῶν Ἑλληνίδων ἔπνεε σπουδῶν, καὶ ζεῖδωροι πνευματικαὶ ἀκτῖνες ἐξετέμποντο πανταχοῦ διασκορπίζουσαι τὰ ζοφερά τῆς δουλείας νέφη»⁷⁵, λέγει ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας.

Ὁ Κούμας παραδόξως ἀποσιωπᾷ τὸν ἀναγεννητικὸ ρόλο τῆς Μοσχόπολεως, ἀναφερόμενος μόνο στὴν Πάτμο καὶ τὰ Γιάννινα.

Ἐκεῖ στὴν Ἀθήνα τῆς Τουρκοκρατίας, τὴ δυστυχημένη Μοσχόπολι, πού γιὰ τὸν πλοῦτο της ἔγινε κάρφος στὰ μάτια τῶν περιοίκων, πού προσπαθοῦσε νὰ φωτί-

74) Ἀλεξ. Χ. Μαρμπούλου, Σχολεῖα καὶ διδάσκαλοι τοῦ αὐτρώτου Ἑλληνισμοῦ, σελ. 10.

75) Εὐλογίου Κουρίλα - Λαιριώτου, Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ νέα Ἀκαδημία αὐτῆς. Ἐν Ἀθῆναις 1935, σελ. 5.

ση, με τη συνδρομή του 'Αχριδών 'Ιωάσαφ και τῆς φιλογενείας καὶ φιλομουσίας τῶν κατοίκων της ιδρύθηκε ἡ Νέα 'Ακαδημία (ἡ 'Ελληνικὸν Φροντιστήριον) καὶ ἐδίδαν διδάσκαλοι ὀνομαστοί. Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, Μοσχοπολίτης μαθητῆς τοῦ Εὐγενίου Βούλαρη, ἀνθροπότης καὶ μεγαλοιδεάτης, πρόδρομος τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ Ρήγα, ὁ Καστοριανὸς Σεβαστὸς Λεοντιάδης, ὁ 'Ιερομόναχος Γρηγόριος ὁ Κωνσταντινίδης, ὁ Δανιὴλ Μοσχοπολίτης⁷⁶.

Στὴ Μοσχόπολι ιδρύθηκε τὸ τρίτο τυπογραφεῖο τῆς 'Ανατολῆς (τὸ πρῶτο στὴν Κωνσταντινούπολι 1627, τὸ δεύτερο στὴ Σμύρνη τὸ 1731), τέσσερα χρόνια μετὰ τὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κεῖ ἀκούστηκαν θαρραλέα ἐθνικὰ κηρύγματα καὶ τυπώθηκαν ἐντυπα σαφῶς προτρεπτικὰ γιὰ τὸν ξεσηκωμό, ὅπως οἱ «'Ακολουθίες τῶν Νεομαρτύρων». Τὸ περίεργο αὐτὸ βιβλίο περιελάμβανε ἀκολουθίες μαρτυρησάντων ὑπὲρ πίστεως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅπως τοῦ 'Επισκόπου Φαναρίου Σεραφεῖμ, ποὺ καταδικάσθηκε σὲ θάνατο ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ συμμετοχὴ στὴν ἐπανάστασι Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου (3 Δεκεμβρίου 1612). Αἰνεῖται λοιπὸν καὶ δοξάζεται 'Επίσκοπος γιὰ ἀντιτουρκικὴ ἀντίστασι. 'Εκεῖ τυπώνετα στὰ 1768, ἓνα χρόνο πρὶν καταστραφῇ ἡ Μοσχόπολις, κι ἄλλο βιβλίο, «'Η ἀλήθεια Κριτῆς», με διαφανεῖς ὑπαινιγμοὺς γιὰ τὴν προκοπὴ τοῦ Γένους κάτω ἀπὸ συνθῆκες φωτὸς καὶ ἐλευθερίας. Ὁ συγγραφέας του εἶναι γνώστης τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων καὶ ἀναφέρεται σὲ προύχοντες καὶ ἀρχιερεῖς τῆς Πελοποννήσου⁷⁷.

Στὴ Νέα 'Ακαδημία τῆς Μοσχόπολεως διδάσκονται κοντὰ στ' ἄλλα, ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία. Λογιστικὴ. Μαθηματικὰ καὶ ἄλλα.

Τὰ βιβλία τοῦ τυπογραφείου της ἄλλα εἶναι στὴν ἀπλοελληνικὴ διότι ἀποσκοποῦν στὴ διάδοσι τῆς ἐλληνικῆς διαίτας, τοῦ ἐλληνικοῦ τρόπου ζωῆς σὲ ἀλλογλώσσους πληθυσμοὺς 'Αλβανοὺς Βλάχους καὶ διότι ἡ ἀπλοελληνικὴ ἦταν ἡ γραφομένη γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τῆς αγοράς, τῶν καταστίχων, τῆς ἀλληλογραφίας, ἡ γλῶσσα τῶν Ροὺμ καὶ Ροὺμ ἦταν καὶ αὐτοὶ ἐφ' ὅσον ἦταν Χριστιανοί. 'Αλλὰ παράλληλα καὶ στὸ Φροντιστήριον καὶ στίς Μοσχοπολίτικες ἐκδόσεις ἐχρησιμοποιήθηκε καὶ ἡ αἰτιακή.

«Εἶναι τόση ἡ γνώση τῆς ἀρχαίας γλώσσας, λέγει ὁ Φάνης Μιχαλόπουλος, ἀπὸ τοὺς δασκάλους τῆς 'Ακαδημίας, ὥστε εἶναι ζήτημα ἂν ἄλλοι 'Ελληνες ἔγραψαν με τόση γλαφυρότητα στὴν αἰτιακή, ὅπως ἐκεῖνοι»⁷⁸.

Ὅπως σ' ὅλα τὰ ἀνώτερα σχολεῖα τοῦ ὑποδοῦλου 'Ελληνισμοῦ Γιάννινα, Κυδωνιές, Πάτμο, Μολδοβλαχίας, Ἀγίου Ὁρους, Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, Πατριαρχεῖον Ἱερουσαλὴμ, Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ σὲ μικρότερα, ὡς ἐάν καὶ αὐτὰ ἐπαίρναν καθοδήγησι ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα, πλατεῖα καὶ θερμὴ ἦταν ἡ ἔφεσις γιὰ τὴν ἐκμάθησι τῆς ἀρχαίας γλώσσας καὶ γενικὰ τῆς ἀρχαιογνωσίας. Φαίνεται πὺς ἦταν ἱστορικὴ ἀναγκαιότης τὸ Ἔθνος νὰ γυρίσῃ πίσω γιὰ νὰ πιαστῇ ἀπὸ τίς προγονικὰς ρίζες.

Ἦταν ἀναγκαῖον νὰ ὑποδειχθοῦν τὰ ἀρχαῖα προγονικὰ τρόπαια Σαλαμίνας, Θερμοπύλες, αὐτὰ τῶν ὁποίων κατὰ κόρον γίνεται χοῆσις καὶ ἐπίκλησις ὅχι μόνον σὲ προκηρύξεις, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀλληλογραφία τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ 21, σὰν πρότυπα, γιὰ νὰ τὰ μιμηθοῦν οἱ Ἕλληνες παίρνοντας τ' ἀρματα, γιὰ ν' ἀποδείξουν ὅτι δὲν

76) Φάνη Μιχαλοπούλου, Μοσχόπολις, αἱ 'Αθήναι τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν Ἀθήναις 1941, σελ. 18, 21.

77) Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1868, σελ. 465.

78) Φ. Μιχαλοπούλου, Μοσχόπολις, σελ. 26.

είναι κατώτεροι, των ἐνδόξων προγόνων τους καὶ ὅτι ἀνάξια ὑποφέρουν κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ βαρβάρου κατακτητοῦ⁷⁹.

Ἀλλὰ στὴ Μοσχόπολι, κοντὰ στὴν ἀπλοελληνική, καλλιεργεῖται ἡ ἰδέα τῆς αὐτοτελείας καὶ τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Τυπώνονται λεξικά ἐλληνοαλβανικά καὶ ἐλληνοβλαχικά καὶ λεξικά τετραγλωσσά. Καὶ εἶναι ἡ Μοσχόπολις ποὺ γεννιέται καὶ θάλπειται ἡ ἰδέα τῆς αλβανικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς αλβανικῆς Ἐθνότητος⁸⁰ καὶ συνεπῶς ἡ ἰδέα τῆς κοινῆς ὅλων αὐτῶν ἐξεγέρσεως κατὰ τοῦ Τούρκου δυνάστου, ἡ κεντρικὴ ἰδέα ἔπειτα τοῦ Ρήγα Φεραίου.

«Γιάννινα καὶ ἔπειτα ἡ Μοσχόπολις, λέγει ὁ Μιχαλόπουλος, εἶναι τὸ επαναστατικὸ κέντρο τῆς Τουρκοκρατίας ἀπὸ ἄποψι προγράμματος καὶ σκοπῶν. Ὅταν μάλιστα ἀναλογισθοῦμε πὺς βρισκόνταν γεωγραφικῶς στὶς πρῶτες προφυλακὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ κυκλωμένη καὶ περιζωσμένη ἀπὸ τόσες βάροβαρες καὶ ἀπολίτιστες φυλές, τότε ἡ σημασία της παίρνει μιὰ ἀνώτατη θέσις»⁸¹.

Ἡ ἀκτινοβολία τῆς Μοσχόπολεως περνάει τὰ ὅρια τῆς Βαλκανικῆς.

«Ἰδιαίτερος, λέγει ὁ Ἰωακεῖμ Μαρτινιανός, δέον νὰ τονισθῇ περὶ Μοσχόπολεως προκειμένου, ὅτι ἡ Κοινότης τῆς Βιέννης ὑπῆρξε τὸ κέντρον καὶ ὁμηγηριον τῶν ἀνὰ ὅλην τὴν Αὐστρίαν διεσπαρμένων Μοσχοπολιτῶν, τὸ κέντρον τοῦ πλουτισμοῦ, τὸ φυτώριον τῆς μορφώσεως, τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Μέγισται δ' εἶναι αἱ ὑπηρεσίαι, ἃς παρέσχον ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς Μοσχόπολεως αἱ τοιαῦται τῶν ἀνὰ τὰ πεδία καὶ τὰς κοιλάδας τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Οὐγγαρίας ἀποδημούντων Μοσχοπολιτῶν παροικίαι καὶ ἄξια λαμπροτέρας θέσεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτῆς. Ἐν τῇ μέσῃ δὲ τοῦ κύκλου τοιούτων εὐπαιδευτῶν ἐπιστημόνων, ρηξικελεύθων προδρομῶν τοῦ μέλλοντος γένους πατριωτῶν, ἀνεφάνη αἴφνης μίαν ἡμέραν τοῦ 1797 ὁ πρῶν διδάσκαλος τοῦ Θεσσαλικοῦ κισσοῦ (Ρήγας) ὅστις εἶχε παιδείαν δυναμένην νὰ φωτίσῃ καὶ λύρᾳ δυναμένην νὰ ἐξάρῃ καὶ καρδίαν δυναμένην νὰ πυρακτώσῃ τὰς ψυχὰς τῶν ἄλλων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας».

Μποροῦμε, νομίζω, χωρὶς δισταγμὸ νὰ ποῦμε πὺς τὸ κίτρινο κηρὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, αὐτὸ ποὺ κρατοῦσαν οἱ νεοφώτιστοι ὀρκιζόμενοι στὸ ὄνομα τῆς «ἀληθείας» καὶ τῆς «δικαιοσύνης», αὐτὸ τὸ κηρὶ, ποὺ ἦταν ὁ μοναδικὸς μάρτυρας κατηχητοῦ καὶ κατηχουμένου πῆρε φῶς καὶ ἀπὸ τὸ ὁλόλαμπρο τῆς Μοσχόπολεως φῶς, γιὰ νὰ φέρῃ ἡ Ἑταιρεία εἰς πέρας τὸ ἔργο τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, ἔργο πίστεως καὶ ὄχι ἔργο νοῦ καὶ λογικῆς.

Ἀφανεῖς καὶ ἄγνωστοι διδάσκαλοι τῶν Κοινοτικῶν Σχολείων περιέτρεχαν τὴν Τουρκοκρατούμενην Ἑλλάδα καὶ σὰν τὸ σαράκι ἐκούφωναν, ὡς τὸ μεδοῦλι, τὸν Τούρκο δυνάστη, ὥσπου τὸν ἀποτελείωσε τὸ καριοφίλι, ποὺ βρόντησε στὰ 1821. Ἀλλὰ καὶ ἰδιῶται λόγιοι συνέβαλαν στὸ μεγάλο ξεσηκωμό. Κηρύττεται καὶ δικαίως ὅτι ἡ

79) Τῆς ροπῆς αὐτῆς πρὸς ἀρχαιολατρεία, σὰν ὁδηγὸ καὶ πηγὴ ἐμπνεύσεως ἔχομε ἀποτελεσμα, κοντὰ σ' ἄλλα καὶ τὸν Ἱερὸ Λόχο τοῦ Δραγατσανίου, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἱεροῦ Λόχου τοῦ Ἐπαμεινώνδα, ὅπου ἐντάχθηκαν νέοι Ἱερολοχίτες ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆ φλογερῆ τοῦ Δούκα, τοῦ Γενναδίου, τοῦ Βαρδαλάχου κλπ. ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τοῦ ὑποδοῦλου Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ παροικιακοῦ.

80) Σὲ ἔγγραφο - ἔκκλησι πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα τῆς Ρωσσίας Ἀλέξανδρο, ποὺ ὑπογράφουν «οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ὀπλισμένων χριστιανικῶν Γραικικῶν δυνάμεων εἰς Δανίαν καὶ Μολδαβίαν» μεταξὺ ἄλλων Ἠπειρωτῶν ὑπογράφει καὶ ὁ Ναοὺμ Βεμιλχάρτζη, ἀπὸ τοῦς ἀναγεννητὰς τῆς Ἀλβανίας, ἀργότερα. Βλ. Ἱ. Φιλήμονος, Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστ. τόμ. Β' σελ. 334.

81) Φ. Μιχαλοπούλου, Μοσχόπολις, σελ. 27.

Ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδος ἦλθεν «ἔξωθεν» καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Ὀδησσό, τὴ γενέτειρα τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας. «Ἡ τάξις τῶν ξενιτεμένων λογιωτάτων καὶ ἐμπόρων, λέγει ὁ Κασομούλης, εἶναι ἥτις πρώτη ἐτόλμησεν καὶ ἐκίνησεν τὸν μοχλὸν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἐμβάσεν καὶ τοὺς προεστοὺς καὶ ἀρματολοὺς εἰς τὰ αἵματα»⁸².

Ὁ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς μὲ ὁρμητήρια τὴ Μοσχόπολι, τὰ Γιάννινα, τὸ Βουκουρέστι, τὸ Ἰάσιον κ.ἄ. ὅπου καὶ κεῖ γαλουχήθηκε ἡ Ἐλευθερία τοῦ Γένους, προπαρεσκεύασε «τὸν πλέον δίκαιον, τὸν πλέον ἀμείαντον, τὸν πλέον ἱερὸν, πού ἐτίμησεν φυλὴν ἀνθρώπων, τὸν ἐλληνικὸν ἀγῶνα»⁸³.

«Τποβολεὺς καὶ ἀνάδοχος τοῦ εὐπρεπεστάτου ἔργου τῆς ἐκδόσεως τῶν «Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου» ὑπῆρξεν ὁ ἀριστος τοῦ Κοραῆ φίλος Ἀλέξ. Βασιλείου, Ἑλληλιν τὸ γένος ἐξ Ἀργυροκαστροῦ τῆς Ἡπείρου, θεραπεύων τὸν Ἐμπολαῖον Ἑρμῆν καὶ τὰς Ἑλικωνιάδας Μούσας. Δὲν ἠτύχησε νὰ θησαυρίσῃ χρήματα, ἐθθαυρίσεν ὁμως ἀφθονον καὶ ἀδραν φιλογένειαν», λέγει ὁ Θερεϊανός⁸⁴.

Γιὰ τὴν ἐκδοσὶ τῆς μεταφράσεως στὰ ἑλληνικὰ τοῦ «Περὶ ἐγκλημάτων καὶ ποιῶν» τοῦ Βεκαρίου, ὁ Κοραῆς ἀπευθύνεται στὰ 1796 στὸν Ἀλ. Βασιλείου:

«... ἂν ἔχῃς τὸν τρόπον νὰ καταβάλῃς τὸ ἥμισυ τῆς ποσότητος ταύτης (γαλ. φράγκα 1900) γράφω εὐθὺς τὸν Ζωσιμᾶν διὰ τὸ λοιπὸν ἥμισυ...».

Ὁ Ἀλ. Βασιλείου ἦταν αὐτεπάγγελτος ἐκδότης καὶ γενικὸς πράκτωρ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κοραῆ ἴσα μὲ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, 13-1-1818.

Δ' Συμμετοχὴ τῶν Βορειοηπειρωτῶν στὸν ἔνοπλο ἀγῶνα

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν θὰ ἐπιμείνωμε, διότι οἱ ἔρευνες γιὰ μιὰ πληρέστερη καταγραφή συνεχίζονται καὶ κάθε τόσο ἀνασύρονται καινούργια ὀνόματα μὲ τὴν μεγάλη ἢ μικρὴ προσωπικὴ τους δρᾶσι στὸν ἔνοπλο ἀγῶνα. Ὁ πατριδονημικὸς προσδιορισμὸς χάνεται στὸν γενικὸ «Ἡπειρώτης» ἢ Ἀργυροκαστροῖτης, ἢ Χειμαρριώτης ἢ Χορροβίτης. Ὁ Ἀγγελος Παπακώστας, ὁ ἀκαταπὸνήτος ἐρευνητὴς, κατέγραψε διακόσιους Βορειοηπειρώτας ἀγωνιστὰς πρὸ ἐτῶν. Ἡ προπαρασκευὴ τοῦ σημερινοῦ θέματος ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια ἄλλους δέκα - δεκαπέντε.

Ἀπὸ ἐλβετικὰ ἀρχεῖα ἐφέτος ἦρθαν στὴ δημοσιότητα 158 ὀνόματα ἀγωνιστῶν τῆς Μολδοβλαχίας, ἐκ τῶν ὁποίων 25 εἶναι Ἡπειρώται, ἐκ τῶν ὁποίων 6 Βορειοηπειρώται⁸⁵. Καὶ εὐλόγως ὁ ἀριθμὸς θὰ αὐξάνεται, ἀφοῦ μόνον ἀπὸ τὴν Περιφέρεια τῆς Κορυτσᾶς, ἔχομε πληροφορία ὅτι οἱ συμμετασχόντες στὸν Ἀγῶνα ὑπερέβαινον τοὺς πεντακοσίους.

Χάριν γεύσεως λοιπὸν θὰ σᾶς παρουσιάσω μερικὰ γνωστὰ ἢ ἀγνωστὰ πορτραῖτα καὶ μερικὰ ἐκθαμβωτικὰ περιστατικά.

Πλεῖστοι Ἡπειρώται ξενιτευμένοι βρισκόνταν στὶς παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, ἀφοῦ Ἡγεμόνες Ἡπειρωτικῆς, ἀκριβέστερα Βορειοηπειρωτικῆς καταγωγῆς, Γκίκαὶ καὶ Σουτσοὶ ἠγεμόνευαν στοὺς θρόνους τῆς Μολδαβίας καὶ Βλαχίας καὶ ἀδιάλειπτο ἦταν τὸ ρεῦμα τοῦ ξενιτεμοῦ μὲ τὰ καρβάνια τοῦ Ρόδα καὶ τοῦ Σίνα.

Στὰ 1818 ἐμφανίζεται στὸ Κισνόβι ὁ Ἀναστάσιος Ἀργυροκαστροῖτης Μανέν-

82) Ν. Κασομούλη, Ἐνθυμήματα στρατιωτικά, 1940, τόμ. Β' σελ. 626.

83) Γεωργ. Τερτσέτης - Θ. Κολοκοτρώνη, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήναι 1953, εἰσαγωγὴ Ν. Βέη σελ. στ'.

84) Δ. Θερεϊανῶ, Ἀδαμ. Κοραῆς, Τεργέστη 1889, τόμ. Α' σελ. 253.

85) Μακεδονικὴ Ζωή, τεῦχος 64 (1971) σελ. 6—8.

τῆς διευθυνόμενος πρὸς Πετρούπολιν μ' ἄλλους δυὸ συμπατριώτας του, λέγει ὁ Φιλήμων⁸⁶.

Στὰ 1821 (31 Ἰανουαρίου) βρίσκεται στὸ Ἰάσιον ὅπου οἱ ὀπλαρχηγοὶ γίνονται ἀδελφοποιοὶ ἐτοιμοὶ γιὰ τὴ μεγάλη θυσία. Λίγο ἀργότερα τὸν συναντοῦμε στὴ Φωξάνη, ὅπου συμπτρᾷται στὴν ὀργάνωσι τοῦ Ἱεροῦ Λόχου.

Ὅποιος διαβάζει τὰ ἱστορικά τοῦ Ἀγῶνος τῆς Μολδοβλαχίας, ὅπου μέσα στὴν ἀνεμοζάλη καὶ τὸν ἀνεμοστρόβιλο, ποὺ ἔφεραν τὰ κεραινοφόρα ἀφοριστικά ἐγγράφα καὶ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε', καὶ ἡ ἀποκήρυξι τοῦ Ὑψηλάντη ἀπὸ τὸν Τσάρο Ἀλέξανδρο, μέσα στὸ μακελλεῖο, ποὺ θερίστηκαν σὰν τὰ στάχτα τὰ χνουδάτα μάγουλα τῶν νεαρῶν Ἱερολογιτῶν ἀμώμητα σφάγια τοῦ ἀρχομένου Ἀγῶνος, βλέπει νὰ λάμπη ὁ ἡρωϊσμός τοῦ μπίμπαση Ἀναστασίου Ἀργυροκαστρίτη.

Ὁ Σπ. Τρικούπης εἶναι κατηγορηματικός⁸⁷.

«Μεγάλην, λέγει ἀντίστασιν ἔδειξε καὶ ἐν ἄλλο σῶμα ἑλληνικὸν ὑπὸ τὸν Ἀναστάσιον Ἀργυροκαστρίτην (εἰς Νοτσέτον)».

Στὴν ἴδια Μολδοβλαχία, προτοῦ σαλέψῃ ἡ κυρίως Ἑλλάδα, στὸν ἀπεγνωσμένον ἀγῶνα τοῦ αὐτοῦ Ἀλ. Ὑψηλάντη, ἀνάμεσα σὲ μὴ φίλιο πληθυσμό, ποὺ ἔμενε ἀναίσθητος στὸ ἐπαναστατικὸ κήρυγμα, ποὺ σὰν σὲ κινηματογραφικὴ ταινία μέσα σὲ λίγους μῆνες ὀλοκληρώθηκε μίς ὀλόκληρη τραγωδία, ἓνας ἄλλος Βορειοηπειρωτῆς ὁ Ἀθανάσιος Πίπης ἢ Σπύρος ἀπὸ τὸ Βοῖνο τῆς Χειμάρρας, γράφει, μὲ τοὺς συντρόφους του κλεισμένοις στὴν ἐκκλησία τοῦ Ὀλτενίου, μέσα στο Βουκουρέστι, σελίδες ἀντάξιες πρὸς τὸ Κοῦγκι τοῦ Σουλίου. Κυκλωμένοι μὲ δέκα τρεῖς συντρόφους του ἀπὸ χιλιάδες Τούρκους γίνεται ὀλοκαύτωμα πολέμωντας τρία ἡμερονύκτια, αὐτοὶ οἱ σύντροφοί του καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ὀλτενίου⁸⁸.

Ἄς ἔλθωμε τώρα στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Θεαματικὴ εἶναι ἡ ἐμφάνισις τῶν Χειμαρριωτῶν στὸ Λιγοβίστι τῆς Ἀχαρνάνιας, στὸ στρατόπεδο ποὺ εἶχε συστήσῃ ὁ Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος, ὅπως μᾶς περιγράφει ὁ ἰατρός τοῦ Λόρδου Βέρωνα MILLINGEN⁸⁹.

«Ἡμέρας τινας (τὰς τελευταίας τοῦ Αὐγούστου 1823) μετὰ τὴν ἀφίξιν μας εἰς τὸ χωρίον Λιγοβίστι ὁ Σπύρο - Μίλιος ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Μαυροκορδάτου μετὰ διακοσίων Χειμαρριωτῶν, ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι εἰς ὅλον τὸ στρατόπεδον παρῆχον τὴν μᾶλλον πολεμοχαρῇ ἐμφάνισιν».

Ἀπὸ τότε καὶ ἔπειτα οἱ Χειμαρριῶται ὑπὸ τὸν Σπύρο - Μίλιον ἀγωνιστῆκαν στὰ πεδία τῶν ἐλληνικῶν μαχῶν μ' ὅλο τὸ ζῆλο, τὴν κατρεία καὶ τὸν ἀδάμαστο ἡρωϊσμό ποὺ φέρουν ἀπὸ τὴν παράδοσί τους εἴτε ἐντεταγμένοι σὲ ἄλλα σώματα, εἴτε ὡς ἀνεξάρτητον σῶμα Χειμαρριωτῶν στὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου, στὴ μάχῃ τῆς Ἀράχωβας, στὸ Κερασίνι, στὸ Ν. Φάληρο, στὴ μάχῃ τοῦ Ἀναλάτου.

Ὁ Σπύρος Μίλιος μᾶς ἄφησε καὶ τὰ πολύτιμα ἀπομνημονεύματα τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου πλάϊ στὴν ἀξία περιγραφῇ, βάζει καὶ τὴ στρατιωτικὴ τέχνη καὶ κατάρτισι, ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευσί του στὴ Νεάπολι τῆς Ἰταλίας. Διέπρεψε ἔπειτα μὲ ἀνώτατα ἀξιώματα ποὺ κατέλαβε κατ' ἐπανάληψιν γενόμενος

86) Ἱ. Φιλήμονος, Δοκίμιον Ἱστορίας Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως, τόμ. Α' σελ. 19.

87) Σπ. Τρικούπη, Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως. Ἐν Ἀθήναις 1879, τόμ. Α' σελ. 123.

88) Ἱ. Φιλήμονος, Δοκίμιον Ἱστορίας Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως, τόμ. Β' σελ. 204, 403.

Σπ. Τρικούπη, Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως τόμ. Α' σελ. 132.

89) J. MILLINGEN, MEMOIRS OF THE AFFAIRS OF GREECE. LONDON. 1831, σελ. 208.

Ἵππουρός, καὶ στὴ μεταπολίτειναι τοῦ 1843 καὶ ἀργότερα. Ἀξίος πολεμιστῆς πανταχοῦ παρὼν σὲ πολλὰς μάχας ὁ ἀδελφός του Ζάχος.

Θεορῶδεις καὶ ἀπαιτητικοὶ στίς ἀξιώσεις τους καὶ στὴν ἐπαροσί τους, ὅπως εἶναι οἱ Χειμαρριῶται ἔδωκαν τροφή στὴν πολιτικὴ σάτιρα τῆς μετέπειτα πολιτικῆς ζωῆς πὺν οἱ ἀντιπολιτευόμενοι δημοσιογράφοι δὲν τοὺς χαριστήκαν. Ἔτσι σκαπτικά εἶπαν:

Σπύρο Μίλιος μὲ τὸ Πένα
Ζάχο Μίλιος μὲ τὸ Πάλα
λευτερώσαν τὸ Ἑλλάδα
καὶ τὸ κάμανε Χειμάρρα!

δηλ. τὰ προκόφανε! κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ εὐφυολόγου δημοσιογράφου.

Μένει ὅμως ἀδιαμφισβήτητη ἡ συμβολὴ τῶν Χειμαρριωτῶν στὸν Ἀγῶνα τοῦ '21.

Σημαντικὴ ἐξ ἴσου ἐμφανίζεται ἡ συμβολὴ καὶ τῶν Χορμοβιτῶν εἴτε μεμονωμένων ἀτόμων, εἴτε ὡς ἀνεξαρτήτου σώματος στὴ σκηνὴ τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος.

Θρύλος ἔγινε ὁ Κωνσταντῖνος Λαγουμιτζῆς ἀπὸ τὴ Λέκλη, πὺν εἶναι περισσότερο γνωστὸς ὡς Χορμοβίτης διότι δὲν ἔχομε σῶμα Λεκλιωτῶν. Ἀποφασιστικὸς εἶναι ὁ ρόλος του ὡς ὑπονομοποιῶν (λαγουμιτζῆ) καὶ στὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου, μετὰ τὸ Σωτηρόπουλο καὶ στὴν πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Καὶ ὁ Μακρυγιάννης καὶ ὁ Κασομούλης εἶναι ἀφειδώλευτοι στὴν ἔξαρσι τῆς ἀνδρείας του καὶ τῆς προσωπικῆς συμβολῆς του.

«Ὁ ἀθάνατος περίφημος Κώστας Λαγουμιτζῆς, λέγει ὁ Μακρυγιάννης, γενναῖος καὶ τίμιος πατριώτης καὶ μὲ τὴν τέχνην του καὶ μὲ τὸ ντουφέκι του ὡς λιοντάρι πολέμαγε διὰ τὴν Πατρίδα. Ἡμᾶστε μᾶζι καὶ ἀγωνιζόμεστε ὡς ἀδελφοὶ νύχτα καὶ ἡμέρα. Καὶ δουλεύαμεν μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς ἀγαθοὺς Ἀθηναίους καὶ φριάναμεν τὰ λαοῦμα καὶ ἡμᾶστε ὅλοι πάντα ἀγαπημένοι καὶ ἐνωμένοι. Εἰς τὸ Μισολόγγι καὶ παντοῦ αὐτὸς ὁ γενναῖος ἄντρας θάρματα ἔχει κάνει. Πατρίδα, τοῦ χρωστᾷς πολλὰ αὐτηνοῦ τοῦ ἀγωνιστῆ. Θησαυροὺς τοῦ δίνει ὁ Κιουτάγιας νὰ γυρίσῃ. Λιὰ σένα, Πατρίδα, ὅλα τὰ καταφρονεῖ»⁹⁰.

Ὁ Κασομούλης ψέγει πιρὰ τὸν ἱστοριογράφο τῶν Ἀθηνῶν Δ. Σουρμελῆ πὺν γράφει ὅτι «τινὲς τοῦ Μεσολογγίου» ἔτιχαν καὶ στὴ φρουρὰ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ὡμολογοῦσαν ὅτι μόνο τίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς πολιορκίας, πρὸ τῆς ἐξόδου ὑπέφεραν ἀπὸ πείνα. «Ὅχι οἱ «τινὲς» σου, κύριε Σουρμελῆ, τοῦ λέγει, ἀλλὰ μόνον ἓνας ἔτυχεν ἐκ τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου μέσα εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ὁ Κώστας Χορμόβας καὶ αὐτὸς κηρύττεται ὅτι ἔσωσε τὸ πᾶν»⁹¹.

Ἄλλος Χορμοβίτης εἶναι ὁ Κώστας Χορμόβας, πὺν ξεκίνησε ἀπὸ πρωτοπαλῆκαρο τοῦ Σιαδῆμα στὸ ἀρματολίκι τῆς Μεσημβρινῆς Ναυπακτίας καὶ ἔπαιξε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Στὸ Μεσολόγγι ἦταν στὸν προμαχῶνα Ἀνανίας ἐπικεφαλῆς 150 ἀντρῶν μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ χιλιάρχου. Γενναῖος πολεμιστῆς Ἠπειρώτης λέγει ὁ Βλαχογιάννης.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Καραϊσκάκη, 22 Ἀπριλίου 1827, ἀποτελεῖ μέλος τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τοῦ Σώματος Καραϊσκάκη μὲ τὸν Χατζῆ - Μιχάλη Νταλιάνη, τὸν Χριστόδουλο Χατζηπέτρο, τὸ Βάσο Μαυροβουνιώτη, τὸν Ἀρ. Ρούκη.

Ἄλλος ἀξιόλογος Χορμοβίτης εἶναι ὁ Κώστας Νάκος λόγιος καὶ διπλωμά-

90) Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, τόμ. Α' σελ. 277—278.

91) Νικ. Κασομούλη, Ἐνθυμήματα στρατιωτικά, 1940, τόμ. Β' σελ. 578.

της, ἔμπιστος τοῦ Ἀλῆ Πασῖα καὶ γιὰ τοῦτο ἀπεσταλμένος του στὸν Καποδίστρια, τὸν Ἰωάννη Καρατζᾶ, τὸν Μητροπολίτη Οὐγγρο-Βλαχίας Ἰγνάτιο, τὸν Ρωσικὸ Πρόξενο Ἰ. Βαλασόπουλο, μὲ ἐπίσημες ἀποστολές, ἀφιέρωσε τὸν ἑαυτό του στὸν ἐλληνικὸ ἀγῶνα. Ν ο ὄ ρ ι ν ἔ Μ ω α μ έ τ ι τ μ ο ς Ἐ π ά σ ι α, εἶπε: Νὰ μὴ ξαναδῶ τὸ πρόσωπο τοῦ Μωχαμέτη⁹².

Ἕνα σύμπλεγμα, σύμφυμα πατριωτισμοῦ καὶ παλληκαριᾶς ἀποτελοῦν ὅλοι, Χορμοδίτες, Ἀργυροκαστρίτες, Λεκλιώτες, Νιθιτσιώτες, Ἀἰ - Βασιλίτες, Χειμαρριώτες εκπρόσωποι τῶν ἰδιαιτέρων τόπων τῆς καταγωγῆς τους μὲ κοινὴ γλῶσσα, ἥθη, ἔθιμα, θρησκεία καὶ κοινὲς παραδόσεις.

Ἐἶχαμε τὴ Χρυσοσπηλιώτισσα πιασμένη, λέγει ὁ Μακρυγιάννης καὶ τὸ ριζὸ τοῦ Κάστρου (Ἀκροπόλεως) εἶχαμεν ταμπούρια καὶ πιάσαμεν ἐκεῖ.

Ἀφοῦ γιόμωσεν ἡ Ἐκκλησία, μέσα κι ὡς ἀπάνου στάθηκαν δυὸ γενναῖα παλληκαρία ὁ Μιχάλης Κουνέλης Ἀθηναῖος καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀργυροκαστρίτης ἢ Χορμοδίτης, αὐτῆνοι οἱ δυὸ γενναῖοι καὶ οἱ ἀθάνατοι καὶ βάλαν φωτιά καὶ πολέμησαν ἀντρεῖα καὶ σώθηκαν. Καὶ πῆγε εἰς τὸν ἀγέρα ἡ Ἐκκλησιὰ καὶ οἱ Τοῦρκοι ὅλοι⁹³.

Πρωταγωνιστὴς ὁλκῆς στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα εἶναι καὶ ὁ Γεώργιος ἢ Γεωργάκης Βάγιας τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τῆς Λέκλης.

Μπαίνει στὸ Μεσολόγγι, αὐτόκλητος στὸ βωμὸ τῆς θυσίας, μαζὶ μὲ τὸν Γεώργιο Κίτσο Κονταξῆ τὸν ἀδερφὸ τῆς περιφημῆς Κυρᾶ Βασιλικῆς ἀπὸ τὴν Πλησιδίτσα τῶν Φιλιατῶν καὶ μὲ σῶμα τριακοσίων ἐκλεκτῶν Ἡπειρωτῶν πιάνουν τὸν προμαχῶνα τῆς Λουνέττας (τοῦ Γουλιέλμου τῆς Ὁράγγης).

Γρήγορα ὁ Γ. Βάγιας γίνεται φυσιογνωμία στὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι, πολιτάρχης στὴ διανομὴ τῶν πολεμοφοδίων καὶ ἀξιαγάπητος. Ἀντιπρόσωπος τῆς φρουρᾶς σὲ διάφορες ὁμιλίες καὶ ψευδοδιαπραγματεύσεις μὲ τοὺς πολιορκητὰς Τοῦρκους. Γενναῖος καὶ τίμιος εἶναι ἀπὸ τοὺς τυχεροὺς τῆς ἐξόδου, σώζεται καὶ ἐντάσσεται στὸ σῶμα τοῦ Καραϊσκάκη, τοῦ ὁποῖου γίνεται καὶ ὁμοτράπεζος. Καὶ μόνο διότι ἔχει τὴν ἐκτίμηση τοῦ Καραϊσκάκη ποὺ ἦταν ἀνελέητος γιὰ τοὺς κιοτῆδες, τοὺς δειλοὺς, εἶναι ἀρκετὸ νὰ φανῇ ἡ προσωπικὴ του ἀξία.

Πρωταγωνιστεῖ στὴν περίφημη μάχη τῆς Ἀράχovas μὲ τὸν Καραϊσκάκη καὶ φέρνει τὰ κεφάλια τοῦ Λιουστάμπη Καφζέξη καὶ τοῦ Κεχαγιάμπη στὸ Ναύπλιο. Ἡπειρωτῆς σεμνὸς καὶ τίμιος, καταρτίζουν στὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι μὲ τὸ Σπύρο - Μίλιο καὶ τὸν Χριστόδ. Χατζηπέτρο Ἀδελφότητα.

Σκοπὸς τῆς ὄχι στὴν πατροπαράδοτῃ ἐλληνικῇ διχόνοια, ὄχι Ρουμελιῶτες, Σοιλιῶτες, Πελοποννήσιοι, ὄχι καταχρήσεις στὰ σιτηρέσια, ἀλλὰ ἀγάπη, ὁμόνοια, ἰσότης τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς.

Στὴν πολεμικὴ του δρᾶσι εἶναι δύσκολο νὰ τὸν παρακολουθήσης. Εἶναι παντοῦ μὲ τὸ ὄπλο στὸ χέρι. Στὴ μάχη τοῦ Φαλήρου πολέμησε μαζὶ μὲ τὸν Χατζημιχάλη Νταλιάνη. Ὁ Βάγιας μὲ τὸν Κίτσο Τζαβέλα συνόδεψαν ὡς τὴ γολέτα τοῦ Κόχραν τὸν πληγωμένο Καραϊσκάκη. Κι' ὁ ἐτοιμοθάνατος Ἀρχηγὸς μὲ τὸ Βάγια ἔστειλε στοὺς συντρόφους του χαιρετισμοὺς καὶ τοὺς παρήγγειλε νὰ βαστοῦν τίς θέσεις.

Βάγιας Λοικᾶς εἶναι ὁ ἱατρός ποὺ ἔλαβε μέρος στὸ ἱατρικὸ συμβούλιο στὶς τελευταῖες ὥρες τοῦ Λόρδου Βύρωνα.

Βάγιας Μῆτρος μὲ ἄλλους ὀκτῶ συντρόφους τὴ νύχτα τῆς 29ης πρὸς τὴν 30ὴν Ἀπριλίου 1825, αὐτομολεῖ ἀπὸ τὸ ἐχθρικὸ στρατόπεδο τοῦ Ἰσμαῆλ Πλιάσα καὶ υπαίνει στὸ Μεσολόγγι κι ἀπὸ πολιορκητῆς γίνεται πολιορκούμενος, ἕτοιμος νὰ

92) Ἱ. Φιλήμονος, Δοκίμιον Ἱστορίας Ἑλλ. Ἐπαναστ. Δ' σελ. 162.

93) Στρατηγὸς Μακρυγιάννης, Ἀπομνημονεύματα, Α' σελ. 278.

ὑποστῇ ὅλη τὴν τραγωδία τῆς πολιορκημένης πόλεως. Ἀμφιβάλλοιμε ἂν παρομοία σελίδα εὐρίσκεται στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων πράξεων.

Ἀπὸ τὰ χωρὰ τῆς Ρίζης τέλος, ἀπὸ τὸ Λάμποβο, εἶναι τὸ πρωτοπαλλήκαρο τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, ὁ Εὐαγγέλης Ζάππας, ὁ κατόπι μεγάλος Εὐεργέτης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ περιφέρεια τῆς Πρεμετῆς ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Δουκαίους, Στεφ. Δούκα, Κων. Δούκα στρατοπεδάρχῃ τοῦ Ἀλ. Ὑψηλάντη, Εὐφ. Δούκα, Ἀδαμ. Δούκα Ἀρεοπαγίτην μὲ τὸν Νέγρη, Ὑπουργὸν τοῦ Πολέμου καὶ γερονσιαστὴν ἐπὶ Ὅθωνος προσέφερε στὸν Ἀγῶνα δυὸ ἀτίμητα παλληκάρια, τὸν Κων. Παλάσκα, πού εἶχε τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Καραϊσκάκη καὶ πληγώθηκε στὴ μάχῃ τοῦ Κερατσίνιου⁹⁴ καὶ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἀτάκτου ἱππικοῦ Χατζημιχάλην Νταλιάνην ἀπὸ τὸ μικρὸ χωριὸ Δελβιναζόπουλο τῆς Πρεμετῆς καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ Δελβινάκι τοῦ Πωγωνίου, ὅπως ἔχω ἀποδείξει μὲ τὴ διασταύρωσιν τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν.

Ὁ πολέμαρχος Χατζημιχάλης ἀφοῦ διεδραμάτισε τὸ ρόλο του στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο διεπεραιώθη τὸ 1828 στὴν Κρήτη καὶ ἐπολέμησε μὲ τὸ ἡπειρωτικὸ σῶμα, ἀπὸ 318 πολεμιστὰς, στὸ Φραγκακαστέλλο καὶ ἔπεσαν ὅλοι μέχρι τοῦ τελευταίου καὶ τὰ κόκκαλά τους εἶναι ορόσημα στὶς εσχατιὲς τῆς Νότιας Ἑλλάδος, στὴν ἀρμὴ τοῦ Λιθικοῦ πελάγους, γιὰ νὰ δείχνουν πόσο πανελλήνιο ἦταν τὸ φρόνημα τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ πόσο ἐγκολπώθηκαν τὸ ὄνειρο τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος.

Εἶδαμε διὰ μακρῶν τὴν εἰδικὴ θέσιν τῆς Ἠλείου στὸν Ἀγῶνα τοῦ '21. Κατακλυσμένη ἀπὸ ἀλληπασαδικὰ στρατεύματα πρῶτα καὶ ἔπειτα σουλτανικά, δὲν προσεφέρθη γιὰ θεαματικὰς μάχας καὶ ὄντας κοντὰ στὴν Ἀλβανίαν δὲν μπορούσε νὰ λάβῃ ἐλευθέρῳ συγκρότησιν χράτους ἔστω καὶ προσωρινή ὅπως ἡ Ἀνατολική, Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ ἡ Πελοπόννησος.

Ἐνα γράμμα τοῦ Ἰγνατίου (πρώην Ἀρτῆς) Οὐγγροβλαχίας τῆς 26 Δεκεμβρίου 1821 ἀπὸ τὴν Πίζα πρὸς τοὺς Ἐφόρους τῆς Ὀδησοῦ ἔχει σκέψεις πού κάνουν ὁ πολιτικώτατος Ἰγνατίος γιὰ τὰ ἡπειρωτικὰ πράγματα:

«Οἱ Ἠπειρώται ἐστάθησαν βιασμένοι νὰ ἐνωθῶσι μὲ τὸν Ἀλῆν, διὰ νὰ λάβωσι τοὺς οἰκείους τοῦ Ἀλῆ Τούρκους (σημ. συγγρ. δηλ. τοὺς Τουρκαλβανούς) μὲ τὸ μέρος των, διὰ νὰ ἔχωσιν ἀπὸ αὐτὸν κάποιαν βοήθειαν, καὶ διότι τοὺς ἐσύμφερε νὰ μὴ χαλασθῇ καὶ μὲ τὰ χρήματα καὶ μέσα του τοὺς κτυπήσῃ ἔπειτα ὁ Χουρσὶτ Πασῆς. Ἐκράτησαν διὰ πολὺν καιρὸν δυὸ εχθροὺς εἰς ἀπραξίαν καὶ ἐφέρθησαν ὅπως τὸ ὑπαγορεύει ἡ πλέον ὀρθὴ πολιτεία»⁹⁵.

Ἡ Ἠπειρος ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπόψεως ἦταν ἡ γραμμὴ τῶν πρόσω ἔναντι τῶν βορειοδυτικῶν δυνάμεων ἐξ Ἀλβανίας, ὅπως ἡ Μακεδονία ἦταν ἡ γραμμὴ τῶν πρόσω γιὰ τὴν ἐξ Ἀνατολῶν δυνάμει τοῦ Σουλτάνου. Ἦταν ἀντικειμενικῶς ἀδύνατο νὰ σκηνώσῃ ἐπαναστατικὸ κίνημα, ὅπως καὶ ἔγινε. Ἔγιναν καὶ τὰ δυὸ διαμερίσματα ολοκαυτώματα.

Συνοπτικὰ τὸ ρόλο τῆς Ἠλείου μᾶς δίνει ἕνα πολύτιμο ἔγγραφο, πού ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Γῆν Συνέλευσι τῆς Ἐπιδάουρου καὶ πού ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς Βορειοἡπειρώτας Λουκᾶ Βάγια, Δημ. Ἀθανασίου, Λουκᾶ Χορμόδα καὶ Κυριακούλη Πολυχρονῆ Ἀγυροκαστρίτη καὶ ζητεῖ τὴν ἐκπροσώπησίν της στὴ Συνέλευσι.

«Ἐπειδὴ ἡ Ἠπειρος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν χορὸν τῶν ἐλευθέρων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλήν. Ἐπικρατείας διὰ τὰς πολλὰς θυσίας, τὰς ὁποίας ἔκαμε καὶ κάμνει ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ τούτου ἀγῶνος.».

94) Χρ. Πετρουλάκης, Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Παύρας, σελ. 246.

95) Π. Μ. Κοντογιάννη, Ἱστορικὰ ἐγγράφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἑλλήν. Ἐπανάστασιν, 1927, σελ. 169.

Τὸ Σούλι ἀρχισε τὸν Ἱερὸν Ἀγῶνα τέσσαρας μῆνας πρὸ τῶν ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀποστατήσαν τὸ 1820 ἔτος, τὸν Δεκέμβριον μῆνα.

Οἱ ἀνίκητοι καὶ τουρκομάχοι ἕξ ἀρχῆς Σουλιῶται, ἠνωμένοι μὲ Λακκιώτας, μὲ Τζάμηδες, μὲ Χορμοβίτας, μὲ Ριζιώτας, μὲ Χειμαρριώτας καὶ ἄλλους Ἑπειρώτας κατετρόμαξαν τὸ στρατόπεδον τοῦ Χουρσίτη καὶ ἐμπόδισαν πολὺν καιρὸν τὴν ορμὴν τῶν ἐχθρῶν κατὰ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος. Τὰ Γραμμενοχώρια, χωρία τῶν Ἰωαννίνων δύο ὥρας μακρὰν ἀπέχοντα αὐτῶν, τὰ Κούρεντα καὶ ἄλλα, ἡ Ἄρτα, τὰ Τζουμέρκα, οἱ Καλλαρυταί, τὰ Κατζανοχώρια, τὸ Ραδοβίζι καὶ μετὰ ταῦτα ἡ Γότιστα ἐμμήθησαν τὸ παράδειγμά των. Οἱ Ζαγορίσιοι ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ μακαρίτου Ἀλεξ. Νούτσου κατετάχθησαν εἰς τὸν ἱερὸν τοῦτον ἀγῶνα στρατοπεδεύσαντες εἰς Τζοντίλαν καὶ Δοβράν. Καὶ οὕτως ἐγένεν ἡ Ἑπειρος τὸ θέατρον τοῦ πολέμου καὶ τὸ προπύργιον τῆς Ἑλλάδος⁹⁶.

13 Ἀπριλίου 1826

Νομίζω ὅτι ἔγινε φανερὸ τί πατριωτισμὸς καὶ ἀνιδιοτέλεια χαρακτηρίζει τὴ συμμετοχὴ τῶν Ἑπειρωτῶν καὶ Βορείων Ἑλλήνων γενικά, στὸν ἀγῶνα ποῦ ἐπὶ τέλους δὲν ἀγωνίζονταν ὑπὲρ βωμῶν καὶ εστιῶν, μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, ἀφοῦ αὐτὰ ἦταν πιά λεία τῶν κατακτητῶν, ἀλλὰ ποῦ προσδοκοῦσαν τὴν ἀνάστασι τῆς ὅλης Ἑλλάδος γιὰ νὰ εὔρουν τὴν ἐθνικὴ τους ἀποκατάστασι καὶ ποῦ οὐδὲ μιὰ στιγμή πέρασε ἀπὸ τὸ νοῦ τους, καθ' ὅλο τὸ διάστημα τοῦ δεκαετοῦς πολέμου, νὰ περιοριστοῦν στὴ συγκρότησι «αὐθεντάτου», ὅπως κάποια στιγμή ἐσκέφθησαν οἱ νότιοι Ἕλληνες γιὰ «αὐθεντᾶτο» τοῦ Μορέος, ἀπελπισμένοι ἀπὸ τὴς ἀντιξοότητες τῆς τύχης τοῦ πολέμου.

ΑΛΕΞ. Χ. ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ

96) Δ. Κοκκίνου, Ἱστορία τῆς Ἑλλ. Ἐπαναστάσεως, τόμος 10ος σελ. 25.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ:

Στὸ ἄρθρο «Ἡ προετοιμασία τοῦ '21 καὶ τὸ Ἡπειρωτικὸ δέον», παρακαλοῦμεν νὰ διορθωθοῦν τὰ παρακάτω βασικὰ λάθη:

Σελὶς 34/518 ἀντὶ Βασίλειον Γ' νὰ διαβαστῇ Μιχαὴλ Γ'.

Σελὶς 36/520: 1) Ἀντὶ ἀπὸ τὸν Εὐξείνιο ἕως τὸ Πόντο νὰ διαβαστῇ ἕως τὸ Ιόνιο. 2) Ἀντὶ 1561 νὰ διαβαστῇ 1461. 3) Ἀντὶ ἀπὸ τὴν κάραν τοῦ Πάπα νὰ διαβαστῇ τὴν τιάραν τοῦ Πάπα.

ΠΡΟΤΙΜΑΤΕ ΠΑΝΤΟΤΕ ΤΑ
Ζωογόνα υπερατλαντικά ταξίδια
 ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ... ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ
 ΜΕ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ — ΤΑΧΥΠΛΟΑ — ΥΠΕΡΠΟΛΥΤΕΛΗ
 Έλληνικά Ύπερωκεάκεια :
“ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ANNA ΜΑΡΙΑ,, - “ΟΛΥΜΠΙΑ,,

1971 — ΔΡΟΜΟΛΟΓΙΑ — 1971

ΕΚ ΠΕΙΡΑΙΩΣ :

«ΒΑΣ. ANNA ΜΑΡΙΑ»: Μαΐου 5,
 Ιουνίου 29, Ιουλίου 27, Σεπτεμ. 21
 και Νοεμβρίου 13, 1971

ΕΚ ΝΕΑΣ ΥΟΡΚΗΣ :

«ΒΑΣ. ANNA ΜΑΡΙΑ»: Ιουνίου 11,
 Ιουλίου 12, Σεπτεμ. 7, Οκτωβ. 27*
 * Τήν 26 εκ Φιλαδελφείας
 * Τήν 28ην εκ Βοστώνης

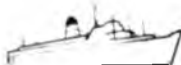
• ΚΑΘΕ ΤΑΞΙΔΙ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΠΟΛΑΥΣΗ •

* Ίδεώδης, κατά καμπίναν, κλιματισμός... * Αφάνταστη ψυχαγωγία — Σπόρ...
 * Προσιτή εις όλους πολυτέλεια... * Λουκούλια γεύματα...

ΔΙΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΙΣΙΤΗΡΙΑ ΑΠΟΤΑΝΘΗΤΕ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΑΚΤΟΡΑ ΣΑΣ
 Ἀμερικῆς : ← ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ → Ἑλλάδος

GREEK LINE

ΓΕΝΙΚΗ ΑΤΜΟΠΛΟΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ Α. Ε.

ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ: Ἀκτὴ Μιαοῦλη 17 19

32 Pearl Street, New York, N.Y. 10004. Tel. (212) 943-9140

Τηλ. 470 - 271

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1841

Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΙΣΤΡΑΦΕΡΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ